Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл апрель 1 воскресенье № 76 (14276)
1925 чылда үнелеттингеш
Өртээ 3 хеп.

Мурнакчы дуржулга

АДРЕЗИ: «БАРЛЫК» СОВХОЗ

Эрткен чылдың түңнелиинде «Барлык» совхозта картофель өстүрүкчүлери (звено удуртукчузу Михаил Оюнович Наксыл-оол) республикага барык бир дугаар черде болган. Барык дээн чылдагааным — «Кызыл» совхозта Н. Солдатованың үш кижилиг арендалыг звенозу 3 гектарга картофельди тараан, ооң бир гектарындан 210 центнерни өстүрген. А барлыкчылар 35 гектар черинден бир гектарга онаалыр 153 центнерни ажаап алган. Ол звено ажыл-агыйның иштинде кооператив болуп турар. Аңгы бухгалтерлиг, совхоз-биле керээлиг. 525 тонна картофельди дужаар тургаш, херек кырында оңу 537 тонна чедирген. Чылда 63460 рубльдиң продукциязын бүдүрген, а дорт чарыгдалы 31543 рубль болган. Коллективте 40 муң рубль түңнүг кол хөреңгини быжыглаан. МТЗ-80 маркалыг бир тракторлуг, аңаа кожар хереккелдер бүрүн бар. Оон аңгыда картофель шыгжаар складлыг. Сезон үезинде бир кижиниң айда ортумак шалыңы 510 рубль.

Чедиишкиниң үндезини — аңаа эки белеткелде. Амгы үеде кооператив картофель олуртурунга хыналчалыг белеткенип турар. Эрткен чылдаазындан түүн эки болганыл? Хамыктың мурнунда үрезин боттарыныы. 1989 чылда Саян ындыңдан 19.340 рубль-биле үрезинни садып алган. Дорт чарыгдалга ол дыка салдарлыг болган. Амгы үеде 97 тонна үрезиниг. Ону эрткен чылын-на белеткел эгелээн. Аңгы-аңгы кылдыр сорттаан, улугларын садыпкан. Шыгжамырында температураны доктаамал хайгаарап, таарыштырып келген. Январьның ийиги чартыындан эгелээш, февральдың ортаа үезинге чедир ол үрезинни база катап сорттаан. Склады эрги, ишкю эвес, ынчангаш сыңмаан үрезинни кооперативтиң кежигүннери бажыңнарынга барып шыгжаар үүкүрга таваршыкан.

Звенонуң тарылга шөлүү суггаттыг, ынчалза-даа хөрзүнүүң чемишкир шынары баксыраан. Ындыг болганда, чемишчидер апаар. Михаил Оюновичиниң звенозу эртнең чылын ниити шөлүнге 700 тонна иринди өдекти чашкан, ону Бижиктиг-Хая салбырының малчыннарының кыштагларындан алыр. Минералдыг чемишчидилгени черни чарбайн тургаш, бир удаа, а ооң соонда үрезинни олуртказын, кезек болганда ийи дугаарын бир гектарга 3-3 тонна онаажыр кылдыр чажып ап турар.

Звенонуң удуртукчузу М. Наксыл-оол мурнакчы дужулганы көрүп алыры-биле Астраханьга база чораан, оон бээр-ле ам ол областың картофельчилериниң аргазыбиле үрезинни чалдарга олуртуп турар, суггарарда база аажок эптиг. Бай-Тайганың, Улут-Хемниң, Чөөн-Хемчиктиң төлээлери барлыкчыларның картофельден бедик дүжүт ап келгенининг дужулганын база өөренип көрүп ап чораан. Амдыызында оон түңнел арай коомай бооп турарын демдеглээр апаар.

Үрезинни шыгжамырындан ховүже 2-1 хонук бурунгаар үндүрүп алгаш, аяс хүннерде ону даштыгаа кургадып, чылыдар. Оон хорааннаар.

Чайын картофель шөлүүнүң довураан 2-3 катап чымчадыр, бо ажылга культиваторларны ажыглаар. Үнүш камгалал станциязының ажылдакчылаоы чайын картофель үнүп турда база кээп көөр. Черле бо үнүште аарыг-даа чок.

Звено ам техниказын бүрүн белеткеп алган. Артык кезектер-ле бар болза, ону саадатпас. Трактору эрги, директория чаа трактордуң аазап турар. Техника үрели бээргеле түрээр, эрткен чылын сепгелге-техниктиг бүдүрүлгеден бир трактор хөлезиллээш, хөй акша төлээн.

Суггарылга системазы-ла арай багай, ынчангаш картофель шөлүн хөлдендирип суггарары-биле ам белеткеп турар, чогум ол кажан болу бээрин Михаил Оюнович билбес. Оон аңгыда бригада төвүнге вагончугаш аажок негеттинип турар. Чери база эргижирээн.

Шак ындыг бедик түңнелдиг ажылдан келген коллективинге совхозтуң специалистери дыка-ла дузалаар боор деп идегел-биле ол дугайын звено удуртукчузундан айтырдым. Кандыг-даа дуза чедирбес дээрзин ол боданмайн-даа харыылады. Ийе, бисте черле ындыг чаңчыл бар: бот-орулга-чарылга, керээже кирген болганынарда, боттарыцар-ла канчалыцар-чоонунар дээр. Экини өөскүдер. Республикада безин алдаржаан картофельчилерин харын улам деткизе, оларга таарымчалыг бүгү-ле түүлдерни хандырза. Картофель олуртур машиназы эрги, 1982 чылда-ла келген. Ниитизи-биле хол-биле кылыр ажыл хөй. Картофельди ажаар комбайн база херек.

«Барлык» совхозтуң картофельчилери дужулганыг болгаш кызымак. Ол дугайын каш чыл улаштыр бадыткан келген. Шак ындыг коллективтиң базазынга барыын талакы районнарының совхозтарының мурнакчы дужулга школазын ажытса. Эң ылаңгыя Бай-Тайгада, Чөөн-Хемчикте — оларның кожазында бир гектардан эрткен чылын 1 гектардан 7-8 центнеоден бичии-ле хөй картофель алган совхозтар база бар.

Бисте черле чанында-кожазында эки түүлдерни эскербес, ону барып өөренип көөр, шинчээдир, ажыглаар деп түве чоржаң шары чоруу-биле дөмей-дир ийин. Та чүге? Тус-тузунда дээш олурарга, агаардан маанай-даа дүжүп келбес-ле болгай. Барлыктың картофель өстүрүкчүлериниң дужулгазының дугайында янзы-бүрү схемаларны шыйын кылып, фото-чуруктарны тырттырып алгаш, Бай-Тайганың, Сүт-Хөлдүң, Чөөн-Хемчиктиң улузу түге өөренип болбазыл? Звенонуң удуртукчузу ону өөредип болур. Мурнакчы дуржулга нептередир киллис республиканың Агроүлетпүр эвилелинде база бар. Организастаар болза, ажылды бүдүрүп ап болур-дур бис ийин. Шимчевезивис-ле конгуг-дур.

Седен ХЕРТЕК.

ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНДЕ

Национал хөгжүлдеге болгаш националдар харылзааларынга күрүнениң эргелеп башкарылгазын сайзырангайжыдар сорулга-биле эвилел республика күрүне комитедиң ССРЭ-ниң Дээди Соведи тургускан.

Национал хөгжүлдеге болгаш националдар харылзааларынга күрүнениң эргелеп башкарылгазын сайзырангайжыдар сорулга-биле эвилел республика күрүне комитедиң ССРЭ-ниң Национальдар айтырыгларының талазы-биле Дээди Соведи тургускан.

ФЕДЕРАЦИЯ ЧӨВҮЛЕЛИНИҢ ХУРАЛЫ

ССРЭ Президентизиниң чанында Федерация чөвүлелиниң башкарыы хуралы М. С. Горбачевтуң даргалааны-биле март 30-де Кремльге болган.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Националдар Совединиң Даргазы Р. Н. Нишанов хуралга дыңнадыг кылган, совет социалистиг федерацияның чаа утка-шынары-биле, ССР Эвилелиниң база эвилелдешкен республикаларының бүрүн эргелерин ангыларының, оларның хамаарышпас чоруун быжыглаарының талазы-биле хөлбашкан хоойлу-дүрүм актыларының төлевилелдерин ажылдап кылып турар дугайын ол аңаа дыңнаткан. Бо бүгү айтырыглар аайы-биле сонуургалдыг, ханы чугаа болган. Чурттуң кайыдаа девискээринде чурттап турары хамаарылга чокка хамаатыларның эргелерин идегелдиг камгалап турар, ниити эвилел база республика эрге-ажыктарын тазрыштырып турар хоойлуларны хүлээп алырын дүргедедири чугула деп Федерация чөвүлелиниң кежигүннериниң ниити бодалы ыдыг болган.

Амгы үеде Литва ССР-де тургустуна берген байдалды Федерация чөвүлели бүгү талалыг көрген, ССРЭ-ниң улус депутаттарының ээлчег чок үшкү Съездизиниң шиитпирлерин күүседир талазы-биле Президентиниң база ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чорудун турар хемчеглерин деткээн.

Амгы литва удуртулга ССРЭ Конституциязының база эвилел эрге-чагыргаларының негелдерини шүүт хүлээп көрбейн, сепаратизмниң база национал кызыы чоруктуң туруштарында улама быжыглаңын, литва улустуң база республиканың бүгү чурттакчы чонунуң үндезин эрге-ажыктарынга чөрүштүр хөделип турар дээрзиниң дугайында улуг дуза-рээшкин илереттингеп.

Бо бүгүге үндезилээш база ол ышкаш совет кижилериң күштелип турар дуврээзиниң барымдаалавышаан, төп органнарга Литвадан база кээп турар чагаалары, телеграммаларны барымдаалавышаан. Федерация чөвүлели литва удуртулганың хүлээп алган актыларын күш чок болдурарының талазы-биле регелденип Литва ССР-ниң Дээди Совединиге кылырын база тургустунуп келген байдалды кара чаңгыс шын үзеэзинге — ССРЭ Конституциязынга дүүштүр чугаазарыынга орулгу ажыдарын Президентиге сүмелээн.

Ол айтырыгларга хамаарыштыр Федерация чөвүлелиниң кежигүннери Ч. Айтматов, В. И. Воротников, Г. Г. Гумбаридзе, Н. И. Дементей, И. А. Каримов, Н. А. Назарбаев, Г. Паллаев, М. И. Снегур, В. С. Шевченко чүве чугаалаан.

Федерация чөвүлелиниң ажылынга ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы А. И. Лукьянов база ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Н. И. Рыжков киришкен.

(СЭТА).

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң ДОКТААЛЫ

1990 ЧЫЛДЫҢ МАРТ 29. № 305. МОСКВА, КРЕМЛЬ.

ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң, кызыгаар, иштики болгаш демир-орук шериглериниң хүрээленкеринден шүүт шериг албанын эрттиреринің доктааттынган хуусааларын дооскан шериг албанныларны курлавырже халаарыныц болгаш шүүт шериг албанын эрттирерниче хамаатыларны 1990 чылдың апрель-июньда ээлчеглиг келдиришкинининг дугайында

«Бүгү-ниитиниң шериг хүзээлгезиниң дугайында» ССРЭ Хоойлузун күүседири-биле ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң **доктаадыры болза:**

1. Дорт шериг албанын эрттиреринің доктааттынган хуусааларында шериг албанын күүседип эрттиргеп шериг албанныларны ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң, кызыгаар, иштики болгаш демир-орук шериглериниң хүрээленкеринден 1990 чылдың апрель-июньда курлавырже халаар.

2. Бо доктаалдың 1-ги пунктузунда айыттынган шериг албанныларны курлавырже халаары-биле холбаштыр келдиртир хүнге чедир 18 хар четкен эр хамаатыларны, шүүт шериг албаны эрттиреринің келдирилгезинден соңгаарладыр эргези чок, а ол ышкаш келдирилгеден соңгаарлаткан хуусаазы доозулган улуг назылыг хамаатыларны 1990 чылдың апрель-июньда ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштеринге, кызыгаар, иштики болгаш демир-орук шериглеринге хуусаалыг шериг албаны эрттирери-биле келдиртир.

3. Доктаалды массалыг информацияның чепсектеринге парлаар.

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Н. РЫЖКОВ.
ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Херектер эргелекчизи М. ШКАБАРДНЯ.

СЪЕЗД АЖЫТТЫНГАН

Соңгу чүктүң эвээш санныг улустарының съездизи март 30-де Кремльдиң Улуг ордузунда ажыттынган. Соңгу чүктө, Сибирьде болгаш Ыраккы Чөөн чүктө чурттап турар эвээш санныг улустарның — эвенктерниң, чукчаларның, нанайларның, нивхтерниң, оročаларның, саамнарның — ниитизи-биле ,26 улустуң төлээлекчилери съездиниң ажылынга киржип турар. Ол улустарның ээ хөй санныг дээни-ле 30 мындан ашпас, а чамдыктары чүгле чүс-чүс кижи кылдыр санаттынар.

Шуулганның киржикчилериниң кичээнгейиниң төвүнде ол улустарның социал-экономиктиг хөгжүлдезинин, чурттап турар чевлериниң экологтуг байдалының, национал культуразын улам хөгжүдериниң айтырыглары туруп турар.

Съездиниң ажылында М. С. Горбачев, Ю. Л. Маслюков, В. А. Медведев, Н. И. Рыжков, А. В. Власов, А. И. Лукьянов, А. Н. Гиренко, Ю. А. Манаенков, Г. И. Усманов, Р. Н. Нишанов киржип турар. Ол ышкаш ССРЭ-ниң улус депутаттары, министерстволарның болгаш ведомстволарның харыысалгалыг ажылдакчылары, эрге-чагырганың чер-чер органнарының удуртукчулары, әртем болгаш культура ажылдакчылары, делегей организацияларының база элээн хөй даштыкы чурттарның эвээш санныг улустарының национал организацияларының төлээлери залда олуруп турар.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң өмүнээзинден В. И. Воротников чыылганнарга байыр чедирип, чүве чугаалаан. Соңгу чүктүң улустары РСФСР-ниң болгаш Эвилелдиң улустарының аразында төлептиг черни эзелеп турар. Россия Федерациязының үндезин чурттакчы чонунуң улус ажыл-агыйының янзыбүрү адырларында күжеңиишкининг болгаш идепкейлиг ажылдап турарын демдеглээри өөрүнчүг. Олар экономика болгаш культура тургузуушкунунда коскү чедиишкиннерни чедип ап турар. Ол чорук эде тургустуунушкуннуң улустарның суверенниг эргелерин быжыглаарынга улуг салдарны чедирип турарын херечилеп турар деп, ол чугаалаан.

Съездиниң оргкомитединиң даргазы профессор Ч. М. Таксами илеткел кылган. Совет эрге-чагырганың чылдарында эвээш санныг улустарның шапкын хөгжүлдени чедип алганын, ылаңгыя национал үжүк-бижиктиг болгаш национал интеллигенциялыг апарганын демдеглээш, илеткелчи ол улустарның ажыл, амыдыралынга хамаарышкан айтырыгларга тодаргай доктааган.

Соңгу чүктүң эвээш санныг улустарының экономика болгаш культура хөгжүлдезиниң 1991—1995 чылдарда болгаш 2005 чылга чедир комплекстиг программазының төлевилелин РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы, РСФСР-ниң Күрүланының даргазы А. А. Хомяков съездиге илеткээн.

Ооң соонда саналдар эгелээн. Делегация бүрүзүнүң төлээзинге сөс бээр деп дугурушкан.

Съезд ажылын уламчылап турар.

(СЭТА).

ЛИТВАДА БАЙДАЛ

Республикада байдал нарын болуп артпышаан. Литва ССР-ниң Дээди Совединиң «Литва күрүнениң хамаарышпас чоруун катап тургузар дугайында» хүлээп алган шиитпирин республиканың чону чаңгыс аай эвес үткалып көрүп турар. Олардың бир чамдыызы ук актыны деткип, а бир чамдыктары шын эвес деп санап турар. ССРЭ-ниң составындан үнер-үимезиниң дугайында республиканың референдум чорударын негээн хуралдар, митингилер удаа-дараа бооп турар. А литва удуртулга ындыг айтырыга шуут удурлангаш олурупкан. Республиканың Дээди Соведи янзы-бүрү доктаал-шиитпирлерни үндүрүп турар. Чоокта чаа чазаан чаартканын. Күрүне камгалалының министерствозун тургускан.

Литваның Дээди Совединиң даргазы В. Ландсбергис республикада байдал дугайында илеткелди сессияга кылган. Массалыг информация чепсектери республикада байдал дугайында шын эвес медээлерни берип турар, литва чоону коргудар дээш кордаашкынардан түүдээ бүтпес деп, ол чугаалаан. Литвага даштыкы чурттарның корреспондентилериниң кээрин хоруваан бис, а ол ышкаш шериг албанындан боттары чедип кээп турар литва ооллардың кандыг-даа буруузу чок деп, ол демдеглээн.

Мындыг нарын байдалда СЭПК-ниң платформазында турар коммунистер экстремизмге болгаш сепаратизмге удур демиселди чорударыбиле боттарының күжүн катыштырып турар. СЭКП-ниң платформазында туржуп турар 29 чаа райкомнарның болгаш хооркомнарның тургустунганы ол дугайың херечилеп турар.

(СЭТА).

БССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ МЕДЕГЛЕЛИ

Белорус ССР-ниң Дээди Совединиң Президиуму Литва ССР-ниң Дээди Совединге медеглел кылган. Ында чугаалап турары болза:

Литваның 1938 чылда май 12-деги Конституциязын Литвага ажыглап киирерин семексеп турарлар Литва республиканың 1938 чылда кызыгаары шуут сыр өске турганын, чүгле Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң дээди органнарының шиитпириниң түңнелинде Литва республикага болгаш Литва Совет Социалистиг Республикага шаг-шаандагы белорус черлерни дамчыдып берген деп чүвени барымдаалап көөр үжурлуг. Литва ССР-ниң ССР Эвилелиниден үне бээри таварылгада Белорус ССР Литвага белорус черлерниң чамдыызын дамчыдып берген, бүгү хоойлуларны, чарлыктарны болгаш өске-даа актыларны кандыг-даа күш деп санаар апаар.

Белорус ССР биле Литва ССР-ниң аразында девискээр айтырыгларының талазыбиле актыларны ССРЭ-ниң Дээди Совединиң «Литва ССР-ниң Совет Социалистиг Республиканы Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң составынга хүлээп алыр дугайында» 1940 чылдың август 3-те Хоойлузунга үндезиленген ук актыларны литва тала амгы үеде чаңгыс талалыг күш чок деп көрүп турар.

Ынчангаш ССРЭ-ниң Дээди Совединиң 1940 чылдың август 3-те хүлээп алган Хоойлузу-биле Литва ССР-те Белорус ССР-ниң Свенцян районун, Видзы, Годутишково, Островец, Вороново, Радунь районнарының девискээрлериниң чамдыызын дамчыдып бээринге хамаарыштыр 2-ги пунктузунуң, а ол ышкаш Белорус ССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң болгаш Литва ССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң киирген бижиктерининг база ацаа үндезилээш, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң «Белорус Совет Социалистиг Республика биле Литва Совет Социалистиг Республиканың аразында кызытаарын доктаадып тургузар дугайында» 1940 чылдың ноябрь 6-да Чарлыныңң күжүн чидирери дээш харыысалганы ол бодунга ап турар.

Литва ССР-ниң ССРЭ-ден үне бээри таварылгада Белорус ССР-ниң Дээди Совединиң Президиуму Белорус Совет Социалистиг Республиканың үстүнде айыттынган актыларга дүүштүр чогуур областарның административ-девискээр тургузуунуң дугайында хүлээп алган шиитпирлерин эде көөр ужурга таваржыр.

Оон аңгыда, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиуму биле Литва Республиканың президентизиниң аразында 1939 чылдың октябрь 10-да чарганы «Литва республиката Вильно хоорайны болгаш Вильно областы дамчыдып бээрининг дугайында болгаш «Совет Эвилели биле Литваның аразында бот-боттарынга дузалажылга дугайында Керээни» долу хемчээлге сагыырыгга белен эвезиниң дугайында Литва эрге-чагыргаларның медеглелин барымдаалап көргеш, ында көрдүнген Литвага ажыктыг девискээр өскерилгезин күштүг кыдыр арттырарынга хамаарыштыр айтырыг тургустунуп турар.

Айыттынган Керээ, өске бүгү чүүлдерни албаска безин, 1939 чылдың сентябрының ийиги чартыындан эгелеп, совет хоойлулар өзугаар ССРЭ-ге хамаржыр болгаш ында чурттап чоруур белорус чурттакчы чонуун эрге-ажыктарынга дээш турар. Ол Керээни Белорус ССР-ге дыңнатпайн, ооң чөпшээрели чокка чаргаан.

Оон-биле кады ол Керээни чарганы 1939 чылдың август 23-теги бот-боттарынче халлашпас дугайында советгерман Керээ-биле холбаштыр чажыт дугуржулгаларга дүүштүр боттанганын утпас херек. А герман-совет Керээ, Совет Социалистиг Республикаларның Эвилелиниң улус депутаттарының Съездизиниң 1989 чылдың декабрь 24-теги доктаалында айытканы дег, делегей эрге-нормаларынга дүүштүр ук акт бодувуң күжүн Германияның ССРЭже халдаан үезинде, 1941 чылдың июнь 22-де чидиргеп. ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизи ол ышкаш 1939 чылдың август 23-теги Керээге «немелде чажыт протоколга» болгаш Германия-биле өске-даа чажыт дугуржулгаларга ат салганының фактызын, буруу шапкан. Съезд чажыт протоколдарның юридиктиг эрге чогун болгаш оларның ат салган үезинде-ле күш чок бооп, турганын хүлээп көрген.

Үстүнде айыттынганы-биле холбаштыр бис Белорус Совет Социалистиг Республикага белорус черлерни эгидери дээш туржур ужурга таваржыр бис».

Медеглелдиң үтказы мындыг.

(БелТА-СЭТА).

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле округ соңгулда комиссияларының ДЫҢНАДЫЫ

«Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Хоойлузунуң 33 чүүлүнге дүүштүр. 1990 чылдың апрель 22-де катап соңгулдалар эрттирери-биле холбаштыр округтарның соңгулдалар комиссиялары дараазында кандидаттарны бүрүткээн:

Барыын-Хемчик район

Ак-Довурак Мурнуу № 40 соңгулда округунуң талазы-биле

Парамзин Генкадий Викторович, 1952 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Тыва даг-дүгү» комбинаттың директорунуң хүлээлгезин күүседип турар, Ак-Довурак хоорай.

Сүге-Маадыр Владимир Хертекович, 1944 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү чурттагга-коммунал ажыл-агый бүдүрүлге эргелелиниң начальниги, Ак-Довурак хоорай.

Тас-оол Юрий Васильевич, 1963 чылда төрүттүнген, «Молодежь Тувы» солуннуң редакторунуң оралакчызы, ВЛКСМ кежигүнү, Кызыл хоорай.

Ак-Довурак Төп № 45 соңгулда округунуң талазы-биле

Ойдуп Иранда Хүлер-ооловна, 1959 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, Ак-Довуракның № 3 ортумак школазының класстан дашкаар ажыл талазы-биле организатору, Ак-Довурак хоорай.

Ооржак Майя Борисовна, 1949 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, районнуң туберкулёзка удур диспансериниң улуг эмчизи.

Барлык № 48 соңгулда округунуң талазы-биле

Кара-Сал Владимир Шагдырович, 1952 чылда төрүттүнген, дүрген дуза чедирер станцияның фельдшери, кежигүн эвес, Кызыл хоорай.

Күжүгет Чараштай Аргын-Ламаевна 1953 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Барлык» совхозтуң малчыны, Барлык суур.

Монгуш Эрес-оол Александрович, 1942 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тыва АССР-ниң харылзааның бүдүрүлге-техниктиг эргелелиниң кол инженери, Кызыл хоорай.

Шавыраа Карбай-оол Хертекович, 1942 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң килдис начальниги, Кызыл хоорай.

Шыырап Бичe-оол Сундуевич, 1944 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, ИХМниң политикилдизиниң начальниги, Кызыл хоорай.

Чөөн-Хемчик район

Чадаана Шахтер № 56 соңгулда округунуң талазыбиле

Монгуш Альберт Май-оолович,1966 чылда төрүттүнген, ВЛКСМ кежигүнү, «Каа-Хем» хөмүр-даш разрезиниң Чадаана участогунуң слесары, Чадаана хоорай.

Монгуш Наталья Мерген-овца, 1954 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Чадаананың № 1 ортумак школазының башкызы, Чадаана хоорай.

Сагаан Соскур-оол Монгушевич, 1945 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Каа-Хем» хөмүр-даш разрезиниң Чадаана участогунуң инженери, Чадаана хоорай.

Хайыракан № 59 соңгулда округунуң талазы-биле

Монгуш Владислав Сүрүнович, 1961 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтуң чолаачызы, Хайыракан суур.

Сүт-Хөл район

Бора-Тайга № 65 соңгулда округунуң талазы-биле

Кара-Сал Павел Сурат-ович, 1954 чылда төрүттүнген, «Сүт-Хөл» совхозтуң директору, СЭКП кежигүнү, Сүт-Хөл суур.

Куулар Черлиг-оол Чашкынмаевич, 1940 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тыва АССР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң баштаар черинин харыысалгалыг секретары, Кызыл хоорай.

Сарыглар Алефтина Кимовна, 1959 чылда төрүттүнген, «Сүт-Хөл» совхозтуң малчыны Бора-Тайга суур.

Ийме № 66 соңгулда округунуң талазы-биле

Ондар Иван Дугар-оол-ович, 1955 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, улус депутаттарының Чөөн-Хемчик район Советиниң күүсечи комитединиң ИХК-ның начальниги, Чадаана хоорай.

Ооржак Даттыг-оол Манчын-Доржуевич, 1948 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, күрүле албан чөрлеринин ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң даргазы, Кызыл хоорай.

Кызыл район

Сукпак № 79 соңгулда округунуң талазы-биле

Арантан Борбак-оол Иргитович, 1938 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Сукпак ортумак школазының башкызы, Сукпак суур.

Зорина Лилия Семеновна, 1944 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, СЭКП Тыва обкомунуң идеология киллизининг эргелекчизи, Кызыл хоорай.

Усков Василий Иванович, 1966 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Сукпак» совхозтуң директорунуң оралакчызы, Сукпак суур.

Шамбалыг № 81 соңгулда округунуң талазы-биле

Куулар Александра Норбуевна, 1941 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, № 1 бөжудулга бажыңының гинеколог-эмчизи, Кызыл хоорай.

Монгуш Эрес-оол Доржуевич, 1957 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Шамбалыг» совхозтуң чолаачызы, Шамбалыг суур.

Бии-Хем район

Туран Соңгу № 89 соңгулда округунуң талазы-биле

Семенов Иван Николаевич, 1932 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Туранның ыяш ажыл-агыйының директору, Туран хоорай.

Хадың № 94 соңгулда округунуң талазы-биле

Алдын-Херел Виктор Николаевич, 1950 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Хадың суур.

Монгуш Алаш-оол Бюдюлович, 1936 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Ээрбек» совхозтуң зоотехниги, Ээрбек суур.

Танды район

Сосновка № 101 соңгулда округунуң талазы-биле

Бакуров Михаил Гаврилович, 1953 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, районнуң бойдус камгалалының талазы-биле комитединиң даргазы, Бай-Хаак суур.

Хову-Аксы Соңгу № 103 соңгулда округунуң талазыбиле

Ондар Дикгер Хомудуевна, 1946 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Хову-Аксының санэпидстанциязының кол эмчизи, Хову-Аксы суур.

Хову-Аксы Мурнуу № 104 соңгулда округунуң талазы-биле

Евлянов Владимир Петрович, 1948 чылда төрүттүнген, Хову-Аксы АТБ-зинин чолаачызы, кежигүн эвес, Хову-Аксы суур.

Тес-Хем район

Самагалдай № 106 соңгулда округунуң талазы-биле

Дарбаа Юрий Кок-оолович 1963 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Тываның аныяктары» солуннуң харыысалгалыг секретары, Кызыл хоорай.

Калдар-оол Роман Имажапович, 1929 чылда төрүттүнген, районнуң төп эмнелгезиниң кол эмчизи, СЭКП кежигүнү, Самагалдай суур.

Мэйдыр Зайцев Маа-Хөөевич, 1939 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тес-Хем райкомунуң пөөнги секретары, Самагалдай суур.

Эрешчин Валерий Викторович, 1953 чылда төрүттүнген, сеңгелге-техниктиг бүдүрүлгениң директорун Самагалдай суур.

Партийжи амыдырал: отчёттар болгаш соңгулдалар

КОММУНИСТЕРНИҢ ТУРУЖУ, САНАЛЫ

ССРЭ-нин Эртемнер академиязының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг кылдизинин коммунистериниң партия эге организациязының отчёт-соңгулдалыг хуралы болуп эрткен. Эге организация секретары К. С. Күжүгет бодунун илеткелинге чурттуң иштинде болгаш партия хүрээлениңде эде тургустунуушкун канчаар чоруп турарын, ону боттандырарынга шаптыктыг түүлдерни тодарадып, оларны канчаар ажып тиилээринин арга-методтарын тывар дугайын демдеглээнер.

Амгы үеде комплекстиг кылдисте 7 лаборатория биле технологтуг шинчилелдерниң түңнелдерин будурулгеге ажыглаарының белүүн тургускан. Эртем ажылдакчыларының болгаш стажер-шинчилекчилериниң нийти саны 72 кижи, оон иштинде эртемниң ийи доктору, 17 кандидат, 20 специалист эртемниң кандидат чадазын чедип алырынга белеткенип турар. 1989 чылда кылдистиң эртем ажылдакчылары 51 эртем ажылдарын янзы-бүрү журналдарга (оон иштинде 4 ажылды даштыкы чурттар журналдарында), бир эртем номун (монографияны) парлап үндүрген болгаш бир монографияны парлаар кылдыр дужаагаң.

Кылдистиң коммунистери отчёттуг үенин дургузунда коллективтиң ажыл, амыдыралынга идепкейлиг киржип, эртем-шинчилел ажылдары үре-түңнелдиг болурунга деткимчени күштелдирип, коллективтиң иштинге идеологтуг болгаш кижизидилге ажылын чорудуп келген. Оон аңгыда коммунистер республиканың база Кызыл хоорайның организацияларынга, үлетпүр будүрүлге болгаш өөредилге черлериниге лекцияларны номчуп, тыва улустуң национал культуразын, тыва дылды сайзырадырын, улустар аразының найыралын быжыглаар талазы-биле санал-оналдарын хуралдарга, конференцияларга киирип, СЭКП Тыва обкомунуң мурнунга тургузуп турган. Бойдусту камгалаар, оон байлаан чөп ажыглаар дугайында айтырыгларны кылдистиң эртем ажылдакчылары республика солуннарынга, радиога, телевидениеге үргүлчү дамчыдыллаарынга чырыдып турганын илеткелчи болгаш санал бергенер демдеглээнер.

Тывада академиктиг эртемниң ат-алдары куду дээрзинге хамыктың мурнунда комплекстиг кылдистиң ажылдакчылары буруулуун бот-шүгүмчүлекчи өзү-биле демдеглевес арга чок. Кылдисте чорудуп турар эртем-шинчилел ажылдарының түңнелдерин будурулгеге ажыглап, шиңгээдип алыр талазы-биле пропаганданы партия эге организациязы, оон бюрозу, секретары К. С. Күжүгет, коммунистер, эртем ажылдакчылары кошкак чорудуп турарындан хамааржыр. А эртемденнер боттары республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинин шиитпирлээр айтырыгларга кылдис канчаар киржип турарыл, кандыг-кандыг организациялар-биле харылзаалыгыл, үлетпүр будүрүлге черлерибиле чарган керээлери бар бе, чоокку чылдарда кандыг чогаадыкчы планнарлыгыл, шинчилел ажылдарының түңнелдерин будүрүлгеге ажыглап турар бе, эртем-шинчилел ажылынга кымнар идепкейлиг киржип турарыл дээрзин солуннарга бижип, радиога, телевидениеге үргүлчү дамчыдып турган болза, кылдистиң ат-алдары бедик турар ужурлуг.

А херек кырында эртем-шинчилел ажылын чорудар, ажыл-агый керээлерин организациялар-биле чарар талазы-биле кылдис багай эвес ажылдап турар. Кылдис чүгле 1989 чылдың дургузунда «Тыва даг-дүгү» комбинат, Тыва геология-шинчилел экспедициязы, «Бээзовгеология», Тыва АССР-ниң Кадык камгалал министерствозу, Тыва Агроүлетпүр эвилелиниң совхозтары-биле 175 муң рубльге ажыл-агый керээлерин чарган болгаш күүсеткен, 1990 чылда кылдис 7 организация-биле 210 муң рубльге ажыл-агый керээзин чарган.

Комплекстиг кылдистиң ат-алдары республикада куду дээрзин Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларынга бистиң ийи кандидадывыс (К. С. Күжүгет, К. Д. Аракчаа) болгаш Кызыл хоорай Совединге үш кандидадывыс (Р. Т. Самданчап, В. И. Лебедев, И. Ф. Дружинкин) улус депутаттары кылдыр соңгуттурбайн барганы база хөречилел турар. Кошкак, чедимче чок агитация чылганывыс чылдагааны-биле кайда-даа депутат чок арткан бис. Борта үүлге боттарывыс бууруулуг бис.

Бисте эртем ажылдакчыларының сан болгаш шынар талазы-биле өзүлдезин, эртем-шинчилел ажылдакчыларының үре-түңнелдиин барымдаалааш, кылдистиң директорлуу ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының Сибирь салбырының Президиумунга кылдисти Тываның комплекстиг эртем-шинчилел институдуңче шилчидер дугайында айтырыгны гургускан. Амгы үеде кылдистиң, оон соонда институт апарза эртем-шинчилел талазы-биле кол соруглалары:

— Тываның ажыктыг казымалдарын шинчилээриниле геология болгаш металлогения (металлдыг казымалдарның тывылганың болгаш чер иштинде нептерээнин, хувааддазын өөренир эртем) талазы-биле шинчилелдер;

— кокс алыр хөмүр-дашты, алдын-мөңгүн бөлүүн, ховар металлдар болбазыларадырының шинчилел ажылдары;

— тудуг материалдары кылыр чиг эттиң технологиязын чогаадыр талазы-биле шинчилелдер;

— девискээржи. бот-орудга-чарылгаже болгаш ботакшаланыышкынче шилчиир үезинде Тыва АССР-ниң социал-экономиктиг хөгжүлдезинин айтырыгларын шинчилеп өөренири;

— бойдусту камгалаар, оон байлаан чөп ажыглаар бойдусту «чаартып» болбас дугайында айтырыгларны өөренири, оон түңнелдерин амыдырала боттандырарц.

Бо салдынган соруглаларны, амыдырала боттандырарда кылдистиң материал-техниктиг баазазын дүргени-биле тургузары болгаш бижыглаары негеттинип турар. Хамыктың мурнунда «НовосибирскБамстрой» деп тудуг-шеф организациязының дузазы-биле кылдистиң чаа бажыңын тудары чугула. Коллективтиң ажылдакчыларын чуртталга бажыңнары-биле хандырар айтырыгларны шиитпирлээринге республиканың Министрлер Чөвүлели, Кызыл хооркүүскому биске улуг дузаны чедиреринге идегеп турар бис.

Материал-техниктиг баазавысты бижыглап, кадрларның санын көвүдедип, шынарын бедидип, эртем-шинчилел ажылдарының үре-түңнелдиин улгатгырып, ону будүрүлгеге чедиишкинниг шиңгээдип ап, боттарывыстың четпестеривисти дазылдынган тура узуткап тургаш, Тываның социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң айтырыгларын шиитпирлээринге бодувустуң үлүг-хуувусту киирер бис.

Калгажик ШАКТАРЖИК.
География эртемнериниң кандидады.

Дуржулга, дилээшкин

СОҢГУТКАН АКТИВ-БИЛЕ АЖЫЛ

Хөй-нийти, социал-экономиктиг амыдыралды эде тургузары болгаш революсчу өзу-биле чаартыры бистиң чогаадыкчы, тургузукчу ажылхерээвис. Чокиуң шак мындыг эрес-шудургу практиктиг ажылының үезинде партия организацияларының ажылын эде тургузары, чаартыры, оон бүгү талаларын демократчыдарындан ажылхеректиң түңнели колдуунда оон хамааржыр.

Хоорайның коммунистери, ажылчы чону бүгү совет улус-биле бир демей, нийтилелдиң шынар талазы-биле чаа байдалын чедип алыр дээн партияның стратегтиг угланыышкынын детквившаан, боттарының хүн бүрү ажылы-биле ону боттандырарынга киржип турарлар. Партия организациязының хүрээлениңде 594 коммунист болгаш СЭКП-ниң кежигүнүнге кандидат бактаап турар. Олар партияның 30 цех эге организациязында болгаш 22 партболукте хаара туттунган.

1988 чылдың октябрьда соңгуткан «Тыва даг-дүгү» комбинаттың парткомунга 14 кижи соңгуттурган. Олар дээрге эде тургустунуушкун чоруп турар үеде бодунун эки талазын көргүскен кадржаан ажылчыннар, бригадирлер, инженер-техниктиг ажылдакчылар, интеллигенциянын төлээлекчилери-дир. Оларга тудуг бригадири Д. К. Сүрүң, «Тыва даг-дүгү» комбинаттың арыглал фабриказының септекчизи В. М. Садовский, эмчи Б. М. Чикчит, арыглал фабриказының белүүн рудадан даг-дүгү арыглаар цегинин бир дугаар эзелчээнин улуг мастери Л. К. Очур-оол болгаш өскелер-даа хамааржыр. Партком кежигүннери ажылдың стилин болгаш методтарын ханызы-биле анализтеп, оон мурнунда турар сорулгаларны дилеп тывар, күүседир дээш ажылдап турар. Олар эге организацияларның партия хуралдарынга доктаамал киржип, практиктиг дузаны чедирип келгеннер. Оон аңгыда партия хуралдарында болгаш парткомга чугаалажыр айтырыгларны белеткээринге идепкейлиг киржип, чон аразында ажылдап турарлар.

Партия эге организацияларынга, күш-ажылчы коллективтерге боттуг дузаны чедирер, масса-политиктиг, социал-экономиктиг айтырыгларны боттандырып чорудар сорулга-биле парткомнуң чанында үш комиссияны адыр аайы-биле тургускан. Ол комиссиялар эге организацияларның секретарьларынга, бюро кежигүннеринге, партбөлүктерге дузаны чедирер. Сөөлгү үеде Ак-Довурак хоорайда даараныгла фабриказының ажылы сулараан турган. Эрткен чылдың күрүне планын күүсетпээн, күш-ажылдың корумчуруму кошкаан. Парткомчаныңда комиссияның чорутқан ажылының түңнелинде илереэни болза, ында партия эге организациязы сула ажылдаан болган. Эге организацияның ажыл планы тодаргай эвес, коммунистерге партийжи даалганы бербээн турган. Февральда эрткен партия хуралынга ук четпестерниң барын шын деп айыткаш, ол-ла хуралга чартык чылдың ажыл планын бадылаааш, коммунист кижи бүрүзүнге партийжи даалганы берген. Организастыг айтырыгны чугаалажыкаш, партия эге организациянын секретарының оралакчызынга Л. Х. Кестикейни соңгаан. Партия эге организациязының секретары эш Шилкинага партия ажылын идепкейжидерин, коммунистерден, удуртукчулардан негелдени күштелдиреринге дааскан.

Хоорайда 30 партия организациязының оң үжүнде партбюролар соңгуткан. Бюро кежигүнериниң хөй кезии идепкейлиг ажылдап, организас-массалыг ажылды күштелдиреринге боттарының хүүзүн шыдаар шаа-биле киирип турарлар. Ындыларга М. М. Чудан, К. С. Монгуш, К. С. Даржаа, В. Б.-Б. Монгуш, Э. С. Агбаан, Ч. С. Монгуш, В. М. Анокин, В. А. Ращупкина болгаш өскелер-даа хамааржыр.

Оон-биле чергелештир чамдык партия эге организацияларының секретарьларының аразында сула ажылдап турарлар чок деп болбас, № 3 орук-тудуг эргелелинде, № 2 РЭС-те, техникумда партия эге организациялары (секретарьлары Н. Д. Хомушку, А. Т. Стребкова, Г. Г. Лысенко) кошкак ажылдап келген. Олар үр үениң иштинде сан болгаш шынар талазы-биле өскелерден хожудап турар.

Дыка хөй коммунистер профэвилел, комсомол организацияларында, улусчу контроль бөлүктеринде, хөрээженнер чөвүлелдеринде соңгуттурган. Оларның хөй нуруузу кызымаккай ажылдап чоруурлар. Комсомол комитединиң секретары коммунист Н. Ч. Саая аныяктарны ажылга киирер, оларның дыштанылгазын чөптүг организастаар, спорт-массалыг ажылды экижидер дээш боттуг хемчеглерни ап турар. «Тыва даг-дүгү» комбинаттың улусчу контроль комитеди (даргазы В. В. Волченко) улусчу болгаш ажылчын контролёрларының дузазы-биле ажылчын хандырылга кылдызының садыг баазазында бар четпестерни илереткеннер. Ук хыналданың түңнелин «Тувинская правда» солунга чыруктан болгаш улусчу контроль комитединиң хуралынга чугаалашкан.

Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ниң Платформазының төлевилелин партия организацияларынга, күш-ажылчы коллективтерге чугаалажырын организастап, боттандырар талазы-биле тодаргай хемчеглерни алган. Партия организацияларынга, күш-ажылчы коллективтерге организастыг болгаш политиктиг ажылдар чорударынга практиктиг дуза көргүзер 12 кижи составтыг туснай комиссияны тургускан. Оон аңгыда, партия, хөй-нийти организацияларының ажылын чаңгыс аай углап башкарар 6 кезек черде чөвүлелди тургускан.

Шаңгыр-оол КЫРГЫС.
«Тыва даг-дүгү» комбинатта партком секретарының оралакчызы.

Платформаны чугаалажып тур бис

СЕКРЕТАРЬНЫ ҮНЕЛЕЗЕ

Үе-шаг чаңгыс черге турар эвес, аъттың маңы дег, карандайның эртип-ле турар. Үениң чеп ажыглавас болза, хамык-ла үүлдерден бичиндеп чыдып каап болур. Бо үелерде «Шын» солуннуң арынарында партия дугайында дискуссия чоруп турары кончуг эки. Ынчалзадаа маңаа бүгү коммунистер идепкейлиг деп чугаалаары берге-дир. Бистин бодувустуи-на партиявыстын дугайында чугаа чоруп турда, бөдүүн коммунистерниң, бистериң бир-ле дугаарында сонуургалывыс идепкейивис маңаа көстүр ужурлуг. Черле ынчаш идепкейлиг, туруштуг чоруувус чогундан, бөгүн келгеш, демагогтарның, аасыркактарның аарышкылыг сөстерин дыннап турарывыс бо. Бодувустуң дугайында шын шүгүмчүлелди база кылып билбес-тир бис. Уставтың партия эге организацияларының дугайында эгезинде 58 үүлде мындыг одуруглар бар: «Ол күш-ажылчы коллективтин политиктиг өзээ болур, шуут-ла ажылчы чоннар ортузунга ажылды чорудар, партияны долгандыр оларны сыры каттыштырып, коммунистиг тургузуушкуннуң сорулгаларын күүседиринче организастап, партияның кадр политиказын чорударынга идепкейлиг киржир».

Уставтың чаңгыс бо үүлүн алырга безин бистерге чеже эрге, харыысалга онаап каан-дыр Бо негелделер херек кырында биижип каанын дег боттанып турар бе, ынчаш Чок дизе меге эвес болур. Кылыр ужурлуг ажыл-херээвисти чедир-даа, шуут-даа кылбайн турарывыстың хараазы-биле партияга бүзүрел кошкап эгелээни ол-дур.

Хамык буруу — коммунистер боттарывыста дээр мен. Биске үүг-даа үүве хамаарылга чок ышкаш апарган, тоомча чогувус каракка көскү. Харын-даа партиядан үүгле ажык-кончаа үндүрүп алырынче чүткүлдүглер көвүдээн. Ол бүгүнү бистер, бөдүүн коммунистер, ыыт чокка эрттирип, чамдык партийжи удуртукчуларны, ажылдакчыларны амдажыдып турган бис.

Эрткен чылын мен профзвилел кежигүнү дээш 39 рубль 61 көпеек, а партия кежигүнү дээш 117 рубль 2 көпеек төлээн мен. Бистин цегивисте 47 коммунист бар. Ынчап кээрге бир айда-ла ортумаа-биле 600-800 рубльди дадывыр дээш шилчидип турар бис. Партия ажылдакчыларының дыштанып, кадының экижидер тускай дыштанылга базыңнары, курорттар, профилакторийлер бар. Аңаа бөдүүн коммунистерден кым оода чаңгыс катап дыштанып көргенил? Чок-ла болгай. Ындыг тускай дыштанып черлер бар дээрзин бистериң хөй кезиниве билбес чыгыы болдур ийин.

Бистиң цехте партикабинет бар. Ужуру болза аңаа коммунистерниң билиин бедидер литература, документилер, материалдар турар ужурлуг. А боже бистен барып турар кижи чок. Ак-Довурак хоорайның, Барыын-Хемчик районуң партийжи удуртукчулары бистиң эге организацияывыска кээп, беседа, үүгаа кылып чораанын мен мынча ботка сагынмас-тыр мен.

Кижилер-биле ажылдаары кончуг нарын, харыысалгалыг деп үүве билдингир. Ынчангаш эге организация улуг-даа, бичии-даа болза оон секретарын материалдыг деткиири үүгула. Эге организация секретарьлары колдуунда хостатпаан улус болур. Ынчангаш оларга дадывырның каш хуузун шаңнал хевирлиг кылдыр тыпсып турары үүгула деп бодаар-дыр мен. Бүдүн чыл иштинде бодуңнуң хостуг үе-шагын чарыгдал, нервилериң үрегдеп келириңге оода чыл төнчүзүнде безин шаңнал акша бээр эвес. Ынчангаш черле секретарыга болгаш идепкейлиг коммунистерге дадывыпнып 50 хуузун эге организацияга арттырып алгаш, кварталда бир катап акша шаңналын тыпсып турарын өөренип көрзе кандыгыл? Черле ынчаш эге организацияларның ролюн ерү көдүрери кончуг үүгула-дыр.

Борис ООРЖАК.

Ак-Довурак хоорай.

ҮОГУМ БААЖЫЗЫ ҮҮДЕЛ?

1938 чылда ТАР-га болган суд чорудулгазының төөгүзүнге хамаарыштыр

(Эгези № 65, 68, 71, 74 «Шында»).

ССРЭ биле Таңды-Тыва Арат Республиканың аразында найыралдыг харылзааларны тургузарының дугайында 1925 чылдың июнь 22-де Москвага ат салган дүгүржулгада чугаалааны болза: «РСФСР-ниң чазаа 1921 чылдың сентябрь 9-та тыва улуска чорутқан биинде Россияның шаандагы хаан чазааңың Урянхайга хамаарыштыр чорудуп турган шын эвес, эжелекчи политиказындан болгаш Таңды-Тываны бодунуң девискээри деп санавайн турар, ол ышкаш тыва улусбиле найыралдыг харылзааларны тургузар дугайында 1922 чылдың март айда РСФСР-ниң чазааның кылган медеглелинге дүүштүр ССРЭ-ниң чазаа болгаш Таңды-Тыва Республиканың чазаа ССРЭ-ниң улустарыбиле кожа-келбээ тыва улусбиле хостуг дем каттыжылгазын, культурлуг болгаш экономиктиг кады ажылдажылганы хөгжүдер деп изиг күзелин илереткеннер. Ук сорулганы боттандырарыбиле боттарының аразында чугаалажыышкынарны эгелээр деп шиитпирлээн болгаш аңаа бүрүн эргелиг төлээлекчилерин томуйлаанар.

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Чазаа аңаа:

Борис Николаевич
Мельниковту,
Николай Петрович
Колчановскийни,
Григорий Семенович
Ягрининиг;

Таңды-Тыва Арат Республиканың Чазаа
Дондукту,
Нимажапты,

Далаа-Сүрүңүү боттарының төлээлекчилери кылдыр томуйлаанар. Ук төлээлекчилер боттарының бүрүн эргелерин бадыткаан, болур-чогуур хевир-биле тургускан документилерин солушканының соонда, Таңды-Тыва Арат Республика биле Кыдат Республиканың аразында харылзаалар дугайында чогуур дугуржулганы ол ийи күрүнениң чедип алырын манавайн, дараазында үүлдерни дугуржуп алыр деп шиитпирлээннер:

I ҮҮЗҮЛ

ССРЭ-ниң чазаа Таңды-Тыва Арат Республиканың улусчу революстуг чазаа-биле дугурушканын ёзугаар, ук республиканың найысылалы Хем-Белдир (Кызыл) хоорайже бодунуң консулун болгаш Хемчикте Чадаана хоорайже база оске-даа черлерже бодунуң консул төлээзин болгаш садыг төлээзин, аңаа чагыртқан ажылдакчыларны чорудар, ук ажылдакчылар Таңды-Тыва Арат Республиканың янзы-бүрү черлериниге бо үүлдө көрдүнген эргелерин барымдаалап баар, ол ышкаш даштыкы садыг монополиязын хандырар бүгү эргелерлиг болур ужуралт.

II ҮҮЗҮЛ

Таңды-Тыва Арат Республиканың улусчу революсчу чазаа ССРЭ чазаа-биле дугурушканын ёзугаар ССРЭ-ниң найысылалы Москва хоорайже бодунуң консулун, ол ышкаш ССРЭ-ниң кызыгаар округтарынче бодунуң консул агентилерин чорудар...

IV ҮҮЗҮЛ

Дугуржуп турар чурттарның бот-боттарынга хүлээнири болза:

1. Дугуржуп турар чурттарның кайы-бирээзинге удур дорт азы дорт эвес-даа демиселди чорудар сорулгалыг азы оон чазаан ийикпе, оонбиле эвилел күрүнелериниң чазактарын дүжүр октаар сорулгалыг чазактарны, организацияларны, бөлүктерин болгаш ийи-чаңгыс-даа кижилерни бодунуң девискээринге тургузарын ийикпе, азы турарын болдурбас, ол ышкаш талаларның кайы-бирээзинге өжээннешкек шериглериниң хүрээлекинче боттарының ийикпе, азы өске-даа күрүнелериниң хамаатыларын бодунуң девискээринге мобилизастаарын азы эки тура-биле алзедирин болдурбас.

2. Дугуржуп турар талаларының кайы-бирээзинге удур дорт-даа, дорт эвес-даа демисежир сорулгалыг кандыгбир чазакка азы организацияларга хамааржыр, ук демиселге ажыглап болгу дег боо-чепсектерни бодунуң девискээринче азы оон-биле эвилел күрүнелериниң девискээринче сөөртүп эрттирерин хоруур болгаш оны болдурбас дээш бүгү хемчеглерни алыр.

V ҮҮЗҮЛ

1921 чылдың сентябрь 9-та РСФСР-ниң чазаа тыва улуска кыйгырыг үндүрген. Ында ылаңгыя чугаалааны болза, Таңды-Тываның чамдык черлериниге мооң мурнунда орус чурттакчылар кээп, ол черлерни эжелеп, чурттай бергенин барымдаалааш, РСФСР-ниң чазаа сонет хамаатылары боол турар орус чурттакчыларның эргеажыктарын камгалаар дугайында тыва улус-биле болгаш оон күрүне эргелелинин органнары-биле чогуур харылзааны тудар, Таңды-Тываның черин күш-биле эжелээр чорукту мооң соңгаар болдурбас. Ынчангаш Таңды-Тываның улусчу революстуг чазаа биле ССРЭ-ниң чазаа дараазында үүлдерге дугуржулганы чедип алган, үүл дээрге:

Таңды-Тываның чазаа-биле Таңды-Тывада РСТК-ның аразында чарган эрги керээлерни күш чок болдурар, оларны чаа керээлер-биле солуур. РСТК болза түскай дүрүмде көрдүнген девискээрлерниң иштинге боду калбак бот-башкарылгалыг колония болур дээрзин ук чаа керээлерге айтыр.

Чаа керээниң чардыларында чедир Таңды-Тываның чазаа-биле РСТК-ның аразында эрги керээлерни күштүг боол аптар...

VIII ҮҮЗҮЛ

ССРЭ биле Таңды-Тыва Арат Республиканың аразында болдунар-ла чоокку үеде дорт доктаамал почта, телеграф болгаш радиотелеграф харылзааларын тургузар, ук харылзааларны канчаар ажыглаарын тускай дугуржулгаларга айтыр.

IX ҮҮЗҮЛ

Бо Дугуржулганы 2 кезекке, кезек бүрүзүн орус болгаш моол дылдарга тургускан. Дугуржулга аңаа ат салган хүнүнден эгелээш күштүг болур болгаш ону ийи чурттуң чазактары бадылаар ужурлуг.

Дугуржуп турар ийи чурттуң төлээлекчилери бо Дугуржулгага аттарын салган болгаш ону боттарының таңмалары-биле магадылаан.

Бо Дугуржулганы Европаның чыл санаашкыны-биле алырга, 1925 чылдың июль 22-де, Тываның чыл санаашкыны-биле Таңды-Тываның Улусчу чагыргазының 5-ки чылының 6 айының 2-нин хүнүнде Москва хоорайга чарган. (СЭКП ТК-ның чанында МЛИ-ниң Төп партия архиви, ф. 495, оп. 153, д. 2, л. 5—13).

1925 чылдың июль 22-деги Дугуржулганы ёзугаар, ССРЭ биле ТАР-ның чазактары тускай дипломаттыг төлээ черлерин солушкан, ол черлерге бүрүн эргелиг төлээлекчилер ажылдап эгелээн.

1925 чылдың ноябрьда МАР-ның II Улуг Хуралы ТАР-ның хамаарышпас чоруун хүлээп көрген. 1926 чылдың август 16-да бот-боттарының хамаарышпас чоруун хүлээп көөрүнүр болгаш дипломаттыг төлээлекчилерни солчурунуң дугайында МАР биле ТАР-ның аразынга керээге Улан-Баторга ат салган.

1925 чылдың сентябрьда ТАР-ның II Улуг Хуралы 1925 чылдың июль 22-де ССРЭ биле ТАР-ның аразынга чарган керээни күштүг кылдыр бадылаан, совет салыңның төлээ черин Тывага тургузарының, орус колонистерниң амыдыралынга хамаарышкан корум-чуруммнарны бадылаарының, ССРЭден төвүлекчилерни чалап келдиртириниң, араттарның ажы-төлдерин совет өөредилге черлеринче өөредип чорударының, совет хамаатыларындан аренда төлевирлерин болгаш үндүрүглерни улгаттырарының дугайында шиитпирлерни хүлээп алган.

Үстүнде ол алган хемчеглерниң түңнелинде ТАРның политиктиг хамаарышпас чорууну улустар аразының эргезинин чурумун ёзугаар хүлээп көрүүшкүнү алган, ТАР-ның хөгжүлдезинин сорулгаларын ынаныштыг шиитпирлээринге таарымчалыг даштыкы байдалдар тургустунган. Октябрь революциязының болгаш ленинизмниң ачызында боду тускай күрүнелиг апарган болгаш чогуур эрге субъектизи болу берген, эвээш санныг тыва улустуң амыдыралынга совет дипломатиязының актыларының канчаар-даа аажок улуг ужур-дузазын оон дараазында бүгү төөгү тодаргай бадыткаан. Тываның төөгүлүг хөгжүлдезиниң база бир диалектиказы чүдел дээрге, тыва улус Октябрьның оруун, социализмниң оруун боттарынга медерелдиг ёзу-биле шилип алзын дээш, ТАР-ның хамаарышпас чорууун бижыглаар демиселди арат массаларының политиктиг медерелин көдүрүп, оларны төөгүлүг ажыл-чорудулгага киригиртиринин демиселиниге холбап турганында болур. Ук демиселге бот-боттарынга удурланышкак күштер база турган, оон кадында революсчу-демократтыг ёзуттургузугга сталинизмниң ужур-дүрүм чок үүлгелиглери улуг хораны чедирген.

Кижиге чүдүүр чорук үезинде Тываның төөгүзүн тайылбырлап тура, чамдык кижилер дыка элдептиг түүлер чугаалап, 1921 чылдың соонда «Орус империя чок-даа турган болза, орус протекторат артып калган», 1944 чылда Тыва ССРЭ-ге эки туразы-биле каттышпаан, ону Сталин «эжелеп алган», ТАР-ны ССРЭ-те каттыштырганы тыва улустуң күзел-чүткүлүнге удур, эжелекчи чорук болган дижип турар. Ындыг янзылыг чугааларда чогуур барымдаа чок. Ындыг чугаалар кымнарга аныктыгыл, оларны кымнар тарадып турарыл дээр дугайында айтырыг ала-чайгаар тургустунуп келир.

Ю. АРАНЧЫН.
Төөгү эртемнериниң доктору.

(Уланчылыг).

1924 чыл. ССРЭ, ТАР, МАР-ның төлээлериниң хуралынга тыптырган. Ортузунда ССРЭ-ниң төлээзиниң удуртукчузу Дантян, оон оң талазында моол төлээлериниң удуртукчузу Маскыжап болгаш ТАР чазааның омунээзинден төлээлерниң удуртукчузу Монгуш Буян-Бадырының олар.

Тыва АССР-ниң күрүне архивиниң фондузу 225 альбомдан Очур Кызыл-оол хоолгалаан.

Апрель 1—Геолог хүну

Тыванның казымал байлактары

ШИНЧИЛЕЛДЕР УЛАМЧЫЛАВЫШААН...

Журналист Анай-оол Даржаа чоокта чаа Тыванның «Хүндүлелдиң Демдээ» орденниг геологияшинчилел экспедициязында партия начальныгы Аи-оол Серендолович Кол-биле ужуражып, чугаалашкан. Ол беседаны парладывыс.

— Геология-шинчилел экспедициязы эрткен чайын кайы-кайы черлерге ажылдаанныл база оон шинчилел ажылдарының кол угланыышкыннары кандыг болганыл?

Эрткен чайын Тыванның геология-шинчилел экспедициязының партиялары Кызыл хоорайны долгандыр, Улуг-Хем бассейни дээр хөмүр-даш бассейнинге, «Бээрбек» совхозтуң девискээринге, Элегестен Кочетов суурга чедир, Межегей ол ынчалдыр шинчилел ажылдарны чорудуп келдивис. Оон ынай, шинчилел ажылдарыл Мөңгүн-Тайгадан эгелээш, (ында ам мөңгүн дилеп турар) Ак-Довуракты долган дыр (база даг-дүгү тыбылының курлавырларын) Соңгу-Торгалыгдан Карэ-Суг ынчаар демир дилеп турар бис.

Хову-Аксында партия ажылын уламчылавышаан, кобальт дилеп турар. Самагалдайдан эгелээш Ак-Чыраага чедир Таңды-Ууланың сыннарындан биохимиктиг бүдүмелдерни шинчилел турар партия база ажылын доозупкан.

Ол партиялар кылган ажылдарын комиссияга дурарының, совет хамаатыларындан аренда төлевирлерин болгаш үндүрүглерни улгаттырарының дугайында шиитпирлерни хүлээп алган.

Үстүнде ол алган хемчеглерниң түңнелинде ТАРның политиктиг хамаарышпас чорууну улустар аразының эргезинин чурумун ёзугаар хүлээп көрүүшкүнү алган, ТАР-ның хөгжүлдезинин сорулгаларын ынаныштыг шиитпирлээринге таарымчалыг даштыкы байдалдар тургустунган. Октябрь революциязының болгаш ленинизмниң ачызында боду тускай күрүнелиг апарган болгаш чогуур эрге субъектизи болу берген, эвээш санныг тыва улустуң амыдыралынга совет дипломатиязының актыларының канчаар-даа аажок улуг ужур-дузазын оон дараазында бүгү төөгү тодаргай бадыткаан. Тываның төөгүлүг хөгжүлдезиниң база бир диалектиказы чүдел дээрге, тыва улус Октябрьның оруун, социализмниң оруун боттарынга медерелдиг ёзу-биле шилип алзын дээш, ТАР-ның хамаарышпас чорууун бижыглаар демиселди арат массаларының политиктиг медерелин көдүрүп, оларны төөгүлүг ажыл-чорудулгага киригиртиринин демиселиниге холбап турганында болур. Ук демиселге бот-боттарынга удурланышкак күштер база турган, оон кадында революсчу-демократтыг ёзуттургузугга сталинизмниң ужур-дүрүм чок үүлгелиглери улуг хораны чедирген.

Кижиге чүдүүр чорук үезинде Тываның төөгүзүн тайылбырлап тура, чамдык кижилер дыка элдептиг түүлер чугаалап, 1921 чылдың соонда «Орус империя чок-даа турган болза, орус протекторат артып калган», 1944 чылда Тыва ССРЭ-ге эки туразы-биле каттышпаан, ону Сталин «эжелеп алган», ТАР-ны ССРЭ-те каттыштырганы тыва улустуң күзел-чүткүлүнге удур, эжелекчи чорук болган дижип турар. Ындыг янзылыг чугааларда чогуур барымдаа чок. Ындыг чугаалар кымнарга аныктыгыл, оларны кымнар тарадып турарыл дээр дугайында айтырыг ала-чайгаар тургустунуп келир.

Ю. АРАНЧЫН.
Төөгү эртемнериниң доктору.

(Уланчылыг).

1924 чыл. ССРЭ, ТАР, МАР-ның төлээлериниң хуралынга тыптырган. Ортузунда ССРЭ-ниң төлээзиниң удуртукчузу Дантян, оон оң талазында моол төлээлериниң удуртукчузу Маскыжап болгаш ТАР чазааның омунээзинден төлээлерниң удуртукчузу Монгуш Буян-Бадырының олар.

Тыва АССР-ниң күрүне архивиниң фондузу 225 альбомдан Очур Кызыл-оол хоолгалаан.

МЕГЕ, ХОПТУ «ЧАЛГЫННАЛГАШ»

(ШООДУГ)

Адыштарың хаваргыже,
Ажыг дериң төгүлгүже,
Ажыл кылбаан хиренде-ле
Аксың-биле алдаржаан сен.
«Үстүү черден келгеннерге
Үнген хүн дег чазык-чаагай
Аъжың-чемиң делген салып,
Аяк шайың ижиртир сен.
Төрелдери дарга-бошка
«Дөзү быжыг» кижилериң
Багыш черле сөглевейн.
Базып алгаш олурар сен.
Оруун доза маңнагылап,
Овиалап, овичилеп
Шак-ла ындыг кижилерге
Чашпаалазарың дилги ышкаш.
Чеңгыс удаа назынында
Чазыг кылган кижилерни
Довуракче катап-катап,
Доңгайтыр-ла ндиксээр сен.
Чедиишкинни ажыл-ишке
Чедип алган кижилерге
Адаргааштың аарыыр чыгыы
Аксың дөгеп чемелээр сен.
Ындыларның бир-ле чазыып
Ыяап тыпкаш, шүгүмчүлээш,
Хыың хана берген ышкаш
Хыйыртанып чоргулаар сен.
Мегелээрин, хоптанырын
Мергежилиң кылып алгаш,
Ынчап чоруй коммунист деп
Ыдык атче шургуп тур сен.

Светлана ООРЖАК.

ЧАНДЫР ДЫҢНААШ, ЧАЗЫГ КЫЛГАН

Амыдыралдан чугаа

Ада-чурттуң Улуг дайынының кадыг-дошкун чылдарының бирээзи. РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Фадеевтиң Тываның найысылалы Кызылга чедип келгенинден дугайында медээ бүгү Тывага тарай берген. «Кандыг-даа үеде, кайы-даа кожуунга чеде бээри билиш чок, белен туруңар» деп дыңнадыг, айтыышкыннар кожуун бүрүзүнге бердинген. «Кажан-на келир ирги, канчап-ла үткүп аар ирги бис» дээн бодалдар кожууннар удуртукчуларын дүвүредип турган болбайн аан.

Күскү хүнүң сарыгзымаар херели Баян-Тала бажындан чаа-ла хереп үүрп орган. Ынчангы Сүт-Хөл кожуунуң төвү Суг-Аксы суурга харылзаа конторазы болуп турган бичии терек казанакка рация-биле чугаалажып орган аныяк кижи аревэ кожкомунуң секретары Кокай-оолдуң набинеднге дүвү-далаш-биле маңнап кирип келген:

— Силерни рацияда Кызылдан хереглеп тур, дарга — дей каапнаш, үне түгүрген. Кокай-оол чараа-чеченнии ышкаш кылдыр таарткып алган бажында бөргүн кедире октай шаап алгаш, харылзаа казанаанче маңнапкан. Аңаа чеде бээрге, харылзаачы ийи кулакка кедиптер кулактааштарлыг данзаны Кокай-оолга тутсуп-каш, боду база бирээни кулаанга кедипкеш, аппарадын тыыгайндыр долгап-ла эгелээн.

— Сүт-Хөлдүң Сүт-Аксы, Сүт-Хөлдүң Суг-Аксы дыңнап тур, дыңнап тур, деп алгыргылаан. Кокай-оолче «чугаалажыңар» — дээнин көргүзүп, бажы-биле имнеп каан. Демгизи:

— Сүт-Хөлдүң аревэ кожкому, Сүт-Хөлдүң аревэ кожкому, Кокай-оол дыңнап тур, Кокай-оол дыңнап тур. Чугаалаңар, чугаалаңар дээргеле, херээжен кижиниң дыңналыр, дыңналбас, үзүктелиишкинниг үнү дыңналыр болган:

— Кызыл... ийи... бате... Шагаан-Арыг... даарта үткүп алыңар кылдыр дыңнаан.

— Дыңналыры багай-дыр, дыңналыры багай-дыр катаптап көрүңер, катаптап көрүңер — дээрге база-ла үстүнде дыңнаан сөстериниң кезик-чамдыы дыңналыр болган. «Фадеев дарга келирле дээн-дир ийин, ам Шагаан-Арыгда келген хире кижи-ле-дир ол» — дээн даап бодаашкынга алзы каапнаш, дүвү-далаш-биле маңнаан хевээр АРН кожкомунуң секретарынга келгеш:

— Кызылдан Фадеев дарга ийи кызыл туктуг бадыпкан, ам Шагаан-Арыгда келген хире-дир, даарта үткүп алыңар — деп. Кызылдан рация-биле дыңнатты, чаа-ла чугаалашкан келгеним бо ийин, дарга — деп илеткээрге:

— Кожуун даргазын келдире каавыт, келээн кады чедип келиңер — деп, кожком секретары удур даалга берген. Ийи дарга кабинетке кирип келгеш, олуруп алыры билек-ле, кожком секретары:

— Мындыг эвеспе, дарга-лар, эң-ие эки аъттардан мунгулаптынар. Эң Кокай-оол дарга Бора-Тайга, Улуг-Алаак, Алдан-Маадырның чонун эвилелден бадырзын, а силер дарга Кызыл-Тайга биле Хөр-Тайганың чонун эвилелден экелиңер — дээш, ийи дарганы аътказырыпкан.

Даартазында дүүш хиреде кызыл туктарын хөлбеңнедир туткулапкан кожуунуң арат чону сумулар аайы-биле Суг-Аксы суурнуң үстүү чарыында дазырга аъттарыбиле чыскаалдыр тургулапкан турганнар. Маңаан чондаа шылап эгелээн. Хүл чүгүрүүнче кирген. Шекпээр дагларының кырынче чоокшулап бар чыткан. АРН кожкомунуң секретары Кокай-оолду бодунуң чанынче имнээн: «кымның-биле чугаалашкан кижи сен, катап барып чугаалашкаш, тодарат» — деп, даалга бергеш чорудупкан. Кокай-оол халыткан хевээр келгеш, рация турган терек казанактың азыынга аъдың баглап каг-ла, харылзаачыдан Кызыл-биле чугаалажырын негээн. Удаткан чок Кызылдан удур харыылаа келген. Кокай-оолдуң чугаанга дүүнгү чугаалашканы херээжен кижиниң үнү тодазы-биле дыңналып келген: «Кызылдан ийи батареяның Шагаан-Арыгже бадырыпкан бис. Оон бодуңар уткуп аар силер» дээр мындыг болган. Кокай-оол «кайгаанындан бодунуң кулаанга бүзүреевин: батарея деп чүзүл кындыг» дээш, харылзаачыже карактарын чидиди көрген. Оозу:

— Рацияга салыр батареялар чагыы киирген кижи мен, ону чорудупканнары олдур дээрге, Кокай-оол дүкпүре каапкаш, үне-ле халаан.

«Райком секретарынга канчап илеткээрил» — дээн бодал Кокай-оолду шиверейлеп эгелээн. Чыскаалган чонуң кыдыында озалааш турган кожком секретарынга келгеш, хавааның дерин чотпушаан, буруузун миннип, дидим эвес илеткеп берген.

Кожком секретары Кокай-оолче карааның ужу-биле кылчаш кылдыр көре каапкаш, чонну кыйгырып чугаалаан:

— Эргим эштер! Фронтуда байдалдарның нарыядан турарын барымдаалааш, эш Фадеевти Москваже дедир келдирткен-дир. Ынчангаш бо удаада Фадеев дарга бистинче кээп шыдавас болган-дыр. Бистер бодувустуң эвлүүвисте немец-фашистиг эжелекчилерге согуг кылдыр эң-не бедик бүдүрүкчүлүг күш-ажыл-биле харылаар ужурлуг бис. Ол соруулга-биле Бора-Тайга, Улуг-Алаак, Алдан-Маадыр сумуларының арат чону эш Кокай-оолдуң башталгазы-биле «Бай-Тал» МЧАЭ-зинге барып ажылдаар. Сүт-Хөл, Кызыл-Тайга, Хөр-Тайга сумуларындан келген кижилерни кожуун даргазы башкарзын. «Шагбан-Терек» МЧАЭ-зинге барып ажылдаар. Кайы-даа МЧАЭ-лерниң хову-шелдеринде тавычада, хөлээнле хой сиген бар, ону болуп, сараатпар эвеспе. Дуза чедирип баргаш чонну чепсек-херексел-биле / хандырып, аъш-чемнии экижидип, маг-магаздан соп бээрин МЧАЭ даргалары харылаар. Даарта кежээге чедир ажылдааш, тараар силер — дээш, чыылган чонну ийи чүүке аътказырыпкан дээр чүве ийин.

Аваа МОНГУШ.
Кызыл хоорай.

ИХМ-НИҢ ПАРЛААЛГА БӨЛҮҮ ДЫҢНАДЫП ТУР

Бо чылдың март 20-ге чедир азы ийи ай 20 хонуктуң дургузунда Кызыл хоорайның эзириктер сергедир черинге 1442 кижи, оларның иштинден 403 кижи районнардан кирген. Оларның хөй кезии колдуунда Улуг-Хем, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Тес-Хем, Кызыл районнарның чурттакчылары болуп турар.

Аңаа конганнарның арасында Мөңгүн-Тайга райкүүсюмүүн ниити килдис ажылдакчызын О. К. Ондар база бар. Ону «Мөңгүлек» аалчылар бажыңындан эзирик турда тудуп энкелген. Ам-даа мурнукузу ышкаш башкылар, ортумак болгай дээди өөредилге черлериниң сургуулдары, студентилери эзириктер сергедир черже шуушпушаан хевээр. Чижээ, март айда Кызылдың педучилишезиниң башкызы О. К. Күжүгет. Красноярскиниң кедээ ажыл-агый институдунуң Кызылда филиалының студентизи Геннадий Монгуш, автоорук техникумунуң сургуулу Мерген Саая. Кызылда күрүненин педагогика институдунуң студентизи Александр Карпов болгаш өскелер-даа киргеп. Ниитизи-биле студентилериниң болгаш сургуулдарның саны 34 болган, а эртекен чылын ол сан бо үеге чедир 12 турган. Профтехучилищелерде өөренип турарларның талазындан алырга, эртекен чылдың бо үези-биле дениээрге, 15 кижи хөй кирген. Неделяның четверг, пятницада, суббота хүннеринде эзириктер сергедир черге хөй улус кирип турар. Оларның хөй кезии «Восток» автобус доктаар черге, дөртку микрорайонга, автовокзалга, арага садар магазиннер чанынга таварышкылаар. Бажың таваа салыр тудуг артелелиндеп, чуртталга трезининг бажың тудар комбинадынган, эът комбинадынган хөй кижи эзириктер сергедир черге хонганнар.

* * *

Милиция ажылдакчылары рейдилер үезинде чылыг бээр трассалар үннарын, чуртталга бажыңнарының крышаларын, подвалдарын, вокзалдарны хынаан көөрге, час душкени-биле кады ол черлерде элээди үрүглариың корум-чүрүм үрээшкиниерни илереп турар.

Чүгле бо чылдың эгезинден бээр 8 харлыг Алеша Юдниковту милицияга үш катап экелеген. Ол оон мурнунда № 10 школаның бир дугаар класынга өөренип турган. ам өөреримейн турар. Авазы Лидия Юрьевна Юдникова оглунуң кижизидилгезинче кичээнгей салбас, ажыл кылбас, арагалаар. Кызыл хоорайның Саянская кудумчузунуң 6 дугаар бажыңында чурттап турар. Оглу ам элээди үруглар тудар черде чурттап турар.

Алексей Кудрявцев 10 харлыг. Ол база тояан кылаштап чораан, милиция ажылдакчыларынга үш катап туттурган. Бажыңынга чурттаар хөнүү чок. № 7 школага өөренип турган. Рабочая 150 дугаар бажыңда чурттап турар ачазы Сергей Антипович Кудрявцев тур када ажылдавайн турар. Оны амдыызында хайгаарал чок үруглар айтыры сайгарып көөр черде тудуп турар.

13 харлыг Олег Гаврилов эрткен чылын чагыс эвес удаа тудуп байысаатакан. Ынчалза-даа ол ам-даа хайгаарал чок хевээр. Бо чылдың январьдан эгелеп, Кызылдың школа-интернадынче өөренип барбаан.

Улуг-Хемниң Хайыраканда чурттап турар 15 харлыг Орлан Кунчумей Кызыл хоорайның кудумчуларынга тояан чораан, ийи катап милиция ажылдакчыларынга таварышкан. Ооң авазы Анна Ховалыговна Кунчумей оглунуң кижизидилгези дээш сагыш салбайн турар.

* * *

1990 чылдың март 12-де 21 шак 18 минута турда, автоорук техникумунуң чоогунга, техникумнуң ниити чурттталга бажыны биле Кечил-оол кудумчузунуң 9 дугаар бажыңының аразынга улус кылаштап эртер черге Кызыл хоорайның чурттакчызы хамааты Вячеслав Сүлчүн-оолович Саттың өлүг магабоду тывылган. Ону чүрек талазынче бижектээн болган. Кемниг херекти көрген кижилерни, ол ёйле автобус доктаар черге азы ол девискээрге чораан кижилерни 02; 3-47-63; 3-47-02 телефоннарже милицияже тыныдырын диледивис. База ол ышкаш 21 шак үезинде, «Восток» автобус доктаар черге чедир олурар мен дээш, орус национадыг чолаачының «Жигули» машиназының иштинче кире берген аныяк тыва херээжен кижини олуртуп чораан ол машинаның ээзин дыңнадыг кылырын диледивис.

* * *

Тыва АССР-ниң ИХМ-ниң кеземче херээн истээр килдис аар нем-херек үүлгеткен даразында кижилерни дилеп турар:

1. Тахпо Манай-оолович Седен. 1968 чылда төрүттүнген. Чаа-Хөл чурттуг.

2. Владимир Алексеевич Самбыйлык. 1969 чылда төрүттүнген. Чаа-Хөл чурттуг, ооң мурнунда шиитпирин чораан. Чаа-Хөлге чурттап турган.

3. Бошпо Кораович Назаров. 1964 чылда төрүттүнген. Узбек ССР-ниң Шаробад хоорайга төрүттүнген, Кызыл хоорайның № 7 түс-кайдаан комендатуразынга керек эрттирип турган.

* * *

Бо чылдың февраль 1-ден 25-ке чедир 78 ёрт болган. Анаа чилиген когарадың түңү — 21300 рубль, 3 кижи өлген, 1 кижи аары-биле ёртенип балыгланган.

Март 1-де Культураның болгаш дыштанылганың Н. Гастелло аттыг парыгынга теплица тудуу ёртенген. Ёрт серемчилел чок таакпылап турганының үржүндан үнген. Теплицага турган хамааты А. П. Зайцев ышка бачыдааш, моорап калган. Когаралды 2350 рубльге түңнээн.

Март 16-та ус-тывын шеверлериң болгаш суй-белектер кылыр будуруглериң склады ёртенген. Орта буруу чүрүкчү-каастакчы оолга онаашкан. Ёрттүң үнген чылдагаашы от-биле шын эвес хамаарылгадан болган.

Бүрүүлүг кижи арныга, холунга 1-2 чалыңы ёртенин алган. 8921 рубльдиг чиитирин түңнээн.

Март 11-де дааранылга фабриказының филиалынга (Кызыл хоорай, Трудовая кудумчуу, 38 дугаар бажың) электри деритлерни шын эвес ажыглаанындан ёрт болгаш, 1245 рубльдиг каражазын чедирген.

Ёрттүң хөй кезии, 76 хуузу чуртталга секторунга онаажыр. Чылдагааны — от-биле шын эвес хамаарылга, от салыр суугуларның үредин, чаш үругларның үйбалай от-биле ойнаары.

* * *

Чадаана — Сүт-Хөл баар оруктуң белдиринге Чадаана хоорайда чурттап турар, кайла-даа ажыл чок Хүлер-оол Ондар эзирип алгаш, хулиганзыг дерзии чорүү-биле Чадаана ПАТБ-ниң ПАЗ-672 маркалыг автобузу оруккa чоруп орда, мурнукузу соңга шилип даш-биле буза шаапкан. Ондарны милиция ажылдакчылары туткан.

Март 24-те Чадаана хоорайга арага садар магазин чанынга, 12 шак үезинде ол хоорайның чурттакчызы Оюн-оол Саая оорларга үптеткен. Каразыттырган кижи кайда-даа ажылдавайн турар 24 харлыг Радик Ховалыгны истелге органнарынче дамчыткан.

Март 24-те 20 шак үезинде районнуң төп эмнелгезинге Улуг-Хем районнуң Хайыраканда элээди үругларның спорт школазының директору Владимир Күжүгетти (30 харлыг) бижек-биле шаптырган, ханы балыгланган турда эккелген. Каразыттырган кижи Хайыракан суурнуң чурттакчызы Алдын-оол Санчы эзирик тургаш, туттурган.

ДОМБАЙНЫҢ «ХАМНААНЫ»

● *Кыжырыг* ●

Бо таварылганы «Торгалыг» совхозта Кыргыс Намчыл-Хуурактан дыңнаан мен. Ооң чугаазы бо:

— Бо Хамар, Дөргүн мынаар хөй ажы-төлдүг Өргү Домбай дээр ашак чурттап чораан. Аң, диин дээнде арт-сын аңаа аңаа бир чүве-дир. Аңнап чораан, таварышкан ужуралдарындан хамнап турганын чугаалаанының черле утпас мен.

Бир күзүн Сарыг-Агбаан оглу Шивит-Хууракты эдерткеш, Дүймеглигже диңнеп аъттаныпканнар. Хонуктар эртип-ле турган, ары талазынче ынайлаан тудум, олча-омаа-даа көвүдеп орган. Бир эртен Шивит-Хуураа хүнезин уруп чораан хавының дувуи тудуп көргеш: «Ам ийи-үш каап чиир хире чүве бар-ла-дыр. Кижиниң чигбизи хайныр, мынча хөй диинни каапкаш чана бээрге харааланчыын але. Алды аргалыг-ла болгай сен, чүнү болган оң сен чээ, акым?» — дээн. Домбай сөглеш: «Улуг-Хем улуузу кыштагларында көжүп келген болуур ужуралыг. Сын аргында бистиң аалдарывыска бодаарга, олар мыяда болбазыкпе. Оон барып көктанганы дээрге боор» дээш, ёртегле аъдыпче базыпкан.

Шала кеңээ Элегестиң Бош-Дагда бир өгге чортуп келгеннер. Өгүнүң ээлери аныяк улус. Кавайлыг уруун аадып каан, а херээжен ээзин оруң кырында олурар. Ээ ээзин от салып, шай хайындырган. Аның Лакпаа-Хуурак дээр болган. Кадайы уруунун буттары аараш, амга чедир сегип чачап каанын чугаалап орган.

Шайлап алгаш, аъттарын өртеп каапш, кылаштажып орда. Шивит-Хуурак бүдүү: «Че, аным, хам өттүнерин аайлыг эвес сен, бо уругларга сени сүмелеп көрейн шүүмже. Сүт-саг бажы чеөден бир чүве халдаан деп таарыштырыпкай-ла сен. Хүнелин арбызалды тып алыр кежиг арга ол-ла-дыр» дээш, «Сээң сүг дег сыстып чоруур катыын дешти бергее чавчаарыл? Ат болбас бис бо, күжүрүм?» — деп удур айтырган. «Чок, ажыгбас, кышкын баарынга дожгайып чыдып алгаш, салаам бодаар-ла, ол-ла сүү-биле чундурган. Оон калбак дашка от кывыскаш, оон кырынче артыш холумактыг хамык чемнин дээжизин каап, саң салгаш, өг иштин долгандыр артыжаш: «Бо чүвелерни сүг бажы черге аппарып салгаш, пөсту ыяш будуунга баглап каапш кел, дүүмам» — дээн. Шивит-Хуураа чыышкын баарында чыпышаан хевээр.

Элээн болганда эр кирип келгеш: «Чүү билдинер хире-дир, акым?» — дээн. «Суг бажыңдан дазыл-дөзү шыырак чүве халдаан-дыр. Кек хевээ ыдыктаар болза боордур» — диген. «Бистиң хоюуста ыдыг чүве бар эвес. Дүү аалдың ешкүлеринде бар чүве ийин. Орнап-даа болза, оон эңкеп көрем. Бо ажыларывыска дөгерип чыдар кылдыр бир шыырак чүведен айтып бер. Иштихырның борастаптар боор мен» — деп, уруг мынчаарыг-кидис кырынга

Каа-Хемниң Сарыг-Септе автобудүрүлге бар. Ооң машина-техниказы көвей. Районнуң ажыл-агыйларының, үлетпүр черлериниң чугула чүүктерин чедирип берип, планныг даалгаларын күүседип турар.

Бо автобудүрүлге чылдың ийи айларының планныг даалгаларын 150 хуу күүсеткен. Орулгалыг ажылдап турар. Чолаачыларның аразында социалистиг чарыштыг ай санында организастаан. Чолаачы эш Мамонтовтуң бригадазы чүүк дажыглаарының планын ажыр боттайдырып келген. Лакпа Семеннуң чолаачылар бригадазы база макталдыг. Олар бо хүннерде тарылга шөлдеринче органихтиг чемнишчидилгелерни чедирип, шалыпчы ажылышче кирген.

Будүрүлгениң септелге мастерскаязында машиналарны септеп, ажыглалга киирериниче сагыш салып турар. Ооң цехтеринде даңгаар алдан ажыг харлыг хоочун. нар моторларны кылып, анаа турар техниканы ажыглалга киирип турарлар.

Септелгениң мурнуу одуруунда хоочуннардан Виктор Горелов бедик шынарлыг кезектер кылыр токарларның одуруунда кирген. (Чурукта) Василий Шипилин улуг машиналарның моторларын септеп турар. Чолаачы Илья Ерохин база чарыштың тиилекчилериниң бирээзи.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Платформаны чугаалажып тур бис

КАРА ЧААСКААН ШЫДААР БЕ?

Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның Платформазын катап-катап ажыл, номчуп ора, эде тургустунуушкуннүң белен эвес нарын чылдарында партияның ажыл-чорудулгазы шынар талазыбиле дыка быжыккан деп кижи биле бээр. Эң ылангыя ооң одуругларында демократия алгаан. Ону Платформаның бо одуруглары бадыткап турар. **«Маркстың, Энгельстиң, Ленинниң материалисчи үзел билиншкинчеринге болгаш диалектиктиг методологиязының чогаадыкчы ёзугузунга шынчывысты бадыткавышаан, оларны удуртулга болдурбушаан, бис идеологтуг хагдынчак чоруктуу, догматизмни болгаш еске үзелдерге база идеяларга эптеш чок болур чоруктарны шинтпирлин биле чайладып турар бис».** Ындыг бодалды СЭКП ТК-зы кандыг-ла бир Платформа тургузар дээш эвес, а чер-черлерде ниитидел-политиктиг байдалды хандыр өөренип көргеш, илереткен дээрзи билдингирдир.

Чижээлээрге, бистиң республикавысты ап көрээлиер. Ниитилел-политиктиг болуушкунар мында элээн ханылаан, чонның республиканың политиктиг амыдыралынга киржилгези идепкейжээн. Сеелгү үеде Тыванның демократтыг интернационалчы шимчээшкининиң дугайында дизы-бүрү уткалыг чугаа-соот көвүдээн. Мурнунда Тыванның Улусчу фронтузу деп аттыг турган бо шимчээшкинде чүгле тывалар бар, ооң ажыл-чорудулгазы республиканга чурттап турар аңгы-аңгы национал кижилериң аразынга чоруулдээлерни, харын-даа корум-чурум үрээшкиннерин тывылдырып болур деп каразыышкыннар бар. Ол чүү хире үндезинингил? Шагаа байырлалының үезинде тывалар орус кижилерни эттеп-согап, өлүрер-чидирер дээш бөлүглежип, чепсегленип турар-дыр деп дамчыыр чугаа база турду. Ону дыннаап, корум-чурум камгалаар органнар ажылын ол үеде күштелдирген. Шагаан-Арыг хоорайга шагаа байырлалының үезинде ойнап-хөглээр кижилер аразынга шагдаалар көскүленнеп кылаштан турарга, сагышка аңчыг-даа чүве чорду. Чаңгыс черде чурттап, ажылдап турар кижилер канчап-ла бот-боттарывыстан коргар апарганывыс ол?! Шагаага каш-ла санныг орус эштер келген. Бир эвес дамчыыр чугаа эвес болза, шуптузуе аңаа кады ойнап-хөглээр турган боор биҫ. Шагаа үезинде белүглежип алгаш, орус кижилерни эттээн тывалар-даа чок болгай. Өске корум-чурум үрээшкиннерге турду-даа ыйнаа. Чүгле белүглежип, улус эттээри эвес. Тыванын демократтыг интернационалчы шимчээшкининиң дугайында дамчыыр чугаа база шак ындыг үндезин чок деп бодаар мен.

Шимчээшкинге хамаарыштыр «дидир-дидирнин» тыштап келгени долу информацияның чогу. «Сут көрбейн, идиин үштүп, даг көрбейн, эдээн астып», ол организацияны экстремисчи, националисчи хөөннерге каразып эгелээни. Ооң уламы-биле национал дар аразынга эки эвес дамчыыр чугаа тыптыр чүүлге чедиргеп. Ол дээрге тус черниң совет болгаш партия органнарының частырыы-дыр деп бодаар мен. СЭКП ТК-ның Платформазын база катап ажып көрээлиҥер. **«СЭКП чааскаан онза эргелиг болурунче чүткүвейн турар болгаш социалистиг нинтилелди чаартыры дээш туржуп турарларның шуптузу-биле политиктиг чугаа болгаш кады ажылдажылга кылырынга белен»** дээн одуруглар ында бар. Тыванын демократтыг улусчу шимчээшкининиң программазын амга чедир республика солуннарынга парлаваанны ол солуннарның органнары бооп турар партия болгаш комсомол комитеттери кады ажылдажылгага белен эвес азы тура чогунуң хереченин деп, мээң-биле чугаалашкан хөй номчукчулар санап турар. Чурттуң оске девискээрлеринде ындыг хөй-ниити организацияларның программаларын солуннарга парлап, бодунуң сөзүн ук организацияларга хамаарыштыр чугаалаар арганы чонга берип турар. Тыванын демократтыг интернационалчы шимчээшкининиң программазында экстремисчи, националисчи чүүлдер чок чорду. Ук шимчээшкининиң ажыл-чорудулгазы алызы барып, экстремисчи, националисчи апаар дээн бодалдар база бар. Ындыг болбазын дээш чүнү кылган бис? Арменияда, Азербайджанда болушкуннардан чаңгыс талалыг түңнелдерни үндүрүп турар эвес бис бе?

Мээң бодалым мындыг. Тывада тыптып келген шимчээшкин демократчы, интернационалчы апарып болурунуң үндезини бар. Ооң составынга, амдыызында эвээш-даа болза, орус болгаш өске-даа национал эштер кирген. Оларның эртем-билининиң деңнели база ындыг-ла куду эвес. Башкылар, эмчилер, инженерлер, эртемденнер, ажылчыннар, студентилер бар. Коммунистер, комсомолчулар, ССРЭ-ниң улус депутаттары, улус депутаттарынга кандидаттар шимчээшкининиң ажылынга киржип эгелээн.

Ынчалза-даа бисти кичээндирип келир чүүлдер база бар. Партия, совет органнарның удуртукчуларының адынче бодамга чок сөс октаар, алгырыжыр, сыгыржыр, харындаа митинг эрттирер дээн саналдар чок эвес. Ол бүгүнү чаа хөй-ниити организацияларның тургузукчу хуралынга көрдүм. Холунда мандат чок кижилер безин тура халчып, хуралдың ажылынга киржип, алгырып турду. Бир эвес ындыг кижилер Тыванын демократтыг интернационалчы шимчээшкининиң хуралдарынга, митингилеринге моон соңгаар киржир болза, шимчээшкиннин бодунга, националдар аразында харылзааларга кайы хире согуг боорун шимчээшкининиң киржикчилери, удуртукчулары медереп билир ужурлуг.

Республикада корум-чурум-нуң байдалының дүвүренчии кончуг. Ок-бижек хойлап алгаш чоруур аныяк кижилерни каш-ла санныг деп болбас. Бир эвес кем-херек үүлгедип, Тыванын демократтыг шимчээшкининиң адын тутса канчаарыл? Митингилерге ук организацияның ажыл-чорудулгазы чеде бээр суг болза, ону экстремисчи, националисчи хөөннүг кижилер ажыглай берип база болур. Ол бүгүнү болдурбас дизе, Тыванын демократтыг шимчээшкининиң киржикчилери интернационалчы кижизидилге ажылын, корум-чурумну быжыглаарын совет, партия, хоойлу-дүрүм органнары-биле кады чүге амдыгаштан эгелеп чорудуп болбазыл. Программаның төлевилелинде аазаашкыннардан практиктиг ажыл-херектерже баштайгы базым ол болбас бе. Бөгүн ол көзүлбейн турар.

Партия, совет дээш өскедаа органнарның киржилгези-биле шимчээшкинге организастыг, удуртукчу утгаашкыны берип болур дээр, анаа чижээ демократтыг интернационалчы шимчээшкининиң тургузукчу хуралынга көзүлдү. Тыва АССРниң юстиция министри Ю. П. Слободчиков ийи-үш катап туруп, хуралды эрттиреринге хамаарыштыр сүмени берди. Ооң саналдарын хүлээп ап, хуралды эрттирип турган эштер будулгаазының байдалдан үндүлер.

Бир эвес шимчээшкинниң ажылынга комсомолчулар, коммунистер, республикага ылап-ла социалистиг чаартылганы күзеп турар эштер киржир болза, экстремизмге, национализмге Тыванын демократтыг интернационалчы шимчээшкининиң бербейн барып болур бис.

«СЭКП бөгүн ниитилелди демократчыдарынга бүгү талазы-биле идигин бербишаан, ооң-биле чергелештир хөй нациялыг улуг чурттуң хемчээлинге сырый каттыштырыкчы рольду күүседип турар боттуг политиктиг күш-тур» дээн одуруглар СЭКП ТК-ның Платформазында бар.

Тыванын демократтыг интернационалчы шимчээшкининиң тургузукчу хуралынга СЭКП обкомунуң, хооркомунуң аппарадының орус, тыва националдыг харыысалгалыг, холында мандаттыг чамдык ажылдакчылары бар болду. Мандатты холга алыры дээрге, хойниити организациязы-биле «баштактанчыры» эвес, а ооң кежигүнү болуру азы программазын хүлээп көөру, кады ажылдаарының оруун дилээри ол эвеспе? Ынчалза-даа оларның хуралга келген соругазы билдинмейи барды. Соңуургактар ышкаш, аңаа-ла дыннап алыр дээш келгеннер бе, шимчээшкинге партийжи салдарны чедирер сагыштыг келгеш, арай-ла дидинмейн барганнары ол бе? Азы хурал оларның күзээни-биле эрткени ол бе?

Партияның сырый каттыштырыкчы политиктиг кужу бөгүн ажыл-херек кырында ындыг болбас ужурдуг. СЭКП ТК-ның Платформазында айытканы дег шиитпирлиг эвес болза, Тыванын демократтыг интернационалчы шимчээшкининиң партийжи салдарны чедирип шыдаар бис бе? Экстремизмден, национализмден ол шимчээшкин кара чаасказан камгаланып шыдаар бе?

Шаңгыр-оол СУВАҢ.
ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң кежигүнү.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

АПРЕЛЬ

Понедельник

АПРЕЛЬ 2
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Мультфильмнер. 9.00 «Ис-чи». Уран-чечен фильм. 10.00 чулалы. 11.00 ды шилип алдым». Барымдаалыг фильм. 11.30 «Пи» демдек адаа-биле. 12.30 — 13.30 «Делегейни дескиндир». Альманах. 15.30 Тиилелгениң 45 чыл болганынга. «Машиналар эвес, алдын-дыр оң». Телефильм. 16.30 «Канчаар дыштанып турар бис» бөлүктен. «Дилеп чоруптувус». 17.00 Уруглар шагы. 18.00 «Лениннии номчуп тур бис». Социализм хөгжүлдезиниң оруун шилип алганы. 18.30 «Ye». 19.00 Бут бомбүүнүн допчулалы. 19.30 «Эрткен херек» деп мультфильмнин 20.40 11.40 П. кара кадыны». Фильм-опера. 21.00 «Ye». 21.30 «Калбак-кара кадыны». Операнын уланчызы. 23.20 — 23.45 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Төөгү. 9 класс. XIX чүс чылдың бирги чартыында Россияның культуразы. 9.05 Италдыл. 10.05 Бистиң садывыс. 10.35; 11.35 Төөгү. 6 класс. Спартактың тура халышкыны. 11.05 Орус чугаа 12.05 «Шиле... Уран-чечен Толмачев дугайында барымдаалыг фильм. 13.45 — 14.55 «Поварлар конкурска чедип келгеннер...» 15.30 «Ye».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Салгынчыгаш». Уругларга дамчыдылга. 19.30 Уругларга фильм. 19.45 Медээлер. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Музыка телезабоементизи. 21.15 Т. Хохлова ырлаар. 21.30 Барымдаалыг фильм. 21.45 «Ынакшыл өнүгү». 23.45 — 00.10 Мячилиг хоккей. Делегей мартылдазы. Херээженнер.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 Уттундурбас хөгүм кежээлери. К. А. Кулька ойнаар. (Скрипка). 19.35 «Бурунгу вулканның чоогунда». Телефильмниң баштайгы көргүзүүү. «Урал сынарының вулкаандан тывылганының дугайында». 19.55 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Вторник

АПРЕЛЬ 3
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильмнер. 8.55 Аңнар цириги. 9.40 «Ол болган.., болган...» 10.05 Уруглар шагы. 11.05 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 11.10 П. И. Чайковский. «Калбак-кара кадыны». Фильм-опера 12.30 «Ye». 13.00—14.50 «Калбак-кара кадыны» операның уланчызы. 15.45 Улусчу аялгалар. 16.00 Д. Хармс чогаалчының чогаадыкчы ажылының дугайында барымдаалыг фильм. 16.30 «Экии, музыка!». Л.-В. Бетховеннин симфониялыг чогаадылгазы. 17.30 Венгрия телевидениениң программазы. 18.30 «Ye». 19.00 Аныяктар медээзизи. 19.30 9-ку студия. 20.30 В. Шувалов орус улустуң ырларын ырлаар. 21.00 «Ye». 21.30 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 21.35 Н. В. Гогольдуң чогаадыкчы ажылының дугайында телефильмниң баштайгы көргүзүү. 22.50 Чугула интервью. ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң аъш-чем болгаш садып алыышкыннар талазы-биле Күрүне комиссиязының Даргазы В. В. Никитин дамчыдылгага киржир. 23.10 Н. В. Гогольдуң чогаадыкчы ажылынга турааскаткан дамчыдылганың уланчызы. 00.25 — 00.50 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 География. 8 класс. Ыранны Чөөн чүктүң бойдузу. 9.05 Француз дыл. 10.05 Француз дыл. 10.35; 11.40 Биология. 6 класс. Урезиниден дүжүтке чедир. 10.55 Эрудиттерге дамчыдылга. 12.00 «Англи вальс». Уран-чечен фильм. 13.05 Ритминг гимнастика. 13.35 — 15.05 «Хүлээлге күүседикчизи». Уран-чечен фильм. (КУР). 17.00 Ю. М. Нагибин-биле ийи ужуражымышкын.

КЫЗЫЛДАН

18.00 «Көдээ амыдырал». «Кандыг чурттап чор «сен, малчын?». «Бот-орулга-чарылга болгаш аренда керээзи». 19.00 Киножурнал. 19.10 «Азия төвү». Үндурулгеде: Медээлер. «Кызылдың хоорай партконференциязынга уткуштур». «Ажыл эзлүзөнин соонда». «Кеземче хрониказы». 19.40 Медээлер. 19.45 Чарлалдар. 19.50 Барымдаалыг фильм.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 И. Гайди. «Чаңгы». Концерт. 20.30 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.45 «Силерге ырлап берейн». Бот-тывынгыр ырының Москва клувунуң 30 чыл болганынга. 23.35— 00.55 «Экран мастерлери». Кинорежиссер А. А. Тарковскийниң амыдыралының болгаш чогаадыкчы салым-чолунуң дугайында.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 РСФСР-ниң алдарлыг артизи Г. Соколовтуң концерти. (Фортепиано). 19.55 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Среда

АПРЕЛЬ 4
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Мультфильмнер. 9.05 «Экии, музыка!». 10.05 Н. В. Гогольдуң чогаадыкчы ажылының дугайында. 12.30 — 13.00 «Ye». 15.45 Музыка эртинези. В. А. Моцарт, Р. Шуман. Концерт. 16.55 «ТелеЭКО». Журнал. 17.25 Уруглар шагы. 18.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 18.30 «Ye». 19.00 Чурукчунуң мастерсказында. В. Ахунов биле Т. Мирджалилов. (Үзбек ССР). 19.30 «Эрги моданың комедиязы». Уран-чечен фильм. 21.00 «Ye». 21.30 Чугула интервью. 21.40 Телетаныжылга. ССРЭниң улустуң артистери Е. Максимова биле В. Васильев. 23.10 И. С. Бах. Концерт. 23.25 «Килдер». (Экономика болгаш мөзүшынар, азы Кижите чүү херегил?») 23.45—00.10 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильмнер. 8.35; 9.35 Информатиканың болгаш саналга техниказының үндезиннери. 11 класс. ЭСМ өөренириңге дузалыг. 9.05 Немец дыл. 1-ги чылы. 10.05 Немец дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Музыка. 5 класс. М. П. Мусоргский. «Делгелгеден чуруктар». 11.05 Авам, ачам база мен. 12.05 «Экран мастерлери». Кинорежиссер А. А. Тарковскийниң амыдыралының болгаш чогаадыкчы ажылының дугайында. 13.20 Ф. И. Шалапин аттыг Бүтү-россияның IX опера фестивалы. 14.05 — 15.15 «Баштайгы өөрүшкүлер». Хөй сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 17.50 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Көрүнчүк». Обътуң суг курлавырларын камгалаар дугайында. (Новосибирск).

КЫЗЫЛДАН

18.30 Уругларга фильм. 19.00 Тыва АССР-ниң Күртелерадиозузуун симфониялыг оркестрининг концерти. 19.30 «Тыва черде». Үндурулгеде: Медээлер. «Парторгинизацияларда отчёттар болгаш соңгулдалар». «Чурттагы оран-байдыы — 2000». «Коскү агитация — пропагандының дээштиг хевири». Медээлер. 20.05 Медээлер. 20.10 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 ССРЭниң Дээди Совединиң сессиязында. 21.15 «Адаарганавар». «Тудугжу» кооператив болгаш Уран-чечен фильм. 19.25 Дешилге. Информация. Реклама. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 21.00 «Ye». 21.30 «Вайгач». Телефильм. 22.20 Чуруккулар дугайында рассказтар. К. Васильев. 22.55 «Дүнеки сеспе». «Вальс, вальс, вальс». Киноконцерт. 23.30 — 01.05 «Ынакшыл анатомиязы». Уран-чечен фильм. (Польша).

Четверг

АПРЕЛЬ 5
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильм. 8.45 «Эрги моданың комедиязы» Уран-чечен фильм. 10.15 Объектив. 10.50 Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының 8-ни делегей фестивалы. Сенегал телевидениениң аас чогаал программазы. 11.25 Уруглар шагы. 12.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 12.30 — 13.00 «Ye». 15.45 Тиилелгениң 45 чыл болганынга. «Ооң эмчелгениң ажыл хүннери» барымдаалыг фильм. 16.05 Мультфильмнер. 16.30 «Эфиопия бөгүн». Кинопрограмма. 17.00 «Алдын шайба» клубтуң шанналы дээш. 17.45 «Цивилизациянның салым-чолу». Философчу беседалар. 18.30 «Ye». 19.00 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 19.45 «Кижи болгаш хоойлу». Эрге-хоойлу видеоканалы. 21.00 «Ye». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «Мэңге чүүлдер» Чайковскийним». В. Клиберн-биле ужуражышкын. 22.15 Камера делегейже көрүп тур. 23.10 «Танцы, танцы, танцы... 23.40—00.05 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15; 9.25 Эртем-тайылбырлыг фильмнер. 8.35; 9.45 Бойдус артеми. 4 класс. «Таанда мен мен бе?». 8.55 Испан дыл. 1-ги чылы. 10.05 Испан дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.40 Биология. 8 класс. Кедээ ажыл-агый дириг амытаннары. 11.00 «Бурда моден» сүмелеп тур. 12.05 «Экран мастерлери». Кинорежиссёр А. А. Тарковскийниң амыдыралының болгаш чогаадыкчы ажылының дугайында. 13.10 Ритминг гимнастика. 13.40 «Чеҷээш» телефильмниң баштайгы көргүзүү. Час байырлалын (новруз) Азербайджайга эрттиргенинин дугайында. 14.10— 15.20 «Баштайгы өөрүшкүлер». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 18.30 «Ye».

КЫЗЫЛДАН

19.00 Медээлер. 19.05 «Азия төвү». Программа: Медээлер. «Парторганизацияларда отчёттар болгаш соңгулдалар». «Чугула интервью». «Кадыкшыл неделялары». «Хамааты камгалалының билиглерни — кижи бүрүзүниге». 19.35 «Өөгаш ооң даргазы В. И. Тумынов дугайында телефильм. 21.50 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 21.55 «Бүгүде, экии». Уран-чечен фильм. 1-2 сериялары. (Грузия). 00.15—00.50 «Катап тургустунуушкун».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 «Сактыышкын». Сергей биле Николай Радченколар. 19.20 «Монополия». Бичии бүдүрүлгелерниң хөгжүп-сайзыраарының дугайында. 19.50 Ф. Шопен — Концерт. 20.00 Бүгүдеге спорт. 20.15—20.30 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Пятница

АПРЕЛЬ 6
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильм. 8.45 «Алдын шайба» клубтуң шанналы дээш. 9.30 «Кижи болгаш хоойлу». Эрге-хоойлу видеоканалы. 10.45 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 11.30 «Чурттa, Чер!». Экология программазы. 12.30—13.00 «Ye». 15.45 Уругларга фильм. «Дошта бора-хөкпеш». 16.45 Алдын сайгылгазы. 17.15 «Чүс-чүс чылдарның ханызындан». Кыргыстарның көшкүн чаңчылдарының дугайында. 17.50 ССРЭ-ниң улустуң артизи Е. Н. Гоголева орус болгаш совет авторларның шулүктерин, чогаалдарын номчуур. 18.30 «Ye». 19.00 Дешилгe. Информация. Реклама. 19.30 А. Оннегер. Концерт. 19.40 В. И. Ленинниң төрүттүнгенниден бээр 120 чыл болганынга. Хөй сериялыг уран-чечен телефильм. «В. И. Ленинниң портреттинге штрихтер». 1-ги фильм. 21.00 «Ye». 21.30 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 21.35 Чугула интервью. 21.45 «Көрүүшкүи». 23.15 «Ол болган... болган...». 23.35—23.50 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.45; 9.35 Бисти долгандыр турар хүрээлел. 2 класс. Сээн-биле найырлаашкыл тур мен. 9.05 Англи дыл. 1-ги чылы. 9.55 Эртем-тайылбырлыг фильм. 10.05 Англи дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 География. 6 класс. Биосфера. 11.05 «ТелеЭКО». Журнал. 12.10 Барбара Гужиньская ойнаар (скрипка). (Польша ТВ-зи). 12.50 Бут бомбүү. ССРЭ чемпионады. 13.40 «Бис-биле кады, бис ышкаш, бистен дээре кыл». ГДР-ден дамчыдылга. 14.40—15.50 «Баштайгы өөрүшкүлер». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 18.30 «Ye».

КЫЗЫЛДАН

19.00 Уругларга фильм. 19.10 Медээлер. 19.15 Медээлер. 19.20 «Овур-хевир» деп видеоканал. Сибирьниң национал театрларының фестивалы. 20.10 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 21.15 «Адаарганавар». «Тудугжу» кооператив болгаш Уран-чечен фильм. 19.25 Дешилгe. Информация. Реклама. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 21.00 «Ye». 21.30 «Вайгач». Телефильм. 22.20 Чуруккулар дугайында рассказтар. К. Васильев. 22.55 «Дүнеки сеспе». «Вальс, вальс, вальс». Киноконцерт. 23.30 — 01.05 «Ынакшыл анатомиязы». Уран-чечен фильм. (Польша).

Суббота

АПРЕЛЬ 7
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Бистиң садывыс. 9.00 Мультфильмнер. 9.20 Алдарлыг спорт мастери, чуруккчу, профессионал аян-чорукчу Ф. Конюховтуң дугайында телефильмниң баштайгы көргүзүү. 9.50 «Тиилекчилер». 10.50 Поэзия минуталары. 10.55 «Кижи институду». Секс культуразының дугайында чугаа. 11.55 Тиилелгениң 45 чыл болганынга. 5 сериялыг уран-чечен телефильм. 3-кү сериязы. (ГДР). 13.35 «Партнер». Коммерция медээзизи. 14.05 Телефильм. 14.55 «Спектр». 15.25 «Дириг амытаннар оранында». 16.25 «Байдал». Политиктиг чугаалар. 17.25 Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының 8-ни делегей фестивалы. «Афганистанның аялгалары». 18.00 «Делегей панорамазы». 18.45 Г. Козинцев режиссерүнүң фильмнери. «Лир хаан». 1-2 сериялары. 21.00 «Ye». 21.30 Чугула интервью. 21.40 Телескоп 22.00 «Каткы бажы катказ эвес». С. Альтов чогаалчының бенефизи. 23.25—00.55 «Кай-кай-кайнаар? Азы попмузыкалыг, буффонадолуг, реминисценциялыг провинциал комедиям». Күүседикчилер: И. Корнелюк, И. Броневицкая.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Хомудал». Уран-чечен фильм. 9.40 Бүгүдеге педагогика. 10.40 Баскетболга АКШ-тың чемпионады. 11.40 Видеоканал «Совет Россия». 14.10 Видеоканал «Студия ТФ». «Дүшкен бүрүлер» барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги кезээ. 16.00 2-ги кезээ. 16.55 3-кү кезээ. Мультфильм. «Мен 54 харлыг апарганымда». Шмид». «Кежээки поездиге чаңгыс билет». 16.45 Телемарафон. РСФСР-ниң Театр ажылдакчыларының эвилелиниң фондузунга ачы-буян чедирилгезиниң концерти. 19.45 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.00 Ачы-буян чедирилгезиниң концертиниң уланчызы. 21.00 «Ye». 21.30—00.35 Ачы-буян чедирилге концертиниң уланчызы.

Воскресенье

АПРЕЛЬ 8
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Бүгүдеге спорт. 8.15 Ритминг гимнастика. 8.45 «Спортлото» тиражы. 9.00 «Эртен эрте». 10.00 «Адачургунга бараан болуру». 11.00 Эртенги хөглээшкининг программа. 11.30 «Аянчорукчулар клуву». 12.30 Тиилелгениң 45 чыл болганынга, 5 сериялыг уран-чечен телефильм. «Өлүм архиви». 4-кү сериязы. 14.15 «Кадыкшыд». 15.00 Бөгүн — Агаар халдаашкынынга удур камгалал хүнү. 15.15 «Музыкалыг киоск». 15.45 «Көдээден дамчыдылга». Панорама. 17.00 Уругларга информас-публицистиг программа. 18.30 Фотоконкурс «Чер — бистиң ниити бажыңывыс». 18.35 Ж. Сарман. «Мамуре». Фильм-шин. 21.00 «Ye». 21.30 «Мэңге чүүлдер дугайында бодалдар». 21.45 «Гжель». 22.35—23.35 «Балет... балет...»

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Барымдаалыг фильм. 8.25 «Шарлэ». Чаңчылдар. 8.50 «Ажы-чаны дең-дескиашаш». Уран-чечен фильм. 10.20 «Мээң эртемим — башкы». Телефильм. 10.40 Аът спорту. «Ливерпульдун стипльчези». 11.10 «Силерниң үнер үнер, артист». Любовь биле Виктор Анисимовтар. 11.30 «Аян-чорукчулар клуву». 12.30 Видеоканал «Совет Россия». 15.00 Л. Бондаренко (баян) ойнаар. 15.10 «Планета». 16.10 Л. Кристи режиссерниң фильмнери. «Лейтенант Обътуң суг курлавырларын камгалаар дугайында. (Новосибирск).

КЫЗЫЛДАН

18.30 Уругларга фильм. 19.00 Тыва АССР-ниң Күртелерадиозузуун симфониялыг оркестрининг концерти. 19.30 «Тыва черде». Үндурулгеде: Медээлер. «Парторгинизацияларда отчёттар болгаш соңгулдалар». «Чурттагы оран-байдыы — 2000». «Коскү агитация — пропагандының дээштиг хевири». Медээлер. 20.05 Медээлер. 20.10 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.45 Молдавиянның күрүне консерваториязының педагогтарының болгаш студентилериниң концерти. 23.25 «Ада хөөрүнүң ыалымы». 23.55—01.05 «Экран мастерлери». Кинорежиссёр А. А. Тарковскийниң амыдыралының болгаш чогаадыкчы ажылының дугайында.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 Е. Иванова ырлаар. 19.50 Барымдаалыг фильм. 20.10 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 20.15 — 20.30 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КИНО

АПРЕЛЬ 1-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Тояанчы болгаш куу куш» (КУР) 9.10, 11.10, **«Бедик бажыңга улус аргыштырар херек селдиң солагай талазындан»** (Франция) 13.20, **«Меге даңгырак»** (Индия, 2 сериялыг, 15.30, 18.30, **Видеозалга: «Итали ёзу-биле өгленишкин»** 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Сервантец делгерезинг!» 8.30, 12.00, **«Сери соңгазындан коргудар хоютку»** 10.10, 13.40, 15.30, **«Ак сөөк»** 17.20, 21.20, **«Зита биле Гита»** (2 сериялыг) 19.00. Видеозалга: **«Пингвин толу Лолонуң ужуралдары»** 10.00, **«Согдианадан келген уруг»** 12.00, **«Өжээн негээшкини болгаш хоойлу»** 14.00, 19.40, **«Төрээн төлү»** (2 сериялыг) 17.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: Чаа кинолар чыындызы 12.00, **«Чеднишкининиң кайгалдары»** 14.00, **«Бедик бажыңга улус аргыштырар херекселдиң солагай талазындан»** 16.00, **«Хостал. ганың кыйгызы»** (2 сериялыг) 18.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Башкарыкчының ужудуушкуну» 10.00 **«Дургуннар»** 11.50, **«Крокодил Данди-2»** (Австралия, 16 хар четпээннер кирбес) 13.40, 15.50, 18.00, 20.10 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к/б: «Чечектиг шар» 14.00, **«Бүгү-ле ыяк-пыл ол ышкажыл»** 17.10, 19.20 шактарда.

АПРЕЛЬ 2-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Букшураан доллар» (Венгрия) 9.00, 10.50, 12.40, 14.30, 16.20, 18.10, 20.00. Видеозалга: **«Итали ёзу-биле өгленишкин»** 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Коргудуушкуннар» (Польша) 9.00, **«Хоютку»** (2 сериялыг) 10.20, 13.00, **«Меге даңгырак»** (Индия, 2 сериялыг) 15.40, 18.20, **«Федор Кузькиниң амыдыралынан»** (2 сериялыг) 21.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Кедээшкин» 14.00, 15.50, 17.40, 19.30 (үзээткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Чараш чорук өрээлэр» (КУР) 16.50, 20.10, **«Дургуннар»** (Франция) 15.00, 18.30 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к/б: «Ынакшаан эр кижи» 17.00, 19.00 шактарда.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34: ◆ оралакчылары — 3-33-91: 3-34-17: ◆ приемная — 3-34-26: ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92: ◆ оралакчылары — 3-45-93. Киддистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82: 3-36-25: идеология — 3-34-57. ◆ совет тургузуг — 3-34-98: 3-41-23: ◆ үлетпүр — 3-34-49: 3-36-73: ◆ агроүлетпүр — 3-41-16: ◆ культура — 3-39-15: ◆ информация — 3-37-11: ◆ чагаа киллизи — 3-39-03: 3-34-39: ◆ очулга — 3-34-93: корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41: ◆ солун келбейя барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41:

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга
амазы
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндурер чер. полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Индекс 54241

Чагыг № 397. ТС — 00278.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл апрель 3 вторник № 77 (14277)

1925 чылда үндезилеттингеш Ертээ 3 чеп.

СОҢГУ ЧҮК УЛУСТАРЫНЫҢ АССОЦИАЦИЯЗЫ ТУРГУСТУНГАН

Чурттуң делгем девискээрлиг районнарының үндезин чурттакчыларының сонуургалын март 31-де болуп эрткен Соңгу чүктүң эвээш санныг улустарының съездизинге тургустунган ассоциация камгалаар.

Хуралга келген бүгү делегацияларның төлээлери бичө улустарның берге байдалдарының дугайында чугаалаан. Ооң чылдагааны чаңгыс — ол дээрге тус черниң чурттакчыларының турар девискээринге министерстволарның болгаш ведомстволарның ажыл-агый холгаарлаашкыны, национал политиканга хажыдыышкыннар, социал чыдыш калган чорук, экологтуг байдалдың көскүзүү-биле баксырааны.

Соңгу чүктүң эвээш санныг улустарының ассоциязы бодунуң программазында эвээш санныг улустарның политиктиг, социал болгаш экономиктиг эргелерин боттандырарынга, амыдыралдың болгаш бойдусту ажыглаарының чаңчыл болган овур-хевирин катап тургузары-биле сырый холбашкак оларның культуразының онзагай талаларын камгалаарынга идепкейлии-биле салдар чедирерин. Соңгу чүк улустарының чурттап турар девискээринге министерстволарның болгаш ведомстволарның ажыл-агый холгаарлаашкыны, национал политиканга хажыдыышкыннар, социал чыдыш калган чорук, экологтуг байдалдың көскүзүү-биле баксырааны.

Соңгу чүктүң эвээш санныг улустарының ассоциязы бодунуң программазында эвээш санныг улустарның политиктиг, социал болгаш экономиктиг эргелерин боттандырарынга, амыдыралдың болгаш бойдусту ажыглаарының чаңчыл болган овур-хевирин катап тургузары-биле сырый холбашкак оларның культуразының онзагай талаларын камгалаарынга идепкейлии-биле салдар чедирерин. Соңгу чүк улустарының чурттап турар девискээринге министерстволарның болгаш ведомстволарның ажыл-агый холгаарлаашкыны, национал политиканга хажыдыышкыннар, социал чыдыш калган чорук, экологтуг байдалдың көскүзүү-биле баксырааны.

Уставта көрдүнгенин ёзугаар, чүгле Соңгу чүк улустары эвес, Ыраккы Соңгу чүктүң, Сибирьниң болгаш Ыраккы Чөөн чүктүң бичө улустарының амыдыралчы сонуургалын чоок көрүп турар кандыг-даа нацияның кижизи ассоциация кежигүнү болуп болур.

Съездиниң делегаттары Декларацияны хүлээп алган. Девискээрниң чээрби алды улустарының чүгле чедизи национал автономиялыг болуп турарын документиде айтып турар. Эвенкилерниң, нанайларның, саамнарның, селькуптарның болгаш совет Соңгу чүктүң өске-даа төлээлериниң күрүне, экономика болгаш эрге-хоолйу структуралырының чок болуп турары каттыжылга чорудуларың, национал бот-медерелдиң катап тургустунарын нарыядадып турар. Ынчангаш национал районнарны база көдээ Советтерни катап тургузары-биле чергелештир төрел-бөлүк болгаш төрел салгал Советтери, старейшиналар Советтери ышкаш бот-башкарылганың ындыг хевирлеринче эглири чугула деп, съезд санап турар.

Девискээрниң үлетпүрге шиңгээдип алыышкынының принциптерин эде көөрүн, бойдус курлавырларының ажыглалы-биле холбашкан кандыг-даа улуг хемчээлдиг төлевилел эвээш санныг улустарның девискээр ассоциязының экспертизазын албан эрткен турарын съездиниң киржикчилери Декларациязында негеп турар.

Делегаттар боттарының саңыш-сеткилин көдүреринче, бодунуң амыдырал-чуртталгазының эде тургустунушкунунче идепкейлиг киржиринче кыйгырган. Чүгле национал чаңчылдарга база социалистиг идеалдарга шынчызы-биле быжыглаттынган боттарының күжү болгаш угааны-биле келир үеним магадылап болурун Декларацияда чугаалап турар.

ССРЭ-ниң Президентизиниң ССРЭ-ниң Дээди Совединге угуулгазы

«Херээженнерниң байдалын экижидер, нени болгаш чашты камгалаар, өг-бүлени быжыглаар талазы-биле соңгаарлаттынмас хемчеглер дугаинда» доктаалды мурнады көөр чурум ёзугаар чугаалажып көөрүн болгаш хүлээп алырын ССРЭ-ниң Дээди Совединге саналдап тур мен.

Ол дээрге чүгле өйү келген социал-экономиктиг айтырыг эвес-тир. Бистиң ниитилеливистиң амыдыралының үндезин айтырыының дугайында, ооң амгы болгаш келир үезиниң дугайында чугаа чоруп турар. Өске адырларда ажыл-херектиң байдалы кайы-даа хире чидиг болза, иелер болгаш чаштар дугайында сагыш салышкын чүден артык болур ужурлуг. Оларже кичээнгей — кандыг-даа ниитилелдиң, хамыктың мурнунда социалистиг ниитилелдиң культуразының, хөгжүлдезининң эң чугула көргүзүглериниң бирээзи болур.

Ындыг турбуже, бо талазы-биле шыдажыр арга чок байдал тургустунган. Бүдүрүлгеге-даа, бажың ажылынга-даа херээжен кижиге онаашкан ийи дакпыр чүүк, оларның күш-ажылын организастаарында, кадыкшылын камгалаарында, социал-амыдырал хандырылгазында чедир бодап кылдынмаан чүүлдер херээженнерниң амыдыралын дыка нарыядадып, оларның кадыкшылынга, өг-бүледе байдалынга, чаштар кижизидеринге салдар чедирип турар. Күрүне пособиелерин болгаш чиигелделерниң ам күштүг болуп турар системазы дыка хөй өг-бүлелерниң материалдыг чаагай чоруун болур-чогууру-биле хандырбайн турар. Ылаңгыя хөй уругларлыг өг-бүлелер, бот иелер, уруглар бажыңнарында болгаш уругларның өске-даа тускай албан черлеринге кижизиттиргеннер дыка берге байдалда.

Амгы үеде нени болгаш чашты камгалаарының, өг-бүлени быжыглаарының бүгү талалыг күрүне программазы белетгеттинип турар. Ону ажылдап кылырын дүргедедир айтышкынны берген мен. Ооң-биле холбаштыр орулгазы эвээш өг-бүлелерниң байдалын экижидер талазы-биле бирги эвлегенниң хемчегларын амдыгааштан, соңгаарлатпайн боттандырары эргежок чугула апарган болгаш аргалары бар дээрзинге бүзүредилгимен.

Чаштарга күрүне пособиелерин тыпсырының хемчээлин, чурумун болгаш негелделерин, божуурунуң шелээлериниң болгаш чаш уругну азыраарының шелээлериниң хүүсаасын үндезини-биле эде көөрүн саналдап тур мен.

Ниитилел бүдүрүлгезинге күш-ажыл-биле чаштар кижизидилгезин дүүштүрер арганы бээр таарымчалыг байдалдарны ада-неге күрүне тургузар хүлээлгелиг. Ажылдың өскерлиичел графигин, долу эвес ажыл күнүн тургузарының улам калбак аргаларын хоойлу. жудугла чурумун ёзугаар көөрү чугула. Күштүг болуп турар хоойлужудулганың бо талазы-биле адаларның, азыракчыларның, өг-бүленің чаш уругнуң кижизидилгезинге дорт киржип турар өске-даа кежигүнүң эргелерин кызыгаарлап турары база чеп эвес деп санаар мен.

Сааттыг херээженнерниң, иелерниң күш-ажылын болгаш эмнээшкинин органи. застаарының дугайында хөй-хөй нормаларны болгаш дүрүмнерни эде көөрү эргежок чугула деп санап тур мен. Херээженнерниң күш-ажылын чиигедир, психофизиологтуг болгаш хар-назы онзагай талаларын шын барымдаалаар талазы-биле боттуг байдалдарны тургузары дээш совет болгаш ажыл-агый удуртукчуларының харыысалгазын бедидерин саналдап тур мен. Херээженнерге болгаш элээдилерге аар болгаш хоралыг мергежилдерниң даңзызын, ажылдың нормазын эң кыска хуусаада эде көөрү, херээженнерни дүнеки ажылдарга ажылдадырын кызыгаарлаары, а чаш уругларлыг херээженнерге хамаарышыр ону шуут болдурбазы чугула. Хоралыг ажылдарда хаара туттунган херээженнерниң кадыкшылын камгалаарын хандырар шиитпирлерни дарый хүлээп алыр херек.

Чаштарны эмкээр болгаш иелерниң бөжуурунга дузалаар эмнелге-профилактика албан черлерин тударынга болгаш дериг-керекселердиве четчелээринге, эргежок чугула керекселдерни болгаш эмнерни, чаштарның аъш-чем продуктуларын даштыкыдан садыл алырынга валюта акша-херенгизин калбартыры онза чугула деп санап тур мен.

Саналдаттынган бо хемчегларни боттандырарынга немелде, харын-даа эвээш эвес чарыгдалдарны негээри чугаажок. Ынчалза-даа ол сорулгаларга акша-хөрениниң күрүне чарыгдалдарын кызырганының болгаш бодүүшүктениниң күсели-биле чедип ап болур. Бо бүгү чүүлдер чаш уруглар-лыг миллионмиллион өг-бүлелерниң материалдыг чаагай чоруун көскүзүү-биле экижидер арганы бөөр. Ол ышкаш хөй чүүлдерни республикаларның, областарның, бүдүрүлгелерниң күрлавырларының күсели-биле кылып болур. Мында кол чүүл — айтырыгларны чугууру-биле билир чорукту болгаш оларны шиитпирлээри дээш сонуургалдыг хамаарыйганы тургузары болур.

М. ГОРБАЧЕВ.

НИИТИ САГЫШ САЛЫЫШКЫН ХЕРЕК

Соңгу чүктүң эвээш санныг улустарының съездизи

Соңгу чүктүң эвээш санныг улустарының съездизиниң март 31-де ажылын уламчылааны Кремльдиң Улуг ордузунга уран чүүл кылыгларының делгелгези Соңгу чүк улустарының кайгамчык салым-чаяанныын бадыткап көргүскен. Ынчалза-даа ол өөрүшкүнү дүвүрел база солуп турар. Дылды, культураны, чурттап чаңчыккан черин, амыдырачы овур-хевирин камгалап айтырыг тургустунган.

Соңгу чүктүң чээрби ажыг аңгы сөөк-язы улустарының моон соңгааргы салым-чолун тодарадыры — съездиниң сорулгазы. Эвээш санныг улустарның мурнунда тургустунган сорулгаларның дугайында чыышка келген бүгү кижилер чугаалап турганнар. Кол айтырыглар болза, министерстволарның болгаш ведомстволарның үндезин чурттакчыларының турум черлеринге холгаарлаашкыны, национал политикада хажыдыышкыннар, социал хөгжүлде чок чорук, экологиянның аажок баксырааны болуп турар.

Санал бергеннер — Таймыр автономнуг округтуң ассоциациязының президентизи, долган Н. Н. Большаков, «Кангаланский» совхозтуң ивижизи, чукча А. С. Гырголькау, Национал школалар эртем-шинчилел институдунуң улуг эртем ажылдакчызы, эвенк З. Н. Пикунова, Якут АССР-ниң Соңгу чүк улустарының ассоциациязының президентизи, эвенк А. В. Кривошапкин, Алыгджер суурнуң участок эмнелгезининг кол эмчизи, тофа Р. А. Киштеева, Сахалин областың Соңгу чүк улустарының ассоциациязының чөвүлелининг даргазы, орок Н. В. Соловьев, Сургуттуң аңныыр совхозунуң анчызы, ханты И. И. Сопочин, «Восток» колхозтуң партком секретары, нивх Г. Н. Псягин, ССРЭ-ниң улустуң депутады, нанай Е. А. Гаер болгаш экономиктиг эргелерин, амыдыралдың болгаш бойдусту ажыглаарының чаңчыл болган овур-хевирин катап тургузары-биле сырый холбашкак оларның культуразының онзагай талаларын камгалаарынга идепкейлии-биле салдар чедирерин. Соңгу чүк улустарының чурттап турар девискээринге министерстволарның болгаш ведомстволарның ажыл-агый холгаарлаашкыны, национал политиканга хажыдыышкыннар, социал чыдыш калган чорук, экологтуг байдалдың көскүзүү-биле баксырааны.

Уставта көрдүнгенин ёзугаар, чүгле Соңгу чүк улустары эвес, Ыраккы Соңгу чүктүң, Сибирьниң болгаш Ыраккы Чөөн чүктүң бичө улустарының амыдыралчы сонуургалын чоок көрүп турар кандыг-даа нацияның кижизи ассоциация кежигүнү болуп болур.

Съездиниң делегаттары Декларацияны хүлээп алган. Девискээрниң чээрби алды улустарының чүгле чедизи национал автономиялыг болуп турарын документиде айтып турар. Эвенкилерниң, нанайларның, саамнарның, селькуптарның болгаш совет Соңгу чүктүң өске-даа төлээлериниң күрүне, экономика болгаш эрге-хоолйу структураларының чок болуп турары каттыжылга чорудуларың, национал бот-медерелдиң катап тургустунарын нарыядадып турар. Ынчангаш национал районнарны база көдээ Советтерни катап тургузары-биле чергелештир төрел-бөлүк болгаш төрел салгал Советтери, старейшиналар Советтери ышкаш бот-башкарылганың ындыг хевирлеринче эглири чугула деп, съезд санап турар.

Девискээрниң үлетпүрге шиңгээдип алыышкынының принциптерин эде көөрүн, бойдус курлавырларының ажыглалы-биле холбашкан кандыг-даа улуг хемчээлдиг төлевилел эвээш санныг улустарның девискээр ассоциациязының экспертизазын албан эрткен турарын съездиниң киржикчилери Декларациязында негеп турар.

Делегаттар боттарының саңыш-сеткилин көдүреринче, бодунуң амыдырал-чурттагазының эде тургустунушкунунче идепкейлиг киржиринче кыйгырган. Чүгле национал чаңчылдарга база социалистиг идеалдарга шынчызы-биле быжыглаттынган боттарының күжү болгаш угааны-биле келир үеним магадылап болурун Декларацияда чугаалап турар.

ССРЭ-ниң Президентизиниң Литва ССР-ниң Чонунга Кыйгырыы

Литва ССР-ниң хөдүлүг хамаатылары!

Чүртка берге үеде силерге кыйгырыгны кылып тур мен. Литва ССР-ниң Дээди Совединиң бо чылдың март 11-де шиитпирлери бистерниң шуптувусту берге байдалга таварыштырды. Республиканы Совет Эвилелинден дораан-на аңгылап, чарар дээн Литваның амгы удуртулгазының оралдажыышкыннары, чаңгыс талалап негелделиг хөделир дээн ооң шилип алган тактиказы республиканың бүгү чонунуң — литваларның болгаш литва эвестерниң-даа таарымчалыг амыдыралын база айыыл чок чоруун кыжаныышкынга таварыштырып, чүртка хаңы сагыш-сеткил дүвүрээшкинин болдуруп турар.

Республиканың, ооң чонунуң салым-чолунга, бүгү чурттуң эрге-ажыктарынга хамаарышкан өскерилгелерни далаш-биле, чаңгыс-ла дүне, сүмележилге болгаш чугаалажып көрүүшкүн чокка Конституцияга киирип, шиитпирлерни хүлээп ап турары чүүлдүг бе, ынчаш?

Политика талазы-биле сарыыл чок чорукту кылырындан ойталаарынче ССРЭ-ниң улус депутаттарының III Съездизи кыйгырган болгай. Сарыылдыг угаанче ол кыйгырыгга Литваның удуртулгазы харыысалга чок болгаш карышкак шиитпирлерни улаштыр хүлээп алыры-биле харыылаан. Ындыг хөделиишкин Литва ССР-ни эвилелдешкен өске республикаларга, ниитизи-биле Совет Эвилелинге удурланыштыр тургузуп, бистиң улустарывыстың аразынга төөгү талазы-биле тургустунган харылзааларны болгаш кады ажылдажылганы божаңнадып турар.

Литвада кылдыыл турар хөделиишкиннерниң кандыг-даа шынныг үндезини чок. Совет федерациянын үндезин айтырыгларын демократтыг үндезинге херек кырында чогум-на шиитпирлеп эгелээн үевисте ындыг хөделиишкиннерни боттандырып турарлар-дыр.

Бо талазы-биле бистиң туружувус кандыгыл? Бистиң туружувус чуртувустуң бүгү улустарының хостуг болгаш бот-амыдыралдыг хөгжүүрүнүң идеяларынга, оларның бот-башкартынар талазы-биле дүрүм ёзугаар эргелерин база бүрүн эргезин хүндүлеп көөрүнге шынчы болуп турар. Ол шынчы чорук литва улуска бүрүнү-биле хамааржыр.

ССРЭ-ниң составынга, ооң-биле харылзааны үспейн, ёзулуг бүрүн эргени боттандырары болдунмас деп силерни бүзүредирин ам оралдажып турар-дыр. Ол оралдажыышкынны кылырда шаандакы эрги сеткил хомудаашкыннарын өөскүдүп, кады чурттап келген амыдыралдың чүгле багай талаларын кедергей көргүзүп, ажыглап турар. Ийе, эрткен үеде эвээш эвес багай чүүлдер турган-на харын, оларны бистер бир дөмей буруу шаап турар бис. Ындыг чөптүг эвес чүүлдер чүгле литва улуска хамааржыр эвесле болгай. Бистиң чуртувустуң кайы-бир чону амгы үеде өжегерээн азы өш-биле дорамчылаткан дээр хөөн-биле эде тургустунуушкынның политиказын кым-даа буруудадып шыдавас.

Хөй чылдарда чаңгыс бажыңга чурттап келдивис. Ол үени чүгле багай сөс-биле демдеглеп болуур бе, ынчаш? Литваның литературазы болгаш шүдүглели, театры болгаш кинозу, хөгжүмү болгаш архитектуразы, өөредилгези болгаш спорту совет культураның хөй янзы хевирлеринге астыгып, чиде берген деп бе? Силерниң үлетпүүкер болгаш көдээ ажыл-агыйынар дем каттыштырган күш-ажылга, өске республикаларның акы-дүүма дузазы-биле хөгжүп келбээн деп бе? Берге үелерде чурттуң өске улустарынга Литва бодуу найыралдыг холун сунмаан деп бе? ССРЭ Конституциязы литва хамаатыларның бадылаашкынналары-биле быжыглаттынмаан деп бе, бүрүн эргелиг республика — Литва ССРЭ Конституциязын хөй чылдар дургузунда ак сеткилдиг болгаш шынчызы-биле сагыш келбээн деп бе?

Литваның амгы удуртукчуларының чарылдырынчы хөделиишкиннери ССРЭ-ниң өске республикалары-биле экономиктиг, эртем-техниктиг болгаш өске-даа харылзааларга салдарлыг болбас деп силерни бүзүредирин оралдажып турар-дыр. Ынчаарга оларның ындыг оралдажыышкынында барымдаа чок. Чүге дээрге ол харылзаалар удур туржуушкуунуң болгаш каржы негелделерниң, бот-боттарын хүндүлешпезиниң, националдар аразының ылгай көрүүшкүүнүң байдалынга эвес, а чүгле идегежириниң болгаш бот-боттарынга дузалажырының таарымчалыг байдалынга чогумчалыг хөгжүп, чаагай үретүннелдерин бээр ийик.

ССРЭ Конституциязын ажыы-биле херекке албас чорук, совет хоойлуларны үрезии, эвилел хүлээлгелерин күүсетпейн барганы бүгү чуртта чөптүг киленнээшкинни болдуруп турар. Литвада болуушкуннар-биле холбаштыр дендии сагыш човаашкыныы болгаш элдепсиишкинин илергейлээн хөй чагааларны болгаш телеграммаларны ССРЭ-ниң Президентизи, ССРЭ-ниң Дээди Соведи, ССРЭ-ниң чазаа ап турар. ССРЭ Конституциязын камгалаарын, чарыдырыкчыларның таварыштырган когаралыңдан Эвилелди камгалаарын кижилер иеген турар. Экономиктиг, политиктиг, административтиг углуг, дээштиг хемчегларни алырын саналдап турар. ССРЭ-ниң составынга Литваның киргенининг сөөлүнде аңаа дамчыдып берген девискээрлерни дедир эгидип алыр дугайында айтырыгны Белоруссияда болгаш Калининград области көдүрүп турар.

Республиканың бодуунда болгаш оортан дашкаар ону долгандыр байдал ниитизи-биле кедергей чидиглени берген. Бир эвес сарыылдыг угаанны дыңнавас болза, болуушкуннар бистиң шуптувуска халаптыг уржуктарны таварыштырар ийик. Ону болдурбас талазы-биле бир эп-сеткилдиг болур ужурлуг бис.

Хүлээп алганы чөрүлдээдиг актыларны доп-дораан күш чок болдурарывче Литва ССР-ниң Дээди Соведин кыйгырган мен. Ону ынчаар кылыр чорук кара чаңгыс шын үндезинге — ССРЭ Конституциязының хемчээлинге бүгү айтырыгларны чугаалажып көөр арганы бээр.

Мээң кыйгырыымны Литва ССР-ниң хамаатылары деткиир дээрзинге идегелди илергейлеп тур мен.

М. ГОРБАЧЕВ.

РЕСПУБЛИКАДА ХОЙ ООЛДААШКЫНЫ

(1990 чылдың март 30-де)

Районнар	1	2	3
Бай-Тайга	21072	11604	11238
Мөңгүн-Тайга	27067	22367	19881
Барыын-Хемчик	23299	16550	15450
Өвүр	43682	10480	10145
Сүт-Хөл	26954	19700	19379
Чөөн-Хемчик	24044	17943	16357
Улуг-Хем	46463	35739	32334
Таңды	42347	35122	29176
Бии-Хем	32247	23292	19108
Тожу	2713	2204	1642
Каа-Хем	20437	15161	13076
Тес-Хем	31002	22396	21348
Эрзин	37022	29211	28203
Кызыл	26740	21925	20061
Республика	**404989**	**283694**	**257398**

Тайылбыр: 1—ниити төрүүр хой, 2—төрээни, 3—ам камгалап алган хураганы.

Сүт саап, садып турарының медээзи

(1990 чылдың март 30-де)

Районнар	Хонукта ниити саалда (кг.)		Хонукта садып турары (кг.)		1 инектен саалда (кг.)	
	1989	1990	1989	1990	1989	1990
Бай-Тайга	1383	1450	1146	1224	3,7	4,2
Барыын-Хемчик	4797	4300	3982	3800	5,1	3,3
Өвүр	507	287	507	287	1,0	0,7
Сүт-Хөл	3367	3102	2821	2519	4,0	3,5
Чөөн-Хемчик	7775	8643	6910	7558	4,4	5,5
Улуг-Хем	13518	12048	12409	10619	5,0	4,4
Таңды	22293	22958	19758	20684	6,3	5,9
Бии-Хем	19877	12180	16190	7540	5,3	3,4
Тожу	1020	805	734	585	2,1	1,7
Каа-Хем	13421	13311	8996	10551	6,2	5,1
Тес-Хем	1985	1956	1475	1158	2,4	3,0
Эрзин	1873	1785	1379	1465	2,6	2,7
Кызыл	9840	9490	8890	8540	5,1	4,9
Республика	**101649**	**92315**	**85204**	**76530**	**5,0**	**4,4**

Бо үстүнде сан-чурагайлардан алырга, эрткен чылдың бо үезинге бодаарга, ниити республикада сүттүг саары болгаш садары кудулаан-дыр. Дүвүрээзининг байдалда-дыр бис. Моон кол-ла чылдагааны болза, мал чеми чедишпес дээр бис, ынчалза-даа малды ажаап азыраарында эң-харыысалга чок чоруктар-биле база ону тайылбырлаар апаар.

Бисте бир кол көргүзүг — сүттүң барааныг чоруу болгай. Бо талазы-биле Өвүр, Таңды, Кызыл районнарда байдал эки: кайызында-даа 90 хуу ажыг, а овуржүлер сагганы бүгү сүдүн шуптузун күрүнеге дужаап турар. Тес-Хем биле Бии-Хемниң көргүзүү республикада эң-не куду — 59-62 хуу боон турар. Мындыг таварылгада күрүнеге сүт садарының планын канчар күүседирил?

«Хемчик» совхозтуң албан черлери азы ажылчыннары дирекциядан автомашина хереглей берзе, Андрейни-ле бээрин дилээр. Чоннуң шак ындыг хүндүткелин чаалап ап деп чүве белен эвес. Улус аңаа ынаныр, ооң автомашиназы үрелбес. Боду биче сеткилдиг, ажыл дээнде чажам дивес. Эрткен чылын ол элээн хөй бензинни кампап алган.

ГАЗ-53 маркалыг ооң машиназын бо хүннерде малчыннарга бо-ла көрүп болур. Тайгада бир кыштаг ыяжын ол бо чоокку хүннерде суур чоогунда Шолук-Хову деп черже көжүрген.

ЧУРУКТА: А. Ш. Саая. Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

БАШТАЙГЫ ОРГАНИЗАСТЫГ СЕССИЯЛАР

Республикада улус депутаттарының район Советтеринде чаа чыыштың баштайгы организастыг сессиялары эртип турар. Ооң ажылынга чер-чер Советтерниң улус депутаттарынга чаа соңгуттурганнар идепкейлиг киржип тураржыр.

ТОЖУ РАЙОН. Район Совединиң улус депутаттары баштайгы организастыг сессиязынга чыглып кээп, ооң ажылынга идепкейлиг киришкен. Улус депутаттарының Тожу район Совединиң даргазын база райкүүскомунуң даргазын ол сессиянга соңгаан. Ол албан-дужаалдарга шилилгени улус депутаттары альтернативалыг байдалга чоруткан. Соңгулдаларның түңнели кандыг болганыл? Организастыг сессиянга Тожу район Совединиң даргазынга Дадар-оол Хомушкуевич Мылдык соңгутнан. Владимир Васильевич Содунамны район Совединиң улус депутаттары райкүүском даргазынга альтернативалыг байдалга соңгуп алган.

УЛУГ-ХЕМ РАЙОН. Район Совединиң организастыг сессиязы аңаа база болуп эртнен. Улус депутаттары Улуг-Хем район Совединиң даргазынга Дандар-оол Хаингырбаевич Ооржакты соңгаан. Райкүүском даргазынга Бадарчы Сенгиевич Седейни соңгаан дугайында шиитпирни сессия хүлээп алган. Шилилгелер база альтернативалыг болган.

Улут-Хем районнуң улус-чу контроль комитединиң даргазынга сессия Виктор Хулугурович Идамны катап соңгаан.

Улус депутаттарының район Советтериниң организастыг сессиялары республикада бо хүннерде уламчылап турар.

ЧЕДИ ЧҮЗҮН МАЛЫМ ТУРДА...

ДӨЖЕКТИГДЕ ТӨРЕЛ-ТӨРЕЛ МАЛЧЫННАР

«Алдан-Маадыр» совхозтуң кезек девискээрин Дөжектиг дээр. Ында Оргу-Шөл бригадазынга хамааржыр малчыннар ажылдап, чурттап турар. Эргип кезиирге солун улус, колдуу-ла төрелдер, адак-ла дизе кудалышкылар. Сактырга, кайывыс-ла шыырак малчын болурул деп чарышкан, маргышкан-даа ышкаш.

Кырлаң ажарга-ла, аал. Орук берге, шаптараазынныг. Ол бөлүк малчыннарның эң улуу Серен Аныяновичи Ооржак. Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны кижи, ам пенсияда. Совхозунуң хураганын кадарып турар. Өөнүң херээжен ээзи Ыштыг-биле хуузунда мал-маганныг. Ол хойлары төрүп турар чорду. Шын харын, барып-барып малчын кижи боду хуузунда мал чок турарга, атка таарышпас, ыянчыг ыйнаан. С. А. Ооржактың ажыл амыдыралы солун. Мурнунда ол каш чыл улаштыр Шекпээр хойжу бригадазын удуртуп келген. Ат-сураглыг-даа турган. Малчынавышаан, өөрүү удуртуп баштап турган. Хүндүс хой кадарар, а кежээ-ле аалдарны кезип чоруптар. Ынчаар ажылдавас болза хоржок. Боду 100 хойдан 100—120 чедир хураганнарны доруктуруп ап турган, а бригадазы 100 хойдан хураганны черле 87-ден кудулатпаан. Бир хойдан дүк 2—2,5 килограмм. Ам-на харын бо малчыннарның көргүзүү кудулаанын Серен Аныяновичи кайгап чугаалап олурар. Ооң чылдагааны чүдел? Малчыннарның азырадынчы хөөнче киргени аажок. Малды эмин эрттир чылыглаар апарган. Ынчангаш ол аарычал, хээрек. Уксаазы база будалган. Ооң уламындан ам 100 хойдан 70—85 хураганнарны алырга, эки деп санап турар. Дүк шуут дыка кудулаан: 1 хойдан 1,2 килограмм.

Совхозка өшкүнү арбылады өстүрер болза эки деп, С. Ооржак санап турар. Чүге дизе ооң дүгүнүң өртээ аажок улгаткан. Дөжектиг дээрге өшкү малга тергиин таарыжыр оран.

Серен Аныяновичиниң бир дунмазы Доржу Ооржак республиканың эң шыырак малчыннарының бирээзи чораан. каш удаа чемпионнап-даа турду. Күш-ажылдың Кызыл Тук орден-биле шаңнаткан кижи. Алышкылар иелээ алдар-сураглыг. Ам оларның салгакчылары төрээн черин кызымак күш-ажылы-биле алдаржыдып чоруур. С. Ооржактың кожазы—кады төрээн дунмазы Чуруш. Эрткен чылын Чуруш Аныяновна республика Наадымынга киришкен. Бо өг-бүле ам 20 ажыг чыл дургузунда малчыннап келген. Кыштаанда чунар-бажыңны боттары-ла кылып алган. Өдек-кыштаанның девискээри арыг-силиг, артында делгем кылдыр көстүр. Аңаа электри шугумун 1988 чылда киирген.

Эрткен чылын бо өг-бүле аренда керээзи-биле ажылдааш, 2000 ажыг рубльди немелде төлевирге алган. 27 тонна сигенин күзүн белеткээш, боттары сөөртүп алган. Ам ону малынга берип, онча-менди тураралар. 100 хойдан 87 хураганны доруктургаш дужаатан. Чуруш биле Бопуяк Ооржактарның бажыңынга кире бээрге, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Х'ндулел бижии баштады шаңналдар-ла хөй.

Өг-бүле 9 уруглуг. Оларның өөредилгези, кижизидилгези магалыг. Улуг оглу Олег Ак-Довуракта чолаачы, Сашазы совхозтуң мурнакчы чолаачызы. Алышкылар хостуг үеде келгеш, ада-иезинге бо-ла дузалажы кааптар. Уруу Надя Барнаулдуң кедээ ажыл-агый институдун дооскаш, оон үзбек кудээ эдертип эккелген. База дээди эртемниг специалист. Бо аныяк интернационалчы өг-бүле «Улуг-Хая» совхозта, Надя малдың кол эмчизи, а Есенбек кол зоотехник.

Бир оглу Очур ада-иезиниң дузалакчызы тургаш, ам шериг албанын Арменияның Ленинакан хоорайда эрттирип турар. Мергени Саратов хоорайда башкы училищезинде, уруу Орланмаа Абаканда даштыкы дыл башкызының мергежилин чедип алыры-биле өөренип турар. Шолбан ортумак школаны дооскаш, ам ада-иезинде дузалажып турар. Ийи кижизи школада сагылга-чурумнуг, эки өөренип турарлар. Кайы хире магалыг өг-бүле-дир че?

Чуруш биле Бопуяк Ооржактар совхозунуң мал-маганын онча-менди ажаап, азыраарындан ажыдып, боттарының хуузунда ажылагыйын хөгжүдеринче база улуг кичээнгейни салып келген. Чылдың-на 100 ажыг килограмм дүктү, 80 килограмм хире саржагны, 1,5-2,5 тонна эътти дужаап турарлар. Кежээ улус черле шыдаар.

Бо чылын малчыннарның Наадымы болур деп медээни дыңнаш, олар улам соруктуг ажылдап турар. Бир хойдан 1,5 килограмм дүктү дужаар, хой бүрүзүнден хураган алыр, 30 тонна сигенни белеткээр соруглганы салган ажылдап турар. Ам оларда кыштаглаашкынның эртип турары эки.

Хеймер-оол МОНГУШ.
«Алдан-Маадыр» совхоз.

ЧЕДИИШКИННЕРИИ КОЖАЛАРЫНГА КҮЗЭЭЙ

Чоокта чаа бистиң республикага Моолдуң Убса-Нур аймаанның көдээ ажыл-агый ажылдакчыларының төлээлери дуржулга солчуп чорааан. Оларның бирээзи—Тургэн сумузунуң малчыны Батын Сувд — аймактың ний дакпыр чемпиону.

Амгы үеде ол төрүүр 650 хойну өг-бүлезининң кежигүннери-биле кадарып турар. Хоюн чазын төрудер, март 25-тен апрель 20-ге чедер. Ында хөй хойну, хураганны кадайы, уруу — үжелээ ажаап, азыраар. Чыл санында-ла 100 хойдан 120 чедир хураганнарны доруктуруп турар. А дүк талазы-биле көргүзүү 1 хойдан 1,5 кг.

Батын Сувд ам 55 харлыг, ооң иштинде 35 чыл дургузунда хой кадарып келген. «Эрес-маадырдыг чорук», Кызыл Тук деп орденнер база «Эрес-маадырлыг чорук дээш» деп хүндүлүг медаль-биле шаңнаткан.

Моол хойнуларның ажылында бир солун чүүл болза, чай дургузунда сүт саар планныг. А Батын Сувд бир хойдан-на 10 килограмм сүт алыр даалгазын күүседип келген.

Бистиң республиканың малчыннарынга «Шын» солун ай санында-ла тускай арынны тураскаадып үндүрүп турарын аңаа чугаалаарымга, бо айда үнер ындыг номерин дамчыштыр Тыванның бүгү малчыннарынга байыр чедирерин дилээн кижи. Ынчангаш моол аалчының ол күзелин силер бүгүдеге дамчыттым, эргим оңнуктер.

Седен ХЕРТЕК.

ЧУРУКТА: Батын Сувд.
Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

БЕРГЕ-ЛЕ-ДИР

Эргим редакция, моон соңгаар шыдажыр аргавыс чок апаргаш, силерже ажылхеректеривис дугайында бижип ор бис. Ырак-узак «Тере-Хөл» совхозтуң Сарыг-Хөл сүт-бараан фермазының ажыл-ижин каксы-даа бол, таныштыраал.

Бистиң фермавыс суурдан хайыы, чеди-сес километр ыракта туруп турар, ажылдап-чурттаарывыска таарымча чок байдалдар бо-ла тургустунуп келир. Ылаңгыя сүттү бүдүрүп саап алгаш, суурже аппаарының айтырыы мында дыка берге бооп турар. Кыжын сүттү доңургаш, дужаап турган бис, а ам сүт доңмас апарган. Сүдүвүс хүн келген тудум немежии турар.

Бо кыш биске дыка-ла берге байдалга эртн. Суувус безин бир километр ырак черде. Инектерге болгаш бызааларга соок сут ижиртип кыштадывыс. Совхоз техника быжыглап бээр, оозу орта ажылдавас. Фермада кылыр ажылдар хөй турда-ла, буу-хаа кылгаш, оон база-ла халдып чана бээр. Мынчаар ажылдаарга биске дыка-ла халалыг боор-дур.

Эрткен чылын совхозувус директору чаа кижи болган. Ынчангаш фермада байдал мурнуку турганындан өскерлип, сайзырап эжиээнинден сүт көвүдеп эгелээн. Инектерни электриби-ле саарынга өөредип, хайдактап саап турар бис. Биске бо чылын чүс инек кирер механизастаан кажааны кылыр деп турар. Кажааны үезинде ажыглалга киирип болза, саанчыларның ажылдаарынга кончуг эки болур.

Совхоз биске мооң мурнунда чылдарда техниканы быжыглап берип турганы шын. Ынчалза-даа ол бээрде эргижирээн трактор бээр, оозу келгеш, орта ажылдавас, үрелип каар. Т-16 деп бир тракторну ийи чыл ажыглаан, фермага эккелген. Ийи-үш кижи холун дамчаан трактор үрелиг болган. Амгы үеде ажыглаттынмайн туруп турар. Ынчангаш бистиң хөй техника үрээн атка киирип турар. Биске дузаламчы көргүспейн келгенинин түңнелинде планывысты эрткен чылда күүседип шыдававн бис. Совхозтуң дирекциязындан биске кожутлуг «Беларусь» трактордан быжыглап бээрин улуу-биле дилеп турар, мындыг улус бис. Бо дугайында мооң мурнунда үргүлүү чугаалажын келген, оон кандыг-даа түңнел чок. Силер биске дузалажыр боор силер дээрзинге бүзүреп ор бис. эргим редакция.

Михаил ИРГИТ.
Ферманың техниктиг ажылчыны.

(Коллективтиң дилээ-биле бижээн).

ШЫНАР—КЛАССТАКЧЫДАН ХАМААРЖЫР

Январь 30-де үнген «Шын» солунда «Алдан-Маадыр» совхозта Кирилов Монгуштуң «Черле ажыктыг-дыр, ынчалза-даа...» деп эгелиг материалынга хамаарыштыр каш сөстү немээр бодадым. Автор аренда керээзининң ажыктыын айытпышаан, амда чедир кылбайн турар, билдинмес үүлдерге доктаагандыр.

Хой, өшкү ажылынга аренда керээзи-биле ажылдаанда орулга киирип алырының бир кол үндезини дүк болур ужурлуг. Ынчангаш ийи таланың керээзинге дүктү ыяап-ла делгереңгейи-биле айыткан турза эки боор. Бир башка онааштыр кыргыш алыры, шынары, ниити өртээ дээш, оон-даа өске. Кодан хоюнуң уксаазын, дүгүнүң клазын арендатор беш салаа дег билбес-даа болза, селекция зоотехнигинден эгелээш, тускай эртемниглерден айтырып тургаш, оода чижек-биле билген турар болза эки. Ынчан күрүне планы ёзугаар бир баш хой азы өшкүден чежени кыргыыры, ниити өртээ билдине бээр. Орулгалыг болур артык дүк кыргыш алыр дээр болза, малчын арендаторнуң бодундан-на хамааржырдыр.

Черногорскиде дүк болбаазырадыр фабрикага Саян артында ажыл-агыйлардан киирип турар дүктүң демдеглелин (маркировка) көөрге. кодан бүрүзүн, ол коданның бригадазын азы фермазын удуртуп баштап турган. Хүндүс хой кадарар, а кежээ-ле аалдарны кезип чоруптар. Ынчаар ажылдавас болза хоржок. Боду 100 хойдан 100—120 чедир хураганнарны доруктуруп ап турган, а бригадазы 100 хойдан хураганны черле 87-ден кудулатпаан. Бир хойдан дүк 2—2,5 килограмм. Ам-на харын бо малчыннарның көргүзүү кудулаанын Серен Аныяновичи кайгап чугаалап олурар. Ооң чылдагааны чүдел? Малчыннарның азырадынчы хөөнче киргени аажок. Малды эмин эрттир чылыглаар апарган. Ынчангаш ол аарычал, хээрек. Уксаазы база будалган. Ооң уламындан ам 100 хойдан 70—85 хураганнарны алырга, эки деп санап турар. Дүк шуут дыка кудулаан: 1 хойдан 1,2 килограмм.

Совхозка өшкүнү арбылады өстүрер болза эки деп, С. Ооржак санап турар. Чүге дизе ооң дүгүнүң өртээ аажок улгаткан. Дөжектиг дээрге өшкү малга тергиин таарыжыр оран.

Серен Аныяновичиниң бир дунмазы Доржу Ооржак республиканың эң шыырак малчыннарының бирээзи чораан. каш удаа чемпионнап-даа турду. Күш-ажылдың Кызыл Тук орден-биле шаңнаткан кижи. Алышкылар иелээ алдар-сураглыг. Ам оларның салгакчылары төрээн черин кызымак күш-ажылы-биле алдаржыдып чоруур. С. Ооржактың кожазы—кады төрээн дунмазы Чуруш. Эрткен чылын Чуруш Аныяновна республика Наадымынга киришкен. Бо өг-бүле ам 20 ажыг чыл дургузунда малчыннап келген. Кыштаанда чунар-бажыңны боттары-ла кылып алган. Өдек-кыштаанның девискээри арыг-силиг, артында делгем кылдыр көстүр. Аңаа электри шугумун 1988 чылда киирген.

Эрткен чылын бо өг-бүле аренда керээзи-биле ажылдааш, 2000 ажыг рубльди немелде төлевирге алган. 27 тонна сигенин күзүн белеткээш, боттары сөөртүп алган. Ам ону малынга берип, онча-менди тураралар. 100 хойдан 87 хураганны доруктургаш дужаатан. Чуруш биле Бопуяк Ооржактарның бажыңынга кире бээрге, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Х'ндулел бижии баштады шаңналдар-ла хөй.

Өг-бүле 9 уруглуг. Оларның өөредилгези, кижизидилгези магалыг. Улуг оглу Олег Ак-Довуракта чолаачы, Сашазы совхозтуң мурнакчы чолаачызы. Алышкылар хостуг үеде келгеш, ада-иезинге бо-ла дузалажы кааптар. Уруу Надя Барнаулдуң кедээ ажыл-агый институдун дооскаш, оон үзбек кудээ эдертип эккелген. База дээди эртемниг специалист. Бо аныяк интернационалчы өг-бүле «Улуг-Хая» совхозта, Надя малдың кол эмчизи, а Есенбек кол зоотехник.

Бир оглу Очур ада-иезиниң дузалакчызы тургаш, ам шериг албанын Арменияның Ленинакан хоорайда эрттирип турар. Мергени Саратов хоорайда башкы училищезинде, уруу Орланмаа Абаканда даштыкы дыл башкызының мергежилин чедип алыры-биле өөренип турар. Шолбан ортумак школаны дооскаш, ам ада-иезинде дузалажып турар. Ийи кижизи школада сагылга-чурумнуг, эки өөренип турарлар. Кайы хире магалыг өг-бүле-дир че?

Чуруш биле Бопуяк Ооржактар совхозунуң мал-маганын онча-менди ажаап, азыраарындан ажыдып, боттарының хуузунда ажылагыйын хөгжүдеринче база улуг кичээнгейни салып келген. Чылдың-на 100 ажыг килограмм дүктү, 80 килограмм хире саржагны, 1,5-2,5 тонна эътти дужаап турарлар. Кежээ улус черле шыдаар.

Бо чылын малчыннарның Наадымы болур деп медээни дыңнаш, олар улам соруктуг ажылдап турар. Бир хойдан 1,5 килограмм дүктү дужаар, хой бүрүзүнден хураган алыр, 30 тонна сигенни белеткээр соруглганы салган ажылдап турар. Ам оларда кыштаглаашкынның эртип турары эки.

Хеймер-оол МОНГУШ.
«Алдан-Маадыр» совхоз.

Малчыннар, билип алыңар

ТУСКАЙ ХЕП: чүлерни бээрил, өртээ, хуусаазы

Өвүрде бөлүк малчыннардан мындыг чагаа келген: «Бистерге, малчынарга, тускай хептерни изичаар бээринин чүрумун тайылбырлап берип көрүңер.

Бистиң Өвүр районнуң «Кызыл тук» совхозунуң малчыннарынга хептер бергеш, оон өртээн бухгалтериядан тыртып аппарган боор-дур. Ол шын ирги бе?

База малчыннарга, трактористерге, саанчыларга тускай хепти канчаар, кандыг байдалда бээрил?

Чаңгыс бисте-даа эвес, республиканың кайы-даа совхозтарында тускай хептерни берип турары чүрумга дүүшпейн турарын номчуп турар-дыр бис. Ынчангаш ооң чүрумун билип алырын өске-даа малчыннар билип алыксап чоруур боор».

Шынап-ла, шак мындыг айтырыглар редакцияга кээп турар. Ол чөптүг. Мооң мурнунда, эрткен 1989 чылда малчынарга чиигелделер — шөлээ, ажыл төлевири база тускай хеп дугайында тодаргай тайылбырны солунга парлаан чүве. Өвүрнүң ол малчыннары оны көрбээн, номчуваанын олдур.

Шын харын, малчын кижи бодунуң ажылынга хамаарышкан бүгү-ле үүлдерни билип алган турар ужурлуг. РСФСР-ниң Агроүлетпүркүркомунуп база РСФСР-ниң агроүлетпүр комплекизинин ажылдакчыларының профэвилел Төп Комитединиң тайылбыры бижиң бисте бар. Ында чугаалап турары чүл дээрге, ажылчын кижи аренда, керээ-биле ажылдап тургаш, тускай хепти база бот-камгалал херекселдери-биле бүрүн хандыртынган турар ужурлуг. Ол үүлдерни совхоз бодунуң күсели-биле халас бээр, ону шуут-ла сан-хөө планында көргүзүп каан болур.

Бистиң республиканың совхозтарында, агроүлетпүр комплекизинин бүдүрүлгелеринде болгаш организацияларында аренда, өг-бүле база коллектив керээзи-биле ажылдап турарларның бүдүрген продукциязының бот-үнезин доктаадып тургузуп тура, ажылчыннарны ыяап-ла хандырар ужурлуг тускай идик-хептин, бот-камгалал херекселдериниң өртээн материалдыг дөрт чарыгдалдарның графазынче «киирип турары канчап-даа шын эвес. Ооң уламыдан «Кызыл тук» совхозтуң малчыннарындан тускай хептиң өртээн тыртып ап турары ол-дур. Ол дээрге шуут таарышпас чүүл-дүр дээрзин база катап айтып каайн.

Ол шыкаш Сүт-Хөл, Бай-Тайга, Эрзин, Тес-Хем районнарның совхозтарында тускай идик-хепти, бот-камгалал херекселдерин ажылчыннар, бригадир бодунуң чеги-биле саналжып ап турар. Шын эвес. Ол дээрге ук хептиң өртээн төлеп турары ышкажыл. Улуг-Хем районнуң «УТКА 25 чылы» совхозунда тускай идик-хепти алырда бригадир кижи ажылчыннарының ат-даңзызын тургускаш, лимит карточказын ёзугаар директорнуң, кол бухгалтерниң адын салдыргаш, складтан алгаш, оон боду үлеп бээр. Ынчангаш бухгалтерия ону ундур бижип кааптар, өртээндаа тыртпас.

«Кызыл тараачын», «Революцияның чалбыыжы», «Найырал», «Тээли» совхозтарда саанчылар, кадарчылар, механизаторлар тускай хеп-биле чедир хандырынмайн турар. Ол хептерни Агроүлетпүр хандырылгадан, Күрхандырылгадан чедир албазы-биле тайылбырлаар. Ону бир-бир бодаарга, совхозтарның бухгалтерия ажылдакчылары, экономистери камналга дээш-даа ынчап турар хевирлиг.

Ажылчынарынга бээр ужурлуг идик-хепти хандырылга черлери бээр аргазы чок болур болза, боттары даарадыр, кылдыртыр, чагыыр апаар. Чижээ, хөвеңнинг чүвүрлерни, фуфайкаларны, халаттарны районда амыдырал хандырылга бүдүрүлгелеринге чагыдып ап болур.

Ямзы-бүрү чылдагаанныр-биле ажылчыннарын хандырбас чорукту хамыктың мурнунда профэвилел комитеттери хынаар, чогуур хемчегдерни алыр ужурлуг. Олар дээрге кижиниң эргеажыы дээш туржур ужурлуг. Халас хеп-биле хандырарында совхозтарның тоомча чок чоруу-биле профкомнар анаа-ла эптежип турары канчап-даа таарышпас.

Бистиң совхозтарывыста хамаанчок, Кызылда агроүлетпүр комплекизинге хамааржыр бүдүрүлгелерде болгаш организацияларда безин ажылчыннарны тускай хеп-биле хандырбайн турар. Ук хепти ой-шаанда чугдурар, арыглаар, септээр, өдө даарааг-даа негелде бар. Хеп чуур черлер «Тиилелге», «Кызыл тараачын» база «Улуг-Хая» совхозтарда бар хирезинде, оларны мынчага чедир ажыглавайн турар. Кызылдың хлеб комбинадында хеп чуур чер тар, ажылдаарынга дыка таарымча чок.

Ынчангаш ам Өвүрнүң бөлүк малчыннарының айтырыгларын дөрт харыылаайн: малчынарга тускай хепти кедер хуусаазы мындыг: хөвең-саазындан кылган плащ азы халат 4 ай, сапык идиктер 2 чыл, хөректээш, чылыг тон 3 чыл, фуфайка 2 чыл, хөвеңнинг чүвүр 2 ай, кидис идик 3 чыл хуусаавылыг. А механизаторларга (олар мал ажылында база бар) комбинезон 4 ай, фуфайка 2 чыл, хөвеңнинг чүвүр 2 чыл, кидис идик 2 чыл, сапык идик 2 чыл, даштыкы кылын хол-хавы 1-2 ай хуусаалыг.

Бо дээрге ыяап-ла бээр хептер-дир. Ажылдап турар үеде ооң элээри кайы хире болурун көрүп тургаш, коллективтиг керээге оларның хуусааларын кызыра көрүп ап болур. Чижээ, сапык дижик, 2 чыл эвес, ону 1.6 (бир чыл алды ай) чыл кылдыр доктаадып ап болур. Ол дугайын чүгле коллективтиг керээге айтып, шиитпирлеп алыр.

Бо болгаш өске-даа айтырыгларны улустуң билбезин дээрге, профэвилелдериниң четпес ажылы. Ажылишчилерни эрге-ажыын камгалаар соруглалыг, хүндэлгелиг, байгы ажыл-херээ-ле ол улус — профкомнар шак мындыг четпестерни көрүп, билип тура-ла, дирекцияның мурнуунга ону шыңгызы-биле тургуспас, негевес боор-дур. Оон ангыда специалистер чүнү көрүп турарыл, улустуң ажылдаарынга таарымчалыг үүлдерни чүге тургуспайн турарыл?

Совхозтарның, агроүлетпүр комплекизинге хамааржыр бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның бухгалтерлери, экономистериде ажылчыннарынга кандыг-кандыг идик-хепти чеже хуусазлыг бээрин ыяк билир, ол талазы-биле айтыышкын-шиитпирлер бар хирезинде, ону улуска таныштырбас-тыр. Чижээ, малчыннарның экономиктиг база зооветеринарлыг-даа өөредилгезинге ол дугайын тайылбырлап берзе, негелдени күүсетсе? А бир эвес оларның айда алыр төлевирин, азы шаңналын чедир бербейн баар болза, олар дораанна «алгыржып» үнер ийин он. Ажылчыннарта көрген тускай хепти бербейн, ону «кампан ап тур бис» дээр болза, камналга эвес, а харам чорук-тур. Малчыннар ол дээш кала-даа чедир чаргылдажып болур ергелиг. Оларның эки билбезин ажыглап алгаш, бистиң чамдык совхозтарывыста специалистер, удуртукчулар кара туразында чаңнап тургулаардыр ийин. Күш-ажылчы коллектив чөвүлелдери база канчап барганыл?

Совет БАЙЫС-ООЛ.
АУК ажылдакчыларының профэвилел Төп Комитединиң күш-ажыл талазы-биле Тыва АССР-де техниктиг инспектору.

Бөгүнгү арында:

● Бистиң аалчывыс — Моолдуң Убса-Нур аймаанның хойжузу ● Дөжектигде төрел малчыннар ● Сарыг-Хөл фермазында берге байдал ● Дүктүң шынарын канчаар тодарадырыл? ● База катап бруцеллёз дугайында ● Эргим номчукчулар! «Чеди чүзүн малым турда...» деп арынга чүнү номчуурун күзээр силер, бисче бижиңер.

БРУЦЕЛЛЕЗ ДЕП ЧҮЛ?

Амгы үеде республиканың ажыл-агыйларында мал солдаашкынының кампаниязы чорун турар. Ынчангаш малчыннар, сакманчылар, кадарчылар, саанчылар болгаш мал-маган араазында ажылдап чоруур кижилер халдавырлыг аарыг — бруцеллез дугайын билзе чогуур.

Бруцеллезтуң өөскүдүкчүлери бруцелла деп бактеробтар болур. Ол колдуунда азырал малдардан тарап нептерээн. Сөөлгү үеде республикада мал ажылагыйлыг районнарның сов. хозтарында кижилер, малмаган ол аарыгдан аарып турар.

Аарыгның өөскүдүкчүлери организмден дашкаар белен өлбес. Аарыг малдың одээнге, хырлендирген хөрзүнүнге, довурак-доозунунга олар ийи ай ажыг үеде чурттап шыдаар. Аарыг малдан чаа сагган сүтке, сүттен белеткээн ак-сарыг болгаш өске-даа чемнерге үр үеде амыдыраар аргалыг. А оон аңгыда дузаан эзткке, малдан сойган кешке белеп өлбес.

Малга, а чамдык таварылгада кижиге бруцеллез чажыт, билдирт. пес хевир-биле эртип болур. Бо таварылгада аарыгны илередиринге чүгле тускай эртемниглер болгаш тускай лабораториялыг шинчилгелер дузалаар. Аарыгның малга көстүп келир демдектери: малдың ара салыры, чурттаар аргажок кошкак төлдүү төрүүрү, кызыраары. Бир эвес малды, ылаңгыя хойну хайгаараар болза, ара салып эгелээрде, ийи-үш хонук бурунгаар оон аажызы көзүлдүр-ле оскерли бээр: салгааргай, харын чамдыкта чыдыннаар, чемге хоюу чок, хөй суг ижер апаар. Оларның төрүүр оруктарындан суук чүүл үнер, малдың температуразы бедиир, а ара салган сөөлүнде, соңгузу үргүлчү саадаар. Оон аңгыда малдың чүстери хуулуп ыжып, аскактай бээр.

Ук аарыг кижиге халдаарда, аарыг малдан нептерээр, а аарыг кижиден малдык кижиже ол халдавас. Оон бир озалдыг талазы болза, аарыг малдар араазынга дүрген тараар. А аарыг малдарының кижиге халдавыр-хоразы демей эвес болур. Кижиге аарыгның халдавыры шээр малдан болза дыка айыылдыг. Мыйыстыг бода малдан халдаан таварылгазында элээн чиигиг-биле эртер. Ынчалза-даа шээр малды бода мал-биле чаңгыс черге ажаап турган таварылгада аарыгның салдыры кижиге оңза айыылдыг.

Бо аарыгдан колдуунда малчыннар, мал эмчилери, зоотехниктер болгаш мал ажылынга хамаарылгалыг кижилер аарыр. База ол ышкаш аарыг малдың продуктуларын чемге ажыглаан хоорай, суурда-даа чурттап турар кижилер аарып болур.

Аарыгның онза халдавырлыг үези малдың төрүүр үезинде ара салыышкыны, кыргылда кампания. зында болур. Ынчан бруцеллалар малдың ара салдыган төлүү, соңгузу-биле катай оң төрүүр оруктарындан хөй үнер. Малдың турган черинге, өдээнге, бодунуң дүгүнге, чеминге олар өзүп нептерээр. Малды ажаап турар кижи ол үеде аарыгның нептередикчилерин чунмаан холдары-биле, аастын, думчуктун, каракты чылбыргай кыртыштарын дамчыштыр бодунче халдадып ап болур.

Бруцеллалар кештиң каракка көзүлбес тиглерин дамчып организмче ханылап кирер. Ынчангаш кеште янзы-бүрү шыйыктар кижиниң организминге бруцеллаларның ханылап киреринң чидиглендирип турар. Оон аңгыда санитар чурумун сагывааңда, бруцеллезтуг малдарны соп, өлүрүп турган таварылгада, оларның кежин союп, эъдин сайгарып турда, хой кыргылдазында дүгүн сорттап, ылгап турар ажылчыннар аарыгдан аарып болур. Аарыг халдааныңың соонда, көскү демдектери билдингиже чедир ийи-үш неделя, а чамдыкта оон-даа хой үе эртер. А өске таварылгада грипп, ревматизм болгаш өске-даа аарыглар сагындырар. Аарыг эгелээнде, кежээниң-не халыдып, эът изнир, эртенги үеде барык-ла температура анаа кижинин дег катап кудулап кээр. Дүне аажок деридер, холдар, буттарның чүстери чайгаар-ла аажок аарыпаржып эгелээр болгаш үр үеде аарыг кижини шимчевестедир чыттырыптар. Аарыг бир-ийи айдан үш-дөрт ай чедир үргүлчүлээр.

Бруцеллез эмнеттинип болур. Чүгле аарыгның эге демдектери билдинип эгелээри билек, эмчиге дораан баары чугула. Эрте эмнеп эгелээн аарыг эмнеттингир болур. Аарыгны эмнээри берге, а баш удур болдурбазы белеп.

Бо аарыгны нептередирин болдурбас дизе, кодан бүрүзүнге доктаамал ветеринарлыг шинчилгелерни чорудун, бруцеллёзтуг малдарны аңгылаары, аарыгга удур дезинфекциялыг эзилдиргиглиг суг-биле саваңнап турган чүүр.

Любовь ООРЖАК.
Мал эмчизи.

ХАРЫЛЗААЧЫЛАРНЫҢ АЖЫЛ-ҮҮЛЕЗИ

Эрзин районнуң харылзаа белдириниң коммунистери хуралга чыглып кээп, эрткен 1989 чылдың түңнелдери болгаш бо чаа үнген чылда коллективтиң мурнунда туруп турар сорулгаларын чугаалашкан.

Эрткен чылын коллектив продукциянуң хемчээлин 105,2 хуу, орулга алырын 101,1 хуу түс-тузунда күүсетккеннер. Ол-ла үе иштинде күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү 11 хуу өскен. Чонга яңзы-бүрү ачы-дуза чедирилгезин 102,7 хуу күүсеткеннер. Харылзаа салбырындан Булун-Бажыдан өскелери боттарының сөзүн эдлээн. Автоматтыг телефон станциязын бүрүн автоматчыдар дээш хемчеглер алдынган. Ажыл-иштиң адыр аайы-биле бодунуң мергежилиниге тергиннерни тодараткан.

Чедиишкиннер-биле чергелештир четпестерни база илеткелчи оюп эртпеди. Район девискээрин радиожудары, оон эки шынарын чедип алыры, телефонну бажыңнарга тургузары, дыңналырны ам-даа чогуур денелинде четпейн турар. Бо талазы-биле негелде-хомудалдар ажылчы чондан хөй кээп турар. РХБ-ниң тускай ортумак эртемниг специалистер-биле долу хандытынмаан болганындан, ажылдың баксырай бээрииң бир чамдык чылдагааннары ында.

Илеткелчи солуннар, журналдар, чагаалар чедирилгезинге доктаады. Суурда бажыңнар даштында почта хааржактары үрелик, бузук болурундан солуннар чидер, оон кээп харылзаа ажылдакчыларынга чарбытынар түүлдер бар. Ол ышкаш Кызылдан келир солун, сеткүүлдер озалдап, орай келир, арай деп келирде четпес-тудуу болур. Кажан солун үнер-үнмезин, четчиргедишпезин чонга чарлап, дыңнадып турар. А Кызылда почта чедирилгезин харылап орар дargалар каш солунну бээр карак ажыт чорудуптарын бодаар, дынатпас, сагындырбас.

Кызыл-биле харылзаа мүнеге түгээр. Черле ынчаш кандыг түвел, Кызылдың АТС-инде саадап орар херээжен телефонист чонның ажыы-чаңындан, төлептиг, төлеп чогундан хамаажыр ышкаш, бир телефонист найысылады Эрзин-биле саадавайн дораан кожуптар, а өскелери сураг баар. Телефон чагыларын кичээнгей чогундан ужур үстүрер, оон туржук алгаш октаптар таварылгалар база район девискээринде көвүдээн. Радио чагыларының «салым-хүүзу» база ындыг.

Санал-оналап солчуушкуну бир яңзы. Биеэги ышкаш баш удур белеткендирип каан кижиге сөс бербес, база ол үеде ышкаш оозу ажыл-ишти, даргаларыңы, «ажыктыг дээн» эш-өөрүн чаза мактап турбас, а коллективтиң мурнунда, бодунуң мурнунда туруп турар сорулгаларга доктаар, чежемейниң-даа сак-чурагай эки болза, оон багай талаларын айтыр, ону дарый эдип алырынче чыылганнарны кыйгырар боор чорду.

Алексей Шойжун, электромонтер:

— Бистер дөө даг кыры суурдан хайыы, телетөпте ажылдап турар улус-тур бис. Кызылдан, «Орбитадан» дамчыдылга хүлээп ап турар улус болганывыста, дүгде телевизорлар канчаар көргүзүп тур, «эки бе», «багай бе» дээрзинге сонуургалдыг турар үжүрлүг бис. Хамык ужур телечалгыгларны яңаар суурже книр «үдеп» каарында эвес-ле болгай. Кол түүл — шынар, база катап шынар болуур үжүрлүг. Ыңдыг турбуже, суурбиле харыллажып, оон бо үе-шактэ болуп турар дамчыдыллаларның, телевизорнуң көргүзүп турар шынарының дугайында айтыптар дээрге, бистe телефон чок.

Ол ышкаш бодумнаң харылзаачы мергежилди Улан-Удэ хоорайда харылзааның электротехниктиг техникумун дооскаш, чедип алдым. Ол хевээр мында ажылдап тур мен. 1975 чылдан бээр бажың алыр ээлчегле тур мен. Ажы-төлүвүс-биле 6 кижи бичии, 10 ажыг дөрбелчин метр шөлдүг бажында сыңмарлажып тур бис, арта бир оглум инвалид. Ол кижиге болза тускай чайлыг чер, орун-дажек керек. Райкүүском даргазы К. Т. Кууларың бистиң бо хуралда олуржуп турарын ажыглап алгаш, улус депутаттарының район Советиниң күүсекчи комитединиң чамдык ажылдакчыларының талазындан ажылчы чоннуң негелде-хомудалдарынга, дыңглеринге дыңнангыр, сагыш човаачал эвезин дыңнадыксап тур мен. Чүл дээрге, мен айыттынган үеден бээр ээлчегге үш катап тургустунуп тур мен. Ээлчег хынап баарга-ла. «Сээң билдиришкиниң чок-тур» дээш ага ээлчегге тургузуп каар. Билдириишкинни мен эвес, а ол чаргалар чидирип турар болганда, меңээ дарый бажың берип, чылдагаан тыппазын диледим.

Кошкар-оол Ховалыг, улуг радиомонтёр:

— Чаңгыс бо ажылга 20 ажыг чыл ажылдап келдим. Бүдүн суурну радио чок арттырар эвес. Сылдыс бетинде үрелген чагыны бо хонуктарда тургузар бис. Бодап көрүнер даан, доң черни шаптылаары кайы хирел? Чонувустуң харылзаазы дээш байыр-чыскаал безин дивес, амыр-дыш чок ажылдап келдивис. Бо чылдың январь 1-2 хүннеринде безин ажылдаар үжүрга таварыштым. Ынчап турбуже, совхозтарның, ында көдээ Советтерниң удуртур ажылакчыларын кижини кижиге санавас, чүгле ынаар малла хүр, күш-шыдалдыг, өөрүлелиг турар болза деп бодаар, яңылыг боор чүведир бо...

Седип МОНГАЛ.

Быжыг корум чурум дээш

ДЕМИСЕЛДИ ЧИДИГЛЕНДИРЕР

Улуг-Хем районнуң девискээринге эрткен чылын 830 кем-керек үүлгедиишкиннери болган. Оон мурнунда чылын 544 турган болгай. Өзүлде 52,6 хуу болган. Эң харааданчыг чүве — ол өзүлде аар кем-керек үүлгедиишкиннеринден немешкен. Чижээ, кижи өлүрер чорук мурнуку чылда 13 турганындан 24 апарган, үптээшкин 8-тен 27 четкен. Чаа-Хөлде милиция салбырының харылап турар девискээринде кем-керек үүлгедиишкини 102 турганындан 193 өскээр чугаалаарга, барык ийи катап өскен.

Байдал мындыг берге болгаш нарын турда, районнуң удуртур органнары болгаш милиция ажылдакчылары кандыг хемчеглер ап чорудуп келгенил база байдалды экижидер сорулга-биле чүнү кылза чогуурул?

Кем-керек үүлгедиишкинериниң үнер дээзүн чок кылыр дизе, күрүне, хөй-ниитии организацияларының, ажылагыйжы органнарның, күш-ажылчы коллективтериң идепкейлиг хөделиишкиннериниң ачызында социал өскерлиишкиннерни чорудары негеттинип турар деп, райкүүском даргазының оралакчызы Таисия Оюн санап турар. Оон-биле чергелештир өг-бүлеге кижизидилге, культура, кадык камгалалы айтыгларын шиитпирлээри база улуг рольдуг. Районда кем-керек үүлгедиишкиннеринге удур демисел чорудар түр бөлүк ам дөрт ай дургузунда ажылдап турар. Бөлүк эрге-хоойлу камгалалының күрүне органнары-биле хөй-ниитиниң демин каттыштырбышаан, милицияның материал-техниктиг баазазын быжыглаар ажылдарны чоруткан. Милицияның ажылынга дузалаар ажылчын отрядтар организастаарынга акша чыылдазын, ажыл-агый органнарыбиле керээ чарарын чорутканы. Чижээ, ындыг керээлерни «Найырал», «Ак-Туруг» совхозтар-биле чарган, «Эйлиг-Хем» совхозка участок инспекторун тургузарынга акша-хөреңгини шилчиткен. Ажылчын отрядка ажылдаары-биле бир кижини амдыгыында чүгле автобааза чоруткан.

Бөлүктүң үнүүшкүнүүр хуралдарын суурларга айтырыглар болгаш харылзар кежээзи кылдыр эрттирери кем-керек үүлгедиишкинге удур хөй-ниитиниң күштерин организастаарынга улуг идигни берип турар. Шак ындыг ужуражылга Хайыракан суурга болган. Чоокта чаа Арыг-Үзүүниге база эрткен. Кем-керек үүлгедиишкиннеринге чон боду эптеп чок болур болза, ынчан ол ажыл үре-түңнелдиг боор болур.

Ынчалза-даа ап чоруттуунган хемчеглер кем-керек үүлгедиишкиннерни чавырылдырган дээрден башка, демиселди чидиглендирбээн.

— Бистиң чамдык ажылдакчыларывыска, РСФСРниң деңнели-биле алырга, дөрт кижиниң кылыр ажылы онаажыл турар апарган — дел. Улуг-Хем райкүүскомунуң иштики херектер килдизиниң начальниги Валерий Хомутов чугаалаан. — Эрткен чылын Чаа-Хөл милициязынга демдеглеттинген кем-керек үүлгедиишкиннериниң саны бистиң республикавыстың чамдык бүдүн районнарының кылыр ажылынга деңнешкен. Оон кадында Ак-Тал, Арыг-Бажы, Кызыл-Даг суурларда участок шагдааларының ажылдаар чери чок, элээн хөй көдээ ажылдакчылар-биле телефон харылзаазы тургустунмаан.

Милиция ажылдакчылары чедишпес азы оларның кылыр ажылы нормадан усчок артык болганындан дыка көвей кем-керек үүлгедиишкинниери илереттиимейн артып каап турар. Чижээ, Ак-Туруг суурга эрткен чылын 58 кем-керек үүлгедиишкинниери болган, оларның 30-и илереттинмээн. Ол дээрге кем-керектиң 30 үүлгедикчизи амга чедир бистиң аравыста хостуг кылаштап чоруурулар ол-дур. Кем-керекти үүлгеткеш, ол дээш шиитирбейн барган кижилерниң бажы эттенил турар болбайн аан. Эрткен чылын туттурбайн, шиитгирбейн барган ол 30 кижиден бо чылын оондаа артык аар кем-керек үүлгедиишкиннерин манап болур. Үүлгеткени дээш шиитпкелдиң чайлаш чок болурун чедип албаан шаанда, чедиишкинниг демисел дугайында кандыг-даа чугаа турбас.

Кем-керек үүлгедиишкиннери-биле демиселче бүгү чон көдүрлүп турда, бистиң эң идепкейлиг талалакчыларывыс болгу дег кижилер өске талада чоруп турары канчап-даа таарышпас. Эрткен чылын Ак-Туруг суурдан ийи башкы кадайларын бижек-биле балыглаан деп участок шагдаазы чугаалаан. Олар ам бо хүнерде башкылавышаан. «Шын» солуннуң редакциязынга ол дугайында чагаа база келген. Районо эргелекчизи Макар Мандаржап болгаш райкүүскомунуң культура килдизиниң эргелекчизи Виктор Дөңгуроол олар дарый хемчег алырын корреспондентиге бүзүреткен. Оларның оозу хоозун аазаашкын болганы ол бе?

«УТКА 25 чылы» совхозтуң директору Чараш-оол Чигжиттиң арагалап чоруп турарының дугайын районнуң удуртукчулары совхозта партком секретарындаа эвес, күүском даргазындаа эвес, ында участок шагдаазындаң дыңнаан. Партком болгаш көдээ Совет арагалаашкынга удур суртаал ажылын чон аразынга чорудуп турар. А совхоз директору чондан хоорук, чондан аңгы кижи болганы ол бе? Эзирик тургаш кемкерек үүлгедир чорук 1988 чылда 74 турган болза, эрткен чылын 138 апарган болгай.

«Ак-Тал» совхозтуң директору Начын-оол Балчыоол суурда бар участок толээзинге немей ам-даа үш участок шагдаазының шалыңы кылдыр 15 муң рубльди шилчиткен. Оон ынай ону дүвүредип турар үүл — кем-керек үүлгедикчилери дижинге чедир чепсегленип алган чоруп турда, таңныылдар, кадарчылар хол даяң болуп турары. Ынчангаш оларга боо-моңгуну садарын чөпшээрээри негеттинип келген. Оон-биле чергелештир мындыг фактыны база кичээнгейге алыр ужурлуг. 1988 чылда боо-биле холбашкан кем-керек үүлгедишкиниериниң саны 7 турган болза, эрткен чылын ол 27 чедир өскен.

Бир-ле боо-моңгу дугайыи чугаалажы берген болганывыста, милиция ажылдакчыларының бот-камгалалының дугайын ыыттавайн барып болбас. Ийи чыл буруңгаар Чаа-Хөлдүң участок шагдаазы Александр Содунам хөй улус бижектеп чоруп турган хулиганнарга таварышкаш, оларның ийизин чаңгыс аткаш, хол боозу-биле балыглаан. Ынчан боону шын ажыглаан деп түңнелди үидүрген турган. Ындыг турбуже, Александрны амга чедир прокуратураже кыйгыртпышаан.

— Чоокта чаа чепсегленген бөлүк хулиганнарга таварышкаш, боо ажыглаарындан сезиндим — деп, Ак-Туругда участок шагдаазы Виталий Бартиа-Сады чугаалаан. — Александрны ышкаш, прокуратураже кыйгыртып туруп берзе канчаар. Боону шын-даа ажыглаан болза аан.

Виталий бокска республиканың 5-6 дакпыр чемпиону болгаш-ла, хулиганнарга алыспайн барган. Өске артыкан бүгү инспекторлар дөгере чемпионнар эвес-ле болгай...

Районда байдал ол хире нарын турда, эрткен чылдың октябрь айдан бээр прокурор чок. Улус судьялары ээлчежип, солчуруунга өйлешкен. Республиканың эрге-хоойлу органнарының мындыг байдалды аңаа көрүп орары элдеп.

Ам байдал кандыгыл? Райкүүскомнуң иштики херектер килдизиниң материал-техниктиг баазазы быжыглып орар. Эрткен декабрь айда ол ийи автомашинаны алган. Ам-даа ийи автомашинаны бээр дугайында райкүүскомнуң шиитпири бар. Республиканың Иштики херектер министерствозундан ам-даа сес ажылдакчының штадыи немээр дугайында дилегни киирген. Чаа-Хөлде шагдаа салбырын быжыглаарыпың хемчеглери алдыныл турар.

Милиция чеже-даа күштүг болза, ол кем-керек үүлгедиишкиннери-биле демиселди чааскаан боттандырып шыдавас. Ынчангаш түр бөлүк күрүне органнары биле хөй-ниитини каттыштырып, кем-керек үүлгедиишкиннери-биле демиселди чидиглендирбишаан, бүгү чонну олче көдүрер сорулгалыг.

Кодур-оол ОЮН.
(«Шынның» корр.).

«Өдүген: социал айтырыглар»

«АЗАС» ЗАПОВЕДНИК-БИЛЕ КЫЗЫГААРЛАВАС

Мээң үгум дүктүг-тожу аймаандан кижи мен. ...Иви кадарарындан аңгыда ...наар база улус чүве. Амыдыралым дургузунда 70 ...жиреадыгны даалап, күрүнеге дужааган мен. Тайга-тандыыс кежиктиг-ле. Диннии-даа, кишти-даа шагда, амгы үеге бодаарга, ийи-үш катап хөйну хайырлап чорду. Ам диниң, киш дыка ээлээзин. Бо үнелиг аңнарны авиавазының хемчээлин шинчиледдерге, хайгаралдарга үдезилеп, өйлээр үези келген. Бо-ла хевээр кыргып-хыдып турар болзувусса, ...алызы барып курүг каар бие. Оон-биле чергелештир аңныыр чурумун сагыш турарын республиканың девискээринге шыңгыы контрольга алыр херек. Аңныыр чурумун үреп турарларның аразында тус чер чүрттүг кижилериң саны эвээш. Колдуунда өскээртен кээп чүрттай берген азы өске чер чүрттүг удус боор-дур. Оларның холунга боо-моңгуну берип каан боор, а Тожунуң ивижилеринге адыг-хайыраан коргудар безин боо бербес. Боо алырының чурумун доктаадып каан. Ону колдуунда хөойлудурүм-биле таныш, удуртурбаштаар эш-өөрлүг улус ап турары база чажыт эвес.

«Азас» заповедникти төтчеглекчилер уязы деп чонның чугаалап турарында хөөредиг чок. Ол кижилерни машина-техника, боо-моңгубиле кайы хире чепсегээнии корбес-тир силер бе! Ивижилерни чүге ынчаар хандырбайн турарыл?

Бойдус камгалаар, ону шинчилээр кижилерниң ажылында, кара угаан-биле безин бодаарга, шын эвес кылып турар чүүлдер база бар. Чижээлээрге, төнер чыгаан күндустарның чедизии Баш-Хемде аппарын салган, А ол хемде оларның хемирер ыяжы чок. Баш-Хем дээрге сугдан ырак, үнер дыттыг, шивилиг чер-дир. Ону көргеш, «Азас» заповедигиниң чамдык ертемденнери агаар-бойдустуң аңмеңниң байдалын экижидер талазы-биле ажыктыг сүмелерин бээрииге чигзинер кижи чордум. Заповедниктерге ажылдаар ертемденнери түс чер чүрттүг кижилерден белеткээр дугайында айтырыгны өөреним көөр херек. Өскээртен келген кижилер ертем аны камгалап алгаш, арлы бээр ол-ладыр. Оон орнукка база ертем ады камгалап алыр дээш өске-бир кижи кээр. Заповедникти хайгаарар «таңныылдарны» өскээртен чалаан хереэ шуут чок. Өскен-төрээн черии эки билир, тайга-таскыла чоруп өөренген, чонбиле таныш кижилер Тожуда хөй. Кадрлар айтырыын шиитпирлээрииге Тожуның, республиканың удуртукчуларыы боттары киришпейн, ону сула салып алганы-биле аңчылар оранынче аңчыларны өске черлерден чалап эккеп турганы бо. Соолгу үеге чедир Тожуда камгалалдыг черде үүү болуп туварын бистиң даргаларывыс билбес хевирлиг турган улус бо.

Окаёмовтуң төтчеглекчи болганы илдең-дир, а аңна дузалап турган кижилериң дугайында чугааны үүге кодүрбейн турар бис. Окаёмовтуң адынга лицензияны Кызылдан чорудуп берип турган кижилер кымнарыл?

Бо айтырыгны «Азас» заповедниктен өгелээш Республиканың хереглекчилер нитилелиигге (ол черии Тожуда аңныыр-тывыш ажылагыйы бар, лицензияларның чамдыызы ол чер таварыштыр кээр). Тыва АССР-ниң аңныыр-тывыш бүдүрүлге каттыжыышкынынга (оон база лицензиялар бээр), ...республиканың бойдус камгалалынга киир сайгарар херек. Тожуның бойдузуиуң дугайында чидиг чугаа чоруп турда, бойдусту камгалаар ужурлуг бо организациядаа шимээн чок-тур.

Чоннуң үнү ол хире ... кедүрүлүп, төрээн черииин бойдузу дээш демисежил турда, республиканың Министрлер Чөвүлели, СЭКП обкому чогуур хемчеглерни алыр боор деп манап олурар мен. Хемчеглер үүгле «Азас» заповедникке кызыгаарлаттынмайн, үстүнде адаан организацияларда олуруп турар, бойдусту төтчеглээрииге хамаарылгалыг болган кижилерге база дээр ужурдут.

Эрестол ДАРЖАА.

Социалистиг Күшажылдың Маадыры, «Тоора-Хем» совхозтуң аңчысы.

ЧОГУМ БААЖЫЗЫ ЧҮДЕЛ?

1938 чылда ТАР-га болган суд чорудулгазының төөгүзүнге хамаарыштыр

(Эгези №№ 65, 68, 71, 74, 76 «Шында»).

IV. ТАРН-ГА БАРЫЫН БОЛГАШ ЧӨӨН ҮЗЕЛДИГЛЕР ДУГАЙЫНДА

1928 чылда ВКБ(б)-ниң хүрээлеңинге «барыын айыыл-биле» демиселди Сталинниң инициативазы-биле эгелээн. Ону оон соонда Моолдуң болгаш Тываның араттың революстуг намнарынга уламчылаан. МАРН-га 1926 чылда-ла арги маньчжур дүжүметтерни араттарның чогум төлээлерибиле солуурунуң дугайында Коминтерниин саналын хүлээп көрбээн. Ол ышкаш хууда капиталды кызыгаарлаарының, ажыл-агыйны коллективтиг чорударының дугайында сүмелерни Моолдуң байдалдарынга база таарышпас дээр чылдагаанбиле ажыглавайн барган. МАРН-га барыын үзелдиг айыылдың күштелип турарын кичээнгейге албыпаан, 1928 чылдың январьда Коминтерн пролетаржы интернационализмкин эш хуузунуң туружундан нам болгаш эрге-чагырга органнарын хораланчы идегеттерден хостап, арыглаарыының эрги дүжүметтер, реаксылыг ламалар-биле демиселди чорударының эргежок чүгүлээын сүмелээн. Ол сүмелерни база кичээнгейге албайн барган.

1928 чылдың июньда Коминтериниң Күүскому арат массаларга революцияның салдарын күштелдирер сорулга-биле МАРН-ның кичээнгейин феодалдарныг малмаганын хавырарынче, хүрээниң мал-маганын ядыы араттарга ажыктыг кылдыр ажыглаарынче, капиталистиг элементилериңг өзүлдезин кызырарынче кичээнгейни үгландырган. 1928 чылдың сентябрьда Улан-Баторга Коминтериниң Б. Шмерель, Д. Макдональд баштаан чеди кижи составтыг делегациязы чеде берген. Олар VII съездиниң белеткелинге, барыын оппортунизмни идей-политиктиг чылча шаварынга идепкейлиг киришкен.

МАРН-ның 1928 чылдың октябрь төнчүүнден декабрь 10-га чедир эрткен VII съездизи намның болгаш оон удуртулгазының ажылында чиңгине шугумдан чайлаанын, революцияның ханылаарынга шаптык кадып, МАРН-ны болгаш МАР-ны делегейниң революстуг чорудулгаларындан ырадыр чүткүлдү сойгалаан. Партияның удуртулгазындан барыын үзелдиглерниң баштакчылары Ц. Жамбадорчж, Ж. Жадамба, Ж. Гэлэгсэнгэ, Ц. Жамцран оларны үндүрген болгаш оларның орнунга арат төлээлериниң идепкейжилери У. Батраху, Ц. Жигжиджав болгаш өскелерни-даа депшиткен. Удаваанда V Улуг хуралга МАР-ның араттың Улуг хуралының Президиумунуң даргазынга Х. Чойбалсанны, Сайыттар Чөвүлелиниң даргазынга А. Амарны сонгаан.

Ол-ла үеде аныяк тыва революсчулар Шагдыржап, Чүльдүм, Лопсан, Начын, Чурмит-Дажы, Хемчик-оол, Мунуяа, Байыр, Падан-оол, Далай-Серен, Тоткан, Серен, Г. Нацов, Аюшиин болгаш өскелер-даа КИМ-ниң төлээзи Мачавариани-биле кады 1928 чылдың күзүнүнде ТАР-да ажыл-херектериниң байдалын сайгарып көрүп, «ТАРН-да чөөн үзелдиглериниң платформазы» деп документинии белеткеп турган. 1928 чылдың декабрь 25-тен 1929 чылдың январь 3-ке чедир эрткен ТАРЭ-ниң IV съездизинге олар ТАРН-ның барыын үзелдиг удуртулгазының политиказынга болгаш арат чөнга удур хөделиишкиннеринге принципиалдыг болгаш шиитпирлиг удурланган. ТАРЭ-ниң съездизи «ТАРН-да чөөн үзелдиглерниң платформазы» деп документинии нам ТК-зының II пленумунга дамчыдып бээри-биле хүлээп алган.

Ол платформада чурттакчы чоннуң бай-шыырак кезиинден үндүрүгүн көвүдеткеш, ядыыларны үндүдыг үүлгедиглерни кылып чоруурун чайлаш чок. Ынчангаш наркомания-биле демиселди онза күштелдирер үе келген. Езулуг наркоман кижиде оон кижизиг шынарлары шагда-ла эстип чиде берген, ында кижиниң чүгле араатанзыйг берген дириг дүрзүзү артқан болур. Ол боду өлүг бээриндеи-даа, өскени өлүрүп каарындан-даа кортпас.

Бистиң чуртувуста кемкерек үүлгедир чоруктуң калбарып турары коргунчуг деңнелинге четкенин кончуг эки билип турар бис. Ынчаарга ол чорук бистиң республиканың Сайыттар Чөвүлелиниң даргазы болгаш даштыкы херектер яамызын дакпырлап чораан. 1938 чылда Онза судтуң шииткели-биле «чоннуң дайзыны», даштыкы шпион, Тывага турган контрреволюстуг организацияның кол удуртукчузу деп нүүлдеткеш, боолаттырып шиитгирген. Чанында ТАРН ТК-ның Президиумунуң даргазы Тока.

1937 чылдың чүруу.

Төп күрүне архивиниң Ондар ОХЕМЧИК хоолгалаан.

ЧУРУКТА: Сат Чүрмит-Дажы — 1923—1929 чылдарда ТАРН-ның Иштики политиктиг эргелелиниң улуг даргазы (амгызы-биле иштики херектер сайыды). 1929—1938 чылдарда ТАРның Сайыттар Чөвүлелиниң даргазы болгаш даштыкы херектер яамызын дакпырлап чораан. 1938 чылда Онза судтуң шиитпирлиг хөй-хөй чүүлдерни көргеп. Нам болгаш күрүне аппарадынга арыглаашкыны чорударын, черчерге болгаш төпке ядыы арат төлээлерни эрге-чагырга органнарынга депшидириниң угланыышкынын ында база айыткан.

Нам аппарадының дугайында ында мынча дээн чүүлдер бар: «Амгы үеде нам-күрүне ажылында удуртулга шуут чок, ТК-ның ажылы көзүлбес. ТК-ның ажылдакчылары дааскан ажылынга орбас, үениң хөй кезиин боттарының өглерииде эрттирип турар. Ындыг чорук канчап-даа таарышпас болгу дег, чүге дээрге оон хайында ТК-ның таласындан чурттуң политиктиг амыдыралынга хандыг-даа удуртулгазы чок бооп келген. Ынчаныының төлээзиниде намның төп органнарын эде соңгуурунче кирери эргежок чугула, ынаар **арыг арат аңгының шугумун** (ред.) чорудуп шыдаар аң депшилгелиг ажылдакчыларны хаара тудар херек.

Ол ышкаш платформада улус өөредилгезинге акшаландырыышкыны көвүдедириниң, 1929 чылда шупту кожууннар төптеринге школаларны ажыдарын, күрүне саңындан кадык камгалалынга, тудугга, автомобиль транспортун организастаарынга хөреңгини тускайлаарын айытқылаан.

«ТАРН-да чөөн үзелдиглерниң платформазы» намның политиктиг шугумун болгаш келир үеде оон херек кырында ажылын тодарадып турар чугула документ болган. Ынчалзажок «чөөн үзелдиг» сектантствоиуң сталинчи шугумунуң баштайгы илерээшкини ол болган деп үнелеп болур. Чүге дээрге «революсчу дөспес чоруктун», болуушкуинарны чылдагаан чокка дүргедедип, далаштырарчының, бурунгаар шураашкынның семээшкини илерээн.

ТАРН ТК-ның Пленуму (1929 чылдың январь) ол платформаны деткээн болгаш ТК-ның Шагдыржапка баштаткан арат революсчулардан тургустунган составын соңгуп алган. Пленумнуң шиитпирин ёзугаар намның VIII съездизинге белеткел эгелээн болгаш 1929 чылдың чазында, чайында «аңгы демиселиниң хуралдарынга» намчы бүрүзүнүң чедер-четпестерин сайгарып, ынаар шугуун кирген идегет элементилерни намдан үндүрүп турган. Аревзнин, профэвилелдиң хүрээлеңи, лаңгыы хуучулары база арыглаашкынга таварышкан. Намның хүрээлеңиннің барык чартык кезиин өске үзелдиглер дээш үндүрген. ТК-дан, ТАР-ның Улуг хуралының Президиумундан, Сайыттар Чөвүлелинден бай ызыгуурлуг дүжүметтер чораан кижилерни (Буян-Бадыргы, Идам-Сүрүн, Нарамандаху, Талха-Сүрүн, Нимажап, Шагдыр, Шойдан, Сонам-Байыр) үндүрген. Ынчалзажок оларның аразынга Дондук, Сондунам ышкаш революцияның херээнге ботгуг үлүгну киирип чораан кижилер база кирген. Барыын үзелдиглериң талазы-биле комиссиига тайылбырынга Дондуктуң бижээнин чижекке ап көрээлиңер: «Соңгулдалыг эрге-дужаалдарга байларны болгаш дүжүметтерни соңгуп турганывысты шүгүмчүлээни черле шын... Ынчалзажок ол үеде бижик-билиглиг кижилер чедишпейн, даштыкыже өөредип чоруткан кадрлар амдаа келбээн турган. Ындыг болзажок, бодумнуң буруумну долузу-биле миннип турмен, чүге дээрге оларны чагырып шыдавайн, аспаанче кирип, бүгү-ле үүлдерге чагыртып турганымны, ынчангаш арат чоннуң херээн шын эвес углуг чорудуп келгенимге чедиргени ол... Ол ышкаш хөй санныг чижеңеш садыглакчыларга база байларга мөңгүн-биле чээли берип турганымга база буруулуг мен. Оон ачызы-биле олар ядыыларны, араттарны кам-хайыра чок дарлап турган...

Юрий АРАНЧЫН.
(Уланчылыг).

БИСТИИНГЕ КЕЛИҢЕР

**Республиканың А. С. Пушкин аттыг библиотеказында национал болгаш чурт-шинчилел килдизи бар. Килдис бо хүннерде күрүне банкызының эргиде турган бажыңының ийи дугаар каъдында көжүп келген. Кочетов кудумчузунга турганывыс ышкаш тар, ышкам эвес. Ийи улуг өрээлде таарыштыр тургустунган. Өрээлди долузубиле номчукчуларга эптиг кылдыр дерип алдывыс. Бола өрээлде «Белек номнар», «Чаа номнар» болгаш «Килдистиң 1989 чылдан 1989 чылга чедир үндүрген ажылдары. ылаңгыя «автографтыг номнар» деп делгелгевисте аныяк-өскенге. номчукчуларга сонуургавышаан кылдыр бистиң Тываның ат-сураглыг чогаалчыларының эртем ажылдакчыларының болгаш ажыл-агыйында, партиялар, комсомол, профсоюз организастаанының ажыл-ишчилериниң, ветеранныг чогаалчыларның, школаларның, библиотекаларның, культура өрээлериниң, клубтарның, ышкаш ооң-даа өскелерниң ажыл-ишчилери, студентилер, школаларның, техникумнуң, училищелерниң, ышкаш ооң-даа өскелерниң өөренген чаш чоннары, Тываның ат-сураглыг чогаалчыларының эртем ажылдакчыларының болгаш ажыл-агыйында, партиялар, комсомол, профсоюз организастаанының ажыл-ишчилериниң, ветеранныг чогаалчыларның, школаларның, библиотекаларның, культура өрээлериниң, клубтарның

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Соведиинин болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл апрель 4 среда № 78 (14278)
1925 чылда үндезилеттингет
Ертээ 3 чев.

БАШКАРЛЫП ТУР БИС

Аъш-чем аймаан болбаазырадып кылыр бүдүрүлгелер чоннуң хереглелин хандырар үлүгге тодаргай салыышкывын киирип келген. Оларның санынга найысылалда эът комбинады база кирип турар. Кызылдың чурттакчыларын эът, колбаса база өске-даа продуктулар-биле хандырар дээш эът комбинады кандыг хемчеглерни кылып чорудуп келгенинии дугайында бистиң штаттан дашкаар корреспондентивис Миний-оол Ондар кол инженер Василий Сайнит-биле интервьюну кылган.

— Чурттакчыларның аъш-чем аймаанга нинти хереглелин болур-чогууру-биле шиитпирлээр айтырыгга тодаргай киирип турар салыышкыныңар дугайында чүнү сонуургодып болур силер, Василий Монгушович?

— 1989 чылда эът, колбаса болгаш өске-даа продуктуларны бүдүргеш, ону чонга чедиргеш, 400 муң рубльдиң орулгазын алыр планывысты 640 муң рубль түнге боттандырып алдывыс. Ниити бүдүргүнген продукцияны комбинатта ажыдап турар кижи бүрүзүнге очаштыр санаар болза, ажылчын бүрүзү-ле 49 мун 710 рубль. диң продукциязын бүдүргеч болтуп турар.

Эрткен чылын ниитизи биле 7546 тонна эът, 1306 тонна колбаса сайгартынган, оон иштинден күрүне чагыынга 1756 тонна эът онаажып, чурттуң янзы-бүрү булуннарынче чоруттунган.

Бүдүртүнген продукцияны үениң негелдези-биле боттары сайгарып болур эргени бүдүрүлге коллективинге сөөлгү чылдарда тывысканын ажыглаан, найысылалдың чурттакчыларының хандырылгазын элбекшидиринин хемчеглерин ажыл-херээвиске чоруда бердивис.

Чижеглеп чугаалаарга, «Росмясомдторгтун» столоваязын хөлезилеп алгаш, кафени ажыттывыс. Аъш-чемни кылырынга херектиг продуктувус-биле хандырган, чемневип болурунуң бүгү-ле аргаларын ында тургускан. Белеткеттинген чемнериниң ассортиментизи элбек болгаш өртек-үнези хоорайның столоваялары-биле дөмей. Хүннүң-не 350—400 кижи оон чемненип турар. Ооң аалчылары — колдуунда олчоок-кавының бүдүрүлгелериниң ажылчыннары болгаш ырак-узак орук чоруур чолаачылар.

База бир айтып каггы дег чүүл, эрткен чылдан эгелээш, чондан хууда малды болгаш эътти хүлээп ап эгелединс. Ол арганың ачызында колбаса кылырларын база ыштап кадырган эътти бүдүрүп, чонга садыглап турар апардывыс. 1989 чылда чондан 130 тонна эътти садып алгаш, 355 муң рубль. ди киирип алдывыс. Ол акша-хөреңгини чоннуң хуузунда малын база эъдин садып алырынга чарыгдап тур бис. Бир чамдыызын чурттаар оран-сава тудар дээн ажылчынарга чегдирген, хөй уругларлыг иелерге дузаламчы акшаны база оон берген бис. Бот-башкарныр ажылдың ажыктыы оон бе. зин көстүп келген.

— Республиканың үндезин чурттакчыларының шаг-төөгүден бээр ажыглап келгени аъш-чемни кылырының айтырыглары канчаар шиитпирлеттинип турарыл?

— Чоокта чаа тыва национал чем кылыр цех ажыттынган. Кургулдай, чөреме, хырбача, хан дээн чижектиг чемнерни кылып, чурттакчыларга бараалгаттывыс. Национал чемнерни кылыры нарын болур чорду. Ынчангаш хоочуннарның, ылаңгыя малчыннар чораан кижилериниң сүмезин дыңнап, оларны тыва чем аймаан кылырынга кириштирип келдивис. Цехте 6 кижи ажылдап турар. Тыва чемнерни чүгле холбиле кылыр чорду. Чүге дизе ижин-хырын аймаан тускай машинага чуп арыгларга кадыг апаар, ону хайындырарга белен чымчазас, хөй үе үнер, амданы база таарыы болур.

Бо чылын тыва манчы бүдүрерин бодап турар бис. Амдыызында ону кылырының аргаларын өөренип база өртек-үнезин санап тургузуп турар. Ол ышкаш фондуга кирбес продуктуларны, чижээлээрге, рагу, буттар, ыштаан хаван бажы, «Зякусочная» деп ыштаан колбаса болгаш өске-даа кылыларны Кызылдың садыгларынче чорудуп келдивис. Ындыг хевирниң чем аймаан 1989 чылда 800 тонна ажыр сайгардывыс.

Аңаа хамаарыштыр мээң бот-хууда бодалым мынды. Бүдүрүп турар продукциязын комбинат боду садыглаар болза эки. Чүге дээрге чамдыкта шынары багай апарган эът, колбаса саттына бээр. Кымның буруузубиле ол чем аймаа үрели бергени билдинмейн баар. Садыг чөрлери бисти буруудадыр, а бистиң талавыстан — оларны. Садыл алыкчыга ол билдинмейн артып калыр.

Чоокта чаа «Шын» солунга бир авторнуң Кызыл хоо. райга «Шайлаарак» деп хөйнинтиниң чемненилге черин ажыктан болза дээн күзелин сеткилимден деткиир мен. Ындыг «Шайлааракты» бис боттарывыстың продуктулярывыс-биле бүрүн хандырып, ылаңгыя тыва чем аймаан кылып болур аргалар бар. Ол дээрге найысылалдың чурттакчыларынга болгаш келген аалчыларга улуг деткимче, дуза болур. Айтырыг чүл дизе, оран-сава херен апаар, аңаа хамаарыштыр Кызыл хоорайның күүсенчи комитединиң киржилгези болгаш тодаргай дузазы эргежок чугула болуп турар.

— Эът комбинадының күчүзү долузу-биле ажыглаттынып турар бе, Василий Монгушович?

— Комбинат тургустунгандан бээр 20 ажыг чылдар шуужуп эрте берген. Тодаргайлап чугаалаарга, комбинатты 50 чылдарда тудуп эгелээш, 1963 чылда ажыглалга киирген. Төлевилел күчүзүн алыр болза, бир ээлчегде-ле 5 тонна эът, 0,6 тонна колбаса кылыгларын бүдүрер. Амгы үеде ортумаа-биле бир ээлчегде 29,5 тонна эътти, 2,2 тонна колбаса кылыларын кылып турар. Малдың изиттүлүк дужаалдазының үезинде бир ээлчегде эът аймаа 70—80 тонна четкилей бээр болгай. Төлевилел-күчүнү каш катап ажыр ажылдап, бүдүрүлге чорудулгазы-даа эки-ле дир дээн бодал тыптып болур. Ол ыяк. та ындыг эвес болдур ийин.

Дериг-херекселдер эргижиреп, элээн. Чаартып кылыр, зде дерип, солуур ажылдар мынча үр үениң иштинде чоруттунмаан. Ажылдаар черлерниң аттестациязын кылган бис. Оон илерээн четпестернинг чамдыызын айтып каайн. Санитарлыг болгаш технологтуг чурумнарның негелдезинге эът, чаг цегинде 1500 дөрбелчин метр, колбаса цегинде 646 дөрбелчин метр чедишпес. Цехтерниң дээвиирлери болгаш каналары эргижиреп баксыраан. Комбинаттың иштики шөлү кызыы, тар болганындан бүдүрүлге чорудулгазының технологиязы хажыттынып, ажылчыннарның ажылдаарынга таарымчалыг байдалдар тургустунмаан. Ындыг байдалдың үржүү багай салдарлыг деп чүве билдингир болгай.

Ажылчыннарның ажылдан үнер чоруу хөй болуп артышаан. Аарыыр, ооалондак болур чоруктар эвээжевейн турар. Чоокку үеде шиитпирлээр айтырыывыс болза, комбинаттан үнген сутну арыглаар черни кылыры болур болгаш ону хоорайның коллекторунга кожары. Амдыызында чедир арыглаттынмаан суг Улуг-Хемче агып кирип чыдар. Ол экологтуг чурумга окта таарышпас херек-тир.

Эрткен чылын чаартылганың бирги чадазы болур «Холодильниктиң» төлевилелин «Тыва тудуг» каттыжышкынга берип каан бис. Бо чылын ук тудугну эгелээр ужурлуг, ындыг турбуже, бо үүнерге чедир оон тудуун кылырының талазы. биле бүзүредиг харыы чок болуп турар.

Бо чылын боттарывыстың күжүвүс-биле колбаса болгаш консерва бүдүрер цехти кылып эгелээр бис. Ооң күчүзү бир ээлчегде 5 тонна колбаса кылыгларын база чыл дуртузунда 1 миллион банка консерва бүдүрер. Бергедежип турар чүүлдеривис—тудуг материалдары болгаш машина херекселдери. Чаа цехтерни ажыдып турар бис. Чижээ, бо хүннерде саваң кылыр цехти ажыттывыс. Аңаа бүс хереглеттинер болгай. Изиг суг болгаш бүс чедишпези бисти нарын байдалга таваржыштыра берген. Ынчангаш чаа котельная тутпас болзувусса, үндүрүп турар продукциявыстың хемчээлин көвүдедири берге апаар. Бистиң шиитпирлээр ужурлуг ажыл-агыйжы айтырыгларывысты республиканың Министрлер Чөвүлели, агроүлетпүр эвилели кончуг кичээнгейлиг өөренип көргеш, ажыл-ишчи дузаны көргүзер боор дээрзинге бистиң коллектив идегеп турар. А бистиң талавыстан аъш-чем бүдүрериңге төлептиг салыышкынны киирип, бар аргаларны бүрүн ажыглаар апаар бис.

ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ СЕССИЯЗЫНДА

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Эвилел Совединиң даргазының албан-дужаалы мурнуку хевээр ээлеттинмээн болуп турар. Эвилел Совединиң даргазының соңгулдазы апрель 2-де палатаның хуралынга эгелээн. Ол албан-дужаалга ийи кандидат — И. Д. Лаптев болгаш К. Д. Лубенченко олар депшиттирген, ынчалзажок оларның кайызы-даа соңгуттурарынга эргежок чугула бадылаашкыннарны албаан.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы А. И. Лукьяновтуң саналын ёзугаар депутаттар чапсар сөөлүнде ол айтырыгны база катап чугаалажып эгелээн. Үш чаа кандидатура — Ю. Х. Калмыков, Н. Д. Пивоваров, Н. Н. Гриценко депшиттирген. Бадылаашкыннарның эргежок чугула чогуур санын кым-даа албаан. Түңнел чок үш бадылаашкыннарның сөөлүнде даңзыга ийи кандидаттарны — И. Д. Лаптевти болгаш Ю. Х. Калмыковту депутаттар арттырган.

«Узамдыккан соңгулда кампаниязы» палата кежигүннериниң үре-түңнелдиг ажылдаарынга таарымча чок болуп турары илдең: чугаалажып көөр кылдыр планнаттынган ийи Хоойлуг төлевилелдериниң чүгле бирээзи көрдүнген. Хамаатыларның национал дең эргезинче халдаашкыннарны кылганы дээш база ССРЭ-ниң девискээриниң чаңгыс эвин күшбиле үрээни дээш харыысалганы күштелдирер дугайында Хоойлу төлевилелин чуаалажып көрген. Амгы күштүг хоойлу актыларын езугаар тус-тус хамаатыларның харыысалгазы көрдүнген, а чаа Хоойлу езугаар каттыжышкыннарның харыысалгазы база көрдүнүп турар. Национал азы сөөк-язы өжээнежилгезин, ылгай көрүүшкүнүң өөскудеринче, национал, сөөк-язы, шажын-чүдүлге барымдаалап күчүлээшкинии ажыглаарынче, а ол ышкаш ССРЭ-ниң, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның, автономнуг областарның болгаш округтарның девискээриниң чаңгыс эвин күш-биле үрээринче утланган қандыг-даа каттыжышкыннарның ажылчорудулгазын хоойлуга удур деп чарлаары чаа Хоойлу төлевилелинде көрдүнген. Ындыг ажыл-чорудулганы хоруур дугайында шиитпир чүгле суд чурумун езугаар хүлээп алдынар болгаш ооң сөөлүнде ол организацияларны дүжүргеш, оларның өнчү-хөреңгизин хавырар.

Документини ооң чүүлдериниң аайы-биле чугаалажып көрген, ынчалзажок депутаттарга берген Хоойлу төлевилелинге кандыг-даа өскерилгелерни херек кырында киирбээн. Төлевилелге немей саналдаан хөй эвес санныг эдилгелер хүлээп алдынмаан. Чүве чугаалап азы кыжаныышкын кылып, бижимел азы чурулга аргазыбиле национал өжээнежилгезини өөскүткен кижилерге харыысалга онаар дугайында тускай болүкту чаа Хоойлуга киирерин депутат Ф. М. Бурлацкий саналдаан. Эргехоойлу болгаш кем-херек үүлгедиишкинниге удур айтырыглар талазы-биле Дээди Совединиң комитединиң даргазы Ю. В. Голиктиң бодалын езугаар алырга, ол эдилгеге хамаарыштыр шуут шиитпир ам-даа хүлээп алдынмаан.

Националлар Совединиң кежигүннери ол Хоойлу төлевилелин ийи удаа номчулга езугаар хүнүң ийиги чартыында база чүүлдүг деп көрген. Онзагай байдалдың эрге-хоойлу чурумунуң дугайында Хоойлу төлевилелин ийиги номчулга езугаар палатаның кежигүннери чугаалажып көрген болгаш ону хүлээп алган. Бойдустуң чайгаар халаптарының, улуг үрелиишкиннериниң азы халаптың, халдавырлыг аарыгларның, а ол ышкаш массалыг корум-чурум чок чоруктуң үезинде ССРЭ-ниң хамаатыларының айыыл чок чоруун хандырар соругбиле онзагай байдалды ол хоойлуга үндезилээш, чарлаар. Эвилелдешкен, автономнуг республиканың девискээринге, түс-түс чөрлерге онзагай байдалды хамаарышкан республиканың Дээди Соведи азы ССРЭ-ниң Президентизи чарлаар. Чурттуң бүгү девискээринге онзагай байдалды ССРЭ-ниң Дээди Соведи чарлаар.

Палаталарның ийи анғы хуралдарынга ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязы вторникте ажылын үргүлчүдээн.

(СЭТА).

Литва ССР-де байдалга хамаарыштыр

НАЙЫРАЛДЫ ҮРЕП БОЛБАС

Ада-чурттуң Улуг дайынының баштайгы хилинчектиг хүннери Балтий далай кыдыының чону — латыштарга, литовтарга, эстонларга таварышканын билир бис.

Ол республикаларның девискээринге шериг албаны эрттирип баргаш, тудуг батальоннарынга үш чыл ажылдаан тыва оолдар Сүт-Хөл районда бар. Олардан Бора-Тайгада аңчы Шөйбээдей Ооржак, Кара-Чыраадан малчыннар Сертен-оол Монгуш, Чамзырын Ооржак, Хөр-Тайгада арга-арыг даамалы Деспил-оол Монгуш болгаш оон-даа өскелерни-даа адап болур.

«Кижи төлү каяа-даа чоруур, күш төлү каяа-даа ужар». Тываның оолдары бистиң хөй национал Совет күрүневистиң күчү-күжүн быжыглаарынга үлүүн ынчаар киирип турган.

Улуг найыралдыг ёг-бүле — ССРЭ-ни чарылдырар, сулрадыр орукче ис ажыдар дээш ажык-чарлыг чоруктуң өске оруунче чонну күткүп киирип турар Литваның чамдык удуртукчулары чазып турар-дыр.

«Өөрүнден чара маңнаан мал көк-бөрү аксынче киргени ол» — деп чылгычылар, малчыннарның чугаазы шын. Ооң утказы бо политикага база дүгжүп болур.

Сүт-Хөл районнуң төвү Суг-Аксы суурнуң чонуның митингизи болуп эртнен. Аңаа ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачевтуң «Литва ССР-ниң девискээринде совет хамаатыларның эргелерин хандырар, ССРЭниң тускай догуннаан чоруун камгалаар талазы-биле немелде хемчеглер дугайында» Чарлыын деткип, чамдык айтырыгларны сайгарган.

Чоннуң салган айтырыгларынга тодаргай харыларыны СЭКП райкомунуң бирги секретары М. Д. Кара-Сал берип тайылбырлаан.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң бирги сессиязынга белеткел талазы-биле оргкомитеттиң хуралы апрель 2-де болган. Депутаттарның ажылчын болуктериниң ажылынын дугайында информацияны дыңнаан болгаш сессияны май 4-5-те эрттирерин доктаатказан, хоорай Совединиң даргазы болгаш хоорқүүсқом даргазының албан-дужаалдарынга кандидатураларны депутаттар болгаш соңгукчулар калбаа-биле чугаалажып көөр дугайында шиитпир хүлээп алдыган.

Кандидатураларны тус черниң парлалтазынга болгаш телевидение, радио программаларынга чугаалажып көөр. Хоорай Совединиң депутаттарының болгаш «Перспектива» соңгукчулар клувуқуң ССРЭ-ниң Дээди Совединге болгаш Литва ССР-ниң Дээди Совединге адрестээн, ийи хоолгалыг телеграмма чорудар деп шиитпирни хуралга хүлээп алган. Ооң кол утказы болза, Литва ССР-ниң удуртукчуларының ангыланып турар политиктиг туружунга таарзынмааны, улуг совет ёг-бүленің найыралын үреп, ангыланыр деп турарынга удурланып турарын айыткан. Угаан-медерелдиг, сарыылдыг угланыышкынче баар үе бар-дыр деп, ында кыйгырып турар.

Митингиге хөй санныг айтырыгларны, самалдарны күш-ажылдың хоочуннары, пенсионерлер, башкылар, эмчилер, ажылчыннар тургузуп, совет улустуң бижыг найыралын үревединче Литва ССР-ниң удуртукчуларының кичээнгейин угландырган.

Чаң-оол ОНДАР.
Хоочуун башкы.

ЧАСКЫ СЕЗОНГА БЕЛЕТКЕЛ

ЧУРУКТА: Саая Долгай-оол — Барыын-Хемчиктиң «Хемчик» совхозта эки ажылдыг механизатор. Хоову бригадазында тараажыларның бир звенозунуң ажылын удуртуп, боду база ында тараажы болуп ажылдап турар. Эрткен чылда ооң звенозу бедик дүжүттү өстүрген.

Техника септелгезинин үезинде ол совхоз төвүге токарылап, каңнакчылаан. Бүгү техниканы ажыглалга киирерине үлүүн киирген. Ооң звенозу шык базырыышкынынче бо хүннерде киргеп. Тарыыр шөлдерин белеткеп эгелей берген.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

КИРИПТЕРИНГЕ БЕЛЕН

Барыын-Хемчик районнуң «Дөң-Терезин» совхозунда часкы хову ажылдарынга техника септелгези дооступ турар. Көдээ ажыл-агыйның чамдык коштуг машиналары, андазыннар, тараа чаштырар, картофель олуртур, кукуруза ажаар, сиген кезер техника, тараа ажаар комбайннар белен. Часкы тарылгага ажылдаар трактторларны септеп дооскан.

Бо ажылдарга алды кижи составтыг бир звено болгаш өске-даа механизаторлар киришкен. Олариың ажылы бүдүнгүр, шынары эки болуп турар.

Тараажылар часкы тарылгаже кириптерингe бөлен.

Багыт-оол БАЙКАРА.

Кыштаглаашкын—шылгалда

ХУРАГАННАР ХОРАП ТУРАР

Районнуң агроүлетпүр каттыжыышкынының сан-медээзин езугаар алырга, «УТКА 25 чылы» совхозтуң коданнарында төрүүр 8.665 хой кыштаглап турар, байдал ниитизи-биле нарын. Төрээн хой биле ам бар хураганның аразында ылгалы 1491. Ам-даа 2 муң ажыг хой артнан, 660 чаш хураган олген, оон аңгыда, хойнуң ара салыры база өлүг хураганнар төрүттүнери хөй болганындан шак мындыг улуг ылгал тыптып келген.

Дүвүрээзинниг байдал чүгле бо совхозта эвес, а «Улуг-Хаяда» база бар. Ында 9 мун ажыг хойдан 6 мун хире хураган алган.

— Бо чылын хой оолдаашкыны эрте, январьдала төрүүр малдың күш-денгели шыырак, сүүзүнүүг янзы-бүрү чем күрлавыры элбек турда эгелезе-даа, хой арга салыр болгаш өлүг хураганнар төрүүр чоруктуң мурнуку чылдардан черле хөй боор-тур. Оон чылдагаанын илередири-биле өлген азы ара салган хураганнарны районда мал аарыгларынга удур демисел чорудар станциянық лабораториязыиче чорударывыска, харыызы дыка орайтаар, чамдыкта шуут келбес-тир — деп, ол совхозтуң кол зоотехниги Н. Дартай-оол чугаалап турар.

Улуг-Хемде ынча хөй чаш хураган түге хорап турарыл деп айтырыгга кым харыылаарыл, ону кым эдерил? Бо удаада аңаа дорт болгаш шын кара чаңгыс харыы болза, мал ажылын харыылаар бүгү-ле органнарның, зооветспециалистериниң, малчыннарның-даа харыысалга чок чоруунда.

Моңу бадыткаары-биле чамдык чижектерни көрээли: «УТКА 25 чылы» совхозтуң директору турган А. Н. Чигжит мурнунда механизатор чораан ийи кижиниң өг-бүлелериниге 400-400 ажыг хойну хүлээткен. Барып-барып төрүүр, ынча хой хойну ол талазы-биле дурыжулга чок улуска кадартыры кандыгыл дээрзин ол удуртукчу ханызы-биле бодаваан. Малчыннаар улус тывылбазы шын. Чаа малчыннап эгелээн өг-бүлелерге ёзулуг дуза, деткимче, хайгаарал херек. Ынчалза-даа совхозтуң амгы директору П. Найдан-оол шуудап чадап турда, ажыл-агыйда партком профком, комсомол комитеди, көдээ Советтиң күүскому эң ылаңгыя чаа кирген малчыннарга хүн бүрүнүн дузазын чедирбээн. Чаңгыс совхозта, улуг коллективте, ажылдап турар улусту берге үеде бот-боттарынга дузалажыр, деткижер кылдыр эвилелдеп шыдаваан. Кыштаглаашкын үезинде бергеден турар коданнарга шефтээшкиннерни организаставаан. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, «тус-тузунда, дугул мыйызында» дээш олурган.

Үжен чыл механизатор. лааш, бодунуң эки туразыбиле төрүүр хой хүлээп алган Ховалыг Арбай-оолдуң коданынга январь айның төнчүзүнде хой массалыбиле оолдап эгелей берген турган. Ооң-биле кады чаш хураганнар база-ла аарып, өлүп туруп бээрге, ол малчын кожазы — мурнакчы болгаш дуржулгалыг хойжу Монгуш Чаш-оолга арга-сүме айтырып чеде бээрге, ол кандыг-даа дуза чедирбээн, сүме катпаан. Ол мал дээрге чаңгыс кижиниң эвес ышкажыл, а харын чаңгыс кижиниң-даа болза, ындыг кадыг сеткилдиг болурга черле таарышпас. Улустуң хуузунда-даа малының ачызын күрүне, бистер шуптувус көрүптер-дир бис чоп?

«УТКА 25 чылы» совхозтуң Иштин-Хем салбырында ава эмчизи Марта Шоюн-Лама Х. Арбай-оолдуң коданынга келзе-даа, чаш хураганнарны шала-соора сыкыртып каап, «чаш хураганнар түгле силерде өлүп турар эвес чүве-дир» дээш тоомча чокка каапкаш, чоруй барган. Элдеп аа?!

Үк малчынның аалынга ол хүннерде бригадир Николай Начын-оол эзирик чедип келгеш, кандыг-даа дуза чедирбээн, безин чадаарда чаңгыс сөс-даа сөглевээнин Ховалыг Арбай-оол аажокла хомудап чугаалады. Ону районда мал аарыгларынга удур демисел чорудар станциянық специалистери В. Гафирова биле П. Монгуш олар база дыннадылар. Ол кодандан ам 130 ажыг чаш хураган хорааан.

«УТКА 25 чылы» совхозтуң Улуг-Арт бетинде хойжу коданнарында база бир дүвүрээзинниг айтырыг болза, Саглаң-Хадың деп черде сордурар кудуктан экеп турар сугнуң шынары кончуг багай: сарыг, боран өөнүг, ажыг, күгүрзүг. Оон уламындан мал база кадарчылар-даа ижин-шөйүндү аарыынга таваржып турар. Ол дугайын малчыннар совхозтуң удуртукчуларынга, зооветспециалистериңге каш удаа чугаалап келзе-даа, олар бо үеге чедир кандыгдаа хемчег албаан. Кулаа кандыг кончуг «кадыг» улус ийиккі

Хойжу Ховалыг Арбай-оолдуң өг-бүлезиниң херээжен ээзи Вера Түлүшовна ол үеде аарааш, эмчиге чыткан. Чогум-на харын ынчан хой массалыы-биле оолдап, чаш хураганнар өлүмнеп турган. Оларның коданынга дузалажып, сакманчылап келген дуржулга чок оолдар, уруглар хураганнары өлүп эгелээрге, корткаш дезипкеннер.

Шак мындыг дүвүрээзинниг чүүлдер турбуже, оларны удуртукчулар боттары эки билир турбуже, малчыннарже күш салбаанын ам чүнүң-биле тайылбырлаар бис? «УТКА 25 чылы» биле «Улуг-Хая» совхозтарда хой оолдаашкынында амгы бо дүвүренчиг байдалды ам канчаарыл? Хамыктың мурнунда директорлар, зооветспециалистерден бо айтырыгны салыр-дыр бис. Харыылазын.

Анай-оол ДАРЖАА.
Журналист.

ЧОННУҢ ЭРГЕЗИН КАМГАЛААР

Бистиң чуртувус хөй националдыг. Өг-бүлеге эп-найырал турда, ажыл-иш бүдүнгүр, сеткил чиик болур. Ол ышкаш чаңгыс күрүнеде турар болганда, бот-боттарын билчиир, деткижер чоруктуң совет чонга ам кажангызындан-даа артык херек.

Литва ССР-ниң девискээринге совет хамаатыларның эргелерин камгалаар талазыбиле немелде хемчеглер дугайында ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачевтуң Чарлыын солуннардан номчааш, ону хүлээп ап, сеткилимден чүүлдүгзүнүп турар мен. Ол болза ССРЭ-ниң тускай догуннаан чоруун камгалап турар хемчегледир деп билип турар мен.

ССРЭ-нин Иштики херектериниң ажылдакчыларында баргаш, милицияның чер-чер органнарынга дуза чедирип, кем-херек үүлгедиишкиннерин ажыдарынга болгаш истеп хынаарынга, хөй-ниитиниң корум-чурумун тударынга деткимче көргүзүп турары чугула херектир. Кызыгаар камгалалы кончуг чугула. Өске чурттар аразында артыкылганы болдурбас хемчегларни алыры база чөп боор.

Бо бүгү чүүлдерни ол республиканың ажылчы-чонунуң хостуг шөлээн чурттаарынга хамаарыштыр кылып турарынга таарзынып турар мен.

Арагачы ДОНГАК.

КЫЗЫЛЧЫЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Кызыл хоорай Совединиң бирги сессиязынга белеткел талазы-биле оргкомитеттиң хуралы апрель 2-де болган. Депутаттарның ажылчын болуктериниң ажылынын дугайында информацияны дыңнаан болгаш сессияны май 4-5-те эрттирерин доктаатказан, хоорай Совединиң даргазы болгаш хоорқүүсқом даргазының албан-дужаалдарынга кандидатураларны депутаттар болгаш соңгукчулар калбаа-биле чугаалажып көөр дугайында шиитпир хүлээп алдыган.

Кандидатураларны тус черниң парлалтазынга болгаш телевидение, радио программаларынга чугаалажып көөр. Хоорай Совединиң депутаттарының болгаш «Перспектива» соңгукчулар клувуқуң каттышкан хуралын дараазында хүн айтырыгларлыг кылдыр эрттирер:

1. Хоорай Совединиң бирги сессиязынга белеткел дугайында.

2. Кызыл хоорай Совединиң даргазы болгаш хоорай Совединиң күүсқом даргазының албан-дужаалдарынга кандидатураларны дугайында.

Каттышкан хурал СЭКП хооркомунуң хуралдаар залынга апрель 15-те 10.00 шакта эгелээр. Олуржурун күзээр бүгү кижилерни чалап турар. Тайылбыр алырынга болгаш саналдар киирериңге дараазында телефонналы ажыглаар: 3-13-81, 3-43-49.

ОРГКОМИТЕТ.

ШЭЭР МАЛДЫ АЖААП КАДАРАРЫНЫҢ ЧИЖЕК-НОРМАЗЫ

Сөөлгү үеде специалистер база малчыннар боттарыдаа бир коданга чеже хире шээр мал турза чогуурул дээр дугайында айтырыгны удаа-дараа тургузуп турар апарган. Ол чоп, чүге дээрге одар-белчиринин, суг-суггатын-даа байдалы ангы-ангы болгай.

Амгы үеде бисте бир кадарчыга — төп районнарга 250, а барын болгаш мурнуку районнарга 230 хой, ёшку онаажыр ужурлуг деп санаан, барымдаалап турар негелдевис ол. Моон соңгаар канчаарыл? Манаа хамаарыштыр бистиң корреспондентивис Седен Хертек Төвен Сибирьниң норматившинчилел зона станциязының Тыва АССР-де девискээр килдизиниң начальниги В. Е. Тутынин-биле ужурашкаш, оон чамдык айтырыгларны соңуургаан:

— Владимир Емельянович, шээр малдың бир кижиге онаштыр норма-чижээниң дугайында, шынап-ла, сөөлгү үеде чүгаа-ла хөй чүве бо. Чамдыктар ону кызырар деп-даа турар, а бир чамдыктар ынчаар турар болза эки дээр. Ынчангаш бо талазы-биле түңү чугаалап болур ирги силер?

— Ийе, бо айтырыгны малчыннарның боттарындан өгелээш, республиканың удуртур ажылдакчыларынга чедир чугаалажыл турар. Ол чоп. Ынчангаш мен дугайты бодумуң туружумну маңаа тайылбырлап көрейн. Амгы үеге чедир шээр мал кадарчыларының норма-чижээн хойну ажаап кадарарының хемчээлиниң дугайында көдээ ажыл-агый ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң Президиуму биле Тыва АССР-ниң Көдээ ажыл-агый министерствозунуң коллегиязының 1979 чылдың октябрь 3-те хүлээп алганы № 45 доктаалы-биле бадылаан. Ында болза оон нормазын чүгле төп районнарда улгаттырган дээрден башка артканнарында барык шупту дөмей. Ынчан ону бадылаарда одарларның ниити байдалын, каза канчаар кадарарын, суг-суггадын, кажаа-хоранның улуг-бичезин-даа барымдаалаваан. Ол дээрге норма-чижек тургузарының кол-ла негелделери-дир. Шак ындыг чаңгыс аай норма-чижектиг турда малчыннарга солуп эвес, чүге дизе чаңгыс ажыл-агыйда безин одар-белчинир, черниң байдалы ангы-ангы болур болгай. Ол ышкаш бир хойжу коданга 660 хойга, өскезинде 342-ге туткан кажаа бар, а үш дугаар кыштагда кажааны кажаа тутканы-даа билдинмес, чамдыктар аяттыг, өскелери хойну чадаг кадарар, бир кыштагның одарлары оңсыгеныг, өскезинде ээвээш, берт черде кыштагларда малчыннарга мал чеми-даа эккелбес, чавыс болгаш оруктуг черлерде кадарчыларга сиген, суланы үргүлүү эккеп турар. Ынчалза-даа оларның кайызындаа негелде чаңгыс аай: 100-тен 80—90 хураган алыр, бир кижи 230 азы 250 хойну, ёшкүңү кадарып турар.

Шак ындыг чорукту болдурбазы-биле СЭКП ТК-ның, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң база ВЦСПС-тиң 1986 чылдың сентябрь 17-де № 1115 доктаалы үнген. Ол өзугаар ажыл-агыйлар малды ажаап кадарарының чижек-нормазын база малчыннарның ажыл төлевирин боттары чаа негелде-биле доктаадыр бүрүн эргени бергеш.

Ынчалза-даа бо ажылды өгелээрде, баштай-ла улуг белеткел херек, хамыктың мурнунда ажылчыннарның ажылдаар черин аттестаттаар, (фермаларны, кажааларны, комплекстерни). Ол ышкаш ферма, кыштаг, комплекс бүрүзүнүң тодаргай баңгалдарын барымдаалап турган, мергежил бүрүзүнге үе-шагның, малдың баш санының нормативин база тода ажылдап кылыр. Оон иштинде сакманчыга, дузалакчы кадарчыларга база ону санаар. Совхозтуң удуртукчулары күш-ажылды организастаарын база кылыр ажылдың технологиязын (аргазын) экижидер талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылыр үжүрлүг, малдың түрлү коданының айы-биле ажылдакчыларының санын база норма өзугаар тодаралып доктаатыр апарар.

1988 чылда республиканың Агроүлетпүр каттыжышкынының специалистери будүрүлгениң негелделерин паспорттаарынга эргежок чүгүлә материалдарны шупту-зуп совхозтарже чорутканы. Паспорттаашкынның колла соруглазы болза, күш-ажылдың будүрүкчүлүүн бедидери, эртем үндезининг нормаларны шинчээдири, материалдыг болгаш күш-ажылчы курлавырларны чогумчалыы-биле шинчээдири болуп.

— Ажыл-агыйларга бо хемчегин кым чорударыл, ол дээш кым харыысалгалыг болур ужурлугуа?

— Малдың кажаа-хораларын паспорттаар талазы-биле ажылды директорнуң дужаалы өзугаар чорудар, комиссияны тургускаш, кандыг ажылды кажан кылырын хуусаазын айтыр. Комиссияларны кол экономист болгаш кол специалистер удуртур, ынчангаш паспортизация дээш олар харыысалгалыг болур. Комиссияның составынга кол специалистен аңгыда, бригадир, ферма эргелекчизи, инженер кирер. Паспортту ийи хоолгалыг кылдыр тургузар, бирээзин боттарынга арттырып алыр, өскезин республиканың агроүлетпүр эвилелинче чорудар.

«Чаңгыс аай база түр нормативтер» деп чыындыларга үндезилээш, паспортизацияның материалдары-биле норма доктаадырда көөр факторларны барымдаалап тургаш, ажыл-агыйның специалыстери шээр малды ажаап кадарарының нормаларын доктаадып тургузар. Районнарның агроүлетпүр каттыжышкынарының база зоналарының норматив-шинчилел станцияларының болгаш девискээр килдизиниң специалистери бо бүгү ажылдарны чорударынга методиктиг дузаны совхозтарга барып чедирер болгаш оон боттанылгазын хынаар. Шээр мал ажылында будүрүлгениң негелделериниң паспорттаашкынының материалдарын өй-шаанда тургускаш, Тыва АССР-ниң агроүлетпүр эвилелинче кирип көрүнер деп АУК-териң база совхозтарының экономистеринден болгаш кол зоотехниктеринден каш удаа дилеп келзиссе-даа, совхозтарның кол нуруузу ол документилерни мынчага чедир киирбээн, а Эрзин биле Тес-Хем база өске-даа чамдык райондар ол ажылды амдыгаа чедир эгелевээн.

— Малчыннарның ажыл төлевири оон улуу-биле хемаржыр бо ажылды черчерде саададың турарын түңүү-биле таймылбырлаарыл, Владимир Емельянович?

— Бир эвес совхозтарның база АУК-териң-даа специалистериниң ажыл төлевири малчыннарның ажылындан дөрт хамааржыр турган болза, олар ону өй-шаанда кылын каапгары чугаажок. Бир-төө, специалистериң ажыл төлевирин оон хамаарылга чокка-ла улгаттырып каапкан болганда, олар ындыг шүүттүг ажылды кылбаан. Оларның доктаамал шалыны бар-дыр.

Шээр малды ажаап кадарарының чижек-нормазын саңаарда. 1982 чылда Москваның «Колос» деп ном үндүрер черниң белеткээни «Хойну ажаап кадарарынга чаңгыс аай нормалар болгаш үе-шак нормативтери», Агроүлетпүрүң ном үндүрер черинiң 1989 чылда параланы «Хойну ажаап кадарарынга чаңгыс аай нормалар болгаш үе-шак нормативтери», «Мал фермаларынга болгаш комплекстеринге малды ажаап кадарарының түр нормалаңа, IV — даглыг, арга-ыяштыг черлерге: 1 — аътты кадарары, 2 — чадаг кадарары.

Таймылбыр: 1 — хову черге, II — хаая ыяш-даштыг, чадан үнүштерлиг черге, III —тейлерлиг элезин ховуларга, IV — даглыг, арга-ыяштыг черлерге: 1 — аътты кадарары, 2 — чадаг кадарары.

Коданга 1 кадарчыга онаажыр ёшкүңүн саны (нормазы)

Таблица № 2.

Одарлар	Мал	1	2	3	4
Хову, хаая ыяш-даштыг, хараганныг	Аңаа ёшкүлер	110	200	285	270
	уксаалыг	95	175	250	235
тейлерлиг ховулар	аңаа ёшкү	100	185	260	245
	уксаалыг	85	160	225	210
даглар, аргалар	аңаа ёшкү	95	175	250	235
	уксаалыг	80	150	215	200

Таймылбыр: 1—хуналар, 2—төрүүн ёшкү, 3—сергелер, 4— анайлар.

Малды ажаап кадарарының үндезилеттинген чижек-нормазынга дараазында дөрт хүзээлгелер кирер: малды онча-лаары, санаары, кадарары, суггарары, чемгерери, дуне дежурныйлап таңныылаары, таңныыл ыттарын ажаап хайгаараары, малды эмнээринге киржип дузалажыры, чадагай кажаалар тудары, дериг-херекселдерни септээри, коданга ажылдап келген улуска ажылды көргүзүп, тайылбырлап бээри, тарын боозалырынга дузалажыры, мал төрүп турда база кыпсылдага, чүүлдүг, бонитировкага, хураганнарны үзүп турда, имнеп-демдектээрге, килдеп-деңзилээрге, сыкыртыш эмнээри. Хойну тургузар база чартык тургузу алырап турда, коданга оон чижек-нормазы (Бо арганы Каа-Хем, Тожу, Бии-Хем, Таңды районнарда ажыглап турар).

Таблица № 3.

Суггарар аргазы		100		250		500	
Белүү		1	2	1	2	1	2
Саваларга автомашинадан кудуп бээри, кудуктан сордуруп бээри	Кошкарлар	122	121	119	119	115	116
	уксаалыг аныяк кошкарлар	206	207	200	203	190	196
	кыс хойлар	231	242	222	235	207	224
	төрүвес дөненнер	248	270	238	260	221	245
	иртгер	290	293	281	286	266	275
	өр хураган	300	303	290	296	274	285
Аңаа суглардан суггарары	Кошкарлар	123	125	120	123	116	119
	уксаалыг кошкарлар	216	214	210	210	200	203
	төрүүр хой	244	252	234	245	217	233
	төрүвес дөнен хойлар	259	277	248	268	230	253
	иртгер	273	306	260	295	238	277
	тогдулар	305	303	295	296	278	284
	өр хураганнар	316	317	305	309	287	296

Таймылбыр: 100, 250, 500 —мал чеми сөөртүрүүнүң чер аразы (метр); 1—малды тургузу азырап турда, 2-де чартык азыралга турда саны.

А ёшкүңү тургузу азы чартык азыралга тургузар таварылга тыптып келзе, оон бир коданга чижек-нормазы кандыг болурул дээр дугайында база-ла тускай таблица бар. Бир эвес ону ёшкү кадарчылары билип алыксаар болза, совхозтарның экономистеринден айтырып, көрүп ап болур. Ынчалза-даа биске ёшкүңү тургузу азыраар таварылга амдыызында чок.

Чижек-норманы харын доктаадып-да каан-дыр. Орта акша-херекти үнер апаар болгай. Эң ылаңгыя немелде төлевирлерге ындыг. Ынчалза-даа, ажыы-биле чугаалаарга, ындыг немелде акша төлээр хамаанчок, ажылчыннарының 3-4 айларда шалыңын безин төлеп албас ажыл-агыйлар бисте бар. Ынчангаш ол чүүлдү ыяапда барымдаалаар апаар-дыр ийин. Акша-херекти көвүдеп, совхозтарывыс экономика талазы-биле быжыглы берген таварылгада, чижек-норманы барымдаалап, улустуң акшазын бүрүн төлээри албан.

Ынчаарга малчыннарның ажылынга чижек-нормаларны доктаадыр талазы-биле кандыг-кандыг дептержигештер барын үстүнде адаан болгай бис. Ол дептерлерде мал төрүп турар үеде кандыг-кандыг дузалакчыларны немей бээрин база тодаргай бижип каан. Өскээр чугаалаарга, сакманчылар турар ужурлуг. Олардың хүлээлгелери чүлерил? Төрүүр четкен ёшкүлерни, хойларны ажыглааш, тускай кажаага киирер, төрүптерге оларны ажы клеткага кажаалаар, хураганнарны ыдып тудар, чемгерер, баштайгы үеде чүгле тывыштыргаш, оон эмзирер апаар болгай. Шала үлгады бергениерин ажы белүктээр, хураганнарны имнээр, эмнээр, кудуруунуң бажын кезер, зооветеринарлыг хемчеглерни чорударынга дузалажыр. Бир эвес чаш хураганнарның кажаазын одап турар болза, ону одаар. Сакманчылар 45 хонук дургузунда ажылдаар, дузалажыр.

Сакманчыларың бир кижиге чижек-нормазы мындыг:

Таблица № 5

Малдың төрүүр үези	Чүзүнү	1	2	3	4	5
Кышкы, эрте часкы	төрүүр хой	80	55	75	70	65
	хураганнар	80	110	85	90	95
	төрүүр ёшкү	70	50	—	65	60
Часкы төрүлде	Төрүүр хой	110	80	105	95	90
	хураганнар	100	160	115	125	135
	ёшкү (төрүүр)	95	75	—	90	85

Тайылбыр: 1 — чаңгыс-чаңгыс анай, хураганныг ёшкү, хой; 2 — ийистерлиг хой, ёшкү;

II. Бир эвес сакманчылар дузалал ажылчыннарның орнунда база ажылдап турар болза, оларның анай ыраган ажаар нормазын 0,85 коэффициент-биле эде саңаар. (Чижээ, сакманчы 80 хойну хураганы-биле ажаап турар болза, 0,85-ке көвүдедир, 68 хой болур)

Бир-ле дугаар төрүп турар хой, ёшкүнүң норма-чижээн 0,90 коэффициент-биле эде саңаар.

— Шээр малды ажаап кадарарының талазы-биле силерниң бо санап тургускан чижек-нормаңар күүсеттинер бе, кандыгыл?

— Мен бодаарымга, шээр малды ажаап кадарарының талазы-биле шак мынаар аңгылап каан чаа чижек-норманы республиканың совхозтарынга боттандырып, ажыглап болур. Бо дугайын чамдык ажыл-агыйларның киириглерни паспортизация талазы-биле материалдардан-на бүдүреп көрүп болур. Чижээлээрге, «Сосновское» дурмулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының хову черде турар Юрий Ооржак баштаан үш кижилиг звенозу 1989 чылда 829 хойну ажаап кадарып турган, (бир кижиге-ле 276 баш онаажыр ышкажыл). Олар 100 хойдан 91 хураганы камгалап алганнар. Ол ышкаш Петр Чүлдүмүүн өг-бүлези ийи кижи (кадайы-биле кады) төрүүр 574 хой кадарып турар (а бир кижиге нормазы 255 турда) оларның 287 боон турар-дыр. А Түлүш Сарыг-оол биле Кадар-оол Куулардың өг-бүлелери база-ла ийи-ийи кижи түс-түзүнде 740-758 улуг ирттерни кадарып турар. Азы оларда бир кижиге нормадан 40, 49 ирт хай-дыр. С. Чүлдүм уругларының иези-биле кады 1989 чылда төрүттүнген 747 хураганнарны кадарып кыштаан. Төп районда бир ажыл-агыйда байдал ындыг, а ам Өвүр районну ап көрээлинер. «Торгалыг» биле «Коммунизмче орук» совхозтарның шээр мал одарлары колдуунда даглыг болгаш наът-каът тейлерлиг чер боон турар.

Ынчангаш ол девискээрге аяттыг кижиниң хой кадарарының нормазы 215-225 хой (ёшкү) боон турар. «Коммунизмче орук» совхозта Седен-оол биле Куулар олар өг-бүлелерин-биле төрүүр 430, 468 хойну кадарып, чүс хойдан 82-ден 91 чедир хураганнарны ап келген. Торгалыгдан Дөңгүр Алдын-оол, Константин Дембирел, Кара-оол Койгунак оларның өг-бүлелериниң бир кижизинге онаажыр 1989 чылдың хураганнарын кадарып, ажаап турарының саны дыка хөй. Ол ышкаш «Тээли» совхозта Чүдүк Каадыр, Ендан Шагдыр, «Хөндергейле» Ч. Монгуш, СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтан А. Бельник оларның кодаында бир кижиге 331, 360-даа ирткигештер, хураганнар онаажып турар.

Шак мындыг чижектерни ам-даа хойну киирип болур. Мээң үстүнде адааным чыындыларны бистиң кожаларывыс Хакасияның, Бурятияның, Иркутскиниң, Читаның хойжулары ажыглап турар, оларда бо талазы-биле хомудал чок.

— Бистер, корреспондентилер, республиканың ол-бо районнарынга барып, малчыннар база зооветеспециалистер-биле чугаалажырдыр бис. Оон ындай кажаа-хораны боттарывыс көөрдүр бис. Чамдыктары аажок тар, карандгы боору чажыт эвес. Чаш хураганнарның өлүп, хорап турарының бир чылдагааны ол деп, малчыннар чылдагаанаар. Бо талазы-биле силериң бодалыңар түү ирги?

— Шын харын, ындыг түүлдер бар. Ол дээрге совхозтарның удуртукчуларындан хамааржыр, олар чагыг киирер-ле болгай. Мен бо сөөлгү 14 чыл дургузунда туттурган кажааларын (1977 чылдан 1989 чылга чедир) черле аналиэтеп көрдүм. Бо аразында төпчүткен шугумбиле азы Көдээ ажыл-агый министерствозунуң болгаш республиканың Агроүлетпүрүнүң шугумү-биле 1175 кажааны тутқан, ол дээрге совхозтарның боттарының тутканын санаваска хересилдеттир 49,3 хуузу-дур. Олардан 433-ту бирээзинге-ле 660 хой, а 752-ни бирээзинге-ле 342 хой турар кылдыр чагыл туттурган. 1979 чылдан эгелеп республиканың барык бүгү-ле ажыл-агыйтары, ССР Эвилелиниң 60 чылы биле «Кара-Хөл» совхозтардан өскеси, хойну ажаап, кадарарының чаа нормазын доктаатқан соонда, бирээзинге-ле 660 хой кирер кажааларны туттургулаан-дыр. А бо чаа адааным ийи ажыл-агый 342 мал кирер кажааларны чагыдып туттурган. Ынчаарга 660 хой кирер кажааларны барык 1985 чылга чедир туттурган. Ол-ла үениң дүргүзүнде телевилел өзугаар 342-тен 660 хой кирер кажаалар 776 болган.

660 хой кирер улуг кажаалар туларын 1983 чылда Мөңгүн-Тайга, Бай-Тайга, Тес-Хем, а 1985 чылда Эрзин, Сут-Хөл, Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик районнар, ол ышкаш Улуг-Хем биле Кызыл районнарның чамдык ажыл-агыйлары ойталаан.

Ам кандыгыл дээрге 342 хой кирер кажаалар оларның негелдезинге таарышпас, ынчангаш бир коданга норма өзугаар тудар малды ажаап кадарар аргавыс чок деп, дыка хөй совхозтарның удуртукчулары, зооветеспециалистери база кадарчылар боттары-даа айтырыг көдүрүп турар. А ким ындыг телевилерни чагаан, туттурганыл? Боттары.

— Бистиң ажыл-агыйларывыс эгезинде ындыг улуг кажааларны чагыл туттуруп тургаш, хенертен чүге соксай бергеннери ол ынчаш?

— Чүге дээрге дыка хөй ажыл-агыйлар одарларының ниити байдалын көрбээнер, өскээр чугаалаарга, суурларга чоок, аргыжарда эттиг, чаныңда электри шугуму бар, сиген, тараа шөлдүг дээш оны бодаан. Ол дээрге көңгүс шын эвес бодал-дыр. Даг одарларын малчыннар каапкан дээр дугайында чугаа көдүрүлүп тур ышкажыл. Оон ангыда, ынчаарга кыштаглар көвүдээн болганда, одарлар баксыраан, хой мал чеми-одарларны таптап туруп берген.

Одарларның баксыраарынга сөөлгү үеде каан-халның база улуг боон турары кымга-даа чажыт эвес. Ол ышкаш «Хамаатыларның хуу өнчүзүнде мал азыраң тударының нормазын кызыгаарлаарын сокса-лыр дугайында» Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1988 чылдың май 31-де хүлээп алган доктаалы бар болгай. Малды хуузунда азыраарын кызыгаарлавас дээн-дир. Ол дээрге малдың баш саны өзүп көвүдээринге улуг догум боон турар, ынчалза-даа одар кандыг болурул деп айтырыгны кым бодааныл? Чер-чер Советтери улустуң хууда малын каларар черлерин айтып бербээн. Оон түңнелинде дыка хөй кадарчыларда хуу малмаган база эдерилген, а оларның кыштагларының одар-белчиири ынча малды өткарып шыдавас, артык күрлавыр чок. Ындыг база улуг айтырыг турун келген.

Бо талазы-биле менде ындыг-ындыг фактылар бар. «Хөндергей» совхозтуң малчыны Ч. Сат иниинiң 440 иртин кадарып турар. Кажаазы 342 хой кирер ужурлуг кылдыр тутқан, ынча хөй малдың кыйынга хуу улустуң (бодунуу-биле катай) 310 шээр малды кадып алган. «Тыва» совхозта Сергей Куулар 500 баш кирер кажаада бодунуу-биле катай 800 баш шээр малдыг. Оон ангыда, оон коданында 30 инек, 20 чылгы бар. Шак мындыг чижектерни база-ла он-ону-биле киирип болур мен.

— Владимир Емельянович, а херек кыйында ол талазы-биле кандыг боон турарыл ынчаш?

— Ол үезинде ындыг турган болбайн аан. А ам өске херек. Одар-белчиниринiң ындыг байдалдыг болганынга ынчан ажыл-агыйларның удуртукчулары, специалистери, АУК-териң база райкүүскомнарның даргалары ат салгылаан болгай. Ынчан ат салган эштер а кээп, одар-белчиривис чедишпестир дижип, айтырыгны олбо черлерге тургузуп турар апардылар. Ынчангаш одар айтырыын черле республика деннели-биле шинчилеес болза хорюок деп бодаар мен.

— Ам сөөлгү айтырыг, Владимир Емельянович, хамык түүлдү барымдаалап, өөренип, санап көрүп тургаш, тургускан чижек-норманы ажыл-агыйларга ажыглаан, шинээдир талазы-биле силериң саналыңар болгаш күзелинде түү ирги?

— Хамыктың мурнунда амдыызында кайда, кым-на паспорттаашкынны эгелеевээн, кылбааныл, ону кылыр. Одарларның шолуп болгаш дүжүткүүн тодаралыр, оларны ажыктыг кылдыр чөп ажыглаар дугайында хемчеглерни ажыглаар кылгаш, боттандырар. Малчын өг-бүле бүрүзүнге сыныглаанын мал-маганының четчир ындыг одарларны, девискээрни айтып тургаш быжыглаар.

Владимир ТУТЫНИН.

Төвен Сибирьниң зона норматив-шинчилел станциязыдан Тыва АССР-де ушажыл нормалаашкынының девискээр килдизиниң начальниги.

Кооператив: дилээшкиннер, шенелдер

«БАЗЫМНЫҢ» БАШТАЙГЫ БАЗЫМЫ

«Барлык» совхозта хаваа өстүрер «Базым» кооператив эртиен чылдың майда тургустунган. Ону аныяк специалист Оңгак Комбуевич Куулардың эгелекчи саналы, удуртулгазы-биле эгелээн. Кооперативте 7 кижи бар. Олар шупту-ла дөргүлөрел улус. Олег, Сергей, Владимир, Федор Доржу алышкылар база Галина Ооржак, Екатерина Иргит, кооперативтиң даргазы боду — мындыг составтыг. Галиназы чаш хаванарны ажаавышаан, эмнеп турар. Үстүнде адааным алышкылар шупту хөй янзы билиглиг механизаторлар. Ынчангаш кооперативтиң ажылынга дыка таарымчалыг.

О. Куулар боду ында зоотехник, бухгалтер, экономист болуп ажылдап турар. Кооператив амдыызында 2 трактордуг.

Кедээ ажыл-агыйга өөрү-өөрүн янзы-бүрү хевирлерин ажыглаар дугайында айтырыг тургустунуп келген болганда, сеткил-сагыжы чаңгыс аай улустан эвилелдээш, кооператив тургузар-дыр деп Оңгак Комбуевич шиитпирлээн. Оон ындыг эгелээшкинин совхозу деткээн. Мурнунда профком-даа даргалап турган, сөөлүнде Барлыктың суггарылга системалар эргелелиниң начальнигинге ажылдап тура, экономиктиг үндезин реформаны боттандырарынга боду шуут-ла хол тудуп кирер деп О. К. Куулар шак ынчаар шиитпирлээн. Шак ындыг харыысалгалыг ажылдакчы боду санал үндүрүп, кооператив тургузар деп күзелин илередип ээрге, дирекция аңаа чөпшээрешкен.

«Базым» кооператив баштай-ла совхозтан 30 улуг хаванарны садып алган. Оларны чыл дургузунда өстүрүп азыраан, 36 тонна этти совхозка дужаар кылдыр керээни чарган. Амгы үеде олар 300 хаванны азырап турар. Совхоз 30 муң рубль түңнүг кажаану тудуп берген. Ында чедир кылыр үүрмек чүүлдер бар. Аренда хөлезинин кооператив төлеп берген. Тургустуңган хүзүүнден бээр бо чылдың март 20-ге чедир «Базым» 23 муң рубльди чарыгдаан, мында ажылчыннарының алгаш аванс ажыыны база кирип турар. Бир кижи-ле айда 200 рубль аванс алыр. Амгы байдал-биле алырга, дорт чарыгдалдар аввээш. Хаванга чемни хайындырып, тымчадып бээр. Рационда арбай, сула, кызылчас чарбазы кирип турар. Амдыызында механизация чок. Ынчангаш мал чеми бедеткээр керекселди чагыя киирген. Ол ышкаш черле чоорту механизацияны калбаа-биле ажыглаарын планнап турар. Чаа кажааны база аңаа таарыштыр тутқан.

Хаванга чем херек болгай, ынчангаш совхозундан бо чылын 30 гектар черни база аренда өзугаар алган, ону ам ажыглап эгелээр.

Үжен хаванны чыл четпээнде-ле 300 чедир өстүрүптери эки-дир. Шынап-ла, кооперативтиң кежигүннери соруктуг ажылдап турар. Ол дээрге эки түңнелдиг болурунуң ылаптыг магадылалы. Алышкылар кооперативи — «Базымның» баштайгы бажымнары черле өөрүнүг.

Седен ХЕРТЕК.

ЧУРУКТА: кооперативтиң даргазы Оңгак Комбуевич Куулар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

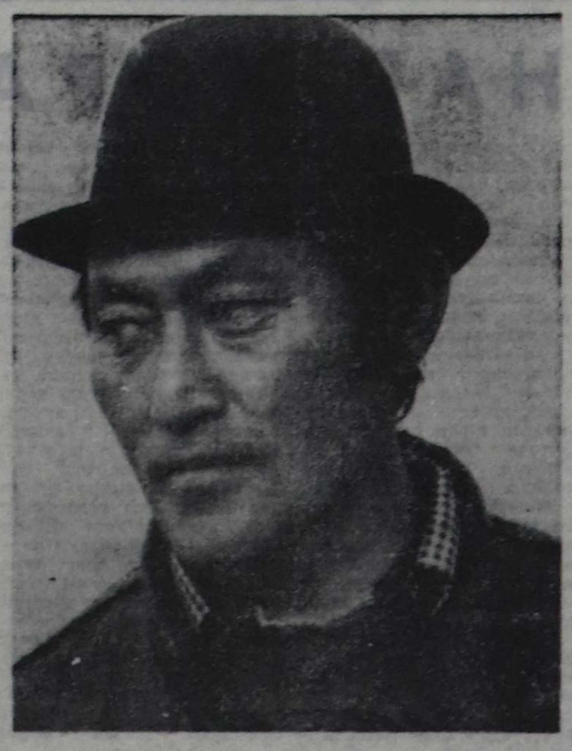

ЧАГЫГЛАРНЫ КҮҮСЕДИП ШЫДААР

Александр Амыр-Ашак-ович Ооржакты Сүт-Хөл районда танывас кижи ховар. Ол ам алды чыл дургузунда автомагазин чолаачылап келген. Баштайгы үеде кадайы Анзат Кужуевна-биле кады ажылдап турган. Малчыннар суур чоогунга чайлаар, күзээр, кыштаар эвес, ырякка чоруур. Оларга чедип-барып чораан, хонар ужурга-даа таварыкыр, автомашиназы үрелип, бензин төнүп, орайтаар — чолаачыга чүү таварыышпас дээр боор. Чаңгыс өг-бүле улус кайызы-даа автомагазинге ажылдаары берге болган. Ынчангаш А. Ооржак садыглажырының аргазын кадайындан ыяк өөренип, билип алган. Ол чорук райпога база ажыктыг болган. Садыг шугумунга ажылдаар улусту тып, шилип алыры берге. А чолаачылар эдерип чоруур садыгжыларны хостаан, складтарга, магазинчерге ажылладыр апарган.

Александр Ооржак ам бүгү районнуң девискээринде машина-ла чедер черинге шупту-зунга барып каапкан. кайда кым деп малчын баарын, ынаар орук кандызын шупту билир. Көшпес, Баян-Кол, Чодураалыг-Сайыр, Чечектиг, Хөлчүктүг, Манчүрек — оон харылаар малчыннарының кол-кол турар черлери ол. Кадыр-берт-даа. Дүне-хүндүс, кыш-чай чох ынаар аргыжар. Малчыларның ёзулуг-ла күзенчиг аалчызы.

Эрткен чылын районнуң ажыл-агыңа мергежилдиг кижилериниң социалистиг чарыжын түңнеп турда, А. А.-А. Ооржак бирги черни алгаш, өртектиг түүлдербиле шаңнаткан.

Ол черле улустуң чагыынга күүседир дээш аажок дыңнангыр, ыяшмак, бараанны Кызылдан бээр сураглап тып алыр, ынчангаш чагаан улуска барып чедирер. Ким кандыг бараанны чагааның ыдыраажынга демделеп алыр. Оон автомагазининде бараан кезээде элбек. «Райпода бараан чок, куруг-дур, канчаптар мен» деп сестерни оон дыңнавас. Айда 15 муң рубль түңнүг бараан саарарын ол доктаамал 125—150 хуу күүседип келген.

Хеймер-оол МОНГУШ.

ИНТЕРНАЦИОНАЛЧЫЛАР КЫЛДЫР КИЖИЗИДЕР

Марттың 31-де, субботада СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга республиканың ниити билиг школаларының директорларының, школаларда партия эге организацияларының секретарьларының, партия райкомнарының идеология ажылы харыылап турар секретарьларының, райүйэкомнар даргаларының оралакчыларының хуралы болуп эрткен. Анаа «Республика школаларының педагогика коллективтериниң өөредикчилер ортузунга интернационалчы кижизидилгени сайгырыгайжыдарының талазы-биле сорулгалары» деп айтырыгны сайгарып чугаалашкан.

Хуралды СЭКП обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин башкарып эрттирген болгаш анаа СЭКП обкомунуң секретарьлары А. К. Канзай, В. В. Ресгер, Тыва АССР-ниг Дээди Советиниң Президиумунуң даргазы Ч.-Д. Б. Ондар, Тыва АССР-ниң чырыдыышкын министри Н. С. Конгар киришкен.

Хуралдың айтырыының талазы биле плеткелди Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң даргазының бирги оралакчызы К. А. Маспык-оол кылган.

— Амгы үеде чуртта болгаш бистиң республикада болуп турар чаартылгаларга, болуушкуннарга дүүштүр нинти билиг школаларында байдалды анализтеп чугаалажып көөр, улус өөредилгезиниң ажылдакчыларында педагогика коллективтеринде уруглар кижизидилгезиниң талазы-биле кылыр ажылдар-ла хөй болгай, ынчангаш олардан кайы-бир айтырыгны шилип алгаш, оны сайгарар, чүнү кылзывысса эки, бисте чүү чедир кылдынмайн турарыл дээрзин ажыт-чажыт чок чугаалажыр дээн чүве. Бо удаада ынчангаш өөреникчилер ортузунга интернационалчы кижизидилге ажылын шилип алганывыс бо — деп, Григорий Чоодуевич хуралды ажыдып тура чугаалаан.

Экономиктиг болгаш политиктиг айтырыглар-биле кады национал айтырыг амгы үеде чугула черде турун турар. Оон дугайын парлалгага, партия комитеттериниң пленумнарынга, улус делүтаттарының Советтериниң сессияларынга бижип, чугаалажып, сайгарып турар.

Национал хамаарылгалар, төрээн дылының төөгүзүнүң, национал культураның болгаш кижилерийң бот-боттарының аразында хамаарылгазының айтырыглары совет кижилерин бөгүн чүге дүвүредип турарыл?

Бо бүгү айтырыглап талазы-биле чамдык ажылдар бистиң республикада база чоруп турар.

Бистиң республика хөй национадлыг. Ында чурттап турар 309,6 муң кижиден 198,0 муңу (64,2 хуузу) тывалар, 98,8 муңу (32 хуузу) — орустар, 15 муңу (3,8 хуузу) — өске нацияның кижилери. Ынчангаш бөгүн биске кол чүве — ажыл-херекти сес кырынга эвес, а национал айтырыгга хамаарышкан бүгү-ле чүвени кичээнгейлиг, хынамчалыг көөр дээн ленинчи чаңчылдар ёзугаар ажыл-херек кырынга боттандырары.

Школаларга интернационалчы кижизидилге системазынга кол черни өөредилге чорудуу, чүнүң-даа мурнында төөгү, обществоведение кичээлдери эвлээр ужурлуг. Башкының хууда туружуундан, оон мергежилин биличиден ол эртемин дамчыштыр өөредилгениң болгаш кижизидилгениң түңнели костуу боор деп чүвени илеткелчи онзалап демдеглээн. Кызыл-Мажалыктың № 1 ортумак школазындан Т. С. Кыргыс, Сарыг-Септи̇г № 2 ортумак школазындан И. А. Достай, Саглы ортумак школазындан Г. К. Куулар, Кызыл хоорай школаларындан Г. Д. Камзалакова, Т. В. Цыренова, В. Р. Фельдман олариың эрттирип турар кичээлдериниң шынарлыг болуп турарының ужуру — кичээлдерге тус черниң төөгү материалдарын чедимчелиг ажыглап турары.

Интернационалчы кижизидилгеге школаларда чурттышинчилел музейлери, комнаталары улуг ужур-дузаны чедирип турар. Тураниың № 2, Сосновка, Ак-Туруг, Сарыг-Септи̇г № 2, Кызыл-Даг ортумак школаларында бо ажыл бедик деңнелде. Ынчалза-даа республиканга чүгле 59 школада музейлер, күш-ажылчы болгаш дайынчы алдар булуңнары бар болуп турары чурт-шинчилел ажылдарынче, өөреникчилерни төрээн черинге ынак болурунга кижизидиринче кичээнгейниң ам-даа кошкаан хереглел турар.

Интернационалчы кижизидилгеге литература кичээлиниң ролю үнелеп четпиннес. Чогаалдарны өөренип тура, өөреникчилер орус болгаш оон-даа өске чоннуң культуразын, төөгүзүн, уран чүүлүн билип алыр. Төөгү, литература кичээлдериниң аңыда, география, музыка, чурулга уран чүүлүнүң кичээлдериниң ролю база-ла улуг. Оларның-биле кады тыва болгаш орус дылдарның башкылаашкыны, ол дылдарны деңге өөредири чүгула айтырыг боов келген. Республикада ниити билигниң 157 школазындан 12 школа өөредилгени орус дылда чорудуп турар, 39-у холушкак өөреникчилерлиг болгаш өөредилгени орустыва дылдарда программа-биле чорудуп турар. 106 школада чүгле тыва өөреникчилер өөренип турар. 64911 өөреникчиниң 72 хуузу тываалар, 28 хуузу орус болгаш оон өске нациялыг өөреникчилер. Школаларның национал составы ыдыг турда, уругларны төрээн ыяшка болгаш орус дылга өөредири аргежок чүгула болуп турар.

Школа болгаш уруглар библиотекаларында уруглар, ылаңгыя тыва дылга чогаалдар, орус болгаш оон-даа өске нацияның чогаалчыларының очулга чогаалдары, ССРЭ улустарының тоолдары кончуг эвээш.

Класстан, школадан дашкаар ажылдарны организастап эрттирери школаларга болгаш училищелерге интернационалчы кижизидилгеге

дыка хөйну бээр. Сөөлгү үеде ол ажыл идепкейжээн. Школаларда национал оюннарга спартакиадалар эртип турар. Кур-Чер ортумак школаның өөреникчилери национал үжүглелдер музейин тургузуп эгелээн. Чамдык школаларда темалыг класс шактарын, утрениктерин ада-иелериң киржилгези-биле эрттирип турар апарганын илеткелчи мактаан.

Интернационалчы найырал клубтары школа бүрүзүнде эвес, клубтар удурдедир чагаалажыырынга ёйлешпейн, бот-боттарыңче аалдажып, өөредилге-кижизидилге ажылдарының талазы-биле боттуг ажыл-херектерни чорутса эки. Кызыл хоорайның бир школазы бир районуң бир школазы-биле үүле найыралчы харылзаа тудуп болбазыл. Найыралчы ыңдыг харылзаа амдыгында чок. Ынчангаш уруглар бот-боттарын билишпес, хөй-ниитиниң транспортунга дыка хөйну бээр. Сөөлгү үеде ол ажыл идепкейжээн. Школаларда национал оюннарга спартакиадалар эртип турар. Кур-Чер ортумак школаның өөреникчилери национал үжүглелдер музейин тургузуп эгелээн. Чамдык школаларда темалыг класс шактарын, утрениктерин ада-иелериң киржилгези-биле эрттирип турар апарганын илеткелчи мактаан.

Интернационалчы найырал клубтары школа бүрүзүнде эвес, клубтар удурдедир чагаалажыырынга ёйлешпейн, бот-боттарыңче аалдажып, өөредилге-кижизидилге ажылдарының талазы-биле боттуг ажыл-херектерни чорутса эки. Кызыл хоорайның бир школазы бир районуң бир школазы-биле үүле найыралчы харылзаа тудуп болбазыл. Найыралчы ыңдыг харылзаа амдыгында чок. Ынчангаш уруглар бот-боттарын билишпес, хөй-ниитиниң транспортунга-

жыр. Ол дугайын санал бергеннер педучилищеден А. С. Даржаа, Чадаананың № 1 ортумак школазының директору М. В. Борбай-оол болгаш оон-даа өскелер чугаалааннар. «Чаш тургаш Сүт-Хөлдүң Сүт-Аксы суурга кожаларым орус оолдар-биле кызыл-даван, шывык аъттар мунупкаш ойнап, чаңгыс хлеб кескиндизин, чаңгыс борбак огурецти үдежип чип чордувус. Ам ыңдыг найырал-биле эдержип чоруур өөреникчилериң чок болуп турарынга дыка-ла хомудаар мен» — деп, Михаил Васильевич шын сеткилинден чугаалаан. Кызыл районуң Көк-Тей школазының директору Д. Б. Тулуш, Сарыг-Септи̇г № 2 школазында башкы С. М. Достай олар видеосалоннарның өөреникчилерге шуут-ла ажык чогун чугаалаш, оларны школа темазы-биле солаан фильмнер үндүрер кылдыр эде тургузарын негеп, чөптүг бодалдарын илереткеннер. Көдээ школаларга орус дылды орус башкылар башкылаза эки. Кызылда күрүненин пединститудун дооскан чамдык аныяк башкыларның билии куду дээрзин Азас школазының директору А. А. Цырембилов, Бай-Тал школазының директору Б. И. Делег-оол, Межегей школазының директору К. К. Монгуш болгаш оон-даа өскелер дэмдеглеп, мөөл сөглээр бо айтырыгның кайчаар шиитпирлеттинеринге ажыг-биле айтырып турганнар. СЭКП Улуг-Хем райкомунуң ийиги секретары Б. С. Камбааның, СЭКП Кызыл хооркомунуң секретары В. В. Оскал-оолдуң, пединституттуң башкызы Р. Р. Бегзиниң саналдарын хуралдың киржикчилери адыш часкап уткааннар. Кызыл хоорайга орус-тыва дылдар өөренир топ тургузарын, Улуг-Хем районнуң төвүнде уруглар садтарында тыва дыл өөредилгезин, аныяктар, ылаңгыя өөреникчилер ортузунга интернационалчы кижизидилгеже угланган ажылдарны кол кичээнгейге алыр тургаш, партия органнарын, оон удуртукчуларын шүгүмчүлээр талазы-биле «дидим» базым кылып турар «Тываның аныяктары» солуунну шүгүмчүлээн саналдар оларның сеткилинге дыка таарышкан.

Хуралга СЭКП обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин делгереңгей чүве чугаалаан.

Валентина САТ.
(«Шынның» корр.).

ЧУРУКТА: хуралдың киржикчилери чапсар үезинде.

Овдар ОХЕМЧИКТИҢ тырттырган чуруу.

ХӨЙ УРУГЛАРЛЫГ ИЕЛЕРНИ «ИЕНИҢ АЛДАРЫ» ОРДЕННЕР-БИЛЕ БОЛГАШ «ИЕНИҢ МЕДАЛЫ» МЕДАЛЬДАР-БИЛЕ ШАҢНААР ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң Чарлыы

ССРЭ-ниң Дээди Советиниң өмүнээзинден **шаңнаары болза:**

БАЙ-ТАЙГА РАЙОНДАН

Тос уругну бажаан болгаш кижизиткен иени «Иениң ал. дары» орденниң I чергези-биле

Аптыы Минченмаа Салчаковна — «Кызыл-Даг» совхозтуң ажылчыны.

Сес уругну бажаан болгаш кижизиткен иени «Иениң алдары» орденниң II чергези-биле

Балчый Чечек Маадыровна — «Кара-Хөл» совхозтуң ажылчыны.

Алды уругну бажаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың I чергези-биле

Салчак Мария Очуровна — райпо ажылчыны.

Салчак Чечекмаа Шомбуловна — «Мурнакчы» совхозтуң ажылчыны.

Сат Зоя Евгеньевна — районнуң Культура бажыңының ажылчыны.

Беш уругну бажаан болгаш кижизиткен иени «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Лопсан Галина Хертековна — «Мурнакчы» совхозтуң ажылчыны.

БИИ-ХЕМ РАЙОНДАН

Чеди уругну бажаан болгаш кижизиткен иени «Иениң алдары» орденниң III чергези-биле

Койбу Бите-кыс Кирововна — «Өөк» совхозтуң ажылчыны.

Алды уругну бажаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың I чергези-биле

Куулар Сарыг-кыс Доржуевна — «Эзербек» совхозтуң ажылчыны.

Очур Светлана Салчаковна — «Эзербек» совхозтуң мал эмчизи.

Салчак Зинаида Содуевна — райпода магазин эргелекчизи.

Беш уругну бажаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Сат Зоя Васильевна — «Саян» совхозтуң саанчызы.

Тожумей Мария Күжүгетовна — «Өөк» совхозтуң саанчызы.

Эник-оол Татьяна Сундуевна — «Кызыл тараачын» совхозтуң бызаа ажаакчызы.

СҮТ-ХӨЛ РАЙОНДАН

Беш уругну бажаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Моигуш Галина Чигжиевна — «Октябрь 30 чылы» совхозтуң ажылчыны.

Моигуш Лариса Калдар-ооловна — бажың эзи, Бора-Тайга суур.

Ооржак Роза Доржуевна — «Октябрь 30 чылы» совхозтуң ажылчыны.

ТАНДЫ РАЙОНДАН

Алды уругну бажаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың I чергези-биле

Байыр Мария Алдын-ооловна — бажың эзи, Балгазын суур.

Сенги Татьяна Салчаковна — Межегей ортумак школазының башкызы.

Беш уругну бажаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы»» медальдың II чергези-биле

Балган Елана Тюлюшовна — ясли-садик ажылчыны, Хову-Аксы суур.

Бочкарева Галина Иванов. на — «Россия» совхозтуң ажылчыны.

Кудер-оол Галина Бегзи-Сюрюновна — «Тыва кобальт» комбинаттың ажылчыны.

Күжүгет Раиса Кан-ооловна — ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозтуң ажылчыны.

Оюн Алдын-кыс Семеновна — «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының саанчызы.

Оюн Зоя Бородоковна — «Коммунизминиң херели» совхозтуң ажылчыны.

Оюн Светлана Тонгуловна — бажың эзи, Кызыл-Арыг суур.

Чооду Нина Кара-ооловна — «Коммунизминиң херели» совхозтуң ажылчыны.

ТЕС-ХЕМ РАЙОНДАН

Сес уругну бажаан болгаш кижизиткен иени «Иениң алдары» орденниң II чергези-биле

Чооду Розалия Дамбаевна — Берт-Дагның участок эмнелгезиниң повары.

Алды уругну бажаан болгаш кижизиткен иени «Иениң медалы» медальдың I чергези-биле

Санчат Елена Чоодуевна — райпо столоваязының повары.

Беш уругну бажаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Оюн Валентина Саяновна — уругларның уран чүүл школазының башкызы.

Чагар-оол Билчеимаа Лаяевна — бажың эзи, Самагалдай суур.

УЛУГ-ХЕМ РАЙОНДАН

Алды уругну бажаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың I чергези-биле

Бады Дуня Туматовна — бажың эзи, Ак-Тал суур.

Дарыма Светлана Улуг-Карановна — «Ак-Туруг» совхозтуң ажылчыны.

Мага Татьяна Оюновна — бажың эзи, Ак-Туруг суур.

Мэргыы Валентина Доңгаковна — «Ак-Туруг» совхозтуң ажылчыны.

Беш уругну бажаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Гавайдулина Тамара Давыдовна — бажың эзи, Шагаан-Арыг хоорай.

Нарылкова Елена Александровна — «Шагаан-Арыг тудуг» трестиң экономизи.

Сайбуу Зоя Чуглуровна — «Ак-Туруг» совхозтуң саанчызы.

Сержит Тамара Биче-Хаевна — «Ак-Туруг» совхозтуң ясли-садигинде няня.

Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң Секретары В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай, 1990 чылдың март 27.

Лекция пропагандазы

ЧАА АРГАЛАРНЫ АЖЫГЛААР

Амгы үеде лектор кижиниң ажылы улам нарыңдаан болза-даа, лекция, беседага чоннуң негелде-хереглели эвээжевейн турар. Ынчангаш лекторлар бодунуң ажылыныг арга-дуржулгазын солчуп, чаартып тургаш, чон ортузунга тайылбыр ажылын улам нептередирин оралдажып турар. Ыңдыг хевирлиг угланыышкын-биле ажылдаарының дугайында чугаа чоокта чаа болуп эрткен хоорайның «Билиг» ниитилелиниң семинар-хуралынга болган. Семинарның киржикчилери: хоорайның «Билиг» ниитилелдериниң эге организацияларының даргалары, лекция пропагандазының харысалгалыг организаторлары, хоорайның «Билиг» ниитилелиниң амгы үеде ажыл-чорудулгазының байдалын сайгарып көрбүшаан, моон соңгаргы сорулгаларын тодаратканнар.

Хоорайның «Билиг» ниитилелиниң баштаар черниң даргазы И. Ф. Дружинкин ол семинарга дыңнадыг кылгаш, эрткен чылын олар эки ажылдаан деп түңнел кылган. Ыңдыг дидим түңнел үңдезин чок эвес черге чугаалаттынган деп чүвени ол ыңдыг фактылар-биле бадыткады. Эрткен чылын хоорайның лекторларының күжү-биле ийи муң ажыг лекция номчуттунган азы план-графикти 101,4 хуу кылдыр күүсеткен. Хоорайның лекторлары чүгле хоорайның коллективтерии эвес, а харын районнарның лекция хандырылгазынга үлүүн база киирип турар.

Ниитилелдиң кол угланыышкыннарының бирээзи — аныяк кадрларны, чаа өзүбиле ажылдап билир ыңдыг лекторларны белеткээри болур. Хоорайда аныяк лекторларның дөрт школазы бар. Ынчалза-даа ол эвээш, анаа немей дүрүмүлгалыг лекторларны школалаарже, ортумак болгаш дээди өөредилге черлеринче чоруткан, салым-чаланныг кижилерни шилип, өөредип, дузалаары чугула дээрзин ол айыткан.

Лектор кижиниң кол сорулгазы — кандыг-бир болуушкунга хамаарыштыр дыңнадыгга калбак тайылбырны кылбышаан, ол дыңнадыгга шын угланыышкының билиглерни дыңнакчыларга чедирери. Дыңнакчылар бодунуң талазындан хөй-ле үүлдү билип алырын ораңдажыр. Ынчалза-даа чаңгыс лектор янзыбүрү темалыг айтырыгларга долу харыы бээри кончуг берге. Ынчангаш аңгы-аңгы угланыышкынныг лекторлардан тургустунган комплекстиг үүгүшкүннерни кылып тургаш, айтырыг-харыы азы «төгерик стол» хевирлиг ужуражыышкыннарны күш-ажылчы коллективтер мурнунга кылыры үениң байдалынга тааржып турар дээрзин семинарның киржикчилери дегдээн.

Лекцияның дээштиг болуру ийи үүлден кончуг хамаарыжыр. Бирээде, ону эки организастаанындан, ийиде, лекторуң эки белеткелинден. Бирги үүлге колдуундала лекция пропагандазының организакчыларының болгаш «Билиг» эге организацияларының даргаларының ажылхеректери хамаарыжыр. Ол дугайында хоорайның «Билиг» ниитилелиниң референтизи Л. Б. Дьяконова ажыктыг сүмелерни семинарның киржикчилеринге берген.

— Ийе харын, амгы үеде чамдык коллективтер лекция дыңнаар хөңнү чогун билип турар бис — деп, ол чугаалаан. — Хамык ужур лекция пропагандазын шын организастап шыдавайн турарывыста. Чүнү-даа мурнай аудиторияларны белүктеп, шын хуваап, паспортизациязын кылып алыры кончуг чугула. Оон соонда ол аудиторияларның аайы-биле, оларның негелде-хереглелдеринге дүүштүр план-графикти тургузуп алырга, ынчан лекцияның дээштиг чорууу элээн чедимчелиг болур.

Шыпап-ла, хоорайда-даа, районнарда-даа эвээш эвес лекциялар номчуттунуп турар. Бир эвес кандыг тематика колдап турарын көөр болза, база бир янзы — ол дээрге экономика, эрге-хөөйлу, медицина, шериг-патриоттуг темалар бооп турар. Уран чүүлге, литературага, культурага хамаарышкан лекциялар кончуг эвээш. Ыңдыг темаларны план-графикче киирер болза эки.

Ийиги үүлге хамаарыштыр алырга, лектор кижи чүгле эки белеткелдиг болур эвес, а харын эки оратор болур ужурлуг. Лектор бүрүзү оратор бооп шыдавас. Ынчангаш республиканың «Билиг» ниитилелиниң баштаар черииң харысалгалыг секретары А. А. Астраханцева бодунуң дыңнадыгына лекторуң оратор болурунуң уран аргаларын, оон мергежилин бедидиреңге доктаагаан. Лекторларның оратор болурунга дузалаар методиктиг сүмелер бисте эвээш. Од дугайында тускай брошюралар чок болганыңдан база оларны өөретпейн турарывыстан бистиң лекторларывыстың дыл-домаа чевен, сеткилге дээри чегей болуп турар деп, ол онзалап айыткан. Ынчангаш лектор активинге дузалаар кылдыр Тула хоорайга Бүгү-эвилел семинарынга чорааш эккелгени лекторуң уран мергежилиниң болгаш оратор уран чүүлүнүң дугайында тускай брошюраларны республика типографиязынга хөй тираждыг кылдыр парладырын планнаан турарын ол дыңнатканнар.

Республикада беш муң ажыг лекторлар бар. Олар боттарының белеткелиниң талазы-биле аңгы-аңгы. Бир эвес оларның оратор болурунуң уран аргаларын көөр болза база чедир кылдынмайн турар чүүлдеривис хөй. Ынчангаш СЭКП обкомунуң Политиктиг Чырыдыышкын бажыңының консультантызы Г. Б. Оюн бодунуң саналынга чырыдыышкын бажыңының чанынга лекторларның уран аргаларын көдүрер школаны организастап чорудар деп чугаалаанын семинарның киржикчилери дегдээн.

СЭКП обкомунуң лекторлар бөлүүнүң удуртукчузу Г. В. Колмаков семинарга санал бергеш, лекция пропагандазының ажылынга янзы-бүрү арга-хевирлерни ажыглап тургаш, дыңнакчыларның сонуургалын чедип алыры чугула дээрзин айыткан. Ол ажылды партия организациялары холга ап, доктаамал чорудары — оларның амгы үеде кол ажылының бирээзи.

Амгы үеде чуртта-даа, делегейде-даа болуп турар нарын болуушкуннарны кижи бүрүзү билип алыксаар. Ынчангаш бистиң лекторлар билиглерни чонга чедирер дээш амыр-дыжын бодавайн чоруп каарлар. Оларга хүндүткелдиг, камнаг болуурларыны күзедим. Бир эвес силерниң коллективиңерде тускай лекция хүнүн доктаадып каан болза, ол дыңнакчыларга-даа, лекторларга кончуг-ла таарымчалыг болур ийик. Ыңдыг хүнден тургузуп алырын утпанар!

Шомаадыр КУУЛАР.
СЭКП обкомунуң лектору.

Чарыштың тиилекчилеринге шаңналдар

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели биле профэвилелдериң область чөвүлели көдээ ажыл-агыйның адырлар аайы-биле коллективтериниң, совхозтар ажылчыннарының болгаш Тыва агроүлетпүр эвилелиниң өске-даа бүдүрүлгелериниң база организацияларының 1989 чылда Бүгү-россияның социалистиг чарыжының түңнелин үндүрген.

Анаа тиилекчи болган дыка хөй коллективтерни РСФСР-ниң Агроүлетпүркүркомунуң, РСФСР-ниң Агроүлетпүр комплекизииниң ажылдакчыларының профэвилелиниң республика комитединиң Хүндүлел вымпелдери база 500-тен 1000 рубль хемчээлдиг акша-биле шаңнаан. (Мурнакчылардың көргүзүглерин бо чылдың март 24-те «Шын» солуунга парлаан).

1. Чер ажылынга эң эки түңнелдиг болган бригадалар болгаш звенолар

Суггатчылар: **Ооржак Н. Ч., Маңнай Ш. С.** — «Бай-Тал», **Саая О. Д.** — «Искра», **Самбу С. А.** — СЭКП-ниң 25 съездизин аттыг совхозтар.

Мал чеми белеткекчилери: **Бюрбюжап Б. Н.** — «Ак-Туруг» совхоз.

Картофель өстүрүүчүлери: **Оюн М. Н.** — «Барлык», **Иргит Ч. Д.** — «Хемчик» совхозтар.

Теплицаларның ногаажылары: **Күжүгет З. Б.** — «Кызыл» совхоз.

Ажык шөлдериң ногаажылары: **Чараштан Т. Ш.** — «Кара-Хаак», **Шадрина В. М.** — «Кызыл» совхозтар.

2. Маалның бригадалар:

Чула К. Б. — «Мөрен», **Дудуп В. И.** — «Терё-Хөл», **Монгуш Д. К.** — «Найырал», **Данаа Х. К.** — «Терё-Хөл», **Арина В. С.** — «Кызыгаар» совхозтар.

3. Сарлык бригадалары:

Иргит И. У.-К. — «Мөген-Бүрен», **Кула А. Х.** — ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтар.

4. Сүт-бараан фермалары:

Чалаан-оол Х. Қ. — «Енисей», **Балдан Р. О.** — «Улуг-Хая», **Доңгак Б. С.** — «Октябрьның 30 чылы» совхозтар.

5. «Кызыл» куш фабриказының звенолары:

Пахарькова Н. Н. — куш ажаакчызы.

Иванова В. В. — дагаа оолдарының ажаакчызы.

РСФСР-ниң Агроүлетпүркомунуң, РСФСР-ниң Агроүлетпүр комплекизииниң ажылдакчыларының профэвилелиниң республика комитединиң Хүндүлел дипломнары, база 65 рубль хемчээлдиг акша шаңналы-биле шаңнатканнар.

1. Хойжулар:

Монгуш Д.-К. А. — «Тиилелге», **Сафонов И. П.** — «Революцияның чалбыыжы», **«Салчак Х. Л., Маады В. С.** — «Саян», **Содунам Д. С.** — «Барлык» совхозтар.

Өшкү кадарчылары: **Мажаа У. Б.** — «Таңды сыны», **Седин О. М.** — «Ак-Туруг», **Даваа М. Д., Идам А. К.** — «Эйлиг-Хем», **Шактаржык Б. Т., Чаш-оол М. В.** — «Улуг-Хая», **Сенди-Хуурак Б. Б.** — «Х Улуг хурал» совхозтар.

Хой семиртилгезинде малчыннар: **Монгуш С. Ч.** — «Сукпак» совхоз.

Бызаа ажаакчылары: **Курильская Г. Т.** — «Ленинчи оруқ», **Ондар О. М.** — «Саян» совхозтар.

2. Саанчылар:

Сат Б. Д., Монгуш М. С., Арандол С. Х. — «Көк-Тей» совхоз.

3. Чылгычылар: Түлүш А. Д. — «Ишкин» совхоз.

4. Сарлыкчылар: Бегзи Х. Д. — ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхоз.

5. Комбайнерлер:

Кудрявцев Ф. С., Кудрявцев А. С. — «Революцияның чалбыыжы», **Доңгак О. Д.** — «Алдан-Маадыр», **Хөваалыг М. Б.** — «Найырал», **Араакчаа К. Б.** — СЭКП-ниң XXV съездизин аттыг совхозтар.

6. Тракторист-машинистер:

Чебочаков А. А. — «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйы, **Янчат А. В.** — «Тиилелге» совхоз.

ТӨЛЕППТИГЛЕР КАЙЫ ХӨЙ

Чолаачы кижиниң амыдыралынга чүү турбас дээрил. Бергелер бо-ла таваржып кээр. Ону «Тоора-Хем» совхозка ажылдап келген хөй чылдарымның дургузунда көрүп келдим.

Бо удаада совхозувустуң специалистерин Улуг-Хем районче чедирип чорумда, Хайыракан бетинге бензин хоолайы үзүлгеш, кывар чүүл төгүлгеш туруп берген. Тостостуң соогу. Дүнеки оруктап эрткен-дүшкен машиналар дозуп-ла тур мен. Корум-чурум кайда-даа дүшкүүрлүг турда, кандыг чолаачы доктаарыл, шупту эрте халдып чоруй баар. хоржок. Мырыңай чөгелим төөгеш, машинамны каапкаш, чоруурум кырында турумда, сарыг өңнүг «УАЗ-469» маркалыг машина тура дүштү. Чолаачызы көңгүс аныяк оол. Ол харын дуза чедирдя. Оглум ышкаш оглумга өөрүп, четтиргенимни илередип тура, атсывын айтырып алырын уткан болдум. Сөөлүнде кээп халактаан мен.

Тыва аныяктарның аразында кем-херек үүлгедикчилери-даа, мээң таварышканым оол дег төлептиг, чараш мөзүг-бүдүштүглер-даа бар. Сөөлгүлери бужар чүүлдер кылып чоруурлардан каш катап хөй, чүгле буянныг сеткилдиг кижилер эскет чок болбазыпте.

Бистиң аныяктарывысты эки орукче утлап-шиглээр, оларга чогуур үезинде деткимчени көргүзер чүве болза, корум-чурум айтырыы сөөлүнде барып хүннүң айтырыындан дүжүп болур дээрзинге бүзүрээр мен.

Сургакчы ЧАМЫЯН.
Тожу район.

КАИ ажылдакчыларының чэнгейинге

ОМААШ БИЛЕ СЕРЭЭ ЧУРААН ОРУК ДЕМДЭЭ ЧҮГЕ ЧОГУЛ?

Бистиң республиканың төвү Кызыл хоорайже автомашиналыг-даа, автобустап-даа барыын болгаш өске-даа чүктерден барып, чоктап, кирип ораргa, омаш биле серээ чураан орук демдээ кайыын-даа келген кижилерге кайда чемненир чер барын айтып бээр ужурлуг. Ол демдек чогундан ырак-узактан орук сунган аржааннаар, куроттаар дээн аян-чорукчуларывыс, аалчыларывыс-даа харын боттарывыс-даа кафе азы столовая дилеп азып турар аргаган бис.

Өске орук демдектери — шуут кирип болбас, аар чүүк сөөртүр автомашиналар эртпес болгаш кирбес дээш оон-даа оскелери шуут бүрүнү-биле кудумчуларда астынганы аажок эки-дир харын.

Бо демдекти чүге көргүспейн барганыңын чылдагаанын — орукка чорааш чолаачыларның база өске-даа чоннуң Кызылга келгеш чемненип алыр түскай чери — столовая азы кафе көрдүнмээнинде боов турар.

Элегес-Аксы суурга кирип чорда, аар черниң чанында демги демдек ында кончуг илден согун-биле айтып каан көстүп келир, оон уу-биле чоруткаш, орук чорааннарны чемненип алынар деп сагындырып турары ол. Шайын чемнин ижип алгаш, сагындыр сеткили өөрээн, узун орук чоруур чолаачыларга, үйгу чок халдып орарынга ол улуг деткимче боор чорду.

А Кызыл хоорайда ындыг эвес, «Восход», «Молодёжное», «Огонек» кафелерге барып чемненир дээрге оларның чоогунче чоокшулатпас хоруглуг демдектер азып каан боор-дур. Ында КАИ ажылдакчылары база үргүлчү хайгаарал-да турар. Дораан-на 10 ажыгга торгаарынга белеп турарлар, оларга тайылбыр кылыр деп шенээн хөрээ-даа чок. «Демдекти көрдүң бе?» — дээр чаңгыс домаа ол-да. Ол ышкаш база хоорай төвү кирер кудумчуларда колдуунда хоругдалдың демдектерин азып каан боор-дур.

Чолаачылар, аалчылар аян-чорукчулар чемненир черни найысылалдың төвү Кызыл хоорайга чогумчалыг шиитпирлээш, чоокку үеде кылыр болза эки боор. Ол ышкаш база оон ажылдаар шагын таарыштырып, эртенгиниң 7 шактан кежээкиниң 19 шакка чедирер. Оны чон дилеп эвес, негеп турары чөптүг.

Шак мындыг байдал чаа туттунуп турар Шагаан-Арыг, Чадаана болгаш Ак-Довурак хоорайларда тургустунган. Оларны эде көөр ейү келген, омаш биле серээ чураан орук демдектерин согун-биле айтып, чоокшулаарының хемчээлин көргүзүп турар.

Тадар-оол КУУЛАР.

Сибирьниң национал театрлар фестивалы доозулган

«УЖУРАШКЫЖЕ БАЙЫРЛЫГ, ӨҢНҮКТЕР!»

Бо чылдың март 20-ден 29-ка чедир Тываның төөгүзүнде бир-ле дугаар республиканың найысылалы Кызыл хоорайга болуп арткан Сибирьниң национал театрларының фестивалы ажылын доозкан. Хакасияның, Якутияның, Даг-Алтайның шии театрларының артистери, режиссёрлары, культура ажылдакчылары фестивальга кымын тиилекчи болурун четтикпейн манап тургулаан. Тываның хөгжүм-шии театрының артистери база жюриниң шиитпиринге четтикпейн манап турганы билдингир. Уран талантызын, арга-мергежилин, чогаадыкчы чоруун чонга бараалгатқан түрк дылдыг театр артистериниң чедишкиннерин үлежир күзелдиг кызылчылар база өрге маңаан сары дег, түнелшиитпирни билип алыр дээш «Үндүлелдиң Демдээ» орденниг хөгжүм-шии театрынче далажып чыглып эгелээн.

Ыяшаныйн канчаар, жюриниң болгаш көрүкчүлерниң шииткелинче Тываның хөгжүм-шии театры Чылгычы Ондарның «Ханныг истер», япон драматург Дзюндзи Киноситаның «Дуруяа чүглери» деп шиизин аныяктарның шенелде театр-студиязының, Даг-Алтайның шии театрының Антон Юдановтуң «Туба», Борис Укачинниң «Ким мен?», Хакасияның «Чичиген» театр-студиязының Юрий Топоевтиң «Аглона, чурттап-ла көр», «Миргеноол биле Биргал-кыс», Якутияның Нюрба күрүне театрының Василий Далан-Яковлевтиң «Ханныг ежээн демдээ» деп шиилери кирген турган.

Жюриге шиитпирлээри эң-не берге, нарын айтырыг тургустунуп келген. Оларның ортазында чидиг маргылдаа минута, шак бүрүзүнде кыптыгып кээп турганы билдингир. Ыяшаныйн номчукчуларга жюри кежигүннерин таныштырар болдум. Жюриниң даргазы РСФСР-ниң Театр ажылдакчыларының эвилелиниң баштаар черинин национал театрлар талазыбиле ажылдакчызы, театр талазы-биле критик Татьяна Леваньшина, оралакчызы Чээн-Сибирьниң культура институдунуң профессору, уран чүүл эртемнериниң доктору Валентина Найдакова, кежигүннери «Сибирьниң оттары» сеткүүлдүң редколлегия кежигүнү, Новосибирск хоорайда театр талазы-биле критик Лолли Баландин, Кызылда педагогика институдунуң улуг башкызы, философия эртемнериниң кандидады Тамара Будегчиева, Тываның эртемшинчилел институдунда литература секторунуң эрге-лекчизи, дыл эртемнериниң кандидады Зоя Самдан олардыр. Жюри ыяаар ажылдап турар аразында, кызылчылар национал театрлар артистериниң каттышкан концертин көөрү-биле хөгжүмшин театрының олуттарын эңгелеп эгелээн.

Бистиң театрның администратору-биле ужурашкаш, моон мурнунда шии көрүлделериниң үезинде парлалга ажылдакчыларынга аңгылаан олуттарга билеттерни садыканындан аалчылар, бистиң журналистеривис эпчок байдалга таварышканын чугаалаан мен. Ол бо удаада бирги олуттуң сандайларын парлалга ажылдакчыларынга тускайлаанын дыңнатты. Ыначала-даа ынанганын бажын ыт чизин дээри ышкаш ол олуттарга билеттерни бүрүү-биле садыкан болган. Ам база эпчок байдал. Телевидение ажылдакчылары суг олут чогундан киносюжет тырттырып келген аппаратарының хааржактарының кырынга олурар ужурга таварышты. Ындыг харыысалга чок, мегечи администратору театрның удуртукчулары чугаалажып көөрлер ыйнаан.

Алдын-шокар кежеге-даа ажыттынган, адыш часкаашкыннары зал дургаар диңмиреп эгелээн. Сцена кырынга сураглыг «Аяк шай» деп ырының аллагазының адаабиле ак шаажаңнар тутқан артист кыстар куулар дег салдан, самнап үнүп келдилер. Кижи бүрүзү национал хептерии кеткен, РСФСР-ниң алдарлыг артизи Екатерина Кенденбиль, алтай артист Ирина Охрина, хакас Алиса Кыласова, якут Лидия Васильева йөрээл сөстерин шүлүктеп, ырлап-турган, көрүкчүлерге, аалчыларга изиг байырны чедирип, боттарының төрээн дылдарынга чугаалаарга, очулдурукчу чокка көрүкчүлер тода билип алганнар.

Каттышкан концертти уран талантызы-биле улус чонну кайгаткан «Тыва» ансамбльдиң артистери сыгыт-хөөмей-биле эгелээн. Оон соон дарый РСФСР-ниң бүгү-лаш Тыва АССР-ниң улустуң артизи Тываның айлаң кужу Кара-ыыс Мунзук тыва улустуң кожаң ырызын чонга бараалгатқан. Сценаже РСФСР-ниң алдарлыг артизи Николай Өлзей-оол үнүп келгеш, «Кайгамчыктыг интернационал» болгаш алтай улустуң ырызын шаанда ырлап чораан аныяк үнү хевээр бадырыптарга, көрүкчүлер катап ырлаары-биле чалап турду. Алтай артист Ирина Охрина «Алтайның көк дагларын», хакас Николай Тачеев «Үе-шак» деп ырыны, ол ышкаш Хакасияның Лермонтов аттыг театрының артизи Алиса Кызласова «Бөгүн, даарта хамның хамнаашкыны» деп ырызын, «Дон-Кихот» деп балеттен танцыны балет артизи Айлана Чанзанның күүсеткенин, аныяктарның «Күзел» театр-студиязының артистериниң «Аза дээрбези» деп шиилерин үзүндүнү ойнаанын, Тыва АССР-ниң алдарлыг артистери Алзат Куулар биле Тамара Ондарның «Аяк шай» деп ырызын көрүкчүлер тергиин-не сонуургаан. Ол ышкаш РСФСР-ниң улустуң артизи Хүргүлек Конгар биле РСФСР-ниң алдарлыг артизи Екатерина Кенденбиль оларның «Малчын арат», артистер Сергей Ондарның «Авай», Титов Салчактың «Көшкүн арат», РСФСР-ниң алдарлыг артизи Люндюп Солун-оолдуң «Чылгычының баштак ыры» деп ырыларын болгаш өске-даа көргүзүглерни көрүкчүлер үзүктел чок адыш часкаашкыннары-биле үдеп турдулар.

Концертти Якутияның Нюрба театрының артистериниң аас чогаал композициязы-биле доозуптарга, тыва, хакас, орус, бурят, якут артистер шүлүү холдарындан туттунчупкаш, сценадан көрүкчүлер залынга чедир ырлап, самнаашаш, катап сцена кырынга өөрүшкү-маңнайлыг туруптарга, оларның интернационалчы найыралы үүректерже дамчып түргүлаар. Олар «Ужурашкыже байырлыг, өңнүктер!» деп сеглеп турганзыг. Оон соонда Сибирьниң национал театрлар фестивалының бүгү киржикчилеринге чогаадыкчы чедишкиннерни күзевишаан, көрүкчүлерниң мурнундан изиг байырны Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң даргазының бирги орлакчызы К. А. Маспык-оол, РСФСР-ниң улустуң артизи К. Н. Мунзук олар чедирген.

Үзүйтел чок адыш часкаашкыныңың адаа-биле сценаже жюри комиссиязының даргазы Татьяна Валерьевна Леваньшина үнүп келгеш, жюриниң шиитпирин көрүкчүлерге дыңнаткан. Шынаңла, чаңгыс черге чыглып келген театр ажылдакчыларының кады ажылдажылгазынга, бот-боттарын хаңы билчиринге, чогаадыкчы арга-дуржулганы солчурунга фестиваль улуг ужур-дузалыг болган дээрзин ол демдеглээн. Театрларның белеткээн шиилерин хостуг көргүзеринге, репертуар политиказын дилеп тывырынга, режиссёрларның бот-тускайлаң болурунга, артистерниң чогаадыкчы ойнаарынга, театр бүрүзүнүң тускай үнүүр хевирлеттинеринге фестиваль чаа, чогаадыкчы оруктарны тып шыдаан.

Драматург Чылгычы Ондарның «Ханныг истер» деп шиизинге төрээн чонунуң эрткен төөгүзүн ханы дилеп тывар дээш шеңээни, шии көргүзүүнүң бедик тургустунганы, амыдыралчы овур-хевирлерни көргүскени, артистериң чогаадыкчы ажылы дээш республиканың хөгжүм-шии театрын онзалап демдеглээн. Ол ышкаш «Дуруяа чүглери» деп япон шиинге делегейниң театр уран чүүлүнүң арга-дуржулганы чогаадыкчы ёзу-биле шиңгээткени болгаш уран чогаалды көрүкчүлерге дамчыдып шыдааны дээш аныяктарның «Күзел» театр-студиязын база демдеглээн. Оон ыңай Даг-Алтайның шии театрының А. Юдановтуң «Туба», Хакасияның «Чичиген» театр-студиязының Ю. Топоевтиң «Аглона, чурттап-ла көр» деп шиилерин национал мөзүг-шынарны дилээринге чогаадыкчы дилээшкиннери, төөгүнүң арынарын көргүзеринге чаартыкчы чоруу база бедик күүселде культуразы дээш демдеглээнин дыңнадырга, көрүкчүлер өөрүшкүзүн диңмиттиг часкаашкын-биле илереткен. Василий Далан-Яковлевтиң «Ханныг ежээн демдээ» деп шиизин ойнап көргүскен Якут АССР-ниң Нюрба шии театрынга национал уран бодалдарны делгеми-биле көргүскени болгаш янзы-бүрү овур-хевирлерни шыныы-биле илереткени дээш база бедик үнелелди берген.

Чогаадыкчы чедишкиннери дээш артистер Айдың Мортай-оол, Ордан Дамба-Хуурак («Ханныг истер»), Валерий Киндиков («Туба»), Юрий Топоев, Фанна Боргоякова («Аглона, чурттап-ла көр»), Галина Доржу, Николай Ооржак («Дуруяа чүглери»), Владимир Семенов, Семена Слепцова («Ханныг ежээн демдээ») оларны жюри база демдеглээн. Келир үеде уран талантылыг артистер болуп өзүп орар Ольга Кузина («Фигаронуң кадайланыышкыны»), Евгений Папитов («Туба»), Кирилл Султреков «Кыстар чажының байырлалы») оларны болгаш фестивальды дүрген болгаш бедик деңнелге чыдыып турганы дээш якут журналист Николай Крыловту демдеглээнин айтыр апаар.

Хакас, якут, даг-алтай артистериң удуртукчуларына болгаш демдеглеттирген артистерге белектерни база Тываның сураглыг чүрүкчуларының чуруктарын Тыва АССР-ниң культура министри Чылгычы Чимит-Доржуевич Ондар чогаадыкчы чедишкиннерни күзевишаан, байырладыг байдалга тывыскан.

Сибирьниң национал театрлар фестивалынга чыглып келгеш, чогаадыкчы уран талантызын чонга бараалгатқан артистер ол үеде ажылдап турган парлалга төөгүнүң чогаадыкчы тургусканын ёзугаар национал театрларны моон соңгаар улам хөгжүдер талазы-биле тускай шиитпир-төлевилелди хүлээп алган. Ийи чыл болгаш Сибирьниң национал театрлар фестивалы Хакасияның төвү Абакан хоорайга болур. Анаа ужурашкыже байырлыг, өңнүктер! Кижи бүрүзүнүң күзели ынчыг.

Сарыг-оол КУУЛАР.
ЧУРУКТА: каттышкан концерттен көөрүзүг.
Ондар ОХЕМЧИКТИҢ тырттырган чуруу.

ХӨӨР-ТАЙГА—БАЙЛАК ОРАН

Бо чылдың октябрь 31-де үнген № 252 «Шында» Борис Баазанович Чюдюктуң «Тураскаалдарга дүмагалал» деп чүүлүн номчуп танышкаш, ол сапалга каттышпышаан, бодумнуң саналымны база бижиксеп түр мен.

Шынап-ла, бойдустуң чайгаар бүткен болгаш ниитилелдиң тургускан тураскаалдарын камнап камгалаар, ону хүндүлеп көөрү хамаатыкижи бүрүзүнүң хүлээлгези деп бодаар мен. Хемчиктиң ол-бо талаларындан киир аскан улуг, биче хемнерниң уннарында, кадыр-кашпалдарының хаяларында даштарны оюп сиилбип тургаш чуруп көргүскен аң-мең, дириг амытаннарның дүрзү-хевирин бо-ла көрүп болур.

Чижээ, Үрбүнүүн, Кашпалдың, Шелениң, Теректигниң, Шом-Шумнуң, Улуг-Актың, Көшпестиң, Манчүректиң ындыг чурумалдарын көрүп болур. Оон ыңай кижи дүрзү-хевирин көргүскен чайгаар бүтпеи болгаш чонүп-чазап кылган көжээлер оймак-шөлчүгешкер бүрүзүнде.

Бир эвес Чадаананың Үстүү, Алдыы хүрээлерин үревейн, Тываның төп музейлерин кылдыр тургускан болза, амгы үениң болгаш келир үениң аныяк салгалынга кайы хире солун болгаш үнемчелиг болбазыл.

Оон ыңай Хөр-Тайганың Бичии-Бөш-Даггa, Алдыы-Ишкин ооруунга, Кызыл-Тайганың Хорумнуг-Бажыңга бичии дуганнар дүрзү-хевири тургускаш, ону чыл бүрүде дагып турган чүве. Тайга-таңдызынга тыва кижилер чүдүп-тейлеп, хүндүлеп чораанын бодап көөрге, хүндүткел деп үүвени шыңгыы сагып чорааны илдең. Ол дуганчыгаштар Чадаана хүрээлери-биле кады узуткаттынган.

Мээң өскен черим Хөр-Тайганыч Шеле деп чер чүве. Ам Хөр-Тайгам дугайында билир шаам-биле номчукчуларга таныштырып көрейн. Тайганың девискээрин алыр болза, кайы-даа талары 8-9 километр хире деңгем. Бедик талазы-биле Мөңгүн-Тайганың адаанда турар. Хөр-Тайганың эң бедик сүүр бажынче шаандан тура кижи үнмес дээр, чүге дизе хат-салгын алдыыртан өрү сооланнады хадып, кижиниң иеткен хевин өрү салгыннап туруп бээр. Хөр-ле Тайгам деп хүндүлеп чораан. Оон меңги хары кажан-даа эривес. Тайганың аяңнарының сыскыгларында хөртүктээн хар эригде, доңда-даа чок, көгере берген чыдар. Тайганың аяңнары деспелдирек-деспелдирек боон баткылаан. Ол деспелдиректериң эриктерин артыш бүргээн.

Артыш талазы-биле Тывада чок дээн тайга. Оон үнген сыптары өг ынаазы-биле домей чоон. Арга-ыяш бажы куржаанда Тывада бар катчимис, аң-мең шупту бар. Дииң элбек чылдарда ону чүс-чүзүү-биле адыш ап болур. Чайын чеди, сес айларда тайгага баарга, агаар-бойдузу, чечек-чимизи шуут сагланнаар.

Хөр-Тайгадан агып батқан хемнерни санаар болза он ажыг. Чижээ, Үстүү-Талдыг чул, Алдыы-Тайдыг чул, Үстүү-Каргал, Алдыы-Каргал, Үстүү-Чыраалыг ой, Алдыы-Чыраалыг ой, Үстүү-Соор, Алдыы-Соор, Улуг-Шеле, Күр-Шеле, Кугол, Теректиг, Шом-Шум дээш тайганыч артыы талазында хемнерни санаваска безин бо хире хемнерлиг. Оон ыңай мырыңай бичии хемчигештерни санаар болза, та чеже чүве. Теректиг, Шом-Шум деп хемнерниң хаяларынга те, чунма, аргар кошкар шаанда кайгамчык оскен турган. Сөөлгү үеде ол аннар төнүп турар. Оон чылдагаанны—вертолёт-биле кыдыңдан кыра болдап ап туранында.

Хөр-Тайгада эмдыызында ажыглалга киргээн дээрген башка казар байлак хөйүн геологтарның шинчилел ажылдары бадыткап турар. Демир рудазындан эгелээш, алдын, мөңгүн дээш чүү чок дээр. Бо черлер шаандан тура мал одарының талазы-биле изиг ээттуг болгаш кайгамчык мал семиримир чер.

Ам Хөр-Тайгадан агып батқан хемнериниң — Улуг-Шеле биле Курголдуң Хемчикче киргеп ооругларында Артыы-Кужур, Иштии-Кужур деп черлериң дугайында бижип көрейн. Артыы-Кужуриүң суу хөвү ужу Улуг-Бөш-Дагның алдыы талакы артындан үнгеш, Бичии-Бөш-Даг биле Улуг-Бөш-Дагның аразын куду агып бадып чыдар, бичии суму суу хире кайгамчык арыг суглуг. Иштии-Кужуриүң суу Улуг-Бөш-Дагның чиге баарындан үнүп чыдар. Оон унунда шыктарны долгандыр кызыл-харагаанар үнгүдээн. Шыктарның кыдында терезиннер, оон аразы кужурларлыг. Ол кужурлар чазын хар эрип чыдырда, азы чаъс чаггаш эрте берип, хүн хүнней бээрге, хогжагар-шагжагар ак апарглаар. Ыначангаш шаандан тура ол чоок-кавының улузу малын шагның хар чок үезинде оон кужурладып, Дус-Дагдан дуставайн чораан.

Бо кужурларның суун ижерге, дуссуш дээрден башка чежени-даа ижерге, шайбиле домей-ле кижиге хоолудуг болуп турар. Бо суглар аржаан суглар шинчээчилери шинчилеп көөр болза, Улуг-Шелениң Хемчикче киргеп ооругларының хола-хараганнар-биле байлак ховулар. Шаанда хуу ажылагый үезинде ол чоок-кавының инек малы ыяшны черле чудавас чораан. Хола-хараган бажы чиген инек оон черле адырлыбас. Ол артында семирий бээр дээр чүве. Оозун бодаарга, хола-харагаң бажы хоолудуг хире.

Ол хола-хараганнар арасындан борбак кулча деп кулча улуг салаа бажындаадаа улуг үнүп турар. Тарымал согунадан-даа артык ажыг болгаш эът, быдаанны эмин арттыр амдан киирер. Мен чаа-ла тараа тарыыр шары бажы мунуп чоорумда, ол ооругларга хуу улус бурга казып, шөлдериниң дашы, хараганың аштап тургаш, дорт чүзүү тараанны тараан. Суггат-биле эки хандыртыганында-ла боор, шуут кижи бажың ажыр үнген. Бир шаң черден (гектарның чартыы чер) ыначан он ийи барба чедир дүжүт ажаап ап турган. А бир эвес центнербиле алыр болза, гектардан 20—30 хире центнери ап турган боор.

Шелениң Оруктуг-Ой деп черде аржаан бар. Ол аржаанның ат-сураа арай алгывайн тур. Мен бодап көөрүмге, ол аржаан дыка ажыктыг хире. Чүге дизе чартыктап, туялап аараан кижилер ол сугга киргеш, эттинип, сегип турарын көрген мен. Мен бичинмде-ле көөрүмге, агып батқан бичии кара сугда, шорга бар чораан. Оозун бодап көөрге, мээң көрүп турарым ырак мурнунда-ла, ол аржаанга улус кирип эмнеңин турган. Оон ыңай бир солун чүве—ол-ла Оруктуг-Ой аксының үстүү талазы хавак кырында оваа. Ол базала 1938-1939 чылдар боор, оваа деп чүве узун сүүк чыраа-биле бүткен ажингир. Ишти элээн делгем, бажы шиш, дооразы шуут-ла чатпагар оваалап каан чыраа чораан. Оваяны чеди, сес айларда дагыыр чорду. Ол дагыырда хамы-даа, ламазыдаа чыл бүрүде дагыыр. Оваа дагаанда, мөгелер хүреттирип, аъттар чарыштырып холчок-ла байырлаар. Арбанындан хавыртып алган аъш-чемин улуг чадыгларга делгээр. Дүлген аът, быжырган бооргак, быштак дээш оске-даа чемнерни делгей салгылап каан, мөгелер хүрежир дээш девип үнерге, ол аъш-чемлеп адыштарыны арбактап алгаш, чыылган чонче чажып, девип бар чыдарын черге утпас мен.

Доржу ОНДАР.

ТӨӨГҮ КИЖИЗИДЕР

Бо чылдың октябрь 29-та үнген «Шын» солунда Виктор Сагаан-оолдуң «Кырен суурда музей» деп үүлүнде Сүт-Хөлге алдан-дургун музейин тургузар болза эки деп саналын деткип тур мен. Оларның кетиен хевин, боочепсээн, ыр-шооруи, эт-хереселдерин, шаажылаткан чери Улаастай дугайында болгаш оларга хамаарышкан төөгү, архив документилерин, сактыышкыннарны амгы салгалга көргүзери дыка солун болур.

Тываның сураглыг чогаалчылары С. Сарыг-оолдуң «Алдан-дургун» деп ному, В. Кек-оолдуң «Самбажык» деп шиизи-даа бар. Ынчалзадаа анаа немей оларның хереселин музейге көзүлдүр дерип каарга, улам тода, билдингир, уттүндүрбас болур ийик.

Совхозтар төптеринде бисте төөгүлүг тураскаалдар, музейлер, оода-ла дериглер, альбомнар, фото-чуруктар безин чок. Төөгүлүг тураскаалдар камгалаар, чыыр организация районда бар, кылган ажылы-даа көзүлбестир.

Бо чылын Кемерово хоорайга чорааш, аңаа ийи төөгүдүг музейлер көрдүм. Ада-чурттуң дайынын база областтың шаандагы төөгүзүн көргүскен болду. Үндезин чурттакчылары турган шоорлар, алеуттар болгаш өскедаа улустарның оран-савазы, аңнаар хереселдери, хеп-сыны, паш-хымыжы бистиң эрги тывалар-биле дыка домейлешкек боорга, ажок сонуургап көрдүвүс. «Чүс катап дыңнаарының орнунга, чаңгыс катап көргени дээрге» — деп, тыва үлегер домак бар болгай.

Башкылар, лекторлар аасбиле чеже чугаалаар бис. Амгы салгалга хамык чүвени херек кырында көргүзер, ынчан оларның билии быжыг, төрээн чуртунга, чонунга сонуургал, чоргаарал, ынакшыл көдүрлүг эвеспе.

Амгы өөреникчилер төрээн суурнуң, районунуң төөгүзүн, бойдузун безин эки билбес боор-дур. Чижээ, Эрзинде кайгамчык чараш боду бүткен бойдус чурумалдыг Тере-Хөл, Бай-Хөл, Кара-Хөл, Дус-Хөл дээр хөлдер бар. Оларның кижилерге кончуг эки эм шынарлыг ажык-дузазы, балык-байлаа, чүүл бүрү куштары, үнүжү, дириг амытаны, сугларының, дустарының химиктиг составы кандыгыл? Районда кайда ажыктыг казымал байлактар барыл?

Даглар, хемнериң аттарының төөгүзү кандыгыл? Төөгүдүг черлер, кежээлер, хорумнар, биижиктиг хаялар хөй. Үстүнде ол хөлдер кайы үеден бээр ханчап тывылганыл? Бо бүгүнү тодарадыр, өөредир ужурдуг бис. Бо ажыл бойдус байлаан амгы салгал чаптаң, камнап хумагалаарынга чаңчыктырар ужурлуг.

Самагалдайга, Эрзинге, Бай-Хөлге эрги кыдат архитектуралыг хүрээлер турган болгай. Оода оларның бичии макединтус-тус хамаарышкан школаларга, музейлерге кылып тургусса кандыг чүвел?

Алексей ДАМДЫН.

Кызылчыларның кичээнгейинге

Кызылдың пиво заводунда 0,5 литр хемчээлдиг шилдернің чөк болуп турары-биле холбаштыр, бүдүрүп турар продукцияларны долу хемчээлдии-биле бүдүрүп, чонуң негелдезин соок суксуннар-биле хандырып шыдазайн турар.

0,5 литр хемчээлдиг шил саваларны дараазында шил хүлээп алыр пунктуларга дужаарын аъш-чем садыы диеп тур:

Магазинниерниң адрестери	Ажылдаар шактары	Чапсарлаар шактары
№ 2 магазин Титов 60	11-19	14-15
№ 13 магазин Дружба 21	11-20	14-15
№ 9 магазин Октябрьская 19	8-17	14-15
Алгы заводу Семирацкая 77	10-18	14-15
№ 40 магазин Кочетов 94	11-19	14-15
№ 42 магазин Правобережная 4	11-19	14-15
№ 34 магазин Пушкин 2	11-19	15-16
№ 46 магазин Калинин 31	11-19	14-15
№ 56 магазин Карбышев	11-19	14-15
Надомник Декабристов 13	10-19	14-15

Тайылбыр: № 13 магазин Дружба 21, № 40 магазин Кочетов 94 пятница, суббота хүннеринде дыштанар. Алты заводунда магазин суббота, воскресенье хүннеринде дыштанар, арткан магазиннер воскресенье, понедельник хүннеринде дыштанар

Аъш-чем магазиннери

№ 14 магазин Северная 19	11-19	15-16
№ 2 магазин Титов 60	8-20	14-15
№ 13 магазин Дружба 21	8-20	14-15
№ 15 магазин Каа-Хем 52	8-20	14-15
№ 19 магазин Ровенская 8	9-20	14-15
№ 20 магазин Ленин 20	8-20	14-15
№ 22 магазин Кирпичная	8-20	14-15
№ 26 магазин базаар девискээринде	8-20	14-15
№ 29 магазин Шевченко 113	9-20	14-15
№ 35 магазин Салчак Тока 42	9-20	14-15
№ 38 магазин Кечил-оол 69	9-20	14-15
№ 40 магазин Кочетов 94	8-20	14-15
№ 42 магазин Правобережная 4	9-20	14-15
№ 43 магазин Беспалов 17	9-20	14-15
№ 41 магазин Паротурбинная 17	9-20	14-15
№ 44 магазин Гранитная 4	9-20	14-15
№ 46 магазин Калинин 31	11-20	15-16
№ 56 магазин Маяковская 27	9-20	14-15

Тайылбыр: № 19 магазин Ровенская 8 воскресеньеде 9-15 шакка чедир ажылдаар, арткан магазиннер воскресеньеде дыштанар.

Сураглыг америк шии чогаалчызы Нил Саймоннуң «Кызыл-даваң парика кылаштан чораан» деп катырынчыг шиизиниң башгайы көрүлдези Москваның Академиктиг сатира театрында болган. Ол шиң — чаа өглениишиниң бачыт-тыг болуп төнген төөгүзүдүр.

Шиини тургускан режиссеру — РСФСР-ниң алдарлыг артизи Н. Данкман, режиссер С. Васильевский, чуруучу М. Рыбасова, хөгжүм-биле кааскалгазы А. Чевскийнин.

ЧУРУКТА: шиидеп көргүзүг. Кори Брэттер — артист Е. Яковлева, телефон мастери — артист Г. Богданов.

М. СТРОКОВТУҢ фотозу. (СЭТА-ның фотохрониказы).

Телевидение

АПРЕЛЬ 4

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Мультфильмнер. 9.05 «Экин, музыка!». 10.05 Н. В. Гогольдуң чогаадыкчы ажылының дугайында. 12.30 — 13.00 «Үе». 15.45 Музыка эртинези. В. А. Моцарт. Р. Шуман. Концерт. 16.55 «ТелеЭКО». Журнал. 17.25 Уругларга шагы. 18.25 Коллаж (реклама, чарлаллар, информация). 18.30 «Үе». 19.00 Чуруктуңуның мастерскаязында. В. Ахунов биле Т. Миржалилов. (Үзбек ССР). 19.30 «Эрги модаңың комедиязы». Уран-чечен фильм. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 Телетаныжылга. ССРЭ-ниң улустуң артистери Е. Максимова биле В. Васильев. 23.10 И. С. Бах. Концерт. 23.25 «Киллер». (Экономика болгаш мөзүшынаар, азы Кижиге чүү хөрегил?») 23.45—00.10 Медээлер.

ИПИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильмнер. 8.35; 9.35 Информатиканың болгаш саналга техниказының үндезинчери. 11 класс. ЭСМ өөренириңге дузалыг. 9.05 Немец дыл. 1-ги чыл. 10.05 Немец дыл. 2-ги чыл. 10.35; 11.35 Музыка. 5 класс. М. П. Мусоргский. «Делгелгеден чуруктар». 11.05 Авам, ачам база мен. 12.05 «Экран мастерлери». Кинорежиссер А. А. Тарковскийниң амыдыралының болгаш чогаадыкчы ажылының дугайында. 13.20 Ф. И. Шаляпин аттыг Бүгү-россияның IX опера фестивалы. 14.05 — 15.15 «Баштайгы өөрүшкүлер». Хөй сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 17.50 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Көрүнүк». Обытун суг курлавырларын камгалаар дугайында. (Новосибирск).

КЫЗЫЛДАН

18.30 Уругларга фильм. 19.00 Тыва АССР-ниң Күртелерадиозукун симфоникти-иг оркестриниң концерти. 19.30 «Тыва чергелеп». Үндурулгеде: Медээлер. «Парторганизацияларда отчёттар болгаш сонгулдаалар». «Чурттагы орал-бажыңы — 2000». «Коскү агитация — пропагандаңың дээштиг хевири». Медээлер. 20.05 Медээлер. 20.10 Чарлаллар.

МОСКВАДАН

20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.45 Молдавиялың күрүне консерваториязының педагогтарының болгаш студентилериниң концерти. 23.25 «Ада хөөрүнүң ялымы». 23.55—01.05 «Экран мастерлери». Кинорежиссёр А. А. Тарковскийниң амыдыралының болгаш чогаадыкчы ажылының дугайында.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

19.00 Е. Иванова ырлаар. 19.50 Барымдаалыг фильм. 20.10 Коллаж (реклама, чарлаллар, информация). 20.15 — 20.30 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Кино

АПРЕЛЬ 4-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Бачыттыг доллар» (Венгрия) 9.00, 10.40, 12.30, 14.20. «Ыңаам Раджа» (Индия, (2 сериялыг) 16.10, 19.00. **Көрүлде залынга: «Хемнер агып батқан тайга кырында»** 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Коргудуушкуначар» 9.00. **«Хоютку»** (2 сериялыг) 10.20, 13.00 **«Мөге даңгырак»** (2 сериялыг) 14.40, 20.30. **«Тоянчы болгаш куу куш»** (КУР) 18.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Федор Кузьмичиниң амыдыралындан» (2 сериялыг) 13.30, 16, 20. **«Бедик хан»** (ССРЭ — Польша) 19.30 (узаткан) шактарда.

КПТУ-4-түң администрациязы курстуң доозукчуларының ада-иелериниң хурадынче ада-иелерии чалап тур.

Хурал училищениң бажыңынга апрель 7-де 10 шакта болур.

ТЕАТР

Апрель 5-те. Монгуш Көжелдейниң «Үш чүүл эртемниг оол» деп шиизи болур. Эгелээри 19 шакта.

Театриың тыва артистер болүүнүң ол шиизин кээп көөрүнче бистиң хоорайның чурттакчыларын болгаш эргим аалчыларын театриың директциязы чалап турар. Шиң чоруп турган үеде оон сөөүн орус дылче очулурар.

Агаар

Республикага шокар будуттаар. Чагбас. Барыын чүктен хаттың дургени сегүндада 9-14 метр. Күштели бергенде 18.22 метр чеде бээр. Дүне агаарның температуразы 3-8, чамдык черлерге 9-14 градус соор. Хүндүс 3-8 чамдык черлерге 0-5 градус чылыыр.

Кызылга шокар будуттаар. Чагбас. Хүниүң ийиги чартыында хат күштели бергенде секундада 20-23 метр чеде бээр. Дүне 3-5 градус соор, хүндүс 10-12 градус чылыыр.

667000 Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
З. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Киллистер: ◆ партижи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет түргүзүг — 3-31-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа киллиши — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-83; корректорлар — 3-37-11; ◆ чыдыруучулер — 2-27-41; ◆ солун келбейн Заргында — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 28000 эка.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер. полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 397. ТС — 00587

Индекс 54241

Туваннскай республиканскай БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-нин Дээди Соведининиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл апрель 5 четверг № 79 (14279)

1925 чылда үндезилеттингеш Ертээ 3 чер.

ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ СЕССИЯЗЫНДА

Чаа хоойлулар хүлээп алдынган

ССРЭ-ден эвилелдешкен республиканың үнери-биле холбашкан айтырыгларны шиитпирлээр чурумунуң дугайында Хоойлунуң ийиги номчулгазы ССРЭ-ниң Дээди Соведининиң палаталарының тус-тус хуралдарынга апрель 3-те болган. Ийи палаталарның үүлдүг деп көрген ол документизи ону парлаан хүнүнден эгелеп күштүг болур. ССРЭ-ден үнер дугайында айтырыгны республиканың девискээринде доктаамал чурттап турар ССРЭ-ниң бүгү хамаатыларының референдуму-биле (саналоналын илергейлээн бадылаашкыны-биле) Хоойлуга дүүштүр шиитпирлээр. Ол айтырыгны үзе шиитпирлээринге оларның бадылаашкынарының үштүң ийидең эвээш эвес кезии негеттинер. Ооң сөөлүнде ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизи 5 чылдан хөй эвес хуусаалыт шилчилге үезин доктаадыр. Эвилел болгаш тус-тус республикалар-биле өнчү-хөренги, сан-хөө-кредит айтырыглары ол үениң дургузунда шиитпирлеттинген турар ужурлуг.

Хоойлу төлевилелинге хамаарыштыр депутаттарның киирген саналдарының, сүмелериниң хөй нуруузун барымдаалап көргеш, Хоойлуга киирген. Чижээ, референдум сөөлүнде шилчилге үезинiң дугайында үүлдү улам-на тодаргайлап айыткан. ССРЭ-ниң составындан эвилелдешкен республиканың үнериниң дугайында айтырыг баштайгы референдумнуң үезинде шиитпирлеттинмес болза, дараазында дагыи референдумну он чылдан эвээш эвес үе эрткенде чорудары Хоойлуда көрдүнген. Республиканың күрүне эрге-чагыргазының дээди органының инициативазын азы ооң девискээринде доктаамал чурттап турар болгаш ССРЭ-ниң хоойлужудулгазынга дүүштүр бадылаар эргелиг ССРЭ хамаатыларының онуң бир кезииниң негээнин өзугаар референдумну катап чорудар дугайында үүлүл Хоойлуда база быжыглаттынган. Референдумну чорудуп турган үеде агитация кылыры хоруглуг, национал бөлүктерниң мөөңү-биле чурттап турар районнарынга күзел-сорукту илергейлээниниң түңнелдерин аңгы барымдаалап көөр.

Бо айтырыг талазы-биле хүлээп алдынган чаа Хоойлу чамдык парламентарийлерге күзенчиг эвес болганын палаталарга санал-оналдарның беришкинии бадыткаан: чамдыктары Хоойлуну эмин эртир чымчак, чөпшээрежикчи, өскелери — кедергей шыңгыы деп санап турар. Чижээ, депутат Т. П. Буачидзениң бодалын өзугаар алырга, «ССРЭ-ден үнүп болбазының дугайында» Хоойлу үлээп алдынган ышкаш. Ынчангаш Хоойлу төлевилелинге Грузияның делегациязы удур бадылаар деп, ол медеглээн.

Эвилел Соведининиң дергазының дугайында ССРЭ-ниң Дээди Соведининиң ол Палатазынга үш хүн дургузунда узамдыгып келген айтырыг ам шиитпирлеттинген. ССРЭ-ниң Дээди Соведининиң дергазынга «Известия» солунның кол редактору И. Д. Лаптев сонгуттурган. Анаа көргүскен бедик идегел дээш өөрүп четтиргенин депутаттарга ол илергейлээн.

Онзагай байдалдың эргехоойлу чурумунуң дугайында Хоойлу төлевилелин палатаның кежигүннери ийиги номчулгазын өзугаар чугаалажып көргеп. Национаддар Совединге ол документинии ооң бүдүүзүнде база чугаалажып көрген болгаш үүлдүг деп санаан. Хоойлу төлевилелин ооң түс-тус үүлдүгерин өзугаар чугаалажып көрген сөөлүнде Эвилел Совединге хүлээп алдынган. Хоойлу парлаан хүнүнден сонгаар күштүг болур.

ССРЭ-ниң Дээди Соведининиң сессиязы апрель 4-те ажылын үргүлчүлээн.

(СЭТА).

СЭКП ТК-ның Россия бюрозунда

СЭКП ТК-ның Россия бюрозунуң хуралы апрель 3-те болган. Россияның партия конференциязынга белеткеп айтырыгларын аңаа чугаалажып көрген. Россияның партия конференциязын белеткээр кылдыр партиянын крайлар, областар, округтар организацияларының төлээлекчилеринден (организация бүргүзүнден бир төлээлекчи) тургустунган белеткел комитединиң кежигүннери хуралга киришкен. Комитет кежигүннериниң аразында — ажылчыннар, тараачыннар, интеллигенцияның төлээлекчилери, Россия Федерациязының партия ажылдакчылары. Оларның үштүң — бирээзиден хөй кези — партияның эге болгаш цех организацияларының секретарылары, партбөлүктер организакчылары.

СЭКП ТК-ның секретары Ю. А. Манаенков хуралга дыңнадыг кылган. Саналонал бээринге киришкеннер: Ю. М. Александрович — СЭКП Челябинск обкомунуң секретары, А. И. Селезнев — СЭКП Курск обкомунуң бирги секретары, В. А. Тюлькин — Ленинградтың «Авангард» эртем-бүдүрүлге каттыжылышкынында партком секретары, В. В. Чикин — «Советская Россия» солуннуң кол редактору, В. А. Миндолин — Новосибирск хоорайның СЭКП Совет райкомунуң бирги секретары, М. А. Гасанов — Дагестанда электротермит керекселдерин бүдүрер заводтуң эптекчи-слесарьлар бригадири, А. С. Арапов — СЭКП Горький хооркомунуң секретары, Н. Ж. Бурцев — Улан-Удэниң локомотив-вагон септээр заводунуң электрик-эптекчизи, Г. И. Гришук — Воронежтиң «Электроника» эртем-бүдүрүлге каттыжылышкынында партком секретары, Б. В. Гидаспов — СЭКП Ленинград обкомунуң болгаш хооркомунуң бирги секретары, Н. Х. Любимов — Иркутскиниң ужар үүл бүдүрүлге каттыжылышкынының слесарь-эптекчизи, В. А. Кущов — СЭКП Вологда обкомунуң бирги секретары, Ю. В. Петров — Томскиниң Күрүне университединиң партком секретары, В. И. Воротников — РСФСР-ниң Дээди Соведининиң Президиумунуң Даргазы, Г. В. Сивец — «Ижевскиниң механиктиг заводу» бүдүрүлге каттыжылышкынында партком секретары.

Россияның партия конференциязын 1990 чылдың июнь 19-та Москва хоорайга эрттирер дугайында шиитпир хүлээп алдынган. Конференцияны белеткээр талазы-биле кол хемчегленiң планын чугаалажып көрген болгаш колдуунда үүлдүг деп санаан. Белеткел комитединиң кежигүннериниң иштинден ажылчын бөлүктер тургустунган. Россияның партия конференциязынга чугаалажып көөру эргежок чүгүла айтырыглар талазы-биле парторганизацияларның, коммунистерниң сүмелерин, саналоналдарын өөренип көөр база нинилештирер тускай комиссияны организастаан.

М. С. Горбачев хуралга үүве чугаалаан.

СЭКП ОБКОМУНУҢ БЮРОЗУНДА

Апрель 3-те СЭКП обкомунуң бюрозунуң ээлчеглиг хуралы болган. «Партияның область комитединиң кежигүннериниң болгаш кежигүнге кандидаттарның хамаатыларны хүлээп алырын СЭКП обкомунуң хүлээп алышкын өрээлинге организастаарының дугайында» айтырыгны аңаа чугаалашкан. Бадылаттынган график өзугаар СЭКП обкомунуң кежигүннери болгаш кежигүнге кандидаттар хамаатыларны **понедельник санында 9-тан 19 шак чедир үеде**, суббота база воскресеньеден аңгыда неделяның артқан хүннеринде **14 шактан 19 шакка чедир № 16 өрээлге хүлээп адыр, телефону 2-12-46.**

СЭКП обкомунуң бюрозу партия Кызыл хооркомунга, райкомнарынга, совет, ажылагый, хөй-иниги организацияларының коммунист удуртукчуларынга хамаатыларның тодаргай саналдарын болгаш дилегларин кичээнгейлиг сайгарып көөрүн, оларның негелделерин көөрде, эрэнгейлээр, дүжүмет-сиг, тоомча чок чорукту болдурбазын дагзыш сүмелээн.

СЭКП обкомунуң бюрозу Новосибирскиде партияның дээди школазынга өөренир кылдыр саналдан киирген кандидатураларның дазызын бадылаан.

30—40 чылдарда болгаш 50 чылдарның эгезинде үндезин барымдаа чокка шиитирген партия кежигүннерин агартыр талазы-биле партия обкомунуң чанында партийжи контроль комиссиязының киирип келген материалдарын СЭКП обкомунуң бюрозу чугаалажып көргеш, Элбек Мартекей Сааяны (мөчээнниң сөөлүнде), Идам Лопсан-оол Сааяны (Шожалды) болгаш Көк Ондар-оол Сааяны партияга кежигүн кылдыр катап доктааткан.

1899 чылда төрүттүнген Э. М. Саая 1927 чылдан 1944 чылга чедир партия кежигүнү турган. Ол хоругдаттырар мурнунда Өвүр кожуунуң Саглы сумузунуң даргазынга ажылдаан. 1944 чылдың июль 12-де хоругдаттырган. Контрреволюстуг бөлүктүң киржикчизи кылдыр барымдаа чокка буруудаттырган Э. М. Сааяны ТАР-ның Дээди суду 20 чылда хосталгазын казып шиитткен.

1890 чылда төрүттүнген И. Л. Саая (Шожал) 1929 чылдан 1944 чылга чедир партия кежигүнү турган, хоругдаттырар мурнунда Өвүр кожуунуң Саглы сумузунга нам үүрүнүң секретарынга ажылдаан. Контрреволюстуг үүлгедиг кылган деп буруудаттыргаш, ТАР-ның Дээди судунуң шииткелии өзугаар 1944 чылдың октябрьда 25 чыл хуусаалыг кылдыр хосталгазын казыттырып шиитирген.

1914 чылда төрүттүнген К. О. Саая 1941 чылдан 1944 чылга чедир партия кежигүнү турган бөдүүн арат, контрреволюстуг бөлүкке киришкен деп барымдаа чокка буруудаттырган, ТАР-ның Дээди суду ону 15 чылда хосталгазын казып шиитткен.

Э. М. Сааяның, И. Л. Сааяның (Шожалдың) болгаш К. О. Сааяның киришкени дээш контрреволюстуг бөлүктүң турбаанын хыналда бадыткаан. Бо эштерге хамаарыштыр шииткелди РСФСР-ниң Дээди судунуң Суд коллегиязы 1964 чылдың апрель 18-те бодунуң тодаргайлааны-биле күш чок болдурган, кем-херек үүлгедиишкиннериниң болуушкунары чок турганын барымдаалаш, оларны бүрүнү-биле агарткан.

СЭКП обкомунуң бюрозунга өске-даа чамдык айтырыгларны база чугаалажып көргеш, хамаарышкан доктаалдарны хүлээп алган.

ССРЭ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАНЫНДА ПАРЛАЛГА АЛБАНЫ ДЫҢНАДЫП ТУР

ССРЭ-ниң Президентизиниң, ооң тургусканы ажылчын органнарның ажыл-чорудулгазы калбак ажык-чарлыг чоруктуң байдалынга боттаныр. Ол дугайын Президентиниң чанында парлалга албаныңың журналистеривиле бирги ужуражыышкынга дыңнаткан. Брифинг апрель 3-те Москвага болган. Ол албан-дужаалга чап-чаа томуйлаткан ССРЭ-ниң Президентизиниң чанында парлалга албаныңың удуртукчузу А. А. Масленниковтуң меделээни болза: М. С. Горбачевтуң айтыышкынының өзугаар парлалга-биле мындыг чергелиг ужуражыышкынныар неделя санында бирден эвээш эвес катап эртер. Президент боду база журналистер-биле доктаамал ужурашкылаар.

М. С. Горбачевтуң Президент боол ажылдап эгелээн баштайгы хүннеринге безин совет болгаш даштыкы корреспондентилер улуг сонуургалды илереткен. Оларга Президент чөвүлелиниң база Федерация чөвүлелиниң хуралдарының дугайын дыннаткан. Ол хуралдарга кичээнгейниң төвүнге чуртта чаартылгаларны дүргедедиринiң, Президентиниң делегей харылзааларының талазы-биле практиктиг базымнарының дугайында айтырыгларны тургускан туган.

Парлалганың төлээлекчилери элээп хөй айтырыгларга харылаарны алган: Президент чөвүлелин тургузары доозулган бе, ол чөвүлел, Федерация чөвүлели-даа моон сонгаар кандыг айтырыгларны сайгарып чугаалажырыл, сонгуттунган составы-биле «президент командазы» дээштиг ажылдап шыдаар бе дээш өске-даа.

Дээди Соведтиң Литва ССР-ге хамаарыштыр шиитпирлери-биле холбаштыр боор турар болуушкуннарга журналистер сонуургалын илеретпеккеи. Литва болза Совет Эвилелиниң кезии, ынчангаш ол республиканың болгаш чурттуң бот-боттарының аразында хамаарылгаларының бүгү айтырыгларын ССРЭ Конституциязынга дүүштүр, хоойлу принциптерин сагыырының база кажиниң эргелерин хүндүлээринiң үндезининге шиитпирлеттинер үжурлуг деп харыыны олар алган.

Парлалга албаныңың удуртукчузу айтырыгларга харыылавышаан, чурттуң Президентизин хөй санныг улуг хемчээлдиг сагыш салыышкынарга бүргеткен-даа болза, парлалгада үнүп турар чүүлдерни кичээнгейлиг көөрүн утпайн турар деп демделээн. Чижээ, ажылчы чоинуң чагааларын болгаш сөөлгү хүннердеги солуи материалдарының талазы-биле ол чазакка тодаргай даалгаларны берген.

Экономиктиг политиканың, чурттуң амыдыралының бүгү талаларынга демократтыг чаартылгаларны улам ынай дүргедедиринiң чугула айтырыгларын Президент деңнелиниге ам болур деп турар сайгарып чугаалажылганың үжүр-утказының дугайында журналистерге чугаалап берген.

(СЭТА).

СУББОТНИК ШТАВЫ ТУРГУСТУНГАН

В. И. Ленининиң төрүттүнген хүнүнден бээр 120 чыл оюнга алдар болдурган юбилейлиг Коммунистиг субботниктi 1990 чылдың апрель 21-де эрттирер дугайында республиканың бүдүрүлгелер болгаш организациялар коллективтериниң инициативазын СЭКП Тыва обкомунуң бюрозу үүлдүг деп көргенiн моон мурнунда парлалгага дыңнаткан болгай.

Субботникти белеткээр болгаш эрттирер талазы-биле хамаарышкан штабтарны чер-черге дарый организастап тургузарын СЭКП-ниң Кызыл хооркомундан, райкомнарындан, улус депутаттарының Советтериниң күүсконнарындан Коммунистиг субботник эрттирер республика штавы дилеп турар.

Субботникке белеткелдиң үезинде күш-ажылчы коллективтерге, хоорайларның, суурларның, районнарның ажылчы чонуңуң ортузунга политика-книжизидилгелиг болгаш организакчы ажылды калбартыры, күш-ажыл байырлалының хүнүнде хамаатыларның бедик бүдүрүкчүлүг ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны бап бурунгаар хандырары, Коммунистиг юбилей субботнигин эң-не бедик деңнелге эрттирери эргежок чугула. График болгаш эвилчег ёзугаар ажылдап турар коллективтерге субботникти кайы-даа үеде эрттирерин оларга чөпшээреп турар. Субботник үезинде ажылдап алдынган акша-хөрөнгилерни не-чаштарның материал-техниктиг хандырылга баазазын экижидеринге база калбартырынга ажыглаар кылдыр хооркүүскомнуң болгаш райкүүскомнарның эргезинге арттырарын сүмелеп турар. Субботник дугайында сан-медээлерни чыырынга болгаш түңнээринге күрүне статистиказының хоорай болгаш районнар килдистерин кииришпиин болур. Субботник дугайында медээлерни ол хүн дараазында телефоннар-биле республика штавынга бээр: 2-27-57, 2-12-58, медээни түс черния-биле 15 шакка чедир дамчыдар.

Республика штавы Советтер бажыңынга ажылдаар.

Часкы хову ажылдарынга белеткел — хүннүң чугула айтырыы

БЕЛЕТКЕЛ ХӨЙ ТАЛАЛЫГ: техника, үрезин, суггат...

Бай-Тайганың ажыл-агыйлары бо чылын ниитизи-биле 4573 гектарга янзы-бүрү культураларны тарыыр, ооң 1630 тонна тараапы, 3142 тонна силосту, 2227 тонна сенажды, 13724 тонна сигенни база 458 тонна картофель биле ногаапы өстүрүп, ажаап алыр планныг. Салган сорулганы чедип алырда, хамыктың мурнунда часкы тарылгага хынамчалыг белеткенири чугула дээрзи билдингир. Бо ажыл ам районда кандыгыл?

Механизаторлар мурнуку чылдарга бодаарга, техниказың шынарлыг септеп белеткеп турар. «Бай-Тал» биле «Кызыл-Даг» совхозтар кожуг машиналарын бүрүн септеп дооскан. «Тээлиде» арендатор звенолар техниказын боттары септеп ап турар. Эң ылаңгыя Тыва АССР-ниң улус депутады Сергей Ногайның звенозу тракторларын, көдээ ажылагый машиналарын март-тың эгезинде-ле септеп белеткээн, ам чыскаап тургузуп алган.

Часкы сезонга районнуң ажыл-агыйларындан 97 трактор, 126 автомашина болгаш өске-даа техника киржир. Белен техниканы хүлээп алыр комиссиялар АУК-те база совхозтарның боттарында бар, оларны кол агрономнар удуртуп турар.

Механизаторларны, суггатчыларны черниң ёзулуг ээлери кылдыр белеткээр соруулга-биле кышкы үеде оларны агротехниктиг база экономиктиг өөредилгеже хаара туткан. Олар ам аттестация эртеринге белеткенип турар. Часкы тарылгага 252 кижи киржир, оларның кол нуруузу суггатчылар. Техниканы эки ажылдадыры-биле совхозтарда эдикчи-мастерлер звеноларын тургузуп эгелээн.

Чаагай дүжүттү алырының эң кол негелдези — шынарлыг болгаш четчир санныг үрезин. Амгы үеде Бай-Тайганың ажыл-агыйларында 457 тонна үрезин бар, ооң кырынга ам-даа 214 тонна херек. Хынаан үрезинниң 69 хуузу чажар негелдезинге дүгжүр болган. «Бай-Тал» биле «Мурнакчы» совхозтарның үрезиннериниң шынары эки, а «Тээлиниң» 60 тонна үрезинiн катап арыглаар ужурлуг апарган. «Кызыл-Даг» совхозта арбайның 30 тонна үрезинни бурулаш, ортеи болган.

Ниитизи-биле районнуң ажыл-агыйлары үрезинче шоолуг сагыып салбастаан. Үрезин участоктарын аңгылаваан, сорттарны райончутпайн турар. Мурнуку чылдарның түңнелдеринден алгаш көөрге, хораннаашкынче база-ла шоолуг сагаш салбайн келген. Ооң уламындан тараа база картофельге-даа чамдыкта аарыглар таварышкылаар.

Черниң дүжүткүрүн бедидерде, чемнишчидилгени чөп ажыглаары албан. Бо чазын бай-тайгажылар 15070 тонна өдекти тарылга шоолүнге аппарып төгер планныг, бо ажылче «Тээли» совхоз организастыг киргеп. Ында арендатор 5 звено 17 тракторлуг ажылдап турар. Амдыызында 4600 тонна планындан 3200 тонналы төккеп. Минералдыг чемишчидилгени ажыглаары-биле белеткенип турар.

Районнуң тарылга шөлү колдуунда суггаттыг черде. Аңаа 156 суггатчы арендабиле ажылдаар. Оларны чогуур дериг-херекселдер-биле хандырар дээш хемчегленiр ап турар, мында кылыр ужурлуг ажыл ам-даа хөй. «Мурнакчы» биле «Бай-Тал» совхозтарда суггатчыларга майгыннар база бичии бажыңчыгаштар чок.

Районда суггарылга системаларының салбыры (эргелекчизи Долаан Дайынчы) арык-бугаларның дөзүн унун септээр, белеткээр, ол ышкаш Дөң-Терек биле Базарак бугаларының шөлдерiн бүрүн ажыглаар талазы-биле боттуг хемчегленiр дарый алыры негеттинип турар. Мурнунда суггаттыг черлерни чөп ажыглаар талазы-биле четпестер-даа тургулаан. «Бай-Тал» совхозта хөй чылдыг сиген тарып өстүрер ийи коллектив — Н. Ооржак биле Ш. Маңнайның звенолары 1989 чылда республикада безин эң дээре көргүзүглүг болган. Оларның дуржулгазын калбаа-биле ажыглаар, өөренир херек. Аренда, өгбүле, бот-орулга-чарылга керээлериниң талазы-биле чамдык ажылдарны база кылган. Ниитизи-биле ындыг коллективтерде 6000 ажыг гектар шөлдүг 30 звенода быжыглаан.

Хову турлагларын, столоваяларны, чунар-бажыңнарны, кызыл-булуңнарны септээрiя адакталган. Тарылга үезинде ажыл-ишчилериниң социалистиг чарыжының негелделерин ажылдап кылган. Ооң түңнелин 10 хонгаш-ла үндүрер.

Агротехниканың аргалары бүрүн шингээдир талазы-биле кылыр ажылдар кайы-даа совхозта хөй. Чер ажылының продуктулуун бедидеринче урганган программаларны ылап-ла негелде ёзугаар күүседири-биле хемчегленiр алыр ужурлуг.

Седип-оол ИРГИТ.
Бай-Тайга район.

ИДЕГЕЛДИ КӨРГҮСКЕН

Барыын-Хемчик районнуң чамдык чер-чер Советтеринге чоокта чаа эрткен сонгулдалар соонда бирги организастыг сессиялары болуп эрткен. Сессияларга Советтериниң даргаларын оралакчыларын сонгаан, аңгы-аңгы комиссияларны бадылаан. Бо сессиялар демократтыг болгаш ажык-чарлыг чоруктуң байдалынга эрткен болгаш чер-чер Советтериниң удуртулгазы чаартынган.

Кызыл-Мажалык суур Соведининиң даргазынга үш кандидатурадан эң хөй бадылаашкынны (21 депутаттың 8-и удур бадылаан) алгаш журналист Алексей Бегзин ооп сонгуткан. Ооң оралакчызынга ийи кандидатурадан база-ла хөй бадылаашкын алгаш, башкы Надежда Эртине-Очур сонгуткан.

Ындыг сонгулдалар районнуң өске көдээ Советтеринге база эрткен.

Чер-чер Советтериниң чаа сонгуткан составтарынга чон бүзүрел, хөй-хөй чидиг амыдыралчы айтырыгларны олар шиитпирлеп шыдаар дээрзинге идегел турар.

(Бистиң корр.).

Баштайгы организастыг сессиялар

ШИЛИЛГЕЛИГ БАЙДАЛГА

ЧӨӨН-ХЕМЧИК РАЙОН. Район Соведининиң баштайгы организастыг сессиязы болуп эрткен. Аңаа Чөөн-Хемчик район Соведининиң, райкүүскомнуң даргаларын элээн кашаң кижиниң аттарын чажыт бадылаашкынче киргеш, сонгаан. 2 кандидатура киргеп альтернативалыг байдалга Чадаананың № 1 ортумак школазының директору Михаил Васильевич Борбак хөй санныг алгаш, Чөөн-Хемчик район Соведининиң даргазынга сонгуткан.

Райкүүском даргазынга 4 кандидатураны чажыт бадылаашкынче киирген. Аңаа «Чыраа-Бажы» совхозтуң директору Макар Бавукович Монгуш хөй санныг тиилеп үнгеш, улус депутаттарының район Соведининиң күүсконнуң даргазынга сонгуттурган.

ТЕС-ХЕМ РАЙОН. Район Соведининиң чаа чыышта сонгуттурган улус депутаттары организастыг бирги сессиязынга чыглып келген. Улус депутаттарының Тес-Хем район Соведининиң даргазынга Степан Монгушевич Достайны, ооң оралакчызынга Николай Васильевич Чындыгырны сессия сонгаан. Кара-оол Лопсанович Лапчаа альтернативалыг байдалга райкүүском даргазынга сонгуткан.

ЭРГИ ЁЗУ-БИЛЕ ЭРТКЕН

(Барыын-Хемчик район Соведининиң организастыг сессиязындан)

Улус депутаттарының Барыын-Хемчик район Соведининиң 21-ги чыыжының бирги организастыг сессиязы Кызыл-Мажалыкка болуп эрткен. Сессияга организастыг айтырыгларны чугаалашкан.

Бир-ле дугаарында, район Соведининиң даргазынга ажык бадылаашкын-биле СЭКП райкомунуң бирги секретары Б. С. Нурзат сонгуткан. Ооң оралакчызы райкүүском секретары турган З. Т. Ооржак база-ла ынчаар чиик эрте берген. Бо ийи дарганы альтернатива чок сонгаанын немей чугаалап каалыңар.

Райкүүском даргазының албан-дужаалынга С. И. Ильченков база катап сонгудуп алган. Чамдык депутаттар райкүүском даргазының албан-дужаалынга альтернатива кылдыр өске эштерни база саналдап киирип турган, оларны депутат эвес дишкеш хүлээп албаан.

Ооң соонда районнуң улусчу контроль комитединиң, план комиссиязының даргаларын, райкүүском даргазының бирги оралакчызын, бойдус камгалал комитединiң даргазын болгаш райкүүскомнуң килдистериниң эргелекчилерин чүс хуу (7) ажык бадылаашкын-биле депутаттар сонгуп алганнар. Ынчангаш эрги даргалар эргиде олуттарында чаа программа, шылгалда-даа чокка хевээр арткан, чаңгыс-даа чаа кижи сонгутпаан.

Болуп эрткен сессияга хамаарыштыр чамдык депутат эш-өөрүмнүң мурнундан бодалдарымны илередип, солуп дамчыштыр санал-оналдарны солчуксаан мен, чүге дизе хөй-ниитиниң бодалының кайы хире чугулазын билир болгай бис.

Бистиң районнуң көдээ суур Советтериниң бирги организастыг сессияларына удуртур даргаларның дерезин чажыт бадылаашкын-биле эрттиргенiниң түңнелинде, өскерлиишкиннер хөй болган, даргалар солушкан, чаа күштер немешкен. Үлегерлиг, демократчы байдалга эрткен сессиялар ол-дур.

Сессияны эрттирер талазы-биле баш удур тургускан оргкомитеттиң кежигүннери районнуң чамдык удуртукчуларының ыйыышкынынга алыскаш, бирги организастыг сессияны эрги ёзуби-ле, ажык бадылаашкынныг кылдыр эрттиреринге «үлүг-хуузун» киргени хомданчыг. Район Соведининиң даргазынга сонгудуп алгаш Б. С. Нурзат чажыт бадылаашкынны чедип алырын оралдашпаан (боду депутаттарга хол кодуртуп сонгудуп алгаш, өскелерге үлегер болган). Күүсконнуң даргазы С. И. Ильенков база ынчаар эрткен. Ооң-биле кады оргкомитеттиң чам-гени чедип алган деп болур.

Ынчалза-даа «хөй чон мелелеппес, хөлеге туттурбас» деп тыва улустуң үлегер домаа бар. Шынап-ла, чонувус удуртукчуларны боду шилип алыр апаар.

Шак бо сессияга аппаратчыларның агымыңче киргеп депутаттар, таптаашкын чылдарында дег, бадылаңар дээрге-ле, удурланмайн, ужур эдертип, холдарын кодуруп каар хөөннерден ам-даа уштунмааны дыкала хомданчыг-дыр.

Сессияны даргалап дооскан Б. С. Нурзат Тыва АССР-ниң улус депутаттары, чаңгатканнар сөс дилээрге бербейн, үзе шаап каапкан. Район Соведининiң депутады аныяк башкы Г. Ы. Сарыглар ийи катап оралдашкаш, бодалын илередир эргеап чадаан. Демократияны, ажык-чарны ажыглаар дээн депутаттарның чүткүлүү шак мындыг шаптараазыныарга таварышкан.

Василий ХОМУШКУ.
Барыын-Хемчик район.

XXVIII съезд: саналдар, бодалдар, шүгүмчүлдер, сүмелер

Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның Платформазында «Чаа федерацияже» деп бешки кезекте нацияларның болгаш кижиниң эргелериниң талазы-биле партийжи турушту тодарадып турар.

Ында мындыг одуруглар бар: «Расизм, шовинизм, национализм социализмниң принциптеринге, чурттуң хоойлуларынга-даа, улустар аразының норма-чижектеринге-даа дүүшпес. Кандыгдаа эвээш саныг болур болза, чаңгысдаа улус боттарының культуразын, дылын, чүс-чүс чылдарда хевирлеттинип тургустунуп келген онзагай овур-хевирин болгаш аажы-чаңын чидирбес ужуруглуг».

Националдар аразында харылзааларны чогумчудуп, бот-боттарын билчир, хүндүлежир чорукка чонну кижизидери партия организацияларының чугула соруглазы болуп артар. Бо талазы-биле партия обкомунуң пленуму база болган. Ооң шинтпирлерин амыдыралга боттандырарын чедип алыр сорулга туруп турар.

НАЦИОНАЛИЗМНИҢ ПСИХОЛОГИЯЗЫ

Националисчи хөөннер кайы-бир чонның угаан-бодал амыдыралынга революция мурнундагы үениң салдарындан хире-чергези-биле артып калган. Орус царизм өске чоннарның күрүнеге тургузуунуң тыптырынга, экономика болгаш культура талазы-биле оларның хөгжүүрүнге шаптык кадып турган. Сөөк-язы болгаш шажын талазы-биле истеп-сүрүүшкүннер, бир нацияның чонун өскелериниге удурланыштырып бакташтырары — ооң ажыглап турган аргалары бо.

Социализм үезинде бо чорук дораан чиде бербээн. Эрги туруштарның чидери, чаа көрүштериң турумчуулуу эвээш эвес үени негээр. Өске нация кижини хомудадыптар болза, ук кижиниң хамаарылгазы база эки эвес апаар. Шак ындыг үүлдер политика талазы-биле эки быжыкпаан кижилер аразында хууда үскүлежиишкинйерден өөскүп болур.

Ындыгларның хөй кезии — аныяктар болуп болур. Бир кижиниң хууда четпезин бүдүн нацияга хамаарыштыра бээри бар. Хүн бүрү болуп турар бөдүүн чөрүлдээлерии, хуу хомудалдарны националдар аразында хамаарылгаларже киире бээри мыя бо. Ындыг үүлдерни автобустарга, магазиннерге, өске-даа черлерге эскерип болур. Бо чорук кижилерниң культурлуг деңнелиниң кудузун көргүзүп турар. Өске сөөк кижиге хүндүлүг, эки хамаарылганы чедип алырда, иштики культураны бедидери чугула.

Националистиң социал-экономиктиг дөстерии казып кээр болза, ол ханы. Национал дарлал үезинде ындыг болуур ужурлуг деп бодаашкыннар амыдыралга, өг-бүлеге анаа-ла чаңчыл болуп турумчуй бээр. Кижиниң национал чоргааралын базып турар мындыг шоюкнан үүлдер бижиг-даа болуп болур. Кижилер аразында хүн бүрү харылзаа билчилгеге болгаш найыралга экжээр. Өске талазында ол чогумча чокта, хүндүлешпес, бүзүрешпес чоруктар тыпты бээри база чайлаш чок. Колдуунда ол бүгү кижиниң аажы-чаңындан, сагыш човаачалындан, кижизииниден база хамааржыр.

Кандыг-бир бөлүк кижилер бир нацияның национал онзагай талазын, чаңчылдарын кочулап, хүндүлевейн турар болза, ол эки чүвеге чедирбес. Шак ындыг үүлдер хомудалды, хөөнү чок сеткилдерни тывылдырар. Ол чыылза-чыылза, нацияларның бот-боттарынга хамаарылгазынга багай салдар чедирер.

Нациялар бот-боттарының тоогүзүн, чаңчылдарын билбес таварылгалар тургулаар. «Комсомольская правда» солунга бижип турганы ышкаш, Тюменьге ажылдап келген Кавказ чүрттүг аныяктарны өөреникчилер орта билбес болган. Ол улустарның төлөзүлөрии-биле эдержип, амыдыралын, культуразын, чаңчылдарын билбээн болган оларны садыг кылып чоруур кижилер кылдыр бодап турган. Шак мындыг үүлдерни болдурбазыбиле, аралажып, чаңгыс черде ажылдап турар аңгы-аңгы нацияның төлөзлери бот-боттарын эки билген турарын чедип алыр болза эки. Бо талазы-биле тайылбыр ажылын күштелдирери чугула.

Национализмниң тыптып келириниң боттуг чылдагаанны — нииттилелдиң чамдык кежигүннериниң угаан-медерелинге буржуаз идеологияның салдары. Антикоммунизмниң идеологтары национал сеткил-хөөнге ойнап алырын кызыдып тургарлар. Парлалганы олар оптуг ажыглап турар. Олар совет улустуң найыралынга эки эвес салдарны чедирер соруулганы салып турарлар.

Субъективтиг чылдагааннар: чамдык удуртукчуларның частырыы, ленинчи национал политиканы оларның хажытканы. Национал харылзаалариның хөгжүлдезин шинчилеп тура, шын эвес үнелел берген ажылдарның салдары база бар. Чоокка чедир-ле национал сонуургалды эргиниң артыышкыны кылдыр көрүп, а интернационализмни национал айтырыгдан хоорук көөр чоруктар тургап. Өске талазында шупту чүвени үүгле национал культураның хөгжүлдезинче угландырыгаш, оларның чоокшулажылгазын үгүп алыр болза база шын эвес. Аңгыланып, кызыы апаары шын эвес орук ол.

Литературада, уран үүлде, эртем ажылдарында национал онзагай таланы көргүзерии кызыткаш, реакцыл-национализчи болгаш шажычы чаңчылдарны хөөктүре бээр, бир чонның төөгүзүн өскезиинден ажыр көре бээр үүлдер тургулаан. Ынчангаш эрги үени алгап, ону амгы үеге удурланыштырып, эртекен дуржулганы шүгүмчүлекчи эвес, аңгы туружу-биле эвес хүлээп ап турары шын эвес. Угаан-бодал үнелээшкинниринге аңгы-төөгү талазы-биле туруш херек.

Бодуңуң нациязыңга ынак болууру дээрге ооң кайгамчык, онзагай дээрзин хоореткен бүзүрелге алзыры, кызыы чоруун быжыктырары эвес. Ындыг үүлдер интернационализмге дүүшпес. Национал сонуургалды ниити сонуургалдардан артыр көрүп болбас. Платформада айыттынган хемчеглерни деткип турар мен.

Владимир БАГАЙ-ООЛ.
Кызылдың педагогика институдунуң улуг башкызы.

Партийжи амыдырал: отчёттар болгаш соңгулдалар

ИДЕПКЕЙЖИЗИ ИЛЕРЕП КЕЛ ЧЫДАР

Кызылдың партия эге организацияларында отчёт-соңгулдалар адакталып турар. Бо хуралга партия эге организацияларының үнү мурнукузундан ыыткыр кылдыр дыңналып, оларның туружу биеэги маажым бай. далындан бир базым бурунгаар шимчеп эгелээн. Эге организациялар маңаа чүгле боттарының иштики ажыл-херектери-биле кызыгаарланмайн, хоорайның партия организациязының амыдыралынга хөрлүг үлүүн киирери-биле партия обкомунуң, хооркомунуң, Министрлер Чөвүлелиниң база өске-даа организацияларның адрезинге хамаарыштыр шүгүмчүлекчи-даа, сүмелекчидаа саналдарын киирип турарлар. Шак ындыг саналдарның чамдыктарын допчулай көөрү артык эвес Аңныыр-тывыш ажыл-агый каттыжыышкынының партия эге организациязындан киргеи саналдардан одуруглар: «СЭКП обкомунуң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң ажылы колданыкчы стильдиг, төп черлерден чүгле диленип билир. Ол ышкаш мында боттарывыстың улузувус ажыл-агыйга чединмейн турда, соңгаарган кижилер чалаар чаңчылдыг. (Ю. С. Катковтуң саналындан). Шустов: «Республикада чер камгалалының талазыбиле кым-даа тодаргай харыысалга чүктевейн турар. Удатпас мал одарладыр чер тывылбастаар чыгам апарган».

Партия организацияларыкол нургулайында ажылагый айтырыгларынга үстүгүп алгаш, идеология ажылын херекке албайн турар дугайында шүгүмчүлдер база үнгүлээн. Ол талазы-биле караа четпестериниң бүгү-россия нииттилелиниң Тывада өөредилге-будүрүлге черинин партия эге организациязының отчёт-соңгулдалыг хуралынга А. Н. Кураев чугаалаан.

Сан-хөө министерствозунуң ажылдакчызы Баранова дадывыр акшазы кайнаар барып турарының дугайында партия хооркому отчёдун бербейн турар деп шүгүмчүлээн. Бо ажык-чарның үезинде коммунистер боттарының дадывыры кайда, кандыг хемчээл-биле ажыглаттынып турарының дугайында биликсээри чугаажок. Бо талазы-биле хоорком парлалганы чедир ажыглавайн турар. Элээн хөй эге организациялар партия хооркомунуң ажылы ажык-чарлыг эвес дээрзин шүгүмчүлээн. Ажаалга бан. кызының эргелелиниң эге организациязындан Р. А. Юрков хоорком бодунуң ажылын ажык-чарлыг болдурар талазы-биле «Тувинская правда» солунга иштики хуудусту үндүрүп турарын күзээн.

Коммунист А. Д. Салчак кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демиселдиң түр комитединиң ажылы шуут көзүлбес деп шүгүмчүлээн. Ол талазы-биле улус депутаттарының Кызыл хоорай Советиниң күскомунда тускай ажылдакчыны киирген, ол кижини харын-даа Д. Л. Тинмейниң оралакчызы кылып каан. Ооң ажылы кайыдел коммунистер айтырып турар.

Отчёт-соңгулдалыг партия хуралдарынга олурушкан коллектив кежигүнери база саналдарын берип, боттарының бодалдарын, шүгүмчүлелдерии чугаалап турган. Чижээ, партия хооркомунуң ажылдакчыларының ариын улус танывас, олар чон аразынче шоолуг кирбес дугайында чидиг чугаалар болгулаан. Ол ышкаш чамдык эге организацияларга (чижээ, Тываның электри четкилери) хоорком бодунуң ажылынга экономиктиг методтарны ажыглавайн турарын четпес деп көргеи. Ооң орнунга ол үүрмек ажыл-агыйжы айтырыглар шиитпирлежиринге өйлежип турар.

Бо ышкаш допчулалдан эскерип көөрге безин партия эге организацияларының туружу мурнуку турганындан көдүрүлүп кел чыдары илдең. Олар үениң чугула айтырыгларын бот-тускайлан шиитпирлеп, партийжи амыдыралдың хөй айтырыгларынга харыылап шыдаптар апарганының бадыткалы, бичии-даа бол, бо ышканыл. Эге организацияларга улуг бүзүрел херек. Олар шак мындыг идепкейлиг аян-биле хөделип чоруп олурза, ниитизи-биле партийжи ажылхеректер дээштиг хевиринче кирип, ужур-утказы делгемчип, арга-шинээ хөнүгер.

Март 5-те болуп эрткен хооркомнуң пленумунга болгаш ооң соонда партия эге организацияларының секретарьлары-биле чөвүлел хуралга сүмелекиинии бүзүгаар хооркомнуң соңгулдалыг удуртур органнарынга, ооң секретарьларынга кандидатураларны эге организациялар депшидер ужурлуг.

Ынчангаш бо талазы-биле отчёт-соңгулдалар үезинде оларның идепкейлиг болганын демдеглезе чогуур. Эге организацияларның депшиткенин бүзугаар хооркомнуң секретарьларынга кандидатураларны кылдыр хөй катаптаттының турар фамилияларны адаарга мындыг: М. А. Кыргыс, Б. П. Свинцов, В. В. Оскал-оол, Н. Т. Баскакова. Ол ышкаш чамдык эге организацияларга организацияларның хооркомунуң партийжи амыдыралга элээн көскү черии өөлеп турар мындыг эштерниң кандидатураларын идип үндүргеи: В. А. Подругин, Д. Л. Тинмей, В. А. Асончев, К. С. Кужугет, М. С. Байыр-оол, Ч. С. Григорьев, А. Д. Монгуш, Ю. С. Путинцев, Г. С. Куулар. Кандидатураларның кайызы секретарь апаары удатпас болур хоорайның отчёт-соңгулдалыг конференциязынга илереп кээр.

Ол ышкаш партия хооркомунуң кежигүннериниге кандидаттарның аттарын эге организациялар боттары адап турарлар. Оларның аразында ажылчыннар эвээш эвес: дааранык чы Зинаида Кенден, чолаачылар Валерий Сенников, Юрий Малышев, тудугжу Биче-оол Кара-оол, механик Валерий Илкин, идик мастери Любовь Ли, тудугжу шеверлекчилер бригадири Екатерина Бизяева... бо даңзыны амдаа уламчылап болур.

Отчёт-соңгулдалыг хуралдар үезинде эге организациялар хоорайның XVIII партконференциязынче боттарының делегаттарын база соңгааннар.

Надежда ЭРГЕП.

НАЦИОНАЛ ХЕП, ЧЕМ ДУГАЙЫНДА

Бистиң тыва чон шагшаандан тура боттарының национал культуразын ыдыктыы-биле сагып чорааның төөгүвүс бадыткап турар. Бистиң бо үевисте чурттап ажылдап чоруур аныяктарывыс ада-өгбелериниң национал чаңчылдарын кагбас болза эки.

Шаандагы кара былгаар кадыг идиктер, чычыы, торгу-биле тыва угулзалап даарап кылган тоннарны, бөрттерни көөрге, дыка-ла аянныг болур чүве. Мен шаанда тыва идик-хепти кончуг-ла сонуургап кедип чордум. Ээн ыланғыя кыс уруглар чайын, күзүн шыва, хөвеңнир тонну торгубиле даарап, тыва хээни чеңинге, моюндуруунга, тонуң эдээн долгандыр хээлеп даараап, мөңгүн өөктер кадаап келерге, дыка-ла чараш болур. Куржаныр куру база торгу. Ынчангаш бажың чоон, узун суук дүгүи ийи чара өрээш, чавага-биле белдирге кыстыргаш, баш дүгүи сула салгаш, кылаштаптарга, хевир-сыны чойган, пош тег, аян-шинчилии кедергей.

Ынчаар кеттинген оолдар-уруглар-же улуг-биче кижилер чоргаарал-биле көөр, караа ында баар чүве-ле болгай. Харын-даа адаарганчыг.

Шак мындыг эки хевин улуг-хүннерде, кино, концерт, байырлалдарда кедер болза, дыка-ла таарымчалыг болур чүве, дуңмалар. Ол ышкаш часкы ой алгыдан чымчады эттеп кылгаш, чолдак куртка тоннарны, торгу азы тааржыт өңнүг кылын пөс-биле додарлап алгаш кедерге база-ла эптиг, чылыг. Ак, кара хураган кежи узун тоннарны торгу-биле додарлаап, кедип чордувус.

Тыва эзер, чоңак, таалын, аргамчы, чулар, чүгеннерии ёзулуг тыважыды кылып аарга, дыка-ла эптиг. Багай таагылыг чаваа, богбалар артында хевир-сынныг аларар. Тыва эзерни кып-кызыл будук-биле будааш, эзернин олудунда шывыынга ак өңнүг тырыкы базыткыыштарны дөрт чүгүнге кылыр. Эзернин деспезин хээлеп, төрепчизин кара булгаар-биле кыдыгларын ыскыттап, тыва хээни базып кылыр. Чулар, чүгеннии база чес-холадан белдирлээрге, мал бажын өйбес. Аргамчы, кижен, дужакты өөүп турган, сакпыт, дээштии мыйыс-биле кылыр. Таалынны база-ла булгаар, инек кежи (эттеп каан) азы ан кежи-биле кылгаш, кара, хүрең кремнер-биле сиир чаап алыр.

Бо бүгү аът херекселин бүрүнү-биле четчелээрге, аът чаваш, хевирлиг апаар.

Националтыва чемнеривисти барык уттур деп барганывыс хомуданчыг бооп турар. Ол чемнер-биле амыдырап, өөүп келген тывалар-ла болгай бис. Ам канчап барганывыс ол? Бо дээрге тыва чемивисти аартыктап каапканывыс деп дорту-биле чугаалаар херек. Чиңге-тараа, арбай, ак-тараа далганы, быштак, күрүт, ааржы, ээжегей, чөкпек, хойтпак, тарак, бе хымызы дээн ышкаш чем аймаан ам үүгле малчыннар кылып турарлар.

Бистиң совхозтарда болгаш суур, хоорайда чурттап олурар чоңда хуузунда шээр, бода малдар көөдеп, харыылаа байып турар апарган. Ам малды чежени-даа тудуп болур сен. Ындыг чүве төлээде, үстүнде адаанывыс национал чемнеривисти кылып чип чоруур болза дыка-ла эки ийик.

Тыва чемнерии кижи бүрүзү күзелдии-биле садып, чиир апаар. Эң ыланғыя бе хымызы өкпе-ээрыг кижилерге ёзулуг эм болур. Сүттен кылган тарак, хойтпакты бир стаканны 20 копеекке салар болза, багай чүү деп? Чигирлеп каан өл ааржыны чиирге амданыын чүү дээр боор. Эки-ле чем болдур ийин. Ооң ыцай чодураа, үүргене-биле кыдган кадыктарны кижи чип ханмас чүве.

Тыва национал чемнерде дыка хөй витаминнер бар деп, эмчилер бээин чугаалап турарлар. Бистиң республикада совхозтар национал чемнерии хөёү-биле кылып, совхозтарның чүгле иштинге 10—15 кижиден тургустунган кооперативтерии тургускаш, чонга садып болур-дур. Арбай, ак-тараа соктап дээрбелээр бир механизмден чогаадып көрзе чүл. «Хемчик» совхозта механизатор Бартан-оол Саяа хөй, инек кажаалариның өдээн аштаар тускай комбайн, трактору бээин канчап чогаадып алган-дыр. Кожавыс Моолда далганны дээрбелеп тургаш, ажылагыйларга берип турар. Шак мындыг чогаадыкчы үүлдерден кылзывысса чүл? Ол ышкаш совхозтарда болгаш эът комбинаттарында хөй, өшкү, инек кештерин чымчады эттээр мастерскаядан тургускаш, национал идикхеп аймаан кылыр кооперативтерден ажытса ажырбас боор. Ол ышкаш инек мыйыстарын изиг сугга сукаш, баш шүүрээр мыйыс шүүрлерден кылза ажыктыг хире.

Партия, чазак ажылагыйга эде тургустунуушкуну кылыр деп турар болгай. Ам бо үстүнде национал хептер, чемнерге хамаарыштыр хемчеглер алза эки.

Тава-Самбу САРЫГЛАР.
Пенсионер.

КИЖИГЕ ХҮНДҮТКЕЛ ТУРДА

Бистиң районга ажылдап турган совхоз директорлары Е. П. Соловьев, М. Н. Жирнов олар тыва дылды өөренип алган, хурал-суглаага-даа арыг чугаалаар турган. Амгы үеде ындыг эвес.

Дыл билбес малчыннар төп кирип, хурал-суглаага баарга, аалчылар бажыңында-даа, вокзал кассаларында-даа тыва кижи ховар болур. Чарлалдарны чаңгыс дылга кылып турар болганда, олар билбейн олуруп каар таварылгалар барын эштер демдеглээн. Столоваяларда сүттүг шай база турбас. Моңу республика органнары кичээнгейге алыр боор деп бодаар мен.

Районга газ-суг цегин, маң өлүрер черии, сүт хүлээп алыр болгаш ону баазыралыр пунктуну тудуп, тудуг организацияларының, орук черииң ажылын калбартып турган, өске нацияның кижилерин чалап ажылдадыын эштер сүмелеп тудуу. Интернационалчы өг-бүлелер тыптып кээп турар.

Аныяктар оруузунда кемхерек үүлгедир чорукка адаанииң буруузу улуг. Чамдык тываларның адаарган, өкпээргек, бир бичии эртембилиг чедип алган кижизин тыртпалаар чоруу шын эвес. Улуска деткимче бээрин билбес, чүгле багай талазын сүрер, янзы-бүрү хомудалдар организастаар чорук чараш эвес. Кижиге хүндүткелди бистиң чон ыдыктыг сагып чоруур болза эки.

Чалчык ОНДАР.

ЧАРЫШТЫҢ АЧЫЗЫ

Социалистиг чарыш дугайында сөөлгү үеде ыыттавастаан бис. Бо дээрге профэвилел организацияларының база бир чугула ажылы болгай. Бистиң «Сүт-Хөл» совхозта профком бо айтырыгже улуг кичээнгейни салып келген. Чарышка тиилээннерни шаңнап, мактаары-биле чылда 18 муң ажыг рубль көрдүкүп турар.

Чылдан чылче күш-ажылчы бедик темпилерии салбайн, чарышка мурнакчылар болуп келген Меде аттыг сигенчилер звенозу мал чеминиң белеткелиниге бирги черни эзээн. Ол ышкаш Чечектиг болгаш Чес-Булуң хойжу бригадалары, сүурда Челээш аттыг уруглар сады, Ортаа-Тал СБФ-зи чарышка удаа-дараа тиилеп турарлар. Мурнакчыларга өртектиг белектерии, акша шаңналдарын, хүндүлел бижиктерни профком чарышты түүнээш, тыпсып турар.

Чоокта чаа совхозтуң профактивиниң бир хүннүг семинарын организастаан. Аңаа Кара-Чыраа, Бора-Тайга салбырларындан болгаш совхоз төвүиден профактивчилер идепкейлиг киржип, оларны хөлөдип чоруур айтырыгларга хамаарыштыр санал-бодалдарыбиле үлешкен.

Мындыг хевирлиг семинарларны районнуң профэвилел комитеди болгаш профоблчөвүлелден үнүүшкүнүг кылдыр эрттиринп турары күзенчиг.

Биче-оол САТ.
Профком кежигүнү.

АЯНГАТЫНЫҢ КИЖИЛЕРИ

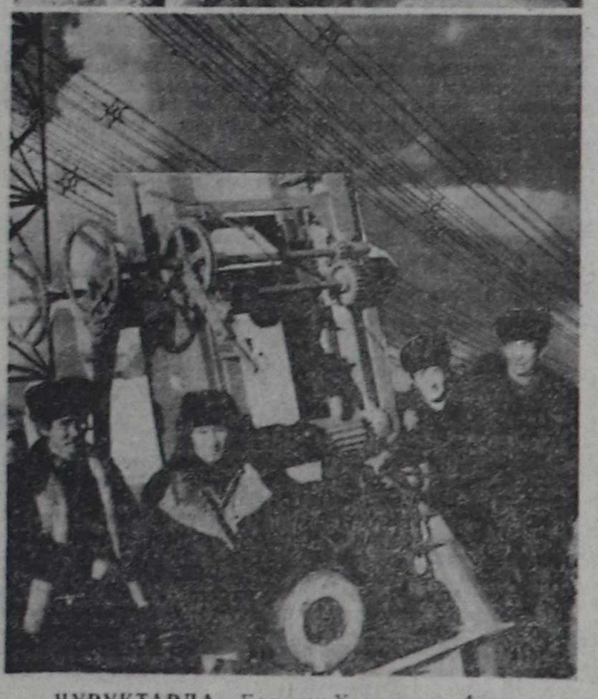

ЧУРУКТАРДА: Барыын-Хемчикте Аянгатының ажыл-ишчилери: тудугжулар, чаа эккелген күчүлүг пилораманың тургузукчулары; мурнакчы чолаачы Салчак Лукеевич Май-оол; Аянгаты ортумак школазында үш «а» класстың удуртукчу башкызы Елена Седеновна Салчак (бо Аянгатының үндезин чурттакчыларының уруу, Кызылдың башкы училищезин доозуп алгаш, башкылавышаан, Кызылдың педагогика институдунда бот-өөредилге-биле өөренип турар).

Оидар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары

ЭЪЖИМЧЕ ЭЭ КӨРҮНЗЕ

Эъжим дээрге «Улуг-Хая» совхозтуң девискээри, ында бичии сууржуган база бар. Колдуунда-ла пенсионерлер чурттап турар. Ол дээрге малчыннар-дыр. Эъжим базала кагдынган суур. Шаанда ооң ховуларынга тараанып-даа тарып, ажаап ап турган. Ам аңаа ооза хөй чылдыг сигении тарыза. Бо дугайын хоочун малчыннар Эник Бурбуевна биле Сергей Чамзырынович Шактар-оолдар чугаалап олурар. Черле ынчаш Эъжимче ээ көрүүр талазы-биле мурнунда Д. Лопсан база бижип келген. Ынчалза-даа бистиң кедээ Советтиң күүскому, «Улуг-Хая» совхозтуң дирекцизы-даа чоннуң шак ындыг айтырыгларынга харылавас боор чүве-дир.

Черни ээ кылдыр улуска шуут быжыглаар дугайында шиитпирлеп каан-дыр. Эъжимде ээн чыдар ол черлерни, шынап-ла, күзелдиг кижилерге үлеп бээр болза, одар орта ногааны, мал чемии, чинге-тараану-даа тарып, улуг орулганы совхозка-даа, бодунга-даа киирип болур-дур ийин. Эъжимниң чоогунда Бии-Хемде «Хадын» совхозтуң малчыннары бар. Соодукчуларны салып алган ажытлап олурарлар, а Эъжим суур совхоз төвүиден ырак эвес, хем кежир. чүгле 5 км. Ол хиреде радио безии чок, электри чыры киирбээн.

Елена КАРА-ООЛ.

Улуг-Хем район.

Специалистиң сүмези

САРГЫГА УДУР ДЕМИСЕЛ

Саргы болза мал ажылынга аажок улуг каража-когаралды таварыштырып турар. Ооң уламыидан дуктен база хөй орулганы чедир албайн турар бис. Саргыдан малды камгалаар дизе, чылдыц-на февраль-март-апрель айларда профилактиктиг хемчегларни ыяап-ла чорудар.

Бо чылдың эгезинден бээр 100 муң ажыг шээр, 17 муң хире бода малга дустаны чашкан. Мурнунда чылдарда даштыкы чурттардан неоцидол, диазинон дээн чижектиг эмнерии хөёү ап турган бис, ам ховартаан. Ынчангаш колдуунда ам дустаны, хлорофосту ажыглаап апарган бис.

Хойну, черле малды чүүрла, креолинии бар-ла шаабиле ап турган бис. Ам ол база ховартаан. Бистиң чуртта чүгле ийи завод ону кылып бүдүрүп турар, аңаа хереглээр чиг эт аваажаан. Амгы үеде бистиң республиканың «Зооветснаб» каттыжыышкынынга дуста биле хлорофос чөчүп санныг бар.

Саргы дээрге, малдың хоралыг аарыгларын база тарадып болур амытан. Ооң тыны аажок быжыг. Ол ескерлиишкинниң чадазын эрткеш, ёзулуг саргы болу бээр. Сиген, чашпан аразы, оңгырдар ишти, ыжын, хүнээрек черлер, кажаада тиглер — саргының кол-ла чоруур, амыдыраар черлери ол. Саргы боттанып келгеш, 7-10 хонукта-даа чем чивейн, аңаа-ла калбак кеш болуп, казыргы, хат-салгын аайыбиле кайнаар-даа барып чеде берип болур. Ону тыва улус «саргы чаапкан» деп база чугаалажыр болгай. Ында база утка бар.

Саргы-биле демиселди кажан, канчаар эгелээрил? Дуста, азы гексохлоран эң күштүг, хоралыг эмнерге хамааржыр, ынчангаш ону эки шыгжаар, шын ажыглаары чугула. Ону канчаар ажыглавры специалистер малчыннарга ыяк өөреткен турар. Дустаны хаттыг хүнде малга чажып болбас, ол ышкаш бичии уругларны мал дусталап тургаш, кажааже киирбес, ол хоранны чажарда резин хол хавын кедер, халаттыг болур. Ажылды дооскаш, чылыг суг-биле савоңнаныр чүнар, камгалал шилли карааңга база кедер. Респираторну кедип алыр, ол чок таварылгада марляны ажыглап болур.

Дустаны канчаар чажарыл? Хойнуң дүгүнүң аразын ажып тургаш, кешке дурбүүр, арган малга база үш ай четпээн назылыг хураганнарга ону чажып болбас, мал хораннаны, бээр, ол ышкаш боос малга база чашпас. Дусталаар малды чадагай кажааже үндүрүп алыр.

Торувес малды 1-2 хуулуг хлорофос-биле чүүр болза шынары эки болур. Малды дусталаар улус ыяш-ла инструктаж эртер. Ол ышкаш кадыы багай улуска таарышпас.

Саргы-биле демиселдиң ийиги ынаныштыг үе-чадазы — малдың чуулдазы болур. Орта база-ла баш удур белеткенир херек. Амгы үеде бистиң ажыл-агыйларывыста мал чүүр 93 ванна бар. Оларның хөй кезии суглар кыдыында, ынчангаш бойдус камгалалыңга дыка таарышпас, ооң ұламыдан Бойдус камгалалының күрүне комитединиң ажылдакчылары ветеринария ажылдакчыларынга баш удур саргындырып турар. Амдыызында үе барда, шак ындыг саргындырыглыг совхозтар ванналарны көжүрер херек.

Бистиң ажыл-агыйларывыста, эң ыланғыя төп зонада мал чүүр чамдык ванналарының хемчээли эмин эрттир улуг. 30-50 тонна холумак кирер ишкир. Улуг ванналарга креолин хөй кирер, ынчангаш камналгага ажык чок деп бодум дугайты. ынчаар саналр мен. Чижээ, 40 тонна ишкир ваннаны ортузундан ацтылап алганы дээрге. Малды чуурунче чамдык ажыл-агыйлар кичээнгей сарбазындан кодур аарыы ам-даа чамдык совхозтарда бары чажыт эвес. Малды чүүрда эмни канчаар холуурун, холумактың температуразын хажык чокка сагыыр херек.

Сорулга болза, саргыдан малды камгалаарынга эргежок чугула эмнерии баш бурунгаар чагып, тып алыр херек. Ол ышкаш бо ажылды негелде ёзугаар боттандырар ужурлуг бис. Бо талазы-биле зооветспециалистерниң харыысалгазы улуг.

Шыдар МОНГУШ.
Республиканың ветеринария инспекциязының кол эмчизи.

КЫЙГЫРЫП ТУР БИС

Улус депутадынга кандидат болурунга чөпшөөрежип турар кижилер дээрге, ыызымак ажыл-ижи-биле Тываның хөгжүлдезинге боттарының үлүүн киирер дээн күзелдиг кижилер-дир.

Республикада харылзааның будүрүлге-техниктир эргелелиниң начальныгы Д. Б. Чоксум Тываның иштинге харылзаа четкизин сайзырадыр дээш, кызымак ажылдап, аңаа үлүүн киирип келген кижилериниң бирээзи. Ооң күш-ажылчы оруу чүгле харылзаа эргелелиниге эрткен болгаш уламчылап турар. Монтёрдан эргелелдиң начальнигинге чедир орукту ол эртнен. Ынчангаш кижилериң кандыг байдалда ажылдап турарын ол эки билир. Ажылчыннар-биле эптиг-ээлдек. Республика иштинге харылзаа четкизин сайзырадыр дээш, кызымак ажылдап турар. Би- эвес Дүгержап Быратович Чоксумну РСФСР-ниң улус депутадынга соңгуп алыр болза, бодуңуң депутат эргелерии республиканың иштинде харылзаа четкизин сайзырадырынга дээш, өске-даа айтырыгларны шиитпирлээринге билдилии-биле ажыглаар, ажыл-ишке ол ажыктыг боор. Кызылдың № 870 девискээр соңгулда округуңуң соңгукчуларын Тываның харылзаачыларының талазын деткиринче Бай-Тайга, районнуң харылзаачылары кыйгырып тур.

Билчей ИРГИТ. ССРЭ-ниң хүндүлүг радизи.

Олег МОНГУШ. Бай-Тайга районнуң харылзаа белдирииң начальныгы.

Каткак-оол МААДЫР Партия эге организациязының секретары.

Сарыг-оол САЛЧАК.

Агроүлетпүр эвилелиниң

кичээнгейинге

ХОО-ТАРАА КАНЧАП БАРГАНЫЛ?

Эрткен 1989 чылда «Шын» солуунуң арынарыңга чиңге-тараа дугайында Алдрей Чүлдүм-оолдуң, Алексей Тугаржаптың материалдарын күзел ханың, кичээнгейлиг номчаан мен. Ол эштериң саналы аажок шын, ынчалза-даа чогум ол талазы-биле специалистеривис, Агроүлетпүр эвилели ам чүү деп шиитпирлээнил база чер-черде ажыл-агыларның удуртукчулары ол дугайында чүүү бодап турарының дугайында кандыгдаа санал-оналүнмеди, парлаттынмады. Чоннуң шак ынчалдыр көдүрүп турар айтырыгларынга, саналдарынга чогүүр органнар, специалистер харыылап берип турар болза эки-дир ийин бо. Ынчангаш чиңге-тараа дугайында чугаавысты эчизиңге чедирип көрээлиңер, эргим эштер. Чиңге-тараа дээрге тыва чоннуң шаандан тура тарың остүрүп, чип келген магалыг чеминиң биюээзидир. Ол дугайында ыры бе-зин бар болгай.

1960 чылдарга чедир тарың чип чораанывыс хоо-тараавыс ам канчанганыл, чүге чогум? Ол сорт улуг, амданныг, соокка шыдамык болгай. Оны сарыг-хоо карахоо-даа дижир турдувус. Амгы үеде тарып турар чиңге-тараавыстың чеми аажок хензиг, дүжүдүг база пат боор-дур.

Дамчыыр чугаа далай чалгыы-ла дижир. Сарыг-хоо үрезини ам кожавыс Бурятияда бар, ында тарып өстүрүп турар деп чугаа бар. Ташын, та меге. Ынчангаш ол сорттуң үрезинии бар черинден садып алгаш, оны бис-ке тарып өстүрбе. Ийи-чаңгыс ярмарказарга чиңге-тараа садарга, ону улус ажоң алырын солуннарга-даа бижип турду. Ынчангаш совхозтар шак ыныг чиңге-тараяны оода 30-40 гектарга тараажы, малчыннарга, черле өске-даа улуска садып турар болза көрем. Бо дугайында айтырыгны Тыва АССР-ниң Агроүлетпүр эвилелиниң даргазы, боду агроном эртемниг Вадим Орамбаловичи Оюн чүү деп бодап турар ийин деп бодаар мен.

Доржу БАРЫМЗА.
Каа-Хем район.

ТӨГЕРИНИҢ ОРНУНГА АМЗААР

Чеже-даа үе эртсе, ол-бо кижиниң амыдыралынга балалбас исти арттырар ойзагай чылдар ыяап-ла тургулаар. Ол чыл мээң тек кээп дүшкен, бирги класстың эргизи артаан-даа эвес, анаа-ла 1963 чыл чүве. Ынчан өскенгөрээн Эрзинимге ортумак школа дооскаш, бот-тускайлап ажыл, амыдыралга киргеним ол. Өөренир, ажылдаар, орук ажык. Дүнмаларым өл-чаш, ачавыс холдабутта дүшкен аарыг болганындан ажылдап кирипкен мен. Өтлүг бис, эге-ле эмнелге хериминиң даштында. Ынчангаш баштай Хачыр-Базырның машиназынга чүдүрүкчүлеп, а күзүн одалга сезонну эгелээрге, бо-ла эмнелгеже одакчылай бердим.

Борта бир солуун чүве. Ынчан Эрзин суурга районга эң бир дугаар котельнаяның ажыттынганы-ла ол. Чымбаоол Шойжун... мен үштен чангыс мен 10 класс дооскан боорумга ынчаары ол бе, эге баштайгы эзлчегде ажыл, дап хонарын механигивис Иван Жуланов меңээ даскан чүве. Ам бөгүн чүгле район төвүнде безин та чеже котельная, та каш кочегар бар чүве. Дөгерезин санап үндүрер дээр болза, хой үе херек. Чүгле чаңгыс Эрзин ортумак школазында безин 8 одакчы бар чорду. Бүгү район эмнелгези-биле дең. Эзлчежип турар. Тодаргайзарга, ийи кижи сес улуг суглулары, хондур-түндүр одаар хүлээлгелиг. Ооң дугайында чугаа биче инчеш болур.

А ам биезги-ле, 1963 чылда ажыглалга кирген «хоо. чун» кочегаркага ам-даа каксы доктаал. Бөгүнгү чугаа чогум-на бо ийи котельная дугайында болуруп номчукчуга баш удур дыңнадып, сагындырып каалы. Чылдагааны — ажыл-иштиң аңгы байдалында, ол ышкаш акша-көпеек төлевиринде дээрзин база чажырган ажыы чок боор. Ылап ындыг болганда, Эрзин суурта бирги котельнаяның кажан ажыттынганынче, каш кижи ажылдап, кандыг акшашалыңны ап турганыңче авторнуң хая көрүүрү албан апарган: эрткен болгаш амгы үелерге деңнелгелер херек.

Бис ынчан үстүнде адааным үш кижи эгезинде токпак ыяш одап турдувус. Хөмүр-даш одаарынга таарыштырып каан кочегаркага ыяш кайын «ызырныр?». Эдир чаг-биле дөмей, сүг-ле дээр чүве болгай. Хүндүскүзүн санаваска, чаңгыс дүне безин 4-5 машина токпак хе-рек. Чежезин куспактап киирер. Эжикти чада тыртканы, куду токпак октап бадырып турган чире шаап каан чаделарывыс ам-даа бузук хевээр чыдар чоржук. Дөө ол гаражты база аңгы одаар. Шалың... 48 рубль. Удатказ чок хөмүр-даш одай бергеш, «чыргай» берген бис.

Ол үеде бүгү эмнелге чаңгыс херим иштинге турган: чыдар, шинчиир... Ажыл хей. Ооң кадында таптыг-ла дүн ортузу турда, сайгылгааны үш катап медээлээн соонда өске бээр мындыг. Ол аразында тускай шимчедикчи ажылдаткаш, эмнелге девискээринге чырык база бээр сен. Ам амыр чорду: кара базыткышшты база каптарга электри сугну доскаарже «кудуп каар». Ынчан суг сордурар аңгы хөделдиричи база турду. Ону база ажылдадыр. Сөөлдей эмнелгевистиң профком даргазы Полина Ивановна Тырышкинага өргүүдедлер киирип тургаш, шалыңывысты 78 рубль чедир өстүртүп алган бис...

Барык үш он чыл буругаар амгы бо күш-ажыл депгерин холга тутканым коллективимге, ажылчын туружумга бо удаада аңаа «чалгаа чазып» барбадым. Эмнелге биле школада кочегарларның ажыл-ишчи байдалдарын деңнеп көрүп чордум. Ынчан М. Хүлер-оол эзлчээн эзинге хүлээдип бериип турду. Ам амыр болган шаг ышкажыл бо. Кандыгбир мотор-даа хөделдирбес, дөө бир «артык» гараж-даа одавас. Кежээ киргеш, эртең хүл үндүрерде, барып үнер. Дыштаныр «орун» база бар. Сөөлдей эмнелге бухгалтериязындан айтырарымга, үш одакчының бирээзи-де айда ортумаа-биле 200 оранчок ажыг рубльди алыр болду. Демги-ле Монгуш-оол Хүлер-оолдуң февраль айда (кыска ай) ажылаан алган акшазы 215 рубль 68 көпеекке деп болчук. Биезги-ле эрги котельная, биезги-ле ийи суугу. Ажылдың хемчээли, бичелээниңден башка, улгатпаан. Баштай 48 рубль турганындан ам ажылдың төлевири үстүнде сан-чурагайга деп апарганы ол. Арта ажылдап хонган кочегар кижи ол үезинде үш кәтап халас чемненир, 1 литр сүттү кухнядан барып куттуруп алыр. Мында багай чүү деп, харын ажылчынары дээш сагыш човап турар эки коллектив ышкажыл. Ону кым-даа мактаар апаар.

А ортумак школада 8 одакчының бир эзлчегде ийизи хонар. Бир кижи дөрт сууну (ийи эвес) одаар. Школаның улуг корпузун. ийи кәтт садикти, күрбанкыны чылыг тургузар дээр болза, хонукта 14-15 тонна хөмүр херек. Оон 4 тонназы хүлче шилчиир. Ону мрадыр чайладыры база-ла демги ийи кижиниң хүлээлгези. Оларның бирээзиниң айда шалыңы чоокка чедир 201 рубльге дең турган. Сүт ишпес, халас чем чооглавас. Ылгал бар аа?! Ылаңгыя бо котельнаяның иштинге от чүшкүрүп алы хүл үндүрүп турда. кире бергеш, албыга берип болур силер. Каш хонук бурунгаар бир аныяк кочегар оолдуң үгаавлай берген турган чевиңге бодум таварыштым. Шында-ла, школаның он чыгам суугуларлыг улуг котельнаязынга ажылдаарының берге байдалдарын өөренип көргеш. Эрзин райпозу «Сесне» камналга кылыр деп шиитпирлээн. Ам бир кижиге онааштыр шалың 312 рубльге дең болур. Одалга сезону төнер чоокшулааны хамаан, «төгериниң орнунга амзаар» деп чүве бар болгай.

Седип МОНГАЛ.

ТОЖУНУҢ БОДУНГА...

Яңзы-бүрү тудуг материалдары-биле Тожунуң будүрүлгелерии, чурттаачы чоннуң хандырары — берге ай. тырыгларның бирээзи. Тус черде бар курлавыр. ларыны чедир ажыглавайн турары бо айтырыгны улам нарыыдалып турар деп бодаар-дыр мен. Тожунуң ажыл-ишчилери. удуртукчулары чамдык чүүлдерни дилеп, ыран-узак черже сөөртүп, улуг шүүделди үндүрүп турар. Бежен чылдарның төнчүзүнде алдан чылдарның эезинде амгы «Тоора-Хем» совхозу колхоз турар үеде Тожуже өскээртен чугай сөөртпейн турганын билир мен. Ынчан бо шагда ышкаш машина-техника бар эвес, ынчалза-даа Белчилээр-Хая (Кара-Хая) деп черден чугайны сөөртүп эккеп турду. Чугайның шыяары коичүг эки боор чорду. Ол бүгү ажылды мастер Эрпичик дээр кижи удуртуп турган. Чижек кылдыр чугай сөөртүп турган эштерниң аттарын адап каайн: Кол Күдерээл, Серен Мерген-оол, Калин Кол, Колхоз даргазы турган Василий Тамдын-оолдуң ажыл-агыйжы удуртуучу ролю база маңаа улуг болган. Бо шагда магалыг чүве-дир. Машина-техника четчир. Чүгле ажылды дээштиг кылдыр оргинастаар керек. Тус черге чугайны дээш, өскеээ чүүлдерни будүрүп ап болур турда, өске черден сөөртүп турган херээ чүү боор. Эң ылаңгыя Тожу ышкаш орук-чирии бергече черге теплоход, самолёт, автомашина дээш ышкаш транспорт аймаан чүгула дээш чүүктер сөөртүрүнге ажыглаза.

Мээң бо бодалгыйы, саналымны Тожунуң ажыл-ишчилери. удуртукчулары өөренип көөр боор деп идеген артым.

Салчак-оол СЕРЕН.
Кызыл хоорай.

ПӨКПЕС СЕТКИЛДИГ ТӨТЧЕГЛЕКЧИЛЕР

Бо чылдың март 19-20 хүннеринде төтчеглекчилерниң хөлүн эртип барганының дугайында Тожу райондан дыңнадыг медээ келген.

Бистиң олурган вертолёдувус 9 шакта Тоора-Хемче углай ужуп уунуп. Демир чалгынныг «куш» бистерни Тожуга дораан чедирип келди. Экипаштың ужулукчулары Г. Г. Сизов, Я. Ю. Зорин, Н. Б. Хомушку баар черниң маршрудун баш удур тодарадып алдылар. Тоора-Хем аэропортуна бойдус камгалалының район комитединиң даргазы Д. Х. Мыддың, районда аныяш хайгааракчызы Ю. Г. Никитин бистиң-биле кады аттанып-кан. Вертолёт Чазылларга доктаай душтү. Чурттакчыларның дилээ-биле алзээн каш ивижилерни чорун аайыбиле аалдарынга чедиргилеп каашаа, орувусту уламчылап чоөуптувус.

Хор-Ос-Хөлде бичии чыпак казанак бажыңчыгаштан ыш үнүп турарын эскерип кагдывыс. Аңаа дүжүп доктаар деп шиитпирии хүлээп алдывыс. Аяң черде алзээн каш тудутлар, хөл кыдыында хөлгөк эки деритинген тергиин дээш чүнар-бажың, кывар-чаар материалдар кутkан доскаалар бар болду. Маңаа черле алзээн чурттап каапканы илдең. Хөлдүн чурттакчылары-биле хөөрежиң таныштывыс. Чөөл-Сала геологиия-шинчилел экспедициязының начальныгы Михаил Иванович Семёнов ажылчыларынары В. В. Пушкарев, В. Е. Вшивцев олар-биле кады аңаа кыштаан улус болду. Оларның бирээзи ажжок чөпек сегел салып сула салып базырыпаан, өзулуг-ла геолог. Геологтар шагда-ла маңаа турумчаан. Шак бо чурумалдыг черде 11 чыл чурттап,турар.

Паспорт чурумунуң хазыдыышкыны дораан илереп келди: ийи ажылчыныың кайызының-даа документилери чок болган. Тайга ээлериниң каракгарында дүвүрел дораан чуруттунуп келди. Ынчанмайн канчаар! Ок-боо бар бе деп айтырыгга олар шуптузу чок деп чаңгыс хары угда харыыладылар. 2 боо кузумуру кымныыл? Кайызы-даа билбес болганнар.

Дуржулгалыг аңныыр хайгааракчызы Никитин даштын чүү болуп-тур дээнзиг хөөннити корум-чурум камгалалының талазы-биле килдис эргелекчизи подполковник Владимир Георгиевич Ивановче карак базарга, оозу ону баш бурунгаар билип орган болгаш, казанак иштинден үнүп кээрге, ооң дунмазы милицияның капитаны Александр Вета деп овчарка уксаалыг ыдың ходдан салбайн, маңан турган. Ис тывварынга туспай өөредип каан ыт каш-ла минута иштинде боо-моңгу шыгжаан черни тып алган. Яңзы-бүрү черлерден дыка хөй боо тывылган. Ону милиция дылыче шилчидерге мынды: 1989 чылда бүдүрүп үндүрген 7,62 калибрлиг карабин, «Олень» деп ховар боо, 1958 чылдың дугаары чок ТОЗ-16 деп сыгыр уннуг винтовка, 32 калибрлиг чаңгыс уннуг боо, дугаары чок 2 боо болгаш өске-даа. Ниитизи-биле чеди боо тывылган. Оларның кырынга үш кырлыг винтовка чыдазы база немешкен. Элээн хөй боо чамыктарын курлавырлап шыгжап каан. Тайгага ынча хөй боону делгелге кылдыр шыгжап чыптааны билдингир болбайн аан. Ол, шынап-ла, ындыг болган. Казанак бажыңның подвалынга, складтарга болгаш өске-даа чүве чажырын шыгжаар черлерге 43 иви, 22 сыын, мыйгак бышкактарын, 16 яңзы-бүрү аң кештерин шыгжап каан турган.

Кезек үе эрткенде, яңзы-бүрү аңнарга салыр 80 капканы, аажок быжыг 2 демир дузакты база тыпкан. Бо геологтар Тываның балык курлавырын, дыка хөйнү узуткаан: не билир ыт ховар балыктар долдур тырып каан шоодайны тыпкан. 4 бел база бар. Ол-ла черден 33 чаа четки тывылган. Оларны шоер болза, будун километр чеде бээр. Аңныыр хайгааракчызы Юрий Григорьевич Никитин биле ИХМ-ниң инспектору Анатолий Оюнович Данчий-оол ол бүгүнү хавырарының актыларын бижиринге, протоколдар долдурарынга ийи хире шак чарыгдаан. Экспедициянның начальныгы эпчок байдалга таваржып, эгенгеин чажыбады. Пөкпес сеткилдиг төтчеглекчилерниң харыызы чанчыл ёзугаар чаңгыс аай: кымныыл боолары деп чүве билдинмес. Балык четкилери база кымныы-даа эвес.

Болүүшкүнүнүң киржикчилери бо бүгү байдалды канчаар тайылбырлап турарлаачы? Карабин кымныыл деп айтырыгга экспедицияның ажылчыны Вшивцев: «Карабин балыкчы Лёшага турган. Ол март 18-те маңаа ужуп келген. фамилиязын сагынмайн тур мен. Балыкчы менден аъш-чем аймаа алгаш, боонун чээлиге арттырып каан. Боонун өртээ дээш ам-даа акша бербээн мен». Ынчалза-даа маңаа мындыг чүүлдү сагындырып каары артык эвес. РСФСР-ниң Кеземче дүрүмүнүң 218 чүүлүнде мынчаар айыткан: БоонУ (араа чогундан өскелерин), боо октарын азы чазылдырар чүүлдерни чогуур чөпшээрел чокка эдилеп, шыгжап, садыг ап, белеткеп азы солуп садыглашканы дээш 5 чыл чеди хостагланын казып шиидер». Ынчангаш бо таварылгада ынчаар агартынары кандыг-даа дуза болбас ышкажыл.

ИХМ-ниң эксперт-криминалистика салбырының начальныгы милицияның капитаны Сергей Геннадьевич Елизарьев боттуг барымдаа болур чүүлдерни чурукка тыртыпарынга доозуп турда, кежээ дүшкен. Ужуп чоруурунуң кырынга келген турбуста, геологтар бир-ле чүвени маңан турар ышкаш кылдыр сагындырган. Аравыста сүмелешкеш, ам-даа бичии маңаар болуп дугуруштувус. Шынап-ла, ол өйде дээрде мотор даажы дыңналган соонда, даглар артындан бир вертолёт хенертен көстүп келди. Мурнунда хонуп турганы ышкаш таваар чавызап эгеледи. Ынчалза-даа бистиң кызыл сылдыстыг машинавысты эскерип каап, хенертен дээрже катап бедип үнүптү. Бистиң ужудукчуларывыс ол вертолёттуң хондырары-биле турган черии чайлап берди.

Иркутск областың Нижнеудинскиден ужудуп келген вертолёттуң командири кел дивээн аалчыларыңыг: милиция ажылдакчыларын, өртеде овчарка ыттыг көргеш, аңгадан калган. Рейд кежигүннери-биле кады ат-сывымны адап танышкаш, кандыг сорулгалыг келгенивисти чугаалап бердим. Ужудукчуг геологтарга кывар-чаар материалдар, ооң-биле кады бир хааржак пиво сөөртүп чедирип келгенин, ооң ынай чүну-даа эккелбээнин дыңнаттылы. Шынап-ла, ындыг хевирдиг. Ынчалза-даа бодалын чедир чугаалавааныңда ужур-ла бар болган: канчаардаа аажок шевер кылдыгган балык четкизи тывылган. Чугаа уламчылавышаан, Вертолёттан ушткан четкини ажылчын Вшивцевче чедирер турганын тайылбыланган. Сөөлгүзүү бодунуң хууда өнчүзү дээрзин чажырбаан. Маңаа тайылбыр бээри артык боор. Бараан саарылгазы болдуимаан. Күштүг мотор, мылыктанган чүве дег, хыйыладыр хөделген соонда, машинаны дээрже көдүрүп үндүрүпкен, кезек үе эрткенде, Нижне-Удинскиже углай ол ажыттаалып кире берген.

Ол кижилер кымнарыл деп айтырыгны салыры күзенчиг-дир. Ол экспедиция чүге 11 чыл дургузунда ында ажылдап турарыл? Оны кымнар хынаалдага алганыл? Ол үениң дургузунда километр хире узун хемчээлдиг ынча хөй четкилер-биле чеже балык узуткааныл? Өлген аңның саны чежел? Истелгеден ол бүгү шуптузу тодаравайн-даа баары чадавас. Моральдыг когаралды ным санап болурул? — Бойдуска шак мындыг төтчеглекчи чорукту ким болдурганыл — деп айтырыг чайгаар тургустунуп келир.

Василий ЛУКАШОВ.

Тыва АССР-ниң иштики херектер министрииниң ораалактыры.

ЧОГУМ БААЖЫЗЫ ҮҮДЕЛ?

1938 чылда ТАР-га болган суд чорудулгазының төөгүзүнге хамаарыштыр

(Эгези № № 65, 68, 71, 74, 76 «Шында»).

Феодал байлардан үндүрүгүү эвээжедиринии талазы-биле мээң идип үндүрген хемчеглер дугайында мындыг: ону чогум ким үндүргенин сагынмайн тур мен. ынчалзажок ону детксэнимии миннир апаар. Ону ынчаарда мен, бирээде, Коминтерниин төлээзи С. А. Нацов үндүруг политиказынга улуг кызымдаашкын политиктиг кризиске чедирер деп, бир-ле катап сагындырганы, ийиде, Соднам Москва чораап Г. В. Чичерин база ол дугайыг та сагындырып турганын чугаалап кээрге, оларны удуртулга болдурган мен. Ол сүмелерии эртпээн ажылланымны ам миннир үкүрга таварыштым» (Тыва АССР-ниң ТКА, херек 330, арын 1—8).

Ол үеде ТАР-ның удуртукчу ажылдакчыларының дугайында Коминтерниин архивинде шыгжаттынган медээлер болгаш сларың-биле ажыл аайы-биле дүшүүп турганнарнын сактышкынары солуп боор.

Доржу — арат ызыгуурлуг. Урганың (Улан-Батор) хүрээ школазын дооскан 1922 чылдан ТАРН кежигүнү, ортумак бай-шыдалдыг. Сайыттар Чөвүлелиниң даргазы, кажар, оптуг, бодун туттунуп билир; ССРЭ болгаш МАР-биле кайырлчы керээлер ооң удуртулгазыбиле чардынган. ССРЭ-же (1925 ч.). Москве (1926 ч.) четкен ийи делегациялардың баштыңы. Дондук дугайында чугаалап тура, Мачаварианы ооң эрге-дужаалгырын. сөзүнден чаа баспазын, кайгамчык шудургүзүп. тура-соруккур айтышкын бээрин, амыдыралга чаа чүүлдерни киириксээрии, лама Севээнбиле тыва алфавит тургузары дээш чүткүдүп турганын демдеглээн. Ынчалзажок ол дегындыг бай-шыдалдыг дүжүметтериин, садыгакчыларның үези эрткен деп чүвени Мачаварианы маргыш чок кылдыр бижээн.

Хемчик-оол — 1922 чылдан ТАРН кежигүнү. ядыы арат ызыгуурлуг, нам ТК-зының 1924 чылдан кежигүнү. 1926 чылда Улан-Баторга нам школазын дооскан. 1925 чылдан 1926 чылдың октябрь айга чедир Күрүненің иштики политиктиг камгалал эргелелиниң (КИПКЭ), ооң оперативтиг чажыт кезээнин начальныгы. IV Улуг хуралга (1926 чылдың декабрь) ТАР-ның Бичe хуралының даргазынга соңгуткан Коминтерниин болгаш ССРЭ-ниң талалакчызы. Аныяктарның коммунистиг интернационалының төлээзи Мачаварианибиле ужураштаан, ол мынча дээн: «Ам революциянын оң чылы эртип турда, школалар мынчага чок. Чаштарны мурнукузу дег ламалар ооредип турар. Эрги дүжүметтер чер-черде эргечагырганы аялевишаан, ядыы араттың сөзү сес эвес, ону аңаа-ла үндүр илиптедир. Бай-шыырак кеттинген болзунза, ынчан дыңнаар. Ол дугайын ол килецниг чугаалап турган.

Соднам — 1901 чылда ядыы араттың от-булезинге төрүттүнген. 1922 чылдан ТАРН кежигүнү. Чалаананың нам үүрүнүң даргазы чораан (1922—1924 ч.). 1925 чылда Улан-Баторга нам школазын дооскан, 1925 чылдың октябрьдан 1926 чылдың июльга чедир ТАР НХМ-ниң улус өөредилге килдизиниң эргелекчизи, чогаал бижиирииге сундулуг. Коминтерниин болгаш ССРЭ-ниң идепкейлиг талалакчызы.

Нам ТК-зының чиңгине секретары турда, Мачаварианы ону амыдыралчы улуг дуржулгалыг, ССРЭ биле ТАР-ның аразында керээни чарган. Чичерин-биле таныш, Фрунзени, Рыковту, Калининни таныыр чораан кижи деп үнелээн. Ынчалзажок ол Тывада ниити байдалды өскертир хөнүү чок, политиктиг ажыл чорудулгадан турупкан, чуртта болуп турар чаа чорудулгаларның үжүр-мажырын хөөглээр херек, чаа кижилерни сонгуп алыр. Эде сонгуулдарының үжүр эдерген байдалынга ол сеткили хаммайн турарын чугаалаан. Ол херекке ак сеткилдиг кижилерни хаара түдар херек».

Буян-Бадыргы — 1891 чылда төрүттүнген. Даа ковуунуң чагырыкчызы чораан. ТАРН-га 1921 чылда кирген. Төп Чөвүлелдиң кежигүнү (1921 ч.), Сайыттар Чөвүлелиниң Даргазы (1925 ч.). IV, V, VI Улуг хуралдарга Биче хуралдың кежигүнүнге сонгуткылаан. ТАРН-ның IV съездизин ону ТК-ның чиңгине секретарынга. (1925 ч.), VI, VII съездилери (1927, 1928 чылдар) нам ТК-зының кежигүнүнге сонгаан. Күрүненің иштики политиктиг эргелелиниң болгаш АРН-ның ТК-зының чазында нам комиссиязының даргазы, ТАР-ның Сайыттар Чөвүлелиниң Даргазы.

Чурмит-Дажы-биле беседазының дугайын Мачаварианы мынча деп бижээн: «Ядыылардан үндүрүг хавырарын дүжүрер херек деп, ол чугаалаан. Улус өөредилгезинге акша-хөрөнгини улгаттырар, шагдан бээр олуруп келген дүжүметтерни ажылындан хөөглээр херек, чаа кижилерни сонгуп алыр. Эде сонгуулдарының үжүр эдерген байдалынга ол сеткили хаммайн турарын чугаалаан. Ол херекке ак сеткилдиг кижилерни хаара түдар херек».

Буян-Бадыргы — 1891 чылда төрүттүнген, Хөлечик. 1923 чылдан бээр ТАРН кежигүнү. 1924-1925 чылдарда Тес-Хемниң кожуун үүрүнүң бюро кежигүнү. Аныяктарның бирги съездизинге ТАРЭ ТК-ның чиңгине секретарынга сонгуткан. 1928 чылда болган намның дөртку улуг хуралындан ТАРН ТК-ның Политбюро кежигүнүнге сонгуткан, ооң соонда болган пленүмга секретарыга, а намның дөртку Улуг хуралынга ТАРН ТК-ның чиңгине секретарынга сонгуткан.

КИМ-ниң шүгүму-биле Тывага чоруп турган М. Мачавариани Шагдыржаптың дугайын кончуг-ла чылыг сөстер-биле бижээн: «Ол сандайга олуруп алгаш, портфелиндеп саазыннар үштүп экклегеш, оожум үн-биле чугаалап эгеледи. Соднамның бадыткаашкынынарынга удурланып турган Мунияның, Хемчикоолдуң болгаш Чүрмит-Дажының туружуи ол дораанна деткээш, сан-чурагайларны көргүзүп, үндүрүг онаарының хемчээлдерин тайылбырлап эгеледи. Ооң көргүскен сан-түүнери кончугла бүзүреңчиг болду. Резолюстуг аныяктарның санал-оналынга даянып турарын бадыткаары-биле үүрүн протоколдарын үштүп көргүстү. Съездиниң чедип келген делегаттары-биле кылган беседаларын бижип алган, ол бүгүнү көктээш, дугаарлап алган. Чырыдышкын дугайында айтырыгны чугаалажы бээривисне, ол бюджеттиң сметазын ажа тырткаш, ында кандыг-даа акша-көпеектиң көрдүнмээнин көргүстү. Аппарат ажылдакчыларын чаартырын негеп чугаалааш, кымның кайы албан-дужаалда чеже чыл дургузунда олуруп турарын кончуг тодаргай чугаалап берди. Чүвени эки чедир бодавас кижилерни санап адап ора, Тыва төп ооопта Модзалевский деп кижиниң дугайын чугаалады. Ол бай кижилер көзрге, кончуг хүндүлеп хүлээп алыр: дораан олуртказш, ооң мурнунга бараанарны делгеп салыр. А ядыы кижи кирип кээрге, үндүр ойладыптар. Төп ооп акшаны кайы хамаан чок чашкаанап турар деп чугаалады.

Күрүнеге хамаарышкан айтырыглардан ооң билбес чүвези чок. Ону ынчаар билип алыры аңаа кончуг берге турган боор: бүгү албан черлерни кезип кылаштап тургаш, материалдарны ган-дыр мен, хынамчалыг политиканы чорудар херек деп чугаалай бээр кижи болду. Яңзы-бүрү чүүлдер аңаа салдар чедирип турган чадавас. Мээң мүрнумга улуг революсчу кижи кылдыр көстүрүп ол дыка күзеп турган, а ооң соонда эштери ону сургап каапкаптаар боор чорду. Ламаларның бажын кескен херээ чүү боор ол дугайын Мунияга базалгаа билип турган. Ынчалзажок революсчу изиг хөөннерге ол кончуг-ла алзып турган».

Биче буржуазчы революсчу хөөн чүгле Мунияга турбаан. Сандык, Лопсан, Байыр-оол, Серен, Сенгии-жик, Тоткан, Бүлчүн, Бадан-оол, Далай-Серен. Сагар болгаш ооң-даа өскелер базала-ла ындыг хөөннүг турган чүвелер. Маңаа хамаарыштыр улусчу революциянын хоочунарының бирээзи Мунияны В. Мачавариани дораан-на эскерип каан. «Мунияны Тывада эң-не изиг кижилерниң бирээзи. Чазактың хей частырыгларны кылып турарын, араттарны камгалавайн турарын база шаандагы феодалдарнын болгаш давга-дүжүметтернин туружунда туралын, кооперативтерниң багай ажылдап, банкының акша-хөрөнгини шын эвес хуваап турарын ол чугаалааш, дөгерезин үндүр ойладыр болза эки диди. Ол дыка-ла хөлзеп турду. мен ону оожукгурун турдум. Ынчаарымга-даа Москвага чораш, бо бүгүнү чүге чугаалаваан кижи боор мен, бо бүгү дээрге дүүн, бөгүн туругстунун келбээн-не болгай деп бодун каргаттынып турду. Москвага тургаш чазын тургап-дыр мен, Тывада садыгжылар чок деп бодап турдум. А дедир чедип келгеш, чүвени оваарып көөрүмге, чижеңеш садыгжылар бүгү чүвени холгаарлай берген болду деп, ол чугаалады. Мындыг кончуг дүрген түүнелдер кылып болбас, аныяктарның Коминтерниин буулдуруп болбас деп чугааладым.

Ындыг хевирлиг чөрүлдээлер Мунияның бодунда бар-дыр дээрзин сөөлүнде эскере берген мен. Дүүн бүгү феодалдарны шиидип хоругдаар, а ламаларның бажын кезип кааптар деп чугаалап турган болза, бөгүн келгеш, дүүн изигленип турган ап, очулдуруп ап турган. Ол материалдарны ревсомолдуң съездизинге белеткеп турган.

Шагдыржап фактыларны аңаа-ла чыып адавады. Дүрген хөделип ажылдаарының дугайын чугаалап орду. Каш хонгаш ревсомолдуң дөртку съездизинге хүлээп алганы бүгү программаны Шагдыржап тургузуп алган болган».

Келир үениң ажыл-херээ олардан хамаарыжыр апарган өске-даа аныяк удуртукчулар бар турган. Оларның бирээзи Мунияны В. Мачавариани дораан-на эскерип каан. «Мунияны Тывада эң-не изиг кижилерниң бирээзи. Чазактың хей частырыгларны кылып турарын, араттарны камгалавайн турарын база шаандагы феодалдарнын болгаш давга-дүжүметтернин туружунда туралын, кооперативтерниң багай ажылдап, банкының акша-хөрөнгини шын эвес хуваап турарын ол чугаалааш, дөгерезин үндүр ойладыр болза эки диди. Ол дыка-ла хөлзеп турду. мен ону оожукгурун турдум. Ынчаарымга-даа Москвага чораш, бо бүгүнү чүге чугаалаваан кижи боор мен, бо бүгү дээрге дүүн, бөгүн туругстунун келбээн-не болгай деп бодун каргаттынып турду. Москвага тургаш чазын тургап-дыр мен, Тывада садыгжылар чок деп бодап турдум. А дедир чедип келгеш, чүвени оваарып көөрүмге, чижеңеш садыгжылар бүгү чүвени холгаарлай берген болду деп, ол чугаалады. Мындыг кончуг дүрген түүнелдер кылып болбас, аныяктарның Коминтерниин буулдуруп болбас деп чугааладым.

Ындыг хевирлиг чөрүлдээлер Мунияның бодунда бар-дыр дээрзин сөөлүнде эскере берген мен. Дүүн бүгү феодалдарны шиидип хоругдаар, а ламаларның бажын кезип кааптар деп чугаалап турган болза, бөгүн келгеш, дүүн изигленип турган ап, очулдуруп ап турган. Ол материалдарны ревсомолдуң съездизинге белеткеп турган.

Шагдыржап фактыларны аңаа-ла чыып адавады. Дүрген хөделип ажылдаарының дугайын чугаалап орду. Каш хонгаш ревсомолдуң дөртку съездизинге хүлээп алганы бүгү программаны Шагдыржап тургузуп алган болган».

Келир үениң ажыл-херээ олардан хамаарыжыр апарган өске-даа аныяк удуртукчулар бар турган. Оларның бирээзи Мунияны В. Мачавариани дораан-на эскерип каан. «Мунияны Тывада эң-не изиг кижилерниң бирээзи. Чазактың хей частырыгларны кылып турарын, араттарны камгалавайн турарын база шаандагы феодалдарнын болгаш давга-дүжүметтернин туружунда туралын, кооперативтерниң багай ажылдап, банкының акша-хөрөнгини шын эвес хуваап турарын ол чугаалааш, дөгерезин үндүр ойладыр болза эки диди. Ол дыка-ла хөлзеп турду. мен ону оожукгурун турдум. Ынчаарымга-даа Москвага чораш, бо бүгүнү чүге чугаалаваан кижи боор мен, бо бүгү дээрге дүүн, бөгүн туругстунун келбээн-не болгай деп бодун каргаттынып турду. Москвага тургаш чазын тургап-дыр мен, Тывада садыгжылар чок деп бодап турдум. А дедир чедип келгеш, чүвени оваарып көөрүмге, чижеңеш садыгжылар бүгү чүвени холгаарлай берген болду деп, ол чугаалады. Мындыг кончуг дүрген түүнелдер кылып болбас, аныяктарның Коминтерниин буулдуруп болбас деп чугааладым.

Ындыг хевирлиг чөрүлдээлер Мунияның бодунда бар-дыр дээрзин сөөлүнде эскере берген мен. Дүүн бүгү феодалдарны шиидип хоругдаар, а ламаларның бажын кезип кааптар деп чугаалап турган болза, бөгүн келгеш, дүүн изигленип турган ап, очулдуруп ап турган. Ол материалдарны ревсомолдуң съездизинге белеткеп турган.

Шагдыржап фактыларны аңаа-ла чыып адавады. Дүрген хөделип ажылдаарының дугайын чугаалап орду. Каш хонгаш ревсомолдуң дөртку съездизинге хүлээп алганы бүгү программаны Шагдыржап тургузуп алган болган».

ЧУРУКТА: 1927 чыл. ТАР-ның иштики политиктиг камгалал эргеделиниң белүк ажылдакчылары (солагай таладан) олурар: Нацов, Пышкало, Сат Чүрмит-Дажы (КИПКЭ-ниң даргазы), Подугандай, турарлар: биргизинин ады тывылбаан, Шиманюк, Сагды-Базыр, Бузыкаев олар.

Тыва АССР-ниң Төп күзүне архиви, альбом № 10.
Ондар ОХЕМЧИК хоолгалаан.

Школа болгаш бүдүрүлге

ШИИТПИРЛЭЭР АЙТЫРЫГЛАР ХӨЙ

Школачыларның мергежил шилип алырынга таарымчалыг байдалдарны тургузар соруга-биле Ак-Довуракка өөредилге-бүдүрүлге комбинадын ажыттандан бээр ийи чыл чоокшулап орар. Эдип-чазаар күш-ажыл лагериниң хосталган конторазын, дузалал тудугларын септеп кылырынга болгаш дериг-херекселдер садып алырынга В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинат 100 мун рубльди эгидилге чонка дузалаан. Райкүүскомнуң улус өөредилге киллизи кабинеттерге өөредилге херекселдерин, көргүзүг материалдарын, станоктарны тыварынга боттуг деткимчени көргүзүп, анаа ажылдаар кижилериниң шалыңын төлээринге акша-хөреңгини тускайлаан.

Демир, ыяш болбазырадыгының, чоннуң национал эдилелдерин кылырының мастерскаяларын, чолаачылар белеткээр, мал болгаш чер ажыл-агыйын өөренир, даараның кабинеттерин, хлеб быжырар болгаш аъш-чем белеткээр өрээлдерни актылаан. Кадрлар-биле хандырылга багай эвес, директорунда, оон оралакчызында улус өөредилгезиниң шүлгалдаларны туттурар болгаш өөренген мергежилинге ажылдап болур дугайында тускай шынзылгаларны тыпсыр. Ынчангаш 10-11 класстарның өөреникчилеринге программа ёзугаар неделяда бир хүн өөренирин чурумчуткан. Чайгы үеде ногаа өстүрүп, мастерскааяга чазаның, хлеб быжырып артар өөреникчилер кылган ажылдарының төлевирин алыр. Ногаа өстүрер теплицаны алгыдар, черни чөпшээредир, ыяш материалын тывар хемчеглерни баш удур дугурушкан. Мал ажылының дугайында аас-биле тайылбыр бээри, номнар номчууру, плакаттар көргүзери-биле кызыгаарлаттынмайн, 20 тоолайынга немей хаваннарны, өшкүлерни садып алгаш ажаарынга чаңчыктырарын база планнап турар.

Чоокта чаа тургустунган комбинатта шиитпирлээр айтырыглар хөй. Ында келир үениң ажылчын салгалын белеткеп эгелээн болганда, улус өөредилгезиниң ажылданчылары-биле кады тус черде партия, совет органнар, үлетпүр бүдүрүлгелерниң удуртукчулары киче-нгейвичиң төвүнге тургузуп, болдунар шаа-биле деткимчени көргүзер ужурлуг. Бо чылын одалга системазын эде кылырынга, хаван кажаазын, теплицаны алгыдарынга, кабинеттер дерилгезин уламчылаарынга материал, немелде күш херек. Комбинаттың чингине директору, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң кежигүнү Ю. Т. Комаров чоокта чаа «Хемчиктиң сылдызы» солунга берген интервьюзунга школалар аразының бо комбинадынче сагыш салырын аазаан. Оон хүлээлгезин күүседип турар Г. В. Парамзин болгаш өске-даа оралакчылары шефке алыр дугайында чарган керээзинде айыткан чүүлдерни тоомчага албайн турарын айтыр апаар. Ак-Довуракты № 3 школазында өөредилге-бүдүрүлге комбинадының әргезинде берген санажылга техниказынга өөредир дисплей класын ажылдадыр тускай эртемниг кижи мынчага чедир тывылбаан.

Ажылчын хандырылга килдизи (начальниги Н. М. Кудрявцева) ниитиниң чеменилге черлериниге кадрлар белеткээринге дузалажыр туржук, хөй уруглар чыглып турар черге буфет бези ажыдып бербээн.

Ак-Довуракты автобүдүрүлгезин (начальниги В. П. Селюк) Кызыл-Мажалыкта № 1, 2 школаларның өөреникчилерин өөренир хүннеринде чедирер автобусту безин чамдыкта бербейн баар. Чамдык бүдүрүлгелериниң удуртукчуларында өөредилге комбинадынга деткимче көргүзер дугайында райкүүскомнуң, хоорайкүүскомнуң шиитпирлерин тоон көрбес, күүсетпес таварылгалар база бар.

Бо өөредилге черинге машина-техниканы тускайлаары чугула. Эрткен чылын АТБ-ден, Кызылдың бир бүдүрүлгезинден саткылап алганы үндүр бижиринге белеткээн ЗИЛ-130, УАЗ-452 маркалыг машиналар ам артык кезектери, септе-дир чери чогундан үрелген, аңаа тургулаар.

Бистиң республикада өөредилге-бүдүрүлгениң ийиги комбинадының ажыттынганын чугула болуушкун кылдыр көрүп, оон хөнүп анылдаарынга дузалажыры негеттинип келген.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

СПОРТ СПОРТ СПОРТ СПОРТ СПОРТ

ШАМБАЛЫГГА ХҮРЕШ

Чуруктарны Шамбалыгга болган хүреш маргылдаазының үезинде тырттырган. Денги аайы-биле хүрешке 56—82 килограмм деңзилиг мөгелер хүрешкен. Аңаа бежен алды килограмм деңзилиг оолдардан Шамбалыгның мөгези Ондар Маадыр бирги черде болган.

Кара-Хаактың мөгези Радик Кертик-оол, «Тиилелге» совхозтуң мөгези Владимир Ондар, Кызылдан Александр Чолдак, Шамбалыдан Владимир Монгуш деңзи аайы-биле тиилекчилер болган.

Дараазында үжен ийи мөгениң маргылдаазын эрттирген. Шамбалыгның мөгези Владимир Монгуш аңаа шүүлген. Сүт-Хөлден маргылдаага киржип келген Амыр Монгуш, Уран-оол Донгак ийиги, үшкү черии алган.

«Шамбалыг» совхозтуң төвүнде ортумак школаның спорт залында эрткен бо ужуражылгага Кызыл районнуң бүгү суурларындан шыырак деэн мөгелер келген. Районнардан Чөөн-Хемчиктиң, Сүт-Хөлдүң аныяктары идепкейлиг киришкен.

«Шамбалыг» совхозтуң удуртукчулары, ында көдээ Советтиң ажылдакчылары чоннуң культурлуг дыштанылгазын солун маргылдаалар, конкурстар-биле холбап эрттиреринче кичээнгейни салып турарын демдеглээр ужурлуг. Маргылдааларга, оюннарга, шагаа байырлалдарынга, кудумчулар концерттеринге хөй кижи кээп, сонуургап турар.

ЧУРУКТАРДА: Шамбалыгга болган спортчу маргылдаалар үези.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

ЧАРЛАТТЫНГАН АЙДА

Аныяктарны, ылаңгыя өөреникчилерни тыва улустуң чаагай чаңчылдарынга кижизидер, өөредир сорулга-биле Тоора-Хем ортумак школазы тыва улустуң культуразын болгаш чаңчылдарын өөредиринге ай чарлаан. Бо-ла темага эрткен чылдың төнчүзүнде районга болуп эрткен практиктиг конференцияга өөреникчилер, аныяктар, улуг назылыглар идепкейлиг киржип, үнелиг санал-оналарын киирген. Буруңгуларывыстың эки чаңчылдарын, ёзулалдарын катап эгидер сорулга-биле чоруттунуп турар ажылдарны элээн нептередип, аныяк-өскенни бодандырып, оларның национал чоргааралын оттуруп турары эки херек. Сөөлгү үеде республика солуннарынга, теле, радиодамчыдылгаларга бо темага хамаарыштыр үнүп, дамчыттынып турар чүүлдериң дээштиг ролюн башкылар эскерип турар бис.

Бистиң школа —холушкак школа. Эртип турар айга орус класстар база киржип, тыва чоннуң культуразын, чаңчылдарын өөренип, темалыг класс шактарынга, беседаларга тыва оюннарны сонуургап өөренип турду. Ылаңгыя тыва өг иштин пан-нолай чуруп алгаш, ону ажыглап, башкы Галина Күжүгетовна Анарат солун беседаны кылган. Өгнүң тургузуп, оон херекселдерин чүден, канчаар кылырын, көжерде бузуп, канчаар эптиг чыып салырын, тигерде чүден эгелээн, чүзүнге төндүрерин, өг иштиниң эт-севин салыр чурумун, өг ээлериниң каяа-каяа олурарын, аалчыларны канчаар хүлээп ап, чалап олуртурун, мендилежиринiң ёзулалдарын чедимчелиг тайылбырлаан.

Уруглар хостуг үезинде школаның музейинге келгеш, национал оюннар ойнап, ойнаарының чурумун өөренип ап турар. Чижээлээрге, кажык адарының, кагарының чурумнары, кажыкка каш янзы оюн туруп болурул дээш ышнаш чүүлдерни билип ап турар. Бо талазы-биле районнуң улус өөредилге киллизиниң улуг методизи Арина Донгаковна Кашкактың киирип турар үлүг улуг.

Тыва улустуң аас чогаалынга, чаңчылдарынга, ёзулалдарынга солун утналыг байдак материалыг хана солуннарны үндүрүп, тоолдарга, тывызыктарга, үлегер домактарга класс шактарын башкылар Хүрең Халаар-ооловна Ондар, Галина Людеевна Посохина, Күрүмаа Ензаковна Донгак олар дээштиг организастап эртирген.

Уруглар бо айда Адыр-Кежиг суурнуң «Өдүген» аас чогаал ансамблин чалааннар. Ансамбльдиң киржикчилери — аныяктар, улуг назылыглар, районнуң үндезин чурттакчылары. Тожуларның аас чогаалы республиканың өске районнарынга деңнээрге, бир янзы, онзагай. Ылангыя ивижилерниң, анчыларның ажыл-амылыралының дугайында улустуң ырларының сөзүдээ аялгазы-даа онзагай.

Антонина СОДУНАМ.

Тоора-Хем ортумак школазында музей удуртукчузу.

ТҮҢНЕЛ ҮНДҮРЕР

Сөөлгү он хонукта республиканың девискэринге 14 озал-ондак болган. Оон түңнелинде 16 кижи бертик-межелге таварышкан. Беш озал-ондак эзирик чолаачыларның буруузу-биле болган. Амы-тынындан чарылган кижилер чок.

Ол-ла үениң иштинде Кызыл хоорайга кудумчу шимчээшкинниң дүрүмүн хажыткан 700 таварылга болган, эзирик чораан 33 чолаачыны КАИ ажылдакчылары тодаратканнар. Оларның чамдыктары бо: комсомол обкомунуң гаражының эргелекчизи А. Л. Уколов, Байхаактың Культура бажыңының ажылдакчызы Э. Х. Монгуш. Кызыл районнуң куш фабриказының чолаачызы Я. М. Карасев, экскурсия болгаш туризм талазы-биле область чөвүлелиниң чолаачызы А. Н. Решетников болгаш өскелер-даа.

Үк коллективтериң удуртукчулары моон түңнелди үндүрүп, дарый хемчегни алыр ужурлуг.

Республиканың КАИ штабы.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

«ЗА РУЛЕМ» ДЕП БОТ-ӨӨРЕДИЛГЕЛИГ БҮГҮЭВИЛЕЛДИҢ КОНСУЛЬТАТИВТИГ АВТОШКОЛАЗЫ

орук шимчээшкинниниң дүрүмнериниң талазы-биле шылгалдаларга күзелдиглерни чыл дургузунда бот-өөредилге-биле белеткээр.

Мурнунда чолаачылаар шынзылгалыг тургаш, чидирген, алыскан азы чылдан өрү хуусаада чолаачылавааң, курс дооскан соонда, шынзылгаларны дужаап шыдавааң кижилерни бот-өөредилгеге хүлээп алыр (50 рубльди чорудар). Өөредилге организацияларының курстарында өөренип турарлар КАИ-ниң шылгалда карталарын 25 рубль-биле кады чорудар. Автомобильдерни чолаачылаар күзелдиглерни белеткээринге (150 рубльди чорудар), мотоциклдерни башкарарынга (70 рубльди чорудар), белеткээринге бот-өөредилге-биле белеткенир кылдыр КАИ-ниң тускай чөпшөөрелин алганнарны (ажыл-чорудулгазының аайы-биле, чижээ, узун хуусаалыг командировкалаар, шерии албанныг, геолог, укудукчу, машинист кижилерни), а ол ышкаш ырак черлерде чурттап турарларны өөредир.

Бот-өөредилге-биле чолаачылаар мергежилди чедип алырының хуусаазы 2 ай. Чурттуң бүгү девискээринге КАИ-ниң берген шылгалда карталарын почта дамчыштыр чорудар. КАИ-ге шылгалдаларны чурттап турар черинiң аайы-биле дужаар. Чагырларны болгаш хамаарышкан өске-даа документилерни дараазында адрести ёзугаар чорудар: **Новосибирск хоорай, Мирная кудумчузу, бажың № 7.**

«Тыва автотранс» каттыжыышкынның автобүдүрүлгези болгаш **«Тыва автотранс хандырылга»** чери 1991 чылда чүүк сөөртүрүп алырының чагырларын хүлээп ап эгелээн. Чагырларны 1990 чылдың апрель 25-ке чедир хүлээп алыр.

Республиканың барыын талакы районнарынче сөөртүр чүүктүң чагырларын «Тыва автотранс хандырылга» чери, а Абакан хоорайның баазаларындан сөөртүр чүүктүң чагырларын Минусинскиниң АТБ-зи хүлээп алыр.

«Тыва агроүлетпүр түдүг» каттыжыышкынның салбырынга дараазында ажылдакчылар хереглеттинип турар: ажыл стажтыг инженерлер болгаш тудуг техниктери, Бии-Хем районнуң Туран хоорайда АКМК-га начальник, Таңды районнуң Бай-Хаак суурда АКМК-га кол инженер, Сарыг-Сеп суурда АКМК-га кол инженер, Сүт-Хөл районнуң Сүт-Хөл суурда АКМК-га начальник болгаш кол инженер херек. Каттыжыышкынга тудуг талазы-биле дээди эртемниг болгаш ажылга арга-дуржулгалыг инженерлер хереглеттинип турар. Бажың-биле хандырар.

Келир адрези: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу 34-2, телефон 3-27-88, чонну ажылга тургузар, өөредир болгаш профориентация талазы-биле республика төвү.

ӨӨРЕНИРИН КҮЗЭЭННЕРГЕ

Минусинскиниң бухгалтерлер школазы 1990-1991 өөредилге чылында өөреникчилер хүлээп алырын чарлап тур. Хүндүсү болгаш кежээки салбырларынга АҮК-түң үлетпүр болгаш бүдүрүлгелериниң бухгалтерлерни белеткеп турар. Курстарга өөренири өртектиг. Өөренириниң хуусаазы 8-10 ай. Хүлээп алыры экзамен чок. Бүдүрүлгениң чорутқан бижии-биле болгаш боттарының күсели-биле өөренир.

Документилерни май 1-ге чедир хүлээп алыр. Өөредилге сентябрь 1-де эгелээр. Ол ышкаш ай санында 1 болгаш 15 хүннеринде бөлүктерни четчелеп турар.

Адреси: 662800. Минусинск хоорай, Кызыл партизан кудумчузу, бажың 11, телефон 2-06-08.

КАИ экраны

телевидение

АПРЕЛЬ 5

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильм. 8.45 «Эргим моданың комедиязы» Уранчечен фильм. 10.15 Объектив. 10.50 Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының 8-ки делегей фестивалы. Сенегал телевидениениң аас чогаал программазы. 11.25 Уруглар шагы. 12.25 Коллаж (реклама, чарлаалдар, информация). 12.30 — 13.00 «Үе». 15.45 Тиилелгениң 45 чыл болганынга. «Орус эмнелгениң ажыл хүннери» барымдаалыг фильм. 16.05 Мультфильмнер. 16.30 «Эфиопия бөгүн». Кинопрограмма. 17.00 «Алдын шай ба» клубтуң шаңралы дээш». 17.45 «Цивилизацияның салым-чолу». Философчу беседалар. 18.30 «Үе». 19.00 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 19.45 «Кижи болгаш хоойлу». Эрге-хоойлу видеоканалы. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «Мээң Чайковскийим». В. Клибери-биле ужуражышкын. 22.15 Камера делегейже көрүп тур. 23.10 «Ташцы, таңцы, таңцы... 23.40—00.05 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15; 9.25 Эртем-тайылбырлыг фильмнер. 8.35; 9.45 Бойдус эртеми. 4 класс. «Таанда мен мен бе?». 8.55 Испан дыл. 1-ги чылы. 10.05 Испан дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.40 Биология. 8 класс. Көдээ ажыл-агый дириг амытаннары. 11.00 «Бурда моден» сүмелеп тур. 12.05 «Экран мастерлери». Кинорежиссёр А. А. Тарковскийниң амыдыралының болгаш чогаалыкчы ажылының дугайында. 13.10 Ритмниг гимнастика. 13.40 «Челээш» телефильмниң башгайы коргузуу. Час байырлалын (новруз) Азербайджанга эрттиргенинiң дугайында. 14.10— 15.20 «Башгайы өөрүшкүлер». Уранчечен телефильм. 2-ги сериязы. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 Медээлер. 19.05 «Азия төвү». Программада: Медээлер. «Партогранизацияларда отчёттар болгаш сонгулдалар». «Чугула интервью». «Кадыкшыл неделялары». «Хамааты камгалалының билиглерин — кижи бүрүзүнге». 19.35 «Өнүктер-биле ужуражышкын». Хакас автономнуг областтың культура болгаш уран чүүл ажылдакчылары дамчыдылгага киржир.

МОСКВАДАН

20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 ССРЭ-нин Дээди Совединиң сессиязында. 22.45 Концерт. 23.10—01.00 Бут бөмбүү. ССРЭ чемпионазы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

19.00 Н. В. Гоголь-ң чогаалдарын экранчыткаңы. «Шинель». Уран-чечен фильм. 20.15—20.30 «Тамчыктыг удунар, чаштар!

кино

АПРЕЛЬ 5-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Ынак Раджам» (Индия, 2 сериялыг) 9.20, 12.10, 19.10. **«Бүгү-ле ынакшыл ол ышкажыл»** 15.00. **«Аныяк болуру белеп бе?»** 17.10. **Видеозалга: «Ондактыг хөделиг ын»** 10.30, 12.30, 14.30, 16.30, 18.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Коргудуушкуннар» 9.20, 13.00. **«Орленок» деп киноклуб** 10.50, 14.50. **«Меге даңгырак»** (2 сериялыг) 16.50, 19.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Тоңанчы болгаш куу куш» (КУР) 13.00, 15.00, 17.00. **«Федор Кузьминниң амыдыралындан»** (2 сериялыг) 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Хосталганың кыйгызы» (2 сериялыг) 15.00, 19.40. **«Бедик хан»** 17.50 шактарда.

БИРГИ ЧЕРДЕ—ТУРАНЧЫЛАР

Сөөлгү чылдарда республикада атлетиктиг гимнастикага киржип турар аныяктарның саны чоорту өзүп турар, оларның баштайгы маргылдаалары-даа эрткилээн. Спорттуң бо хевириниге республика маргылдаазы Туран хоорайга болган.

Шой кодүреринiң үш хевириниге эрткен ол маргылдааны туранчылар сонуургап көрген. Бо маргылдаага үжен ажыг спортчу киришкен. Денги аайы-биле болган маргылдаа көрүкчүлерни чалгаратпаан. Аңаа аныяк спортчулардан аңгыда республикада ат-сураглыг апарган хоочун атлеттер база киришкен.

52 кг. Штанга көдүреринiң үш хевириниге ниитизи-биле 350 килограмм түңнелди көргүскеш, Кызыл хоорайның спортчузу Демир Кежиктиг-оол чемпионнаан. Ийиги черни Ак-Довуракты төлээзи Валерий Саал эзелээн.

56 кг. Бо деңзиге Виктор Ооржак (Ак-Довурак) бирги черни алган.

60 кг. Ак-Довуректан бараан Александр Маады чемпионнаан. Ийиги черни оон чаңгыс командада эжи Виктор Байыр алган.

67,5 кг. Борта Ак-Довуректың спортчузу Савин Ондар бирги, а Туранның спортчузу Александр Яңшеев ийиги черни тус-тузунда эзелээн.

75 кг. Кызыл чурттуг Михаил Мижит-Доржу чемпионнаан. Ак-Довуректың төлээзи Олег Ондар ийиги черни эзелээн.

82 кг. Бо деңзиге Туранның спортчузу ССРЭ-ниң спорт мастеринге кандидат Михаил Еремеев кымга-даа аштырбаан.

90 кг. Хоочун спортчу Евгений Черногривов (Кызыл) удавас 50 харлаар. Ол аныяндан тура шой, гирь көдүреринге ынаан. Евгений Михайлович спортчу маргылдааларга хөй удаа киржип, республиканың спортчу адың чаңгыс эвес удаа камгалап келген. Ол бо маргылдаага база киришкен. Тыва улус «хоочун коктуг дижир».

Ол үлегер домак аңаа база бадыткалдыг болган. Маргылдааның түңнелинде, Евгений Черногривов чемпионнап каан.

100 кг. Штангист Сергей Кайгородовту бистиң республиканың аныян-даа, хоочундаа спортчулары эки билирлер. Бо удаала ол бо маргылдаага база эки киришкен. База-ла чемпион болган.

110 кг. Туранның төлээзи Павел Горохов бо деңзиге чемпион болган.

Маргылдааның тулгай чемпиону атты Евгений Черногривов чаалап алган.

Команда аайы-биле түңнелдерни үндүрген. Бирги, ийиги, үшкү черлерни ол-ла дараалашкаа-биле Туранның, Ак-Довуректың, Кызылдың шилиндек командалары эзелээн.

Тываның шилиндек командазы удавас апрель айда болур «Красноярский меридиан» деп маргылдаага киржир.

Виталий БАЙЫР.
Маргылдааның киржикчизи.

ЧЕЧЕК-ООЛ ДҮВЕНДЕЙ—ЧЕМПИОН

Часкы дыштанылга үезинде дүлей болгаш багай дынаар оолдар, уруглар аразынга стол теннизинге Бүгүроссия маргылдаазы Тамбов хоорайга болуп эрткен.

Тускай школаларның, ПТУ-ларның, ажылчын аныяктарның тускай ортумак өөредилге черлериниң ындыг өөреникчилериден тургустунган областарның, крайларның, АССР-лериниң, Москва, Ленинград хоорайларының командаларын ол маргылдаага киирген.

34 команда аңаа киришкен. Аңаа Тыва АССР-ниң спортчу адын республиканың дүлей уругларының сес чыл школа-интернадының командазы камгалаан.

Ужуражылгаларны 6 бөлүкке үскеш, команда бүрүзү-биле ойнаар система ёзугаар эрттирген. Бөлүктеринге бирги черни эзелээн командалар түңнел оюнче кирип турган. Бистиң командавыс үшкү бөлүкке ойнаан, аңаа бирги черни эзелээн, түңнел оюнче кирген.

Арткан алды команда база ол-ла система-биле ойнаан. Ужуражылгалар кончуг чидиг демиселге эрткен. Ынчангаш чаңгыс-даа команда аштырышкынга таварышпайн барбаан. Ниити саны деңиежи бээрге, ийи команданың аразынга ужуражылганы катап эрттирер деп, кол судья коллегиязы шиитпирлээн.

Бистиң Чечек-оол Дүвендей, Баян Куулар, Алимаа Кызыл-оол составтыг командавыс Краснодар крайның командазынга 2:1 санга уттурупкаш, түңнелинде ийиги черни эзелээн. Үшкү черде Красноярск крайның командазы болган.

Хууда бирги чер дээш эрттирген ужуражылгалар ийи катап уттурган соонда, маргылдаага улай киришпес система-биле эрткен. Бо маргылдаага 64 спортчу киришкен.

Тываның эзээди спортчулары чаңгыс-даа ужуражылгага уттурбайн, түңнел оюнче үнген. Олар бирги, ийиги чер дээш бот-боттары олнаан. РСФСР-ниң чемпиону атты 6 «а» класстың өөреникчизи Чечек-оол Дүвендей чаалап алган. Ийиги шанналдыг черни 8-ки классчы Буян Куулар эзелээн.

Уруглар аразынга эрткен маргылдаа база солун болган. 6 «а» класстың өөреникчизи Алимаа Кызыл-оол 34 киржикчиниң аразынга 4-ку черни эзелээн.

Июнь айда бистиң эзээди оолдарывыс РСФСР-ниң шилиндек командазының составынга ССРЭ-ниң бирги черни дээш болур маргылдаага киржир.

Евгений МАНЗАНОВ.
Кызыл хоорай.

СЕРГЕШТЕЙ АТТЫГ КУБОК ДЭЭШ

Барлык суурнуң чурттакчы чоңу 1986 чылдан бээр тус черниң көдээ Совединиң шиитпирин ёзугаар Сергештей аттыг кубок дээш тыва хүрешке маргылдааны эрттирип келген. Ол ам беш дугаар чыл болуп турар. Сергештей Дамбыйоолович Сарыглар районга болгаш республикага билдингир мөгелерниң бирээзи.

Чоокта чаа ооң кубогу дээш маргылдаа «Барлык» совхозтуң Культура бажыңынга болуп эрткен. Аңаа Барыын-Хемчиктиң, Чөөн-Хемчиктиң, Сүт-Хөлдүң болгаш Ак-Довуректың мөгелери киришкен. Чидиг демиселдиң түңнелинде Чөөн-Хемчиктен Алексей Хомушку шүүлген, Сүт-Хөлден Владимир Монгуш үжүүрлешкен. Үшкү болгаш дөртку черлерни Маадыр Монгуш (Чөөн-Хемчик), Александр Мюкит-Доржу (Барыын-Хемчик) олар үлешкен.

Шүүлген мөгеге кубокту болгаш ак иртти шанналга тывыскан. Өске мөгелерге дипломнарны болгаш өртектиг барааннарны белекке берген.

Тава-Самбуу САРЫГЛАР.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор

В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34: ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17: ◆ приемная — 3-34-26: ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92: ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25: идеология — 3-34-57: ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23: ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73: ◆ агроүлетпүр — 3-41-16: ◆ культура — 3-39-15: ◆ информация — 3-37-11: ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39: ◆ очулга — 3-34-93: корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41: ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41:

Чылда 300 катап үнер Хемчээли 2 парлалга амазы

Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер. полиграфия болгаш ном садыынын херектерiннiң талазы-биле күрүне комитединiң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 398. ТС — 00589

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл апрель 6 пятница № 80 (14280)
1925 чылда үнелезилеттингеш
Ертээ 3 чеп.

ПЕРСПЕКТИВАНЫ ШЫН, ӨЙ-ШААНДА ТОДАРАДЫП, ШИИТПИРЛЭЭР

Дүүн Кызылга, СЭКП обкомунуң Политиктиг чыры-дыышкын бажыңынга Тыва АССР-ниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң айтырыгларының талазы-биле эртем-практиктиг конференция ажыттынган. Ону ССРЭ-ниң Эртемнер академиязыиың Сибирь салбыры, ол салбырның Тывада комплекстиг кылдизи, СЭКП Тыва обкому, республиканың Министрлер Чөвүлели организастап эрттирип турар. Хуралды СЭКП Тыва обкомунуң бирги секретары **Г. Ч. Ширшин** ажыттыкан.

Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң кол угланыышкыннарының дугайында илеткелди партия обкомунуң бирги секретары **Г. Ч. Ширшин** кылган.

Чөвүлел хуралга ооң аңгыда, Сибирьниң даг-тывыш комплекстериниң хөгжүлдези болгаш оларның минералчыг эт баазазының дугайында ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының Сибирь салбырының Геология болгаш геофизика институдунуң руда кылдизиниң эргелекчизи **Э. Г. Дистановтуң**, Сибирьниң чиг эт угланыышкынныг база агаар-бойдузу берге байдалдыг девискээрлерин бот-башкарылга болгаш бот-акшаланыышкынче шилчидериниң дугайында ССРЭ-ниң ЭА-зының Сибирь салбырының Үлетпүр бүдүрүлге экономиказының база организация институдунуң директорунуң оралакчызы, экономика эртемнериниң кандидады **В. Е. Селиверстовтуң**, республиканың улус ажыл-агыйының адырларында ниитилел бүдүрүлгезиниң ажыктының бедидер талазы-биле хемчеглер дугайында Тыва АССР-ниң Күрплан даргазы **Д. С.Монгуштуң**, республиканың бүдүрүкчү күштерин хөгжүдериңге эртеминиң ролюн бедидериниң дугайында ССРЭ-ниң ЭА-зының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг кылдизиниң директору, геология-минералогия эртемнериниң доктору **В. И. Лебедевтиң**, республиканың бүдүрүкчү күштерин улам хөгжүдериниң үезинде долгандыр турар хүрээлелди камгалаарының болгаш ону экижидериниң талазы-биле хемчеглер дугайында Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитединиң даргазы **М. Е. Абрамовтуң**, республиканың күш-ажылчы курлавырларының хевирлээр болгаш чөптүг ажыглаарының талазы-биле хемчеглер дугайында Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы **К. А. Маспык-оолдуң** илеткелдерин чугаалашкан.

Ооң соонда республиканың бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының дашты экономиктиг харылзаалаарын хөгжүдериниң перспективазының дугайында Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы, экономика эртемнериниң кандидады **В. А. Парунин**, республикада нивестиция чорудуушкунун чурумчударының айтырыгларының дугайында Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы **В. П. Болбат**, Тыва АССР-де улус өөредилгезин хөгжүдериниң айтырыгларының дугайында республиканың улус өөредилге министри **Н. С. Конгар** олар дыңнадыглар кылган. Респотребсоюз баштаар черииң даргазы **Х. Д. Монгуш**, «Тыва даг-дүгү» комбинаттың кол инженери **Д. М. Сваильный**, Тывада комплекстиг кылдистиң эртем ажылдакчызы, география эртемнериниң кандидады **К. О. Шактаржык**, Нефтепродуктулар хандырылгазының талазы-биле Тываның бүдүрүлге каттыжыышкынының чиңгине директору **Н. Ф. Ситников** олар хуралга санал бергеннер.

Чөвүлел хуралда СЭКП райкомнарының бирги секретарьлары, райүүском даргалары, республиканың чамдык министерстволарының болгаш ведомстволарының удуртукчулары, Новосибирскиден эртемденнер киржип турар.

Хурал ажылын бөгүн уламчылаар.

2005 ЧЫЛГА ЧЕДИР РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОЦИАЛ-ЭКОНОМИКТИГ ХӨГЖҮЛДЕЗИНИҢ КОЛ УГЛАНЫЫШКЫННАРЫ

Эртем-практиктиг чөвүлел хуралга СЭКП ТК-ның кежигүнүнге кандидат, партия Тыва обкомунуң бирги секретары Г. Ч. ШИРШИННИҢ илеткели

Республиканың экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң айтырыгларының талазы-биле эртем-практиктиг чөвүлел хуралды чуртка бедүүн эвес байдалдың үезинде эрттирип турар-дыр бис. Бистиң чуртувус чаартылганарның оруу-биле берге, чөрүлдээлиг байдалдарда бурунгаарлап орар.

Ниитилелди, партияны, ооң ажыл-чорудулгазын эде тургузарының ажылдары СЭКП ТК-ның февраль болгаш март (1990 ч.) Пленумнарының, ССРЭ-ниң улус депутаттарының ээлчег чок үшкү Съездизиниң шиитпирлериңе чагыртқан болгай.

Амгы үеде эң-не кол чүве болза, практиктиг ажыл-херектерни боттандырары, тодаргай сорулгаларны шиитпирлээрин бурунгаарладыры, ажылдың участок бүрүзүнге боттуг түннелдерни хандырары, сатылга-чөөрүмну болгаш корум-чүүмну быжыглаары, кижилерниң бүзүреглиг болур чоруун хандырары, оларны тургузукчу ажыл-херектерже сырый каттыштырары болгаш углап-баштаары боон турар.

Эртем-практиктиг конференцияларны болгаш чөвүлел хуралдарны эрттирери дээрге республиканың экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң кол угланыышкыннарын ажылдап кылырынга, үндезилээрингө болгаш шилип алырынга, партияның болгаш күрүнениң үстүкү органнарынга чугула айтырыгларны тургузарынга чугула ужур-дузалыг боон турар. Моон мурнунда чылдарда ындыг-даа турган. Конференцияларның болгаш чөвүлел хуралдарның ажылдап кылган сүмелеринге үндезилээш, СЭКП Төп Комитеди, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели, РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели 1961, 1967, 1976 болгаш 1985 чылдарда Тыва дугайында доктаалдарны хүлээп алган, оларны боттандырарының ачызында экономиканы болгаш культураны хөгжүдериниң социал-экономиктиг хөй санныг улус айтырыгларын шиитпирлээр, республиканың ажылчы чоннарының амыдырал деңнелин дыка бедидер арганы берген.

«Тыва АССР-ниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезин дүргедедир талазы-биле хемчеглер дугайында» СЭКП ТК-ның болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1985 чылдың апрельде хүлээп алган доктаалының үжүр-дузазын бөгүн үнелеп көрбес аргавыс чок. Бо доктаалды боттандырганының ачызында экономиканың болгаш социал таланың хөгжүлдези шапкыны-биле бурунгаарлаан.

Республиканың экономиказы аграр-индустриалдыг хөй адырлыг угланыышкынныг болбушаан, чурттуң чаңгыс аай улус ажыл-агый комплекизиниң чарылбас кезээ боон хөгжүп турар. Бөгүн ында социал-экономиктиг болгаш кадр күчүзү эвээш эвес.

Амгы үеде экономиканы структура талазы-биле эде тургузарынче, ону социал эде углап-шиглээринче углаган хемчеглерни боттандырып турар. Ажыл-агыйны чорударының чаа аргалар нептередип турар. Бүдүрүлге хемчээли өзүп, продукцияның бот-үнезин чиигедип, хөй-хөй бүдүрүлгелерниң болгаш каттыжыышкыннарның сан-хөө байдалын быжыглап турар. Фонд эгидилгезин углаттырарының чижектери көстүп келген. Бо беш чылдың 4 чылдарында бүгү адырларның бүдүрүлгелерни чаартырынга болгаш техниктиг эде дериирингө 156,3 миллион рубльдиң капитал салыышкыннарын ажыглаан, бо дээрге бүгү он бирги беш чылдаазындан дыка хөй боон турар.

1985 чылга деңнээрге, 1989 чылда үлетпүр продукциязын бүдүрери 29 хүү өскен. Продукция өзүлдезиниң чылда ортумак темпизи эрткен беш чылга бодаарга, 2,2 катап бедик болган.

Көдээ ажыл-агыйда шынар талазы-биле чамдык өскерилгелер болган. Он бирги беш чылдың ол-ла үезиниң чылда ортумак деңнелинге бодаарга, дөрт чыл иштинде көдээ ажыл-агыйның ниити продукциязының чылда ортумак хемчээли 16 хүү өскен-дир. Бо чорук кижи санынга онааштыр аъшчем продуктуларын хереглээрин элээш өстүрер арганы берген.

Капитал тудугда бурунгаарлаашкын бар. Дөрт чыл дургузунда эрткен беш чылдың чогуур деңнелинден 1,7 катап хөй азы 879 миллион рубльдиң капитал салыышкыннарын шиңгээдип алган. Улус ажыл-агыйының өскеда адырларында эки чүүлдер бар. Ажылчы чоннарның материалдыг чаагай чоруу эки-жикшп турар. 1985 чылдың деңнелинге бодаарга, 1989 чылда ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларның ортумак шалыны 45 рубльге өскен азы 226 рубль болган. Ол-ла үениң дургузунда кижи бүрүзүнге онааштыр ортумак акша орулгазы 67,6 хуу өскен.

Ынчалза-даа ниитизи-биле республика экономиказында, ооң социал талазында кызыы черлер, шыңгыы айтырыглар болгаш четпестер амдаа бар боон турар. Бүдүрүлгелерде болгаш каттыжыышкыннарда ажыл-агыйның чаа механизмин, хөгжүлдениң шапкын факторларын оожум нептередип, курлавырларны чедир ажыглавайн турар.

Республиканың улус ажыл-агыйының улам ыңайгы хөгжүлдезиниң айтырыгларын өөренип көрүп база анализтеп, ооң кол угланыышкыннарын тодарадып тура, бистер чүнүң-даа мурнунда, национал айтырыг талазы-биле СЭКП-ниң Платформазынга дүүштүр бодувустуң иштики хереглелдеривисти, чоннуң хереглелдерин хандырары-биле республикага берген эргелерни эки ажыглаарын барымдаалап турар бис.

Маңаа дүүштүр чүл дизе, республиканың девискээр аайы-биле бот-орулга-чарылга болгаш бот-акшаланыышкын концепциязын ажылдап кылырын дүрген доозары чүгула сорулга боон турар. Бодун хандыртынарынче республиканы дүрген болгаш долу киирериниң дугайында чугаа болбайн турар болгаш болбас ужурлуг, чүге дизе, ындыг аргалар бисте чок. Ындыг арга ам-даа үр үеде тывылбас. Бистиң республикавыс чоокку келир үеде күрүне дузаламчызы чокка сайзырап албас. Бис ол дугайын СЭКП ТК-ның сентябрь (1989 ч.) Пленумунга ажыы-биле чугаалаан бис. Ынчалза-даа бис курлавырларны болгаш күрүне дотацияларын кызырарының оруктарын дилээр, камнуг чурттаарынга өөренир, тургускан экономиктиг күчүлерни, бар курлавырларны улам чөптүг ажыглаарынга өөренир, ажылчы чоннуң амыдырал деңнелин бедидерин хандырар хүлээлгелиг бис.

Ажыл-агый, экономика, социал болгаш өске-даа айтырыглар талазы-биле бөгүн республикада шиитпирлеп турар айтырыглар хөй янзы боон турза-даа, хамыкты мурнай боттандырар айтырыглар база хөй.

Одалга-энергетика айтырыгларындан эгелеп көрейн. Чүнүң-даа мурнунда улус ажыл-агый адырларын электри энергиязы-биле хандырарының айтырыглары. Мында ажыл-херектиң байдалы сөолгу үеде нарыыдаан. Амгы үеде республика чылда бир миллиард квт. шак хире электри энергиязын ажыглап турар, а бисте ажылдап турар электри станциялары ооң чүгле тостуң бир кезинин бүдүрүп турар.

Энергетика күчүлерин болгаш электри дамчыдар шугумнар тударын хөгжүдер талазы-биле чамдык чугула шиитпирлерни ажылдап кылыр болгаш херек кырынга боттандырар талазы-биле чыдып каап турарыысты бөгүн чугаалаар ужурга таваржып турар бис. Чогуур санаашкыннарны ёзугаар алырга, республиканы хандырып турар электри дамчыдар 220 кв. күчүлүг ийи шугумнарның ток эрттирер аргазы 1994 чылда доостур дей берген. Баш удур санаашкыннар ёзугаар ап көөрге, электриге хереглел XIII беш чылда 1,5 катаптан эвээш эвеске өзер. Ынчангаш 1995 чылга чедир Абаза — Ак-Довурак аразының 220 кв. ток дамчыдар ийиги шугумун ажыглалга киирер дугайында айтырыг тургустунуп келген. Оон ангыда, ниити күчүзү 48 мун квт. дөрт турбогенераторлу Кызылдың электри станциязынга немей тудуп, ажыглалга киирер апаар. 2000 чылга чедир энергетика сорулгаларын шиитпирлээрининг эң-не үндезинниг аргазы болза, чылыг-биле ажылдаар 400 мун квт. күчүлүг электри станциязын тударын болур. Бо айтырыгларны тодарадырынга болгаш шиитпирлээрининг ССРЭ-ниң Күрпланының, РСФСР-ниң Күрпланының, РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң болгаш ССРЭ-ниң Энергетика министерствозунуң дузазы биске херек боон турар.

Бистиң бодалывыс ёзугаар алырга, ам ажылдап турар энергия системаларындан дыка ырак районнарда чамдык чурттакчылыг черлерни, хойжулар турлагларын электри энергиязы-биле хандырар төлээде, 1 мун квт. күчүлүг бичии ГЭС-терни тударын чугула боон турар. Кунгуртуг болгаш Мөген-Бүрен суурларга оларны тудар черлерни шилип алырының шинчилел ажылдары эгелээн. Электри энергиязын хат күжү-биле ажылдап кылыр болгаш гелиотургузугларны чедери берге черлерге тургузуп, ажыглаар талазы-биле Казах болгаш Кыргыс республикаларның дуржулгазын ажыглаарын кичээнгейге алыры база чугула. Ынчангаш комплекстиг кылдис ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының Сибирь салбырының аэродинамика институду-биле кады энергияның чаңчыл боон нептеревээн хевирлерин калбаа-биле ажыглаар арганы өөренип көөр болгаш Агроүлетпүрэвилел болгаш өске-даа ведомстволар-биле кады ону боттандырарының хемчеглерин алыры чугула боон турар.

Чылыг энергетиказының айтырыглары. Бисте хөмүр-даш бар, ооң курлавырлары эвээш эвес. Кол-ла айтырыг —чылыг-энергетика болгаш одалга котёлдарын чылыг дамчыдыкчылары, инженер тудуглар-биле кады тударын болгаш ажыглалга киирери.

Биске Кызылдың төп электри станциязының чылыг дамчыдар күчүзүн улгаттырары чугула боон турар. 1986—1989 чылдарда бирээзи-ле шакта 75 тонна бус бээр үш агрегатты ажыглалга немей киирген, оларның күчүзүн шакта 296 тоина бус бээринге чедирген. Бо чорук ажыглалга киирип турар бүдүрүлге күчүлерин, чурттарга бажыңнарын болгаш социал-культура амыдырал объектилерин үгүле чылыг-биле хандырар арганы берген эвес, харын 57 одалга черлерин ханар арганы берген. Амгы үеде бо электри станциязында чоокку ийи чылда чылыг курлавыры бээр арга бар. Ынчалза-даа ук электри станциязын моон соңгаар хөгжүдер ажыл кошкак чоруп турар. Төлевнлел ажылдарының чыдып каап, ажыналандырыышкының болгаш материал-техниктиг курлавырларның чок боон турарындан ажыл саадап турар. Шакта 160 тонна бус бээр күчүлүг № 15 котелду 1993 чылда ажыглалга киирер талазы-биле боттуг базымнарны соңгаарладыышкын чокка боттандырары биске эргежок чугула боон турар. Энергетиктер XIII беш чылдың төнчүзүнде күчүзү база ындыг № 16 агрегатты белеткээн турар ужурлуг.

Бүгү районнар төптерин төнчүткен чылыг хандырылгазынче шилчидер талазы-биле тускай программа эргежок чугула. Бо ажылды он үшкү беш чылда эгелээр херек.

1995 чылдан соңгаар үеде чылыг энергиязының улам бурунгаар хөгжүлдези ийи разрезте хөмүр-даш тывыжын көвүдедириндең улуу-биле хамааржыр апаар. Чамдык айларда бо үүнде безин хереглекчилерге хөмүр-даштыны казып, чүдүрүп бээриниң планы аажок бергедеп турар. Хөмүр-даш разрезтерин шалыпкын темп-биле эде кылыр херек. Чурттуң өске девискээрлеринче хөмүр-даштыны үндүр сөөртүр апаары-биле, ону республиканың ниитинге көвүдээри-биле холбаштыр Улуг-Хем бассейнинде хөмүр-даштың хөй хемчээлдии-биле шингээдип алырынга белеткелди дүргедедири эргежок чугула. Ол айтырыгны үндезини-биле өөренип көөр херек.

Бистиң хөмүр-дажывысты одап турда, ооң хөй хөө үнери-биле онза ылгалыг турар. Ол чорук агаар-бойдуска берге байдалды тургузуп турар. Хоорайларның болгаш суурларның девискээрлеринде агаар бассейнин чогумчалыг болдурар дээш маңаа кандыг угланыышкының ажылдарны кылыр ужурлугул?

Бо айтырыгны шиитпирлээрининг бир кол хевири — ТЭЦ-терниң котелдарынга одаары-биле генератор газын алыр сорулга-биле хөмүр-даштың улуг температурага болбаазырадыры, а ол ышкаш одаарга ышталбас кылдыр ону брикеттээри болур. Шак бо айтырыгны өөренип көргеш, шиитпирлээринге Тываның комплекстиг кылдизинге ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының Сибирь салбырының дуржулгалыг адырларының — химияның болгаш химиктиг технология институдунуң, Кадыг үүлдер химиязының институдунуң болгаш өскеда чамдык академиктиг база адырлар институттарының дузазы херек.

Бо талазы-биле ажылды дүргедедири-биле ышталбас одаар үүлдү болбаазырадып алтар кылдыр боттарының ындыг технологиязын база дериг-херекселдерин саналдаан чехословак специалистер-биле демнежип ажылдаарын уламчылаар ужурлуг бис. Чехияның одалга институду-биле дутуруушкынывыс ёзугаар оларже бир кезек хөмүр-даштыны чоруткан бис, ам эртем-шинчилел ажылдарын акшаландырарының дугайында айтырыгны чугаалажып көрүп турар.

(Төнчүзү 2-ги арында).

СЭКП ТК-ГА УЖУРАЖЫЫШКЫН

Латвияның Компартиязының ТК-зының бюро кежигүннери-биле болгаш кежигүнүнге кандидаттар-биле СЭКП ТК-ның секретарьларының ужуражыышкыны апрель 4-те болган. Республиканың Компартиязының ам болур XXV съездизи-биле холбакшан айтырыгларны ужуражыышкын үезинде чугаалажып көрген.

Латвия ССР-де байдал нарын болгаш чөрүлдээлиг болуп артшы турар, мөөнелген айтырыгларны шиитпирлээрининг аргазының берге дилээшкиннери чоруттунуп турар дээрзин санал-онаалдарның ажыт-чажыт чок солчуушкунунуң үезинде демдеглээн. Ооң-биле холбаштыр, ылаңгыя Латвияның бот-догуннаашкынын бызыглаарының болгаш ниитилел-политиктиг амыдыралга Компартияның ролюн бедидерининг айтырыглары чидии-биле тургустунуп турар.

Латвияның Компартиязының XXV съездизиниң кол сорулгазы — ажылдаарының чогумчалыг программазын ажылдап кылыры, алаа үндезилээш, республиканың, ооң чонунуң салымчолуун ёзулуг үнелеп турар бүгү күштериң чаңгыс эвин болгаш сырый каттыжыышкынын чедир алыры болур деп, ужуражыышкынның киржикчилери онзалап демдеглээн.

М. С. Горбачев ужуражыышкынга түве чугаалаан.

(СЭТА).

СЭКП КЫЗЫЛ ХООРКОМУНУҢ ПЛЕНУМУ

СЭКП Кызыл хооркомунуң ээлчеглиг пленумунга партияның XXVIII съездизинге баар делегаттың кандидадын депшидериниң болгаш соңгуурунуң чурумунуң дугайында айтырыгны чугаалашкан. Бо талазы-биле дыңнадыгны партия хооркомунуң организастыг кылдизиниң эргелекчизи Н. Т. Баскакова кылган.

СЭКП-ниң XXVIII съездизинге баар делегаттың депшидилгезин болгаш соңгулдазын партияның чаңгыс мандаттыг округунуң аайы-биле Кызылдың партия эге организацияларынга чоруда-рын дыңнаткан. Партия эге организациязы бүгүзү альтернативтиг үндезинге съезд баар делегаттың кандидадын соңгуур. Делегаттың кандидадынга эң-не төлептиг коммунист бүрүзүн депшидип база соңгуп болур. Партия эге организациязының отчёдунда коммунистериң хөй кезии депшиткен кандидат дээш бадылаашкынын берген болза, ынчан соңгулданы документилерин СЭКП-ниң XXVIII съездизинге баар делегатты соңгуур талазы-биле хоорайның округ соңгулда комиссиязынче киирер. Партия эге организацияларынга эрткен соңгулдаларның түннелин орта үүдүрер. Ооң соонда улус ажыл-агыйының адырларының аайы-биле партия организацияларының соңгулда мурнунуң хуралдарын эрттирериниң бадылаашкын хүнүн тодарадырын округ комиссиязынга даскан.

ДЕПУТАТТАР ХУРАЛДААН

Тыва АССР-ниң улус депутаттарыңга Кызыл хооңрайдан-даа, районнардандаа соңгуткан, Кызылда чурттап турар болук депутаттарның хуралы Советтер бажыңында болган. Ону Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондар ажыткан болгаш соңгуткан депутаттарга байыр чедирген. Бо чылдагы соңгулдалар калбак демократияның, ажык-чарлыг чоруктуң, ылаптыг шилилгениң байдалдарында эрткен дээрзин демдеглээн. Дыка хөй округтарга альтернативтиг кандидаттар турган, тиилелгени эң хүндүткелдиг, бүзүреглиг кижилер чаалап алган.

Хуралга дараазында айтырыгларны чугаалажып көөр кылдыр депутаттарга санаалдаан: Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының бирги сессиязының хүн айтырыының дугайында; Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң хуралдарының Түр регламентизиниң дугайында; Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң доктаамал комиссияларының дугайында: сессияга белеткел чорудар оргкомитет тургузар дугайында.

Хуралга санал берген депутаттар чедити чыыштың бирги сессиязының болуруның бүдүүзүнде Тыва АССР-ниң улус депутадынга соңгуттурган бүгү кижилерни чыгташ, үстүнде айтырыгларны оларның киржигелзинбиле шиитпирлээри чугула деп саналдааннар.

Ук саналды хөй улаа сайгарып, хөй янзы арганы дилеп келген соонда, санал хүлээп алдынган. Сессия бетинде бүгү депутаттарны чыырга ажыктыг бе дээш чигзинишкиннер тургулаан. Херектиң ужуру ооң ажыктыг, ажыктыг эвезинде эвес, а айтырыгны ылап шиитпирлеп алыры, ажык-чарлыг чоруук дээрзи демдеглеттинген. Ынчангаш, апрель 9-та Тыва АССР-ниң улус депутадынга соңгуткан бүгү депутаттарны чыып, сессияга бедеткел ажылын чорудар организастыг комитетти аңаа тургузар деп шиитпир хүлээп алдынган.

Тургустунган организастыг комитет сессияга белеткел ажылдарын кылып, оларның иштинде Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Дарга-зының, ооң оралакчыларының, республиканың чазаанының даргазының, ооң оралакчыларының, кежигүннериниң кандидатураларын баш удур чугаалажып көөр.

(Бистиң корр.).

ЧЕТЧЕЛЕП КЫЛГАН

Совхозтуң Алдыы, Үстүү Балыктыларда малчыннар бригадаларының төптеринде кызыл-булуңнарның септелгезининг, дериг-херекселдерининг четпезининг дугайында «Шын» солунга шүгүмчүлеп бижээн.

Ол четпестерни эдериниң хемчеглерин «Тере-Хөл» совхозтуң партком алган. Алдыы, Үстүү Балыктыларда кызыл-булуңнарны септээн, сонгаларын шилдээн, сандайларын четчелээн, дерип каастаан. Совхоз директору С. Д. Седен-оол кызыл-булуңнарны септээрингө, дериг-херекселдерин четчелээрингө идепкейлиг киришмен. Кунгуртугнуң Культура бажыңының, ургларның музыка школазының коллективтери бо ажылга боттарының дузазын челирип, чонга талантызын бараалгаткан.

Андрей БЕГЗИ.
Совхозта партком секретары.

Эртем-практиктиг чөвүлел хуралдың киржикчилери.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

2005 чылга чедир республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң кол угланыышкыннары

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арыда).

Хөмүр-дашты келир үеде узун хуусаалыг ажыгларда, ону бүрүнү-биле газче шилчидип алыр ужурлуг бис. Улуг-Хем бассейниниң хөмүр-дажын комплекстиг эде болбазырадырының талазы-биле тускай программаны чогаадып кылырының айтырыгларының талазыбиле ССРЭ-ниң Күрпланындан, ССРЭ-ниң Хөмүр-даш үлетпүр министерствозуидан база ССРЭ-ниң Энергетика министерствозундан, ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының президиумундан, ССРЭ-ниң Эртем болгаш техника талазы-биле күркомитединден дуза дилээри, эртем-шинчилел база шенелде конструктор ажылдарының хамык-ла комплекизин чорудары-биле XIII беш чылда эргежок чугула акша-хөренгини үндүрүп бээри болгаш ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының Сибирь салбырының институттарын кириштирери эргежок чугула деп бодай-дыр мен.

Даг-тывыш үлетпүрүн хөгжүдериниң айтырыглары

Хамыктың мурнунда бистиң ийи комбинаттарывысты — «Тыва кобальт» биле «Тыва даг-дүгүн» хөгжүдериниң перспективазының дугайы. Руда тывыжының үнези улам аартап бар чыдар, а ол чорук бүдүрүлгелериниң сан-хөө-экономиктиг байдалдарынга ала-чайгаар-ла уржуктуг болуп, коллективтерниң социал адырларынга салдарлыг боол турар. Шак мындыг байдалдарда комбинаттарының цехтеринге төнчү бараанныг продукцияны бүдүрүп тургаш, курлавырлар камнап алыр технологияны калбаа-биле ажыглаары бирги чергениң сорулгазы болуп турар.

«Тыва кобальт» комбинатка полиметалл рудаларны бүгү талалыг болбазырадыр кылырын организастаарының күсели-биле 1992 чылдан эгелеп кобальтының арыг дузун бүдүрерии организастаары-биле чергелештир кедизинде барып никель биле честиң металл порошогун бүдүрер. бүдүрүлгениң артычыларындан элээн хөй санныг мөнгүнүг база висмутту немей алыр арга барын санап көргеи. Амгы үеде руданың составында кирип турар чүүлдериң 20 чедир хуузу ажыглал чок үнүп турар. Шак бо айтырыгны «Гипроникель» институттуң база ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының Сибирь салбырының лабораторияларының эртем шыдалын калбаа-биле ажыглап тургаш шинтпирлеп болуур.

«Тыва даг-дүгү» комбинатта цехтерни техника талазы-биле эде дериири-биле, даг-дугү бүдүрерии көвүдедири-биле холбаштыр, шифер биле асбокартон кылып үндүрер цехти тудуп эгелээн. Шак ол күчүлерни 1991 чылда ажыглалга киирерии көргеи. Даг-дүгү артынчыларындан кылыгларны база тудуг материалдарын бүдүрерии организастаар талазы-биле эртем-шинчилел болгаш шенелде-конструктор ажылдарын «ВНИИпроектасбест» институт дүргедедир, даг-дугүнүн артынчыларын ажыглап тургаш, линолиум болгаш өске-даа кылыгларны белеткээр талазы-биле цехтерни тударының техника-экономиктиг санаашкыннарын 1990-1991 чылдарда кылып күүседир ужурлуг.

Чоокку келир үеде даг тывыжының чаа бүдүрүлгелерии тудары көрдүнмейн турарын өөренип көргеш, комбинаттарның ажылдаар аргазын узадыры-биле кобальт-даг-дүгү рудаларының курлавырларын тып көвүдедиринче геологтарның күжениишкиннерин мөөнгээр херек. Бо дээрге геология-шинчилел ажылдарын өске угланышкыннар талазы-биле чорударын оожумнадыр дээни ол эвес-тир. Коргулчуннуң, цинктиң, честиң, ховар база өске-даа металлдарның курлавырларын көвүдедириниң айтырыын геологтар холдан салбас, кошкатпас ужурлуг. Чиг эртиң чамдык хевирлериге база өөнүг металлдарга өртектериниң деннели өскерилген таарымчалыг байдалдарда, белеткээн курлавырлардыг болгаш бедик ажыктыг технологтуг схемаларлыг болуру дээш, шинчилеп тыпкан казар байлактарының базазынга артынчы чок шуут чаа технологияны тып алырынче ам академиктиг болгаш адырларның-даа артем албан чергери кичээнгейин утландырар ужурлуг.

Алдының курлавырларын тып көвүдедириниң талазы-биле хемчеглерии бөттандырар херек. Оон тывыжының талазы-биле бүдүрүлгелерии организастаар кылдыр оон шинчилеттинген четчир саны болгаш бадылаттыган курлавырыдаа амдыызында бисте чок болгай. «Алмаз алдын эвилел»-биле кады ам геологияшинчилел экспедициязы алдын чыдар чергерии дилеп тывар ажылды органи.астаарын өөренип көрүп турар. Республикага алдыны болбазырадып тургаш көвүдер кылыгларыы бүдүрүп белеткээрин организастаар ынчангаш республиканың орулгазын көвүдедир арга тургустунар.

Ам, эштер, **арга-ыяш курлавырларын комплекстиг ажыглаарының айтырыглары дугайы.** Республикада чылда ортумаа-биле 530 муң кубометр ыяш аймаан белеткеп турар. Оларның 15 ажыг хуузун дагыи ажыглавас болгаш анаа-ла артынчы кылдыр октатпының турар. Бир кубометр ыяш аймаандан продукция кылыры бисте өске девискээрлерге бодаарга, ийи катап эвээш. Ыяш артыышкыннарындан ыяш-дыранды база ыяш-чоңгу плиталарны болгаш шпоннарны республикага кылып бүдүрерии организастаарынга техника-экономиктиг үндезиннерии белеткеп тургузар дугайында ССРЭ-ниң Ыяш үлетпүр министерствозу база РСФСРниң Ыяш ажыл-агый министерствозу-биле дүүржүлгазыстың боттандырар ужурлуг бис.

Ол чорук республикага 18-20 млн. рубль бараанныг продукция бүдүрер күчүлүг мебель комбинадын, өске-даа кылыглар бүдүрер цехтерии тудар арганы берип турар.

Бо адырның амгы ажылдап турар бүдүрүлгелерии техника талазы-биле эде дерип чаартыры чаа беш чылда эргежок чугула апаргаи. Бистиң арга-ыяш курлавырларывыс төнчү чок эвес болгай, ынчангаш ону камгалаар базазулам өстүрериби-биле ыяштың белеткээрииниң чогаадып тургузуп эгелээри, ыяштың кезериниң чыл санында чогумчалыг хемчээлин, ону сөөртүп дажыглаарының болгаш салдарының орууи база аргаларын тодарадыры эргежок чугула.

Тудуг индустриязының баазазын хөгжүдери, тудуг материалдарын (цемент, силикат-бетон блоктар, туулбу, керамзит) бүдүрер талазы-биле чаа бүдүрүлгелерии ажыглалга киирериби-биле холбаштыр XIV беш чылда-ла ыяштың кезип, болбаазырадырының хемчээлин 20-25 хуу кудуладыр. Чурттталга бажыңнарын, социал адырның оъбектилерии тударда брус болгаш өске-даа дилиг материалдарын ажыглаарын черле элээн эвээжедир.

Бистиң практиктиг ажылывыстың кол чугула угланышкыны болза, республикада кылып бүдүрүп турар болгаш бар чиг эттн база материалдарны ажыглаш, чиик үлетпүриү хөгжүдери болур.

Алгы тон фабриказын 1991 чылда ажыглалга киирерии бирги әлчегде хандырар херек. Ооң күчүзүн шиңгээдип алыры чылда 8-10 миллион рубльдиң бараанныи бүдүрер арганы бээр.

Кызылда дааранырга фабриказының, алгы заводунуң бүдүрүлге шөлдерии продукция бүдүрерии көвүдедир сорулга-биле алгыдары чугула.

Республиканың бодунга дүктү долузу-биле болбазырадып алырының аргазы бар болу берген. Чаа беш чылда өшкү болгаш хой дүгүи болбазырадыр база оон пөс аймаан, даараан болгаш аргаан кылгыларны бүдүрүп болур бүдүрүлгелернің комплекизин тудар. Дүктү болбазырадып болур бүдүрүлгени Шагаан-Арыг хоорайга, будуур цехтиг дүк аргыыр фабриканы, чылда 2 млн. даштыкы трикотаж хеп база 1000 тонна пөс бүдүрер фабриканы Кызыл хоорайга тударының дугайында дүтүржүлга РСФСР-ниң Пөс-таавы үлетпүрүнүң министерствозундан чедип алдынган. Пөс-таавы аймаандан хеп аймаа даарааырын район төптеринде 5-6 улуг эвес фабрикаларга чорударын планнап турар, ол дээрге көдээниң чурттакчы чонун ажыл-биле хандырар айтырыгны шинтпирлээринге онза чугула.

Түс чер үлетпүрү улуг кедиp үелиг. Бо адырның бүдүрүлгелериниң материал-техниктиг баазазын быжыглаар, чаа дериг-херекселди болгаш дээштиг технологияны шиңгээдип алырының, түс черниң чиг эдин, үлетпүрүнүң болгаш көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң артынчыларын калбаа-биле ажыглаарының арганы боттандырар херек. Чаа үлетпүр комбинаттарын болгаш оларның салбырларын районнарга тургузарын, мебель, даараныгга фабрикаларын, улустуң ус-шевер кылыглар фабриказын тударын амыдырал негей бергеи.

Кызылда машина заводун чонуң хереглел барааннарын бүдүрер кылдыр эде тургузар.

Республиканың улуг ажыл-агыйының кол адыры көдээ ажыл.агый бооп турар. Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң специализациязын хаыладыры ону тодаргай байдалдар болгаш ылгалдар барымдаалап зоналар, районнар болгаш аңгы-аңгы ажыл-агыйларга тургузары—бо адырны сайзырадырының кол угланышкыны.

Агроүлетпүр комплекизиниң хөгжүлдезиниң айтырыглары бо чылдың март 14-15 хүннеринде Кызылга эрткен РСФСР-ниң Агроүлетпүркомунуң чанында агроүлетпүр комплекизин эртем-биле хандырарының Сибирь зоназының төвүүн Чөвүлелиниң үнүүшкүнүүт хуралынга тода сайгартынган. Он үшкү беш чылда болгаш 2000 чылга чедир республиканың агроүлетпүр комплекизиниң хөгжүлдезиниң эртем-биле хандырылгазының программазы ажылдап кылдынган болгаш бадылаттынган. Маңаа чамдык кол айтырыгларга доктаап көрейн.

Чурттакчы чонну колдуунда түс чер бүдүрүлгелериниң аъш-чем продуктулары-биле чогумчалыг хандырарының сорулгазы совет болгаш көдээ ажылагый органнарының мурнунда салдынып турар. Ону чедип алыр сорулга-биле, чурттакчы чонуң санының өзүлдезин көрүп, шупту чергениң ажыл-агыйларынга 2000 чылга чедир чылда тараанны — 230-240 муң тоннаны, эттии — 57, сүттү — 97, картофельди — 52, ногаа аймаан — 24 муң тоннаны, чуурганы 1000 млн. борбакты бүдүрерии чедип алыры эргежок чугула.

Көдээ ажыл-агыйның кол культураларының дүжүттүрүп база малдың продуктулуун бедидиринің, мал чемин бүдүрерии көвүдедириниң болгаш шынарын бедидиринің, агроүлетпүрнүң интеграциязын хандыладырының, көдээ ажылагый продукциязын долу болбаазырадып алырының тодаргай угланышкыннары биске херек. Олар колдуунда бар. Эртем-техниктиг сайзыралдың чедиишкиннерин болгаш мурнакчы аргадүржулганы агроүлетпүр комплекстерин зоналарының ажыл-биле шиңгээдип алырынче, мелиорацияны хөгжүдеринче, үрезин болгаш уксаажыдылга ажылын сайзыраңгайжыдарынче, күшажылдың мурнакчы аргаларын шиңгээдип алырынче база оон материалдыг деткимчезинче улуг кичээнгейни салыр ужурлуг бис.

Иштики хереглелдеривисти болгаш девискээрлер аразында ажыл хуваалдазын, одарларның, сиген шөлдериниң долу ажыглалын өөренип көрүп тургаш, көдээ ажыл-агыйга мал ажылының специализациязын күштелдерiин бодап турар. Ол бодунуң эвээнде чер ажылынга мал чемин колдады тарып өстүрериниң, тарааны болгаш мал. чемин бүдүрерии көвүдедириниң угланышкының бээр.

Хой ажылы мал ажыл-агыйының кол адыры боол артар. Ону хөгжүдер дээш мал чеми белеткээрииниң материал-техниктиг баазазын тургузары чугула. Республиканың мурнуу болгаш Сарыын районнарынга чөр сыттап чаңчыккан бөдүүн дүктүг тыва хойларны азырап өстүрер. Төп зонага нарын дүктүг хойну өстүрериниң интенсивтиг технологиязын улам идепкейлиг шиңгээдип алыр херек. Хойнуң санын 1995 чылга чедир 1,2 млн., а 2000 чылга 1,5 млн. чедирер.

Өшкү ажыл-агыйын хөгжүдери кедилиг. Ошкүлериниң дүктүг совет (ангор) уксаазының санын көвүдеринче кончуг улуг кичээнгейни салыр ужурлуг бис. Оларның санын 1995 чылда 200 муң, а 2000 чылда 250-300 муң чедирериниң боттуг аргазы бар.

Сүттүг мал ажыл-агыйын хөгжүдери — кол сорулгаларның бирээзи. Уксаажыдылга ажылын экижидип, малдың халдавырлыг аарыгларын чок кылып, мал чеминиң баазазын быжыглап, сүткүр инектериниң санын көвүдедип турган, келир беш чылда совхозтарга саар инек коданнарын тургузарын доозар ужурлуг бис. Ниитизи-биле мыйыстыг боданалдың санын 1995 чылга чедир 210-215 муң чедирери эргежок чугула.

Хаван болгаш куш ажыл-агыйын хөгжүдеринче кичээнгейни салыр ужурлуг бис. Чаа беш чылда хаван комплекизинин күүзүн бүдүн чартык катап улгаттырар, чылда 4,5 муң тонна эт бүдүрер бройлер дагаа фабриказын тудар.

Улуг чарыгдалдар негевес, оларларны долу ажыглаар **чылгы мал сарлык нви болгаш теве** ажыл-агыйы сайзыраар.

Интенсивтиг мал ажыл-агыйы мал чеми бүдүрериниң баазазын быжыглаарын негей берген. Мал чемиң белеткээрин 2000 чылга чедир ийи катап улгаттырары оны белеткээрииниң хемчээлин 250 муң тонна чем единицазы чедирери азы чижек бир мал бажынга онаалтыр 16 центнер чем единицазындан эвээжетпези чугула апарган. Мал чеминиң ниити хемчээлинге сиген белеткээрин 30 хуудан эвээш эзе улгаттырары, чүлүктүг мал чемии — ийи катап, дазыл чемиштиг мал чемин — алды катап көвүдедири, тараа аймаанның мал чемин боттарывыстың бүдүргениивис тараадан кылыры көрдүнүп турар. Белок айтырыын шиитпирлээри-биле суггаттыг черлерге люцерканы, доңнакты тарып өстүрер шөлдерии көскүзү-биле улгаттыргаш, ооң дүжүдүн ийи, үш катап ажаап алыр, рапсты тарып өстүрериинің интенсивтиг технологиязын шиңгээдип алыр. Одарлар ээлчештиреринің, сиген тарырының, даглыг черлерде одарларны ажыглалга киирериниң арганы ажыглап турган, одарларны, сиген шөлдерии экижидериниң ажылдарын кылып чорудар.

Тараа бүдүрериниг хамаарышгыр. Культураларның дүжүткүрүн 1,6 катап улгаттырар комплекстиг хемчеглерни ап чорудары эргежок чугула. 1995 чылга чедир тараа бүдүрерии 220 муң тонна чедирер арганы ол бээр. Интенсивтиг технология-биле тараа тарып өстүрүп турар шөлдериниң хемчээлин 80 муң та чедирер, ол дээрге тараа шөлүнүң барык чартыы-дыр.

Чурттакчы чонну картофель болгаш ногаа-биле хандырары кол айтырыгларның бирээзи боол артпышаан. Ону чоокку ийи чылда долузу-биле шиитпирлээр ужурлуг бис.

Аъш-чем продуктуларын чидириг чокка дажыглаары, кадагалаары болгаш сайзырадып кылыры аъш-чем курлавырларын көвүдедиринге чугула рольдуг болур. Аъш-чеминиң чаа бүдүрүлгелерии тударын, бар бүдүрүлгелерии үндезиннибиле эде дериири негеттинии турар. 5 муң тонна продуктуларны бүдүрер аъш-чем комбинадын, Кызылдың эът комбинадынга бир миллион чижек банка консерваларлар кылыр цехти, Ак-Довуракка пиво заводун тударын планнаттынган, 3 муң тонна макарон кылыгларының цехии, Шагаан-Арыг хоорайда сүт заводун тудуп турар, Кызылдың пиво заводунуң, хлеб комбинадының, Чадаананың саржат заводунуң техниктиг эде дериишкинии кылыр. Бо бүгү болгаш өске-даа хемчеглерни боттандырары — үнезин бир тонна эътке болгаш сүтке шилчидерге, бараанның продукцияны болбаазырадып кылыры 1,3-1,5 катап көвүдедирин хандырар.

Транспорт айтырыгларының дугайында

Улус ажыл-агыйның чүүктерии сөөртүүрүнге автотранспорт ам-даа үр үеде ужур-дузалыг болуп артар. Автомобиль транспортунуң парыгын хөй чүүк сөөртүр дизельдиг автомашиналарбиле болгаш автопоездилербиле немеп четчелээри, оларның ажыглалының бедик бүдүрүкчүлүүн хандырары чугула. Автотранспорттуң септелге баазазын быжыглаар, ооң техниктиг эде дериишкиниң хандырар херек.

Автооруктарны тударын болгаш эде кылыры автотранспорт аймаанның ажыглалын экижидеринге чугула рольдуг болур. Кызыл—Абакан, Ак-Довурак — Аба-за аразының оруктарын чаартып сайзырадырынче бирги ээлчегде кичээнгейни угландырар ужурлуг бис. Ол оруктар дээрге бистиң амыдыралывыстың эргежок чугула судалы-дыр. Кызылдың чанында Улуг-Хемни кежилдир ийиги көвүргүнү «1991 чылда, а Каа-Хемниң Көк-Тей девискээрииге көвүргүнү — 1995 чылда ажыглалга киирер. Мугур-Аксыга чедир оруктарны тударын. Самагалдай — Эрзин оруун асфальтылаарын доозар херек. Оон ыңай Кызыл — Кызыл-Мажалык аразының болгаш өске-даа участоктарда оруктарны чурумчудун септээри, көвүргүлерии чаартыры, сайдоврак, даш болгаш хөрүк көшкелериниден орук камгалалының дериишкиниерин үргүлүү септээри база негеттинии турар.

Бо болгаш өске-даа ажылдарны бүрүн күүседир төлээде, «Тыва автоорук» каттыжыышкын районнарның орук-септелге тудуг участоктарының материал-техниктиг баазазын ниитизи-биле улуг хемчээлдиг кылдыр быжыглаар, оларның кайыынга-даа асфальт материалдарын бүдүрер заводту тургузар, чыып эптээр демир-бетон кылыгларны болгаш конструкцияларны бүдүрер күүүнү улгаттырар ужурлуг.

Самолеттарның чаа, уламна камналгалыг хевирлерии ажыглаарынче шилчиири. Кызыл аэропортунуң самолеттар хүлээп алыр болгаш ужудуп үндүрер аргазын улгаттырары — **агаар транспортун хөгжүдер** талазыбиле кол сорулгалар болуп турар. Бистин-биле кожа хоорайларга ужудуушкунаанны кылырынга ЯК-40 деп самолеттарны 13-ку беш чылда база ажыглаар бис. Москва — Кызыл аразында агаар оруунга ТУ-154М деп самолет орук ара чаңгыс доктаар рейстиг болуп, 1991 чылда ужуп эгелээриниң аргазы бар. Республика иштиниң агаар фруктарынга Л-410 самолеттарны ажыглаары чугула. Чер кырында аэродром ажыл-агыйларын хөгжүдери, районнар төптеринге самолеттарны хондурар болгаш ужудуп үндүрер бижыг кылымал шөлдерии тударын эргежок чугула. Кызыл аэропортун 1991 чылда ажыглалга бүрүн киирер.

Чүүктерии сөөртүп дажыглаарынга, пассажирлерни аргыштырарынга болгаш туризни-экскурсия сорулгаларынга **хем транспортунуң арталарын** калбаа-биле бүрүн ажыглаары чугула.

Саян-Шушенск ГЭС-тиң сүт шыгжамырын дамчыштыр чүүктерии сөөртүрүн ылаптыг ажыглаары, өртээлдерии болгаш склад ажылагыйларын Кызылга, Шагаан-Арыгга тудуп тургузары эргежок чугула. Бии-Хемии болгаш Каа-Хемии дамчыштыр чүүк сөөртүлгезиниң хемчээлин көвүдедир талазы-биле хемчеглерни боттандырар. Чаа судноларбиле, чүүк сөөртүр чүүлдериниң аймаа-биле хем флодуи четчелеп немээри негеттинии турар.

Транспортту, ниитизи-биле улус ажыл-агыйын бензин, дизель одаар чүүлү-биле быжыг туруштуг хандырарын Минусинск — Кызыл аразында нефть продуктуларын дамчыдар хоолай боттандырар ужурлуг, ооң тудуу 1990 чылда эгелей берген.

Харылзааның радио дамчыдылгазының болгаш телевиденнеиниң чепсек-херекселдериниң хөгжүлдезиниң дугайында каш сөс. Бо талазы-биле ажылдың кол угланышкыннары — хоорайның болгаш көдээниң телефон станцияларының ишкирин улгаттырары, телефон харылзаазынга болгаш телевидениеге радиореле шугумнарын тудары, бүгү районнарны четкиге кошпушаан, хоорайлар аразының автоматтыг харылзаазынче шилчиири, чурттакчы чонну тус чер болгаш «Орбита» системазын дамчыштыр төп телевидение-биле эң долу хандырары болур.

Коммунистиг партияның болгаш Совет күрүнекиң боттандырың турары **социал политиказы биске онзагай ужур-дузалыг.** Сөөлгү чылдарда республикада социал адырны хөгжүдеринге эвээш эвес чүүлдер кылдынган. Чурттталга тудуунуң, чонуң хереглел барааннарын будүрерииниң, ачы-дуза чедирилгезиниң, өске-даа социал сорулгаларны шиитпирлээриниң талазы-биле программалар боттанып турар.

Ооң-биле кады республиканың чурттакчы чонунуң амыдырал деңнели Чөөн Сибирь девискээринде чурттан турарларның амыдыралының ортумак деңнелинден ам-даа куду боол турар. Биске чурттакчы чонуң кижи бүрүзүнге ногаапы болгаш кат-чимисти хереглеп турары, хереглел барааннарын бүдүрери, бараанныг садары база төлевирлиг ачыдуза чедирери эвээш. Чонуң чурттталга бажыңнары, улус өөредилге, кадык камгалал, культура албан черлерии-биле хандыртынганының карышкаа улуг.

Чурттталга айтырыын шиитпирлээриниң кол-кол угланыышкыннары — ол дээрге чүүн-даа мурнуунда керээлиг тудуг организацияларының чурттталга тудуун тударын дүргедедири, бүдүрүлгелериниң, каттыжыышкынларның болгаш совхозтарның акша-хөренгилериниң күсели-биле ажыл-агыйжы арга-биле чурттталга тудуун көвүдедири, хууда база кооперативтиг чурттталга тудуун калбартыры болур. «Чурттаар оран-бажың—2000» программа ёзугаар бис 3,5 млн. дөрбелчин метр чурттталга шөлүн ажыглалга киирер ужурлуг бис.

Дөрт чыл дургузунда 668,5 муң дөрбелчин метр чурттталга шөлүн тутнан, ол дээрге ол бирги беш чылдың ногуур үезинге деңнээрге, 75 хуу хөй. 1988 чылдың январь 1-ге чедир квартира алыр ооҗургa киир бижиткеннерии 1995 чылга чедир чурттаар бажың-биле хандырарының аргазы бар.

Чонуң хереглел барааннарын будүрерии хөгжүдеринің шынар талазы-биле чаа деңнелии, чогуур эки шынарлыг кылыгларны будүрер будүрүлгелериниң болгаш каттыжыышкынларның ажылын эде тургузарын, будүрүлге хемчээлин улгаттырарын хандырары эргежок чугула. Ону чедип алырда будүрүлге күүүлерии болгаш шеллерия улам долу ажылдаары, продукцияның материал чарыгдаарын эвээжедири, чиг эттн база материалдарны хумагалыг чарыгдаары, ажыллап турар будүрүлгелериии техниктиг эде чепсеглээри болгаш чаартыры хостуг куш-ажыл курлавырдавлыг чурттакчылыг черлерге чонуң хереглел барааннарын будүрер будүрүлгелериниң филиалдарын тургузары, кооперативтерии, ажылдың бажыңга кылыр хевирии организастаары эргежок чугула. Республика девискээринде турар бүгү будүрүлгелерге, оларның тускай хевири, кымга чатыртканы хамаанчокка, хереглел барааннарын будүрерии организастаарынче угланыышкынны уламчылаар. Хереглел барааннарын будүрерии бис 1995 чылдың 1985 чылдың деңнелинге бодаарга, 2,5 катап көвүдедир, 135 млн. рубль чедирер ужурлуг бис. Оон аңгыда, бис даштыкы рынокче үнерииң аргаларын дилеп, пландан дашкаар хөмүр-дашты, сыын база иви мыйызын, өлүк болгаш өске-даа продукцияның курлавырларын сайгарарын оралдажып турар бис. Кыдаттың болгаш Японияның чамдык компаниялары-биле дөрт солчулгалыг садыглажышкынның эгези салдынган, өске чурттардан садыглажыкчыларны тыварынче чүткүдүп турар бис. Бо дээрге бистиң демир-орыктан ырагывысты, чүүктерии хөй катап чүдүрүп-дүжүрерии, даштыкы-экономиктиг операцияларга дуржулга чогувусту барымдаалап көөр болза, белен эвес херек.

Республиканың экономиказын чурттакчы чонуң хереглелинче углай эде тургузары **садыгның хөгжүлдезин** дүргедедиринче албадап турар. Түрмектеп садар бараан саарылгазының хемчээли эрткен дөрт чыл дургузунда 28,7 хуу өскен. Бис садыгның материал-техниктиг баазазын улам быжыглаар ужурлуг бис. Он үшкү беш чылдың төнчүзүнге чедир хоорайга муң чурттакчыга онаалтыр садыг шөлүн 200 дөрбелчин метр, көдээ черлерге — 220 дөрбелчин метр чедирер ужурлуг бис.

Оон ыңай. Садыгның үлетпүр-биле ажыл-агыйжы харылзааларын экижидерiинің база оларны шуут дөрт болдурарынче чоорту шилчилгенің механизми херек. Адак соонда, садыг ажылын комплекстиг кылдыр чогумчудары эргежок чугула, ол чорук сава-дериглерни ажыглап тургаш, бараанны бодушилип алыр арга-биле барааннарны чедиреринің база садарының дешилгелиг технологиязын хандырар.

Төлевирлиг ачы-дуза чедирилгезиниң хемчээли дөрт чыл дургузунда 1,6 катап өскеи. Ындыг болзажок чонуң учётка алдынган чарыгдалдарының ниити түңүнде оларның үлүү 8-тен бичиниле ажыг хуу болуп турар. Ачы-дуза чедирер адырның хөгжүлдезиниң концепциязы чонну дөрт хандырып турар адырларны дүргедеди хөгжүдери, бо чугула херекче бүгү будүрүлгелерни болгаш организацияларны хаара тударын негеп турар. Чонга төлевирлиг ачы-дузаны 1995 чылда 70 млн. рубль чедирер ужурлуг бис, ол дээрге бир кижиге онаалтыр 200 рубль чедирер дээни ол.

Культура хөгжүлдезиниң, улустуң уганн-бодал хереглелдериниң талазы-биле хөй нарын айтырыгларны шиитпирлээр апаар. Чонуң санының дүрген өзүп турарын, авыяктарның үлүүнүң хөй болуп турарын барымдаалап ажылдаар ужурлуг бис. Республикага культура хөгжүлдезиниң кедизии бодаан концепцияны ажылдап кылыры эргежок чугула апарган. Маңаа ССРЭ-ниң ЭА-ның институттарының, эртемниң өске-даа албан черлерииің эртемденнери идепкейлиг киржир боор деп бодап турар бис. Культура хөгжүлдези материалдыг баазаны улам быжыглаарынга даянган турар ужурлуг. Баштайы санаашкыннардан алырга, XIII беш чылда культураның 20 ажыг объектизии тударын эргежок чугула болуп турар.

Чонуң кадыын камгалаарын экижидери — эң чугула социал сорулгаларның бирээзи. Он үшкү беш чылда медицина албан черлериниң материалдыг баазазын коскүзү-биле быжыглаар, оларны чаа дериглер-биле хандырар апаар бис. Кадык камгалалының төп база девискээр органнары-биле кады улустуң кадыын экижидериниң эң чугула чамдык угланыышкынарының талазы-биле төптерии, бистин онзагай чүүлдеривисти барымдаалап, тургузарының айтырыгларын ханы бодап көөру чугула болуп турар. Оон-биле кады чугаажок-ла кадык камгалалының болгаш каттыжыышкынарның ажылын эде тургузарын, будүрүлге хемчээлин улгаттырарын хандырары эргежок чугула. Ону чедип алырда будүрүлге күүүлерии болгаш шеллерия улам долу ажылдаары, продукцияның материал чарыгдаарын эвээжедири, чиг эттн база материалдарны хумагалыг чарыгдаары, ажыллап турар будүрүлгелериии техниктиг эде чепсеглээри болгаш чаартыры хостуг куш-ажыл курлавырдавлыг чурттакчылыг черлерге чонуң хереглел барааннарын будүрер будүрүлгелериниң филиалдарын тургузары, кооперативтерии, ажылдың бажыңга кылыр хевирии организастаары эргежок чугула. Республика девискээринде турар бүгү будүрүлгелерге, оларның тускай хевири, кымга чатыртканы хамаанчокка, хереглел барааннарын будүрерии организастаарынче угланыышкынны уламчылаар. Хереглел барааннарын будүрерии бис 1995 чылдың 1985 чылдың деңнелинге бодаарга, 2,5 катап көвүдедир, 135 млн. рубль чедирер ужурлуг бис. Оон аңгыда, бис даштыкы рынокче үнерииң аргаларын дилеп, пландан дашкаар хөмүр-дашты, сыын база иви мыйызын, өлүк болгаш өске-даа продукцияның курлавырларын сайгарарын оралдажып турар бис. Кыдаттың болгаш Японияның чамдык компаниялары-биле дөрт солчулгалыг садыглажышкынның эгези салдынган, өске чурттардан садыглажыкчыларны тыварынче чүткүдүп турар бис. Бо дээрге бистиң демир-орыктан ырагывысты, чүүктерии хөй катап чүдүрүп-дүжүрерии, даштыкы-экономиктиг операцияларга дуржулга чогувусту барымдаалап көөр болза, белен эвес херек.

Республиканың экономиказын чурттакчы чонуң хереглелинче углай эде тургузары **садыгның хөгжүлдезин** дүргедедиринче албадап турар. Түрмектеп садар бараан саарылгазының хемчээли эрткен дөрт чыл дургузунда 28,7 хуу өскен. Бис садыгның материал-техниктиг баазазын улам быжыглаар ужурлуг бис. Он үшкү беш чылдың төнчүзүнге чедир хоорайга муң чурттакчыга онаалтыр садыг шөлүн 200 дөрбелчин метр, көдээ черлерге — 220 дөрбелчин метр чедирер ужурлуг бис.

Оон ыңай. Садыгның үлетпүр-биле ажыл-агыйжы харылзааларын экижидерiинің база оларны шуут дөрт болдурарынче чоорту шилчилгенің механизми херек. Адак соонда, садыг ажылын комплекстиг кылдыр чогумчудары эргежок чугула, ол чорук сава-дериглерни ажыглап тургаш, бараанны бодушилип алыр арга-биле барааннарны чедиреринің база садарының дешилгелиг технологиязын хандырар.

Төлевирлиг ачы-дуза чедирилгезиниң хемчээли дөрт чыл дургузунда 1,6 катап өскеи. Ындыг болзажок чонуң учётка алдынган чарыгдалдарының ниити түңүнде оларның үлүү 8-тен бичиниле ажыг хуу болуп турар. Ачы-дуза чедирер адырның хөгжүлдезиниң концепциязы чонну дөрт хандырып турар адырларны дүргедеди хөгжүдери, бо чугула херекче бүгү будүрүлгелерни болгаш организацияларны хаара тударын негеп турар. Чонга төлевирлиг ачы-дузаны 1995 чылда 70 млн. рубль чедирер ужурлуг бис, ол дээрге бир кижиге онаалтыр 200 рубль чедирер дээни ол.

Культура хөгжүлдезиниң, улустуң уганн-бодал хереглелдериниң талазы-биле хөй нарын айтырыгларны шиитпирлээр апаар. Чонуң санының дүрген өзүп турарын, авыяктарның үлүүнүң хөй болуп турарын барымдаалап ажылдаар ужурлуг бис. Республикага культура хөгжүлдезиниң кедизии бодаан концепцияны ажылдап кылыры эргежок чугула апарган. Маңаа ССРЭниң ЭА-ның институттарының, эртемниң өске-даа албан черлериниң эртемденнери идепкейлиг киржир боор деп бодап турар бис. Культура хөгжүлдези материалдыг баазаны улам быжыглаарынга даянган турар ужурлуг. Баштайы санаашкыннардан алырга, XIII беш чылда культураның 20 ажыг объектизии тударын эргежок чугула болуп турар.

Чонуң кадыын камгалаарын экижидери — эң чугула социал сорулгаларның бирээзи. Он үшкү беш чылда медицина албан черлериниң материалдыг баазазын коскүзү-биле быжыглаар, оларны чаа дериглер-биле хандырар апаар бис. Кадык камгалалының төп база девискээр органнары-биле кады улустуң кадыын экижидериниң эң чугула чамдык угланыышкынарының талазы-биле төптерии, бистин онзагай чүүлдеривисти барымдаалап, тургузарының айтырыгларын ханы бодап көөру чугула болуп турар. Оон-биле кады чугаажок-ла кадык камгалалының болгаш каттыжыышкынарның ажылын эде тургузарын, будүрүлге хемчээлин улгаттырарын хандырары эргежок чугула. Ону чедип алырда будүрүлге күүүлерии болгаш шеллерия улам долу ажылдаары, продукцияның материал чарыгдаарын эвээжедири, чиг эттн база материалдарны хумагалыг чарыгдаары, ажыллап турар будүрүлгелериии техниктиг эде чепсеглээри болгаш чаартыры хостуг куш-ажыл курлавырдавлыг чурттакчылыг черлерге чонуң хереглел барааннарын будүрер будүрүлгелериниң филиалдарын тургузары, кооперативтерии, ажылдың бажыңга кылыр хевирии организастаары эргежок чугула. Республика девискээринде турар бүгү будүрүлгелерге, оларның тускай хевири, кымга чатыртканы хамаанчокка, хереглел барааннарын будүрерии организастаарынче угланыышкынны уламчылаар. Хереглел барааннарын будүрерии бис 1995 чылдың 1985 чылдың деңнелинге бодаарга, 2,5 катап көвүдедир, 135 млн. рубль чедирер ужурлуг бис. Оон аңгыда, бис даштыкы рынокче үнерииң аргаларын дилеп, пландан дашкаар хөмүр-дашты, сыын база иви мыйызын, өлүк болгаш өске-даа продукцияның курлавырларын сайгарарын оралдажып турар бис. Кыдаттың болгаш Японияның чамдык компаниялары-биле дөрт солчулгалыг садыглажышкынның эгези салдынган, өске чурттардан садыглажыкчыларны тыварынче чүткүдүп турар бис. Бо дээрге бистиң демир-орыктан ырагывысты, чүүктерии хөй катап чүдүрүп-дүжүрерии, даштыкы-экономиктиг операцияларга дуржулга чогувусту барымдаалап көөр болза, белен эвес херек.

Республиканың экономиказын чурттакчы чонуң хереглелинче углай эде тургузары **садыгның хөгжүлдезин** дүргедедиринче албадап турар. Түрмектеп садар бараан саарылгазының хемчээли эрткен дөрт чыл дургузунда 28,7 хуу өскен. Бис садыгның материал-техниктиг баазазын улам быжыглаар ужурлуг бис. Он үшкү беш чылдың төнчүзүнге чедир хоорайга муң чурттакчыга онаалтыр садыг шөлүн 200 дөрбелчин метр, көдээ черлерге — 220 дөрбелчин метр чедирер ужурлуг бис.

Оон ыңай. Садыгның үлетпүр-биле ажыл-агыйжы харылзааларын экижидерiинің база оларны шуут дөрт болдурарынче чоорту шилчилгенің механизми херек. Адак соонда, садыг ажылын комплекстиг кылдыр чогумчудары эргежок чугула, ол чорук сава-дериглерни ажыглап тургаш, бараанны бодушилип алыр арга-биле барааннарны чедиреринің база садарының дешилгелиг технологиязын хандырар.

Төлевирлиг ачы-дуза чедирилгезиниң хемчээли дөрт чыл дургузунда 1,6 катап өскеи. Ындыг болзажок чонуң учётка алдынган чарыгдалдарының ниити түңүнде оларның үлүү 8-тен бичиниле ажыг хуу болуп турар. Ачы-дуза чедирер адырның хөгжүлдезиниң концепциязы чонну дөрт хандырып турар адырларны дүргедеди хөгжүдери, бо чугула херекче бүгү будүрүлгелерни болгаш организацияларны хаара тударын

Партком болгаш кижизидилге ажылы

1. НАЦИОНАЛ СОСТАВТЫ ТААРЫШТЫРЫП ТУРГАШ...

Хову-Аксы суур хөй националдыг. Орус, уриаин, белорус, татар, хакас, чуваш, ингуш, мордва, азербайджан дээш чурттуң аңгы-аңгы булуңнарыдан чедип келген аңгы-аңгы нацияларның төлээлери-биле тывалар эгин дең ажылдап, тудуг-суурну туткан. Демниг ишке канналган найыралды караавыс-биле көрүп, интернационалчы коллективтериниң ажылынкни чырыдып-даа турдувус. Чогум ол-бо нация деп ыяшыр чүве черле көзүлбейн-даа турган. Баштайгы салгалдың уруглары ам эдержип, адаларының мергежилин шингээдип ап турар.

Национадар аразында хамаарылгалар хөй талалыг нарыч айтырыг. Оны мурнунда кыдыра көрүп, хынамчалыг, доктаамал кичээнгейге албайн турганывысты миниң чугаалап турар бис. Ол хире хөй нацияның кижилериниң чаңчылдарын дылын, культуразын айтырып сонуургап, хүндулеп көрүп турган дээр болза, шыг эвес апаар. Партком кежигүннери каш чыл буруңгаар эрги. Чаа чыл эрттирикпени дээш бир культура ажылдакчызын хемчег алыр деп тур. гаш, чогум Шагаа деп чыл дээрзин билбес турганнар. Моңу ам бодаарга, хөктүгдээ. Национал республикада чурттап турар болганда, мындыг чүүлдерге кичээнгейлиг хамаарылга ыланчыя партия ажылдакчыларының эрыы-нүүрүнүң херээ болур. Оон башка эки үлегер-чижек болуп шыдавас.

Суувнуң чурттакчыларының 56,8 хуузу орустар, 37,7 хуузу тывалар, 5,5 хуузу өске нацияның кижилери. Күш-ажылчы коллективтер колдуу интерйационалчы, эш-өөрү, төрелдери, өг-бүлези база ыңдыг. Уругларының чангыс школага, садикте болуп турар. Мындыг байдалдарга кады бир демниг ажылдаарынга таарымчалыг байдалдар бар болур ужурлуг.

ССРЭ-ниң ЭА-зының Сибирь салбырының Тывала комплекстиг кылдыжының социологтуг шинчилелге үнелип алган кижилериң 60,4 хуузу орустар, 30,9 хуузу тывалар, артканнары өске нацияның төлээлери. Респондентилериң чартыынлаң көй кезии херээжен чоң ортумак назыны 20—49 хар. Билиг-мергежил талазы-биле ылырга, 82,6 хуузу ортумак база тускай ортумак эртемниг, 75,7 хуузу өг-бүлелиг. Социал байдалының талазы-биле ажылчыннар 41,5 хуу, инженер-техниктиг ажылдакчылар 15,5 хуу, албан-хаакылар 18,3 хуу, партия, совет ажылдакчылар 1,4 хуу, студентилер база өөренирчилер 3,6 хуу, пенсионерлер болгаш бажың ээлери 2,5 хуу. Ажылчын аңгы колдаан карылар байдалга шын үнеледи бээр-ле хире.

Аңгы-аңгы категорилиың төлээлерин киириштирип турганы, бир нацияның бодалыбиле өске нацияның портредин тургузарын шинчилекчилер орадлашкан. Тывалар-ның чеден ажыг хуузу келген өске нация улустарга эки хамаарылгалыын илереткен. Чүгле 2,3 хуу хирези, орус улустуң 3,6 хуузу өске чоннүр-культуразынга сонуургал чок болган. Өске нацияя төрелдерлиг, өөнүктерлиг бис деп тураалар орус улуста хөй дээрзин түннелдер коргускен. Кижилер аразын. да хамаарылгаларда эптеп чүүлдерни харыы-бергенинер айтып турган.

Чежемейнин-даа найырал дугайында каас сөстер чугаалап турганы, нацияларның социал дең чоруун чедип албас болзувусса, херек бүтпес. Тывыларның эртем-билии өскелерден чыдып каап турарын чамдык саннар бадыткап турар. Ол хире үр чылдарда национал кадрлар белеткелиниң айтырыын ала-чайгаарлаашкыыне киирипкенинден ийикпе, оларның иштинде удуртукчулар, инженерлер коңчуг эвээш. А ажылчыннарның хуузу — 56,4. Орустарның аразында дээди, түскай ортумак эртемниглер тывалардан 14,9 хуу хөй. Өске нация кижилерниң саны база хөй эвезин бодаарга, национал хаалчаң чорук туруп келиринге чиг-шинчиг бодалдар тыптып турар. Интернационал өг-бүлелер туларынга бодалдар арбай тыртылчак.

Тыва чаңчылдарга, дылга хамаарыштыр таарымча чок сөстерни дыннаанын чугаалап тура, нацыялар аразын. да хамаарылгаларның баксыраап турар чылдагаанарның кол дөзүн оларның 51,2 хуузу (орус кижилериң 69 хуузу) аныяктарның хулиган хөделиишкиннери кылдыр көрүп турар. Тус черниң чурттакчыларының келген улуска хамаарылгазын тодарадыксаан. Тываларның 68,6 хуузу бодунуң черинге чурттаксаар, өске республикаларже чоруурун бодавайн турар. Өске сөөк улустуң бистининден чорун турар чыл. дагааның тывалар эки амыдырал сүргеи-биле тайыырлап турарлар. Чурттаар бажың чедишпези — орус улуста бирги чылдагаан. Агаар-бойдуска таарышпаалы соң соонда туруп турар. Харьылларның уу мындыг.

Тываларның 21,6 хуузу күш-ажылчы коллективте чациялар аразында хамаарылганы эки эвес деп көрүп турар. Орустарның бодалы дедир. Ынчалзажок тываларның 43 хуузу хөй нацыялыг коллективке ажылчаксаанын илередип турар. Оон биче хуузу кандыг-даа составтыы хамаанчок деп санап турар. Орустарның 60,1 хуузу шак ыңчаар харыылаан.

Дыл — нацыяның онзагай талазы. Тыва дылды өөренир арга тургустунмаан деп, орус чон санап турар. Англи, немец дылдарны билир. даа болза, тывалап шыдаавазын айыткан. Оларның чүгле 2,4 хуузу тыва дыл билирин дыннаткан. Кайы-даа дылды өөренир сонуургал чогун тыва-даа, орус-даа кижилерниң 14—20 хуузу илереткен. Тываларның 79,7 хуузу уругларын кайы-даа дыл өөренип турар школага тургузуксаар. Орустарның 42,3 хуузу тыва дылды өөренип алыр күзелин илереткен. 61 хуузу орус дылды күруне дылы, 33 хуузу тыва дылды күруне дылы кылыр деп санап турар. Санарның удурланышкаан кижи эскерер. Черле ынчаш шинчилел методиказының четпезинде-даа чадавас.

Чоонуң бо күзелин барымдаалап, национал школаның, садиктериниң тудуун планнаарын, орус, тыва дылдар өөренир бөлгүмнерин организастаарын партком бодаар ужурлуг. Чүгле орус, тыва чоннуң эвес, өске улустарның совуургалын барымдаалаарын утпаза эки. Ийи чоннуң кайызы-даа өске нация улустарның төрээн дылынга солуп, сеткүүл, ном парлаарын чугула деп көрбейн турарын кичээнгейге алгы дег айтыыт. Орустарның чүгле 18,8 хуузу, тываларның 36 хуузу өске сөөк чоннуң культура автономиязын херек деп санап турар. Партия, совет органнарга оларның төлээлери кирген турарын база 35—25 хуу хирези деткип турар.

Национал айтырыгны анаала ийи кижиниң аразында хуу хамаарылгазы-биле хүндүлеп, хүндулевейн турарыбиле кызыгаарлап болбас. Ол арай кызыы. Национал культураны, дылды, чаңчылдарны сайзырадып, неп-тередири-биле чергелештир. чүгле национал онзагай чорукче чаа баспайн, бот-боттарын байытчырын, интернационалчы хөөннерни бижык. тырарын чедип алыр. Ниитизи-биле даштыкы чогумча. лыг ышкаш көстүр байдал турза-даа, ханы каза бээрге, коллективке байдалга таарзынмааннар-даа, нациязынга хамаарыштыр базындырган чорукту эскергеннер-даа бар болуп, ийи-чаңгыс таварылгалар илереп келгени биниги үнелээшкинге өң киирип болур чүүл. Хууда хомудалды, бир кижиниң культуразы куду чоруун бүдүп чоңга чыпшыр илер, ниитилештирер чорук черле көскүден. Кандыг-даа нацияда эки, багай кижилер бар. Бичии ооллардың шалгамнажыкпаның арай хөөктүрерге, мынчап турар болза, солун чүве эвеспе дээш олар улам-на емчээрежип турганы база бар. Азы болза, аңаа амыдыралда үнүп кээп турар чөрүлдээлерни националдарның хамаарылгазынче чоокшуладыксаар хөөннер байдалды улам-на хөлбээредир. Оон ажыы чок хире.

Кайы-бир нацияга артык эрге бээри черле артыктанчыг. Орустарның чеден ажыг хуузу түс чер улузуның уруглары дээди өөредилге черлеринче чимгелделиг киерии детквейн турар. Тываларның ол хирези удурланышкак бодалдыг. Бүдүрүл, ге черлеринде удуртукчу кадрлар аразында тывалар эвээш болуп турары үр чылдарда оларны өөредип, белеткээрин херекке албайн, өй-өйде хөделип турган чылдагаанардан болуп турган. Чок болза оларга бүзүревес, шыдавас ыйнаан деп бодааны-биле.

«Тыва кобальт» комбинатты алырга, орустардан 96 кижи дээди, 158 кижи тускай ортумак эртемниг. Тывалардан 12 кижи дээди, 39 кижи тускай ортумак эртемниг. Өске нацыялардың улузу 14 болгаш 23. Комбинат эргелелинде 86 удуртукчу ажылдакчыларның 73-ү орус, тывалар чүгле 4. Рудник эргелелинде 13 удуртукчунуң иштинде тыва кижи чок. Сес нацыяның төлээлери кирген бо коллективке бежен сес тывалар, он бир украиннер иштиниден кижи чөрле тыпты берги дег. ГМЦ-де алды удуртукчудан ийи кижи тыва, бир кижи бурят.

Кол механик Э. М. Далааны билдирлиг инженер деп мактап турар. Оны чогум оон өрү депшидиптериң амгы удуртукчулар чугула деп бодавайн турарын чугаадан билдим. Үезинде детквеске, ажылдаар хуусаазы төнгеш, пенсиялаарынга чеде бээри кайы хөй. Өске-даа металлург, дагжы дээди эртемниг тыва кадрлар онзэрби чылда чок болза, бригадирлеп, чок болза, мастерлеп эрттирип каар деп хомудалдар дыннадым. Удуртукчуга чүгле эртем-билии эвес, организакчы талазын база көөрү чугаажок. Чүгле нацыязын барымдаалаарга, өске кыдыгже чаштап болур. Борта хынамчалыг, үр хуусаалыг ажыл херек.

№ 9 ПТУ-да школачыларны мергежил аайы-биле деп эвес үлээн хире: бирээзинде бир нацыяның улузу ажыл турар. Дашчы, чазыллырыкчы, септекчи, бетонщик, стропальщик мергежилдерде тывалар, лаборант, электромонтер, токарь, өрүмнекчи мергежилде — орустар колдаан. Азы боттарының күзелин бе? Институт, техникумнарда катай үжен ажыг кижи өөренип турар. Студентилер (тывалар) ара каапталдыр деп турар. Оон үнер орукту тывары база чайлаш чок-ла хире. Оон башка каячаарыл? Удуртукчу кадрлар. ның курлавырын данзылап турар. Оон-биле кызыгаарланып болур бе?

Шинчилелдериң түннелинден алгаш көөрге, өске нацыяның төлээлериниң. сонуургалын биликсеп, дүвүрелин үлежимсээр хөөн кайы-даа талада ыңдыг-ла көзүлбейн турары дүвүренчиг. Ылаңгыя өске улустарга хамаарыштыр бодалдар. Хөй-ниити бодалы ам-даа орта хевирлеттинмээн, удурланышкак күүлдер эвээш эвес. Хөй национал коллективке ажылдаксап турза-даа, өске сөөк төрелдерлиг болуксавас. Чамдык орус кижилер бодунга эки эвес хамаарылгалыг деп бүзүредиксезе-даа, чангыс-даа хүндүткел чок сес бодуңуң адрезинге дыннаваан болуп турар. Коллективтиң национал составы хамаанчок деп турза-даа, хамаарылгаларны эки, багай деп үнелей бээр. Национал бот-медерел биле национализмни ылгавайн баар, нацияга хүндүткелди иегеп тургаш, боттары база ыңдыг болурун ам-даа чорукчу билбейн баар чорукчулар база бар.

Кижилериң аразында, коллектив иштинде, нацыялар аразында хамаарылгаларны таарыштырарынга комплекстиг, эртемге үндезилеттингеи хемчеглер херек.

Парткомда каш санныг хемчеглер ажылдап кылган дээрден башка, хол тудуп кирипкени көзүлбес. Ол хемчеглер ханы эвес, бир нөмүлгө конференциязы, кежээ дээш чергелиг чүүлдер колдаан. Оларның безин күүселдези чорбайн турар. Экиле демдеглепки дег чүүл — «Буянныг өг» клуб. Ол безин баштай деткимче албайн турган.

Артык ХОВАЛЫГ.

Бо чурукта Андрей Саая — «Хемчик» совхозтуң ынаныштыг чолаачыларының бирээзи. Ол чүгүн боду дужүрер автомашинаны башкарып турар. Мал чеми чедирер, хөмүр сөөртүр ажылдарга ол кышкы үеде идепкейлиг киржип келген. А часкы тарылга үезинде үрезин дажыллаар. Сезонга киржири-биле машиназын А. Саая ыяк белеткеп алган.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Чаңгыс ээриил безин четпеске

Чаңгыс ээриил безин четпези бүдүн хүн үзер деп, тараажылар өттүр-ле сөглээн. Бистиң «Шекпээр» совхозта часкы сезонга техниканы белеткеп турары кончуг оожум. Эртиен чылдың төнчүзүнде Кызылда септелгетехниктиг будүрүлгеже совхозувус Т-150 маркалыг трактороруң бир моторун септедири-биле чедирип каан, мынчага чедир сураг. Ол ышкаш болувустуң мастерскаявыста ДТ-75 биле МТЗ маркалыг ийи трактор артык кезектер чогуидан септелгеден үнүп чадап туруп берди. Ниитизи-биле трактор септелгези 60, а кожуглар белеткели чүгле 50 хуу четкен.

Бистиң хову-шөлдеривисте хар эрээн, кургап чыдар, удавас шык базырып эгелээр ужурлуг. А техникавыс белен эвесте чүнү канчаар ужурлугул?

Дондуп ООРЖАК.
Бармын-Хемчик район

ӨЛДЕН АРТАР, ӨРТТЕН АРТПАС

Өле баштыг өгбелер «Ү. тагайда үш халап бар» деп тодаратканнар. Ол дээрге суг халап, хат халап, өрт халап. Суг биле хат халаптан амылыг артып болур деп, олар санааннар. А өрт халавы — ол-ла халаптарның эң-не бергези, эң-не дошкуну. Ынчанғаш кажан өрт өөскүй берген таварылгада, ооң когаралы муң-муң, харык-даа миллион акша түңнер-биле, кижилериң амы-тыны-биле чугаалаар апаар. Ынчангада ак баштыг адаларның: «Өлден артар, өрттен артпас», — дээн сөзүнүң артында ханы утка чаштынып чыдарын хамааты кижи хаайыга кертип алза эки. Серемчиде хорамча чок. Чамдык кижилерниң серемчилел чогундан отту, ылаңгыя электри энергиязын шын эвес ажылгаанындан, өрт айылы бо-ла болу бээр таварылгалар бар.

1989 чылдың түңнелибиле алырга, республика иштинге өрттериң эң-не эвээжи, эң-не эвээш когаралдыы бистиң Тес-Хем район болган. Тодаргайлаарга, эрткен чылын биске 18 өрт болган. Ооң үжү когаралдыг: 7660 рубль түңнүг болган. А он бежи когарал чок болган. Когарал чок өрттер деп чүнү ынча дээрил? Ол дээрге өрт-ке удур незекгиң дайынчылары, өртке удур эки тура дружиналары өрт хып эгелей бээрге, ону когаралга четирбейн, баш-удур өжүрүп каапгары-дыр. Ынчангаш чон ортузунга ортту болдурбас талазы-биле пропаганда ажылын күштелдирип, өрт болу берген таварылгада ону канчаар өжүрер талазы-биле тускай кичээлдерни эрттирерн чугула. Ол ышкаш өрткө удур херекселдерни белеп, дайынчы байдалга турганы албан черлериниң, организациялар удуртукчуларының уттуп болбас хулээлгези, харыы-даа дорт ажылды болур.

Ам чаа дүмчей. Озат-сиген кургаг. Ынчангаш таайпызының аотыын-даа дүшкан черже онтаптары — ортту болдуварының бир демдээдир. Ол ышкаш агаарлап, аога-дырга сегүүстээр апаар болгай бис. Кызыскан оданы чоруурда өжүрери албан. Оон ыяш бичиилерни, школа, назылыгларны отбиле сайгарыы хоруглуг дээрзин ада-иелер утпас ужурлуг бис.

От-биле ойаарымчалыг болуру. — кижи бүрүзүнүң хүндүлүг хулээлээри.

Өлет ЧИҢМИТ.
Тес-Хем район.

(Эгези №№ 65, 68, 71, 74, 76, 79 «Шында»).

Эрге-шөлээ чок, байларга базындырып чораан ядыы кижилериниң (люмпен пролетариаттың) антифеодалдыг революциязының шимчедикчи күжү болбушаан, биче буржуазчы револючуу бодалдарның болгаш хөделиишкиннериниң тыптып үнер чери бооп турганын маңаа демделээр херек.

МАР-га болгаш ССРЭ-ге өртем-билиг чедип алгылаан аныяк кижилер 28 чылдан эгелээш, политиктиг демисеидин ареназынче үнүп эгелээн. Оларның аразында күтөвчүлер өртем-билииниң, политиктиг үзел-бодалының талазы-биле онзаланып турган. Ол дугайын 1929 чылда Тывага кээп чораан даштыкы эртемденнериң эскергенин таварылга эвес. Ол чылын КУТВ сургуулдары Седип-оол, Тока, Камова, Данык, Чинчик-оол (Киров) оларның дузазы-биле ийи австри эртемден Тывага келгеш барган. Ол ийиниң бирээзи Отто Менхен-Хелфен (бо чүүлдүң автору 1989 чылдың февраль 2-де Сан-Франциского чораан. ооң-биле ужуражып чугаалашкан) сөөлүнде «Азия Тываныче аяң-чорук» деп номну бижээн. Ында мынча деп бижээн чүүлдер бар: «Сталин аттыг КУТВ 1929 чылда Тываның ажыл-агыйын база келир үезин өөренип көөрүбиле экспедициияны организастаан. Бо албан чөви оңаагай байгалдыг — ында бомба ышкаш частың болур кижилерни белеткеп турар. Чөөн чүк чурттуг чүс-чүс аныяктар — якуттар, моолдар, тывалар, узбектер, кабейлер, афганнар, перстер ону доозуп алгаш, төөгөн чурттарынга ээп чана бергеш, эргидеги тургузуп агаарже чаза тепсиптеринге белеткевип турарлар. Сарыг шажынга чүдүп чораан ол аныяктар үш чыл өөренген соонда атеистер болу бээрлер, трактор-машиналарга чүдүүр апаарлар. Бо магалыг ооллар боттарының чонун 21-ги чүс чылче киирер сорулганы салып турарлар.

Тывага мээң кады келгеш беш ооп бир ай дургузунда-ла партия аппарадынга ажылдап турганнарның үштүң ийи кезиин үндурүп кааптылар, делгем ховуларга аъттарлыг шаап тургаш, 20 ажыг бода малдыг араттарның мал-маганын хавырып, хавырып алган тевелерин, хойларын, өшкүлерин күруне малы кылып, бүдүн-бүдүн коланнарны тургузуп турдулар. Хамнарга, ламаларга удур чидин-биле демисеижип турарлар. Седип-оол хам бүрүзүн «мегечи» деп санаар, оон өске үнелел ында чок. Олар ламаларның эмин ижеринин орнунга арыг револючуу бооп өлгени дээре деп санап чоруурлар.

Барыын болгаш чөөн үзелдиглериниң демисели база ТАР-ның политиктиг удуртулгазындан феодалдыг эргелеп башкарылганы үштүр дээш демиселдиң кандыг янзылыг түннелдиг апарганын ГАРЭ-ниң дөртку Улуг хуралынга Төп Комитетти кымнарны киирип тургаш, тургускандыган көрүп болуп. Аревэ ТК-ның кежигүннеринге Лопсан, Бүрбү, Чүрмит-Дажы, Соднам, Мунуя, Далай-Серен, Серен, Санжай, Тоткан, Бүлчүң, Бадан-оол, Чигжит, Шагдыржап, Нацов дээш ооң-даа өскелер сонгуткан.

ТАРН-ның 1929 чылдың ноябрь 10-да болган сески Улуг хуралынга ТК-ның чигине секретарынга И. Шагдыржап, секретарьларынга С. Тока, А.-Т. Хемчик-оол сонгутканнар. Төп контроль комиссиязының даргазынга Куулар Сандыкты сонгаан.

Сески Улуг хурал соонда Буян-Бадырга, Талха-Сүүн, Нарамандаху, Шагдыр, Сотпа, Седен-Дамбаа, Саңжай-Доржу, Сонам, Содпам, Дондук дээш эргидеги удуртулганың өске-даа кижилери политиктиг аденага көзүлбестей берген. Күруне аппарадын арыглап аштаанының түңнелинде А.-Т. Чүлдүм Биче Хурал Президиумунуң даргазынга, С. Чүрмит-Дажы ТАР чазаанның даргазынга депшиттирген. Наиның сески съездизи феодалдарны ангы кылдыр узуткаар, хөгжүлдениң капиталистиг эвес оруунче кирер угланыышкыны алган.

Ындыг болзажок, феодалдарны эрге-чагыргадан чайлатканы-биле ТАРН-га турган барыын оппортунизм узуткаттынмаан, харыы-даа чөөн хажыдыышкынар болгаш барыын угланыышкынар-биле ёзулуг демисеидиң эгези болган. Чөөннээр хажыдыышкынар база барыын угланыышкын чүртүн хөгжүлдезининң чаа байдалдарындан тыптып кээп турган.

Ынчаарга ол үеде Тывага чурттап турган орус чонбиле, ылаңгыя ол чоннуң удуртулгазы-биле тыва чонуң аразында харылзаалар кандыг янзылыг боон турганың маңаа ыяп-ла сайгарып көөр апаар. Тыванның чазаа болгаш намы база тыва чонбиле РСТК-ның аразында шын эвес чүүлдериң тургустунуп кээп турарын Я. Х. Давтян 1924 чылда эскерип билгеш, чогуур черлерге медээлеп турган. Орус колонистер тыва чонну куду көрүп, кара туразында аажылаашкыныы ылыш турап апарды. ол коңчуг шын эвес деп, ол медээлеп турган. С. Нацов 1928 чылда ССРЭ-ниң Даштыкы херектер комиссариадынга болгаш Коминтерже чорутнан чагаазында: «РСТК күруне иштинде тускай күруне хевирлиг апарды» деп бижээн.

Тывага ажылдап турган чамдык совет ажылдакчыларның дугайында характеристиканы В. А. Богданов бижээш, ону Коминтерниче болгаш Молотовче чорутнан. Ында мындыг одуруглар бар: ТАР-ның Сан министерствозунуң төвулекчизи Комиссаров — ВКП(б) кежигүнү, политика талазы-биле билиг чок, сан-хөө ажылын эки билбес, арагачы.

Мал ажылы эргелелиниң төвулекчизи Шепетов — коммунист, мал эмчизи, сергеп көрбээн арагачы, политика талазы-биле мугулай.

Тыва төп кооптуң төвулекчизи Щехин — коммунист, РСФСР-ниң Центросоюзунга ажылдап чораан. Эмин эрттир турамык, тывалар-га чүнү-даа баш билиндирбес, ынчангаш ол чоннуң мурнунга ат-алдарын оксуигган.

Төп кооптуң садыг черининг эргелекчизи Накоскин коммунист, сураглыг колонист Сафьяновтуң агентизи чораан. 1928 чылда Кыдатче даалымба, шай садып кээр дээш чорутказ, бүгү акшаның чартык кезиинге костюмнер, херээженнер хеви болгаш пудра дээн ышкаш каас-коя чүүлдер садып алгаш келген. Төвулекчи албан-дужаалдан 1928 чылда дүжүрткен.

Тыванын даштыкы банкызының директору Коган — коммунист, апрельде ажылыңдан дүжүрткен. Ажылынга ангы туружун барымдаалаваан болгаш кыдат фирмаларны совет акша-биле хандырып турганы дээш.

Садыг төлээзи Веселов — коммунист, арагалаары база моральталазы-биле үүлгедиглери дээш ажылынган дүжүрткен.

Күруненин айыыл чок чорук черининг инструктору Пышкайло — тыва чонга хүндүткелдиг кижи, төөн чүк чурттарынга ол албан-дужаалга хөй чылдарда ажылдап чораан болгаш политиктиг айтырыгларыны уг-шинин черле эки эскерип чоор чижи.

Тывала ажылды углап баштавырынга дузалажыр ужурлуг кижилериниң ниити садыктериниң тудуун планнаарын, орус, тыва дылдар өөренир бөлгүмнерин организастаарын партком бодаар ужурлуг. Чүгле орус, тыва чоннуң эвес, өске улустарның совуургалын барымдаалаарын утпаза эки. Ийи чоннуң кайызы-даа өске нация улустарның төрээн дылынга солуп, сеткүүл, ном парлаарын чугула деп көрбейн турарын кичээнгейге алгы дег айтыыт. Орустарның чүгле 18,8 хуузу, тываларның 36 хуузу өске сөөк чоннуң культура автономиязын херек деп санап турар. Партия, совет органнарга оларның төлээлери кирген турарын база 35—25 хуу хирези деткип турар.

Национал айтырыгны анаала ийи кижиниң аразында хуу хамаарылгазы-биле хүндулеп, хүндулевейн турарыбиле кызыгаарлап болбас. Ол арай кызыы. Национал культураны, дылды, чаңчылдарны сайзырадып, неп-тередири-биле чергелештир. чүгле национал онзагай чорукче чаа баспайн, бот-боттарын байытчырын, интернационалчы хөөннерни бижык. тырарын чедип алыр. Ниитизи-биле даштыкы чогумчалыг, лыг ышкаш көстүр байдал турза-даа, ханы каза бээрге, коллективке байдалга таарзынмааннар-даа, нациязынга хамаарыштыр базындырган чорукту эскергеннер-даа бар болуп, ийи-чаңгыс таварылгалар илереп келгени биниги үнелээшкинге өң киирип болур чүүл. Хууда хомудалды, бир кижиниң культуразы куду чоруун бүдүн чоңга чыпшыр илер, ниитилештирер чорук черле көскүден. Кандыг-даа нацияда эки, багай кижилер бар. Бичии ооллардың шалгамнажыкпаның арай хөөктүрерге, мынчап турар болза, солун чүве эвеспе дээш олар улам-на емчээрежип турганы база бар. Азы болза, аңаа амыдыралда үнүп кээп турар чөрүлдээлерни националдарның хамаарылгазынче чоокшуладыксаар хөөннер байдалды улам-на хөлбээредир. Оон ажыы чок хире.

Кайы-бир нацияга артык эрге бээри черле артыктанчыг. Орустарның чеден ажыг хуузу түс чер улузуның уруглары дээди өөредилге черлеринче чимгелделиг киерии детквейн турар. Тываларның ол хирези удурланышкак бодалдыг. Бүдүрүл, ге черлеринде удуртукчу кадрлар аразында тывалар эвээш болуп турары үр чылдарда оларны өөредип, белеткээрин херекке албайн, өй-өйде хөделип турган чылдагаанардан болуп турган. Чок болза оларга бүзүревес, шыдавас ыйнаан деп бодааны-биле.

«Тыва кобальт» комбинатты алырга, орустардан 96 кижи дээди, 158 кижи тускай ортумак эртемниг. Тывалардан 12 кижи дээди, 39 кижи тускай ортумак эртемниг. Өске нацыялардың улузу 14 болгаш 23. Комбинат эргелелинде 86 удуртукчу ажылдакчыларның 73-ү орус, тывалар чүгле 4. Рудник эргелелинде 13 удуртукчунуң иштинде тыва кижи чок. Сес нацыяның төлээлери кирген бо коллективке бежен сес тывалар, он бир украиннер иштиниден кижи, ГМЦ-де алды удуртукчудан ийи кижи тыва, бир кижи бурят.

Кол механик Э. М. Далааны билдирлиг инженер деп мактап турар. Оны чогум оон өрү депшидиптериң амгы удуртукчулар чугула деп бодавайн турарын чугаадан билдим. Үезинде детквеске, ажылдаар хуусаазы төнгеш, пенсиялаарынга чеде бээри кайы хөй. Өске-даа металлург, дагжы дээди эртемниг тыва кадрлар онзэрби чылда чок болза, бригадирлеп, чок болза, мастерлеп эрттирип каар деп хомудалдар дыннадым. Удуртукчуга чүгле эртем-билии эвес, организакчы талазын база көөрү чугаажок. Чүгле нацыязын барымдаалаарга, өске кыдыгже чаштап болур. Борта хынамчалыг, үр хуусаалыг ажыл херек.

№ 9 ПТУ-да школачыларны мергежил аайы-биле деп эвес үлээн хире: бирээзинде бир нацыяның улузу ажыл турар. Дашчы, чазыллырыкчы, септекчи, бетонщик, стропальщик мергежилдерде тывалар, лаборант, электромонтер, токарь, өрүмнекчи мергежилде — орустар колдаан. Азы боттарының күзелин бе? Институт, техникумнарда катай үжен ажыг кижи өөренип турар. Студентилер (тывалар) ара каапталдыр деп турар. Оон үнер орукту тывары база чайлаш чок-ла хире. Оон башка каячаарыл? Удуртукчу кадрлар. ның курлавырын данзылап турар. Оон-биле кызыгаарланып болур бе?

Шинчилелдериң түннелинден алгаш көөрге, өске нацыяның төлээлериниң. сонуургалын биликсеп, дүвүрелин үлежимсээр хөөн кайы-даа талада ыңдыг-ла көзүлбейн турары дүвүренчиг. Ылаңгыя өске улустарга хамаарыштыр бодалдар. Хөй-ниити бодалы ам-даа орта хевирлеттинмээн, удурланышкак күүлдер эвээш эвес. Хөй национал коллективке ажылдаксап турза-даа, өске сөөк төрелдерлиг болуксавас. Чамдык орус кижилер бодунга эки эвес хамаарылгалыг деп бүзүредиксезе-даа, чангыс-даа хүндүткел чок сес бодуңуң адрезинге дыннаваан болуп турар. Коллективтиң национал составы хамаанчок деп турза-даа, хамаарылгаларны эки, багай деп үнелей бээр. Национал бот-медерел биле национализмни ылгавайн баар, нацияга хүндүткелди иегеп тургаш, боттары база ыңдыг болурун ам-даа чорукчу билбейн баар чорукчулар база бар.

Кижилериң аразында, коллектив иштинде, нацыялар аразында хамаарылгаларны таарыштырарынга комплекстиг, эртемге үндезилеттингеи хемчеглер херек.

Парткомда каш санныг хемчеглер ажылдап кылган дээрден башка, хол тудуп кирипкени көзүлбес. Ол хемчеглер ханы эвес, бир нөмүлгө конференциязы, кежээ дээш чергелиг чүүлдер колдаан. Оларның безин күүселдези чорбайн турар. Экиле демдеглепки дег чүүл — «Буянныг өг» клуб. Ол безин баштай деткимче албайн турган.

Артык ХОВАЛЫГ.

СУУРДА АЖЫКТЫГ ЧҮҮЛДЕР

Чоокка чедир-ле солуннарга шүгүмчүлежип, боттарывыс-даа чедер, четпестеовивисти илеретчип, чугаалажып шаг болуп келдивис. Оон түңнел кылган бис бе ынчаш? Мен бодаарымга, ажыктыг эки чүүлдер көстүп келген.

Бистиң совхозтуң удуртукчукчулары ажылды эде тургузуп эгелей берген. Ылаңгыя кедээ чонче, ырак-узак черлерде малчыныарже, улуг кичээнгейни сала берген.

Күнгуртуг суурдан эң ыракта Алдыы, Үстүү Галыктыгларның малчыныарынга тудуг материалдарын чедирген, кижилериң чурттаарынга, ажылдаарынга таарымчалыг байдалды тургузуп турар. Ооң ачызында бо чылдың кыштаглаашкыны элээн организастыг эрткен, малдың чаш төлүн камгалап алыр ажыл адакталган.

Чоокта чаа күш-ажылдың хоочүннаары-биле совхозтуң удуртукчулары ужурашкан. Олар суурга ажыл аъттары тудар, кадарар, оларны азыраар дугайында чугаа кылган.

Ажылчын аъттар кажаазын туткан, ону ажыглалга киирген. Оларны специалистер мунар, суур иштинге ыңай-бээр чүүк сөөртүрүнге шанактыг ажыглап эгелээн.

База бир эки чүүл—суурга сүт кухнязын ажыдар деп турары. Суур чоогунга саар инектер азырап, кадарар. Оларның сүдүн чурттакчыларга садып, уруглар албан черлеринге ажыглаар. Ынчангаш сүттү үзүктел чок ажыглаарының айтырыы долузу-биле шинчирлеттинер.

Василий ДОРЖУ.

Кызыл район, «Тере-Хөл» совхоз.

ЧОГУМ БААЖЫЗЫ ЧҮДЕЛ?

1938 чылда ТАР-га болган суд чорудулгазының төөгүзүнге хамаарыштыр

Мурнуу районнарның бирээзи Тес-Хем болур. Моол улустуң кызыгаары-биле тудуш. Чер-черлериниң аттары моол дыл кырында адаттынгылаан. Ол чөптүт. Чурт чуруунда база ыңчаар бижиттинген. Чижээ, Шара-Нур, Тере-Холь, Кара-Сүүр болгаш Оргин-Гол оон-даа өске.

Усба хөл оргулаажынга хамааржыр мээң өскен-төрээн чер-чуртум бурунгу адыы чидиргени мени хомудадып чоруур. Улуг өгбем Шыырап Сундуй ам 80 харлыг. Оон бадыткааны 1938 чылга чедир Оруку сумузу (амгы О. Шынаа), а дербеттерде Оргин-Гол ол-ла хевээр арткан. Утка-даа чок аттар-биле тывалар, лаборант, электромонтер, токарь, өрүмнекчи мергежилде — орустар колдаан. Азы боттарының күзелин бе? Институт, техникумнарда катай үжен ажыг кижи өөренип турар. Студентилер (тывалар) ара каапталдыр деп турар. Оон үнер орукту тывары база чайлаш чок-ла хире. Оон башка каячаарыл? Удуртукчу кадрлар. ның курлавырын данзылап турар. Оон-биле кызыгаарланып болур бе?

Шинчилелдериң түннелинден алгаш көөрге, өске нацыяның төлээлериниң. сонуургалын биликсеп, дүвүрелин үлежимсээр хөөн кайы-даа талада ыңдыг-ла көзүлбейн турары дүвүренчиг. Ылаңгыя өске улустарга хамаарыштыр бодалдар. Хөй-ниити бодалы ам-даа орта хевирлеттинмээн, удурланышкак күүлдер эвээш эвес. Хөй национал коллективке ажылдаксап турза-даа, өске сөөк төрелдерлиг болуксавас. Чамдык орус кижилер бодунга эки эвес хамаарылгалыг деп бүзүредиксезе-даа, чангыс-даа хүндүткел чок сес бодуңуң адрезинге дыннаваан болуп турар. Коллективтиң национал составы хамаанчок деп турза-даа, хамаарылгаларны эки, багай деп үнелей бээр. Национал бот-медерел биле национализмни ылгавайн баар, нацияга хүндүткелди иегеп тургаш, боттары база ыңдыг болурун ам-даа чорукчу билбейн баар чорукчулар база бар.

Кижилериң аразында, коллектив иштинде, нацыялар аразында хамаарылгаларны таарыштырарынга комплекстиг, эртемге үндезилеттингеи хемчеглер херек.

Парткомда каш санныг хемчеглер ажылдап кылган дээрден башка, хол тудуп кирипкени көзүлбес. Ол хемчеглер ханы эвес, бир нөмүлгө конференциязы, кежээ дээш чергелиг чүүлдер колдаан. Оларның безин күүселдези чорбайн турар. Экиле демдеглепки дег чүүл — «Буянныг өг» клуб. Ол безин баштай деткимче албайн турган.

Артык ХОВАЛЫГ.

ТӨРЭЭН ЧЕРИНИҢ АДЫН ШЫН БИЛЗЕ

Оруку (Шалык) сумузу деп төөгү-биле холбашкан шын чер, хем адын О. Шынаа деп сес-биле солаан. Ооң уламындан «О. Шынаа» совхоз, О. Шынаа суму, О. Шынаа суур деп шуушкан аттар тывылган. А херек кырында Оруку сумузунуң, «Оруку хем» совхозу, төвү Деспең суур деп эрги адын адаарга, ким-даа билир. Чүгле Деспең харылзаа салбыры адын ышкымаан, РСФСР-ниң Харылзаа министерствозунга почта хамааржыр болгаш Деспеи деп ат артканы ол-дур.

Совхоз төвүнүң конторазының чаны-биле даг хеми Деспең агып чыдар. Чогум-на ынчангаш 1908 чылда чурт чуруунга үндезилээш, тус черниң картазынга шын аттарын эгидери чугула.

Ол ышкаш «У. Шынаа» деп шоланы Үстүү-Шынаа кылдыр болгаш У-Үигештерни (Шалык Өнгеш, Чооду Өнгеш) деп бурунгу аттарын эгидип, ажы-төлдүң уганмедерелин чырыдарын күзээр-дир мен.

**Моторк ТИР

Тыва кино: номчукчуларның саналдары

БОДАЛЫМ, СҮМЕМ

Бо чылдың март 1-де үнген «Шындан» Чүлдүм Чап. тың тыва кино дугайында чүүлүн номчааш, бодумнуң саналым, сүмем кадыксадым.

Чоннуң дидим оолдары алдан-дургунарның үезин кинога тырттырар дээн чүве болганда амгы үеде шуут уттундурган деп болур ыраккызак орук чоруур дээн чижилерни орукче үдээриниң чанчылдарын көргүзери чугула. Чорук кижиси азал өдээнден аъттангаш үнүп чоруптарга, өгнүң херээжен ээзи оон соондан ак сүдүн чажып, орук-суур амыр-менди чоруурун йөрээл турар боор чүве. Аът эр кижиниң ырак-чоок, кадыр-берт орук-тарга чарылбас хөлгези болганда, оон эргим эжи, даингыжы болур болгай. Ынчангаш аъттың дериг-херекселин бүрүнү-биле четче белеткээш, кинога тырттырары күзенчиг. Хола азы мөңгүн базыткыыштарлыг чүген, чулар, чараштыр угулзалап сиилбээн базыткыыштарлыг тыва эзер, дордум төрепчи, эзер дергизинде сыдым, кижен, дужак, көстег аътка эр кижиниң хумагалыын көргүзер. Аъттыг улус чырааладып, саяктадып орда, аялгазынга «Аъдым» деп ырының аялгазын чоп ажыглап болбас деп.

Чорук кижизи арт, сын кырынга келгеш, оваага даш азы ыяш будуу немей салып, аъдының челинден, куду-руундан хыл үзе тырткаш, ыяшка баглаар. Ап чораан аъш-чеминиң дээжизин оран-делегейинче өргүп чажар, «Орук-суур эки-ле болзун» деп оран-таңдызынга чалбарыыр.

Ийи кижи чер-черинге ут-кужуп келгенде, аъдындан дүжүп чолукшуур, чугаалажыр. Улуг назылыглар дан-за-таакпызын удур-дедир сүнчүр. Аныяк, кашпагайлар хүрежир ийикпе азы аъттыг, чадаг чаржыр. Чамдыктары көдүрер-дашка күжүн шене-жип маргыжар. Көдүрер-дашты эзер-чүгениг аътты ажыр кым каактар эвес деп маргылдаа-даа кылыр.

Кино тырттырарынга хөй кижи киржир болганда ээ кижиниң үш адаанныг оюну — хүрешти, ча адарын, аът чарыштырарын киирери чи-нога национал утка-шынар-ны киирер деп бодаар мен.

Шаанда тыва чон шарыны чүүк чүдүреринге ажыглап, чоок оруктарга аът-биле дө-мей мунуп чораан. Ыңгыр-жактыг шарыга барбаларны деңнеп тургаш, дижилеп чү-дүреринде-даа көргүссе кан-дыг боор. Тевек теп, ыт, бүга-шыдыраа ойнап турар, ол ыяшкаш мооска оюннар дээр чүген, чулар, кижен, дужак дузазы-биле янзы-бүрү баг баглаарын (доңнап, шивей баглап, нарын баглаашкын-нардан чеже тырттары), төрепчини аргыыры дээн ыш, каш чүүлдерлиг эпизодтар-дан киирери черле солун болгу дег. Чижээлээрге, сыдым, аргамчы ажыглап тур-гаш, кандыг-даа нарын арга-биле баглап каарга, чүнүч-даа дузазы чокка чештинип, адырлып чоруй баар кижи-лер шаанда хөй турган. Ам ындыг аргалар билир кижи-лер улуг назылыглар ара-зында бар болуп чадавас. Бо талазы-биле менде кан-ча арга барын көргүзүп болур мен.

Арбын малыгысты, бәй-лак чуртувусту, хөнеде, че-леде кошкан чаптанчыг ча-раш анай, хураган, быза-ны көргүзүптерге, мал-маган-ныг, тодуг-догаа чораанны-выс көстүп келбес бе. Бас-кан быштак, кадырган ку-рут, чодураа холаан хырыы-да чөкпек дээн ышкаш тыва чемнерни кылып турарын, тараа хоорул, соктап турар ажылдарны база көргүзери артык эвес. Арга-арыыбыс-тың кат-чимизин, агым сут-ларывыстың балык-байла-ның, аң-меңни... дооза четче көргүзер болза деп күзел-ле бо. Даг дет каяны довук дет ак базар деп чүве бар. Узадып, шөйүп турбайн, кыс-казы-биле киирилезе черле болур-чогуур боор. Чамдык шаандагы киноларны көөрге, аъттыг кижи бар чорда көөрге, машина оруунда до-вураан бурулады халдып бар чоруур сут болгай. Самба-жыктар үезинде машина деп чүве турган бе, каалама орук турбаан болгай. Оны база өөренип көөрү күзенчиг. А. Дюманың «Үш муш-кетёр» деп номун номчуур-га тергиин солун. А кийозун көөрге, бүзүренчиг эвес чүүл-дер база бар. Кижилерни чүү деп-даа бодавас, аназ-ла хөөреп тургаш, өлүрүп каар. Дириг кижини, ол кандыг-даа болза, амызыч-дан чарары оюнчук бе?

Эрес эрлер — алдан-маадырларның баштарын арт-сынарга азып турда, ки-нода көргүзүг, аялга кандыг болурул?

Көрүкчүлериниң сагыш-сет-киилин хомудатпазы-биле бү-гу-ле чүвеге оваарымчалыг, номчукчуларның санал-оза-лын эки-ле өөренип көөрүн күзээр, дилээр-дир мен.

Кызыл-оол МОНГУШ.

Сүт-Хөл район.

КЫЙГЫРДЫМ

Тыванын алдан-маадырларының дугайында төөгүүг тыва кино үндүрер деп турары эки-дир. Ол кандыг болур ирги деп тыва кижилер четтикпейн манап турар. Тыванын төөгүзүн, культуразын ам-на тода көргүзер боор деп идегеп турээ мен. Алдан-маадырлар дугайында тыва чогаалчыларның номнарын улуг сонуургал-биле номчуп чордум. Экер-эрес тыва эрлер феодалдарының болгаш даштыкы эжелекчилерниң каш дакпыр дарлалынга шыдаштайн тура халышкан. Киноның эге-зинге тыва феодалдарның, кыдат садыгжыларның дарлалын көргүссе эки. Чогаалдардан номчуурга, үндүрүг эрин-шаажы-биле чоннуң ыр-мазын сып, дарлап чораанар. Сеңгин чаңгының, бужар үүлгедиглерин көргүзер болза тааржыр. Самбажык биле Дажыма эш-өөрүн эдертип алгаш, чонунуң эргеажыы дээш шыдаар-ла шаа-биле демисешкеннер. Дүжүмет-даа болза Дажыма хүндү чонунга болчур, өзүлүг патриот деп бодаар мен. Дажыманы үгааныг, чараш кижи кылдыр көргүзер болза эки ышкаш. А Самбажыктың ролюнга турза узун, тутса мөге, чечен-мерген аас-состүг, көрүштүг кижи ойнаан болза деп күзээр мен.

Алдан-маадырларны тудуп ап, байысаап, шаажылап турарын кинога ол хевээр көргүзер-ле боор. Киноның сценарийин тургузга берген чүве ыйнаан. Бир-ле болур кинону ийи сериялыг кыл-дыр белеткеп, өөнүг болдурза дыка-ла эки ийик. Херээ дээр болза, Бай-Тайга район-нуң «Мөңгүлектиң сыры» сыгыт, хөөмей ансамбли кино тырттырарынга киржирин-ге чажам дивес бис.

Черим, чуртум чонун, ол ышкаш бүгү Тыванын чонун тыва кинолуг болуруңга идепкейлиг киржип, амдыгаштан эгелээш, идик-хеп, аът-хөл, дериг-херекселинден белеткеп ап турарынче кый-гырдым.

Сергей ИРГИТ.

Бай-Тал сүүр.

ДЕТКИВЕС АРГАМ ЧОК

Тыва чоннуң төөгүзүнде эң улуг, чырык болуушкун-нарның бирээзиниң дугайын-да кино үндүрер дээнин ки-жи деткивес арга чок. Чиг-зинип турар чаңгыс чүвем дугайын номчукчуларга чу-гаалап көрейн. Киноның се-нарийи бижиттине бээр. Культура министри шии би-жикчизи болганда, ол барык-тыт.

Төөгүлүг, нарын уткалыг кинону Свердловскияның ки-ностудиязы тырттырар дээн дээрге, сагышка анчыг чүве тыптып кээр-дир. Көрүңер даан, тыва киноларның ба-рык колдуун ол киностудия тырттырган. Утка-шынары кандыг ийик? Экранга тыва-лар-ла көргүзүпсе, салдын-ган сорулганың күүсеттинге-ни ол дээш ышкаш кинода болуушкуннар аңаа бир ит-пек-хойтпак. Төөгүвүсте на-рын уткалыг болуушкунну экраңче үндүрери-биле ол-ла студия-биле керээ чардын. ган-дыр. Хөй чарыгдал-даа ындыг-ла ыйнаан. А ооң ут-ка-шынары кандыг болурул? Бөдүүн, амыдыралчы утка-лыг кинону оода ортумак деңнелге үндүрүп шыдавайн, таңды бажынче шурай бер-геш, биске чүнү көргүзер ир-ги? Ийе, кино тырттырарда кол кижи режиссёр. А студиянын шыдал-быразы, арга-дуржулгазы база салдарлыг. Бо таварылгада «Шынның» аныяк бижикчизи «Алдан-дургун» деп роман бижиир дээш карандаш сегирип ал-ганы-биле дөмей-дир. Эрткен бир солунда бижикчи: «...бо кино даштыкыже үнер...» — деп чугаалай берген. Өлүрт-пээн аңнык эъдин, кежин үлештес дээр ийикпе. Оода бистиң республика чүрттак, чыларының сагыш-сеткилия хандырыптар ирги бе де. Шапкылашкан аъттыг кижи-лер, байларның, ядыларның идик-хеви, аткылажыышкыннар Кара-Дагның хевири, биле эвес, утка-шынар та-лазы-биле деп сеткип ора-рым бо. Бир эвес бо кино-ну «Киргизфильм» студия-зы тырттырар дээн болза, бүзүрээр мен, олар «Алдан-ыргүнүү» ылап шыдаарлар. Амыдыралывыс, аас-сөзүвүс дылывыс дөзү чаңгыс бол-гай. Ам канчаар, «Курутган курушкак дээре» дижир ийик бис бе. Киностудиялар өкпеп-деп турар шаавыс бар эвес.

Бо материалдың телевиринг чурттагла-социал банкы-зының № 142050 агар са-ныңче киирерин диледим.

Маадыр-оол ХОВАЛЫГ.

Ак-Довурак хоорай.

ЧҮНҮ ПАРЛААНЫЛ?

Тыва АССР-ниң Чогаал-чылар эвилелиниң баштаар черииниң органы — «Улуг-Хем» чечен чогаал альманатының чээрби алдыгы чаа дугаары чырыкче үнген, ооң тиражы ийи мүң кезек болган.

Орус дылда үнген чаа аль-манахта хоочун-даа, аныяк-даа орус, тыва, хакас, бурят болгаш оон-даа өске нацио-налдыг авторлар ангы-ангы жанрларга чогаалдарын пар-латкылаан, ынчангаш ук үн-дүрүлге интернационалчы ту-ружун үргүлчүлээни демдег-ленчиг. Чаа, солун үндүрүл-геде «Проза», «Поэзия», «Са-тира болгаш юмор», «Крити-ка, литература шинчилели» болгаш оон-даа өске улуг эгелер бар.

Үстүнде киргеи эгелериниң эң-не «Дүжүткүрү» база-ла шүлүк чогаалдары-дыр дээ-рин номчукчуларга илдең, ын-да чээрби ажыг янзы-бүрү на-зының авторлары боттарын-ың чаа шүлүктерин сөңнээ-ни макталдыг болбас арга чок, ылаңгыя Артык Хова-лыг, Михаил Дуюнгар, Эду-ард Мижит, Чүргүй-оол Дорж-жу, Федор Потылицын, Зоя Амыр-Донгак, Евгений Ан-туфьев, Эмма Цаллагова, Людмила Санчай, Александр Шоюн, Чооду Кара-Күске дээн ышкаш аныяк шүлүк-чүлериниң үннери өткүтчүп, байлак чүрүмалдыын эскер-дим, ындыг үе-биле үннешкен чогаалдар номчукчуларның сеткил-сагыжынга черле дээштиг-дир.

Ол ышкаш Оскан-оол Нам-чылак, Нил Чемезов, Алек-сей Куулар, Хүгбек Ак болган өске-даа прозачылар бичии номчукчуларынга белек кылдыр солун чечен чогаа-лары парлатканы өөрүнчүг, ында «Баажылыг класс», «Бажың таартқан», «Кымны кезеткенил?», «Мыйгак» дээн ышкаш чечен чогаалар уругларга кижизидилгелиг болур-даа.

Сандзю САНДАН.

ТЫВА ДЫЛДЫ ҮНЕЛЕП...

Кеш-шээр аарыгларынга удур диспансерниң коллек-тиви тыва дылды үнелеп, ону сонуургалдыг өөренип тур бис. Эмчивис Лидия Алексе-евна Охотникова база проф-эвилел комитединиң даргазы Зоя Казаковна Бадыргы бот-тарының идепкейи-биле ону канчаар өөрензе таарымча-лыгыл дээрзин саналдап-даа турганнар. Эмнелге амыды-ралынга үргүлчү таваржып кээр эң ажыглаттынгыр сес-тери билири чүгула-дыр дээрзин эмчилер-даа, сест-ралар болгаш санитарка-лар-даа чүүлдүгүнген.

Тыванын ырак-чоок район-нарын эргип, профилактик-тиг үнүүшкүн кылып чораан, малчыннар, саанчылар, ка-дарчылар болгаш кымнарны шинчивес, эмневес дээрил! Чамдыкта лекция-даа ноң-чугулаар бис. Дылды били-ри, оода-ла эң нептереңгей сестерни билири ынчан улам негеттинер. Ынчан-гаш тыва дыл кичээлин не-деляда бир шак дургузунда эрттирип тур бис. Дуржулга база методика талазы-биле шыырак башкы Мария Дон-гаковна Самбуу бистиң эм-нелге коллективинең онза-гай байдалын анализтеп көргеш, бир дугаар кичээл-ден эгелеп дылды кайы хире билириви-сти олургап-нар-биле чугаалажып тур-гаш билип алган...

Бөлүм киржикчилериниң сонуургалдыг өөренип тура-рын демдеглевес арга чок. Чижээлээрге, кол эмчивис Л. А. Охотникова, амбулато-рия эргелекчизи Л. В. Коно-валенко, улуг сестра П. Ф. Василовская болгаш оон-даа өскелер аарыг кижилер-биле хостуг чугаалажып ту-рар апарган.

Эмчи кижи болганымда ажылым аайы-биле районнар школаларынга-даа, студен-тилерге-даа — каяа-даа лек-ция, беседа кыла бээр мен. Ону тыва дылга номчуур апаар. Медицина термин-нериң дорт-ла тыва дылга очулдурары чамдыкта бол-дунмайн баар. Ынчан ол сестү утка сүрүп тайылбыр-лаары негеттинер. Ынчала-даа лектор эмчилер-даа, дын-накчы чон-даа ол талазы-биле хомудаан сеткилин-даа солунга-даа биживес боор чүве-дир. Орус дылды били-ри ол хире эки турганы ол бе? Радио дамчыдылгазынга эмчи кижи беседа кыла бээр. Тыва дылче очулгазы дыка чевен боор. Очулга кылган кижи специалист эвес деп чүве илдең. Медицина тер-минневринге орус, тыва сло-варь болза деп дыка-ла күзээр мен. Чүгле күзээр эвес, ону чөпшээрээр кылыр апарза, билимини, күжүмну үндүрүп дузалажырынга бе-лен мен.

Нина ОНДАР.
Эмчи.
Кызыл хоорай.

СОЛУН ЭРТКЕН

СПОРТ

Часкы дыштанылга хүннеринде улус өөредилгезиниң ажылдакчыларының шыды-раага чаңчыл болган мар-гылдаазы эрткен. Аңаа 13 районнардан болгаш хоорай-ның өөредилге черлеринден командалар киришкен. Мэр-гылдаа солун болгаш чидиг демиселге эрткенин дедегле-девес арга чок. Чүге дээрге дыка хөй кижи бирги чөө-же үнүп, солчуп турган. Эр улус 9, а херээжен шыды-раачылар 7 салыг кылган.

Команда талазы-биле бир-ги черни Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалының дем-ниг командазы алган. Алза чогуур 25 сандан 18,5 сан алган. Командаңы кежигүчү-нери В. Малецкий, В. Ива-кин, Е. Тунева оларның эки ойнаанын демдеглээр алдар. Ийиги черге башкы институ-дунуң (Д. Ондар, Э. Мач-чын, А. Монгуш) командазы тылептиг болган. Өвүр ра-йонның командазы (М. Мон-гуш, В. Тулуш, К. Монгуш) шаңналдыг үшкү черге бар-ган.

Хууда бирги черни 7,5 санныг болуп, В. Малецкий алган. Каа-Хемниң шыдыраа-чызы С. Идам ийиги черге төлептиг болган. Үшкүзүн В. Ивакин алган. Ол ийи шыдыраачы кайызы-даа 7 санныг болган. Хууда ийиги болгаш команда аайы-биле үшкү черни Бухгольцтың ко-эффициентизи-биле санаар ужурга таварышкан. Ойнак-чының удурланыкчыларының ойнап алган саннарын санаш кадарга, ынчан хөй, эвээжи билдинге бээр. Ынча-гаш С. Идам, В. Ивакинден 2 сан ажыг болган. А хе-рээжен шыдыраачылар А. Сат (Чадаана), В. Сарыг-лар (Кызыл-Мажалык) база ындыг санаашкыннарга та-варышкан.

Беш команда 13,5 санчыг болган. Ону коэффициент ёзугаар санаарга, Өвүрнүң командазының саны хөй бол-ганы-биле үшкү черни ал-ган.

Каа-Хем бөза Сүт-Хөл районнарның херээжен ой-накчылары келбээн. Ындыг чорук чурумга таарышпас болгаш командага шаңнал-дыг черже үнеринге чартык сут сан четпейн бээрга, ды-ка-ла хомуданчыг болгулаар. Черле ынчаш херээжен ой-накчыларның чамдыктары-ның оюнунче кичээнгей са-лып, шынарлыг ойнаарынга өөредип, дузалажыры күзен-чиг. Чамдык ойнакчылар оюнның төнчүзүнде безин ийи бодалыг, оолдарлыг, ес-келери чүгле оолдарлыг улаштыр ойнап олуруп бээр-ге, дыка-ла чованчыг чорду. Бо чижектен алгаш көөрге, удурланыкчызын хүндүлеп көрбес деп чүве ол-дур ийин.

Херээжен шыдыраачылар-дан бирги черни Кызылдың № 2 школазының башкызы Т. Вершинина 5,5 санныг болуп, бирги черни алган.

Шаңналдыг чер алган ки-жилерге чемпион кожаала-ры, кубокту болгаш дипло-мнарны тывыскан. Өртектиг белектерни алгылаан.

Маргылдааны шыдыраа федерациязының даргазы, республиканың каш дакпыр чемпиону Леонид Мохов билдилиг удуртуп, шынар-лыг чорутнан. Маргылдаа үезинде четпес чүүлдер ба-за турган. Клуб бичии бол-ганының чылдагаанындан хүнде дөрт салыг кылыр ужурга таварышкан.

Бии-Хем районнуң коман-дазы киришпээн. Районо болгаш профэвилел райкому команда тургузуп шыдавас бис дээр. Ол районнуң суур-ларындан келген башкылар аңаа бүзүревес боор чорду. Маргылдаага киришпес чан-чылдан үштүнар ойу келбээн бе?

Владимир БАЗЫР.

Маргылдааның секретары.

телевидение

АПРЕЛЬ 6

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильм. 8.45 «Алдын шайба» клубтуң шаңналы дээш. 9.30 «Кижи болгаш хоойлу». Эрге-хоойлу видео-каналы. 10.45 «...16 харга чедир болгаш оон улуг на-зы». 11.30 «Чуртта, Чер!». Экология программазы. 12.30—13.00 «Ye». 15.45 Уругларга фильм. «Дошта бора-хөкпеш». 16.45 Алдын сайгылгаан. 17.15 «Чүс-чүс чылдарның ханызындан». Кыргыстарның көшкүн чаң-чылдарының дугайында. 17.50 ССРЭ-ниң улустуң ар-тизи Е. Н. Гоголева орус болгаш совет авторларның шулуктерин, чогаалдарын номчуур. 18.30 «Ye». 19.00 Депшилге. Информация. Реклама. 19.30 А. Оннегер. Концерт. 19.40 В. И. Ленининң төрүттүнгенинден бээр 120 чыл болганынга. Хөй сериялыг уран-чечен теле-фильм. «В. И. Ленининң портрединиге штрихтер». 1-ги фильм. 21.00 «Ye». 21.30 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 21.35 Чугула интервью. 21.45 «Көрүүш-күн». 23.15 «Ол болган... болган...». 23.35—23.50 Ме-дээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.45; 9.35 Бисти долгандыр турар хүрээлел. 2 класс. Сээң-биле найыралдажыксап тур мен. 9.05 Англи дыл. 1-ги чылы. 9.55 Эртем-тайылбырлыг фильм. 10.05 Англи дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 География. 6 класс. Биосфера. 11.05 «ТелеЭКО». Журнал. 12.10 Барбара Гужиньская ойнаар (скрипка). (Польша ТВ-зи). 12.50 Бут бөмбүү. ССРЭ чемпионады. 13.40 «Бис-биле кады, бис ышкаш, бистен дээре кыл». ГДР-ден дамчыдылга. 14.40—15.50 «Баштайгы өөрүшкүлер». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 18.30 «Ye».

КЫЗЫЛДАН

19.00 Уругларга фильм. 19.10 Медээлер. 19.15 Медээлер. 19.20 «Өвүр-хевир» деп видеоканал. Сибирьниң национал театрларының фестивалы. 20.10 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 ССРЭ-нин Дээди Совединиң сессиязында. 21.15 «Адаарганаар». «Тудугжу» кооператив болгаш оон даргазы В. И. Тумаков дугайында телефильм. 21.50 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 21.55 «Бүгүде, экии». Уран-чечен фильм. 1-2 сериялары. (Гру-зия). 00.15—00.50 «Катай тургустунуушкун».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 «Сактыышкын». Сергей биле Николай Радченколар. 19.20 «Монополия». Бичии будүрүлгелериниң хөгжүн сайзыраарының дугайында. 19.50 Ф. Шопен — Концерт. 20.00 Бүтүдегө спорт. 20.15—20.30 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КИНО

АПРЕЛЬ 6-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Ыван Раджам» (Индия, 2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 18.50, көрүлде залыгга; «Ондактыг хөделиишкин», 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Коргудуушкуннар» 9.00, «Хоютку» (2 сериялыг) 10.20, 13.00, «Мерге дангырак» (2 сериялыг) 15.40, 20.10, «Бачыттыг доллар» 18.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Сервиң делгерезин!» 14.20, «Ак сөөк» 15.50, 17.40, 19.30 (узатнан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Угаан-бодал дугайы» (2 сериялыг) 14.30, 17.00, 19.30 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Бедик хан» 17.10, 19.00 (узатнан) шактарда.

КУЛЬТУРА-СПОРТ КОМПЛЕКИЗИ ДЫШТАНЫР ХҮННЕРДЕ

«Колос», «Енисей» культура бажыңнарынга, Культураның болгаш дыштанылганың Гастелло аттыг парыгынга
Апрель 6—7-де. Дискотекалар. Эгелээри 19.30 шакта.
«Найырал» кинотеатрының фойезинге
Кызыл хоорайда «Шончалай» уран чурулга школазының уругларның чураан чуруктарының делгелгези. Кинотеатрның ажыл шактарында ажылдаар.
Апрель 7—8-те. «Хербис» даанга автомотоспорт талазы-биле маргылдаа. Эгелээри 11 шакта. «Востокта» автобустар доктаар черден маршрут таксилер чоруур.
Культураның болгаш дыштанылганың Гастелло аттыг парыгынга
Апрель 7-де. Школачылар араазынга хоорайның бирги черииниң талазы-биле кросс болур. Эгелээри 11.00 шакта.

* * *

Кызылдың автоорук техникумунуң шилчин чоруур кубогу дээш автомотокросс талазы-биле «Хербисте» автомотокросс трассазынга апрель 7—8 хүннеринде 10 шакта маргылдаа болур.

«Востокта» автобустар доктаар черден маршрут таксилер чоруп турар.

ӨӨРЕНИРИН КҮЗЭЭННЕРГЕ

Кызылда күрүненің педагогика институдунуң бот-өөредилге салбырынга өөренирин күзээннерни (абитуриентилерни) 1-ги курска дараазында тускай эртемнерни чедип алыры-биле хүлээп алырын чарлап тур: «География», «Орус дыл болгаш литература», «Педагогика болгаш психология» (школа назыны четпээн), «Педагогика болгаш эге өөредилгениң методиказы», «Тыва дыл болгаш литература», «Педагогика болгаш психология» (школа назыны четпээн), «Педагогика, эге өөредилгениң методиказы», тускай ортумак эртемниглер-биле болгаш тускай ортумак эртемниг бир чылдан эвээш эвес ажылдааннар-биле май 30-де беседалажыышкыннарны эрттирер.

Билдириишкиннерни апрель 25-тен май 25-ке чедир хүлээп алыр. Аңаа кожар документилери: ортумак эртеминиң дугайында аттестат, үш кижи ат салган, сөөлгү ажылдап турган черинден характеристика, № 086 форма-биле эмчи шынызылгазы, күш-ажыл дептеринің хоолгазы, 3х4 хемчээлдиг 6 фото-чурук, паспортту боду көргүзер.

Институттуң адрези: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, 36, кабинет 101, телефон 2-20-36.

Аян-чорук болгаш экскурсияларның Кызылда бюрозу республикаңың болгаш хоорайның школачыларын Кызыл хоорайга экскурсиялаары-биле чалап тур.

«Кызыл: эрткен, амгы, келир үелери» — автобустуг, 37 кижи. Экскурсияның өртээ 56 рубль.

«Экологтуг оруктар» — чадаг, 30 кижи. Өртээ 6 рубль.

Кичээнгейде «Светофор» — чадаг, 30 кижи. Өртээ 6 рубль.

Радио бажыңы — чадаг, 15 кижи. Өртээ 2 рубль 90 көпеек.

Телетөп — чадаг, 15 кижи. Өртээ 2 рубль 90 көпеек.

«Келир үениң полиграфизи» — чадаг, 20 кижи. Өртээ 4 рубль.

Дараанылга фабриказы — чадаг, 30 кижи. Өртээ 4 рубль 50 көпеек.

«Компьютер — ол солун» — чадаг, 18 кижи. Өртээ 24 рубль. Школачыларга компьютерлер-биле ойнаар эргени бээр.

Айтырыглар тургузар адрези: Кызыл хоорай, Кочетов, 1. «Мөңгүлек» аалчылар бажыңы, 2-ги каъды, телефон 3-12-81.

АЖЫЛЧЕ ЧАЛААЛГА

Чонну ажыл-биле хандырар, билиин бедидер болгаш профессиязын тодаргайлаарынга дузалаар республика төвү Свердловскиниң шепкен аймаан будүрер комбинадынга организастыг чылында ёзугаар барып ажылдаарынче 18-30 хар назылыг бот херээжен хамаатыларны чалап турар. Пес-таавы аймаан кылыр ажылчыннарның, мастер, электромонтер дузалакчызының айда ортумаабиле ажыл төлевири 240-260 рубль, көрээ ёзугаар 200 рубль хемчээлдиг акша дузаламчызын бээр, чаңгыс бот кижилерге инити чурттагла шелүн тыпсыр.

Төптүң адрези: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, бажың № 34, кабинет 2, телефон 3-27-88.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
Ч. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Киллдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа киллдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга амазы
Тираждың 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер. полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографизязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 398.

ТС — 00593

Индекс 54241

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл
апрель
7
суббота
№ 81 (14281)
1925 чылда үндезилеттингеи
Ертээ 3 хап.

Бурунгаар хөгжүлдениң тодарадыкчызы

Тыва АССР-ниң 2005 чылга чедир социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң талазы-биле эртем-практиктиг чөвүлел хурал бодунуң ажылын дүүн доозкан

Дүүн Кызылга Тыва АССР-ниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң айтырыгларының талазы-биле эртем-практиктиг чөвүлел хурал доозулган. Ийнги үнде илеткелдер талазы-биле дыңнадыглар болгаш санал-оналдар уламчылаан.

Аңаа республиканың 2005 чылга чедир социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң кол угланыышкыннарының талазы-биле Сүмелерни хүлээп алган.

СЭКП Тыва обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин түңнел сөс чугаалаан.

Бо номерде чөвүлел хуралдың материалдарының допчуларын парладывыс.

Сибирьниң даг-тывыш комплекстериниң хөгжүлдези болгаш оларның минерал-чыг эт базазының дугайында илеткелинге ССРЭ-ниң ЭА-зының Сибирь салбырының геология база геофизика институдунуң килдис эргелекчизи, Э. Г. Дистанов Тываның казар байлаан шинчилээринге Москваның, Ленинградтың, Новосибирскиниң, Томскиниң, Красноярскиниң эртемденнериниң, геологтарының салыышкының демдеглевишаан, амгы үеде республиканың девискээринде кайда-кайда кан-ыг-кандыг казар байлактарның барын хуралдың киржикчилеринге дыңнаткан. Сөөлгү үеде алдын тывыкының талазы-биле ажылдар эллээн чоруп турарын илеткелчи дыңнаткан. Ынчалзада транспорт хөгжүвээнинден казар байлактарны ажыглаары, болбаазырадыры берге.

Республикада геологияшинчилел ажылдарының кол-кол угланыышкыннарының дугайын Э. Г. Дистанов тода чугаалаан. Улуг Танзектиң казар байлаан тып ажыглаар талазы-биле улуг өвес бүдүрүлгени ам ажыдың болурунун артазын ол сүмелээн. Чоокку үеде экология талазы-биле арыг бүдүрүлгелерни ажыдары чугула боор деп, эртемден айыткан.

Республика даг-дүгүнүң, таналдың, кобальтының, флюориттиң, хөмүр-даштың болгаш өске-даа, байлактарның курлавырының талазыбиле ниити чурттa безин көскү черни эзлеп турар Кызыл-Даш, Саян, Улуг Танзек, Кара-Суг, Ак-Суг, Амыл-Сыстыг-Хем амгы үеде геологтарның ажылдап турары кол-кол черлер ол.

Тываның казар байлаан шинчилээр талазы-биле моон соңгааргы соруглаларга эртемден доктааган. Улаатайда, Кызык-Чадырда болгаш өске-даа черлерде чыдар казар байлактың курлавырын тодарадыр, алдының кайдакайда кайы хире хемчээлдиг барын шинчилээр дээш, ажыл-ла хөй.

ССРЭ-ниң ЭА-ның Сибирь салбырының үлетпүр бүдүрүлгелериниң экономиказының болгаш ону организастаарының институдунуң директорунуң оралакчызы экономиктиг эртемненириң кандидады **В. Е. Селиверстов** Сибирь девискээринде бүдүрүлгелериң карылгалыг ажылдап турарының чылдагаанының чамдык айтырыгларына доктааган. Моон мурнунда планнар түге күүсеттинмейн турганын деп айтырыгны салгаш, түге дээрге планга бүдүрүлгелериниң ажылдап турар байдалын киӌээнгейге албайн, оларны Эвилелдиң өске девискээлеринде бүдүрүлгелериниң ажылдап турар байдалынга деңнеп кааны, оон ыңай Сибирьде бүдүрүлгелерни колдуунда, чоннуң чугула хереглелдериниң бараанарын бүдүрер бүдүрүлгелер эвес, а бүдүрүлгениң чепсек-херекселдерин бүдүрер база чиг эт тывар бүдүрүлгелер кылдыр специализастаанын деп харыылаан. Чурттуң Европа талазында бүдүрүлгелери чиг этти чиик өртек-биле садып ап, оон төнчү продукцияны бүдүрүп, хереглекчилерге аар өртек-биле садып, орулгаларны ап турар. Сибирь девискээринде бүдүрүлгелерни төнчү продукт, чугула хереглелдериң бараанарын бүдүреринче угландырар үе келген, Өртек доктаадырының механизми сайзырангай, эвес болганындан Сибирь девискээринде бүдүрүлгелерниң карылгалыг чоруу «чайгаар болдунар» хирелиг деп илеткелчи чугаалаан. Сибирьниң кадыг-берге бойдузунуң байдалынга өртектер тургузары бир янзы болур ужурлуг. Министерстволарның, ведомстволарның төп органнары биске күрүне чагыын «дергилединэ», бистиң орулгаларывысты хураап алырының аргаларын дилеп турар деп, ол демдеглээн, күрүне чагыындан аңгыда түс чер чагыы база турар ужурлуг, биске база ажылдаар, амыдыраар хөреңги херек болгай деп чугаалаан. А орулганы улам сайзыраарынга ажыглаарының дээштиин ол демдеглээн.

Сибирь девискээривде областар, республикаларга чаңгыс аай экономиктиг демнежилгени тургузар үези келген, түге дээрге бистиң ажылдап, чурттап турар байдалывыс дөмей, республика, область бүрүзү төп органнарның шын эвес чамдык базыышкынналырыга угланган хемчегларин ап шыдавас деп чугаалаан, Сибирьде автономнуг республикалар, областар, крайлар девискээр аайы-биле экономиктиг демнежилгени тургузуп, күштүг социал-экономиктиг деңнелче көдүрлүр херек деп бодалын чугаазының төнчүзүнге ол дыңзыткан.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы, Күрүлан даргазы **Д. С. Монгуш** республиканың улус ажыл-агыйының адырларында ниитилел бүдүрүлгезиниң ажылтының бедидер талазы-биле хемчеглер дугайында илеткел кылган.

Мурнуку планнарга бодаарга, XIII беш чыл планы дыка тода болган ханы кылдыныл турарын ол чугаалаан. Ооң бир ачызы болза сөөлгү ийи чылда социал болгаш экономиктиг хөгжүлдениң айтырыгларын тодараткан эртем-практиктиг ийи чөвүлел хурал болуп эрткен. Ынчангаш планны ёзулуг-ла үндезинниг кылдыр чогаадып турар.

Ооң соонда илеткелчи республиканың улус ажыл-агыйының чоокку чылдарда көргүзүтлери кандыг болурунга доктааган. 1990 чылга бодаарга, үлетпүр бүдүрүлгезиниң хемчээли 1995 чылда 23-25 хуу улгадыр. Ооң бир үндезини болза продукцияга өртектер. Ол ышкаш республиканың агроүлетпүрүнге келир беш чылда продукция бүдүрериниң хемчээли 16-19 хуу өзер. Бир кол көргүзүг — капитал салыышкыны болгай. Ол-ла үениң дургузунда ук салыышкын 50-70 хуу өзер ужурлут.

Мурнуку чылдарда республиканың сан-хөө курлавырларын база хереглелдерин административтиг шугум-биле шиитпирлеп, доктаадың турганын Д. С. Монгуш айыткан. Ол үеде эргелдиң түс чер органнары болгаш күш-ажылчы коллективтер бүдүрүлгениң улуг орулгалыг хевирлерин шиңгээдип алырынга сонуургал чок, ол ышкаш чиг эт курлавырларын камнаарын бодавайн турган, түге дээрге оларга улуг-ла орулга киргбейн турган.

Совет эрге-чагырганың чылдарында республиканың улус ажыл-агыйының хөгжүлдезин Д. С. Монгуш үш үе-чадага хуваап турар.

1945—1960 чылдарда социал адырның материал-техниктиг баазазы тургустунган. А 1961—1980 чылдарда ийи улуг комбинат ажыглалга кирген. Үшкү үе-чадада чаачаа бүдүрүлгелер — машина тудуунуң заводу, тудуг материалдарының база аъш-чем үлетпүрүнүң бүдүрүлгелери болгаш өскелер-даа ажылдап эгелээн.

Бистиң үлетпүрвүс Кызылда, Ак-Довуракта болгаш Хову-Аксында мөөннеттингеи. Ол харын бир талазында эптиг, ӌӊ ылангыя транспортка таарымчалыг, ынчалза-даа районнарда үлетпүр бүдүрүлгелери хөгжүвейн турар. Кайы-бир бүдүрүлгени каяа ажыдарда, хамык түүлдү шупгузуп хынамчалыг бодап көөр херек дээрзин илеткелчи айыткан. База бир мындыг түүлдү барымдаалзар херек, түл дээрге бисте ажылдап турар бүдүрүлгелерниң күүзүн долу ажыглавайн турар бис. 1989 чылда чыып эптээр демир-бетон кылыгларының күүзүзүн 56 хуу, туулбу бүдүрүлгелериниң 68, дилиг материалдары бээр бүдүрүлгелериин 75, аъш-чем үлетпүрүнүң 30-50 хуузун ажыглаан бис. Бо мындыг таварылгада ол талазы-биле чаа бүдүрүлгелерни тудуп, ажыглалга киирген херээ бар бе?

Бистиң республиканың үлетпүр продукциязының 40 хуузун эвилел-болгаш эвилел-республика чагыргалыг бүдүрүлгелер берип турар, ол хиреде республика олардан хоойлу ёзугаар алза чогуур орулганы бюджетче киирип албайн турар. Мындыг түүлдү болдурбазы-биле республиканың иштики экономиктиг механизмин тургузары чугулазын Күрүлан даргазы айыткан. Ол ышкаш бот-ажыглаанышкынны чедип алырда, баштай-ла орулгалыг бүдүрүлгелерни ажыглаары эргежок чугула дээр бодалын Д. С. Монгуш илеткен.

Дараазында республиканың бүдүрүкчү күштерин хөгжүдеринге эртемниң ролюнуң дугайында илеткелди ССРЭ-ниң ЭА-зының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг киидизиниң директору, геология-минералогия эртемнериниң доктору **В. И. Лебедев** кылган.

Республиканың улус ажылагыйының адырларын хөгжүдеринің талазы-биле ооң удуртуп турары килдис кандыг-кандыг ажылдарны кылып турарын ол чыылганнарга таныштырган. Ажыыбиле чугаалаарга, өске черлерге көргүзүп болур түңнелдиг ажылдар бар. Үлетпүрнү хөгжүдерде тускай комплекстиң схемазын мурнунда-ла ажылдап кылганын илеткелчи дыңнаткан.

(Төнчүзү 2-ги арында).

ССРЭ Президентизиниң АКШ-че аян-чоруунуң дугайында

ССРЭ-ниң Президентизин М. С. Горбачевтуң АКШ-че аян-чоруу бо чылдың май 30-дан июнь 3-не чедир болур деп дугуржулга чедип алдынган.

ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ КАМГАЛАЛ БОЛГАШ КҮРҮНЕНИҢ АЙЫЫЛ ЧОК ЧОРУК АЙТЫРЫГЛАРЫНЫҢ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ КОМИТЕДИНДЕ

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Камгалал болгаш Күрүнениң айыыл чок чорук айтырыгларының талазы-биле комитединиң ажыл планынга дүүштүр ол комитеттиң хуралы В. Л. Лапыгинниң даргалааны-биле апрель 5-те Москвага болган. Совет Эвилелинге удур капиталистиг күрүнелериниң тускай албан черлериниң ажылчорудулгазының дугайында дыңнадыгларны хаарлыг байдалга чугаалажып көргеи. Бо темага хамаарышгаар чөрүттүр дыңнадыгны ССРЭниң КАК даргазының оралакчызы В. Ф. Грушко кылган. Комитет кежигүннериниң айтырыгларына ол база харыылаан. ССРЭ-ге удур даштыкы албан черлериниң разведка ажыл-чорудулгазының чепсек-херекселдериниң делгелгезии комитет кежигүннери көргеи. Чугаалажып көргенинің түңнелдерин ёзугаар ССРЭниң Дээди Совединиң комитеди чогуур доктаалды хүлээп алган.

СЭТА-ның корреспондентизинге А. Н. Яковлевтиң харыызы

Айтырыг. Литваның Дээди Совединиң чамдык депутаттары Силерге чораан, ол дээрге Литва-биле чугаалажышкынналы кылып болурунуң эгези-дир деп медеглелди Литваның массалыг информация чепсектери кылып турар апарган. Маңаа холбаштыр чүнү чугаалап болур силер?

Харыы. Кайы-бир беседаны кижи бүрүзү бодунга ажыктыг кылдыр тайылбырлаар чорук политиктиг практикага ховар эвес таварышкылаар.

Литва депутаттарның кончуг-ла дилээнин ёзугаар ындыг ужуражылга болган чүве. Ол депутаттар оларны кым-даа төлээледип чоруттаамын болгаш хууда ёзубиле келгенин чугаалааш, ужуражылга «албан ёзузу эвес» шинчилиг боорун демдеглээннер. Шын чүве болза беседаның ийи таладан ажыт-чажыт чок байдалга эрткени болур.

Боттуг болгаш харыысалгалыг көрүүшкүн ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң шиитпирлериниде, ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачевтуң Литва ССР-ниң Дээди Совединге болгаш литва улуска кыйгырыгларында шуут тодаргай илереттингеи дээрзи литва хөй-ниитиниң төлээлекчилеринге чугаалаттынган.

Амгы үеде ССРЭ-ниң Дээди Соведи Совет Эвилелиниң Конституциязында көрдүнгенин ёзугаар эвилелдешкен республиканың ССРЭ-ден үнүп чоруурулу-биле холбашкан айтырыгларны шиитпирлээрининң чүрүмүнүн дугайында Хоойлуну хүлээп алган. Эвилел керээзининң айтырыгларын чугаалажып көрүп, экономиктиг болгаш политиктиг талаларга республикаларның бот-тускайлан чоруун доктаадын тургузар талазы-биле хемчеглерни ап чорудуп турар. Ындыг байдалдарда болуушкуннарны ажыок дүргедедиринче чүткүлдүг консультацияларны болгаш чугаалажышкынларны кылырындан ойталаары ол дээрден өскээр чугаалап болбас. Болуушкуннарны бодунуу-биле канчаар-даа тайылбырлап турган, хөделиишкиннерни ындыг янзылыг дүргедедиринче чүткүл ооң түңнелдерин бүгү республикаларның эрге-ажыктарына, литва улустуң эргеажыктарынга дүгжүп болур аңаа конституссчу чорудулгаларны боттуу-биле чоруларынга шаптыктаар дээн угланышкын болур дээрзи билдинип кээр.

Сонуургалдыг бооп турар бүгү айтырыгларга хамаарыштыр чугаалажышкын март 10-га чедир тургустунуп келген турган байдалдың үндезининге боор болуру Литваның хөй-ниити ажылдакчыларынга тайылбырлаттыган. Март 10-нуң соонда бооп эгелээн болуушкуннар херек кырында эде тургустунуушкунга, ооң иштинде Литваның база, удур чуртта ниитизи-биле бооп турар төөгүлүг эргилдете удур угланган дээрзи онзалап демдеглеттингеи.

Литваның девискээриниде Совет Армияга удыр кылып турар янзы-бүрү медеглелдер болгаш хөделиишкиннер бетин дээрге-ле мөөү-шынар чок чорук-тур дээрзи беседа үезинде демдеглеттингеи, чүге дээрге боттарының албан-хүлээлгезин күүседип, чурттуң камгалалының чүгула соруглаларын шиитпирлеп турар кижилерге удурлаттан түүлдер-дир.

Беседа дооступ турда, литва депутаттар чугаазының «хууда байдалдыг боорун» база катап демдеглээш, тургустунуп келген байдалдан үштүнүп алыры-биле кандыг янзылыг хемчеглерни ап болурун бодап көөр дээн күзелин илереткеннер.

— Дагдының алган берге ажылыңарга харыысалгалыг болуп, чонуларга төлептиг бараан болдурукарны помучкуларның өмүнээзинден күзедим, Мерген Кыргысович.

ЧҮГЕ КАТАП ТАЛОННАЙ БЕРГЕНИЛ?

Марттың сөөлгү хүннеринде Кызылдың аъш-чем магазиннериниң делгирлеринден ак-саржаг читкен. Редакцияларже, хооркүүскомче улус телефонцаап туруп берген. Оон аңгыда чигирни, шайны, эътти, харын мырыңай арага аймаан бир кижиге онааштыр садарының нормазын безин кызырар деп чугаа тараан. Маңаа холбаштыр бистиң корреспондентивис Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы В. А. ПАРУНИНДЕН чамдык айтырыгларны сонуургаан. Ооң тайылбырын адаанда парладывыс:

— Херектиң ужуру чүл дээрге, шынап-ла, эрткен средада республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Президиумунуң хуралынга аксаржагны хостуг садарын соксаткаш, айда-ла бир кижиге 300 граммны талоннап бээриниң дугайында шиитпирни хүлээп алган. Ол дээрге аргажоктуң кырындан түр хемчег-дир. Амгы үеде республикада сүт бүдүрүлгези хереглелден эвээш. Ынчангаш РСФСР-ниң курлавыр фондузунга немей чылдыңна биске 850 тонна саржагны үндүрүп берип турар. Бо чылын ол саржагны ийиги кварталда ап эгелээр бис. Эрткен чылдан база элээн курлавыр арткан турган. Ынчангаш берген курлавыр келгиже, амдыызында ажырбас боор деп бодаан бис. Ынчалза-даа январьда чонуң саржаг садып алыры дыка көвүдээн, февральда оон-даа дам барган. Марттың бирги чартыында байдал ол-ла хевээр болган. Хоорайның аъш-чем магазиннери хүнде 1-1,2 тонналы садып түрган болза, оон 2 тонна, харын оон-даа ковүдээн. Саян артындан келген улус хөй саржагны садып алганы база бар. Чоокта чаа Кызылга фестиваль база эрткен болгай.

Саржагны талон-биле садарын соксадырын күзүн көөр бис. Чайын солуп каапгар дээрге, туристер, аржаанап база шөлээлеп, хөй улус кээр апаар болгай. Июнь айдан эгелеп, бир кижиге онааштыр 500 граммны сада бээр чадавас бис. Саржагны хостуг садарының дугайында амдыызында чугаалаары эрте.

А чигирни, шайны база эъттен кылган продуктуларны садарының нормаларын кызырар апаар дээр дугайында тараан чугаа кандыгдаа үндезин чок. Бо продуктулар-биле чоннү норма ёзугаар хандырар талазыбиле Садыг министерствозу, Респотребсоюз-даа четчир курлавырлыг.

В. А. Парунининиң тайылбырын Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы А. А. МЕЛЬНИКОВ мынчаар немээн:

— Аъш-чем хандырылгазының талазы-биле тыптып келген чугааларның бир үндезини болза бо кыжын малдың ниити байдалы чамдык районнарга арай берге боор турары-биле база холбашкан. Сүт саалдазы эвээжээн. Малдың немелде деңзизи кудуласан. Ынчалза-даа эът болгаш эттен кылган продуктуларны бир кижиге садарының нормазын 2 килограммдан кудулатпас деп шиитпирлээн бис. Чоокку үеде сметананы, хоюг сүттү (сливканы) садарын арбыдадыр. Болбаазырадыр база магазиннерге киирер эътти таарыштыр хуваар апаар.

Арага аймаан садарынга хамаарыштыр айтырыгга В. А. ПАРУНИННИҢ харыызы мындыг:

— Араганың үзүктели бөзрин болдурбазы-биле Садыг министерствозунга база Респотребсоюзка айтыышкынны берген бис. Чоокку айларда ындыг айтырыг турбас апаар. Ынчалза-даа ындыг айтырыг келгенде, ооң-биле чугаалажып, ол-ла хевээр садарын чорудуп турар бис. Ынчангаш ол-ла хевээр садарын чорудуп турар бис. Ынчангаш ол-ла хевээр садарын чорудуп турар бис. Ынчангаш ол-ла хевээр садарын чорудуп турар бис.

НОМ КЫЛДЫР ПАРЛААН

1990 чылдың март 27-де М. С. Горбачевтуң ССРЭниң Президент Чөвүлелиниге чугаазын «Шиитпирлиг Номчу Политиктиг ном чаартылгаларның оруу-биле» деп эгелиг ном кылдыр парлаан.

Ном үндүрер чер белеткээн болган «Кызыл пролетарий» типографияга парлаан.

(СЭТА).

УДУРТУКЧУЛАРНЫ ТОМУЙЛААРЫНЫҢ ЧАА ЧУРУМУ

«Бүдүрүлгениң удуртукчузун болгаш өске-даа албан-дужаалдыг кижилерни томуйлаарының база хостаарының дугайында» ССРЭ Хоойлузунуң төлевилелин ССРЭ-ниң Дээди Совединге чугаалажып көөр кылдыр ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели белеткээн болгаш киирген. Ажыл-агыйның хөгжүлдезиниң сөөлгү чылдарында чедип алдынган дуржулгазын барымдаалап көрбүшаан, бодунуң бүдүрүлгезин башкарар талазы-биле өнчү эдилекчизиниң эргезин боттандырар дугайында айтырыгны шиитпирлээр соруглаа ол документиде салдынган.

«ССРЭ-де өнчү дугайында» Хоойлуда доктааттынган өнчүнүң хөй янзы хевирлиин барымдаалавышаан, чазактың саналдаан төлевилелинде өнчүнүң хевир бүрүзүнге хамаарыштыр чаа чурумну — удуртукчуну томуйлаарын, соңгуурулу азы керээ ёзугаар ону хөлезилеп алыры көрдүнүп турар. Бир талазында өнчү эдилекчизиниң экономиктиг эргелерин чугаа чокка сагыырын хандырар, өске талазында — белүглешкен болгаш тус черниң кызыы эргежыын хараар чоруктан, эргелеп башкарылганың янзы-бүрү органнарының ыйыышкынындан удуртукчуларны камгалаар ындыг системаны тургузар дугайында чугаа болуп турар. Ажыл-агыйның чорудулгазының түңнелдери дээш удуртукчуларның хууда харыысалгазын ындыг система бедидер.

Күрүне бүдүрүлгелериниң (каттыжыышкынналарының) бүгү хевирлеринге хамаарыштыр удуртукчуларны күрүне эргелелиниң бүрүн эргелиг органнары томуйлаарын база хостаарын Хоойлу төлевилелинде айыткан. Арендалыг бүдүрүлгениң удуртукчузун күш-ажылчы коллектив соңгуурузы томуйлаар, керээ ёзугаар хүлээп алыр болгаш албан-дужаалындан хостаар. Өнчүнүң өске хевирлериниң бүдүрүлгелериниге хамаарыштыр удуртукчуларны томуйлаарының болгаш хостаарының чогуур чуруму Хоойлу төлевилелинде көрдүнген.

«Күрүне бүдүрүлгезиниң (каттыжыышкынының) дугайында» Хоойлуга өскерилгени киирерин болгаш удуртукчуларның соңгулдалыг болурунуң дугайында үүлдү күш чок болдурарын саналдап турар. ССР Эвилелиниң болгаш эвилелдешкен республикаларның хоойлужудулга үндезиннеринге чогуур эдилгелер база киргеи туруп болур.

Өнчүнүң бүгү хевирлерин хөгжүдерин дүргедедиринче, ажыл-агыйның инициативазын болгаш тывынгырыкылынгыр чорукту калбарытырынче, бүдүрүлгениң, күш-ажылдың сагылга-чуруумун быжыглаарынче, ажыл-агыйның чорудулгазының ажыктының бедидеринче чаа Хоойлу төлевилели утланган.

(СЭТА).

ТАНЫЖЫҢАР; хооркүүскомнуң чаа даргазы

Бистиң интервьювус

Улус депутаттарының хоорай Совединиң чаа чыжының чоокта чаа болуп эрткен сессиязынга Шагаан-Арыг хооркүүскомунуң даргазынга Мерген Кыргысович Анай-оол соңгуткан. Район төвүнүң төөгүзүнде хоорай чагыргазының эң аныяк даргазыбиле «Шынның» корр. Кодур-оол Оюн ужурашкаш, аңаа элээн каш айтырыг салган. Оларның аразынга болган чугааны мооң адаанда парладывыс.

— Тыванның улуг хоорайларының бирээзи Шагаан-Арыгның хооркүүскомунуң даргазы апарган-дыр силер, Мерген Кыргысович. Ол дээш байыр чедирип тур бис. Ынчалза-даа чурттакчылар биеэги чаңы-биле силерниң-биле кожа эжикте орар Сергей Федорович Киреевче оочурлап алган турарын эскердим. Ону үү деп билирил?

— Чоокта болган сессияның соонда, хоорай эрге-чагыргазының структуразы өскерилген. Ам Сергей Киреев болза улус депутаттарының Совединиң даргазы эрге-дужаалдыг. Мен ооң оралакчызы болбушаан, хооркүүскомның даргазы апардым. Екатерина Хаян база Совет даргазының оралакчызы болду. Ынчангаш Советтиң даргазы ниити удуртулганы чоруттушаан, депутаттар-биле ажылды холга алыр. Бажың-балгат үлелгезининң айтырыы чоорту меңээ келир. Мооң мурнунда хооркүүскомның шиитпирни боду хүлээп албышаан, боду күүсетпишаан, боду контрольдавышаан турган болза, ам шиитпирни Совет хүлээп алырга, ооң күүселдезин күүскомның хандырар. Бот-башкарылганың чамдык хевирлери ам-даа сайзыраңгайжыыр апаар. Ынчаарга бажың-балгат айтырыының талазы-биле кайы дарганың эжиинче оочурлаарын чоң ам-даа билбейн турар-дыр. Ооң-биле кадыг кижилерни менче кириңер деп чалаарынче далашпайн тур мен. Чоокку үелерде ажылдың уг-шиин тыва бергеш, улус чонумну хүлээп ап эгелээр мен.

— Силерниң хооркүүскомның даргазы апарганыңарга кижилерниң хамаарылгазы кандыг боор-дур?

— Оларның кол нуруузу ам-даа байыр чедирип тур. Ынчалза-даа ийи-чаңгыс адааргаачал кижилер база бар боор-дур, ол дугайын чугаалавайн барбас аргам чок. Хооркүүскомның даргазының олудунче адак соонда үш кижи кордап артывыс — Данзын-оол, Никитин болгаш мен. Ооң соонда Никитин Советтиң даргазы орус эш болганда, күүскомның даргазы тыва кижи болзун дээш бодунуң кандидатуразын дужурул каапты. Депутаттарның кол нуруузу мени дээш бадылап каапканда безин дужун бээрин сүмелеп турганнар база турган болдур ийин. Эпчок-ла боор чорду. Дужун бербээн мен.

— Ам хууда айтырыглар-же кириптээли. Төрүттүнген оран-чуртуңар кайы чүкте чүвел, Мерген Кыргысович? Харыңар чежел, өг-бүлелиг, уруг-дарыглыг силер бе?

— 1962 чылда бо-ла районнуң Ийи-Тал суурга башкылар өг-бүлезинге төрүттүнген мен. Өөм ишти Вера Ховалыговна удавас Красноярскиниң эмчи институдун терапевт боон доозуп кээр. Оглувус Белек, 5 харлыг.

— Чамдык даргаларны көөрге, арын-бажың кезээде шыңгыырадып алган, боттарын дириг бурганнар ышкаш кылдыр ап чоруур боор чорду. Хоорай чагыргазының даргазы апаргаш, аңаа бөдүүн кижи шынарыңарны чоорту оскуна бербес силер бе? Хууда сонуургалдарыңар чү?

— Мен ындыг апарзымза, чон дораан мени дүжүр бадылап каапгар ыйнаан. Дарга кижи чон-биле ээлдек-эвилең болур болза, ооң ажылдаарынга-даа эптиг, чиик деп бодаар мен. Шыдыраалаарынга кончуг ынак мен, бо талазы-биле бирги разрядтыг кижи болгай мен. Районнуң шыдыраа федерациязының даргазының оралакчызы болганымда, ол спортту сайзыраңгайжыдарынга үдүүмну киириштирер мен. Литературага хандыкшылдыымны база демдеглеп каайн. «Шын» солунга мээң кыска рассказтарым база парлаттынган чүве. Шүлүк бижинрии база орылдажып келдим.

— Ам катап ажыл-херекте эглинли. Тываның цемент заводунуң дирекциязынга ажылдап турган болдуңар. Заводка ажылдаарынга белеткенип. Красноярскиниң цемзаводунга чыл ажыр стажировкаладыңар. Удуртуп башкарар апаар хоорайыңарның быктында туттунуп турар цемент заводунга хамаарылгаңар кандыгыл?

— Хоорай Совединиң сессиязы болуп турда, Москваже ужар билет карманымга турду. Мени туттуна бээр заводтуң удуртуучузу кылдыр 1 ай дургузунда өөредип чорудуп турганы ол. Мээң заводка хамаарылгам үстүнде фактылардан илдең апарган боор. Тываның цемент заводунуң ачызында бистиң Шагаан-Арыг хоорайбыста уруглар садиги, чуртталга бажыңнары туттунуп турарын чугаалап каайн. Ол-ла заводтуң акшазы-биле школа тудуу база эгелээр. Хоорайның сайзыралынга заводтуң ачы-дузазы дыка улуг ышнажыл. Красноярскиниң цемент заводунуң удуртулгазы мени бир катап Жигулевск хоорайже бир ай дургузунда сургакчыладып чоруткан. Аңаа чүнү көрген деп мен? Цемент будүрүлгезин Самарская Лука деп бойдус заповедингининң камгалалдыг девискээринде турускан чорду. Тываның асбезининң аңаа четкенин база көрдүм. Асбест биле цементини сугга хоюткаш, шифер кылып турганын база сонуургадым. Цемент будүрүлгезиниң оларга хора чедирип турарының дугайын Жигулевск хоорайның чазгыс-даа чурттакчызы меңээ хомудаваан эвеспе. Ынчангаш бүгү чүве заводту канчаар тударындан болгаш ажыглаарындан хамааржыр ышнажыл. Меңээ бүзүреп көрүнер, мен Төрээн чуртумга, төрел чонумга дайзын эвесле болгай мен, ынчангаш завод тудуунда багай чүве черле чок деп бодаар мен.

— Хоорайда бажың айтырыы нарын болгай. Силерниң дарга апаргаш, оран-сыразыраан чонга дарый үлеп бериптер бажыңнарыңар чок...

— Мен бодаарымга, колла чүве бажыңнарның барчогунда эвес, а бажың-балгат үлелгезин чөптүг, ажыкчарлыг чорударында ийин. Оон аңгыда, шын-меге артабиле бажын ап турар кижилер-биле шыңгыы түржүр херек. Чаңгыс-ла чижектеи киирейн. Эмнелге улуузу аныяк специалист чүве дээш Мижит деп кижиге үш өрээл бажың берипкен. Ол Мижит дээрзи кырган ада-иелиг мен деп шынзылга бижик эккелген болган. Ол мегени райкүүском даргазы Бадарчы Седей тутkан. Чүл дээрге Мижиттиң ада-иези Торгалыг суурда ам-даа кан-кадык ажылдап, чоруп турар болган. Бо ышкаш аргалар ажыглаар чоруктарны болдурбас болзувусса, шынапла оран-савазыраан кижилерниң саны амгыыдан эвээш турар алаар. Хоорайда хостаныл турар бажыңнарны база шыңгыы учётка алыр бис. Оон аңгыла хоорай чүрттакчыларындан мыкыдыг дилээм бар. Чаа Шагаан-Арыг хоорайны туттуруп алдывыс, база бир ындыг хоорайны биске ыым-даа тудуп бербес. Ынчангаш чурттап орар бажыңнарывыска, подъездилеривиске, кудумчуларывыска камныг болуп көрээли.

— Дагдының алган берге ажылыңарга харыысалгалыг болуп, чонуларга төлептиг бараан болдурукарны помучкуларның өмүнээзинден күзедим, Мерген Кыргысович.

Бурунгаар хөгжүлдениң тодарадыкчызы

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Амгы үеде килдис хөмүрдашты одаарынга таварыштыр белеткээриниң база даг-дүгү-үд артырчыларын ажыглаар талазы-биле кандыг ажылдарны чорудуп турарын чугаалаан. Оон соонда килдистиң ажылында таваржып турар бергелерге ол тода доктаараан. Эң ылаңгыя бааза ажок багай. Чамдык лабораториялары дериң кылып алгаш, ону билдилиг ажыглаар арга чок. Улуг-улуг өөредилге черлериниң доозукчулары кээрге-даа, бааза багайындан база чуртталга бажыңнары чедишпезинден оларны ажылга хүлээп ап шыдавайн турар. Сибирь салбырындан килдиске акша-хөреңгини берзе-даа, чуртталга бажыңын тудар организация чок. Амгы үеде килдиске он ажыг мергежилдиң специалистери херек дээрзин В. И. Лебедев санап турган дыңнаткан. Тывага моон соңгаар эртем базазын калбартырының, янзы-бүрү институттарны, харын-даа университетти ажыдары эргежок чугула дээрзин ол түңнелинде чугаалаан.

«Республиканың бүдүрүкчү күштериниң улам ынай сайзыралының байдалдарынга бойдус камгалалы болгаш ону экижидериниң хемчеглери» деп илеткелингe Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының талазы-биле күркомунуң даргазы **М. Е. Абрамов** кижиниң бүдүрүкчү ажыл-чорудулгазының үезинде ооң бойдуска уржуктарын, бойдустуң байлактарын ажыглап турар бүдүрүлгелериң ону камгалаар талазы-биле четпес ажылдап турарын, бойдус камгалалының талазы-биле пропаганда болгаш кижизидилге ажылының ам-даа кошкаан шүгүмчүлээн. Бойдустуң байлаан камиыы-биле ажыглаар, ону камгалаар талазы-биле комплекстиг ажылдарны чорудары негеттинип келген дең, илеткелчи айыткан. Бойдус камгалалының күркомунун, республиканың план комитединиң болгаш министерстволарның, ведомстволарның киржилгези-биле тургузуп турары 1991—95 чылдарда база 2005 чылга чедир бойдус камгалалының талазы-биле хемчеглер көрдүнер «Экология-2005» деп программа удавас белеп болур. Ук программага эртемденнерни калбаа-биле киришти-рер, оларның шинчилелдериниң түңнелдерин, сүмелерин бойдус камгалалының ажылынга ажыглаар. Тываның девискээринге бүдүрүлге черлерин тударының мурнунда экологтуг экспертизаның түңнелдерин кол барымдаа кылдыр көөр, бойдуска багай салдарлыг бүдүрүлгелерни тударын хоруур, бир эвес ындыг бүдүрүлгелер бар болза, оларның ажылын соксадыр, бойдус камгалалың ажыл-агыл-лар-биле кады ажылдажылганың байдалдарынга чорудар дээш, программада көрүнген чүүлдер хөй. Оон ынай кодээ ажыл-агый продуктуларының шынарын бойдус камгалалының органнары шыңгыы контрольга алыры программада база көрдүнген. Бодуунуң ажылын Бойдус камгалалының комитеди хей-ниитиге даяныр чорудар. «Экология-2005» деп программаны бо чылын хүлээп алырын илеткелчи саналдаан.

«Тыва АССР-ниң күш-ажылчы курлавырларын тургузарының болгаш ону чогумчалыг ажыглаарының хемчеглери» деп илеткелинге республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы **К. А. Маспык-оол** күш-ажыл курлавырларын дээштиг ажыглаарының сорулгаларынга, аныяк-өскенниң бүдүрүктү ажылга белеткээриниң, оларны ажылга быжыглаарының айтырыгларынга, бо талазы-биле сөөлгү үеде тыптып келген бергелерге доктааган. Кодүрген айтырыгларын чамдык чижектер-биле бадыткаан.

Республиканың Күш-ажыл болгаш социал айтырыглар талазы-биле күркомитединиң дыңнадыын өзугаар алырга, 1990 чылдың январь 1-де республикага ажыл чок 6455 кижи турган. Бо хүннерге чедир оларның 4059-ун ажылга хаара тудуп алган. Амгы үеде 2396 кижи бүдүрүкчү ажыл ылыбайн турар. Оларның 77 хуузу — 30 хар чедир назылыг аныяктар. Барыын-Хемчик, Бай-Тайга, Чөөн-Хемчик районнарда ындыг кижилерниң саны хөй. Эрткен чылын школа дооскан оолдар, кыстарның 38 хуузу ажылга киргеп. Профессионал-техникти үүлдинге доскан-нарны ап көөр болза, байдал база ооң дээрегелесс. Чи-жээлээрге Шагаан-Арыгга № 8 профтехучилищениң 119 доозукчузунуң аразындан чүгле 27 кижи ол хоорайның тудугларында ажылдап арткан.

Назы четпээнер-биле ажыл чорудар инспекцияларның болгаш комиссияларның үчёдунда турар элээди уруглар, оолдарны күш-ажылга хаара тударын бергедээшкиннерге таваржып турар. СЭКП ТК-ниң болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1966 чылдың февраль 2-де хүлээп алганы доктаалын ёзугаар бүдүрүлгелер болгаш организацияларда ажылчын туруштарның 0,5—10 хуузу элээди назылыгларга күралавырлаттынган турар ужурлуг. Ук доктаалдың бо негелдезин амга чедир будүрүлгелерде күүсетпейн турар. Бир эвес элээди оол-дар, уруглар ажылдап турар будүрүлгелер, организациялар бар болза, оларның ажылдаарынга бүгү-летаарымчалыг байдалды тургуслайн турар. Элээдилер-биле мындыг четпес ажылдың түңнелинде, оларның аразында корум-чуруң үрээш-киннерин эвээжевейн келген. Кеземче херээ эрттирип чорааш, хосталган кижилер ажылга кирип алыр дээш, база бергедээшкиннерге таваржып турарын ол демдеглээн. Бот-оруглга-чарылгаже шилчип турар үеде аныяктар, хосталгазын казылдып шиттирип чорааннар карын байдалда апарганнар. Кодээде ажылчын туруштарны эвээш тургузуп турарын, кодээден хоорайга ажылдаар дээш келген кижилерниң чурттаар чер чок болганы-биле ажылга кирип шыдавайн турары база нарыыдаашкыннарны болдуруп турар.

СЭКП обкому, республиканың чазаа кижилерни ажыл-биле хандырарының программазын тургускан. Ол программа ёзугаар Кызылга, Шагаан-Арыгга чаа будүрүлгелевни ажыдар, совхозтарга будүрүлгениң чаа участоктарын ажыдып, көдээ ажыл-агый продуктулары, чонның чүгула хереглелдериниң барааннарын будүрер, тудуг тудар кооперативтерни тургузуп, кижилерни ажылга хаара тударын көрдүнген. Будүрүлгелерни хоорайларга мөөңневейн, район төптеринге, харын-даа хей чурттакчылыг суурларга оларны ажыдып болурунуң арга-ларын программада көрүп турар.

Кижилерни күш-ажылга хаара тударының талазы-биле саналларны илеткелчи киирген. Чурттакчы чонну ажылга киирер төптүң ажылын, эртемниң болгаш социологияның шинчилелдеринге үндезилеп эжижидер. «Кадрлар» деп программаны тургузар дээш илеткелчиниң ажыктыг бооп болур саналдарының биреэзи.

Республиканың школаларынга, уруглар албан черлеринге база профтехучилищелеринге чоокку үеде чеже хире олуттуг объектилерни тудары негеттинип турарын Н. С. Конгар доңчулап чугаалаан. Ол ышкаш район-нар төптеринге пионерлер базыкнарын, аныяк туристер, натуралистер, техниктер станцияларын тудары эргежок чугула бооп турар. Министр оон ангыда интернаттарда, кадрлар белеткээринде шынгыы айтырыгларга доктааган.

Чамдык эштериң Кызылга университет ажыдары эргежок чугула дээп саналынга онааштыр ол айтырыгны тургузары амдыгында эрте боор деп бодалын Н. С. Конгар чугаалаан.

Республиканың хереглекчилер ниитилелиниң баштаар черинин даргазы **Х. Д. Моңгуш**, республиканың 2005 чылга чедир социал-экономиктиг хөгжүлдезинин кол угланыышкынарының айтырыгларының талазы-биле эртем-практиктиг хуралдың сүмелериниң түңнелинде чүгле улуг будүрүлгелерни тударын көрүп турар дээн, дүрген туттунар, аңаа үндүрген чарыгдалдарны ыыска үе иштинде эгидип берип болур модуль хевирниң улуг эвес будүрүзгелерни Тывага тударын көрүп көөр болза эки-дир деп, саналдаан.

Даштыкы чурттар-биле харылзаалар дугайында чугаалап тура, ол чурттарга садар бараанарга чөпшээрелди бээринге хамаарышкан айтырыгларны албан-биле Москвага шинитпирлээри артык шүүдел деп, Х. Д. Моңгуш шүгүмчүлээн. Аңаа хамаарышкан айтырыгларның чамдыызын республиканың удурткан органнарынга шинитпирлеп болурун, биске экономиктиг бот-башкарлыышкынының аргаларын берип турар болганга чедип алыр черек дең чугаалаан. Даштыкы чурттар-биле саналдажышкынга транспорт дээш хей чарыгдалдар үнүп турар. Бараанарны сөөрткени, оларны чүдүргени, дүжүргени дээш, ол ажылдарны кылган будүрүлгелер оруглаларын элээн хей хуузун аппаарынга хомудааш, бо талазы-биле чиигелдерни бээринең дүтайында айтырыын. Эвилелдиң, РСФСР-ниң төп удурткур органнарының мурнунга тургузарын саналдаан.

«Тыва даг-дүгү» комбинаттың кол инженери **Д. М. Свавильный** бодунуң чугаазының эгезинде будүрүлгениң бот-акшаланыышкынының амгы байдалынга доктааган. Мурнунда каражалыг ажылдан турган комбинат ам оруглалыг апарган. Эң ылаңгыя 1989 чылда 7 млн. рубльди киирип алган. Даг-дүгүнүң артычыызын ажыглаары-биле будүрүлгелерни тудуп турар.

Комбинатта социал айтырыг дугайын чугаалап тура, чуртталга бажыңнарының тудуунуң программазын күүсединип шыдаар, а школа база уруглар албан черлери-биле хандырылга Ак-Довуракта ажок четпес дээрзин кол инженер айыткан. Ниити район-да база хоорайның бодунда-даа ажыл чок улустан эвээш эвес. Улус ажылдаар черлерни немей тургузары берге, шифер база асбокартон кылыр будүрүлгелерни тудуп турар-даа болза, кижилерни ажылга киирериниң айтырыы ооң-биле шинитпирлеттинге бербес.

ЧУРУКТА: хуралдың киржикчилери чаңсар үезинде.
Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Ак-Довурак хоорайда эң берге айтырыгларның бирээзи харылзаа шугүмү дээрзин Д. М. Свавильный чугаалаан. Ынчангаш аңаа харылзаа бажыңын тудары база аргажок негеттинип келген. Бергеден турап чүүл болза, аңаа акша-хөреңги чок, чедишпес.

«Тыва даг-дүгү» комбинаттың кол инженери оон аңгыда экология айтырыынга доктааган. Бо талазы-биле чамдык айтырыгларны шиитпирлеп турар, ооң ачызында хоорайның аглаарыңче хорал-лыг будүмелдерни үндүр октаары кызырылган. Түңнелинде ол дашкы экономиктиг харылзааларны быжыглаар аргаларның барын, ынчалза-даа аңаа транспорт айтырыы берге дээрзин чугаалаан. Бо бүгү айтырыгларны демнеп күш-биле шиитпирлээри негеттинип турар.

ССРЭ-ниң ЭА-ның Сибирь салбырының Тывада комплекстиг килдизиниң эртем ажылдакчызы, география эртемнериниң кандидады **К. О. Шактаржык** республиканың девискээринде камгалалдыг черлерге ажылдаар кадрларны тус чер чурттуг кижилерден чыырын саналдаан. Өске чер чурттуг кижилерни ажылдадырга, ол черлер бойдустуң байлаашкынының төтчеглекчилериниң чыглыр чери апаар-дыр деп чугаалаан. Тывага дашкыкы туризмни сайзырадыр эгелээр дээн чүве болганда, ооң удуртулгазын чүгле республиканың Министрлер Чөвүлелиниң эргезинге бээр херек деп саналдаан. Тывага хей кижилер ажыл чок турда, дашкыкы чурттардан ажылчыннар чалаан ажыы чок деп демдеглээн, тус черниң чурттакчыларын ажылга хаара тудар талазы-биле ажылды чогумчударын саналдаан. Тываже демир-орук тудуун соңгаарладыр дээн саналга чиг-зинчишкинин илереткеш, Тыванын будүрүкчү күштерин улам сайзырадып, бойдустуң байлаан хейүзүн шинитээдип ап эгелээр үеде демир-орук тудуунуң дүтайында айтырыг дөмей-ле кодүрлүп кээр, ынчангаш бо айтырыгга хамаарылга тодаргай болур ужурлуг деп, ол чугаалаан.

Ындырде — Нефть продуктулар хандырылгазының талазы-биле республиканың будүрүлге каттыжышкының чиңгине директору **Н. Ф. Ситников:** — Маңаа болган илеткелдерден, саналдардан алгаш көөрге, ол-ла бүгү программаларны боттандырганының түңнелинде, республиканың чурттакчы чону, кижи бүрүзү чүнү алырыл, чүү немежирил деп тода чүүлдү дыңнавадым. Бистиң Тыва байлак оран. Ынчалза-даа ону четче ажыглап шыдавас-тыр бис. ооң уламындан чылдың-на күрүнеден акша дузаламчы ап турар. Боттарывыс хандыртынар, экономиканы көдүрер дизе кандыг механизм херек боор турарыл? Чүнү канчаары?

Рынок экономиказынче кирер ужурлуг болгай бис. Ол дээрге эвээш чарыгдалды үндүрген, хей оруглаңы алыры-дыр. Бистиң ийи комбинадывыс республика бюджединче чаңгыс рубльдаа киирбейн турар-дыр. Ол дугайын чапсарда сан министринден тодарадып айтырдым.

Бистиң республиканы хей уругларлыг ие-биле деңнеп болур. Чонның өзүлдези улуг. А ол хиреде солуннарда чарлалдарны көрээлицерем: ажылчын-на херек, аңаа херек, маңаа херек деп чарлап каан чоруур. Мергежилдиг ажылчыннарны белеткевейн турар-дыр бис. Кижи дораан-на барын шыырак ажылчын болу бербесле болгай.

Черле хамык ажылды хынамчалыг кылыр. Биске нефть дамчыдылгазын тударының дугайында чугаа чоруп турар. Бодумнуң ажылымның аайы-биле ол дамчыдыкчының төлевилелин тургузуп турарын эки билир мен. Амдыызында ооң өртээ 83 млн. рубль деп турар, а оон санап-санап келгеш, 140 млн. хире дей бээр чадавас. Ынчангаш хынамчалыг санаар херек.

ССРЭ-ниң ЭА-зының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг килдизиниң директорунуң оралакчызы, геология-минералогия эртемнериниң кандидады **К. С. Калин-оол** Тыва АССР-ниң гидроминералдыг курлавырының амгы байдалынга болгаш перспективазынга доктааган.

Республиканың девискээринге аржаан сугларны шинчилеп келгениниң дончу төөгүзүн, бо ажыл колдуунда 50—60 чылдарда элээп чоруп турганыы, ооң соонда кезек үеде соксаш, эртикен чылдан бээр катап идепкейжээнин эртемден чугаалаан.

Бистиң Тывада аржаан сугларның 4 бөлүү бар: изиг суглуг, радоинуг, углекислота составтыг база дустуг, малгаштыг хөлдер. Эң сураглыг аржаннардан Тарысты, Чойганы моон соңгаар улам шинчилээр. Тарыска курорт ажыдарының аргазын өөрепп көөр. Ол ышкаш Хадың-биле Каңк хөлдерни камгалаарының эргежок чугаалап олурлар.

Амгы кыштаглаашкың канчаар эртип турарын ай. тырарымга:

— Чогум кыш эки болду. Февральда харын соок күштелди, хар улгаттыр чагды. Ол берге болду. Ынчалза-даа шыдажып эртивис — деп, Маадыр-оол Иргитович эртемнериниң кандидады **К. А. Бичелдей** бодунуң чугаазынга уламчылаан.

Тыва кижиниң күш-ажылы, аажызы, чаңчылдары мал, чер ажылы, аңаашкынбиле холбашкан. Амыдырал медерелди тодарадыр деп өөредиг бар. Аңчылар болза кажан аңаарын, бойдуска каража чедирбезин ыяап-ла сагып чоруан. Ам ындыг эвес апарган. Шаанда тыва кижиниң ажыл, амыдыралы коллектиптиг азы улус дең-нежип алгаш ажылдаары-биле холбашкан. Шак ындыг чаңчылдарга үндезилээш, ам экономиктиг реформаны боттандырар херек дээрзин К. Бичелдей демделээн. Ынчангаш эртемденнер тываларның күш-ажылчы чаңчылдарын шинчилээринче улуг кичээнгейни салырын ол ыңгырган.

ССРЭ-ниң ЭА-ының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг килдизиниң директорунуң оралакчызы, химия эртемнериниң доктору **Г. С. Яблонский** кадрлар белеткелинче улуг кичээнгейни угландырары эргежок чугула дээрзин бодунуң санаалынга айтыткан.

Специалистерни институттарга, аспирантураларга өөредирде байдал бир янзы, а ажылдап келген черлеринде мурнукузу дег дериг-херекселдер безин чок болур. Ынчангаш олар аймаарай бээр. Специалистерге дузалаар, будүрүлгени эртемге үндезилеп организастаар дизе, бистиң Тывага эртем-өөрелилге төвү херек дээрзин ол бадыткап тайылбырлаан. Амгы дээди эртем чедип ап болур үш өөредилге черин каттыштырар. Сибирь салбырынан түскай кафедраны база организастап болур. Талантылыгларны чидирбес, оларга дузалаар. Шак ындыг төптү бо чылын-на ажылдың болуп деп бодалын Г. С. Яблонский чугаалаан. Республиканың иштинге эртем ажылының талазы-биле күштерни мөөңнээр, эртем талазы-биле кураторларны Тывага белеткээрин Москваның Новосибирскиниң институтары-биле дугуржуп ап болур.

Металлдар технологиязының талазы-биле адырлар аразының каттыжышкының чиңгине директору, физика-математика эртемниринең доктору **А. В. Худяков** мурнунда Ыракны Чөөн чүкке ажылдап турган дуржулганы база технологияны шиңгээдир талазы-биле Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чанынга комплекстиг килдисти ажыстса кандыгыл дээр дугайында бодалын бо эртемден чугаалаан.

«Асбест проект» эртемшинчилел институдунуң директорунуң оралакчызы, техниктиг эртемнериң кандидады **Б. А. Полобзев** дагдүгү казып, болбаазырадыр турар бүдүрүлгелериниң экологизыгга тодаргай доктааган. Эң ылаңгыя бистиң «Тыва даг-дүгү» комбинаттың удуртукчулары, специалистери бо талазы-биле чамдык ажылдарны кылып турар.

Даг-дүгүнүң доозуну девискээрде кайы хире бооп турарының деңнелин көөр тускай приборлар база тыптып келген. Ол ышкаш чогуур будүрүлгелериниң девискээринде санитар дүрүмүн чогаадып кылып турар. Ак-Довуракты агаарын арыглаар талазы-биле эртемшинчилел институттарының база чогуур министерстволарның, ведомстволарның демниг ажылы херек боон турар.

Тываның «Хүндүлелдиң Демдээ» орденниг геологияшинчилел экспедициязының кол геологу **А. А. Подкаменный** республиканың девискээринде геологтарның ажылын чымлаңнарга тодаргай таныштырган. Амгы үеде олар кол кичээнгейни ийи комбинатка чиг эт, ол ышкаш алдын, тудуг материалдары, ажер ыят, кургырларының талазы-биле улуг ажылдарны кылып турар. Бо ажылды комплекстиг килдистиң специалистери-биле кады чорудуп келген, моон соңгаар-даа ону улам-чылаар.

Бир-тээ, геология-шинчилел ажылдарынга бюджеттен акша-хөреңгини бээри эвээш болганда, Тываның геологтары чогуур соңуургалдыг будүрүлгелерни кии-риштирип, оларның акша-хөреңгизин база эвилелдээр сорулгалыын кол геолог дыңнаткан.

Дараазында Тывада комплекстиг килдисте лаборатория эргелекчизи **Н. М. Коновалов** санаал берген. Тываның хөмүр-даяын одаарга ыш, хүл, хөө чок болдурар дээш, килдис кандыгкандыг ажылдарны чорудуп турарын ол чөвүлел хуралдың киржикчилеринге таныштырган. Котельнаяларны эде дерип, хөмүр-даштыгазчыдар, улустуң хуузунда бажыңнарынга одаарыбиле тускай брикеттерни кылыры экологизига аажок ажыктыг бооп турар.

Килдистиң эртем-шинчилел ажылы кылырынга күжү, акша-хөреңги-даа чедишпес. Ынчангаш эң ылаңгыя «Каа-Хем» разрезтиң хөмүр-даяын ыш чок болдурар талазы-биле шинчилелдерге акшаны кызырып каапканын ол дыңнаткан.

ССРЭ-ниң ЭА-ның Тывада комплекстиг килдизиниң лаборатория эргелекчизи, физика-математика эртемниринең кандидады **М. А.-Х. Ондар** 2005 чылга чедир республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинiң кол угланыышкынарының төлевилелинде планнарны ажылдыг удуртуп шыдаар кадрларбиле быжыглаарының чугулазын айыткан. Кижилерниң, эң ылаңгыя аныяктарның, ажылга кирип шыдавайн турарынга хамаарыштыр бодунуң дүвүрелин ол илереткен. Эртемге сундулуг уругларның тускай школа-интернадын ажыдып, кежилир үениң эртемденнерин школачыларның аразындан дилеп тып, белеткелди школаган тура чорудуп эгелээрин ол саналдаан. Оонынай экономиканы удуртукчуун ергаларын, аңаа хамаарылгазы оскертпейн турган, планнарны күүседири бергедээшкинге таваржыр боор дээн бодалын чугаалаан.

Тыва АССР-ниң сан-хөө министри **К. Д. Ондар** ССРЭде сан-хөө байдалының бергезин айыткаш, 2005 чылга чедир республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинiң кол угланыышкынарының төлевилелинде чүну, каяа, чүү хиреин тударын айтып каан-даа болза, аңаа үндүрер акша-хөреңгини кайыын алырын тодаратпаан-дыр деп демделээн. Карылгадан үнүп алырының чаңгыс оруу—түс черинiң чиг эдин болбаазырадып, продукцияны садары деп чугаалаан, чыжыргана, дүк, алгы-кеш аймаан болбаазырадыр будүрүлгени дүрген хөгжүлгени саналдаан. Төлевилелди улам тодаргай болдурары-биле кылыр ажылдарны чыллар аайы-биле планнаар херек.

Кызылда Күрүненiң педагогика институдунуң башкызы, РСФСР-ниң улус депутады А. Н. Пиче-оол ССРЭ-ниң ЭА-ның Сибирь салбырының үлетпүр экономиказының болгаш ону организастаарының институдунуң директорунуң оралакчызы экономика эртемниринең кандидады **В. Е. Селиверстовтуң** чугаазында Сибирь девискээрүнде будүрүлгелерниң ажыл-чорудулгазынга хамаарыштыр өөренип көөрү чугула айтырыгларны көдүргенин ол сеткикли ханып демделээн. Ол көдүртүнген айтырыгларны Тывага база кичээнгейге алыр болза эки, 2005 чылга чедир республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинiң кол угланыышкынарының төлевилелинде элээп хей сорулгаларны, республиканың, аңгы экономиктиг күчүзүн, ергаларын ап көөр болза, будүсседири элээп берге боор. Эрткен беш чылдың планынга киргеп чамдык ажылдарның чүге боттанмайн барганын Тываның төлээлериниң илеткелдеринде сайгарбаан деп шүгүмчүлээн.

ССРЭ-ниң Даштыкы экономиктиг харылзаалар министерстводунуң эргелериниң төлээзи **В. М. Ондар** валюта ажылдап алырының бир ергазы даштыкы чурттар-биле туризм харылзааларын тудары, «Тыва», «Саян» дээн ышкаш национал онзагай таналыг уран чүүл коллективтериниң даштыкы чурттарга концерт ажылы деп чугаалаан. Оон ынай шынары эки деп санадып турары Тываның хөмүр-даяын садары деп бодалын илереткеш, ынчалза-даа республиканың чиг эдин даштыкыже үндүр садары-биле дыка хандыкшаан херээ чок деп киче-эндирген. Валютаны бо оруктар-биле ажылдап ап, даштыкы чурттар-биле садыг харылзаазын чорудуп болурунуң ажыктыын ол демделээн. Чамдык ажыл-агыйлар, чижээлээрге, «Каа-Хем» хөмүр-даш разрези даштыкы чурттар-биле харылзаалар-ны республиканың удуртур органнарының киржилгези чокка, министерстволарның, ведомстволарның шүгүмубиле чорудар дээн чүткүлү шын эвес деп шүгүмчүлээн.

Тывада комплекстиг килдистиң эртем ажылдакчызы **М. И. Коновалов**, кооператор **А. С. Шумов**, машина заводунуң директору **А. Н. Тимошин** дээш өске-даа эштер эртем-практиктиг хуралга чугаалажып турган айтырыгларга хамаарыштыр саналдарны бергеннер.

ССРЭ-ниң Даштыкы экономиктиг харылзаалар министерстводунуң эргелериниң төлээзи **В. М. Ондар** валюта ажылдап алырының бир ергазы даштыкы чурттар-биле туризм харылзааларын тудары, «Тыва», «Саян» дээн ышкаш национал онзагай таланыг уран чүүл коллективтериниң даштыкы чурттарга концерт ажылы деп чугаалаан. Оон ынай шынары эки деп санадып турары Тываның хөмүр-даяын садары деп бодалын илереткеш, ынчалза-даа республиканың чиг эдин даштыкыже үндүр садары-биле дыка хандыкшаан херээ чок деп киче-эндирген. Валютаны бо оруктар-биле ажылдап ап, даштыкы чурттар-биле садыг харылзаазын чорудуп болурунуң ажыктыын ол демделээн. Чамдык ажыл-агыйлар, чижээлээрге, «Каа-Хем» хөмүр-даш разрези даштыкы чурттар-биле харылзаалар-ны республиканың удуртур органнарының киржилгези чокка, министерстволарның, ведомстволарның шүгүмубиле чорудар дээн чүткүлү шын эвес деп шүгүмчүлээн.

Тывада комплекстиг килдистиң эртем ажылдакчызы **М. И. Коновалов**, кооператор **А. С. Шумов**, машина заводунуң директору **А. Н. Тимошин** дээш өске-даа эштер эртем-практиктиг хуралга чугаалажып турган айтырыгларга хамаарыштыр саналдарны бергеннер.

2005 чылга чедир республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинiң кол угланыышкынарының төлевилелин эртем-практиктиг хуралдың киржикчилери эдипчазаашкынар, эдишкиннер-биле дараазында беш чылда болгаш ооң соонда үеде ажылдаарының үндезинии кылдыр хүлээп алган.

Эртем-практиктиг хуралдың төнчүзүнде СЭКП Тыва обкомунуң бирги секретары **Г. Ч. Ширшин** түңнел сес алган. Эртем-практиктиг хуралга чугаалажып корген чугула социал-экономиктиг айтырыгларны шиитпирлээр, сорулгаларны күүседир дээш, херек кырында күженишкиннинг ажылдаарының чугулазын ол чугаазынга демделээн.

АДЫН СЫКПАС

Мугур-Шегетейниң Эзенги-Адаа дээр черде кыштаг-га эрте келген мен. Ында «Чүсчү-малчы звено» клубтуң кежигүннери, «Мөгөн-Бүрен» совхозтуң хойжулары Маадыр-оол биле Карыкыс Намзынарның аалы туруп турар. Үш кижи кажаада чай-шөлээн чок ажылдаан: чамдык хураганнарны эмискиттээр, өскелерин иелеринге тывыштырар, бир бөлүкне сиген каап баар, а үлгады бергеннерин иелери-биле кады одарже үндүрер.

Үш кижи дээним — өг-бүленiң ээлеринден аңгыда оларның кыжын, чайын дузалакчызы 66 харлыг пенсионер угбай Бак-Кара Иргит-тир.

Малчын кижиниң ажылга кандызы аал-коданның девискээринден, кажаа-хорааданна билдингир болгай. Хой кажаазының көрженин чоокта чаа каскаңы илдеп, озалаашта оңу чыып каан тур. Кезек черде салган дустан аңгыда, арыг тас черде теп каан кужур база бар, мал туралааның чылгаар. Улуг доскаарда чылыг суг база бар.

Хой кажаазының иштинче кире бээримге, ында клетка-өрээлдер-ле хей. Хураганнарны улуг-бичезиниң аайы-биле ында ажаан азырап турар. Кургаг болгаш чылыг кажаада амырап турар малдыр деп көрдүм.

Бажыңга кирип иэрге база көрүштүт: шокарлаан аптаралар, шургуулдалар, оларның кырында чыгган чемоданнар. Радиоприёмник ажылдап тур.

Маадыр-оол Иргитович биле Кара-кыс Ламажаповна республиканың «Чүсчү-малчын звено» клубунуң баштайгы-ла кежигүннери деп адын чыл санында-ла сыкпайн келген. Өг-бүле ам чэрби сес чылдың нүүрүнде хойжулап турар. Үргүл. чү-ле төрүүр хой кадарын келген. Бо хүннерде 322 хойлуг, төрүпкен. Чаңгыс-даа хураган хораваан. Мал чеми бар, дус харын эвээжин чугаалап олурлар.

Амгы кыштаглаашкың канчаар эртип турарын ай. тырарымга:

— Чогум кыш эки болду. Февральда харын соок күштелди, хар улгаттыр чагды. Ол берге болду. Ынчалза-даа шыдажып эртивис — деп, Маадыр-оол Иргитович тайылбырлады.

Бо чылын 100 хойдан ол хире хураганы, бир хойдан 1,5 кг. дүктү кыргыыр, өзү-сиген эки үнер болза, 10 тонна сигенни белеткеп алыр сорулгалыг.

Өг-бүленiң чыл бүрүзе эки түңнелдерлиг бооп келгениниң чылдагааны болза, кыштаглаашкыңга хынамчалыг белеткенип алырында 1989 чылда чүс-тээ онаанныыр 105 хураганы, оңр хойдан 1606 грамм дүктү кыргып алган. Хураган адаанга төгер 15 тонна өдекти бөлүп, 8 тонна сигенни боттарының күжү-биле белеткеп алган турган. Эрткен чылда ол район чемпиону болган, ынчангаш азер-чүгенниг аътбиле база өг ыяжы-биле шаңнаткан.

Моңгуш-Тайганың чемпион хойжулары бо өг-бүле ам удавас Мугур-Шегетейниң Белдир деп черде чазаанче көжер. Ында ът-сиген эки.

Успун-Доржу ИРГИТ.

Партком болгаш кижизидилге ажылы

2. ЧИИК СЕТКИЛ-БИЛЕ ЧАРЛЫРГА БОЛУР БЕ?

«Тыва кобальт» комбинаттың партком хуралдарынга сөолгү үеде кежигүн. деп үнер дугайында билдиришкилерни сайгарары ажас-ажыр чүве апарган. Хүлээп алганы көргүс эвээш — бир кандидат кежигүнге киргей. Үнүп турарлары — бо чылдың эгезинден тура 37 кижи четкен.

Партия кежигүнүнден ийи-чаңгыс кижи эвес. массалыбиле үнүп турар. Гидрометаллургия цехиниң дертен коммунист бактаан партия эге организациязындан он беш кижи үнгени оожургаашкынга кандыг-даа чылдак бербейн турар. Бо хире барык бир организация хире кижи хары угда адырлып чоруткан. Коммунист болуру албан эвес деп турарларның саны хүнүү-не кемежип турарын партком билип турар. Партком кежигүннеринде безин бүзүрел чок чорук илереп келген.

Ол хире хөй улус чиик сеткил-биле партия билединалып турда, орта чогуур үнелел берип, түңнел үндүрер үжурлуг. Партийдан үнүп турарының чылдагаа-ны аңгы-аңгы. Хөй номчуттунуп турар улус өске черлерде үүг болуп турарын билип алгаш, ынчап турар?! Таптаашкын үезинде шаңнал, эрге-дужаал сүрген ийикпе, азы көгүттүрүп кирген кижилер хамык чүвени алырын ап, чиирин чип алгаш, ам чоруп турар. Хөй дадывыр төлээринден аңгыда партия организациязының ажылынга шуут кириштейн, хурал-суглаага санал бербейн, аңаа-ла тоомча чок чоруп турган коммунистер база үнүп турар деп бодал тыптып келген. Сөолгү үеде дузалал ажыл-агыйынче чардыгар дээш, өске хөй-ниити ажылынга кириштестен турарлар көвүдээнин демдеглеп турар. Кым-бир кижини шүгүмчүлээринге ынактар хөй. Бодунуң кылыпкаңы кайыл деп айтыра бээринден чайлааш олар хол көлүрүп, дүжүп берип турары ол.

Бо бүгү тагалгаашкынар, бодаашкыннар коммунистер болгаш партия кежигүнү эвестер-биле беседа үезинде илип алдынган. Партком ажылдакчылары, цех эге организация секретарьлары безин үнер дээн кижиге шаптыктааш чоорул дээр хөөнүүр. Чугаалажыл-ла турдувус дээр, а бүзүре дипкени чок.

Эң хөй коммунист үнген организация — ГМЦ-ниң цех организациязы. Партия организациязы сандарап турар үеде секретарь турган Геннадий Григорьевич Гордовенко ол он беш кижини багай эвес коммунистер деп турар. Кижи бүрүзү боттуг чылдагаанныг, партияга аки тура-биле кирген соон. да, оон база «ынчаар үнер деп оон бодалы ындыг. Чеди чыл партия стажтыг коммунистиң бо түңнээшкиннери аллептинг. Партиядан ындыг чиик сеткил-биле адырлып чоруурга болур бе?

Г. Г. Гордовенко коммунистерниң үнүп туварынга шаптыктавас меч деп турар. Чаңгыс үзел-бодаллыг эштерим чарлып чорупту дээр чүве чок, дыка-ла шөлээн чугаалап орарга кайгадым. Чүү болуп турарын номчуп тур силер бе деп, менден удур айтырааны эллепсинирлээ. Дачаларны ам-даа дамчытпаан көрбес силер бе деп орар. Биз черге ажыл соксадыышкыны эгелээрге, өске черге партиядан үнүүшкүн болурга. оттүнүп турарга боор бе? Шүгүмчүлеп турган, боттарының киирип келир, огулуг саналы-даа көзүлбези дүвүренчиг болду.

Чүгле шүгүмчүлээшкин-биле чүнү чедип алыр бис. Бир эвес чээрби секретаның шуптузу ындыг турушту бе болза, канчаары? Чаа соңгуткан секретарь Андрей Михайлович Сучков ам кан. чаарын-даа аайын тыппайн одурупкан: съездиниң мандат-мен дээр. Аңаа чедип пар. тия организациязының организастыг бирээ чоруу, дайынчы арга-шынаа дээш ол харыызавас бе?

Идей-политиктиг кижизидилге ажылынга секретарьлар буруузун көрбейн турар. Шүгүмчүленки дег четпес-тер турган-даа болза, оны аңгы алыр дээш күзел кезүлбээн. Коммунистерниң хүүда үлүүнүң дугайынга кеңге чугаа чок. Барып-чогудемей, акыйтыг кылыпкан чүүлү чок болгаш, чүгле чемелеп каап чоруптары чүден белеп. Он ажыг чыл иштинде коммунист ат эдилеп келген чидүлериниң чугаазында байдалды хаңы анализтеп, түңнептер харыы дыңналбаан.

Комбинаттың директору А. А. Голиков партком аттарының эки ажылы-биле чедип алыр үжурлуг чаңгыс сөстен аңгы оон кылгаты чок деп турар. Ол үш чүс коммунизке мидиг аппаратың херээ чок деп харыылады.

Ол боду — партком кежигүнү кижи кандыг деткимче кылганыл? Харын-даа хуу херээн көрүптерге, ынчан хомудап турар хевир бар. Депутатка эртпээнин база аппаратка шамнап турар. Удуртулга биле партком билишпес боорга, эки чүүге экизээр деп Өске эштерниң бодалы-биле алырга, директовга хамаарыштыр хөй кижи шүгүмчүленчи, чептүг саналдарны берген. А ол планны комбинатка эки кылдыр тургузар дээримге, мени билбейн тур деп санап турар. Ажыл-агыйга мыйыг маргыдаалап туруп болбайн аан. Ынчаарга коллектити ийи чаңа шаап, удурланыштырып алырга, кандыг эки боор.

Партком секретарының оралакчызы херек чок деп хей кижи чугаалап турар. Партия дадывыры чылда 29 мүң рубль, оон 20 мүнү аппарат тударынче үнүп турар. Техниктиг ажылдакчылар-биле катай беш-алды кижини орта тутнап херээ чок, ийи суурга, комбинатка партия организациялары тургускаш, райкомга чатыртыр кылыптар деп саналдарны киирип турар. Ону харын бодап көөрү артык эвес.

Партиядан үнүп турарлар аразында цехтиң удуртукчулары безин бар. Цех начальнигиниң оралакчызы А. В. Хохлов, цехтиң участок начальнигги А. П. Пугачев, цех мастерлери А. С. Серебрянников, Е. Б. Куулар, участок мастери В. А. Тихонов, электрик К. С. Монгуш оларны адап болур. А. А. Пугачевту черле канчап партиядан үнер бодай бердинер деп айтыпаа үжурга таварыштым. 1963 чылдан эгелеп партия кежигүнү, коллективте хүндүткелдиг кижилериң бирээзи деп оон дугайында эштеп демдеглээн чүве. Чылдан-чылче партияның Устав, Программазы күүсеттинмейн келгеч, хамык херек сандарап турда, партия ажылдакчыларының ажыгаын өстүргеп... Өске бир партия турар чүве бол. за ачы-дузам чедирер күзелдиг мен. Чогум сеткилимден коммунист хевээр мен деп чугаалады. Хамык чүвени үстүнден шинчилиргеринге ол үжүр. Оон бодап турганыбиле адаандан үнген эгелекни саналды ким-даа тоовас. Өске эштер чүнү-даа сүмелээрге, парткомга, райкомга, обкомга үскеш чыдар. оон ынчай барбас-тыр деп турар. Чогум кандыг саналлар даарге, чугаалаптары база чок. Бо бүгүнү эдип ап, шүгүмчүлеп, санал-оналын киирип болбас турган бе?

Партиядан үнер дээн кижилер партномнуң хураанынга келбес бис дээнин барымдаалаан, олар чокта хүүда херектерни көрүп каапта бис деп, партком ажылдакчылары чугаалады. Чоруур болза, чораай аан дээн ышкаш.

Чүү-даа чүвени ким-даа херекке албайн барган, коммунистерниң үнүү дыңналбас апарган дээни база болдумас. СЭКП ТК-ниң партиниң XXVIII съездизинге Платформазынга хамаарыштыр чамдык саналдарны коммунистер база кирип турар. Ол база эки чүүлче чүткүл. Энергоцехтиң коммунистери ийиги кезекке албан-дужаалын бодунуң эрге-ажылынга ажыглааны дээш партиядан үнүрер деп немей бижиринип сүмелээн. База-ла ында социализм үезинде культубага коммерция хамаарылгазы таарышпас деп көргеш, партия өскээр билдинип турар культураны шүгүмчүлекчи ёзу-биле көөр дээнин хүлээп көрбейн турар. Чедиги кезекте хөйүң хүлээп алгачы шиитпирин күүседири албан деп домакты үштүп каапта дег саналлы киирген.

Удуртукчуларны, аппаратның шупту ажылдакчыларын конкурс түңнели-биле шиитпирип, партия дадывырын үгле холга алган акшаган төлээрин, даарып турган үезинде оны төлевезин, оон хемчээлин черле кызырып, алдан хардан ашкан пенсионерлерни дадывырдан хостаарын олар саналдап турар. Хүралды айда бир удаа эрттиреринден чурумчудар. Кайы-даа деңнелге аппаратты кызырар, ТК-ның санаторийлеринге аңаа коммунистер дыштанып аргаларын көөрүн дилеп, саналдап турар. Бурунгаарлаашкынче үүткүлдүк боттуг бодалдары черле бар. Ону дилеп, деткиир, үүнүн-даа чылдагаанын, дөзүн казып тывары четпейн турар хире.

Партком дугайында эге организацияларның бодалы эки эвес аңаа бүүрел чогум тарлап, ону дүжүреринге кеген турар. Аппарат ажылдакчыларының орта хамаарылгазы оожум-даа ышкаш. Кандыг-даа хөделгенде чок, отчёт бергеш чоруур ыйнаан дээш, ыгыйты маңаап олурупкан. Кол-ла чүве секретарының кижилер-биле ажылдап билириниң хамаарактыр. Секретарь С. М. Климошенкога хамаарыштыр бодалдар ангы-ангы: чамдыктар чаа көрүш тыппаан, чадап каапдаа дээр, өскелери чеже-даа кызарга, система ындыгда канчаар деп хараадаарлардаа бар. Моон соңгаар коммунистерниң удуртукчузу кылдыр ол бодун көрбейидаа турар. Оон соонда келген кижи кандыг болурул?

Комбинат бүгү көргүзүүлер талазы-биле планын үскен. Борта үгле администрацияның эвес, парткомнуң бурузу база бар: контрольду кошкаткан, негелдени сулаткан. Кадрларның шын шилилгези, национал. билигмергежил аайы-биле чогумчалыг таарыштырылгазы, оларның харыысалгазы чугула эвеспе? Бо бүгүнү кымдан негээрил?

Черле идеология ажылын канчаар экижитсе экил? Кижи бүрүзүнге чедип, оон сагыш-сеткилин билип, болуп турар нарын болуушкуннарга оларның хамаарылгазын тодарадып, шын углаары четпес болганын демдеглээр апаар. Эпчок чүве кандыг ажылды чедир кылбайн турарын билбейн баарында. Ынчангаш шүгүмчүлекти бууудадыышкын, кызыышкын кылдыр-даа билип аптар. Кижизидилге ажылын ала-чайгаарлаашкынче кииргенин миниң чугаалаары артык эвес боор. Бо берге, байдал чидигленип турар үеде чаа, дээштиг аргаларны үезинде ажыглаары, чоңга чоок болуру, оон үзел-бодалын шын хевирлээри бир-ле дугаарында партия организациларынган иегеттинип турар. Идей-политиктиг ажылды түс чернин байдалынга таарыштыр холга алыр үени эрттирип турар эвес бис бе?

Артык ХОВАЛЫГ.
(«Шынның» тускай корр.).

Кадыкшылдың делегей хүнү

Кадыкшылдың делегей хүнү бо чылын «Чер-делегейивис— бистиң кадыкшылывыс», «Кедизин бодаар — түс черге хөделир» деп девиз-биле эртип турар. Амгы үеде бистиң чүртта экологтуг байдал дүвүренчиг. 50 миллион ажыг чурттакчылыг 104 хоорайда агаарның хирленгени көрдүнген туруп болур нормазынган 10 ажыг катап ковуланыр. Суг курлавырларының — үштүү иви кезии арыг-шевер экологтуг нормага дүүшпес. 600 хоорайда ажыглаттынган сугларның арыглаарын чедир хандырбайн турар.

Эрткен 1989 чылдың 9 айларында РСФСР-де 5 муң ажыг бүдүрүлге (27 хуузу) агаар хирлендирер хоралыг артынчыларны ылгаарын (үндүрерин) көвүдеткен.

БОЙДУС—КАДЫКШЫЛДЫҢ БИР ҮНДЕЗИНИ

Амгы делегейде экологтуг байдал эң чиңдиг айтырыг ылдыў санаттының турар. «Кедизин бодаар — түс черлерге хөделир» деп кыйгырыг болза долгандыр турар оран-делегей-биле чурттакчы чоннуң кадыкшылының тудуш холбаалыынче база Кадык камгалалының делегей организациязының ажыл-чорудулгазын деткиниче кизээнгейин угландырган болгай.

Бойдустуң амгы байдалы, келир үезин кижиниң бодунуң холунда. Черни, сугну, агаарны канчаар ажыглап, камгалап, хайгаарап турар бис, келир үениң салым-чолу оон хамаанаржыр.

Бойдустуң байлаан чөп ажыглаары, туруштуг камгалаары дээрге-ле кижиниң кадыкшылы дээш демисел болур. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, амгы үеде экологтуг бойдал бистиң республикада кандыгыл, бодувустуң чурттап турар оранывысты канчаар камгалап, калгалап, ажыглап турар бис деп ойтырыг-дыр.

Нинти чүртта дег, бистиң республикада экологтуг байдал нарын деп чугаалаар апаар. Кижилерниң ажылчорудулгазының салдары бисти долгандыр турар опанывысты бүгү талалыг өскеотпикен. Тыва чүрту экологтуг бергедээшкинге таварыштаан, бойдустуң чайгаар бүдүжү хевээр дээр хөөннерге бүзүөзэри болдунмас апанган. Тынар агаарывыс арыг эвес апар чыдары, кылаң сугнар хиделинип турары, чер-хөрзүнүүс хоозурап эгелей бергени чонну дуглаар турар.

Ам бо хүннерде агаар хелемин камгалаарының айтырыы республикада онза чугулазы-биле тургустуунуп келген. Агаарже үндүп октаттынып турар хирлендирер бүдүмелдер көвүдеп турар. Чылда оотумаа-биле 148 муң тонна ховалыг хейлеп (газтар), химиктиг бүдүмелдер, доозун-довурак, ышхөө болгаш өске-даа түүлдер үлетпүр, транспорт, тудуг бүдүрүлгелериниң болгаш чурттагла бажыңнарындан агаарже үнүп турар. Ооң иштинде түгле машина-техникадан безин 47 муң тонна чедип турар. Кызыл хоорайда чылда ортумаа-биле агаарның хирлелиири чижеглеп доктааттынган хемчээлиниң 2 катап, угарлыг хей 2,2, ыш-хөө 3,4 катап хей.

Ол бүгү кижилериң кадыынга хоралыг болуп, янзы-бүрү аарыларны тывылдырарынга идигни берип турары билдингир.

Эң дүүренчиг байдал сугну канчаар ажыглап, ону камгалап турарывыста. Тываның сугларының маңаа, чер сугтарарынга, ажыл-агыйның өске-даа хереглелдериниг, аъш-чем курлавырларын тургузарынга, өртектиг өлүк тывыжын көвүдериниге ажыглаттынын турарындан аңгыда, кижилериң кадыын камгалаарынга, янзы-бүрү аавыглардан эмнеринге, хөй санныг туристерни магададырына бараан боон турар. Ындыг болганда суг курлавырын камгалаарынче, чөп ажыглаарынче онза кичээнгейин салырын кижилерге хүлээндирип турар-дыр. Арыг ак-көк хемнерлиг, хөлдерлиг Тыва чурту деп адаттырып турарывыс ам бо хүннерде херек кырында ол бадыткал чок апар чыдар. Оларны хирлендирип бокталдыгаарындан, кадыл-кургаарындан канчаар камгалаарының айтырыы чиңги-биле тургустуунуп келген. Хемнеже кииз агыл турар хирлиг чуундулаар чыл санында көвүдеп турар.

Республикада чылда ортумаа-биле 16 млн кубометр хире ажыглаттынган хөлдегени доктааттынган чижек хемчээлинден ажыл турар сугнар кииз агыл, хемнер, хөлдерни, чер иштинин сугларын чогаадыкчы талантызын көргүскен концерттер база болгулап турду. Игнлге, демир-хомуска ойнай бээрге, таалап дыңнаар бис. Хоочун башкы Нина Леонтьевна Тарасенконун үндүрген хана солунун дыка сонуургадывыс. Кижилериң кичээнгейин хаара туда бээр кылдыр кааспат, тывыңгыр сестер-биле бижип тургаш кылганы бир янзы.

Бир онзалаар чүве — аъш-чем-биле хандырылга. Бо талазы-биле дыштанык. чылардан хомудалдар үнмээн. Бар-ла аъш-чемни дыштанык чылдарга белеткеп турарын эскердивис.

Роза БАЛДАН
Кызыл хоорай.

БОТТУГ АЖЫЛ-ХЕРЕКТЕРЖЕ ШИЛЧИИР

Чугааның утказы : эрге-чагырганы – Советтерге

«Бүгү эрге-чагырганы — Советтерге!». Бо кыйгырыгны ам эде тургустуушкунну чорудуп келген беш чылдарның дургузунда аастан дүжүрбедивис. Ынчалзажок ук кыйгырыг амыдыралга, ажыл-херек кырынга боттаныр хамаанчок, аңаа-ла бир алгаг-йөрээл болгаш туруп берген, элдеп чүве.

Бодап көрүнер даан. Беш чылдар дургузунда бистиң республикавыстың амыдыралында ол айтырыг талазыбиле чогум-на үүг өскерилген-дир? Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң сессиялары, СЭКП Тыва обкомунуң пленумнары болгаш өске-даа улуг хемчээлдиг хурал-суглаалар эде тургустунуушкунуң эрткен чылдарында чеже болбады дээр. Оларга кылган илеткелдерге, чугаалаан санал-оналдарга, хүлээп алдынган доктаал-шиитпирлерге: «эде тургустунар», «эде тургустунуушкунну дүргедедир», «чаа ёзу-биле ажылдаар», «эрге-чагырганы бүрүү-биле Советтерге бээр» дээн айтып, демдеглеп келген.

Черле ынчаш бо кыйгырыгларның херек кырында боттаныр, каракка көстүп турар боттуг үүл апарганы кайыл ынчаш? Мен хүүда бодап көөрүмге, каракка боттуу-биле көстүп турар болу берген ындыг эде тургустуунган, чаартынган, чаа ёзу-биле чоруттуна берген чүве чок-ла-дыр. Бистер амдаа эрги хевээр чурттавышаан ышкажыл бис.

Эргелеп башкарар органнарда чамдык структура өскерилгелерин, ында-мында тургустунуп турар эвээш сацныг кооперативтерни, ег-бүле. аренда керээзинче шилчээн хей эвес малчыннарны, эвеноларны, бригадаларны азы бот-орулга-чарылгаже киргеп каш совхозтарны сана-васка, херек кырында ёзулуг эде тургустунуушкун бисте ам-даа чорувайн турар дизе, чүвениң шынын улуг-ла хажыкканы ол эвес ийин.

Сонгулдаларга уткуштур партия обкомунуң парлап үндүрген платформазын-даа, улус депутаттарынга кандидат кылдыр депшиттиргенниң программаларында ынчан номчуп көөрге эде тургустунуушкунга шуут дорт хамаарышкан даарта соңгузу хүн азы чоокку үеде ажыл-херекти. амыдыралчурталгага байдалды чаа ёзу-биле оскертир. экижилер эде тургузар хире ындыг хандыкшыда бээр идея чок боор чүве-дир. Шуптузу-ла ареңгей аазаашкыннар, касскоя сөстер-биле долдунган. Черле чүнү канчапса, чүнү кылыпса бистиң бөгүнгү бо туруп турар берге амыдыралывыс даарта барып экижий бээрнл? Кижилерни чайгаар хаара туда бээр кандыг эгелекчи чорук, материалдыг күш болу бээр идея барыл? Үениң негелдериг бо айтырыгларынга тодаргай харыы үстүнде үүлдерде чок.

Мен маңаа ол четпес чоруктарны үгле шүгүмчүлеп «сойгалаары»-биле кызыгаарлаттынмайн, харын аңаа холбаштыр бодумнуң саналоналымны, идеямны эш-өөрбиле база солчур бодааш, саазын, карандаш алгаш, бо үүлдү бижий бердим.

Бүгү эрге-чагырганы бүрүү-биле Советтерге бээри чөптүг херек. Эрге-чагырганы бодунга холгаарлап алгаш турган монополиязындан партия ам ойталаан-дыр. Чон оны үүлдүгзүнүүшкүнбиле көрүп турар. Эрге-чагырганы бүрүү-биле бээри деп чүл ол? Маңаа тодаргай чижектен ап көрээлинер. Азас көдээ Соведи дижик. Ам ооң эргези кандыгыл? Херек кырында келген чонга шынзылга бижип бээриндеп өске, ында кандыг-даа эрге чок деп чугаалаза, хөөредиг болбас боор. Бодап көрүнер даан. Көдээ Совет девискээринде үүш-дүжүткүр шөлдер ыымнары-дыр? Совхозтуу ышкажыл. Аңныгменииг арга-ыяш кымның эргезинде-дир. Ыяш ажылагыйныында-дыр. Балык-байлаңныг хамык хемнерни, хөлдерни кым баш билип турарыл? Балык инспекциязыдыр. Ол бүгү байлакка хол дээрге эрге көдээ Советте чок. Ону кандыг эрге-чагырга дээр боор?! Шынзылга бээр, аар-саар даңзы-хаара кылыр орган ышкажыл. Харын-даа өнчү-селик чок келин кыска демей-дир.

Бир эвес бүгү эрге-чагырганы аңаа бүрүү-биле бээр дээр болза, ооң девискээринде турар бүгү-ле байлакты: черни, арга-ыяштыг, сугну үгле ол Совет ээ болуп, баш билир кылдыр хоойлужудуп, доктаадып тургузар. Ол чүл дээрге, көдээ Советтиң девискээринде арга-ыяштыг ыяш ажыл-агый черинден, хемнерни, хөлдерни — балык инспекциязындан көдээ Советке хүлээдип бээр дээни ол. Черни, арга-ыяштыг канчаар ажыглаарын, кымга аренлага бээрин, хемнеринн, хөлдерниң балык-байлаңын кажан канчаар ажыллаарын үгле көдээ Совет билген турар ужурлуг. Чогум-на ынчан ол бүрүн эрге-чагырганың органы болган турар.

Ам кандыг-дыр? Боттарыңар билир-ле болгай силер, ыяш ажыл-агый черн үгле тодаргай хемчээлдиг кайлыны төлээш, чеже хире балыкты тударын чөпшээредип алган турар. Оон кирген акша-биле Советтиң девискээринде балык хайгааралыының инспекторларын тургузар.

Тайга-таңдыдан аң-өлүк тывыжынга база ындыг чурумну тургузар. Күзүн аңнап-дииңнеп чоруур аңчы кижи Советтиң девискээриндеп аңнаарының чөпшээрел бижиин чогуур түүнүг акша-биле садыл алыр. Өске черден келген чөпшээрел чок кижи оон аңнаар эрге чок. Аңнаашкынны база-ла инспекторлар хайгаарап, хынаар.

Ындыг корум-чурумну тургузар болза, Совет ынчан бодунуң девискээринге эргечагырганың бүрүн эргелиг ээзи бооп болур.

Бо бүгүнү тускай хоойлубиле дүрүмчүдүп бижиглаан, бүгү чоңга чарлап дыңнаткан турар ужурлуг. Ынчан бүгү үүлүн чурумчуур, аай-баштыг харыылаар ээлиг, материалдыг харыысалгалыг апаар.

Үстүнде айыттынган үүлдер бойдус камгалалын, ооң ажыглалын экижидериниң, экологиянның ойу келген негелделиг айтырыгларын шиитпирлээринге кол үндезини болур ужурлуг.

Советтериниң бүрүн эргезинге хамаарыштыр база бир чугула үүл болза, ооң корум-чурум камгалаар апарадыын тургузары. Ам кандыг ийик? Кайы көдээ Советте хөй-ниитиниң корум-чурумун камгалаар бодунуң шагдаазы азы ополченнези барыл? Чок-ла болгай. Экиле дизе, суурда милицияның участок төлээзи бар болгулаар. Ол безин көдээ Советке чагыртыр эвес. Районнуң иштики херектер килдизиниң штадында турар.

Хөй-ниитиниң корум-чурумун быжыглаарын, эрге корум-чурумун хажыдар чорукту болдурбазын чогумна көдээ Советтен эгелээр болза чогуур. Ону чедип алыр төлээде, бодунуң штадында дөрт-беш чедир шагдаалыг турары эргежок чугула. Олар көдээ Советтин девискээринде суурларының чонунуң ортузунга хөй-ниитинин корум-чурумун быжыглаар, оор-сукту, кем-херек үүлгедир чорукту болдурбас талазы-биле ажылды доктаамал чорудар, дүнеки дежурныйлаашкынны, ыңай-бээр чоруп турарларның контроль хынаалдазын организастаар апаар.

Оларны тударынга акша-хөреңги херек апаары чугаажок. Көдээ Советтиң девискээринде турар совхозазы өске-даа бүдүрүлге черлери бот-орулга-чарылгаже шилчээн соонда, арыг орулганы ап турар апаар болгай. Ол орулгадан чогуур үлүгхуунуу көдээ Советтиң эргезинге шилчидип бээр кылдыр дугуржуп чурумчудар. Шагдаалардың шалыңын төлээр акшаны ындыг янзы киирип ап болур. Бир эвес ол-даа четпес болза, оон өске хемчегленни база алыр. Чижээ, суурларда чурттап турар чон дижик. Олар хуузунда мал-маган тудуп турар болгай. Ындыг болганда, мал-маганы оңча-менди турзун, оор-сук албазын, кодан-турлаа амыр-тайбың болуп дээш, өреге бүрүзү сагыш салыр апаар. Чурттакчы чоннуң чыыжын кылып тургаш, көдээ Советтиң шагдаа тударынга дуза кылдыр, малдыг өг бүрүзү ай санында тодаргай хемчээлдиг акшаны төлеп турар болурун чүге дугуржуп ап болбас деп? Айда 5-10 акша берип ыыдавас өреге чок-ла болгай.

Көдээ суурларга корум-чурумну шыңгыырадыр, оор-сук кылыр, кем-херек үүлгедир, арагалаар, шөшсодаа үндүрер чорукту болдурбас төлээде, хүүда машиналарны, черле ынчаш, машина-балгатты ажыглаарын чурумчудар херек. Ажыл шагы төнген соонда, албан машиназын ыяап-ла гаражынга дораан аппарып тургускаш, демдегледирин чурумчудар. А хуузунда машина-балгаттыг кижилер оозун дүнекиниң 12 шакган соңгаар мунгаш шавар, хөделдирер, суур иштинге даңны атсы машиналыг ол-бо чоруур чорукту шуут болдурбас. Ам көдээ суурларга чоруурга, машина-балгат даңны атсы диңейнин тура хонар боор-дур. Ол дээрге албан ажылы кылып турары ол эвес-ле болгай. Машина мунуп алгаш, оорланып, кем-херек үүлгедип чоруп турар кижилер ышкажыл. Аргажок херек апарганда, аарыг-аржык болганда, машинаны ажыглавайн канчаар.

Айтырытта хамаарыштыр хууда бодалдарым мындыг-дыр. Бо үүлдө киирген ол бодалдарга хамаарыштыр боттарының санал-оналын номчукчулар, Советтер ажылдакчылары, чаа соңгуттурган улус депутаттары солун дамчыштыр солчур боор дээрзинге ыңанып олур мен.

Аракчаа КУУЛАР.
ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң кежигүнү.

ДЫШТАНЫКЧЫЛАРГА ТААРЫМЧАЛЫГ

«Серебрянка» профилакторийге шелээмде эмнедип, дыштанып турдум. Аңаа эмнедип турган эскергеним чамдык эки үүлдерни маңаа бижикседим.

— Культура - массалыг ажылдар чорудар кижиниң акшазы амдыызында көрдүмээн. Композитор Бюрбе Саая-биле дугуржуп алдывыс. Кылып чорудар ажыл планы тургустунган. Дыштаныкчыларга солун концерттер организастаттынып турар. Лекциялар-даа болгулаан. Кежээлерде чаа ырлар, танцылар-даа өөреши бергилээр — деп, «Серебрянкада» улуг эмчи Бичел Шөмбүловна Бурупчал чугаалады.

Шынап-ла, дыштаныкчылар үгле эмнелири-биле кызыгаарланмайн, хостуг үелеривиете чалгаараар хире эвес турдувус. «Высоцкий — артист, ыраажы, композитор» деп темага лекцияны Н. Г. Черноусованың, «Хүрээниң хөгжүм херекселi» деп көргүзүглүг лекцияны Алдан-маадыр аттыг музейниң ажылдакчызы М. Х. Нурсаттың номчаанын дыңнадывыс. «Тываларның хөгжүм фольклорү» деп лекцияны номчаашы, С. М. Бюрбе бодунуң концертин улаштыр көргүскенин сонуургаваспарагжок.

Аңаа келген дыштанык-чыларның, эмнелге коллективиниң аразында кандыг талантылыг кижилер чок дээр, кижилер боттарының чогаадыкчы талантызын көргүскен концерттер база болгулап турду. Игнлге, демир-хомуска ойнай бээрге, таалап дыңнаар бис. Хоочун башкы Нина Леонтьевна Тарасенконун үндүрген хана солунун дыка сонуургадывыс. Кижилериң кичээнгейин хаара туда бээр кылдыр кааспат, тывыңгыр сестер-биле бижип тургаш кылганы бир янзы.

Бир онзалаар чүве — аъш-чем-биле хандырылга. Бо талазы-биле дыштанык-чылардан хомудалдар үнмээн. Бар-ла аъш-чемни дыштанык-чыларга белеткеп турарын эскердивис.

Роза БАЛДАН
Кызыл хоорай.

ПАЙЫРАЛДЫҢ ИЗИ

Лопсон ТАПХАЕВ,
бурят чогаалчы.

Ээрем сугнуң дүвүн ээлеп чыдар дашты
Эрткен чылдар хоюглаңдыр чанып каапкан.
Дээрде шашкан бедик сыннар сүвүр бажын
Дембээредир дүшкен чаңнык сүртедиптер.

Кадыр дагдан чүглуп баткан чалым-хая
Хадып эрткен үе-шагны угаадыптар.
Сугда даштар, черде даштар ылгаттыңмас, —
Чүрттелгеның шапкын агыы үүлгээнзиг боор.

Чергелешкен сүвүр даглар көргенимде,
Четтиништкен эжим-өөрүм сактып кээр мен.
Эрткен ойну диргизиптер хувулгаан күш
Элеп читпес пайыралдың буяны-дыр.

Оруузундан Моңгуш КЕНИН-ЛОПСАН очулдурган.

БАЗА БИР ЧАС

Ак-кок торгу тонуп кеткеш,
Амыр-менди солчуп келген
Частың айы чаңнап кээрге,
Сагыш-сеткил хөлээзер
дег,
Үүлүл?
Удуп кыштаан хову, шөлдер
Аккыр хевин уштуптарга,
Үтүлза дег хемчигештер
Аял ырын ырлаар чүүл?
Улуг үүле кылган чонуң
Уран ижин магадаан дег,
Авай-хаактар салбаан
дамчып,

Айлаң куштуң эдер чүүл?
Улуг-Хемниң баскылаштыр
Шуужүп баткан доштары
дег,
Уян чүрээм ханызында
Шуурган, дүвү дойлар
чүүл?
База бир час намдарымга
Балаттынмас исти базып,
Сагыжымны саймаарадыр
Частың үнүп келир чүүл?

Сарыг-оол КУУЛАР.

Ыры сагыш-сеткилди сергедир. «Ыры чокта чурттагам чок» деп ырлажып турар бис. Ыраажылар бисте база арбын. Чоокта чаа Сибирьниң национал театрларының фестивалының доозулганынга тураскаатkан каттышкан концертке ырының болгаш танцының «Саян» ансамблиниң артистери база киришкен. Аңаа ук ансамбльдиң артизи Титов Санчат уяранчыг, дыңнаксанчыг, тааланчыг чиңге үнү-биле тыва улустуң «Көшкүн арат» деп ырызын бадырыптарга, аалга адыш часкаашкыны диңмирел, катап ырлаарың көрүкчүлер дилеп турдулар. Ол дээрге аныяк ыраажының чогаадыкчы улуг чедиишкинидир.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ
фотозу.

ҮШ ПАРОДИЯ

Бистин профессионал-даа бот-тывынгыр-даа артистеривистиң оюн-тоглаазында тыва пародия шуут чок боордур. Кайы-бир чалаң чогаадыкчы бодун шала хөөреткеш, дузаашкынның кыжырыгны азы каткы-хогну чогаадыры амыдыралда бар четпестерни сойгалаарынга дузалаар болгай.

Бүгү-эвилелдиң бот-тывынгыр уран үүл көрүлдезиниң 1963 чылдагы (Москвага) дөрт тыва лауреаттың бирээзи (өөрүм Сат Манчакай, Моңгуш Дырышпан, Кыадыр-оол Бегзи) болганымдан аныяк артистер өттүнүп алзын дээш үш биче пародияны чогаадырын шенедим.

I. Василий Лебедев-Кумачының «Төрээн чурт дугайында» ырызының кожамыын ёзугаар:

Эргип четпес арга, хову, хеммнг
Өскен-төрээн чуртум дег делгем
Экологня эмин эрттир бууран
Өске ындыг чуртту билбес мен.

II. Тыва кожамыктарның аянын ёзугаар:

Эмин эрттир челер кулун
Эрзин, Тестиң доралазы.
Эмин эрттир ацы төнген
Эрзин, Тестиң ховулары.

III. Степан Сарыг-оолдуу-биле:

Шынза, шөлде чашпан, чылгылары төнген,
Чырад ыяжын кам чок кыргып хыдаан, дээң-дээң.
Чычыы төргу хевин уштуп октаан,
Чыргал турар чоргаар бистиң Тыва, дээң-дээң.

Сандый БАДАА.

БАШТАЙГЫ ЫНАКШЫЛЫМ

(Ангелина дугайында сактыышкын)

Тывалаар орус, хакас, корей кижилер шаанда кырган-ачам сугга кыжын-даа, чайын-даа бо-ла чедип келир. Орустар, хакастар ынчаарда Белдир-Кежиңге, Арыг-Үзүүнге, Шагаан-Арыгга, Торгалыгга, Чаа-Хөл сугга колдуунда чуртташ чораан. Хакастарны Ак-Тугунуң араттары ынчан «татарлар» деп соора адап турганнар.

Кажан орустар, хакастар кырган-ачам сугга келгенде, Сайын-Хөө ашактың (авамның адазының ады ол. оон шолазы — «Кара-Бошка») өөрүшкүзү аажок апаар, ол хиреде орустай албас. Тывалаар оон өөнүктери — Мачылай (Василий) биле Ийигуур (Игорь).

...Он алды хар ажып, он чеди чоокшулап чорааш, чөдүрүп, думчуум ханзырап, элээп аарый берген мен. Кызылдың типографиязынга өрүкчүлеп ажылдап турган Бегзи даайым өкпези ааравш, часкаар кыжын чанып келгеш, чайын чок апарган. Ынчангаш «Дугержаанның база өкпези аарый берген-дир» деп, төрелдерим дүвүреп эгелээн. Ынчалзажок чөдүре бергенимнин чыллагааны херек кырында өске: Баржак тайгазынга аңнап чорааш, өл-чаъска таваржып, соокка алыскан мен.

Сүгдүр даайымның оглу Сумбаа акым мени Арыг-Үзүүнде кижи эмнелгезинге эдертип келген. Мохова деп тывалаар хакас эмчи кыс аарыг кижилерни эвилен хүлээп ап, эмнеп, чоннуң макталын ап, хүндүткелин эдилеп турарын оон мурнунда дыңнаан мен. Шынап-ла, тывалаары аажок, дендии чараш, чаптанчыг кыс болду. Арнында секпилдерлиг, хоюг карактарлыг, хүдүмзүрүүргe чаяктарының сыртылаалтары чаражы коңчуг кылдыр көстүп келир.

— Чүү дугайлыг чор силер, оолдар?

— Өкпем аарый берген, ынчангаш келдим, эмчи — деп харыладым.

— Өкпең аарый бергенин канчап билир сен?

Чүү деп харыылаарын
айын тыппайн барган мен. Эмчи чүгле хүлүмзүрүп кагды. Мени ол шинчип шагла болду. Адактың сөөлүнде мынча диди:

— Өкпе ааравш шинчи чок-тур. Ынчалзажок шыырак ааравш-дыр сен, бо эмнерни чеди хонукта ишкеш, чедип кел. Чөдүлүң читпес болза, оон бетинде келир сен.

Эмчи кыс ынча дээш, эвчилең хүлүмзүрүптерге, аңным изиш, чүрээм шимирт дээн.

Үш хонук эрткенде, чөдүл читкен. Дөрт хонганда эмчиге катап келдим. Ангелина эмчи баштай «градус» берди. Ону менден дедир алгаш, карактары хоюг апарган көрүп тур, хүлүмзүрүүр-даа, карактарының сан дөрт кара кирбиктери ынай-бээр маңнажып турган ышкаш. «Ужен алды, сес... Ажырбас» — дидир.

Оон сөөлүнде Ангелинаны көрүксээш, Арыг-Үзүүнге үргүлчү келир, оон-биле чоорту таныжып, чоокшулажы берген мен. Бир дыштаныр хүнде клубка «диригчурук» көрген бис. Ол кежээ аналар танцы болган. Орус, хакас, тыва оолдар, кыстар эмгежок. Оларның аразында дөртен хар чоокшулай берген трактористер база бар. Кежегелиг оглу Сумбаа даайым оларның аразында танцылап тур. Ангелинаның орустап, тывалап ырлап билирин дыка-ла магадаан мен. Оон танцылап турарын көөрүмге, кижи сагыжынга хартыганың кашпагайы кирер. (Хөй чылдар эрткенде, 1970 чылда февральда Ленинградка семинарга өөренип турган үемде «Жизель» деп кайгамчык солун балетти көрүп олурумда, хакас кызы Ангелина сагыжымга кирип келген)...

Бодумнуң ынакшаанымны илередип, бир катап Ангелинага чагаа бижээш, дараазында одуругларны немеп кагдым:

Калбак шыктыг Белдир-
Кежин
Хайыралыг чуртум
болзун,
Хакас кызы Ангелина
Ханым-биле тудуш болзун!
Чечек шыпкан Белдир-
Кежин
Черим болзун, чуртум
болзун,
Чечен уруг Ангелина
Чүрээм-биле тудуш
болзун!

Харыызын дораан алдым. Арыг-Үзүү суургун хем эриинге чааскаан олуруп алгаш, чагааны чүрээм саргып-ыстап, шылап турда, чазыптым. Ангелина чуруун суп каан: «Бир шагда мени сактып келзиңзе, мээн чуруум көрүп чоруур сен. Дугер» деп, оон артында ногаан будук-биле «Ангелина» деп адын салып каан. Дөрт сыккан кыдыраш саазының чазыптарымга, мындыг одуруглар бар болду:

«Ары черниң шынаазында
Аът чивес сиген-не бар,
Аалымның аразында
Азып чарлыр эжим-не бар.
Өвүр черниң шынаазында
Өшкү чивес өлең-не бар,
Өөрүмнүң аразында
Өлүп чарлыр эжим-не
бар».

Ангелинаже үлдуу-чүрээм супуп, өртемчейде үнези тывылбаан өршээл дилээп чагаамга оон дошкун харыызы ол ышкажы! Оон харыызын номчаан дораан-на харлыга бердим. Боостаамда борбак кара чүве дуй чыдыпкан, чырык хүвдүс кырымга деңгерлернин ёзу дугайын билип алыры бистиң ажылдакчыларывыстың хөй нуруузунга ажыктыг апаар боор. Мецээ дыңнадып турары-биле алырга, чамдык кижилер мыоңай кылаштап чораш удуп ап чоруур-дур. Ажыл-херекчи ёзу деп чүл эштер? Харыылап көрейн. Ол — чүгле организастыг чорук, организастыг... ол-ла, оон өске чүве чок. Чамдык эштер үе-шак чедишпес чүве-дир деп хомудап турар-дыр. Оларга мен бүзүревес мен, канчап ындыг боор чүвел. Оларга үе-шак чедишпейн турары — организас чогунда-дыр. Хөй-ле удуурун бодап чорба, канчап-чоп-даа турташ, хүннүң ажылын күүсет, ол-ла!

Хүн караа хөөреп келген, ындыг болганда соңга базырында ыяштарның хөлегелери кыска-кыска апаргылаан. Ортумак звенонуң удуртукчуларының бирээзи оны эскерип каапш, мынча депкеп:

— Ажыл-херек туруп алды. Бис үр болбас дээш чыылдывыс чоп?

Эң улуг начальник арныбажы кыза хона берген соонда, оон шырайынга кара булуттар диргелип келген ышкаш апарган:

— Сен мени өөретпе! Мен сеңээ ажыктыг чүве чугаалап тур мен. Сээң дамдыгталган өөдежок сагыш-сеткилиңни чырыдып, бодумнуң арга-дужулгамны дамчыдып бээр деп турумда сээң үзе кирген херээң чүл. Ол чараш эвес-тир. Улугларны хүндүлээр херек.

Улуг улустуң хүндүлээриниң болгаш шагда бо талазы-биле эки турганының дугайын ол он беш минута иштинде чугаалаан. Чиңээ, шагда бичии кижи улуг улус чугаазынга кириппес, а ам улуг-биче-даа хамаанчок — аксы чүгле өл болгаш өртенмес. Бодун көргүзүксээр — деп демги аныяк кижиге чылдак хап, шалый аарак, улуг дарга чугаалаан.

Делгем кабинетте олурганнардан улуг тыңгылаар-даа кижи бар, бүдүү таакпы тырткаш, ыжын стол адаанче үрүп-даа орар кижи бар. Улуг дарга мынча дээн:

— Айтырыг бар бе?

Айтырыглар чок болган.

— Ханы боданыр херек — дээш, улуг дарга база чугаазын шөйген. — Сенькинии көрүңер даан, драхмы дугайын билир. Мен уттупкан мен, а ол билир, шак ындыр эртем-билиглиг ажылдакчылыг боорга эки-дир. Чижээ, мен Мадагаскарда чүү деп акша барын көңгүс билбес мен. А Сенькин ону база билир чалавас.

— Малагасий франк бар, Михаил Степаныч.

— А чүге малагасийнл?

— Чүге дээрге Мадагаскар ортулукта Малагасий Республика деп күрүне бар, ынчангаш оон акшазы база малагасий франк боор ужурлуг.

— Тывынгыр-сагынгырын көрүңер бе? Мээң билинимни база байыттың көрдүң бе, Сенькин. Ол дээш четтирдим. Мадагаскар ортулукта чурттап турар улустуң акшазын франк дээр чүве-дир деп бөгүн дораан кадайымга чугаалаар мен.Ол база билбээнин билип алыр. Мында олурганнарның билининиң курлавырынга, бичии-даа бол, база чүве немешкен боор аа.

Улуг дарга нинти культура дугайында база чээрби минута иштинде чугаалаан. Чыылганнар пат чалгаарап калган.

Оон соонда цемент болгаш туйбу айтырыы тургустунуп кээрге, улуг дарга оон дугайында база сут-чар чугаазын төккен...

Чындырап, удумзурап олурган бир-кижи серт кылынгаш, хенертен алгырган:

— Дүүш четмен-дир, чемненир, оон башка столовая хагдына бээр.

Бир шак эрткен соонда, улуг дарга эде тургустуунуукун дугайын чугаалаан... Чугаазын ол черле өөренген чаңы-биле, билдингир-дир бе, эштер деп айтырыг-биле дооскан.

Шагзыргай үннер чаңгыланган:

— Билдингир болбайн канчаар...

— Шын бодалдар-дыр.

— Бисте цемент чок. Ынчангаш ажыл-херек ара турушкан...

Улуг дарга улустуң таарзынмайн өктаан сөстерин болгаш бодунуң чугаазын катап-катап коптарган.

— Цыряпкин! Чүү болду бо, үен-даян чүве-дир!... Империалистиг кыжаныг турбуже, чугула айтырларны хей-аъттыг шиитпирлеп турувуста-ла, ол үзе кирип-ле турар. Ол эпчок-тур! Бисти хүндүлевес болзуңза, үне бергеш, бодуңнуң сагылгачурумуңну болгаш. Оон тускай чугаалажыр бис. А бис ажылывысты уламчылаалыңар. Ийет, эде тургустунуушкун деп чүл? Харыылап көрейн. Ол дээрге, бирээде, дүргедээшкин-дир, ийиде, база дүргедээшкин, үште, база дүргедээшкин-дир. Яңзы-бүрү ажылдарга дүргедээшкин турар ужурлуг. Аңаа немей демин эртен чугаалааным ажыл-херекчи ёзу турары албан. Ол-ла-дыр, оон ыцай чүү-даа чок.

Чамдык черлерде, Цыряпкин ышкаш, эрги чаңы хевээр арткан «эрестер»-даа, эргижээн школа-даа шимчеш дивейн турбушаан.

Вячеслав ТИМОФЕЕВ.

ЦЫРЯПКИННИҢ ТОСКУ ДҮЖҮ

(Шоодуглуг чечен чугаа)

— Кысказы-биле чугаалаайн, эштер — деп улуг начальник аянзыргай үнү-биле эгелээн. — Үе дээрге акша-дыр дижир болгай. Ол үлегер домак дээрге чүгле бистиң чонувуста нептерээн эвес, а бүгү делегейде тараан. Чижээ, бис рубль бүдүрүп турар бис, американнар — доллар, польша улус — золотые, венгрлер — форинт, гректер — оларның чүү дээр ийик моң? Пүү хайт, аза-ла алзын, сагышмайн тур мен. Бо ажылга кижиниң кадыы баксыраар, угааны ынчаар дөгейленип каар ышкажыл. Гректериң акшазының адын чүү дээр ийик?

Аныяктарның өртумак звено удуртукчузу сандайын каңгырады-коңгурады туруп келгеш:

— Михаил Степаныч, бичии чазалга бар: Польшаныын — золотые эвес, злотые дээр. А гректериң акшазын драхмы дээр — деп эдип каан.

— Шын-дыр, драхмы дээр. Эр-хей, Сенькин!

— Оон-даа делгеренгей чугаалап болур мен — деп, мактаашкынга сорук киргеп Сенькин уламчылаан. — Дашпыкы акша-хөреңгинiң үнезин тайылбырлап бижип турарын көөрге, муң драхмының үнези бистиң амгы үениң беш рублинге деңнежип турар.

— О-оо, көрдүнер бе, солунун! Драхмы дугайын кайынын билип ап турар сен? — деп улуг начальник пат кайгап каан.

— Бодум бот-өөредилгебиле билип ап турар мен, Михаил Степаныч. Ол багай бе?

— Ол канчап багай боорул, эки-дир — дээш, улуг начальник шагынче көрген.

— Үе-шагывыс-даа ат болду, өскээр будулбайн көрээлиңер. Ажыл-херекчи болур дугайында мен ийи-ле сөстен чугаалап көрейн, ол черле нинти аяны ындыг апарган чүве-ле болгай. Ажыл-херекчи ёзу дугайын билип алыры бистиң ажылдакчыларывыстың хөй нуруузунга ажыктыг апаар боор. Мецээ дыңнадып турары-биле алырга, чамдык кижилер мыоңай кылаштап чораш удуп ап чоруур-дур. Ажыл-херекчи ёзу деп чүл эштер? Харыылап көрейн. Ол — чүгле организастыг чорук, организастыг... ол-ла, оон өске чүве чок. Чамдык эштер үе-шак чедишпес чүве-дир деп хомудап турар-дыр. Оларга мен бүзүревес мен, канчап ындыг боор чүвел. Оларга үе-шак чедишпейн турары — организас чогунда-дыр. Хөй-ле удуурун бодап чорба, канчап-чоп-даа турташ, хүннүң ажылын күүсет, ол-ла!

Хүн караа хөөреп келген, ындыг болганда соңга базырында ыяштарның хөлегелери кыска-кыска апаргылаан. Ортумак звенонуң удуртукчуларының бирээзи оны эскерип каапш, мынча депкеп:

— Ажыл-херек туруп алды. Бис үр болбас дээш чыылдывыс чоп?

Эң улуг начальник арныбажы кыза хона бергеп соонда, оон шырайынга кара булуттар диргелип келген ышкаш апарган:

— Сен мени өөретпе! Мен сеңээ ажыктыг чүве чугаалап тур мен. Сээң дамдыгталган өөдежок сагыш-сеткилиңни чырыдып, бодумнуң арга-дужулгамны дамчыдып бээр деп турумда сээң үзе кирген херээң чүл. Ол чараш эвес-тир. Улугларны хүндүлээр херек.

Улуг улустуң хүндүлээриниң болгаш шагда бо талазы-биле эки турганының дугайын ол он беш минута иштинде чугаалаан. Чиңээ, шагда бичии кижи улуг улус чугаазынга кириппес, а ам улуг-биче-даа хамаанчок — аксы чүгле өл болгаш өртенмес. Бодун көргүзүксээр — деп демги аныяк кижиге чылдак хап, шалый аарак, улуг дарга чугаалаан.

Делгем кабинетте олурганнардан улуг тыңгылаар-даа кижи бар, бүдүү таакпы тырткаш, ыжын стол адаанче үрүп-даа орар кижи бар. Улуг дарга мынча дээн:

— Айтырыг бар бе?

Айтырыглар чок болган.

— Ханы боданыр херек — дээш, улуг дарга база чугаазын шөйген. — Сенькинии көрүңер даан, драхмы дугайын билир. Мен уттупкан мен, а ол билир, шак ындыр эртем-билиглиг ажылдакчылыг боорга эки-дир. Чижээ, мен Мадагаскарда чүү деп акша барын көңгүс билбес мен. А Сенькин ону база билир чалавас.

— Малагасий франк бар, Михаил Степаныч.

— А чүге малагасийнл?

— Чүге дээрге Мадагаскар ортулукта Малагасий Республика деп күрүне бар, ынчангаш оон акшазы база малагасий франк боор ужурлуг.

— Тывынгыр-сагынгырын көрүңер бе? Мээң билинимни база байыттың көрдүң бе, Сенькин. Ол дээш четтирдим. Мадагаскар ортулукта чурттап турар улустуң акшазын франк дээр чүве-дир деп бөгүн дораан кадайымга чугаалаар мен.Ол база билбээнин билип алыр. Мында олурганнарның билининиң курлавырынга, бичии-даа бол, база чүве немешкен боор аа.

Улуг дарга нинти культура дугайында база чээрби минута иштинде чугаалаан. Чыылганнар пат чалгаарап калган.

Оон соонда цемент болгаш туйбу айтырыы тургустунуп кээрге, улуг дарга оон дугайында база сут-чар чугаазын төккен...

Чындырап, удумзурап олурган бир-кижи серт кылынгаш, хенертен алгырган:

— Дүүш четмен-дир, чемненир, оон башка столовая хагдына бээр.

Бир шак эрткен соонда, улуг дарга эде тургустунуукун дугайын чугаалаан... Чугаазын ол черле өөренген чаңы-биле, билдингир-дир бе, эштер деп айтырыг-биле дооскан.

Шагзыргай үннер чаңгыланган:

— Билдингир болбайн канчаар...

— Шын бодалдар-дыр.

— Бисте цемент чок. Ынчангаш ажыл-херек ара турушкан...

Улуг дарга улустуң таарзынмайн өктаан сөстерин болгаш бодунуң чугаазын катап-катап коптарган.

— Цыряпкин! Чүү болду бо, үен-даян чүве-дир!... Империалистиг кыжаныг турбуже, чугула айтырларны хей-аъттыг шиитпирлеп турувуста-ла, ол үзе кирип-ле турар. Ол эпчок-тур! Бисти хүндүлевес болзуңза, үне бергеш, бодуңнуң сагылгачурумуңну болгаш. Оон тускай чугаалажыр бис. А бис ажылывысты уламчылаалыңар. Ийет, эде тургустунуушкун деп чүл? Харыылап көрейн. Ол дээрге, бирээде, дүргедээшкин-дир, ийиде, база дүргедээшкин, үште, база дүргедээшкин-дир. Яңзы-бүрү ажылдарга дүргедээшкин турар ужурлуг. Аңаа немей демин эртен чугаалааным ажыл-херекчи ёзу турары албан. Ол-ла-дыр, оон ыцай чүү-даа чок.

Чамдык черлерде, Цыряпкин ышкаш, эрги чаңы хевээр арткан «эрестер»-даа, эргижээн школа-даа шимчеш дивейн турбушаан.

Вячеслав ТИМОФЕЕВ.

КРОССВОРД

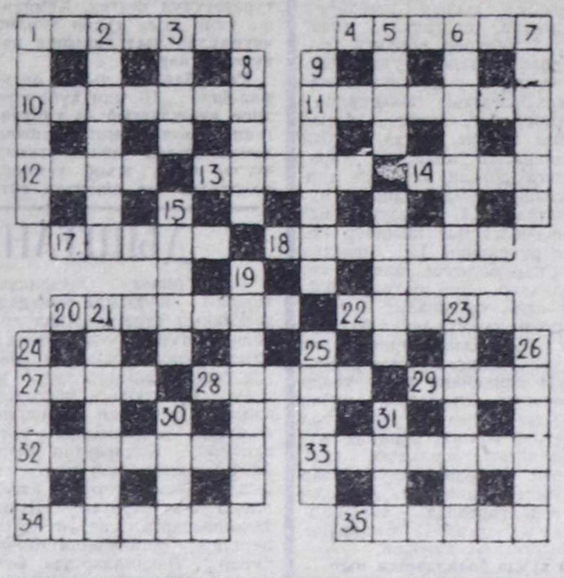

Узуи дургаар: 1. Самолёттуң өзээн долгандыр долу долганыры. 4. Виршеплет. 10. Компьютерге экран капсырылгазы. 11. Бурганга хамаарышкан делгереңгей композиция. 12. Коми АССРниң барыын талазы девискээринде хем. 13.ССРЭ-де область, а Румынияда чүл? 14. Чаун эътпээнде баш мээзинге дөмейлешкек ортулук. 17. Сонуургал-биле делегейни дескинери. 18. Дөртен муң километр хемчээлге кедергей изиг. 20. ...фон Неттесгейм — кээргечел немец кижи, ынчалзажок шажыычүдүлгелиг демиселчи. 22. Бобелей оруунда кадыр участок. 27. Эльбрустан ырак эвесте эриве доштуг ийи баштыг бедик даг. 28. Эагрның болгаш Каллиспанын оглу чер адааның хаан оранынга кирип шыдаар аргалыг болган. Аид бурганга ол ырлап бергеш, Эвридиканы чер адаандан черниң кырынче хостуг кылдыр салып үндүрүптерия ырларынга дилээн. Оолдуң ырлаарынга таалаан Тантал аштаанын, суксааның үттүпнан. Сизиф даш кырынга ыглап олурган. 29. Ит. Крыловтуң баснязында өрээл, аңаа бир бөгу алып чоруп турган. 32. Нарзан деп аржаан суг аймааның бирээзи. 33. Индияда хову дииспейи, кодан, дилги, элик ышкаш аңнарны тударынга шаанда өөредип турган. 34. «Кижи бажы дескинер хоозун улуг эргелерии шоолуг-ла үнелевес кижи мен» (Александр Сергеевич Пушкин — улуг орус чогаалчы ынча дээн). 35. Куш эъдинге немээр мөөгүдеи кылган чүүлдерии — шампиньоннарны, шиштээн эътке холуштур немээр поппдорнуи ..ити адын чүү дээрил?

Доора дургаар: 1. Шанак адаанда каккан чүга демирни чүү деп адаарыл? 2. Сугну болгаш будумелди кадыптарга, ол чүү болу бээрил, ону чүү деп адаарыл? 3. Канзастан келген уругуу ким деп адаарыл? Страшила, Демир Дровосек болгаш Лев олар ол уругуун дузаалыбиле боттарының күзелии чедип алганнар (А. Волков. «Изумрудтуг хоорайның илбичизи»). 5. Эрте-бурунгу Римге эң-не бедик шынарлыг духи аймаан бүдүрүп кылган чечектиң адын чүү дээрил? 6. Польшаның төөгүлүг чурулга уран чүүлүнүң алдаржаан төлээлекчизи. 7. Аксын үргүлчү өрү кылдыр сугга чоруур балык аймааның ниити ады. 8. ССРЭ-де болгаш Кыдат Улус Республиканың девискээринде чурттап турар улус бар. Ол чонуң үжүк-бижии араб алфавитке үндезилеттинген, ынчалзажок ону оң талазындан эгелеп солагай талазынче дедир номчуур. Ол чонуиң адын чүү деп адаарыл? 9. Тарымал согунаның чечектелир өзүмүн чүү деп адаарыл? 15. Ыядыр кандыг-даа арын-нүүрү чок кижиниң грек дыл кырында ким деп адаарыл? 16. Зенитке удурланышкак точка. Ону араб дыл кырынга чүү деп адаарыл? 19. Дельфинниумну голланд дыл кырында чүү деп адаарыл? 21. Бажынарның, машиналарның, көвүрүглериин, демир-орук вагоннарының даштыкы эң улуг хемчээлин француз дыл кырынга чүү деп адаарыл? 24. Оюн ады. Кажан Нигерияга хан тегүүшкүүнүг тулчуушкуннар болуп турган үеде Бразилияның командазы ол чуртка чедип келгеш, маргылдаага киржип эгелээн соолунде хаяның тулчуушкуннар соксай берген. Ол оюнну англи дыл кырынга чүү деп адаарыл? 25. Ыяштың када берген артынчызын орус дылга чүү деп адаарыл? 26. Пифагориун адазының ады (ол голланд кижи). 30. Чаъстан камгаланыр эдилел. 31. А. Чеховтуң «Ак баштыг» деп чогаалында мынчаар бижээн: «Кыштаг чоогунга чайын болгаш күзүн ийи шээр малдың одарлап чорааның бөрү оолдарының иези сактып келген». Оларны орус дылда канчаар адаарыл?

Очулгазы Д. ИРГИТТИН.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17 ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Киидистер ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25 идеология — 3-34-57; ◆ совет турғузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпур — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпур — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа киидизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүүчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн баргында — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга
амазы
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Чагыг № 399. ТС—00595.

Индекс 54041

Телевидение

АПРЕЛЬ 7
БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Бистиң садывыс. 9.00 Мультфильмнер. 9.20 Алдарлыг спорт мастери, чурукчу, профессионал аян-чорукчу Ф. Конюховтуң дугайында телефильмниң баштайгы көргүзүү. 9.50 «Тиилекчилер». 10.50 Поэзия минуталары. 10.55 «Кижи институту». Секс культуразының дугайында чугаа. 11.55 Тиилелгениң 45 чыл болганынга. 5 сериялыг ураа-чечен телефильм. 3-ку сериязы. (ГДР). 13.35 «Партнер». Коммерция медээчизи. 14.05 Телефильм. 14.55 «Спектр». 15.25 «Дириг амытаннар оранында». 16.25 «Байдал». Политиктиг чугаалар. 17.25 Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының 8-ки делегей фестивалы. «Афганистанның аялгалары». 18.00 «Делегей паноромазы». 18.45 Г. Козинцев режиссерниң фильмнери. «Лир хаан». 1-2 сериялары. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 Телескоп 22.00 «Катыы бажы каткан эвес». С. Альтов чогаалчының бенефизи. 23.25—00.55 «Кай-кай-кайнаар? Азы попмузыкалыг, буффонадолуг, реминисценциялыг провинциал комедия». Күүседикчилер: И. Корнелюк, И. Броневицкая.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Хомудал». Уран-чечен фильм. 9.40 Бүгүдеге педагогика. 10.40 Баскетболга АКШ-тың чемпионады. 11.40 Видеоканал «Совет Россия». 14.10 Видеоканал «Студия ТФ». «Дүшкен бүрүлер» барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги кезээ. 16.00 2-ги кезээ. 16.55 3-кү кезээ. Мультфильм. «Мен 54 харлыг апарганымда». Уран-чечен фильм. 19.25 Депшилге. Информация. Реклама. 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 21.00 «Үе». 21.30 «Вайгач». Телефильм. 22.20 Чурукчулар дугайында рассказтар. К. Васильев. 22.55 «Дунеки сеанс». «Вальс, вальс, вальс». Киноконцерт. 23.30 — 01.05 «Ынакшыл анатомиязы». Уран-чечен фильм. (Польша).

КИНО

АПРЕЛЬ 7-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Ынак Радјам» (Индия, 2 сериялыг) 9.00, 11.50, 16.00, 18.50, **«Чаан сөөгүнден кылган бөрт каасталгазы»** (бичии уругларга фильм) 14.40, **Көрүлде залыңга: «Вилли Токарев Москвада»** 10.00, 12.30, 15.00, 17.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Моңге чоруктуң төнчүзү» 11.00, **«Уржуктарны узуткан эгелээр»** 12.30, **«Не ынакшылы»** (2 сериялыг) 14.10, 19.30, **«Самрат»** (2 сериялыг) 16.40 шактарда.

КАА-ХЕМ»: «Танцычы Диско» (Индия, 2 сериялыг) 14.00, **«Танцы-ла, танцылап көр»** (Индия, 2 сериялыг) 16.40, **«Ак сөөк»** 12.00, 19.30 (үзаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Зита болгаш Гита» (Индия, 2 сериялыг) 14.00, 16.40, 19.20 шактарда.

Кызыл хоорайда Ажаалга банкызымың № 7173/043 салбырының Иван Биче-оолович Ооржактың адынга 1990 чылдың апрель 2-де бижип бергени санажылга чеги (сериязы 007, № 502596) читкен.

Ук чекти куш чок деп санаар.

* * *

ДОСААФ-тың Кызылда каттышкан техниктиг школазы «В», «В-С», «Д» болгаш **«Е»** категорияларның чолаачыларын белеткеп эгелээнин чарлап тур. **«С»** категориянның чолаачыларын **«В»** категорияга өөредир курс баға ажылдап турар.

Кичээлдер болуктер четчелеттинген аайы-биле эгелээр.

Бистиң адрезивис: Кызыл хоорай, Интернациональная кудумчузу 49. Кабинет № 5.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунун, Тыва АССР-нин Дээди Соведининин болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл апрель 8 воскресенье № 82 (14282)

1925 чылда үндезилеттингеп Өртээ 3 чеп.

«ПРАВДА» СОЛУННУҢ ДУГАЙЫНДА

СЭКП ТК-НЫҢ ДОКТААЛЫ

«ПРАВДА» СОЛУННУҢ ДУГАЙЫНДА» ДОКТААЛДЫ СЭКП ТӨП КОМИТЕДИ ХҮЛЭЭП АЛГАН

Эде тургустунуушкуннуң амгы үе-чадазы, ниитилелдиң амыдыралының бүгү талаларының үндезин чаартылгаларының чорудулгазы парлаттыны, оон ажыл-чорудулгазының стилин болгаш методтарын шиитпирлиг чаар. тырының кажан-даа туруп хөрбээн нарын болгаш улуг хемчээлдиг сорулгаларын СЭКП-ниң мурнунга тургузуп турар дел доктаалда демдеглээн. СЭКП-ниң удуртукчу туруш байдалын Конституцияда быжыглаанындан партия ойталаан үеде ол онза чүгула ужур-дузалыг болуп турар. Оон-биле холбаштыр авиагырдчы сырый каттыштырыкчы ролюн быжыглаарының, массаларга оон идей-политиктиг салдарын күштелдиреринің сорулгазы чаа ёзу-биле тургустунуп турар. Ындыг чогумчалыг ажылга эң чугула чер партижи парлалгага, хамыктың мурнунда СЭКП ТК-ның органы — «Правда» солунга онаажыр.

«Правда» солуннуң материалдарының деңнели чоокку үеге чедир-ле амгы үениң негелделеринге, номчукчуларның күзел-соңуургалдарынга долу хемчээлге дүүшпейн турганын СЭКП Төп Комитеди айыткан. Бодунуң хүлээлгезин күүседир төлээде, «Правда» солун, бистиң бүгү партижи парлалгавыс идепкейлиг эде тургустунар, дог. матиктиг бодаашкыннардан, таптаашкындан болгаш чаа үүве чок чүүлдерден шиитпирлиг ойталаар ужурлуг. Чаа хевирниң парлалгазын — чоңнуң болгаш чонга бараан болган ленинчи хевирнин парлалгазын, хостуг болгаш шынчы, ак сеткилдиг болгаш ажыт-чажыт чок, номчукчуларның идегелин эдилээн болгаш бүгүдеге билдингир дыл кырынга оларның-биле чугаалажыр кылдыр дириг, боттуг уткашынар-биле долдурары эргежок чугула.

Шынчы сөстүң, эде тургустунуушкуннуң практиказының ханы, билдилиг анализин, чедип алдынган тазырымчалыг түүлдерни-даа, ниитилелде социал дүшкүүрлүг чорукту болдурган социал-экономиктиг бергелериниң, үстүүшкүнниринің, таарымча чок болуушкуннарның чылдагааннарын-даа тодаргай, шын тайылбырлаарын бистиң парлалгавыстан номчукчулар манап турар.

Ынчангаш парлалга ажылынга негелде күштелген. Партийжи парлалгага политиктиг шуугаашкынны эвээжедир, практиктиг ажыл-херекти көвүдедир, тодаргай дириг чижектер-биле массаларны кижизидерин күштелдирер деп ленинчи чагыг амгы үеде онза чугула ужур-дузалыг апарган. Ниитилелдиң чогумчалыг бүгү күштерин эде тургустунуушкуннуң платформазынга каттыштырарынга, сыры эвилелдээринге бистиң парлалгавыс идепкейлиг, чогаадыкчы, чогумчалыг роль-ду ойнаар үлэзелгелиг.

Шынны, чүгле шынны бижиири, үндезин эде тургустунуушкунче, чаартыныышкынче СЭКП-ниң шугумун, угланыышкының шиитпирлиг болгаш чайгылыш чокка боттандырары — коммунист журналистерниң, чурттуң партижи парлалгага чергелериниң бүгү ажылдакчыларының партижи хүлээлгези.

Партияның кол парлалга индири болур «Правда» СЭКП-ниң политиказын боттандырарының кол угланыышкыннарыныче кичээнгейни мөөннеп угландырар сорулгалыг.

Эде тургустунуушкуннуң, СЭКП ТК-ның февраль болгаш март (1990 ч.) Пленумнарының идеяларын ёзугаар партияны эде тургузарының чорудулгаларын ханызы-биле бүгү талалыг чыдарды «Правданың» болгаш партижи бүгү публицистиканың кол темазы болур ужурлуг. Ынчаарга чаартынган партия дээрге Маркстың, Энгельстиң, Ленинниң өөредин. чогаадыкчы, ёзу-биле хөгжүдүп, ажылчын аңгының, бүгү ажылчы чоннуң эрге-ажыын илергейлээн партия болуп, социалистиг шилип алыышкының партиязы болган турарын барымдаалап көөр херек. Күрүне эрге-чагыргазының эрге-хүлээлгелерин ол бодунга албайн турар. Оон ролю — бодунуң политиказы болгаш практиктиг бүгү ажылы-биле чоннуң идегелин чедип ап, улус депутаттарының Советтеринде, оске-даа органнарда база хөй-ниити тургустунуушкунарында коммунистерни дамчыштыр ажылдаар болгаш демократтыг ёзу-биле хүлээп юрдүнген башкарыкчы болуру-дур. СЭКП бодунга үүлдешпес хүлээлгелерден хосталбышаан, бодунуң күжениишкиннерин теорияны, хөделириниң программаларын ажылдап кылырына, организакчы болгаш кижизидикчи ажылга, ниитилелди сырый каттыштырарынга, кадр политиказын боттандырарынга мөөннеп турар. Партийжи массаларның эрге-чагыргазы үндезинн апаар ханы демократчыдылганы партия боттандырбышаан, бодунуң сорулгазын чаа байдалдарда чедиишкинниг күүседип шыдаар.

Совет улустуң болгаш партиянның эрткен оруун бүгү талалыг болгаш ханызы-биле анализтээринге, оон организацияларының мурнунда турар чаа сорулгаларны шиитпирлээринге идепкейлиг идигни СЭКП-ниң XXVIII съездизинге белеткелдиң үезинде «Правданың», партийжи бүгү парлалганың бээри эргежок чугула. Калбарган ниити-партийжи дискуссия, СЭКП ТК-ның съезд мурнунда Платформазының болгаш партия Уставының төлевилелдерин чугаалажып көөрү олче угланган турар ужурлуг.

Партийжи парлалганың арынарынга чогумчалыг чугаалажыышкыннарны калбартып хөгжүдер, ол чугаалажыышкыннарны принципиалдыг партийжи турушбиле чорудар, социализмни чаартырының туруштарында бүгү хөй-ниити төлээлекчилерин аңаа калбаа-биле киришпирер, бистиң социалистиг шилип алыышкынывысты хүлээвес, бүүү шавар дээш кандыг-даа орлдажыышкынарга удур шиитпирлиг болгаш бүзүрелдиг демисежир херек. Социалистиг идеага совет улустуң бердингениниң болгаш бодунуң Ада-чуртун ёзулуг чеҥектелиишкинниң болгаш чөптүг чоруктуң чурту болдурар дээш оон түткүлүнүң аразында ханы харылзааны тодаргай көргүзер. Салгалдарның төөгүлүг уламчылаашкының чырыдарда, Улуг Тиилелгениң 45 чылын, фашистиг хамчыктан делегейни хостаар талазыбиле кижи төрелгетенниң мурнунга совет улустуң кайгамчык улуг ачы-хавыяларын онзалап демдеглээр херек.

Коммунистерниң болгаш партия кежигүнү эвестернин чагааларының дошчулалын калбаа-биле чырыдар. Солун болза бүгү санал-оналдарны, авторларның бодалдарын «чымчады бербейн» кичээнгейлиг барымдаалавышаан, солун партияның эде тургузукчу туружун бадытыкаар, тыптып келген айтырыгларны чугаалажып көрүүшкүнге чогуур үезинде киирер, хүн бүрүнүң чугула айтырыгларынга харыыны дилеп тывар, «барыын» болгаш «чөөн» үезелдиг чулчурукчу демагогтарга, партияны, социализмниң ленинчи принциптерин баксырадып божаңнадырын оралдашкан бүгү кижилерге барымдаалыг ылап ойтур шавыышкынны бээр ужурлуг. Саналоналдарның хөй янзы хевирлиин хөгжүдеринге, чоннуң бүгү кезекте-ринің эргеажыктарының болгаш бодалдарының хөй хевирлиин илередиринге идигни «Дискуссия хуудустарын» парлаар талазы-биле «Правданың» инициативазын деткинр.

Партияны, ниитилелдиң амыдыралын чаартырының эң чугула айтырыгларының талазы-биле тайылбырны СЭКП ТК-ның политиктиг удуртулгазының кежигүннери, партия Төп Комитединиң кежигүннери «Правданың» арынарынга чогуур үезинде дүрген болгаш үргүлчү бээри эргежок чугула.

Партия организацияларында отчёттар болгаш соңгулдалар, оларның ажылчорудулгазы, а ол ышкаш улус депутаттарының бүгү Советтеринің, күрүне органнарының, хөй-ниити организацияларының ажылы ышкаш, ындыг чугула политиктиг хемчеглер «Правданың» кичээнгейниниң төвүнге турар ужурлуг.

Идей-политиктиг амыдырала чаңгыс аай эвес, чорудлээлиг чорудулгалар «Правданың» арынарынга журналисчи ханы шинчиледдерни кылырын, боттуг чырыдарын негеп турар. Хөй хевирлиг болгаш хөй талалыг ниитилел амыдыралын, хөй-ниити шимчээшкиннериниң болгаш болүктериниң янзы-бүрү туруштарын хандыр, билдилиг анализтээрн, оларның-биле чогумчалыг чугаалажыышкынарны кылыры, партияның интеллектуалдыг эде тургузукчу күчүзүн бүгү талалыг бедидери чугула. Шынның кичээндирин сактып барымдаалавышаан, бистиң эрткен үевисте чогум кандыг чүүлдер авторитар-дүжүметсиг хажыдыышкынарның түңнелдери, социалистиг принциптерни үрээнинің уржуктары болганын, а кандыг чүүлдер бодувустуң чуртуустуң болгаш бүгү кижи төрелгетенниң депшилгезинге партияның болгаш чоннуң боттуг салыышкыны болуп турарын тодаргай аңгылап билир херек. Бистиң төөгүлүг салгал кежиивисте ёзулуг үнелиг бүгү-ле чүүлдерни чок кылдыр каррытыр, бистиң мөзу-шынар болгаш угаан-бодал угланыышкыннарывысты, социалистиг шилип алыышкынга болгаш коммунистиг перспективага шынчы чоруувусту чигзиниишкинге таварыштырар дээш оралдажыышкынарга удур шиитпирлиг демиселди чорудары эргежок чугула.

«Правданың», партийжи бүгү парлалганың хүлээлгези — ленинчи өөредигни амгы үениң ёзузу-биле бодап билиринде, ниитилелдиң эде тургустунуушкунунуң дуржулгазы-биле, оон идеалдары-биле ону боттуг сырый холбаштырарында. Ленинчи өөредигге шынчы чорукту хевээр арттырары — ол дээрге, оон мировоззрениезин болгаш методологиязын хөгжүдери, чаа түңнелдер болгаш ажыдыышкынар-биле байлакшыдары, тодаргай байдалга болгаш бодунуң үезинге бүрүн хамаарышкан чамдык формулаларны дүрүмчүдеринден шуут ойталавры, хажыдарының болгаш бууруу шаап бактаарының кандыг-даа оралдажыышкыннарындан ленинчи өөредигни, В. И. Ленинниң бодун камгалаары-дыр.

«Правда» болза буянныг, демократтыг социализмнин амгы үеде концепциязын ажылдап кылырынче угланган недергей дүрген хөгжүлделиг ниитилел бодалының, ниитилелдиң чаартылгазының дуржулгазын түңнээринің авторитеттиг индири болур, массаларның чогаадылгазы-биле, ниитилел дугайында эртемнерниң хөгжээни-биле теорияда болган практикада тывылган бүгү чаа, депшилгелиг түүлдерни тодаргай болгаш чедингир пропагандалаар сорулгалыг.

«Правданың» болгаш бүгү партийжи парлалганың хүлээлгези — ленинчи өөредигни амгы үениң ёзузу-биле бодап билиринде, ниитилелдиң эде тургустунуушкунунуң дуржулгазы-биле, оон идеалдары-биле ону боттуг сырый холбаштырарында. Ленинчи өөредигге шынчы чорукту хевээр арттырары — ол дээрге, оон мировоззрениезин болгаш методологиязын хөгжүдери, чаа түңнелдер болгаш ажыдыышкынар-биле байлакшыдары, тодаргай байдалга болгаш бодунуң үезинге бүрүн хамаарышкан чамдык формулаларны дүрүмчүдеринден шуут ойталавры, хажыдарының болгаш бууруу шаап бактаарының кандыг-даа оралдажыышкыннарындан ленинчи өөредигни, В. И. Ленинниң бодун камгалаары-дыр.

«Правда» болза буянныг, демократтыг социализмнин амгы үеде концепциязын ажылдап кылырынче угланган недергей дүрген хөгжүлделиг ниитилел бодалының, ниитилелдиң чаартылгазының дуржулгазын түңнээринің авторитеттиг индири болур, массаларның чогаадылгазы-биле, ниитилел дугайында эртемнерниң хөгжээни-биле теорияда болган практикада тывылган бүгү чаа, депшилгелиг түүлдерни тодаргай болгаш чедингир пропагандалаар сорулгалыг.

«Правданың» болгаш бүгү партийжи парлалганың кичээнгейниниң төвүнге киирер турар ужурлуг. Редакцияның болгаш оон журналистериниң чугула сорулгаларының бирээзи болза, партияның кижиже, оон сагыш-сеткилинче болгаш негелделхереглелдеринче угланган идепкейлиг социал политиказын амыдыралга боттандырары болур. Социал чөпүстүң болгаш бүгү кижи төрелгетенниң депшилгезинге партияның болгаш чоннуң боттуг салыышкыны болуп турарын тодаргай аңгылап билир херек. Бистиң төөгүлүг салгал кежиивисте ёзулуг үнелиг бүгү-ле чүүлдерни чок кылдыр каррытыр, бистиң мөзу-шынар болгаш угаан-бодал угланыышкыннарывысты, социалистиг шилип алыышкынга болгаш коммунистиг перспективага шынчы чоруувусту чигзиниишкинге таварыштырар дээш оралдажыышкынарга удур шиитпирлиг демиселди чорудары эргежок чугула.

«Правданың», партийжи бүгү

«ПРАВДА» СОЛУННУҢ ДУГАЙЫНДА

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арыда).

бот-орулга-чарылганы бүгү черге шингээдири, продукциянын цынарын экижитери болгаш бүгү ажылды чогумчудары-биле холбашкан айтырыгларны чайгылыш чок шиитпирлээри, курлавырларны долу ажыглаары, күш-ажылдың, будурулгенин болгаш керээниң сагылга-чурумун быжыглаары дээш демисел — бо бүгү «Правданың» болгаш массалыг информациянын өске-даа чепсектериниң ажыл-чорудулгазынга кол угланыышкын болган турар ужурлуг.

Оон-биле чергелештир будурулгени организастаарының экономиктиг дилээшкиннерден тыптып келген чаа хевирлерин шалыпкын болгаш ылаптыг чырыдар, экономиктиг бодап көрүүшкүнү хөгжүдеринге дузалаар херек. Будурулгенин хемчээлин, тус-тус девискээрлерин онзагай чүүлдерин, интеграсчы харылзаалар-ның кайы хире апаргының барымдаалап тургаш, аренданың, долу бот-орулга-чарылганың, керээниң, акционер болгаш амгы үениң өске-даа хевирлериниң үндезининге күрүне өнчүзүү ажылчы чонналрның демократчы өзу-биле утлап-башкарып турар өнчүзү кылдыр чаарты тургузары чугула сорулга болур. Чүрттүн экономиктиг хөгжүлдезиниң амгы үе-чадазында хууда күш-ажылчы өнчүнү, оон иштинде будурулгенин тепсек-херекселдеринге-даа тургузуп болур деп, партия санап турар.

Чаа чүвени бодап тып турар кижи бүрүзүн, чогаадыкчы коллектив бүрүзүн идепкейлиг деткиири, мурнакчыларның дуржулгазын чүгле пропагандалавайн, а оны дурген шингээдирин чедип алыры, күш-ажыл кижизиниң ажыл, амыдыралының айтырыгларын шиитпирлээринге бүгү талалыг дузалаары — парлалганың хүлээлгези.

Бистиң күрүневистин келир үези национал-дар арзында харылзаалар моон соңгаар кандыг янзылыг тургустуна бээринден улуг чергелии-биле хамаажыр. Ол чорук бистиң чүртүвүстүн улустарының болгаш эвээш санныг улустарының хөгжүлдезин, оларның хөй талалыг амыдыралын, национализмнин болгаш шовинизмнин янзы-бүрү илергейлээшкиннери-биле оларның идепкейлиг демисели-ниң нарын айтырыгларын хаяа бодамчалыг болгаш харыысалгалыг чырыдарын «Правданың» редакциязындан массалыг информацияның бүгү чепсектеринден негеп турар. Партияның политиказының чиңгине принциптери — чүрттүн бүгү девискээринге кандыг-даа нацияның хамаатысының эргелерин чайгылыш чок барымдаалап көөрү; эвилелдешкен республиказ-наларның суверенитедин боттуу-биле долдурары болгаш национал автономиялар-ның бүгү хевирлериниң бот-тускайлаң чоруун чаа деңнелге тургузары; чүрттүн бүрүн-будун чоруун хостуг болгаш дең эргелиг республиказ-ларның ниити сорулгаларны чедип алыры-биле боттарының эргелериниң чамдыызын Эвилелче эки тура-биле шилчидип турар федерация кылдыр камгалап арттырары.

Ниитилелдиң угаан-бодал амыдыралының бүгү талала-рын хөгжүдеринге болгаш багай чүүлдерден арыглап аштаарынга улам улуг салымыкынны киирери, чонның политиктиг, интеллектуалдыг болгаш культура күчүлам долу ажыдары болгаш байлакшыдары «Правдадан», бүгү партийжи парлалгадан негеттиниң турар. Социалистиг эрге-хөөлүдүг күрүнеги тургузарының чайладың болбас негелдези болур мировоззрение политиктиг болгаш будурулге культуразын, кижилер аразынга харылзажың чугаалажырының культуразын, экология, уран чүүл болгаш эрге-хөөлүү культуразын улуг хемчээлдии-биле хөгжүдүп байлакшыдарын байдалдың боду болгаш эде тургустунуушкунуң алыс утказы негеп турар.

Культураның бүгү күчүзү чүртта мөзү-шынар байдалын экижидеринче, кижи төрелгетенниң ниити мөзү-шынарының нормаларын бадыткап тургузарыңче угланга-ч турар ужурлуг. Маңаа хөй чүүлдер өг-бүлеже, школаже, уругларны болгаш бүгү аныяктарны кижизидиринче сагыш салыышкындан улуу-биле хамаажыр. Амыдыралчы чугула бо бүгү айтырыглар «Правданың» арынарынга калбаа-биле чырыттынган турар ужурлуг.

СЭКП ТК-ның органы партияның даштыкы политиктиг ажыл-чорудулгазын калбаа-биле көргүзер хүлээлгелиг. Чаа бодаашкынга үндезилеттинген оон политиказы боттуг түнелдерни берген: делегей бот-боттарынга удур туржур чоруктан хосталып эгелээн, чепсегленишкинни дүжүрериче, ядролуг чепсекти үе-чадалап узуткаарынче угланган чугула базымнар кылынган. Делегейге шериг талазы-биле чөрүлдээлер тургустунуп кээриниң айыылы чавызаан. Бо бүгү социал-экономиктиг талалың иштики сорулгаларын шиитпирлээринге дузалап турар. Оон-биле чергелештир кижи төрелгетенниң тайбың келир үезинин идеалдарын боттандырар төлээде, ам-даа улуг болгаш берге орукту эртер апаар... Ынчангаш бо чаагай сорулгаларны боттандырарынга идепкейлиг дузалажыры, оон-биле кады реакцияның, милитаризмниң бүлгаш империализмниң күштеринге удур демисежири — «Правданың», партийжи парлалганың сорулгазы.

Партия комитеттериниң «Правда»-биле болгаш бүгү партийжи парлалга-биле харылзаазын бүгү талалыг быжыглаарының чугулазы доктаалда демделеттинген. «Правда» солуннуң редакциязы, бүгү партия комитеттери парлаттынган материалдарның дээштиин хандырар дээш ажылды идепкейлиг чорудар ужурлуг. «Правдага» үнген принципиалдыг чүүлдерге партия комитеттериниң болгаш албан-дужаалдыг кижилериң кандыг янзылыг хамаарылгалыг боор турары, ол дээрге — чер-черде болгаш төпте эде тургустунуушкунуң кандыг янзылыг чоруп турарының тодаргай көргүзүү болур деп хөөредиг чок чугаалап болур. Ажык-чарлыг чорукту үкелеп көрбези база шүгүмчүлелди базары эргидеги байдалдарга болгаш таптаашкынга чайлаш чок чедирип келир. Партия комитеттери принципиалдыг болгаш боттуг чоруун көргүзүп, кижилернин негелде-хереглелдеринче кичээнгейни салып турар черлерде парлалтага үнген шүгүмчүлелдиг материалдарны дуза, частырыгларны ажып эртериниң база четпестерни чайладырының идепкейлиг аргазы кылдыр көрүп турар. Массалыг информацияның чепсектеринге үнген чидиг материалдарны чөптүг шүгүмчүлелдерден бодун камгалаарын оралдажыр, бодун частырыг кылбас кижи мен деп санаттынар, «багын чажырбас» кижилерже, халдааш туруп бээрлерге хамаарыштыр хемчег онаан деткинес чүве болза ажык-чарлыг чорукту хөгжүдер дугайында кыйгырыглар анаа-ла хоозун болу бээр.

Партийжи журналистер-биле харылзаага партия комитеттериниң ажылдакчылары оларны бодунуң эжи, кады ажылдап турар кижизи кылдыр санаар болгаш парлалганың дээштиин чедип алырынга дузалажыр, авторлар активин калбартыр, журналистер-биле эш хүүнүн байдалын бадыткап тургузар ужурлуг. Амыдыралдың тургузуп турар айтырыгларын шиитпирлээринге парткомнар биле парлалганың бир демниг хөделирип — эде тургустунуушкунуун гуманныг сорулгаларын боттандырарының, эрге-хөөлүлүг күрүнени тургузарының чайлаш чок негелдези болур.

Бо харыысалгалыг сорулгаларны боттандырары, ылаңгыя политиктиг плюрализминиң байдалдарында, бедик билдилиг болуруун, амыдыралче хандылап киирериң, профессионал мергежилдиг болгаш өткүт угаанныг болуруун «Правданың» журналистериниң бистиң бүгү партийжи публицистикавыстан иегеп турар. Ниитилелде чорудуушкунар эрге-ажыктарның болгаш сеткил-хөөннериниң демиселиниң байдалдарында хайныышкынныг чоруп турар: ынчангаш оларның дугайын бодамчалыг болгаш шынныы-биле база ажыл-херекти эки билир болгаш сонуургалдыг туруштан сеткилдиң ханызындан бижиир херек. Болүүглежир, бодунуң эрге-ажыын камгалаан үүлдер чедип алыг. саар, бодун тогдунар болгаш массалыг информация чепсектериниң парлаан үүлдеринге кижилер таарзынмас, чоннуң чөптүг хомудалын тывылдырар чоруктарны журналистиканың практи. казындан чайладыр херек.

Социалистиг Ада-чуртунга бодунуң чонунга бараан болуру — интеллигенциянын эң эки төлээлекчилериниң кезээде сазагай талазы болуп келген. Үнүп турар материалдарның үткази, парлаан сөстүң шынныы дээш редакторлар боттары хууда харылаар ужурлуг. Кайы-даа участок-та ажылдап турар болза, коммунист-журналист партияның бодамчалыг, амгы үедеги идепкейлиг дайынчызы болур ужурлуг.

«Правда» солуннуң редакциязының партия организациязының ажыл-чорудулгазын солун ажылдакчыларының чогаадыкчы күжениишкиннерин идепкейжидиринче, оларның журналисчи мергежилин болгаш политиктиг билиин бедидиринче, бот-боттарындан негелделиг чорукту болгаш партийжи эш хуу байдалын тургузарынче, эде тургустунуушкунуун салым-чолу дээш коммунист бүрүзүнүң харыысалгазын күштелдиреринче үгландырар деп доктаалда демделээн.

Корреспондентилер четкизин калбартырының, корреспондент пунктуларының ажылдаан турарының, оларны долгандыр автор активин организастаарының болгаш калбартырының, бодунуң корреспондентилериниң ажылчорудулгазының психологтуг болгаш профессионал онзагай чүүлдериниң, оларның редакция аппарадынга болгаш харылаан турар девискээрииниң амыдыралынга база тус черниң политиктиг, социал, хөй-ниитиг институттарынга болгаш организацияларынга туружуун айтырыглары «Правданың» редакция коллегиязының база редакция коллективиниң кичээнгейиниң төвүнде турар ужурлуг.

Солуннуң корреспондентилериниң боттарының хүлээлгелерин үре-түңнелдиг болгаш ажыктыг күүседиринге чер-черде партия организацияларының эки болгаш, көскү ажылы болза, коммунист бүрүзүнүң ажылындан, деткимчезинден, дузазындан улуубиле хамаажыюын утпаза чогуур. Ындыг болганда партия кежигүнү бүрүзү каяа-даа эң-не идепкейлиг, харыысалгалыг болур.

Амгы Тываны 30—40 чылдарга канчап деңнээр бис. Сайзырал улуг. Малчынарывыста бедии телевизорну көрүп, бажыңнарда чурттап орарлар эвээш эвес. Бедүүн ажылчыннар кедээ, суур, рәйон Советтеринин. Тыва АССР-ниң улус депутаттарынга соңгуткан. Бо дээрге биче улустарга В. И. Ленининң тургусканы Коммунистиг партиянның ачызыдыр. Бодум дугайты Ленининң чуруу-биле каастаан, кызыл партбилетти чүрек дужунда кармактап алган, эртикен үелер-биле бо үени деңнештирип, чоннуң үоогган кылгаш, хөйүмну хөйлең кылгаш, нам, чазактың ачызында тайбың дээрниң адаанда хостуг, чоргаар чурттап, ажылдап чор мен.

Тываларның «Тоткан ыт ээзин ээрген» деп үлегер чугаазы ышкаш аравыста эвээш-ле санныг кижилер партияның ат-алдарын кудуладып, ажык чок, майы хамаанчок чүве чугаалап, ылангыя ол-бо кызыгаар деп үндезин чок айтырыглар көдүргенииң бичин-даа ажыы чок.

«Узун эдек бутка ораажыр, а узун дыл башка ораажыр» деп үлегер домакты бодап алгаш, анаа чорааның дээре боор.

М. С. Горбачев 300 мил-лион ажыг кижини, а Г. Ч. Ширшин 300 мун ажыг кижиниң амыдыралы, тайбың келир үези дээш шудургу ажылдап турарын угаап билзе чогуур.

Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның Платформазын үүлдүгзүүрүп деткип, партияның ат-алдарын бедидер дээш эки ажыл-даарының мээнг бодумнуң, бүгү коммунистерниң ыдыктыг херээ деп санап чоруур мен.

Кириллов МОНГУШ.

Ажылчын.

«Алдан-Маадыр» совхоз.

ЫДЫКТЫГ ХҮЛЭЭЛГЕВИС

1971 чылдан бээр партия кежигүнү мен, бо үениң дургузунда партия, комсомол ге организацияларынга секретөрлээп, партийжи даалгаларны багай эвес күүседип келдим. Партия ажылдакчызы кижиниң ажылы хөй талалыг чай чок болурун бүзүрел көрдүм. Партия эге организациязының секретары кижи хүралдың илеткелин доктаалын белеткээри, кежигүн хүлээп алырының документилерин кылыр, көскү агитацияже, политиктиг өөредилгеже, аныяк коммунистер-биле ажылче сагыш салыры дээш өске-даа хөй санныг айтырыгларны шиитпирлээр апаар. Ону кылып турда-ла чамдык четпестер үнүп кээри хөйге билдингир.

Коммунистериниң аразында партийжи даалгаларны кошкак күүседир, хөй-ниитиниң ажылынга киржилгези кошкак кижилер ам-даа бар. Ол хирезинде хүралдарга шүгүмчүлел кылырынга кончуг ынак, шыдаар шаа-биле ажылдап турган улустуу бактаар хөөнүн илередир. Шак ындыг кижилер-биле эптешпес болза эки, олар эде тургустунуушкунга кайы хире үлүүн киирип турарын шынгыы айтырар деп санадыг мен. Партия эге организациязының эки болгаш, көскү ажылы болза, коммунист бүрүзүнүң ажылындан, деткимчезинден, дузазындан улуубиле хамаажыюын утпаза чогуур. Ындыг болганда партия кежигүнү бүрүзү каяа-даа эң-не идепкейлиг, харыысалгалыг болур.

Амгы Тываны 30—40 чылдарга канчап деңнээр бис. Сайзырал улуг. Малчынарывыста бедии телевизорну көрүп, бажыңнарда чурттап орарлар эвээш эвес. Бедүүн ажылчыннар кедээ, суур, рәйон Советтеринин. Тыва АССР-ниң улус депутаттарынга соңгуткан. Бо дээрге биче улустарга В. И. Ленининң тургусканы Коммунистиг партиянның ачызыдыр. Бодум дугайты Ленининң чуруу-биле каастаан, кызыл партбилетти чүрек дужунда кармактап алган, эртикен үелер-биле бо үени деңнештирип, чоннуң үоогган кылгаш, хөйүмну хөйлең кылгаш, нам, чазактың ачызында тайбың дээрниң адаанда хостуг, чоргаар чурттап, ажылдап чор мен.

Тываларның «Тоткан ыт ээзин ээрген» деп үлегер чугаазы ышкаш аравыста эвээш-ле санныг кижилер партияның ат-алдарын кудуладып, ажык чок, майы хамаанчок чүве чугаалап, ылангыя ол-бо кызыгаар деп үндезин чок айтырыглар көдүргенииң бичин-даа ажыы чок.

«Узун эдек бутка ораажыр, а узун дыл башка ораажыр» деп үлегер домакты бодап алгаш, анаа чорааның дээре боор.

М. С. Горбачев 300 мил-лион ажыг кижини, а Г. Ч. Ширшин 300 мун ажыг кижиниң амыдыралы, тайбың келир үези дээш шудургу ажылдап турарын угаап билзе чогуур.

Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның Платформазын үүлдүгзүүрүп деткип, партияның ат-алдарын бедидер дээш эки ажыл-даарының мээнг бодумнуң, бүгү коммунистерниң ыдыктыг херээ деп санап чоруур мен.

Кириллов МОНГУШ.

Ажылчын.

«Алдан-Маадыр» совхоз.

XXVIII съезд: *саналдар, бодалдар, шүгүмчүлелдер, сүмелер*

ЧАСТЫРЫГЛАРНЫ ЭДЕР

Мен партияның шынчы кежигүнү болганымда, билеттерин дужаап турар коммунистерниң үзел-бодалын билип шыдавас-тыр мен. Ол дээрге таптаашкыныг үеге кирип алгаш, эрге-дужаал бодап, партияның ады-биле чагдының алгаш, байып, сегерел аликсаан кижилер деп бодаар-дыр мен. Ындыгларга эде тургустунуушкун кала тааржыр деп!

Ада-чуртүн Улуг дайзынның үезинде партия кежигүннери кызыл билеттерин хойлап алгаш, дайзын-биле өлүмнүг демиселче кирип турганнар. Ам ындыктыг кызыл билетти өрттедип турларны көргеш, кижи кайгай бээр. Харын-даа фашист дайзыннарның үүлгедиглери кижи сагыжынга кирип келип.

Партияның ат-алдары оон бирги удуртукчуларындан кончуг хамаажыр деп билип чоруур мен. Сталин үезинде кижиге кижи чүдүүр чоруктуң уржуу-биле авыяастыг, чашпаа, ийи арынныг болур чорук нелтерээш, кижилернин сагыш-сеткилинге коргуушкун-биле чергелештир болдун камгаланыр чүткүл тыптып келген.

Хрушев үезинде кижиге кижи чүдүүр чорукту илередип эккелзе-даа, оон шынын чедип ап турду.

Чонга ханы сойгалавайн, лозун ёзузу-биле чорутканы ол үеде улуг дээштиг болбаан. Партияның шынчы оруун бүзүредип, эчизинге чедир тургжуп шыдавайн, кодээ ажыл-агыйга улуг частыг [illegible] кылдынган. Кодээнин чонун суургүн байдалче албадалбиле шилчидип, чоннун хуудa мал-маганың хавырганы база-ла партияның частырыы болуп артып калган.

Брежневтин удуртулгазы база-ла ленинчи партияны шынчы удуртуп шыдаваан. Чүрттө болуп турган чамык бергедээшкиннерни чажырып, кылдынган, кылдынмаан-даа ажылды отчётче киирип, чүгле «ура»-биле чурттап турган, бөгүнгү кризистиг байдалга чедип келген бис. Шак мындыг байдалдарга чоннун үну, оон ролю кара дыңналыр көстүр боор. Бажың алырда-даа, ажылга киреде-даа, эртем, өөредилге чедип алырда-даа хээлилеттинер, күрүнени өнчү-хөрөнгизин бодунга иилгээлип алыр, ажыл-агыйжы эвес чорук чоннуң кижизидилгезинге, моральдыг мозу-шынарынга эң-не багай салдарын чедирген. Брежневтин үезинде массалыы-биле арагалаар чорук өөскүп, арага-биле чурттуң орулгазын совхозта-даа ындыг. ажыл кылбас, а чүгле кайы бир арга-биле хөй акша тып алырын бодаар-дыр. Ажык-тыг ажыл кылыры бодавас. Кезек үеле чыгыы биле өш. күнү ажык-дузазы чок мал-дар дээш дужаарын дужаап. чиирин чип, коданнарны хоозураткан болгай. Чангыс аъдын улус дужаапкаш, эзе-рин аалга чүктеп алгаш кээп турду. Өшкүзүп, аъдын сатпастарны коргудуп турдулар. Мурунда тургулаан удуртукчуларның частыгыр-дарын ам харын М. С. Горбачев эдип турары бо шыкажыл.

Арменияны, Азербайджанны көрээлинер. Олар багай амыдыралдыг болгаш ынчап, харын мырынай хамаатты дайын өөскүдүп турбаан болгай. Тываларның чугаазыбиле алырга, кижи тоткаш ынчап калчаарай бээр дээр боор чүве.

Партия херек чок деп сурттал дыңнаш, бистин чамдык аныяктарывыс СЭКП-ге киреринден ойталап тур. Ол чүл? Дыңнап, ромнуп көрүп турарга аас-чуга талазы-биле-даа шыырак-ла бис. А чогум хөл-биле тутказ киреринде дээрге, ындыглар чүге ээвээжиз? Бистиң чамдыктарывыстың харыысалга чогун, чүгле хүн эртеринде турарын кайгаар-дыр мен.

Үнген ажыг чылдар дургузунда малчыннап келдим. Мен 1965—75 чылдарда көдээ Совет күүскомун даргалап турдум. Бир-ле хуралга санал бергеш, айтырыым көзүрүм. Индиреден дүжүп көзиримге, чанымга орган таныырым дарга мынча диди: «Силгиирден (киш кежин ынчаар адааны ол) тутсупкаш, дүрген шиитпирлеттип алырла болгай. Даргалар-биле ынчаар ажыл-херек күүсеттип алыр коор, канчап билбес силер».

Ынчангы үелерде хөй янзы нарыялар сөөлүнде келгеш чилер, чаңгыс улус совет нацию деп чон турар. Өске дылдар херек чок чаңгыс орус дылды өөренир, чаңгыс ол кедилиг дижип турду. Национал айтырыг талазыбиле Ленин башкынын чагыын хажыдып, тус нацияның өөүр-хевирин, аажы-чаяы, культуразы өске нациябиле чаңгыс хепке кутпаа бээр деп меге өөредигнин ужундан ам национал чөрүүдээлерге четтивис.

Бо бүгү частырыгларны амгы үениң эде тургустунугап, ёзузу-ла экиже чүткүлдүг Коммунистиг партиязы эдип, чоннуң амыдыралын экижилер ужурлуг. Ол дээш амгы партияга улуу-биле идеген чоруур мен.

Олзай МААДЫ.

Кызыл хоорай.

КАЖАН ЧЕРЛЕ АЖЫЛДАП ЭГЕЛЭЭР БИС

Партияның XXVIII съездизиже СЭКП ТК-ның Платформазын улуг сонуургалбиле номчуп таныштым. Ынчангаш өске эштер-биле бир дөмей, аңаа хамаарыштыр бодумнуң санал-оналымны чугаалавайн барбас аргам чок. Ам бо чылын партияның ээлчеглиг XXVIII съездизи болур деп турары өөрүнчүгдүр. Чүге дизе бисте шиитпирлээр ужурлуг айтырыглар аажок хөй болгаш нарын, берге-даа.

Берге дээримниң бир чылдагааны болза, ам кээп Коммунистиг партия биске херек чок деп алгыржып турар апарды. Партиявыс алдарлыг орукту эртип келген болгай. «Партия мээн автын акшам чип турар» жижирлер бар-дыр. Айда 2-3 рубль азы оон-даа эвээш акша-дадывыр төлеп-кеш, кижи кайын ам оон ядарай бээр деп. Дыңнап, көрүп, ынмчуп турарга, СЭКП-ге, М. С. Горбачевка, Политбюрога удур сөстер бижип алгылаан, кудумчуже үнүп турар улустар база бардыр. Боттарывыстың четпестеривисти оларга чарбаан херээвис үүг боор. Коммунист кижи бүрүзү чурту күүч-шыдалдыг, оон чону тодуг-догаа, эртем-билиглиг болуруун-да күзээр болгай. Четпестер дээрге бистерниң боттарывыстың херээвис-тир.

Чажыт эвес бистиң чамдыктарывыс.

«Бай-Тал»

ПАРТИЯГА АРТТЫРБАС

СЭКП-ниң XXVIII съездизи удавас болур. Съездиниң хүн айтырыында партия-ның күштүг болуп турар Устава-ның үениң негелдезинге дүүштүр немелделер болгаш казылдалар кылыры-биле кирип турар болганда, аңаа хамаарыштыр каш бодалымны чугаалаксадым.

Партияның ат-алдарының кудулаң батканынга арагадарылаар, улус чонга каржы-хажагай, өре-самчыгдал болгаш өске-даа ёзу-дүрүм чок чүүлдер кылып чоруур коммунистер, партия ажылдакчылары улуг бууллуг. Ындыгларны шынгыы хемчег алганы-биле партияга арттырып каары хөй болгай. Мээнин-биле болза, кандыг-даа чүрүм үрээн коммунистни партияга арттырган хөрээ чок. Ынчаш партия өөдежок-тардан арыгланыр.

Донгак МИЖИТ.

Хоочун коммунист.

Ак-Тал суур.

Апрель 8 — Агаардан халдаашкынга удур камгалал шериниң хүнү

ДЭЭДИ ХҮЛЭЭЛГЕ—СЕРЕМЧИЛЕЛ

«Тыва кобальт» комбинаттың транспорт цегинде ой машина-техника бар. Ында чүүк машиналары даг породаларын комбинатче сөөртүп, автобустар суурлар аразында чурттакчыларны, будурулге комбинадынче ажылчыннарыны үзүк-соксавал чокка доктаамал дажыглап турар. Машиналарның доктаамал ажылдаарынга автобудурулге парыгында эң шыырак слесарьларны, мотористерни быжыглаан. Бо цехтиң коллективи он дөрткү беш чылдың баштайгы чылы —1990 чылдың бирги чылының үш айларының планныг даалгазын ажыр күүсеткеш, коллективтер аразының чарыжынга мурнакчыларның одурүүнда кирген.

Сентелгениң мурнакчыларының аразынга хоочун моторист Митрофан Михайлович Кайнаков кирген. Ол машинаның «чүрээ» — мотор сентелгезинге 13 чыл ажылдаан, алдыгы разрядтың моторизи.

ЧУРУКТА: М. М. Кайнаков ажыл үезинде.

Алексей СОДУНАМНЫҢ фотозу.

— Ада-чуртүн Улуг дайзының чылдарында бо шериглериниң төөгүзүнге балалбас иштер артып калган боор аа?

— Езулуг-ла маадырлыг чоруун көргүскеннер. Фашистериниң ужар үүлүнден чүрттүн улуг-улуг үлетпүр төптерин, коммуникацияларны бүзүрелдиг камгалап, а чамдык таварылгада зенитниг артиллерия танкыларга удур камгаладың өзээн тургузуп турган. Маңаа найысылап Москваның камгаладың чугаалаары артык эвес. Москваже агаардан халдаашкынга дайзының 9 мун хире бомбалакчы самолёттары кижип турган. Оларның чүгле 243 хирези сорулгазын күүседириниче чүткээн. Совет ужудукчулар амы-тының безин харамнанмайн турган. Олар Москва чоогунга дайзының 23 самоледун буза тавараан. Агаардан халдаашкынга удур камгалал шериниң ужудукчулары дайзының 1305 самролдун, 450 танкызын, 5000 хире автомашиназын чок кылган болгаш 250 артиллерия батареязын база зенит-пулемёт точкаларын сандан үндүрген.50 мун хире солдаттарны болгаш офицерлерни узуткаан. Бо чүгле оларның найысылап чоогунга көргүскен дайынчы херектери-дир.

— Силер бодаарыңарга Агаардан халдаашкынга удур камгалал шериниң лайын сөөлүндеги оруу үүнүнбиле ылгалдыгыл?

—Бирээде, чүрттүн агаарын камгалаары улам-на нарыыдай бергеки. Эртем-техниктиг депшилге шалыпкын хөгжөөн. Ону чамдык империалистиг күрүнелер өскээр ажыглай берген. 1960 чылдың майны самтыыл. Дыка бедик ужар У-2 «Локхид» дээр самолет бистиң кызыгаарывысты үрээн. Ону андара адар хамаанчок, дээрден тып алыры кончуг берге турган. Ынчалза-даа «Локхид» бистиң чүртүвүска «сөөгүн» салган ышкажыгай. Ийиде, дайзын сөөлүндеги чылдарда бо шериниң стратегтиг структуразы шүүт өскерилген, үндезинин-биле чаартынган. Радиотехниктиг, зенитниг ракета шериглери болгаш шүүдүгедекчи ужар үүл немешкен.

— Херек апарган таварылгада ол бүгү система канчаар хөделип апаарыл?

— Баштай-ла ажылче радиотехниктиг шериглер киирер. Олар бүгү-ле шериг кежигүннерге бүгү талалыг болгаш ядыу характеристиканы — дайзының самолеттарының бедиин, дүргенин, үгшиин, кайда чоруурун шалып дамчыдып бээр. Амгы радиолокация станцияларының аргалары кончуг улуг. Оларның кол үндезини — амгы үениң электрониказы, автоматиказы, электротехниказы боон турар.

Кайыын-на айыыл дирегилип келир болдур, аңаа удур бистиң шүүдүгедекчи самолеттарывыс агаарже кодурлуп үнер. Оларда чаа ракета комплексининг дериглери бар. Олар боттарының камгалап турары объектилериндеи дыка ыракта дайзының от точкаларын узуткап шыдаар аргалыг. Ужар чүүлбиле кады зенитниг ракета шериглери дайынчы туружун кажан-даа коштатпас. Олар—бистиң шаап халдаар күштүг чепсээвис.

Бистиң шериглериви-сте экономикага үндезилеттинген улуг өскелиишкиннер, чаартылгалар болган. Сөөлгү чылдарда хөй-хөй участоктарда эрги техниканы чаа техника-биле солаан бис. Чоокта чаа МИ-26 дээр чаа аар вертолеттарны алдывыс. ССРЭ-ниң барык-ла 60 мун километр шөйлүл чоруй баргаш кызыгаарын дургаар бистиң шериглеривис туруп турар. Олар Арктикада, Памириниң дагларында, Ыраккы Чөөн чүкте, элезиниг ховуларда, тайгаларда бар.

— Чепсектиг Күштериниң санын кызырып турар болгай. Аңаа хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер, Игорь Михайлович?

— Агаардан халдаашкынга удур камгалал шериглеринге ол шоолуг «дегбейи» барган. Чүге дээрге бистиң шериглеривис чүрттүн камгалал күчүзүн хандырып турар болгай.

— Силериниң шериглеринде эде тургустунуушкун канчаар чоруп турарыл?

— Ниитизи-биле ону кончуг чүүлдүгзүүрүп хүлээп алган бис. Ынчалза-даа дорту-биле чугаалаайн: ол мээң сеткилимге ам-даа четпейн турар. Чамдык офицерлер таптаашкын үезинден үмзээн. Эрги ёзу-биле ажылдап турар. Карак чаап, харыысалга чок, эренгейлээр фактылар ам-даа хевээр. Эки-ле чүвевис—ол бүгүнү ажык-чарлыы-биле буруу шаап, эдип ап турарывыс. Принципиалдыг, шынгыы негелденин өзүп турары. Ол дээрге бистиң мурнуувуста турар сорулгаларны күүседиринин үндезини-тир.

(СЭТА).

КИЧЭЭН, КИЖИ

(ЧААГАЙ СЕТКИЛДИҢ КИЛЕҢИ)

Арганы көр: чемдиктелбээн ыяш чок-тур.
Аккан чулуу — карак чажы, ханы ол-дур.
Тооруун, кадын сывы-биле сыырыпкаиын.
Докпак пөштер, чадаң үңүш чеже-дир, чээ?
Бодан, кижи!
Болгааның көр, оон башка.
Бойдус сенн кезээ-мөңге хозуп каапгар!
Арылар өө, уялар-даа менди артпаан —
Аазаткан куш оолдары ыглаан-сыктаан.
Өрү дээрде ушкан кушту дүжүр адып.
Өскүс байлаң артпааже, суг шүүрээр-дир сеи.
Шеглеп, Кижи.
Чепсээң ырат, оон башка.
Черинң кежин шиңгээл болбас — хырның чарлыр!
Аңнарны көр: үрезинн үстүр чыгаан.
Артканнары дирнгге-ле нрээн, чыдаан.
Аткап чуңмаң сооңдан шагда үне берген—
Анайының думчуу каткан — та бар, та чок?
Өйлеп, Кижи.
Өөнделеп көр, оон башка.
Өлүт-даа бол, байлак истиг — сүрүп келир:
Амдыызында арны кижи оор соң-соң
Аң-мең туржук, кижи тының үзүп болур.
Адак сооңда, боду барып агларгар —
Араатанче ынчаар дедир төрүттүнер!
Кичээң, Кижи.
Хинчек кылба, оон башка.
Килең, каргыш, олзуңзе-даа, сенн тып аар!

Салчак МОЛДУРГА.

КЫЗЫЛЧЫЛАР ТИИЛЭЭН

Шыдыраага элээди оолдарның болгаш уругларның республика маргылдаазы болуп эртикен. Аңаа 11 команда киришкен. Бир команданың составында ийи элээди оол, азы бичии оолдар, бир уруг киришкен. Команда аайы-биле тиилекчилерни илередириндеи аңгыда элээди спортчулар хууда бирги чер дээш база ойнаан. Ужуражылгаларны швейцар система барымдаалап чоруткан.

Элээди оолдарның маргылдаазынга Кызылдың көдээ ажыл-агый техникумунуң сургуулу Лев Балдан 8 салыгга кымга-даа уттурбайн а артканнарын хайымчал каап, тиилеп үнген. Ийиги черни 9 дугаар школаның өөренирнзи Б. Ооржак эллээп. Кызылдың 2 дугаар школазынган О. Дамбиев. Өвүр районнуң төлээзи А. Монгуш үшкү, дөртку черлерде болган.

Уруглар аразынга эртикен маргылдаага Кызылдың бир дугаар школазының өөренижчизи Аяна Дамбиева бирги черни бүзүреллиг эллээп. Ийиги, үшкү черлерде Б. Кек-оол (Кызыл өйүү) биле Чаа-Хөл ортумак школазындан келген башкы классчы А. Минчит-оол болган. Аңаа тускай шынчылды база тывыскан.

Кызыл хоорайның шыдыраачылары команда аайы-биле база тиилээн. Ийиги черде Кызыл районнуң Элегес школазының командазы болган. А үшкү черни өвүр-жүлер эллээн.

Ук чемпионаттың тиилекчилери—Б. Ооржак, О. Дамбиев, А. Монгуш, А. Дамбиева, А. Минчит-оол Абакан хоорайга июнь 18-тен 27-ге чедир эртер РСФСР-ниң чартын финал маргылдаазынга киржирлер.

Николай ШИШИГИН.
Мэргылдааның кол судьязы.

ХУУДА БИРГИ ЧЕР ДЭЭШ

Профэвилелдериниң Бүгү-чилел эки тура куш-культура болгаш спорт нитилелиниң Тыва область чөвүлелиниң хууда бирги чеги дээш эр, херээжен улустарның шыдыраа маргылдаазы эгелей берген.

Ында 26 эр, 7 херээжен киржип турар. Эр улус шыырак состав-биле ойнап эгелээн.

Үш салыг доозулган соңда Сергей Севээн (Ак-Довурак), Сүрүң Идам (Каа-Хем), Лев Балдан (Кызыл) амдыызында өске шыыраачыларны мурнап турар.

Маргылдаа апрель 8-ке чедир үргүлүлээр.

Шак-биле дүрген ойнаарының маргылдаазы доозулган. Бирги черни Сергей Севээн, ийигизин Лев Балдан эллээн.

Кызыл-оол ЛАЙДЫП.
Кызыл хоорай.

МЕТОДИСТЕР ӨӨРЕНИР

Даарта республиканың совхозтарының күш-культура талазы-биле методистериниң семинары эгелээр. Аңаа Тыва аргоүлетпүр эвилелиниң көдээге күш-культура болгаш спортту сайзырадыр талазы-биле сорулгалар дугайында чүртта күш-культура болгаш спорт шимчээшкинниге амгы үеним негелделери база сорулгалары деп лекцияларны дыңнаар а ол ышкаш күш-культура коллективтериниң дүржүлгазын солчур.

Семинарның киржикчилери спорт школаларының ажылы-биле таныжар. Ол ышкаш «Шын» солуниун организастааны «төгерик столга» киржир.

(Бистиң корр.).

САНДАК ДАРГАН

• Амыдыралдан чугаа •

Ак-Түрүт чурттуг Кадыг-Бышкак ирейиң шаанда чаңгыс оглу Сандак тергиин шевер дарган болган. Ада-чурттуң Улуг дайынының мурнуу чарыында, 1940 чылдың күзүнүде, Сандак дарган хол боозун (наганы) боду бүдүрүп, чеди аттынар өттүг чепсекке чес баштыг октарны кылгаш, Борбак-Арыгга Шиви-Кудуруунга бооп чорупкан турганы Чадаананың камгалаар черинге (Тыва Арат Республиканың Иштиин чергелер хамыдының Чөөн-Хемчик сайындазынчаарда чонга коргунчуг төлээ черинге) дораан-на дыңналы берген.

Чадаананың камгалаар черинин ажылдакчызы улуг лейтенант Седен-оол ийи шагдаалыг чедип келгеш, бир дүне Сандактың өөн тепе дыылаан ышкаш кылдыр чиндээн сөөлүнде, ону тудуп аппарган. Чадаанага ону чеди хонукта кара-бажыга олурткан сөөлүнде, ындыг «хортан» чепсекти бүдүрбес дугайында ооң аксы-сөзүн ап, ходунуң үжүүн бижиткеш, муи-не салып чорудупкан. Кара-бажыга ону үш-дөрт хонукта аъш-чем бербейн, улуттайн «сөглевес болзунза, бо дүне Баян-Дугай ховузунга ап-парып боолап каар бис, кымны өлүрер дээш хол боозун кылып алдың?» деп коргудуп, аңаа кыжаңып, байысаап турганын Сандак пат-ла ырмазы сынып, чүгле кадайынга безин сымыранып чугаалаан.

Чартык ай четпээнде безин Чадаананың камгалаар черинин ажылдакчылары бир дүне база катап ону тудуп аппарган. Оон ийи холун ооргазының артынга так кылдыр хүлүп каан. Сандак дарганың авазы, кадайы, кыс дуңмалары, эмгежок ажы-төлү ыы-сыгын теп чыдып калган. Чүгле алазы ирей бодун туттунган. «Ажырбас, шын-ныг чүвениң ужуру кажан-даа черле тыпты бээр» деп чугаалап олурган.

Камгалаар черинден келген боо-монгулуг даргалар Сандакты айтында-ла хүлүп алгаш чорүй барган болганда, кортпас аргажок. Ак-Түрүттүң ынчаар туттурган кижилер ооң мурнунда ис чок чидип турган. Чижээ, сумунуң эң-ие хүндүлүг кижилериниң бирээзи, шаанда ядыы арат моге Көк-оолдуң «контр» дээш шак ынчаар тудуп аппаргаш, удаваанда боолап каан. ТАРН ТК-ның ынчаарда кежигүнү турган бир кижи күзүн болдуңнан болгаш МЧАЭ-ниң (мал чер ажылының эштенилгезиниң хөй сараат сигенин боду өртгедипкеш, «Көк-оол өртеткен» деп демги камгалаар черинге бижимел-биле билдирген. Чүге дээрге «ТК кежигүнүң» чашпаа, хойчу чоруун Көк-оол хөлчок кочулаар, буруу шавар чораан.

«Контрреволюшчу» Көк-оолдуң Дүктүг-Базырның, Хирбаанын төрели-дир сен. Ак-Түрүт МЧАЭ-ниин сигенин өртгедиринге киришкен сен» деп Сандак дарганы буруудадып хей черге нүгүлеп турган. Ынчаарга Ак-Түрүтүнүң № 8 арбанының даргазы Намчал, ТАРН-ның ол үеде суму комитединиң секретары Чөжжей-оол суму даргазы Хилик олар Чадаананың камгалаар черинге баргаш, Сандак дарган ол «контрларның» көңгүс төрели эвес дээрзин бадыткаан сөөлүнде ону амсалып чорудупкан. Ынчалзажок Сандак дарган бодунуң кара туразы-биле хол боозун будүргеси дээш Чөөн-Хемчик кожуунуун шүүтү чери ону 60 кулаш ышка торгаан 30—40 чылдарда болгаш 50 чылдарның эгезинде арат кижинин эмтыны, эрге-шөлээзи өскүс анай өртээнге безин деннежип шыдавас турган-дыр. Ындыг коргунчуг үени амгы үеним аныяктарның билип алыры черле артык эвес боор.

Немец-фашистиг эжелекчилерге удур Ада-чурттуң Улуг дайыны эгелээн сөөлүнде бүгү Тывага ышкаш, Ак-Түрүтгө ооолчеи шериг база тургустунуп эгелээн. 18 хардан 55 хар чедир эр, 18-тен 45 хар чедир херээжен улусту шериг херээнге өередири-биле Тываның Араттың революстуг шериниңден Дамчай башкы Ак-Түрүтгө чедип келген. Сумунуң 12 арбан бүрүзүнге бир-бир взводту, суму төвүнге 2 взводту тургускан. Бир взвод 12 дайынчылыг ийи салбыр составтыг. Салбыр командири улуг сержант, дузалакчызы биче сержант, взводтуп политузурттунчузу, командири биче лейтенант, батальон командири капитан, комиссары улуг лейтенант шериг дужаалдыг турган.

Ооолчеи шеригниң дайынчылары болгаш командирлери беш-адыр кадаан бөрттерлиг, тускай хептиг, дүүрге бооларлыг. Дүне походка кылып, күруг дары-биле Шолук-Ховуу сыныппас кылдыр диледип тура хонар турган бис. Шериг башкызы Дамчай бистерни дайынчы боо-чепсек аймаан, эзлчегде, данчының, гранаталы, аар, чиик пулеметтарны, селемеии ажыглап билир кылдыр өөредип каан. Гранатаны ыраыр октаарының ортумак хемчээли бежен метр. Бир хүн шериг кичээли, дараазында политкичээлди эрттирип турган бис. Политкичээлдиң кол темазы—фронтуда байдал. Ада-чурт ССРЭ-ге дузалаары, херек болу берзе, амы-тыны халадан чокка бээри улустарның ленизин кайыралынга ооолчеи шериниң дайынчыларын кижизидери.

Ооолчеи шериниң дайынчыларының болгаш командирлериниң беш-адырларын, шериг демдектерин бүдүрүп кылыры Сандак дарганга дааскаш, шериг өөредилгезинден ону хостап каан бис. Сандак дарганың уран-шевер холубиле сиилбип кылган беш-адырларының, шериг демдектериниң чаражын түү дээр' Оларның ону хүрең-кызыл, Тываның Араттың революстуг шериниң беш-адырларындан, демдектеринден көңгүс ылгашпас. Сандак дарган ол бүгү беш-адырларны, шериг демдектерин биске саткаш, өртээн чып турган. 1943 чылдың февральда, Кызыл Шеригниң ооң шыдаар шаа-биле киирген үлүг ол-дур ийин.

Алексей ДУГЕРЖАА.
Журналист.

«Тыва» ансамбльдиң дуңмазы

Республиканың ангы-эңгы булуңнарында янзы-бүрү ансамбльдернин төрүттүнүп, тургустунуп, быжыглып турары — бистиң амгы бо үевистиң бир онзагай талаларының бирээзи. Чагырар, дүжаар үеде улус чүгле айтыышкын, дужаал манап, шимчеп хөделир, база таптаашкын үезинде — чүү-даа чүвеге сунду сонуургал чок чоруундан оттуп, үштүнүп, эде тургустунуушкунуун оруунче кирип турарының база бир чижек барымдаазы болуп турар.

Сөөлгү чылдарда хөй-хөй ыры-хөгжүмнүг болгаш аас чогаал ансамбльдери кестүгүлеп келгилеэп. Оларның аразындан сыгыт, хөөмей болгаш чоннуң үттүндуруп бар чыткан национал чанчылдарын, ёзулалдарын дио-гизип, нептередир сорулгалыг тургустуунгулаан ансамбльдер онзагай черни эзлеп турар.

Чүгле Тывага эвес, оон дашкаар-даа республикалар-га, крайларга, чурттарга чоруп, ат-алдары билдинде берген ансамбльдеривис: Тываның күрүненнің ыры болгаш танцының «Саян» болгаш ыры-хөгжүмнүг «Аян» ансамбльдериниз бодунуң чоннуун ыры, хөгжүм, ёзулал, чанчылдарынга үндезилеттинген программалар, лыг концерттери-биле аалдагылап чоргулааш, улуг-улуг чедишкиннерлиг болуп тургуланының билир бис.

Сөөлгү үеде чаа тургустунган «Тыва» ансамбль программазын арыг аас чогаалынга — чоннуң ыры, хөгжүм, хөөмей сыгыт ёзулал, чанчылдарынга үндезилег тургусканы-биле база ында ёзулуг талантылыг, чангыс аай чаагай күзел-чүткүлдүг артистер бөлдүнгени-биле онзагайланып турар. Бодунуң онзагай талантызы-биле болгаш программазы-биле улус-чонну өөртүп, магададыр эгелей берген бо ансамбльди ам чүгле бүгү тала-биле — мораль-даа, хейаът көдүрүлүшкүн-даа, материалдыг акша-хөреңги, эткеп-биле-даа дузалаашкынары-биле — адаандан, үстүнден деткиири чугула деп бодап турар мен.

Ол ышкаш район бүрүзүнде талантылыг кижилерден тургустунган ансамбльдер ооң иштинде сыгыт, хөөмей, национал чайчыл, ёзулалдар пропагандалаар ансамбльдернин тургустунуп турары чугула болгаш өөрүнчүг чүүл болуп турар.

Мырынай чаа, март 27-де, БАЛКЭ Бай-Тайга райкомунуң чанында тургустунган «Мөңгүлектиң сыры» сыгыт, хөөмей ансамблиниң чамдык номерлерин радиога дамчыдарга, ону мен магададым, сонуургадым. Бо база аас чогаалынга — чоннуң ыры, кожамык, сыгыт, хөөмей, чанчыл, ёзулалдарынга — үндезилеттинген, талантылыг бот-тывынгыр артистерден тургустунган ансамбль-дир деп үнелеп турар мен. Бо ансамбльдиң онзагай талазы — сыгыт, хөөмейниң, ыыкожамыктың, алгаг-йөрээлдернің чоңчу ховар аялгазының янзы-бүрү хөгжүм хөрекселдери-биле кончуг арыг, чаагай, айныг үдеп, күүседип турарында. Ол ышкаш сыгыт, хөөмей, каргыраанын аңгы-аңгы хевир-аргаларын билдилиг тодаргай, чараш күүседип турары база онзагай. Чоокку үеде олар республиканың аңгы-аңгы суурларынче концерттиг үнүүшкүннерни кылыр деп турар. Барган черлеринге оларның концертии чон сонуургаар, үнелээр, деткиир дээрзинге чигзиниг чок.

Мээң күзеп, бодап турарым болза, бо ансамбльди чоокку үеде Англияда аукционче, Кызылче база чалап, ооң концертин найысылалдың көрүкчүлеринге болгаш аалчыларынга оода бир, ийи катап үндүрүп, ол концертти телевидениеге тырттырагаш, республиканың чонунга база көргүзери чугула хире. Ол, бир талазында, аныяк ансамбльге улуг деткимче, өске талазында, ук ансамбльдиң ат-алдарын кедүрүп, пропагандалааны ол болур ийин.

Чүге дээрге бо ансамбль «Тыва» ансамбльдиң шуут хан төрел дуңмазы-даа, ол ансамбльдиң альтернативтиг удурланыкчызы-даа болу берип болур — база-ла шак ындыг талантылыг, арга-шинээлиг-даа ансамбль деп билир мен. Ынчангаш бо ийи ансамбльдиң кайызынче-даа деңге ынчээнгей салып, бүгү талалыг деткип, дузалаары эргежок чугула деп санаар мен.

Чүгле Бай-Тайганың ансамблиниң адын «Мөңгүлектиң сыры» эвес, а «Мөңгүлектиң сырызы» дээрге шын болур ужурлуг. Чүге дээрге состуң дезу «сыр» эвес, а «сыры». Ынчангаш, «Мөңгүлекте сыры» деп болур, а «Мөңгүлектиң» дээн соңда ыяп-ла «сырызы» дээр.

Чыргал СЕРЕН-ООЛ.
Башкы.

АНГЛИЯДА АУКЦИОНГА

Украин ССР. Ялтада «Массандра» деп будүрүлге — аграр каттыжыышкыны 45—150 чедир чыл дургузунда шыгжаттынган 13486 шил кызыл арагапы 1990 чыдың апрель 2-де Лондонда «Сотби» деп аукцион садыынга сайгарын садыглаан. Коымның алдаржаан кызыл арагазын Голицын хаанның үезинде будүрүп эгелээн.

Ук арага аймаанның аразында эң-не улуг нагыыглар — 1775, 1837, 1848, 1883 чылдарның дүжүдүнден кылган «Мадера себейро секко», «Мускат люнель», «Саперави», Федосия деп арагалар болуп турар. Голицынның бодунуң будүргеи арагаларын ооң ады-биле база адаан турган. Делегей делгелгелеринге ук арага аймаан хөй удаа салган болгаш аңаа тиилекчи болган арагаларның шаннал медальдарының чыындызы база бар. 140 хире ындыг медальдар музей шыгжамырынга кирген. Бир миллион фунт стерлинг англи акшаны будүрүлге каттыжыышкыны алыр болгаш ол түпүн 60 хуузу арага будүрүкчүлериниң эргезинге артар. Акша-хөреңгилерни арага кылыр будүрүлгелерге чаа чепсекхерекселдерни садып алырынга, ажылчыннарның социал-амыдырал негелделерин хандырарынга киирер.

Англи специалистер Крымга үш удаа кээп чораан болгаш ында арага будүрүкчүлериниң продукциязын бедия-биле үнелээн.

ЧУРУКТА: Юрий Дмитриевич Егоров — арага кылыр мастерлериниң салгакчызы. Ооң кырган-ачазы Голицын хаанга арага кылып берип келген, ачазы — «Массандрага» арага будүрүп турган.

К. ДУДЧЕНКОНУҢ фотозу.
(СЭТА-ның фотохрониказы).

ЧОГУМ БААЖЫЗЫ ЧҮДЕЛ?

1938 чылда ТАР-га болган суд чорудулгазының төөгүзүнге хамаарыштыр

(Эгези №№ 65, 68, 71, 74, 79, 80 «Шында»).

«Чөөн үзел» аныяктар шимчээшкинин база хаарт туткан. 1929—1930 чылдарда Улуг-Хемге, Ээрбекке, Барыын-Хемчикке, өске-даа черлерге Седеп-Дамбаа, Чунчук-оол, Домбу, Аранчаа болгаш өске-даа кижилерге баштатнан чөөн үзелдиглер эргинин артынчылары-биле «демисежир» сорулга-биле «аревэчилер хуралдары» дээр шуугаазының чыыштарны эгелей берген. Оларның хөөктүрген аныяк кижилери хүрээ-хинт бажынарын үрегден, оларның номсанарын а ол ышкаш моол чылда совет сеткүүдезин ерттедип, чердик аажы-чанныг оюнчарны эрттирип турганнар. Ол үееде улуг назылыг кижилерни хүндүлеп көөр чорук безин эргинин хораглыг артынчызы кылдыр санаттыныл турган. Арынүүрге, ыядып-эгенирнге, бөдүүн, биче сеткилдиг чоруккa удур демиселди чарлаан. Аныяктарның маргыжышкынынг хуралдары чоорту массалыг оюн-тоглаже шилчип, оларның үезинде буруулугларны чылганнарның ортузунче хөөглеп үндүргеш, олар ан-не баштай кымнарның-биле каттышканын оларның чүвүрлерин канчаар үжулганын айтырып, ада-иезинин ат-бажын адаарынче, кыстар-биле ошкажырынче албадап турганнар. Улустуң дайзыннары Таңды Тывазын орустар удаваас кээп үглей бээр. Ынчан кыстар орустарга калай болуру чайлаш чок деп хомеге дамчыыр чугааларны тараттыышаан, самыын-садар чүрүкту неттередип, аныяктарны аморальдыг үүлгедиишкиннерже ыдалап турган. Черге-черге, чөөнүзэшкинниң алдагдалдары болган анархичча үүлгедиишкинер-даа арат массалаачын ханы килеңзиг удурлашыышкынын болдурун, аратарның чамдык кезиин феодалдарның талазынчё чайылдырып, үйэзинер киржикчилериниң хүрээленинге салдарын чедирген.

Ынчангаш политиктиг кризистиң айыылы тургустунуп феодалдарның, ак гвардейжилерниң артынчыларының болгаш орус кулак-байларның бир демниг хөделишкинин көстүп турган. ТАРН ТК-ның Политбюрозунуң 1930 чылдың март 17-де хуралыга «Чөөн-Хемчикке тура халышкынны сайгарарының дугайында» айтырыгны чугаалажып көргеш, «ындыг тура халышкын болза, бир-даа дугаар эвес болгаш сөөлгүдаа эвес» деп үвени айыткан, ынчангаш иштики политиктиг органнарның ажылын күштелирери-биле аңаа дузалаары-биле «партияның болгаш аревэнин кежигүннерин мобилизастаар», «чурттуң камгалал фронтузун улуртуру-биле штабты организастаар, оон кежигүннерииге эштер Шагдыржап, Чүрмит-Дажы, Лопсан, Конюшевский олар киреп ужурлуг» — деп шиитпирлээн. Топтуг, угаан-сарыылдыг хемчеглер үезинде даштыкы херектер сайыды Танчайның ат салганы «Дээрбечилерге чагаазы» элдептиг өөчүк-чөңгээлиг боол турган. «Силер, Бора-Шайның болгаш өске-даа сумуларның чамдык хамаатылары, боо-чепсекти холга алгаш, чазакка удур хөделиишкиннерни кылган-дыр силер...

Силер боттарынарның хөделиишкиннер-биле бай феодалларның камгалачылары кылдыр коргүзүп, революция-биле демиселди боттарынарның сорулганар кылдыр салып турар-дыр силер. Ону барымдаалааш, силер боттарынарның амы-тынынарны арттырып алыры-биле революцияга удур силериң үүлгедиишкиннериңерни сократпаш, боттарынарның боочепсээнерни Чыргакыда бистиң Кызыл Шериглеривиске бо чылдың апрельдиң 1-дең орай эвес, 2 хүнүүн иштинде дужаап беринер.

Силериин таланардан бо кыйгырытны күүсетпес болза, чазак чери шиитпирлиг хемчеглери эп, силериин бүгү өөчү-хөреңгинерии... ха, ырар, ег-буленерни хорудалга киирер, а силериин шүптүнарны тутказшын узуткаар апаар. Силерге хамаарыштыр ооң өске шиитпир болгаш хөделиишкин чок болур ужурлуг».

Феодалдарның Хемчикке үймээнин тайбын ёзу-биле чок кылып турарының үезинде революцияның каржы дайынарының октарындан Ш. Начын болгаш Бышкак-Кара олар өлген. Ол үймээн, нин 270 киржикчилериидеи 54 кижи өөчү-хөреңги чок ядыылар, 149-зу — ортумактар, 86-зы — феодалдар, ламалар болгаш хамнар болганы илерээн. Үймээнчилер аразынга 23 нам кежигүннери болгаш 16 аревэчилер турган.

Шагаан-Арыгның, Элегестиң, Өөктүң, Хадыңның болгаш Тураның кулак байлары 1930 чылдың апрельде албадал-дужаал ёзугаар тургускан колхозтарга болгаш эрге-чагыргаларның хөделиишкиннерине удур боочепсээн туткаш, хөлзеп үнген. Ынчан ТАР-ның чазааның чер ажылының айтырыгларының талазы-биле чөвүлекчизи кижи, «Элегес» күруне ажыл-агыйының директору П. Г. Городишев ядыы тараачын А. Пахомов олар дээрбечилериниң холдарындан өлгеннер. Ол тура халышкын Тыва-биле кожа, хелбээ Красноярск крайда орус суурларның дээрбечи кулактарының бөлүктериниң хөделиишкиннериниң болгаш МАР-ның Тыва-биле кызыгаарлажып турар аймактарының моол феодалдарының үймээннериниң тура халышкан үези-биле капсырлашкын. «Улуг эргилденин чылының онза хемчеглери-биле холбаштыр кулактарга баштатнан тараачыннарның хөлзээшкиннери шыңгыы дувураашкынии болдуруп турган. Аңаа холбаштыр ССРЭ-ниң даштыкы херектериниң улус комиссарының орлакчызы Л. М. Карахан 1930 чылдың майның 4-те ВКП(б) ТК-же, ДХУК болгаш Коминтерге мындыг чагаа чоруткан: «Тыва республикада силериин херектерииерге бүзүреттирген эш Старковтан, а ол ышкаш СГПУ шугумундан Тываның орус чурттакчыларының тура халышкынының дугайында медээни алдывыс. Тура халышканнарның хөй кезии — кулактар, оларның аразында — мурнунда партизан чорааннар база хөй. Олар апрельдиң 26-дан эгелээш организастаттынып тегингипкен болгаш үш дээрбечи бөлүк хөделип эгелээн:

1) Подхребтиң районунда (Кызылдан мурнуу-барыыга талаже 60 верста) — Блиновтар алышкыларның 50 кижилиг дээрбечи бөлүү Элегес суурга коммунистерни кырып каапкаш, кижилер болгаш чепсек-биле немежип алган. 2) Тарлаг девискээринде, бистиң кызыгаарывыстан 15 верста черде — 45 кижи. 3) Туран девискээринде, Кызылдан 70 верстада, бистиң кызыгаарывыстан база-ла ол хире черде — билдинмес санныг дээрбечи бөлүк апрельдиң 28-те Кызыл — ССРЭ аразының 80 сажень телеграф удазының үзе кескен.

Тура халышканнарның планынга кирип турар чүүлдер болза: а) элээн каш районнарга хары үгда тура халчыры; б) ССРЭ биле Кызылдың аразында харылзааны үзери; в) Тываның төвү — Кызылды эжелеп алыры болгаш эрге-чагырганы дужүрери; г) тываларны каттышкан тура халышкынче элзедири.

Олар коммунистер чок болгаш коллективизация чөк эрге-чагырга дээш хөделип үнген!

Аңаа холбаштыр тыва чазак бистиң шериг отрядын Тываже доп-дораан киирерин база катап дилеп турар. Бистиң Тывада элчинивис эш Старков тура халышканнарның районнарынче бистин шериглеривисти доп-дораан киирерин база иегеп, тываларның болгаш совет колониянын бар күштерииии четпестей берип болуруи. Кыаылга тургустунган айыылды-айыткан... Марттың төөчүзүнде, Хемчикке тываларның тура халышкынының үезинде Политбюро Тываже отрядты чоруптайн, тура халышкынны болдуңун күштери-биле базар арганы тыва чазакка тыпсыр — деп, шиитпир үндүрген.

Амгы үеде байдал ооң артык айыылдыг боол турар. Тыва шеригнерниң кезиин (олар чүгле 200 кижи) Хемчик кожуунунче чоруткан боол турар...

Тываның чазааның шериниң күжү дыка эвээш (чангыс-ла дивизион) боол. Хемчикте тура халышкынны базары-биле чоруткан болганда, амгы үеде орус тургаалыкчыларга удур ВКП(б) кежигүннериниең тургускан, мурнунда партизан чораан чамдык кижилерни каттыштырган бичии-бичии отрядчыгаштар демисежип турарлар. Ооң-биле холбаштыр бистер Тываның чазааның болгаш эш Старковтуң Тываже Минусинск округтан аттыг шериг отрядын дүрген киирер дугайында дилээн деткип турар бис (СЭКП ТК-ның чанында МЛИ-ниң ТПА-зы, ф. 495).

Тывага контрреволюстуг тура халышкынларны узуткаарының үезинде чөөннерии кылган алдагдалдарын эдип турган. Ынчалза-даа ТАРН-га «чөөнизэшкиннин» теорияга болгаш практикагалаа айыылының дугайында бодал турбаан болгаш харын, даа социализмниң материалдыг болгаш угаан-бодал үндезиннерии тургузарынга эргежок чугула хөгжүлдениң чамдык чадаларын ыяап-ла эртер үеде мурнунда хожудаңгай чораан улустарның капиталистиг эвес орук-биле хөгжүүрүнүн дугайында В. И. Ленининң өсмиалынга чөрүштүр феодалимден социализмче шурап кирерии белеткеп турган.

Юрий АРАНЧЫП.
Төөгү эртемнериниң доктору.

(Үлаачылыг).

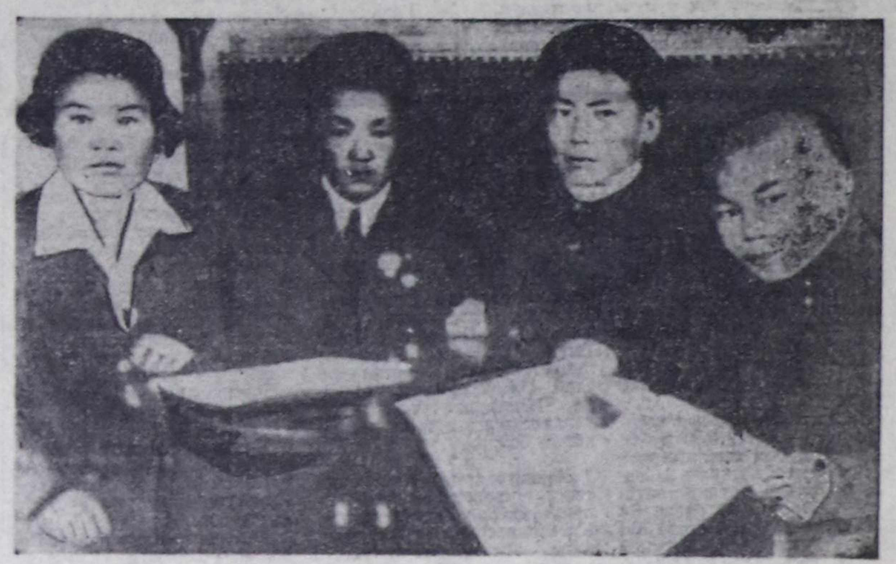

Бо чурукту апрель 6-да үшкү арыңга парлаанывысты номчукчу утпаан боор. Оон адаанда тайылбыры шын эвес болганындан катап парлап, бөгүн шын тайылбырны киирдивис. Частырыгның үнгенинге буруулуг кижи — редакцияның фото-чурук тырттырыкчызы О. Охемчик. Ол дээш буруувусту номчукчуларның мурунга минкип тур бис.

ЧУРУКТА: Ойрот-Тураның көдээ ажыл-агый түскай школазының тергини эки өөредилгелиг, РСФСР-ның чер ажылының улус комиссариадының шаңналын алган тыва сургуулдары: Байкара Долчаннаа, Тадар-оол, Лопсан, Соян Сонам.

Чурукту 1934 чылда тырттырган. Ону Тываның күрархивиниң № 16 альбомундан, № 96 чурукту Отур Кызыл-оол хоолгалаан.

Улус төлээлериниң соңгулдалары

СУД ХЕРЭЭНГЕ КИРЖИРЛЕР

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыын өзугаар бо чылдың апрельде бистиң республикага Кызыл хоорай, район улус судтарының улус төлээлериниң соңгулдалары эртер кылдыр көрдүнген. Ол суд ажыл-чорудуунга хамаарышкан чаа хоойлуларга үндезилеттинип чоруттунар. Кем-керек үүлгедир чоруктар чуртта, республикада-дээ хөй санныг болуп турар шак ындыг үеде, байдалда бо соңгулдалар эртип турар. Ынчангаш кем-керек үүлгедиглерин чавырылдырары-биле, хамаатыларны айылдыг түүлдерден камгалаары-биле холбашкан айтырыглар кижи бүргүзүүн сагыш човаашкынын болдуруп турар. Ол түүлдер — улус судтарының ролю, туружу-биле дөмей-ле тудуш, айтырыг харылзаалыг. Күш-ажылчы коллективтерге чоруп тургаш, ужуражылгалар үезинде улус судтарының-даа, Дээди судтуң адрезинге чемелерни бо-ла дыңнаар бис. Ол чугаа колдуунда-ла аар кемнерек үүлгеткенде, өлүрүшкүн, кижиниң кадыынга хоралыг аар кемдээшкин таварыштырганда, хулиган херек дээш судка көрүп, кеземче онаап турарының байдалынга хамаарыштыр беседалажы берген бис. Улус төлээзи кижи профессионал судья-биле деп эргелиг деп үвени тодаргай түүлдерге даянып тайылбырлаарымга, бүзүрээн. Улус төлээзинге коллектив моон соңгаар харысалгалыг ажылдакчыны идип үндүрер дээрзин ол аазаан чүве.

Республикага 6500 улус төлээзин соңгууру көрдүнүп турар, ону бир судьяга онааштыр алыр болза, алданчеден беш кижи. Судтуң ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузар сорулга-биле, сан-түң ынчаар көрдүнген. Кеземче болгаш хамааты бүгү херектерии коллегиалдыг көөр деп чүвени база барымдаалаар апаар. Кызыл хоорайга, чижээлээргe. 650 улус төлээзин соңгуур. Юстиция министерствозунуң сүмелеп турары-биле, районнарга улус төлээлериниң хөй кезии 70-75 хуузун район төптеринде күш-ажылчы коллективтерге соңгуур.

Улус төлээзинге 25 хардан өрү назылыг хамааты кижи соңгуттурар. Соңгударының хуусаазы мооң мурнунда 2,5 чыл-биле санаттынып турган болза, Тыва АССР-ниң Конституциязынга дүүштүр улус төлээлериниң соңгудар хуусаазы ам 5 чыл. Бүрүн эргелериниң хуусаазының узааны — оларның юридиктиг мергежилиниң бедиринге, суд ажыл-чорудулгазының дуржулгазының байырынга идиг болур.

Чөптүг шииткел үндүрер херекке улус төлээлериниң эргези судьяларныы-биле бир демей дээрзин Судьялар статузунуң дугайында хоойлуда демдеглеттинген. Улус судьяларынга көрдүнген чаа магадылалдар оларга база хамаарыжыр.

Улус төлээзиниң суд барып, оон ажылынга киржиринге удуртукчунуң талазындан шаптыктаашкын туруп келир болза, харысалга онаары көрдүнген. Шак ындыг хөделиишкиннер дээш 100 рубль түүнүг штраф онаап болур.

Профессионал судьяларда, улус төлээлери-даа дангыраң хүлээп алыр. Оон сөзүглелии РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумуну бадылаан. Улус төлээзин соңгааны коллективтиң кежигүннериниң аразынга дацгырак хүлээп алдынар.

Улус судтарының улус төлээлерин каяа база канчаар соңгуурул? Ажылдап турар черинге ийикпе, азы чурттап турар черинге ийикпе, азы хамаатыларның хуралдарынга ажык бадылаашкын-биле соңгулда чорудар. Хурал болур дугайында баш удур дыңнадыр. Саналдап турар кандидатураларны сайгарып чугаалажып көөр апаар. Хуралдың киржикчилериниң чартындан хөйүүн бадылаашкынын алган кижиин соңгуттурган деп саналр.

Улус төлээлериниң өөредилгезинче база чогуур кичээнгейни угландырып келген бис. Ол талазы-биле Юстиция министерствозу судтарга дуза чедирер апаар. Оларның организастыг хуралын арттирери база көрдүүп турар, улус төлээлериниң чөвүлелин аңаа соңгувушаан, оларның ажылдарының аайы-биле секциялар тургустунар. Бо айтырыгны чугаалап тура, доктаансап турар түүлдерим база бар. Чижээ, Тес-Хем, Бии-Хем районнарның улус судтарында улус төлээлериниң ажылдың эки дуржулгазы бар. Министерство ону өөренип көрүп, дуржулганы нептередип турар. Материалдыг баазавыста четпестер база бар. Кызыл хоорайга, Шагаан-Арыгга, Чадаанага суд бажыңнарының тудуунун айтырыын министерство каш чыл улаштыр тургузуп келген. Кызыл хоорайны ап көрээли. Он чыл бурүнгаар аңаа 5 судья ажылдап турган, ам оларның саны — 9. Штат улгаткан. Ажылдың хемчээли чылдан чылче көвүдеп турар. Суд бажыңнарының конторазы, кабинеттериниң шолуг таарымчалыг ажылдаарының байдалын хандырбайн турар. Чамдык районнарда байдал база-ла оон дээредевес. Шагаан-Арыгда, Кызыл хоорайда суд бажыңнарының тудуунун айтырыы тургустунуп, күрүне планынче чылдан чылче кирип келген, ынчалза-даа объектилерниң тудуу эгелевейн турар.

Юрий СЛОБОДЧИКОВ.
Тыва АССР-ниң юстиция министри.

Москва. Херээжен спортчулар олура хоңдарын тутчуп алгаш, күжүн шенежир маргылдааны бистиң чуртувуска бәрле дугаармында Күш-культураның Ленин орденниг төп күрүне институдуна организастап эрттирген. Найысылалдың дээди өөредилге черлериниң херээжен студентилери маргылдаага кириштикен.

ЧУРУКТА: маргылдааның тулган чемпиону ат дээш адаанажылга Елена Гусеванның (культура институту) болгаш Галина Сотниковның аразынга эң-не чидиг болгаш солуи болган.

А. ЯКОВЛЕВТИҢ фотозу (СЭТА).

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

АПРЕЛЬ

Понедельник

АПРЕЛЬ 9

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Мультфильмнер. 9.00 Бут бөмбүүнүң доңгулалы. 9.30 «Гжель дугайында». 10.20 «Балет. балет...» 11.20 ССРЭ-ниң улустуң артизи Е. Н. Гоголева орус болгаш совет авторларының чогаалдарын номчуур. 12.00 Телефильм. 12.30—13.00 «Үе». 15.45 Уругларга фильм. «Шуптузуп өрү өскедир». 16.55 «ССРЭ—Индия: байырлалдар болгаш ажыл хүннери». Барымдаалыг фильм. 17.05 В. А. Моцарт. Концерт. 17.30 Уруглар шагы. 18.30 «Үе». 19.00 Бис болгаш экономика. 19.55 «Парус адаанга өлүм». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35 Бут бөмбүүнүң допчулалы. 22.05 Литературужуран-чечен программа «Сес». 00.05—00.30 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм 8.35; 9.35 География. 8 класс. ССРЭ-ниң далайлары. 9.05 Итали дыл. 10.05 Авам, ачам база мен. 10.35; 11.35 Биология. 7 класс. Гидра, медуза болгаш өскелер. 11.05 Орус чугаа. 12.05 «Бүгүде, экии!». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 13.25 «Хуусаа чок». Телефильм 13.55 И. Брамс. Концерт. 14.15—15.30 «Сосновкага баштайгы көргүзүү». Уран-чечен телефильм.

КЫЗЫЛДАН

17.00 А. Даржай, А. Ооржак — «Четкер четкизин». Аныяктарның Күзел аттыг шенелде театрының шинзи. 18.45 «Хүлүмзүруг». Уругдарга дамчыдылга. «Бир эвес силер эвилеп-эвилек болзукараа...». 19.15 Медээлер. 19.20 «Тыва чеде». Программада: «Парторганизацияларда отчёттар болгаш соңгулдалар». Кызыл хоорайның партия эге организацияларының секретавларыбиле «Төгерик стол». «Чонга эки бараанарыны хейну бүдүрер». «Тываның социал болгаш экономиктиг хөгжүлдезининң парын айтырыглары». Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 «Орскиге орай күзүн». 20.50 Чуруккуюун мастерскаазында. В. Ахунов биле Т. Мирджалилов. 21.20—22.55 А. П. Чехов—«Озал чечектер». Телешиң.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 Ырыны сактып ал. Улуг кижилерге болгаш уругларга. 19.15 РСФСР-ниң хоорайларының телестудиялары. «Көрүнчүк». (Новосибирск). Обытуң сут курлавырларын камгалаар дугайында. 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Вторник

АПРЕЛЬ 10
БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Парус адаанга өлүм». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 9.40 Мультфильмнер. 10.05 «Дириг амытаннар оранында». 11.05 «Ол болган... болган...» 11.25 Уруглар шагы. 12.25 Коллаж. 12.30 «Үе». 13.00—13.45 «Бистиң салгаашкынывыс». «Орус уран чүүлдүң 100 чылы». 15.45 Ажыл-херекчи идеялар ярмарказы. 17.00 Бичии концерт. 17.15 Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 17.45 «Хөгжүмнүг каникулдар...» 18.30 «Үе». 19.00 «Бир намдардан үзүндүлер». Фильм-балет. Аргентин композиторларның музыказынга. 19.50 «Парус адаанга өлүм». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 Операга ынактарның телеклуву. 22.50 Аныктар медээчизи. 23.20 Ф. Шопен. «Интредукция болгаш кылаңнаан половез». 23.30 Бут бөмбүү. ССРЭ чемпионады. «Спартак» — «Динамо» (Москва). 00.20—00.45 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Литература. 9 класс. Н. В. Гоголь—«Өлүг сүнезиннер». 9.05 Француз дыл. 1-ги чылы. 10.05 Француз дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.40 Бойдус эртеми. 2 класс. Часкы аалчылар. 10.55 Эрудиттерге дамчыдылга. 12.00 «Бүгүде. экии». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 13.05 Ритмиг гимнастика. 13.35 Уран-чечен фильм. «Баштайгы өөрүшкүлер». 4-кү сериязы. 14.45—15.15 Бадминтон. Европа чемпионады.

КЫЗЫЛДАН

18.00 Барымдаалыг фильмнер программазы. 18.30 «Красноярскиниң Күрүнеиин оперетта театрының гастрольдары». Реклама. 18.40 «Болчаг шагы». Тыва АССРниң алдарлыг артизи М. А. Рамазанова-биле ужуражыышкын. 19.20 Медээлер. 19.25 «Азия төвү». Программада: Медээлер. «Чугула интервью». «Мээң суурум — мээң салым-чолум». 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 «Боттуң мунгадалын ажып эртер». 20.30—01.30 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. Чапсарда — кино допчулалы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.00 Ритмиг гимнастика. 18.30 «Үе». 19.00 О. Сулеймановтың «Чер, кижиге мөгей» шулуглел. Автор номчуур. 19.35 Р. Штраус. Симфониктиг шулуглел «Дон Жуан». 20.00—20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Среда

АПРЕЛЬ 11

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Парус адаанга өлүм». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 9.40 «Чоко биле Боконуң ужуралдары». Мультфильм. 1-ги кезээ. (Болгария). 10.05 Бут бөмбүү. ССРЭ чемпионады. «Спартак» — «Динамо» (Москва). 10.55 «Аянчорукчулар клуву». 11.55 Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының 8-ки делегей фестивалы. «Афганистанның аялгалары». 12.30 «Үе». 13.00—14.25 А. Зурабов —Лика». Телешиң. 15.45 Музыка эртинези. Л. Бетховен. Тоску симфония. 16.55 Барымдаалыг фильмнерниң баштайгы көргүзүү. 17.25 Поэзия минуталары. 17.30 Уруглар шагы. 18.30 «Үе». 19.00 «Ленинни номчуп тур бис». Политиктиг чагыг. 19.30 Чалыы назын танцылап, ырлап тур. 19.45 «Кыс бөрүнүң ыызы». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35 Чугула интервью. 21.45 «Көрүүшкүн». Барымдаалыг фильм. 23.45—00.10 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Бойдус эртеми. 3 класс. Арга-арыг чурттакчыларының оюн көргүзүү. 9.05 Немец дыл. 1-ги чылы. 10.05 Немец дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Ниити биология. 10 класс. Экологтуг системалар. 11.05 Эртем-тайылбырлыг фильм. 12.05 «Даглаңже аянчорук». Телефильм. 12.35 Чех филармониянын симфониктиг оркестриниң концерти. 13.05 «Баштайгы өөрүшкүлер». Уран-чечен телефильм. 5-ки сериязы. 14.10—14.55 Бадминтон. Европа чемпионады.

КЫЗЫЛДАН

18.00 «Спортлото» реклазы. 18.20 Медээлер. 18.25 «Тыва черде». Программада: Улус депутаттарына кандидаттарның соңгулда мурнундагы платформалары. Медээлер. 19.00 Тележурнал «Экономика болгаш бис». «Чыл болганда, азы бүтпейн барган база бир аренда коллективиниң төөгүзү». Тыва АССР-ниң социал-экономиктиг хөгжүлдезининң нарын айтырыгларының талазы-биле эртем-практиктиг чөвүлел хуралдан отчет. «Бажың тудуп алыры кайы хире өртекүнелигил?».

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 «Парнасче чада». 20.25 Коллаж. 20.30—01.30 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. Чапсарда — кино допчулалы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.00 «Кирерин чөпшээренер». «Ада-иелериниң уруглары». 18.30 «Үе». 19.00 Хөгжүмнүг телеабонемент. «Импровизация». 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Четверг

АПРЕЛЬ 12

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Чоко биле Боконуң ужуралдары». Мультфильм. 2-ги кезээ. 9.00 «Кыс бөрүнүң ыызы». Уран-чечен телефильм. 1-2 сериялары. 11.25 Уруглар шагы. 12.25 Коллаж. 12.30 «Үе». 13.15 Л. Леонов. «Алдын чууза». Фильм-шин. 15.30 Мультфильм. 15.45 Тиилелгениң 45 чыл болганынга. «Чадаг шериг дээрге чадаг шеригдир». Барымдаалыг фильм. 16.40 Концерт. 17.10 Кижи. Чер. Октаргай. 18.10 Мультфильмнер. 18.30 «Үе». 19.00 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 19.40 Эде тургустуунуушкун: нарын айтырыглар болгаш шиитпирлер. 21.00 «Үе». 21.30 Театржы мемуарлар. М. И. Бабанова. 23.30 Медээлер. 23.45 — 00.25 ВЛКСМ-ниң XXI съездизиниң хүн демдеглели.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Ниити биология. 11 класс. Мутация, азы Дистер чүге янзыянзы болурул? 9.05 Испан дыл. 1-ги чылы. 10.05 Испан дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.40 Музыка. 2 класс. Симфониктиг оркестриң хөгжүм херекселдери. 10.55 «Эртем медээчизи». 12.00 «Этпин көөр мен». Барымдаалыг фильм. 12.40 Ритмиг гимнастика. 13.10 «Баштайгы өөрүшкүлер». 6-гы сериязы. 14.30 — 15.15 Бадминтон. Европа чемпионады.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Видеоканал «Овур-хевир». Литературжу ужуражыышкынар. 19.20 Медээлер. 18.25 «Азия төвү». Программада: Медээлер. «Партияның XXVIII съездизиниг СЭКП ТК-ның төлевилелии чугаалажып тур бис». «Ажылчы хүннер». «Күрүшениң Айыыл чок-чорук комитединиң парлалга бөлүү дыңнадып тур». 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 А. Онеггер. Концерт. 20.30 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. Чапсарда — кино допчулалы. 22.45 — 00.20 «Комсомольская жизнь» журналдың 70 харлаанынга тураскаатқан байырлалдан репортаж.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 Концерт. 19.45 «Шахмат партиязы». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Пятница

АПРЕЛЬ 13

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 9.15 Мультфильм. 9.35 Операга ынактарның телеклуву. 10.50 «Кижи дугайында». 11.50 «Ля-Ферте-Аледе агаар байырлалы». Телефильм. 12.00 «Дилеп чоруптувус». «Канчаар дыштанып турар бис» деп болуктеп. 12.30 «Үе». 13.00—14.45 Д. Самойлов шулүкчү-биле ужуражыышкын. 15.45 «Бир эвес силерниң харыцар...» 16.30 Уруглара фильм. «Ак болгаш кара илби». 17.45 Компьютер-биле диалог. 18.30 «Үе». 19.00 «Эрге-чагырганы — Советтерге». Чер дугайында хоойлу болгаш тус черниң эрге-чагырга чердери. 19.30 Л. Бондаренко ойнаар. (Баян). 19.40 В. И. Ленинниң төрүттүнген хүнүнден бээр 120 чыл болганынга. Хөй сериялыг уран-чечен телефильм. «В. И. Ленинниң портрединиг штрихтер». 2-ги фильм. 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35 Чугула интервью. 21.45 «Көрүүшкүн». Мультфильмнер. 22.55 Литературужуран-чечен программа «Сес». 00.05—00.30 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Барымдаалыг фильм. 8.35; 9.35 Литература. 5 класс. В. П. Катаев. «Полтун оглу». 9.05 Англи дыл. 1-ги чылы. 10.05 Англи дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Литература. 6 класс. М. М. Пришвин. «Хун шыгжамыры». 11.05 «Суг дүвүнче дүже берген хоорайның чажыды». Эртем-тайылбырлыг фильм. 12.05 Л.-В. Бетховен. Концерт. 12.50 А. Н. Островскийниң музей-бажыңының дугайында. 13.35 «Баштайгы өөрүшкүлер». Уран-чечен фильм. 7-ги сериязы. 15.00—15.30 Бадминтон. Европа чемпионады.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Уругларга фильм. 18.45—18.55 Медээлер. 18.55 «Тыва телевидение чалап тур». Аныктар видеоканалы. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Информастыг программа. 21.00 Орус культураның төөү «Преображенскоени» катап тургузарының дугайында. 21.30 А. Бардина (чедп хылдыг гитара) ойнаар. 21.45 Бүгүдеге спорт. 22.00 Н. В. Гогольдуң чогаалдарын экранчытканы. «Вий». 23.15 Бадминтон. Европа чемпионады. 23.45 «Ада-чуртунуң дээрин камгалавышаан». Барымдаалыг фильм. 00.00—00.55 Бут бөмбүү. ССРЭ чемпионады. «Днепр» — «Динамо» (Киев).

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 «Арена». Спортчу программа. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Суббота

АПРЕЛЬ 14
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Авам, ачам база мен. 9.00 «Булактар». 9.30 Чыл үелери. Апрель. 10.30 «Бурда Моден» сүмелеп тур. 11.00 «Партнер». Коммерция медээчизи. 11.30 «Фламинго—аас-кежиң кужу». Уран-чечен телефильм. 13.00 Политиктиг диалогтар. 13.30 Н. Н. Семенов академиктиң эртем болгаш хөй-ниитичи ажылчорудулгазының дугайында барымдаалыг телефильм. 14.25 Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының 8-ки делегей фестивалы. «Рачинскиниң ырлары». (Грузия). 15.00 Россияның суверенитеди. 16.00 Сергей Березинниң ырылары. 16.10 «Аас-кежиктиг таварылга». Өг-бүле телевикториназы. 16.25 Л. Луков режиссерниң фильмнери. «Улуг амыдырал». Уран-чечен телефильм. 1-ги кезээ.18.00 «Делегей панорамазы». 18.45 «Улуг амыдырал». Уран-чечен фильм. 2-ги кезээ. 20.15 Делегей конкурстарының лауреады Д. Хворостовский ырлаар. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 Телескоп. 22.00 «Моррисвиль шивээзиниң сүнезини». (Чехословакия). 23.30 Концерт. 00.20 «Бистиң бурунгу Кремливис». Барымдаалыг телефильм. 00.30—01.05 ВЛКСМ-ниң XXI съездизиниң хүн демдеглели.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Концерт. 8.45 Эвилелдешкен республикалар кинопублицистиказы. Телефильм. «Бистиң хаалгаларывыс мурнунда». 9.10 «Бирги Бастилия». Уран-чечен фильм. 10.20 Орус чугаа. 10.50 Коллаж. 10.55 Видеоканал. «Совет Россия». 13.10 Улусчу аялгалар. 13.25 Эвилелдешкен республикалар студияларының фильмнери. «Сога берзе — дезивит...» (Грузия). 14.55 Бут бөмбүү. ССРЭ чемпионады. «Днепр» —«Динамо» (Киев). 16.35 «Найыралдың меридианнары». Польша ырының II бүгү-эвилел фестивалы. 17.10 Л. Кристи режиссерниң фильм. 22.20—23.15 Джаз. «Каданас» ансамбль силерни чалап тур.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Кожа чурттап чораан бис». Уран-чечен фильм. 9.30 Видеоканал «Кады ажылдажылга». 12.00 Телемарафон «Аралга дузалаңар». 13.00 Баскетболга АКШ-тың чемпионады. 14.00 Телемарафон «Аралга дузаланар». 15.30 Видеоканал «Совет Россия». 18.00 Телемарафон «Аралга дузалаңар». 19.00 «Планета». Делегей программазы. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Барымдаалыг фильм. 20.25 Бадминтон. Европа чемпионады. 21.00 «Үе». 21.30—23.10 «Даниил — Галицкиниң ноюны». Уран-чечен фильм.

Воскресенье

АПРЕЛЬ 15
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Бүгүдеге спорт. 8.15 Ритмиг гимнастика. 8.45 «Спортлото» тиражы. 9.00 «Эртен эрте». 10.00 Ада-чуртунга бараан болуру. 11.00 Эртенги хөглээшкинниг программа. 11.30 «Делегейни дескиндир». Альманах. 12.30 «Кадыкшыл». 13.15 Тиилелгениң 45 чыл болганынга. «Өлүм архиви». Уран-чечен фильм. 5-ки сериязы. 14.45 Бүгүдеге педагогика. 15.45 «Кодээден дамчыдылга». Панорама. 17.00 Тоолдар болгаш ужуралдар оранында. «Ынакшаан будукчу дугайында тоол». 18.30 Ачы-буян чедирилгезиниң неделязы. «Оттуушкун». 19.00 Улуг-хүн кинозалы. «Быштактан квартира». Мультфильм. 19.15 «Самогон хаһындырыкчылары». Уран-чечен фильм. 19.35 «Үстүшген төгерик». Уран-чечен фильм. 21.00 «Үе». 21.30 «Моңге чүүлдер дугайында бодалдар». 21.45 П. И. Чайковский. 100 романс. 22.05 «Бурукгу вулканның чоогунда». Телефильм. 22.20—23.15 Джаз. «Каданас» ансамбль силерни чалап тур.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Кожа чурттап чораан бис». Уран-чечен фильм. 9.30 Видеоканал «Кады ажылдажылга». 12.00 Телемарафон «Аралга дузаланар». 13.00 Баскетболга АКШ-тың чемпионады. 14.00 Телемарафон «Аралга дузаланар». 15.30 Видеоканал «Совет Россия». 18.00 Телемарафон «Аралга дузаланар». 19.00 «Планета». Делегей программазы. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Барымдаалыг фильм. 20.25 Бадминтон. Европа чемпионады. 21.00 «Үе». 21.30—23.10 «Даниил — Галицкиниң ноюны». Уран-чечен фильм.

КИНО

АПРЕЛЬ 8-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Мээң ынак Раджам» (Индия, 2 сериялыг) 9.00, 11.50, 16.00, 18.50, «Чаан сөөгүнден кылган бөрт каасталгазы» (бичии уругларга кино) 14.40, **«Үе»** 12.00, 19.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Солярис» (2 сериялыг) 11.00, «Сам. рат» (2 сериялыг) 14.00 17.00, 19.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Сервантн делгерезин!» 10.30, «Танцычы диско» (Индия, 2 сериялыг) 14.00, «Танцыла, танцылап көр» (Индия, 2 сериялыг) 16, 40, «Ак сөөк» 12.00, 19.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Ызыгуур салгакчызы — алдын-доос» 9.30, «Зита болгаш Гита» (Индия, 2 сериялыг) 11.20, 19.20, «Медерел дугайында» (2 сериялыг) 14.00, 16.40 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к.б: «Октар-гайның тура-соруу» 14.00, «Хосталганың күйгызы» (2 сериялыг) 15.30, 18.10 шактарда.

АПРЕЛЬ 9-ТА

«НАЙЫРАЛ»: «Даштал-ган сагыш-сеткил» 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20, 19. 20 (узаткан), көрүлде залынга: «Мегелеткен кижи» (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 18.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: кинолар чыындызы 9.00, 12.20, «Езулуг кижи дугайында тоожу» 10.20, 13.40, «Мээң ынак Раджам» (2 сериялыг) 15.40, 18.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Бачыттыг доллар» 14.00, 15.50, 17.40, 19.30 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Ак сөөк» 14.30, 16.20, 18.10, 20. 00 (узаткан) шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к.б: «Федор Кузькиниңң амыдыралындан» (2 сериялыг) 16.00, 19.00 шактарда.

Чарлалдар бюрозу

Чадаананың үлетпүр комбинады 1990-1991 чылдарда чондан база албан черлеринден, организацияладан дараазында эт-херекселдерге чагыгларны хүлээп алгаш садып турар:

Өг — өртээ 4300 рубль.
Өг ыяжының — өртээ 358 рубль.
Өг яштиниң эт-херекселдериниң — өртээ 260 рубль 14 көпеек. Оон иштинде: национал тыва аптара—2, өртээ 96 рубль, улуг аптара — 1, өртээ 42 рубль 64 көпеек, үлүүрге—өртээ 64 рубль, бичии стол—өртээ 9 рубль 20 көпеек. 4 бичии сандай, бирөзиниң өртээ 4 рубль 05 көпеек.

Чагыгларны 1990 чылдың май 1-ге чедир хүлээп алыр.

Адреси: 668110, Чадаана хоорай, Промышленная кудумчузу, 1, телефону 1-12.

* * *

1990 чылда институтка киреринкүзээннер-биле Чоон Сибирьниң Күрүнеиниң культура институдунуң башкыларының беседа кылырын Тыва АССР-ниң Культура министерствозу организастаар. Ол беседа май 11-12-де Кызылдың уран чүүл училищезинге эртенгиниң 10 шакта болур.

* * *

Ленинградтың Күрүнеиниң театр, хөгжүм болгаш кинематография институдунга, Красноярскиниң шии болгаш кино артизи мергежилдин талазы-биле Күрүне институдунга киреирин күзээннерниң чыылдазын Тыва АССР-ниң Культура министерствозу үргүлчүлеп турар. Ук чыылданы үндезин националдың аныяктарының иштинден шилип алыры-биле чорудуп турар.

Ийиги шилип алыышкын бо чылдың апрель 26-27-де Кызылдың уран чүүл училищезинге эртенгиниң 10 шактан эгелеп болур. 1-ги эзлегии эртекшиирии болгаш киреирин күзээннерии 2-ги эзлегиниң шилип алыышкынынче чалап турар.

* * *

Контроль-ревизия килдизинге ажылдаар ревизор-бухгалтерии Тыва АССР-ниң Культура министерствозу чалап турар.

Тайылбыр алыр адрес: Советтер бажыны, Культура министерствозу, кадрлар килдизи, телефону 3-23-87.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор

В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25. идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солуи келбейн баргаңда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер Хемчээли 2 парлалга амазы

Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер. полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Чагыг № 399. ТС — 00597.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл апрель 10 вторник № 83 (14283)
1925 чылда үндезилеттингеп
Өртээ 3 хеп.

Часкы хову ажылдарынга белеткел — хүннүң айтырыы

АГРОНОМ, ҮРЕЗИНИҢ БЕЛЕН БЕ?

Аъш-чем хандырылгазынга эң-ве кол черни чер ажылының продукциязы эвлээр дээрзи кымга-даа билдингир. Бо талазы-биле бистиң республика бодунуң негелдезин хандырып шыдавайн турар. Эң ылаңгыя эрткен чылын тараа, картофель, ногаа алырыңы, оларны күргүнеге садарының планнарын чедир күүсетпээн бис. 1990 чылда планывыс улуг: күргүнеге 30 муң тонна тарааны, 9,7 муң тонна ногаазы база 9 муң тонна картофельди садар. Ам бо соруглганы күүседириниң бир чугула үе-чадазы келген. Удазаг часкы тарылга эгелээр.

Чаагай дүжүттү алырының бир ынаныштыг магадылалы — шынарлыг үрезин. Амгы үеде бистиң республиканың ажыл-агыйларында бар үрезинниң 85 хуузу чогуур негелдеге дүгжүр, оон 39 хуузу бирги, ийиги класстыы боон турар. Ниитизи-биле 39148 тонна үрезин бар, ол дээрге планның 96 хуузу-дур. Сөөлгү дөрт чылдың дургузунда бир гектардан 8,4 центнер тараа культураларын ажаап алган бис. Оон бир чылдагааны болза, үрезинде.

Кандыг үрезинниг сен, ындыг дүжүттү алыр сен деп чугаанаң тыптып келгени таварылга эвес. Бистиң чамдык агрономнарывыс оон шынарынче эвес, а сан, тонназынче сагыш салып турар. «Шекпээр», «Сүт-Хөл», «Енисей», «Кызыл тук» (Каа-Хемде), «Коммунизмниң жолы», «Ак-Туруг» база Карл Маркс аттыг совхозтарның агрономнары, хову бригадирлери эрткен күзүн үрезин кылыр тараазын чаңгыс катап аштап арыглаап, оон складтап алган хевээр.

Бистиң республикада Күрүнеиниң үрезин инспекциязы бар. Оон специалистери үрезинни канчаар арыглап аштаарының дугайында сүмелерни ажыл-агыйларга берген, бо ажылда шиңгээ четпестериниң барын чүгле совхозтарның удуртукчуларынга, специалистеринге эвес, харын районнарның агроүлетпүр каттыжыышкыннарының, райкүүскомнарның удуртукчуларынга бижимел-биле дыңнадып, чогуур хемчегларни алырын дилээн турбуже, чогумчалыг хемчегларни албаан. Ажыл-агыйларның тараа складтарында, шаңнарында материал-техниктиг база кошкак, ол ышкаш үрезин белеткээрин өйшаанда организаставаанындан ам четпестер хөй боол турар.

Үрезин кадык болур ужурлуг. Ынчангаш ону хорааннаарының ужуру-даа ында. Бо ажылды база-ла ёзу барымдаалап чорудар таварылгалар барындан ам «Ак-Туруг» совхозта 186 тонна үрезин өртеңнээр аарыг болган. Ол дээрге хоралыг аарыг, аңаа алыскан тараазы чүгле кижи чип болбазындан аңгыда, ону малга бээзин берип болбас, хоранныг.

Час дүжүп, чылый бергени-биле холбаштыр ам үрезинни хорааннаарына дыка таарымчалыг үе келген. Ынчалза-даа чамдыктарывыс олче сагыш салбайн турар. Техниказы бээзин белеткеп албааны хыналдадан илерээн. Агрономнар, бригадирлер чүге мынчага оожум чоруп турары билдинмес.

Бисте «Үрезин» дээр эртем-бүдүрүлге системазы бар. Ында төп районнардан элээн каш ажыл-агыйлар бактаап турар. Амгы үеде оларның тараа үрезинниң 88 хуузу негелдеге дүгжүр, а бирги, ийиги класстыы 52 хуу. Ол системаның бир кол соруглгазы болза, республиканың ажыл-агыйларын шынарлыг болгаш эрте быжар үрезиннер-биле хандырары. Олар өскелерге үлегер болур ужурлуг. Ындыг турбуже, «Россия», «Өөк», «Ленинчи орук» совхозтарда үрезин куду шынарлыг, боктуг-чамныг болуп турар. Ол дээрге харыысалга чок чоруктуң түңнели-дир.

Картофель үрезини чедишпезинден чылдың-на түреп турар бис; ону харын боттарывыска тарып, четчелеп алырының улуу—чылыг чөрлерден, даштыкыдан бээзин ап турарывыс чажыт эвес. Улуг өртек-биле тып, садың алган үрезининге үндүрген чарыгдалды бээзин дуглай албас таварылгалар бар. Чижээ, эрткен чылын «Хөндергей», «Мурнакчы» совхозтар ынчанган. «Барлык» совхоз картофельди тарып өстүрер талазы-биле шору дуржулгалыг, ажылы түңнелдиг-даа. Ол хиреде 1989 чылда ук ажыл-агый Саян ындыдан 19 муң рубль-биле картофель үрезини садып алган. Бо чылын харын боттары үрезиннинг болганы эки-дир.

Картофель үрезини чедишпейн баарының бир кол чылдагааны — ону ажаап, шыгжап турарывыстан хамаарыжыр. Складтар, шыгжамырлар соок, ында температураны хайгаарабас, оон аңгыда, үрезин кандыг чыдарын өйөлеп хынап турбазывыста. Картофель доңуп үрелип турар. Ол ышкаш бистиң чамдык совхозтар картофель үрезинин шуут хорааннавасдаа таварылгалар бар. Хорааннаар-даа болза шынары багай. Ынчангаш янзы-бүрү аарыгларга таваржыр. Ол дугайын үрезин инспекциязы чылдың-на дыңнадып, ажыл-агыйларның удуртукчуларын, агрономнарын сагындырып турар, чогумчалыг түңнел-даа чок боор-дур.

«Бай-Тал», «Сүт-Хөл», «Октябрь 30 чылы», «Коммунизмниң жолу», «Саян», «УТКА 25 чылы» база ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозтарның картофель шыгжаар складтары соок, негелдеге таарышпас. Ону белеткеп қылып алырының аргазы бар. А организастап, сагыш салыптар кижи чок боор-дур. Үрезин дээрге хамыктың мурнунда агрономнуң ыңай, организастаар, харыылаар ажылы.

Бо чылдың часкы тарылгазынга картофель үрезинни 8993 тонна негеттиниң турар, а херек кырында бо хүнде оон үгле 48 хуузу бар. Канчаарыл? Үрезин чок дээш олурар эвес, тыптынар-ла, тыптынар. Мында ийи арга бар: чонуң хуузунда ажыл-агыйында артыкшылды, ийиде, Саян ындыдан диленир. Бо таварылгада олутта олча чок.

Амгы үеде совхозтар часкы тарылга эгелээгиже чедир бар үрезинни бүгү талалыг белеткээр ужурлуг. Үе бар. Үрезин арыглап, складтарга, шаңнарга ажылдаар улус эмчи шиичилгезин ыяап-ла эрткен турар ужурлуг. Оларга эргежок чүгула бүгү-ле чүүлдерни — тускай хептерни, респираторларны бээр. Үрезин хораннаар бүдүмелдерни баш удур-ла тыптынып алган турар ужурлуг. Ажылдаар улус ыяап-ла сургаалданы эртер, оларны өөредири албан.

Бисте амгы үеде Агроүлетпүр эвилелин эртем талазы-биле хандырарының программазы бар. Ол дугайында чоокта чаа тускай хурал база болган. Үрезинниң шынарын экижидер, ону шилнир дугайында аңаа база аажок шыңгыы чугаалашкан, соруглганы тодараткан. 1990—1995 чылдарда «Лютесценс-25» деп кызыл-тас үрезинни «Россия», «Кызыл тараачын» совхозтарга, «Тулунская-12»-ни «Революцияның чалбыыжы», «Хадың», «Өөк», «Саян», «Улуг Октябрь», «Ленинчи орук» совхозтарга база «Сосновское» дуржулга-будүрүлге ажыл-агыйының шөлдеринге ажыглап эгелээр. Ол талазы-биле агрономнар эң улуг харыысалгалыг.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, үрезинни экижитпес болзувусса, черге ёзулуг ээ болур, оон чаагай дүжүт дугайында чугаалаан-даа херек чок. Чеченчидип чугаалаарга, агроном кандытыл, үрезин база ындыг болур.

Седен ХЕРТЕК.

КИЧЭЭНГЕЙНИҢ ТӨВҮНДЕ

ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачевтуң АКШ-ка аян-чоруун бо чылдың май—июнь айларында эрттирер дугайында дугуржулганың чедип алдынганы делегейниң хөй-нинитизиниң кичээнгейиниң төвүнде турар. Ол дугайын эрткен неделяның төнчүзүнде болуп эрткен брифингте ССРЭ-ниң Даштыкы хереглер министерствозунуң Информация эргелелиниң начальнигиниң бирги оралакчызы Ю. А. Гремитских дыңнаткан. ССРЭ-ниң даштыкы хереглер министри Э. А. Шеварднадзениң Вашингтонга кылып турган чугаалажылышкынары доозулбайн турда-ла, ындыг дутуржулганың чедип алдынганын бүгү делегейге чарлап дыңнатканы чугула делегей айтырыгларын чогуур үезинде чугаалажып көөрүнге ийи таланың кайы хире сонуургалдыг боон турарын херечилеп турар.

Күрүне удуртукчуларының аян-чоруктарының дугайын чугаалап тура, Польшаның Президентизи В. Ярузельскийниң Совет Эвилелинге кээр деп турарын делегейниң массалыг информация черлери база-ла кончуг кичээнгейлиг хайгаарап турар деп медеглээн. Ийи чурттуң кайызында-даа боон турар политиктиг, экономиктиг болгаш социал чаартылгаларның үезинде болур ол аян-чорук онза ужур-дузалыг. Поляк удуртукчузунуң аян-чоруунуң үезинде чүгле ийи чуртка эвес, а делегей амыдыралынга, чүнүң-даа мурнунда Европада боон турар болуушкуннарга хамаарышкан айтырыглар талазы-биле саналонал солчулгазы болур деп, ол дыңнаткан.

ССРЭ-ниң Даштыкы херектер министерствозунуң Латин Америка чурттарының талазы-биле эргелелиниң начальнигиниң оралакчызы Я. А. Бурляй брифингиге чүве чугаалаан, америк «ТВ—Марти» дээр телестанциянның Кубаже дамчымдылга кылып эгелээнин буруу шапкан.

(СЭТА).

КОМИССИЯНЫ ТУРГУСКАН

Соңгу чүктүң эвээш санныг улустарының талазы-биле адаккы комиссияны чурттуң парламентизинде тургускан. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Националдар Совединде тургустуган ук комиссия чурттуң автономнуг тургузугларының чонунуң эргежыктарын парламентиге төлээлээр болгаш камгалаар. Ол айтырыг талазы-биле ийи адаккы комиссияның ажылдап эгелээнин чамдык кижилерге билдинмейн баар чадавас. Ынчангаш ук комиссиялырның ажыл-чорудулгазының дутайында тайылбыр бээрин СЭТА-ның корреспондентизи чаа тургустуган комиссияның даргазы, ханты чогаалчы Е. Айпинден дилээн.

Оон чугаалааны болза:

— Ийет, ындыг боол чадавас. Мооң мурнунда тургускан комиссияны ССРЭ-ниң улус депутады Евдокия Александровна Гаер баштап турар болгай. Ол комиссия бүгү эвээш санныг улустарның амыдырал-чурталгазынга хамаарышкан айтырыгларны шиитпирлеп турар. Ынчаарга чаа тургусбис, чарлып чоруур бис деп алгыржып турар апарган аан. Барып-барып чурттуң Президентизи кижи овазарнып, орталанып көрүнер деп кыйгырыг салып эгелээн. Ол чүл? Бот-боттарывыс хүндулежип, амыр-менди солчуп билбес апарганывыс ол бе? Чок, ол чаңчылдардан амдыызында үнмээн бис. Мен бодап көөрүмге, ол республикада өскээртен келген өске хөөнүг кижилер ында националисчи болгаш экстремисчи кижилерни күткүп, чон аразында сандарадыкчы чорукту нептередип турар хевирлиг-дир. Мен ынчаар билип тур мен. Оон кадында ол республиканың чамдык удуртукчулары амгы дүшүүрүлгүг байдал канчаар төнерин эки-ле утаап билбейн турар-дыр.

ССРЭ-биле харылзааны үспес дээш туржуп турар кижилер — литвалар-даа, өске-даа нацияның кижилери ол республикада хей деп бодаар мен. Аңаа шуут бүзүрээр мен. Кады ажылдап турарым өске нацияларның төлээлекчилери-биле бир дөмей, Литва ССР-ни ССРЭ-нин составындан үндүрбес деп турарынга үнүм катты. Бистиң үнүвүс дыңнаңар, ха-дуңмалар!

Александра КОНГАР.
Кызылдың эът комбинадының улуг экономизи.

Конституцияны, хоойлуларны удуртулга болдурар

ШИИТПИРНИ ЧОН ҮНДҮРЕР

Национал аңгыланчак чорукче угланган кандыг-даа чүткүл чүгле экономиктиг болгаш угаан-бодал ядараашкынынга чедирип болур. Ындыг чүүлдү Литва ССР-ниң удуртукчулары билип турала, республиканың чурттакчы чонунуң үзел-бодалын долузу-биле өөренип көрбейн, эрге-чагырганың бажында Литваның эрги төөгүзүн «сагынганнарның» күткүдүүнге алзып, ССРЭ Конституциязынга дүүшпес чүүлдерни кылып турар.

ССРЭ-ниң улус депутатарының үшкү Съездизинге ук республикадан депшиттирген депутат: «Өгленишпээн болганда чарлырының дугайында айтырыгның турбазы дег, ССРЭ-ден Литваның аңгыланырының дугайында айтырыг турбас ужурлуг. Чүге дизе Литва ССРЭ-ге каттыжар дээн күзелин илеретпээн, каттышпаандаа» деп чугаалаанын утпас мен. Мен база Литваның ССРЭ-ге каттышканының дугайында айтырыгга хамаарыштыр чигзиниглиг-даа болзумза, бүгү-ле чүүлдер ССРЭ-ниң Үндезин Хоойлузунга чагырткан болур ужурлуг деп бодаар мен. Литваның удуртукчулары чүгле чаңгыс хүнүн бодавайн, чонунуң келир үези дээш сагыш човаарын чугула. А саюдисчилерде ындыг чарт угаан бодаашкынының чедишпейн турары хомуданчыг.

Литваның чурттакчылары боттарының салым-чолун боттары шиитпирлээр эргелиг. Чүгле олар дөрт чугаалап болур: республика ССРЭ-ниң составынга артар бе азы оон үнер бе. А бир эвес Литваның аңгыланыр күзели боттаныр хире апарза, ол бүгүнү ССРЭ-ниң чогуур хоойлуларынга дүүштүр боттандырар ужурлуг. Чөптүг чорукту принциптеринге дүгжүп турар кара чаңгыс орук ол болгу дег.

Чуртувуста байдал аажок дүшкүүрдүг. Эде тургустунуушкун эргининг оюлганнарын көргүзүп келген. Мындыг берге үеде бот-боттарывыстың эрги хомудалдарывыс сактып, хербектежип, алгыжып-кыржырывыска чараш эвес. Бүгү-ле тургустунуп келген байдалдардан үнеринің чаңгыс аргазы, чугаалажышкыннарда деп бодалдыг мен. Маңаа кол түңнелди совет чон үндүрер ужурлуг.

Алексей ЧАЛБАА.
Интернационалчы-дайынчы.
Кызыл хоорай.

БИСТИҢ ҮНҮВҮС ДЫҢНАҢАР, ХА-ДУҢМАЛАР!

Бистиң республикада болгаш чуртта болуушкуннардан чыда калбайн турар мен. Өөренген чаңым ындыг: хостуг үелеримде солуннар, журналдарны бо-ла номчуй бээр мен. Ынчангаш чурттуң экономиктиг амыдыралында бар четпестерни сайгарып, ону өөренип көре бээр, деңнелгелерни кыла-даа бээр ужур менээ таваржып турар. Ынчалза-даа аңаа улуг-ла сагышсыравайн турар мен. Чүге дээрге бо айтырыгны амыдыралга боттандырар дээш чазаавыс, партиявыс сагыш салып, боттуг хемчегларни ап чорудуп турар.

Хей-хей совет кижилерни дег, мени дүвүредип чоруур бир чугула айтырыг тургустунуп турар. Ол болза, бистиң хей национал чуртувустан чарлып чоруурун күзээш, кижи сагыжына кирбес хамык-ла айтырыглар көдүрүп эгелээн Литва ССР-ниң удуртукчуларынга хамаарыштыр дүвүрелим-дир. ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачевтуң Литва ССР-ниң Дээди Совединге болгаш ол республикага чонунга Кыйгырыгларын сөөлгү үнген солуннардан номчудум. Ону номчаап, деткидим, чүүлдүгүндүм. Черле канчап барганывыс ол, хей-хей чылдарда чаңгыс өг-бүлеге, чурттап келгеш, ам кээп ССРЭ-ниң составындан үнер бис, чарлып чоруур бис деп алгыржып турар апарган аан. Барып-барып чурттуң Президентизи кижи овазарнып, орталанып көрүнер деп кыйгырыг салып эгелээн. Ол чүл? Бот-боттарывыс хүндулежип, амыр-менди солчуп билбес апарганывыс ол бе? Чок, ол чаңчылдардан амдыызында үнмээн бис. Мен бодап көөрүмге, ол республикада өскээртен келген өске хөөнүг кижилер ында националисчи болгаш экстремисчи кижилерни күткүп, чон аразында сандарадыкчы чорукту нептередип турар хевирлиг-дир. Мен ынчаар билип тур мен. Оон кадында ол республиканың чамдык удуртукчулары амгы дүшүүрүлгүг байдал канчаар төнерин эки-ле утаап билбейн турар-дыр.

ССРЭ-биле харылзааны үспес дээш туржуп турар кижилер — литвалар-даа, өске-даа нацияның кижилери ол республикада хей деп бодаар мен. Аңаа шуут бүзүрээр мен. Кады ажылдап турарым өске нацияларның төлээлекчилери-биле бир дөмей, Литва ССР-ни ССРЭ-нин составындан үндүрбес деп турарынга үнүм катты. Бистиң үнүвүс дыңнаңар, ха-дуңмалар!

Александра КОНГАР.
Кызылдың эът комбинадының улуг экономизи.

ДАЛАШКАН КҮСКЕ СҮТКЕ ДҮЖЕР

Аас-кежиктиг, найыралдыг, бай-байлак чурттап орган өг-бүленің кежигүннеринден бир кижи хамчык аарыгдан аараап, амы-тынындан чарлып «кызыл-дустап» чоруй барган дижик. Ол өг-бүлеге кайы хире хомуданчыг, муңгаранчыг, каражалыг ийик, бир-ле чүве чиолип чоруй барган ышкаш сагындырар. Ынчанмайн канчаар, өг-бүлеге ол хайыралыг, эргим болгай. Ол ышкаш, бистиң найыралдыг Советтер чурттунуң өг-бүлезинден Литва ССР-ниң үнүп чоруур дей бергенинге сеткилдиң ханызындан хомудавас аргам чогул.

Тыва улустуң «Далашкан күске сүтке дүжер» дээри ышкаш, экстремисчи бөлүктерге мегелеткен, көгүттүрген бөдүүн чонга дүрген-не дуза чедиргени дээре ышкаш. Бежен чыл дургузунда чаңгыс аяктан шай ижип, экибакты көрүп, өөрүткүнү, муңгаралды деңге үлежип чорааш, хенертен бис багай болуп, олар эки апаарга канчап таваржыр боор. Литва чонда буруу-даа чок боор, харын экстремисчи бөлүктерниң ханы эвес, далаш политиказының уржуу боор деп санал олур мен.

Чеден харны шагда-ла ажа берген кырган кижи мен. Хей чылдарда көдээ Совет күүскомун даргалап чорааш, пенсияже үндүм. Бо үеним дургузунда мындыг чүвени бир-ле дугаар дыңнаан, аңаа сеткил-хөөнүм күдарап келир-дир. Литва ССР бистен чарлып чоруй баар болза, өске эвилелдешкен республикалар оларны өттүне берое канчаар чүвел? ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачевтуң Литов чонга болгаш Литва ССР-ниң Дээди Совединге Кыйгырымын совет кижилер-биле бир дөмей деткил, партияның хоочуну болганымда, литва чон, хандыр боданыңар, арын-нүүрүңерге кезээ-моңгеде хай-бачыттыг арттырып алганынар ол деп чугаалаксаар-дыр мен.

Литва ССР база хой националдыг, ында өске нацияларның хамаатылары база бар. Бис оларның хостуг эргезин камгалаар ужурлуг бис. Быжыг найыралды литва чон-биле үспес дээш эгин кожа, бир демнит ходелир апаар бис. «Бөрүге хой кадарткан» дээри ышкаш, даштыкыдан, холгаардап турар авыяастыг, ийи арынныг, ийи чүрттүң арадында сөөк октаар дээн орадажыышкынарын литва чон канчап хаңы угаан билбес чоор. Мен бодаарымга, Совет күрүне чөптүг хемчегни дарый алыр болза эки ышкаш.

Ынчангаш улуг совет өг-бүленің хүндүлүг кежигүнү турган Литва ССР-ниң аңгыланып чоруй баарын кым-даа күзевес. Найыралчы Советтер чурттунуң өг-бүлезин бузар күзелдиг кижилерге шынгыызы-биле удур демнесежир. Литва ССР-ни катап бистиң өг-бүлевисче киирер Дээш бүгү хемчегларни алыгыңар!

Сечикпаа КУУЛАР.
Персоналдыг пенсионер.
Кызыл хоорай.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунда

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң хуралы болуп эрткен. Аңаа бир дугаар айтырыг — Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының бирги сессиязын белеткээр болгаш эрттирер талазы-биле Тыва АССР-ниң улус депутаттарындан тургустунган оргкомитетти тургузар дугайында Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондар илеткээн.

Улус депутаттарының район, хоорай бөлүктериниң чөвүлел хуралдарынга соңгуттурган Тыва АССР-ниң улус депутаттарындан 26 кижи составтыг оргкомитетти тургускан. Оон даргазынга Д. К.-Х. Ооржакты, оралакчызынга Н. А. Жогольду, секретарынга М. С. Козловту соңгаан. Оргкомитет сессияга ажылчын документилерниң төлевилелдерин белеткээринге, хүн айтырыынга киирер саналдарны ажылдап кылырынга, Түр регламентини, сессияны канчаар эрттирерии, сессияның ажылчыы органнарының персоналдыг составының талазы-биле санал-оналдар киирерин өөренип көөрүнүң талазы-биле белеткел ажылдарын чорудар.

Ол-ла хуралга Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң баштайгы сессиязын белеткээринің болгаш эрттирериниң талазы-биле, оргкомитетке дуза чедиреринің талазы-биле ажылчын бөлүктү тургускан.

1990 чылдың март 4, 18-те болуп эрткен Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының түңнелдериниң дугайында Төп соңгулда комиссиязының секретары П. М. Самороковтуң илеткелин дыңнаан.

РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң, чер-чер Советтериниң улус депутаттарының эрткен соңгулдаларының талазы-биле дыңнадыгны Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң секретары В. С. Кажин-оол кылган.

Улус депутаттары болгаш соңгукчулар айтырыгларны база саналдарны оргкомитеттиң удуртукчуларынга хуулда, ол ышкаш даргазынга — 2-31-26, оралакчызынга — 4-12-34, секретарынга — 2-47-96 телефоннарны дамчыштыр киирип болур.

КОНФЕРЕНЦИЯГА СОҢГУУР

СЭКП хооркомунуң удуртур органнарынга кандидаттар депшиндери Кызылдың партия эге организацияларында уламчылавышаан.

Партия хооркомунуң бирги секретары албан-дужаалга бодунуң кандидатураларын СЭКП хооркомунуң бирги секретары Б. П. Свинцов, шериг албанныг Е. Я. Баринов, хооркүүском даргазының бирги оралакчызы Ю. С. Путинцев киирген.

СЭКП хооркомунуң ийиги секретарынга соңгудар дээш үш коммунист демисежнр. Олар болза партия хооркомунуң ийиги секретары М. А. Кыргыс, СЭКП обкомунуң партийжи-организастыг болгаш кадр ажыл кылдизининң харыысалгалыг организатору В. Г. Глухов, Кызыл хоорайның улусчу контроль комитединиң даргазы В. А. Подругин-дир.

СЭКП хооркомунуң идеология ажылының талазы-биле секретарынга бодунуң кандидатуразын партия хооркомунуң секретары В. В. Оскал-оол киргеп.

Партия хооркомунуң кежигүннерниге 70 кижини соңгуур ужурлуг, партия эге организацияларының аңаа соңгудары-биле 117 коммунисти депшиткен.

Үстүнде адаан эштерниң иштинден кым СЭКП хооркомунуң секретары болгаш хооркомнуң кежигүннери болурун хоорайның отчёт-соңгулдалыг партия конференциязының делегаттары шиитпирлээр.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинде

БОЙДУСТУ КАМГАЛААР ДЭЭШ

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели «Тыва АССР-ге экологтуг экспертизаның ролюн күштелдиреринің дугайында» доктаалды хүлээп алган. Республиканың План комитеди, министерстволар болгаш ведомстволар улус ажыл-агыйының будүрүлгелерин төлевилээрде болгаш тударда экологтуг байдалды долгандыр турар бойдусту камгалаарының соруглаларын хөй кезиинде кичээнгейге албайн келген, дыка хөй будүрүлгелерни, экологтуг экспертиза эрттирбейн, тудуп турар деп доктаалда демдеглээн. Тудуг объектилерин төлевилеп тура, бойдусту камгалаарынче, артынчы чок болгаш артынчызы эвээш технологияны шиңгээдип алырынче четпес кичээнгейни салып турарын база айыткан.

Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының талазы-биле күркому тудар дээн объектилериниң экологтуг экспертизазын, долгандыр турар бойдуска оларның салдарын бүгү талазы-биле сайгарарын чедип албайн турар деп доктаалда демдеглээн.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң 1989 чылдың ноябрь 27-де хүлээп алганы «Чуртта экологтуг байдалды экижидериниң соңгаарлаттынмас хемчегларининг дугайында», РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелининг 1988 чылдың март 18-те хүлээп алганы «РСФСР-ге бойдус камгалалының херээн үндезини-биле эде тургузарының дугайында» доктаалдарын күүседир, бойдус камгалалыга экологтуг экспертизаның ролюн күштелдирер база республиканың бойдус байлактарын билдилии-биле ажыглаар дээш, Тыва АССР-ниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезининг, будүрүкчү күштерин таарыштыр тургузарының схемаларының, эртем-ажыл-агый программаларының, тудуг объектилериниң техника-экономиктиг бадыткалдарының болгаш төлевилелдериниң экспертизазын, ажыл-агый чорудулгазының багай экологтуг салдарын болдурбазы-биле чорударының хемчеглерин Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының талазы-биле күркому алыр дээн ышкаш өске-даа хемчеглерни чорударын доктаалда айыткан.

Көдээ ажыл-агый мелиорациязының болгаш химизациязының мурнунда хүлээп алдынган программаларының, ол ышкаш ажыглалга кирген улус ажыл-агыйының республиканың экологтуг экспертизазын 1990-1991 чылдарда эрттирерин, төлевилелдерниң болгаш программаларның ажыландырыышкынын, экологтуг экспертизанын чогумчалыг түңнелдери барда чорударын, ук ажыл дээш харыысалгалыг органнарга доктаалда дааскан.

— Бисте машиналарны септээр автослесарьлар бар. Олар шуут сандан үнген техниканы селип тургаш, коңгүс чаа ышкаш кылдыр кылып каар улус болгай—деп, кады чорааш инженериже чугаалай-дыр.

«Хемчик» совхозтуң машина-техника тургузар херимниң иштинге келириниске узун гараж дужунда ийи кижи чүүк машиназының моторуи салып алган, аңаа арткан кезектерни улаштыр салган тур. Хертек Часкал-оол биле Григорий Саая ыяап септеп кылган машиналары ажыл-агыйның шөлдеринде өдекти төп,часкы тарылга ажылдарынга киржип турар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Партийжи амыдырал: отчёттар болгаш соңгулдалар

КАНДЫГ САНАЛДАР ҮНҮП ТУРАРЫЛ?

СЭКП Бии-Хем райкомунуң организастыг килдизиниң эргелекчизи Н. С. Золотых-биле телефон дамчыштыр харылзашкаш партия органи зацияларында отчёт-соңгулдалар канчаар чоруп турарын сонуургаан бис.

Бии-Хем районнуң партия организацияларында отчёт-соңгулдалар апрель 15-ке чедир үргүлчүлээр. Эрткен айда партия райкомунуң пленумунга дугурушканывыс ёзутаар отчёт-соңгулдалар талазы-биле районнуң арга-ыяш ажыл-агыйының директору И. Н. Семенов баштадыр тускай комиссияны тургускан. Ооң баштайгы хуралынга СЭКП обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин олурушкан. Анаа олар районнуң соңгулдалыг партийжи удуртур органнарын канчаар хевирлээриниң чурумун доктаадып, партия ажылдакчыларын альтернативалыг арга-биле соңгуурунуң дугайында чугаалашкан.

Амгы үеде цех болгаш партия эге организацияларында отчёт-соңгулдалыг хуралдар кидин түлүк эртип турар. 15 цех организациязының 9-унга эрткен хуралдар мурнукузу ышкаш тоомча чок байдалдан адырлып турарының дугайында онзагайлаан.

— **Бир эвес саналдарны болүктээр болза, олар кандыг-кандыг угланышкынарлыг болуп турарыл?**

— Оларның кол нургулайы районнуң социал хөгжүлдези-биле холбашкан. Ылаңгыя чурттаар чер айтырыы кончуг чидиг байдалда. Ол ышкаш аъш-чембиле хандырылга чегей. Маңаа хамаарыштыр хууда дузалал ажыл-агыйны хөгжүдери негеттинип турар. Ынчалза-даа хуу мал одарладыр чөрлер, мал чеминиң талазы-биле нарын айтырыглар туруп келген. Ол бүгү кончуг оожум шиитпирлеттинип турар. Үндезин чурттакчылар харын боттарынга өйлештир бажың чанының огородун тудуп, картофель, ногаа аймаан өстүрүп алырынче сагыш салып турар. Ынчалзажок аныяк өг-бүлелер хуу дузалал ажылын чорудуксавас.

База бир бөлүк саналдар — суурларның болгаш ылаңгыя Туран хоорайның чаагайжыдылгазынче угланган. Бо талазы-биле Советтериң ажылы чептес болуп турар.

Бир улуг айтырыг идеология ажылын бедик деңнелче көдүрериниң дугайында. Дыка хөй коммунистер партия райкомунуң болгаш совхозтарның парткомнарының идеология ажылын кылып билбезин шүгүмчүлеп турар.

Партия биле совет органнарының ажыл-херектерин аңгылаарының чугулазын дыка хөй санал бергеннер чугаалаан. Ажыды-биле чугаалаарга, улус депутаттарының көдээ-даа, район-даа Совединиң күүскомнарының ажылы чогуур деңнелде эвес болганындан партийжи ажылдакчыларның ынаар киржи бээриниң чылдагааны ында. Хөй улус партия, совет органнарының ажылының ажык-чарлыг болурун негеп турар. Ол чөп. Партия райкому бюро хуралдарының болгаш пленумнарның дугайында тус черниң радиозунга дамчыдары чаңчылчаан.

Коммунистериң хөй кезии СЭКП райкомунуң аппарады боттарының адын бужартаткан партия ажылдакчыларын камгалаар аянныг турганын шүгүмчүлээн. Чижек кылдыр олар Ю. А. Чихачевтуң партия райкомунуң бирги секретары тургаш, коммунист удуртукчу кижиниң адынга чүүлдешпес чоруктары дээш партия райкомунуң бюрозу аңаа чиик көрүүшкүннүг турганын айтып турганнар. Черле ынчаш коммунист бүрүзүнүң партийжи адын бедик тударын, оларның аразында эрең гей коммунистер барын хуралдарга чугаалап турган.

— **Партия райкомунуң кежигүннеринге, ооң секретарларынга база килдис эргелекчилеринге кандидатураларны шилип алырын партия эге организацияларынга ажык-чарлыг, демократчы ёзу-биле чорудар дээн болгай...**

— Ийе, ол талазы-биле бо эртип турар отчёт-соңгулдалыг хуралдарга элээн шыңгыы сайгарылгалар болган. Ынчангаш райком кежигүннерин, секретарларны, килдис эргелекчилерин альтернативалыг ёзу-биле соңгуур дээш партия эге организациялары кандидатураларны адап турарлар. Чижээ, СЭКП райкомунуң бирги секретарынга ам «Тыва даг-дүгү» комбинаттың партком секретары А. Н. Шулеповтуң, Т. А. Парчынның, В. Р. Евсеевтиң, «Кызыл тараачын» совхозтуң партком секретары В. Н. Гончаровтуң кандидатуралары адаттынган. Ийи дугаар секретарьга — Т. А. Парчын, В. Р. Евсеев, К. О. Хелин-оол; секретарьга — В. Р. Евсеев, Н. С. Золотых, Виктор Титов база килдис эргелекчилеринге Н. С. Золотых, Н. И. Белков, М. Н. Моллеров, З. П. Дамдын болгаш өскелер-даа адаттынып турарлар.

Надежда ЭРГЕП,
беседалашкан.

Каа-Хемде автобүдүрүлгениң чолаачылары болгаш септекчилери чылдың планныг даалгаларын күүседиринче күштүг мөөңнээн. Ооң ажыл-ишчилери бо чылдың бирги кварталының планныг онаалдаларын күүседип шыдаан.

Бүдүрүлгениң эки ажылдаарынга машина-техниканың септекчилери үлүүн киирип турар. Шаанда эрги МТС турган бажында септелге кылыр цехтерни ажытнан. МТС үезинде ажылдап турган механизаторлар ам-даа ында ажылдавышаан. Оларның септеп кылган моторлары, ооң өске-даа кезектери эки шынарлыг болуп турар. Оларның септээн машина-техниказы часкы ажылдарга киржир.

ЧУРУКТАРДА: ол АТБ-ниң хоочуынарындан токарь Виктор Горелов, чолаачы Илья Ерохин.

Оюдар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

Солунга шүгүмчүлээн. А түңнел?

ФЕРМАДА ЧУТ АМ КАНЧАНГАНЫЛ?

«Хадың фермазында чут». Шак мындыг ат-биле бо чылдың март 3-те «Шын» солунга шүгүмчүлелдиг материал үнген. Ам бир ай эрткен-дир. Бо аразында ында чүү болганыл, кандыг хемчеглерни алганыл? Байдал кандыг апарганыл?

Ийе, бистер, парлалга, радио база телевидение ажылдакчылары, боттарывыстың бижээнивис, чугаалаанывыс, илереткенивис четпестерни чайладыр, шак ындыг чүүлдер каттаптавазын, улустуң ажылы, амыдырал-чуртталгазы эки болзун, социал чөптүг чорук каяа-даа «караны» ажып тиилеп чорзун дээр бис, ажылывыстың утказы, сорулгазы ындыг. «Багын чугаалаарга, бачыды арлыр» деп тыва улустуң аажок ханы уткалыг, сагындырыг, кичээндириг чугаазы бар.

Ынчангаш шүгүмчүлелдиң изи-биле база катап баарывыс албан. «Хадың» совхозтуң сүт-бараан фермазының ай мурнунда шүгүмчүлээним соонда база катап, аңаа мырыңай чаа чордум. Профком даргазы Март-оол Оюнович Манчык-оол-биле ужураштым. Ук коллективтиң ажылының дугайында солунга база радиога шүгүмчүлелдиң канчанганын айтырдым. Ооң дугайын коллективтиң хуралынга, техниктиг чөвүлелге база чугаалашканын ол дыңнатты.

— Ол материалга удурланыр чүвем чок, шупту шын — деп, ынчан шүгүмчүлеткен кол зоотехник Зинаида Күскежик тайылбырлады. Ажыы-биле чугаалаарга, шүгүмчүлеткеннер чамдыкта хорадаар, удурланыр боор чүве. А совхозтуң кол зоотехниги аныяк кижи ону шак ынчалдыр шын хүлээп алганы эки-дир. Боттарының шаа-биле хемчегларни ап эгелээн. Арын чудаан малдарны аңгылаан, оларны бир бөлүкте ажаап азырап турар. Чемни болбаазырадып бээр апарган. Эртен чуданны, сигенни база өске-даа холумактарны бээр. Дүүш соонда, кежээликтей база чудан-биле суггарар. Минералдыг чемнерни хөйү-биле холуур апарган. Совхоз директору Саян ындыңдан чемни тып экжеп турар. Мурнунда баксыраан малдарның күжү ам бир ай дургузунда илдең-не сегээн.

Март айның ийиги чартыында «Ак-Чыраа» совхозтан сигенни, СЭКП-ниң XXV съездизи аттыг совхозтан силосту алган. Бызааларның байдалы эки. Чоокку үеде оларны даштыгаа агаарладып турар апарган.

Эрткен чылдың апрель 1-де байдал ёзугаар хүнде 998 килограмм сүттү саган турган болза, бо чылын 1230 килограмм болган. А хүнде бир инектен сүт саары эрткен чылдың бо үезинге бодаарга, 1 килограмм көвүдээн, ол эки-дир.

Шак мындыг чамдык чүүлдер көстүп келген-даа болза, Хадың фермазында байдал берге болуп артпышаан. Мал чеми эвээш, ону хүнүң-не тыптының турбас болза хоржок. Кадрлар айтырыы аажок берге. Мурнунда төрүүр инек кадарын турган коммунист Вячеслав Шыырап ажылын каапкаш чорупкан. Чогум ук малчын эрткен чылын мурнакчыларның бирээзи болуп, шаңнаткандаа кижи-дир. Ам чүге ындыг өскерилге болганы ол? База элдеп айтырыг. Партия организациязы ооң-биле чедир ажылдаваан-дыр деп бодум дугайты ындыг түңнел үндүрдүм. Черле ынчаш ферма инек кадарчылары ызырынмайн турарын кол зоотехник Зинаида Степановна Күскежик чугаалады. Бо хүнде 4 кадарчы херек. Өске районнардан безин чалап турар улус чорду. Ынчангаш оларның ындыг дилээн солун дамчыштыр чарлап, дыңнадып турарым бо.

Бирги кварталда ниити фермадан улуг-биче 62 мал өлген, ооң иштинде улуг инек 12, чаш бызаа 21. Эрткен чылдың бирги кварталда 122 тонна сүттү саган турган болза, бо чылдың ол-ла үезинде чүгле 61 тонна. Февраль, март айларда малды колдуунда хыыргышыбиле чемгерип турган болганда, хөй сүт дугайында кандыг чугаа турар боор.

Мурнунда, ай бурүүгаар, боозун үгбас төрүүр инектер турганын көрген мен. Ам кандыгыл? 4-5 хире хунажыннар бар, оларны харын улус аргажык тургузар. Арткан инектерни саанчыларга быжыглаап, аңгы азыраптарга, күжү чүгээртээн.

Бирги кварталда хадыңчылар сүттү саар, ону күрүнеге садар-даа талазы-биле планнарын күүсетпээн-дир. Ам канчаарыл? Чайга-ла аажок идеген турар улус чорду. Чайын инектерин хүнде 3 саар деп шиитпирлээнии зоотехник чугаалады.

Булут аразында хүннүң ойбуну дег, Хадың фермазында чүгээр эки чүүлдер көстүп келген-дир. Чок, ам час дүшкен дээш чангыс шак-даа дургузында оожургап, сеткил чазап болбас. Хадыңчылар, серемчиледи-ле болуп көрүнер.

Таваа СИРИҢ.

САРЛЫКЧЫ

Күш-ажыл кижини каастаар деп, чон чугаалажыр. Шынап-ла, ындыг. «Тере-Хөл» совхозтуң сарлык кадарчызы Кенден Балчының ажыл-ижи, амыдыралы-биле танышкаш, ооң бадыткалы кылдыр көрдүм.

Аныяндан эгелээш, назыхары улгатканже чедир ниитиниң малын кадарып келгеш, онаашкан херээнге ак сеткилдиин, бердингенин, тура-соруктуун, чүткүлдүүн көргүскен. Ынчангаш бердинген планныг онаалдарын доктаамал ажыр боттандырып келген. Сөөлгү чээрби ажыг чылдарның дургузунда малчын сарлык кадарып турар. Төрүүр чүс баш сарлыктан чыл бүрүде ортумаабиле 80-деи куду бызаа ап көрбээн. Ол болза, ажыл-агыйда эки көргүзүг болуп турар. Ажылдан келген чылдарында ол ниитизи-биле совхозка дөрт мүң хире сарлык бызаазын өстүрүп берген.

Шак мындыг эки көргүзүгнү малчын шудургу күш-ажылының ачызында чедип алган. Чамдык кижилер сарлык кадарып өстүрери белеп дээрзинге малчын удурланыр болду. Ол шын. Кандыг-даа малды ажазары, өстүрери, одарладыры берге онзагай арганарлыг. Сарлыкты сиген-биле чемгерип азыравас дээрден башка, ону хүн бүрү хайгаарап кадарар, одарын доктаамал солуур.

Тере-Хөлдүң кижилери

Чылдың кайы-даа үезинде сарлыктың одарын шын таарыштырары-биле каш удаа көжер. Сарлык төрүп турар үеде ажылга харыысалганы каш дакпыр бедидер, ооң башка малдың төлүн эвээштии ап болуур.

Дүржүлгалыг малчын Балчын Иванович эрткен ажыл-агый чылында төрүүр чүс баштан-на 82 быжааны менди дорукторуп алган. Амгы үеде ооң сарлыктары хүр кыш ажып турар, бо чылын төрүүр сарлык бүрүзүндеи быжааны ап болуур деп, малчын санап турар, ындыг арганар, курлавырлар бар.

Хөй чылдарда ак сеткилдиг, үре-түңнелдиг ажылдап келгеш, Балчын Иванович Кенден Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле шаңнаткан. Сарлык кадарчызының ооңун ишти Нюра Доңдуповна Бар-Хөө ажылижинге бердинген, эрестиг кижи. Ылаңгыя малдың чаш төлүн ажаар, дорукторар херекке биче эвес күш-ажылы үлүүн киирип турар. Ол ышкаш хөй-ниити ажылынга идепкейлиг киржип, ылаңгыя партия эге организациязының даалгаларын эки күүседип келген.

ИВИЖИ

Тере-Хөлдүң тайгаларында иви малдың баш санын өстүрер дээш кызымак ажылдап чоруур ивижилериниң бирээзинге Севек Чашпай хамааржыр. Ниитиниң малын кадарып эгелээнинден бээр онаашкан херээнге ээ-харыысалгалыын, ажыл-ишчизин көргүскен. Ынчангаш чыл бүрүде-ле багай эвес түңнелдерни чедип ап келген. Ооң коданында 340 иви бар.

Ынчангаш ол ышкаш хөй-ниити ажылынга идепкейлиг киржип, ылаңгыя партия эге организациязының даалгаларын эки күүседип келген.

ИВИЖИ

Тере-Хөлдүң тайгаларында иви малдың баш санын өстүрер дээш кызымак ажылдап чоруур ивижилериниң бирээзинге Севек Чашпай хамааржыр. Ниитиниң малын кадарып эгелээнинден бээр онаашкан херээнге ээ-харыысалгалыын, ажыл-ишчизин көргүскен. Ынчангаш чыл бүрүде-ле багай эвес түңнелдерни чедип ап келген. Ооң коданында 340 иви бар.

Таап-оол ХЕРТЕК.
Кызыл район.

МЫНДЫГ БАЗА ТУРГУЛААН

Шаанда Барыын-Хемчиктиң Эрги-Барлык сумузунга малчын, тараачын Саая Шожап деп ашак чурттап чораан. Ооң оолдары Самбуу, Сүүр-оол, Дыртык-Көк олар адазын аажок дөзээн, мал азыраарынга, тараа тарырынга салымныг, күш-ажылга ынак кижилер болган.

Алышкылар Ортаа-Шыраа-Булак аксындан куду, Тере-Хаядан өрү Даг-Баары. Барлык бугазының кыдыы ол ынчаар тараа тарып, сиген кезип, амыдырап-чурттап чорааннар. Оларның аразында Дыртык-Көк эне тараачын кижи. Ол чоок черлерже бута суун казып үндүрүп, даштыг черни аштап, хараган, талды сөп, аштап алгаш, тараа, сиген шөлү кылып алыр. Дүжүдү-даа чаагай болур.

Кезек болганда ол Даг-Баары деп черге кыштаг-хорааны-даа тудуп алган, тараа урар аңмаарларлыг-даа апарган. Ону чон Көк-Кожай дижип шолалап турганнар чүве. Ооң тараазын Карга-Саглының чону ааржы-саржаг, алгы-кеш, энчекидис-биле солуп, орнап ап чорааннар.

Бир кыжын Д. Саая кыштаанга бичии бажың тудуп алган, орта суугу кылып алыр даг-дүгү база ак-довурак казып алыры-биле 1935 чылда Ак-Довуракка баргаш, херээн күүседип алгаш, бир орус кижидеи чартык шоодай картошка садып алгаш, ону олуртуп, тарып алган. Эрги-Барлыкка баштай-ла картофель тараан кижи ол болган. Чон Дыртык-Көк Сааядан үлегер алгаш, картошканы база тарымал тооруктуу-даа тарып турар апарган. Ынчан улус хуу амыдыралдыг, чүгле «Геве-Хая» МЧАЭзи турган. 1949 чылда Эрги-Барлыкка колхоз айтырыы чаа-ла көдүрлүп үнүп келген. Колхозтажып эгелээн. Д. Саая 1949 чылда күрүнеге 800 кг тараа дужаар планныг турган. Ону ейшаанда дужаагаш, бодунуң тараазын ажаап ап турда, ону кулак бай деп санааш, райондан 15 тонна тараа дужаар дугайында кадыг онаалда айыткан хуудус бижиин берген. Ону күүседип каарга-даа, ооң кырынга 5 тонна тарааны онааган. Чеже боор, ону дужаап шыдавас мен дээрге, кадыг онаалдага удурланганы дээш хөреңгизин хавыргаш, 3 чылда хосталгазын казып шиитккен.

Аңгы төөгүзү ядыы арат болгаш тараа тарып, мал өстүрүп чораан Дыртык-Көк Сааяны ынчан үстүнден чагырып дужаар, командылаар үеде актыг черге ынчаар олурткан-дыр. Ажылгыр болгаш шак ынчаар хилинчек чок черге корааан араттар база тургулаан. Езугул арат ажылгайлыг чорааннар ол-дур ийин.

Күжүгет ЭМЕР-САРЫГ.
Күш-ажылдың хоочуну, Барыын-Хемчик.

ЧАА ДҮРҮМ ҮНГЕН

Специалистиң тайылбыры

1990 чылдың январь 1-ден эгелеп «Бүдүрүлгеге болган озал-ондакты истеп хынаарының болгаш санга алырының дугайында дүрүм» ажыглалга кирген, ону ВЦСПС бадылаан. Ук дүрүмүг бадылааны-биле ВЦСПС-тиң 1982 чылдың август 13-те «Озал-ондан болган таварылганы истээриниң дугайында» доктаалы, Күртеххайгааралдың инструкциязы күш чок апаар.

Бүдүрүлгеге болган кемдээшкинниң истелгезин чорудуп, ону санга алырының дугайында чаа дүрүм шупту бүдүрүлге, күрүне, албан черлеринге, совхозтарга, кооперативтерге, шериг кезектеринге күштүг болур. Чаа дүрүм озал-ондакты истээриге хамаарыштыр мурнундагызындан хөй хевирлерни киириштирип турар.

Ниитизи-биле бүдүрүлгеге болган кемдээшкин дээрге ажылчын кижи күш-ажылчы үлүээлгезин күүседип турда, ооң кадыкшылыының хенертен баксыраавы-биле ажыл кылыр шиитээзин чидиргени болур. Ынчангаш дүрүмүнүң эге кезээнде бүдүрүлгеге (ажылдап турган үеде) болган деп санаашаа, истеп хынаарынга хамаарыштырар озал-ондакка таварышканда даразында байдалдарны көөр:

— кемдээшкин ажылчын, албан-хаакчы кижи күш-ажылчы үлүээлгелерин күүседип турган, азы кандыг-бир чүүлдү бүдүрүлгениң, албан черлериниң сонуургалынга дүүштүр кылып турганда (ындыг ажылды кылырының дугайында администрацияның айтышкыны чок-даа турган болза);

— албан черииниң ажылче чедирериниг быжыглаан транспортунга;

— бүдүрүлге черииниң девискээринге азы өске черге ажыл үезинде, дыштанып шактарда, ажыл шагының эгезинде, төнчүзүнде деригхерексел, идик-хеп аайлап турда;

— субботник (воскресник) хүннеринде, организацияларга шеф дузазы чедирип тургаш, ооң эртип турган черинден хамаарылга чокка;

— ажыл шагының үезинде ажылче орукка чадаг азы хөй-ниитиниң транспортунга болган таварылгада;

— хуу транспортту албан черииниң, организацияның ажылын кылырынга администрацияның чөпшээрелибиле ажыглап тургаш айыылга таварышканда;

— ажылдакчы кижиге ажылдап турда өске кижи кемдээшкиниң чедиргенде.

Бо байдалдарда дүрүм ёзугаар истелгени чорудар болгаш кемдээшкинни бүдүрүлгеге болган озал-ондак деп санаар.

Чаа дүрүм ёзугаар кижилерниң бүдүрүлге черинге кемдээшкин алганын качыгдаан кижиниң элээр, эзирик чораан байдалындан хамаарылга чокка чогуур истелгени чорудуп, Н-1 хевириниң актызын тургузар.

Күш-ажылчы хүлээлгезин күүседип тургаш, ажылдакчы кижи бодунуң хоочураан аарыындан ажылдаар шинээзин чидирген болза, бодуу амы-тынынга четтингенде база кемдээшкинни кеминг херек үүлгедип турган үеде алган болза, бүдүрүлгеге болган озал-ондакка хамаарыштырбас.

Бүдүрүлге черинге кемдээшкин болганда ол черии администрациязы профэвилел комитединиң киржилгези-биле Н-1 хевириниң актызын 4 хуута үш хонук хуусаа иштинде тургузар: бир-бир актыларны бертингеп кижиге, цех, участок эргелекчизинге, техникаиын айыыл чок чоруунуң талазы-биле инженерге (азы ол ажылды чорудуп турар кижиге), профэвилелдиң күш-ажыл талазы-биле техниктиг инспекторунга. Министерстволарга, ведомстволарга, үстүкү турар организацияларга Н-1 актыларның хоолгазын кемдээшкин болган черииң администрациязы оларның негелдези-биле чорудуп бээр. Н-1 хевириниң актылары ол организацияга 45 чыл иштинде шыгжагга чыдар.

Кооперативтер кежигүннери-биле кемдээшкин болур болза, истелгени оон баштаар чери кооперативтиң профэвилел комитеди-биле кады чогуур.

Дүрүмнүң 25 чүүлү. Озал-ондактың дугайында кемдээн кижи ой-шаанда дыңнадып шыдаваын болза, азы ажылдаар шинээзин кемдээшкин сөөлүнде чидирген болза, когараан кижиниң билдириишкинин бүгү талазы-биле өөренип көргеш, Н-1 хевириниң актызын тургузарын шиитпирлээр.

2. 13 чүүл. Школачылар, ортумак, дээди өөредилге черлериниң сургуулдары, өөреникчилери, студентилери кандыг-бир бүдүрүлге черииң ажылдакчыларының удуртулгазы-биле ажыл кылып тургаш кемдээн болза, ол таварылганы бүдүрүлге черинге хамаарыштырар, а бир эвес ажылдың удуртукчузу өөредилге черииин башкызы болган үеде озал-ондакты өөредилге черинге хамаарыштырар.

Дүрүмнүң 3.1 чүүлү. Бөлүк кижилер — ийи болгаш ооң хөй кижилер кемдээнде, өлүмнүг кемдээшкин болганда тускай хевириниң истелгезин чорударын айтып турар. Ындыг таварылганы профэвилелдерниң күш-ажыл талазы-биле техниктиг инструктору даргалаан комиссия үстүнде турар албан черлериниң удуртукчузунуң, озал-ондак болган бүдүрүлге черииң профэвилел комитединиң, администрациязының киржилгези-биле тускай хевириниң истелгезин чорудар. Ынчан кемдээн кижи бүрүзүнге Н-1 хевириниң актызын тускай истелгениң түңнелдери-биле тургузар.

Профэвилелдиң күш-ажыл талазы-биле техниктиг инструктору тускай истелгеге киришпээн таварылгада, азы истелге чоруткан комиссияның түңнел шиитпирлери-биле чөпшээрешпес болза ол шиитпирни эде көөр эргелиг.

Комиссия тускай истелгени он хонук иштинде чоруткаш, чогуур актыны, материалдарны тургузуп, төнчү түңнелди үндүрер эргелиг.

Дүрүмнүң 3.9 чүүлүнүң негелдезин ёзугаар истелге комиссиязы озал-ондак болган организацияның удуртукчуларындан, өске-даа аңаа хамаарылгалыг кижилерден биикмел болгаш аасбиле тайылбырны алыр.

Ол-ла организацияның администрациязы комиссия кежигүннерин транспортбиле, харылзаа херекселдери-биле хандырарының, тускай истелгениң материалдарын парлап көвүдедириниң, үрелген объектилерни, айыыл болган черни чурукка тыртырарының, техниктиг саналгалар кылыр специалист-эксперттер чалаарының чарыгдалларын үндүрер.

Тускай истелге он хонук хуусаада доостурга, ооң материалдарын техниктиг инспектор прокуратураже чорудар. Тускай истелгениң актызын, Н-1 хевириниң актызын, бүдүрүлге черинге озал-ондак болган таварылга дугайында дужаалының хоолгазын министерстволарже профэвилел Төп Комитединче, ВЦСПС-тиң эртем-шинчилел институдунче чорудар.

Бүдүрүлгениң, албан-черииниң, организацияның удуртукчузу тускай истелгениң материалдарын сайгарып көрүп, озал-ондактың болуу берген чылдагааны-биле демисежир хемчеглерии ап, буруулугларга хемчег онаап, ол талазы-биле дужаал үндүрер хүлээлгелиг.

Кемдээшкин дугайында бүдүрүлге черииң администрациязының профэвилелдериниң күш-ажылдың техниктиг инспектору-биле маргылдаазын харылап турар адыр аайы-биле кол техниктиг инспектор чөпшээреп бээр.

Чаа дүрүмнүң 4 дугаар эгезинде күрүнеиниң статистика эргелелиниң майының ёзугаар организацияларның администрациязы Н-1 актыларга үндезилээш, бүдүрүлгеге кемдээн таварылгалар дугайында отчёттуг тургусташ, ону көрдүнген организацияларынга чедирери айыттынган.

Ынчангаш организациялар удуртукчуларындан, профэвилел комитеттеринден озал-ондакты истеп көөрүнүң дугайында чаа дүрүмну ажылчын коллективтер, ажылчын кижи бүрүзүнге чедир тайылбырлап өөредири негеттинип турар.

Чечен-оол МОНГУШ.
Профоблчөвүлелдиң күш-ажыл камгалалының техниктиг инспектору.

Быжыг корум-чурум дээш

ДУВУРЕЛДИ БОЛДУРУП ТУРАР АЙТЫРЫГ

Республикада болуп турар кем-херек үүлгедиглерин оларның аар, онза аарының талазы-биле анализтеп көрүп олурарга, дүвүренчиг. Кем-херек үүлгедикчилериниң ол талазы-биле мергежилдиг апар чыдарын бадыткап, дувүрелди болдуруп турар фактылар амыдыралда бар. Бо дугайын чугаалап тура, аңаа салдарлыг болуп турар кем-херекти дагын үүлгедир чоруктарыны киҥээнгейден дашкаарладып болбас. Дараазында сан-түҥнү маңаа көргүзүп көрейн. 1988 чылда болган херектериниҥ 16,4 хуузун мооҥ мурнунда шиттирип чораан кижилер үүлгеткен бооп турар, эрткен чылды ап көөр болза, кеземче харыысалгазынга онаажыып турарларның 30,9 ажыг хуузу эдип-чазаар күш-ажыл колонияларынга херек эртирип чораан кижилер бооп турар. Хосталгазын казытырып чораан, оон үнгенниҥ дыка хөйү оон түҥнел үндүрер хамаанчок, хостуг амыдыралдың баштайгы чылында-ла херекке база катап онаажы берген болур. Кем-херек үүлгедиглериниҥ санының өзүп турар байдалы ол талазы-биле бодандырып, ханы сайгарып көөрүнүң үндезинин тургузуп келир. Байдал нарын, а дагын кем-херек үүлгединшиннериҥ болдурбазынче угландыр ап турар хемчеглер амдыызында чогумчалыг түҥнел бербейн турар. Статистика ону бадыткаар. Эрткен чылда болган өлүрүүшкүнниҥ 39, күштеп чазарлаашкының 65, үптеп дээрбедээр чоруктуң 80 хуузун мооҥ мурнунда шиттирип чораан кижилер үүлгеткен болуп турар. Кижилериҥ кадыынга хоралыг аар кемдээшкин чедирери — 41,3, хамаатыларның хууда өнчүзүн оорлаары — 41,7 хуу-биле санаттының турар. Ону районнарга хамаарыштыр тускаа ап көөр болза мындыг: мооҥ мурнунда шиттирип чораанналрның дагын база катап херек үүлгедир чөруу Кызыл, Каа-Хем, Бай-Тайга, Бии-Хем, Мөҥгүн-Тайга районнарда болгаш Кызыл хоорайда өзүп турар. Бо үүлдерни айтып тура, кем-херектерни ажыдып турарының деңнели негелдеге ам-даа дүүшпейн турар дээрзин айтыры артык эвес. Херек эрттиргеш келген кижилериҥ корум-чурумун, сагыла-чурумун, иниити байдалын контрольдап турары кошкак. Ооҥ-биле кады эдип-чазаар күш-ажыл албан черлеринде чогумча чок байдалдар база үүвүрелди болдуруп турар. Келдерел эрткен соонда база херектерни судтарының чиик көрүп турарынан, чиик кем-херек үүлгеткеш, хөй эвес чылга шиттиргеннериҥ саны ында аажок кызырылган, ынчангаш эдип-чазаар күш-ажыл албан черлеринде хөй кезиинде дерзии, аар кем-херек үүлгеткен кижилер колдап турар. Судтаттырганнарның характеристиказын, иниити байдалын өөренип көөрге, составы анаҥысып турар деп чүве илдең, кем-херек үүлгедир чоруктарыҥ чылдан чылче мөөҥеттиниҥ келген чаҥчылдары, арга-хевирлери оларже дамчып турар, ооҥ күзенчиг эвес салдарлыг бооп турары билдиҥнигр. Квартира карман оорлаарының талазындан кем-херекти катап үүлгедир чоруктар хөй болуп артпышаан. Чугаалап турарым үстүнде үүлдериниҥ аныяктарга салдары багай. Мооҥ мурнунда шиттирип чорааннарның киржилгези-биле бөлүк аныяктар эвээш эвес аар, харын-даа дерзин үүлгедиглерни кылган болуп турар.

Соок чепсек белеткээр, эзиртир суксуннар ижер, наркотиктиг янзы-бүрү бүдүмелдер ажыглаар чоруктар шиттиргеннериҥ аразында ам-даа бар болуп артпышаан. Оон аңгыда, мындыг айтырыг база бар: шиттирип чораан кижилер үүлгедиглерни күш-ажылчы коллективтерге ажылга тургузуп киирери, быжыглаары база социал харылзаазын катап тургузарын хандырары башгайы чылында элээн шиттирлеттинер мындыг. Социал-ажыктыг харылзаалардың үзүлгени-биле, ажылга кирип алыр деткимчени, дузаны ол кижилер чогуур үезинде ам шыдаавайн баар таварылгалар эвээш эвес болгай. Айтырыг, шынап-ла, нарын. Чамдык кижилер кем-херек үүлгедип каарының мурнунда каяа-даа ажылдавайн турган азы ажылга тургустунуп ап чоруй, каанкаш барган-даа болгулаар. Кызыл хоорайның чамдык бүдүрүлгелериниде, чижээ, «Кызыл үлетпүр тудуг» эргелелиниде эът комбинадында, пиво, алгы заводтарында мооҥ мурнунда херек эртирип чораан ында ажылдап киргеннериҥ ажылга кирери элээн нарын байдалдыг болуп турар. Кирип бижидиге айтырыныҥга хамаарыштыр база мындыг.

Профилактика албанын дужургени-биле, дагын кем-херек үүлгедир чоруктарны болдурбазынче угланган хемчеглерни аҥы-аҥы албан черлери боттарының кол ажылы-биле катай чорудун келген. Ынчангаш күш-ажылчы коллективтер, хөй иниитибиле харылзаа элээн кошкай берген деп болур. Райкүүскомнаң чанында хайгаарал чорудар комиссияларның ролю бо талазы-биле база шоолуг эвес, күш-ажыл, амыдырал, хандырылга айтырылары шиитпиидээринге кадрлар киидистери-биле харылзаалыг ажыл ам-даа чедип алынмайн турар. Бөгүнгү байдал-биле оларның кайызының-даа ажылынга «эки» деп үнелел бээри болдунмас. Хайгаарал чорудар комиссиялар бодунуң хүлээлгезинде кирип турар үүлдерни эдип-чазаар ажылдар талазы-биле инспекцияларже чаа каай бээр чоруктар база бар. Доктааганым бөгүнгү айтырыга дем. комплекстиг ажыл, тодаргай утпаныышкыныҥ план негеттинер ужуглуг деп чүвени үттүп болбас ужуглуг бис. Быжыг материалдыг база, сан-хөө айтырыглары — бо таварылгада база чугула үүл.

Владимир КАРА-САЛ.
Тыва АССР-ниҥ иштики херектер министри.

Хамааты камгалалы

ХК БОЛГАШ ПРОПАГАНДА

Хамааты камгалалы — чоҥа бараан болуп турар хөй-иниити организацияларның бирээзи. Ооҥ ажылын массалыг информация органнары чоҥа кылбаа-биле чырыдып, таныштырып турар. Ол ажыл чегум эчизинге чедип турар бе, бистиҥ республика, ында пасладгазы, радио телевидение и хөй-иниити өске организацияларны кылчаар пропагандалап турааның?

Бо айтырыга бистиҥ корреспондентивиске республиканың хамааты камгалал штабының начальнигниҥ пропаганда талазы биле дузалакчызы Т. А. Стал-оол мынчаар харыылаан:

— Хамааты камгалалының айтырыгларын сөөлгү чылдарда национал дылдарга хөйүүбиле парлап турар аларганының бистиҥ төп удурткавыс демдеглеп турар. Башкир, Якут, Бурят АССР-лерде ол көөрдээн. Ындыг черлериҥ аразынга бистиҥ республиканы база демдеглээн турган чүве. Ылаҥгыя «Шын» болгаш «Тываның аныяктары» солуннарны база демдеглээн. «Тувинская правда», «Молодежь Тувы» солуннар база оон дудавайн турар.

Республикага хамааты камгалалын пропагандалаар талазы-биле ажыл СЭКП ТК-ныҥ болгаш ССРЭ-ниҥ Министрлер Чөвүлелиниҥ хамааты камгалалының ажылын үндезинин-биле эде тургузар талазы-биле доктаалы үнген соонда аажок ылбарган дээрзин демдеглээн апаар. Республикада массалыг информация органнары бо ажылче идепкейлиг хаара туттунган. Эрткен чылын «Тувинская правда» солун чээрби хире, «Шын» болгаш «Тываның аныяктары» солуннар ооҥ бичии-ле эвээш материалдарны пайлаан. Ол ышкаш «Улуг-Хем», «Хемчиктиҥ сылдызы», «Красное знамя», «За асбест» солуннарга база чүүлдер үнгүлээн. Ынчалза-даа чамдык районнар солуннарга бо айтырыгже кошкак киҥээнгей салганын база айтыры чугула.

Хамааты камгалалының пропагандазын моон соңгаар күштелдирери чугула деп санап турар бис. Ону чедип алырда бо чылын хамааты камгалалының болгаш иниити шериг-патриоттуг кижизидилгенин айтырыгларын чыдырар талазы-биле көрүлде-конкурстуу чаплаар соруга салдынган. Маңаа чүгле солуннар эвес, радио-телевидение база киржир.

Тываның радиодамчыдылгазының ажылдакчылары эрткен чылын база идепкейлиг киришкенин демдеглээйн. Иниитизи-биле 20 хире дамчыдылганы хамааты камгалалынга тураскаатканн. Оларның хөй кезиинде хамааты камгалалының тайбың үеде ужур-дузазын тайылбырлаарынга тураскааттынган. А тус черлериҥ радиолары бо айтырыгже киҥээнгей салбайн турар.

Тыва телевидение эрткен чылын 14 дамчыдылганы кылган. «Чоҥа хамааты камгалалының дугайында» деп рубриканың адаатга үүлге журналистер эвес черлерниҥ ажылдакчылары куретаан удуртуукулары база киржип турган.

Теле болгаш радиодамчыдылгаларынга хамааты камгалалын пропагандалаар херекке эрткен чылдың эгезинде ССРЭ-ниҥ Теле-радионөкүркомунуҥ даргазының «Телевидение болгаш радио чепсек-херекселдеринге чон ортузунга хамааты камгалалын пропагандалаарын организастаар дугайында» директивазы онза ужур-дузалыг болуп турар. Чурттакчы чоннуҥ билиг-мергежилиниҥ, чурттап турар черииниҥ аайы-биле барымдаалап пропаганда ажылын канчаар чорударын ында тодаргайлаан. Хамааты камгалалынга хамаарышкан дамчыдылганы айда 15 минутадан эвээш эвести тускайлаарын база аңаа көрген.

Ынчангаш ол сорулганы күүседири-биле хамааты камгалалының комплекстиг өөредилгезинден, хүннеринден дөрт дамчыдылганы кылыры чугула. Ол ышкаш хамааты камгалалынче кандыг киҥээнгей салып турарын тус-тус партия, совет органнарның удуртукчулары, штабтар начальниктери, удуртукчулар өөредилге черлериниҥ башкылары парлалга, радио-телевидение дамчыштыр чоҥа чырыдар болза эки.

Хамааты камгалалының иниити ажылы, ооҥ пропагандазы штаб начальниктериниҥ хөй-иниити организациялар-биле кайы хире харылзаа тудуп алганындан база аажок хамаарыжыр. Сөөлгү чылдарга профэвлел ДОСААФ организациялары, «Билиг» иниитилери-биле, Кызыл Крест-биле харылзааны тутқан ышкаш, БАЛКЭ ТК-ныҥ секретариады эрткен чылын бо ажылга комсомол организацияларын хаара тудар талазы-биле тускай доктаалды хүлээп алган. Ол хирезинде комсомол комитеттериниҥ хамааты камгалал пропагандазынга киржилгези амдаа сула.

Эрткен чылын республикага камгалал-массалыг ажылдың айы болган. Ону ДОСААФ обкому организастап эрттирген. Аңаа хамааты камгалалының штабтары база киржир, ооҥ ужур-дузазының дугайында тайылбыр ажылын кылып, хемчеглерни ажылдап кылган. Аас-биле тайылбыр ажылын «Билиг» иниитилелиниҥ шугуму-биле чорударга ажыктыг дээрзин амыдырал бадыткаан. «Билиг» иниитилелиниҥ республика организациязының болгаш ооҥ районнарда иниитилелдериниҥ шугуму-биле хамааты камгалалын пропагандалаар талазы-биле комиссиялар тургустуунан болгаш олар ажылдап турар. Олар эрткен чылын хамааты камгалалынга база шериг-патриоттуг кижизидиргеге хамаарышкан 600 ажыг лекцияларны номчаан.

Эрткен чылдың эгезинде РСФСР-ниҥ Культура министерствозунуҥ коллегиязы, РСФСР-ниҥ хамааты камгалал штабының партполитапнарады болгаш пропаганда киилизи культурачырыдышкын албан черинии, библиотекаларның, музейлерниҥ, кино организацияларының хамааты камгалалын чаа байдалдарда пропагандалаар талазы-биле эртем-практиктиг конференциязын организастаан. Аңаа үнген бүгү саналдарны хүлээп алган сүмелериҥе ажылдап киирген, оларны культура албан черлериҥче болгаш хамааты камгалал штабтарынче чоруткан.

А оларның күүселдезе четпейн турар дээрзин түҥелиинде хомудал-биле чугаалаар апаар-дыр мен. Культура ажылдакчылары хамааты камгалалының пропагандазынга аажок идепкей чок киржип турар. Оларның оран-бажыңнарында астынган көргүзүг агитацияларны безин үе-дүптен бээр туруп келгенинден саргарып, орулугдап калгылаан.

Ам сорулга чүл дээрге, районнарның, хоорайларның хамааты камгалал штабтарының начальниктериниҥ пропаганда талазы-биле дузалакчыларының, хөй-иниити эгелээкчи-биле ажылдап турарларның идепкейлиг ажылы, харыысалгазы, оларның белеткели чугула болуп турар. Ынчан хамааты камгалалыҥ үениҥ пегелдезинге дүүштүр пропагандалап шыдаар бис.

АВТОМОБИЛЬДИ КАНЧААР ОЙНАП АЛЫРЫЛ?

● ТУСКАЙ КӨРДУНГЕН СОРУЛГАЛЫГ КҮРҮНЕНИҢ ХУУ ЧОК ЧӘЭЛИЛЕРИН ҮНДҮРҮП ЭГЕЛӘЭН ●

Чиик автомобильдер болгаш мини-тракторлар садыш алырының облигациялары эвилелдешкен республикаларның ажаалга кассаларынче киргеи. Оларны үлеп-хуваары бүдүрүлгелериниҥ, организацияларның, албан черлериниҥ коллективтеринде эгелей берген.

Бо болуушкун эскертинмейн артып калбаан, дораан-на улуг сонуургалды болдура берген. Хереглекчилерге банк ачы-дузазының чаа хевириниҥ, ооҥ негелделериниҥ байдалы кандыг болуру хөй-хөй иниилерни сонуургадып турар. ССРЭ-ниҥ Ажаалга банкызындан дынатканы болза, соңгаарладып болбас социал сорулгаларны күүседир дээш чонуҥ акша-хөреңгизин олче идепкейлиг хаара тудар сорулга-биле үр ажыглалдың барааннарын садыш алырынга облигациялар хевирлиг тускай көрдүнген сорулгалыг хуу чок чәэлини бо чылын үндүрүп турар. Оларны иниитизи-биле он миллиард хире рубль түҥне 6 миллион 610 муң кезек кылдыр тускай бүдүрүлгеге парлап үндүрери көрдүнген.

Ойнап алышкыннарның санында — аңгы-аңгы марканың чиик автомобильдери, мини-тракторлар, кожуглуг мотоциклдер, соодукчулар, өңнүг телевизорлар, хепчуур машиналар — иниитизи-биле 16 аттыг дерилгелер бар. Облигация бүрүзүн аңаа ойнап аптар бараанның өртээнге дүүшкек үнелиг кылдыр үндүрген. Чижээ, ам бирээзи-ле 16 муң рубль үнелиг 20 муң облигацияны үндүрген. Ооҥ бирээзи-биле «Волга» автомобильди ойнадып ап болур. Ооҥ ынай 5300 рубль үнелиг 70 муң облигацияның бирээзи-ле «Таврия» болгаш ооҥ өскедаа маркаларның машиналарын ойнадып алыр. Муң рубль үнелиг 40 муң облигацияның бирээзинге-ле үш камералыг «Зил» деп соодукчу таваржыр. Артнан бараанларның аймаан чоокку үеде парлаар.

Бир-тээ, бараанларның санын ыызыгаарлап каан болгаида, облигацияларны күш-ажылчы коллективтер, улус депутаттарының чер-чер Советтериниҥ күүсекчи комитеттерии дамчыштыр тарадыр. Ажаалга банкызының салбыларды оларны бараанларның ат-бажын айтып, оларның тодаргай алыкчыларын көргүзүп каан бүдүрүлгелерниҥ, организацияларның даңзызын барымдаалап боттандырып чорудар.

Казахстанда, Киргизияда, Россия Федерациязының чамдык областарында, бо угланкышкын-биле идепкейлиг ажыл чорудуп турар черлерде, облигацияларны сазары ӧй эгелей берген. Ынчалза-даа оларны боттандыары арай саадан турар. Чүге дээрге оларны кылыр тускай бүдүрүлге өртектиг саазынарны чүгле автомобильдер болгаш минитракторлар ойнадырының облигацияларын парлаарынга ажыглаан. Артнан барааннарга ойнадыр облигацияларны чоокку үеде парлап үндүрер. Ынчангаш ам Ажаалга банкызының албан черлери хөй-хөй таварылгаларда чагыг киириичилериниҥ алза чогуур түҥнү алгаш, квитанцияларны долдуруп берип турар. Оны олар октябрь 1-ге чедир облигацияларга ойнап ап болурлар. Облигациялар эзлеви 1993 чылдың дургузунда ол үнелиг саазынарны бүрүткеи кааны магазиннерден ол-ла бараанларын ап болурлар.

Облигацияларны кандыг принцип үзүгаар үлеп-хуваап турар ирги деп айтырыг чамдык регионнарга кээп болур. Ону ССРЭ-ниҥ Садыг министерствозу чорудуп турар. Ынчаар кылырда чурттуң үүрмектеп садар бараан саарылгазының хемчээлиниҥ эвилелдешкен республика бүрүзүнүҥ киирген үлүүн барымдаалап көрүп турар. А ол, бодунуҥ эзлчээнде, чурттап турар чоннуҥ саны-биле сыныы харылзаалыг дээрзи билдиҥнигр болгай.

(СЭТА-ныҥ корр.).

ЧАҢЧЫЛДАРНЫ САГЫЫР

Силерже бир дугаар чагаа бижип олур мен, бижээн үүжурум мындыг. Өске эш-өөрлер-биле бир домей, мени дүвүредип, сонуургадыр чоруур айтырыг — национал хевивис, өгбелеривистиҥ эки чаҥчылдары. Шаандакы чонувустан бисте чүү артып калганыл, чаагай чаҥчылдарывыс, чараш тыва хевивис чүге чоорту утундуруп калганы ол?

Нация аайы-биле өске черлерде сагыш чоруур чаҥчылдарлыг, кедип чоруур национал хептиг дээрзин билир-ле болгай бис. А бистер база национал хевивисти чүгле сценага, көрүлде үезинде ажыглавайн, ону каңчаар быжып, даарааарын айтыржып, арга-сүмевис солчуп, солунувустуң бир булуңуга тыва тоныу, кадыг идикти, ачыр-дачыр тутчуп турар мөгелеривиске содактыдыкты кандыг хевирлиг быжарын айтып, таныштырза чүл? Ол дугайын айтып бээр шевер хөлдуглар бисте кайын чок деп.

Оон ында найысылалывыска национал аъш-чемниг чемненилге черлери ажыдарын дилеп, деткип турарлар хөй-ле болгай. Чоокта чаа «Тыва» деп аттыг бөлүк база төрүттүүнүп келди, ол база биске бир чоргаарал, өөрүшкү.

А «Тыва» деп аттыг ай санында үнүп турар журналдыг болзувусса, кандыгыл? Чоорту бо дугайын өөренип көрзе чүл? Эш-өөрнүң бодалы, арга-сүмээи кандыг ирги? Өгбелеривистиҥ сагып чораан чаҥчылдарын катап оттуруп, ону ам өзүп орар чаш салгалга утпаннмас, кагдыннмас кылдыр арттырып каары күзенирм.

Алефтина ОЧУР.
Сүт-Хөл суур.

ЧОГУМ БААЖЫЗЫ ҮҮДЕЛ?

1938 чылда ТАР-га болган суд чорудулгазының төөгүзүнге хамаарыштыр

(Эгези №№ 65, 68, 71, 74, 79, 80, 82 «Шыда»).

ССРЭ-ге «улуг өскерилгениҥ чылы», МАРН-ныҥ МАР-ныҥ социалистиг чаартылгаже угландырган VIII съездизи ТАРН-ныҥ ТК-ныҥ секретарьларынга болгаш Политбюро кежигүннеринге улуг салдарны чедирген. Олар ооҥ-биле кады ССРЭ-деҥ келген чөвүлекчилер — Р. Наповтуң Мачаварианиниҥ, Райтериҥ, Мецгер, Аюшиниҥ болгаш өскелериҥ-даа сургаалдазынга база алзып турганнар. КУТВ-туң баштайгы доозукчуларының бирээзи С. Тока ТАРН-га «чөөн» турушту херен кырында илередикчизи болу берген. Ооҥ «Чаа орук» солунга 1931 чылдың июнь 19-та «Республикада феодал харылзаалары узуткаттының тураз» деп үүлүнге Тываның феодализмден социализмче шурап киреринии формулазын берген: «Чуртта феодал харылзааларын шиитпирлии-биле тура тыртып, капиталистиг элементилерже шаап халдаашкынны күштелдирип тургаш, күш-ажылчы массаларны Тывага социалистиг тургузуушкунну дүргедедиринче баштаар бис». Ынчалза-даа партия ТК-ныҥ болгаш ТКК-ныҥ 1930 чылдың июльда каттышкан пленуму колхозтарның кол-кол хевирлери чоокку келир үеде машиналарны каттышкап садып алырының, уксаалыг бүдүрүкчүлерни кады салып алырының эң бодүүн эштежилгелери, эң бөдүүн мал болгаш чер ажылының эштежилгелери болур ужуруг деп тодаратканн. Оларны кандыг-даа албаашкыны, дужаал чокка, эки тура өзү-биле тургузар ужурлуг. Ынчалза-даа феодалдарның эт-хөреңгизин хавырары болгаш феодалдыг харылзааларны узуткаары чөөннерге араттарның ажыл-агыйны коллективтиг чорударынче шилчириниҥ негелдези кылдыр сагындырып турган. КИКК-ныҥ Чөөн секретариадының бүрүн коллективизацияны чорударынга таарымчалыг байдалдар Тывага ынчаарда чогунуң дугайында сагындырыы турбуже, партияның 1932 чылда болган IX съездизи С. Токаның Тывага колхоз тургузуушкунунуң талазы-биле илеткелиигге хамаарыштыр мындыг резолюцияны хүлээп алган: «ТАР-га бүрүн коллективизация беш чылдың иштинде колдуунда доозулган турар ужурлуг».

Партияның IX съездизи бодунуң айтыышкыннарын амыдыралга боттандырып чорударында-биле ТК-ны тургускан. Ол ТК-ныҥ кежигүннери болза: Тастай-оол, Торгу-Хөйлеп, Дадарыкпай, Ужар-оол, Олжамай, Чүрмит-Дажы, Байыр-оол, Лопсан, Ламажык, Достай-оол Седип-оол, Кажараимай Монгалбии, Серен, Това Ришгтай, Хүреп-оол, Чымыштай, Чүльдүм, Камова, Тамдынчап, Санчаа, Сундуй, Хавакчап, Пюрбю, Шагдыржап, Норзунмаа, Күдерек, Хайдып, Долумажап, Сагаандай, Серен, Тока, Танчай, Шагдыр-Сюрюн, Допчаа, Урумай; кежигүнге кандидаттар болза: Серен, Баазан, Калгакпан, Бүүчүкей, Биче-оол, Сагды, Хырзыбан, Киинчик.

ТК-ныҥ Политбюрозунга Шагдыржап, Тока, Байыр, Чүльдүм, Хавакчап, Чүрмит-Дажы, Пулчүк, Танчай, Лопсан; кежигүнге кандидаттарта — Шагдыр-Сюрюн, Серен, Камова, Тастай-оол олар кирген.

ТК-ныҥ чиигине секретарынга И. Шагдыржап, секретарьларынга — С. Тока, О. Байыр, С. Чүрмит-Дажы, О. Шагдыр-Сюрюн; секретарьларының кандидаттарынга — О. Хавакчап, К. Серен сонгуткан.

Намның IX съездизи ТАРН ТК-ныҥ чанынга ТКК-ны база сонгаан. Ооҥ составы: Аракчаа, Аюшин, Чадамба, Чолдак-оол Чурукпан, Чүльдүм, Ензак, Кижиир-оол, Хураганмай, Лопсаң-Самбуу, Лопсаң, Ойдуп, Падан-оол, Борбак-оол, Бальчжима, Базыр-Сат, Пюрбю, Самбуу, Сандык, Сеңгиижик, Серен Тыртык, Увангур, Сендиң, Серенмаа, Суваң-Хорлуу Сюрюң-оол, Сержиккей, Дажы, Данзык, Дамбаш, Тываа, Доидуп, Увангур, ТКК-ныҥ даргазынга К. Сандыкты, харыысалгалыг секретарынга — Ш. Лопсаң-Самбууну, оргкилдис эргелекчизинге — Аюшинни сонгаан.

Намның IX съездизинии бүрүн коллективизацияже угланышкынын херек кырында боттандырары чурттуу баш муңгаш чорукка чедирген, бүдүрүкчү күштерниҥ сандараарын болдурган...

1933 чылдың октябрьның 22-деҥ 28-ке чедир Кызылга ТАРН ТК-ныҥ болгаш ТКК-ныҥ 2-ги каттышкан оиза пленуму болган. Аңаа чөөн хажыдыышкынынарыныҥ чедирген уржуктарын ажып эртериниҥ дугайында илеткелди чугаалажып көрген. Илеткелге хамаарыштыр 46 кижи санал бергеш, шүгүмчүлекчи болгаш бот-шүгүмчүлекчи ёзу-биле боттарыныҥ бодалдарын илереткеннер. Намның Барыын-Хемчик кожкомунуҥ даргазы О. Полат бир дугаарында санал бергеш, илеткелдиҥ колкол түҥнелдеринге каттыжып, албан-дужаал-биле тургустунган колхозтарның дугайын, кооперация садыынга дужаары-биле араттарның мал-маганын хураап ап турарының дугайын, хөреңгизин хавырткан шаандакы феодалдарны нам кежигүннериниҥ боттарынга ажылдаар кылдыр албадап турарының дугайын, хөреңгизин хавыртканнар-биле кижизиг харылзаа тутқан кижилериниҥ безин соңгулда эргелерин кызырып турарының, эрге-чагырга органнарынга чагыртырындан араттарның ойталаар таварылгаларының дугайын, мал ажылын удуртуруның кошкаанының дугайын чугаалаан. «Улус» дээн сөс феодалдарга база хамаажыр болганда, тыва чазакты «улустуң» эвес, а «малчын - тараачыннарның» чазаа деп адаарын саналандаан...

Намның Тес-Хем кожкомунуң даргазы Байыр-солдуң саналы солун болган: «Мен база-ла намның политиказын эвээш билир турган мен. Москвадан чедип келгеш, социализм дугайында, коммунизм дугайында холчок алгырып турдум, ынчалза-даа мээң ыыткыр сөстерим араттарга бичии-даа салдар халдатпайн турган... Шажын-чүдүлгелерни шоодуп, хүрээлерни үптеп, бурганнарны буза шаап турганлаа болзувусса, араттарның бүзүрел-чүдүлгезин узуткап шыдаваан бис. Чамдык нам кежигүннери ламалардан эм-таң дилеп, оларның дузазын ажыглап турган. Ламалар дораан-на: «Чүге үптеп, бастып турган хиренерде ам келгеш, эм-таң дилеп турар силер» — деп айтырыг салып турарлар.

Сан сайыды Тоткаиның чугаалааны болза: «Нам болгаш чазак боттарының частырыгларын эдип, улус мурнунга бөгүн чаа эвес, а эрткен чылдан бээр тайылбырлап турар. Ол чорук бистиҥ нам-чазаавыстың революсчузун бадыткап турар-дыр. Олар Ленинниң айтыышкынын билир болганда, боттарының частырыгларын чажырбайн, а массаларның мурнунга ак сеткилдиибиле миннип турар».

Ынчаарга ТК-ныҥ агитмассалыг киидизиниҥ эргелекчизи Товарищтай, профэвиледдериниҥ Чөвүлелиниҥ даргазы Шагдыр-Сюрюң, ТАРН ТК-ныҥ секретары О. Байыр, «Совтуврансткнҥ» даргазы Чүнчүкоол, Тыва Төп кооптуң даргазы Лопсаң, Хавакчап болгаш өскелер-даа боттарынга са шүгүмчүлеп, алдагдалдарын миниип турганнар. Чижээ, Товарищтайның чугаалааны болза: «Бир эвес мен бодумнуң революсчу ажылымга частырыг кылбаан мен дээр болзумза, шын эвес болур иймк. Ынчангаш бодунуң частырыгларын миннип, оларны эдип билир херек. Ынчанмас болза, революцияның херээнге, намның херээнге доктар кадып, моондантаар алаар сен... Бистиҥ кижи бүрүзү ынчаар кылып, намның чаңгыс эвин камгалаар херек. Намның 9-ку съездизиниҥ үезинде Барыын-Хемчикке ажылдап турдум. Аңаа бистер база-ла коллективизацияны 55-60 хуу чедирген бис...

1932 чылда-ла, чер-черниҥ эрге-чагыргаларынга ийиги соңгулдаларның үезинде, Тес-Хем кожуунуга ажылдап турган, элээн каш частырыгларны кылган мен. Хоойлу ёзугаар соңгулда эргелерин алыр ужуруглуг хөй кижилерниҥ эргелерин катап эгитпээн мен...»

Юрий АРАНЧЫН.
Төөгү эртемнериниҥ доктору.

(Уланчылыг).

ЧУРУКТА: 1933 чыл. ТАРН ТК-ныҥ ажылдакчылары (солагай талазындан бирги одурутда): Аюшин, Иргит Шагдыржап, Нацов, артында туралар: Тока, Чүнчүк-оол, Сандык болгаш Байыр.

Чурукту О. Охемчик Тываның күрархивиинден хоолгалап тырттырган.

НАЙЫРАЛДА КЫЗЫГААР ЧОК

ЭП-НАЙЫРАЛ СЕТКИЛДЕРНИҢ ДОҢУ

Тыванын кадыр дагларлыг малчын чери Мөнгүн-Тайга районга үе-дүптен бээр эп-найыралдыг, кожа чурттап келген Моолдуң Саглы, Бадрал. Дүргеи болгаш моол казахтарның Көк-Хөл сумуларындан төлээлер, аныяктар, өөреникчилер удаа-дараа арга-дуржулга солчуп, аалдап кээп турарлар.

Бо удаада хой чылдар иштинде көрүшпейн, үжүрашпайн чораан Баян-Өлгүй (Бай-Хавай) аймактың Сеңгил сумузунуң тывалары биске аалдап келгени — улуг өөрүшкү, найыралдың, сеткил-чүректиң ханызындан таныжарының, төрелдежириниң байырлалы болган. ССРЭ-ниң 60 чылы аттыг совхозука болгаш Мугуо-Аксыга, ортумак школа чаныга ийи доктулчак ак өглерни тиккен, туктар, «Совет—моол найырал делгерезин!» деп лозуң часкы хатка киискин турган.Шагдан бээр үстүү берген удазынны тудуштуруп, ийи чурттуң тывалары ужуражып, арга-дуржулгазын солушкан.

— Төрелдер, амыр-менди чурттап тур силер бе? Бис силерниң-биле ужуражып, амырап, чыргап тур бис. Ак сүдүүстүү, чиңгир кадаавысты тудуп тур бис — дээш, Сеңгил сумузунуң нам даргазы А. Ариунаа кадак кыында салган сүт куткан шаажан аяктыг райкүүсконм даргазы Ш. Н. Намыга сунду.

Аяк шайны ол амзааш, совет-моол найыралга тускаткан конференцияның президиумунга дамчыткан. Сүттүг конференция киржикчилери амзап, чодукшаннар.

Сумуда улусчу хыналда даргазы Магсырның допчу чүгаазы-биле алырга, амгы Сеңгил тывалары 1921-1926 чылдарда Успа-Нур аймакка, 1926-1932 чылдарда Кобду аймакка, 1940 чылда Баян-Өлгүй аймакка каттышкан. А 1963 чылда Ак-Хем (Сеңги сумузу) тургустунган. Чүрттап турар девискээри — 6400 дөрбелчин километр, чурттакчы чону— 6700 ажыг: моолдар, казахтар, тывалар. Сумуда 700 ажыг тывалар 160—170 өреге бооп чурттап турар. Мал ажыл-агыйлыг: 150 муң ажыг мал-маганыг. Күрүнеге 1400—1500 тонна эттиг, 120 тонна дүктүг дужаап турар. Шээр мал 220 хире ыыштагларда, тебе—3, чылгы—6, инек—20 хире черлерде туруп турар. Моон алгаш кээре, Мөнгүн-Тайгабиле Сеңгил сумузунуң ажыл, амыдыралы дөмейлешкен.

Сумуда 10 чыл школазы бар. Ында моол, казах дылдарда өөренип турар. Тыва дылды амга чедир өөренмейн келген. Эртиен чылын ийи башы Кызылга башкылар билиш бедидер институтка 45 хонук иштинде тыва дылдың өөредилге номнарын өөренгеннер. Бо чылдан эгелээш, «Шын» солуунуу, «Агитаториуң блокнодуң» номчуур аас-кежиктиг болганын, чежемейниң-даа төрээн дылын өөренмейн турза, ол дыл кажан-даа уттундурбазын, тыва дылынга чоргаараның хөгжүм башкызы Чимит-Доржу сеткилиниң ханызындан чугаалады.

Конференцияга тыва чаңчылдар, ёзулалдар дугайында шүлүктер бижип, аас чогаалын чыып бижип чоруур А. Өнержаптың чугаазы кончуг солуун болган. Ооң чугаазындан үлегер домактарның чамдызын номчукчуга бараалгадып көрейн: «Дылдыг болганда сөглээр», «Аът бажыңче хакпас», «Сөөкту эки хемдикир». Чокка эжин кызавас», «Дилги дүгүнден баар, киш кеминден баар» дээш оон-даа хөй.

Сеңгил тываларының чаңчылдарының, ёзулалдарының дугайында Магсырның чугаазы бүгү улустуң кичээнгейин хаара туткан. Ол мендилекириниң, чолукшуурунуң, ег иштинге ыяап-ла сагыыр чаңчылдар дугайында чугаалады. Бистиң-биле шүүт домей болду.

Ирбин Цербэй назыны улуг-даа болза, тывызык, чечен-мерген сөстүг, ырааңы кижи болду. Алтай-таңдызын йөрээрин, аңчыларның ёзулалдарын чугаалады: «Малгажынга байыткан, довураанга тоттуогаи...» дээш-ле лыка хөй йөрээлдерни чугаалааш, ырлаптар аянныг, сүүк, хоюг үнүг ыраажыны магаладывыс.

Нам даргазы А. Ариунаанның чугаазы-биле алырга, демократияның, ажык-чарлыг чоруктуң ниитилел амыдыралынче, ханылап киргенибиле, националь культураны, уттундурүп бар чыдар чаңчылларны, ёзулалдарны, тыва хеп-сын, сава-санга, эдилелдерни серегдип, дингизип эгелээн. Ооң кескү хереченинге 1989 чылда тургустунган «Ак-Хем» деп аас чогаалының ансамблин чоргаарал-биле адап болур. Ооң удуртукчузу 18 чыл иштинде трактор мунуп ажыттап чораан А. Борихүү. Ол баянга, ингилге, бызаанчыга хостуг ойнаар, ырлаар, шүлүктээр, тоолду бызаанчы-биле үдеп оргаш, ырлап ыдар, төрүмелиниден салым-чаяанныг кижи. Ансамбльде 10 кижи ажыддан алган акшазы-биле чурттап, ажыддан турар коллектив болду.

Конференция соонда «Ак-Хем» ансамбльдиң ийи кезектиг концертин болган. Бирги кезээнге оваа дагыырын, кудага йөрээлдерни, ол. уругну олуруштурарын, чинчи чажырып ойнаарын, «чулур-хулур» деп оюнну, бурүңгү моол, казах ырларны күүсеткеннер. Ийиги кезээнге дөрт дылга (орус, тыва казах, моол) ыры-шоорну, танцы-самны көргүстүлер. «Теве-Хая», «Декей-оо», «Улуг-Хемим», «Хөндергейим» деп бистиң ырларывысты улуг чоргаарал-биле ырладылар. Таңцыларының шимчээшкини оожум-даа болза, дыка оизагай.

Моол тываларының концертинге харыы кылдыр ССРЭ-ниң 60 чылы аттыг совхозтуң бот-тывынгыр артистери концерт көргүскен. Аалчылар сыгыт, хөөмей, карғырааны магадаанар, чүге дээрге олар сыгыртып, карғыраалап билбес. Концерттерни, конференцияны видеомагнитофонга камера дамчыштыр олар-даа, бистер-даа тырттырып алган бис — музейге, төөгүге артып калыр бичии салгалдарга өөредиг болур кылдыр. Келген аалчылар-биле баг кагарынга, даш көдүрериңге, тевектээринге маргылдаалар база болган. Кайы-даа тала ачыр-дачыр тутчуп, тиилекчилер ол-бо талалардан дең чыгыы болган.

Сеңгил сумузунуң бойдузу, агаары Мөнгүн-Тайга-биле дөмей: бедик-бедик даглар аразында (эң-не бедии 4593 метр). Комбу деп улуг хеминиң эриин дургаар чурттап тураралар. Аргар, кошкар, те, чуңма, сыын-мыйгак дээш кандыг-даа аң-мең бар чер. Аңнарның эң-не элбээ — тарбаган. Чыл санында 6-7 муң алтайның кара тарбаганының кежиин күрүнеге дужаар. Керээ ёзугаар бир аңчы 100-300 чедир тарбаган өлүрерин хүлээнир. 500 чедир өлүрген кижи чемпион болур. Олар чайның үш айында хой, өшкү дөгерип чивес, тарбаган въдибиле, балык-биле амыдыраар.

Концертке көргүскен «Ийи аңчы» деп баштак көргүзүүнде тарбаганнарны көргүзүп, алыксак-чиксек, ажырымчы, хоптак сеткилдиг кижини кочулап турар. Чүге дээрге Сеңгил тывалары-да ындыг сеткил чок, дузаарак, човаачал, улуургавас, биче сеткилдиг, ажыкчаагай, төрээнзек сеткил-чүректиг улус. Оларның аас чогаалын, дыл-домаан, төөгүзүн, амыдыралын, ажылжин өөренип шинчилээр болза, эртем ажыдыышкынарын кылып болур.

Ийи аңны күрүнеде чурттап турар-даа болзувусса, дылывыс, чаңчылдарывыс, ёзулалдарывыс, аажы-чанывыс дөмей болганынга деңнеп четпес өөрээн бис. Ол өөрүшкүде кызыгаар чок. Аравыста моон соңгаарты найыралдыг харылзаалар, холдарывыста дамырлар дег, чаңгыс чүректиң согуубиле улам дыңзыг соп, мөңгежий бээр. Ону амгы салгал улам хаңыладып уламчылаар.

Саая МАЙНАК.
Мөнгүн-Тайга райкүүскомдуң культура килдизиниң эргелекчизи.

ХА-ДУҢМАЛАРГА СӨЗҮМ

Совет-моол найырал ниитилелиниң Мөнгүн-Тайга район чөвүлелиниң конференциязынга чалаткан Баян-Өлгүй аймактың Сеңгил сумузунуң төлээлериниң Мугур-Аксынга келгенинге алдар болдуруп, ында тыва чонуң дыл-домак аянывиле шүлүкчү Салчак Молдурганың шүлүктээн чугаазын мооң адаанда парладывыс.

Кара баарывыс көгү болган,
Караавыстың огу апарган,
Хан-дамырывыстан хин чадгыс
Хайыралдыг төрелдер, мендээ:
Кара, Көк-Моинактар, Сояннар,
Хамык Хөйүктер силерде тур.
Алдай-делег, Каксаан-Иргиттер —
Аймаадар бүдүү бисте бар тур.
Үгу, дөзү бүргүт кужун
Уязыынан үнгеннер бар тур —
Бугат сумуларда чөнүүлер
Буурул Сеңмит ынча диген тур.

Кызыл дилгиже эзир ыткаш,
Кыңчыктырбайн-даа ылап алыр.
Улуг олчага аайлыг болган
Лутарии — ача сураглыг тур.
Өөр сарлыктар допчузу шөйүп,
Өшкүден чөөк дырап, сайгарган,
Аң, мал-биле акташкан өөрүң
Адап, санап кайын төдер мен!
Ха-дуңма дыл, чогаалывысты
Харагалзап, хелемечилээн
Кайгамчык Кыс башкыңарны бис
Хаңы хүндүлээр-даа улус бис.
Карышкак кулактың орнунга
Карак-биле черзилээни шуут:
Бай-Кавайның шырайын, нүүрүн
Мага-бодуңарнан тыптывыс.

Баскан изин черивис утпас
Макыыр, Сербей, Өлержап — ага,
Ай, хүн дег Ариунаа дуңма,
Ак сүт, хадак сөңнеп, туттуңар.
Мөңгүн таңдывыс көрүп турда,
Бөгүн баштажып турар тур бис.
Беш-Богданан*-даа артык ыдык
Мендиңер дээш амырап тур бис.
Дагларывыс улуг-ла харын,
Даайларывыс оон-даа улуг тур,
Арта баспас сүзүк, ёзуңар,
Алгыжыңар, сүт дег, арыг тур.
Артта дагаан овааңар көрдүм,

«Ак-Хемнер* ырын дыңнадым:
Аал-чуртуңар овур-дүрзүзү,
Алыс омааңар-даа бүрүн тур.
Хар, меңгилиг көк сыннарывыс,
Кара черивис-даа көгү тудуш,
Чергелешкен өг, мал, сүрүүвүс,
Чеде, хөневис-даа кожа тур.
Ачылыг* биле Хиндиктиг-Хөл,
Агыы Хомду, хензиг Мугур-Хем
Арт-сыя ажыр, ыракта-даа бол,
Акы-дуңмалар душкан тур бис.

Хокшул, амывыс аңгы-башка,
Коданывысты хил чарган бол,
Найыралда кызыгаар чок деп
Найтуп тур мен, эргим төрелдер!
Хайыралыг силеримге сөс,
Кандай дылым-даа чедишпес тур:
Караамның суун сула салыптым,
Каттырып, ыглап-даа туру мен.
Шевер, уран эрги домааңар
Чемиралбээн, бүдүн олчаан тур.
Чадыкпаан, хөңүкпээн шүлүүм дээш
Салчак кижи кемзинип тур мен.
Саргып, сактыжып чоруур ыылдыр
Салым ынчаар чалаттыган туру.

Шаг-төре аңдарлып-дүңдерлип,
Салгарлып туру — эл-хол болуул.
«Чни көргеш, ыт ээрип-даа турза,
Шимчээшкинивис доктаавас» деп,
Бурунгуларывыс номнаан тур —
Бурунгаарлап ораал, ха-дуңма!
Калга, дөрбет, ураңхай сөөк,
Казак, тыва чону-даа бпо баг
Бай-Кавайлыңар, Сеңгилиңер
Мандып, хөгжүп-ле турар болзуун!

Аал-оранывыс кожа-хелбээ:
Аргыжып, хөочулажып чоруул.
Уткужар даңывыс медээзин
Улар куш чарлазын, төрелдер!

* Беш-Богда — Таван-Богда (даг)
* «Ак-Хем» — ындыг аттыг тыва ансамбль
* Ачылыг — Ачит-Нур (көл)

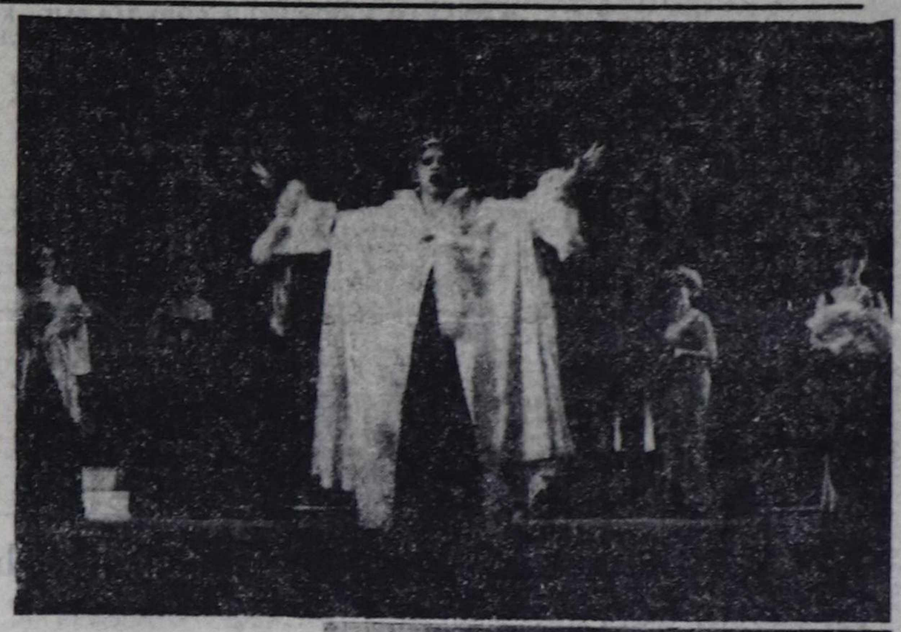

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

ТВ

АПРЕЛЬ 10
БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Парус адааңга өлүм». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 9.40 Мультфильмнер. 10.05 «Дириг амытаннар оранында». 11.05 «Ол болган... болган...» 11.25 Уруглар шагы. 12.25 Коллам. 12.30 «Ye». 13.00—13.45 «Бистиң салгаашкыныывыс». «Орус уран чүүлдүн 100 чылы». 15.45 Ажыл-херекчи идеялар ярмарказы. 17.00 Бичии концерт. 17.15 Барымдаалыг фильмнин баштайгы көргүзүү. 17.45 «Хөгжүмнүг каникулдар...» 18.30 «Ye». 19.00 «Бир намдардан үзүндүлер». Фильм-балет. Аргентин композиторларның музыказынга. 19.50 «Парус адааңга өлүм». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 21.00 «Ye». 21.30 Чугула интервью. 21.40 Операга ынактарның телеклуву. 22.50 Аныяктар медээчизи. 23.20 Ф. Шопен. «Интредукция болгаш кыланнааш полонез». 23.30 Бут бөмбүү. ССРЭ чемпионады. «Спартак» — «Динамо» (Москва). 00.20—00.45 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Литература. 9 класс. Н. В. Гоголь— «Өлүг сүнезиннер». 9.05 Француз дыл. 1-ги чылы. 10.05 Француз дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.40 Бойдус эртеми. 2 класс. Часкы аалчылар. 10.55 Эруди ттерге дамчыдылга. 12.00 «Бүгүде, экии». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 13.05 Ритмниг гимнастика. 13.35 Уран-чечен фильм. «Баштайгы өөрүшкүлер». 4-кү сериязы. 14.45—15.15 Бадминтон. Европа чемпионады.

КЫЗЫЛДАН

18.00 Барымдаалыг фильмнер программазы. 18.30 «Красноярскиниң Күрүнеиниң оперетта театрының гастрольдары». Реклама. 18.40 «Болчаг шагы». Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи М. А. Рамазанова-биле ужуражыышкын. 19.20 Медээлер. 19.25 «Азия төвү». Программада: Медээлер. «Чүгула интервью». «Мээң суурум — мээң салым-чолум». 19.55 Чарлаалар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуна-чаштар!». 20.15 «Боттуң мунгагдалың ажыл эртер». 20.30 — 01.30 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. Чапсарда — кино допчулалы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.00 Ритмниг гимнастика. 18.30 «Ye». 19.00 О. Сулеймманов. «Чер, кижиге мөгей» шүлүглел. Автор номчуур. 19.35 Р. Штраус. Симфониктиг шүлүглел «Дон Жуан». 20.00—20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

КИНО

АПРЕЛЬ 10-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Даштагы сагыш-сеткил» 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20, 19.20 шактарда. **Видеозал:** «Мегедеткен кижи» 10.00, 13.00, 16.00, 18.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: № 161 киночыында 9.30, Киноклуб 10.50, 14.50, «Ёзулуг кижи дугайында тоожу» 12.30, «Мээң ынак Раджам» 16.30, 19.10 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Меге даңгырак» 13.00, «Бачыттыг доллар» 15.50, 17.40, 19.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Ак сөөк» 15.00, 19.30, «Хоютку» 16.50 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Тоянчы болгаш куу» 17.30, 19.30 шактарда.

АГААР

Республикага шокар булуттаар. Чагбас. Соңгу-бакрыын чүктен хаттың дүргени секундада 9—14 метр. Дүне агаарның температуразы 5—10, чамдык черлерге 0—5 градус соор, хүндус 6—11, чамдык черлерге 0—5 градус чылыыр.

Кызылга шокар булуттаар. Чагбас. Хаттың дүргени секундада 9—14 метр. Дүне 3—5 градус соор, хүндус 6—8 градус чылыыр.

ССРЭ-НИҢ ИХМ-НИҢ ӨӨРЕДИЛГЕ ЧЕРЛЕРИ

ССРЭ-ниң ИХМ-ниң дээди болгаш ортумак өөредилге черлериңче өөредип чорудар курсантылар чыылдазын Тыва АССР-ниң ИХМ-и чарлап тур. Дээди өөредилге черлериңе өөренириниң хуусаазы дөрт чыл, ортумак өөредилге черлериңе ийи чыл.

Тыва АССР-ниң иштики херектер органнарынга БХСС, УР, истелге киллистеринге болгаш милицияның участок инспекторларының албанынга ажылдаар дээди болгаш ортумак тускай юридиктиг эртемниг специалистерни школалар белеткээр.

Школаларга Совет Армияга албан эрттирген эр кижилерни, а Омскиниң дээди школазы шериг албанынга таарыжыр, кадыы эки, ортумак школа дооскаңнарны хүлээп алыр.

Школаларга кирерин күзээннер орус дыл болгаш литературага чогаадыг, төөгүге аас-биле, дээди школага кирерлер үшкү эртемге — обществоведениеге экзамен дужаар.

Өөредилге черлериңе кирерин күзээннер июнь 15-ке чедир Тыва АССР-ниң ИХМ-ниң кадр киллизинге келир азы районнарның ИХК-га баар. Кадыының байдалының дугайында шынзылганы, ортумак эртемининң дугайында аттестаты (Омскиниң дээди школазынга кирер кандидаттар ап турар демдектерни айыткан школадан шынзылганы, шериг биледин, соолгу ажылдап турган черинден азы өөредилге, шериг черинден характеристиканы. 3х4 хемчээлдиг 4, 9х12 хемчээлдиг 1 фото-чурукту. СЭКП азы ВЛКСМ хоорком ундан, райкомундан чоруткан бижиин эккээр.

Тыва АССР-ниң ИХМ-ниң кадр киллизинден бижиктерни алганнар өөредилге черлериңе чедир халас чоруур эргелиг. Конкурсту эрткен кандидаттарны, өөредилге черлериңе киир санаткан соонда, халас чем, идик-хеп, общежитие-биле хандырар. Оон ынай ай санында 40 рубль хемчээлдиг стипендияны төлеп бээр.

Киреринiң экзаменнерин июль 1-ден сентябрьга чедир Кызылдың пединститудунуң баазазынга эрттирер.

Айтырыгларны тургузарда Тыва АССР-ниң ИХМ-ниң кадр киллизинге, 107 кабинетке келир, телефоннары 92-2-55, 92-3-88.

Хоорайның дамчыдылга хоолайларындан сугну чайгы сугтарылгага ажыглап турар хоорайның чурттакчылары суг дээш төлевирни 1990 чылдың май 15-ке чедир шүүштүрүп хынаарын Тыва АССР-ниң чурттакоммунал ажыл-агыйының суг-канал бүдүрүлгези дилеп тур.

Ындыг шүүштүрүлгени эрттирбээн кижилерге чурттакчыларга моон соңгаар сугну бербес.

Суг-канал бүдүрүлгезиниң адрези: Кызыл, Баян-Кол кудумчузу, бажың № 5 «а», суг ажыглакчыларының учёт-даңзызын кылыр киллистиң телефону 3-16-05.

Тыванын көдээ ажылагый техникумуну кирип өөренир болгаш бот-өөредилгелиг салбырларның ийи ай хуусаалыг курстарынга сургууддар хүлээп алырын баш бурунгаар чарлап тур. Ол курстарга 8—10 класстар дооскан кижилерни бо чылдын май 5-тен июль 5-ке чедир хүлээп алыр.

Курстарны дооскаңнар ук техникумга киреринiң экзаменнерин дужаар. Өөренирин күзээннер билдириишкинни директорнуң адынга бижиир болгаш 12012 дугаарлыг агар санче 18 рубльди шилчидер. Эртемининң дугайында документилерин ап алгаш келир.

Бистин адрезивис: Кызыл, Дружба кудумчузу, 2 «а». Телефон №№ 3-25-53 3-25-70.

ДОСААФ: чаа ажыл-херектер

Бөгүн ДОСААФ-тың хүрээлеңинде республика ниитилелдериниң 74476 кежигүнү бөктээп турар. Ол дээрге 14 хардан оруу назылыг ажылчы чоннарның болгаш школачыларның 30 ажыг хуузу-дур.

Аныяктарның шериг-патриоттуг кижизидилгезинче онзагай кичээнгейни угландырып турар. Чуртта национальдар аразының харылзааларында нарын байдалдар тургустунуп келгени-биле холбаштыр өөреникчилерниң шериг-патриоттуг болгаш интернационалчы кижизидилгезинче угланган ажыл чаа хемнеже кирген.

ДОСААФ комитеттери Чеченстиг Күштериниң, күш-ажылдың, партияның хоочуларын шериг-патриоттуг пропагандаже хаара тударының ажылын калбарты берген. Амгы үеде бо ажылче курлавырда аныяк дайынчыларны кызырып, АДР-ге интернационалчы хүлээлгезин күүседип чораан оолларны база кииноштырже берген.

Херек кырында бүдүрүлге, тудуг, совхоз, албан чери өөредилге черлериңде эге организациялар ажылдап турар. Оларның эргезинде кара боолаар боолар, 56 тир, 72 спортчу автомобиль болгаш мотоцикл, 10 ажыг радио станциялар болгаш өске-даа техника аймаа бар.

ДОСААФ-тың өөредилге организацияларының болуунуң кол сорулгазын күүседириниң херээнге — Совет Армияның хүрээлеңинге аныяктарны белеткээриге бодуунуң күжен-ниишкиниерин үндүрүп турар. Ам шериг назыны чеде берген үш кижиниң бирээзин-ле ДОСААФ школазынга белеткелди эртип турар.

Келир үениң дайынчылары ДОСААФ-тың Кызылда каттышкан техниктиг школазының башкызы А. В. Рудинге чылыг сөстерни чугаалап, өөредилге дээш аңаа оруун четтиргенин илередип турарлар. Александр Вячеславович аныяк кижилерге кончуг кичээнгейлиг болуп, материал бүргүзүн билдингир болгаш солун кылдыр тайылбырлап берип келген.

Чоокта чаа оон бөлүүнүң курсантылары КАИ шылгалдаларын дужаарынга багай демдек албааннар. Олар болза, Бояровка суурдан келген комбайнерниң дузалакчызы Иван Бадын, Ээрбек суур чурттуг, дузалакчы хойжу Аяс Маады, Куңгуртуг суурдан ажылчын Тимур Очур болгаш оларның өске-даа эш-өөрлери-дир.

Аныяктарны шериг херээнге белеткээр ажылга бистиң хей-иниити активлеривис улуг үлүүн киирген. Оларга ДОСААФ эге организацияларының даргалары Борис Андросов (автоорук техникуму), Алексей Кыргыс (Бай-Даг ортумак школазы), Павел Попов (Тываның электри четкилери) хамааржыр.

Ниитилелдиң материал-техниктиг баазазы дыка быжыккан. Республиканың камгалап ниитилели 2 миллион 246 муң рубльдиң капитал салыышкынавын шингээдип алган. Боаразында ийи автодромну, Сарыг-Сеп суурда 50 метр хемчээлдиг хаалгыг тирни, Шагаан-Арыг хоорайда картодромну тутканы.

Николай КОРОТАЕВ,
Тываның ДОСААФ обкомунуң даргазы.

ЕКСТИҢ АЛЧЫЛАРЫВЫС

Красноярскиниң оперетта театрының артистериниң катыы-хөглүг, хөй танцы-самныг оюн көргүзүглери Тываның хогжум-шии театрында эгелээн. Дыштаныр хүннерде концерттер, шиилер болгулаан. Кызылчылар өнүктериниң уран талантызын магадап көөр дээш театрның улуг залын чык долдур олуруптар болду.

Аалдап келген артистерниң удуртукчузу В. Т. Линецкий-биле чугаалашкан бис:

— Тывага 1986 чылда чораан бис. Ынчан ойнагылаан шиилер база кирип турар. Ол үеден бээр белеткээн шиилеривис база бар. Оон бирээзинге «Часпас адыгжы Федот дугайында» шии хамааржыр. Оон аңгыда уругларга шиилер бар.

Эрткен дөрт чылда Красноярскиниң бо оперетта театры Москвага, Новгородка, Украинага, Сахалинге, Ортаа Азияга, Төп Россияның хоорайларынга ойнааннар. Эрткен чылын Ленинградче ийи дугаар оюннар көргүзүп чорааны солуп болган. Ынчан бо коллективке чаа актерлар база немешкен.

Кызылга эрткен чылдарда шиилерге ойнап келген артистерден РСФСР-ниң алдарлыг артизи Виктор Иванович Волков бар. Онзагай үнүг артист. Сценага кончуг аяннаг ойнаар, чогаалдың маадырларының бодалын база иүзелдерин, мунгагдалдарын, өөрүшкүзүн тодарадып ойнаар талантылыын демдеглээр ужурлуг. Ол ышкаш Валентина Васильевна Юркевич РСФСР-ниң алдарлыг артизи болгай— деп, удуртукчу чугаалады. Кызылга бир дугаар ойнап келген аныяк артистен Наталья Привалованы адады.

ЧУРУКТАРДА: «Баядера», «Цыган барону» деп оперетталардан көргүзүглер.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ
фотолары.

СӨЛУН ДЕЛГЕЛГЕЛЕР

Кызыл районнуң Шамбалыг суурга аъш-чемниң болгаш уран кылыгларының делгелгези болуп эрткен. Делгелгениң түңнелин херээженнер чөвүлелиниң кежигүннери үндүрген. Уран кылыглар мастери деп атка Клара Моштуш, амданныг аъш-чем мастери деп атка Анай Мортуй-оол, Анай Анмар, Галина Ховалыг төлептиг болган.

Делгелге солун болган. Суурнуң чурттакчылары оортан хол-биле угулзалап кылган хевисти, даараан шыва болгаш кышкы төнну, кухняга азар өрттедип угулзалаан херекселдерни болгаш өске-даа уран кылыгларны сонуургап көрген.

Түңнелдерни түс-түс агитквартиралар аайы-биле база үндүрген. Аңаа тнилекчи болган херээженнерни өртектиг белектер-биле шаннаан.

Делгелгелер-даа, тыва ювнар-даа көрүктүлериниң сонуургалын чаалап алган. Олар аныяк кижилерге улуг салдарлыг болган.

Сара МОНГУШ,
Кызыл район.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34 ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93 Килдистер; ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23 ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39 ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41 ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия, — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга амазы
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндурер чер. полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 399. ТС—00283.

Индекс 54241

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл
апрель
11
среда
№ 84 (14284)
1925 чылда үндезилеттингеи
Ертээ 3 хөп.

Көдээден медээлер

Мурнакчыларга деңнежиңер

«Чодураа» совхозтуң малчыннарының бирги кварталдың түңнелин үндүрүп, часкы чымыштыг ажыл-херектер, келир чайны канчаар эрттиреринiң дугайын хуралынга дугуржуп чугаалашканнар. № 2 хойжу бригада (бригадири Дөвүт Бугалдай) эң эки ажылдаан. Кайыдаа бригададан мурнакчыларга акша шаңналдарын тывыскан.

Саанчылар, чолаачылар база хажыдызынга артпааннар. Мурнакчыларның аразында оларның аттары база кирген.

Социалистиг чарышты түңнээр, материалдыг, моральдыг деткимче көргүзер ажыл мында эки тургустунган. Чурттуң хоорайларынче, Моол Арат Республикажe туристи путёвкаларны оларга тыпсып, шаңнап мактап турары эки.

Москвалааш келгеннер

Ол-ла совхозтуң бөлүк ажылчыннары — шупту 10 кижи ССРЭ-ниң Улус ажыл-агыйының чедиишкиннериниң делгелгезинче баар путёвкаларны боттары садып алгаш, чорааш келгеннер.

Чуртувустуң түрээ — ынак хоорай Москва-биле таныжып, уттундурбас солун чүүлдерни караа-биле көрүп, магадап соңуургаяннар. Чолаачылар, ажылчыннар туристи аңчоруктан өөрүшкүлүг ээп келгеннер.

Ногаажыларның белеткели

Ногаажы агроном Соян Урананың удуртулгазы-биле ногаажылар звенозу тургустунуп, эге базымнарны кылып эгелээн. Рассадаларны өстүрүп, баштайгы күш шенелдезин чоруда берген. Рассаданы өстүргеш, боттары ажыглаарындан ачылга, чонга база садар. Дүжүттү өстүргеш база садар соруулгалыг. Аъш-чем айтырыын шиитпирлээрииге ол-даа болза немере болуру чугаажок.

«Дамырак» ырлап тур

Чыргаландының көдээ Культура бажыңында «Дамырак» ыры-хөгжүм ансамбли тургустунгаш эгелээн апарган. Культура бажыңының директору Нүрзат Орлан — ооң удуртукчузу. Чодураажыларга оюн-концерт үзүктелбес. Ырак черлерден аалчылар-даа чедип келир. Эрткен неделяда безин «Мажалык» агиткультбригада, «Моңгүлектиң сыры» аас чогаал бөлүү оюн көргүскеш барган.

«Дамыракта» Нүрзат Орлан, Шойдак Роман, совхозта ажылчын Сандак Родион олар чедиишкиннииг ырлап турарлар. Бирги кварталдың түңнелии үндүрген малчыннар хуралынга база оюн көргүскен.

Бопуймаа ДИРЧИН.
Тес-Хем район.

Соңгукчуларның кичээнгейинге

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Рабочий № 7 соңгулда округундан депутатка кандидаттар В. А. Абрамова, Ю. С. Путинцев, М. Г. Турбина, Л. А. Очур, В. Н. Ширипей олар-биле ужуражмышкын апрель 13-те, 17.00 шакта Кызылга, Медицинский переулокта № 7 бажында Ном садының конторазынга болур.

ОКРУГ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫ.

Аныяктарны мал ажылынга

БРИГАДАГА БОЛГАН ЧУГАА

«Кызыл-Даг» совхозтуң Кудук хойжу бригадазының малчыннарының эзелчеглиг кичээлиниге чеде бердивис. Улан-Удэниң көдээ ажыл-агый институдунуң доозукчузу, бригадир комсомолчу ныс Салбак Шыдыраевна Салчак-биле ужуражып чугаалажырывыска мынча дидир:

— Совхозка кээримге, эртемим аайы-биле ажылдаар чер чок боорга, бригадир болурун чөпшээрешкеш, бо ажылды хүлээп апкан мындыг кижи мен. Оон бээр чыл ажып тур мен. Бригадирлээрге-даа, өөренип алган эртемим дөмей-ле ажыглатына бээр чүве-дир.

— Тускай дээди эртемниг, артында-ла мал эмчизи кижи бригадирлээрге магалыг чүве-дир — дээш, мурнакчы хойжу Каң-оол Салчакович Норбу бистиң чугаавыска киржи берди. Эгезинде чамдыктарывыс «мындыг бичии кыс кижиге удуртуп алгаш, чүү-ле болур болдувус» дижип, бүзүревейн-даа тургаанар болдур ийин. «Азаның бичези кежээ» дээр боор, ада-иези база бо бригадага пенсияже үнгеш-даа кадарчылап турган улус чүве, малчын уктуг болгаш ындыг ыйнаан. Салбак бирдаа олут орбас ажылдаар кижи болган-дыр. Ажылды башкарып удуртурунан аңгыда, кодан бүрүзүнге үргүлчү чедип, малдың ажаалда, кадыкшылын хайгаарап көөр, бичии-ле чүве эскергенде боду шалыкын хемчээн ап, малчынга аргасүмезин берип, дузалаар, дорту-биле чугаалаарга, бригаданың ажылын эртем ёзузу-биле башкарып болур кижи бо дээш, ол чугаазын доосту.

— Сөөлгү чылдарда кодээ ажыл-агый талазы-биле ортумак болгаш дээди өөредилге черлерин доозуп турар аныяктарның саны көвүдеп турар, чамдыктары боттарының эртеминге хамаарышпас өске ажылдаржеддаа киргилей берген боорлар-ла-дыр. Борта хамаарыштыр мындыг бодалым бар. Бригадир, малчын-даа ажылга тускан эртемниглерни быжыглаар үе келген. Харын-даа амыдырал ынчаар негеп келген дизе, частырыг болбас. Чүгле оларның алыр шалыңын эртеминге дүүштүр өстүрүп, аныяк кижилерниң амыдырап-чурттаарынга, ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузаар херек — деп, Бичей Байыр-оолович Иргит чугаалай-дыр.

— Ол шын. Өөредилге черлеринге оларны малчын, бригадир болур угланыышкынныг кылдыр белеткеп өөредир болза эки — деп хоочун малчын Сандыжып Комбуевич Хертек эжин деткивишаан, уламчылады. — Бодап көрүңер даан, бистиң бригаданың 13 коданында амгы үеде, сакманциктерни санаваска, өг-бүле малчыннар 26 кижи ажылдап турар-дыр бис, оларның ортумак назыны бежен хар ажыын турар, а бистерни солуур кижилерни өөредип белеткээрин баш удур бодап көрүп, планнавайн турарындан пенсияже үнгеш-даа малчыннар элээн каш чылдарда шыдавыже ажылдаар ужурга таваржып турар. Мен бодаарымга, «Аныяктарны мал ажылынче!» деп анаа хоозун кыйгырыг салып турбайн, көдээге оларның сонуургалын идепкейжидер таарымчалыг байдалды тургускаш, хүндүткелдии-биле чалаар болза эки-дир ийин.

Уурук-суруктап келген малчыннар база биске каттыжып, чугааны дыңнай сал-ла үгнаның биле-маш, боттарының бодалдарын киирип турдулар.

— Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры Дүрген-оол дарга «Тээли» совхозту директорлап турган үезинде аныяктарны көдээ ажыл-агыйга ижиктирер дээр болза-ла, оларның чүгле ажылдап-чурттаарынга эвес, харын ойнап-хөглээринге таарымчалыг тудуг-суурну кылып алыры чугула деп сорулганы ажылчыннар ортузунга салып, ол талазы-биле хөй ажылдарны кылганын билир мен — деп, Кудуктуң хоочун хойжуларының бирээзи, амгы үеде пенсионер Салчак Тойбу-Хаа солуп чугаазы-биле чыылганнарның кичээнгейин хаара туда берди. — Амгы «Бай-Тал», «Кызыл-Даг» совхозтар ынчан «Тээли» совхозтуң салбырлары турган. Кызыл-Дагның Тейлерге, Даштыы-Арыгга ийи-ийи аал чурттаар бажыңнарлыг, чүнар-бажыңнарлыг, кызыл-булуңнарлыг малчыннар турлагларын; Көп-Сөөк кыдыынга, Кызыл-Даг-Дөрүнге, Бай-Талдың Мешпен-Хөл ужунга хову бригадаларының төптерии, Адыр-Мажалыктың Хая-Баарынга төпчүткен кыргылда пунктузуп, Найырал салбырының Даг-Баарынга куш-дагаа азыраар черии, Дөң-Терекче хаван фермазының турлаан тудуп кылган. Чамдыктары сайгылгаан чыыы-биле хандырыпган турган. Ам ол тудуг-суурларның турган черинде өөрген безин чок. Дүрген-оол дарганың соонда «Тээли» совхозтуң удуртулгазынга кирген кижилер шак ындыг эки эгелээшкинни улам калбартып бурунгаарладыр хамаанчок, ажылдың кедизин бодавас, харыысалга чок чоруу-биле кылып каан тудугларны кара туразы-биле бузуп, ыңай-бээр көжүрүп, тетчеглеп каапкары хомудап чыг. Оон эрткен, ынчангы Найырал салбырынга, ол үеде хөй кижи киржикчилиг район хуралдары, уран чүүл көрүлделери аңаа эртип турган улуг делгем Культура бажыңын эргижирээн, айыыл болур деп сылдаглап алгаш, бускаш, ооң хана ыыштарын Дөң-Терекче көжүрүп, инек кажаазы тудуп каапканындан мынчага дээр ол суурнуң чону огулуг культура одаанга чединмээн...

Аңаа-даа болза, ажыл-ишчи байдалче шилчий берген бо чугаа элээн үргүлчүлээн. Ам канчаар, доктаал-шиитпир хүлээп алыр хурал эвес, малчыннарның ол дөстүг болгаш алыс чиге угланыышкынныг саналдары хилис барбазын дээш, ылаңгыя көдээ ажыл-агыйны удуртуп баштап турар эштериң ук айтырыгларны шиитпирлээринге хамаарыштыр сеткилхөөнүн оттурары-биле бо чүүлдү бижиир байдал тургустунуп келген чүве. Шынап-ла, чүгле «Кызыл-Даг» совхозтуң Кудук бригадазын безин көөрге, малчыннарның хөй кезии назы дөгүй берген кижилер болуп турар. Ук бригаданың хоочун малчыннары Тойбу-Хаа Салчак, Чүльдүм Салчак, Хертек Серээ, Бады-Назын Бичии-Уруг, Бышкак Салчак, Анна Хертек болгаш өскелердаа пенсияже үнгеш безин орнун солуптар кадрлар чогу-биле ажыяын каап чадап, элээн каш чыл болдулар. Ам оларның соондагы салгал база-ла ынчаар «кыгыыр» деп барганнары олдур. Черле ынчаш аныяктарны мал ажылынче хаара тудар дугайында айтырыгны чараш кыйгырыглар салыыбиле кызыгаарланмайн, малчыннарның саналдап турарын өзугаар боттуг ажылдарны чорударын амыдыралга практикалаар үе келген. Аныяктарга таарымчалыг чуртталга, дыштанылга байдалдарын баштай тургузуп алгаш, оларны кандыг-даа ажылче чалаар болза, күзелдии-биле баар дээрзинге кым бүзүревес боор. Кызылга тудугжулап ажылдаар дээш чеде бээрге, кинр бижидилгең, тускай мергежилиң чок, чурттаар черни бодуң тып ал дээш чижектиг чылдагаанарга үстүрүп, херек кырында аныяк кижиниң ажылдаар күзел-чүткүүн ынчаар дуй базып каар удуртукчуларны шыңгыы харыысалгага онаап, а кижилерниң ажылдаарынга, дыштанырынга таарымчалыг байдалды тургузуп белеткээринге сундулуг Социалистиг Күш-ажылдың Дүрген-оол (ол бистиң аравыста чок) ышкаш удуртукчуларны деткиир болза, ниитизи-биле республикага ажыл чоктар-даа турбас, ылаңгыя мал ажылынга ажылдаарлар көвүдээри чугаажок.

Бодап-даа көөрге, аныяктарны мал ажылынга быжыглаары шиитпирлеттинмес айтырыг эвес хире. Мадза чүгле ажыл-агыйларның удуртукчуларындан сорулганы чедип алыр дээш быжыг тура-хөөн, баш бурунгаар планнаашкын, бот-тускайлаң ажылдаар чорук негеттинип турар, хүнүң эвес, кедизин бодап удуртулганы чорударынга чаңчыгар үе келген.

Ынчангаш «Кызыл-Даг» совхозтуң Кудук хойжу бригадазының малчыннарының анаа эвес үндүрүп келгени амыдыралчы болгаш ажылишчи санал-сүмелеринге хамаарыштыр, уштап-баштаар черлерниң харыысалгалыг ажылдакчыларының бодалдарын, өске ажыл-агыйларның ол талазы-биле байдалык дыңнаары күзенчиг дээрзин, чүүлдүң түңнелинде, чугаага киришкенниң ем-нээзинден айытказа артык эвес боор.

Барба БАГАЙ-ООЛ.

ПРЕЗИДЕНТ ЧӨВҮЛЕЛИНИҢ ХУРАЛЫ

Апрель 9-та ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачевтуң даргалаашкыны-биле Президент чөвүлелиниң хуралы болуп эрткен. Аңаа Литва ССР-де байдалды болгаш ол республикага хамаарыштыр бооп турар болуушкуннарны чугаалашкан. ССРЭ-ниң Президентизиниң Кыйгырыынга ол республиканың Дээди Совединин чоруткан харыызы эвес чүүлдерни көргүскен болгаш айтырыгны шиитпирлээринге тодаргай оруктарны ажыттайн турары база ажыы-биле чугаалаарга, херектии шиитпирлээрин баш муңгаш байдалче киирип турары демдеглеттинген. Литваның амгы удуртулгазы бодунуң антикоституспу хөделиишкиннери-биле эрге-хоойлугга удур удаа-дараа ап турар хемчеглери-биле нарын байдалдан уштунарының оруктарын дуглап, республиканы байдалды чидиглеидирип турар болгаш ол дээш долу харыысалгага оңаажыр.

Президент чөвүлелиниң кежигүннери ССРЭ-ниң улус депутаттарының үшкү Съездизинии айтыышкынын удуртулга болдургаш, ССРЭ Конституциязыы база Литвада чурттап турар хамаатыларның болгаш ниити чурттуң эрге-ажыктарын камгалаарыыче угланган экономика, политика болгаш өске-даа хевирииң хемчеглерии моон соңгаар-даа алыры чугула деп түңнелди кылган.

(СЭТА).

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында

Дээди Соведтиң палаталарының апрель 9-та болган тускайлаттынган хуралынга «ССРЭ-де күрүнеиниң аныяктар политиказының ниити эгелериниң дугайында» Хоойлу төлевилелиниң баштайгы номчулгазын чугаалажып көөрү эгелээн.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы **А. И. Лукьянов** хуралды ажыттаан, илеткел кылыры-биле ССРЭ-ниң улус депутады **В. И. Мировенкога** сөс берген.

Комсомол ТК-ның бирги секретары илеткелиниң эгезинге аныяктар ортузунда байдалдың нарын бооп турарын демдеглээн. Кем-херек үүлгедир чоруктар, арагалаашкын болгаш наркомания база ажыл чок чорук эвээжеевийн турар. Аныяктар конгут идепкейлиг социал күш, бир эвес ооң-биле эки ажыл чоруттас база негелде-херелледерин барымдаалап көрбес, ниитизи-биле чугаалаарга, ону кичээнгейден дашкаарладыптар болза, ол тургузукчу күш болурундан аңгыда үргедекчи күш база болу берип болур. Амгы үеде хөлегеленчек экономиканың удуртукчулары, националистер болгаш политиктиг экстремистер аныяктарның багай талаларын ажыглаарынче улуг кичээнгейни салып, ажыглап-даа турар.

Аныяктар ортузунда сеткил-хөөн амгы үеде кончуг нарын бооп турар. «Ниитилел меңээ бодумну көргүзер арганы бербейн турар, ынчангаш ниитилелге бүзүреливс чок» дээн чергелиг хөөннер чидигленип турар. ССРЭге аныяктар дугайында Хоойлуга оларның эрге-хүлээлгелерин долузу-биле быжыглап, эрге-ажыктарын камгалаап, бистиң парламентивис аныяктарга боттарын көргүзер арганы хандырып бээр ужурлуг деп, илеткелчи демдеглээн. Аныяктар хөделиишкинни чүгле бистиң чурттувуста бир дугаар мынчаар көстүп келбээн. Сайлыраган чурттарга ындыг шимчээшкиннериниң каш чыл бурунгаар эрткилээнии төөгү бадыткап турар.

Бүгү чаныышкынныг — күрүне, партия болгаш хөөннити организациялариның айбы-биле аныяктарга хамаарылганы үндезини-биле чаартып тургузарының чугула апарганын депутаттар **А. А. Лиханов, А. И. Голяков** болгаш ооң-даа өскелер саналдарынга демдеглээн. Аныяктар-биле күрүне аразында харылзаалариы таарыштырып турар тускай ведомствону тургузар бе азы аныяктарның амгы организациязының структуразын болгаш эрге-хүлээлгелерии эде тургузар бе деп айтырыглар тургустунуп турган.

Хоойлу төлевилелии депутаттар баштайгы номчулгада чүүлдүг деп көрген.

Акыы-чарлыг чорук, хамаатыларның эргелери болгаш билдиринишкин-хөмүдалдарының айтырыгларының талазы-биле парламент комитединиң даргазы **В. К. Фотеевтиң** саналын ёзугаар депутаттар ССРЭ-ниң Президентизиниң алдар-хүндүзүи болгаш ат-нүүрүп камгалаар дугайында хоойлу төлевилелиң ажылдап кылырын чугуур комитеттерге болгаш комиссияларга дааскан.

Р. Н. Нишановтуң даргалаашкыны-биле эрткен кежээки хуралга депутаттар «ССРЭ-те тус чер бот-чергелиниң болгаш тус чер ажыл-агыйының ниити эгелериниң дугайында» Хоойлунуң төлевилелии чугаалажып көөрүн уламчылаан.

Тус-тус чүүлдер аайы-биле сайгарып көргүшкүи доозулган соонда төлевилелди күштүг кылдыр хүлээп алган.

(СЭТА).

РСФСР-НИҢ СЪЕЗДИЗИНГЕ БЕЛЕТКЕЛ

Россия Федерациязының улус депутаттарының бирги Съездизии белеткээр талазыбиле комиссия РСФСР-ниң Советтер бажыңында ажылдал турар. Комиссияның составы АССР-лерниң, крайларының, областарның болгаш өске-даа административтиг тургузугларның төлээлекчилериниң тургустуиган.

Съездиниң ажылдаар чурумундан, аңаа кандыг айтырыгларны кандыг ээлчег-биле чугаалажып көөр кылдыр киирериниң эгелээш, тус-тус черлерден келген депутаттар бөлүүн залга кандыг чурумну (келген черлериниң аттарын алфавит чурумун) барымдаалап залга олуртурудан эгелээш өске-даа айтырыгларны комиссия чугаалажып турар.

(СЭТА).

ЧУРУКТА: Барыын-Хем. чиктиң Кызыл-Мажалыкта амыдырал хандырылга ба. жыдыында парикмахер Татьяна Кара-Сал он чыл чедир ажылдап турар. Херээжен улустуң бажының дүгүн таарып, дыдырартып, шеверлеп бээрииге бедик мергежилди чедип алган.

Бо мастер планныг даалгазын база ажыр күүседип келген. Эрткен чылдарда Кызыл-Мажалык суур Совединиң депутады турган. Мурнакчының чуруун Хүндүлел самбыразынче-даа киирген. Чайгы үеде ооң кылыр ажылы улам көвүдээр. Чагыглар көвей. Баш дүгүн дыдырартыр, будуур ажылдарга шалыпчы мастер четтигип турар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Апрель 21—Коммунистиг субботник хүнү

БИР ДЕМ-БИЛЕ ҮНЕР

Бай-Тайга районнуң «Мурнакчы» совхозунуң ажылишчилери В. Н. Ленининиң төрүттүнген хүнүнден бээр 120 чыл оюнга алдар болдурган юбилейлиг Коммунистиг субботникче бир дем-биле үнер. Ажыл-ишчилер чаңчыл ёзугаар чылдың-на хөй-хөй ажылдарны кылып келген.

Бо чылын база-ла суурда хөй-ниити организациялары, чурттакчы чон хөй ажылдарны кылып дээрзинге чигзиниг турбас. Ак-Хем деп черге өшкү бригадазының төвүнге кызыл-булуңну тудар. Чаңгыс-Терек хойжу бригадазының чазаглаар черинге ийи кажааңы кылыр. Үш кажааның көрженин коптарып, үндүрер. Чайын чайлаглаар черлерге ийи көвүргүнү септээр.

Дустуг-Хем аксынга Шуй хемнии кежир чаа көвүргүнү кылыр. Ооң ыяжын белеткеп эгелээн. Тудугжулар ам-даа хөй ажылдарны кылыр.

Хову ажылының ишчилери 15 гектар черниң сиген шөлүн суггарар, 20 гектар черниң дажын аштаар.

Пенсионерлер болгаш эге класс өөреникчилери база бичии ургларлыг нелер суур чаагайжыдылгазынга киржир, херимнерни септеп, чугайлаар. Кудумчуларның богун аштаар.

Ниитизи-биле субботникче 500 ажыг кижи, 18 автомашина, 12 трактор ажылдап үнер. Олар үш мун акшаның ажылын кылып будурер. Оон 560 рубльди кадык камгалал фондузунче шилчидерин шиитпирлээн.

Бо хүннерде субботниктиң чамдык ажылдарын кылып эгелээн. Коллективтер тус-тус быжыглаан черлеринде белеткел ажылдарын чорудуп турар.

Сес кижиден тургустунган штабты тургускан. Ооң кежигүннерин коллективтерде быжыглаан. Кижи бүрүзү хамаарышкан коллективиин ажыл-биле хандырар дээш белеткел ажылын кылып эгелей берген.

Арбай-оол КАНЧЫЫР.
Шуй суур.

Конституцияны, хоойлуларны удуртулга болдурар

ЭВИЛЕЛГЕ КҮШТҮГ БИС

Бистиң коллектививистиң кежигүннерин Литвада болуушкуннар кончуг дүвүредип турар. Угаан-сарыылдыг чорукче Литва ССР-ниң удуртукчуларын кыйгырган ССРЭ-ниң Президентизиниң Кыйгырыында ССРЭ-ниң чаңгыс эптиг чоруу дээш дүвүрелди билдивис. Литваның удуртукчулары, Литва ССР-ниң Дээди Соведи дүвүренчиг байдалды чавырылдырар, тыптып келген чорулдээлерни эптеп-биле шиитпирлээр талазы-биле базымны уткуштур кылбайн турары хомудаңчыг-дыр. ССРЭ-ниң составындан үнер дээн чүткүүшкүннер чуртта нарын байдалга багай салдарлыг боор турар. — Мен бодум хуумда Эвилелдиң составындан үнер деп оралдажыышкынынарны чок эвес, а республиканың эрге-чагыргазынче шургуп кирген кижилер кылып турар деп бодаар-дыр мен.

Литвада болуушкуннар дугайында чүүлдерни солуннардан номчуурга, литвалардың аразында безин ол чүүлдү деткивейн турар боор чорду.

Эрткен чылын Москвага билиглер бедидериниң курстарынга чордум. Ол курстарга барык шупту эвилелдешкен республиканың төлээлери өөренип турдулар. Бистиң аравыска чуртта политиктиг, экономиктиг байдал дугайында чугаа, чамдыкта маргылдаалар тыптып кээп турду. Эвилелдиң төвү биле эвилелдешкен республиканың харылзааларын сайзыраңгайжыдарының чугулазын чугаалажып тура, кым-даа Эвилелден үнер дугайында бодалды илереттепс чорду. Литваның удуртукчулары ССР Эвилелинден үнеринiң дугайында чүткүлдү күткүп тура, улуг политиктиг частырыгны кылып турар-дыр. Бөгүн совет улустарның мурнунда кол сорулга — аразында найыралды улам ханыладыры. ССРЭниң туружун быжыглаары. Ону чүгле эвилелдешкен республикалар аразында кады ажылдажылганы, харылзааларны чаартып, эвилелдешкен республика бүрүзүнүң туружун Эвилел иштинге быжыглап тура, чедип ап болур. ССР Эвилели күштүг эвилелдешкен республикалар-биле күштүг болур ужурлуг. Эвилелден үнүп чоруур деп турары Эвилелди божаннадып турары ол. Ынчангаш мен бодум хуумда, кады ажылдап турар эш-өөрүм, партиң организациязының коммунистери Эвилеливисти сандарадыр дээнинге удур бис.

Геннадий ЧЕПРАСОВ.
Республиканың будувулге-техниктиг харылзаа эргелелиниң партия организациязының секретары.

БҮЗҮРЭЭР МЕН

Бистиң найыралывыс сут өтпес болган. Чамдыкта чалгаараашаш, аът бербес апаарымга Найтикайте лимбизии туткаш, аңаа кызыш түргаш өөредип кааным «Декейоонуу» бадырыптарга, сагыш кайын дээзер, ың чаашаъдымны эзертеп бээр мен...

Найтикайте черле эрес кыс: ийи ай ажып чорда чандыр-соора бол, тывалап чугаалап турар апарган. Биске тыва оолдар база ажылдап турган, оларның кайызы чүве ийик, ол ыяска дараазында одуругларны айтып берген болду, чанар дей бергенде ону меңээ ырлап берген:

Кызыл хоорай
вокзалындан
Кыстар өөрүң үдеп тура.
Ынакшылың ылап демдээ
Караан чажын төкпес сен.
шаң.

Ынчаарда ССРЭ-ниң составында Тываның эки турабиле каттыжып киргенинин 40 чылының бүдүүзу чүве. Вильнюстан чагаа келди, автору Найтикайте. Чагааның сөөлгү одуругларында мынча дээн: «Сээң үргүлчү салыр айтырыңга ам-на харыылап бээйн: чеже боор, чылдар эрте бээр, Иванны билир сен, ооң-биле өг-бүле туда бердим, Аалдап кээп көр, дер бажыңга хүндүлээр мен».

Найыралывыс улам быжыгар-дыр деп бодап орган мен. Амгы үеде Литва ССРни бодап орарга башка чүү кирбес деп бодаар силер. Литва ССР-ниң Дээди Совединге, литва улуска ССРЭниң Президентизи М. С. Горбачевтуң. Совет чазактың кылган меделел чагаалары мени мындыг бодалга чедирди: хамык ужур Литва ССРниң удуртулгазында, амгы байдал дээш литва улуста бичии-даа буруу чок.

Литва ССР-ниң удуртулгазының хүлээп ап турары хой санныг хоойлу-шиитпирлери ССРЭ-ниң Үндезин Хоойлузунга канчап-даа чүүлдешпес. Совет Эвилелиниң составындан үкер-үнмезинин дугайында айтырыгны чугаалажышкынныарның совет улуска эптиг-эвилек болурунуң аргазы-биле шиитпирлээри чайлаш чок. Экстремисин хөөннерлиг, политиктиг айтырыг шиитпирлээринге ам-даа чедир бышпаан болук кижилериң аайынга литва улус кирбес дээрзинге, бүзүрээр мен.

Улустарның улуг эвилели — Совет Социалистиг Республикалар Эвилели литва улустуң мунгаштаны бергеи айтырыынга дорт болгаш долу харыыны ам берип турарынга, моон соңгаао-даа бээринге бүзүрээр мен.

Алексей АИР.
Күш-ажылдың хоочуну.

XXVIII съезд: *саналдар, боданыштар, шугумчуларлар, сүмелер*

АМ СЫВЫРНЫП КААПКАШ, АЖЫЛДААР УЕ КЕЛГЕН

Бистиң Тыва дээрге делегейге, ҳамаарыштыр чугаалаарга, бичии аяк ышкаш оңгарда чыдар чер-дир. Ынчалза-даа ол онзагай оран. Чижээлээрге, дириг амытанларның, үнүштерни ап көрээлинер — яңзы-бүрү. Ол дээрге таварылга эвес, ону ким-даа барымдаалавайн баар харыы чок. Мурнуу чүктүң тевелери, соңгу чүктүң ивилери бисте, изиг, курган ховударның бага тудраныңдаа үнүжү бисте. Шак мындыг онзагай агаар-бойдустуг черге чиңге дүктүг хойну, азыралга турар инекти азыраар-дыр, азы специализастаар деп шуугажыкп турганывысты бодаарга, аа- богда, ат-даа чүве-дир ийин. Өшкүнү, тевени, чылгыны, ивини шүүт-ла когун үзер частывыс. Ам кээп харын утаан кирип, деткөрлип олур бис. Бо-ла эрткен чылдарла чеже чазыгны кылбалывыс, каража-когаралга таварышпадывыс дээр, албадап дужаар чоруктүң хоразы ол-дур ийин.

Мурнакчы арга-методтарны ажыглаары шын болбайн аяк. Ынчалза-даа үстүнден айтыышкынны «согур» карак-биле, «дүлей» кулак-биле хүлээп алыр чорук бисти өнделетпеди. Бүгү назыла чил оскен арбайывысты, чиге-тараавысты тараа ливейн турдувус, сугну тараа шөлүнче аңаа хүүрек-биле, чалдап дескилеп тургаш, аксын бадыраарын чердик. Өзүнүң суггарылгазы деп турдувус. Конччүү!

Кайы совхозка кандыг культуралары, чежени кажан тарыырын, ажаал алыры Кызылдан, Москваран командылаар турду. Совхозтарга баргаш, мону чүге мынчаар кылбас силер дээрге, «бис билбес бис, министерствоңун, обкомның айтышкыны ындыг, оскээ кылып эргевис чок» дээр. Дүй шааптар, чылдагааннаар харыы кезээде белеп, бодал-даа херек чок.

Шак ындыг айтыышкын бээрлер кымнар ирги дээш топтап көре бээрге, херек кырында мал остүрер, тараа тарыыр хамаанчок, инек аминден чаңгыс грамм сүт сагып тутпаан, чаңгыс бөрбак тараа чулуп көрбээн эштер болур. Мен ынчан ажылдап турган эштерни бактаар дивейн-дир мен, олар база-ла үстүнден айтыышкын дужаал ёзугаар, ону күүселип турганнар. Олар чүвениң алыс түннелинден болзавайн, үстүкү черлерниң айтыышкынын күүседир, чүрүмнүг кижи болурун кызыл турганы биллингир.

Оон түннелинде чазыгларны удаа-дараа кылып турдувус ышкажыл. Кур черлерни ажыглаарывыс ол дээш, бүгү-ле оргу черлерни чара сокчулап каалтывыс, силос суургалары дээш, даш хоолайлар туттувус, культуралыг шөлдер кылыр дээш, оларны кажаалап, миллион акша-хөреңги үндүрдүвүс. Ол дугайын солуннарга чедиг-даа бижиди. Кым оон практиктиг түннел үндүрдү? Шаанда кыштаглар ырак дагларга турду, ында чылыг, оът-сиген эки. Ам кыштаглар ховуларда келген. Шынаага соок, кедек черлер чылыг болгай. Орук чок, машина четпес-тир-ле дээр. Ынчап кээрде, чамдык совхозтарның малы кыжын-чайында чаңгыс-ла девискээрге сынмарлажыр. Сиген, чарбабиле малды чемгербес аргазы чок апаар.

Чер ажылының деңнели ажок чавыс, ожа ийи совхозтуң өңгүзүү чүге ангыаңгы боол турарыл, ону ким сонуургап, аналиставнил, кожалының эки дуржулгазын ким барып көрөш, ону шинээлеп алганы?

Бистиң республиканың бүгү черинии 90 ажыг хуулу даглыг, аңгалыг-тыр. Таарылга шөлү эрээш. Ону ынчаар ажыглаарывыс дээш айтырыгны ам түргүзээр керек. Чугаалаан ажыл-херениле шиитиин, ол-ла!

Чеже ынчаш кашпыг-даа хуралга, семинарга оруктаңга проолукчиниң бот-чүвениң дүгайына чүге угза ыңай, кайда хөйүл, кайда эвээшкүл, ыяштарааны чүл, ону аваанге-дир талазы-биле чүнү кылыыт деп сайгарыгга ноктүп, Солуннарга-даа, радио, телевидениеге-даа чүге ыңай, калбас, коргүбес. Бистиң совхозтарывыс чылдың-на 90 млн. акчат акшаны дуза-лаамай кылып ап түрер, ону чөнгө-ге чедир баярл, ыяштарга дилеңнир-ле турар бис бе? От чокка ажылдаарывыс, аргазы бар, чүге ажылды сонгайлаан ышкаш-тыр бис, ийи холуңга тутуп алган, ажыыже ажыл-ла алган, маанай маңап олурар болза.

Хураг-суглаага ыяштаарга, бот-сөөлга-чарыгаже төрээн чиреп, арыгаже киреп-ле бис, азы белеткенгеже тур бис дээр. А мурнуку кезээ-биле ажылдаар болуурусса, ол-ла бот-ажыдыышкынынан, кезээлеп огуду чүве үнмес ийин.

Ишти черлерге, тараа-сиген чогунга суткүү үнгаарлыг инектелни, дүүшүү сөйгарлы остүрээ шын болбайн аяк. А улуг сөөлгө болза сайгарыгны, чагларны мал остүрериңге ажылаар. Ынчангаш чиик өртектиг продукция алырын көөдүдир херек. Ол дээрге кончуг улуг курлавыр, бисти сегередир бир арга. Одар солуштурары тергиин-не чугула аргавыс ол, оон башка чоокку одарлар чоорту элезин апаар. Дагларны, чайлагларны ажыглаар, орук кылып, Кайдз-ла орук барыл, аңаа амырал хайнгыл үнер. Болу хөделир херек. Чоннуң күжүн ажыглаар. Барыын-Хемчиктиң совхозтары тайгаларже орук кылырда «Тывалаг-дүгү» комбинатче көрүп олурарлар-дыр.

Барыын-Хемчиктиң «Парлык», «Шөнүүр», Тес-Хемниң «Кызыгаар» база Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозтарының кыштагларын көрүүрем: колдуунга шупту ховуларга келген. Барыын-Хемчикте Аянгаты, Шыраа-Бүлектарның дагларынче машина-трактордар аңаа-ла маңажып үне бээр ийин, а от үнүрге ында кыштаглар чок, дээре кудуу шыналга.

Амыдыра четпи бистеп хөй чежин мүү-мүүн-биле октап, тарын хөөп каалтып түр бис, чүгле дүүн кыргаан аттыг-боор бис. Ам аялгатон тараап фөбиканы түлүп түр бис, оны аңыладыга киирер, ынчан тыва хойнуң чеш аалын-биле төмей аңаар, бот-ажыдаашкынның - биле амыдыраашкыга тегиин ажыглаарывыс болур.

Баа бир чижеш тайганың, таскаанның оът-сөөгүнге өөренген хөй бисе силер, сарыга өөренген хойнуң эътпиң шыяңгы-ышкаш. Чер-оът хөөдүлүг болгаш бойдустуң аптың тайгазы-тыр. Сөөлгү чүге бола салыг-магазинчеле хураган тегиин үргүлүү сагып түрер. Но, тарын, семис, эътпиг чүге болза, бир өөре төрел. А магазинчиге ол эътти көөрге, аргилер аразынга чаңгыс, таптан сөөлүн чиңгеп. Чүге ынчаргыл, семиреевээ ынаар эътти киирге амтан берип чок, ол малды ийге семиртип, корчуруун дээш чүвел? Сактырга, каражага-ла тараачыл-ааш ыяштарының дугайында чугаага киржип турар кижилерге мал кадарар одарларга бергедип.

Бистиң мал ажылында ажыглаттынмайн турар күрлавырывысты аренда кереэлиг улустар, бригадалар, оргбүдеген конччү эптиг ажыглап болур. Мен бо айтыыгларны мурнуңга үргүлүү-ле малгыдып келген мен. Ам пенсиялай бергеш, айтыыгны түргүзүп түрер. мурнуңга чүнү, канчап, болган, көрүп турган сүмер деп болай бер бенеер. Ынчаар ажыглаарывыс удуртукчу эштер арай төөп көрбес, ыяштаа дивес, ыяш эвес деп-ле шүүгүмчүлевес турулаан. Ус түүкү черлерниң айтыышкынын-ныр, специализастаар-ны деп-ле харыы дыңнаар боор чүве ийин.

Бир-ле татап хамык тайгаларга чайлагларны октаптаптап эдээп дыңнат шүүгүмчүлеттинмеге, мени ол чайны чайлаглаашкын организастаар комиссияның таргазынга төмүйлап каан. Орта арай шүүгүмчүлеп түрар болганында, бодун кызыыт даазыг. ынчалган болгай. Ам конччаар, даалга конччү, чайлаглаашкынны организастап. тайгазынче үнер оруктар кылдырып, көөрүттөрөн база тейиң тудуттуган бис. Оны чамдык шаптуктуулар утпаан боор. Ынчаарда эдээп хөй аалдарны тейлеттүр, организастаарын эдээ көөр боор деп идеер-дир мен.

Аңыгга сүме херек, сүмелеңнеп турган ажыглаарга ам болгай. Ынчыг болгал-биле мону бижиим. А оон конччүүстаар бо дугайында чүү деп бодаар ирги?

Моңгуш ШЫЫРАП.
Персоналдыг пенсионер.

Ажыглалга кирер тудугларда

ЧУНАР-БАЖЫҢГА ЭМНЭЭР

Каяа, канчап, канчаар чунуп алырының дугайында айтырыг редакцияга кээп турар хөй чагааларның чамдык-кезиинин кол темазы. Чунар-бажыңга чунуксаан кижилер хоорайда-даа, көдээде-даа хөй болгаш ындыг-ла боор оң. Оон ыңай, хоорайның-даа, көдээниңдаа чунар-бажыңнары доктаамал орта ажылдаар эвес. Бирде — суу, бирде бузуудаа чок боор. Чижээлээрге, чеди дугаар чунар-бажың дугайында та чеже бижээн чүве. Капитал септелге соонда безин таптыг ажылдаваан. Септелге доозулгандан бээр үш чыл нүүрү болу берди. 1990 чылга чедир хеп үштүр кабиналарда тон азаар аскыыштар кылдыммаан турду. Чүү деп чүү дээр боор, чунар-бажың дугайында хомудалдар кызылчыларның аксыдан ыраастаан. Чайның изии душкүчеге чедир, ол эттиие бээр хевирлиг. Чүге дээрге ол үеге чедир. Кызылла түлүп турар 100 олуттуг чунар-бажың ажыглалга кире бээр боор. А тудугжулар ботгары апрель айны-ң төнчүүнде чунар-бажыңны ажыглалга киириптер бис деп, арай далгалаалап-таа болза, аалап турардар. Эликтирер, але-кылыр ажылдарны сагаар болза, чайның изии душкүчеге чунар-бажың ажыглалга кирер-ле боор. Ынчангаш, изиг буска кактыгары-биле шиирбиледиптерни белеткеп алыпар, кызылдылар, Кызылдың аалчылары.

«Кызыл үлетпүр тудуг» эргелелиниң инженери Т. И. Елизарова мени эдертип, чунар-бажыңның иштин бир кылдыр көргүсту. Бо чораан газынмыла чунар-бажыңнарга көрбээнім үүлдерни аңаа көрдүм. Хеп үштүр, чунар өрээлдериң дугайында чугаалааш-даа канчаар. Чырык, арыг-силиг өрөөлдер боору чугаажок. Оон аңгыда кижилер чүгле хирчамны чуп алыр эвес, а кадышылын сегидип ап болурунуң материаллыг баазазын чаа чунар бажыңда тургузуп турар. Таптыг тайылбырлаар болза, чаа чунар-бажыңга келгеш, дараазында ачы-дуза чедирилгезин ап болур бис. Чунар бажыңче кирип чыда, иштинги хевиң, хөйлеңиң хирлиг болза, хепти дүрген чуур цехке дужаапкаш, таваар чунуп алгаш, үнүп олура, аштап-арыглап каан иштики хевиңни, хөйлеңиңни кедип алыр сен. А бир эвес кадыың арай багай, бажың суг аарлы турар болза, эмчиниң сүмези ёзугаар адаандан, үстүнден, кыдыындан долгандыр-дескиндир массажтай хап кээр кадыкшылга душтарынга-даа кирип ап болур. Оны хоомай ден бодазыңарза, база-ла эмчилерниң сүмезин ёзугаар эмнээшкин ванназынга кирип ап болур. Шак ындыг ванналарны эр, херээжен кижилер чунар талазында кылгылаан. А бир эвес кадыкшылың эки болза, чаа чунар-бажынга аңаа чунуп, хары угда 15 кижи эштир бассейнге эштип, душтарга чунуп, изиг буска кактыныр, дыштанып өрээлге сериттеннип, неттинип алгаш, парикмахерскаяга бажың дүгүи таартып, буфеттен соок сүүсүндан садыл ижип алгаш, таваар кылаштап чаның кээр сен.

Чунар-бажыңны төлевилеп тура, бичии чаштарны база утпаан чордулар. Оларга таарыштыр кылган душтар, эштир бассейничигештер база бар.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, республиканың хоорайларында, суурларында бүдүүн чунар-бажыңнарынга чунуп өскен кижиге пайысылалда тудуп турар чаа чунар-бажыңны көөрге, ана, тоол-домак-биле домей. Ынчалза-даа тоол тоол-ла болгай. А херек кырында ол ындыг боол болур бе деп, кижи чигзинге бээр. Чүге дээрге чунар-бажыңга чунуп алырының туренчиин көрүп шаг болган, чогуур арга-дуржулгалыг-ла болгай бис. Чаа чунар-бажыңны төлевилелде көргени ёзугаар ажыглаар дээш Кызыл хоорайның чурттагла-коммуналажыл-агый каттыжышкыны канчаар белетеңнип турар ирги деп айтырыгны сонуургаан мен. Үстүнде адаанным каттыжышкынның удуртукчузу М. И. Кольцов, хоорайның чунар-бажыңнар болгаш хеп чүүр черлер көмбинадының директору В. В. Грешилов олар мээн айтырыымга дорт харыы берип шыдавадылар. Чунар-бажыңның тудуу ам-даа доозулбаан, эдиктирер, эде кылыр ажылдар ам-даа хөй, ынчангаштың чунар-бажыңга ажылдаар ажылчыннарны четчелээри, оларны ажылдаарынга белеткээри арайла элек дээр хевирлиг бодадыг улус чорду.

Чунар дээн кижилер хамаан эвес, саван биле шөрбиилден тудускаш, киирип-тер ол-ла-дыр. Мага хандыр чунуп, бустаныш турар-ла ыйнаан. Ол-ла талазы-биле оларның арга-дуржулгазы улуг. А бо чунар-бажыңга эмненир бис деп чедип кээр кижилерни канчаарыл? Дедир үндүр сывырар бе? Эмнээшкин ванналарынче, душтарже оларны аңаа-ла салып киириптерге, дедир үнүп чадап кагза канчаар? Чүгле көдүрүп үндүрер аңаар-дыр. Бо айтырыгны М. И. Кольцов-даа, В. В. Грешилов-даа март айның сөөлгү хүннеринге чедир тодаргайлап көрбээн, эмнелге черлери-биле-даа таптыг харылзашпаан улус болду. Ынчангаштың эштер, бөгүнден эгелээш, мону хаайыңарга кертип ап көрүнер. Чунар-бажың дээрге, чеженаа чаа болза, чүгле чунар чер-дир. Ону ажыглалга киириптерге, аңаа эмненир бис деп кордаары эрте деп бодаар мен. Кедизинде барып эмнеп-даа турар апаар чадавас.

Чаа туттунуп турар чунар-бажыңның иштинче киирерге, ажыглалга ам-даа кирбээн-даа болза, чунуксанчыгла чорду.

Шаңгыр-оол МОНГУШ.

Часкы тарылгага белеткел

— Ажыл пормазын үргүлчү ажыр күүседир болгаш техниказынга камныг механизаторларывыстың бирээзи бо-дур — деп, «Хемчик» совхозтуң кол инженери К. Э. Хомушку биске бир механизаторну таныштырды. Оон адыш-тоолуушкаже Ө-гаа Өлчей-оолович Хомушку дээр. Бо дээрге төрээн совхозукда ам 30 чыл ажылдаан келген тракторист. Эдилеп турары «Беларузун» көөрге чаа хевээр, 5 чыл ажылдаан дээр демдек черле көзүлбес.

Часкы сезонну тараажы сеткили дөспейн маанаар. Ол дээрге кандыг кижи сен дээрзин бадыткап көргүзер шылгалда. Д. Хомушку бо чылдың часкы тарылгазынга хынзамчалыг белеткенген.. Техниказын бүзүрелдиг кылдыр септеп алган.

ЧУРУКТА: Д. Ө. Хомушку Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

АРЕНДА КЕРЭЭЗИН ЧАРГАН

Улуг-Хем районда «УТКА 25 чылы» совхозтуң Арыскан салбырында ховү-трактор бригадазының механизаторлары 1990 чылдың часкы сезонунга белен. Ниити бар 5 тракторну база кожуур машиналарын ажыллаарывыс-быжырымчалыг кылдыр септеп дооскан.

Эртикен чылын 1660 гектар аңгыстыг андарып белеткээн. Ам Кара-Дытта бригада төөгүн белеткен доозуп турар. Бо чылдың часкы тарылгазындан эгелээш, моон соңгаар аренда керээзи-биле ажылдаар. Аренданың баштайгы чылында олар 1660 гектарга янзы-бүрү культураларны, оон иштинде 1000 гектар тарааны тарыыр. Бир гектардан 14 центнер дужуттуг база погаан массаны 87,5 центнерни алырын керээде айыткан.

Аңгыстар эрип, чылый бээри билек-ле, арендаторлар часкы ховү ажылдарынче киириптер.

Очур-оол ТҮЛҮШ.
Арыскан суур.

КҮШ ЧОК ДОКТААЛДАРНЫҢ ХЕРЭЭ БАР БЕ?

ӨДҮГЕН: социал айтырыглар

«Азас» заповедниктиң девискээриниде ажылдап турар бойдусту камнаар камгалаар хүлээлгелиг кижилерниң төтчеглекчи чоруунун дугайында эрткен чылдың февральда чугаалажып көргеш, С. А. Окаёмовту эргедужаалынга моон соңгаар түлээр арга чок деп Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Президиумуу докладтаан. Бойдус камгалалының дугайында еске доктаалаар ышкаш бо доктаал бага саазын кырынга арткан. С. А. Окаёмов эрге-дужаалында ажыллавышаан. Министрлер Чөвүлелиниң докладтаар үндүрер, оларның күүселдезин чедип ап шыдаавас чоруу Советтерниң ажылынга багай үлегер эгес бе?

Заповедниктиң девискээринче кире берген иви одарының чамдыызын эрткен чылын совхозтарга эгиткени чептүг-дүр харын. Камгалалдыг черниң чоогунда улуг хода-хоорай бар эвес. Ону лесхиндир калбаа 2 километр камгалалдыг черни тургузуп каанын шын эвес деп бодаар мен. Чеже муң гектар чер-дир. Ону иви одары кылыр ажылгаза. РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1962 чылдың июнь 5-те хүлээп алганы «РСФСР-ниң Кол ашыыр эртелелиниң камгалалдыг черлериниң дугайында» № 769 доктаалының 17 үүлүнде «Күрүгенниң камгалалдыг черлерин дескиндир азы оон чамдык участоктарынга, эргежон херек апарганда, автономнуг республиканың Министрлер Чөвүлелдериниң. крайоблкүүскомнарның шиитпирин ёзугаар камгалалдыг зонаны тургузуп болур...» деп айыткан. Моон алгаш көөрге, республиканың Министрлер Чөвүлелиниң доктаатканы-биле «Азас» заповедникти долгандыр камгалалдыг зонаны тургузпайн барып болур турган шыырыжыл. Тожу даэрге хөй чурттакчылыг эвес, оон чурттакчылары, кара чажындан тура, агаар-бойдуска камныг кыллыр кижизиттинген. Эвээш санныг төтчеглекчилер хораны чедирип турар. А олар дээрге машина-техника-биле чепсеглеттинген кижилер-дир. Бир эвес оларның ажылын, машина-техниканы канчаар ажыглап турарын контрольга алыр болза, чедишкинниг, демисежип болур. Вертолёттар ажыглап, төтчеглекчи чорук кылыры сөөлгү үеде неперээни билдингир болгай. Оларны хыналдага алыры белеп. Чүгле чеминг ажылдаар керек.

Тожуюн бойдусун чаагаларының дугайында чугаага киржип турар кижилерниң аразында районнуң бойдус камгалалының комитединиң даргазы эш Мылдыкты санаваска, дарга-бошка чок. Чүл ол?! Сагыш амыр чоруктуң демдээ эвес бе?! Бо чүгүлә ажылдан хоорук турарының демдээ бе? Эң ылангыя Тожу районнуң бирги удуртукчуларынга ол дорт хамаарыжыр.

«ССР Эвилелиниң болгаш эвилелдешкен республикаларның чөр дугайында хөйлүжүдүлгазының үндезинлери» солуна парлаттынды. Бойдус камгалалынга ажыглаар черлерни ында база үлеп ап, Бойдус камгалалы ужур-дузалыг черлерни ажыглаарының чүрүмүн ССР Эвилелиниң, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның хөйлүжүдүлгалары тодарадыр деп айыткан. Бистиң республиканга база ындыг хөйлүүну ажылдап кылыры чугаажок. Үндезинлерде бо чүүлдү ажыглап, Тыва АССР-ниң улус депутаттары, республиканың Министрлер Чөвүлели бойдус камгалалынга ажыглаар черлерде ажыл-ишти чаартыр организастаарының аргаларын эде көөр боор деп идеер-дир мен.

Михаил ДАМЧАЙ.
Күш-ажылдың хоочуну.

ДЕТКИДИМ

«Шынга» К. Чоодуңуң «Өдүген: социал айтырыглар. Амыдыралдың арынынары» деп чүүлүн номчуп танышкаш, аңаа хамаарыштыр бодумуун чамдык бодалдарымны бижиир бодадым.

Тожу даэрге Тыванның эң чараш болгаш байлак черлериниң бирээзи, ол бистин национал чоргааралывыс болур ужурлуг. Ындыг-даа болза бистиң ол чараш бойдустуг үнелиг черивистиң ан-мегин, кат-чимизин кара туразында төтчеглеп түрар браконьерлерни болгаш хоптак-чазый кижилерни солун сеткүүлге бижип, шүүгүмчүлеп турарын деткип тур мен. Тыва черивистиң келир үеже бистиң бөгүнгү ажыл-херек-теривистен кол хамаарыжыр, чүнү кылып каар болдур бис, ол бүгү чүве салгалдарга, бистиң ажы-төлүвүске онаажыр апаар. Ынчангаш келир үеде эки чүүлдерни арттырып каар даэр болзувусса, төрээн черивисти, бойдустуг үнелиг черивистиң ан-мегин, кат-чимизин кара туразында төтчеглеп түрар браконьерлерни болгаш хоптак-чазый кижилерни солун.

Маҥчын-оол КҮЖҮГЕТ.
Ак-Довурак хоорай.

«КҮШАЖЫЛДЫҢ ХООЧУНУ» МЕДАЛЬБИЛЕ ШАҢНААР ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыы

Улус ажыл-агыйынга хөй чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылын үнелеп кергенииң демдээ кылдыр ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң өмүнээзинден «Күш-ажылдың хоочуну» медальбиле **шаңнаары болза:**

КЫЗЫЛ ХООРАЙДАН

Абрамец Мария Алексеевна — Тыва АССР-ниң Садыг министерствозунуң садыг-белеткел баазазының ажылчыны.

Анцыферов Николай Степанович — пассажир автотранспорт бүдүрүлгезинде чолаачы.

Бажақина Валентина Александровна — № 7 ясли-садиктиң кижизидикчизи.

Бакулин Александр Константинович — чурт үлетпүр болгаш коммунал-ачы-дуза бүдүрүлгезииң ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң даргазы.

Бакулина Тамара Ивановна — Тыва АССР-ниң агроүлетпүр эвилелиниң килдизиниң кол экономизи.

Бегзи Дадар Доржаевич — Тываның ВОИР область чөвүлелииниң даргазы.

Бирюкова Павлида Фокаевна — № 15 ортумак школаның башкызы.

Блининков Семен Иннокентьевич — Тыва АССР-ниң Иштики херектер министерствозунуң өрт камгалал килдизиниң токары.

Бобрикская Галина Григорьевна — № 15 ортумак школаның-башкызы.

Бородкина Раиса Семеновна — республиканың уруглар эмнелгезииниң эмчи сестразы.

Буторовкина Лидия Арсеньевна — № 15 ортумак школаның өөредилге талазы-биле директорунуң оралакчызы.

Васильева Людмила Николаевна — № 15 ортумак школаның башкызы.

Верник Анна Григорьевна — Кызыл ТЭС-тиң тудуг эргелелиниң кадрлар талазы-биле улуг инспектору.

Гадзиев Оле Агубечирович — Кызыл ТЭС-тиң тудуг эргелелиниң бызаңчы-бетонщиги.

Гольцова Тамара Федоровна — коммунал ажыл-агыйының хөй адырлыг бүдүрүлге каттыжыышкынының улуг инженери.

Горбунова Валентина Васильевна — № 4 ортумак школаның башкызы.

Гринпах Галина Георгиевна — Тыва АССР-ниң Иштики херектер министерствозунуң өрт камгалал килдизиниң ажылчыны.

Грудинина Любовь Алексеевна — «Тыва суг мелиорация» каттыжыышкынының төлевилел салбырының инженери.

Даржай Мария Донгаковна — Тыва АССР-ниң Социал хандырылга министерствозунуң башкарыкчы специализи.

Донгак Алыя Ойбаевна — Тыва АССР-ниң Социал хандырылга министерствозунуң социал ажылдакчызы.

Дремов Анатолий Александрович — Кызыл ТЭС-тиң тудуг эргелелиниң начальниги.

Дутержаа Уйнук Доржуевна —Тываның профоблчөвүлелиниң культура кижизидитге ажылының килдизиниң эргелекчизи.

Евграфова Валентина Николаевна — Респотребсоюзтуң № 1 магазинииниң садыгжызы.

Елисеева Валентина Семеновна — «Тувафоторазнобыт» каттыжыышкынының № 1 парикмахерскаязының мастери.

Змеевский Борис Николаевич — «Тыва суг мелиорация» каттыжыышкынының механизация эргелелинде участок начальниги.

Зубков Василий Васильевич — пассажир автотранспорт бүдүрүлгезииниң профэвилел комитединиң даргазы.

Зуев Константин Максимович — «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкынының автотранспорт бүдүрүлгезииниң дежурный механиги.

Зуева Татьяна Григорьевна —Тыва АССР-ниң Иштики херектер министерствозунуң өрт камгалалының килдизиниң секретарь-машинакчызы.

Зыков Савелий Макарович — КПТУ-4-түң директорунуң ажыл-агый талазы-биле оралакчызы.

Иванова Александра Павловна — КПТУ-4-түң башкызы.

Иванова Валентина Александровна — № 15 ортумак школаның башкызы.

Иванова Валентина Андреевна — Кызыл ТЭС-тиң тудуг эргелелиниң штукатур-маляры.

Ильверова Галина Лаврентьевна — № 7 ясли-садигиниң кижизидикчизи.

Кара-Сал Доржу Санзыр-оолович — Тыва АССР-ниң Агроүлетпүр эвилелиниң контроль-ревизия ажылдарының килдизиниң кол бухгалтер-ревизору.

Карпова Анна Павловна — Тыва АССР-ниң Садыг министерствозунуң садыг-белеткел баазазының ажылчыны.

Клокова Екатерина Васильевна — Респотребсоюзтуң № 5 магазинииниң эргелекчизи.

Коновалова Нэлла Павловна — «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкынының автотранспорт бүдүрүлгезиниң ажылчыны.

Костенкова Людмила Леонидовна — Республиканың статистика эргелелиниң капитал тудуг статистика килдизиниң экономизи.

Кузнецова Ираида Яковлевна — «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкынының механизация эргелелинин инженери.

Куулар Татьяна Алексеевна — Тыва АССР-ниң Социал хандырылга министерствозунуң секретарь-машинакчызы.

Курбатский Георгий Николаевич — Кызылда күрүшениң педагогика институдунуң литература кафедразының доцентизи.

Кызыл-оол Сарыг-оол Донгакович — «Тыва хлеб үлетпүр» каттыжыышкынының кол инженери.

Линкова Лидия Павловна — № 14 ортумак школаның башкызы.

Март-оол Кима Биче-ооловна — Кызылда күрүшениң педагогика институдунуң тыва филология кафедразының эргелекчизи.

Махмутов Манзур Махаметтанович — «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкынының автотранспорт бүдүрүлгезииниң чолаачызы.

Мельниченко Виталий Павлович — «Тувакоммунэнерго» бүдүрүлгезиниң кол инженери.

Мөңгүш Март-оол Маадырбаевич — профоблчөвүлелдиң күрүшениң социал камгалал талазы-биле килдизиниң эргелекчизи.

Морозова Валентина Григорьевна — «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкынының автотранспорт бүдүрүлгезиниң дежурный механиги.

Муромцев Василий Евлантьевич — Тыва АССР-ниң Иштики херектер министерствозунуң өрт камгалал килдизиниң слесары.

Мяков Анатолий Петрович — Кызыл ТЭС-тиң тудуг эргелелиниң монтажниги.

Набатова Инна Степановна — № 15 ортумак школаның башкызы.

Овсянников Федор Степанович — «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкынының автотранспорт бүдүрүлгезиниң слесары.

Осетрова Александра Ивановна — «Тувагаз» бүдүрүлге бүдүрүлгезиниң кадрлар талазы-биле инспектору.

Охотников Иосиф Васильевич — Тыва АССР-ниң Иштики херектер министерствозунуң өрт камгалал килдизиниң газ электри каңнакчызы.

Очур Мария Васильевна — уран чүүл училищезиниң ажылчыны.

Ошарова Вера Семеновна — Респотребсоюзтуң № 1 магазинииниң эргелекчизи.

Оюн Елена Дюлюшовна — республиканың статистика эргелелиниң машинакчызы.

Петухов Виктор Борисович — «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкынының механизация эргелелиниң чолаачызы.

Радин Михаил Григорьевич — пассажир автотранспорт бүдүрүлгезиниң чолаачызы.

Раздобреева Валентина Васильевна — № 15 ортумак школаның башкызы.

Саламатов Михаил Никитьевич — «Тыва суг мелиорация» каттыжыышкынының механизация эргелелиниң кол бухгалтери.

Свешников Владимир Петрович — «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкынының автотранспорт бүдүрүлгезиниң чолаачызы.

Свинцова Тамара Степановна — № 15 ортумак школаның башкызы.

(Уланчылыг).

Оорнуң оруун дуглаар

ЧЫЛГЫ МАЛДЫ ШУПТУЗУН ДЕМДЕКТЭЭР

Хулиганнар биле оорларны ийи аңгы элементилер кылдыр санаар болбас. Оорлар дээрге-ле, хулиганнар-са. Оларның кылып турар үүлгедии чангыс. Олар кижилерни кемдедип кергедип, ок бижээн дөгеп, амы-тынга кыжаныр, коргудуп тургаш, өртег-багда турар аът, малын оорлап, хулиганнап турар.

Оорлар кайы-даа районнарда нептерээн болгай. Ынчаарга оларга удур ап чорудуп турар хемчегленивис дээштиг эвес. Ылаңгыя чылгы мал оорлаары кайда-даа шуут кедерээн. Ажыы-биле чугаалаарга, көдээде мал азырап ажаап чоруурларда малын оорлатпайн чоруурлар чонуң эвээш кезии болдур ийин. Олар кичээнгей-серемчилелдии-биле ындыг деп чамдык улус бодаар чадавас. Мээң бодап турарымбиле, ол ындыг эвес. Оларның аразында ал-боду, ажытөлүү, кожа-кады чонуңуң мал-маганын карак ажыттаптарлар бар. Чогум-на ындыглар харын онча-менди мал өстүрүп турар болгай. Ындыгларны хамаарышкан девискээрниң чону билир. Херек кырында олар холу-биле тудуп, караа-биле көрбээн болгаш, билзе-даа, билбээченнеп эрттирип, оорларыны улам амдажыдып турар.

Оорларның оруун дуглаар деп бодаар болза, милиция, прокуратура ажылдакчылары ажык-чарлыг үеде ажылдаарынга арга-хевирлерин үндезини-биле оскертири чугула. «Хагдынчак» чажыт байдалдан уштунуп, чон-биле долу харылзаалыг ажылдаары кузенчиг. Чон-биле ижин кара чокка чугаалажыр, сумележир херек. Чоинуң каразып турар кижилерни үзеттиа алыр, дүнеки үелерде хайгаралдарын, рейдилерни чоруткар болза эки.

Девискээрде чүүтакчыларның ажыл-төлүүнү, ал-боду-ну, бүтүү бай-дилеш-кодаа Совет бирлеп-бирээ чонка билир үжүрлүг болганда, маңаа ол кол рольду ойнаар апаар. Кадатчы коданнар азы бригада девискээр айыбиле эң шынчы, ак сеткилдиг кижилерден шилип, милиция, прокуратура ажылдакчыларынга дузалаар кылдыр тускайлап тургусса-даа кандыг боор?

Истелге органнарының ажылы ам-даа-сула, кошкактыр. Малын оорлатпан кижи караа-биле көрбезе-даа, ол «муң каралыг», кым-бир кижиге ыяап-ла каразып орар. Изин-дажын истеп углаан, билдириишкин бижээш, демдеглеп каарга, изиг дээрезиниле ажыл кылбас таварылгаларны көрүп келдим. Оорну илередир талазы-биле четпес ажылдап турар. Бистиң аравыста чамдык истелге ажылдакчылары хереч боор, ажылынга дуза катпан хамаатыларның арын-нүүрүп камгалавас, шымдай-ла оорнуң боду-биле нүүртештирер. Оон сонда, ол оор аңаа ошоожээн бодаар, амы-тынынга кыжанып, азы ол кижиниң мал-маганын оорлаар апарган.

Кижиниң малы саарында демдектиг, кижиниң кижизи салаазында биллектиг» деп үлегер домаа үндезининг деп чүве билдингир. Совхозтар аңы-аңы им-демдектиг болгай. Чижээ, мээң чүрттап турарым Кызыл районунуң «Тиилелге» совхозунда чылгы малдың саарында азы кондаалайынга «СП» демдек баскан. Херек кырында чамдык улустуң мунуп чоруур эътарын көөрге. «СШ» (совхоз «Шелаев») — «СЛ» — (совхоз «Барлык») «СЧБ» — (совхоз «Чырыскаа») деп дем-ектерлиг болур дур. Шээ мынчыл осе демдектиг чажыыл малдарны чүге хураап, тудуп болбазыл?

Шаандан тура тыва чон арбан-суму айыы-биле аңгыычыгы демдектерлиг чораан. Чижээ, мээң сактырым-биле алырга, ондарларның малы алага, моңгуштарның кошкар демдектерлиг чораан. Ам чылгы малга базар демдекти кодээ Советтер айыбиле чогаадырын чедип алыр херек. Аътты садар азы садып алырын кодээ Совет дамчыштыр чорудар. Паспорт чок аъттарны дораан хавырар.

Үксаажыдылга ажыл-агыйындан өске черлер чылгы малга төрүттүнген чылын, данзыда кирген дугаарын базып, хөй сан-демдек чуруп бижирин соксадыр.

Республиканың агроүлетпүр чери районнар азы зоналар аайы-биле чылгы малга базар ылгавыр демдектерни чогаадып кылырын чүрүмчүдар. Ол үүл дээрге, республика 3 зонага, 12 районга хуваатыынган дижик. Районнарның дес-дараалаан дугаарлары Моңгүн-Тайгадан эгелээш. Эрзин районга төнген болза, Моңгүн-Тайга 1-ги, Эрзин 12-ги район болур. Ынчангаш Моңгүн-Тайганың ажыл-агыйларында чылгы малдың кондаалайынга «33-1» — Западная зона 1 дугаар район, Эрзинниң малдарынга «Ю3-12» — Южная зона 12-ги район, Кызыл районунуң ажыл-агыйларынга «Ц3-11» Центральная зона 11-ги район дээн ышкаш. А совхозтар чылгы малдың саарыгга боттарының демдээн баскан турар ышкаш турумчуга чүү? Тодаргайларга, «Тиилелге» совхозтуң чылгызының кондаалайынга азы малбак чарынга «Ц3-11», саарыгга «СП» деп демдек бастынар. Оны Чөөн-Хемчик-даа, Барыын-Хемчик-даа шагдаалары бистии эвес, төп зонавын. Кызыл районнуң «Тиилелге» совхозтуң малы-дыр дээш дыңнадырда эптиг болур.

Оорларның эртер оруктарының чамдыызынга-даа болза КАИ постулары ышкаш хайгыылдарны үе-үелеп тургузар. Чижээ, Бай-Тайга, Барыын-Хемчиктен баткан малдар Шанчы, Сарыг-Хөл тавараш. Эжим, Демир-Суг дамчыш, Бии-Хем девискээри кирип, Аянгаты, Барлыктап, Хөндергей. Чыргакылаш, Өөвүр ажыл турар. Мурнуу болгаш төп зонадан оорлаан малды Таңды одураш, Хөндерге, Арыскан, Ак-Туруглаш, Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик районнарже шуудуп турар. Ол ышкаш озалаш хемнерге рейдилер организастаарыл өөредип көөр. Чайгы үеде чайлагларга хыналданы шыңгыыраттыр.

Черле ынчаш, мал оорлаарыга удур тускай программадан чогаадып, ону ажыкчарлыг болдурза кандыг чүвел? Бо айтырыгга хамаарыштыр корум-чүрүм камгалалының ажылдакчыларының санал-оналын солуп дамчыштыр дыңнакеш турар мен.

Нияа ОНДАР.
Күш-ажылдың хоочуну.

КОНЧУГ АЖЫГЛАП ТУРАРЛАР

Мал оорлаар чоруктар колдуунда бистеө кончуг нептерелгей болуп турар, харын-даа кончуг хөй дизе, чазыг болбас боор деп билип орар мен. Оорлар аажок амдажаан. Оларның чамдыктары күш-ажылчы эвес орулгабиле шыдалдыг, шыырак чурттап олурары чажыт эвес болгай. Чамдык кижилерни билир-даа бис, ыытташпазывыс ол хире. Оорлап өөренген кижилер арта кижилерниң хире-шаан көөр, кырган, чер чедип шыдавас улустарны бастып, оларның малын оорлаар боор-дур. Арын-нүүрү чок деп чүве ол-дур ийин. Шак-ла аңаа хамаарыштыр бо чагааны бижиир бодаан-даа мен. Эртнен чылын чүве ол, ноябрьның эгезинде, «Алдан-Маадыр» совхоотуң Сарыг-Булун фермазында чурттап олурар кырганнарның одаргa оъттап чораан инектериниң бирээзин оор алган. Өгнүң эр ээзи кырган, изиг дээрезинде изин истеп көөрге, кожазы Ак-Даш суурже бадырган болган. Оорлаткан инээн истеп, кандыг-бир дуза кадарын дилээрге, харыысалгалыг кижилер херекке албаан, дорт харыы бербээн дээр. Милицияның участок төлээзинге база чугаалап четкен. Машина-балгат чогунга сылдаар хөөннер турар боор чүве-дир ийин деп кырган хомудал-биле чүтаалап олурган чүве. Кандыг-даа байдалда изиг дээрезинде хемчээн алыр болза, байдал бир өске боон болгай. Хамаарылга мындыг турда, оорланып турбайн канчаар, хостуг ханнап турары ол-дур.

Ийи чыл бурунгаар базала ол-ла кырганнарның чаңгыс-ла мунуп чоруп турган кулунчуг безин оорлап аппарган дугайында «Шын» солунга материалым парлаттынган чүве. Оон база кандыг-даа түңнел үнмээн. Ыыт чок, ол дээрезинде хереки истеп сүрбейн эрттирип турарывыска, оорланыр чорук кажан-даа соксавас. Амдажыдып турарывыс ол-ла-болгай, тоомчага албас деп чүвениң түңнели ындыг болуруп амыдырал бадыткап турар.

Сарыг-Булун фермазынга аныяк оолдарны бо-ла көрүп болуур. Совхозуига ажыктыг ажыл-даа кылбайн турарлары база бар. Бажыңнар чанында үш-дөрт аътты баглап каан тура хүнзээр, а кежээлерде аъттангаш, чоруптар. Чүнү бүдүрүп, кылып турарын совхозтуң удуртукчулары шоолуг-ла сонуургавайн турар деп билип турар мен. Оларның болуглежип алгаш чоруп турары билдингир аңаа эвес болдур ийин, кемхерек үүлгедиринге чедирип болуур болгай.

Республикавыс девискээринде ниитиниг-даа, кижилерниң хуузунда-даа малын оорлаар чорук кончуг нептерелгей болуп турарын волунардан номчукчуларның бижип турарындан-даа бо-ла номчуур-дур мен. Харын-даа болук келгеш, кыжаныр, коргудуп, харын мырыңай адыпбоолап тургаш аппарган боор-дур, бир-бир бодаарга, «басмачылар» сагышка кирер. Оон өске чүү дээр боор. Улустуң кара дериң төп, күжүн үндүрүп чораан, азырап өстүрүп алган малын оорлап алгаш, чиир эттиг, бай-шыдалдыг чурттап ороларны көргеш, кижи эгенир, човай-даа боор чүве-дир.

Амгы үеде бүгү-ле чүвени кижиге, кижиниң чаагай чоруунга сеңнеп турар магалыг үе-дир. Черле ынчаш, ажыл-хожул чок, оор-сук кылыр, өскелериң күжү-биле амыдыраар кижилерни тып илереткеш, кезедип хемчег алыры кончуг чугула. Күш-ажыл кижилерни каастап чоруур болгай, а өскениң күжү-биле амыдыраарга-даа, кааспалга чок, арын-нүүр чок чорук-тур. Эчизи барып, домей-ле кончуг багай, ону бодаар болза эки. Кижи дыңнап, номчуп чоруурга, суурларда школа дооскан, дооспаан бичии оолдар-даа аъттарлыг, мотоциклдерлиг бөлүглежип алган чоруп турар болуур чүве-дир. Ындыг бичиизинден машиналыг, аъттыг болурга, тура улгадып, ажыы бичелеп турбайн канчаар.

Школа, албан черлери, организациялар чүге хайгаралга албазыл, ада-ие, хадуумазы база? Мурнунда-даа парлаттынган чагааларга үндезилеп, чер-черлерде милиция ажылдакчылары, көдээ Советтер оорлаар чоруктарга удур черле кандыг түңнел үндүрүп турар ирги? Бо талазы-биле солуи дамчыштыр харыыны манап артым. Азы чонунга сөглептер тодаргай кылып турар ажылы чок улус бе?

Александр МОНГУШ.
Кызыл хоорай.

АНАА-ЛА АГАРТЫП КААН

Дамба Чамзынович Сандык мал оорлаан дээш оон мурнунда үш удаа шиттирип чораан. 67 харны харлап, назылап кыыза-даа, ам-даа оорланып, кады-кожа чурттап чоруур чонунуң малмаганын карак ажыттаптар, харын-даа таванғайын каратты сүре бээр. Ол эрткен чылдың чайынында Эрзинниң Тере-Хөл деп черден 2 аътты оорлаан, оон бирээзин Тес-Хемниң Чодураада чурттип турар, мурнунда чылдарда херек эрттирип чораан келген Бухгалтер Имажапович Сыратка, оскезин — ол-ла районда ошкү кадарчызы, бодуңу чоок төрели Чучак Узесович Оюнга берипкени илереэн.

Ол 2 аътты эзлери корааан кижилер пенсионер бот-ие Нороза Товуевка Севилмаа биле Хүрең-оол Шулууевич Хүлер эрткен чылдың сентябрь 4-те хомудал билдиришкинни чогуур черлерге киирген турган. Ынчалза-даа ук херекти ола чылдың декабрь 4-те истелгезин ара соксаткаш, ошхуузуңуң судунче шилчиткен. Ону соксатканының чылдагаанын хамаатыларның карамдаан аъттарын акшабиле төлеп берип эгиткенибиле, оор кылган буруулуг кижиниң назы-харының улгадып кыраану-биле, оон кадыының баксырааны-биле тайылбырдап турар.

Бо бүгүнүң түңнелинде. оорларны чүге шиитпейн, аңаа салып турарыл деп айтыырал-чайгаар салдынып кээр. Маңгысталчак амыдыралга чаңчыгып калган, бажы эътténии барган, арын-нүүрүн оксуган, чон мегелеп чоруур Дамба Сандык дег кижилерни чүге сула салып турарыл? Суд, милиция, прокуратура черлериниң ажылын черле шыңгыырадып, амыдыралда чөптүг эвес чүүлдерни шын туруп-биле көөрү амгы үениң негелдези ол ышкажыл.

Соян СОТПА.

ООРЛАРНЫҢ КАДАЙЛАРЫ БАЗА «ООРЛАР»

Мал-маган оорлаар чоруктарны сойгаларга чагааларны солундан номчуп турар мен. Чажырып-даа канчаар, чазый, кара сагыштыг ол кижилерге хамаарыштыр сөс тыппас кижи мен, шыны херек. Чазый оорлар бужар үүлгедиин бистиң аравыста үргүлчүлевишаан болгай. Мал-маганывыс не чок баар-дыр, ол — оларның «ажылы-дыр».

Бистиң бичии суурувуста **база** мал-маган **база** кара холдуг оорларның аспаанче кирип турар болдур ийин. «Оорнуң оруу муңгаш» дээр болгай, а бистиң суурувуста ол муңгашталыр туржук, ажык апарган деп болур. Ындыг бичии суурдан оорга шамнаткан кижи мынчага дээр чок. Мал-маган чидиплеле турар, ол дээш туттурган таварылга чок. Дээрже үнүп, черже кире бээри-биле дөмейле. Машина-балгаттың изи чыдып калган боор чүве-дир, а милиция ажылдакчылары оон түңнел үндүрүп шыдавас, бергези ындыг боор чүве бе, азы арга-дуржулгазы, билиг-мергежили негелдеге дүүшпес бе? Оорланыр кижилеривис ону кончуг кажар ажыглап турар болдур ийин.

Бичии суурда бот-боттарывысты таныжар, таныш-көрүш, дөргүл-төрел болгай бис, кымның канчаар чурттап олурарын билир бис. Ынчалзажок бистиң аравыста ыядыр арын-нүүр чок, кээргээр сеткил чокка бот-бот-тарывысты, чаңгыс суурда эживисти, кырганнарывысты үптеп турарлар бар-дыр. Ону кончуг эки билир бис. Багай-ла чүвеивис ол, чажыржыр, коргар болгаш ындыг бис. Бистиң кортуувусту өөдежоктар ажыглап турар, коргунчуг, бужар херекке оларга деткимчеңи сен-даа, мен-даа берип, орукту ажыдып берип турар бис. Мындыг чүүлдү бодап көрээлицер: өг-бүлелиг, алган кадайлыг, ажы-төлдүг ада деп аттыг эр кижилер оорланып чоруур-дур. Оларның көгүзүнге алзып турар аныяк оолдар эвээш эвес. Олар база — ада-неллиг, угбаларлыг, дуңмаларлыг. Ындыр арын-нүүр деп чүве ындыг кижилерде бар боор чүве бе? Оон аңгыда, мен бодум херээжен кижи-дир мен, бо чүүлдерни бодап келгеш, бажымга мындыг бодал кирер де, өөнүң өзүниң билдинмес черден эккелгени эътти кадай кижи канчап черле холга алырыл, эъдин дүлүп, ону ажытолукге чиртирил. Өг-бүле ону чүнү бодап чип олурарыл? Бир эвес садып-сайгарыпкаш, акшазын эккеп берген чүве болза, ону канчап карманнап алырыл? Сеткил дыш боор бе? Идик-хеп кеттинер, аъш-чем боостааже ажар-даа чүве бе? Кончуг-ла «дидим» кижилер чоруур боор чүве-дир. Өг-бүленин уруг-дарыы ол үүлгедиглерни канчаар көрүп, хүлээп ап турарыл? Ынчап болур чүве-дир деп бодалга алызында барып олар алзыптып болбас бе? Кижизидип турарывыс ол бе? Халас эттиң, күш-биле ажылдап алдынмаан акшаның кайыын кээп турарын өг-бүленің хереэжен ээлери мындыг таварылгада кончуг эки билир силер, ынчангаш оорлаанынга киришпээн-даа болзунарза, эъдин чип, акшазын алырынга дорт киришкен силер

Сүдүн ижии, эъдин ажыглап олурган мал-маганын аңаа-ла чүге оорладып оскунган өг-бүлелер оорун олурар эвес, муңгараш, караанның чажын төп, хай-халавын, каргыш-килекин салып олурар болгайлар. Оорларның кадайлары канчап билбес чон чүвел? Эриг чымчак сеткили кайыл? Херээжен улустуң адыгга ындыг сестерни сөглээри амыр эвес деп чүве билдингир. Ам канчаар, бо удаада мени буруудатпас-па боорлар, хереэжен кижиниң ат-алдарынга эпчок сестер дээш аан, амыдыралда чамдыкта ынчанмастың аргазы чок болу бээр-дир. Эр кижиге «шын эвес чүве, кем-херек үүлгедип тур сен, сокса» дээр туржук, чөпшээрежип олурарга, кайын боор. Оон кедерезе, элээди оолдарывыстың мээ-медерелинге «өскениин ап болур-дур» деп бодал ол хевээр артып кагза канчаарыл? Ындыг таварылгалар тургулаар болгай, билир бис. Өг-бүленің амыдыралын «бокталдырарының» орнунга, чурттагы ак сеткилдиг, өөдүүн-даа бол, арыг-чагаай кылдыр эрттирери чугула. Ол дег оорушкү кайда боор. А шынчы эвес чурттагга — эң коргунчуг чүүл-дүр.

Бо-ла бүгүнүү оодан оргаш, чамдыктарывыстың арыннүүр чогувска чаржынардыр мен. Оорланыр чорук-туң когун черле канчаар үзерил? Чамдык өг-бүлелериниң хереэжен ээлери, авалар, угбалар чамдык чүүлдерни чүге чажырар, деткимче көргүзүп турарывыс ол-дур. Арыг шынчы эвес улус уруглардырыңарны эки чүүлдерге, чараш аажы-чаңга кижизидип шыдаар силер бе? Алызындан дөмей-ле болдуумас. Боттарыңар шынчы эвес силер.

Чамдык таварылгада бир бажыңдан читкен малдың эът-кежин тып алгаш, эр ээзин милиция чери алгаш барган боор. А кадайы ол база шупту чүвени билир, көрген болгай, оларга чүге дегбейн турарыл, чугаалажыр апаар чүве ыйнаан. Оорланып чоруур чамдык кижилерниң кадайлары, силерниң, халас чип, садып сайгарып турар эъдиңерде мал-маганың оорлаткан хөөкүй чоннуң хай-халавы, караанын чажы, каргыштыг аксы-дылы дээрзин утпанар. Эпчок сестер дээш буруудатпайн көрүңер, хереэжен эш-өөр.

Тамара ОЮН.
Таңды район.

РЕДАКЦИЯДАН: Оорлаар чоруктарга хамаарыштыр хорадаан сеткилиил, килеңии илередип бижээн чагааларны номчукчулар солунче бижип чорудуп турар. Түгле чаңгыс хомуданчыг үүл—амыдыралдан фактыларың ында эвээш боон турары, чамдык чагаалар түгле «ынчап, мынчанган болза» дээн сестер-биле кызыгаарлаттынган болур. Кыдыындан хайгааракчы боон олура артып каап турар эш-өөрүнге бодаарга, чугула деп санаттынып турар ниити херекке үнүн кадып, бодалдарын илередип-ле турар улус-тур. Ынчалзажок тодаргай факт-барымдаабила бадыткаттынган чагааның дээштининиң, үнелиниң дугайын чугаалагары артык болгу дег.

Мал-маганын чидирген кижилер ол дугайын милицияга, көдээ суурларда милицияның участок төлээлериниге, совхоз удуртукчуларынга дыңнадып, олардан дуза дилеп турар. Чагааларда ол дугайын хомудап бижээн болур-дур. Хамааты кижиниң хомудалы, кинргени бижимел билдириишкини кичээнгей чок артып каар таварылгалар эвээш эвес хире. Түгле каш чагаадан алгаш көөрге безин мал оорлаар деп медээни бистиң чамдык суурларда милиция ажылдакчылары улуг-ла тоомчага албас апарган улус эвес бе? Дем чок болза, эки түңнел үнмес, аргасүме, деткимче херек болгай.

Мал оорлаар чоруктар-биле демиселди күштелдиреринің дугайында айтырыгны чон редакцияже сагыш човаашкын-биле бижип турар, а хоойлу-дүрүм ажылдакчыларының аңаа хамаарыштыр көскү, аналитиг бижикиен чүүлдери чок, албан-биле дилег кылбас болза, сагыш-биле оны кыскыр кижи ховар. Улус судтары база шимээн чок, кыдыында артып турар. Шыны-биле алыр болза, судьяларда бо талазы-биле херектер бар болгай. Чамдык таварылгада сайгарылга кылып, ону чонга чедир чоп бижип болбазыл? Өөредиглиг-даа боон болгай. Ол ындыгдыр. Чаңгыстап саңап чугаалаар чүве болза, айтырыглар-ла хөй, совхоз директорларының хамаарылгазы дээшле баар, а боттарывыс.., чугула ол херекке киржилгевис, үлүүвүс чүл? Ол-бо көргеи, билгеннивисти чажырар чүүлдер бисте чок эвес, бар болгай. Мал оорлап турарларыны биле тура ыыттавас кижилер база бар. Хамааты туружувус кайыл? Оон аңгыда, суурларга оорлаар чоруктар-биле демисел чорудар сорулгалыг дружиналар тургустунган болгулаар чүве, ону чамдык черлерде тускайжыттынган дружина дижир боор чорааи. Ам оон сураа барык дыңналбастаан. Чүгле бо чүүлдерни алгаш безин көөрге, бо ажылды күштелдирериниге дорт киржир ужурлуг. дуза көргүзер хире күш бисте бар-дыр, четчир. Ындыг болганда, тодаргай, деминг ажыл херек. Ол дугайын хоойлудүрүм ажылдакчылары, чон-даа бижиир болза эки-дир. Ылаңгыя хоойлу-дүрүм ажылдакчыларын сөзүн чон дыңнаксап, олардан негеп турар. Чонуңуң чагааларында ол сестер бар, бис база аңаа чөпшээрежип турар бис. Чүге дизе солун дамчыштыр бижээн чагааларын кижилер оларга адрестеп турар.

ХЛЕБТИ КАМНААР

Хлеб дээрге эң-не чаагай, кижини тоттурар чем-не болгай. Хлеб чокта мүн безин ишгинмес. Сактырга бир таланы холга эпчок чүве болур. Мону чүге бижий бердиң дизе, бистиң Кур-Чер суурнуң столоваязынга кире бээримге, хлебти черже октагылапкан чыттыг. Бир эвес чивес кижи болча, ону эндере алган херээ чүү боор. Ийи-бир кескинди ап алырга, чедер эвес чүве бе?

Кызылдың столоваларынга кире бээримге, чиген чеми-биле катай хлебтерни кезип каан аайы-биле тавактарда каапкан боор. Оон сава чуур кижилер ону чуундуже төптер. Ол чуундуну улуг демир хааржакка ургаш, хоорай даштынче машинага чүдүргеш чорудуптар.

Хлебти бүдүрүп алыры берге деп үүвени чүге билбес бис. Тарааны тарыыр, ону суггарар, күзүн ажаар, оон дээрбелээр. Хлеб быжырар черге эккээр. Ажылдар, оон соонда быжырар. Шүүттүүн көрбес силер бе.

А бистер ону камнавас, Харын-даа сөөлгү чылларда дүжүт алырывыс база эвээжээн болгай. Мону черле бодап көөрү күзенчиг.

Ибрагим МОНГУШ.
«Тиилелге» совхоз.

ЛАЗЕРЛИГ ТЕХНОЛОГИЯ

Ленинградтың лазерлиг технология төвүнде улуг өртектиг материалдардан кылган кылыгларны демдектеп маркалаар дериг-херекселди тургускан.

Бо төптү Ленинградтың политехниктиг институду «Интербим» дээр барыынгерман фирма-биле кады тургускан. Оон аңгыда, делегейде лазерлиг технологияны чогаадып кылып турар эң улуг фирмаларның бирээзи болур «Когерент дженерал» база ол ажылга кириишкеи. Ынчангаш «интернационалчы продукцияны» бүдүрүп турар бо төпте коңчуг парын кылыгларны амгы үениң негелдезинге дүүштүр кылып турар. Совет дериг-херекселдериниң дузазы-биле дашткы специалистер коңчуг нарын дээн станоктар бүдүрериниге хереқтиг кылыгларны кылып турар.

ЧУРУКТА: инженер И. Р. Емельченовтуң лазерлиг технологиячың кылып болур үүлдерин көргүзүп турары.

СЭТА-ның фотозу.

УРУГЛАРГА ОНЗА БЕЛЕК

«ҮШ ЭРТЕМНИГ ООЛ» деп чаа шии улугларга-даа, уругларга-даа онза белек. Ооң автору Тыва АССР-ниң Телевидение болгаш радиодамчыдыкка талазы-биле күрүне комитединиң редактору Кожелдей Монгуш 1970 чылдарның баштайгы чартыынган бээр тыва номчукчуларга ат-сураа билдингир апарган проза чогаалчызы болгай. Ооң «Часкы хаттар», «Эремаа», «Шын кайдал?» деп тоожуларындыр-биле чон таныш. Бо чылдың бирги кварталында М. Кожелдейниң «Шаптарааның оруктар» деп улуг хемчээлдиг чечен чүгаазын М. Хадаханэниң очулгазы-биле «Улуг-Хем» чечен чогаал альманагынга парлаан. Апрель айда чогаалчының уругларга белек болур чаа шииниин баштайгы көргүүү болган. Автор шии ыаырынга күжүн мооң мурнунда чылдарда-ла шенеп эгелээн. Республикада шии чогаадыкчыларының «Чалым Хая» каттыжышкыының идепкейлиг кежигүннериниң бирээзи болгаш ооң «Мунгарава, авай» деп шиизиниң номчукчулар улуг сонуургал-биле номчаан. Бо шиидө 1883—85 чылдарда алдан-маадырларның тура халыышкыны бастырган соонда, ооң чамдык киржикчилериниң салым-чолуун тодуң турар. Чаа шииниң авторун номчукчуларга кыскаазы-биле таныштырарга ыңдыг.

Апрель 5-тиң хүнү. Республиканың хөгжүм-шии театрынче улус шуужуп эгелээн. Нижи бүрүзү «Үш эртемниг оол» деп шиини көрүп, ында үнелелди бээр. Ындыг аттыг тыва улустуң тоолу база бар. Чогаалчы бир эвес ону ажылаан болза, шии дылы-биле тоолду көрүкчүге канчаар дамчыткыл? Ооң ыңай сөөлгү чылдарда шиини көрүкчүлер бодунуң төрээн дылынга биржээн шиини көрбээн диле хөөредир болбас боор. Бо дээрге уругларга чогаал чок деп шугүмчүлежип турганывыстың бир түңнели болур. Ынчангаш шииниң баштайгы көрүлдезинге кызылчыларның театрның олут бүрүзүн эвлээшиде ужур бар.

* * *

Тыва улустуң аас чогаалынга үдезилээн ук шиини режиссёр Ирина Лопсан чогаадыкчы өзу-биле тургускының болгаш улуг ажылды кылганын демдеглээр апаар. Бир онзагай чүве болза, мооң мурнунда шиилерни фортепиано-биле үдеп турган болза, ам «Аян» ансамблиниң хөгжүм херекселдерян ажыглап тургаш, Айдың Мортай-оол кыдат, моол, тыва аялгаларыы холуй таарыштыр күрүк-кааста-лгазын Марина Ворончихина тывызык тургускан.

Шииниң кол рольдарын аныяк артистерден аңгыда, хоочуннар болгаш балет артистери ойнап турар кылдыр тургусканы солун болуп турар. Кажан шии болуп турда, ооң музыказы, балет демниг ажылдап тургаш, аныяк көрүкчүлерге шиини солун, угаадыглыг кылдыр бараалгадыр дээш шудургу ажылдаан. Үениң байдалынга таарыштыр чүрүк-кааста-лгазын Марина Ворончихина тывызык тургускан.

Шииниң кол рольдарын аныяк артистерден аңгыда, хоочуннар болгаш балет артистери ойнап турар кылдыр тургусканы солун болуп турар. Кажан шии болуп турда, ооң музыказы, балет артистериниң шыдыраа ойнаарынга таарыштыр тургускан танцызы, национал идик-хеп, тыва сыгыт-хөөмей шупту бот-боттарын деткижип, ниити утказынга дүгжүп турары шииниң чедиишкинниг болганының барымдаазы-дыр. Тоолчунуң болган сан башкызының, ылбичиниң, шыдыраа башкызының рольдарын аныяк уран талантылыг артист Орлан Монгуш-биле чугаалажыр аргалыг болган мен. Ол мээң сонуургаан айтырыымга мынчаар харыылаар чораан:

— Бичии уругларга бир-ле чогаалды бижип көрзе деп күзеп чораан мен. Ол күзелим боттанган. Артистер ёзулуг хуулгаазын деп чүвени ам-па билдим. Шиимни көрүнчүлерге уран арга-биле дамчыдып берген артистерге черге чедир мөгеэр апаар. Мээң өөрүшкүмүү олар база үлешкен болгай. «Шагдагы частың чылыы»деп тоожуну бижип доостум. Оон үзүндүлерни «Улуг-Хем» альманагынга парлаар болган чүве. Амгы аныяктар айтырыгларымга дүүштүр шиини бижип эгелей бердим. Ооң кандыг түңнелдиг болуруи амдыызында билбес-тир мен.

Шынап-ла, бистиң аныяктарывыстың бөгүнгү нарын, берге айтырыгларын, чедир шиитпирлээр ужурлуг чүүлдерин уран чүүлдүң дылыбиле чонга чедирери чогаалчыларның чүгула соруглазы болуп артар ужурлуг. Үптээшкин, наркомания, арагадары, кем-херек үүлгедиглери дээш ышнаш амыдыралдың хөлегелиг талалары, ооң социал чылдагааннары, үнүп кээп турар дестери улус дуурээзиниң болдуруп турары чажыт эвес болгай. Ынчангаш уругларга бо бижээн шии база өөредиглиг, киижидикчи утка-шынарлыг. М. Кожелдейниң «Үш эртемниг оол» деп шиизин май айның ортан үезинден эгелеп Даг-Алтайның ажыл-ишчилеринге тыва артистер бараалгадыр. Ынчан ону орус болгаш тыва дылдарга ойнаар.

Театр коллективиниң шии азы концерт болур дей бергенде, онуң баш удур суртаалдаар ажыл талазы-биле кошкаан бо шии база көргүскен. Шииниң үнериниг бир хонук бурунгаар солуннарга чарлаан дээрден башка, найысылалдың кудумчуларынга чарладар чок болган. Ынчангаш чаа шииниң баштайгы көрүлдезинге улуг кижилер эвээш келген. Мооң мурнунда Сибирьниң национал театрлар фестивалының болгаш амгы үеде бисте аалдап чоруп турар Красноярскиниң оперетта театрының чарладары хоорайның кеэскү черлеринге дыргын турардыр. Ол черлер шин, көрүлде бүрүзүнүң программазын парладып алган болур. Бо ажыл бисте база чорувайн турар. «Үш эртемниг оол» деп шиининң программазы база чок, ынчангаш кайы артистиң кандыг роль ойнап турарын билдиимес. Мооң соңгаар хөгжүм-шии театрының администрациязы көрүкчүлер эвээш келген деп чылдагааннап турбайн, чаа шии азы концертти чонга таныштырып, суртаалдап, кандыг-бир оске-даа хемчеглерин алыры чугула соруглга болуп артыышаан.

Сарыг-оол КУУЛАР.

ЧУРУКТАРДА: «Үш эртемниг оол» деп шиидең көргүзүглер үези.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ тырттырган чуруктары.

База бир чаа шии

Дамба-Хуурак бүзүренчиг кылдыр ойнап, көрүкчүлерниң кичээнгейин хаара түдүп шыдаан. Ол ышкаш кадының ролүн Надежда Наксыл, Хаанны— Марат Даржап, бичии оолду— Айдың Мортай-оол оларның чедиишкинниг сйнаанын жыры комиссиязы, көрүкчүлер бедии-биле үнелээн. Шынап-ла, шии эгезинден тура төнчүзүнге чедир көрүкчүлерге улуг таалалды болдурган. Сан санап,илби, шыдыраа өөредип турар көргүзүглерни балет артистери Любовь Сүгдерек, Сергей Ерошенко, Надежда Наксыл болгаш өскелер-даа чараш, солун, көрүштүг кылдыр ойнап турар. Тоол-шиини тургускан режиссёр ооң утка-шынарынче, аас чогаалындан ужукталган болганда, национал үовур-хевирни шын тургузарынче онза кичээнгейлиг болганы шииниң база бир чедиишкинни ында деп санап болур.

— «Үш эртемниг оол» деп шии Тываның культура амыдыралынга базал бир улуг болуушкун-дур. Шии улуг-даа, биче-даа кижилерге драма-тургтүн чогаадыкчы белээ болуп артар. Шынап-ла, 70 чылдарда Гаврилованың «Аңчы-Кара болгаш Аңгыр-Чечек» деп шиизиниң соонда, уруглар ам база бир чаа шии-биле таныжкар аас-кежиктиг болган. Шии бодунуң төрүттүнген сценазындан республиканың районнарынче

демниг ажылдап тургаш, аныяк көрүкчүлерге шиини солун, угаадыглыг кылдыр бараалгадыр дээш шудургу ажылдаан. Үениң байдалынга таарыштыр чүрүк-кааста-лгазын Марина Ворончихина тывызык тургускан.

Шииниң кол рольдарын аныяк артистерден аңгыда, хоочуннар болгаш балет артистери ойнап турар кылдыр тургусканы солун болуп турар. Кажан шии болуп турда, ооң музыказы, балет артистериниң шыдыраа ойнаарынга таарыштыр тургускан танцызы, национал идик-хеп, тыва сыгыт-хөөмей шупту бот-боттарын деткижип, ниити утказынга дүгжүп турары шииниң чедиишкинниг болганының барымдаазы-дыр. Тоолчунуң болган сан башкызының, ылбичиниң, шыдыраа башкызының рольдарын аныяк уран талантылыг артист Орлан Монгуш-биле чугаалажыр аргалыг болган мен. Ол мээң сонуургаан айтырыымга мынчаар харыылаар чораан:

— Бичии уругларга бир-ле чогаалды бижип көрзе деп күзеп чораан мен. Ол күзелим боттанган. Артистер ёзулуг хуулгаазын деп чүвени ам-па билдим. Шиимни көрүнчүлерге уран арга-биле дамчыдып берген артистерге черге чедир мөгеэр апаар. Мээң өөрүшкүмүү олар база үлешкен болгай. «Шагдагы частың чылыы»деп тоожуну бижип доостум. Оон үзүндүлерни «Улуг-Хем» альманагынга парлаар болган чүве. Амгы аныяктар айтырыгларымга дүүштүр шиини бижип эгелей бердим. Ооң кандыг түңнелдиг болуруи амдыызында билбес-тир мен.

Шынап-ла, бистиң аныяктарывыстың бөгүнгү нарын, берге айтырыгларын, чедир шиитпирлээр ужурлуг чүүлдерин уран чүүлдүң дылыбиле чонга чедирери чогаалчыларның чүгула соруглазы болуп артар ужурлуг. Үптээшкин, наркомания, арагадары, кем-херек үүлгедиглери дээш ышнаш амыдыралдың хөлегелиг талалары, ооң социал чылдагааннары, үнүп кээп турар дестери улус дуурээзиниң болдуруп турары чажыт эвес болгай. Ынчангаш уругларга бо бижээн шии база өөредиглиг, киижидикчи утка-шынарлыг. М. Кожелдейниң «Үш эртемниг оол» деп шиизин май айның ортан үезинден эгелеп Даг-Алтайның ажыл-ишчилеринге тыва артистер бараалгадыр. Ынчан ону орус болгаш тыва дылдарга ойнаар.

Театр коллективиниң шии азы концерт болур дей бергенде, онуң баш удур суртаалдаар ажыл талазы-биле кошкаан бо шии база көргүскен. Шииниң үнериниг бир хонук бурунгаар солуннарга чарлаан дээрден башка, найысылалдың кудумчуларынга чарладар чок болган. Ынчангаш чаа шииниң баштайгы көрүлдезинге улуг кижилер эвээш келген. Мооң мурнунда Сибирьниң национал театрлар фестивалының болгаш амгы үеде бисте аалдап чоруп турар Красноярскиниң оперетта театрының чарладары хоорайның кеэскү черлеринге дыргын турардыр. Ол черлер шин, көрүлде бүрүзүнүң программазын парладып алган болур. Бо ажыл бисте база чорувайн турар. «Үш эртемниг оол» деп шиининң программазы база чок, ынчангаш кайы артистиң кандыг роль ойнап турарын билдиимес. Мооң соңгаар хөгжүм-шии театрының администрациязы көрүкчүлер эвээш келген деп чылдагааннап турбайн, чаа шии азы концертти чонга таныштырып, суртаалдап, кандыг-бир оске-даа хемчеглерин алыры чугула соруглга болуп артыышаан.

Сарыг-оол КУУЛАР.

ЧУРУКТАРДА: «Үш эртемниг оол» деп шиидең көргүзүглер үези.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ тырттырган чуруктары.

РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПИОНЕРЛЕРИНИҢ ЧЫЫЖЫ

Эрткен субботада СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын ажыңыында В. И. Ленин аттыг пионер организациязының Тыва область конференциязының ажылынга киржири-биле кызыл галстуктулар чыглып келген. Ангы-ангы районнардан пионер организацияларыдан шилиттинген 110 ажыг төлээлер олуттарын эдептерге. БАЛКЭ обкомунуң бирги секретары Семен Кашпык-оол конференцияны ажыттыңган деп чарлаан. Барабанчыларның хөглүг марыжыының адаа-биле областың В. И. Ленин аттыг пионер организациязының кызыл түгүн пионерлер кирип келген.

«Эде тургустунгушкун үезинде пионерлерниң область организацияларының сорулгаларының болгаш Уставының төлевилелиниң дүгэйында» илеткелди БАЛКЭ обкомунуң секретавы Вячеслав Яндай-оол ыңган. Ол бодунуң илеткелиниге пионер организацияларының кылып чоруткан ажылдарын, ажылда четпестерни тодаргай чижектерге айтып, ажыл-чорудулганы канчаар эде тургузарын, моон соңгааргы сорулгаларны айыткан. Илеткел талазы-биле саналды бир-ле дугаарында Бай-Тайгада Олег Кошевой аттыг пионер дружина чөвүлелиниң даргазы Аюжана Салчак берген. Эрээнде Бай-Даг школазының пионерлериниң дружина чөвүлелиниң даргазы Лида Ынаалай болгаш он ажыг пионерлер саналдааннар.

Санал берген пионерлер комсомолчуларның пионер ажылын удуртур талазы-биле кошкаан, пионер вожатыйларының доктаамал солчуп турарын, «Артек», «Орлёнок», «Океан» пионер лагерьлеринче дыштаныр путёвкаларны БАЛКЭ райкомнарының холга ап, пионер дружиналарының чөвүлелериниң ажылын холгаарлап келгенин, Тывага бүгү-эвилел чергелиг лагерьни дарый ажыдарын, улус депутаттарыңга пионер организацияларыңдан депутатты депшиттээнин, эде тургустунгушкунуң негелдезин ёзугаар тускай национал пионерлик хептиг болуруи, чаа ёзу-биле ажылдаарын, пионерлерниң чаа Устав төлевилелин деткип турарын, моон соңгаар каичаар ажылдаарын санал-онналдарыңга илерединнеер.

Областың пионер организациязының чөвүлелиниң лагазынга альтернатива ёзугаар үш кижиниң пионерлер депшидип үндүрген. Бадылаашкынның түңнелинде, областың В. И. Ленин аттыг пионер организациязының чөвүлелиниң даргазынга Тес-Хем районнуң Чыгаланды школазының улуг пионер вожатыйы болуп ажылдап турган Амур Увангур соңгуткан. Ол чөвүлелдиң бюро кежигүнүнге болгаш «Сылдыстыгаш» солунуң редакторунга Александр Шоюн бадыдаттырган. Ол хүн пионерлик оюн-тоглаа-биле областың пионер организациязының конференциязы ажылын дооскан.

Республиканың бүгү пионерлериниң шилиттинген төлээлериниң ол чыжыында СЭКП обкомунуң идеология киллизиниң эгелекчизиниң биюги ораалчызы П. Дамба-Хуураң, Тыва АССР-ниң улус өөредилге министериниң эралакчызы Ф. Морозов, улус өөредилгезиниң, дээди школа болгаш эртем албан черлериниң ажылдакчыларының профвиилел обкомунуң даргазы М.Ооржак олардан ангыда чалаткан министрлер, СЭКП обкомунуң харыысалгалыг ажылдакчыларының келбээнин ук конференциягa дыңнаткан. Ол ышкаш БАЛКЭ обкому хоорайда хоочун комсомол ажылдакчылары болгаш хүндүлүг пионерлери чалаваанны хомудаачыг болган. Ылангыя Тываның пионериязының хүндүлүг кежигүннери Тамара Норбу, Хертек Тока, Анчымаа, Байкара Долчанмаа, Дандар-оол Ооржак, Шаңгыр Куулар оларны чалаваан, олар шупту Моолдуң пионер организациязының база хүндүлүг кежигүннери болгай. Ол ышкаш Ровнонуң пионер организациязының хүндүлүг кежигүннери чогаалчы Александр Даржай, эки турачы, партия, совет ажылдының хоочуну Тимофей Пичеи-оол – олар база чалатпаан. Бо хүндүлүг пионерлерниң аттары иletкелге безин кирбээн. Пионерлерге таарыштыр ном, аъш-чем садыглашкынын база организаставаан. Пионерлер — бистиң келир үевис. Ынчангаш оларның кижизидилгезинче кичээнгейни күштелдирери, ажыл-чорудулганы бүгү талаа-биле дузалажыры, эде тургустунгушкунга пионерлерни чанчыктырары партия комсомол, профвиилел: Совет-тёр органнарының чугула сорулгазы болуп үзүүлүг.

Өлбее САРКУЛОВ.

Чарлалдар вюрозу

Чадаананың үлетпүр комбинады 1990-1991 чылдарда чондан база адбан черлеринден, организацияладан дараазында эт-херекселдерге чагыларны хүлээп алташ сагып турар:

Өг — өртээ 4300 рубль.

Өг ыяжының — өртээ 358 рубль.

Өг иштинин эт-херекселдерниң — өртээ 260 рубль 14 көпеек. Ооң иштинде: национал тыва аптара—2, өртээ 96 рубль, улуг аптара — 1, өртээ 42 рубль 64 көпеек, үлгүүрге—өртээ 64 рубль, бичии стол—өртээ 9 рубль 30 көпеек, 4 бичии сандай, бирээзиниң өртээ 4 рубль 05 көпеек.

Чагыларны 1990 чылдың май 1-ге чедир хүлээп алыр.

Адреези: 668110. Чадаана хоорай. Промышленная кудумчузу, 1. телефону 1-12.

* * *

1990 чылда институтка киреринге күзээнчер-биле Чоон Сибирьниң Күрүнениң культура институдунуң башкыларының беседа кылырын Тыва АССР-ниң Культура министерствозу организастаар. Ол беседа май 11-12-де Кызылдың уран чүүл училищезинге эртенгиниң 10 шакта болур.

* * *

Ленинградтың Күрүвениң театр, хөгжүм болгаш кинематография институдунга Красноярскиниң шин болгаш кино артизи мергежилдин талазы-биле Күрүне институдунга киреринге күзээнчер-тыйларының доктаамал солчуп турарын, «Артек», «Орлёнок», «Океан» пионер лагерьлеринче дыштаныр путёвкаларны БАЛКЭ райкомнарының холга ап, пионер дружиналарының чөвүлелериниң ажылын холгаарлап келгенин. Тывага бүгү-эвилел чергелиг лагерьни дарый ажыдарын, улус депутаттарыңга пионер организацияларыңдан депутатты депшиттээнин, эде тургустунгушкунуң негелдезин ёзугаар тускай национал пионерлик хептиг болуруи, чаа ёзу-биле ажылдаарын, пионерлерниң чаа Устав төлевилелин деткип турарын, моон соңгаар каичаар ажылдаарын санал-онналдарыңга илерединнеер.

Областың пионер организациязының чөвүлелиниң лагазынга альтернатива ёзугаар үш кижиниң пионерлер депшидип үндүрген. Бадылаашкынның түңнелинде, областың В. И. Ленин аттыг пионер организациязының чөвүлелиниң даргазынга Тес-Хем районнуң Чыгаланды школазының улуг пионер вожатыйы болуп ажылдап турган Амур Увангур соңгуткан. Ол чөвүлелдиң бюро кежигүнүнге болгаш «Сылдыстыгаш» солунуң редакторунга Александр Шоюн бадыдаттырган. Ол хүн пионерлик оюн-тоглаа-биле областың пионер организациязының конференциязы ажылын дооскан.

Республиканың бүгү пионерлериниң шилиттинген төлээлериниң ол чыжыында СЭКП обкомунуң идеология киллизиниң эгелекчизиниң биюги ораалчызы П. Дамба-Хуураң, Тыва АССР-ниң улус өөредилге министериниң эралакчызы Ф. Морозов, улус өөредилгезиниң, дээди школа болгаш эртем албан черлериниң ажылдакчыларының профвиилел обкомунуң даргазы М.Ооржак олардан ангыда чалаткан министрлер, СЭКП обкомунуң харыысалгалыг ажылдакчыларының келбээнин ук конференциягa дыңнаткан. Ол ышкаш БАЛКЭ обкому хоорайда хоочун комсомол ажылдакчылары болгаш хүндүлүг пионерлери чалаваанны хомудаачыг болган. Ылангыя Тываның пионериязының хүндүлүг кежигүннери Тамара Норбу, Хертек Тока, Анчымаа, Байкара Долчанмаа, Дандар-оол Ооржак, Шаңгыр Куулар оларны чалаваан, олар шупту Моолдуң пионер организациязының база хүндүлүг кежигүннери болгай. Ол ышкаш Ровнонуң пионер организациязының хүндүлүг кежигүннери чогаалчы Александр Даржай, эки турачы, партия, совет ажылдының хоочуну Тимофей Пичеи-оол – олар база чалатпаан. Бо хүндүлүг пионерлерниң аттары иletкелге безин кирбээн. Пионерлерге таарыштыр ном, аъш-чем садыглашкынын база организаставаан. Пионерлер — бистиң келир үевис. Ынчангаш оларның кижизидилгезинче кичээнгейни күштелдирери, ажыл-чорудулганы бүгү талаа-биле дузалажыры, эде тургустунгушкунга пионерлерни чанчыктырары партия комсомол, профвиилел: Совет-тёр органнарының чугула сорулгазы болуп үзүүлүг.

Өлбее САРКУЛОВ.

ДИСТАНЦИЯ БЕРГЕ-ДАА БОЛЗА...

Эрткен дыштаныр хүннерде чайысылал. Кызылдан ырак эвеспе Хербис даңга маргылдга көрүп чораан кижилер чаныр келгеш: «Кижи бажы кижирт, машина бажы козурт — маргылдаа бүрүзүндыг хөй көрүкчүлүг эртип турар болза, маргылдаа, солун-даа-дыр ийнин» деп ажыктыг дыштаныр алганынга амыраан сеткилин кежаларынга хөөреп-дээ турган чадавастар. Мен база ол маргылдааны көргеш, ындыг сеткилдиг чаныр келген мен.

Республика чергелиг ындыг маргылдаа эрттирер дээш ооң организачыларының — Кызылдың автоорук техникумунуң коллективиниң кызымак ажылдаанын стартаан эгелээш, дистанция дургаар коридорлай хап чоруй баргылаан аңгы-аңгы онгерлиг улуг-биче туктар кижи бүрүзүнүң кичээнгейин чайгаарла хаара туда бээр. Оларның, бир эки белеткээн чөрү — спортчуларның мотоциклдерлиг маңнадыр эртер дистанциязы. Ооң узуну 1 километр 800 метр. Аңаа бир белеткээ-ле он бир дескиниг кылыр. Дистанцияны орууберге нарын: онгулчингил, доозун-довуратыг, эртпек-эртпек аар черлерлиг. Ооң довураан базырып, суг чаштырып каарга-даа хорукчы — чамдык-чамдык черлериниң довураа кылын болгаш дорзан-на «дешти» бээр. Сеэзда кижи мурнунда спортчуну көрбес: доозун көжегелей турупгар.

Команда болгаш хууда бирги-чер дээш мотоавтокросска республика маргылдаазының хөй кижи көргеи деп үстүнде бижидим. Шыкапла ындыг болган: кижи-даа хөй, машина-балгат-даа эңдерик. Ол хөй кижи аразынга душ болуп таваржы берген кижим — Тыва АССР-ниң юстиция министри Ю. П. Слободчиков болган.

— Мотокросс көөрүнге хөлчөктүр ынаи-тыр силер аа — деп, ооң айтыдым.

— Мен спорттуң түгле биче техниктиг эвес, а өске хевирлерин көөрүнге база ынак кижи мен. Ылангыя парашют спортунга конгуг хандыкшылдыг турдум. Аңаа аныяк чылдарымның барык 10 хире чылын бараалгаттым. Ооң ыңай спорттуң өске-даа хевирлеринге — хол бөмбүү хап, бут бөмбүү теп, баскетболдан база ойнап чордум. Ам ажылым аайы-биле үргүлчү ойнаар арга тыппас, барык-ла хостуг ve чок апарган — деп, Юрий Петрович чугаалады.

— Чамдык маргылдаалар-ны хоорай чоогунче чоок-шулатса, кандыг чүвел, аай бо? — деп, кышкы үеде «Тайга» станциязынга барык-ла көрүкчүлер чок эрткилээн хаак маргылдаадарын / сактып келгеш, оон айтырлым.

— Көрүнер даан, улуг-биче кижилериниң хөйүн, ылангыя аныяктар мында эңдерик-дир. Ол коичуг эки-дир. Хоорай иштиниге анаала кылаштажыр турбайн, мындыг маргылдаалар көрүп ап турар болза, оларга дыка ажыктыг-дыр ийнин. Ынчан олар спорттуң бир-ле хевириниге чайгаар-ла хандыкшыл бээр болгай. «Тайга» станциязы ырак, кыкын мнаар чедер-ле кижи чедер. Хаак-даа маргылдаазын бээрлетсе эки-дир ийнин. Корумчурум үрээр чорук база эвээжээр аан — деп, юридиктиг билиглерин пропагандалаар ажылды удуртуп турар кижи болгаш Юрий Петрович аңаа бодунуң шынга сеткилин илередти.

Бо маргылдааны организастааны черле эки болган. Командалар, тус-тус киржикчилер моон мурнунда чылдарга деңнээрге хөй келген.

Олар республиканың аңгы-аңгы булуңнарындан — Турандан, Ак-Довуракта-н, Абакандан, Шагаан-Арыгдан, Сарыг-Септен, Бай-Хаактан, Кызылдың автоорук техникумундан, № 4 КПТУ-дан, Кызылдың автошколазындан командалар киришкен. Кызылдың автоорук техникумундан, Ак-Довуракта-н ийи-ийи команда ол коллективтиринең спортчу адын камгалаан.

Баштайгы хүн мотокросс болган. Аңаа элээди оолдар, эр кижилер — шупту 56 спортчу маргышкан. Мындыг хевириниң маргылдаазының чүруму ындыг: ону мотоциклдериниң цилиндриниң объемуи (125, 250, 350, 500, 650 куб.см дээн ышкаш) барымдаалаар. Тиилекчилериниң аттары бо-дур: Андрей Куликов (Шагаан-Арыг), Владимир Шамшутдинов (Абакан), Геннадий Геськин (Абакан), Сергей Яковлев (Абакан). А 650 куб. см. объемнуг коляскалыг мотоциклге Александр Толстихин биле Анатолий Шамов (Абакан) бирги черни алган.

Ийи дугаар хүнде автокросс болган. Ону автомашиналарның үш хевириниге эрттирген. Бирги бөлүк — «Жигули», «Москвич». Маңаа Сергей Шербачевич (Абакан) бирги, Иван Занин (автоорук техникуму) ийиги черни эзэлээн. «Волга» башкарыкчыларының аразынга Геннадий Леонов (Абакан) тиилээн. ГАЗ-53 биле ЗИЛ-130 маркалыг автомобильдер башкарган спортчулардан Сергей Баканов (Кызылдың пассажирлер АТБ-зи) кымга-даа аштырбаан.

Мотокросска команда аайы-биле түңнелди үндүрген. абаканчылар аңаа тиилээн. Оларның көргүзүглери автокросска база эки болган.

Шаңгыр-оол ДОРЖУ.

ЧУРУКТА: маргылдаа үези.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

СПОРТ

ТВ

АПРЕЛЬ 11

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Парус адаанга өлүм». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 9.40 «Чоко биле Боконун ужуралдары». Мультфильм. 1-ги кезээ. (Болгария). 10.05 Бут бөмбүү. ССРЭ чемпионады. «Спартак» — «Динамо» (Москва). 10.55 «Аянчорукчулар клуву». 11.55 Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының 8-ки делегей фестивалы. «Афганистанның аялгалары». 12.30 «Үе». 13.00—14.25 А. Зурабов —Лика». Телешии. 15.45 Музыка эртилези. Л. Бетховен. Тоску симфония. 16.55 Барымдаалыг фильмнерниң баштайгы көргүзүү. 17.25 Поэзия минуталары. 17.30 Уругларга шагы. 18.30 «Үе». 19.00 «Ленинни номчуп тур бис». Политиктиг чагыг. 19.30 Чалыы назын танцылап, ырлап тур. 19.45 «Кыс бөрүнүң ыызы». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35 Чугула интервью. 21.45 «Кыс бөрүнүң ыызы». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 22.55 Барымдаалыг фильм. 23.45 —00.10 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Бойдус эртеми. 3 класс. Арга-арыг чурттакчыларының оюн көргүзүү. 9.05 Немец дыл. 1-ги чылы. 10.05 Немец дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Ниити биология. 10 класс. Экологтуг системалар. 11.05 Эртем-тайылбырлыг фильм. 12.05 «Дагларже аянчорук». Телефильм. 12.35 Чех филармониязының симфониктиг оркестрининң концерти. 13.05 «Баштайгы өөрүшкүлер». Уран-чечен телефильм. 5-ки сериязы. 14.10—14.55 Бадминтон. Европа чемпионады.

КЫЗЫЛДАН

18.00 «Спортлото» рекламазы. 18.20 Медээлер. 18.25 «Тыва черде». Программада: Улус депутаттарынга кандидаттарның соңгулда мурнундагы платформалары. Медээлер. 19.00 Тележурнал «Экономика болгаш бис». «Чыл болганда, азы бүтпейн барган база бир аренда коллективиниң төөгүзү». Тыва АССР-ниң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң нарын айтырыгларының талазы-биле эртем-практиктиг чөвүлел хуралдан отчет. «Бажың тудуп алыры кайы хире өртекүнелиглиг?».

МОСКВАДАН

20.00 «Тамыктыг удуур чаштар!». 20.15 «Парнасче чаза». 20.25 Коллаж. 20.30 —01.30 ССРЭ-ниин Дээди Соведниң сессиязында. Чапсарга — кичө зопчулады.

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

18.00 «Киреринг чөпшээреперге». «Ада-иелериниң уругларын». 18.30 «Үе». 19.00 Хөгжүмнүг телеабонемент «Импровизация». 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удуур чаштар!».

КИНО

АПРЕЛЬ 11-ДЕ

«НАИЫРАЛ»: «Керролл стритте бажың» (АКШ) 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20, 19.20 шактарда.

Видеозал: «Мегелеткен кижи» 10.00, 13.00, 16.00, 18.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: № 161 киночыында 9.30. **Киноклуб** 10.50. **«Ёзулуг кижи дугайында тоожу»** 12.30. **Киноклуб** 14.40. **«Мээн ынак Раджам»** 17.00, 19.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Мөге даңгырак» 14.00, 16.40. **«Бачыттыг доллар»** 12.00, 19.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Хоютку» 14.30. **«Ак сөөк»** 17.00, 19.10 шактарда.

Кызылчыларның кичээнгейинге

Кызылдың пиво заводунда 0,5 литр хемчээлдиг шилдерниң чон болуп турары-биле холбаштыр, бүдүрүп турар продукцияларны долу хемчээлдии-биле бүдүрүп, чоннуң негелдезин соок суксунар-биле хандырып шыдавайн турар.

0,5 литр хемчээлдиг шил саваларыны дараазында шил хүлээп алыр пунктуларга дужаарын аъш-чем садыы дилеп тур:

Магазиннериниң адрестери	Ажылдаар шактары	Чапсарлаар шактары
№ 2 магазин Титов 60	11-19	14-15
№ 13 магазин Дружба 21	11-20	14-15
№ 9 магазин Октябрьская 19	8-17	14-15
Алгы заводу Семирацкая 77	10-18	14-15
№ 40 магазин Кочетов 94	11-19	14-15
№ 42 магазин Правобережная 4	11-19	14-15
№ 34 магазин Пушкин 2	11-19	15-16
№ 46 магазин Калинин 31	11-19	14-15
№ 56 магазин Карбышев	11-19	14-15
Надомник Декабристов 13	10-19	14-15

Тайылбыр: № 13 магазин Дружба 21, № 40 магазин Кочетов 94 пятница, суббота хүнинеринде дыштаныр. Алгы заводунда магазин суббота, воскресенье хүнинеринде дыштаныр, артикан магазиннер воскресенье, понедельник хүнинеринде дыштаныр

Аъш-чем магазиннери

№ 14 магазин Северная 19	11-19	15-16
№ 2 магазин Титов 60	8-20	14-15
№ 13 магазин Дружба 21	8-20	14-15
№ 15 магазин Каа-Хем 52	8-20	14-15
№ 19 магазин Ровенская 8	9-20	14-15
№ 20 магазин Ленин 20	8-20	14-15
№ 22 магазин Кирпичная	8-20	14-15
№ 26 магазин базаар девискээринде	8-20	14-15
№ 29 магазин Шевченко 113	9-20	14-15
№ 35 магазин Салчак Тока 42	9-20	14-15
№ 38 магазин Кечил-оол 69	9-20	14-15
№ 40 магазин Кочетов 94	8-20	14-15
№ 42 магазин Правобережная 4	9-20	14-15
№ 43 магазин Беспалов 17	9-20	14-15
№ 41 магазин Паротурбинная 17	9-20	14-15
№ 44 магазин Гранитная 4	9-20	14-15
№ 46 магазин Калинин 31	11-20	15-16
№ 56 магазин Маяковская 27	9-20	14-15

Тайылбыр: № 19 магазин Ровенская 8 воскресеньеде 9-15 шакка чедир ажылдаар, арткан магазиннер воскресеньеде дыштаныр.

АЖЫЛЧЕ ЧАЛАП ТУР

«Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжышкынының Кызылда көжүп чоруур механлонналынга дараазында мергежилдерниң ажылчыннары негеттинип турар: даштчылар, тудугжу-монтажниктер, бетонщик-чазаныкчылар, электриктер, газоэлектрокаңнакчылар, таңныылдар, прораб-тар, мастерлер.

Айтырыгны дараазында адрестен тодарадып ап болур: **Кызыл хоорай. Кочетов кудумчузу 34-2. телефон №№ 3-27-88, 3-23-14.**

667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор

В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Киллистер ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82, 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98, 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа киллизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң тип

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл
апрель
12
четверг
№ 85 (14285)
1925 чылда үндезилеттингер
Өртээ 3 чеп.

ПРИНЦИПИАЛДЫГ ҮНДЕЗИНГЕ СЫРЫЙ КАТТЫЖЫЫШКЫН ДЭЭШ

Чурттуң коммунистеринге

СЭКП Төп Комитединиң ажык чагаазы

Эштер коммунистер!

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң бүдүүзүнде ниитилелде болгаш партияда болуп турар нарын, чөрүлдээлиг болуушкуннар силерге бо чагааны тарадып чорударының чылдагааны болду.

Чуртта болуп турар ханы өскерилгелер, ооң мурнуунда туруп келген айтырыгларның чидин съездиниң онзагай ужур-дузалыг болдуруп турар. Ынчангаш бистиң партийжи шуулганывыска канчаар белеткенгеннивистен, коммунистерниң кандыг сеткил-хөөннүг, кандыг идейлиг чепсектиг база кандыг политиктиг чүткүлдүг аңаа келгенивиден дыка хөй түүлдер хамаарыжыр апаар.

Амгы үеде партия организацияларында, паолалгада съезд мурнуунуң дискуссиязы кәлбарып турар, ооң үндезинге Төп Комитеттиң белеткээни партияның XXVIII съездизинге Платформаның база ооң чаа Уставының төлевилелдери салдынган.

Авторитар-бюрократтыг системадан шиитпирлик-биле чайлаары, гуманныг, демократтыг социализмче, планга даянган рыноктуг ажыктыг экономикаже, эрге-хоойлугуг күрүнеже, совет федерациязы чаартырынче, чонга амыдыралдың төлептиг байдалдарын тургузарынче угланышкыны алганы, «соок дайындан» чайлап курлавырларны чурттуң чаагай чоруунче шилчидиринче кирер арганы берип турар чаа даштыкы политика — эң тургустунуушкуннуң алыс утказын илередип турар СЭКП ТК-ның Платформазының төлевилелдиниң мыдыг түүлдери партияны болгаш чонну сырый каттыштырарының эки үндезини болуп турар.

Калбак болгаш хостуг дискуссияның үезинде төлевилелдерни деткип-даа, чамдыкта чидиг боон турар шугүмүүлелдер-даа болуп, эдилгелерни, немелдерни, ылавылаашкыннарны саналдап, альтернативтиг түүлдерни кирип турар, СЭКП-ниң Платформазын болгаш Уставын байлаңшыдып, экижидип болуп бүгү түүлдерни ниитилештирер база сайгарыл көөр талазы-биле улуг ажыл чоруп турар.

Дискуссия партияда болгаш ниитилелде туруп турар үзел-бодалдарның база туруштарның хөй янзы болуп турарын көргүзүп, социал-политиктиг талада дүшкүүрлүг чорук дээш, экономикада кризистиг болуушкуннар, националдар араңзында үскулежишкиннер, чарылдырыкчы хөөнүүр угланыышкыннар дээш, кем-херек үүлгедиир чоруктуң өзүп турары, сагылга-чуруумнуң база корумчуруумнуң кошкааны дээш улустуң дүвүреп турарын илередип турар.

Ажык-чарлыг чоруктуң, демократияның болгаш санал-онаалдарның хостуунуң байдалдарында политиктиг үзел-бодалдарның база туруштарының хөй янзы болуп турары бисте аңаа түүл болу берген. Бодунуң удуртукчу ролюн хоолйу-биле быжыглаарындан ойталаашаң, СЭКП иделарының ажык болгаш шын ёзу-биле маргылдажыры дээш туржуп турарын херек кырында бадыткап шыныткан.

Ооң-биле чергелештир партияның шилип алганы стратегтиг угланышкынындан өскээр чардыктыын аппаарын, а ол бүтпезе — ону чарылдырарын күткүүтпер дээн чамдык кижилерниң оралтажыышкыннарын эскербейн эрттирери болдунмас деп, Төп Комитет санап турар.

Ону барыынчы-даа, төөнчү-даа туруштан кылып турар. Чамдыктар ниитилелдиң болгаш партияны «либерал-буржуаз ёзу-биле өскертир» дээн деп санааш, эде тургустунуушкунну хүлээп көрбейн турар. Өскелер социализмге удур күштер-биле чоокшулажып, Октябрь революциязын халаптыг чазыг деп санап, капитализмни катап тургузарынче кыйгырып турар. Националисчи, шовинисчи хөөннер, чарылдырыкчы чүткүлдер ондактыг айыыл болуп турар. Бо бүгү партияда база бир янзы илередип турар.

Хөй-хөй партийжи структураларда национализм, угаан бодаашкының болгаш хөделиишкиннерниң тапталган чоруу, кижилер-биле чугаа кылыш, оларны дыңнап билбес чорук база оларның сеткил-хөөннүге кирип, дузалаар шаг чок чорук артпышаан турар деп, коммунистер чөптүү-биле демделеп тураалар. Ындыг чорук партияга эвээш эвес когаралды чедирип келген. Ниитилел хөгжүлдезиниң амгы угланыышкыннарын, ёзулуг демократияны, ажык-чарны, кижиге кичээнгейни колдады көөрүн херек кырында бадыткаарынга негелдениң өзүп турарын барымдаалавас чорук политиктиг амыдыралдың кыйынга артып каарынга чедирер. Сталинизмниң болгаш таптаашкынның уржуктарындан дээр эолбес ойталаашкыын СЭКП-ге канчаар-даа аажок эргежок чугула.

Эде тургустунуушкун-биле чагдының алгаш, чамдык СЭКП кежигүннерни хоозундрадикал туруштардан партияга удур демиселди калбарып турары база дүвүрээзинни болдуруп турар. Боттарын «чайгылып чок демократтар», үндезин өскерилгелериниң кара чаңгыс чыгыы талалакчылары кылдыр чарлаш, олар СЭКП-ниң идейлиг база организастыг үндезиннеринче халдаң дээлээн, а чамдыктары мырыңай-ла Ленинге болгаш ленинизмге удур демисежип турар. Моон-биле холбаштыр «Демократтыг платформа» дээр чүүлдү долганды каттышкан кижилерниң ходелиишкиннери көскүлең.

Сагындырып көрээл: альтернативтиг төлевилелдергедаа чедир саналдарны киирер дугайында чалалга СЭКП ТК-ның төлевилелинде бижиттинген. Ынчангаш партияның бөлүк кежигүннери боттарының үзел-бодалдарын саналдаанында багай чүве чок дээрзи билдингир. Оон эрткен, ниитилелде болгаш партияда байдал дээш хаңы сагышсыралын «Демократтыг платформада» илереткенин, ону шиитпирлин-биле өскертир дээн чүткүлдү база билип болбайн, хөй-хөй кижилерге документтиниң чидиг шүүгмүүлекчи шиччизи тааржып турар.

Ынчалзажок «Демократтыг платформада» партияның стратегиязын болгаш тактиказын ажылдап кылырынга тургузукчу үткалыг үлүг киирер дээн кандыг-ла-бир онза оралдажыышкын кол дугайында харымсалгалыг улуг чугаа эгелеп турар. Ниитилелде бар болуп турар депшилгелиг күштерни, чонның эң чугула эргежыктары оларга, шынап-ла, эргим болуп турар күштерни ол үндезинге сырый каттыжарынче партия кыйгырып турар.

Ленинниң өзулуг номналы шуут амгы үеге дүүжүп турар, өскээр чугаалап турар кижилерге бүзүревенер. Ындыг дээрзинге бүзүрелди боттарынар чедип алырын көрүнер. Социализм дугайында бүгү үзел-бодалдарывысты үндезини-биле өскертир ужурлуг бис дээн ленинчи бодалдың эде тургустунуушкуннуң чөрүлдээлериниден, ооң бурунгаарлаашкыныңдан, атказрлаашкыынарыңдан улам кескүзүбиле илереп турарын көрүнер. Бистер ленинчи ажылдарның ылаңгыя ооң сөөлгү ажылдарының алыс утказын ылап хаңы • болап көөр ужурлуг бис. 1983 чылда Ленинниң төрүттүүнген хүнүнде илеткел кылырын даасканы турган чүве, ынчан чогум-на ол ажылдарны өөренип көрүп тургаш, социалистиг революцияның бистиң күрүнеевистиң салым-чолу дээш ол кайы хире хаңы сагыш човап турганын билип каан мен.

Мен бодаарымга, хамыктың мурнунда хаңы бодап, ажылдап көөр ужурлуг түүлүвүс болза, социализмге дээрге күш-ажыл кижилериниң ниитилели, демократтыг тургузуг, массаларның чогаадылгазы деп Ленинниң идеялары-дыр. Советтериниң эрге-чагыргазының дугайында, эргелеп башкарылга аппарадын эде тургузар дугайында, күш-ажылчы коллективтериниң хөделиишкиннериниң чаңгыс аай болурун хандырар ужурлуг ажылчы чонларның бот-башкарылгазының база централиям дугайында оон идеялары-дыр. Шилчиишкин үезиниң экономиказының хөй укладтыының база ында өнчү хевирлериниң хөй янзылыының дугайында, сайзырааңгай кооператорлар тургузуунуң дугайында, план болгаш рынок дугайында, шыңгыы үчёт база камналгалыг чорук дугайында. Социализм үезинде нациялар дугайында, тускай догуннаан совет республикаларның федерациязының, бүгү нацияларың болгаш биче улустарның кижилериниң дең эргелиниин, хөй националдыг күрүнеге чурттаң билиринип дугайында идеялар-дыр. Кижи төрелгетенниң бодаратканы культураның бүгү-ле байлактарын бүтүдениң шиңгээдип алырының чугулазының, социализм үезинде культураның хөгжүлдезиниң дугайында. Дайылдажып эвес, а тургузукчу ажыл кылыш турар кижилерни каттыштырып турар партия дугайында идеялар-дыр.

Ленинизмде бар эң-не үнелиг түүл — ол дээрге диалектиктиг уран арга, эргилделиг, революсчуг үе-чаданың онзагай эң-не нарын талаларын барымдаалап көөр аргазы, ооң өбъективтиг болгаш субъективтиг факторларын, шимчедикчи күштерин билип база ажыглап шыдаараы-дыр. Силерни ленинчи өөредиг-салгалдың идеяларының болгаш дуржулганың онзагай үнелиг байлаан шиңгээдиринче кыйгырып тур мен.

Силерниң съездинерже катап эвлбишаан, Москвага боттарының организациязының бирги съездизинге чыглып, Аныяктарның Коммунистиг эвилелиниң этезии салган оолдар кыстарның шиитпирлеп турганы дег, шак ындыг чергелиг ужур-дузалыг соруглага, ны силер ам шиитпирлээр ужурга таваржып турар-дыр силер деп чугаалаксап тур мен. Ынчан база-ла ол-божс чайгылыышкынар, изиг маргылдаалар турган, оларга аныяктар-биле кады «Аныяктар шимчээшкини кандыг болурул?» деп айтырыгга харыны дилеп турган партияның көскү төлээлекчилери база киришкен. В. И. Ленинниң «Аныяктар эвилелиниң соруглагы» деп чугаазы чогум-ва бо углуг чугаалаттынган. Ынчан комсомолдуң мировоззренчи үндезини салдынган, ооң ажыл-чорудулгазының кол угланыышкыны шилип алдынган. Ынчаарга ам бөгүнде чүүң-даа мурнунда бис боттарывыстың мурнувуска ол соруглаңы бүгү ужур-утказы-биле камгалаттының арткан бе, силерниң организациянар бодунуң моон соңгааргы оруун кандыг орук айтыкчылары-биле изеп чоруурул деп үүвени шынчы ёзу-биле чугаалаар ужурлуг бис.

Ажыл-херекти кайы углуг, канчаар чорударыл? Бо айтырыг чүүле силерниң мурнуларда салдынган эвес, ол партияның XXVIII съездизиниң кичээнгейинің төвүүре турар, ону бистиң бүгү ниитилелизис бөгүнде шиитпирлеп турар, а херек кырында алыр болза, ону совет кижи бүрүзү бодунга шиитпирлээр ужурлуг. Силер мында изиг-изиг маргылдаалардың соонда, боттарыңарның эш-өөрлериңерниң чагыгларыбиле чепсегленген келген боор силер, чамдык делегаттар боттарының туружун тодарадып алганына бүзүреп тур мен, чамдыктарыңар ам-даа дилээшкинде боор. Демократчыдылга болгаш аажык-чарлыг чорук кижилерниң сеткил-сагыжын, бодалын ажыктан, ниитилел амыдыралының хүн бүрүдеги чугула айтырыгларының талазы-биле боттарының саңал-онаалын хостуг илередир арганы берген. Парлалгада, хуралдарга, митингилерге аудиторияларга чамдыкта бот-боттарынга дүүшпес бодал-үзелдер чаныш-сыныш чокка үскүлежип турар. А бо көл айтырыг талазы-биле харыы дилээшкиниңеринде бодалдар кайгамчык янзыбүрү. Кажан ниитилел орук белдириңге келгенде, революсчу эргилдеге таваржып турда, ындыг болуру чайлаш чок боөп-даа келген. Ынчангаш мындыг байдалдарда аймаараавас, орукту шилип алырынга чазыг кылбас дизе, чүүң-даа мурнунда үениң ужур-утказын, болуушкуннарының чорудуун углап турар көл уг-шигни часпайн тывар херек. А чүүле ооң соонда, ол эге пункттудан бистиң мурнувуска бүгү талалардан, хүн бүрүде тургуступ турар өске бүгү тодаргай айтырыгларга харыны дилээрин болгаш тывары чиик болур.

Бистиң ниитилеливистиң чурттап эртип турары үени, үе-чаданы эң кысказыбиле тодарадыр дээр болза, ол, мээң бодап турарым-биле, «эргилделиг» деп билиишкинден аңгыда, кандыгда ооң эки тодарадылга тывылбас ышкаш. Совет ниитилел бир байдалдан өске байдалче шилчилгениң чорудуунда турар деп чүве бүгүдеге — бистиң чуртувуста-даа, даштыкыда-даа — шуут илдең билдингир. Ындыг болганда, эргилдеде ышкажыл. Ынчалзажок эргилде болуп турар чүүлдерни үнелээринге бис кандыг хемчээлдиг, кандыг углуг хамаарылгалыг болдур бис, ол аңгы-аңгы хемчээшкинниг болур. Бир эвес ол үнелээшкинге төөгүүчү ёзу-биле туруштуг болур болза, бисте бо чүс чылда ийиги революция калбарып чоруп турары ол деп чугаалаар ужурлуг бис.

Кажан бис беш чыл мурнунда бо оруукче кирил турувуста, бисте дыка-хөй түүлдер аңаа эвес, моон ыцай ынчаар чурттаары болдунмас деп чүвени чүгле улуг салгалдың кижилери эвес, а угаан-бодалдыг аныяктар база билип, медерел турган. Чарлап турган өндүр бедик принциптер биле амыдыралга болуп турган түүлдерниң аразында хаңы карышкан тургустунуп келген. Чурт халаптыг дүрген күүшкүннерни кылып турарынга хамаарыштыр хөй-хөй коммунистер болгаш партия организациялары болгаш олардың комитеттери шиитпирлээр ужурлуг.

Партияга удур демиселдиң оруунче кирген кижилерден адырлып алыры дээрге арыглаашкын эвес-тир, өске үзелбодалдыг кижилерни чылча шавар дээни эвес-тир. Адырлып алыышкын фракциялыг болүүлежишкиниңерниң организакчыларынга удурланган углуг болуу ужурлуг. Эмин эрттир революсчу шуугаашкыннарга алыскан болгаш ниитилелде база партияга боон турар чорудулгаларны эки сайгарын билип албаан коммунистерге хамаарыштыр түгле чаңгыс түүлдү кылыры чугула — үүвениң ужурун соора билген, мегелеттирген кижилерни болгаш чайгылың турар кижилерни партияның политиказының шынныынга бүзүредип шыдаар арганы тайылбыр ажылын күштелдирер.

СЭКП-ниң XXVIII съездизинге чедир үш айдан эвээш үе арткан. Хөй-хөй парторганизацияларда отчёттар болгаш соңгулдалар, конференцияларже болгаш ниити партийжи шуулганче кандидаттар дешиидери эгелеп турар. Съездиниң делегаттарынга хаңы бүзүрелдиг коммунистер, бот-идепкейлиг, чогаадыкчы мөзүү-шынар талазыбиле арыг болгаш ниитилелдиң революсчу чаартылгазының салым-чолу дээш партияның, бодунуң чонунуң база бистиң социалистиг Адачуртувустуң мурнунга улуг харыысалгазын медереп билип турар кижилерниң соңгуттурган турары кончуг чугула.

Бистер принципиалдыг үндезинге партия хүрээлениг сырый каттыштырары дээш, эде тургустунуушкуннуң сорулгаларын база гуманныг, демократтыг социализмниң идеалларын үнелеп турар бүгү кижилерниң быжыг чаңгыс эви дээш туржуп турар бис.

Бистер партияның XXVIII съездизин чаартылганың болгаш тургузуушкуунун, партияның чаа-чаа күштерни болгаш чаа энергияны чедип алырының съездизи болзун дээш туржуп турар бис.

СЭКП ТК-ның Политбюрозунда

Съезд мурнуңуң дискуссиязының чоруп турары болгаш партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның Платформазының болгаш СЭКП Уставының төлевиледдерин чугаалажып көруп турарыбиле холбашкан айтырыгларны СЭКП ТК-ның Политбюрозунга чугаалашкан. Партияда бөлгаш ниитилеле дискуссияның калбаа-биле болгаш үре-түңнелдиг, хөй санныг айтырыглар талазы-биле янзы-бүрү санал-онаалдарны деңнештирер байдалга эртип турары база партияның үк документтилеринге хамаарыштыр янзы-бүрү болгаш байлак материалдарны берип турары демделеттинген.

Ооң-биле чергелештир чамдык СЭКП кежигүнериниң дискуссияны боттуг агымдан фракциялар демиселиниң оруунче чайладыр, партияны чарылдырар дээш күтүлгүнерге ам-даа чедир. Ынчангаш ону коммунистер, партия организациялары болгаш олардың комитеттери шиитпирлээр ужурлуг.

Партияга удур демиселдиң оруунче кирген кижилерден адырлып алыры дээрге арыглаашкын эвес-тир, өске үзелбодалдыг кижилерни чылча шавар дээни эвес-тир. Адырлып алыышкын фракциялыг болүүлежишкиниңерниң организакчыларынга удурланган углуг болуу ужурлуг. Эмин эрттир революсчу шуугаашкыннарга алыскан болгаш ниитилелде база партияга боон турар чорудулгаларны эки сайгарын билип албаан коммунистерге хамаарыштыр түгле чаңгыс түүлдү кылыры чугула — үүвениң ужурун соора билген, мегелеттирген кижилерни болгаш чайгылың турар кижилерни партияның политиказының шынныынга бүзүредип шыдаар арганы тайылбыр ажылын күштелдирер.

СЭКП-ниң XXVIII съездизинге чедир үш айдан эвээш үе арткан. Хөй-хөй парторганизацияларда отчёттар болгаш соңгулдалар, конференцияларже болгаш ниити партийжи шуулганче кандидаттар дешиидери эгелеп турар. Съездиниң делегаттарынга хаңы бүзүрелдиг коммунистер, бот-идепкейлиг, чогаадыкчы мөзүү-шынар талазыбиле арыг болгаш ниитилелдиң революсчу чаартылгазының салым-чолу дээш партияның, бодунуң чонунуң база бистиң социалистиг Адачуртувустуң мурнунга улуг харыысалгазын медереп билип турар кижилерниң соңгуттурган турары кончуг чугула.

Бистер принципиалдыг үндезинге партия хүрээлениг сырый каттыштырары дээш, эде тургустунуушкуннуң сорулгаларын база гуманныг, демократтыг социализмниң идеалларын үнелеп турар бүгү кижилерниң быжыг чаңгыс эви дээш туржуп турар бис.

Бистер партияның XXVIII съездизин чаартылганың болгаш тургузуушкуунун, партияның чаа-чаа күштерни болгаш чаа энергияны чедип алырының съездизи болзун дээш туржуп турар бис.

Эде тургустунуушкуннуң оруу-биле кады чоруур

Эде тургустунуушкуннуң чедишкининг болурунга совет аныяктар улуг сонуургалдыг. Амгы үеде аңыл, амыдыралдың янзы-бүрү айтырыгларының талазы-биле санал-онал солчулгалары боон турар, ындыг чугааларгага социалистиг Ада-чурттуң келир үезин удавас боттарының холунга тудуп алыр аныяктарның үнү саламтыр дыңналып турар. Коммунистиг партия дең эргелиг чугааны кылырын аныяктарга саналдаан.

ССРЭ-ниң Президентиниң, СЭКП ТК-ның Чингине секретары М. С. Горбачев апрель 10-да Москвага комсомолдуң XXI съездизинии делегаттары-биле ужурашкан. Совет комсомолдуң хөй миллион кижилиг отрядының төлээлекчилериниң мурнуга ол чүве чугаалаан. Ужуражышкынга В. А. Медведев, Г. П. Разумовский, А. Н. Гиренко, Ю. А. Манаенков, Е. С. Строев, Г. И. Усманов, И. Т. Фролов киришкен.

• • •

Ол-ла хүн съездиниң делегаттары В. И. Ленинниң Мавзолейниге бодал чечектерни салган. Чечек салыры-ның ёзулалынга М. С. Горбачев киришкен.

(СЭТА).

МАРН-ның онза съездизи

УЛАН-БАТОР. (СЭТА). Ында Моолдуң Араттың Революстуг намының төөгүзүүде бир-ле дугаар онза съездизи ажыттынган. Ону чыылдырарының мурнунда чурткa чидиг политиктиг байдал тургустунган, ажылчы чонның калбак массаларының политиктиг идепкейлиниң көстүп көрбээн кедүрүүшкүнү партияның дээди удуртулгазының халажырынга чедирген.

Мандат комиссиязының сан-түңнеринден алгаш көөрге, чыыштың ажылында 924 делегат киржип турар, оларның аразында хөрөөженнер 46, ажылчыннар болгаш малчыннар үүле 68, делегаттарның 80 ажыг хуузу дээди эртемниг.

Съездиге МАРН ТК-ның Чингине секретары Г. Очирбат илеткел кылган. Төп Комитеттиң ооң мурнундагы удуртулгазының шынчыы шүгүмүүлээн. МАРН-ның чаартылгазының эргежок чүгүлазының дугайын чугаалаан түра, ол ТК-ны ажыл-агыйжы шиитпирлер хүлээп алырындан хостаарын, нам аппарадың 50 хуу кызырарын саналдаан.

Амгы үеде намның политиказының үндезин өөрү айтырыы болза, түрлүү кризистиг байдалдан чыгыыр болур деп, Г. Очирбат демделээн.

БАЛКЭ-ниң XXI съездизиниң делегаттарынга М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ чугаазы

Силерге чүректиң хаңызындан байыр чедирип турмен, ажылыңарга, комсомолчу ажыл-херектерге чедишкининерлиг болурунарны күзедим. Хамыктың мурнунда съездиниң бодугга чедишкинни күзээр-дир мен. Ол чүгле силерге эвес, ол коммунистерге, бүгү чуртка херек, чүге дээрге чугаа болза, бистиң аныяк салгалывыс дугайында, аныяктар шимчээшкининиң дугайында, ооң ролюнун дугайында база, чугаажок-ла, аныяктарның политиктиг организациязы болур БАЛКЭ-ниң салым-чолунуң болгаш ролюнуң дугайында болуп турар-дыр.

Комсомолдуң съездизи В. И. Ленинниң төрүттүнген хүнүнден бээр 120 чыл болурунуң бүдүүзүнде болуп турар-дыр. Социализмни тургузарының ленинчи үечадазындан бээр алдан беш чыл эртип турар. Олар онзагай янзылыг болуушкуннарбиле долдунган, оларда үндезин чүткүүшкүннер-даа, келир үеже бурунгаарлаашкын-даа, атказар соястаашкыл-даа, чонның идепкейинин өндүр улуг көлүрлүүшкүнүдаа белдирлежип каттышкан. Ол-ла он чылдарда тиилелгелернин, бистиң чонувустун ёзулуг, шынап-ла, тергинин улуг тиилелгелериниң байырнаадымы-даа, күчүлээшкининиң өлүмнүг тыныжы-даа, эгиттинмес когаралдарның ажыы, бүтпейи барган аргаларның чидирии-даа турган.

Бистиң төөгүвүстүн тывылдырганы чөрүлдээлеп совет ниитилелдин амгы амыдыралында база артпышаан. Оон үнер арганы революстуг эде тургустунуушкун оруудан дилеп тып турар бис. Ленин биске бөгүн чүнүң-биле дузалап болурул, оон чүнү өөренип алыр апаар болгаш өөренир ужурлуг бис? Ам парлалгада Ленинниң номналының дугайында, бистиң революциявыстың дугайында делегейде баштайгы социалистиг бүрүненің салым-чолунуң дугайында харымсалгалыг улуг чугаа эгелеп турар. Бо бүгү силер биле биске чугула, мен ону чүүлдүгүнүп турар мен.

Эрткен он чылдарда бистиң медереливиске Ленинниң бөдүүнчүткен овур-хевири бир янзы сиңниге берген турганың миниир апаар бис. Ол амыдыралдың бүгү-ле айтырыгларына харыыларны билир теоретик, чаңгыс угда, кезээде кылыр тодарадып каан сорулгаже чаза булгаар чыгыы чоруп орган политик деп. Херек кырында алыр болза. Ленинниң угаанының, Ленинизмниң тактиказының диалетиктиг ээлгир чоруу, ооң догматизмни болгаш волюнаризмни, авантюризмни болгаш бодал чок ыйыышкынны көөр хөөн чок чоруу бодамчалыг хаңы сайгарылга чокка, эскертинмейн эртип келген.

Ленинизмниң алыс утказы —күчүлээшкинде эвес, а тургузуушкунда. Ленин биске хамааты дайыңның эвес, хамааты тайбыңның идеязын, аңгыланыышкынны эвес, а каттыжыышкынны чагып арттырган. Чаа амыдыралды тургузарынга болдунары билек-ле хөй кижилерниң, а оон соонда бүгү-ле ажылчы чоннарның киришкен турарын күзеп бодап чораан. Социализм дээрге күш-ажыл кижилериниң хүн бүрү, хостуг чогаадылгазы— ленинизмде кол түүл ол-дур, эштер.

Бөгүн бистиң чуртувуска болгаш ниитилеливисче чүден-даа артык чугула түүл болза, кижилерниң болгаш улустарның хостуг, эки турачы, эш хуу сырый каттыжыышкыны болуп турар. Чаңгыс аай өг-бүле бис дээрзин медереп билирин чедип алырынга херек чүүл — Октябрьның үндезилээни моральдыг күчүнү катап тургузары база көөрүлеп байлакшыдары. СЭКП ындыг каттыжыышкынның калбак платформазын, гуманныг, демократтыг социализмниң платформазын саналдап тургузуунуң дугайында, план болгаш рынок дугайында, шыңгыы үчёт база камналгалыг чорук дугайында. Социализм үезинде нациялар дугайында, тускай догуннаан совет республикаларның федерациязының, бүгү нацияларың болгаш биче улустарның кижилериниң дең эргелиниин, хөй националдыг күрүнеге чурттаң билиринип дугайында идеялар-дыр. Кижи төрелгетенниң бодаратканы культураның бүгү-ле байлактарын бүтүдениң шиңгээдип алырының чугулазының, социализм үезинде культураның хөгжүлдезиниң дугайында. Дайылдажып эвес, а тургузукчу ажыл кылыш турар кижилерни каттыштырып турар партия дугайында идеялар-дыр.

Ленинизмде бар эң-не үнелиг түүл — ол дээрге диалектиктиг уран арга, эргилделиг, революсчуг үе-чаданың онзагай эң-не нарын талаларын барымдаалап көөр аргазы, ооң өбъективтиг болгаш субъективтиг факторларын, шимчедикчи күштерин билип база ажыглап шыдаараы-дыр. Силерни ленинчи өөредиг-салгалдың идеяларының болгаш дуржулганың онзагай үнелиг байлаан шиңгээдиринче кыйгырып тур мен.

Силерниң съездинерже катап ээлбишаан, Москвага боттарының организациязының бирги съездизинге чыглып, Аныяктарның Коммунистиг эвилелиниң этезии салган оолдар кыстарның шиитпирлеп турганы дег, шак ындыг чергелиг ужур-дузалыг соруглага, ны силер ам шиитпирлээр ужурга таваржып турар-дыр силер деп чугаалаксап тур мен. Ынчан база-ла ол-божс чайгылыышкынар, изиг маргылдаалар турган, оларга аныяктар-биле кады «Аныяктар шимчээшкини кандыг болурул?» деп айтырыгга харыны дилеп турган партияның көскү төлээлекчилери база киришкен. В. И. Ленинниң «Аныяктар эвилелиниң соруглагы» деп чугаазы чогум-ва бо углуг чугаалаттынган. Ынчан комсомолдуң мировоззренчи үндезини салдынган, ооң ажыл-чорудулгазының кол угланыышкыны шилип алдынган. Ынчаарга ам бөгүнде чүүң-даа мурнунда бис боттарывыстың мурнувуска ол соруланы бүгү ужур-утказы-биле камгалаттының арткан бе, силерниң организациянар бодунуң моон соңгааргы оруун кандыг орук айтыкчылары-биле изеп чоруурул деп үүвени шынчы ёзу-биле чугаалаар ужурлуг бис.

Ажыл-херекти кайы углуг, канчаар чорударыл? Бо айтырыг чүүле силерниң мурнуларда салдынган эвес, ол партияның XXVIII съездизиниң кичээнгейинің төвүүре турар, ону бистиң бүгү ниитилелизис бөгүнде шиитпирлеп турар, а херек кырында алыр болза, ону совет кижи бүрүзү бодунга шиитпирлээр ужурлуг. Силер мында изиг-изиг маргылдаалардың соонда, боттарыңарның эш-өөрлериңерниң чагыгларыбиле чепсегленген келген боор силер, чамдык делегаттар боттарының туружун тодарадып алганына бүзүреп тур мен, чамдыктарыңар ам-даа дилээшкинде боор. Демократчыдылга болгаш аажык-чарлыг чорук кижилерниң сеткил-сагыжын, бодалын ажыктан, ниитилел амыдыралының хүн бүрүдеги чугула айтырыгларының талазы-биле боттарының саңал-онаалын хостуг илередир арганы берген. Парлалгада, хуралдарга, митингилерге аудиторияларга чамдыкта бот-боттарынга дүүшпес бодал-үзелдер чаныш-сыныш чокка үскүлежип турар. А бо көл айтырыг талазы-биле харыы дилээшкиниңеринде бодалдар кайгамчык янзыбүрү. Кажан ниитилел орук белдириңге келгенде, революсчу эргилдеге таваржып турда, ындыг болуру чайлаш чок боөп-даа келген. Ынчангаш мындыг байдалдарда аймаараавас, орукту шилип алырынга чазыг кылбас дизе, чүүң-даа мурнунда үениң ужур-утказын, болуушкуннарының чорудуун углап турар көл уг-шигни часпайн тывар херек. А чүүле ооң соонда, ол эге пункттудан бистиң мурнувуска бүгү талалардан, хүн бүрүде тургустунуп турар өске бүгү тодаргай айтырыгларга харыыны дилээрин болгаш тывары чиик болур.

Бистиң ниитилеливистиң чурттап эртип турары үени, үе-чаданы эң кысказыбиле тодарадыр дээр болза, ол, мээң бодап турарым-биле, «эргилделиг» деп билиишкинден аңгыда, кандыгда ооң эки тодарадылга тывылбас ышкаш. Совет ниитилел бир байдалдан өске байдалче шилчилгениң чорудуунда турар деп чүве бүгүдеге — бистиң чуртувуста-даа, даштыкыда-даа — шуут илдең билдингир. Ындыг болганда, эргилделе ышкажыл. Ынчалзажок эргилде болуп турар чүүлдерни үнелээринге бис кандыг хемчээлдиг, кандыг углуг хамаарылгалыг болдур бис, ол аңгы-аңгы хемчээшкинниг болур. Бир эвес ол үнелээшкинге төөгүүчү ёзу-биле туруштуг болур болза, бисте бо чүс чылда ийиги революция калбарып чоруп турары ол деп чугаалаар ужурлуг бис.

Кажан бис беш чыл мурнунда бо оруукче кирил турувуста, бисте дыка-хөй түүлдер аңаа эвес, моон ыцай ынчаар чурттаары болдунмас деп чүвени чүгле улуг салгалдың кижилери эвес, а угаан-бодалдыг аныяктар база билип, медерел турган. Чарлап турган өндүр бедик принциптер биле амыдыралга болуп турган түүлдерниң аразында хаңы карышкан тургустунуп келген. Чурт халаптыг дүрген бодунуң турушкарын чидирип, депшилгенің барын-ла бүгү көргүзүглериниң талазы-биле дедирленип эгелээн. Кризистиг болуушкунарның шапкынчырын соксадырын, аргалыг болза, экономиканың, эртемниг болгаш техниканың хөгжүлдезин дүргедирер — баштай дээрезинде биске сорулга ынчаар билдинген, партия база ынчаар тургускан. Ынчалзажок бис ол чорудугже ханылап киргенивис тудум, чүгле чамдык дыдыктарны бөөшкүнүээри-биле кызыгаарланыры болдунмазы, ниитилел организациялар бүгү кезектерин үндезинни-биле чаартырының эргежок чугулазы улам илаптыг илерээн шак ол угаан-сагышсыралдан эде тургустунуушкуннуң концепциязы чоорту тывылган.

Эде тургустунуушкунну бистиинде 1985 чылдың апрель Пленумундан сапап эгелээн. Ол шын, ынчалза-даа эде тургустунуушкун политиказының үндезин дазылдары үениң негелдеринге, чаартыышкынарны чүрттарганың бодунуң ужур-чуруму негеп келген. Ол үеден бээр эрткен чылдарда партияның XXVII съездизи, XIX партия конференциязы, политиканың эң чугула айтырыгларының талазы-биле ТК-ның Пленумнары болуп эрткен, дыка хөй он-он чылдарның дургузунда баштайгы хостуг соңгулдалар, ССРЭ-ниң Улуг депутаттарының үш съездизи, Дээди Советтиң өнчү-хөрөнгү, чер, аренда дугайында болгаш өске-даа үндезинниг Хоойдуларны хүлээп алганы чаа чыыжының сессиялары болгулаан. Республикаларга болгаш чер-чергелерге чоокта чаа болуп эрткен соңгулдалар совет эрге-чагырганың чаартырынган структуразын хевирлеп тургузарын доозуп турар. Чурттуң национал-бүрүне тургузуун чаа. ёзулуг ла федеративтиг эге-

(Уланчызы 2-ги арында).

БАЛКЭ-ниң XXI съездизиниң делегаттарынга М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ чугаазы

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

выстың таарымчалыг эвес байдалдарының, чедишпес бараанчаларның, аъш-чемнин сагыш чөваашкынныг айгыларының базышкының дан баар ужурлуг угланышшынларны чидирип болур бис.

Эде тургустунуушкунче угланышшкынга бичии-даа лалагалзаарының кандыглаа барымдаазы чок. Ол биске-херек, ол чонның сеткил-сагыжындан тывылган, чүртка эргежок чугула — бистиң бүгү ажыл-херектеривистиң үндезини болур ужурлуг кол демлеглеп каар чүүл ол. Ынчангаш айтырыгларга харыылариы эрткен үеже катап эвп барып тургаш эвес, а бурунгаар шимчеп оргаш, дилээр херек. Эде тургустунуушкунунуң политиказындан ойталап эвес, а оны улам ханыладып, оны улам үш-баштыг болгаш шиитпирлиг чорудуп тура, дилээр апаар. Оны чүге чугаалап турарым ол дээрге чамдык кижилер бистерни дедир аткаар тыртып турарлар, а ескелери бурунгаар-ла, чамдыкта харын кайнаар дээрзин безин эки-ле угаап-бодавайн, карак-кулак чок салып ынай болурувусче кыйгырып турарлар. А бистер ботгарывыстың политиказыстың үштүг-баштыг, угаан-сарыылдыг, бодамчалыг болгаш бижыг туруштуг болур ужурлуг бис.

Эде тургустунуушкунунуң чорудулгазының эң нарын, берге үе-чадазында келген болганывыста, ол дугайында сактып, бодап чорууру кажангызындан-даа эргежок түүла. Хандырылгада шыңгыы үзүктелиишкиннер, социал-экономиктиг айтырыгларның иниитизи-биле чидиглиишкини, оон уламында ей-ойлеп ооскүп үнүп кээп турар ажыл соксадыышкынныры; сөөк-язы ылгаашкынларына үндезилеттиниең үскүлежиишкиннер, тускайланыкаар, дашкаарланыкаар хөөннер; эки эгелээшки-биле кады социализмге удур-язы-бүрү үзел-бодалдар-илереттиниң кээр митингилиг шуугазын, хөделиишкиннер: корум-чурум үрээшкиннериниң озулдези, иниитилел мөзү-шынар деннелиниң кудулаашкыны — ол бүгү бистиң амгы амыдырал-чүрттелгавыстың боттуг чүүлдери. Ол дээрге — база-ла бистиң үевис, ам база-ла эң чоогундан, эң улуг хемчээл-биле көрүп турарывыс үе-дир, ынчангаш ону бүгү-ле чүве боду-ла чогужуп, аайлажып кээп, эки талаже эглип кээринге идеген, аңаа-ла чүрттап, маңап эртирбес, а эң нарын-берге байдалды дүрген-не ажып эртер, бистиң бүрүне кораалын арыг сүлдерже үндүлер дээш бүгү-ле күжүвүстү салып ужурлуг бис.

Силер чокта ол болдунмас, эргим өңүктер. Бо бүгү чүүлдерге бистиң комсомолиявыс, бүгү совет аныяктар, чүрттүң оолдар болгаш кыстары улуг рольду ойнап шыдаар болгаш ойнаар-даа ужурлуг.

Чүрттап эрттирип турарывыс үениң эң аар-бергези чүдел? Чүртувус бир байдалдан мурнунда-ла чугаалаанын өске байдалче чогум-на ындыг шилчиишкининиң иезинде келген деп болур. Шынап-ла, бистиң экономикавыста ёзулуг-ла хаанныашкынныар аразының үезии тургустунган деп болур. Чагырып-дужаар система шагдала ажылдавастаан, ынчалзала ажылдавастаан, ынчалзала экономиктиг быраларыны ажыглаарынга, боттарының ажылының түңнелдеринге кижилерни сонуургалдыг болдурарын кедүрерине. кижиниң бүгү-ле чогаадыкчы аргаларын ажыдарынга үндезилеттинген чаа система база болдунуң долу эргелеринче кирбээн боол турар. Политиктиг адырда база-ла ындыг: партия политиктиг авангард боор чаа ролюнга дүүштүр ажыл-агыйны дорт, дүрген удуртурундан күрүне амыдыралының өске-даа боттуг айтырыгларын шиитпирлээринден шагда-ла өйталап эгелээн болгаш элээн хөй кезиинде ойталаан, а чаа Советтер чаа-ла бут кырында туруп кээп, боттарының эрге-чагырга хүлээлгелерин ам-даа долузу-биле шиңгээдиг шыдаваннар, билдилиг аппаратты тургузуп албаннар. Ам ону боттандырарынар хоойлу-дүрүм үндезини бар — бирги эзлчегде, Дээди Советтиң дүүн хүлээп алганы Түс чер бот-башкарылгазының болгаш түс чер ажыл-агыйының дугайында хоойлуну бодап, чугаалап турарым бо.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, бир системадан үнгеш, өскезинче ам-даа кирбээн бис. Шак ындыг шилчилгиг байдал иниитилел ажыл-чорудулгазының бүгү адырларында тургустунган. Ол партияга база хамаарыкып турар, чүге дизе ол эде тургустунуушкун-чорудуунуң кол шимчедикчизи болбушаан, боду база дүргеи эде тургустунмас болза, авангардчы туружундан дүжүр иттиреринң айыылы аңаа онаажып болур.

Эң кол чүве — шилип алган оруувустуң кол углары, эде тургустунуушкунунуң сорулгаларын, партияның оодунуң чаартының турар социалистиг иниитилелге ролюн тодарадып турар Платформаның бары. Коммунистерниң, бүгү чоннуң сайгарылгазынче үндүрген Платформага база чаа Уставтың төлевилелиигге шыкаш, хамаарылга чаңгыс аай эвес. Хөй немелделер, эскериглер, үндезилиг шүгүмчүлелдер, саналдар үнүп турар. Ол бүгү ук документилерни чедир ажылдап турда база партия съездизинге чугаалажып турар үеде болур-чогууруу-биле өөренип көрүңер.

Ооң-биле чергелештир партияны ооң шилип алган оруундан өскээр аппаарының оралдажыышкыннары - биле, чарлырының айыылы-биле үскүлештивис. Бир талазында, эде тургустунуушкунунуң ханылаарындан коргар, харын-даа аткаар, Сталин үезиниң болгаш ооң соондада-даа улуг өскерилээн хевирлерже эглирин бодаар эргиниң агымы тургустунган. Шак ындыг дедир эглиишкин чүрттүң катап тургустунарының кордалын ышкындырар. Ол билдингир-ле эрги чүрумнун репрессия, чөптүң эвес чорук, эжметикчок когаралдар, түрегни байдал дээн ышкаш бак чүүлдериниң тергиниделиниге чедирер.

Быжыг хамааты турушту болуру-биле ындыг чорук чүге чедирип болурун көрзе чогуур. Бистиң чоңувус, бир дугаарында, аныяктар чүртту эрткен үеже ээй тыртарының оралдажыышкынныарын шиитпирлии-биле кезе шавар, чаалап алган хосталгазындан чарылбас дээрзинге бүзүрээр мен.

Өске талазында, иниитилелди социалистиг принциптерден ойталаарын саналдап турарлар база бар, азы 1917 чылдың октябрь соонда эрткен бүгү орукту частырыг деп санаарынче ыйыдып турарлар. Бо чүүл бистиң төөгүлүг дүржулгавыстың чогумчалыг кезээ болуп турар социал чаалап алышкыныарны айыылга чедирери, иниитилел хөгжүледнинң кол оруундан дүжер дээни ол болур. Хөй-хөй социалистиг идеялар болгаш үнелелдер XXI чүс чылдың эгезинде турар кижи төрелгетенниң амыдыралының чарылбас кезээ апарган болгай. Бистиң шак ындыг чогумчалыг дүржулгавыс чокта амгы депшилге көңгүс өске хевирлиг туруп болур турган дээрзи ам билдинген.

Үнелиг чүүлдерден ойталаары дээрге кончуг берге байдалдарда чүртту үдетпүрүдери дээш, чаа эртем болгаш техниканы чогаадыры дээш туржуп чораан дайынның бергелерин эктинге чүктеп чораан тиилеп алган, Европаның чоннарынга хосталганы экеп берген улуг салгалдың кижилериниң тураскаалын хөме базары-дыр.

Улус боттарының чежедаа эрги агымныг ийикпе азы кедергей чаа бодалдарын илередиптерге, ында айыылдыг чүү бөөр деп болур силер. Шынап-ла, ажык-чар болгаш бодалдарның хөй хевирлии демократияның чүгула херек чүүлдери болгай. Ындыг болганда кандыг-даа бодалчы, бир эвес ол бистиң Конституцияда быжыглаттынган күрүне болгаш иниитилел тургузуувустуң принциптери-биле аңгылашпаанда, ону нептередип болур ышкажыл.

Анархистерден монархистерге чедир бистиң иниитилевисте тыптып келген политиктиг агымнар, шынапла, политиктиг плюрализмниң сандараашкыны ындыг болуп турар, националисчи, аймак-сөөк ылгаар янзыбүрү бодалдарның нептередиичилери эрге-чагырга дээш демиселди улам идепкейлии-биле калбартып турарлар, а бис ону эскерип көрбейн баар ийикпе азы аңаа болур-чогууруу-биле харыы бербейн барып шыдавас бис. Партия, Төп Комитет боттарының туружун бүрүн тодазы-биле тодаратқан. Амгы үе-чадада бистиң сорулгавыс — социализмниң революсчу чаартыышкыны. 1917 чылдың октябрьда Ленинниң, большевиктерниң, чоннуң ылганы шилилгеден ойталаашкын эвес болуп турар. Бистиң сорулгавыс — чүртту үндезини-биле чаартыры, чүнүи-даа мурнунда иниитилелге хосталга, социал чөптүг чорук дээш эвээш эвес, а харын хөй болурунуң эрге-ажыктарынга чүрттүң экономиказын, социал база политиктиг структураны модернизастаары. Партия бодунуң одуругларын эде турғуспушаан, ажылчын аңгының, күш-ажыл тараачынарның, улусчу интеллигенцияның эрге-ажыктарының илередикчизи, социалистиг күзел-чүткүлдериниң шимчедикчизи база нептередиичизи болур бодунуң кол сорулгазын камгалап арттырар. Бистиң күзеливис ындыг, партияның ээлчегиг съездизинче ооң-биле бар чор бис, шак ындыг угланышшкын съездиниң бодунуң ажылынга база колдаар боор дээрзинге бүзүрээр мен.

Комсомол идей-политиктиг кандыг угланышшкынны шилип алырынче кончуг улуг кичээнгейни салып турар болбайн аан бис. Октябрь соондагы бүгү үеде бистиң аныяктар организациязы аныяктар араазында партияның даянгыыжы боол келген. Партия биле комсомолдуң араазында харылзаалар-ның төөгүзү чаңгыс аай эвес. Моок мурнунда ол харылзаалар чагырып-дужаар дүжүметсиг системаның бүдүжу-биле үеүлдештир тургустунуп турган. Комсомол организациялары партияның кандыг-даа кезээ ышкаш кылдыр көрдүнүп, дыка хөй чүүлдерге боттуг боттускайлан эрге чок болуп келген. Ол бүгү ам эртекен үеже чорүй барзын, ам безин байдал алаан өскерилген болдур ийин. Идей-политиктиг угланышшкынны, ону силерниң съездиңер кылып болгай, эштер, шилип алырының үжүр-дүзазы, ынчангаш уламна күштүг болуп турар-дыр. Комсомол бодунуң хүлээлгезинден чеде чайлай бербес база партия-биле кожа, партия-биле кады чоруур боор дээрзинге бүзүрелди илередирин менээ чөпшээрел көрүңер.

Гуманныг, демократтыг социализм — телептиг сорулга ол-дур, ону ажыл-херекке боттандырары аныяк салгалдың амыдыралының херээ чүрттүң база улустуң чаагай чоруу дээш оон теволюсчу ажыл-чорудулгазы.

Ам бир үндезин чүүлга айтырыгга доктаап көрейн, ону шиитпирлээринден комсомолдуң база бүгү чүрттүң келир үези хамааржыр. Бистиң аныяктарывыс хоозун карап көөрүлерге алыспайн, амыдыралды бүзүп каап болур, чүрттү айыыл-халаптың эремнинче кииргиттирбес чорук-ка-ар

БАЛКЭ-ниң XXI съездизиниң делегаттарынга М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ чугаазы

(Төөчүзү. Эгези 1-ги, 2-ги арыннарда).

Аныяктар амыдыралчы сорулгаларлыг болгаш хереглеттерлиг болбайн аан. Аныяктар айырыстары бодунуң эрии ажып, берге талаа чанагашталыр көстүп келген. Олар ниитилелдиң кичээнгейин боттарынче хаара түткан, чүгле эде тургустунуушукун аныяк солгалдың чидиг айтырыглагыла сорулхеректер-биле харылаарының эргежок чугулазын чырыдыпкан. Чүнү-даа мурнай аныяктарга, хамаарыштыр чаигыс аай күрүне политиказын ажылдап кылыр болгаш оңу амыдыралга чорудары чугула. Шак мындыг шиитпирге партияның XIX Бүгүзвилел конференциязынга-ла келген турган. Бо хүнерде ындыг политиканың ниити эге-үндезинперии хоойлужударынга хамаарышкан айтырыгларны ССРЭ-ниң Дээди Соведи өөренип көрүп турар —менээ дамчытканын ёзугаар алырга, хоойлунуң төлевилели дүүн бирги номчулгадан-на хүлээп алдынган.

Калбарган чугаалажып көрүшкүнүнүң үезинде янзыбүрү, ооң иштинде аныяктар дугайында тускай хоойлужудулга актыларының чүгулазынга хамаарыштыр чигзиниглиг үзел-бодалдар базадыңналып турган. Шыңал-ла, бүгү-ле чүүлдерии эолчеглиг концепция ажылдап кылыры, төпке шиитпир хүлээп алыры азы хүүлгаазын милливзд аңша-хереңги үнүүрүп бзэриниң дугайында боттарыбыле кыыстаалдаңнар үжүрүлүг. Моөң болгаш-биле алырга кол чүүл — аныяктар дугайында херек кырында сагыш човаашкыннарже бүгү-ниитилелдиң шиитпирии эрчилгиннииниң төлеп хамаы, ниити политиктиг болгаш социал чорудулгаларга аныяктарның ден эргелиг киржилгелии магатылаары болур. Шак ындыг чүүл биске турбаан, харыңдаа, аныяктар хүү өнчүдеп, будүрүлгелеп, эрге-чагырагдан, а чамдыкта культуралаң ниитилелдиң чамдык кезиинге бодаарга, ажоок хоорук байдалга турган даарнең бөгүн чугаалап болур бис.

Аныяктарның экономикаэрге-хоойлу талазы-биле эрге-ажыктарын боттандыраарынга байдалдарны келир үеде тургузарын барымдаалап турган, экономиктиг харылзаалараның бо өскерлии турар үезинде оларның күшажыл кылыр эргезин камгалаары коичуг шын болур. Аныяк кижи амыдыралының оруун чаа эгелеп чорда күрүне болгаш ниитилел аңаа дуза көргүзеп үжүүлүг. Шнчалза-даа кижи ниитилелге чүгле хар-назыны-биле эвес, а салым-чаланы-биле, билиниин деңнели-биле, мергежили-биле, ажыл-херекке хамаарылгазы-биле херек болур үжүрлүг. Бо таварылгада чигзыг-даа чиигелделеп турбас.

Политика талазы-биле аныяктарның ниитилел амыдыралынга долу киржилгези норма болуур үжүрлүг. Шнчалза-даа эң эки хоойлулар, демократия, ажык-чарлыг чорук — олар даэрге аңыс сорулганы чедип алырының магатылалы эвес даэрзин чугаалаарга аныяктарның ден эргелиг киржилгелии магатыл

«КАЙГАМЧЫК ГАЛАТЕЯ»

Тываның хөгжүм-шии театрының делгем залын кежээнин-не кызылчылар долдур олурупкаш, Красноярскиден аалдап келген опера артистериниң шиилерин улуг сонуургал-биле көрүп турар.

Күүгүлүг үннерлиг симфония оркестри ойнап эгелээр.

Болуп турар шиилериниң хөгжүм кааспалгазы кайгамчык. Шинде болуушкуиннарның аайы-биле сагыш-сеткил дойлуп келир. Апрель 10-да бистиң аалчыларывыс кызылчыларга «Кайгамчык Галатея» деп ыры-хөгжүмнүг шиини ойнап берген. Болуушкуннар шинде дүрген солушкулаар. Сагыш-бодалдың ханызындан үнген лириктиг ырларның дузазы-биле олар хөй удаа чугаалажырлар.

ЧУРУКТАРДА: Красноярскиде күүгүнениң оперетта театрының артистериниң ойнап турар шиилеринден көргүзүглер. Театрның хоочун артизи Борис Иванович Тимофеев; опереттадан ыры күүселдези.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

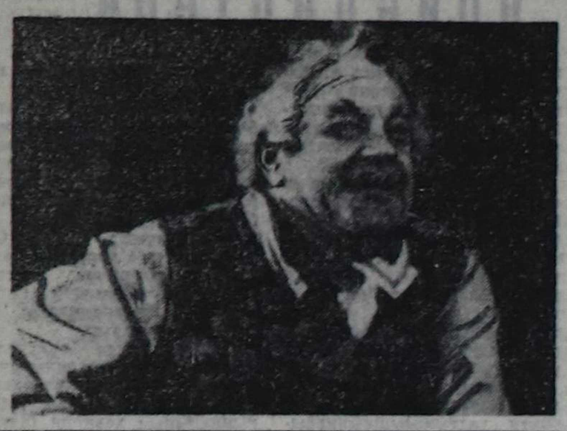

АНСАМБЛЬДИ КӨРҮП ОРА

Кызыл-Тайга суурга «Тыва» ансамбль солуп концертин чонга бараалгаткан. Геннадий Тумат, Тываның комсомол шаңналының лауреады Кайгал-оол Ховалыг, Сергей Ондар болгаш өскелериниң-даа сыгыт, каргыраазы көрүкчүлериниң сонуургалын хайныктырган. Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Дамба-Доржу Сат сценага көстүп кээрге, көрүкчүлер ону хүндүткел-биле уткуп, хүлээп ап, оон аянныг ырларын таалал-биле дыңнап алганнар.

Аныяк артистер тываларның шаандакы амыдыралындан эки чаңчылдарны чонга бараалгадыр дээш күжениишкиниг ажылдааны илден көстүп турду. Аңчы кижи оран-чүртүнче чажыын чажып, олча-омактан хайырлазын деп чалбарып турар. Ол эки чаңчылдарның бирээзи-дир. Аъттың дериг-хелбээ-дир. Ооң ынай мээң мындыг сүмелерим бар. Хамның тону ам-даа чедир каастаттынмаан-дыр. Янзы-бүрү шуру, чинчилер, чыланнар болгаш өске-даа дүрзү-хевирлер аңаа турар ужурлуг. Хамнаарда кедер бөрттү өшкү мыйызы-биле мыйыстап-даа каан боор чораан. Мөргүл кылып олурар ламалар бөрттүг боорга таарышпас-тыр. Ном номчуп, азы кандыг-бир чүве кылыр дээн лама ыяп-ла бергүн үштүп алыр.

Аңчы кижи көгээржиктен бир-ле чүве куткаш, орантандызынче чажып, чалбарып олурар-дыр. Ол көгээржикте та чүү бар чүве — арага бе, азы шай бе? Шайны көгээржикке кудуп алгаш аңаар аңчы көрбээн мен. Чайгы үеде ааржы ап алгаш чоруурга эки хүнезин ол. Көгээржикти тыва улус колдуунда арага кударынга ажыглап чораан. Аңчы кижи черге хонар болгай. Ол шайын хайындыргаш, урудан кылган ыяш аянга шайны куткаш, ооң үстүн сигенбиле чажар.

Лама кижиниң номнары каптазын деп ыяш хаптыг болур. Ону номчуурда салаа-биле айытпас, а кулузун-биле кылып алган тускай айтыкчылыг олурар. Каптазының дащтындан торгу-биле ораан алыр. Оргумчулуг улуг лама дыңналдыр номчуур ужурлуг.

Мындыг янзылыг үүрмек четпестерни чайладып турган, тывынгыр дилээшкинерни кылып, «Тыва» ансамбль улустуң чаңчылдарын, төөгүзүн арттырар боор дээрзинге бүзүреп артым.

Саядю ТЮЛЮШ.
Сүт-Хөл район.

ДЫКА-ЛА СОЛУН-ДУР

Ыраккы «Кара-Хөл» совхозка ат-сураа республикада алгып тарай берген «Тыва» деп фольклор ансамбли аалдап чораан.

Солун программалыг концерт көрүкчүлериниң сагыш-сеткилин хайныктырган.

Ыр-шоор кижиниң иштихөөнүн чазап, ажыл-ишчи тура-соруун чайгаар-ла көдүре бээр ышкажыгай. Ындыг-даа болза, чамдык кежерекселдерни ажыглап чораанын билбес болзувусса, чаагай чаңчылдарны эгидип алыры берге дээрзин билир бис.

Ужуражылга үезинде көрүкчүлер аныяк артистерниң адрезинге хөй-ле чылыг сөстүг сөглээн, өөруп четтиргенин база катап илергейлеп тургай.

Балган КҮЖҮГЕТ,
Ыймаан-оол ИРГИТ.

М. АДЫГ-ООЛ ТИИЛЭЭН

Шыдыраа

Республиканың профэвилелдериниң ВДФСО-нуң бирги чери дээш шыдыраа маргылдаазы болуп эрткен. Аңаа эр улустан 26 кижи киришкен.

Бирги салыгдан эгелээш, Монгуш Адыг-оол мурнап чоруп турган. Маргылдаага спорт мастеринге кандидат ийи кижи киришкен. Өскелери шупту бирги разрядтың спортчулары. Оюнуң орту үезинде безин М. Адыг-оол өскелерден эки ойнап, мурнуку одуругга чоруп турган.

Бо удаада мастерге кандидат В. Ивакин кошкак ойнаан. Бодунуң кандидат адының баллын безин күүседип шыдаваан. Ол ышкаш Иймениң шыдыраачызы Өнер-оол Бегзи маргылдаанын эгезинде багай ойнаан. Ол үш салыг төнгүжеге чедир чаңгыс-даа сан албаан. А ооң соонда маргылдаанын төнчүзүн кончуг эки ойнаан. Кызыл районнуң шыдыраачызы Сендаш Ооржак бо удаада эки ойнаан.

Чидиг демиселдиң түңнелинде бирги черни Монгуш Адыг-оол алган. Ийигизинге Ак-Довуракты төлээзи Сергей Севээн төлептиг болган. Үшкү черни Улуг-Хемниң шыдыраачызы Моңгүн-оол Тюлюш бүзүрелдин-биле ээлээн.

Херээжең шыдыраачылардан 8 кижи киришкен. Олардан бирги черни Кызыл хоорайның шыдыраачызы Айлана Монгуш алган. Ийиги болгаш дөртку черлерни хары угда үш кижи ээлээн. Улуг-Хемден Ольга Фёдорова, Эрзинден Полина Ынаалай, Сүт-Хөлден Урана дир чаңгыс-даа сан албаан. Монгуш олар болган.

Тиилекчилерге бирги, ийиги болгаш үшкү чергениң дипломнарын болгаш өртектиг белектерни тывыскан. Маргылдаа организастыг эрткен-даа болза, четпес чүүлдер база хөй болган. Дыка хөй районнар херээжен шыдыраачыларын чоруткаан. Профэвилел райкомнарының ДФСО-лар даргалары херээжен шыдыраачыларже кичээнгей салып, оларны секцияларже хаара тудуп, эге болгаш төнчү көштерни өөредирин күзеңиг.

Кызыл-оол ЛАЙДЫП.
ЧУРУКТАРДА: тиилекти М. Адыг-оол: оюн үезинде.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

Тыва бижиктиң 60 чылынга

БИЛИГЖЕ БАШТАЙГЫ БАЗЫМЫМ

1930 чылдың он ийи ай. Ачам Кара-Пөш Ондар Сүт-Хөл кожуунуң Хөр-Тайга сумузунуң чурт девискээри Алдыы-Ишкинниң Алдыы-Соор деп хемчигежиниң унунга чурттап турган. Бир хүн хой кадаргаш, кежээ кээримге, «Бөгүн аалывыска Алдыы-Соор арбанның даргазы Шыырап Кара-Лама чорду. Хөр-Тайганың суму төвүнге аныяктар чыыр. Оларга үжүк-бижик өөредир чүве-дир... — деп бо. — Бистиң арбандан сен баар-дыр сен. Даартадан эгелээш, тараа хооруп, сөктап алгаш барбааже хоржок. Эрелчин лама аалынга номга өөренир дээш баргаш, хой кадарып, чудап, ат боор часканынга бодаарга, бо үжүк-бижик Улуг Ленин башкының өөредип ышкаш-тыр. Өөренир сен» — дээн.

Күш-хүнезинним үүктеп алгаш Хөр-Тайга сумузунуң төвү Сайыр-Аксынга кылаштап келдим. Ол-бо арбанындан оң шаа оолдар, кыстар четкилеп келген болду.

Кежээ арбан даргалары биле суму чагыргазының даргаларының хуралы болган. Суму тергиилекчизи (ам болза көдээ Совет күүскомунуң даргазы) Даваа туруп келгеш: «Чонну үжүк-бижикке өөредири-биле бистиң сумуже башкы чорудуп бээр дээн-дир. Сургуулдаар дээн кижилер кээп эгелээндир. Оларның өөренирингге, удуур-чыдарынга бажың херек. Даргын хемде Сундуп чанчынның ийи өрээл улуг бажыңы бар. Ону доп-дораан барып бускаш, арбан даргалары баштаан чоннуң күжүбиле суму төвүнге эккеп тудар. Саналым бо. Ким чүнү чугаалаксап тур?»

Тергиилекчиниң саналын оон-моон деткип, хуралга олурушканнар санал-оналын берген.

Бажыңны бускаш, ыяжын аътка төрепчилеп сөөртүп тургаш, он хонук иштинде Сайыр-Аксынга эккеп тудупкан. Ол бажыңны Улаанбулуң (кызыл-булуң) дээр турган бис. Ол үеде тываларга шанак, терге, хомут, дуга деп аът херекселдери чок турганы-биле чудуктарны төрепчилеп дажыглап турганы ол. Бажың-даа добозулган, белең. 20 шаа кижи чыыл-ган. «Башкы келген. Сургуулдарны хүлээп алыр чоруурга бэлэдеп турган. Ынчалза-даа аалдардан уруглар эвээш эвес чыылган. Өөредилге-даа шынгыы эгелээн. Уругларны кыска хуусаала номчуп, бижип турар кылдыр өөредип каан. Өөредилгеге сонуургалдыг. утаангыр-дыңнангыр-даа уруглар тургулаан. Ылангыя раан башкыларның бирээзи.

Семён Чизепеевич Оюнуун (аваазының фамилиязы Уроякова азы Ур-Аяк дээн) башгайты башкылал ажылы Кызылдың-каттышкан школазының башкы салбырының сургуулу турда-ла эгелээн. 1937 чылда ийиги кууру дооскан соонда, Чадаанага организастаан чайлаг школазынга ол башкылап эгелээн. Чүс ажыг уруг чыылган. Соруулга: оларны ийи ай дургузунда номчуур, бижиир кылдыр болгаш арифметиканың дөрт даргазынга өөредири. Ооң-биле кады өөренип келген уругларны пионерге хүлээп алыр ажылды организастап, боду вожатый болуп база ажылдап турган. Аңаа бодунуң чаңыс чер-чурттуг улуг эжи Оюн Эргил-оолдуң (Игорь Чагович Эргил-оол) удуртулгазы-биле ажылдап, ажылдың үе-шиин тыва берген.

Уруглар-даа удаваанда номчуп, бижип турар апарган. Ол дээрге башкының бир дугаар өөрүшкүзү, буянныг ажыл-херекче эге базымы болган. Дараазында чылда Улуг-Хемниң Ийи-Талга (Чээнек деп черге) чайлаг школазынче чорудупкан. Хурал-суглаа-ла дээр, арай дүвүрээзининг чыл турган. Ынчалза-даа аалдардан уруглар эвээш эвес чыылган. Өөредилге-даа шынгыы эгелээн. Уругларны кыска хуусаала номчуп, бижип турар кылдыр өөредип каан. Өөредилгеге сонуургалдыг. утаангыр-дыңнангыр-даа уруглар тургулаан. Ылангыя Кызыл-Эник деп оолдуң чүвеге өөренниичели хөлчок болган. Ынчангы «Аревэ шыны» деп солунга ол оолду башкы боду мактап бижээн. Аңаа баштайгы үжүктү айтып, бижидип өөреткени үжүктуг болган. Оон соонда чайын Бии-Хеминиң Хүтке чайлаг школазынга ажылдаан...

Башкының ортумак эртемнинг тускай сургуулун ол доозуп алган соонда Семён Оюн өөредилгезин дээдү өөредилге черинге уламчылаар аргалыг болган. Иркутскиниң педагогика институдунче үш тыва кижи барып киргеи. Бодунуң башкызы Ооржак Хойлакаа болгаш Алтайның көдээ ажыл-агыйның ортумак өөредилге черин дооскан Монгуш Сүгдерек Семён Оюн киреринин шылгалдазын чедиишкининг дужаагаш, өөренип эгелээннер. 1940 чылдан 1944 чылдар дээрге Ада-чуртка таварышкан дайын чылдары. Ол чылларда дээди эртем дээш тулчуушкунга шыдаар-ла кижи шыдаар турган. Тывадан барган үш тыва боттарының кызымаккайы-биле өөренгеш, эвис сорулгазын чедип алган.

Семён Чизепеевич Урояков оон чедип келгеш, Тывага педагогика училищезин организастап тургузарынга идепкейлиг киришкен. Башгайты дээреде аңаа ийи-ле тыва башкы турган. Биезигиле чаңгыс чер-чурттуу Игорь Чагович Эргил-оол-биле кады улуг ажылдарны бызап-бызап, арыды үрүпкеш, сүвүр баштыг ыяш-биле аңаа шыйып өөренип эгелединвис. Он беш хире хонук өөренип чорувуста, кожуун чагыргазындан үжүглээр үжүк (үжүглел), кыш санныг кыдырааш, карандаш чорудупкан. Ындыг өөрүшкү каяа турар! Бир эртен башкывыс үжүктү 4-5 кижи аразынга бир дептер, кижи санынга-ла кырлыг, кара карандаш, бир кыдырааш берген. Тыва кижиниң кажанда-даа холунга түдүп көрбээни чүвези кылдыр үнелеп хүлээп ап, өөрүп, байырлап турган бис. Ол эдилелдериниң чыды безин дыка чаагай!

Ийи ай ажыр өөренип келгеш үжүктерни кожуп, аттарывыс бижип турар апарган бис. Өөрүвүс арабындан Ойдуп, Серен, Далар-оол, Тойлу база мен эки өөренген боол турдувус. Оон барымдаазы — ынчан бис моол бижикти бичиңбачыы көрүп турганывыс кончуг дузалыг болган. Ынчан сумуга арбан хөреэн моол бижикке хаап турган.

Чүгле Хөр-Тайга сумузунга эвес, бүгү Тываның девискээрниң башкылары кызымак-даа, кээргенчиг-даа турган. Чаш ажы-төлүн безин эдертип алгаш өөренип турганнар. Ону тодарадып бижиир болза тоожу болур. Семён Чизепеевич төөгү башкылап турган. Оон-биле чергелештир Кызылдың ийи дугаар школазынга база башкылап, чамдыкта оңулуруунуң башы-болуп-даа турган. Оон улаштырып улус өөредилгезинге инспекторлап, бүгү Тываның школаларынга дузалажып ажылдаан.

Ынчалза-даа Семён Чизепеевичиниң башкы ажылының көл өзээнге педучилищеге башкылаары, ону уштап-баштаары, директорлаары болуп турган. Дыка хөй аныяк башкыларны белеткээринге ол киришкен. Бир шагда Ийи-Талдың Чээнекке чайлаг школазынга турган бичии Кызыл-Эник база педучилищеге өөренип келген болган. Ол оол сөөлүнде барып чоннуң чогаалчызы Кызыл-Эник Кыргыс Кудажы болган. Ол училищеден алдарлыг башкылап, өртемненнер, хөй-иниттиниң күүгүне ажылы кылып чоруурлар өзүп үнген.

Семён Чизепеевичиниң организастап кылган ажылы педучилищеге бот-өөредилге курстарын ажыткаңы болур. Тываның бүгү школаларынга ортумак эртемни чедип албаан хөй башкылар турган болгаш оларны ажылдатпышаан башкының тускай ортумак эртемни доостургулаан. Кажан Кызымдың педучилищезинге бот-өөредилге салбыры ажыттына бээрге ыка-ла хөй башкылар кээп өөренип, оны доозуп алганнар. Ынчаарда өөренип турганнар башкылар кызымак-даа, кээргенчиг-даа турган. Чаш ажы-төлүн безин эдертип алгаш өөренип турганнар. Оон-биле хире хонук өөренип чорувуста, кожуун чагыргазындан үжүглээр үжүк (үжүглел), кыш санныг кыдырааш, карандаш чорудупкан. Ындыг өөрүшкү каяа турар! Бир эртен башкывыс үжүктү 4-5 кижи аразынга бир дептер, кижи санынга-ла кырлыг, кара карандаш, бир кыдырааш берген. Тыва кижиниң кажанда-даа холунга түдүп көрбээни чүвези кылдыр үнелеп хүлээп ап, өөрүп, байырлап турган бис. Ол эдилелдериниң чыды безин дыка чаагай!

Ийи ай ажыр өөренип келгеш үжүктерни кожуп, аттарывыс бижип турар апарган бис. Өөрүвүс арабындан Ойдуп, Серен, Далар-оол, Тойлу база мен эки өөренген боол турдувус. Оон барымдаазы — ынчан бис моол бижикти бичиңбачыы көрүп турганывыс кончуг дузалыг болган. Ынчан сумуга арбан хөреэн моол бижикке хаап турган.

Чүгле Хөр-Тайга сумузунга эвес, бүгү Тываның девискээрниң башкылары

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл
апрель
13
пятница
№ 86 (14286)
1925 чылда үндезилеттингеш
Өртээ 3 үк.

ЧАСКЫ ЧЫМЫШ АРАЗЫНДА

Кыштан час берге

«Чодураа» совхозтуң Тес ыындында, Агар ховузунда, колдуунда № 1 хойжу бригаданың (бригадири Эртине Делгер-оол) малчыннары кыштап турар. Агар ам-даа чүм хар-биле шугланыпкан чыдар хевээр. Ынчаарда, бис чоруп турувуста, хар чадаарда хозалып эриввээндаа. Хачыл ол ынчаар кыржаң хат хүнзедир-ле үрүп хүнзээр, эрткен оруувусту кежээ хөрүктеп каапкан, хөлгевис чоруп чадап, шаг-ла болду.

— Далбыйны шагда болза орайга кирип тыртып-даа турдувус ийин — деп, хоочун механизатор Биче-оол Палышка аалынга чорувуста, чугаалап орду. Ооң аалының ишти Тамара Оюн пенсионер Сеңгил Оюн-биле иелээн 400 хойну кадарын орарлар. Ийи херээжен кижиге ол ажыл берге болбайн аан.

Час чүгээр эртип турза-даа, соок хат малга багай салдарлыг болуп турар. Ажыг кыштың эрткен малга соок хат, чывар берге болбайн аан. Өзүп келген хураганнарны безин дешкиледип, шаараш кажааже үндурер аргы чок: соок, аарый берзе канчаар. Чамдык малчыннарда чаш төл хорамчалыг-даа. Малчыннаа-ла бир чыл чедип турар Амур, Евгения Оюннарның (Самагалдайдан малчыннаары-биле керээлиг чедип келген) коданында хорамча бар.

— Аарый турар чаш төлдү мал эмчилериниң айтыышкынын ёзугаар эмнеп-ле тур бис — дей-дирлер.

— Баштайгы бергелерден корткаш, дедир ээптер бодавайн-дыр силер бе? — деп айтырарымга:

— Чок, ам-даа тутчур апаар, арта-ла кайывыс-даа коммунистер болгай бис. Эрги ажылывыска бирээвис — чолаачы, өскевис — бухгалтер турду, алыр акшадаа хөй турган болбайн аан...

Малчыннаар дээш изиг үзел оларны дөмей-ле сорук киирип, бергелерге торулдурбайн турар ышкажыл.

Район төвүнге чурттап чораан улуска солун, сеткүүлдаа хүннүң келбес, бо кыштагда чырык база ам-даа четпээн, движоктуг, масло, бензин база үстү бергилээр.

Малчыннаары берге ажыл, ылаңгыя аныяк-өскен оңу шала ойзу көрүп, оларның чамдыктары хоорайже шыгаап турар (күзезе, ажылдазыннар харын!), өскелери — кайда-даа чок болгулаар (ол черле хомуданчыл). Ол хүн мээң чораан аалдарымда хоочун малчыннарның ажытөлү аныяктар база хөй чорду. Олар ада-иезиниң херээн уламчылап, күзел-чүткүлүбиле малчыннай бергилээннер. Оларның бирээзиниң аалы бо. Анатодий Дүүрүң, Ирина Миндиң — олар малчыннаа-ла ам 14 чыл чеде берген. Кайызы-даа малчыннар ажы-төлүү. Иринаның авазы Күнзеңмаа Миндиң уруглары-биле кады малчыннап чоруур. Боду ангорлар (эвээш санныг) малдаг орар. «Чодураның» ангорлары өссүн-не деп йөрээл салып турдум. «Ийе, мен база черле кызын көрейн» деп, хоочун малчын мээң-биле чөпшээрежип кагды.

— Сөөлгү үеде малчыннар, бистерже, сагыш салыышкын улгатканы черле эки-дир. Хол дыңзыг ажылдаары-ла негеттинер. Төлдү менди алыр, дүтү хөйнү кыргыыр-ла болзунза, алыр орулгадаа бедик — деп, Ирина Шулуевна шын-на сеткилибиле чугаалап олур.

Бо кыштагда ийи-үш бажың, сакманчыларга бажың база бар. Малчыннарның чурттап орары шыдалдыг. Иринаның авазы чаа торгу хөвеңниг тон даарап олур (малчыннар хуралында көөрүмге уруу чаа тонун кедипкен чорду). Бирги кварталдың түңнели-биле Анатолий Дүүрүң база шаңнал алган болдур эвеспе.

Акша-шалың четчир. Солуннарны неделяда ийи катап эккеп турар. Эмчилер база келир, хан базыышкынын хынаар, эмнер-даа садар. Телевизорну малчыннар көрүп туралар.

— Тускай хеп-биле хандыры турары база эки. Шыдаар-ла болза, кандыызындаа ап болур, өйлеп албас база-ла малчыннар уруглары. Мерген хойда. Тамара-биле чугаалаштывыс. 570 хою дөгере оолдапкан. Бирги квартал түңнели-биле Оюп Мерген база шаңнатканган. Чоруунар чогузун-на, аныяктар! Эрткен чылын чаа-ла өг-бүле туткаш, малчыннап кирипкен. Баштайгы кыжын база багай эвес эрттирип алган. Бо коданда кудук чок, сугну сөөртүп эккеп турар. Чунар-бажың мында база бар. Автомагазин дүүн чаа-ла келгеш барган. Аъшчем аймаа дээш, керек чүүлдер бар болганын Тамара чугаалап берди.

Чугаалажып орар аравыста, бо № 1 бригаданың почтачызы (чоокта чаа ажылдап эгелээн) Байлак Луду чедип келди. Бо малчыннарда «Шын», «Тываның аныяктары» солуннар, «Здоровье» журнал бар.

— Мооң мурнунда солун чыглы бээр чүве. Ам харын неделяда ийи удаа келир-дир, ол эки — деп, малчын биске чугаалады.

— Библиотека улузу база суурдан кээп турар. Херек номнарны ап тур бис — деп, ол уламчылады.

«Чодураның» хоочун малчыны, ам буяныг дыштанылгада Максим Сувандиниң оглу Байыр Максимович акызы Каадыр-оол Сувандин база бир малчын Виктор Оюн-биле үжелээ аренда кереэзи-биле ажылдап турарлар. Хачылда оларның кыштаа бичии кода-суур дег апарган. Дөрт чурттылга бажыңы, чунар-бажың, кудук. Арендаторлар-биле керээ ёзугаар бажың-балгатты, улуг кажааны, чунар-бажыңны тудуп берген. Аныяк коммунист арендаторларның бирээзи Байыр-биле чай аразында чугаалаштывыс, 1989 чылда-ла арендаже шенеп кирген. Баштайгы чыл жып орарлар. Байыр биле Нинаның үш уруун кыргаавазы каяктажыр.

Чурттa, делегейде болуп турар болуушкуннар малчыны база хөлзедип турбайн аан. Аныяк коммунистиң хөй-ниити идепкейи бедик, чедимче чок үүлдерни ыыт чокка эрттирбес будуштуг кижи дээрзин оңу чоок билир кижилер чугаалап турарынга бодум база бүрүн каттыжар мен.

Дөрт чүс ажыг хою шуптуу хураганнапкан, чаш төл онча-менди. Бирги кварталдың түңнели-биле шаннатканган. Ол хүн аңаа чорувуста, арендаторларның кодан хоюн саргыга удур эм-биле чаштырып эмнеп турду. Совхоз төвүнден ясли-сад коллективинден шефчилер дузалажып келген.

Садыг хандырылгазында четпестер бар: бараан эвээш, уруглар хевн чок, амыдыралга чугула хереглеттинер сава аймаа, пес аймаа чок болурун малчын база чугаалап турар. Малчынның чагылгазын почтачы неделяда ийи удаа эккеп турар. «Шын», «Комсомольская правда», «Аргументы и факты» дээш, өске-даа бижидилгелер бар. Чурттап орар оран-бажыңында бүгү-ле херек чүүлдер бар. Телевизорну-даа көрүп орарлар.

«Чодураа» совхозта (директору Көгел Сувандин), профэвилел комитеди (даргазы Валентина Нурзат) малчыннарның социал амыдыралынче сагыш салып турар. Чарыштың түңнелин өй-шаанда үндүрер, мурнакчыларны шаңнап мактап, тнилекчилерни турисчи путёвкалар-биле база бо-ла шаңнаар. Малчыннарга суурга чаа оран-бажыңнарны эвлчет ёзугаар берип турар. Бо чылын безин 4-5 малчын бажың алган. Санаторий-курорттарже путёвкаларны оларга бирги эвлчегде бээр. Малчыннарның акша төлевирин улгаттырып, семиртилге дээш 40 хуу чедир немеп турары база эки.

Бопуймаа ДИРЧИН.

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Президентизи эш Михаил Сергеевич Горбачевка

Бистер, Совет Литваның улетпүр будүрүлгелериниң ажылчыннары болгаш албан-хаакчылары, девискээр аразының белүү деп адаттынып алган белүктен кээп турар ССРЭ-ниң улус депутаттарының бистиң амыдыралывыска холгаарлап кирип турарынга шиитпирлиг удурланып турарывысты медеглеп тур бис. Чурттуң бүрүн-будүн чоруун чарып үрээш, Балтикадан Кара далайга чедир «Улуг Литва княжествону» тургузарын кордап турар «Саюдисти» ол депутаттар бүгү таладыр деткип турар.

Оларны соңгуваан кижилернин амыдыралынга киржир кандыг эрге ол депутаттарда барыл? Мында чүү бооп турарын, ССРЭ хамаатызының эргезин кайы хире кызыл турарын, өске үзел-бодалдыг кижилерни канчаар истеп-сүрүп турарын база үндезин нациягa хамаарышпас кижилернің кайы хире бергелерге таваржып, литва ниитилелден үндүр ойлаттырып турарын эки билип албайн чыткаш, олар националистерге сүмелерин берип, оларның «демократиязынга» байыр чедирип турар. Бир эвес ол депутаттарга бистиң мында амыдыралывыс кончуг тааржып турар чүве болза, олар бистер-биле квартираларын солчуп алгаш, маңаа чурттап көрзүннер/ Ынчан оларга Литва ССР-ниң Дээди Совединин өмүзээзинде политиктиг авантюристерни деткинр хөөн чок апаар чадавас.

Демократия дээш туржуп турар ол депутаттар «Саюдистиң» болгаш ооң чазааның маңаа чаа диктатура тургузуп алыр деп турарын эскерип көөрүн күзевейн турар. «Саюдис» болгаш ооң чазаа радио, телевидение болгаш солуннарны эжелеп алгаш, чүгле боттарынга ажыктыг медээлерни парлап, дамчыдып турар. Оларның-биле чөпшээрешпес бүгү кижилерни, чонның дайзыннарды деп чарлап, ол-ла үеде ол кижилерни кара-бажыңнап болур хоойлуларны парламент хүлээп ап турар. «Саюдис» бодун Литваны баштап башкарып турар кара чаңгыс партия мен деп чарлай бээр хүн ырак эвес.

Мындыг бооп турар болуушкуннарны эвилел теви-дениезининң болгаш масс-алыг информацияның өске-даа чепсектеринің шыны-биле чырыдарын иегеп тур бис. Удурланыышкынга таварышпайн, боттарының орулгазынче кончуг дүрген бар чыдар авантюристерниң үүлгедиглер кылыры сонсазын.

Соңгаарзадып болбас хемчеглерни алырын болгаш маңаа президент эргелеп башкарылгазының зоназын тургузарын Силерден дилел тур бис.

ССРЭ-ниң хоойлу-дүрүмнерин тургузуп турар кижилерниң ол хоойлу-дүрүмнерни бо черде үрээрин өмээрежидип турары харадаанчыг-дыр.

ССРЭ-ниң бүгү хамаатылары, ССРЭ-ниң Дээди Соведининң депутаттары база үстүнде чугаалаашывыс депутаттарны сонгаан сонгукчулар танывысн алзын дээш бистиң кыйгырывысты парлаарыны диледивис.

ССРЭ-ниң Президентизи гш М. С. Горбачевка чоруткан чагаага Вильнюс хоорайның «Вильма» будүрүлге каттыжыышкынындан 41 кижи ат салган.

ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ СЕССИЯЗЫНДА

Палаталарның апрель 10-да болган каттышкан хуралынга «Херээженнерниң байдалын экижидер, ие-чаштың камгалаар талазы-биле чайладып болбас хемчеглер дугайында» айтырыгны сайгарып чугаалажыры уламчылаан. Хуралды ажыдың тура, Дээди Соведиң Даргазы А. И. Лукьянов бо айтырыг талазы-биле санал бээри-биле 16 херээжен болгаш 21 эр кижи аттарын бижиткен-дир деп дыңнадырга, залга хеглүг шимээн болган.

Херээжен чон дугайында эр улустуң сагыш салып турары черле өөрүнчүг-дүр. Маңаа эки үлегер-чижекти М. С. Горбачев көргүскен боор, чүге дээрге Президент херээженнер дугайында айтырыгны бирги ээлчегде чугаалажып көөрүнге хамаарыштыр кыйгырыгны Дээди Советке чоруткан деп, А. И. Лукьянов чугаалаан. Чурттуң амыдыралының чамдык талаларында байдал кайы хире-даа берге бооп турзажок, херээжен чонның ажыл, амыдыралының байдалын экижидер хемчеглерни алыры, чурттуң келир үедеги кижилериниң дугайында айтырыгны доктаамал кичээнгейиин төвунге тургузары ниитилелдиң бирги чергелиг хүлээлгези болур. Ол дугайын санал берген депутаттар оизалап демдеглеп турган.

Херээженнерниң, өг-бүленин болгаш ие-чаштың камгалаарының херектериниң талазы-биле комитеттиң даргазы **В. И. Матвиенко** бо айтырыг талазы-биле Дээди Советтиң доктаалыының төлевилелин таныштыргаш, ук төлевилелди бүгү комитеттерге болгаш комиссияларга сайгарып чугаалашканын, элээн хөй тодаргай чүүлдерни немей кииргенин чугаалаан. Чурттуң херээжен чонунуң ажылынын байдалдарын бир янзы көөрүнүң база амыдырал-чуртталгазын экижидерининң кайы хире чугула апарганын чугаалап тура, депутат ону бадыткаары-биле чамдык чижектерни көргүскен: чуртта 160 муң бичии уруглар школа-интернаттарда болгаш уруглар бажыңнарында турар, үгааны солуу болгаш четпес-дуруу уруглар-ның саны ийи миллион чоокшулап турар. Будүрүлге черлеринде ажылдап турар бир херээжен кижи бисте бир ээлчегде 7 тонна ажыг янзы-бүрү чүүлдерни хол-биле дажыглап турар, а Японияда ындыг көргүзүг чүгле 700 кг. дүнеки ээлчеглерде ажылдап турарларның хөй кезии херээженнер.

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы **Л. А. Воронин** доктаалда айыттынган хемчеглерни боттандырарынга чазак оске организациялар-биле кады 2,6-2,8 млрд. рубльди ам дээрезинде тускайлап бээр арганыг боон турар деп саналынга дыңнаткан. А бүгү хемчеглерни боттандырарынга 3,2 млрд. рубль негеттинин турар. Арткан түңнү 1992-1993 чылдарга чедир үндүрүп бээр кылдыр доктаадырын ол Дээди Советтен дилээн.

Өг-бүленин кижизидикчи ролюн бедидеринге хамаарыштыр янзы-бүрү саналдар үнүп турган. Чижээ, ие херээженнерге 6 шактыг ажыл хүнүн доктаадыр, бир хар четпээн уруглуг адаларны

XXVIII съезд: *сананлар, ооланлар, шүгүлмүчүлелер, сүмелер*

ОРУКТУ АЖЫТСА

«Партияның политиказының төвүнде — кижи». Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның Платформазының бир кезээн ынчаар адаан. Чаагай сорулгадыр. Ооң ындыг аттың база сорулганың-даа тыптып келгенин таварылга эвес деп бодап тур мен. Эде тургустунуушкун-на дээр бис, ол чамдык черлерде чүгле чүгаа кырында, а кижи боду кандыг-бир санал үндүргеш, ону-мону кылыйн дээрге, моондактар-ла хөй боор-дур. Маңаа бадыткал кылдыр бистиң Хайыракан суурдан чижектерден киирип көрейн: эрткен чылдарда-ла аъш-чем кылыр кооператив ажыдар деп бодап алдым. Шынын чугаалаарга, «Улуг-Хая» совхозтуң үш салбырында столовая чок, ажыл-албан кылып барган улус чеминиир чер тыппас, аштап хүнзээр.

Мээң күзелимни даргаларывыс дыка-ла деткээн, эки чүве бодап, планнап турар кижи-дир сен дидилер. Суурда почта чаа бажыңче көже бээрге, ооң эрги бажыңын айтырдым, бистиң чанывыста болгаш аңаа кооператив ажыдып алыр болза дыка эптиг. Оруктуң база белдири. Ону көдээ Совет күүскомунуң даргазы бербеди, бичии уругларга сүт кухнязы кылыр бис диди. Ооң канчаар боор. 6-7 чыл дургузунда аңаа хос туруп келген,—2 аал чурттаар бажыңче «шыгаай» бердим. База-ла бербейн барды, көдээ Совет күүскомунуң бажыңы кылыр бис диштилер. Ол чылдарда В. Тоидувай көдээ Совет күүскомунуң даргазы турду. Ам совхозта улусчу контроль бөлүүнүң даргазы апарган. Ол ам-даа эвес бажыңнарын «контрольдап» тур боор.

Шак ындыг шаптараазынарга таварышкаш, холум салдынды. «Аренда», «кооператив» деп үүлдерниң дугайын бүдүү номчуп, бодумга «хемчээп» каап чоруп тур-ла мен. Эрткен чылдың декабрьда эштеривис Тамара биле Алдын-оол Хирлигбейлер хаван азыраап кооператив тургузуп бердилер. Ооң мурнунда кады хөй, өшкү азыраап-дыр деп сүмележип турдувус. Өөренир урутларывыска-ла «үскеш» турар чордувус. А мээң сагыш-сеткилим дойлуп-ла чор. Даргамның харамнанган бажыңнары ээн хевээр тур-ла.

Шын харын, кооператив тургузарда хөй акша чээли херек. Ынчалза-даа кижи кайынам, сугже беленде халый бээр чүве деп. Боду хөй акшалыг болза, чегдинип тургаш канчаар: эгелей-ле бергей. Өске улустан канчап дорайтаар деп. Ынчангаш акша чээли алыр дугайында районнуң сан киллизинге-ле бардым. «Болурла чүве-дир, чүгле Уставтан парладып алыңар» дээн. Уставтың өртээн дыңнаап, өжүп бады бардым де. 7 ама саазында өртээ 140 рубль. Ону бодум чара парлап алыйн дээримге, хоржок, бербес болдулар. Айда алырым чүгле 130 рубль. Чаңырга олура парлап алыйн адырам дээш машинка база тыппадым. А эштеривис 140 рубль төлээш, парладып алган.

Уругларым көвей, өскүс дүңмаларым база бар, шупту улгаткан. Өөредир, өглээр-баштаар дээш, чарыдалдар-ла хөй. Чогум бодувуста мал-маганывыс база бар. Ынчалза-даа олар үге-даа четпес, ынчангаш кайнаар-даа «думчуум супла» тур мен.

Эрткен чылын совхозтуң кол зоотехниги-биле чугаалаштым. Ийи-Талга соңгаартан уксаалыг, төрүүр хунажынар садыл эккелген улус, оларны азыраар кылдыр 10-20-ни бээрин дилединдим. Хоржок, молдургалар азы бызаалар алырын сүмеледи. 10 шаа быза азыраарга, өртээ чүү боор. 50—60 баш быза-алар херек. Оларны канчап суур иштинге азырап шыдаар боор. А инек болза өске херек. Сүдү, быза-ларының өртээ, немелде деңзизи дээш орулгазы эки, чарылгазы барык дөмей.

Бо кыш ортузунда суурнуң чурттакчыларының хуралы болган. Аңаа совхоз директору ам-даа болза быза-алардан алыңар харын дээн. А соок, харлыг кыжын быза-ааны кым хенертен алыр боор. Чылыг кажаа, одек, мал чеми херек. Бо айтырыгны эрте чазын тургускан болза эки. Чай дургузунда белеткенип алгай-ла.

«Ажыл-агыйны экижидип алыр дизе, чүнү канчаарыл, сүмелеңер» деп саналдар, сүмелер киирер кылдыр хааржактардан конторага азып кагза кандыг деп. Ыытташпас боордан башка, улустуң бодалы, саналы-ла хөй-дүр ийин.

Эмин эрттир мурнавас-даа болза, дыка чыдып кагбас болза эки боор ийин деп бодаар-дыр мен. Ынча-дыка хая көрүп, коргуп-иргип-ле чораан херээ чүү боор, частырыглар черле турар-дыр ийин. Ынчан чораан өөренгей-ле. Айтыышкын бээр черлер-ле хөй-дүр: райкүүском, райпом, агроүлетпүр эвилели, обком-даа бар-ла. Ынча хөй аппаратты азыраан херээвис чүл, ажыын көргей. Даштыкыда ынча хөй командирлер чок болгаш оларның хөгжүп сайзырап турары магалыг боот турбаан бе? Кандыг-бир чүүлдү кылыр дээнде, аңаа документация дээш, чүгле айлар эвес, харын чылдар эрттирер-дир бис. Бо база бирээни чугаалап турар эвес ыйнаан.

Бисте Алдын-оол Хирлигбей арендаже кирер, мал азыраар дээш, материалдарны кыжын-на кезип, сөөртүп алыр бодаан. Чээли ак. шазын ап чадап турда, час келди. Хеминң дожу дүжерге, орук мунгашталыр болгай. Үш айның ажылы ола-дыр, 140 рубль-биле олар 7 амада парлаан Устав садып алган. Оларны көргеш, мээң холдарым база салдының тур. Хайыракан суурда мындыг-мындыг улус кооператив ажыдар, аренда-биле ажылдаар дээш чадажып тур бис. Азы ол-бо черлерде удуртукчуларның, специалистерниң «адыжын чараштаар» улус бис бе?

Девин чээли дугайын чугаладым. Ону бербезинең бир мындыг доктары бар боор чүве-дир. Чүл дээрге бир эвес ындыг-мындыг чүве болу бээр болза (өлүм-чидим азы кандыг-бир халап дээри ол ыйнаан) сээң өрең-ни «Улуг-Хая» совхозуң толээр деп хол үжүү эккээр болзунза, ынчан акша бээр бис дээр-дирлер.

А бо совхозувус бодунуң баш ажыг өрезин төлеп чадап тургаш, бистиң, ажылчыннарның, өрезин канчап төлээр чүвел? Элдеп аа.

Кооператив тургузуп турар кижи сеңемчилелдиг, оваарымчалыг-ла болгай. Күрстрахование чери база бар ышкажыл. Чээли алгаш, бүдүн өг-бүле кайынам, белеңде кырлы бээр чүве деп, бирээзин арткайла.

Чаа үүлдү деткиир деп бодаар болза, бергелер турбас чүве-дир ийин. Черле бо-ла көрүп чоруурга, эки чүвениң оруу муңгаш боордур. Багай чүвеге кандыг-даа тайылбыр, чарыгдал херек чок. Даштыкыны дыка өттүнүп турар апардывыс, үен-даян секс, өлүмнерлиг кинофильмнер, эвеген чанагаш хереэженнер көргүзер, чараш уруглар конкурузу дээш-ле баар-дыр бис. Оон тараа-даа үнүп келбес, кижилер-даа тотпас. Ол хиреде ындыг бак ёралыг үүлдер (мен-не ынча дээр мен) амыдыралывысче дораан-на шургуп кирип келди ышкажыл! Аныяк-өскеннер ону көргеш, өттүүлүп, кижи дыңнаар аргажок дерзин үүлгедиишкиннерни кыдып турарын көрүп, дыңнап тур бис. А ол-ла дашпыкының тараа тарыырын, мал-маган остүрерин — эки аргаларын чүге өөренип, ажыглавас чүвел? Чүгле багын өттүнер аан.

Бистиң чурттаар бажыңнарывыс безин оттуг-ыяш хааржактары ышкаш домейдомей. Амыдыралывыс база-ла ындыг, шоолуг ылгал чок. «Улуг-Хая» совхозтуң специалистери ол-бо ажылагыйларже чоруп, арга-дуржулга солчуп. Саян арты безин ашкаш келир. Ынчангаш келгештиң-не ол чүве мындыг, бо чүве мындыг, моозу магалыг-дыр деп чугаалап-ла келир. Дуржулга солчуру чүгле чугаа-биле доостур. Ону ажыглавастыр. Ынчангаш бисте «аренда», «кооператив» деп сөстер аңаа-ла хуралдарга чараш сөстер апарган эвес бе?

Ам партияның XXVIII съездизинге Платформаны номчуп, таныжып, ону деткиип тур бис. Ында дыка-як үүлдерни чарлаан-дыр, ылыр деп турар-дыр. Че, олар чараш сөстер, план болуп артпазын дээш, ийи холувус сывыриып каапкаш, ажылдаалыңарам. Чүгле удуртукчуларывыс биске дузалашсын, деткизин, чонуң ажыл, амыдыралы-биле чурттасын, бергелерге, чедиишкиннергедаа кады чоруулуңар, чаңгыс сеткилдиг аан.

Мен от-бүлем-биле кооператив ажыдайн дээш. Мээң дузалажыкар, совхозумнуң дирекциязы, профком, көдээ Советтиң күүскому, сан-хөө черлери, мээң күзелимни билип көрүңер. Совхозумга, күрүнемге, бодумга эки чүве кылыйн дээш.

Людмила БАЙЫР-ООЛ.
«Улуг-Хая» совхозтуң ажылчыны.

ПАРТБИЛЕДИН ЭГИТКЕН

Аппаратчыларның кара туразында ажылалындан ону камгалаарының дугайында дилеглиг ооң чагаазын сайгарары дыка берге болган. Ооң судка киирген хомудалын Кызыл хоорайның улус суду ам-даа сайгарбышаан.

1972 чылдан бээр СЭКП кежигүнү Ш. С. Очурну чылдагаан чок чеңге ажыл ускени, бодунуң бүрүүзүн билинмээни дээш, аңаа бүзүрел чогүн илередип, С[illegible]нин Ажаалга банкызының Тывада республика эргелелиниң партия эге организациязының коммунистериниң хуралы шыгыы доңгулар деп шиитпирлээн. СЭКП хооркому ону партиядан үндүрер деп өскерткен. СЭКП обкомунга Ш. Очуп хомудал киирген соонда, коммунистиң херээн катап көөру-биле эгиткен. Катап болган хуралга олурушкаш, эге организациязының коммунистери хооркомунуң шиитпирин деткээниниң хереченизи болдум. Коммунистер шупту ажын чылдагаан чок черге ажыл ускен, бүрүүзүн билинмейн, бодун агартып турар деп чаңгыс үн-биле бүрүүдашын турдулар. Ш. Очур база чылдагаан чок черге ажыл шагы үспээн мен деп балыткаарын кызыдып турду. Ону ажылдан, СЭКП кежигүнүнден үндүргении күш-ажыл камгалалы болгаш айыыл чок чоруктуң инженери тургаш, четпестерни сойгалап, ол талазы-биле хемчеглеп алыры-биле негелде кылып, эргелелдиң удуртукчуларын амыралтайга турганы, оон үнген маргылдаалар дээш кызыышкын кылдыр Ш. Очур санап турду. Болүк эштериңге ол часкаш күш четпейн барды.

СЭКП обкомунуң бюрозу Ш. Очурну партия кежигүнүнден үндүргенин катап сайгарып, аңаа онаагаан хемчегни күш чок болгаш, ооң бүрүүзүн миннип, моон соңгаар бодун бүрүүдалы бээр чүүлдерни болгунбас дээнин кичээнгейге ап, партийжи билетти дедир эгилип, шыңгыы доңгулдаңы бээр деп шиитпирлээн. СЭКП кежигүнүнге артар эргезин коммунист Ш. Очур челип ап шыдаан-даа болза, ол бүгүнге чедип ажыл чок, суд сайгарылгазы доостурун манап, муңчулуп чоруп турар.

Кызыл хоорайның улус суду ооң хомудалын бир удаа сайгарып көргеш, Ш. Очурну ажылга катап ажылладыр, ажыл чок үезинде ооң когаралын ССРЭ-нин Ажаалга банкызының Тывада республика эргелелинден эгидер деп шиитпирлээн. Суд түн шиитпири күүседиишкинээ. Эргелелдиң удуртулгазының хомудалы-биле Тыва АССР-ниң Дээди суду хоорайның улус судунуң кылган сайгарыгазын хынап көргеш, ону күш чок болдурган, катап сайгарары-биле хоорай судунче эгиткен.

Херектиң ужуру мындыг: Республика эргелелинин удуртулгазы Ш. Очурну Шагаан-Арыгже командировкаладып чорудары-биле дужаалды август 9-та үндүрген. Август 10-да Шагаан-Арыгже чоруур тургаш, билет чок болганы-биле Ш. Очур чогуур үезинге чоруп шыдаваан. Билет садып ап чадашкаш, август 10-да хүүда машиназын септеп алгаш, 11-ниң хүнүнде бодунуң машиназы-биле Шагаан-Арыгга четкен. Ажаалга банкызының район киллизиниң эргелекчизиниң хүлээлгезин күүседип турган В. Б. Маманны дүштекинин 12 шакка чедир манаан. Ол үеде В. Маман районнуң күүсекчи комитединге ажыл аайы-биле чораан. Дүштекинин 12 шактан кежээ 5 шакка чедир олар иелээн ажылдан хүнзээн. Ажыл доозулган соонда, В. Маман Ш. Очурнуң командировкалаан дугайында шынзылганызынга ол август 10-да келгеш, 11-де чоруткан кылдыр демдеглеп берген.

Амгы үеле кайы-даа тала: Ш. Очур бодуп-даа, Ажаалга банкызының удуртулгазы-даа Ш. Очур ол хүннерде каяа, каш шакта чүнү кылып чорааның, минута санап, бадыткаарын орадажып турар. Ол мартылдааның канчаар төнери суд органнарының хереэдир.

Бо күш-ажылчы маргылдаадан Ажаалга банкызының республика эргелелиниң удуртулгазының, ында хөй-ниити организацияларының ажылында ала-чайгаарлаар хөөн турган-дыр деп эскерип болур. Ону дараазында чижектер-биле бадыткап болур. Ш. Очурнуң Шагаан-Арыгже командировказын баш бүрүнгаар белеткевээндир. Бир эвес ажылдакчызын даарта дораан командировка чорудар дээн болза, ооң Шагаан-Арыгга канчаар чедип ап болурунуң аргазын көөр үжурлуг турган. Ажаалга банкызының район киллизиниң удуртукчузу турган В. Маман чүге Ш. Очурнуң келген хүнүн шынныы-биле демдеглеп бербээнил? Эргелелде профэвилел комитеди чүгле профэвилел кежигүнү эвес, а профэвилел комитедер деп шиитпирлээн. Суд түн шиитпири күүсеттинимээ. Эргелелдиң удуртулгазының хомудалы-биле Тыва АССР-ниң Дээди суду хоорайның улус судунуң кылган сайгарыгазын хынап көргеш, ону күш чок болдурган, катап сайгарары-биле хоорай судунче эгиткен.

Херектиң ужуру мындыг: Республика эргелелинин удуртулгазы Ш. Очурну Шагаан-Арыгже командировкаладып чорудары-биле дужаалды август 9-та үндүрген. Август 10-да Шагаан-Арыгже чоруур тургаш, билет чок болганы-биле Ш. Очур чогуур үезинге чоруп шыдаваан. Билет садып ап чадашкаш, август 10-да хүүда машиназын септеп алгаш, 11-ниң хүнүнде бодунуң машиназы-биле Шагаан-Арыгга четкен. Ажаалга банкызының район киллизиниң эргелекчизиниң хүлээлгезин күүседип турган В. Маманны дүштекинин 12 шакка чедир манаан. Ол үеде В. Маман районнуң күүсекчи комитединге ажыл аайы-биле чораан. Дүштекинин 12 шактан кежээ 5 шакка чедир олар иелээн ажылдан хүнзээн. Ажыл доозулган соонда, В. Маман Ш. Очурнуң командировкалаан дугайында шынзылганызынга ол август 10-да келгеш, 11-де чоруткан кылдыр демдеглеп берген.

Амгы үеле кайы-даа тала: Ш. Очур бодуп-даа, Ажаалга банкызының удуртулгазы-даа Ш. Очур ол хүннерде каяа, каш шакта чүнү кылып чорааның, минута санап, бадыткаарын орадажып турар. Ол мартылдааның канчаар төнери суд органнарының хереэдир.

Бо күш-ажылчы маргылдаадан Ажаалга банкызының республика эргелелиниң удуртулгазының, ында хөй-ниити организацияларының ажылында ала-чайгаарлаар хөөн турган-дыр деп эскерип болур. Ону дараазында чижектер-биле бадыткап болур. Ш. Очурнуң Шагаан-Арыгже командировказын баш бүрүнгаар белеткевээндир. Бир эвес ажылдакчызын даарта дораан командировка чорудар дээн болза, ооң Шагаан-Арыгга канчаар чедип ап болурунуң аргазын көөр үжурлуг турган. Ажаалга банкызының район киллизиниң удуртукчузу турган В. Маман чүге Ш. Очурнуң келген хүнүн шынныы-биле демдеглеп бербээнил? Эргелелде профэвилел комитеди чүгле профэвилел кежигүнү эвес, а профэвилел комитедиңиң кежигүнүн ажылдан үндүрер дээш, дилээнге шын дошшээрелди берген бе дээрзинге хамаарыштыр судтуң айгарылгазында чигзиниишкин база бар.

Ш. Очур бодунуң талазындан шын эвес чүүлдерни база кылган. Бир эвес автобус биледи ол хүннерде чок турган болза, ону шынзыткан документиниң автовокзалдан кылдыртып алыр турган. Август 10 үезинде автобустарга билеттер каш көнүк бурунгаар саттынган. Ш. Очур билет садып алыр деп турган хүннерде билеттер чок турган дээрзин автовокзалдың ажылдакчылары судка шынзыткан. Оон ыңай, бодунуң удуртукчуларынга Ш. Очур кайда, чүнү канчаа чоруп турарын дыңнадып каар турган. Эргелелде күш-ажылдың сагылга-чуруму кошкак турганы-биле коммунист Ш. Очур бодунуң кайда чоруп турарын удуртукчуларынга дыңнатпайн туганы чадавас. Коммунист кижиниң талазындан ол эки эвес чүүл боору чугаажок.

Бо маргылдаадан кандыг түңнелди үндүрүп болурул? Ажаалга банкызының республика эргелелиниң коммунистери корум-чурум дээш демиселди бодунуң эжин СЭКП кежигүнүнден үндүрер хемчегден эвес, коммунистиңнең ара-зынга кижизидилге ажылын күштелдиреринден, бот-боттарындан негелделиг болур чоруктуң тургузарындан эгелээр турбаан бе?! Коммунист эжин СЭКП кежигүнүнден үндүрүп алыры эң белең оруктур. Бир талазында Ш. Очур ооң мурнунда СЭКП кежигүнүнден ындыг белең үндүртүптер хире партийжи чүүлүм хажыттаан кижи-дир. Партия нарын байдалга ажылдап, демисежип турда, ооң одуругунга артар күзелдиг, эде тургустунуушкун дээш демисежип турар коммунист бүрүзү дээш шыңгыы түңжүр үжүрлуг бис. Ш. Очур СЭКП-ге арттырып каарын дилеп турган. Партияның ат-алдарын бүжартадып турар чамдык кижилерге дең-нээрге, бо коммунисте ындыг чүве чок. СЭКП-ниң хүрээлениң быжыглаар дээш ажыл чүгле кеземчеге эвес, а кижизидилге дээш өске-даа партийжи туруштарга болур үжүрлуг.

Ооң ыңай, суд Ш. Очурнуң бүрүүзүн тодаратпаанга, ону СЭКП-ден үндүрүп болур турган бе?

Шангыр-оол СУВАН.
(«Шынның» корр.).

БАДЫЛААРЫНЧЕ ЧАЛАДЫМ

Эргим редакция! Силерниң солунуңарны дамчыштыр республика эмнелгезинде травматология салбырының эргелекчизи Виктор Александрович Верещагинге сеткилимниң ханызындан четтиргеним илередип, эмчиниң ажыл-ижинге моон-даа соңгаар улуг чедиишкиннерни күзээр-дир мен.

Бодум Ак-Довуракта чурттап ажылдап турар мен. 1985 чылда бергедеп божаанымдан уруумнуң ийи талакы будунуң шүнчүктериниден уштунгактыг болган. Сөөлгү ийи чыл иштинде улуг эмчи ийи нарын кезиишкинни кылып, уруумну бут кырынга туруп кылаштап турар кылдыр эмнеп каанынга өөрүп тур мен.

В. А. Верещагинге чүгле бистер, иешкилер эвес, өске-даа аарыг улустар кестириишкинден сегип үнүп турар.

Олар база ол эмчиге мөгейип чоруурлар.

Мен солундан номчуп олурарымга, ол эмчини Кызылдың 870 девискээр соңгулда округунуң талазы-биле РСФСР-ниң улус депутадының кандидадынга депшидип турар болду. Ол мээң дыка өөрүнчүг-дүр. В. А. Верещагинге эмнеткен кижи бүрүзүнге өөрүнчүг болур ужурлуг. Эмчи чонның кадыы дээш дүн-хүн чокка ажылдап турар. Мен бодум хуумда ол соңгулда округунуң соңгукчуларын В. А. Верещагин дээш бадылаашкынны бээрин кыйгырдым.

Ларяса САТ.

Николай Логинович Гуляев «Тыва кобальт» комбинадында транспорт цегинде слесарьлап ажылдап турар. Ол аңаа 16 чыл болган, дөрткү разрядтың слесары. Септелге мастерскаязынга келген машиналарны эки шынарлыг, дүрген септеп, ажыглалга киирериниче оон сагыш салып турарындан бо коллективтиң чолаачылары будүрүлге планын ажыр күүседип келген.

Николай Гуляев бедик шынарлыг септекчилериниң одуруунга кирген. Ооң чүткүлдүг күш-ажылын администрация үнелеп көргеш, коллективтиң хүндүлел самбыразынга каш удаа киирген болгаш өртектиг белектер-биле шаңнаан.

ЧУРУКТА: Н. Л. Гуляев ажыл үезинде.

Алексей СОДУНАМНЫҢ фотозу.

АТЕИСТИГ АЖЫЛДЫ ҮЕНИҢ БАЙДАЛЫНГА ДҮҮШТҮР

Хүрээ-хиит дугайында айтырыг мооң мурнунда чидии-биле тургустунуп келген болгаш ону шиитпирлээринге партил органнары шаптыктап турган дээн сеткил-хөөннер турганы чажыт эвес болгай. Ийе харын,ол үеде чамдык дадагалзаашкыннар турганы чөп, чүге дээрге тыва чон алызы-ла чүдүлгеге ынаныг кончуг ынак эвес, аңаа көөрде чаңчылдарга кончуг ынак, ону сагыыр, хүндүлээр чон. Ооң үжүдэн чүдүлегиг кижилериниң саны кончуг аазаш, тускай ниитилели бээри чок турган.

Чүдүлегиг кижилериниң совет органнарга бүрүткеттинген тускай ниитилели чокта, хүрээ тудар дугайында айтырыг үндезин чок апаар болгаш аңаа кым-даа чөпшээрел бээри берге турган. Хамыкы үжүр хоойлу-дүрүмнү шын сагыырындa, ону хүндүлеп билиринде. Ооңбиле чергелештирер, биө эвес коммунист деп кымыл ол деп алыр болза, ол бир-ле дугаарында, бодуңуң идейлиг үзел-бодалының аайы-биле шажын-чүдүлгениң идеологиязынга удурланышкак идеологияның кижизи-дир. Ол атеистиг ажылдарны кылып чорудар үжурлуг кижи ышкажыл.

Ынчалза-даа кижилериниң үзел-бодалы дээш партия кажан-даа ынып-кыйышкыны кылбайн турган. Кижилериниң чүдүүр-чүдүвезин азы атеистиг ажыл чорударын, оларның боттарының хүрээ дээрзин Конституцияда бечин айтып каан. Маркс-даа, Ленин-даа чүдүлегиниң күш-биле үзуткап чок кылып үзаптарынга удур турган болгаш социалистиг ниитилелдиң эң бедик үе-чадазында, кажан кижилериң үгаан-медерели эртемге үндезилеттинген үзел-бодалга келгенде, ынчан шажын-чүдүлгениң хөрээ чок апаар деп үгаадып чорааннар.

Ынчап кээрде бистиң ниитилеливистиң амгы үе-чадазында күүнеңиң хүрээхиитке, шажын-чүдүлгениң амгы үениң үндезин айтырыгларына хамаарылгазы кандыгыл? Кандыг айтырыгларга бодалдар дүгжүп турарыл, а кайда чаңгыс аай эвес болуп турарыл? Биртээ, хүрээлер чер-черде тургустунуп турар чүве болганда, аңаа удур атеистиг ажылдарны чорутkан херээ бар бе? Мындыг хевирлиг айтырыглар тургустунуп келири чугаажок.

Чүүң-даа мурнуда «Шажын-чүдүлге деп чүл?» деп ниити билиишкинден чугаавысты эгелеп көрейн. Ол дээрге өөредиг, үзел-бодалдыр. Ынчангаш ол идеология болуп, идеологтуг ажылдың бир кезээ кылдыр илереп турар. Бир-тээ, өөредиг чүве болганда, ол социал болгаш материалдыг баазалыг, иттинип үнген достуг, салган сорулгазын боттандырар идеелдиг хөрүүнүг болур үжүдэлуг. Кижи төрүттүнгеш-ле, чүдүлегиг апарбас, кижи бүрүзү, ону чеже-даа өөредир болза, шуптузу чүдүлегиг болу бербези билдингир. Шажын-чүдүлгениң эң-не тергиидеп турган үелеринде бези аңаа бүзүревейн чораан кижилер хөй дээрзин төөгү бадыткап турар. Ынчал кээрде шажын-чүдүлге кижиниң иштики сагыш-сеткилиниң илерээшкини, негелделхереглели, үзел-бодалы болур-дур. Кижиниң үзел-бодалы база-ла аңаа чөрөн тыптып келбес, ол долгандыр турар боттуг чүүлдериниң салдары-биле хевирленип тургустунар. Ындыг чүүлдерге чүлер хамаарыжып болуруул? Ол — ниитилел тургузуу, долгандыр турар бойдус боон болуур.

Ниитилелде азы бойдуста болуп турар болуушкуннарга хандыг анализ бээринге, ону тайылбырлаарынга билиг, үгаадыг херек. Өскээр чугаалаарга, тускай өөредиг херек. Ындыг өөредиглериң бирээзи ниитилелде, бойдуста болуушкуннарны азы химиктиг бүдүмелдериң ооң-биле холбашкан болуушкуннарын шажын-чүдүлгениң билиишкиннери-биле тайылбырлаарын оралдашкан бурганга чүдүүрүнүң өөредии болуур. Бодуңуң тыптып келген үе-чадазын алыр болза, ол өөредиг эрте-бурун шагга онаажыр болгаш ниитилелдиң чоорту хөгжүп, сайзырап келгенинiң аайы-биле ону тергиидекчи ангылар бодуңуң идеологиязы кылдыр ажыглап келгени билдингир болгай.

Бир-тээ, шажын-чүдүлге өөредии идеология чүве болганда, ол масса-чонну үгаанмедерелиниге салдар чедирер деп чүве билдингир ышкажыл. Эртем-техниканың шапкын хөгжүлдезиниң ачызыында, бурган өөредии бодуңуу шаандакы ышкаш тергиидекчи туружун чидирипкени чугаажок. Ынчалза-даа ооң салдарынга алзыпкан азы алдын чоруур кижилериниң үгаан-медерелинде, үзел-бодалында ол артпышаан. Шынап-ла, Карл Маркстың чугаалааны ышкаш: «Шажын-чүдүлге чонуң үгаанын албаарадып турар». Ынчангаш партияның салып турар сорулгазы чүл дээрге, чүдүлегиг кижилерге, хүрээ-хиитке-даа эвес, а ол кижилериң эрге-ажыктарынга удур, хоойлу-дүрүмге дүүшпес шажын идеологиязынга удур демиселдi кошкатпас дээрзин үгаан билип алыры эргежок чугула.

Ниитилел хөгжүлдезиниң чамдык үе-чадазында шажын-чүдүлге культура болгаш үгаан-медерел сайзыралының кодурлуушкуунуге кандыг-бир депшилгелиг рольду ойнаанын чугаажок. Шаг-шаа-биле турбас деп чүве бар болгай. Ооң-биле кады ниитилелдиң хөгжүлдези улам чаа үе-чадага келген. Эртемге чаа-чаа, маргылдаа чок улуг ажыдыышкыннар болуп, ол хөгжүлде улам-на сайзырап келгенинден кижилериң долгандыр турар чүүлдерже көрүжү, үзел-бодалы бир-ле бодаар мен. Төөгүзүү чок чоп, ниитилел тургузуу-даа чок, харын ону чаартыы ажыглап тургаш, чаа төөгүвүстү тургузуп ап турар бис.

Эрткен төөгүвүстү эргиинге артыышкыннары кылдыр чаңгыс талалай көре бербейн, ооң чүүлдерин амгы үениң байдалдарынга чөптүг ажыглаарынга таарымчалыг байлалды бистиң чуртувуста болуп турар эде тургустунуушкун берген дээрзин онзалап айытса чогуур. Бир эвес ындыг байдал чок турган чүве болза, хүрээ-хиит, шажын-чүдүлгеге хамаарыштыр амгы айтырыглар шуут тургустунимайн барып болур дээниң негелде-хереглелдерииге дүгжүп турары маргыш чок.

Ылаңгыя бүгү делегейге тайбынны камгалаары, бойдусту камгалаары, кем-херек үүлгедир чоруккa удуп турмуру, буяанныг сагыш-сеткилди оттурары дээн чижектиг делегей үжүр-уткалыг айтырыгларны шиитпирлээринге чүдүлегиг кижилерниң идепкейлиг киржилгези база эргежок чугула. Ынчангаш бисте болуп түгдүр эде тургустунуушкуну эчизинге чедирер дээш, бүгү күштерни каттыштырып турар үжүру-даа ында. Ол херекке боттарының салыышкынын шажын-чүдүлгениң төлээделчилери, чүдүлегиг кижилер база идепкейлиг киргиштирип, ниитилел хөгжүлдезиниге үлүүн киирип турары чажыт эвес. Ылаңгыя улуг хоорайларда, эвилелдешкен, автономнуг республикаларда, областарда болуп турар чүүлдерни, болуушкуннарны солуп, сетчүүлдер, телерадио калбаа-биле чырыдып турарын бүгү кижилер көрүп, номчуп турар. Ынчангаш шажын-чүдүлгениң ол черлерде болуп турар чүүлдерни бистиң республиканың чурттачыларының, ылаңгыя тыва кижилериниң, сеткил-сагыжын база дүвүреди-бергени чугаажок. Маңаа хамаарыштыр чүнү чугаалаар болуруул?

Бистиң чуртувуста чүдүлгелиг кижилериниң барык тозан ажыг хуузу совет үеде төрүттүүген совет хамаатылар. Аңаа бистиң республиканың хамаатылары база хамааржыр апаар. Чүдүлегиг кижилериниң хөй кезии күш-ажылчы коллективтерде ажылдап турар болгаш Совет күрүнезиниң иштики, даштыкы политиказын идепкейлии-биле деткип турар. Моон мурнунда чылдарда безин 30 хар чедир пазылыг чүдүлегиг ажылдакчыларның 62 хуузу социалистиг чарышка киржип, 34 хуузу коммунистиг күш-ажылдың шалыпчызы деп хүндүлүг ат дээш демиселжип турган. Бүгү чүдүлегиг кижилериниң бежен ажыг хуузу үеэди эртем чедип алыр күзелин илереткен. Ынчалза-даа шупту чүдүлегиг кижилер ындыг эвес, оларның чамдыктары хөй-ниити болгаш бүдүүлге ажылындан оспаксыраар, хагдыычак амыдыралдыг.

Бистиң республикада байдал база бир янзы. Бисте дыка хөй аймак-сөөк кижилер чурттап турар, оларның хөй кезии чүдүлге чок. Ынчалза-даа Кызыл хоорайда, чамдык районнарда чүдүлегиг, харын-даа чайгылчак кижилер ам-даа бар, ынчангаш дүрүм ёзугаар бүрүткеттинген үш чүдүлге болуктери турган, ам оларга немей база бир болук — сарыг шажын болүү тургустунганы ол Оон аңыда кайда-даа бүрүткеттинмээн чажыт болуктер база бар. От болүктерге барып сагыл четтирип турар кижилерни алыр болза, олар ындыг кончуг хөй эвес (10—20 тыштанмыр хүннерде 40—50 чеде бээр) болдуу-ла улуг назылыг херээжен улус боон турган. Бистиң чуртувуска хүрээ-хиитти күрүнеден аңгылап каандан башка, ону шуут узуткап чок кылдырынче кажан-даа кыйгырбаан. Шажын-чүдүлге, өөредилге, философчу бодалдар кижилерни угаан-сарыылдыг, көөргээчел чоруктарже кыйгырып турар чүве болганда, ындыг идеелларның амгы үениң негелде-хереглелдериниге дүгжүп турары маргыш чок.

Ылаңгыя бүгү делегейге тайбынны камгалаары, бойдусту камгалаары, кем-херек үүлгедир чоруккa удуп турмуру, буяанныг сагыш-сеткилди оттурары дээн чижектиг делегей үжүр-уткалыг айтырыгларны шиитпирлээринге чүдүлегиг кижилерниң идепкейлиг киржилгези база эргежок чугула. Ынчангаш бисте болуп түгдүр эде тургустунуушкуну эчизинге чедирер дээш, бүгү күштерни каттыштырып турар үжүру-даа ында. Ол херекке боттарының салыышкынын шажын-чүдүлгениң төлээделчилери, чүдүлегиг кижилер база идепкейлиг киргиштирип, ниитилел хөгжүлдезинге үлүүн киирип турары чажыт эвес. Ылаңгыя улуг хоорайларда, эвилелдешкен, автономнуг республикаларда, областарда болуп турар чүүлдерни, болуушкуннарны солуп, сетчүүлдер, телерадио калбаа-биле чырыдып турарын бүгү кижилер көрүп, номчуп турар. Ынчангаш шажын-чүдүлгениң ол черлерде болуп турар чүүлдерни бистиң республиканың чурттачыларының, ылаңгыя тыва кижилериниң, сеткил-сагыжын база дүвүреди-бергени чугаажок. Маңаа хамаарыштыр чүнү чугаалаар болуруул?

Бистиң чуртувуста чүдүлгелиг кижилериниң барык тозан ажыг хуузу совет үеде төрүттүүген совет хамаатылар. Аңаа бистиң республиканың хамаатылары база хамааржыр апаар. Чүдүлегиг кижилериниң хөй кезии күш-ажылчы коллективтерде ажылдап турар болгаш Совет күрүнезиниң иштики, даштыкы политиказын идепкейлии-биле деткип турар. Моон мурнунда чылдарда безин 30 хар чедир пазылыг чүдүлегиг ажылдакчыларның 62 хуузу социалистиг чарышка киржип, 34 хуузу коммунистиг күш-ажылдың шалыпчызы деп хүндүлүг ат дээш демиселжип турган. Бүгү чүдүлегиг кижилериниң бежен ажыг хуузу үеэди эртем чедип алыр күзелин илереткен. Ынчалза-даа шупту чүдүлегиг кижилер ындыг эвес, оларның чамдыктары хөй-ниити болгаш бүдүүлге ажылындан оспаксыраар, хагдыычак амыдыралдыг.

Бистиң республикада байдал база бир янзы. Бисте дыка хөй аймак-сөөк кижилер чурттап турар, оларның хөй кезии чүдүлге чок. Ынчалза-даа Кызыл хоорайда, чамдык районнарда чүдүлегиг, харын-даа чайгылчак кижилер ам-даа бар, ынчангаш дүрүм ёзугаар бүрүткеттинген үш чүдүлге болуктери турган, ам оларга немей база бир болук — сарыг шажын болүү тургустунганы ол Оон аңыда кайда-даа бүрүткеттинмээн чажыт болуктер база бар. От болүктерге барып сагыл четтирип турар кижилерни алыр болза, олар ындыг кончуг хөй эвес (10—20 тыштанмыр хүннерде 40—50 чеде бээр) болдуу-ла улуг назылыг херээжен улус боон турган. Бистиң чуртувуска хүрээ-хиитти күрүнеден аңгылап каандан башка, ону шуут узуткап чок кылдырынче кажан-даа кыйгырбаан. Шажын-чүдүлге, өөредилге, философчу бодалдар кижилерни угаан-сарыылдыг, көөргээчел чоруктарже кыйгырып турар чүве болганда, ындыг идеелларның амгы

Шажын болгаш үе

далы бир янзы апарган. Ынчангаш шажын-чүдүлге өөредии бодуңуң тергиидекчи салдарын чидирип, чаа үе-чада, материалистиг угаанболдаашкынның үези келгеш.

Бистер ам ындыг үе-чадага ажылдап, чурттап чоруур бис. Ынчалза-даа кижилериниң угаан-бодалында эрткен төөгүвүстен артып калган чүүлдер ам-даа бар. Чогумма ооң үжүн чамдык кижилериниң талазындан хүрээхиитти оода чадаавда культураның төөгүзүү кылдыр катап тургусса чүл деп айтырыгны кодурүп турган үжүруында деп бодаар мен. Төөгүзүү чок чоп, ниитилел тургуз

«Күш-ажылдың хоочуну» медаль-биле шаңнаар дугайында

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыы

(Төнчүзү. Эгези № 84 «Шында»).

Синрин Мария Кирилловна — Тыва АССР-ниң Садыг министерствозунуң садыг-белеткел баазазының кадрлар килдизиниң начальниги.

Синрин Херел-оол Сергеевич — Тыва профоблчөөлдиг инструктору.

Сорокина Евдокия Васильевна — пенсионер.

Субботина Ольга Ипатовна — Тыва АССР-ниң Ишкин херектер министерствозунуң орт камгалал килдизиниң бухгалтер-экономизи.

Тамбочик Галина Никитична — № 16 ясли-садиктиң кижизидикчизи.

Толстых Лидия Николаевна — № 14 ортумак школаның башкызы.

Тришканева Валентина Арсентьевна—Тыва АССР-ниң Агроүлетпүр эвилелиниң бухгалтер болгүнүң үчүдүнүң башкарыкчы экономизи.

Тюков Федор Зоотеевич—«Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкынының механизация эргелелиниң экскаватор машинизи.

Харченко Галина Александровна — № 7 ясли-садиктиң кижизидикчизи.

Хасанович Лидия Федоровна — КПТУ-4-түң улуг башкызы.

Хөвенмей Мария Думатовна — «Бригантина» клубунуң педагог-организатору.

Чербакова Мильда Владимировна — хоорайның харылзаа белдириниң ажылчыны.

Черданцева Екатерина Ивановна — уран үүл училищезиниң ажылчыны.

Черевко Илья Николаевич —«Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкынының автотранспорт бүдүрүлгезиниң чолаачызы.

Чередниченко Нелля Александровна — № 15 ортумак школаның библиотекары.

Чупка Елена Николаевна —«Тыва суг мелиорация» каттыжыышкынының механизация эргелелиниң кол бухгалтери.

Чучалова Вера Ивановна —Тыва АССР-ниң Садыг министерствозунуң садыг-белеткел баазазының склад эргелекчизи.

Юферова Любовь Ивановна — № 16 ясли-садтың эргелекчизи.

Юшкова Антонина Андреевна — КПТУ-4-түң бүдүрүлге өөредилгезиниң мастери.

КЫЗЫЛ РАЙОНДАН

Данилина Эльвира Давыдовна — Тыва электри четкилериниң ажылчыны.

Лышова Александра Петровна — холушкак садыгның ажылчыны.

Кур-Чер участок эмнелгезиндеи

Даидар Валентина Серенович — повар.

Донгак Чудур Кыртышпановна — эмчи сестразы.

Куулар Чечеймаа Демчиковна — санитарка.

Ондар Кертик Баянсановна — эмчи сестразы.

Кара-Хаак ортумак школазындан

Базыр-оол Солаан-оол Кыргысович — башкы.

Бүрүнеи Пахайра Мандар-ооловна — ажылчын.

Нурсат Сара Кыргысовна — кижизидикчи.

Севек Дыртый-оол Чоодуевич — интернат эргелекчизи.

Сүгежик Байытты Базыровна — библиотекарь.

Тарган Күнзенмаа Салчаковна — башкы.

Чербиниң дузадал школа-интериадындан

Камидова Анна Чоодуевна — кижизидикчи.

Оруспай Эмма Ивановна — башкы.

Тыва АССР-ниң Дээди

Сагды Биче-кыс Донгаковна — башкы.

Сагды Болат Туматович — башкы.

Озон Ширак-оол Пиевич — пенсионер.

Березовканың бүдүрүлге геология каттыжыышкынының № 819 партиязындан

Бедаш Николай Михайлович — геодезист.

Ерофеев Григорий Александрович — диспетчер.

Ионин Владимир Григорьевич — чолаачы.

Терлиг-Хаяның шинчилел экспедициязының бүдүрүлгезинден

Дагаажык Кызыл-оол Байкараевич — мастер.

Дамдын-оол Михаил Монгушевич — ажылчын.

Доржу Кара-оол Доржуевич — хээнлекчи.

Муренец Григорий Петрович — чолаачы.

Черлик-оол Севильба Байкараевна — улуг бухгалтер.

Штомпел Леонид Иванович — инженер-механик.

Шубарова Валентина Александровна—уругдар садигиниң кижизидикчизи.

«Тиилелге» совхозтан

Монгуш Михаил Акан-ооловнч — кол инженер.

Ондар Дотказ-оол Сарыг-ооловнч — чолаачы.

Ондар Начын-оол Донгурович — тракторист.

Ооржак Чамырыкпай Ундашкович — тракторист.

Ооржак Эзир-оол Чадамбаевич — тракторист.

Ховалыг Кыргыл-оол Кенденович — тракторист.

Ховалыг Чыжаа Очур-ооловна — ажылчын.

БИЙ-ХЕМ РАЙОНДАН

Галактионова Евгения Андреевна — улус депутаттарының район Совединиң күүсекчи комитединиң улус өөредилге килдизиниң инспектору.

Иргит Тойбу Деликович— Сесерлиг ортумак школазының директору.

Кудр Юрий Васильевич — райпо баштаар черинең даргазы.

Маады Сарра Шомбулековна — Сесерлиг ортумак школазының ажыл-агый эргелекчизи.

Синтюк Галина Яковлевна — райпода ревизия комиссиязының даргазы.

Хертек Клис Аракчаевна —Сесерлиг ортумак школазында кижизидикчи.

Чимит-Доржу Дадар Чоодуевна — Сесерлиг ортумак школазының интернадында няня.

ТАНДЫ РАЙОНДАН

Монгуш Екатерина Делбиргировна — ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозтуң саанчызы.

Чооду Өшкү-Саар Чеченеевна — Кызыл-Арыгның дузалал школа-интернадының повары.

ТЕС-ХЕМ РАЙОНДАН

Агар-оол Елена Сандановна — Берт-Дагда участок эмнелгезиниң санитарказы.

Бичиижик Марс Алексеевич — ыяш ажыл-агый черинде чолаачы.

Диччин Тамара Сояновна —районнуң төп эмнелгезинде санитарка.

Оюн Менди Бадыргыевна —суттарылга системазының эргелелиниң кол бухгалтери.

Самбуу Идам Лопсанович —районнуң төп эмнелгезиниң эмчизи.

ЭРЗИН РАЙОНДАН

Сайды Эвилел Каржаловна — улус депутаттарының район Совединиң күүсекчи комитединиң улус өөредилге килдизиниң инспектору.

Сенгин Бөвей-оол Оюнович — улус депутаттарының район Совединиң күүсекчи комитединиң улус өөредилге килдизиниң эргелекчизи.

Чурук Чечек Шагжаановна — улус депутаттарының район Совединиң күүсекчи комитединиң улус өөредилге килдизиниң кол бухгалтери.

Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч. Д. ОНДАР.
Совединиң Президиумунуң Секретары В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай. 1990 чылдың март 27.

Улусчу чаңчылдарны—кижизидилгениң херээнге

АНЫЯКТАРГА БИЛИНДИРЕР

Эрзин районуң хоочуннар плениуму СЭКП райкомунуң партбиблиотеказынга болуп эрткен. «Чонуң чаагай чаңчылдарын улам сайзыралыр болгаш ону аныяктарга дамчыдар дугайында» деп докчу илеткелди аңаа партия райкомунуң идеология килдизининң эргелекчизи А. Ч. Комбу кылган. Илеткелди кичээнгейлиг дыңнаан болгаш бо талазы-биле санал-оналл солчуушкунунга белеткенген буурул баштыг кырганнар-даа, бир чамдык чалаткан эштерни-дээ көрүп олурарымга, элээн кыш пация чон чыыглган болду. Чижээ, хоочуннарның район чөвүлелининң кежигүнү Т. А. Мамышева (хакас) —Тываның кадмк камгалалының теории-ни, К. Ш. Чамзырын — Венгрия, Чехословакия, Румынияны хосташкан, Тиилелгени Берлинге барып баймаан тыва эки турачы, П. И. Тырышкина (орус)— чүрттүн бир улуг хоорайынга эмчи училишези дооскаш, бүгү амыралдыг үк районнуң ажылчы чонларынга бараалгаткан түскай оргумак эртемниг эмчи... Ийи кылымда өөренирининиң ээлдек хүдүмүрүүн «шаңналга алган», олардыңан чылыг сестерни дыңнаан бо ортузунда орар кырган башкыны Тываның чырыдыышкын шугумунда хоочуннардан танывас кижи чок. Ол РСФСР-ниң школазының алдарлыг башкызы Степан Чыдыгбаевич Комбу-дур. Оон өөреникчилери: «Нарын» совхозтуң кол бухгалтери, экономизи болуп хөй чылдарда ажыллаан Ч. Ш. Нурзат, советтер ажылының хоочуну, башкызының соон салгаан башкы С. С. Дамдын-Сүрүң олар болду.

Сөөлүнде адаанын хоочун башкы арта эге баштайынга санал-оналл солчулгазын ажыткан кижи чүве. **С. С. ДАМДЫҢ-СҮРҮҢ** (саналдарны допчулап киирген):

— Национал айтырыг бо хүнде эң-не чугула, эң-не чидиг айтырыг деп билип турар кижи мен. Оны дүрген чогумчалыг шинтпирлээн тудум, кижизидилге айтырыын, бөгүнгү чугаалажыпа турааның чоңнүң чаагай чаңчылдарын аныяктарга дамчыдар дугайында чугула айтыыгны база шинтпирлеп ап болүр бис. Чонуң шаг-төөгүден бээр арттыгын эккелген чаңчылдарын сагып, эрээринде багай чүве көрбейн тур мен. Чижээ, шагааны чылдың эрттирери чүгле чөп эвес, а чугула болур ужурлуг. Ону өг-бүледен эгелезе кандыгыл? Шагда шагааны өг-бүледен эгелеп турган болгай. Оон ыңай ужукталып чоруй баар. Бистер, хоочуннар оон ужукыдыын көрүп чораан улустур бис. Шагда шагаа үезинде эзирик кижи көзүлбес боор чүве. Ам ийи-чангыс кижи херек чок, а чонның чартык-чамдыы шагаада эзирик көскүлеинеп турар апарды. Чонга, эң ылангыя аныяктарга, оларның чаагай чаңчылдарын чедирбес. замчыптас, чоңдан хоорук турарывыстың бир багай уржуу бо-дур.

Олун ышкаш район чергелиг рынок пазымнардан эрттирзе чүл? Шагда ышкаш. Совхоз, суур бүрүзү «64-терин», үзүүртеткен челер, маңнаар аъттарын эккелзин. Түс-түзүдэ пивньонардан кылып алгаш, аажы, чөкпээн, ереме-саржаан, «изиг ханың» делген салзын, сатсын. Төрээн чурт чүүдеп эгелээр деп ырлажып турар ийик бис. А тыва чаңчыл? Ол тыва национал хептен эгелээр. Куда улузунга тыва торгузазы бөдүүн өөрүн пөстен додарлаан хураган кежи шыва тон кеткен тыва ооп, кысты көөрге, ол оон бүдүжүн, аныяк-чалыы хевир-сыныы улам каастаар ышкажыгай. Тыва чаңчылдарга салгалдарывысты дөө ол мырыңай ясли-садтан кижизидип эгелээр болза чогумчалыг болгу дег. Ол хиреде БАЛКЭ райкому автовокзалда видеозал ажыдып алган, аныяктарывысты өскээр кижизидип турар апарды. Ыңаар кирбес кижиле чок: «ушпа кырганнар, дижи четче үнмээн чаш ооп, кыс Өртээ 1 рубль 50 көпеекке чедер. Орулга бодаанарда ыңаар кым кирип түрар, чүнү көргүзүп турар, өртээ кажыл кижизидилгее дүжүүр бе деп айтырыглар дүвүртпес ышкаш. Чүгле... орулга кирип ялза, өскези хамаан деэп ышкаш.

Х. Ш. СТЕПАКОВА:—Национал чаңчылдарны чугаалажып турарывыс эки-дир. Кижизидилгени садыктен эгелээр дижирн кончуг шын. Ылангыя аныяк келеп улусчу чаңчылдарны билбес болганнарындан чүүт-дарыын бо талазынче үлеп кижизиде албазы чөп. Борта тыва чаңчылдарны ёзулалдарны, сүзүглелдерни билип улуг назылыг улустан ыңаар чалап, «кичээлдерден» эрттирзе чүл? Чүү-даа чүве өөредилгеден, билигден, өскелериин байлак арга-дүржулгазындан, ачы-буянындан келир болгай. Мен Эрзинге повар школазын дооруп алгаш кээп турумда. районуң төп столовазынга чүгле орус, бүрят поварлар турду. Ам бо хүннерде боттарывыс биезин датдыңкчыларывыстан дудак чок чем кылып өөренип алдывыс.

Аныяктар дүржок, хулиган дээр. Ажылга хүлээп албастыр бис. Долгандыр көрүп чоруурга, тулугжу, механизатор дээш, түскай эртем-билигдиг, шеригден келген, ылангыя чаа хосталган аныяктар таарыжыр ажыл тыппас боор. Оон барып-ла багай оруксче кирер. Моңу комсомол райкому, кээп Совет чүге өөренип көрбезиң? Од бир «кинояу» чоорул. Оон орнунга бистерниң, пенсионерлерниң кылган аъш-чемиң, оон аптыкшылдың суг, эът, даараан, аргаан эт-херекселиң салзар, арга-сүме айтыр кооператив-магазиниден ажыттса чүл? Мен ол ышкаш ам чаа бо хуралга Полевая, Степная деп ийи кудумчуларны «афган» оолларның аңыбиле эге адаар дээнинге бүрүн каттыштым. Харыы-даа дээ демги ийи аңы-тыныдан чарылган ооллардың (Валерий Сереэдар, Артур Норбуу курттап өскен кудумчуларынга оларның аттарын тыпсып, эде адаза чүл?

Х. Ш. КЕЗИГЕТИ:—Чаагай тыва чаңчылдарывысты соовуста аныяк-өскенивириивске дамчыдарывыс албан. Бистиң багай кижизидилгевистен бөгүн багай түңнелдерге кээп, аныяктарывыс, ажы-төлдериис багай салдарга алдып турары бо. Улуг арт-сын ажарда, ыдыктары, аржаан-суглларга пөс баглаары тыва кижиниң шаг-төөгүден бээр туруп келген чаагай чаңчылыдыр. Ында багай үүү деп? Багай чүве харын тыва өгбелеривистиң хажытпас кылдыр биске өөредип чораан чаңчылдарывысты. дүрүмнеривисти бис үе-шаанда биичиилерге дамчыдарын күзевейн; хөрексевейн, ожаавайн барганывыста. Чижээ, тыва ыяш кавай сут урут өстүүренге хөлчөк эптиг турлу. Тоомга чок чөрүктүң дузаандан адыдыр үе ам чеөле келгени бо. Чугаа-соотпан ажыл-херектерже шилгиндир.

Седип МОНГАЛ.

Контроль-ревизия эргелелинде

АЖЫЛ-АГЫЙЖЫ ЭВЕС ЧОРУК-ТУР

Тыва АССР-ниң Садыг министерствозунуң бүдүрүлгелеринде (П. Н. Ходырев) материалдыг үнелиг чүүлдерии, акша-хөреңгини самчыгдаар, оор-дудагдал кылыр чоруктарның, барааннарны ынай-бээр боттарының ажыын бодап, сайгарып салып турарының фактылары бар. 1989 чылга хамаарыштыр алыр болза, 83,7 мун рубль түңнүг улуг хемчээллиг дудагдал, оор-самчыгдал болганының 35 тавырылгазы оон илеретгинген. Шак мындыг байдалда улуг хемчээллиг дудагдалдардан чүгле 33,3 мун рубль түңнүг 11 херекти судистелге органнарынче дамчыткан болуп турар, а арткан 50,4 мун рубль-биле санаттының турар 24 хажыдыышкынның материалдары истелге органнарынче шилчиттинмейн барган.

Чамдык чижектер. Чижээ, Кызыл районнуң холушкак барааннар садыынга фактура чок барааннарны бир садыг бүдүрүлгезинден өскезиче үндүр бижип арга-биле бар дудагдалдар базыртынып турган.

Республиканың Садыг министерствозунуң садыг баазазында база ыдыг фактылар бар. Фактуралаттынмаан барааннарны үндүр бижип, рынога, хуралларга чаңгыс улаа эвес чугаалап келген. Ынчаргаа болза ажыл-херектe өскерилге чок, чаңгыс черде турбушаан, школаларның материалдыг баазазы эрги хевээр.

Күш-культура, күш-ажыл мичээлдерин кол эртемнер ыдыр санавайн турарыышын эвес. Бо эртемнерге үш демдектер алыр-даа болза, эки өөредилгелиг школаны ыдыр савап турар.

Мээн мындыг саналларым бар. Школаны беш хүнүгт ажылче шилчиткеш, аллы чугаар хүнүг спорт хүнү кылдыр чарлаар. Ону чорукымны кымның мегелеп «үрүпкенин» сайгарып олурарга, кижи сагыжында кирбес үүлдер бар. Бо чижек база оон садыткалы болурдур. Тываның каттышкан авиаотряды (командири А. В. Марцеха) көрдүнген тарифтен ажыр 15817 рубльди Кызыл — Мурнуу Аржаан маршрутка бодунуң клиентилеринден алган болуп турар. Ол үүл тодаратынган соонда, ол түңнү бюджетче киирбишаан, бүдүрүлге штраф дээш база ол хирени төлээр ужурга таварышкан.

Республиканың бүдүрүлгелери бот-боттарынга кандыг-бир материалдар садарда, оон ортээн албан улгаттырып алыр, ындыг чорук оларның аразында пептерениг болуп турар. Ындыг хажыдыышкыннар дээш хоойлу-дүрүм чок алдынган акша-хөреңгини бюджетче кирер-хавыртып турарлар база бар, анда хамаарыштыр чугаалап тура, 31,1 мун рубль-биле санаттынган штрафтар база бар деп чүвени айтып каайн.

Бистиң мурнувуста кол сорулга — үстүнде айытканым дег үүлдерни болдурбазы. Ынчангаш өртектерни үндезин чөк черге улгаттырар чоруктарның оруун дүй турар ужурлуг чугула бо ажылга хөй-ниитиин, улусчу контролёрларны, профэвилел органнарын, массалыг информация чепсектериниң ажылдакчыларын хаара тударын бодап турар бис.

Маадыр-оол ДАРГАТ.
Өртектер күриспекциязының начальниги.

Өртектер күриспекциязында

УЛГАТТЫРЫП АЛЗА-ДАА

Чурттакчы чонну хереглелдиң чугула барааннарыбиле четче хандырар айтырыгда бергелер бар деп чүвени билир бис. Шак мындыг байдалда садыг бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының чөпшээрели, дуглүжүлгазы-биле өртектер чурумун болганчок-ла хажыда берген турар таварылгалар үлетпүр, транспорт, амыдырал хандырылга бүдүрүлгелериниң бо-ла илеретинер.

Хажыдыышкынның кандыгдаа хевирин болдурбас сорулга-биле, үүрмектеп садар өртектерни тургузарда, оон ажыглалынга шыңгыы күүне чүрүмү, негелдези эргежок чугула. ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1989 чылдың январь 5-теги «Өртектер тургузарының практиказында бар болуп турар четпестерни чайладыр хемчеглер дугайында» № 26 доктаалында чуртка өртектер контролюнуң чаңгыс аай бүгү күүне системазын тургузары көрдүнген. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели 1989 чылдың июнь 21-деги № 101 доктаалыбиле республиканың Өртектер талазы-биле күүне комитединде өртектер күриспекциязын тургускан. Республикага өртектерге чаңгыс аай контроль системазын тургузуп, ону организастаарын план ёзугаар чорудалы. шынгыы контрольду тургузары болгаш бүгү бүдүрүлгелериң бага ажыл-агый черлериниң ол талазы-биле чүрүмнарны шынгыы сагаан турарын чедип алыры — инспекциянын кол-ла сорулгазы. Ажылывыс ол негелде ёзугаар тургустунган.

Үстүнде чугаалааным ышкаш, дыка хөй бүдүрүлгелер барааннарга негелдехереглелдериң хөйүн, рынокта монополия байдалын ажыглап, боттарының санхөө байдалын бүдүрүүшкүнү көвүдедип, ачы-дузаның болгаш продукциянын боттүнезин кудуладып турган эвес, оларның өртээн улгаттырарының аргазы-биле экижидип алырын ораддажып турар. Күүне бүдүрүлгелериниң дугайында хоойлуга дүүштүр, өртектерни улгаттырып турган, үндезин чок орулга киирип алган бүдүрүлгелер бюджетке немелде штраф төлээр. Бо чылдың бирги кварталында өртектер күриспекциязы хынаддалар чорутканының түшелинде 128,4 мун рубльди хавырар деп шиитпир хүлээп алдынган.

Өртектер күриспекциязын база Кызыл хоорайда өртектер талазы-биле инспекторну тургускандыр, республиканың улус ажылагыйының янзы-бүрү адырларында өртектерни болгаш тарифтерни шын тургускаын, ажыглап турарын көөр сорулгалыг хынаддаларның санны көвүдээн. Оон түңнелдеринден алгаш көөрге, хажыдыышкыннар хөй бооп турар. Оон бир чижээ бо. Ынчейнин хем пароходствозунуң Кызыл райэргелели (начальниги О. В. Петров) чүүк дажыглаарынга кереэлиг тарифтерни улгаттырып ажыглазынадан 31 мун рубльдиң орулгазы шын эвес байдалбиле бүдүрүлгеже киргеп.

Дапзыны холга алгаш, тинде фруктулар — 31,2 мун рубльге, виноградтан кылган араганы — 12,2 мун, коньякты — 58,6 мун, шампанны — 18,0 мун рубльге сатканы бооп турар. Мебель — 10,8 мун, хевис кылыглары — 14,4 мун, радио барааннар — 2,2 мун рубль-биле санаттынган. Ажыл-агый хереглелинге рынок фондузунуң барааннарын 22,5 мун рубльди ажыглаан. Материалдыг үнелиг үүлдериниң кадагалал камгалалы багай. База девискээринден мотоциклдерни оорлап, чиик автомашиналарның кезектерин үштүп алгылай бээр безин чоруктар бар.

Мындыг янзылыг үүлдер болуп турда, республиканың Садыг министерствозунуң талазындан ажыл-агыйжы эвес, оор-самчыгдал, хажыдыышкыннар болуп турар бүдүрүлгенің улуртукчуларының негелденің чавыс бооп турары канчап-даа таарышпас, материалдыг харыысалгалыг участоктарга кадрларны шилип ап турары кошкак. Хенциг-ле хажыдыышкынның чижээ илереп кээрге-ле, боттуг хемчег ап, чайладып турган болза, мындыг үүлдер турбас ийин.

Павел ТИХОНОВ.

БАШКЫЛАРНЫҢ ҮНҮН ДЫҢНАЗА

Школаларның өөредилгекижизидилге ажылын эде тургузуп турар амгы үеде башкыларның үнүн дыңнаары чүүлда деп санап чорууп мен. Республикада, бистиң районда хөй чылларда ажылладаан авга-дүржүлгалыг башкылар школа ажылын эде тургузарынга, чаартмырыга солуннарга бижип, рынога, хуралларга чаңгыс улаа эвес чугаалап келген. Ынчаргаа болза ажыл-херектe өскерилге чок, чаңгыс черде турбушаан, школаларның материалдыг баазазы эрги хевээр.

Күш-культура, күш-ажыл мичээлдерин кол эртемнер ыдыр санавайн турарыышын эвес. Бо эртемнерге үш демдектер алыр-даа болза, эки өөредилгелиг школаны ыдыр савап турар.

Мээн мындыг саналларым бар. Школаны беш хүнүгт ажылче шилчиткеш, аллы чугаар хүнүг спорт хүнү кылдыр чарлаар. Ону чорукымны кымның мегелеп «үрүпкенин» сайгарып олурарга, кижи сагыжында кирбес үүлдер бар. Бо чижек база оон садыткалы болурдур. Тыванын каттышкан авиаотряды (командири А. В. Марцеха) көрдүнген тарифтен ажыр 15817 рубльди Кызыл — Мурнуу Аржаан маршрутка бодунуң клиентилеринден алган болуп турар. Ол үүл тодаратынган соонда, ол түңнү бюджетче киирбишаан, бүдүрүлге штраф дээш база ол хирени төлээр ужурга таварышкан.

Республиканың бүдүрүлгелери бот-боттарынга кандыг-бир материалдар садарда, оон ортээн албан улгаттырып алыр, ындыг чорук оларның аразында пептерениг болуп турар. Ындыг хажыдыышкыннар дээш хоойлу-дүрүм чок алдынган акша-хөреңгини бюджетче кирер-хавыртып турарлар база бар, анда хамаарыштыр чугаалап тура, 31,1 мун рубль-биле санаттынган штрафтар база бар деп чүвени айтып каайн.

Бистиң мурнувуста кол сорулга — үстүнде айытканым дег үүлдерни болдурбазы. Ынчангаш өртектерни үндезин чөк черге улгаттырар чоруктарның оруун дүй турар ужурлуг чугула бо ажылга хөй-ниитиин, улусчу контролёрларны, профэвилел органнарын, массалыг информация чепсектериниң ажылдакчыларын хаара тударын бодап турар бис.

Маадыр-оол ДАРГАТ.
Өртектер күриспекциязының начальниги.

Бир чагаага харыы

ЧҮГЕ ЧОРУТПАЙН БААРЫЛ?

Бо чагааны бижиир ужурум болза, мээң хөрөөм өйген болдалым бар. Чүл дизе, бо чагааны Кызыл районуң шериг комиссариадынга адрестеп олур мен. Бистиң бо Кунгуртуг суурдан шеригже келдирткен ооллар чүге дедир ээп кээп турарыл? Келдириишкин келирге-ле чоруптар, оон соонда көөрге катап чедип келген болур. Оон каш ай болганда дагыы келдириишкин алыр: катап-ла чоруптар. Аңаа баарга чоруптаставаш турул бээр. Чамдык ооллар дургуунап, дезип үнгеш, дедир чавып көөр. Маңаа келгеш чорбастаавш, дезип туруп бээр боордур. Чеже ыңай-бээр чоруур боор: акшага база каражадыгдыр.

Ырак-узак Кунгуртугдан шеригже келдирткен оолларны дүрген чорудар болза экиндир.

Моон барган оолларны казармага тургузуп алгаш, чоруптайн туруп бээрге, аңаа бергези кончуг деп чүгаалажыр боор чорду. Чүге дээрге еске чедерден келген ооллар чүрүм үрээр, чер-чурт өскележир, оон шош-содва үндүрер. Бо талазы-биле хемчег ап көөр болза эки деп бодаар мен.

Кунгуртугдан 100 километр ыракта — Балыктыг-Хем деп черде чурттап турар ооллар бар. Малчыннап-даа чоруурдары бар. Оон чоруткаш, бир эвес агаар баксыраар болза, Кунгуртугга самолёт маңаап туруп бээр. Оон баарга, команда четчи берген боор-дур.

Бистиң мында чамдык ооллар орус дылды шуут билбес. Шериг шинчилгези болу бээрге барып көөрге, орустап чүве айтырарга куду көөрүп алгаш туруп алыр чорду. Чүве айтырарга билбес аан. Орус дыл билбес ооллар дыка бергедээр, муңчулар боор чүве болду. Каш-даа катап көрген мен.

Сергей СУРУНГУР.
Кунгуртуг суур.

ДҮЖЭЭН-ДАА АЖЫЫ ЧОК ИЙИН

Авторнуң салган айтырыгларынга долу харыы бээр мурнунда, оон чагаазы редакцияга келгеш, элээн үр апарганын чугаалап каар херек. Чылдагааны — чагаада кедүртүгенш болгаш чөптүг айтырыларга дораан-на харыы бээри болдувмае турган. Оду чомчаап бодап орарга аразында харылзашкак, бирээзи аскеза чомга шинтпирлеттинмес адтырылар ала-кайгаар дургустунуң келири-биле ол чагаа саадай берген.

Баштай Кызыл районуң шериг комиссариадынга адрестээп хомудалдавышкага хөлөөрыштыр харылап көрээл. Кунгуртуг суурдан шериг албаны эрттирери-биле кыйгыткан ооллар чүге дорайн-на чогуур кезектериче чоруй барбазыл, чүге ынай-бээр ергыжары көвүдей бээрил, чүге оларның чамдыктары шуут чорбайн бзарыл? Бо, айтырыгларны шериг назының четкен ооллар-биле ажылды ук районда дорт харылап турар шериг комиссариадының харысалгалыг күүседикчизи улуг прапорщик В. М. Смолинге салгаи мен. Ол оны мынаар тайылбырлаан:

— Кунгуртуг — бистиң районда эң-не озалаан чер. Ынчангаш аргыжары дыка берге. Чүгле самолёт-биле чоруур. А харылзажырда база ындыгрөөния дамчыштыр чугаалажыр. Шериг назылыг ооллар келдиртирде, ол суурда көдээ Совет-биле, оон удуртукчуларыбыле харылзажып турар бис. Ындыг-даа болза, ол болур-чогуурду-биле боттанмайн турар. Шынында болза, оон район төвүүче каш кижи, кайы рейс-биле ужун чорутканын көдээ Советтин удуртукчулары бисче рөөния дамчыштыр дыңнадыптарга, бистер ол ооллардың Кызыл хоорайның аэропортуга үткүп алыр ужурлуг бис. Ынчаар дугуржун, чугаалажып алган бис. Ол күүсеттинмейн турар. Эрткен чылын Шыңаа көдээ Совели (ынчангы күүском даргазы Б. И. Эрексен) оон шериг албан-хүлээлгезин эрттирер дээш Кызылче чоруткан ооллар дугайында чангыс-даа дыңнаттаваи.

Харысалгалыг ажылдакчы кижиге бүзүрел артаал. Валерий Михайловичиниң чамдык бодалдары-биле алырга, ол ооллар оон келгеш, районуң шериг комиссариадынга дорайн барбайн турар. Бир болза, Кызылга дергүл-төрелиинн бажыңнарынга туруп-туруп, дедир чаныптар, чок-ла болза келдириишкинде айткан хүнеринн эрттирипкеш, ам-на шериг комиссариадынга чеде бээр. Ынчаи оларның чоруур ужурлуг командазы четчелеттиле берген, харын-даа шуутла шериг кезээнче човупкан болур. Оон дедир чаиа бергеш, ала-иелерии «мегелеп», дорт харыы бээрииден сестир чүүлдери ыңаа.

Кунгуртуг суурдан келген ооллар колдуунда-ла тулуг кезектеринге шериг албан-хүлээлгезин эрттирип турар. Чүге, чижээ, мотоазыгжыларның, кызыгааржыларның, десантниктеринн база өске-даа техниктиг кезектериң солдаттары болбайн турарыл? Бирээзе, эрткен чылдан эгелээп Совет Армиязың болгаш Шериг-Далай Флодуиуң хүрээленнинче шилип алышкынның шынгыырай бергени. Ийиде, ол ыракгы көдээ суурдан келген ооллардың дурт-сын талазы-биле узун эвези, күш-дамыр сайзыралының багайы. Үште, орус дылды эки билбези. Мен кунгуртугжуларның шуптузу ыңыдыг дивейн-дир мен. Дөртте, эге шериг билиглерии школаларга кошкак шингээдип ап турары. Шериг комиссариаттарынга келдириишкан ёзугаар келген тыва ооллардың хөй нуруузу автоматтың азы противогазтың кезектерин орус дылга айтырып, сайгара бээрге, ону чүү деп адаарын билбес боор таварылгалар эвээш эвес. Оон чылдагааны — бистин республикавыстың чамдык школаларында эге шериг билиниң кичээлдерии тыва дылга эрттирип турары. Маиаа чижек кылдыр Кунгуртуг ортумак школазында шериг хереэнии башкызы Ахмед Кунчуңну киирээл. Кичээлдерии ол тыва дылга чорудун турар. Ол чүгле чаңгыс чижек-тир. Шынында, ол оон хөй.

Сергей Владимировичиниң чагаазын тудуп алгаш, республиканың шериг комиссариадынга база четтим. Баштай ужурашкан кижим — майор Ю. Ю. Рябинин. Оон эргедужаалы—республиканың шериг комиссариадының келдирилге пунктузунуң начальниги-нин политкижизидилге талазы-биле оралакчызы. Юрий Юрьевич ол чагаага хамаарыштыр мынча дээн:

— Келдирилге пунктузунга келгеш, бот-боттарын куду көрүүл, чокшуп-содаалаары бээр үүлдер бар деп авторнуң бижээни-биле чөпшээрешпес мен. Эрткен чылын кижизидилгеге аптар хире ындыг тэварылга маңаа чаңгыс-даа болбаан. Ийи-чангыс аас-дыл кылып, маргыжа бээр үүлдер турган. Бо пунктуда дневальный бар болганда, олар шеригже келдирткен ооллардың ниити сагылга-чурумун хүн бүрү хайгаарал көрүп турар.

Эмчи шинчилгези эрттирип, командазы-биле аъткарып чорудар деп турда. Кызыл райондан келдирткен ооллардың аразындан дезе бээрлеп эрткен чылын турган. Чойган Чульдум, Радик Самданчап ынчалды. Сөөлгүзүн тутканы, чорудупкан бис. Оон калында ооллардың күш-дамыр сайзыралы кошкак болганынган эткен чылын 100 хире кижи эмчи шинчилгезии катап эрттирген. Эмчи шинчилгезии эрттирери шыңгыыраан. Ынчангаш күш-дамыр сайзыралын, узун, чолдаан база конгуг бырымдаалаар апаргам.

— Эрткен чылын ниити келдирткен ооллардың оң хүүзүл-да чылдагааннар-биле шериг албаны эрттирер аргазы чок болгай — деп, республиканың келдирилге пунктузунуң начальниги майор М. М. Жиң чугаага кирген берди.— Оон шынай чагаанын автору конгуг шын айтырыг кадгүп турааидыр. Эң-не багай чүве — орус дылды тыва ооллардың эки билбези. Өөүр, Мөңгүн-Тайга, Бай-Тайга, Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик, Эрзин болгаш өске-даа районнардан келген ооллар ындыг-дыр. Маңаа эккелгеш, чугаа-беседа чорударга, орустай албас. Чамдыктары шуут ыыттавайн, куду көргеш олуруп бээрлер болдур ийин.

Ол факт-тыр. Херек кырында дириг чижек-тир. Орус дылды чамдык школаларда куду деиилдиг, кандыг-даа шыгыы ыңаа чүгле чок эрттирип турарының дорт чижээ-дир. Орус дыл болгаш литература башкызы тыва кижи чүгле кичээлдер эрттирер шахтарда өөреникчилер-биле орус дылга хөрүлзашкаш, өске үелерге оларны-биле тывалап (харын-даа орус дыл кичээлдериниң үезинде безин тывалап чугаалай бээр башкылар бар) чугаалажыры черле ажыктыг эвес. Школаларга орус дыл башкылаашкының үндезинниле экижидериниң айтырыгларын чоокку үеде канчаар шинтпирлээр деп турарын республиканың улус өөредилге министри Н. С. Коңгартан, республиканың башкылар биилии бедидер институдунуң директору С. Т.-С. Ооржактан, районнар эргелекчилериниң айтырар апаар. Чүге дээрге, бо айтырыг дугайында чугаа чаңгыс бөгүн эвес, моон мурнунда чылдарда үргүлүү турустунуп турган болгай.

Авторнуң чагаазынга харыыны бирээзи — шериг назы четпээн оолларны куш-дамыр талазы-биле дадыктырары. Бо айтырыг, мен бодаарымга, база-ла школаларга хамаарыжып ышкаш-тыр. Чүге? Школа бүрүзүнде күш-культура башкылары бар. Школаларда спортчу секциялар ажылдап турар. Ындыг-даа болза, олардың ажылы база-ла чаңгыс аай эвес. Ылангыя чамдык школаларда бо ажылдың организастыг талазы куду болуп артмышаан. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, өөреникчилерни, ылангыя шериг назыны чоокшулай берген оолларны күш-культура болгаш спортче хаара тутпайн турар. Бо ажылга кол ролдуу комсомол, ДОСААФ комитеттериниң ойнаар үези черле келбээн бе?

Оон ыңай аныяк ооллар шериг албаны эрттирер муруидада бодун бодуу дадыктыгыын ап шыдаваз бе? Шыдаар. Ынчаар кылырында бүгү аргалар бар. Чалгаа болбас херек. Чүткүлдүг, кызымак база тура-соруктуг чорук чедишкинге ыяап-ла чедирер — ону утпаза чогуур. Кадыкшылы эки, күш-дамыр сайзыралы бижиккан, билии ханы, моралдыг туружу бижиг ооллар ыяапла эки шериг кезектериге кызыгаржылар. десантниктер, танкистер, ракетчиктер, далайжылар болуп, Төрээн чуртунуң мурнуига ыдыктыг хүлээлгени эрттирип турарлар. А. суда чөлдүр ооллар оон дугайында дүжээн-даа ажык чок ийин...

Шәнгыр-оол ДОРЖУ.
(«Шынның» корр.).

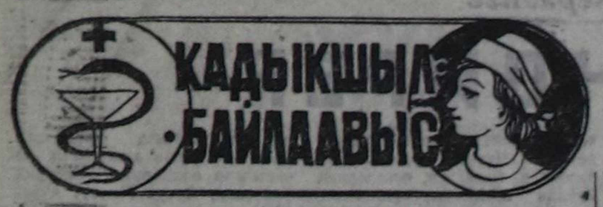

«Шынның» почтазы-биле редакцияга эвээш эвес чагаалар номчукчулардан кээп турар. Оларның аразында кадыкшылга хамаарышкан чагаалар база арбын кээр. Ол чагаалларда кижиниң кадыын каичаар камгалаарының, ылаңгыл элээдилериниң болгаш чаштарның кадыын камнаарынче, ону быжыглаарынче кичээнгей салгай номчукчуларның сүмелерин өөренип көргеш, редакцияның чагаа килдизи «Кадыкшыл — байлаавыс» деп чаа булуңну ажыдарын шиитпирлээн.

Бөгүнгү булуңда Кызыл хоорайда элээдилер кабинединиң уругларга чедирип турар эмнээшкинин, шинчилге ачы-дузазы ада-иелерге таныштырбышаан, педиатр болгаш гинеколог эмчилерниң сүмелерин номчукчуларга бараалгаттывыс. Оол, кыс уругларның бот-тускайлаң арыгшеверии сагыырының кижизидилгезинче ада-иелер, школалар коллективтери, эмчилер оныза сагыш салыр ужурлуг. Келир үениң салгакчыларын эртем-билигге өөредириндеп айтыда, оларны ада база ие болурунуң хүлээлгезинге баш бурунгаар кижизидери — өг-бүледе ада-иелерниң соңгаарлаттынмас айтырыгларының бирээзи. Ынчангаш бо бүдүнда кирген айтырыгларга хамаарыштыр номчукчуларның саналдарын, бодалдарын солуп дамчыштыр сорчуруп сүмелединвис. Ук булуң кварталда бир катап үнер.

ЧУРУКТА: Тожу районда Ийиң «Чебурашка» ясли-садының белеткел бөлүүнүң уруглары. Уруглар эртемнерниң бөлүүн үндезинниерин өөренириндеп аңгыда, янзы-бүрү мергежилдиң эге билиглеринге база оюн-тоглаага өөренип турар. Бо уругларны «Эмчи» кичээлиниң үезинде тырттырган.

Арина КАШКАКТЫҢ фотозу.

ЭЛЭЭДИЛЕР КАБИНЕДИ

Ажы-төлүвүстүң кадык база аас-кежиктиг болуруп ада-ие бүрүзү күзээр бис. Оларның кадыын камнаарынга, быжыглаарынга ада-иениң ролю улуг. Чурттүң күш-ажылчы курлавыры, камгалакчылары — келир үениң салгакчылары, элээдилер ол. Бистиң күрүневис оларже база эвээш эвес сагыш салыышкынын киирип турар. Чурттуң өске хоорайларында дег, Кызыл хоорайның № 1 поликлиниказында элээдилер кабинедин 1973 чылда ажыткан. Аңаа ажылдаар тускай эртеминг эмчилерни өөредип алган. Бо хүннерде ында А. Н. Прокуратова, О. В. Капошина олар ажылдап орар.

Элээдилер кабинединиң ажылының кол угланыышкыны кайдыгыл? Ооң элээдилерге ачы-дузазы чүл? Бо айтырыгларга үстүнде адаанным эмчилерден тайылбыр ап, элээн чугаалашкан мен.

Ынчангаш ук кабинеттиң элээдилерге ачы-дузазын ада-иелерге таныштырарын ораалдажып көрейн. Ие иитингге уруг тывылганындан-на 14 харлыынга чедир уруг бодунуң чурттап турар девискээриниң участок эмчизиниң хайгааралынга турарын билир бис. Ооң соонда 15 харлаптарга, элээдилер кабинединге шилчип келир. Ол уругларның төрүттүнген айы аңгы-аңгы чүве болганда, ындыг кабинетче шилчилге чыл дургузунда уламчылаар. Элээдилер кабинединче шилчип келген оолдар, уруглар диспансерлиг хайгааралга хаара туттунар. Оолдар, уругларның бо хире назынының үези кидин түлүк сайзыралда турар. Чогум-на ол үеде эмчи шинчилгезинге ыяап-ла баары албан. Түге дээрге уруглар, оолдарга шак бо назын үезинде хөй түүл аарыг тыптып чадавас. Оларны даштындан көөрге кадык ышкаш сагындырар. А херек кыында шинчилге эрттирерге, бир-ле аарыгның демдектери тодарап келир, олар ажылдап орар.

Элээдилер кабинединиң ажылының кол угланыышкыны кайдыгыл? Ооң элээдилерге ачы-дузазы чүл? Бо айтырыгларга үстүнде адаанным эмчилерден тайылбыр ап, элээн чугаалашкан мен.

Ынчангаш ук кабинеттиң элээдилерге ачы-дузазын ада-иелерге таныштырарын ораалдажып көрейн. Ие иитингге уруг тывылганындан-на 14 харлыынга чедир уруг бодунуң чурттап турар девискээриниң участок эмчизиниң хайгааралынга турарын билир бис. Ооң соонда 15 харлаптарга, элээдилер кабинединге шилчип келир. Ол уругларның төрүттүнген айы аңгы-аңгы чүве болганда, ындыг кабинетче шилчилге чыл дургузунда уламчылаар. Элээдилер кабинединче шилчип келген оолдар, уруглар диспансерлиг хайгааралга хаара туттунар. Оолдар, уругларның бо хире назынының үези кидин түлүк сайзыралда турар. Чогум-на ол үеде эмчи шинчилгезинге ыяап-ла баары албан. Түге дээрге уруглар, оолдарга шак бо назын үезинде хөй түүл аарыг тыптып чадавас. Оларны даштындан көөрге кадык ышкаш сагындырар. А херек кыында шинчилге эрттирерге, бир-ле аарыгның демдектери тодарап келир, олар ажылдап орар.

Элээдилер кабинединиң ажылының кол угланыышкыны кайдыгыл? Ооң элээдилерге ачы-дузазы чүл? Бо айтырыгларга үстүнде адаанным эмчилерден тайылбыр ап, элээн чугаалашкан мен.

Ынчангаш ук кабинеттиң элээдилерге ачы-дузазын ада-иелерге таныштырарын ораалдажып көрейн. Ие иитингге уруг тывылганындан-на 14 харлыынга чедир уруг бодунуң чурттап турар девискээриниң участок эмчизиниң хайгааралынга турарын билир бис. Ооң соонда 15 харлаптарга, элээдилер кабинединге шилчип келир. Ол уругларның төрүттүнген айы аңгы-аңгы чүве болганда, ындыг кабинетче шилчилге чыл дургузунда уламчылаар. Элээдилер кабинединче шилчип келген оолдар, уруглар диспансерлиг хайгааралга хаара туттунар. Оолдар, уругларның бо хире назынының үези кидин түлүк сайзыралда турар. Чогум-на ол үеде эмчи шинчилгезинге ыяап-ла баары албан. Түге дээрге уруглар, оолдарга шак бо назын үезинде хөй түүл аарыг тыптып чадавас. Оларны даштындан көөрге кадык ышкаш сагындырар. А херек кыында шинчилге эрттирерге, бир-ле аарыгның демдектери тодарап келир.

Баш бурунгаар илереттинген аарыгны дарый эмнээрге, дораан узуткаттынар. Ынчангаш диспансеризацияның ажыы улуг деп чүвени ада-иелер билзе эки. Элээдилер кабинединиң ажылының кол угланыышкыны чогум-на бо. Диспансеризация деп чүл? Ол дээрге профилактиктиг болгаш эмнээшкинниг хемчеглерни чорудары болур. Ооң кол-ла соруглазы — уругларның кадыын камгалаары база быжыглаары болур.

Өг-бүлелерниң салгакчылары ада-иезиниң бир-ле овур-хевирин дөзээн болур. Арын-шырайын, дурт-сыныл, каракгарының, бажының дүгүнүң өңүн дээш, оон-даа оске. Чамдыкта ада-иелер ол дээш өөрүп, чоргаарланыр-даа бис. А кадыкшылывыс? Ада-иениң салгалдан салгал дамчыыр аарыын бодап турар бис бе? Эки-ле ожаавайн, а харын чамдыкта херекке албайн баргылаар бис. Өг-бүленің кым-бир кежигүнү бодунуң кадыынның байдалы-биле ынак ажылындан чайлаар үжурга таваржыры дег хомудавчыг чүве турбас. Ынчалзажок диспансеризация үезинде элээдилерниң тодараттынган салгал дамчаан аарыын эмчилерниң сүмези-биле баш бүрүнгаар эмнеп, чок кылып болур. Ындыг болганда элээдилерже ада-ие кончуг кичээнгейлиг болуру чугула.

— Уругларының падыын камгалаары ада-иелерден кончуг хамаарыр. Ада-ие оглунаар азы кызыңар-биле чугаалажып ора, чыл санында эмчи шинчилгезин эрттирген турарын бүзүредип сүмелеңер. Шинчилге эрттирген соонда оларга түңнелин дыңнадып, эмчиниң сүмезин тайылбырлазынарза эки — деп, педиатр эмчи Ольга Валерьевна уруглары-биле келген иелерге чугаалап орду.

Ооң хүлээп алышкынынга иелер уруглары-биле бола кээрин көрдүм. Уруунуң кадыынның байдалын билип, эмчи-биле сүмелешкеш, канчаар эмнеирин айтырып алыр болду. А 15 хардан өрү назылыг оолдар шериг чоргужеге чедир. эмчиниң хайгааралынга туруп шинчидер. Оларның шинчилгезин эмчи Анастасья Николаевна Прокуратова башкарып, тускай эртеминг специалистерниң хүлээп алышкынынче чорудуп турар. Шинчилгениң түңнелинде кандыг-бир аарыгларның демдектери тодарааңда, байдалын көрүп турган, амбулаторлуг ийиккпе, азы чыттырып эмнеирин эмчи сүмелээр. Хоочураан аарыглыг оолдар, уругларны учётка ап алыр.

Элээдилер кабинединиң эмчилери ортумак болгаш дээди өөредилге черлерин, школаларны харылаарыдан аңгыда, чамдык бүдүрүлге черлеринде ажылдап турар оолдар, кыстарны база харыылап турар. Бо черлерде тус-тус фельдшерлерни быжыглаан. Бо фельдшерлер-биле оларның ажылы тудуш. Кызылда башкы училищезинин фельдшери Шончалай Сергеевна Шагжыга ужуражып, ажылының дугайында чугаалашкан мен. Училищеде 18 харга чедир назылыг эвээш эвес оол, кыс бар. Оларны чыл санында шинчиттирип турар. Эрткен чылгы шинчилгеде 66 кижиниң диштери аарыг болган. Карактарының шоо четпес 22 кижиге карак шилдерин кедерин сүмелээн. Тыныш органнарында, бүүрекгеринде болгаш ижин-шөйүндүзүнде хоочураан аарыглыг оолдарны болгаш уругларны учётка алган. Олар өөренимшаан, эмнедип турар. Мила Петрова, Мариана Монгуш оларны диета чемнепилгеге тургускан. Дөрткү курсчу Мариана Монгуш Бурятияга курортка дыштанган. «Чедер» курортка аарыг уруглар база дыштанган. Бо черлерже дыштанылга путёвкаларын өскүстерге чартык өртээн төлээр кылдыр берип турар.

Элээдилер кабинединиң эмчилеринге 15 хардан өрү уруглар хаара туттунган болганда, хоочураан аарыглыг оолдар, уругларга кандыг-бир эмнээшкинниг курорттарже баар эмчи бижиин олар сүмелеп бээр. Ооң кадыынның таажыр курорттарынче путёвкаларны ада-иелери ажылдаар черлерин дамчыштыр ийикпе, азы өөредилге черлериниң профэвилел комитеттерин дамчыштыр тыптырып ап турар. Эрткен чылын ниитизи-биле аңгы-аңгы курорттарга 19 уруг дыштангаш келген. 20 кижи кезип эмнеткен, а 68 уруг эмнелгеге чыттырып эмнеткен.

Шончалай Сергеевна аарыг уругларны эмнээриндеп аңгыда, класс шактарында эмчи темазынга кичээлдерни эрттирип турар. Ийигги, үшкү курстарга аарыг кижилерге баштайгы дуза чедиринің кичээлдерин эрттирип, практикага өөредип турар. Ооң аңгыда уруглар, оолдарның өөренир корпустарының болгаш чурттаар өөрээлдериниң арыг-шевер байдалын үргүлчү хайгааралга алыр. Ында 340 сургуул чурттаар 55 өрээл бар. Хөй уруглуг өг-бүлелерниң уругларын болгаш өскүс уругларны күрүне хандыылгазында кииргеп. Ындыг 93 сургуулду халас идик-хеп, аъш-чембиле хандырган.

Элээдилер кабинединде эмчилерниң ажылы-биле каксы таныштырарга мындыгдыр. Элээдилериниң кадыын камгалаары дээрге чүгле эмчилерниң эвес, а оларның боттарының дорт хүлээлгези дээрзин ада-иелер билиндирзе эки. Ынчангаш эмчилерниң эрттирип турар профилактиктиг хемчеглеринге оларның хамаарылгазы харыысалгалыг болурун ада-ие чедип алыры чугула. Ажытөлүүнүң кадыын камгалап, быжыглаары — ие азы ада кижиден улуг хамааржыр.

Сириңмаа ЧООДУ.

КАДЫК-ЛА БОЛЗА...

Салгал бүрүзүнүң кадыы херээжен чондан улуг хамааржыр. Кадык иелерден кадык уруг төрүттүнер. Салгалдан салгалче кадык уруг төрүттүнзүн дээр-ле болза, не кижи бүрүзү бодунуң кадыын камнавышаан, эмчилериниң хайгааралынга турары дузалыг. Бистер, уруглар эмчилери, келир үениң салгакчыларының кадыын чаш кижи төрүттүнимейн турда-ла, хайгаарал эгелээр бис. Херээженнер консультациязынга эмчи сестралары чеде бергеш, учётта иелериниң байдалын эмчилер-биле чугаалашкаш, билип алыр. Оон соонда оларның чурттап орар ниити байдалын таныкып көөр. Бир эвес саатты иениң кадыының байдалы хирелиг болза, педиатр, терапевт болгаш херээженнер эмчилеринге дораан шинчилерин сүмелээр.

Саатты херээженнер эмчиниң сүмезинге дыңнангыр болур болза эки. Чаа төрүттүнер чаштың кадыы эки болзуун дээш бүгү салыышкынын ие киирер апаар. Ынчангаш эмчилерден сүме алыр черлериниң бирээзи — «Кадык уруглар» салбыры ол. Аңаа келгеш чаш уругну чөргээринден эгелээш, чемгереринге чедир сүмени ап болур. Черле ынчаш аныяк ие бо талазы-биле боду сонуургалдыг болуру кончуг дузалыг.

Хоорайның № 1, 2 уруглар поликлиникаларында «Аныяк иелерниң школазын» ажыктылаан. Оларның кайызында-даа ажылдаар шактарын тодаргай айтып каан. Эртенгиниң сес шактан тос шакка чедир аңаа саатты херээженнер кээп эмчилерниң лекцияларын дыңнап, беседалажып болур. Ындыг черни херээженнер консультациязында база организастаан. Ол хүндүскүнүң 12 шактан 13 шакка чедир иелерни хүлээп алыр. Аныяк иелерни эмчилерниң сүмезин алырынче чалап тур бис. Үстүнде айыткан черлер аныяк иелерниң эргезинде.

Назы-хар аайы-биле бичии уруглар тус-тус эмчилерге шинчилге эрттирип ап турары дузалыг. Ылангыя школаже баар уруглар шинчилгени эрттирери албан. Бир эвес уругда аарыгның кандыг-бир хоочургай демдектери бар болза, ону өөредилге чылы эгелээринин бетинде, эмнедип хайгааралр болза эки. Бо чылдың ийи азы үш айларында ада-иелер уругларының шинчилгезин эрттирери негеттинин турар.

Оол, кыс уруглар 15 харлаптарга, бистер оларны элээдилер кабинединде терапевтиң холунче шинчидер бис. Кадык уругларның чүгле шынзылга бижиин дамчыдар, а хоочураар аарыглыг оол, кыс уругларны тускай эртемниглерге шинчилге эрттиргеш, терапевтиң киржилгези-биле хүлээдип турар бис. Сөөлгү чылдарда уругларны школаже хүлээдип бээри экижип орар.

Кыс уруглар келир үениң иелери болурун билир бис. Ынчангаш оларны аңгы-аңгы мергежилдиг эмчилери онзагай шинчилгеге алыр. Амыдыралдың чижектериден алырга, 12-13 хар чеде берген уруглар кандыг-бир хоочурай берген аарыглыг турган биле тура-ла эмчи шинчилгезин эртпейн баргылаары кончуг таарымча чок. Моон соңгаар ада-иелер уруунуң кадыын шыңгыы хайгааралр, кадыын камнаарының тайылбыр сургаалдазын чорудары күзенчир. Ада-иелер, оол, кыс уругларынарны эмчиниң хайгааралынга турарын кичээнгейге алыңар.

Анна БАЗЫР-ООЛ,
Кызыл хоорайда № 3 уруглар поликлиниказының эргелекчизи.

МЭЭҢ БОДАЛЫМ

Уруглар кижизидилгези дыка чарын. Ол хөй талазылыг. Төлептиг мөзу-шынарны хевирлээринге өг-бүлеге аланиин ролю улуг. Бодум херээженнер эмчизи кижи болганымда, маңаа уругларның эр, херээжен аайы-биле кижизидилгезиниң талазы-биле наксы-даа болза доктаакасадым. Уругларның ындыг кижизидилгезин эрте чажындаи-на эгелезе эки. Маңаа, бир-ле дугаарында, уругну гигиенаны шын сагырынга өөредир. Ындыг кижизидилгениң кол соруглазы — эр, херээжен талазы-биле гигиенаның билиглерин болгаш төлептиг чаңчылдарын оол, кыс уругга медереп билиндирери.

Уругларны эр, кыс талазының гигиеназынга кижизидип тура, келир үеде бодунуң амыдыралы база кадыы дээш харыысалгалыг болурун сургаары — ада-иениң кол хүлээлгези. Кижизидилгениң бо соруглазын чедип алыры — ада-иеге нарын болур болгаш, ол чаңгыс хүнүнүң айтырыы эвес дээрзин билзе чогуур. 11-12-ден 15-16 харлыг оол, кыс уругнуң организми кидин түлүк сайзыралда. Бо назы-хар үезинден эгелеп уругларның эр, херээжен талазы-биле шын сайзыралының дугаында беседаны ада-ие эмчилер-биле чорутса эки. Ылангыя үстүкү класстың, училищеде, техникумнарда өөренип турар элээди кыс уругларга гинеколог эмчиниң сүмези кончуг херек. Келир үениң авалары болганыңарда, боттарыңарны камнаныл, хайгаралдаары кончуг күзенчиг.

Өг-бүледе оол, кыс уругну келир үедеги амыдыралынга белеткээри — ада-иеден кол хамааржыр. Оларны эртем-билигге өөредириндеп аңгыда, ие болгаш ада болуруңун хүлээлгезинге белеткээри чугула айтырыг. Ынчалзажок аңылымга таваржы бергилээр күзенчиг эвес чамдык таварылгаларны демдеглекседим. Ажылдап турарым № 2 бөжудулга бажыңынга назы четпээн элээди уруглар бола келгилээр. Чижээлээрге, эрткен чылын ындыг назылыг 47 уруг бөжуду. Оларның 23-үү өг-бүлелиг. 24-үү бот ие болган. Оларның аразында 13—15 харлыг он бир уруг бар. Бо уругларның хөй кезии үндезинни чурттакчыларның ажы-төлү. Ие болган уругларның чамдыктары кайда-даа өөренмейн, ажылдавайн турар.

Үстүнде айытканым ие болган элээдилер-биле беседалажырга, амыдыралынга кандыг-даа тала-биле белеткел чок. Ол уругларның тодаргай адрезин биживейн, чижекке киирейн. Х. Айлаананың хары 15. Ада-иези чок болганындан, төрелдеринде чурттап чоруур. Оон доктаамал чурттаар чери чок. Тос класска өөренип турган Н. Светаның хары база 15. Ооң авазы бар-даа болза, өске өг-бүлелиг чурттап орар. Уруунуң өөредилгезинче, кижизидилгезинче ол сагыш салбас. Ындыг боорга Света 80 харлыг кырган-ачазы-биле чурттап орар. Мындыг чижектерни ам-даа уламчылап бижип болур.

Бистиң кыс-даа, оол-даа уругларывыс ажы-төлдү азыраары харыысалгалыг деп чүвени ханы угаап билбес. Келир үедеги амыдыралынга белеткели кошкак. Кыс уруглар боттарының херээжен чоргааралын эзлээр ужурлуг. Чамдык оолдарның уругларга хамаарылгазы дыка чиик. Моон уламындан чамдык аныяктарның үр болбаанда, найыралы бүстүп калыр чылдагааны ында. Ындыг чиик сеткилдиг, амыдыралды ханы сайгарып билбес оолга мегелеткен уруг бот ие болуп артып турар.

Элээди уруглар эрте ие апаарга, организмге багай салдарлыг. Бирээде, бодун камгаланып, камнаныр билбезинден соокка алзып, бүүрегинге дегдирип, хан базыышкыны улгадып болур. Мындыг аарыглар тыптырга, үзе эмнеттинмес, хоочурай бээр. Ийинде, кыс уругнуң назыны чедишпээн болганда, уругаан-медереи база сайзыраваан болур. Ындыг болганда төрүттүнген чаш уругну азыраары, бот-тускайлаң амыдыраары бергедежин бээр. Кыс, оол уруглар өг-бүле тудуп, ажы-төлдүг болурунга баш бурунгаар амыдыралчы дуржулганы өөренип, аңаа белеткенир болза эки. Маңаа ада-ие чагыг сүмезин бээр апаар. Социалистиг өг-бүле тударынга оол азы кыс белен бе дээрзин ада-ие ханы өөренип көөрү артык болбас. Ада-иеден аңгыда маңаа өөредилге черлеринде башкыларның, кижизидикчилериниң, херээженнер эмчилериниң ролю оларга деткимче болур. Ынчангаш уругларның эр, херээжен аайы-биле кижизидилге темазынга лекцияларны, беседаларны элээдилер ортузунга хаая эвес чорудары — үениң негелдези деп санаар мен. Мээң бодалым ындыг.

Хүндүлүг ада-иелер! Бо талазы-биле айтырыгны ханы өөренип көрүп, солуп дамчыштыр санальнарны маңадым. Маңаа башкыларның, кижизидикчилериниң болгаш эмчилериниң киржилгези ыяап-ла херек.

Екатерина НОРБУ,
Кызыл хоорайда № 2 бөжудулга бажыңының гинеколог эмчизи.

ТВ

АПРЕЛЬ 13

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 9.15 Мультфильм. 9.35 Операга ынактарның телеклуву. 10.50 «Кижи дугайында». 11.50 «Ля-Ферте-Аледе агаар байырлалы». Телефильм. 12.00 «Дилеп чоруптувус». «Канчаар дыштанып турар бис» деп бөлүктен. 12.30 «Ye». 13.00—14.45 Д. Самойлов-шүлүкчү-биле ужуражышкын. 15.45 «Бир эвес силерниң харынар...» 16.30 Уругларга фильм. «Ак болгаш кара илби». 17.45 Компьютер-биле диалог. 18.30 «Ye». 19.00 «Эрге-чагырганы — Советтерге». Чер дугайында хоойлу болгаш түс черниң эрге-чагырга чөрлери. 19.30 Л. Бондаренко ойнаар. (Баян). 19.40 В. И. Ленинниң төрүттүнген хүнүнден бээр 120 чыл болганынга. Хөй сериялыг уран-чечен телефильм. «В. И. Ленинниң портредийге штрихтер». 2-ги фильм. 21.00 «Ye». 21.30 Коллаж. 21.35 Чугула интервью. 21.45 «Көрүүшкүн». 23.15 «Ол болган... болган...» 23.40 Медээлер. 23.55-00.35 ВЛКСМ-ниң XXI съездизинин хүн демдеглели.

ИЙИГГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Барымдаалыг фильм. 8.35; 9.35 Литература. 5 класс. В. П. Катаев. «Полктуң оглу». 9.05 Англи дыл. 1-ги чылы. 10.05 Англи дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Литература. 6 класс. М. М. Пришвин. «Хүн шыгжамыры». 11.05 «Суг дүвүнче дүже берген хоорайның чажыды». Эртем-таймылбырлыг фильм. 12.05 Л.-В. Бетховен. Концерт. 12.50 А. Н. Островскийниң музей-бажыңының дугайында. 13.35 «Баштайгы өөрүшкүлер». Уран-чечен фильм. 7-ги сериязы. 15.00—15.30 Бадминтон. Европа чемпионалы.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Уругларга фильм. 18.45—18.55 Медээлер. 18.55 «Тыва телевидение чалап тур». Аныяктар видеоканалы. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Информастыг программа. 21.00 Орус культураның төвү «Преображенскоени» катап тургузарының дугайында. 21.30 А. Бардина (чеди хылдыг гитара) ойнаар. 21.45 Бүгүдеге спорт. 22.00 Н. В. Гогольдуң чогаалдарын экранчытканы. «Вий». 23.15 Бадминтон. Европа чемпионалы. 23.45 «Ада-чурттуңуң дээрии камгалавышпаан». Барымдаалыг фильм. 00.00—00.55 Бут бембүү. ССРЭ чемпионалы. «Днепр» — «Динамо» (Киев).

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

18.30 «Ye». 19.00 «Арена». Спортчу программа. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КИНО

АПРЕЛЬ 13-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Дежа вю» (Польша) 9.30, 12.00, 14.30, 17.00, 19.30 шактарда.

Видеозал: «Мегелеттиргеи кижи» 10.00, 13.00, 16.00, 18.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: «№ 41 Сылдысчыгаш» 9.30, 12.30, **«Далай рассказтары»** 10.50, 13.50, **«Дашталган сеткилсагыш»** 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

Видеозал: «Чаан сөөгүнден кылган каасталга» 14.20, **«Мээң ынак Раджам»** 16.10, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Меге даңгырак» 15.00, 19.30 **«Бачыттыг доллар»** 17.40 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Меня Арлекино дээр» 16.00, 19.00 шактарда.

ДЕПУТАТТАРНЫҢ БОЛГАШ СОҢГУКЧУЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Кызыл хоорай Совединиң бирги организастыг сессиязын эрттирер талазы-биле оргкомитет болгаш «Перспектива» соңгукчулар клуву «Хоорай Совединиң бирги организастыг сессиязын эрттирер талазы-биле белеткел ажылдарының чоруп турарының дугайында» айтырыглыг хуралы болурун дыңнадып тур.

Хурал 1990 чылдың апрель 15-те 10 шакта СЭКП хооркомунуң хуралдаар залынга болур. Аңаа кээп киржир күзелдиг кижилерни шуптузуу чалап тур.

Саналоналдарынарны болгаш сүмелеринерни, ооң иштинде хоорай Совединиң даргазынга болгаш хооркүүскомнуң даргазының кандидатураларының талазы-биле саналдарынарны 3-13-81, 3-43-49 телефоннар дамчыштыр база киирип болур.

Оргкомитет.

Кызылчыларның кичээнгейинге

Кызыл хоорайда базаар болгаш автовокзал девискээрлеринге көдээ ажыл-агыйг продуктуларын садар талазыбиле 1990 чылдың апрель 14-те 9 шакта часкы ярмарка болур. Ярмаркага Кызыл, Бии-Хем, Таңды, Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик, Каа-Хем, Тес-Хем болгаш Эрзин районнарның совхозтары киржир.

Автовокзал девискээринге Улуг-Хем, Эрзин, Тес-Хем районнары, арткан районнар базаар девискээринге садыглаар.

АЯН-ЧОРУКЧУЛАРГА

Аян-чорук болгаш экскурсияның Кызылда бюрозу дараазында маршруттарже путёвкаларны сүмелеп тур:

Кисловодск — май 11-ден 20-ге чедир, путёвканың ортээ 338 рубль.

Харьков — май 16-дан 20-ге чедир, путёвканың өртээ 334 рубль.

Кишинев — май 14-тен 18-ке чедир, путёвканың өртээ 285 рубль.

Вильнюс — май 7-ден 11-ге чедир, путёвканың өртээ 334 рубль.

Калининград — Минск — май 19-тан 26-га чедир, путёвканың өртээ 347 рубль.

Таллинн — май 24-тен 28-ке чедир, путёвканың өртээ 328 рубль.

Ленинград — май 3-тен 7-ге чедир, путёвканың өртээ 330 рубль.

Путёвканың өртээнде аъш-чем, чурттаар чер, экскурсия хандырылгазы, самолётка баар, кээриниң орук холдузизи кирип турар.

Айтырыгны тургузар чери: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, бажың 1, «Мөңгүлек» аалчылар бажыңы, 2-ги каъды, телефон: 3-12-81.

Ажылче чалалга

Кызылда хоочунарының бажың-интернадынга ажылдаары-биле дараазында ажылдарже чалап тур:

1. Эмчи-терапевт кол эмчи эргелиг, 1,5 шалыңныг. Бажың-биле хандырар, азы чаагайжыттынган общежитиге-биле бо чылдың иштинде хандырар.

2. Ажыл стажтыг электрик-сантехник.

3. Палаталарга ажылдаар санитаркалар, кухня ажылдакчылары.

Айтырыг тургузар черииң адрези: Кызыл хоорай, Колхозная кудумчузу 62. Администрацияның ажылдаар шактары 8 шактан 18 шакке чедир.

* * *

«Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжышкынга дараазында мергежилдерниң специалистери негеттинин турар: дээди эртеминг болгаш удуртукчу ажылдарга ажылдап чораан кол инженер, Туранның ажыл-агыйлар аразының кежүп чоруур механолонназынга начальник. Байаактың ажыл-агыйлар аразының кежүп чоруур механолонназынга начальник, кол инженер болгаш инженер-техниктер.

Удуртукчу специалистерни квартира-биле дораан хандырар.

Бистиң адрезивис: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу 34-2. Телефон №№ 3-27-88, 3-23-14.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор

В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34: ◆ оралакчылары — 3-33-91: 3-34-17: ◆ ориемнаи — 3-34-26: ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92: ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82: 3-36-25: идеология — 3-34-57: ◆ совет тургузуг — 3-34-98: 3-41-23: ◆ үлетпүр — 3-34-49: 3-36-73: ◆ агроүлетпүр — 3-41-16: ◆ культура — 3-39-15: ◆ информация — 3-37-11: ◆ чагаа килдизи — 3-39-03: 3-34-39: ◆ очулга — 3-34-93: корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41: ◆ солун келбейн баргында — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41:

Чылда 300 катап үнер

Хемчээли 2 парлалга амазы

Тиражы 28000 акз.

Тыва АССР-ниң Ном үндурер чер. полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 401.

ТС—00293.

Индекс 54241

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл апрель 14 суббота № 87 (14287)
1925 чылда үндезилеттингеи
Өртээ 3 хеп.

Наадымга уткуштур

ЁЗУЛУГ МАСТЕРЛЕР

Мал солдаашкыны ам адакталып турар. Ынчангаш чамдык түңнелдерни үндүрер, бедик көргүзүглерлиг малчыннарның дуржулгазыбиле таныжар, ажыл-ижин чонга таныштырар үе келгеи деп бодаар мен. Барыын-Хемчик районда «Барлык» совхозтуң Аксы-Барлык салбырында Данзычы Соянович биле Серенмаа Дашовна Содунамнарны ажылының ёзулуг-ла мастера дээр болзувусса, черле чаштырыг болбас.

Данзычы биле Серенмаа өг-бүле туткандан бээр мал ажылы кылып келгенер. Баштай-ла 1976 чылда кыс хунан хураганнар хүлээп алган. Бир чыл болганда дөненнеп төрээн 100 хоюнга онаштыр 70 хураганны, а ооң дараазында чылында 105-ти алган. Оон бээр-ле Содунамнар доктаамал бедик көргүзүглерлиг ажылдап келген. Чамдык чылдарда 120-123 хураганны 100 хойдан ап тургулаан. Күрүнеге дүк дужаарының планын доктаамал күүседип келген.

Бо кыштаглаашкын Данзычы Соянович биле Серенмаа Дашовнага база эки болган. Олар эрткен чылын төрүүр 100 хойдан 107 хураганны ап, районга бир дугаар черде болган, а бо чылын олар хоюнун төрүүрүр доозулбаанда-ла чүс хойдан 100 хураганны апканнар. Бо аразында Содунамнар ниитизибиле төрээн совхозунга 400 хире хураганны өстүрүп берген.

1989 чылдың түңнели-биле «Барлыктың» бо хойжуларары Россия Федерациязының малчыннарының социалистиг чарыжынга киришкеш база тиилекчилериң бирээзи болуп, РСФСР-ниң Агрөүлетпүркүркомунуң, РСФСР-ниң агрөүлетпүр комплекизиниң ажылдакчыларының профэвилелиниң республика комитединиң Хүндүлел диплому болгаш акша-биле шаңналган.

Күш-ажыл кижини каастаар. Доктаамал бедик көргүзүглери дээш Серенмаа Дашовна Содунамга 1982 чылда Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны хүндүлүг атты тывыскан, а 1986 чылда Күш-ажылдың Кызыл Тук орден-биле шаңнаан, чаңгыс чер-чурттуглары ону Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң алдыгы чыыжының депутадыңга соңгаан. Ийи чыл буруңгаар СЭКП Тыва обкомунуң болгаш МАР-ның Убса-Нур аймак комитединиң шиитпири-биле аймактың малчыннарының аразында чарышты организастаан. Ооң тиилекчилеринге МАР-ның Улуг хуралының депутады, Моолдуң күш-ажылының ийи дакпыр рекордчузу, Убса-Нур аймактың Дзун-Хангай сумузунуң «Давшилт» каттыжыышкынының малчыны Дэмбэрэл Цеденбалжир биле Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң депутады турган, «Барлык» совхозтуң хойжузу Серенмаа Дашовна Содунамның адын эдилээн шаңналдарны тургускан турган. Ол шаңналдарның баштайгы эдилекчилери МАР-ның Убса-Нур аймааның Өлгүй сумузунуң «Тайбың» күш-ажыл каттыжыышкынының малчыны Дэлгэг Насаг, бистиң республикадан Кызыл районнуң «Тиилелге» совхозунуң малчыны, СЭКП-ниң XIX партконференциязының делегады Татьяна Баавыд болгаш бистиң райондан С. Д. Содунам боду болган. Серенмаа Дашовнага ол бедик шаңналды тыпсыры-биле Убса-Нур аймактың профэвилелдер чөвүлелиниң секретары Зоотов Баатар, аймактың көдээ ажыл-агый каттыжыышкынының даргазының оралакчызы Гендегийн Норов, ол аймактың малчыны Дэмбэрэл Цеденбалжир олар Содунамнарга аалдап чораан. А ооң бичии мурнунда моол өңнүктеринге чораанын Серенмаа Дашовна чылыы-биле сактып орар.

Малчын өгнүң эр ээзи Данзычы Соянович Содунамга эрткен чылын Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны деп хүндүлүг атты тывыскан. Ол күзүн Д. С. Содунам совхозтуң бергени халас путёвказы-биле Болгарияга барып дыштанып, Кара далай кыдында курорт хоорайларны көргеш келген.

Чоокта чаа бис Содунамнарның ажыл, амыдыралыбиле таныжып, ооң кыштаанга четкеш келген бис.

—Эрткен чылдың эгезинде аренда керээзи-биле ажылдап кирииптивис. Ам совхозбиле тускай керээлиг ажылдап тур бис. Чыл түңнелибиле чаңгыс кижиниң адыга 2,5 муң рубль алдывыс. Оиу бис совхозка киирген орулгавыс-биле чарылгавыстың түңүнге дүүшпейн турар деп бодаар бис. Ынчангаш совхозтуң экономизин болгаш улуг бухгалтери малчыннарның санажылгазының талазы-биле тайылбыр кылыр болза эки. Чыл саныда аныяк малчыннарны улуг бергедээшкин-биле тып ап турар бис. Төлевирни шын тургуспас чүве болза, малчын кижиниң ажылынга сонуургалы улгатпас, ажыл экиживес дээрзин утпас ужурлуг бис—деп, Данзычы Соянович чөптүг дүвүрелин илередип олурду.

Эрткен чайын Содунамнар боттарының күжү-биле 20 тонна ажыг эки шынарлыг сигенни кезип алган. Олар ооң өртээн-даа совхозтан албаннар. Чүге дээрге арендa керээзи-биле ажылдап турар малчын кижи хөй чарыгдал үндүрбес болза-ла, бодунуң ажылдап алыры хөй болур. Ынчангаш бо малчыннар совхозундан сула, сиген, далган, дүс, комбикорм, суг дээн ышкаш чүгле эргежок чүгула чүвелерни алырын бодап турарлар.

Содунамнар ёзулуг малчын салгалдыг. Оглу Орлан, кени Светлана олар дузалакчы кадарчы база сакманчы хүлээлгезин эки күүседип турарлар.

— Бо чайын малчыннар Наадымын эрттирерин шиитпирлээни кончуг эки-дир. Наадым мурнунуң социалистиг чарыжынга киржип эгеледивис. Наадымга иелээ киржир, ону көөр, дыштаныр күзелдиг бис — деп, Данзычы Соянович чугаалап орду. Аңаа канчап чөпшээрешпес боор.

Чкалов МАНДЫЫНЧЫ.

Кызыл районда «Шамбалыг» совхозтуң ажыл-ишчилери СЭКП-ниң XXVIII съездизинге тураскаатkан социалистиг чарышка идепкейлиг киржип турарлар. Хову ажылдакчылары тарылгага ажыглаар бүгү техниканы септеп дооскан. Тараажылар шөлдерже чемишчидилгелерини дажыглап, шык базырыышкынынче киргеннер.

Чылдың эң-пе берге ажылы—кыштаглаашкынны эки түңнелдерлиг ажын эртип турар. Шамбалыгның сүтбараан фермазының коллективи демниг, кызымак ажылдааш, бо чылдың бирги кварталында күрүнеге сүт садарыгның планын ажыр боттандырган.

Ол фермада ийи чыл буруңгаар Красноярскиден садып алган уксаалыг хунажыннар төрүп, элбек сүттү берип турар. Фермаңың төрүвес малын күрүне планын күүседиринге киириштирип турарындан ажыл-агый бирги кварталда эът садарыгның планын база ажыр күүседкен.

ЧУРУКТАРДА: Шамбалыгда сүт-бараан фермазының мурнакчы ажылчыннары Светлана Хертек, Иван Дендикпаа.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

ПРЕЗИДЕНТИНИҢ КЕЛГЕНИ

ССРЭ-ниң Президентизиниң чалааның ёзугаар Польша Республиканың Президентизи Войцех Ярузельский албанның аян-чоруун кылып Москвада апрель 12-де чедип келген.

Внуково аэродромунга В. Ярузельскийни ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы А. И. Лукьянов, албанның өске-даа кижилери уткаан.

Аэропорттан мотоциклчилерге үдеткен автомашиналар Кремльче углапкан.

Кремльдиң Улуг ордузунуң Георгий залынга В. Ярузельскийге болгаш оон кадыынга ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев кадайыбиле кады байыр чедиртеп.

Ол-ла хүнүң эртенинде Киевке В. Ярузельскийниң Украин ССР-ниң удуртулгазы-биле ужуражыышкыны болган.

(СЭТА).

КОМСОМОЛ КАНДЫГ БОЛУР УЖУРЛУГУЛ

Комсомолдуң XXI съездизи ажылын үргүлчүлеп турар. Съездиниң ийиги хүнүнде — апрель 12-де санал-онал солчулгазы ажок чидиг болган. Аңыяктар шимчээшкинниде ниитилел медерели амгы үеде кандыг боон турарын делегаттарның ол хүн съездиге берген саналдарынган тодаргай илерээн. Саналдарның кол үшии аныяктар организациязы политиктиг туружунуң болгаш организастыг структуразының талазы-биле кандыг янзылыг болурул деп айтырыгга хамааржыр турган.

Комсомолдуң мурнундан соңгуттурган ССРЭ-ниң улус депутаттарының бөлүүнүн ажыл-чорудулгазының дугайында отчётту А. Шаронов ыглган. Ол парламентчиги ёзу-биле комсомол болгаш ооң парламент корпузунуң аразында харылзааларның кандыг боон турарын кончуг чиге болгаш дорт чугаалаан. Комсомол Төп Комитеди бодуңун депутат фракциязының ажыл-чорудулгазының программазын тургузуп шыдаваан. Ниитилел-политиктиг айтырыгларның чаңгызынгадаа хамаарыштыр ол бодуңун туружун илередиивээн. Төп Комитет толаргай туруштуу эзелеп, тодаргай сорулгаларны салыр болза ооң парламентинде депутаттар бөлүү чедимчелиг ажылдап болур.

Междуреченск хооркомунуң бирги секретары В. Чирков бодуңун саналынга 30 миллион комсомолчуңуң шупту-зуңуң сеткил-хөөнүн хандырыптар шиитпир кажанда хүлээп алдының болдунмас. Ынчангаш кандыг-бир айтырыг талазы-биле эвээш сайныг боон артып каап турар кижилерниң-даа саналыналын барымдаалап көөр херек. Оларның бот-тускайлаң кылдыр үнүп чоруй баарын-даа хүлээп көөрүү чугула деп, ол саналдаан. Чижээ, «Сүргүт альтернативазы», Россияның демократтыг социалистиг ассоциязы дээн чергелиг шимчээшкиннер шуут тургустуна берген. Оларның бот-тускайлаң эргезин хүлээп көөр херек деп, ол медеглээн.

Белоруссияның комсомолунуң ТК-ның бирги секретары В. Кудлаштың саналы үстүнде саналга шуут удурланышкак болган. Бир эвес комсомолдуң чаңгыс эвин быжыглавас болза, ол бүстүп дүжер деп чугаалаан. Казахстанның комсомол ТК-зының бирги секретары И. Тасмагамбетов комсомолчуларның политиктиг үзел-бодалы чаңгыс аай болуур ужурлуг, ынчаарга организастыг структуралар янзы-бүрү боон болур деп саналдаан.

Бо үш саналдан безин адырга, аныяктар шуулганында кайы хире чидиг дискуссияның боон турары тодаргай.

Съездиниң ажылында Е. К. Лигачев, А. Н. Гиренко, Ю. А. Манаенков, Г. И. Усманов киржип турар.

Съезд ажылын уламчылап турар.

(СЭТА).

ПАРТИЯНЫҢ ХООРАЙ КОНФЕРЕНЦИЯЗЫ

Партияның Кызыл хоорай XXVIII конференциязы дүүн республиканың хөгжүм-шин театрында ажыттынган. Оон делегаттары найысылалдың бүгү партия эге организацияларын төлээлээн, республиканың партия, совет, профэвилел, комсомол, ажыл-агый органнарының, министерстволарның, ведомстволарның удуртукчулары, найысылалда улус ажыл-агыйының бүгү адырларының будурулгелериниң, организацияларының мурнакчылары, специалистери, партияның, күш-ажылдың, дайынның хоочуннары, шериг албанныглар болуп турар. Хоорайның отчёт-соңгулдалыг партия конференциязында чалаткан партия активин база олуржуп турар.

СЭКП хооркомунуң ажылының отчёдунуң, партияның XXVIII съездизинге СЭКП Төп Комитединиң Платформазының болгаш СЭКП-ниң чаа Уставының төлевилелдериниң болгаш эде тургустунуушкунну ханыладыр талазы-биле хоорайның партия организациязының сорулгаларының дугайында илеткелди СЭКП Кызыл хооркомунуң бирги секретары Б. П. Свинцов кылган.

Хоорайның партия организациязының ревизия комиссиязының отчёт илеткелин ооң даргазы Т. В. Виноградова кылган.

Илеткелдер талазы-биле машина заводунуң ажылчыны Г. В. Беспалова, ажаалга банкызының эргелелиинде партия эге организациязының секретары З. Н. Степанова, тудуг банкызында партия эге организациязындан делегат П. В. Кирдеев, хооркүүскомунуң даргазының оралакчызы А. Д. Монгуш, шериг албанныг Е. Я. Баринов, Тываның эртем-шинчилел институдунуң директору Ю. Л. Аранчын, № 3 бажың эргелелиниң ханында партия эге организациязының секретары И. Т. Комбу, ССРЭ-ниң ЭА-ның Сибирь салбырының Тывада комплекстиг киллизиниң директорунуң оралакчызы, партия эге организациязының секретары К. С. Күжүгет, пединститутта партия эге организациязындан делегат В. А. Петренко, «Тыва суг-мелиорация» каттыжыышкында партия эге организация секретары Г. А. Смирнов, хоорайның улусчу контроль комитединиң даргазы В. А. Подругин болгаш өскелер-даа санал бергенер.

СЭКП ТК-ның кежигүнүнге кандидат, партия Тыва обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин конференцияның ажылынга киришкеп болгаш чүве чугаалаан.

Конференция бөгүн ажылын уламчылаар.

Апрель–21 Коммунистиг субботник

БЕЛЕТКЕЛ ЭГЕЛЭЭН

Кызыл районнуң «Х Улуг хурал» совхозтуң ажыл-ишчилери коммунистиг субботникче үнериниң планнаашкынын чоруткан. Совхозтуң дирекциязы, парткому болгаш хөй-ниити организациялары субботник штавын он кижи составтыг тургускан.

Хойжу бригадаларның малчыннары боттарының кыштагларынга кажаалар көргеңин коптарар болгаш ону оттулары-биле белеткеп чыыр. Ында чуртталга бажыңнарын болгаш чунар-бажыңнарны чугайлаар. Кажааларны септеп, арыглаар.

Оттук-Даш сүт-бараан фермазының ажылчыннары кажаалар даштында бокту аштап, ырады төгер. Херимнерни септеп, чугайлаар. Саанчылар болгаш кадарчылар кылыр ажылын амдыгаштан белеткеп берген.

Баян-Кол суурда кудумчуларның чаагайжыдылгазын чорудар. Аңаа пенсионнерлер болгаш школачылар база киржир. Чамдык кижилер өшкү кыргылдазынга ажылдаар. Хову ишчилери Кара-Булуң бригадазының суггаттыг черлериниң бугазын аштаар.

Кызыл-оол САГААН-ООЛ.

ЧЕМИШЧИДИЛГЕ СӨӨРТҮЛГЕЗИ

Тарылга шөлдериге органиктиг чемишчидилгени төп, хөрзүнүң оон-биле чемишчидери көдээ ажыл-агый культураларының бедик дүжүдүн өстүрүп алырынга ажыктыг.

Моон мурнунда чылларда «Барлык» совхоз тарылга шөлүнге комплекстиг агрохимиктиг ажылдарны кылып чоруткан. Амгы үеде ажыл-агыйның кукуруза өстүрер звенозу шөлдерже органиктиг чемишчидилге сөөртүрүн эгелей берген. Бо ажылда төп болгаш Аксы-Барлык салбырларының дугуйлуг 10 ажыг тракторлары хаара туттунган. Бо хүннерге чедир 500 ажыг тонна өдекти шөлдерде тарады дужурген. Ында трактористер Чүдек-оол Сарыглар, Михаил Хертек, Анатолий Хомушку, Владимир Хертек, Дайынчы Дутуй-Лама кызымак ажылдап, оларның техниказы туруушкун чок ажылдап турар.

Кукуруза тарып, өстүрер звенога тускай шөлду, көдээ ажыл-агый техниказын быжыглаан, тус-тус планныг дажалгаларыны берген, социалистиг чарыштың негелделерини ажылдап кылган.

Тава-Самбуу САРЫГЛАР.
Барыын-Хемчик район.

СЕКРЕТАРЬЛАР ХУРАЛЫ

Вильнюс, апрель 12. (СЭТА). Литваның Компартиязының түр Төп Комитеди (СЭКП Платформазында) партияның хоорайлар болгаш районнар комитеттериниң секретарьларының хуралын эрттирген.

Аңаа ЛКП-ниң (СЭКП-ниң Платформазында) XXI съездизин эрттирери-биле холбашкан айтырыгларны чугаалашкан. Съездини бо чылдың апрель 21-де эрттирер деп планнаан. Съездини үш үе-чадалап эрттирер деп дугуржулга кылдынган. Баштайгы хүнде Литвада байдал болгаш оон тургустунуп кээп турар сорулгалар дугайында политиктиг илеткелди дыңнаашн, партияның удуртур органнарын соңгуур. Оон соонда съезд бир ай хире үе эртерге ажылын уламчылаар болгаш партияның XXVIII съездизинге Платформаның, чаа Уставтың төлевилелдерин чугаалажып көөр болгаш съездиге делегаттар соңгуур. СЭКП-ниң XXVIII съездизи ажылын доозарга, моон соңгаргы ажылдың программазын чугаалажып көөрүү-биле съезд ажылын доозар.

Республиканың хамаату комитеттериниң төлээлекчилериниң съездизин апрель 28-де эрттирер деп шиитпир хүлээп алдынган.

Ол-ла хүн Вильнюска Дээди Совет бажыныңың чанынга студентилерниң, техникумнар болгаш школалар өөреникчилериниң массалыг митингизи боон эрткен. Оон киржикчилери Литваның Дээди Совединиң хамаарыпрас республика тургузар дугайында шиитпирин деткээн болгаш ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачевка тургустунуп келген айтырыгларны тайбың, демократтыг арга-биле шиитпирлээриниң талазы-биле диилээн кыйгырыгны хүлээп алган.

ХҮН АЙТЫРЫГ: БОТ-ОРУЛГА-ЧАРЫЛГА

СЭКП Улуг-Хем райкомунуң 5-ки пленумунуң ийиги хуралы болуп эрткен. Районнуң бот-орулга-чарылгаже шилчиирининг байдалында экономиктиг харылзааларны сайзырангайжыдарының талазы-биле районнуң партия организациязының сорулгаларының дугайында илеткелди СЭКП райкомунуң бирги секретары В. С. Неделин кылган.

Район чыл тоңчузунге чедир белеткел ажылдарын доозаш ажыл-агый чоруда рының чаа аргазынче чоорту кирбишаан, келир чылдан эгелеп бүрүнү-биле бот-орулга-чарылгаже шилчиир деп турар. Анаа хамаарыштыр боттарының санал-онаддарын «Найырал» совхозтуң директору Кызыл-оол Дүрбулек, культура киллизиниң эргелекчизи Виктор Дөңгүр-оол. «Ак-Тал» совхозтуң директору Начын-оол Балчый-оол, район Совединиң президиумунуң даргазы Дандар-оол Ооржак болгаш өскелердаа берген. Илеткелге хамаарыштыр доктаалды хүлээп алган.

Районнуң 31-ги партия конференциязын бо чылдың май 5-те чыылдырар дугайын коммунистер дугурушган.

Пленумнуң ажылынга СЭКП Тыва обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин киришкеп болгаш районнуң бот-орулга-чарылгаже шилчилгезин деткип, делгереңгей чүве чугаалаан.

Кодур-оол ОЮН.

ЧОНГА АЖЫК-ЧАРЛЫГ БОЛУР

Тыва АССР-ниң Күрүнениң айыл чок чорук комитединиң эълчегиг коллегия хуралы ук албан черинин хоочуннарының, массалыг информация чепсектериниң болгаш өске-даа ажылдакчыларның киржилгези-биле болган. Аңаа «Тыва АССР-ниң КАК-тың ажылчы чон-биле харылзаазын улам ынай экижидер талазы-биле хемчеглер дугайында» айтырыгны чугаалашкан.

.— Бистин чуртувуста чоруп турар эде тургустунуушкун ажык-чарлыг чорукту улам бадыткап, чондан хаалгыг, ажыт дээн черлерни чоорту кызырып, бүгү чүүлдү чонга чарлап дыңнадыр, оон сүмезин алыр хемчеглерин боттандырарын негеп турар — деп, комитеттиң даргазы В. Н. Федосеев демдеглээн.— Ынчангаш бөгүнгү хуралга бир-ле дугаар мынзыг калбак активти чалап алганывыс бо. Бистин моон соңгаар ажыл-ижиниске аргасүмени кадарын хоочуннардан, келген журналистерден дилээрдир бис.

Хуралга кыска дыңнадыгны комитеттиң киллдис эргелекчизи И. Т. Белоконь кылган. Республика комитединиң болгаш районнарда органнарның ажылдакчылары ажылчы чонбиле дорт, ажыктыг харылзаа тударының чаа-чаа аргаларын дилеп тып турар деп, ол демдеглээн. Будурулгелериниң, албан черлериниң болгаш организацияларының удуртукчулары, кежигүннери-биле харылзааны экижидип турарының түңнелинде чамдык айыылдыг үулгедиишкиннерни илередип турар апарган.

Чоокта чаа комитеттиң ажылдакчылары бистин республикадан ССРЭ-ниң бөлүк улус депутаттары-биле ужурашкан дээрзин оратор демдеглээн. Олар контрразведка ажыл-чорудулгазы-биле чергелештир эде тургустунуушкунну, совет күрүне тургузуун камгалаарыгна, республикада корум-чурум үрээшкиннерибиле холбашкан айтырыгларны шиитпирлээринге идепкейин күштелдиреринн сүмелээннер. Ол чугаа үезинде комитеттиң ажылдакчыларының депутаттар-биле кошкак харылзаазы, өске талада депутаттарның комитетче база көрүнмейн келгени илерээн. Моон соңгаар эде тургустунуушкун херээнге бир деңге киржири чугула.

Сөөлгү чылдарда чекистер чон-биле харылзааны идепкейжиткен. КАК органнарының ажылдакчылары чүгле эрткен чылын безин 130 лекцияны, бесседаны кылган, радиотелевидение дамчыштыр 14 удаа чүве чугаалаан, солунарга 53 чүүлдерни парлаткан. Ук чүүлдерге күрүнеин айыыл чок чоруун камгалаары-биле, 30—40 чылдарда болгаш 50 чылдарның эгезинде үндезин чок репрессияга таварышкан кижилерни агартыры-биле, националдар аразының харылзааларын быжыглаары-биле холбашкан чугааларыны кылган.

Күрүнеин айыыл чок чорук комитединиң ажылдакчыларының мурнунда улуг сорулгалар тургустунуп турар. Хамыктың мурнунда оон кол хүлээлгезин — күрүнеин айыыл чок чоруун улам быжыглаары. Ону божанналыр дээн ораалдажыышкынар ам-даа бар болуп артышаан. Аңаа удур демиселге эде тургустунуушкун, чаа бодал негеттиниң турар, ол чорук комитетни ажылдакчыларындан улуг күштү, билдиглиг болуруун негеп турар.

Бистин республикада чаа тургустунган «Мемориал» ниитилели-биле болгаш Тываның демократтыг интернационалчы шимчээшкиния-биле харылзаалыг ажылдаар, буруу чок черге шиитпиргеннерни агартыр, республикага эде тургустунушкунну дүргелдир талазыбиле депшилгелиг ажылдарны кады кылыр ужурлуг бис дээрзин ол демдеглээн.

Комитетте киллдис начальниги Н. С. Марков күрүне кызыгаарын хажыдар чорук-биле холбашкан кем-керек үүлгедиишкинниге доктааган. Бистиң республиканың элээн хей хамаатылары Моол Арат Республикаже кызыгаарны чөпшээрел чокка эртип, оон малмагаан оорлап, хоойлу-дуруме таарышпас садыг кылып турар, ындыларны кызытааржыдар болгаш чекистер илередип тып, хоойлу-дурум органнарынга дамчыдып берип турар. Ындыг үүлгедиишкиннер дээш шиитпиргеннер эвээш эвес, амдаа истелгеле кижилер бар.

Күрүне кызыгаары кажанда ыдыктыг, ону хажыдарын кымга-даа чөпшээревес. Ынчангаш бо талазы-биле комитеттин-даа массалыг информация чепсектеринин-даа ажылдакчыларының кылыр ужурлуг үүлдери бар.

Коллегия хуралынга Демократтыг интернационалчы шимчээшкинниң удуртукчузының бирээзи К. А. Биттедей сөс алган болгаш үк шимчээшкинниң тургустунган сорулгазымын, бо хүннерде кандыг ажылдар кылдынып турарын кысказы-биле чугаалаан болгаш шимчээшкинниң ажылынга партия, совет органнарының, оон иштинде Айыыл чок чорук комитединиң деткимчези чугула дээрзин демдеглээн. Шимчээшкинде депшилгеге, совет тургузугга улур чүү-даа чок, оон сорулгазы эде тургустунуушкунну дүргеледирил, ынчангаш кады ажылдажылга чүгле ажыктыг болур боордан башка хора черле болбас.

Аңаа чүве чугаалаанар — комитеттиң ажыллакчылары С. Д. Шулуу, В. А. Агбаан, Ч. А. Улумбара, айыыл чок чорук органнының хоочуну О. Д. Иргит, журналист В. С. Салчак олар КАК болгаш массалыг информация чепсектериниң кады ажылдажылгазынга хамаарыштыр боттарының саналдарын тус-тус киргеннер. Чекистер дугайында очеркталыр, чурумалдарны бижип, КАК дээрге чүгле чонга баразы болуп турар, ярлык эрге-ажыыл камгалаар албан чери-дир дээрзин чедиргиш тайылбырлаары амгы үениң негелдеги деп, комитеттиң даргазы В. Н. Федосеев хуралды түңнеп тура база катап демдеглээн.

(Бистиң корр.).

РСФСР: Кызылдың № 870 девискээр соңгулда округунуң талазы-биле депутатка кандидаттар

Кара-оол Андреевич МАСПЫК-ООЛ

Кара-оол Андреевич Маспык-оол 1936 чылдың апрель 29-та Бии-Хем районнуң Хадын суурга бөдүүн араттың өг-бүлезинге төрүттүнген. Дээди эртемниг. 1953-1956 чылдарда Новосибирскиниң кооперативтехникумунга, 1958-1963 чылда Кызылдың педагогика институдунга бот-өөредилгебиле өөренип турган. Партиляның Новосибирскиде дээди школазынга өөренген.

Күш-ажылчы чорудулгазын ол 1956 чылда башкы бооп эгелээн. 1956-1961 чылдарда Бии-Хем районнуң Тарлаг чеди чыл школазынга башкылап турган, 1961-1965 чылдарда ол-ла районнуң Сушь сес чыл школазының өөредилге эргелекчизи. Каа-Хем районнуң Сарыг-Сеп № 2 ортумак школазының директорунга 1965-1966 чылдарда ажылдаан. Ооң соонда 1966-1967 чылдарда БАЛКЭ Каа-Хем райкомунуң бирги секретарынга, 1967-1968 чылдарда СЭКП Каа-Хем райкомунуң пропаганда болгаш агитация килдизининиң эргелекчизинге ажылдап турган. 1968-1970 чылдарда СЭКП Таңды райкомунуң ийиги секретары, 1970-1973 чылдарда — улус депутаттарының Улуг-Хем район Совединиң күүсөкомунуң даргазы. Партияның Улуг-Хем райкомунуң бирги секретарынга 1973-1983 чылдарда ажылдаан.

1983-1987 чылдарда ол — Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы, 1987 чылдан бээр республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы.

1959 чылдан бээр СЭКП кежигүнү. СЭКП Тыва обкомунуң кежигүнү. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң үш-алдыгы чыыштарының депутады. Ленинчи юбилей медальдыг. 1971 чылда «Хүндүлелдиң Демдээ» орден-биле шаңнаткан. Өг-бүлелиг, үш уруглуг.

* * *

РСФСР-ниң улус депутадынга мээң кандидатурамны идип үндүрген Бии-Хем районда «Халын», Каа-Хем районда СЭКП-ниң XXV съездизи аттыг совхозтарның күш-ажылчы коллективтеринге четтиргенимни илергейлеп тур мен.

Коммунист кижи болганымда бүгү ажыл-чорудулгамны партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның Платформазын удуртулга болдурар мен.

Советтер ажылдакчызы кижи болганымда, улус депутаттарының Советтеринге бүрүн эрге-чагырганы дамчыдып бээриниң шиитпирлиг хемчеглери, оларның тускайлаң, хамаарышпас болуру дээш туржур мен. Черчерде Советтерге эрге-чагырганы бүрүнү-биле дамчыдып бээриниң хоойлу-дурум механизмнерин шиитпирлежиринге идепкейлиг киржир мен.

Башкы... школада чугула кижилерниң биразын деп чүвени билир бис. Ооң социал эргезин бедидери чугула, ол чогаадыкчы күш-ажылга таарымчалыг бүгү байдалдарны тургузары-биле тайылбырлаттынар.

Башкы кадрларның белеткелиниң шынарынче кичээнгей угландырары — чугула соруглга. Орус, дашкы дыл, төөгү болгаш еске-даа чамдык эртемниг башкылары бисте чедишпес.

Школаларга кичээлдерни чаңгыс ээлчег-биле эртиреринде чоокку келир үеде чедип алыр дээш болза, школаларның, ортумак тускай, база дээди өөредилге чөрлериниң материал-техниктиг баазазын чөрле элээн быжыглаары чугула.

Республиканың кадык камгалалында шиитпирлеттинмейн турар айтырыглар эвээш эвес. Ооң материал-техниктиг баазазының сайзыралы, ыланғыя кодээ-черлерде кошкак, 10 муң чурттакчыга бисте 36 эмчи онаажып турар, ол көргүзүнү РСФСР-ге хамаарыштыр алырга — 43. Ыланғыя эмчилер кодээде эвээш. Ооң бадыткалы бо. Бир эвес Кызыл хоорайда 10 муң чурттакчыга 78 эмчи онаажып турар болза, кодээ черлерде — 13. Ынчангаш медицина кадрларының белеткелинче кичээнгейни күштелдирер.

Пенсионерлерниң, дайынның болгаш күш-ажылдың инвалидтериниң, хөй уруглуг өг-бүлелериниң социал камгалаттынган болуруи база социал чөптүг чорукту хандырары чугула. Назылап кырааннарга болгаш инвалидтерге көрдүнүн тудуг объектилериниң түттунуп турарының байдалын контролга доктаамал алыр. Пенсионерлерни ажылга таазыштыр тургузарының айтырыын чогумчалыг көөр апаар мен.

Чурттакчы чонның мозуларын, эстетиктиг кижизидилгезинче, сагыш-сеткил негелделеринге культура албан черлериниң ролю улуг. Республиканың Алдан-Маадыр аттыг музейинин тудуун, Пушкин аттыг библиотеканың, уран чүүл школазының, Кызылга танцы залдыг киотеатрының тудугларын дүргедедиринге салдарлыг хемчеглерни алырын бодумнуң чугула хүлээлгем деп чүвени билип турар мен. Эрзин, Бай-Хаак суурларда культура бажыңнарының тудуунга хамаарыштыр бодал база-ла ындыг. Тыва кинофильмнер тургусчурунга база киржилгем турар апаар.

Республикада корум-чурумнуң байдалынга чурттакчы чонның сагыш човаашкының билип, үлежип турар мен. Хоойлу-дурум органнарының материал-техниктиг хандырылгазы 1989 чылда элээн экижээн. Ол айтырыгны экижидер дээш ам-даа ханылаар ужурлут бис. Түр комитет улус депутаттарының Советтери, хоойлу-дурум органнары, хөй-ниити организациялары, күш-ажылчы коллективтер-биле кады, кем-херек үүлгедир чоруктар-биле демиселдиң республика программазын комплекстиг хемчеглерни көруп турган, ажылдап кылыры дээш ажылдаар мен.

10 чыл иштинде чурттакчы чон 42,8 муң кижиге өскен, хуу-биле алыр болза, 16. Күш-ажыл кылып шыдаар назылыг чурттакчы чонның чыл санында өзүлдези 3 муң ажыг кижи болуп турар. Ооң түңнелинде күш-ажылда хаара туттунмаан кижилерни, ылаңгыя аныяктарны ажылга киирери дыка нарын боол турар. Ынчангаш мен Кызылдың болгаш районнарның будурулгелеринге немелде ажылчын черлер тургузарын чедип алырыга киржир ужурлут мен.

Аъш-чем айтырының шиитпирлежиринге киржир ужурлут мен. Республиканың кодээ ажыл-агыйның ниитилел секторун улам ынай хөгжүдеринге дузам бүгү аргалар-биле кирер апаар. Дузалал ажыл-агыйның бүгү-ле хевирлерин деткиир. Өнчү дугайында ССРЭ-Хоойлузунга дүүштүр араттарның ажыл-агыйы кестүп келзе, деткиир апаар.

Кедээниң ишчилериниге хамаарыштыр чугаалап тура, Кызыл хоорайга Малчынар бажыңының тудуун контролга алыр.

Чонның хереглел бараанарын будүрериниң хемчээлин көвүдедир, ачы-дуза чедирилгезиниң шынарын экижиттипшаан, ону калбартыр.

Бойдус курлавырын чөптүг ажыглаар талазы-биле комплекстиг үндезин системалыг хемчеглерни тургузарының чугулазын, долгандыр турар хүрээлелди камгалаарын амыдырал иеген турар.

Улус депутаттарының Советтериниң, профсөвилер, комсомол болгаш хөй-ниити организацияларының деми-биле ажыл-агыйжы эвес, салдынчак чоруктарны болдурбас, сагылга-чурумну күш-ажылга, будурулгеге күштелдирер.

МАСПЫК-ООЛ Виктор Николаевич ФЕДОСЕЕВ

В. Н. Федосеев 1940 чылда Пермь областа тараачыл өг-бүлеге төрүттүнген, орус националдыг, СЭКП кежигүшү, инженер-электромеханик түскай эртемниг. Политехниктиг институтту дооскан соонда, Ижевск хоорайның мотор заводтарының бирээзинге 5 чыл ажылдаан.

1968 чылда заводтуң партком болгаш күш-ажылчы коллективтиң мурнундан күрүненин айыыл чок чорук органнарынга албан эрттирери-биле чоруткан. Ол опертөлээлекчи дужаалдыг чекист-контроразведчиктен Удмурт АССР-ниң КАК-тың даргазының оралакчызынга чедир орукту эрткен. 1988 чылда Тыва АССР-ниң Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң даргазынга томуйлаткан, шериг дужаалы — полковник. Төрээн чурттуң даалгаларын чедиишкинниг дээш «Кызыл Сылдыс» орден-биле, чеди медаль-биле шаңнаткан.

В. Н. Федосеев бедик мергежилдиг специалист, билдилиг организакчы, хөй-ниитиниң корум-чурумун быжыглаар дээш идепкейлиг ажылдап турар. Ооң мөзүшынарында чаа түүлдер, кижилерге кичээнгей болгаш сагышсырал сиңиккен.

В. Н. Федосеевтиң кол сагыш човаашкыны ниитилелдиң экономиктиг, экологтуг программаларының хөгжүдезинге, эде тургустунуушкуга салдар чедирери, хамаатыларның, ооң иштинде шериг албанныларының, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының, херээженнериниң, аныяктарның, КАК-тың, ИХМ-ниң ажылдакчыларының эрге-хүлээлгелери, социал камгалалдыг чоруу бадыткаттынган турарын чедип алыры болур.

Ол ийи уругларның адазы кижи болгаш, уругларның, ие-чаштың кадыкшылының камгалалы күрүне деңнелинге турзун дээш күжепишкинин үндүрүп чоруур.

В. Н. Федосеев бодунуң мурнунда салдынган сорулгаларны күүседиринге туруштуг-даа, дорт шиитпирлиг-даа. Депутат ажыл-чорудулгага арга-дуржулгазы бар. Ол район, хоорай Советтерине депутатының чоруун.

Бүгү политиканың төвүнде кол кичээнгей — кижиниң сонуургалы, социал чөптүг чорукту бадыткаары.

Кижилер дугайында сагыш човаашкын — кандыг-даа ниитилел-политиктиг, экономиктиг болгаш социал ажыл-чорудулганың үнезин тыварының чогум үндезини ол.

1. Чер-чер Советтериниң харыысалгазын болгаш хоойлуга үндезилээн ролюн бедидер, оларның херек кырында долу эргелиин хандырар. Девискээриниң, экономиказының хөгжүлдезиниг чоокку болгаш келир үедеги сорулгаларын тодарадыр эргени бээр. Казып тывар курлавырларның 5—10 хуузун Россияга болгаш автономияга арттырарын чедип алыр, пландан ажыр алган продукцияны хуузунда бараан орнаарынга киирер (ооң иштинде, даштыкы экономиканы база). Эмнелгенин, эртемниң, амыдырал хандырылганың, садыгның, күш-культураның болгаш спорттуң байдалы чонның күш-ажылчы салыышкынынга дүүшкен турарын чедип алыр. Инвалидтерниң, пенсионерлерниң, студентилерниң болгаш эвээш шалың ап турарларның камгалалдыг чоруун күштелдирип турар түс черниң программаларын, республика хоойлуларын хүлээп алырын дүргедедир.

2. Кодээ ишчини чагырып дужаар чоруктан хостаар, аңаа бот-башкарылганы бээр, амыдыралының байдалын ооң күш-ажылы-биле дең турарын чедип алыр, боттары орулга тып ажылдаар бичии будурулгелерни, чамдык цехтерни кижи күжү-биле бүрүн четчелээр, хоорай үлетпүрү-биле санажылгаларга социал экономиктиг чөптүг чорукту шын үндезинге түргузар.

3. Ие-чаштың болгаш аныяктарның социал камгаладыг чоруун хоойлуга үндезилеп чурумчудар. Оларның дугайында сагыш човаашкының илереткен, ажылга тургузарының, кадыкшылың быжыглаарының республика программазын чогаадыр. Күрүнениң кичээнгейин херээжен ишчиге бараалгадып, оларны хоралыг байдалдарга, аар ажылдарга, дүнеки үелерде ээлчегер эрттиреринге хоруур.

4. Хамааты бүргүнүнүң айыыл чок чоруун болгаш камгалалын күштелдирер, ниитилелдиң амыдыралынга хоойлуларның ёзулуг күштүг болуруи хандырар. ССРЭ Конституциязынга үндезилээш, бүгү-ле хөй-ниити-политиктиг күштериниң болгаш организациялардың ажыл-чорудулгазын хостуг болдурар. Болуглежип алгаш, организастыг кем-херек үүлгедир чорукка удур шиитпиргиг демиселди чарлаар. Хоойлуга, ажык-чарлыг чорукка каалама орукту бербишаан, бюрократчы үзеллигелериниң когун үзер. Хоойлуның хажыдыышкынын болдуруп, репрессияга таварышканнарның чаагай аъш катап тургузар. Шериг хөрээнге эде тургустунуушкунну чайгылыш чок чорудар. ССРЭ-ниң күрүне кызыгаарының камгалатының айыыл чок чоруун күштелдирер, корум-чурумун бедидер. Хоочуннарның, шериг албанныларының, ИХМ-ниң ажылчыларының, шериг афганчыларының социал камгалалын хандырар.

5. Республикада чурттап турар тыва болгаш еске-даа улустарның бот-тускайлаң чоруун деткиир. Чонның национал чаңчылдарын хөгжүдер болгаш камгалаар. Бүгү нацияларның культуразын, дылын хостуг хөгжүдерин хандырар. Хамааты бүргүзүнүң арын-нүүрү, чаңчылдарын сагыры ёзулуг-ла хостуг болуруи магадылаар. Эде тургустунуушкуннуң, чаартылганың оруунга национал демагогияны болдурбас, нацията хамаарылгазының аразынга экстремисчи хөделийшкиннерни шиитпирлиг үзе шавар.

6. Келир салгалга арыг агаарны, арга-арыгны, хемнерни, хөлдерни, камгалалдыг черлерни амгы турган байдалы-биле арттырарын оралдажыр. Тыванын чоргааралы, каас-чараш ораны Тожуну камгалаар. Экологтуг байдалды хөй-ниитиниң болгаш күрүнениң хайгаралынга тургузар.

БУЯННЫГ ЧОРУК КЫМГА-ДАА ХЕРЕК

Уруглар бажыңы, кадыы багай уруглар интернады, эмнелгези, назы четпес кем-херек үүлгедикчизи — В. И. Ленин аттыг Уруглар фондузунуң Тыва салбырының баштаар черинин кежигүнериниң чер-черге барып турар адрестери, ужуражып турар кижилери бо. Буянныг чорук кымга-даа херек. Ол кижизиг чоруктуң демдээ. Амыдыралга кызаттырган, чааскаан арткан, аарыг-аржык, инвалид чаштарга хөй-ниитиниң хайгааралы эргежок чугула.

Салым-чолдар, сан-фактылар дарый ходелиишкиннерни иеген турар. Республикада 720 уруглар угаан албааралышкыныг, ооң иштинде 204 кижи муңчурал ааралаан. Онкология талазыбиле аарыг уруглар бар. Төрүмелиндеп аарыг уругларның саны 978, ооң иштинде он алды харга чедир — 500. Оларга канчаар дузалап болурул? Чүгле моральдыг эвес, материалдыг деткимче херек. Пенсия хемчээли куду болганда, еске дузаламчы негеттинип турар.

Инвалид уругну күрүне азыралынга тударын ооң пенсиязын остүргениниң хөй чарыгдалдыг дээрзи билдингир. Ынчангаш Уруглар фондузунуң салбыры мындыг үш саналды киирип турар. Бирээде, бүгү чон, будурулгелер бир субботникти организастааш, ооң акшазын инвалид уругларга дуза кылдыр киирер. Ийиде, будурулгелерге ажылдаар черлерниң 3 хуузун инвалидтерге бээрин чедип алыр, бир эвес ону кылбаан болза, ол ажылчын черлерде киирип алган кижилерниң ортумак шалыңын социал хандырылгаже болгаш УФ-че шилчидер. Үште, шериг программаларындан кылыртынган акша-хөреңгини уругларга бээрин чазактан дилээр.

Школаларда чырыкты таарыштырбаанындан уругларның карааның шоо бакырап турар. Ындыг уругларның саны — 3896. 595 уругларның чугаазы шын эвес. 100 кижинин мөчүлери шимчевестеп ааран. 903 дурт-сыны, 480 дыңнаары багай чаштар бар. Республикада 109 муң уруглар бар. Уругларның хораары улуг болуп артпышаан: 34,3 хуу. Бо талазы-биле байдал Сүт-Хөл, Эрзин, Улуг-Хем районнарда дүвүренчиг. Эртеп чылын төрүттүнген 8566 уругларның 294-үү бир хар четпейн, 387-зи он дөрт хар четпейн алган. Ийи чыл дургузунда Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем районнарга Алтай, Красноярск крайларның эмчилери ажылдап турган. Бо чылдан эгелеп Сүт-Хөл, Бай-Тайга районнарда чаш уруглар сестраларын тускайлаан. Оларның акшазын совхозтар төлеп турар.

СЭКП ТК болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели 1985 чылда хүлээп алган доктаалында өскүс азыралдыкчызы чок арткан уругларның кижизидилгезин, өөредилгезин, материалдыг хандырылгазын экижидерин айтып турар. Чогум кылдыныр турар хемчеглер эвээш. Уруглар албан черлери эрги бажыңнарда. 175 база 150 олуттуг уруглар бажыңнарын тударын ынчангаш планнап турар. Он ийиги беш чылда көрдүнген бо ийи объектиниң амга чедир тудар чери безин тодаруттынмаан. Бүстүп дужериниң кырында келген, одалга системазы үрелии черлерде чаш уруглар чурттап турда, сагыш амыр олурар арга черле чок.

«Бүгү-ле эки чүвени — уругларга» деп лозун чүгле лозун болуп артып турар. Уруглар бажыңнарындан аңгыда, школа-интернаттың байдалы ону чугаалаарынга барымдаа болур. Үжеп чыл бүрүнгаар түттүнүп бажыңны амга чедир чаңгыс-даа катап септевээн. Бо чылын чылыг четкилерин септээринче хөреңги үндүрген-даа болза, чаңгыс директор ону шингээдип, кылдырып ап шыдавас. Өскүс уруглларга дуза кадыксаар кижилер бар болза, 2-33-67, 3-05-60 дугаарлыг телефоннарже долгаарын дилеп турар бис.

Дашчылар, шеверлекчилердаа херек, уругларны тур үеде өөнче ап алыр күзелдиг улус турар чадавас.

Хүндүлүг улус депутаттарын уруглар албан черлерине кээп, байдалды өөренип көргеш, дуза кадарын дилеп турар бис.

Өске бир чугула айтырыг — өг-бүле кижизидилгези. Бо ажыл дугайында херээженнер чөвүлели, комсомол доктаал-саавырларыны саазын кырында бижип-ле турар, а түңнелдер көзүлбейн турар. Назы четпестер ортузунда кем-херек үүлгедир чорук чылдан чылче өзүп турар. Эрткен чылын олар 605 херек үүлгеткен, бурунгу чылдан 3,4 хуу өскен. Ынчангаш хөй-ниитиниң күжүн өг-бүлеже мөөннээри чугула болуп турар. Чамдык улус өөредилге киидистери өскүс уругларның амыдыралын хайгааралга албас, пенсия-пособиени үезинде кылып бербес фактылар бар. Инвалид болгаш хөй уруглар лиг өг-бүлелерни партия, совет органнар, күш-ажылчы коллективтер холга ап, огулуг дуза катнайн турар.

Өскүс уругларны пионер, спортчу хөп-биле хандырарым, халас чемненилгезин организастаарын шиитпирлеп чадап турар. Интернаттарда, уруглар бажыңнарында чемнинг шынарын экижидери күзенчиг. Уругларның эмчи хандырылгазы база кошкак. Лагерьлерге оларның дыштанылгазын организастаарын контролдаар болза эки. Чер-черге УФ-түү салбырларын тургускаш, уругларның дандызын, ап олурар пенсиязының чедерчетпезин хынап, хөй-ниитиге даянып тургаш, буянныг чорукту нептередири негеттинип турар.

Чаагай сеткилин илередип, чамдык коллективтер, кижилер акша-хөреңгизин УФ-түү агар санынче шилчидип турар. Алгы заводу, Ак-Довуракта «Колорит» кооператив, Эрзин, Каа-Хем районнарының ажыл-агыйлары, Троицк хүрээ, комсомол обкомунуң аныяктар туризминиң бюрозу болгаш ооң-даа өске будурулгелер дузалап турар.

Партия, совет органнарже уруглар бажыңының айыылдыг апарганын барымдаалааш, ону көжүрениниң аргаларын дилеп, чагааларыны чоруткулаан бис. Улус депутаттары ат салып берип-даа турган. Он-чээрби беш акша үнелиг буян чедиренинин лотереяларын тарадып, чамдык хемчеглерни баштаар чер ап келген.

Чоок кижиниң, кожаң, чаңгыс кудумчуда чурттап турар таныжың дуза хереглеп турар болза, буянды кылып көр деп кымга-даа чугаалаксаар ийик мен. Кижиге ынчаны кылыры дег ындыг бедик үүле каяа турар.

Ульяна ХАПТЫР-ООЛ.
Уруглар фондузунуң Тыва салбырының харыысалгалыг секретары.

ЭКСПЕРТИЗА? ХЕЙ ЧУГАА БЕ?

КАМГАЛАДЫРЫ-АЖЫКТЫГ

Эрткен чылын районнуң күркамгалал инспекциязыбиле чардынган камгалал керээлеринден кирген төлевир акшаның 79 хуузун камгалаткан ээлериңе төлеп берген. Тодаргайларга, «Тээли», «Бай-Тал» совхозтарга ерт халавының когаралы дээш 65,2 муң, чонның хууда бода малының өлүп хораны дээш 41,6 муң, баяжып иштиниң эт-севи база авто-мототранспортту оорлаткан таварылгада 22,6 муң рубльди хамаатыларга төлээн. Холушкан камгалалга күркамгалал инспекциязыбиле чардынган керээлерниң хуусазы төнгенде база ара үстүнген, бертинип-бежелген таварылгалар дээш 308,3 муң, озал-ондакка таварышкан хамаатыларга 14,6 муң рубльди инспекция хамаатыларга төлеп берген.

Кедээниң ишчилериниге страхование ачы-дузазын тайылбырлаар ажылды эки чорудуп, планныг онаалдаларын доктаамал күүседип турар мурнакчылар хөй. Оларга агентилер Тана Сонам, Евгения Хертек, Алдын-оол Араптан, «Мурнакчы», «Каа-Хөл» совхозтарда агентилер Чодураа Баавыл, Долзат Хертек хамааржыр. Бо агентилерниң харыылап турар участокторында камгаладың янзы-бүрү хевирлерин ажыглап, камгаладың ап турарларының саны көвүдеп турар.

Ынчалзажок камгаладың ачы-дузазын, ооң ажыктыының дугайында тайылбыр ажылы, ол талазы-биле кежу агитацияның хевирлери чогуур негелдеге чедир кыдынмайн турар. Районнуң радиодамчыдылгазынга күркамгалал дугайында тайылбыр, беседалары, организацияларже үнүүшкүннерни доктаамал кылып, кинофетизинге рекламаларны, журналдарны чонга кергүзүп турарын чедип алыр сорулгалап коллективтиң мурнунда салдынып турар.

Седип-оол ИРГИТ.

Кижиниң келир үези азы ажы-төлүвүстүң салымы агаар-бойдустуң байдалындан кончуг хамаарыжыр деп ханызы-биле медереп биле берген бис. Бир эвес бөгүн бойдуска кам-хайыра чок болуур болза, даарта үүге таваржып болурувусту Арал далайда, ооң чоок-кавызында экологтуг халап бадыткап турар.

Шагаан-Арыг хоорайның чоогунда, Улуг-Хем кыдыында туттунуп турар цемент заводунуң дугайында чугаа, харын-даа маргылдаа сөөлгү үеде улам чидигленип келген. Чонның, эң ылаңгыя Шагаан-Арыг хоорайның чурттакчыларының заводтуң туттунуп турар черинге хамаарыштыр бодалы билдингир болгай. Улуг-Хем кыдыынга, Саян-Шушенск ГЭС-тиң суг хөолбээнин чоогунга, чурттакчылыг черден ырак эвеске цемент заводун тудуп турарынга чурттакчы чонның чамдыызы удур. Ынчалза-даа цемент заводун шуут тутпас деп кым-даа чугаалавайн турар. Цемент республиканың тудугларынга эргежок чугула, чер-чурттуң байлаан болбаазырадып, ажыглаар херек. Бир эвес цементиниг будурун турар апаар болзувусса, амгы чидигленип кел чыдар база бир экологтуг айтырыгны чавырыдырып болур. Ол дээрге тудугга хереглээр ыяш кежеринин хемчээлин дыка улгаттырбайн, ыяш, оон ыяш суг курлавырын камгалап алыры-дыр. Тываның экономиказынга цемент заводунуң кайы хире ужур-дузалыын чон эки билип турар. Ынчалза-даа экономиканың ажык-дүжүү агаар-бойдустуң даартагы хоозуралдыг байдалы, кижилериниң кадыкшылы дег аар өртектиг болбас ужурлут.

Чогум-на ынчангаш Шагаан-Арыгда туттунуп турар цемент заводунуң телевилелиниң экологтуг экспертизазын эрттиреринге хөй-ниити негей берген. Ол негелделе дүмелдерниң хоразының дугайында тодаргай чүүлдерниң төлевилелде чогун бойдус камгалалының талазыбиле республика комитединиң бойдустуң атмосферазының камгалалының талазыбиле күрүне инспектору А. Н. Крыщин айыткан.

Заводтуң төлевилелиниң шынарынга хамаарыштыр боттарының туружун элээн бадыткалдыг кылдыр камгалаан кижилер бо. Оларның айтырыгларынга чогуур харыыны бериптер кижилер чок болган. Бир эвес экспертизаның түңнелдерин төлевилелди чогаадып тургускан кижилерниң киржилгези-биле чугаалашкан болза, олар айтырыгларга долу харыыны берип болур түрган чадавас.

Тыва АССР-ний Бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитединиң даргазының оралакчызы А. С. Новиков төлевилелди чогаадып тургускан кижилерге бүзүревейн баар чылдагаанывыс чок дээр бодалды илереттн. Чүге чок үүвел? Нарын технологиялыг будурулге цемент заводу хамаанчок аңаа бодаарга, кеңгүс бөдүүн чурттарга бажыңнарының төлевилелинге чогаадырда, бистиң төлевилекчилеривис частырыгларны кылганының чижектери бар болгай. Ол бодал-биле чөгелештир Шагаан-Арыгда цемент заводу дээрге Совет Эвилелиниде эң хензиг завод-тур, долгандыр турар бойдуска ооң хоразы шоолуг эвес, харындаа хора чок боор дээр бодалды чамдык эштер илередир сагыштыг ордулар.

Заводтуң тудуун соксаткан, ону Шагаан-Арыг хоорайдан, Саян-Шушенск ГЭС-тиң турум суг хөолбээнден ырадыр Арыг-Бажы суур уунче кежүрениниң аргазын өөренип көөрүүн дугайында санал база киргеп.

Төлевилелди сайгарып көөр ажылчын комиссияның кежигүнү, Тыва АССР-ниң Күрүнениң план комитединиң даргазының бирги оралакчызы В. Б. Салчак цемент заводунуң тудуун соксадып болбазының бир чылдагааны кылдыр үндүрген экономиктиг чарыгдалдарны, заводту өскээр көжүрери-биле холбашкан ажылдарта үндүрер акша-хөреңгини барып үстүрдү. Бөгүнгү экономиктиг чарыгдалдар даартагы экологтуг халап болбас ужурлуг дээрзин маңаа сагындырып кагза артык эвес боор.

Комиссияның хуралынга чүве чугаалаан эртемденнер, эмчилер цемент заводу Шагаан-Арыг хоорайның чурттакчыларының кадыкшылынга багай салдарлыг боор, ооң чоогунда улуг суг хөолбээнге хоралыг бактерияларны тывылдырып болур дээн сезинишкинин илереттилер.

Бойдус камгалалының талазы-биле Улуг-Хем район комитединиң даргазы В. Г. Антоненко чүгле Шагаан-Арыг хоорайның эвес, а районнуң чурттакчыларының көвей кезии цемент заводун хоорай база суг хөолбээнниң чоогунга тударынга удур деп чугаалады.

Чангыс сөс-биле чугаалаарга, Шагаан-Арыгда туттунуп турар цемент заводунуң төлевилелинге хамаарыштыр кижилериң бодалдары аңгы-аңгы, харын-даа удурланыкшак болган. Ажылчын комиссияның кежигүнелери ийи-үш катап бадылаан соонда экспертизаның түңнелдерин хүлээп албас, экологтуг экспертизаның чаа комиссиязын тургузар деп шиитпирни хүлээп алдылар.

Ажылчын комиссия тарап турда, аңаа чалаттырган эштерниң бирээзи экологтуг экспертиза дугайында чугаа хей чүве-дир ийин, заводту демей-ле ол чокка-ла тудуп турар ышкажыл деп чугааланып үнүп чыгты.

Шынап-ла! Экологтуг экспертизаның чаа комиссиязын тургускан херээ бар бе?!

Туттунуп турар заводтуң директору тудуг чоруп турар, ооң темпизи соолгу үеде элээн дүргедээн, объектилериниң чамдыызында демир дорыг-хереселдерни эптеп эгелей берген деп, комиссияның кежигүннериниң аңаа чалаттырган эштерибиң айтырыгларынга харыылап тура, дыңнатты. Заводту тударының акшаландырышкынын 1990 чылда база ажыдып каан. А заводту тудуп турарының шынарының багайын «Шын» солунга бижээн, ону заводтуң директору бо удаада база катап бадыткады.

Республиканың үстүкү удуртур органы бодунуң-на үндүрген чарлыын боду-ла күүсетпейн турар дээрзин бадыткап турар бир документиниң хоолгазын комиссияның кежигүннериниң бирээзи көргүстү. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели 1985 чылдың октябрь 28-те Саян-Шушенск суг хөолбээнге камгалал хемчеглерни чорударының дугайында № 1 доктаалды хүлээп алган чүве-дир. Ону үреп турарыным, Саян-Шушенск суг хөолбээнниң девискээринге

Чырыдыышкын бажыңы — ниитилел-политиктиг төп

СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңы хөй-ниити организацияларыга ниитилел-политиктиг төп кылдыр бээрин улус депутаттарынга кандидаттар боттарының соңгудла мурнуңу платформаларынга чугаалап турган. Парлалгага-даа ону тургузуп турарын барымдаалаан, айылбыр кылыксадым. Чамдыктар ону хоорайның культура килдизиниң баданысынче дамчыдарын сүмелеп турар. Өскелери бажыңы ажыглааны дээш, хөй аренда телевиди ап турар деп билип алган, айтырыг көдүрүп турар.

Баштай-ла демделекселээн болза, Политиктиг чырыдыышкын бажыңы, ооң дериглери — партияның материалдыг хөрениги. Обком, ооң киллистери ону актив-биле, коммунистер-биле, чүрттакчы чонуң янзы-бүрү категориязы-биле политиктиг ажыл чорударынга ажыглап турар.

Орта республиканың түгүл политиктиг, эртем, культура амыдыралынга хамаарышкан хемчеглер эртип турар. Партияның область организациязының пленумнарындан, конференцияларындан, Дээди Советтиң сессияларындан ангыда, эртем-практиктиг конференциялар, хуралдар база орта болуп турар. Сөөлгү үеде бээн дыт, чанчылдар дугайында, 2000 чылга чедир агроүлетпүвүнүң хөгжүлдезиниң база 2005 чылга чедир республиканың социал болгаш экономиктиг хөгжүлдезиниң дугайында эртем-практиктиг чыыштар, хуралдар, конференциялар болгулаан. Студентилеэниң эртем-практиктиг конференциязы база.

Ниитилел-политиктиг амыдыралдың хөгжүлдези, ооң информастыг өзүлдези чугаалаан аргаларны чаарты көрүп, ниитилел-политиктиг амыдыралдың чамдык айтырыгларының талазы-биле материалларны белеткеп, мурнакчы пропагандисчи дуржулганы, политиктиг өөредилгени чаарты тургузарының аргаларын пропагандалап турар.

Ооң залдары эзэниреп турар дээри чептүг бе? Орта кым кээп турарыл? 1989 чылда чырыдыышкын бажыңынга эрткен ниитилел-политиктиг хемчеглерге 34810 кижи киришкен. Бо чылдың бирги кварталында — 71850. Чамдык чымыштыг үелерде ооң залдарын болгаш аудиторияларын айда 65-тен 75 чедир ажыглап, келгөн кижиниң саны 9 мун чедип турар. Бир эвес хөгжүмшин театрын алыр болза, эвээш, айда — 8,4 мун кижи.

Политиктиг, культура-чырыдыышкын ажылдарын организастап чорударынга хөй-ниити организацияларынга, албан черлеринге бажыңны эрондага берип турар. Бажыңны дайынның болгаш күш-ажылдыг хоочукпарының республика база хоорай чөвүлелдери пленум, конференция эрттирерде ажыглап турар. Интернационалдың шеожилер чөвүлели база идепкейлиг. Хоочукпар клуву, оларның ниити ыр болуу бажыңны халаска ажыглаар кылдыр тургусканы массалыг хемчеглерни калбарыр аргаы берген. Бөгүнге чедир комсомол обкому, «Спутник» аныяктар туризминиң бюрозу, «Билиг» ниитилелдиң баштаар чери, интернационалды ширигдер чөвүлели, башкы институдуң бажыңы халас ажыглап турарын айтып кайы. Өскелээ буянныг чоруукка хамаарышкан хемчеглер база ынчаар эртип турар.

Москвада, Челябинскиде ышкаш чырыдыышкын бажыңы-ниитилел-политиктиг төп кылдыр эде адаваан-даа болза, ПЧБ-де кылдыын турар ажылдар ону ниитилел-политиктиг төп кылдыр бадыткап турар. Чүртте ийи чүс ажыл политиктиг чырыдыышкын бажыннары ол адын эдилевишаан хевээр, ажыл-чорудулгазының үжүр-утказын амгы үеге дүүштүр эде тургускан.

Номчукчуларга арендадан алган хөрөнгө кайнаар үнүп турарын билип алыры артык эвес боор. Чылдын-на партия бюджединиден бажыңның чылдылгазынче, чырыдылгазынче болгаш каналнзациязынче 19,2 мун рубль үнүп турар. 1989 чылдың августа 14-те түлээп алдынган СЭКП ТК-ның докпаалын ёзугаар ол ажызы чырыдыышкын бажыңнарның материал-техниктиг базазын быжыглазырынче, нормадан ажып турар күш-ажылты төлөөринче, техниктиг ажылдакчыларның немелде штадын тударынче үндүрерин айтып турар.

Чырыдыышкын бажыңын долу ажыглаар болза, ону сөптеп дериниинин чарыгдалдары база өскен биледингир.

Политиктиг чырыдыышкын бажыңын ажыглап турарының дугайында номчукчуларның санал-оналы биске ажыктыг болуру чугаажок. Ажылывыста четпестерни, ажыглаттыкмайын турар чүүлдерни чонуң санал-оналыга даянып, чаарты тургузарынга чугула деп көрүп турар бис.

Анчымаа ООРЖАК.
СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңының эргелекчизи.

ЭМЧИНИҢ КИЧЭЭНДИРИГЛЕРИ

Шээр аарыглары бисте кандыг байдалда турарыл, эрткен чылда чүү кылдынганыл, ооң дугайын каксы чугаалажып көрээлиңер, 1983 чылга дегнээрге, паштан аарыры республикада элээн эвээжээн. Сүт-Хөл, Тожу, Улуг-Хем районнарда эвээш таварылгалар бар. Сагаадан аарыры кончуг хөй. Оон колдуунда уш-баш чок эр-херээжен харылзаа кылыр 29 хар четпээн өт-бүле чок кижилер аарып чоруур. Кымдан аарыг чыпшырып алганын тодарадырга, оларның чүгле 20-29 хуузу шалабула билир болгулаар. Өскелери боттарының партнёрларын адавас, ынчап кээрге арткан 70 хуузу эмчилер бистерниң хайгааралывыстан дашкаар артып турар болгаш халдавырны улам нептередип турары тодаргайлыр. Бо бүгүнүң уржуудан биске база СПИД аарыг пептерей берип болту дег-дир.

1988 чылда ССРЭ-деп ол аарыгдан чүгле бир кижи аарааи, элээн каш кижи халдавырны халдалып алган түрган болза, 1989 чылда Россиядан 331 кижи, 156 даштыкы хамзаты аарый берген болуп турар. Баш бурунгаар тодарадып турарыбиле алырга, оон-даа хөй кижи аарый берип чадавас. Ол аарыг чүгле эр-херээжен харылзаа дамчыштыр чыпшынар, ол ышкаш хан дамчыштыр ие иштинде чаш төлүе халдаар: божуушкун үезинде аваазының халдавырын халдадып ап чадавас (нели аарыг болза).

Үстүнде айтыканым ийи арга-биле халдавыр талазыбиле контрольду күштедирген. Бистиң республикада ВИЧ (азы СПИД) инфекциязын тодарадыр 2 лабораторыя бар. Саатты херээженнерни шуут хообілужудуп каанын ёзугаар шинчип турар. Донор ханын 100 хуу хынаар. Элистага, Волгоградка, Донда Ростовка бичии уруглар СПИД-тей канчап аарый бергени ол ынчаш деп айтырарыңар чугаажок. Эмнелге ажылдакчыларының харысалга чок чоруу чамдыкта кедергей. Харысалга кошкаар чүве болза чаңгыс удаанның шприцтери-даа дузалавас. Эмчи кижиниң арын-нүүрү арыг болур ужуруут. Медиинструментилерни, шприцтерни, кижиниң каны-биле холбашкан оскедаа аппаратураларны арыглап хайындырып, арыглаарының технологиязын дүрүм ёзугаар сагыыр болза, черле эки.

Эр-херээжен харылзаа үезинде халдавыр биске контрольга алдынмас болуп турар. Кымдан халдавыр халдадып алганын билбес чорум кончуг айыылдыг: сагаалыг 100 аарыг кижинин чүгле 25-и кымдан халдавыр алганын чугаалап болуру дээрге, берге херек, чүс кижинин 75-и халдавыр тарадыкчыларының дёстери болуп турар ышкажыл. Бир чамдык кижилер чыл-чылы-биле аарын чораап бээрин эмчиге келбес болгулаар. Ооң үламындан чон ортузунга халдавырның тарап нептерээри улам улгадыр.

Паш аарыг кижилер барын чок болуп турда-ла, чүге ыяап-ла салаадан хам ап турарыл дээн Кызыл районнуң бир чүрттакчызындан чагаа келген. Ийе, бегүнүндыг аарыг эвээш-ле ыйнаан харын, ынчалза-даа 1979 чылдан бээр Тываның девискээринге чонуң паш аарыгындан хан анализинден дамчышкан хемчеглер 1989 чылда 1 сентябрьга чедир 1 мун 200 кижиге чедип турар. Ынчалза-даа ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 сентябрьдан 1 октябрьга чедир 1 мун 500 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 октябрьдан 1 ноябрьга чедир 1 мун 800 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 ноябрьдан 1 декабрьга чедир 2 мун 100 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 декабрьдан 1 январьга чедир 2 мун 400 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 январьдан 1 февральга чедир 2 мун 700 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 февральдан 1 мартка чедир 3 мун кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 мартдан 1 апрельга чедир 3 мун 300 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 апрельдан 1 майга чедир 3 мун 600 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 майдан 1 июньга чедир 3 мун 900 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 июньдан 1 июльга чедир 4 мун 200 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 июльдан 1 августа чедир 4 мун 500 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 августан 1 сентябрьга чедир 4 мун 800 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 сентябрьдан 1 октябрьга чедир 5 мун 100 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 октябрьдан 1 ноябрьга чедир 5 мун 400 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 ноябрьдан 1 декабрьга чедир 5 мун 700 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 декабрьдан 1 январьга чедир 6 мун кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 январьдан 1 февральга чедир 6 мун 300 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 февральдан 1 мартка чедир 6 мун 600 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 мартдан 1 апрельга чедир 6 мун 900 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 апрельдан 1 майга чедир 7 мун 200 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 майдан 1 июньга чедир 7 мун 500 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 июньдан 1 июльга чедир 7 мун 800 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 июльдан 1 августа чедир 8 мун 100 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 августан 1 сентябрьга чедир 8 мун 400 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 сентябрьдан 1 октябрьга чедир 8 мун 700 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 октябрьдан 1 ноябрьга чедир 9 мун кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 ноябрьдан 1 декабрьга чедир 9 мун 300 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 декабрьдан 1 январьга чедир 9 мун 600 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 январьдан 1 февральга чедир 9 мун 900 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 февральдан 1 мартка чедир 10 мун 200 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 мартдан 1 апрельга чедир 10 мун 500 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 апрельдан 1 майга чедир 10 мун 800 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 майдан 1 июньга чедир 11 мун 100 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 июньдан 1 июльга чедир 11 мун 400 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 июльдан 1 августа чедир 11 мун 700 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 августан 1 сентябрьга чедир 12 мун кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 сентябрьдан 1 октябрьга чедир 12 мун 300 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 октябрьдан 1 ноябрьга чедир 12 мун 600 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 ноябрьдан 1 декабрьга чедир 12 мун 900 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 декабрьдан 1 январьга чедир 13 мун 200 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 январьдан 1 февральга чедир 13 мун 500 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 февральдан 1 мартка чедир 13 мун 800 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 мартдан 1 апрельга чедир 14 мун 100 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 апрельдан 1 майга чедир 14 мун 400 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 майдан 1 июньга чедир 14 мун 700 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 июньдан 1 июльга чедир 15 мун кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 июльдан 1 августа чедир 15 мун 300 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 августан 1 сентябрьга чедир 15 мун 600 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 сентябрьдан 1 октябрьга чедир 15 мун 900 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 октябрьдан 1 ноябрьга чедир 16 мун 200 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 ноябрьдан 1 декабрьга чедир 16 мун 500 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 декабрьдан 1 январьга чедир 16 мун 800 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 январьдан 1 февральга чедир 17 мун кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 февральдан 1 мартка чедир 17 мун 300 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 мартдан 1 апрельга чедир 17 мун 600 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 апрельдан 1 майга чедир 17 мун 900 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 майдан 1 июньга чедир 18 мун 200 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 июньдан 1 июльга чедир 18 мун 500 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 июльдан 1 августа чедир 18 мун 800 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 августан 1 сентябрьга чедир 19 мун кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 сентябрьдан 1 октябрьга чедир 19 мун 300 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 октябрьдан 1 ноябрьга чедир 19 мун 600 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 ноябрьдан 1 декабрьга чедир 19 мун 900 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 декабрьдан 1 январьга чедир 20 мун 200 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 январьдан 1 февральга чедир 20 мун 500 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 февральдан 1 мартка чедир 20 мун 800 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 мартдан 1 апрельга чедир 21 мун 100 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 апрельдан 1 майга чедир 21 мун 400 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 майдан 1 июньга чедир 21 мун 700 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 июньдан 1 июльга чедир 22 мун кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 июльдан 1 августа чедир 22 мун 300 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 августан 1 сентябрьга чедир 22 мун 600 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 сентябрьдан 1 октябрьга чедир 22 мун 900 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 октябрьдан 1 ноябрьга чедир 23 мун 200 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 ноябрьдан 1 декабрьга чедир 23 мун 500 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 декабрьдан 1 январьга чедир 23 мун 800 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 январьдан 1 февральга чедир 24 мун кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 февральдан 1 мартка чедир 24 мун 300 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 мартдан 1 апрельга чедир 24 мун 600 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 апрельдан 1 майга чедир 24 мун 900 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 майдан 1 июньга чедир 25 мун 200 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 июньдан 1 июльга чедир 25 мун 500 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 июльдан 1 августа чедир 25 мун 800 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 августан 1 сентябрьга чедир 26 мун кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 сентябрьдан 1 октябрьга чедир 26 мун 300 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 октябрьдан 1 ноябрьга чедир 26 мун 600 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 ноябрьдан 1 декабрьга чедир 26 мун 900 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 декабрьдан 1 январьга чедир 27 мун 200 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 январьдан 1 февральга чедир 27 мун 500 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 февральдан 1 мартка чедир 27 мун 800 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 мартдан 1 апрельга чедир 28 мун кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 апрельдан 1 майга чедир 28 мун 300 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 майдан 1 июньга чедир 28 мун 600 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 июньдан 1 июльга чедир 28 мун 900 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 июльдан 1 августа чедир 29 мун 200 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 августан 1 сентябрьга чедир 29 мун 500 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 сентябрьдан 1 октябрьга чедир 29 мун 800 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 октябрьдан 1 ноябрьга чедир 30 мун кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 ноябрьдан 1 декабрьга чедир 30 мун 300 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 декабрьдан 1 январьга чедир 30 мун 600 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 январьдан 1 февральга чедир 30 мун 900 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 февральдан 1 мартка чедир 31 мун 200 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 мартдан 1 апрельга чедир 31 мун 500 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 апрельдан 1 майга чедир 31 мун 800 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 майдан 1 июньга чедир 32 мун кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 июньдан 1 июльга чедир 32 мун 300 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 июльдан 1 августа чедир 32 мун 600 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 августан 1 сентябрьга чедир 32 мун 900 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 сентябрьдан 1 октябрьга чедир 33 мун 200 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 октябрьдан 1 ноябрьга чедир 33 мун 500 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 ноябрьдан 1 декабрьга чедир 33 мун 800 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 декабрьдан 1 январьга чедир 34 мун кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 январьдан 1 февральга чедир 34 мун 300 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 февральдан 1 мартка чедир 34 мун 600 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 мартдан 1 апрельга чедир 34 мун 900 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 апрельдан 1 майга чедир 35 мун 200 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 майдан 1 июньга чедир 35 мун 500 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 июньдан 1 июльга чедир 35 мун 800 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 июльдан 1 августа чедир 36 мун кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 августан 1 сентябрьга чедир 36 мун 300 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 сентябрьдан 1 октябрьга чедир 36 мун 600 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 октябрьдан 1 ноябрьга чедир 36 мун 900 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 ноябрьдан 1 декабрьга чедир 37 мун 200 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 декабрьдан 1 январьга чедир 37 мун 500 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 январьдан 1 февральга чедир 37 мун 800 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 февральдан 1 мартка чедир 38 мун кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 мартдан 1 апрельга чедир 38 мун 300 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 апрельдан 1 майга чедир 38 мун 600 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 майдан 1 июньга чедир 38 мун 900 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 июньдан 1 июльга чедир 39 мун 200 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 июльдан 1 августа чедир 39 мун 500 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 августан 1 сентябрьга чедир 39 мун 800 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 сентябрьдан 1 октябрьга чедир 40 мун кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 октябрьдан 1 ноябрьга чедир 40 мун 300 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 ноябрьдан 1 декабрьга чедир 40 мун 600 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 декабрьдан 1 январьга чедир 40 мун 900 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 январьдан 1 февральга чедир 41 мун 200 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 февральдан 1 мартка чедир 41 мун 500 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 мартдан 1 апрельга чедир 41 мун 800 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 апрельдан 1 майга чедир 42 мун кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 майдан 1 июньга чедир 42 мун 300 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 июньдан 1 июльга чедир 42 мун 600 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 июльдан 1 августа чедир 42 мун 900 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 августан 1 сентябрьга чедир 43 мун кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 сентябрьдан 1 октябрьга чедир 43 мун 300 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 октябрьдан 1 ноябрьга чедир 43 мун 600 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 ноябрьдан 1 декабрьга чедир 43 мун 900 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 декабрьдан 1 январьга чедир 44 мун кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 январьдан 1 февральга чедир 44 мун 300 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 февральдан 1 мартка чедир 44 мун 600 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 мартдан 1 апрельга чедир 44 мун 900 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 апрельдан 1 майга чедир 45 мун 200 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 майдан 1 июньга чедир 45 мун 500 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 июньдан 1 июльга чедир 45 мун 800 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 июльдан 1 августа чедир 46 мун кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 августан 1 сентябрьга чедир 46 мун 300 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 сентябрьдан 1 октябрьга чедир 46 мун 600 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 октябрьдан 1 ноябрьга чедир 46 мун 900 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 ноябрьдан 1 декабрьга чедир 47 мун 200 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 декабрьдан 1 январьга чедир 47 мун 500 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 январьдан 1 февральга чедир 47 мун 800 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 февральдан 1 мартка чедир 48 мун кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 мартдан 1 апрельга чедир 48 мун 300 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 апрельдан 1 майга чедир 48 мун 600 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 майдан 1 июньга чедир 48 мун 900 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 июньдан 1 июльга чедир 49 мун 200 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 июльдан 1 августа чедир 49 мун 500 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 августан 1 сентябрьга чедир 49 мун 800 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 сентябрьдан 1 октябрьга чедир 50 мун кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 октябрьдан 1 ноябрьга чедир 50 мун 300 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 ноябрьдан 1 декабрьга чедир 50 мун 600 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 декабрьдан 1 январьга чедир 50 мун 900 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 январьдан 1 февральга чедир 51 мун 200 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 февральдан 1 мартка чедир 51 мун 500 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 мартдан 1 апрельга чедир 51 мун 800 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 апрельдан 1 майга чедир 52 мун кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 майдан 1 июньга чедир 52 мун 300 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 июньдан 1 июльга чедир 52 мун 600 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 июльдан 1 августа чедир 52 мун 900 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 августан 1 сентябрьга чедир 53 мун кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 сентябрьдан 1 октябрьга чедир 53 мун 300 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 октябрьдан 1 ноябрьга чедир 53 мун 600 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 ноябрьдан 1 декабрьга чедир 53 мун 900 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 декабрьдан 1 январьга чедир 54 мун кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 январьдан 1 февральга чедир 54 мун 300 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 февральдан 1 мартка чедир 54 мун 600 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 мартдан 1 апрельга чедир 54 мун 900 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 апрельдан 1 майга чедир 55 мун 200 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 майдан 1 июньга чедир 55 мун 500 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 июньдан 1 июльга чедир 55 мун 800 кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 июльдан 1 августа чедир 56 мун кижиге чедип турар. Ынчаарга ол ышкаш чүүлдер ол-ла чылдың 1 августан 1 сентябрьга чедир

Өңнүктерниң үнү

Бистиң улуг Төрээн чуртувуста хөй аймак чоннуң кайызын ол дээр, оларның бирээзи — буряттар. Шаг-төөгүден бээр Байкал хөл чоогун чурттап келген ол чон кайгамчык чанчылдар, аас чогаалы болгаш культура-биле байлак. Ынаңгап оон сураглыг чогаалчыларның үнгени-даа чөп. Оларның чамыктарының шүлүктерин Монгуш Кенин-Лопсаңның очулгазы-биле номчукчуларга бараалгаттывыс.

Галина Раднаева

ЧЕРИМ БИЛЕ ХИНИМ ТУДУШ АМЫТАН МЕН

Черим-биле хиним тудуш амытан мен.
Черим-чуртум кажанда-даа кагбас дээн мен.
Салым-чолум, чурттаан үем кандыг-даа бол,
Сарыннаалым, кударалым черде тудуш.
Келир өйнүң өнүзүниге киирер үүжем
Хенче чаштаа оскен черим менээ берген.
Ажыг-шүжүг ыызы үкле, чаштынмас мен,
Ада-чуртка ынакшылым үлүм дендээр.

Баир Дугаров

А Д Ы Ш

Ада-огбе кызыл дустап чоруп тургаш,
Авыралдыг чагыын чагып арттырганнар.
Арай ыяык, хүнүгештиг оргулаашка
Адыштары таңмаланып чыдып калган.
Адыштарда кезилгилээн тиигни көөрге,
Ажай-бууруп эрги төөгү хайның келир.
Шала көккүр дамырларның сомазындан
Шапкыны хемнер оруун изеп шуушкан дег-дир.
Хоочунарым хоюг, чылыг холдарындан
Ковурумнуг бурун черим шыдал кирген.
Адам-огбем сөөгүн салган бурун чурттуң
Авыралын көрген болгаш чурттаксаар мен.

АФГАНЧЫГА ЧАГАА

Интернационалчы хүлээлгезин күүсеткен тыва эрес-экер дайынчы оолдарның дугайында чоннуң сагыш човаашкынарыңа үнүм кадып, оларның келир үедеги чырыткылыг чурталга дээш ажыл-херээнге бодум хуумда дараазында шүлүүмнү бараалгаттым.

Ада-ие чассыг оглу шериг баргаш,
Аксы-дүңма кожа чоннуң дилээ-биле,
Арыг ханың төгеринден чалдаанмайн,
Афган черже даңгыраглыг аъттаныпкан.
Дүне, хүндүс черден, дээрден улай-улай
Душманнарның чазый огу сыгыржы бээр,
Тура дүшпес, эрес-дидим совет солдат
Тулчуушкунга хораза-даа, тиилеп үнер.
Ыдык улуг хүлээлгеде экер эрлер
Талыгырда артып калган төрээн чуртун,
Ынаа кыстың шырай-арның сактып келгеш,
Дадай дивес, дидим чүрээ хей-аът кирер.
Амы-тынын афган чонга бараалгаткаш,
Аалче келбээн тыва чонум оолдарыңга
Арат чоннуң маадыры дээш тураскаадын
Алдаржыдып, адын сиилбип, мөңгежидээл.
Интернационалчы хүлээлгезин күүсеткеш,
Ие черже чанып келген оолдарга
Күдүк базып, черге чедир мөгейгештиң
Күзелдери чолуксун дээш ёзулаар бис.
Ажыл-ишке, өөредилгээ, каяа-даа бол,
Алдар-адың баксыратпа, афганчы оол,
Коруи-чурум үреп чоруур эшке-өөрге
Коргунчуг бол, узун оруун төөгүп чор.

Ыдыктыг хүлээлгезин ак сеткилдиг күүсеткен афган дайынчыларга чоңу чоргаарланып, интернационалчы найырал дээш амы-тынын харам чокка берген совет оолдарга чер болганында тураскаадыны, музейлерни, сактыышкын-альбомнарны мөңгези-биле арттырып турар. Бис тыва оолдарывыска мөңге алдар кылдыр тураскаал тургузарынга күжүвүстү харамнанмаалыңар. Олар бистиң ат-алдарывыс, төөгүвүс бооп артып каарын утпаалыңар.

Мерген МОНГУШ.
Политехниктиг институттуң студентизи.

«ЫДЫКТАРЫМ»

Ном болгаш номчукчу

Сурагжаан тыва шүлүкчү, Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы Молдурга Бүрүшкековичиниң чечен-мергенинге, уран-тывызыныга, сагынгыр-тывынгырынга адаарган-даа болур-дур деп бодаарга келдим.

Ажыы-биле чугаалаарга, бо чоокта мынды чечен, тыва чоннуң сөзү, дылы-биле бижиттингеп, мынды дески тыва шүлүк чогаалы холумга таварышпаан ийин. Ынчангаш Молдурга Салчакты шүлүк чогаадыргының база бир салым-чаяанныы-дыр деп унеледим, бүзүредим. Бисте бедик мергежилдиг, чечен-мерген болгаш тывызык шүлүкчүлер-ле көвей. Оларның шүлүктерин бактаарын, ботботтарынга удурланыштырарын күзеведим, а Молдурганың бо чыындызында шүлүктери болгаш шүлүглелдери черле оңза, тывазыг, дылдомаа, сес-тургузуу бир янзы, аялгазы шынзыг болгаш бүзүренчиг-дир.

Шүлүкчү төрүттүнгеш, өзүп-базып дорукан адаиези ышкаш Мөңгүн-Тайгазын ,оон бөйдүс-байлаанын чараш чаагайын ырлап-мактаары-биле чергелештир, чаш, шөлачы, хып дээш оттуг аныяк чылдарында амыдыралын, ынак аваазының чассыыр аъдының, чаңгыс ада-чурттугларының болгаш үе-чергезиниң ол ышкаш хөннүң карарган ёзээнниглериниң эрткен база амгы-даа амыдыралын, ажыл-ижин шүлүктеп, чечен-мерген, чараш аяны-биле база хайныккан өжээниниң оттуг кезээ-биле бузурады бижип, от-көс дег чидиг, шивегейлеп турар сестери-биле көрүнчүктелдирылап бижээн-дир.

Авторнуң бо чыындызын орус улустуң улуг шүлүкчүзү А. С. Пушкинден, оон өлүм чок адын адап эгелээни черле таварылга эвес болур ужурлуг.

Улустарның угаан, чүрээн оттурупкан,
Узуп төптес эртинени арттырып каан,
Чүден мерген шүлүкчүвүс Пушкинни
Чүс-чүс чылда кижи-төре алган артаң!

Чалбырааш дег чидиг, сайгылгаан дег чырык, өлүм билбес пушкинчи одуруглар. М. Салчактың чүрээн хензиг оолчугажында-ла ыяк кылдыр аспактап адыштапканыныбиле, улуг гений Пушкинге бүзүреп ынакшааш, оон изибиле базарын бодунга даңгыраглаашаа, орус шүлүкчүзүү башкым-дагдыныкчым деп чалбараашаа, салдынмайн четтиниң чоруурун илдең-дир.

Тыванын эгээртинмес ажык-байлаа, эзрем дег малсүрүү, тыва шүлүкчүнүң чүрээ-биле тудуш-тур. Чоннуң оран-чуртунуң ол байлаан камгалаар, хумагалап өстүрер, чөп ажыглаар дээн патриотну күзел авторнуң сагыш-сеткилинде сиңниккеш, оон бодун амыратпайн дүвүредип чоруурун, чыындының арын, одуруг санындан илдең-дир.

Арга-ыяш хыдыышкындан
човуурун төп,
Аглаашкындан аң-мең
чаштыр чер чок болган.
Болбаазырал шимээнинден
диптер туржук,
Бодавыже кижи боду
могавыткан.

Авторнуң шүлүктериниң херечилеп бадыткан турарын ёзугаар алырга, шүлүкчүнүң Тывада чорбаан, барбаан чери чок, чолукшуп-мендилешпээн кижизи чок, ажиин ашпаан, эргинин артаваан, шайын ишпээн өө, чадыры-даа чок чыгыы-дыр. Меңги башкы Мөңгүн-Тайгазын, азы төрүттүүген Мугурун эвес, а дөө кайда-чүде Хемчик-Бажын, талыгырда Өдүгеним, ырлыг-шоорлуг Самагалдайны.., оон туржук, кожаалары найыралчы моол өңүүктерин, черле ынчаш делегейни дескиндир, оңтаргайны одуртту «чүве арттырбайн» шүптүзүп ажып, төөгүп тоолдаан, кайгамчык чараш чурумалдарыны шүлүктээш, номчукчуларга сүй белек кылдыр бараалгаткан-дыр. Оозун бодаарга, ёзулуг чечен энциклопедист ылап ышкаш!

Шүлүкчүнүң бодунуң чындызында ТАР болгаш Совет Тыва үезинде аңгы демисели кандыг турганын, революстуг болгаш социалистиг хоойлуларны кымнар, канчаар хажыдып, «эргекке ораантар хире» кем-бруу үүлгетпээн, сүттен аккыр, өзээнден өттүр арыг, ак сеткилдиг мурнакчы кижилерни, үжүк караа танывас, чүгле улуг эргээн мөлдүк-калдык базып чоруур бижик билбес, кээргенчиг бүдүүлүк араттарны «даштыкы империализмниң шивишкини», «контр», «улустуң дайзыны» деп карартыг нүүлдээш, кара-бажыңнап, амы-тынынга чедип, араатанзыг дерзин үүлгедиглерни ис чок черге кыпсып калбартканнарының чамдыктарының-даа бол, атсывын чиге адап, бачыт үүлгедикчилерин чырыкче үндүр сөөртүп эккелгеш, эчизинге чедир дидим сойгалааның авторнуң маадырлыг эрес базымы деп санап турар мен.

Ол бүгүнү автор «Улуг, биче баштыңчылар, «Чашпаалаашкын», «Сталин чуруу», «Тоолайлыг херээ», «Школачы коитр», «Облигация, Кыр хайнак», «Төрээн акым сөөлгү чыгаа», «Бүрбү шүлүү», «Төөгүнүң кичээндирия» деп эгелерде чүве арттырбайн чырыды бижээни шүлүкчүнүң шынчы сестеридир!

Революстуг болгаш социалистиг хоойлуларны кара туразында хажыдып, тураланна талазынче, бодунуң карыерисчи күзелинге тааржыр резиналаштыр шөе-хере тыртып, каржы, черлик репрессияны үндезин чок черге Тывага хоолгалап эккелгеш, калбартып ханылатканының өзек-чулазы Кижиге чүдүүр халаптыг айыылды эргелеп-дип чүктеп чораан бачыттыг «Баштыңчыларны», чашпаачы «дарга-бошка, начальниктерни» болгаш «начальникчигештерни», оларның араатанзыг өвүр-хевирин төртып сойгалаш, шак мындыг бачыттыг халап, ханыг өлүрүкчү үүлгедиг Советтер чуртунга кажан-даа катаптавазын деп чонну кыйгырбышаан турар.

Ынчан билип кээримде-ле,
Сталинден өске ат, тук,
Чон, чурт, ыры, шын,
хүн безин
Чок дег — аңаа чүдүүр
ийик.

Сталинге бургангагылаштыр тейлеп, чүдүүр чажыг чажар хайлыг, согур суртаал, Саян ажыл, Тывага кээп хоолгалаттының «делгерээштин», «Башкы», «Баштыңчы» деп халдавырлыг бужар хамчының Тыва «Баштыңчы» Токага чыпшырган, хоочуратканын.

Кижиге чүдүүр черлик ёзу Тывага калбаргаш, он, чүс актыг амы-тынның бажында суг эвес, а кара хан кутканын шулукчүнүң бо болгаш өске-даа одуругларын хереченип, чонну кичээндирип турар.

Билириңер ырны шупту
Бирден бир чок ырлаар
салаар:
«...Чечектелип хөгжүп ор
бис,
Четтирдивис, башкым
Тока!..»

* * *

«Башкы Сталин сурукчузу»,
«Партияның ыткан оглу»,
«Арат-чоннуң айбычызы...»
Алгатпаан-на сестери чок!

Шүлүкчү Салчак Молдурганың бо чыындызын кичээн, гейлиг номчаш, эрткен үениң каргыштыг болуушкунарының ужу-кыдын көргеп, дыңнаан болгаш, бистиң өске чогаалчыларывыс, шүлүкчүлеривис репрессия дугайын база шак мынчаар сойгалап, чырыдып бижээн болза дээн күзелим хайныгып келир-дир!

Артем БОРБАК-ООЛ.
Партияның, күш-ажылдың хоочуну.

САЙЗАНАК

Чалым-Хая баарында
Салбак чаштыг бичии уруг
Чаактары кыза берген
Сайзанактап ойнап олур.
Дээрдиве бедип ушкан
Дээлдиген куш талыгырда
Демги кыстың чаптаан
ышкаш,
Дескинип харап турду.
Сайзанактаан чараш кыстың
Сайда хонган сайгадак куш
Сайтыладыр ырлавышаан.
Чаптап көрүп орган дег-дир.

Сәйлык САГААН.

ҮЛЕГЕР ДОМАКТАР

Дедир чугаа — төөредир.
Дерзии кижи — үүлгедир.
Далай суундан,
Дашка арага айыылдыг.
Дайын-чаадан,
Тайбың иш кедилиг.
Көжээден —
Төөгү өөренир,
Көрүлдеден —
Хөгжүлде сайзыраар.
Үлегерден
Үүле херек бүдүүгүр.
Чүген чокта,
Аът мундунмас,
Чүскүк чокта
Ине өтпес.

Мартна КУУЛАР.

ОРУККА

Новелла

...Канчанташ-ла орукче көрүптеримге, Балгазын уундан кара-хүрең «Жигули» халдып ор. Чолаачызы аныяк херээжен кижи. Өске пассажир-даа чок. Чоокшулап келгеш, чазык-чаагай хүлүмзүрбүшаан, холун көдүре каапкаш, эрте халытты. Танывадым. Богда! Машина чээрби базым хире баргаш, доктаай берди. Хүрең тоннуг, шилгедек сыныг херээжен үнүп келгеш, хол булгайдыр. Мени-даа кый дең тургансыг. Өске кижи кыйгырып тур боор дээш демги ярлерже-даа көөр мен. Мени деп турары ылап. Чоокшулай бээримге, бир-ле черге көргеним арын-шырай.

Мендилежип тура, оон чиге салааларын дынзыды тудуканымны эскерип кагдым.

— Кызыл баарыңар ол бе?—деп чиге көрүп айтыра-дыр.

— Ийе. Автобузувус үредип чоруур хире. Кылып тур — дидим.

— Мээң-биле чоруптуңар. Балгазын чордум — деп бо.

— Четтирдим, сумкам ала тыртып алыйн, дуңмам — дээш далажы бердим.

— Дуңмам деп чүнерил? Шагда мени «сарыым» деп чорааныңарны уттупкан ыш, каш-тыр силер аа? «Четтирдим» дээриңер элек-ле ыйнаан. Чүгле чааскаандырыңарны алыр эвес мен бе.

«Чүү деп мындыг элдептиг урутта таваржы бердим. Чогум уруг-даа эвес, кадайкыс-ла-дыр» деп боданмышаан, автобусче углаптым. Кыйбың - сыйбың кысчыгаш-даа эвес, мөзүлүү-ле ылаптыг хире...» кылдыр бодавышаан турумда, кожа олутта эжим Экер-оол: «Кызыл баар машина-дыр бе? Мени база ап алган болза» — деп чорда-ла: «Оруктаалыр улустуг кижи-дир, чаңгыс кижи алыр мен дидир» — дей каапкаш, сонгу олуттуң эжиниң тудазын тудуп чыдырымда, «Боже олуруптуңар» — дээш кожалаштыр олуртуп алды. Машина шимчеш дээр орта, «Катя! Сен ышкажыл сен!» — дей каапкаш, оон ыңай үнүм үнмейн барды.

— Ыяды бээр арныларны көөр, ыыттай бээр үнүлерни дыңнаар боор мен деп бодап чораан мен — дээш Катяның шырайы кударгай апарып, демги хөглүг хүлүмзүрүү чиде берди. Оң үш чыл буруугаар Кызылдың педагогика институдунга кады өөренип, таныжып турганым Катяны ам-на таныпкаш, ыяткынымдан дер-бузум шзанайны берди. Катя мээң бергедежи бергенимни эскерип каапты ышкаш:

— Улустуг-ла силер ыйнаан?

Эштиг-коштуумну, эмгежок ажы-төлдүүмнү шыныбиле өчүдүм.

— Баштайгы ынакшылым чүгле сен болуп артып калдың. Меня ийи чыл мурнай доозуп алгаш, чоруй бардың. Сээң соонда кандыг-даа оолга чүрээм чагдатпадым. Хоржок болган. Чалаттынган салымым ыңдыг турду ыйнаан. Чааскаан чурттап артып калдым. Доозуп чорут турунда анаа-ла эвес апартач турганымны билип турээмзээдаа, чүге-ле ийик, сеңээ чугаалап шыдаваан мен. Ол киживис ам 13-түг-ле болгай. Оглуңну көрүксээр болзуңза, көргүзүп болур мен. Сенч дээзиңи хөлчок. Сурас төл өнедиин адазын дээзер дижир ышкажыгай. Дүрүм ёзугаар сээң бадылгалыг кадайың турбаанымда, сурастаанын ол-ла ыйнаан — дептерге, көөр, баар чер дилээп ышкаш, ийи идиим бажыңче шыгаагаш, тыртткан ээт, дыраан сиир дег олур мен. Дер-бус чодар харык кайда боор.

— Кылаң кара бажым дүгүн көр даан, хыраа дүжүпкен. Кырып орарым ол ыйнаан — дээрге, улам чыырлы бергензиг болдум.

Бажыңче кылчаш кылдыр көөрүмге, шынап-ла, кастыктары ак дүктерлиг...

Аравыста чугаа элээн хөнүй берди. Институдун орайтап-даа бол дооскаш, ийи чыл хире школага башкылаш, ам бодунуң өөренип чораан институдунда башкылап турарын, 5 класста өөренип турар чаптанчыг чаңгыс оглундан өске, аңаа ам кымның-даа херек чогун тө каап чор.

Кызылда оглум барынга өөрүмзе-даа, мени ооң «ачай» дивезин бодапкаш, херээжен кижиниң мурнунга кайы хире буруулуумну боданып пат-ла чор мен...

Чалыы назынны сиилеп, бодал, оваарымча чок чурттап эртип болбазын, ынакшылды ханызы-биле үвелээрин, оңу хүндүткелдин-биле көөрүн, ынакшаанынга човаланныг, хилинчектиг апаар болуушкуннарны кажан-даа, каяа-даа таварыштырып бол. бас дээрзин миниин, бодумга көдергей аар болгаш чованчыг байдалга таварышсымзаадаа, хеп-хевертен оолдуг апарганым чүден-даа артык өөрүшкү бооп, сеткил-сагыжым хайныктырып чораан. Кызыл чоокшулаан.

Бистиң, эрлериниң сеткиливис кадыг-дыр. Херээжен өңнүүмнүң уян, чымчак, чаагай сеткилин эчизинге чедир үнелеп билбес чогенчиг чораанымны билиндим.

— Байлак-оолду колдуунда авам, ачам суг азырап өстүрүп каан. Ал-боттарын база азырал каашаа, ажы-төлүн база азыражыр, кижиниң ада-иези дег ачы-буянныг кижилер кайын турар — дидир. Ол-даа чоп. Найысылалдың сайгылгаанналры чайыннап көстүп келди. Катя машиназын шала оожумнатпышаан, чавыс, чиге үн-биле сырыналдыр ырлай берди...

Биче-оол ДОЮНДУП.
Тес-Хем район.

ЧАСКЫ АЯН-ШИНЧИ

Ондар Охемчиктиң фотоэтюдтары.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

ТВ

АПРЕЛЬ 14
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Авам, ачам база мен. 9.00 «Булактар». 9.30 Чыл үелери. Апрель. 10.30 «Бурда Моден» сүмелеп тур. 11.00 «Партиер». Коммерция медээзизи. 11.30 «Фламинго— аас-кежиң кужу». Уран-чечен телефильм. 13.00 Политиктиг диалогтар. 13.30 Н. Н. Семенов академиктиң эртем болгаш хөй-ниитичи ажылчорудулгазының дугайында барымдаалыг телефильм. 14.25 Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының 8-ки делегей фестивалы. «Рачинскинии ырлары». (Грузия). 15.00 Россияның суверенитеди. 16.00 Сергей Березинниң ырылары. 16.10 «Аас-кежиктиг таварылга». Өг-бүле телевикториназы. 16.25 Л. Луков режиссерниң фильмнери. «Улуг амыдырал». Уран-чечен телефильм. 1-ги кезээ. 18.00 «Делегей панорамазы». 18.45 «Улуг амыдырал». Уран-чечен фильм. 2-ги кезээ. 20.15 Делегей конкурстарының лауреады Д. Хворостовский ырлаар. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 Телескоп. 22.00 «Моррисвиль шивээзининң сүнезини». (Чехословакия). 23.30 Концерт. 00.20 «Бистиң бурунгу Кремливис». Барымдаалыг телефильм. 00.30—01.05 ВЛКСМ-ниң XXI съездизиниң хүн демдеглели.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Концерт. 8.45 Эвилеледешкен республикалар кинопублицистиказы. Телефильм. «Бистиң хаалгалавывыс мурнунда». 9.10 «Бирги Бастилия». Уран-чечен фильм. 10.20 Орус чугаа. 10.50 Колдаш. 10.55 Видеоканал. «Совет Россия». 13.10 Улусчу аялгалар. 13.25 Эвилеллешмен республикалар студияларының фильмнери. «Сога берээ — дезивит...» (Грузия). 14.55 Бут бомбүү. ССРЭ чемпионады. «Днепр» —«Динамо» (Киев). 16.35 «Найыралдың меридианнары». Польша ырының II бүгү-эвилел фестивалы. 17.10 Л. Кристи режиссерниң фильмнери. «Бистиң амыдыралывыс дугайында бичии рассказтар». 18.00 Музыкалыг канал. 20.00 «Тамчыктыг удунар чаштар!». 20.15 Информастыг программа. 21.00 «Үе». 21.30 Бадминтон. Европа чемпионазы. 22.00 «Пи» демдек алаа-биле. 00.15 «Чаривна» ырыхөгжүм ансамблының концерти. 00.35 «Пи» демдек алаа-биле». 01.35 Дүнеки сеанс. «Сактыышкыннар дыннал тур...» Киноконцерт. 02.25—03.50 «Оон романының маадырлары». Уран-чечен фильм.

КИНО

АПРЕЛЬ 14-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Дежа вю» 9.30, 12.00, 16.30, 19.00. «Бажың кырының соңгазында коргунчуг чүве» (урулгарга фильм) 14.30 шактарда.

Видеозал: Мегелеттирген кижи» 12.30, 15.30, 18.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: № 41 сылдысчыташ 9.30, 12.30, «Далай рассказтары» 10.40, 14.00, «Кэрролл-стритте бажың» 15.40, 17.40, 19.40 шактарда. **Видеозал:** Мультчыыңды 11.00, «Аладдинниң илбилдт деңи» 12.40, «Куда алибомунда фотография» 14.00, 18.40, «Самрад» 16.00, 20.40 шактарда.

«КАА-ТЕМ»: «Мээң ынак Раджам» 16.40, Даштапган сагыш-сеткил» 12.40, 14.40, 19.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Меге даңгырак» 14.00, 16.40, 19.20 шактарда.

ЧУРТТАКЧЫ ЧОННУҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң оңза байдалдар талазы-биле комиссиязының шиитпирин ёзугаар бо чылдың март 30-ден эгелеп республиканың девискээринге бок артыы, тараа шөлдериниде савай база оруктар, бугалар чоогунуң сигенин өрттедирип хораан.

Өрт айыылы улгадып турар үеде арга-арыг иштинче баарда, арга-мяш ажыл-агый черлериниден болгаш лесничествалардан тускай чөпшээрелди алыр.

ӨӨРЕДИЛГЕЖЕ ЧАЛАЛГА

Тываның көдээ ажыл-агый техникуму 1990-1991 өөредилге чылында хүндүскү салбырынга дараазында мергежилдер аайы-биле өөренирин күзээн сургуулдарны хүлээп алырын чарлап тур:

10 класс дооскаңнарны «Ветеринария», «Көдээ ажыл-агый продукцияларын бүдүрериниң технологиязы болгаш организациязы», 8 класс дооскаңнарны тускай эртеминиң талазы-биле «Көдээ ажыл-агый механизациязы», «Көдээ ажыл-агыйны электрижидери болгаш автоматизастаары», «Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниде бухгалтер учёду».

8,10 класс дооскаңнарны бот-өөредилге салбырынга дараазында тускай эртемнерни чедип алыры-биле хүлээп алыр: «Көдээ ажыл-агыйны электрижидери болгаш автоматизастаары», «Зоотехния», «Көдээ ажыл-агыйны механизастаары», «Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезинде бухгалтер учёду».

8 класс дооскаңнар өөренип киреринге күзээннер дараазында эртемнерге экзаменнер дужаар: орус дыл (диктант), математика (аас-биле), 10 класс дооскаңнар «Ветеринария», «Зоотехния», «Көдээ ажыл-агый продуктуларының бүдүрүлгезинин технологиязы болгаш организациязы» тускай эртемни чедип алырын күзээннерге литературага (чогаадыг), химия (аас-биле).

10 класс дооскаңнар «Көдээ ажыл-агыйның механизациязы», «Көдээ ажыл-агыйны электрижидери болгаш автоматизастаары», «Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезинде бухгалтер учёду» мергежилди чедип алыр дээннер дараазында эртемнерге экзаменнер дужаар: литературага (чогаадыг), математикага(аас-биле).

Билдириишкинге кожар үүлдер:

1. Эртеминиң дугайында документ (боду-биле).
2. Совхозтан өөредип чоруткан бижик.
3. Эмчи шынзылгазы, № 086 майык ёзутаар.
4. Характеристика.
5. Чурттап турар черинден шынзылга.
6. Ажылдап турар черинден шынзылга.
7. Күш-ажыл дептеринден уштa бижидилге.
8. 6 фото-чурук, 3-4 хемчээлдиг.

Хүндүскү салбырга киреринiң билдириишкиннерин 1990 чылдың май 1-ден июль 15-не чедир, бот-өөредилге салбырынга март 15-тен декабрь 20-ге чедир хүлээп алыр.

Хүндүскү салбырга киреринiң экзаменнери 1990 чылдың июль 15-тен июль 30-ге чедир, бот-өөредилге салбырынга май 15-тен май 17-ге чедир, июнь 12-ден июнь 14-ке чедир, сентябрь 17-ден сентябрь 19-ка чедир, октябрь 23-тен 25-ке чедир хүлээп алыр.

Хүндүскү салбырга хүлээп алганының дугайында 1990 чылдың август 1-ден 5-ке чедир, бот-өөредилге салбырынга хүлээп алган дугаймында «Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезинде бухгалтер учёдунга» хүлээп алганын сентябрь 27-ден 29-ка чедир, «Көдээ ажыл-агый механизациязы», «Көдээ ажыл-агыйны электрижидери болгаш автоматизастаары», «Зоотехния» салбырынга киргенинiң дугайын 1990 чылдың декабрь 25-тен 30-ге чедир билип алыр.

Адрези: 667001, Кызыл, Дружба 2 а, Телефоннары: 3-25-53, 3-25-70.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34: ◆ оралакчылары — 3-33-91: 3-34-17: ◆ приемная — 3-34-26: ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92: ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82: 3-36-25: идеология — 3-34-57: ◆ совет тургузуг — 3-34-98: 3-41-23: ◆ үлетпүр — 3-34-49: 3-36-73: ◆ агроүлетпүр — 3-41-16: ◆ культура — 3-39-15: ◆ информация — 3-37-11: ◆ чагаа килдизи — 3-39-03: 3-34-39: ◆ очулга — 3-34-93: корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41: ◆ солун келбейн баргында — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41:

Чылда 300 катап үнер Хемчээли 2 парлалга амазы

Тиражы 28000 акз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Чагыг № 401. ТС—00296.

Индекс 54241

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл апрель **15** воскресенье № 88 (14288)

1925 чылда үндезилеттингеш

Өртээ 3 хөө.

Часкы тарылга белеткел

«БАЙ-ТАЛДА» МЫНДЫГ

Бо совхозтуң ажыл-ишчилери 1990 чылда ниитизи-биле 900 ажыг гектарга язы-бүрү культураларны тарып олуртур. Сезонга киржир 14 тракторну, 8 андазыны, тараа чаштырар 6 машинаны, 4 культиваторну болгаш өске-даа кожуг машиналарын септээш, белеткеп тургузуп каан. Даштыг-Тейде хову турлааның септелгезин доозуп, орун-дежекти аппарып салган. Суур чоогунда 147 гектар шөлдүң дажын Юрий Бадый-оолдуң бригадазы аштап, чайлаткан. Өзүмнер белеткээр теплицаже 10 кижи өдекти сөөртүп, ону белеткеп турар.

Совхозтуң девискээринде суггаттыг 809 гектар шөл бар. Аңаа сугну халас ытпайн, чөп ажыллаарынче киҥээнгейни угландырган. Ак-Теректиң инженерлиг тудуунуң, Бай-Тал, Мугур-Тал бугаларының баштарын, унун аштаар, суг бадырар звенолар ажылдап эгелей берген. А Элезинниг-Ховуда буганың уну дески эвес болганындан суг өскээр агар, черже синер болганда, аңаа доктаамал хайгаарал, техника, кижи күжү негеттинер. Дуржулгалыг суггатчы Виктор Маадырның звенозу аңаа барып кылыр ажылды ыяк планнап алган. Ховуда звенолар аренда-биле ажылдаарының өөредилгезин эрткен, бо чылын чүүү кылырын, норма-чижээн, өртек-үнезин санап билир.

Бай-талчыларда үнүш-дүжүт өстүрериҥе мергежилдиг, арга-дуржулгалыглар бар. Ыланғыя Н. Ооржак, Ш. Маннай оларның арендалыг звенолары эрткен чылын база дыка эки түҥнелдерлиг болуп, шаңнаткан.

Кылдыып турар ажылдар-биле чергелештир маңаа четпестерни база айтыр апаар бис. Т-150 маркалыг 5 тракторуҥ ийизин артык кезектер чогундан амдыгаа чедир септевээн. Черниҥ дүжүткүрүн бедитпейн, эки түҥнелдиг болуру берге. Ындыг турбуже, бо хүннерде совхозтуң хову-шөлдеринче чүгле 600 тонна өдекти төккен. Курлавырында 60 тонна минералдыг чемишчидилгези шөлге салдар чедирип шыдавас. Кол агроном Кара-оол Чондановтуң чугаазы-биле алырга, 50 тонна тараа үрезинин арыглап белеткээри саадаан. Ол ышкаш картофельдиҥ 15 тонна үрезинин кайыын алыры мынчага чедир билдинмес. Үрезинни хораанаарынга улусту белеткевээн. Оларны эмчиге шинчидер, тускай хеп-биле хандырар ужурлуг болгай.

Ынчангаш бо-ла бүгү белеткелди эң кыска хуусаада кылып, часкы тарылганы чогуур өйүҥде шынарлыг доозар дээш, хемчегларни алыр херек.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шыныҥ» корр.).

ДИПЛОМАНТЫЛАР БОЛГАН

Абакан хоорайга улусчу чогаадылганыҥ РСФСР-де III Бүгү-эвилел фестивалы болуп эрткен. Аңаа Сибирь болгаш Ыраккы Чөөн чүк зоназындан 19 танцы коллективтери киришкен. Аңаа бистиҥ республикавыстың ырыныҥ болгаш танцыныҥ «Улуг-Хем» ансамбли (удуртукчузу Светлана Ооржак) төлээлээн.

Ансамбльдиҥ 24 кижи составтыг танцы коллективиниҥ районнуҥ Культура бажыныҥ директору Николай Данзын, танцы тургузукчузу Надежда Барнакова олар удуртуп чораан. Ады-сураа алган профессионал коллективтериниҥ безин соонга артыргаш, Улуг-Хем райондан барган бот-тывынгыр артистер 2-ги черни алган. Бүгү-эвилел фестивалыныҥ дипломантызы болган танцы коллективиниҥ кол өөрү Шагаан-Арыгның № 2 школазының үстүкү класстарыныҥ өөреникчилери. Оларныҥ күүсеткени «Байыр чедирилгезиниҥ танцызы», «Тыва кыстар» деп болгаш өске-даа танцылары жюри кежигүннериниҥ болгаш Абакан хоорайның күш-ажылчы коллективтериниҥ бедик үнелелиҥ алган.

Кодур-оол ОЮН.

Шефчилериҥ тудугларында

КЕЛИР ЧЫЛЫН ДУЖААР ДИЗЕ...

Ам ук объектииҥ чылыг системазын кылырын эгелээр. Шеверлел ажылдарын бо чайын доозар.

Бригадирлер Геннадий Усковтуң болгаш Валерий Ковригиниҥ удуртканы тудугжулар коллективтери эки ажылдап турар. Бетонщиктер Анатолий Полушин, Владимир Рубаник, каҥнакчы Игорь Миренюк болгаш оон-даа өскелериҥ кылган ажылының шынары багай эвес.

Тудугжулар боттарында аңгы общежитиелиг, дыштаныр өрөөлдер, телевизор дээш, оон-даа өске чүүлдер бар. Хоорай төвүнче доктаамал чоруп турар автобустуг.

Өске черден биске дузалажып келген бо тудугжуларывысты аъш-чем-биле хандырып турарында четпес чүүлдер бар. Ында буфет бар-даа болза, хоорайның столоваяларының бирээзинден эккеп турар, чеминиҥ шынары багай. Оон ужурундан чамдык тудугжулар чемни боттары белеткеп алыр дээш хөй үе-шакты үндүрүп туррарлар.

Бүдүрүлге-техниктиг килдистиҥ эргелекчизи Т. В. Жилицкаяның чугаазы-биле алырга, хоорай-биле телефон харылзаазы дыка багай, харын-даа сөөлгү ийи айда шуут чок болган. Ол талазы-биле хамаажыр бүдүрүлгелер — Харылзааның бүдүрүлге-техниктиг эргелелиҥе, Кызыл хооркүүскомуҥа айтырыг тургузарга, ол черлериҥ удурткучулары ону тоомчага албайн келген.

Ажыл-агыйга, амыдыралга үүрмек чүүлдер турбас болгай, бүгү-ле чүве оон эгелээр. Чамдык удурткучуларывыс ындыг чүүлдерни херекке албайн баар чоруктар кайы хөй. Дуза кадар дээш келген кожаларывыска ындыг хамаарылгалыг болбас ужурлуг бис.

Виктор КАРА-САЛ.

ЧУРУКТАРДА: дөрткү разрядтыг монтажник Борис Ильиҥ Тулупов; чаа тууйбу заводуның котельнаязының нинти хевири.

Авторуҥ фотолары.

МОСКВАДА ЧОРУП ТУРАРЫ

ССРЭ-ниҥ Президентизи М. С. Горбачев апрель 13-те Кремльге бистиҥ чуртувуста албанның аян-чоруун кылып келген Польша Республиканың Президентизи В. Ярузельский-биле ужурашкан. Ийи чуртта, Европада болгаш нииттизи-биле делегейде болуп турар улут болуушкуннар-биле холбаштыр ийи талалыг харылзааларның болгаш делегей амыдыралының хөй-хөй айтырыгларын чугаалажып көрген. Оон соонда беседа хөй кижи киржикчилиг эрткен. Совет таладан аңаа Президент чөвүлелиниҥ кежигүннери Ю. Д. Маслюков, Э. А. Шеварднадзе, Д. Т. Язов, албанның өске-даа кижилери: польша таладан — ПР-ниҥ Президентизин аянчорук үезинде үдеп чоруур албан кижилери киришкен.

Ол-ла хүн М. С. Горбачев биле В. Ярузельский совет-польша декларацияга ат салганнар.

М. С. Горбачев В. Ярузельскийге совет архив ажылдамчыларының болгаш төөгүүлерниҥ мырынай чоокта чаа тыпкылааны ССРЭ-ниҥ ИХУК-туң шериг түттурганнарының болгаш ыңай-бээр чоруур әргезин казыткан кижилериниҥ хереткериниҥ талазы-биле ынчаардагы Кол эргелелдиҥ данзыларының база өскедаа материалдарның хоолгаларын дамчыдып берген. Дамчыдып берген данзылар хоолгаларында 1939-1940 чылдарда ИХУК-туң Козельск, Осташково, Старобельск лагерьлеринге турган поляк хамаатыларның фамилиялары бар.

* * *

ССРЭ-ниҥ Дээди Совединиҥ Даргазы А. И. Лукьяновтуң В. Ярузельский-биле ужуражыышкыны болган. Найыралчы чылыг беседа үезинде кол черни парламентилер аразының совет-польша харылзааларының хөгжүлдезиниҥ айтырыглары эвилээн.

* * *

Кремльдиҥ Улуг ордузунга ССРЭ-ниҥ Президентизиниҥ болгаш Р. М. Горбачеваның өмүзээзиндеи В. Ярузельский биле Б. Ярузельская оларның аддар, кадыы дээш дүштеки шайдалга кылган. Аалчы-биле кады аңаа оны үдеп чоруур поляк албан кижилери киришкен.

Совет таладан М. С. Горбачев кадайы-биле кады, Президент чөвүлелиниҥ кежигүннери, албанның өскедаа кижилери баргаш.

Найыралчы байдалга эрткен дүштеки шайдалгага М. С. Горбачев биле В. Ярузельский чүве чугаалаанзыр.

* * *

В. Ярузельский В. И. Ленининиҥ Мавзолейинге тораан болгаш чечектер броңдаан салган. Боондак чечектерни ол ышкаш Кремль ханазының чанында Билдинмес солдаттың хөөрүнге салган.

(СЭТА).

Литва ССР-ниҥ Дээди Совединге Литва ССР-ниҥ Министрлер Чөвүлелинге

Литва ССР-ниҥ удуртулгазының эвилел күрүнеге республика байдалының талазыбиле кара өжегээр болгаш эрге-хоойлуга чөрүштүр тургузуп турар айтырыглары улам нарыыдап, политика талазы-биле шиитпирлеттинмес хевирлиг апар чыдар. ССРЭ-ниҥ күрүне эргечагыргазының дээди органнары конституцияга дүүштүр Литва ССР-ниҥ бот-догуннаашкының быжыглаарын болдуруп болур аргалыг боттуг болгаш бодамчалыг хемчегларни ап турзажок, республиканың удуртулгазы Литва ССР-ни өске республикаларга болгаш Совет Эвилелинге ниитизи-биле удурланыштыр тургузуп турар чаа-чаа хоойлужудулга актыларын болгаш шиитпирлерни хүлээп ап турар. Чижээ, ССРЭ-ниҥ конституция чурумунда болгаш хоойлуларында көрдүнгенин ёзугаар чурттаарын болгаш ажылдаарын күзеп турар совет хамаатыларны ылгай көрген «Литва республиканың хамаатызының шынзылгазының дугайында» хоойлуну апрель 5-те хүлээп алган. Шериг албанынче хамаатыларның часы келдиртинишинин боттандырар талазы-биле ажылчорудулганы республикага соксадыр дугайында Литва ССР-ниҥ Дээди Совединиҥ хүлээп алган шиитпири «Бүгү-нинти шериг хүлээлгезиниҥ дугайында» ССРЭ Хооймулузун каржызы-биле үреп хажытканы болур. ССРЭ-ниҥ Министрлер Чөвүлелиниҥ «Литва ССР-ниҥ девискээринде СЭКП-ниҥ өнчүзүн камгалаар талазы-биле хемчеглер дугайында» доктаалыңа чөрүштүр ук өнчүнү эжелеп алырынче угланган хообілу-дүрүмге удур оралдажыышкыннарны республиканың эрге-чагыргазы кылып турар.

Оларның дугайын моондаа ынай санап чугаалап болур, бо хевирлиг хөделиишкиннер-биле моон соңгаар эптежир арга чок апарган. Ындыг хөделиишкиннер чуртта политиктиг болгаш социал-экономиктиг быжыг турум чорукту буурадырынче угланган болгаш ында калбарган демократтыг чорудулгаларга багай салдарны чедирип, совет хамаатыларның эргелерин кызып турар.

Литваның удуртукчу органнары чаҥгыс аай улус ажыл-агый комплекизиниҥ болгаш чурттуң хамаатыларының дүрүм ёзугаар эргеажыктарын барымдаалап көрбейн, конституцияга удур хөделиишкиннерни уламчылап турда, эвилелдешкен республикалар, мооң мурнундаазы ышкаш, боттарының хереглелдеринге когарал чедирип, Литваже проблемаларны үзүлдүр.

ССРЭ-ниҥ Президентизи М. ГОРБАЧЕВ.
ССРЭ-ниҥ Министрлер Чөвүлелиниҥ Даргазы Н. РЫЖКОВ.

ПАРТИЯНЫҢ ХООРАЙ КОНФЕРЕНЦИЯЗЫ

Партияның Кызыл хоорай XXVIII конференциязына СЭКП хооркомунуң ажылының отчёдун, партияның XXVIII съездизинге СЭКП Төп Комитединиҥ Платформазының болгаш СЭКП-ниҥ чаа Уставының төлевилелдериниҥ база эде тургустунушкунну ханыладыр талазы-биле хоорайның партия организациязының сорулгаларының дугайында болгаш хоорайның партия организациязының ревизия комиссиязының отчёт илеткелдерин чугаалашкан.

Илеткелдер талазы-биле санал бээринге ВЛКСМ хооркомунуң ийиги секретары Игорь Стрелов, «Тыва тудуг» каттыжыышкында партком секретары Т. А. Воронцова, хооркүүском даргазы Д. Л. Тинмей, № 4 бажың эргелелиниҥ чанында партия эге организациязының секретары В. А. Никитин, башкылар билии бедидер институтта партия организациязыдан делегат К. Б. Салчак, № 48 тудуг эргелелинде бригадир Э. С. Ооржак болгаш өскелер-даа киришкен.

Партияның хоорай конференциязы дүүн СЭКП хооркомунуң удуртур органнарын сонгуур дүтайында айтырыгларны чугаалашкан. СЭКП хооркомунуң кежигүннериҥе альтернативалыг үндезинге 69 кижини соңгаан.

Партияның хоорай конференциязын апрель 18-те 10 шакта уламчыларын шиитпирлээн.

ОЛ ЧААСКААН БУЛГАНМАС

Ажылын билир, аңаа ынак болгаш бердинген кижилер черле ындыг: артык сөстер агаарже октавас. Куруг чугааның орунуга хөйну кылырын, ажыктыг үүлени бүдүрерин кызыдар. Кандыг-даа кижи-биле чугаалажып ора, чогум оон алыс мөзүг-бүдүжүг, туружу, сөглээн сөзүҥге шынчызы, негелделии кандыгыл дээрзин билип аптар дуржулганы бодумнуң журналист практикам чылдарында чыып, мооңнеп апкан мен. А Даниил Седеновичиге хамаарыштыр чүҥү чугаалап болур мен? База-ла ынча дээр мен: бүдүштүг кижидир, бүзүрелдиг ажылчындыр. Оон башка Хандагайтының харылзаа белдириниҥ коллективи ону район Совединиҥ улус депутадыңга канчап депшиде бээр, ындыг улуг бүзүрелди кайын ээргүзер деп.

Ындыг харын. Ону ол кызымак ижи, үлегерлиг чоруу-биле чедип алганы билдингир. Оон доңчу намдарын коптарып, кызыра таныштырарга мындыг: Д. С. Ооржак Хандагайты ортумак школазын 1969 чылда доозукан. Ооң соонда Кызылдың № 4 КПТУ-зунга өөренип кирген. Ону электрик-монтёр мергежилдиг доозуп үнген. Оон бээр бо коллективте 18 чыл доктаамал ажылдап турар.

Ам ол ажылын беш салаазы дег билир деп симзе хөөредиг апарбас бе? Чок, ол ону ыяк шиҥээдип алган, ону караан шийип алгаш безин кылып олурар апарган. Чүү ындыг ажылыл ол, ынчаш? Телефон, радио септеп кылыры, чагыг ёзугаар оларны албан черлериҥе, организацияларга, хууда чурттапталга бажыңнарынга салыры-дыр. 300 номерлиг АТС-тиҥ ажылын көөрү, хынаары, септеп-селиири-дир. Ажылы харыысалгалыг кижи-дир дээрзи ыя оон-на илдең ышкажыл. Ындыг болуру-даа чөп. Чүге дээрге коллективтерниҥ хуу кижилериҥ аразында дүрген харылзажырының чепсээ телефон болганда, районнуң харылзаа белдириниҥ ажылдакчыларындан негелде ала-чайгаар-ла улгады бээр. Ол негелдени Даниил Седенович бодунга хамаарыштыр чоок хүлээп ап чоруур.

Хандагайты суурнуң чурттакчы чонунуң материалдыг байдалы экижээн тудум, оларның бо социал айтырыгларга хамаарыштыр чагыглар киирер шинээ өзүп турар. Ынчангаш ам ында АТС-ке 500 номерни немей кылыры көрдүнген. Ам монтаж ажылы эгелей берген.

Даниил Седенович Ооржак ам район Совединиҥ улус депутадыңга апарган. Хандагайтының № 27 соңгулда округунуҥ соңгукчуларының хөй кезии ол дээш боттарының бадылаашкынын берген. Депутат ажыл талазы-биле оон дуржулгазы бар. Мооң мурнунда чылдарда ол Хандагайты көдээ Совединиҥ депутадыңга турган. Тывалап чугаалаарга: «Демниг сааскан тева тудуп чиир» дээр ышкажыгай. Оон бодалы ол үлегер домак-биле дүгжүп турар-дыр.

Шынап-ла, депутат-ла кижи мен дээш, часкаан ходелген, булганган хереэ чүү боор.

Шаңгыр-оол ДОРЖУ.

КВАРТАЛ ПЛАНЫНЫҢ КҮҮСЕЛДЕЗИ

Эът, сүт талазы-биле Тыва АССР-ниҥ Статистика эргелелиниҥ медээзи (1990 чылдың апрель 1-де, центнер)

Районнар	1	2	3	4
Республика	36000	41646	73400	69346
Бай-Тайга	700	1318	1200	1352
Мөңгүн-Тайга	100	111	50	64
Барыын-Хемчик	2500	2662	3600	4096
Өвүр	1300	1460	600	607
Сүт-Хөл	1900	1756	3000	2896
Чөөн-Хемчик	1700	2153	6200	6703
Улуг-Хем	2900	3587	9000	9205
Таңды	5000	6368	16500	17392
Бии-Хем	3600	2916	13400	7291
Тожу	900	776	700	429
Каа-Хем	3400	3156	9900	8936
Тес-Хем	1300	1616	1200	1307
Эрзин	1400	1636	1050	1212
Кызыл	9000	10305	7000	7856
Кызыл хоорай	300	1926		

Тайылбыр: 1—эът планы, 2 — сатканы, 3—сүт планы, 4 — сатканы.

КЫРГЫЛДА ЭГЕЛЭЭН

«Бай-Тал» совхозта Каҥ-оол Оспан-Деликке удурткан бригада эрткен ажыл-агый чылында районга тиилекчи болуп, төрүүр 100 өшкүге онаштыр 85 анайны, кыргаан дүүнден 1 млн. ажыг рубль арыг орулганы алган.

Аренда-биле ажылдап турар 15 коданда ам 4984 өшкү бар, ооң 1553-ү төрүүр. Чайгы, күскү үеде өшкүнүң деҥгилдези эки болганындан ам малдың байдалы эки. Бо хүннерде өшкү массалыг төрүп турар. Кара-оол Даржаа, Эрес-оол Сыргыт-оол болгаш өскелериниҥ-даа коданнарында чымыштыг ажыл адактаган. Анайлар онча-менди доругуп турар.

— Кыштагларда мал чеми, дус четчир. Сугну хүнүнүҥ чедирип турар. Төрүүр коданнарда сакманчыларга немей үстүкү класстарның өөреникчилерин база чоруткан. Малчыннарның сеткилсагыжы сергек. Көргүзүглерни эрткен чылдаазындан кудулатпас аргалар бар —деп, совхозтуң кол зоотехниги Маадыр Баавыл чугаалап турар.

Өшкүнү совхозтуң ажылчыннары коданнарга барып, шефтеп кыргып эгелээн. Шагүе манавас. Ангор өшкүнүң хозалган дүгү хараганнарга, сөөскенге, хая-дашка ылдыртынып, дүжүп каар, хей орулганы чедир албайн баар. Ынчангаш совхозтуң тускай эртемниглери амгы чылыг хүннерни ажыглаап, чазагларже көжериниҥ бетинде өшкүнү кыргып доозарын шиитпирлээн.

Баштайгы хүннерде Сыргыт-оол Таар-оол биле Калдар-оол Хертектиҥ коданнарында 564 сергени кыргаан, оон 804 килограмм дүктү алган. Амгы үеде 30 кыргыкчы доктаамал ажылдап турар.

Самдан ХЕРТЕК.

ХОЖУДААШКЫНДАН УШТУНАР

В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинаттың септелге-тудуг эргелелиниҥ коллективи бирги кварталдың түҥнелдерин үндүрүп, шиитпирлеттинмейн турар айтырыларны анализтеп чугаалашкан. Эрткен үш айларда 170 мүң рубльдиҥ тудуг-монтаж ажылдарын кылыр планын 172,4 мүң рубльге чедиргенин Маска-оол Хертектиҥ удурткан тудугжу бригадазы, Амыр-Сат Ламажыка башталган чазанылга цеги, Седен Күжүгеттиҥ ыяш диликчилери таварышкан бергелер турза-даа, бердиген планнарын күүсеткенин мактап демделээн.

Мурнуку чылдарда доктаамал эки ажылдап, ат-сураа алгаан 180 ажыг кижиден тургустунган улуг коллективтиҥ бо удаада хожудаашкынга таварышканы дараазында чижектер, сан-чурагайлар тодаргай бадыткаар. Эң-не чугула кол көргүзүг болур чурттапталга болгаш үлетпүр тудугларын тударынга, капитал септелгеге көрдүнген акша-хөреңгини чедир шиҥээдип ап чадашкан. Оон аңгыда чурттапталга, үлетпүр болгаш социал тудугларын септээринге планнаан 184 мүң рубльден 91 мүңну шиҥээткен. Ниитизи-биле 118 мүң рубльдиҥ бараанныг продукциязын будүрерин доңгун-ле 84,6 мүң рубльге чедирген.

Хожудаашкыныҥ кол-ла чылдагаанын материалдар-биле багай хандырылгада деп тайылбырлап турары чөптүг. «Тыва даг-дүгү» комбинаттың тудуг ажылын харыылап турар удурткучулары ону баш удур тып сөөртүрүнче киҥээнгей салбайн, сөөлүнде барып девиден үнген. Мурнуку чылларда чоңган, хады, шиви ышкаш чымчак материал аймаан Хакасияның Таштып районундан керээ ёзугаар ап турган болза, ам Улуг-Актың Каҥгылыг деп черден ол дытты эккеп турары бажынарның соңга, хаалгаларын шынарлыг кылырына шаптыктап турар.

Битумну Минусинскиден үзүктел чок сөөртүр дугуржулга чедип алдымаан. Шлак-бетон болгаш өске-даа чугула тудуг материалдарын будүрүп турар организациялар, тускай кооператив-биле баш удур харылзаа кошкан болган. Материалдар-биле хандырылганың үзүктелиишкининден шеверлекчилерниҥ ийи бригадазының доктаамал быжыглаттыынган тудуглары тодаргай ажыл планы чок. Чамдык тудугжу бригадалар ол-ла чылдагаанбиле участоктарже ынай-бээр октадыр, ажыл чок хүнээр таварылгалар база бар.

Комбинаттың ажылчыннары болгаш инженер-техниктиг ажылдакчылары бо чылын боттарының күжү-биле бирээзинге-ле ийи ааллиштиҥ чурттаар 20 бажыңнарны тудар. Аңаа херек материалдарны, машина-балгатты, краннарны болгаш механизмнерни септелгетудуг эргелели хандырар. Ында 99, 110, 117, 119 дугаарларлыг 8 ааллиштиҥ киирер бажыңнарының тудуглары чоокшу үеде дооступ берип болур турбуже, материал чогу-биле саадап турар.

Үе манавас. Эргелелдиҥ начальниги К. И. Чымаан, тудуг талазы-биле инженери Д. У-Д. Сарыглар хожудаашкындан үнер дээш, боттуг хемчеглерни алыры негеттинип келген.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шыныҥ» корр.).

РСФСР: Кызылдың № 870 девискээр соңгулда округунуң талазы-биле депутатка кандидаттар

Семён Кунгаевич БУЯНДЫ

1931 чылда Эрзин районнуң Эрзин суурга төрүттүнген. СЭКП кежигүнү. Дээди эртемниг. Күш-ажылчы ажыл-чорудулгазын ол 1950 чылда Эрзин районнуң Тес көдээ Советиниң күүском даргазының оралакчызынган эгелээн. Ук ажылга ажылдап тургаш, Совет Армияның хүрээлеңинче келдирткен. 1957 чылга чедир Эрзин райкүүскомга янзы-бүрү албан-дужаалдарга ажылдап турган.

1960 чылда Красноярскиниң совет-партия школазын дооскан соонда, «УТКА 25 чылы» совхозтуң партия эге организациязының секретарыга соңгуткан, оон соонда Улуг-Хем районга партия-күрүне контролюнуң даргазынга ажылдаан. 1965 чылда СЭКП Улуг-Хем райкомунуң бирги секретарыга соңгуттурган. 1974 чылдың январьда Тыва АССР-ниң чонуң амыдырал хандырылга министиргне томуйлаткан болгаш бо хүннерде — Тыва АССР-ниң чонуң амыдырал хандырылга девискээр будурулге каттыжылышкынының чиңгине директору.

«Хүндүлелдиң Демдээ» орден-биле шаңнаткан, Ленинчи юбилей база «Күш-ажылга шылгарал» медальдарлыг. Өг-бүлелиг, ийи оолду, бир кызы кижизиткен.

• • •

Бистиң ниитилелиивис политиктиг, экономиктиг, социал база культура талазы-биле револючуу эде тургустунуушкунуң бөдүүн эвес оруунче кирипкен. Ол —улус депутаттарынга, оон ажыл-чорудулгазынга бедик харыысалганы онаалтырып турар. Улус депутаттың мурнунда кончуг нарын сорулгалар туруп турар деп чүвени кончуг эки билип турар мен. Бир эвес соңгукчулар меңээ улус депутадының мандадын бүзүрээр болза, бедик идегелди бадыткаар дээш аңаа бүгү билиимни, арга-дужулгамны бээр мен. Соңгулда мурнуңуң программазында дараазында айтырыгларны киирип турар мен. Сорулгаларымның кол угланыышкыннары дараазында чүүлдер-биле илереттинер:

Көдээ ажыл-агыда шинтпирлеттинери негеттинип турар айтырыглар эвээш эвес, аграр айтырыгны чогумчалыг тургуспаан шаанда. Аъш-чем программазын чедиишкинниг күүседири берге. Ол сорулга-биле ниити көдээ ажыл-агыйның, совхозтарның экономиказын улам быжыглаар, саң-хөө, материалдыг курлавырлар айтырыгларын база көөр, көдээ ажыл-агыйның будурулгелериниң материал-техниктиг баазазын быжыглаар. Көдээде көдээ ажыл-агыйның чиг өдин катап ажылдап кылыр ындыг база херек кырында чок боор турар болгай. Немелде материалдыг курлавырлар чокта, аъш-чем-биле эки хандырылга дугайында чугаа чорудары берге. Чугула бо айтырыгга хамаарыштыр бодап чоруур чамдык чүүлдерим мындыг.

Бо сорулгалар социал айтырыглар-биле тудуш холбаалыг. Чурттагга тудуглары, школа назыны четпээн уруглар албан черлери, школа, эмнелге, харылзаа, хандырылга черлери-биле кады, мал ажылдакчыларының социал хандырылгазын улеттүр будурулге ажылдакчыларыныы-биле деңнештир көөрүнүң чугулазын билип чоруур мен. Ажылчын кижини хоорайга ажылга хүлээп алгаш, чурттагга шөлүг-биле хандырар-лыр, а малчыннарны — чок, 30—40 чыл малчыннаап, пенсияже үнгеш, бажың чок артар чоруктар бар. Оларның амыдырал, медицина, садыг хандырылгазын экижидеринче кичээнгей улуг болур ужурлуг.

Бүгү чүвени чүгле кижиге дээш турүүр мен. Программада чурттагга шөлүг-биле холбашкан айтырыгны чугулалап турар мен. «Чурттаар оран-бажың — 2000» деп программаның күүседизин хандырар сорулга-биле, анаа ажыктыг болгу дег бүгү-ле арга-курлавырларны ажыглаар: күрүне тудуу, аныяктарның чурттагга комплекизиниң эки тура күш-ажылын, хамаатыларның хүүда бажың тудуп алырын деткиир, ол талазы-биле коопер-тив шимчээшкинин хөгжүдер, будурулгелер болгаш совхозтар чугула бо айтырыгга соңуурганыг боор, идепкейлиг киржир ужурлуг. Ол сорулга-биле тудуг индустриязының базазын хөгжүдер база тудуг материалдары-биле хандырыгга айтырыгларын шиитпирлээри чугула.

Чурттакчы чонну хереглелдиг чугула бараанналары-биле хандырарын экижидеринче угланган чүүлдер дээш туржур апаар мен. Чонуң, ыланғыл дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының, назылап кыраанналарның амыдырал хандырылга ачы-дуза чедирилгезинге негелдезин оларның чурттап турар черлеринге барып чедирерин улам калбартыр. Пенсия хандырылгазын экижидеринің хемчеглерин алыр, чурттакчы чонуң кадының камгалалы-биле холбашкан айтырыгларны шиитпирлежиринге улуум киреп ужурлуг, медицина албан черлерінің материалдыг баазазын быжыглаар, оларны чаа дериг-херекселдер-биле хандырар дээш турүүр.

Херээжен чонуң ажыл, амыдыралының байдалдарын экижидеринче угланган хемчеглерже чогуур кичээнгейни угландырарын чугулалап турар мен. Неөштүң камгалалы-биле холбашкан чүүлдерже чогумчалыг шиитпир негеттинип турар айтырыглар бар. Өг-бүле, оон мурнунда тургустуунуң турар айтырыгларны кичээнгейге алыр апаар, өг-бүлени быжыглаар, уруг-дарыг экижидиргези дээш харыысалганы белидери дээш чижектиг чүүлдер олче кирип турар. Ол сорулга-биле республикада «Өг-бүле» деп программа ажылдаттынып турар.

Бойдустуң күрлавыларын чөптүг ажыглаар, долгандыр турар хүрээлелди камгалаар, байыдар дээш туржур, бойдустуң үнүштерин, дириг амытаннарын, аң-меңин камгалаар херекке үлүүм дорт киниришкирер сорулгалыг мен. Сүт болгаш аъзаар бассейнниң калдагалалыга хамаарышыр туружум база ындыг.

Бир эвес депутат апаар болзумза, хоорай автотранспортунуң пассажирлер ар-гыштырыгазын экижидер айтырыгның чогумчалыг шиитпирлеттинген турары дээш ажылдаар апаар мен. Кудумчуларның чаагайжылдыгазы, ногаанчылыгазы, тудуу дээш айтырыглар база аңаа хамаажыр. Бо айтырыг районнарга база ынчаар шиитпирлеттинер.

Соңгукчуларның дузазы, арга-сүмези, аныяктарның кижизидилгези, оларны ажылга киирер, ажылдаар черлер-биле хандырар айтырыгларны шиитпирлээринге идиг болур боор деп бодап чоруур мен. Аныяктарның амыдырал ажык-тыг түүлдерин, эгелээшкиннерин деткиир.

Националдар аразында харылзааларны улам быжыктырар, оларны чоок-шулаштырар дээш интернационалчы, патриотчу кижизидилгеже улуг кичээнгейни угландырарын хамаатыны хүлээлгем деп санап турар мен. Хей-ниитиниң корум-чурумунуң хажыдыышкыннары, кем-херек үүлгедиглери көөрүдеп турда, медерелдиг кижи бүрүзү оон кыдынга хайгаарачы боон артпас ужурлуг.

Республиканың амыдырал ачы-дуза чедирилгезин харыылап турар кижи болганымда, ол адырның хөгжүлдези дээш база турүүр мен.

Республиканың экономиказы-биле холбашкан айтырыгларга база дорт киржир мен. Коллективтерде бар курлавырларын чөп ажыглаза деп бодал бар, чидириглер, оорлап самчыгдаар чоруктар-биле демиселди күштелдирбишаан, будурулгелериниң каражалыг болурун ажып эртери чугула.

Программаммы кажы таныштырарга мындыг. Ону амыдыралга боттандырары амыр эвес херек дээрзин билип турар мен. Соңгукчулар мени улус депутадыныг кылдыр соңгуп алыр болза, оон күүселдези дээш ажылдаар мен.

Алдын-оол Кангаевич КАНЗАЙ

А. К. Канзай 1939 чылда Эрзин районнуң Мөрен суурга арат кижиниң өг-бүлезинге төрүттүнген, тыва национал чылдан бээр СЭКП кежигүнү, дээди эртемниг.

А. К. Канзай ортумак школазынга башкы институдун дооскан соонда, Эрзин районнуң Бай-Даг ортумак школазынга башкылап болгаш директорлап ажылдап турган. 1961 чылдан 1964 чылга чедир Совет Армияның хүрээлеңинге шериг албанын эртиргеп.

Шеригден хадашкаш, Тес-Хем районнуң Ак-Эөик сес чыл школазынга директорлаан 1964 чылда ону БАЛКЭ Тыва өбкомунга ажылдаары-биле шилчиткен. Анаа янзы-бүрү албан-дужаалдарга: инструкторлап, кылдыс эргелекчизинің орлакчызынга, комсомол органнарының кылдыс эргелекчизинге өбком секретарыга база ийги секретарынга ажылдаан. 1970 чылда партияның дээди школазын бот-өөредилге-биле дооскан.

1972-1975 чылдарда СЭКП ТК-ның чанында Ниитилел эртемнериниң академиязының аспирантуразынга өөренип турган болгаш национал айтырыг талазы-биле диссеотациязын кэмгалаан, төөгү эртемнериниң кандидады.

1975-1978 чылдарда партия өбкомунуң пропаганда болгаш агитация кылдызының эргелекчизиниң орлакчызы, ол-ла кылдызның эргелекчизи турган. 1987 чылдан амгы үеге чедир СЭКП өбкомунуң секретары.

А. К. Канзай Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң бешки, аллыгы чыыштарының депутадынга, СЭКП өбкомунуң кежигүнүнге соңгуткан. Өг медальдар-биле Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Хүндүлел бижии-биле шаңнаткан, Өг-бүлелиг, Уруу биле оглу — студентилер.

• • •

Мээң программам партияның Тыва область организациязының соңгулга мурнунуң политиктиг платформазынга долгуу-биле үндезилеттинген, ук платформаны СЭКП өбкомунуң IV пленуму чүүлдүг деп көргеп болгай.

Соңгукчулар мурнунга аажок улуг харыысалгалыымны ханызы-биле медереп билбишаан, эде тургустунуушкунуң сорулгаларын боттандырарынга, демократчыдылганы болгаш ажык-чарлыг чоруктуң хөгжүдеринге, улус депутаттарының Советтериниң бүрүн эргелекчи хандыраргынга Советтерни дамчыштыр СЭКП-ниң область комитединиң угланыышкынын боттандырып чорударынга бүгү күжүмнү, билиглеримни болгаш дурзулгамны үндүрер мен.

Республика мурнунда туруп турар социал-экономика база культура талазы-биле сорулгаларны шиитпирлээринге партия организациларының ат-алдарын, ролюн болгаш ужуудузазын бедидер дээш бүгү чүүлдерни кылыр мен. Идеология болгаш кижизидилге ажылын эде тургузарынга, оон үре-түнелиинің бедиделериниң күжүмнү моонда соңгаар мөөнней ажылдаавын билдингир.

Практиктиг ажылымга доктаамал кичээнгейни республиканың ажылчы чонунуң амыдырал байдалдарын экижидеринче, оларның культура база угаанбодал талазы-биле негелдезхереглелдерин хандырарынче угланар мен.

РСФСР-ниң улус депутадынга соңгуттурар болзумза, хамыктың мурнунда Россия Федерациязының дээди хөөлүжүдүлга органнарының мурнунга дараазында айтырыгларны тургузар апаар мен: улус өөредилгезин, эртемни, культураны база кадың камгалалын мурнады хөгжүдерінин күрүне программазын хүлээп алыры; дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының, назылап кыраанналарның база инвалидтерниң, хей уруг-дарыглыг өг-бүлелерниң, өскүс база чартык өскүс уругларның амыдыраарынга орулгазы четпес хамаатыларның социал камгалалдыг болурунуң талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылыры.

Республиканың улус өөредилгезинин, артеминин болгаш культуразының хөгжүлдезинин перспективтиг чаңгыс аай концепциязын ажылдап кылырынга өске улус депутаттары база тускай эртемниглер-биле кады киржир мен.

Аныяктарны кижизидер ажылды көскүзү-биле күштелдирериниң, оларның чурттап, амыдырап турар байдалдарын экижидерин, оларны ажылга хүлээп алырының айтырыгларын херек кырында шиитпирлээрин чедип алыр дээш чүткүлдүг ажылдаар апаар мен. Дараазында хемчеглерге шуут дорт киржир мен: дээди өөредилге черлерінче оолдар, кыстарны өөредип чорударының системазын ажылдап кылырынга; олар мелчиглиг өөренип база өөредилге черин ыяап дооскан турзун дээш дузалаарынга: оон соонда — оларны ажылга хүлээп алыры магадылалдыг болурунга: аныяк кадрларның ажылга өзүп мандып, депшээн турарынга.

Республиканың улус ажыл-агыйының негелдехереглелдерин база аныяктарның күзелдерин барымдаалап көрүп тургаш, профтехөөредилге системазынга ажылчын кадрлар белеткээринің хевирлеринге чамдык өскерилгелерни киирер талазы-биле айтырыгны өөренип шинчилээрин организастаар сорулгалыг мен.

Республикага эртем ажылдакчыларын белеткээр талазы-биле бүгү талалыг ханы бодаттынган программаны ажылчап кылып дугайында Тыва АССР-ниң Дээди Советинге саналды кииргеш, бо айтырыг талазы-биле министерстволарның болгаш ведомстволарның, организацияларның болгаш албан черлерінің ажылын дүүштүрерин холга ап ажылдаар мен. Өске улус депутаттары-биле кады улус ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларының специалистериниң, эртем, чогаадыкчы, уран чүүл болгаш техниктиг интеллигенциязың, чаа өзүүнүң чидиг бодал-көрүштүг кижилерінің күжениишкиннерин каттыштырып, республиканың социал-экономиктиг болгаш культура талазы-биле сорулгаларын шиитпирлээринге оларны хаара тударын планнап турар мен.

Соңгуттурар болзумза, келир үедеги депутат ажылчорудулгамга улуг кичээнгей партияның национал политиказын амыдыралга боттандырарынче, улустарның найыралын быжыглаарынче, националдар аразының харылзааларын бүгү талалыг чогумчударынче, ажылчы чонуң интернационалчы кижизидилгезин күштелдирериче угланыр апаар. Ангы-ангы нацияларның кижилерінин аразында харылзажылгаларның культуразын бедиделінің, оларның аразында харылзаалар идегежилгебүзүрелге, бот-боттарын өңдүлежиринге база бот-боттарынга дузалажырынга үндезиленип хөгжээн турарының оруктарын болгаш аргаларын дилеп тывар дээш ажылдаар мен. Угаан-бодал делегейиниң талазы-биле дешилгелиг чаа чүүлдерінің хөгжүүрүн бүгү талалыг деткип, ылангыя кижиниң амыдыралын байыдып, өзүп орар салгалды кижизидерінге чоннуң эң эки чаңчылдарынга база ёзулалдарынга даянган байдалдарны тургузуп турар чорудулгаларже кичээнгейни угландырар мен.

Республикага кем-херек үүлгедир база хөөлүү-дүрүм хажыдар чоруктуң үнүп турар чылдагааннарын болгаш байдалдарын ханызыбиле өөренип көөрүн ам-даа идепкейлиг уламчылаар, кыдыг шинчилелдерге дайгаш, эртемге үндезилээн сүмелерин база саналдарны ажылдап кылырынга киржирин бодап турар мен.

Сагылга-чурумну болгаш корум-чурумну быжыглаар дээш, бюрократизмнің болгаш социал чөптүг эвес чорумтуң кандыг-даа илерээшкиннеринге удур чүткүлдүг демисежир, хей-ниитиниң санал-оналын кеззэде барымдаалап көөр, соңгукчулардың чагырларын күүседирін чедип алыр дээш ажылдаар мен.

Михаил Ким-оолович КУУЛАР

Михаил Ким-оолович Куулар 1950 чылдың октябрь 30-де Тожу районнуң Адыр-Кежигте колхозчу өг-бүлеге төрүттүнген. СЭКП кежигүнү, өг-бүлелиг, ийи уруглуг.

1968 чылда Азас ортумак школазын дооскаш, күш-ажылчы намдарын Чадаана хоорайга эгелээн.

1972 чылда Кызылдың политехниктиг техникумун дооскан соонда, «Красноярскэлектри көдээ тудуг» трестиң механизастаттынган колонназының мастеринге ажылдаан.

1973 чылда онуң Тожу районнуң «Тоора-Хем» совхозунуң комсомол организациязының секретары кылдыр шилчиткен.

1979 чылда Новосибирскиниң В. В. Куйбышев аттыг инженер-тудуг институдунуң архитектура факультедин дооскан. Ону дооскаш, «Тыва хамааты телевилел» институттуң кол архитектору болуп ажылдап турган. 1981 чылда Кызыл хоорайның кол архитекторунга томуйлаткаш, ол албан-дужаалында бо хүннерге чедир ажылдап турар.

1989 чылда Новосибирскиде партияның дээди школазын бот-өөредилге-биле дооскан.

М. К. Куулар Кызыл хоорай Советиниң 18, 19, 20 чыыштарының депутады турган. ССРЭ-ниң Архитекторлар эвилелиниң кежигүнү. Тыва АССР-ниң улус депутады.

Тожу районнуң «Тоора-Хем» совхозунуң коллективинден депшиттирген.

• • •

Бир эвес меңээ РСФСР-ниң улус депутадының мандадын бүзүрээр болза, Россияның Дээди Советиниң сайгарып турары хөй айтырыгларны шиитпирлээринге идепкейлиг киржип, принципиалдыг хамаарылгалыг болур мен. Чурттуң болгаш бистиң республиканың эрге-ажыктары дээш демисежир мен.

Социализмниң чаартылгазында демократчылыганың ужур-утказы бедээн үеде, амгы байдалда демократчыдылганың оруктарын болгаш үндезиннерин хынамчалыг сайгарып, өөренип көөрү чугула.

Бюрократизмни шиитпирлиг ажың эртери, оон экономиктиг дазылдарын узуткаары дээш мен. Ол бүгүнү боттандырарда эргелеп башкарылганың структураларының организастыг эде тургустунуушкунун чорудары, эргелеп башкарылга шиитпирлерин ажылдап кылыр адырже калбак ажык-чарны, альтернативтиг болур чорукту киирери, ажыл-агыйжы ажыл чорудулгазынга дорт айтыышкыннарның ролюн шиитпирлии-биле кызыгаарлал, оларны салдар чедирилгезинин экономиктиг методтары-биле солуурун чедип алыры чугула. Аппараттың байдалын оон ажыл-чорудулгазының херек кырында түнелдериңден хамаарылгалыг болурун тургузар.

Бүдүрүлгелерни күрүне аппарадының хамаарылгазындан хостаар. Бистиң ниитилелдиң моон соңгааргы сайзыралынга хамаарышкан хоойлужудулга актыларын хүлээп алыры чугула. Ол бүгү экономиктиг хоойлуларны ажыглаарынга, план экономиказындан рынок экономиказынче шилчириинге ужур-утказлыг болур. Рынок үстүүртен айтыышкыннарның аайы-биле эвес, а чүгле аңаа дүүшкек дүрүмнери-биле сайзыраар ужурлуг.

Мен чуртта, республикада корум-чурумну бажыглаарының талазы-биле радикалдыг хемчеглер дээш мен. Организастыг кем-херек үүлгедиишкиннери, корруппция, социалистиг өөрүкхөреңгини оорлаар чорук, хаалилединшкин болгаш ажыт экономиказы-биле чанышсыныш чок демиселди чорудар мен. Кем-херек-биле демиселдиң дээштиг аргаларын, чаа методтарын дилээр херек. Ажыт экономика-биле демисел чорудуп турар ажылдакчыларының материалдыг эргеажыын бедидер, милиция органнарының материалдыг хандырылгазын, техниктиг дерилгезин көскүзү-биле экижидер херек. Чүгле чер-чер Советтерінге чагыртыр болгаш чүгле ниитилелдиң корум-чурумун камгалаар иштики херектер килдистерин тургузары чугула.

Кем-херек-биле демиселди күштелдирерінің талазы-биле бүгү хемчеглер хамаатыларның айыыл чок чоруунче, аргелерин камгалаарынче угланган болур ужурлуг.

Чурттаар шөл программазын шиитпирлээринге хамаатыларның хуу акша-хөреңгизин киниришкирер, күрүне квартираларының болгаш бажыңнарының садыглаашкынын организастаар, оон кирген хөреңгини социал-хандырылга угланыышкынныг объектилернин болгаш оран-бажың тудуунче киирер, күрүне бажыңнарында чурттап турар хамаатыларга хуу бажың тудуп алырын чөпшээрээр, оларга чээлиии бээр, аныяктарның болгаш оларның организацияларының күжү-биле оран-бажың болгаш культура хандырылга тудугларын тударының талазы-биле эрге-хоойлу магадылалын тургузар. Маңаа будурулгелерінің хөреңгизин, чээлилерни бээр.

Социал-экономиктиг хөгжүлде талазы-биле көрүжүм мындыг. Областарның, крайларның, автономнуг республикаларның бот-эргелеп башкарылганың, бот-орулга-чарылганың шилчилгезин боттандырары эргежок чугула.

Бистиң республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезин өөренип көрбүшаан, чоокку чылдарда регионалдыг бот-орулга-чарылгаже шилчиирзинің талазы-биле республикага экономиктиг байдалды тургузары чугула. Республиканың экономиказын чиг эт белеткечизинден бедик шынарлыг болгаш маргыжыгга киржип болур шинектиг чонуң хереглел барааннарын будүреринче эде углаар херек.

Алдының, кобальтының, даг-дүгүнүң, хөмүр-даштын, өлүктүң тывыжын (күрүне чагыындан аңгыда) республиканың шынгыы контролюнга алыр. Ол бүгү Тываның экономиказын быжыглаарынче, чонуң хереглел барааннарын будүреринче угланган болур ужурлуг.

Республика бөгүн безин валютаны ажылдап ап болур. Ону амгы үенин дериг-херекселдерін, будүрүлгелерге, школаларга, эмнелгелерге компьютерлерни садып алырынга ажыглап болур.

Тожу, Эрзин, Тес-Хем районнарга даштыкы туризмни, теве кежинден, дүгүнден, сыын мыйызындан кылган кылыгларның белеткелин организастап болур. Бии-Хем, Каа-Хем, Тожу, Кызыл районнарга ивилер остүрүлгезин организастап болур. Чербиге чыжыргана болбаазырадыр цехти ажыткаш, аңаа чыжыргана үзүн будүрер. Чурттакчы чонуң хереглелдерін хандырбайн турар, социал адырның бирги чергелиг сорулгаларындан чонуң хөреңгизин хооруп турар чаа будүрүлге тудуушкунун кызыгаарлааларының талазы-биле бүгү күжүмнү үндүрер мен. Оон хосталган акша-хөреңгини оран-бажың, кадык-камгалал, культура, дыл, күш-культура болгаш спорттуң талазы-биле комплекстиг программаларының боттаныышкынынче утландырары чугула.

Аъш-чем программазын күүседиринге ажыл-агыйны чорударының янзы-бүрү хевирлери, аренда, керээ, кооперация, тараачын ажыл-агый кончуг дузалаар. Ол бүгүнү хөгжүдерін чедип алыр мен.

Ие болгаш чаш кижини камгалаар хоойлуну хүлээп алыры дээш мен. Аңаа бажуур бетинин болгаш бажаан сөөлүнүн шөлээзин 140 хүн чедир узадыры, үш чылга чедир төлевирлиг, аңаа каттыштыр үш чыл чедир төлевир чок шөлээни алыры көрдүгеп турар ужурлуг.

Чежемейнин-даа бөрге болза, пенсионерлерни, шыдалы мошкак болгаш хей уруг-дарыглыг өг-бүлелерінің, бот иелерінің, аныяк өг-бүлелерінің амыдыралының деңнелин бедидери чугула.

ТЫВА-ХАКАСИЯ

Тыва АССР биле Хакас Автономнуг областың 1990 чылдың I кварталында социалистиг чарыжының түңнелдери

	Тыва АССР		Хакас АО	
	план күүселдези	1989 чылбиле 1990 чылды деңээрге хуу-биле	план күүселдези	1989 чылбиле 1990 чылды деңээрге хуу-биле
Үлетпүр				
Керээлиг хүлээлгелериниң күүселдези	95,9	х	99,6	х
Үлетпүр продукциязының хемчээли	х	96,3	х	99,2
Күш-ажылдың будурукчулуу	х	95,5	х	99,3
Көдээ ажыл-агый продуктуларын күрүнеге садары				
Мал болгаш куш	115,7	107,0	111,6	107,4
Сүт	94,5	91,4	106,3	101,3
Дагаа чуургазы	121,5	131,9	110,5	110,0
Тудуг х)				
Капитал салыышкыннары	13,0	83,7	18,0	91,3
Тудуг-монтаж ажылдары	14,1	85,7	17,6	88,0
Кол фондуларны ажыглалга киргени	5,4	63,2	6,5	94,4
Чурттагга тудуун ажыглалга киргени	7,4	54,7	12,1	56,3
Транспорт				
Ниити ажыглалдың транспорттуң чүүк сөөртүлгези	96,3	95,2	100,0	93,8
Садыг				
Үүрмектеп садар бараан саарылгазы:				
Ниити хемчээли	104,8	116,9	105,1	109,6
Өртектиг ачы-дуза				
Чонга өртектиг ачы-дуза чедирилгези	101,4	105,6	104,3	109,9

х) чыл планының күүселдезиниң хуузу

СТАТИСТИКАНЫҢ РЕСПУБЛИКА ЭРГЕЛЕЛИ

АЛГЫ-КЕШ, БЫШКАК—АЖЫГЛААЛДА

Кызылдың эът комбинадының коллективи бо чылдың баштайгы кварталында багай эвес ажылдаан. Тус-тус цехтерге ажыл-ишти эки организастаанының түңнели кескү түңнелдерлиг болурунга чедирген. Бирги кварталда комбинаттың эът будүрер планы 1230 тонна турган. Херек кырында ону планда көрдүгенинден 91 тонна ажыр күүседткен. Колбаса будүрериниң планы 325 тонна турган болза, ону база-ла ажырган: плындан 13 тонна хейну садыг организациялаарынче чоруткан. Чартык фабрикаттар болгаш үс будүрериниң планныг даалгаларын база-ла ажыр-ажыр боттандыргылаан.

Ниитизи-биле эрткен бирги кварталда эът комбинады улустуң хереглел бараанналарын 3070 мун рубльге будүргеп. Ол дээрге планнап турганындан 110 мун рубль хей болуп турар.

Бот-орулга-чарылга болгаш бот-акшаланыышкын — экономиканың бо чаа санаашкыннары будүрүлгени эде тургузар, оон мурнунда аңаа ажыглаттынмайн турган курлавырларны ажыглаар, оон орулга киирип алыр сорулгаларны чайгаарла тургуза берген. Ыйчангаш коллектив саван будүрер ажылче киргеп. Хей саванны будүргеш, оон баштайгы партиязын малчыннарже чоруткан.

Мурнуку чылдарда комбинат алгы-даа, бышкак-даа ажыглавайн турган. Ам хой кежин эттеп кылгаш, оон чолдак тоннар даарааш, оларны боттарының ажылчынарынга садып эгелээн. Оон будүрүлгези чоорту көвүдээр. Оон соонда оларны хоорайның болгаш кедээ черлериниң чурттакчыларынга садып турар апаар.

Ам комбинатта алгы кооперативниң цегин ажыткан. Ында ийи кижи ажылдап турар. Олар аңаа алгыларны, аъттар бышкактарын эттээш, оларны Довурзак аттыг ательеге дужаап турар. Олар бодунуң эдлеэзинде кыжын кедер эр сапыкчыгаштарны даарап берип турар. Моон мурнунда хей-хөй чылдарда бок төгер черже октаттына бээр бышкактар ам будүрүлгеге орулгаы ынчаар киирип эгелээн.

Александра КОНГАР.
Кызылдың эът комбинадының улуг экономизи.

Чагаа парлаттынмаза-даа

КАТАП ШИИТПИРНИ ҮНДҮРГЕН

Бии-Хемде «Өөк» совхозтуң хойжулары Доржу биле Билчимаа Монгуштар 30 ажыг чыл дургузунда кадарчылап келген. Уруг-дарыы хей, он ажыг. Ынчалза-даа дирекция мынчага чедир оларга суурда бажың бербээн, үргүлүү-ле мегелеп келген дээр дугайында ургуларының бирээзи редакцияже чагаа-хомудал бижээн.

Чагаанның хоолгазын директор В. Р. Шаймайерже редакция чоруткаш, малчын өг-бүлеге дузалаарын дилээн. Ынчалза-даа ону 1989 чылдың декабрь 7-де чоруткан турзувусса-даа, мыччага чедир харыылаваан. Оон соонда ук чагаанның база бир хоолгазын Бии-Хем райкүүскомунуң даргазы Т. Х. Монгушче чоруткан бис. Олла чагаада «Өөк» совхозтун малчыннары ай саныда шалынын боттары барып, суурже киргеш ап турар дугайын хомудаав.

Улус депутаттарының Бии-Хем район Соведининиң күүскомунуң даргазы Т. Х. Монгуштуң ат салганы харыы биске келген. Ол езугаар алырга, сөөлгу ийи ай дургузуида малчыннарның шалынын кассир тускай машиналыг үлеп чоруп турар апарган. Совхоз төвүнге бир бажыңны Маадыр не Билчимаа Сарыгларовна Монгушка-бергеп турган. Ынчалза-даа ону А. И. Калягин деп кижи кандыг-даа чөпшээрел чокка эдлеп олуруп алган турда, районнуң улус судун дамчыштыр ол кижини март 2-ге чедир үндүргеш, Б. С. Монгушка бээр деп профком катап шиитпирни үндүргеп. Ол ышкаш совхозтуң планын езугаар ук малчын өг-бүлениң кыштаанга бо чылын электри чырыын киирер.

РЕДАКЦИЯДАН: СЭКП Бии-Хем райкому биле райкүүскомунуң адынче чоруткавывыс ам-даа 3 чагаа бар. Оларның бирээзи — Ленинка суурнуң бөлүк чурттакчыларының дилээн «Шын» солунга парлаан. Ында ук суур эдлээрээн, ол чоок-кавы черлерни ажыглавайн турар дээр дугайын чурттакчылар бижээн. Ол ышкаш «Өөк» совхозтуң Тарлаг салбырының эргелекчизиниң ажылының стилинде болгаш методунда улуг четпестер бар дугайында автонуң чагаазын база партия райкомунче чоруткан бис. Ол дугайын телефон-биле бала сагындыргылаан бис.

«Ээрбек» совхозта бир кыштаг өрттенген, ол, талазы-биле бүрүүлүг кижиниң хемчет албаан дугайында чагаанның бир хоолгазын райкүүскомче, ийи дугаарын совхоз директорунче чоруткан турган. Оон бээр элээн үр үе эртнеп, а харыы чок. «Шын» солун болза, СЭКП обкомунуң, республиканың Дээди Советиниң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы. Шүгүмчүлелдиг чагаалар-биле ажылдың дугайында редакцияның илеткели СЭКП обкомунуң секретариадынга база дыннаап, ол талазы-биле доктаалды хүлээп алган. Ол документ партия райкомнарында шуптузунда бар.

Ынчангаш Бии-Хем районнуң удуртур органнарындан ол 3 чагаага харыыны база манап тур бис.

ЧАА НОМ

Ол зонада кызыгаар чок, «тур!» деп каан демдек-даа чок. Ынчалза-даа ынаишылдың болгаш кеөр хөөн чок чоруктуң, ак, кара сагыштарның, шын биле мегенин аразында ол туруп турар. Ындыг байдалга таварышкан аныяк кижиниң иштики сагыш-сеткилиниң дугайында Евгений Антуфьев бодунуң күсели-биле үйдүрүп алганы «Айылдыг зона» деп шүлүк номунда бижип турар.

Автор чинге демир артында ниитилелден ангыланган ол мунгаштанығны поэтиктиг арга-биле чуруп көргүзүп турар.

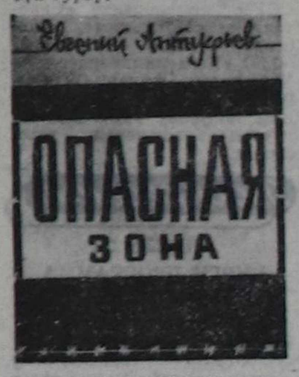

Бистиинде бир-ле дугаар бодунуң акшазы-биле ном парладып алган Евгений Антуфьевтиң чыңдызының ном садыгларыдан, «Союзпечать» киосклеринден садып ап болур. Шүлүкчүнүң чамдык чогаалдарының очулгазын силерге бараалгаттывыс.

ХӨЛЕГЕ

Хөлчок чоргаар эрткен
өйнүң
Хөлегези ханада арты.
Сактыышкыны кагбайн
шилип,
Дүнүг өттүр сөглеп келир.
Дүпте болган чүү-даа бол,
Сагыштарга чөпле өлбес.

ЧОДУРАА

Соңгам каастаан
Чодурааны кезип кагды.
Чеже чылда улус чурттаан?
Чеже хинчек өрттенгенил?
Чавыт бажың ооргаларын
Шаалааш хемни алгаш
барган.
Соок оңнуң өттүр тепкен
Чодурааннан чечектелген

ДҮНЕ ГОСТИНИШАГА

Салааларың истери дег,
Шагда келген сагыжы-даа
мында арткан.
Хана дургаар сларылган
Кандыг кижи бижип каанын
чогаалдарын?
Фонарь чырыы ындыг
сүрлүг
Боттарынар ону билип өлбэс
силер...

Улуг Тиилелгениң 45 чылынга

«АКАДЕМИК» СЕВЕН

Партияның, күш-ажылдың болгаш ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң хоочуну, дайынчы эжим, подполковник Семён Хунаевич Севен чораан болза бо чылын 80 хар ажа берген турар ийик. Оон дугайын номчукчуга кысказыбиле чугаалаксадым.

Ол 20 чылдарны сөөлзүреди Чоон-Хемчик кожуунуң чагыргазынга чарылгалап-элчилеп ажылдап турда, «Бо «күштуг бижикти» дүн-хүн дивейн. Кызылда чазак черинге чедирер ужурлуг сен!» деп, кожуунуң ангы төлээзи чыпшыр дужаагаш, Севенниң холуунга тудуснаш, «Ам дораан аъттан!» деп албаладаан.

«Күштуг бижикти» чүгле эриң эжер-эрели, уйгу-дыжын, доңар эъдин, аштаар хырның, могап-шылазарын билбес, чыдын чок кашпагай, шавынгыр кижи бичиидээ саадал чокка чедирер деп негелдеп ол дыннаан. Ол оңза харыысалгалыг, чүгүла даалганы күүседир-шилиишкин ам ааа онаашкаш ол.

Январының «тос-тостүң» чыкылама соогу, долгандыр ыяш-даш шупту ак хыраа, күү шап! Чазактың чарлыыбиле маргыжар, чөөчүүр үжүп бар эвес. Албаның бижинин Севен холунга туда сал-ла, хавааңга үстүрүп тейлеп кааптаан, шыйдай-деп тей хойлапкан.

Кожуунуң шөкар өртээлиниден эң-не шыырак, коңчуг кашпагай аътты шилип мүнүпкаш, улаачы-биле кады «Кызыл кайда сен!» дээш, Бора-Хөл ховузун өру аъттарның кара маңы-биле эстелип орган.

Та чеже өртээл (оларның аразы 30—40 км хире хемчээлгиг) эрткен, чеже аът, улаачы солаан. Өртээлтерге чоокчулап кел чыза, «Күштуг бижик!» Шымданар-лектенер!» деп күскүнаарга, өртээлдеринге даамалдары үне халышкаш дораан, Севенни изиг-соок чеми-биле чемгерер...

Чаактарының баштары, сегели үжээш, сугланып оюлгаш, карарты балыглай бергилээн, Сыгыр-дан бажында Кызылга шаап кирип кел-ле, «күштуг бижиин» чазактың бижээчизинге менди-чаагайы-биле хүлээдип берген.

Кызылга келгеш, шериг оолдарның чаражын, чаптавчыын, омак-хөглүүн, арыгсилиин магадаан. «Мээн хүү-салымым база боларныы дег болган болза аар!» деп алаартап, «кожуун даргаларының кулаан амыратпайн тургаш, ыяап-ла Араттың Аъттыг Шериининг албаныла баар мен!» дээш, аашкынар чыгыы турганын катап-катап меңээ сактып чугаадан чораанын утпаан мен.

Севенниң ол күзели 1929 чылда боттанган. ТАР-ның иштики политиктиг байдалы ол үеде дыка дүшкүүрлеиил, дүвүредил турган. Оппортунистиг барыын идегеттерге күткүткен Хемчик феодалдары, ак дээрбечи Куулар Мартаажыкка баштаткаш, 1930 чылдың чазынында Тывага феодалдыг ёзу тургузугну катап эгидер дээш Тываның улусчу революциязының чаалап алышкыннарынга кыйкаңып, бооченсектиг контрреволюстуг тура халыышкынны үндүрген.

ТАРН-ның башталгазыбиле, Совет Эвилелиниң дуаламчызынга даянгаш, контрреволюстуг үймээнни чылча шаапкан. Ол ханның сегиржип алышкынга Семён Хунаевич кызыл шериг эштери-биле кады Хемчик феодалдарының көпреволюстуг тура халыышкынын базарынга эрес-дидим кириишкен болгаш үймээнчилерни чылча шапканы аная дайынчы Севенниң эң баштайгы дайынчы шылгалдазы болган.

АРШ-ка биче дарга турган, 1931 чылда Севен КУТВ-ка өөренири-биле Москваже аптаан. Эге билиг чок, орус дылды багай билир кижиге дээди өөредилге черинүң программазы берге болзажок, кызымак чүткүлдүү-биле ол эки өөредилгелиглерниң санынга турган. Шериг албаны ооң ал-сагыжындан ыраак, орта сунгулуг турганы-биле ол Кызыл Армияның ортуман артиллерил школазын чедиишкиниг дооскан.

1933—1940 чылдарда Севен АРШ-тың артиллерия взводунга командирлеп, дыка көвей мергежилдиг тыва артиллеристерни белеткээн болгаш аъттыг полктуң нам комитединиң бюрозунуң бир идепкейлиг кежигүнү дирттип, партийжи мөөң-шынарлыын херек кырынга көргүскен-даа.

1940 чылдарда улуг лейтенант Севен эки майор Монгуш Сувак биле Совет Армияның М. В. Фрунзе аттыг академиязынга өөренип кирилиен. Ада-чурттуң Улуг дайыны эгелээн. Ол үе фрунзечилер Каунас чоогунга дайынчы өөредилгеге киржип турган. Дээди Кол Командылакчының дужаалын ёзугаар олар Каунастың болгаш Москваның камгалалынга эрестиг киришкенер.

Шериг академиязын чедиишкиниг дооскаш, төрээн Тывазынга чанып келгенер. 1942—1946 чылдарда Семён Хунаевич АРШ-тың аъттыг полугунуң командири турган. Оон соонда партияның даалгазы-биле партия райкомнарының секретары болгаш бирги секретарынга, колхоз даргалап, Советтиг Тывага хайнығын турган социалистиг чаартылганың хөрээнге бүтүү күжүн берип, мурнуку одуругга чоруп келгенин чон билир.

Кажан Семён Хунаевич АРШ-тың аъттыг полугунуң командири турда, ук полктуң комиссары, сөөлзүредир полк командирининг политика талазы-биле оралакчызы Севен-биле кады ажылдап, сагыш-сеткилиже болгаш чүткүлүүс чаңгыс, дыка таарыжып, сүме-човулелдиг ажылдап турганывысты бо-ла сактып келир мен.

1934 чылдан эгелээш, АРШ-тың аъттыг полугунуң командиринге алээп каш эштер ажылдап турган. Кижиниң ажыы-чаны, ажылының арга-стили аңгы-аңгы болуру черле билдингир. Ынчалзажок подполковник Семён Хунаевичиниң онзалап демдеглексей-дир мен. Ажылынга чүткүлдүг, салган сорулгазын ыяап-ла күүседип алгаш амыраар, чаагай чанчылдыг кижи. Ол кажан-даа билингервес, көөргеттинмес, улуургавас. Ёзулуг-ла биче сеткилге каастаткан кижи.

Офицер-даа, солдат-даа кижилер Севенге бир дөмей: аштаар ыырынмыг, удуур уйгулуг, дыштанып болгаш ойнап хөглээр, албан-хүлээлге талазы-биле өрү депширер, шаңнал-маңналды алыр эргелиг. Эрге-дужаалы улуг-даа болза, Семён Хунаевич шериг албаныгларыны улуг-биче дужаалдыг, билиглиг, азы билия чавыс, бо офицер, ол аңаа дайынчы деп кажандаа ылгай көрбес, шупту-зу аңаа эш, оон өнүүг.

Аңаа дайынчылар-биле Севен ижин кара чокка чугаалажыр, оларның кадыкшылын, төрелдеринің кандыг чурттап турарын бо-ла сонуургал орар. Бодуң дыка чазык-чаагай болгаш аалдек аажылыг, чөпшүүл, кижилерге долузу-биле бүзүреп шынылыгар, кижи бүрүзү төлептиг салым-чолдуг болзуң деп күзээр, ак сеткилдиг кижи.

Семён Хунаевич кадайы Раиса Романовна-биле 5 уругну төлептиг салгал кылдыр кижизиткен. Уругларының ийили дээш этемниг, боттарының түскай эртеми-биле ажылдап чоруурдар.

Семён Хунаевич үр чылдарда үре-түңнелдиг ажылдаанды, ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштерии быжыктырарынга ачы-дарыялы дээш ТАР-ның Республика, Ада-чурт дайынының өөренниң II чергези, Кызыл Сылдыс орденнер болгаш хөй санныг медальдар-биле шаңнаткан. «СЭКП-ниң түрээлениинге 50 чыл» деп хөреи демдээниң эдилекчизи чораан.

Дайынчы эжимни сактып чугаалаары меңээ өөрүнчүгүр.

Аотем БОРБАК-ООЛ,
ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң хоочуну, хөлэжылгада полковник.
ЧУРУКТА: улуг лейтенант С. Х. Севен академияга өөренип турда.
Чуруктү Ондар ОХЕМ-ЧИК хоолгалаан.

Бетиңде эскериг барды

КАТЫ ЧҮГЕ «КАДАЛЫП» КЕЛГЕНИЛ?

Ийи-бирии апкан ийи эжишки күхнага чугаалажып эгелээн чүве-дир. Бажыңга чалаткан эр:

— Тургузар черии тантыг бодап алгаш, ам тургузар сен, эш, чаа алган күштүг чүвени — деп, эжинге чагып орган.

— Даштын чавыс-даа болза эптиг кладовкам бар, аңаа-ла тургузар мен ыйнаан — деп, бажың эзии эжи харыылаан.

— Бидоң база кире бээр бе? Ходелдирер чүвелерии кудар аан.

— Кирбес боор бе, ийи-үш-даа болза чайлыг.

Ол дүштә демгилерии кожазында өрээлден дыңнап орган, бажың ээзи эриин каты кылаштап келгеш, чугааже киржи берген:

— «Аңаа тургузар мен», «чайлыг кире бээр» деп чүнерил ол? Хей чүве-дир! Ооң ажыы чок, харын боттуң бажыңга халдаар!

— Эптиг чүве-дир, катым, ийи улуг шооча-биле кадаптып каар мен, ыдымны база эжиниң аксыга адыг кылдыр баглаптар болгай мен — деп, күдээ оол чоргаар орган.

— Ооң чыды дыка чидиг, олурткан соонда үр болбаанда кижи думчуун дартайтыптаар чүве дийик чоп, оолдар. Хей чүве-дир! Башка халдаар! — деп, каты улам кадалып келген. — Ону черле кылбаңар, оолдар, мен-даа шуут кылып билбес чүвем-дир ол!

Ам-на... Күдээ оол бажын борбаңнадыр чайгылааш, хенертен каттырыпла үнген чүве-дир (ынчанмайн, барып-барып бо кежаа ол дүштә).

— Катым, ой соора билип тур сен бе? «Чыды чидиг» дээниңден, «кылбаңар» дээниңден чугаан аянын билип ааптым: «тургузар» деп орар чугаавыс дээрге, бо чаа садыл алган мотоциклим тургузар дүштын кладовкам дугайында чугаа-дыр ийин! Хаа, черле кыраан-дыр сен, катым.

Каты ашак оолдарның чугаазының утказын ам-на билип каан:

— Кырывайн канчаар, оолдар, алдан ыракта ашканда. Соора дыңнаанын ол-дур. Ол бир «төнмес-сарыг» деп чүвезин даштыгаа барып «шугларын» дугуржуп орар улус-тур деп, соора билгеш, ынчалганым ол ышкажыл аан.

Күдээ каттырбышаан, харыылап каан:

— «Төнмес-сарыг»... Ындыг чүве шуглап, кадарып көрбээн күдээң боор мен, катым! Сээңни шын харын, бражка дээрге башка халдавас чүве ол боор бе!

Күдээзи садыл алган чаа мотоциклин «чуур» дээш эжи-биле ынчан чаңгыс-ла шил «агдам» деп арага бижүткаиы ол чүве-дир. Ам ужуруун билген каты апчоксунган хевирлиг чугаалап турган:

— Ынчаар «чуурун» харын өйүнде-дир дээр мен, оолдарым. Эвээш чүве-дир, амзавайн канчаар. Даштын ол кажаавыс мото сугарынга тааржыр чер-дир, эки быжыглап аар — ол-ла. Чео чадаг улус ам кээп дээрже ужуп үндүүс моң, оол. Чайын сиген шөлүнче мени ол чычаанын-биле дажыглап турар сен — орта баргаш таныыл-даа болгай мен, сиген аңдарар, бөлер сигенчи-даа болгай мен. Хейле, «төнмес-сарыг» деп алган ол чүм боор ой!

Алексей НУГУУРАК.

МАГАЗИН ДАШ БОЛГАШ ШЫДАЖЫР

Апрельдиң арага талоннары Самагалдай суурнуң чурттакчыларының холдарында шагда кирген. Ынчан улус депутаттарынга кандидаттар-биле ужуражылга хүнери чоруп турган чүве. Арага садыл ижер дээш магазинниң ажыттынарын маңаан кижилер мырыңай эңдерик. Олар ажылын үттупкаш, арагаже сагыш салгаш турупканнар. Ынчалза-даа түс черниң удуртулгазы ол хүн арага сатпазын шиитпирлээн. Милиция ажылдакчылары база-ла дайынчы белен байдалга турупкан.

Кандидаттар-биле ужуражылга чоруп турар үеде Культура бажыңының чанында стадионга Самагалдайның ыяш ажыл-агый черинiң ажылчыннары А. В. Кунгаа, А. Ш. Оюн, И. Д. Эме-Бежи, сөптелге-транспорт будурулгезинiң чолаачызы Э. А. Шыырап олар одеколоннар садып алган, хлеб-биле согжакалап ижип органнар. Самагалдайга одеколон ышкаш ындыг ховар барааннy аңаа садып алыры берге. Ону херээжен улуска сөңнеп сунар белектер-биле холуй садып турар. Херээжен улус кедер иштики идик-хеп иштинге ыяап-ла бодүүн одеколон ораап суп каар ужуру-даа чүү чүве? Бөлүк арагачылар бир-бир шил ишти одеколонну божудупкан турда, ИХК-ның начальнигинiң ораалчызы К. Д. Лоовай оларга ужуражы берген. Кым-бир кижи бо дөрт эжишкинiң акшазы хөй болганы-биле ындыг улуг өртектиг белек садып байырлай бергенiерия ол деп бодаары чадавас. Кайын ындыг боор.

Аар-саар ажыл кылып чоруп турар Александр Кунгаа 38 харлыг, 5 уруглуг, 28 харлыг Иван Эме-Бежи 3 уруглуг, Анатолий Оюн 37 харлыг, 5 уруглуг, 40 харлыг Эрес-оол Шыырап олардан чыдып калбаан, ооң азыралында 4 уруг бар. Оларның бир айда алыр шалыңының ортумак хемчээли 100 рубльге дең-нежип турар.

— Тайгага ийи неделя болдувус, Анаа тургаш, могап туруп, шылай-даа бердивис, Маңаа бичии дыштанып, мага-ботту сулаарадып алза дээш келгеш, талон-биле арага-даа садып четтикпестир бис. Араганы биске берип турар талоннарындан эвээшти садып турар боордур — деп, олар дөртелээ бир үш-биле харыылавышаан, бир дугаар квартала «өлүп калган» талоннарын көргүскеннер.

Ыяш ажыл-агыйының мастери Я. М. Чооду, арга даамалы С. А. Тарыма боттарының ажылчыннарынга хамаарыштыр мынча дээн:

— Бо кижилерни арагачылар деп адаары арай эвчок. Ында-хаая ижитерiшын харын. Ынчалза-даа ижитер хире түү-даа чок ышкажыл. Бистиң коллективте арагага сундулуглар база бар. Ындыг кижилерниң хүүда херээн сайгарып көрүп, хемчээн ап турар бис. Араганы бир-тээ талоннап каан чүве болганда, доктаамал садары күзенчиг. Ол дугайын үстүнү-даа чер

ЧОГУМ БААЖЫЗЫ ЧҮДЕЛ?

1938 чылда ТАР-га болган суд чорудулгазының төөгүзүнге хамаарыштыр

(Эгези №№ 65, 69, 71, 74, 79, 80, 82, 83 «Шында»).

12. **Хавакчап** — ТАРЭ ТК-ның секретары, 1907 чылда төрүттүнген, 1929 чылдан бээр нам кежигүнү, ядыы арат, Кызылга нам школазы дооскан. 13. **Ойдуп**—ТАР улус ажыл-агый сайыды, 1930 чылдан бээр нам кежигүнү, 1907 чылда төрүттүнген, ядыы арат. 14. **Тастай-оол** — ТАР-ның культура яамызының сайыды, 1902 чылда төрүттүнген, 1929 чылдан бээр нам болгаш ВКП(б) кежигүнү. Ленинградка ажылчын факультет дооскан. 15. **Сенгижик** — күрүнеңиң иштики политиктиг камгалал эргелелиниң даргазы, 1900 чылда төрүттүнген, 1925 чылдан бээр нам кежигүнү, бот-өөредилгелиг. 16. **Самбуу** — ТАР-ның сан-хөө сайыды 1901 чылда төрүттүнген, 1926 чылдан бээр нам кежигүнү, ядыы арат, Улаан-Баадырга чыл хуусаалыг нам школазын дооскан. 17. **Лопсан** — Тыва Тоң кооптуң баштаар черииң даргазы, 1926 чылдан бээр нам кежигүнү, 1903 чылда төрүттүнген. Улаан-Баадырга нам школазын дооскан. 18. **Лопсан-Самбуу** —ТАРН ТК-ның секретары, 1908 чылда төрүттүнген, 1930 чылдан бээр нам кежигүнү, ядыы арат, бот-өөредилгелиг. 19. **Күрү-Базыр**— ТАР-ның кадык камгалал эргелелиниң даргазы, 1930 чылдан бээр нам кежигүнү, бот-өөредилгелиг, чыл хуусаалыг партия школазы дооскан. 20. **Норжуңмаа** — ТАРН ТК-ның Херээженнер кидизиниң эргелекчизи, 1901 чылда төрүттүнген, 1930 чылдан бээр нам кежигүнү. Кызылга нам школазы дооскан. 21. **Надаң-оол** — ТАР-ның юстиция сайыды, 1902 чылда төрүттүнген, 1928 чылдан бээр нам кежигүнү, хөлэчик, бот-өөредилгелиг. 22. **Донду** — ТАР-ның Дээди судунуң даргазы, 1905 чылда төрүттүнген, 1929 чылдан бээр нам кежигүнү Улаан-Баадырга нам школазы дооскан. 23. **Тамдынчап** — «Шын» солуунуң редактору, 1923 чылдан бээр нам кежигүнү, бот-өөредилгелиг. 24. **Товаришгай** — АРН-ның Барыын-Хемчик комсомуунуң даргазы, 1931 чылдан бээр ВКП(б) болгаш нам кежигүнү, 1908 чылда төрүттүнген. КУТВ дооскан. 25. **Базыр-Сат** — ТАРЭ ТК-ның секретары, 1929 чылдан бээр нам кежигүнү, 1900 чылда төрүттүнген, чыл хуусаалыг партия школазы дооскан. 26. **Сундуй** — ТАР-ның Улут-Хем кожкомуунуң даргазы, 1927 чылдан бээр нам кежигүнү, хөлечик, КУТВ чанында 2 чыл хуусаалыг курс дооскан. 27. **Данзын**— Тыва Тоң кооптуң баштаар черииң даргазының оралакчызы, 1923 чылдан бээр нам кежигүнү, ядыы арат, КУТВ чанында кожуун курстарын дооскан. 28. **Ламажык** — ТАР-ның Чоон-Хемчик кожкомуунуң даргазы, 1927 чылдан бээр нам кежигүнү, 1908 чылда төрүттүнген, КУТВ чанында курс дооскан. 29. **Кудерек** — ТАР-ның Тес-Хем кожкомуунуң даргазы, 1928 чылдан бээр нам кежигүнү, КУТВ чанында курс дооскан. 30. **Долмажап** — «Элегес» күзекономнуң директору, 1923 чылдан бээр нам кежигүнү, ядыы арат, Улаан-Баадырга чыл хуусаалыг нам школазын дооскан. 31. **Далай-Серен**—ТАРЭ ТК-ның секретары, 1928 чылдан бээр нам кежигүнү, 1908 чылда төрүттүнген, ядыы арат, Улаан-Баадырга нам школазын дооскан. 32. **Санжаа** — «Хойнук» күрээномнуң директору, 1929 чылдан бээр нам кежигүнү, 1905 чылда төрүттүнген, ядыы арат, Улаан-Баадырга нам школазын дооскан. Мында киирген данзының үнези дүзел дээ, намгарын тайылбырлаткан кижилер чүгле феодализмни база кеткергей чоон хөделишкиннерни үзүткаар дээш демиселге киришкен эвес, харын «чаа политиктиг — ажылагый угланышкынының» амыдыралга боттанылырыкчылары апарганында боозур.

Ук «угланышкынының» амыдыралчыдар төлөөде 1933 чылдың октябрь 8-те ТАРН ТК биле ТКК-ның кадышкан онза пленуму ВКП(б)-ниң үлегер-майы-биле АРН-ның даазы органнарының организастыг структуразын база наминг болгаш чонуң политиктиг терилгелекчилерин тодаратказ.

Пленум Политбюроңуң болгаш секретариаттың орнунга ТК-ның Президиумуун тургускан. ТАРН ТКК-ның орнунга ТК-ның чанында партия комиссиязын тургускан, хүн бүрүнүң ажылыр чорудары-биле ТК-га үш киллисти — оргмассалыг ажыл, чырыдыышкын болгаш херээженнер ортузунга ажыл чорудар киллистерни тургускан.

Пленум ТАРН ТК-ның Президиумунуң кежигүннеринге С. Тока, О. Байыр, Н. Товаришгай, С. Чүрмит-Дажы, С. Лопсан, А.-Т. Хемчик-оол оларны, Президиум кежигүнүнге кандидаттарга К. Серен, А.-Т. Торлаажык оларны соңгаан.

Пленум нам комиссариадының Президиумуун тургускаш, ооң кежигүннеринге Ш. Лопсан-Самбуунуң (даргазы), О. Шагдыр-Сүрүнүң, Ш. Кижинир-оолду, кежигүнге кандидат кылдыр Таня Сатты (Камованы)-киирген.

Пленум аар-дарын бергелей берген И. Шагдыржапты ТК-ның Чингине секретары эрге-кулээлгезинден хостаан. КИКК Чоон чүк секретариатының сүмелээнин ёзугаар ТАРН ТК-ның Президиумунуң даргазынга С. Токаны соңгаан. ТК-ның Президиумунуң даргазының бирги оралакчызынга О. Байырны, Президиум даргазының оралакчызынга Н. Товаришгайны соңгаан. Партияның даазы күзүүзугазының составынга ВКП(б) кежигүнү ийи кижини — С. Токаны, Н. Товаришгайны кииргенин эскерип боор-дур.

Пленум организас-массалыг ажылдар, киллизиниң эрелекчизинге О. Байырны, нам чыылышкынының кылдыг эргелекчизинге — Н. Товаришгайны, херээженнер ортузунга ажыл чорудар киллистиң эргелекчизинге — Таня Сатты базылаан.

ТАРН ТК-ның II пленумунуң шиитпирлериниге ДХУШтүп ТАР-ның Биче Хуралының III онза сессиязы (1933 чылдың октябрь 28-тен ноябрь 3-че кедер боор эргенел) Чүрмит-Дажының «Чүрүттүп ажыл-агый-политиктиг байдалды болгаш эрге-чагырга организациялыг сорулгалары» деп кедергеин чугаалаарын көргеш, «Тываның чонунга чыдыкшынның хулап алган, Ада наминда революциянын ыяшаарга кеталаанын ол-дур. ТАР-ның түскай-дын догуунаан болгаш, тамырышпаа ворүүн биек, таалалыг, бужыктаар талазы-биле байдалы сорулгаларны шиитпирлээринге бүгү аратгарының кичээлгейин мобилизастаавыл, чүрттүп будурукчу күштерни, бирги эдлетге улус ажыл-агыйының кол азыры — мал ажылын хөгжүдүп тургаш, чүрттүп намгаланыр аргазын бедидерин, феодализмниң дазылын шиитпирлии-биле тура тыртып, арат чонуң массаларын улусчу революстуг чазакты долгандыр сырый каттыштырып тургаш, Тыва Арат Республиканы капиталистиг эвес оруктап хөгжүдеринче чоорту шилчиирингге чогуур байдалдарны тургузарын чүгаалашкан (ТАР-ның Биче Хуралының III онза сессиязының III онза сессиязының резолюциялары. Кызыл, 1934 ч. арын 14).

III сессия Биче Хурал Президиумунуң Даргазынга чоокта мөчээн А.-Т. Чульдүмнүң орнунга А.-Т. Хемчик-оолду, ооң оралакчызынга — К. Сандыкты, Президиум кежигүннеринге: С. Чүрмит-Дажыны, С. Токаны, О. Тастай-оолду, А.-Т. Торлаажыкты, Ш. Кижинир-оолду соңгуурун шиитпирлээн. ТАР-ның Сайыттар Чөвүлелиниң Даргазынга С. Чүрмит-Дажыны, Сайыттар Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызынга С. Ойдупту, Сайыттар Чөвүлелиниң Президиумунуң кежигүннеринге: мал болгаш чер ямызының сайыды О. Полатты, садыг болгаш улетпүр ямызының сайыды А.-Т. Торлаажыкыты, девискээр аайы-биле полктуң командир-комиссарынга — К. Серенни, культура ямызының сайыдынга О. Тастай-оолду, саң-хөө ямызының сайыдынга Х. Тотханны, юстиция сайыдынга Дондупту, күрүениң иштики политика камгалал черииң даргазынга О. Сенгижикти, республиканың Сайыттар Чөвүлелиниң секретарынга Ламаны томуйлаан.

ТАРН ТК-ның болгаш ТКК-ның II пленумунуң база ТАР-ның Биче Хуралының III онза сессиязының шиитпирлерин ёзугаар ТАР-ның хамаарышпас чоруун бижыглаарынче нам кежигүннериниң болгаш бүгү ажылчы араттарның кичээ-

ЧУРУКТА: 1928 чыл. Тыванның чамдык удуртукчуларының совет чөвүлекчилер болгаш специалистер-биле кады Хемчик-оолдуң өөнде олурарры. Солагай талазындан: Сабашкин, Щепетов, Арутюнян, Куулар Дондук, А.-Т. Хемчик-оол. Чурукту ӱурархивтиң фотогравы Очур КЫЗЫЛ-ООЛ хоолгалаан тырттырган.

Апрель 15—Совет эртем хүнү

ШИНЧИЛЕЛ АЖЫЛДАРЫНГА ҮНДЕЗИЛЭЭШ...

ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг кылдызының улуг эртем ажылдакчызы, техниктиг эртемнериң кандидады даг инженери Тавак-оол Хертекович САМДАНЧАП-биле ужурашкаш, бистиң корреспондентивис Сарыг-оол Куулар дараазында интервьюну кылган.

Корр.: Комплекстиг кылдыстиң тургузуу, ооң эртем талазы-биле сорулгаларын бистиң номчукчуларывыска таныштырып бээриңерни диледивис.

Харыы: 1986 чылда ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының Президиумунуң докгаалы-биле моон мурнунда Тывага турган Сибирь салбырының экономиктиг болгаш геология талазы-биле лабораториязынга үндезилээш, Тываның комплекстиг кылдызын тургускан чүве. Ол доктаалда ону институт эрелиг деп демдеглээн. Бо чылдарның иштинде кылдысти организастаар, ону кадрлар-биле четчелээр, эртем дериг-херекселдери-биле дериир ажылдар колдуу-ла чоруттуунуп келген. Амгы үеде элээн хөй угланыышкынныг эртем-шинчилел ажылдарын чорудуп болур коллектив тургускан. Шинчилел ажылдарын 3 адырның секторлары чорудуп турар. Оларга геология шинчилелдериниң сектору, химия технологиязының талазы-биле база экономиктиг шинчилелдер сектору хамааржыр. Кылдисте 7 лаборатория бар, ниитизи-биле 130 кижи ажылдап турар, оларның иштинде 75 кижи эртем-шинчилел ажылларын дорту-биле кылып чоруп турар. Бисте 2 эртем доктору бар. Олар Сибирь салбырында шырак эртемденнерге санадыр. Олар дээрге геология-минералогия эртемнериниң доктору Владимир Ильич Лебедев база химия эртемниң доктору Григорий Семенович Яблонский-дир. Лебедев кылдисти директорлавышаан, геология лабораториязының удуртукчузу, Яблонский химия секторун удуртпушаан, лаборатория эргелекчизи. Оон ыңай кылдисте 17 эртем кандидаттары ажылдап турарлар.

Лабораторияларны дерип тургузуп, бо эрткен чылдарда шудургу ажылдааннарга физика-математика эртемниң кандидады Маадыр Алдын-Керелович Ондарның база техниктиг эртемнериниң кандидады Николай Михайлович Коновалов ту онзалап демдеглээри чугула. Эртем ажылдакчылары болгаш инженер ажылдарда дыка хөй аныяктар хаара туттунган. Оларның иштинде 14 кижи эртем ады чедип алыр дээш ажылдап турарлар.

Амгы үеде ССРЭ-ниң ЭА-зының Сибирь салбырының мурунгга ук кылдисти институт кылдыы чаарты тургузарының дугайында айтырыг салдыныл турар, ол шиитирлеттине берзе, оон адын база комплекстиг институт кылдыр арттырары чадавас. Чүге дээрге оон составы, чорудуп турар болгаш планнап турар шинчилел ажылдары комплекстиг хевирин ынчан чидирбес.

Корр.: Кылдисте чогум кандыг угланыышкыннар-биле ажылдар чоруттунуп турарыл?

Харыы: Шинчилел ажылдарының кол угланыышкыны республиканың улус ажыл-агыйының чоокку болгаш ыракказы хуусаада хөгжүлдези-биле ханы холбашкан. Чурттуң болгаш Сибирьниң өске районнары-биле дениээрге, Тыва АССР-де бойдустуң янзы-бүрү онзагай байлактары улуг эвес девискээрде мөөннешкен чыдып турар. Оларга казымал байлактар, арга-ыяш, суг, дириг амытаннар хамааржыр. Өске черлерге болдаарга бойдустуң чаяаттынган бүдүжү ам-даа хевээр, бүдүрүлгенин багай салдары ам-даа калбаа-биле ону уревээн. Амгы үеде Тываның экономиказы колдуу-ла чиг эт бүдүрүп, ону үндүр сөөртүүнче угланган. Ынчангаш шинти экономиканың ажыктыы куду бооп турарыында. Ыидыг болганда республиканың экономиказының ажыктыын көдүрерде, чиг этти хаңы болбаазырадыры. оон белен продукцияны республика иштинге алыры кончуг чугула. Ол хөгжүлдени эртемге үндезилеп баш удур көөрү, бүгү байлактарны чогумчалыг ажыглаары, оон-биле чергелештирип чиг этти артынчылар турбас технологиялар-биле болбаазырадыры, база бүдүрүлгелерниң бойдуска хоралыг салдарын улам ыңай кудуладырының айтырыглары шинчилекчилерниң мурнунда турар. Хөгжүлденин бо угларыы-биле шинчилелдерниң ниити угланыышкыннары дүгжүп турар.

Тываның девискээринде онза улуг казымал байлак—бедик шынарлыг кокс алыр хөмүр-даш, өөнүг болгаш ховар металлдар; алюминий бүдүрер руда болгаш янзы-бүрү тудуг материалдары алыр дыка хөй түүлдер бар. Ынчангаш казымал байлактарны эвээш чарыгдалдыг дилеп тыварының аргаларын, оларның канчаар будуп келгенинiң айтырысларын тодарадыр болгаш Тываның геологтуг тургузуун өөренир талазы-биле шинчилел ажылдарын геологтарның лабораториялары чорудуп турар. Казып алган байлакты чогумчалыг болбаазырадып, оон бедик шынарлыг продукцияны алыры амгы үеде кончуг чугула айтырыгларның бирээзинге хамааржыр. Ынчангаш минералдыг байлактарны артынчы чок болбаазырадып ажыглаар талазы-биле дериир ажылдар колдуу-ла чоруттунуп келген. Амгы үеде элээн хөй угланыышкынныг эртем-шинчилел ажылдарын чорудуп болур коллектив тургускан. Шинчилел ажылдарын 3 адырның секторлары чорудуп турар. Оларга геология шинчилелдериниң сектору, химия технологиязының талазы-биле база экономиктиг шинчилелдер сектору хамааржыр. Кылдисте 7 лаборатория бар, ниитизи-биле 130 кижи ажылдап турар, оларның иштинде 75 кижи эртем-шинчилел ажылларын дорту-биле кылып чоруп турар. Бисте 2 эртем доктору бар. Олар Сибирь салбырында шырак эртемденнерге санадыр. Олар дээрге геология-минералогия эртемнериниң доктору Владимир Ильич Лебедев база химия эртемниң доктору Григорий Семенович Яблонский-дир. Лебедев кылдисти директорлавышаан, геология лабораториязының удуртукчузу, Яблонский химия секторун удуртпушаан, лаборатория эргелекчизи. Оон ыңай кылдисте 17 эртем кандидаттары ажылдап турарлар.

Лабораторияларны дерип тургузуп, бо эрткен чылдарда шудургу ажылдааннарга физика-математика эртемниң кандидады Маадыр Алдын-Керелович Ондарның база техниктиг эртемниң кандидады Николай Михайлович Коновалов ту онзалап демдеглээри чугула. Эртем ажылдакчылары болгаш инженер ажылдарда дыка хөй аныяктар хаара туттунган. Оларның иштинде 14 кижи эртем ады чедип алыр дээш ажылдап турарлар.

Амгы үеде ССРЭ-ниң ЭА-зының Сибирь салбырының мурнунга ук кылдисти институт кылдыы чаарты тургузарының дугайында айтырыг салдыныл турар, ол шиитирлеттине берзе, оон адын база комплекстиг институт кылдыр арттырары чадавас. Чүге дээрге оон составы, чорудуп турар болгаш планнап турар шинчилел ажылдары комплекстиг хевирин ынчан чидирбес.

Корр.: Кылдисте чогум кандыг угланыышкыннар-биле ажылдар чоруттунуп турарыл?

Харыы: Шинчилел ажылдарының кол угланыышкыны республиканың улус ажыл-агыйының чоокку болгаш ыракказы хуусаада хөгжүлдези-биле ханы холбашкан. Чурттуң болгаш Сибирьниң өске районнары-биле дениээрге, Тыва АССР-де бойдустуң янзы-бүрү онзагай байлактары улуг эвес девискээрде мөөннешкен чыдып турар. Оларга казымал байлактар, арга-ыяш, суг, дириг амытаннар хамааржыр. Өске черлерге болдаарга бойдустуң чаяаттынган бүдүжү ам-даа хевээр, бүдүрүлгенин багай салдары ам-даа калбаа-биле ону уревээн. Амгы үеде Тываның экономиказы колдуу-ла чиг эт бүдүрүп, ону үндүр сөөртүүнче угланган. Ынчангаш шинти экономиканың ажыктыы куду бооп турарыында. Ыидыг болганда республиканың экономиказының ажыктыын көдүрерде, чиг этти хаңы болбаазырадыры. оон белен продукцияны республика иштинге алыры кончуг чугула. Ол хөгжүлдени эртемге үндезилеп баш удур көөрү, бүгү байлактарны чогумчалыг ажыглаары, оон-биле чергелештирип чиг этти артынчылар турбас технологиялар-биле болбаазырадыры, база бүдүрүлгелерниң бойдуска хоралыг салдарын улам ыңай кудуладырының айтырыглары шинчилекчилерниң мурнунда турар. Хөгжүлденин бо угларыы-биле шинчилелдерниң ниити угланыышкыннары дүгжүп турар.

Тываның девискээринде онза улуг казымал байлак—бедик шынарлыг кокс алыр хөмүр-даш, өөнүг болгаш ховар металлдар; алюминий бүдүрер руда болгаш янзы-бүрү тудуг материалдары алыр дыка хөй түүлдер бар. Ынчангаш казымал байлактарны эвээш чарыгдалдыг дилеп тыварының аргаларын, оларның канчаар будуп келгенинiң айтырыгларын тодарадыр болгаш Тываның геологтуг тургузуун өөренир талазы-биле шинчилел ажылдарын геологтарның лабораториялары чорудуп турар. Казып алган байлакты чогумчалыг болбаазырадып, оон бедик шынарлыг продукцияны алыры амгы үеде кончуг чугула айтырыгларның бирээзинге хамааржыр. Ынчангаш минералдыг байлактарны артынчы чок болбаазырадып ажыглаар талазы-биле дериир ажылдар колдуу-ла чоруттунуп келген. Амгы үеде элээн хөй угланыышкынныг эртем-шинчилел ажылдарын чорудуп болур коллектив тургускан. Шинчилел ажылдарын 3 адырның секторлары чорудуп турар. Оларга геология шинчилелдериниң сектору, химия технологиязының талазы-биле база экономиктиг шинчилелдер сектору хамааржыр. Кылдисте 7 лаборатория бар, ниитизи-биле 130 кижи ажылдап турар, оларның иштинде 75 кижи эртем-шинчилел ажылларын дорту-биле кылып чоруп турар. Бисте 2 эртем доктору бар. Олар Сибирь салбырында шырак эртемденнерге санадыр. Олар дээрге геология-минералогия эртем

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл апрель 17 вторник № 89 (14289)

1925 чылда үндезилеттингеи

Өртээ 3 чев.

Часкы тарылгага белеткел

ХЫНАЛДА ЧҮНҮ КӨРГҮСКЕНИЛ?

Ниити республикада час бо чылын мурнукузунга бодаарга эрте дүшкен. Эрткен күзүн чаъс эвээш чаганын билир болгай бис. Барыын-Хемчик районнуң девискээринге база ындыг болган. Ынчангаш механизаторларның амгы үеде бир кол сорулгазы болза, көрзүнде бар ел-шыкты камнап алыры. Агаар медээзин ёзугаар алырга, апрель-май-июнь айларда республикага чаъс эвээш болур. Эрткен мартта республикага ниитизи-биле 7-ле мм хар чагган. Ол дээрге сөөлгү каш чылдарның ортумак көргүзүүнүң 63-ле хуузудур. А Барыын-Хемчикте оон-даа куду. Бо дээрге ук районнуң суггатчыларынга база улуг кичээндиргиг болур.

Чоокта чаа Барыын-Хемчикте часкы тарылгага белеткелди комиссия хынап көрген. Чүү илерээнил? «Шекпээр», «Барлык», «Хемчик» совхозтарның тараа үрезиннери чедишпес. Ол ышкаш үрезин хорааннаарынче чогуур үезинде кирбээн турган. «Шекпээр» совхозта картофельдиң 200 тонна үрезинин арыглап ап-гылаар, оон ашгыда чедир тыптынар. Директор В. Домбулдак биле кол агроном В. Саая олар бо айтырыгже эң улуг кичээнгейни салыр ужурлуг. Шекпээржилер үрезин хорааннаашкынынче республикада бир-ле дугаар кирзе-даа, ол ажылдың темпизи сөөлгү үеде кошкаан. Техниканы хову турлагларынга аппаргаш, ону кожуп, четчелээри, механизаторларның чурттаарынга база ажылдаарынга таарымчалыг үүлдерни тургузары, чарыштың негелделерин ажылдап кылгаш, ону бадылап, ажылдаар улуска таныштырары дээш, ажыл-ла хөй.

«Барлыкта» арбай үрезинии арыглаары саадаан. 50 тоннаны ынчан, хыналда үезинде арыглаары арткан турган.

«Хемчик» совхоз техника септелгезин дооскан, ол талазы-биле черле эки ажылдаан, ынчалза-даа үрезин хорааннаарынче эгелеп кирбээн. Эрткен чылын садыл алганы үрезин хорааннаар машиназын тоймагладып каапкан. А ПС-10 дээр ярлагы машинаны механизаторлар озалдап септеп киргеи.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, комиссия районда часкы тарылгага белеткелди күштелдирер талазы-биле элээн дүзалыг болган. Амгы үеде «Хемчик» совхоз үрезин арыглаашкынын доозуп турар. Районда суггаттыг черлер хөй. Арык-бугаларны арыглап-аштаар ажыл шапкынчаан. Хөолбектеп суггарар талазы-биле бир шөлдү белеткеп турар. Эрткен неделяда район төвүнге чөвүлел хурал болган. Анаа часкы тарылгага белеткелди доозарының дугайын шыңгыы чугаалашкан.

Михаил ХАЗБУЛАТОВ.

ЧУРУКТА: Кызыл-Мажалыкта дараныла цегиниң дараныкчызы Надежда Кармаевна Лүдүп ында он чыл ажыг үеде ажылдап келген. Бригаданың кыстары-биле денижип, чарышка тиилекчи болуп, айлар планын күүседип турар.

Бо чылдың бирги кварталының чарыжында база тиилекчи болган. Шевер дараныкчыга улус хөй чагыгларны киирген. Хуусаазында күүседип турда-ла, чагыглар улажып-ла турар.

Цехте ажыл-ишчилер партияның удавас болур XXVIII съездизинге алдар болдурган социалистиг чарышты калбарткан. Шалыпчы ажылдаарын бо шевер ишчи база хүлээнген.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

МОСКВАДАН ЧОРУПКАН

ССРЭ-ниң Президентизиниң чалаанын ёзугаар бистиң чуртувуска келген Польша Республиканың Президентизи Войцех Ярузельскийиниң аян-чоруунун албан ёзузунуң кезээ апрель 14-те доозулган. Польшадан келген аалчыны удаазиниң ёзулалы Кремльдиң Улуг ордузунуң Георгий залынга болган.

ССРЭ-ниң Президентизим М. С. Горбачев болгаш оон кадайы олар Польша Республиканың Президентизи В. Ярузельский-биле болгаш оон кадайы-биле байырлашкан.

* * *

Внуково аэродромга Польшаның болгаш ССРЭ-ниң күруне туктарын көдүргеи.

В. Ярузельскийни ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы А. И. Лукьянов, албанның өске-даа кижилери удаэн.

Польшаның Президентизи Москвадан Смоленскиже чорупкан.

(СЭТА).

ССРЭ-ниң Күрүненiң айыыл чок чорук комитединде

Арменияның ниити-национал шимчэшкини апрель 14-те Ереван хоорайга митинг организастаан, митингини агаар-бойдус камгалалының айтырыгларынга хамаарыштыр эрттирер деп эгезинде чарлаан турган, ынчалзажок республиканың Күрүненiң айыыл чок чорук комитедин «үзүткаар» деп чөнгээлиг кыйгырыг-биле ол доозулган. Бо чылдың январьда кызыгаар шериглериниң боо-чепсек складынче дээрбечи халдаашкынның дөрт киржикчилерин тудуп хоргудааны өнчүк-чөнгээлиг кыйгырыгны үндүрериңге чылдак болган. Хөй бөлүк кижилер, колдуунда аныяктар, митингиниң организакчыларының ойтур шавыышкын бербээнин ажыглап-алгаш, республиканың КАК бажыңынче угландыр чорупкаш, ук бажыңның соңгаларынче даштар болгаш кывыскан факелдер октап эгелээнер. Ол бажың иштинче чаза таварыш кирер дээн оралдажыышкынар база турган. Чыылганнарның арасындан өрттендирер октар-биле боолаашкын кылган түңнелинде өрт айыылы тургустунуп келген, чырыдар ракеталар-биле боолаашкынарны база кылган. Халдаашкын кылган кижилерниң бирээзиниң тудуп чорааны бажыңга кылган частыр чүүл чазылган түңнелинде. ол аар балыгланган болгаш амнелгее кээп елген. Частыышкын болган черниң чоогунга турган уруг мооракшыларга таварышкан.

Өжээтен болгаш дерзин кижилерниң кара туразында ол үүлгедишкиннери ийи шак дургузунда үргүлүүлеп келген. Дерзин үргедээшкинниң түңнелинде материалдыг улуг когарал болган, ынчалзажок албан черинин бажыңынче халдакчылар кирип шыдаваан.

Комитеттиң хуу составы ол үеде халдаашкынга ойтур шавыышкынны бээринге белен бүрүн дайынчы байдалга турган. Ону кылырынга күш болгаш дайынчы чепсек-херекселдер четчир. Ынчалзажок организастатынган өнчүк-чөнгээчилерниң аразынга таварылга болуп чыылган кижилер база хөй болганын, олар кем-буруу чок черге өлүм-чидимге таварыжып болуруи чекистер эки билген. Келергей чидирленген ындыг байдалдың үезинде Күрүненiң айыыл чок чорук комитединиң ажылдакчылары бодамчалыг, сарыылдыг, туттунуп шыдаар чорукту илергейлээн. Боо-чепсекти олар ажыглаваннар. Чекистерниң ындыг сарыылдыг, бодамчалыг чоруу халапты уржуктардан чайлаар арганы берген.

Арменияның Күрүненiң айыыл чок чорук комитединиң республиканың хамаатылларынга кыйгырыг кылган болгаш кем-буруулуг кижилериң, хөй-ниитиниң патриоттуг шимчэшкинин ажыглаан ук кижилерниң организастаны өнчүк-чөнгээлиг үүлгедиглериниң буруу чок кижилерниң ханы-төп болуур, дендии айыылдының мелеред билириниче оларны кыйгырган. Ындыг хевирлиг кем-буруулуг үүлгелиглер моон соңгаар-даа шиитпирлиг ойтур шавыышкынны бээринге белен бүрүн дайынчы байдалга турган. Ону кылырынга күш болгаш дайынчы чепсек-херекселдер четчир. Ынчалзажок организастаттынган өнчүк-чөнгээчилерниң аразынга таварылга болуп чыылган кижилер база хөй болганын, олар кем-буруу чок черге өлүм-чидимге таварыжып болуруи чекистер эки билген. Келергей чидирленген ындыг байдалдың үезинде Күрүненiң айыыл чок чорук комитединиң ажылдакчылары бодамчалыг, сарыылдыг, туттунуп шыдаар чорукту илергейлээн. Боо-чепсекти олар ажыглаваннар. Чекистерниң ындыг сарыылдыг, бодамчалыг чоруу халапты уржуктардан чайлаар арганы берген.

Арменияның Күрүненiң айыыл чок чорук комитединиң республиканың хамаатылларынга кыйгырыг кылган болгаш кем-буруулуг кижилериң, хөй-ниитиниң патриоттуг шимчэшкинин ажыглаан ук кижилерниң организастаны өнчүк-чөнгээлиг үүлгедиглериниң буруу чок кижилерниң ханы-төп болуур, дендии айыылдының мелеред билириниче оларны кыйгырган. Ындыг

ССРЭ-ниң Күрүненiң айыыл чок чорук комитединде

Армениянның ниити-национал шимчэшкини апрель 14-те Ереван хоорайга митинг организастаан, митингини агаар-бойдус камгалалының айтырыгларынга хамаарыштыр эрттирер деп эгезинде чарлаан турган, ынчалзажок республиканың Күрүненiң айыыл чок чорук комитедин «үзүткаар» деп чөнгээлиг кыйгырыг-биле ол доозулган. Бо чылдың январьда кызыгаар шериглериниң боо-чепсек складынче дээрбечи халдаашкынның дөрт киржикчилерин тудуп хоргудааны өнчүк-чөнгээлиг кыйгырыгны үндүрериңге чылдак болган. Хөй бөлүк кижилер, колдуунда аныяктар, митингиниң организакчыларының ойтур шавыышкын бербээнин ажыглап-алгаш, республиканың КАК бажыңынче угландыр чорупкаш, ук бажыңның соңгаларынче даштар болгаш кывыскан факелдер октап эгелээнер. Ол бажың иштинче чаза таварыш кирер дээн оралдажыышкынар база турган. Чыылганнарның аразындан өрттендирер октар-биле боолаашкын кылган түңнелинде өрт айыылы тургустунуп келген, чырыдар ракеталар-биле боолаашкынарны база кылган. Халдаашкын кылган кижилерниң бирээзиниң тудуп чорааны бажыңга кылган частыр чүүл чазылган түңнелинде. ол аар балыгланган болгаш амнелгее кээп елген. Частыышкын болган черниң чоогунга турган уруг мооракшыларга таварышкан.

Өжээтен болгаш дерзин кижилерниң кара туразында ол үүлгедишкиннери ийи шак дургузунда үргүлүүлеп келген. Дерзин үргедээшкинниң түңнелинде материалдыг улуг когарал болган, ынчалзажок албан черинин бажыңынче халдакчылар кирип шыдаваан.

Комитеттиң хуу составы ол үеде халдаашкынга ойтур шавыышкынны бээринге белен бүрүн дайынчы байдалга турган. Ону кылырынга күш болгаш дайынчы чепсек-херекселдер четчир. Ынчалзажок организастаттынган өнчүк-чөнгээлиг үүлгедиглериниң буруу чок кижилерниң ханы-төп болуур, дендии айыылдының мелеред билириниче оларны кыйгырган. Ындыг

Төрээн чуртувустаң

ИРКУТСК. Чаа концерт программазын «Хөглүг орус кежээлер» деп адаан. Концерттиң баштайгы көргүзүү Ангарада Иркутск хоорайга болган. Архитектураның кайгамчык чараш туразаалынга — төөгүнүң улуг бажыңынга Петр Чайковскийниң, Сергей Рахманиновтуң хөгжүм чогаалдарының аялгалары, Николай Рубцовтуң, Василий Федоровтуң, өскеда композиторларның болгаш шүлүкчүлерниң солун чогаалдары дыңналып турган. Концерт кежээлеринге Иркутск филармониязының артистери, бот-тывынгыр театр болгаш ыры коллоктиятери, областың чогаалчылар организациязының кежигүннери киржип турар.

КАЗАНЬ. «Салават күпере» («Челээш») деп чаа журналды татар дыл кырынга парлап эгелээн. Чаа журналдың баштайгы үңгүдүлгезин Казань хоорайның солуннар. журналдар садар чөрлеринде тарадып эгелээн. Журналды аныяктарга бараалгаткан. Ону совет-финн каттыжыышкынның «Поинт» деп полиграфия будүүрүлгези бодунуң акша-хөреңгелериниң күсели-биле парлап турар. Бедик шынарлыг саазыкны Финляндиянын «Лохья» деп фирмазы чорудуп берип турар.

(СЭТА).

ССРЭ-НИҢ МИНИСТРЛЕР ЧӨВҮЛЕЛИНДЕ

Апрель 29-туң воскресеньеде дыштаныр хүнүн апрель 30-де понедельникче көжүрерин, а 1990 чылдың апрель 28-те субботаны ажыл хүнү кылдыр санаарын, ажылдаан ол хүнүң өске хүнде дыштанылга хүнү болдурарын азы ажылдаанын дээш күштүг хөөлүжүдүлгага дүүштүр төлевирни тыпсырын ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели шиитпирлээн. Ажылдакчы кижиниң күзээнин ёзугаар чыл бүрүде шөлээге төлевирлиг кылдыр ол хүнүң киир санаарын база чөпшээрээн.

«ШЫННЫҢ» НОМЧУКЧУЛАРЫНГА

Бо чылдың апрель 12-де үнген «Шынга» РСФСР-ниң Хамаарышпас Профэвилелдер Федерациязының организастыг тургузуунуң болгаш ажыл-чорудулгазының кол принциптерин парлаан болгай. Ук Федерация ам каш ай болгаш ажылын уламчылаар съездизинге ону чугаалажып көөру-биле киирер. Ынчангаш эргим номчукчулар, Россияның Хамаарышпас Профэвилелдер Федерациязының кол принциптерине хамаарыштыр санал-оналарыңарны профвилелдериң Тыва область чөвүлелиниче бижип чорударыңарны, азы 2-11-51 дугаарлыг телефониче долгаарыңарны дилеп тур бис.

Саналдар дээш четтирген-иниста бир бүрүгаар илергейлеринг.

Профобъединениң.

ХООРКОМГА ЧААРТЫКЧЫ КӨРҮШ ХЕРЕК

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арыда).

чаанга чедир хөөредир чорук бар. Национал кадрларны деткивес болза ам канчаарыл? Демги санал бериктиги шын эвес чүве чугаалаан.

К. С. Кужугет, ССРЭ-ниң ЭА-лының Сибирь салбырының Тывала комплекстиг киллизи: Бариновту тапыр мен, оон-биле чангыс эвес улаа чугаалажып турган бис. Оон-национал айтырыгга хамаарылгазы кончуг эки киижи, улус оны соора билди ышкаш. Хооркомнуң ажылында — байдалды сегидер дээш чүтүлдер бар, чижээ, В. Осмак-ол баштадыр идеология болүүнүң ажылы демдеглекченир. Оон-биле кады хоорком чаа тургустунуп турар хөй-иниити шимчээшкиннер — «Тураскаал» ниитилел. Тываның интершимчээшкини, «Дамырак» каттыжышкыны-биле кады ажылдажылганың ажык чугаазын чорутпаан. Ол ышкаш хоорайның угаан-бодал, эртем — курлавырын чедир ажыглаваан турар, «Тувинская правда», «Шын» солуннар интершимчээшкининиң уставын, программазын парлаарындан ойталаан, оон орнунга интершимчээшкининиң алын бажыңадыл турар материалдарга арыннарын ажылдып берип турган. «Тываның аныяктары» харын бисти парлап үндүрген, «Шын», «Тувинская правда» солуннарны СЭКП обкомунуң органы эвес, а партияның область организациязының органы болганы кылдыр эде көөрүнүң айтырыын партияның область конференциязынга чугаалажып көөр кылдыр шиитпирге киирип алза канчаарыл?

В. А. Петренко, башкы институдунуң парторганизациязындан: Хоорком кежигүннериниң болдуунда албан-дужаалдыг киижилер сонгудуп турган, ынчангаш хоорком биле аппарат ылгашпас апарган. Бис мында кезек улус хооркомнуң орнунга секретарьлар чөвүлелиң тургузарын саналдап тур бис. Ол ышкаш партияның область конференциязын СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң бетинде эрттирзе эки.

Г. А. Смиронов, «Тыва авто-транс» каттыжышкыны: Хооркомнуң ажылында тодаргай уг-шиглер чок. ол чүү-даа хаара түдүп алгаш, чүге-даа орта күш четпейн турар. Ол боду ажылынга чүрүмнү тургусса эки, чижээ, пленумну кажан чыылдырарыл, бюрону кажан эртиреил... Хоорком аппарадының ролю дээрге-ле эге организация бүрүзүнге билдилиг ёзу-биле дуза чедирери оңу хөлөлдирери болуур.

Игорь Стрелов, ВЛКСМ хооркому: Аныяктарда шиитпирлеттинмээн айтырыглар эндерик. Партия болгаш комсомол дөңге ажылдаар ужурлуг. Аныяктарның чүрттелга комплекизин, кооперативтиз тургузар дээривиске шаптыктаашкыннар хөй. Сөөлгү үеде 26 комсомол организациязы шуут дүшкен.

В. А. Асонычев, «Тыва автотранс» каттыжышкыны: Хооркомну дүжүрүп алгаш, чүнү чедип алыр бис? Чүгле бодувустуң партия организациязының күш чок болдуурар — ол-ла-дыр.

Д. Л. Тинмей, Кызыл хооркүүском: Мени долганды-ло меге бууруудалышкынар, шынчы эвес, чөптүг эвес чүүлдерим организастажырынга В. В. Рогило идеыкейлиг болуп турар. Хооркомнуң талазынган коммунист киижиге деткимче, дуза чок-тур.

Ф. Н. Забрева, № 11 школа: Чангыс партияда аживиске ынчаар эпчок хамаарылгалыг болуруувус шуут-ла ыядынчыг-дыр. Бүгү шүүмчүледи чангыс эки-иче сиир каапкаш, коммунистер боттарывыс ангыр ыглаштажын чүве бээр бис бе? Партияже бүгү хир-чам, чүт чаштап турда, анаа көрүп олурарлыг-дыр бис. Ол меңээ аарышкылыг-дыр.

К. Б. Салчак, башкы институ: Тускай партия ажылдакчыларын белеткээри чүгүла. Бөгүн оларның хөй кезии башкылар, специалистер болгай. Олар профессионал политиктер эвес болгаш, берге үеле ангалай бээр.

Г. Ч. Ширшин, СЭКП обкому: Бөдүүн эвес үеде чүрттап турар бис. Ниитилелде политиктиг байдал чангыс аай эвес. Бөгүнгү саналдар аңгы-аңгы болза-даа, конференция үеге үннештир эртип тур. Эде тургустунуушкунуң үндезинге партияның бодунуң ындыдан чаартыкары кончуг чүгүла: чүгле дашпыкы хевирин, тургузуун өскертип каар эвес, а бүгү талалыг чаартылга херек. Чүнү ажылдың активинче ап болуруул, чүнү арга-хевирлериниң эрпиззни-биле чайладып каапкаш, бүрүзүн

«ШЫННЫҢ»
«ТӨГЕРИК СТОЛУ»

«ХЕМЧИК» СОВХОЗ: чер ажылы, ооң хайыразы болгаш «харамы»

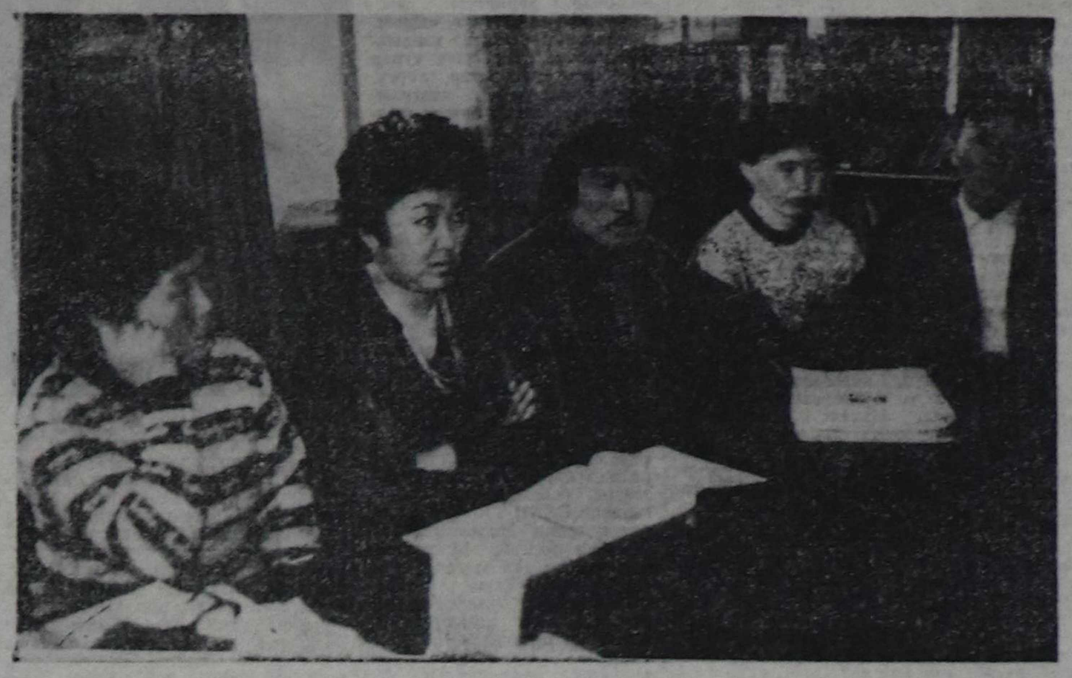

Тараа база картофельден, хөй чылдыг сигенден дүжүт алыр талазы-биле «Хемчик» совхоз республикада сөөлгү үеде дээре ажылдыгларның бирээзи апарган. 1988 чылдың түңнели-биле ында Мартаң-оол Сааяның звенозу 100 гектарга интенсивтиг технологияны ажыглаан, бир гектардан-на 37 центнер кызыл-тасты ажаап алган. А 1989 чылда ол ажыл-агыйда Чечекмаа Иргиттиң картофель звенозу Россия Федерацилэының социалистиг чарыжында эки түңнелдерни чедип алган, вымпел база акша-биле шаңнаткан. Амыр Кара-Салдың звенозу 1 гектардан 33,3 центнер хөй чылдыг сигенни ажаап алган.

Чедишкинниң чылдагааны чүдел, ында ам дүжүт талазы-биле хамык-ла айтырыгларны бүрүн шинтпирлеп алганы ол бе? «Шын» солуннуң аграр килдизи чоокта чаа ук ажыл-агыйга барып «төгерик» столга» ужуражышкын эрттирген. Ам ооң отчёттуу мооң адаанда парладывыс.

Светлана Дембиңовна ДОНГАК — совхозтуң көл агроному: — Бистиң совхоз ниитизи-биле 3173 гектар тарылга шөлдүг, ооң иштинде тараа культуралары 1505, картофель болгаш ногаа 140 гектар, артканнары — чем чеми. Бир гектардан 13,9 центнер кызыл-тастың бүрү ниитизинден 17,9 центнерни ажаап алган бис. Картофельдиң дүжүдү гектардан 86,7 центнер болган. Ногаавыс-ла харык чок — 19,5; хөй чылдыг сигенни — 34,2, чаңгыс чылдының — 15 центнер.

Чер ажылында — тараада Болат Хомушкуның, Долгай-оол Сааяның, Мартаң-оол Сааяның звенолары, картофельде база 3, мал чеми белетээринде 2 звено бар.

1988 чылда интенсивтиг технологияны 100 гектарга ажыглаан болзувусса, эрткен чылын ону 250 гектар чедирген бис. Бир гектардан дүжүт 19,3 центнер болган.

Шаңнаткан коллектививис — Чечекмаа Иргиттиң картофельчилери 1 гектардан 134 центнерни алгаш, планын дыка ажыр күүсеткен. Мында үш звенонуң бирээзи планны күүсетпейн барган.

Ногаавыс эрткен чылын — 7,5 гектар, ам бо чылын ону 30 гектар чедирер бис.

Бисте ам эки чүүлдерниң чылдагааны чүү ирги деп айтырыг чайгаар-ла тургустунуп келир. Бот-орулга-чарылгаже ачызы. Оон аңгыда чер ажылдыгларның харысаалгазы улгатkан. Ажылыннар ол бижыглаан черинең ээлери апаргылаан. Ол ышкаш агротехниканың чүрүмнарын шынгы сагыыр апарган бис. Мурнунда, чижээ, бистиң картофельдиң дүжүдү шуут харык чок тургай, ам черни болбаазырадыр, бок үңүштерге удур хоранаап тур бис. Ол үңүштер дазылданып эгелей бээрин көрүп тургаш, картофель тараан шөлдү узундаа, доора-даа дургаар илиртээр-дир бис. Ынчангаш шөл арыг, дүжүт эки боон тур.

Кол-ла чүве — суггат. Картофель шөлүг 120 гектар дээш мен, ында үш звенонун бирээзинге-ле 40 гектар кылдыр быжыглаан, бот-тары-ла суггарар. Черни баштай картофельди олурт-пайн тургаш, эки суггарар оон чечектелип турда, а үш дугаарын ажаарыныы мурнунда суггарар. Роторлуг культиваторлар-биле черни болбаазырадыр, звено бүрүзүнде бирээ-бирээ бар, ынчалза-даа оон үреличиле ажаок. Үрезинни олурткан соонда картофель шөлүн болбаазырадып турда, үрезин хөрзүнден үштүнүп кээр ынчангаш ону ажылчыннар катап-ла хөрзүнче тарып олуртур үжур-даа таваржыр-ла-дыр. Баштай черни ынчаар болбаазыладырындан коргуп турган бис. Культиваторлардан үрезин үштунар-ла, ынчалза-даа бок үңүштер үнмес болгаш черле дүжүт чаагай болурдур.

Картофель үрезинни мурнунда чедишпес турду. Абазадан 12 тоннаны садып алган турдувус, а эрткен 1989 чылда картофельден 58 мун рубль арыг орулга алдывыс. Ооң мурнунда чылдарда ында түңнел турбаан. Бистиң картофельчилеривис кожазы «Барлык» совхозка баргаш, ында сураглыг звеноңун астрахань аргазын ажыглап турарын база көрүп, ону шиңгээдип эгелээн.

Картофельдиң үрезинин шыгжаарынче кичээнгейни угландырган, бот-орулга-чарылгаже шилчээн болганда, ону боттары шыгжаар, кадагалаар апарган. Ынчангаш бо кыжын картофель үрелбээн. Мурнунда картофельди оон-даа хөйнү слуртуп турган, ынчан дүжүт 1 гектардан чүгле 20 центнер. Ам ылгал улуг.

Четпейн-не турар чүүлдүвүс болза, чемишчидилгени ажыглаарывыс багай. Амгы үеде чүгле А. Куулардың звенозу шөлүнде 20 тоннаны төп алган. А минералдыг чемишчидилге ей-шаанда келбес боор-дур. Оон аңгыда картофельди ажаап күш четпейн баар, шефилер чүгле оңаашкан шөлүн-не дүрген ажаап каапгарын бодаар, оларның дүжүт дээш сагыш салбазы биске дыка каража, ол хамаанчок, улам-на хөрзүнче хөме базып каан боор, а картофель ажаар техникавыс база чедишпес.

Арендага, керээге чаа-ла өөренип турар-дыр бис.

Совхоз директору **Эрес-оол Сааяевич ИДАМ-СҮРҮН:** — Часкы сезонну шалыпкын доозуптар аргавыс бар, суг-на чедишпес, ону мнаар-дыр бис. Моон соңгаар чайын черни дүне база суггарар апаар бис. Мурнунда дүне хөй суг аңаа халас агып чыдар турду.

Улуг курлавырны аңаа эрттирип турган-дыр бис.

Бистиң чер ажылдыгларының бир чаа эки чүүлү — тарылга шөлүн болбаазырадыры. Чер бисте эңлиг апаргаң. Мурнунда черни ниити ажыглап турувуста, гектардан 7 центнер дүжүттү ап турдувус. Ам ындыг эвес, ол чер мээнии, ону бүрүн ажыглаар, суггарар, чемишчидер, чайын, күзүн хынамчалыг болбаазырадыр дээш механизаторлар ажылдап турар. Аренда керээзинче кирген бис, ынчангаш черни 5 чыл хуусаалыг арендага дужаадывыс. База бир чаа чүүл болза, саазын акшаларны ажыглап эгелединивис. Мында база арай шаптараазынныг чүүлдер бар чоорту база-ла өөренип тур бис. Кадарчылар-даа хамыкла чарылгазын ол саазын акша-биле санажыр, мурнунда ышкаш эвес. Бо аргаже киреривиске малчыннар сигенге, өске-даа чемнерге камналгалыы илдең апарды. Керээнiң ам чамдык пунктуларын улам-на тодарадып тур бис.

Биске херек чүүлдер бардыр: чижээ, минералдыг чемишчидилгени чагыл каапга, үе-шаанда келбес, оон экээрге, складтаар, азы кайы-бир черге бөле төп каар, оон үрелир, ол дээш чаргы үнер. Оон ынай тараанын база сигенниң-даа шынарын, ол-шынгын хынаарда база-ла чугаа-соот үндүрер апаар боор чүве-дир.

АУК-түң көл агроному Оттук-оол Очур-оолович ООРЖАК:

— Эрес-оол Сааяевич, Кызылда ындыг херексел бардыр, өртээ база чиик — 250 рубль, чагыгдан кииргеш, садып алыңар. Боттарыңаргала эки болгай. Сөлер район төвүнден ырак ажыл-агыйдыр силер. Өске совхозтар Кызыл-Мажалыкка сиген, тараазының шынарын хынадып алыр, манап-даа турбас.

Э. С. ИДАМ-СҮРҮН:

— Ынчаар бис. Сигенниң шынарын хынадып бадырыптарга, чамдыкта саадай бээр-дир.

С. Д. ДОНГАК: — Биске тараанын дүжүдү 1988 чылда интенсивтиг технологиялыг черивистен дыка эки болган-дыр Ону планнаарда, үстүнден даандырар боор чүве-дир бо. Ынчан ол хирени алган силер, ам база ындыг боор деп, бистиң ниити байдалывысты өөренип көрбес, сүмелешпес, аңаа-ла даап салып каар. Ол четпес.

Бо чылын ам ногаавже база кичээнгей сагыш бис. Оон шөлүн өстүрер, көвүдедир бис.

Чер ажылдыгларыы аренданы өөренип турар. Ынчаар-даа мында четпестеривис бар, ону билип тур бис. Ол ышкаш чер ажылында бир көл четпезивис — суггат. Мында ажылды организастаанын багай. Узап турар. Өдекширге база четпес.

Моон соңгаар мал чеми тарыырын көвүдедир бис. Дазыл чемиптиг үнүштерни эрткен чылын 18 гектарга тараан, дүжүдү ынай — 13-ле центнер. Ынчангаш чер ажылында бир четпезивис ол, бо чылын дазыл чемиштиг үнүштерни 25 гектарга тарыыр бис.

Тараа өстүрер звено удуртукчузу Мартаң-оол Чалзыпович СААЯ: — Мен алыс-даа механизатор кижи мен. 1987 чылда 5 кижи бот-орулга-чарылгалыг звено тургускан, ажылдап эгелээн бис. Ол талазы-биле удуржулгавыс эвээш, ам-даа 5 чыл ажылдапса билдинге бээр боор. Мурнунда гектардан 7-8 центнер дүжүттү ап турган бис. Оон чылдагааны чүл дээрге черни белеткевейн турганывыста. Хөрзүнүвүс багай, чер даштыг. Эң-не кол чүве болза, чайын черни болбаазырадып алырында деп көрдүм. Хөрзүнүң андара октавайн андарар андазынаанны ажыглаа-ны чүгүлә. Майның төнчүзүнде, июньның эгезинде черни болбаазырадыр. Чайын 3-4 катап культиватор-биле чымчалыр, арыглаар. Чайын чемишчидилгени төгер үжурлуг, а олар келбес-тир. Минералдыг чемишчидилгени барык чазын үрезин-биле денге чажар бис, сеялка-биле.

Тарылга шөлүн арыглап алырга, бок чок, дүжүт чаагай болур. Ынчангаш сөөлгү үеде боже улуг кичээнгейни салып эгелединивис. Бок үңүштернiң үңүп олурарын хайгаараар бис, тараа-биле кады 2-3 сантиметр кылдыр өзүп кээрге-ле ам-на ону «зигзаг» дээр илиир-биле арыглаар, аштаар.

Бистер ам төнчү түңнелбиле санажыр апарган улус бис. А планны девин көл агрономнуң чүгаалааны ышкаш, үстүнден албадаар. Эрткен чылын гектардан 26 центнерни алыр кылдыр дагзып каан. Бо чылын гектардан 20 центнерни деп бодап тур бис.

О. О. ООРЖАК: — Планны беш чыл дургузунда тургузар болгай. Мында база ындыг, бо совхозтуң ындыг планы 1991 чылда доостур удус, оон өскертип болур.

Айтырыг — Мартаң-оол Чалзыпович, силер 1988 чылда бир гектардан 37 центнер тарааны ажаап алган болгай силер. А эрткен чылда 19 ц. болган-дыр. Моон чылдагааны чүдел?

М. Ч. СААЯ: — Ынчан биске чүгле 100 гектар черни интенсивтиг технологияны-биле ажыглаар кылдыр бижыглап каан турган. Үрезинивис база тергиин эки, 16 тонназы элита. Ам ындыг эвес, чаартканы, шынары арай өскерли берген үрезинниг бис.

Бисте үрезин арыглаар эки машина-дерилгелер чок. Чүгле улуг богуи арыглаар. Ындыг эки машиналарны совхоз чагыткан чүве.

Маңаа чөлле ак-кара чокка чүгаалаар бодай-дыр мен. Кол-ла чүве үрезин. Звено тараны суггат чок черде тарып турар. 1988 чылда чаъс база дыка эки болган чүве. Шаң эргелекчизиниң харысалгазын улгаттырар херек. Аңаа чок болза эки кижи турзун. Аңаа ажыллы соганизастап шыдавас-тыр. Шаң ажылдакчылары тараны күргалын, арыглап четтирбес, ынчангаш изип каар. Ол ышкаш тараны чоянуң хуу база совхозтуң-даа малы күзүн чип турар.

Техникавыс четчир, 2 трактордуг, 3 комбайныг бис, андазынаа четчир, бир-бир культиваторлуг, чеснок чалгын чок андазын-биле чарар бис. Техника талазы-биле хомудалывыс чок. Күзүн сентябрь 1-де тараанны ажаап эгелээш, ону 18 хонукта доозупкан бис.

Ынчаарга мурнунда бисче интенсивтиг технология-биле чүгле 100 гектар турган, а эрткен чылын ону 250 гектар чедирген. Ынча хөй гектарга күш четпээн бис.

Амгы үеде арендаже кирип тур бис. «Мироновская» деп үрезинниг. Техникавыс белең.

Чечекмаа Дамбыевна ИРГИТ — картофель өстүрер звенонуң удуртукчузу: — Амгы шөлүвүс мурнунда күкуруза тарып турган, кыярсигенниг чер чүве. Чашпаныг. Бо-ла чылдагааннар дээш удуртукчуларывыс аңаа картофель тарывас деп турду. Ынчалза-даа звено дугурушкаш, аңаа тараан бис. Экизи дээрге донат-ла болбас, ынчангаш картофельге бир талазында эптиг. Черни эки болбаазырадыры чугула. Девин маңаа Мартаноол Сааяның чугаалааны ышкаш. Эрткен чылын черивисти 3 катап илиртээн бис.

Картофельдиң сывы 2-3 бүрү үңүп кээрге, культиватор-биле чымчаткан бис. Чалдар аразын база болбаазырадып, бокпан аштаар. Шөлүвүстү суггарарынче кичээнгей салдывыс, дөрт катап суггарган бис: эгезинде, чечектелип турда, оон чечээ-дүжүп турда база ажаап казарының мурнунда.

Чемишчидилге дээрге чүгле калийни ажыглаар улус бис, эрткен чылын ол өйшаанда келбээн. Өске чемишчидилге ажыглавас бис. Картошканың довурааң семиртир деп чүүлүвүс бар болгай. Ону база 3 катап кылыр бис, чер чымчак боору чугула. Өдекти бир гектарга 40 тоннаны чажар ужурлуг, белең одек чок. Дүржүлга талазы-биле чүл дээрге, «Барлык», «Кара-Хаак» совхозтарга база кожавыс — Хакасияның Абазада бир ажыл-агыйга чораан, оон көрүп, чамдык чүүлдерни өөренип алдывыс.

Ам арендаже кирип тур бис. Эрткен чылгы түңнелливис болза, 350 тоннаны алыр тургаш, херек кырында 477 тоннаны ажаадывыс. Он кижи бис, шупту-ла хөрөөженнер, а оон аңгыда чангыс трактористкарың эр кижи. Алыр шалыңывыс шыырак болган. Суггарарда бе? База-ла боттарывыс бис.

Аркадий Сааңчыпович КУУЛАР — агроном, картофель өстүрер звенонуң удуртукчузу: — Мен Кызылдың көдээ ажыл-агый техникумун дооскан, ам ийи чыл агрономнап, звено удуртуп тур мен. Бо аразында ажылдап келгеш, чамдык чүүлдер талазы-биле бодалдар тыптып келди. Ажыл берге-дир. Бисте ниитизи-биле 120 гектарны звено бүрүзүүде 40 гектарны быжыглаан. Мен бодаарымга, черниң хемчээлин эвээжедир болза, дүжүт көвүдээр хевирлиг. Чүге дизе, 40 гектарны 10 кижи ажаап, хайгаарал четтикпес, ынчангаш 20 гектарны быжыглаза кандыгыл? Мынча дээрим ужуру — ажылдап болур улустар бар. Оларга база ажылдаар арга бээр херек. Мен бодаарымга, 20 гектарга эки ажылдаар болза, 40 гектарга буу-хаа ажааган түңнелден артык дүжүттү ап болур. Мартаң-оол Чалзыпович база чугаалады, оларның шөлү эвээш турза, хөй дүжүт алган, а шөлү көвүдээрге, дүжүдү эвээжээндир. Биске база ындыг болур.

Оон ынай суггаттың өртектелвиюн эвээш. 40 гектар черни боттарывыс суггарарывыска, оон хелезинин 120 рубль болур, оон ынай биске роторлуг культиватоо херек. Ону эрткен чылын-на чагаан бис. Үрелип каар, хээрек. Сыныр-да каар. Ындыг роторлуг культиваторнуң үрелинчел кезээн Кызылдың сайгарылга баазазында ылым турар деп дыннаан мен. Чагыг киириңер деп турган дээн. Аңаа чагыгны киирер болза эки-дир. Чүгле бо чылын херек эвес.

Оон аңгыда, картофельди шефчилер ажаажыр, олар акша төлеңия алыр, а казап, ажаарының шынарын багай. Чүгле сын-ла турбазын бодаар боор-дур.

Картофель тарыыр черни ынаап-ла солуштурар херек. Ам ийи чыл улаштыр тарыдывыс, оон үш чыл болгаш солуур апаар, черни дыштайдырар, ынчан кээрде, 40 гектар черни шуптузун ээлеп алырга, ону канчап дыштандырарыл? Ынчангаш 20-20 гектар черден быжыгланар дээримниң бир үндезининг чылдагааны ол.

Эрткен чылын бистер 350 тонна картофель алыр турган, херек кырында 403 тонна олчалыг болдувус. 30 мун рубль ажыг арыг оруглалыг болган бис.

Кош-оол Комбуевич СААЯ — хову бригадазының удуртукчузу: — Мурнунда тракторист, учётчик-даа турган болгаш, черниң байдалын эки билир мен. Чаа керээже киргеп турдувус, ам арендаже кирип тур бис. Мурнунда чамдык чылдарда бир гектардан 3—4-даа центнер дүжүттү ап турган бис. Ам көвүдээн. Механизаторлар, суггатчылар план, продукция дээш ажылдаар апарган. Чарыгдалдар эвээжээн. Ажылдың черле будумчелии акиндир. Керээ-биле улус ажылдап өөрени берди.

Чер ажылдыгларның бир көл негелдези, эки чүүлү болза, черни-ле камнаар, ону болбаазырадыр апарган. Чайын аажок белеткээрлер, Культиваторларны, чалгыны чок андазынны аажок ажыглап тур бис. Чайгы үеде тараа шөлүн мырынай 5-даа катап культиватор-биле тыртар бис. Чашпан соонда бир неделя болганда илиртеп эгелээр оон тарааның сывы 3—4 сантиметр чедерге база-ла илиртээр. Ынчан чашпан-сиген чок боор. Мартаң-оол Саая маңаа ажылының чамдык эки талаларын чедир чугаалавады. Шын та-рын: үңүш сывы өзүп үзүп келгенде, оон дазылдары турлур боор чүве, ынчалза-даа бок чок болганда, оон дүжүдү эки.

Дүжүт ажаалдазының хуусаазы аажок кызырылган. Ол база керээниң ачызы. Картофель ажаар комбайн арай чедишпес улус-тур бис. Ам 3 комбайн бар, олар эрги. Бир звенога-ла 2 комбайн болза четчир. Бир комбайн-на хүнде 1 гектарны ажаарда, кажан ам четтигерил?

Чемишчидилгени чедир ажыглавайн турарывысты маңаа эш-өөр чугаалады. Минералдыг чемишчидилгениң өртээ улуг, а ынчангаш органиктиг чемишчидилгени хөйнү ажыглаар ужурлуг бис, ындыг турбуже, ону өскээр садып чорудуп турар улус-тур бис. Бодувуска эвээш артар, ынчанмас болза эки чүве бо.

Маңаа А. Куулар бодунуң чугаазынга картофель улазунга быжыглаан черни эвээжедир болза эки деп бодалын илеретти. Черни солуур кылдыр картофель звеноларынга кукуруза шөлүн база бээр бис. Минералдыг чемишчидилгени амдыызында чүгле 200 тонналы хөй чылдыг сиген шөлүнде чашнач бис. Никитизи-биле чемишчи, дилгени ажыглап турарывыс дыка четпес.

Часкы тарылгага трактордар болгаш кожуг машиналары белең. Үрезин чедер, суланы харын орнап алыр бис. Үрезинни хорааннаар машинавыс база хоран-даа бар. Аңаа ажылдаар улуска тускай хеп, респираторлар четчир. Шаңда ажыл четпес дээри-ле шын. Хемчегин алыр апаар.

Борис Ыймаевич ХОМУШКУ — сиген тарып өстүрер звенонуң удуртукчузу: — Эрткен чылын 155 гектар хөй чылдыг сиген шөлүн хүлээнип алдывыс, 5 трактордуг бис. Техника тарылгага белең. Ынчалза-даа олар эрги, эң ылангыя грабль-биле сараат салыкчызы. Маңаа эштер сигенниң шынарын хынаарда боттары болза эки деп чугаалап турдар, ол шын-дыр. Мында АУК-түң көл агроному база олуржуп тур, ынчангаш биске черле сигенниң шынарын хынаар керекселден бээрин улуу-биле дилеп турар бис.

Ам тарылгага белеткел дээрге, 150 гектарда чүгле 12 тонна минералдыг чүүлдү чажып алган бис. Черни болбаазырадыр-ла, илиртээр, суггарар бис.

Бисте эрткен чылын черниң хемчээлин арай шын эвес санап берген хевирлиг, ынчангаш дүжүдүге ол салдарлыг болган. Бо чылын ыяк хемчээп алыр деп бодап тур бис.

Лариса Хирдиг-ооловна ДОНГАК — совхозтуң көл экономизи:

— Бистиң совхозтуң чер ажылында харын эки чүүлдер бар апарган, Амыр Кара-Салдын сигенчи звенозун алдыльнар. Ол коллектив 673 тонна сиген планын 786 тонна ылдыр күүсеткен, 37975 рубль түңнүг продукцияны бүдүрген, аңаа 15374 рубль чарыгдаан, орулгазы 22601 рубль болган. Эки түңнел. Чер ажылы орулгалыг апарган, чүгле ногаа 23 мун рубль карылгалыг болду. Мурнунда чылдарда картофельден черле орулга кирбейн турган. Ниитизи-биле оон 209 мун рубль орулга кирди. 50 тонна тараа садарын 84 тонна чедирген, тараадан 28 мун рубль орулганы алган бис. Ам-даа эвээш.

Мурнунда чер ажылын чангыс бригадага хувааган турган, ынчангаш ээзи тывылбаан. Ам звенолар кылдыр хуваганывыста байдал экижээн, а кол-ла чүве — бот-орулга-чарылгада. Ам харын шуут-ла арендаже кирип турар бис. Звено удуртукчулары пятница санында-ла өөренир. Продукцияның бот-үнези база чиигээн, оон чылдагаанын сайгарып, өөренип турар бис.

Кара-оол Эртинеевич МОНГУШ — совхозтуң көл инженери:

— Чер ажылының чедишкинниинде механизаторларның үлүг улуг. Бо МТМ-де ам столовая ажыдып алган бис. Мурнуида олар 12 шакта-ла чемненип, бажынарыңче чоруур, 14 шак ажып турда, чамдыктары ылаштажып кээр, ынчангаш ажылга саатты-гыр турган. Боттарывыстың күселивис-биле кызыл-булуңну септеп алган бис. Автопарк база арендаже кирген. Бо талазы-биле «Шекпээр» совхозтуң дуржулгазын барып көрүп ап чордувус. Техниканы улуска акт өзугаар хүлээдир бис, ол ышкаш алган чүүлдерин шуутузун данзылаап, дептерге бижээш, ат салдырар, ол кижиниң харысаалгазында болур. Сезон доостурга-ла, ол хамык техниканы инженер, механик көргеш, чүнү кылырын, кандыызын тодарадыр. Чижээ, сеялка дижик. Оны тракторист кижи хүлээдирде, ыяап-ла чуур, үзээр, оон дужаар. Бедиээш кырынга тургузар. Дадарын чүүлдерни ыяап-ла адырган, үзээр.

Артык кезектерни май айдан келир чылга үткуштур тыптынар, оон башка хоржок. Техниканы септеп доос, канда, ону комиссия хүлээп алыр, негелде шилгы. Бир эвес кандыг-бир чүүлү багай кылган болза, ону кым кылганын дораан илереткеш, буруулугуну келдирткеш, катап кылдырар. Комиссияны көл агроном удуртур, аңаа звенолар удуртукчулары ыяап-ла кирер.

Сезон доостурга, хамыкла дериг-херекселдерни шуут-ла өрт машиназы-биле чуур, ооң илчирбелерин, ремень-баан адырар, таңныылга үлээдир.

Ам часкы тарылгага 24 трактор, 14 сеялка, 60 илиир белең. Арык-канал казар ийи техниканы база алдывыс. Сигенчи үш звено бүрүзүүге прессткечи тып бээр мен. Ынчаарга ам артык кезектер база чагаан техниканы алыры берге. Бисти Чадаанадан харыылаар, чагыг киирип каар, маңаар бис, ооң Чадаанага чеде бээрге, өске ажыл-агыйларга берипкен, даа боор-ла. Бодунуң районун тыртар боор-дур ийин.

Механизаторлар арендаже кирген, а чөлаачыларывыс хүүда керээ-биле ажылдап турар.

Бис ам мактанмайн, хөөретпейн чугаалаарга, бо кожавыс бай-тайгажыларга база дузалажып турар бис. Эрткен чылын комбайнарывыс-биле дузалаштывыс, ооң аңгыда бо кадыкшылга школазынга хөмүр-даш сөөртүп берип тур бис. Ынчангаш оон 20 ажыг мун рубль орулга база кирген. Бир эки чүүлүвүс МТМ-ниң бот-тывынгыр уран чүүл коллективи дыка шыырак, районнуң ажыл-агыйларын, кожаларывысты база кезип, концертерини бараалгадып тур бис. Оон кирген орулга-биле бо баазавысты экижидип турар бис.

РЕДАКЦИЯДАН: СЭКП Барыын-Хемчик райкомунуң бирги секретары Б. С. Нурсат «Хемчик» совхозтуң чер ажылында бир эки чүүл, харын кол чүүл — черни ей-шаанда болбаазырадып, бок үңүштер-биле демиселда шыңгыы чорудуп турарында деп санаар. Ол ону бадыткаар чижектерлиг. Тараа чаа-ла үңүп турда, бо ажыл-агыйның тарылга шөлдерин көөрге, илиртеп, болбаазыратканы соонда харын мырынай ак «хар» чыдар, бок үңүштерниң дазылын тура тыртып каапканы ол. Ындыг чүүлдерни көргеш, районнуң удуртукчулары харын совхозтуң удуртукчуларын, специалистерни чемелеп-даа турган.

«Хемчик» совхозтуң кол агроному С. Д. Донгак (Москвада көдээ ажыл-агыйның Тимирязев аттыг академиязының доозукчузу) бодунуң ажылынга ёзулуг зэ-харысаалгалыын көргүзе берген, Агротехниканы шыңгыы сагыш турар, үстүнден айтышкын-команда манавас, бот-башкарылга-биле ажылдап турарларның бирээзи.

Эки чүүлге даянып, ону улам калбартып тургаш, чер ажылынга ниити чедишкинниг болур дээш, тывыңгыр ёзу-биле ажылдап турар. Тараа, картофель, хөй чылдыг сиген дүжүдү мында дыка эки, ногаанны ам-даа куду. Аныяк агроном ол дугайын харааадап чугаалап турар. Ынчалза-даа ким-на дилеп чоруурул, ол күзээнин тып алыр деп чугаа бар. Светлана Дембиювна ажылы дээш сагыш аарып чоруур специалист, «Төгерик столга» беседа үезинде звено удуртукчулары чер ажылын улам сайзырадыр талазы-биле боттарын дүвүредип чоруур чамдык айтырыглар дугайын база чугаалады, ону бөгүн парладывыс. Шынап-ла, Мартаң-оол Чалзыпович Сааяның звенозунда интенсивтиг технология-биле ажылдаар шөлдү 100-тен 250 гектар чедирген-дир, мурнукузундан дүжүт чавызай берген. Бо чүнүң чылдагааныл? Кол агроном өөренип көрүп турар. Мында арай ажылдың шынарыңе эвес, а сайын барымдаалай бербээн бе? Ол ышкаш картофель өстүрүкчүлериниң саналдарын база өөренип көөр апаар.

Көдээ ажыл-агыйны эртемге үндезилеп хөгжүдер талазы-биле чоокта чаа Кызылга чөвүлел хурал база болуп эрткен, сүмелерни хүлээп алган. Ол хуралдың материалдары ажыл-агыйларның программазы болур ужурлуг. Ол ышкаш «Мал чеми», «Белок», «Черниң чемиштиг чоруу», «Картофель болгаш ногаа» деп тускай сорулгалыг программалар база бар. Оларның күүселдези чүгле совхозтуң бодундан эвес, Агроүлетпүр эвилелден, оон коллективтеринден база бүрүн хамааржыр. Эрги-барлыкчылар минералдыг чемишчидилгени чедир бербейн турары дээш хомудалдыг.

Чангыс сөс-биле чугаалаарга, «Хемчик» совхозка болган «төгерик столга» беседалажыышкын чүгле ол ажыл-агыйга эвес, а өскелерге-даа үлегер болур ужурлуг. Эң ылангыя оон кожазы, чүгле Барлык хемни кежилдэр турар «Мурнакчы» совхоз эрги-барлыкчыларының картофель тарып өстүрер дуржулгазын дораан барып өөренип көөр, айтырып алыр болза эки. А тараа база хөй чылдыг сиген талазы-биле дуржулгазы кожаларынга улуг ажыктыг.

Чер ажылынга херек чүүлдерни хандырар талазы-биле Барыын-Хемчик АУК база оларга дузалажыр боор деп идеген тур бис. Бо дуржулганы парлаанывыс, бир талазында, «Хемчик» совхозтуң дирекциязы, чер ажылының специалистери эки чүүлдерин улам өөскүдүп, четпестерин чайладырынга, ийи талада, өске ажыл-агыйлар ол дуржулганы өөренирингe, үште, агроүлетпүр органнары аңаа дузалажырынга дөгүм болур ужурлуг деп бодай-дыр бис.

ЧУРУКТАРДА: «Төгерик столга» беседаның киржикчилери.

Ондар ОХЕМЧИКТИН фотозу.

Арыыны бистиң корреспондентилеривис Седеп Хертек, Александр Хертек, Ондар Охемчик олар белеткээн.

Культура болгаш амыдырал

ЧААРТЫКЧЫ ЁЗУ-БИЛЕ

СЭКП ТК-ныӊ Платформазыныӊ төлевилелиниӊ культура ажылыныӊ бүгү адырларын чаартыкчы ёзу-биле хөгжүдеринге, чогаадылганыӊ хостуг болуруна, уран талантылыгларны тыварын чугула сорулга кылдыр ацыткан. Партия, чазактыӊ амгы үеде чугула сорулгаларын чурттакчы чонга тайылбырлаар, таныштырар, амыдыралга боттандырар ажылдар Эрзин районнуӊ культура ажылдакчыларыныӊ ажылыныӊ кол программазы апарган.

Культура ажылдарыныӊ кол уг-шин кайнаар угланганын, кандыг ажылдар чоруттуруп турарын бистиӊ корреспондентивис чамдык культура ажылдакчылары-биле ӊурашкаш, сонуургап айтырган.

Эрзин райкүүскомунуӊ культура киллизиниӊ эргелекчизи Мария Сергеевна Шойдуң.

— Амгы үеде районда культура ажылдарынга хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер?

— СЭКП-ниӊ XXVIII съездизин төлептиг уткуур, партия Төп Комитединиӊ Платформазыныӊ болгаш чаа Уставтыӊ төлевилелдерин таныштырар, черле ынчаш чурта болуп турар бүгү болуушкуннарны, сорулгаларны чонга ханызы-биле тайылбырлаар ажылдарга районда тургустунган 5 Культура бажыӊ, 2 агитбригада, 7 библиотека, урутларныӊ хемчүм школазы, кино көргүзер черлер идепкейлиг киржип турар. Кайда-ла Культура бажыӊныӊ ажылы ажык болдур, аӊаа улус кезээде чыглып турар. Бо ажылды чедип алыр дээш бир демниг ажылдап эгелээн бис.

— Маӊаа хамаарыштыр чогум кандыг ажылдар чоруткан силер?

— Өске ажылдарга доктаавайн, аас чогаал ансамбльдериниӊ база өг-бүлелериниӊ, ыраажыларыныӊ көрүдлелерин арттырдывис. Эрзинден Николай Сагдыныӊ, Бай-Дагдан Морзин Оолактыӊ өг-бүлелери, чаӊгыстыӊ ырларынга Эрзинден Ак-хыс Сагаан, Бай-Дагдан Вячеслав Седип, Мөреңден Радик Ынаалай, аас чогаал ансамбльдеринден Мөреннииӊ «Хайыракан» ансамбли тиилемчилер болуп шыларааш.

Тыва улустуӊ ырларынга турасказаткан көрүлдеге культура бажыӊнары шупту киришкен. Суур бүрүзүнге болган ол көрүлдениӊ түӊнелинде, чаа ыраажылар илерээн. Ол дээрге Булуӊ-Бажыдан Николай Доӊурак, Буду Ноозун, Бай-Дагдан Анатолий Лойгу, Нарыдан Ширяме Назын, Клавдия Самдан олар-дыр. Ол ышкаш Эрзиниӊ тыва национал хөгжүмге үдеткен ансамбли тыва ырларыныӊ күүседикчилериниӊ «Демей-оо» байырлалынга киришкеш, шаӊналдыг черни эзлээнинге ооруп турар бис.

— Тыва национал оюннарны, чаӊчылдарны сурталдаар талазы-биле кандыг ажылдар кылдыныӊ турарыл, Марня Сергеевна?

— Маӊаа Шагааны Эрзин районга канчаар эрттиргенин чугаалаар бодадым. Тускай чогааттынган сценарий ёзугаар суур бүрүзүнге Шагааны ийи хүн дургузунда эрттирген. Тыва улустуӊ ырларынга, дүрген чугааларынга, кожамыктарынга, тывашкыларынга болгаш шыдыраа, даалы, кажык ойнаарынга маргылдаалар солуп эрткен. Ол ышкаш даштыгаа чүнгулаашкын, тевектээри, хенгирбе сый кагары, баг кагары, сан адаары, «аскак кадай» болгаш өске-даа тыва оюннарга чон идепкейлиг киришкен. Ол хүннерде аӊчы-чем садыглаашкыны, тыва идик-хеп көрүлдези база болган. Шагаа байырлалын районга үш чыл эрттирген-даа болза, бо чылын өске чылдардан илгалдыг арткан.

Культура ажылыныӊ янзыбүрүү хевирлерин чаа ёзу-биле чорудуп эгелээн бис. Агитквартираларга, албан черлеринге, организацияларга, микрорайоннарга жанрлар аайы-биле көрүлде эрттирери чаӊчыл апарган. Темалыг кежээлер көрүлдезиниӊ соон дарый шии көрүлдезин эрттирип тур бис. Культура бажыӊнарынга болгулаан көрүлделер уран талантылыг бот-тывыныӊ артистерии илередиринге улуг дузалыг болган.

— Бо ажылдар силерге чаа чүүл болуп турар ышкажыл. Культура амыдыралында оон ыӊай кандыг чаа ажылдар барыл?

— Малчыннарга культура хандырылгазыӊ экижидер сорулга-биле комплекстиг үнүүшкүннерин кылып тур бис. Совхоз бүрүзүнде тускай хүннерин тургускан. Ол хүн культура ажылдакчылары бир ажыл-агыйныӊ хойнгу бригада төвүнге чеде бээр. Бот-тывыныӊ артистерден аӊгыда, киижи, мал эмчизи, садыгжы, баш таарар киижи, библиотекарь, чүрүк тыпттырар кижи, лектор баргаш, тус-туста ажылдарын кылыр. Агитхуудусту үндүрер, мурнакчыларны мактаар, четпестерни илередир. Ынчангаш бир хүн бир совхозтуӊ 4 хойжу бригадазын, сүт-бараан фермаларын эргил, оларга культура хандырылгазын хынаптар бис. Өске ажылдарыйже «Сеӊгилеӊ» чечен чогаал каттыжышкынныӊ идепкейлиг киржикчилерии, бирээзинче СЭКП райкомунуӊ идеология киллизиниӊ ажыллакчылары аъттаныптар. База бир чаа үүл совхозтарныӊ хойжу бригадаларын, фермаларын район төвүнде турар албан черлериниӊ, организацияларыӊ шефке алганы. Олар аӊаа баргаш, шеф ажылыдан аӊгыда, концерт көргүзүп, аӊгы-аӊгы оюн-тогланы организастап, Хүндүлел, Мактал бижиктерии, күш-ажыл дептерлерин тыпсып турар. Оон аӊгыда Мөренде кижилериӊ сонуургалдарыныӊ аайы-биле тургускан «Мөрен-кыс», «Хайыракан», Нарында «Угулза», Бай-Дагда «Салгал». Эрзинде «Сеӊгилеӊ» болгаш өскедээ клубтар, наттыжышкынар эки ажылы-биле мактадыг.

— Чедир кылдыныйн турар ажылдар барык чок ышкаш-тыр аа?

— Кандыг-даа ажылга деӊ-дескиӊ чүве кайын турар. Кылыр, шиитпирлээр ажылдар хөй. Культура одагларында баянистер, хөгжүм херекселдери база чедишпес. Үениӊ негелдезиниге дүүштүр стол, сандайлар, шиитизи-биле мебель аймаа иегеттивип турар. Совхозтар бот-тывыныгыр артистеривис идик-хеп аймаан садып бергезинден ол база шиитпирлээр айтырыг болуп артпышаан. Дээди болгаш ортумак тускай эртемниг кадрлар бисте чедишпес. Совхоз удуртукчулары дузалашпас болза, клубтарда чарыгдаар акша-төгерик бар эвес. Оон ыӊай республиканыӊ методиктиг товүнден дуза алыксап турар бис. Ынчангаш шиитпирлээр айтырыглар-ла хөй. Чедиишкиннерге даянып, четпестерии үзуткаар дээш, ам-даа бир демниг, чүрек чаӊгыс ажылдаар ужурлуг бис.

Ол хүн районуӊ төпчүткен библиотеказынга «Сеӊгилеӊ» чечен чогаал каттыжышкынныӊ кичээли болуп эрткен. Аӊаа библиотека ажылдакчылары база олурушкан. Ынчанмайн каӊчаар, «Ном — билиглериӊ үнер дөзү» болгай. Районда чогаалга сундулгларныӊ хөй кезии литературга-биле маӊаа чепсегленип оң турар. Библиотеканыӊ көскү агитация-биле дерилгезин эки. Номчулга залы улуг, чырык. Кижилерии номга хандыжышкырынче кыйгырып турар лозуӊнар, плакаттар, көргүзүг самбыралары, диаграммалар ӊараштыр бижип кылдыпган. Хөй номчукчулуг болур дээш төпчүткен библиотеканыӊ ажылдакчылары үениӊ негелдезии ёзугаар ажылдап турар.

Районнуӊ төпчүткен биб. лиотеказыныӊ улуг библиотекары Сална Чыргаловна Идам.

— Библиотекаӊарда чаа кандыг ажылдар кылдыныӊ турарыл?

— Төпчүткен библиотека системазы номчукчулар-биле бижиг харылзаалыг. Амгы үеде бир чугула ажыл националдар аразында харылзаалары болур дээрзин СЭКП ТК-ныӊ Платформазыныӊ төлевилелиниде айыткан болгай. Ынчангаш «Өске сөөк деп илгал турбас...» база «Тыва эки чаӊчылдарны аныяк-өскениге сөӊнээл» деп темалыг кежээлерни организастап эрт. тирдивис. Ол дээрге тыва аш-чемниг, оюннарлыг уттундурган эрги ырларны, кожамыктарны сагыммышаан ырлажып тургаш, хоочуннар-биле ужуражыгга кежээзин эрттиргенивис болур.

Районнуӊ саӊ-хөө киллизинге Тываныӊ улустуӊ чогаалчызы Кызыл-Эник Кудажыныӊ номнарынга тайылырлалыг, тыва чогаалга викториналыг «Чогаалчы бистиӊ-биле кады» деп кежээни эрттирдивис. Аӊаа чогаалчыныӊ ырларын күүседип, шулүктерии, чогаалдарындан үзүндүлерни номчуп турдувус. Ясли-сад коллективинге «Авыралдыг аваларга» деп кежээни, Культура бажыӊынга «Соӊгулда болгаш хоойлужудулга» деп диспутту организастадывыс. Эки чаӊчылдар болгаш кижизидилге дугайында болгаш өске-даа ажылдарга библиотекарьлар Майя Чывырал, Роза Бадыраа, Александра Саичмаа болгаш өс. келериниӊ-даа киирген үлүү улуг. Ам чогаалчы Кызыл-Эник Кудажыныӊ «Уйгу чок Улуг-Хем» деп номунуӊ мөӊгүн томузига район конференциязын эрттирер бис.

Ажылдыыста четпестер бар. Тускай эртемниг библиотекарь кадрлар чедишпес, Автобузуус шимчевес, чүге дээрге бензин чок...

Ол үеде биске районда көжер библиотеканыӊ ажыл. дакчызы Зинанда Самбуу каттыжып келди. Ол мөөн мурнунда чылдарда «Тываныӊ аныяктары» солуунун «Дамырак» чечен чогаал каттыжышкынныӊ идепкейлиг киржикчилериниӊ бирээзи турган. Ынчан оон шулүктерин Зинанда Хүреӊ-Шар деп ат-биле парлап турган. Ол шулүк бижиирин ам-даа уламчылавышаан «Сеӊгилеӊниӊ» киржикчизи. Ол бодунуӊ ажылынга хамаарыштыр мээӊ сонуургаан айтырыымга мынча диди:

— Көжер библиотека дээрге суурга бүгү организацияларны, совхозка баргынымда сүт-бараан фермаларын, малчын бригада төптерин кезиир, ол черлерге чаа номнарны чедирери, сонуургадыры болур. Ажылымныӊ кол угланыышкыны кижилерниӊ номче сонуургалыын хаара тудары, сонуургаан айтырыгларыныӊ аайы-биле номнарны тып бээри.

Чурттуӊ социал-экономиктиг хөгжүлдезин, чонуӊ чаагай чоруунуӊ экижээнин, партияныӊ, совет чазактыӊ өндүр улуг сорулгаларын чонга чедир тайылбырлаар, суртаалдаар ажылды районнуӊ Культура бажыӊы чоруп келген. Культура одагларыныӊ арын-шырайы бот-тывыныгыр уран чогаалдыга болур. Тоогүлүг болуушкуннарга тураскаатказын кежээлер кончуг солун кылдыр эртип келген. Чоокта чаа «Сценэда чүгле кыргаавалар, кырган-ачалар» деп концерт хемчегларии культура килдизиниӊ эргелекчизи албайы келгеш, бичии чаштарны уран чүүл, хөгжүм эртемнериниӊ чажыттары-биле таныштырып турар.

Ондар ОХЕМЧИКТИӊ тырттырган чуруктары.

ЧУРУКТАРДА: Тыва АССР-ниӊ культуразыныӊ алдарлыг ажылдакчызы, районнуӊ Культура бажыӊныӊ чуруктучузу Бригад Дүнчур, төпчүткен библиотеканыӊ ажылдакчылары Зинанда Самбуу, Майя Чывырал оларныӊ чугаалажыр айтырыглары-ла хөй.

Эрзинде ургларныӊ музыка школазыныӊ башкызы Раиса Кандан хөй-ниити ажылынга идепкейлиг киржип, бичии чаштарны уран чүүл, хөгжүм эртемнериниӊ чажыттары-биле таныштырып турар.

Ондар ОХЕМЧИКТИӊ тырттырган чуруктары.

Ушу федерациязы

БОТ-ОРУЛГА-ЧАРЫЛГАЖЕ КИРГЕН

Тывада спортчу федерациялар боттарыныӊ кылып чоруткан ажылыныӊ дугайында отчёттарны берип турар. Бо удаада Ушу федерациязыныӊ президиум кежигүннери бир чылдыӊ иштинде кылып чоруткан ажылыныӊ болгаш мурнунда канчаар сорулгалар турарыныӊ дугайында отчёттарын берген.

Бо федерация республикада эң-не аныяк. Ол тургустунгандан бээр үчүле бир чыл чаа ажыл чоруур. Бир чылдыӊ дургузунда кылып чорутнан ажылы дыка улуг деп демдеглеп каары артык эвес. Ол бүгүнү дараазында харысалгалыг эштериӊ доӊчу тайылбырларындан билип ап болур.

Августа Уржанай — кол бухгалтер. — Алды айныӊ дургузунда агар санче кирген акшаныӊ чарыгдалын болгаш ажыглалын чугаалаан. Алды ай иштинде 36934 рубль агар санче кирген. Оорган чарыгдааны 25640 рубль болган. Оон иштиндеги эмчилер тударынга 2718 рубль үнген. Ушу федерациязыныӊ кежигүннери 68 кижи. А херек кырында ушу өөренип турар 2430 кижи бар. Олардан кежигүнге киреринииӊ дадывыр төлевирии чедир хавырып албайы турар. Ол чүгле спорт инструкторларыныӊ бурузу-биле болуп турарын кол бухгалтер хомудал чугаалаан. Махачкала хоорайга үш эзлчег-биле инструкторларны өөреткен. Аӊаа база хөй акшаны чарыгдаан. Оон аӊгыда дыка хөй кижилер республикадан дашкаар маргылдааларга киришкен. Эмчилерни база өөреткен. Инструкторлар журналдарын четче долдурбас, чамдык черлерде улустуӊ кээп турганын демдеглеп тура, кежигүн дадывырын болгаш өөредилгениӊ өртээн төлээр черлерни долдурбайн турар. Районнарда турар инструкторлар өөредилге акшазын өйүнде эккелбес. Моон мурнунда дугуржуп алганывыс ёзугаар алыр чүве болза, айныӊ 27-де эккээр турган. Ам шуут график барымдаалавас болгаш. Чүгле Сеӊги Сояң ол үезинде дужаан турар. Өске инструкторлар оон үлегер алыры изенчиг.

Олег Амзаар — садыг цегииӊ удуртукчузу.

— Бистиӊ кол сорулгавыс —орулганы кайыын киирип алыры. Өөредилгеже күзелдиг кижилерни хаара тудар. Олардан киреринии дадывырын болгаш өөредилгениӊ өртээн алыры-биле тускай хемчегни алыр. Боттарывыс эки ажылдаар болзувусса, долузу-биле хандыртыныӊ шылаар бис. Кандыг-бир ниӊи идея киирип келип чүве болза, ону база өөренип көөр. Оон ыӊай бистиӊ планнап турарывыс-биле алыр болза «7 г» бөлүкке талантылыг оолдар, кыстарны хаара тудар. Аӊаа сыгыт, хөөмей, каргыраа болгаш тыва хөгжүмге өөредири-биле күзелдиг кижилерни эвилелдээр. Сыгыртып билбес кижини сыгыртып өөредип каарга, кайы хире өөрүнүг болбас деп. Боттарывыс баш миниил ажылдаар болзувусса, хөй орулганы киирип алыр болгаш ушу федерациязын бут кырынга тургузуп ал болур бис.

Светлана Оюн — дааранылга цегииӊ удуртукчузу.

— Мындаа болуп эрткен маргылдаадан көрген боор силер. Спортчуларныӊ формалары кандыг-дыр. Ону чүгле даараар кайыын киирип алыры. Өөредилгеже күзелдиг кижилерни хаара тудар. Олардан киреринии дадывырын болгаш өөредилгениӊ өртээн алыры-биле тускай хемчегни алыр. Боттарывыс эки ажылдаар болзувусса, долузу-биле хандыртыныӊ шылаар бис. Кандыг-бир ниӊи идея киирип келип чүве болза, ону база өөренип көөр. Оон ыӊай бистиӊ планнап турарывыс-биле алыр болза «7 г» бөлүкке талантылыг оолдар, кыстарны хаара тудар. Аӊаа сыгыт, хөөмей, каргыраа болгаш тыва хөгжүмге өөредири-биле күзелдиг кижилерни эвилелдээр. Сыгыртып билбес кижини сыгыртып өөредип каарга, кайы хире өөрүнүг болбас деп. Боттарывыс баш миниил ажылдаар болзувусса, хөй орулганы киирип алыр болгаш ушу федерациязын бут кырынга тургузуп ал болур бис.

Светлана Оюн — дааранылга цегииӊ удуртукчузу.

— Мындаа болуп эрткен маргылдаадан көрген боор силер. Спортчуларныӊ формалары кандыг-дыр. Ону чүгле даараар кайыын киирип алыры. Өөредилгеже күзелдиг кижилерни хаара тудар. Олардан киреринии дадывырын болгаш өөредилгениӊ өртээн алыры-биле тускай хемчегни алыр. Боттарывыс эки ажылдаар болзувусса, долузу-биле хандыртыныӊ шылаар бис. Кандыг-бир ниӊи идея киирип келип чүве болза, ону база өөренип көөр. Оон ыӊай бистиӊ планнап турарывыс-биле алыр болза «7 г» бөлүкке талантылыг оолдар, кыстарны хаара тудар. Аӊаа сыгыт, хөөмей, каргыраа болгаш тыва хөгжүмге өөредири-биле күзелдиг кижилерни эвилелдээр. Сыгыртып билбес кижини сыгыртып өөредип каарга, кайы хире өөрүнүг болбас деп. Боттарывыс баш миниил ажылдаар болзувусса, хөй орулганы киирип алыр болгаш ушу федерациязын бут кырынга тургузуп ал болур бис.

Олег Монгуш — сентелгетудуг участогулуӊ удуртукчузу.

— Бистер, тудугжулар баштай Кызылда бо сут суургазын кылып алыры-биле долгандыр херимизэш, канчаар эгелээрин сүмележип көрдувус. Дыка-ла берге чүве болду. Тудуп каан чүвени эде кылырының орнукка, ховуга бажың тутқан болзувусса, шагда-ла кылып каапкан бис. Ам аӊаа улуг ирап база херек. Иштинче тудуг материалдары киирип алыр дээрге эпчок, ишти тар. Соңгалардан киирерде ирап херек апарган. Ону хөлезилеп алыр акша база чок. Суургага чыыпшыр тудуг кылырынга барык чүс мүң хире акша херек. Чогум оон чаныңга тудуг кылырын биске чопшээредги берген. Баштай суургаңы тутқаш, оон соонда чаныңга тудугну кылып эгелээр бис. Ам тускай бригада база херек апарган. Ону дилеп тывары-биле ажыл чоруп турар. Чоокку чылдарда ол тудугну кылып алыр болзувусса, оон соонда чонга садары-биле тудуг материалдарын кылып болурунуӊ аргалары бар. Биртээ, бистиӊ федерациявыс бот-орулга-чарылгалыг болганда, киижи бүрүзү баш-биле бодаар, кажыалгалыг болурун санаар херек. Тудугбиле дыка хөйңү кылып ап болур бис.

Владимир Орус-оол — Ушу федерациязыныӊ даргазы.

— Бистер бир чыл иштинде канчаар ажылдаанывысты түӊнеп тур бис. Бистиӊ орулгавыс чүгле дадывыр төлевиринден кирер ужурлуг дээр болза канчап-даа таарышпас. Орулганы бистер боттарывыс ажылдап алыр ужурлуг бис. Моон соңгаар ушуныӊ сайзыралы бистиӊ ажылывыстан хамаарыжыр. Эки ажылдаар болзувусса— сайзыраар, багай ажылдаар болзувусса — сандараар. Ам-даа хөңүтүп чадап тур бис. Чамдык инструкторлар ам-даа чедир ажылдавайн турар. Өөренип чоруурунуӊ мурнунда орнунга ажылдаар кижини арттырып каар ужурлуг. Бисте ам инструкторлар хөй. Багай ажылдаан кижилерии солуп болур бис. Өөредип алган улузувус четчир. Ол дугайында боданза эки боор. Дааранылга цеги бодунуӊ хүлээлгезин күүседип турар-даа болза, ам-даа кылыр ажылдар хөй. Бистер чүгле форма даараарынга өйлешпейн, тыва национал часкы, чайгы тоннар, костюмнер, борттер, идиктерии кылып турар кылдыр өөренир, чонуӊ негелдезин хандырарын чедип алыр херек. Оон аӊгыда, бичии уруглар хептерии даараары чугула. Ол ышкаш фотокино студиянын черии дерип эгелээн. Ону Эдуард Содунам удуртуп турар. Олар ам удаазас септелгезин дооскаш, ажылдап кирер. Бисте «Судал» деп кадыкшылга төвү ажылдап турар. Ында дөрт эмчи хаара туттуунан. Оларны будурулге черлеринде быжыглаан бис. Чоннуӊ кадыы дээш олар ажылдап турар. Тибет эмнээшкинии чорударын олар өөренип эгелээн. «7 г»деп культура төвү бар болгай. Аӊаа тыва хөгжүмүӊ сайзырадыр. Сыгыт, хөөмей, каргырааны киижи бүрүзүнге өөредири-биле бөлүмнерии ажыдары чугула. Моөң мурнунда ушу маргылдаазын эрттиреред, билет сатпайн турган бис. Киреринии биледин садар болзувусса, оон орулга база кирер болгай. Мынчап кээривиске бот-орулга-чарылгага ажылдаары биске-даа, чонга-даа ажыктыг.

Ушу федерациязыныӊ кылып турар ажылдары хөй. Оларныӊ боттарыныӊ транспорту база бар. Техниканы чедир ажыглавайн турар. Оон орулганы киирип ап болур. Бо чылдың календарь планында дыка хөй түүлдер көрдүнген. Июнь айныӊ тоңчүзүнде кыдат спортчулар келир. Олар июль бирээден эгелеп, 100 кижини он ай иштинде ушуга өөредир. Аӊаа дөрт бөлүк турар. Саян артындан 50 кижи келгеш, кыдаттарныӊ удуртулгазы-биле бир айныӊ курузун өөренир. Ол ышкаш хөй-хөй инструкторларны Махачкалага өөредир. Ону дооскаш, тускай дипломнарны хөлга алыр. Бир эвес эки доозар болза, ёдьяныӊ шынзылгазын база тыпсыр. Ынчап кээрде бистиӊ республикада ушу өөредир кижиниӊ саны чүс чедер. Өөреникчилери үш муң четкен.

Бо бүгү сан-түүнү алгаш көөрге, Ушу федерациязы дыка хөй ажылдарны кылып чорудуп турар. Ам оларныӊ агар санында 29006 рубль бар. Бот-орулга-чарылгаже ажылдап киргеш бир чыл хире болуп турар бо федерация ушуну хөгжүдер талазы-биле дыка хөй ажылдарны кылган. Аныяктарны ушу спортунче хаара тудар ажылдарны чорудуп турары өөрүнчүг. Ол дугайында санал берген эш-өөрлер хөйүү чугаалааннар.

Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.
ЧУРУКТАРДА: ушуныӊ аргаларын көргүзүп турары.

Валерий ЯРОВИКОВТУӊ фотолары.

ТЫВА

АПРЕЛЬ 17
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Мультфильмнер. 9.05 А. Гельман — «Бүгүде-биле кады часкаан». Фильм-шии. 11.00 «Ол болган... болган...» 11.25 Уругларга шагы. 12.35 Коллаж. 12.30 — 13.00 «Ye». 15.45 Уругларга фильм. «Трясогузканыӊ» армизы». 17.05 «Камбозикага чечен-тер». Киноочерк. Чурттуӊ бөгүнгү байдалының дугайында. 17.35 Мультфильм. 17.45 «Экии, музыка!». 18.30 «Ye». 19.00 Бразил архитектор база хөй-ниитиниӊ ажылдакчызы Оскар Нимейер дугайында телефильм. 19.45 Орус ырларны Т. Петрова ырлаар. 20.00 Эртемтайылбырлыг фильм. Байкал халдуң дугайында. 1-ги фильм. 21.00 «Ye». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «Ортулук». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы 22.45 А. Бардина (7 хылдыг титара) ойнаар. 23.00 Бут бомбуу. ССРЭ кубогу. «Динамо» (Киев) — ЦСКА. 00.50 Даштыкыныӊ орус культуразы. О. Целков чуруктучуӊуң мастерскаязында. 01.20 БАЛКЭ-ниӊ XXI съездизиниӊ хүн демдегледи. 01.50 —02.15 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Физика. 11 класс. Электри энергизыӊ бүдүреви болгаш дамчыдары. 9.05 Француз дыл. 1-ги чылы. 10.05 Француз дыл. 2-ги чылы. 10.35 Бойдус эртеми. 2 класс. Аӊнар часты канчаар уткуп алыры. 10.55 Уруг-биле харылзаажырыныӊ школазы. 11.25 «Экранда—«01» албан черии». 11.55 Хоккей. Делегей чемпионады. Швеция биле Финляндияныӊ шилиндек командалары. 13.15 Ритмиг гимнастика. 13.45— 15.00 «Эрткен үени эгидер». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 17.00 Стол теннизи. Европа чемпионады. Чапсарда — Кино курлавыры.

КЫЗЫЛДАН

18.30 «Азия төвү». Программада: Медээлер. «Апрель 22-де — катап соңгулдалар». «Соцкультамыдырал объектилерии — хуусаазында дужаар». «Час-90». «Кезэмче хрониказы». 19.00 «Көдээ амыдырал». «Бот-орулга-чарылгага болгаш аренда керээзи». «Часкы хүн— чылды чемгерер». 20.00 Медээлер. 20.05 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.15 «Тамчыктыг улуһар, чаштар!». 20.30 Хоккей. Делегей чемпионады. ГФР биле ССРЭ-ниӊ шилиндек командалары. 22.30—00.35 ССРЭ-ниӊ Дээди Соведииӊ сессиязында.

УШКУ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Ye». 19.00 Концерт. 20.05 «Бо дээрге шыдыраа оюну эвес-тир, бо дээрге...». 20.15—20.30 «Тамчыктыг удуһар, чаштар!»

КИНО

АПРЕЛЬ 17-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Дежа вю» 9.30, 11.50, 14.20, 16.50, 19.20, **Көрүлде залыӊга: «Шактилер»** (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 18.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Бичии ылбычи» 9.00, 13.10, **«Али-Бабаныӊ болгаш 40 дээрбечилериниӊ ужуралдары»** (2 сериялыг) 10.30, 14.40, **«Ынакшыл, мээӊ ынакшылым»** 17.20, 19.10, 21.00 (узатнан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Хон-Гильдон» 14.00, 17.40, **«Көррола кудумчуда бажыӊ»** 15.50, 19.30 (узатнан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Кандагар чанынга каӊгалганнар» 15.00, 18.40, 20.20, **«Даштагы сагыш-сеткил»** 16.40 шактарда.

Сад ажыл-агыйлыгларыӊ № 11 «Пилот» эштежилгезиниӊ отчёттуг хуралы бо чылдыӊ апрель 29-та хүндүскүүнүң 12 шакта эштежилгениӊ девискээринге, ында Вишневая кудумчуунуӊ № 18 бажыӊга болур. Эштежилгениӊ бүгү кежигүннерии хуралга келирин чарлап турар.

«Кызыл» аалчылар бажыӊынга дараазында ажылдакчылар негеттинип турар: слесарь-сантехниктер (бригада аргазын ёзугаар ажылдаар), электрик, девискээр болгаш өрээлдер аштакчылары, дежурный швейцарлар (эр кижи, пенсионериндаа хүлээп ап болур).

Аалчылар бажыӊының адреси: **Кызыл хоорай, Октябрьская кудумчузу, бажыӊ № 13.**

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ ораламчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ ораламчылары — 3-45-93. Киллистер: ◆ партииӊи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа киллизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солуп келбейн баргында — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга амазы
Тиражы 28000 ака.

Тыва АССР-ниӊ Ном үндурер чер. полиграфия болгаш ном садыныӊ херектериниӊ талазы-биле күрүне комитединиӊ типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажыӊ № 1.

Чагыг № 403. ТС—00152.

Индекс 54241

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чуртталарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл
апрель
18
среда
№ 90 (14290)
1925 чылда үндезилеттингеш
Өртээ 3 чеп.

Фотоинформация

ЭКИ БҮДҮЖҮ-БИЛЕ

Бай-Тайга районда чоннуң амыдырал хандырылга бүдүүлге эргелелиниң эп-найыралдыг коллективи бо чылдың эрткен кварталында шалыпчы ажылдап, чонга ачы-дуза чедирериниң ниити хемчээлин 105,5 хуу күүсеткен. Бай-Тал, Ээр-Хавак, Кара-Хөл суурларда чагыглар хүлээп алыр комплекстиг пунктулар бердинген планнарын ажыргап. Идик даараар, радиоаппаратуралар, нарын техника, хеп септээр мастерлерниң ажыл-ижи база мактал-дыг болган.

Коллектив колдуунда-ла аныяктардан тургустуунган. Сагылга-чурумнуг, онаашкан ажылынга бердинген, мергежилиниң хыын чоорту тыва берген аныяк кыстар ында хөй. Оларның бирээзинге дааранылга цегинде хеп септээр мастер Роза Дамдын-Сүрүновна Хертекти хамаарыштырып болур.

Бо аныяк кыс ортумак школаны дооскан соонда аңаа ажылдап киргеш, эптиг-ээлдээ, эки бүдүжү-биле эш-өөрүңүң хүндүткелин чаалап ап шыдаан.

— Уран кыс удазынга ораашпас дээн сөстерни бистиң Розавыска хамаарыштырып болур. Эрткен үш айның планныг даалгазын 112,5 хуу күүсеткен — деп, эргелелдиң начальниги, хоочун коммунист Бүлүүң Дойнуровна Хеймер-оол ону мактаар.

ЧУРУКТА: Р. Д-С. Хертек ажыл үезинде.

ОНУ МАКТААР. ЧҮГЕ?

В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинаттың арыглал фабриказының бөдүүн рудадан даг-дүгү арыглаар цеги эки ажылдап, ай, квартал планнарын доктаамал ажыр күүседип келген. Хөй националдыг, быкыг эп-найыралдыг коллективтиң ажылчыннары болгаш инженер-техниктиг ажылдакчылары чүгле эрткен март айда безин планнаанындан ажыр 1210,7 тонна сорттуг даг-дүгүн бүдүргеп. Цехтиң хөй каттарында салдынган диринейнип хөделип турар конвейерлер, дериг-механизмнериниң деп-дески ажылдаарын электриктер дүн, хүн чок хайгаарап турар. Оларның аразында ажыл-херээниң ёзулуг мастерлери хөй. Бирээзинге Геннадий Сургуул-оолович Монгуш хамааржыр.

Бо аныяк оол 6 чыл мурнунда комбинаттың чанында өөредилге комбинадынга түр курс дооскаш, коллективинге ижигип, нарын мергежилди шиңгээдип ап шыдаан. Ооң ажылы берге болгаш харыысалгалыг. Моторларда, янзы-бүрү электри удазыннарында бичии-ле үрелиишкинер болганын эңдевес. Шалыпшын тудуп, солуур, септээрин ыяк билир. Ынчангаш ону эш-өөрү хүндүлээр болгаш мактаар.

(Бистиң корр.).

ЧУРУКТА: Г. С. Монгуш ажылчын туружуида.

Чылбак-оол КАРА-САЛДЫҢ фотолары.

Доктаал күүселдезин хынап тур бис

МАЛЧЫННАРЖЕ КИЧЭЭНГЕЙ

Малчыннарның социал амыдыралын үндезинибиле экижидер соруга-биле Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели, профоблчөвүлел эрткен чылдың декабрь 22-де тускай доктаалды хүлээп алган. Ооң күүселдезин «Шын» солун контрольга алган болгаш аңаа хамаарышкан материалдарны доктаамал чырыдар. Бай-Тайга районда «Бай-Тал» совхозтуң директору Ч. Х. ХЕРТЕККЕ бистиң корреспондентивис ужурашкаш, дараазында интервьюну алган:

— Мал ажылында чеже кижи барыл, оларның амыдырал-чуртталга байдалдарыгга хамаарыштыр үүнү чугаалап болур силер?

— Ажыл-агыйда ниити 82 коданда 21624 малды 164 кижи ажаап хайгаарап турар. Малдың төлү немежип арбыдаанындан аңаа ажылдаар кижилер улам көвүдээр. Районда өске совхозтарга бодаарга, бисте байдал чүгээр. 54 кыштагда чурттаалга бажыңнары, 17 чүнар-бажың бар. Электри чырыын 29 кыштагда кирген. Кадыр-берт, ыракузак черлерде чурттап орар малчыннарны электри шимчедикчизи, аңаа хереглээр кывар-чаар материалдар-биле хандырган. Оларның өглерин чаартыр хемчеглерин алган. Эрткен чылын Шөйоол Данар-оолга, Раиса Бегзиге, Далай Мылдыкка бүрүн чүмнээн өглерни, а дөрт малчынга чаа өг ыяштарын кидистери-биле халаска берген. Бо чылын 10 өгнүң ыяжын септээр, шыгыларын чаартыры көрдүнген. Совхозта чазаныкчы Кызыл-оол Иргит ийи оглубиле ол ажылды кылырын хүлээнген. Суугу, хоолайлар кылдыртыр дээш чагыгны Кызылче кирген бис. Бо чылын кыштагларга 6 бажыңны, 10 чүнар-бажыңны кылыр. Мешкен-Хөл бригадазының девискээринде 37 километр черге чагыларыны тургузуп, электри удазыннарын шеер керээ чардынган. Аңаа чарыгдаар акша-хөреңги бар. Тыва АССР-ниң улус депутадынга мени депшидип тура, соңгукчуларның чагыы база ындыг чүве.

— Чурунай Хирес-оолович, малчыннаар күзелин илереткен аныяктарга совхозтан деткимче кандыг болурул? Ажылдаар арга-шинээзин чидирген, пенсияже үнген малчыннарга совхоз төвүнден бажыңнарны оочур чокка бээрин доктаалда айыткан болгай. Бо талазы-биле үүнү чугаалап болур силер?

— Аныяктарны бүгү талазы-биле деткиир, өглерни халас дерип бээр. Оон аңгыда, саап ижер инекти, мал кылыр өшкү-хойну өртээн узун хуусаада эгидери-биле чегдирип болур. Аныяктарны мал ажылынга өөредир дуржулгалыг дагдыныкчыга немелде төлевирни, ол ышкаш малчыннап эгелээн оолга, азы кыска ай санында 100 рубль чедир стипенцияны кадрлар белеткээр фондудан үнүп бээр. Келир үеде сууриуң бир талазынга Малчын аттыг кудумчу турар. Ында ам баштайгы бажыңнар турупкан. Пенсияже үнген Даржаа Иргит, хөй уруглуг Далай Мылдыкка бажыңнарны бердивис. Чүгле бо чылын безин ол кудумчуга ийи аал ишти чурттаар дөрт бажыңны тудар. Аңаа мал-маган, хаван, дагаа тудар кажааларны немей кылыр.

— Ажыл төлевирииң, коданга мал тударының норма-чижээн эде көөр дугайында айтыышкыннарны, сүмелерни канчаар боттандырып эгеледиңер?

— Коллективтиг керээ ёзугаар ажыл стажын район коэфициентизин барымдаалап төлээри тодаргай айыткан. Ол ышкаш шээр мал кадарчылары чыл дургузунда малының баш саның менди камгалап алганда, ийи айның ортумак шалыңын төлеп бээрин ниити оруглавыстың шаа-биле боттандырар апаар бис. Шээр малды ажаап, кадарарының норма-чижээниң дугайында тайылбырны апрель 4-те «Шын» солундан бистиң экономистеривис, бухгалтерлеривис номчуп танышкаш, бистиң байдалывыска хамаарыштыр өөренип көрүп, чоорту ажыглаарын сүмелешкен. Малды чайгы үеде семирткеңи, хөй продукцияны бүдүргени дээш ажыл төлевирин улгаттырарын чедип алыр. Анай, хурагандан аңгыда, өске малды деңзилеп шыдавайн турарывысты шүгүмчүлекчи ёзу-биле айтыр апаар. Малды деңзилевейн, дашындан чижек-биле көрүп, немелде деңзи төлээри болдунмас. База бир айтырыг бар. Чүл дээрге, солуннардан номчуп олурарга, чамдык ажыл-агыйларда, ылаңгыя Таңды районнуң ажылагыйлары малчыннардан аът тудуп турары дээш хөй акша тыртып турар. Ол шын эвес. Чылгыга ажыглап чок турган малды кадарчы хүлээп алгаш чаажыктырар, тергелеп, шанактаар, чүүк чүдүреринге өөредири совхозка ажыктыг. Ону ажаап каракгаарын малчын харыылаар. Чидирипкенде доктаатказ өртээн төледир апаар. Хөлезинин төледири, техниканың элендизиниң төлевири-биле дөмей. А бистиң совхозувуста аътты ажыглаан дээш төлевир тыртпайн турар.

— Малчыннарның хандырылгазын экижидериниче утланган хемчеглер база барла ыйнаан?

— Үнүүшкүннерин организастап турар. Эмнелге ажылдакчылары малчыннарның кадыкшыл байдалын хынаар, а агиткультбригадаларның бот-тывынгыр артистери концерт болгаш өске-даа хемчеглерни чорударлар. Садыг хандырылгазында четпестер бар. Автомагазиннер бензин чогуйга сылдаглаашаа, малчын коданнарны чедир эргивейн баар. Чамдык бараанарны эът, саржаг орнунга садар дээш малчыннарга бербес. Чайын малчыннар ырак тайгаларже, кошкенде, шаанда-дег дерги садыын организастаары чугула. Боо-моңгу чогундан чайлаглаашкын үезинде араатан аңнарга мал хаая эвес таваржыр. Бо айтырыгны удаа-дараа көдүрүп келген. Ону өөренип көргеш, республиканың Иштики херектер министерствозу-биле дугурушкаш, бооларны совхозтарга садарын хереглекчилер ниитилелиннге дааскаңын эрткен чылгы доктаалда тодаргай айыткан. Ооң дарый күүсеттинерин манап турар бис. Малчыннарның тускай хептерин, камгалал херекселдерин доктааттынган хуусаа ёзугаар бригадирлер малчыннарга үлеп берип турар.

— «Кадыкшыл» программазының негелделеринге дүүштүр малчыннарны шөлээледир, уруг-дарыгны ясли-садтарга хаара тударын, аржааннар, курорттар, дыштанылга бажыңнарынче чорудар талазы-биле айтырыглар канчаар шиитпирлеттинип турарыл?

— Совхоз төвүнде уруглар садында 25 оруннарны малчыннарның 1 хар 6 айлыындан, школа назыны четкиже чедир назылыг уруглар-ларына хостаан. Оларның хондур-хүнзедир доктаамал турарын чурумчуткан. Мал оолдаашкыны болгаш өскедаа чай чок бачым үеде немелде садикти база ажыдар. А шөлээни чөп ажыглаар талазы-биле шөлээ графигин дирекция, профэвилел комитеди тургузар. Бистиң девискээривисте Шивилиг аржаанында 50 муң рубль өртектиг, 24 орунныг пансионадывыска 140 кижини ээлчег вайы-биле дыштандырар. Өртек-хөлезини шупту чиигелделиг. Бүгү байдал ында таарымчалыг. Маңаа немеп каар чүве Шындазының родоннуг аржаанының чанында ийи чаа өгнү тигер. Аңаа база малчыннар дыштаныр. Профэвилелдерниң путёвказы-биле «Чедер», «Үш-Белдир» болгаш республикадан дашкаар курорттарже 17 кижини чорударын планнаан.

Александр ХЕРТЕК бесе-далашкан.

Апрель 21 — субботник хүнү

БИР ДЕМ-БИЛЕ

Бай-Тайга районнуң ажыл-ишчилери В. И. Ленииниң төрүттүнген хүнүнден бээр 120 чыл оюнга алдар болдурган субботникче бир демнит үнер.

Олар субботникке киришкеш, ажылдап алган акша-хөреңгизин районнуң социал айтырыгларын шиитпирлээрине болгаш ургларның В. И. Ленин аттыг тайбың фондузунга ажыглаар.

Коммунистиг субботникти эрттирерин удуртуп-башкарары-биле 9 кижи составтыг штабты тургускан. Штаб кежигүннери районнуң албан черлерин болгаш организацияларын тус-туста хуваажып алган. Олар белеткел ажылын чорудуп эгелей берген.

Ол хүн районга эртер субботникке 6150 кижи ажылдаар. Ынчан күш-ажылчы коллективтер 6100 акшаны ажылдап алыр, ону үстүнде айыткан түүлдерге чарыгдаар.

Субботник хүнүнде районнуң беш совхозунуң ажыл-ишчилери боттарының туруштарын эзелептер. Ниитизи-биле оларның кылыр ажылдарының хемчээли мындыг: шөлдерге 30 тонна өдек төктүнер, 800 өшкүнү кыргыыр, 100 дөс ыяшты олуртур, 1200 мал кирер кажаанын көрженин контарар, сарайлар болгаш көвүргүлер септелгезин чорудар.

Субботникке белеткел ажылдары «Кара-Хөл» совхозта багай эвес. Ол хүн совхозка 297 кижи ажылдап хүнзээр. Олар «Алаш» стадионун, 6 көвүргүнү септээр. Хөрээжен малчыннар аалдарынга мал-маганын кадарар, каракгаар, чемгерер.

Ол хүн бүдүрген ажылындан кирген акшаны кара-хөлчүлер кадык камгалал фондузунче шилчидер деп шиитпирлээн.

Север ОЧУР.
Районда субботник штабының кежигүнү.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында

Апрель 16-да Дээди Советтиң палаталары тус-тузунда хуралдаан-даа болза, ук хуралдарга чаңгыс аай айтырыгны чугаалашкан: күрүне, аренда, кооператив, хөй-ниити болгаш өске-даа бүдүрүлгелерден, каттыжыышкыннардан болгаш организациялардан тыртар үндүрүг дугайында ССРЭ хоойлузунуң төлевилелин баштайгы иомчулгага сайгарып чугаалажыры.

Хоойлу төлевилелин кайыдаа палатаның хуралынга кончуг кичээнгейлиг чугаалашкан. Чүге дээрге бүдүрүкчүлериниң болгаш хереглекчилериниң эрге-ажыктарының дугайында тодаргай айтырыг шиитпирлеттинип турар болгай. Бир эвес продукция бүдүрүп турар коллективтерге эмин эрттир улуг үндүрүг оваар кылдыр доктааттына бээр болза, улус ажыл-агыйының элээп хөй адырлары каражага таваржып, ыидыг продукцияны бүдүрбестей бээр. Ооң уламындан чоннуң хереглел бараанарының чамдык хевирлери чедишпестеп, чуртка берге байдал тургустунуп кээр. А бир эвес үндүрүгүүң нормазы кудулай озор болза, улуг социал айтырыгларны шиитпирлээрине херектиг акша-хөреңги күрүнеге чедишпестей бээр.

Чазак-биле кады төлевилелди ажылдап кадыл турган комитеттер болгаш комиссиялар бүдүрүлгелериниң арыг - орулгаларының 55 хуузун үндүрүгге тыртып алыр деп саналды төлевилелде кирген. Бо саналга хамаарыштыр чидиг дискуссия кайы-даа хуралга эгелээн. Чамдык депутаттар кирип келген төлевилелди деткээн, бир чамдыктары үндүрүгүүң нормазын 35 хуудан ажырбас деп саналды киирген. А бир чамдыктары уи норманы ооң-даа эвээжеткеш, күрүне онучуунуң чамдык кезинга хуу кижилерге садар деп саналды киирип турган.

Төлевилелди чугаалажыры дараазында хуралга үргүлчүлээн.

(СЭТА).

БАЛКЭ-НИҢ СЪЕЗДИЗИНДЕ

СЭКП ТК-га болгаш чурттуң коммунистерниге БАЛКЭ-ниң XXI съездизиниң кыйгырыын хүлээп алырынга хамаарыштыр барык үш хүн дургузунда үргүлчүлээн чугаалажып көрүшкүн БАЛКЭ-ниң XXI съездизиниң апрель 16-ның эртенги хуралынга доозулган.

«Принципиалдыг үндезинге сырый каттыжышкын дээш» деп СЭКП ТК-ның ажык чагаазының чамдык чүүлдериниге хамаарыштыр сагыш-сеткил дүвүрээшкинин документиде илергейлээн. Комсомол съездизиниң делегаттарының бодалын ёзугаар алырга, ук чагаа болза, партияда дискуссияны кошкадырының оралдажышкыны, съезд мурнунда дискуссия калбарган үеде көстүп келген ол чагаа СЭКП ТК-ның Платформазында айыткан бодалдардан ылгалдыг бодалдарны консерватив-тиг күштериң базарынга ажыглаттынган туруп болур. СЭКП-те кандыг-бир өске платформаны деткээн коммунистерге хамаарыштыр организастыг хемчеглерни алырындан, партияның стратегтиг угланышкынын СЭКП-ниң съездизи тодаргайлагыже чедир фракцияларны организастап тургузарындан дискуссияны чогумчалыг хөгжүдериниң эрге-ажыынга дүүштүр ойталап дадагалзаарынче съезд кыйгырган.

Ол кыйгырыны чугаалажып көөрүнүң дискуссиязынга СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, СЭКП ТК-ның секретары В. А. Медведев киришкен.

БАЛКЭ-ниң XXI съездизиниң декларациязының төлевилелин съездиге чугаалажып көөрү-биле киирген. БАЛКЭ ТК-ның бирги секретары В. И. Мироненко бо айтырыг талазы-биле чүве чугаалаан болгаш ук документиниң үндезин чугула ужур-дузазын демдеглээн.

Комсомол болза, ниитилелполитикгиг организация болуп артып турар болгаш кижиниң хостуг хөгжүүрүнге байдалдарны хандырары, кижиниң чогаадыкчы күчүзүн ажыдары, аныяктарның эрге-ажыктарын болгаш эргелерни камгалаары база боттандырары, демократтыг, буянныг, социалистиг ниитилелди тургузары, ёзулуг федеративтиг эрге-хоойлуг, демократтыг күрүнениң байдалынче чүртүү шилчидери, ук шилчиишкинни күчүлээшкин чонга, парламент аргазы-биле боттандырары комсомолдуң алыс эчис сорулгалары болуп турар.

Төлевиледи делегаттар чугаалажып көөрде, ооң идей-теоретиктиг үндезинин тодаргайларынче кичээнгейни угландырган. Съездиниң кол документилеринде хүлээп алдынмаанда аныяктар эвилелиниң чаа адыныың дугайында айтырыгны чугаалажып көргеш, конференциялыг киржикчилери хөгжүлдениң амгы үе-чадалында кажарма социализминиң дугайында үндезини чон бадытказшынардан үүнүнүп алыры, чаа политиктиг бодаанышыны чогаадыкчы хөгжүлериниң кол чүүл болур деп демдеглээн.

СЭКП-ниң XXVIII съездизинге чедер партияның арыг болгаштары, ооң хүрээлениң революсчу чаартылганың принциптеринге үзүмү сырый каттыштырары көнүүр чугула.

Конференцияга СЭКП ТК-ниң идеология киллизиниң эргелекчизи А. С. Капто илеткел кылган.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинде

ТУРАСКААЛ ТУРГУЗАРЫ-БИЛЕ

30-40 чылдарда болгаш 50 чылдарның эгезинде кижиге чүдүүр чоруктуң уржуундан болган репрессияларга таварышканнарга хамаарыштыр чөптүг чоруктуң тургузары-биле болгаш эки тура «Мемориал» ниитилелиниң саналын барымдаалаашаа, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели апрель эгезинде хүлээп алган доктаалынга репрессияга таварышканнарга тураскаалды Кызылга тургузар дугайында шиитпирин үндүрген.

Кызыл хоорайга тураскаалды тургузарының айтырыын чугаалажып көөрүн улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң күүскомунга дааскан. Кижиге чүдүүр чоруктуң чылдарында репрессияга таварышканнарның тураскаалын төлевилээр конкурсту чарлаарын, кембуруу чокка өлүртүп шиитиргеп кижилерни орнукшуткан черлерни чуруумчудар талазы-биле хемчеглерин алырын күүскомга ук доктаал ёзугаар дагзып турар.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң 1989 чылдың январь 16-да үндүргени «30-40 чылдарда болгаш 50 чылдарның эгезинде үеде болгулаан репрессияларга когарааннарга хамаарыштыр чөптүг чоруктуң тургузар талазы-биле немелде хемчеглер дугайында» чарлыынга дүүштүр коллективтериң болгаш албан черлериниң, а ол ышкаш түс-түс хамаатыларның киирген акша-төгеринииң күсели-биле тураскаал тудар акша-хөреңгини чыып алырынга бүгү талалыг дузаны чедирерин хөй-ниити организациялар-биле бот-тускайлаң хөй-ниити органнар-биле болгаш «Мемориал» ниитилели-биле кады боттандырарын улус депутаттарының районнар болгаш Кызыл хоорай Советтериниң күүскомнарынга, республиканың министерстволарынга болгаш ведомстволарынга дааскан.

Соңгулдаларга уткуштур

КАНДИДАТТАР — СОҢГУКЧУЛАРЫНДА

Сүт-Хөлде Карл Маркс аттыг совхозтуң төвүнде көдээ Культура бажыныының залын соңгукчулар долдур олурупкан. Тыва АССР-ниң улус депутадынга соңгулдалар чорудар талазы-биле Ийме № 66 соңгулда округуудан депшидип үндүрүп турар ийи кандидат — Тыванын профэвилелдериниң күүнге албан черлериниң ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң даргазы Даттыг-оол Манчин-Доржуевич Ооржак болгаш Чаон-Хемчик район күүскомунуң иштики херектер килдизиниң социалистиг өнүү-хөреңгиниң самчыгдаар чорукка үдүр ажыл чорудар килдизиниң начальныгы Иван Дугар-оолович Ондар олар-биле соңгукчуларның ужуражылга хуралынга чыглып келгеннери ол.

Хуралды Ийме көдээ Совединиң күүском даргазы Х. Т-Э. Монгуш ажыдып, кандидаттарның дугайын чугаалаан, депутатка кандидат И. Д. Ондарның бүзүреттиргеп кижизи Ч. Санчатка сес берген.

Бистиң бо ийи кандидаттарывыс кайызы-даа аныяк, ажылгыр, шуптувустуң таныырывыс эштер-дир. Оларның кайызы-даа бо суурга чурттап, өөренип чорааннар. И. Д. Ондар ажылынга бердинген, ажылдап чоруур кижи. Ынчангаш ам болуп калыңга чыглып келгеннери ол.

Тыва АССР-ниң иштики херектер министриниң орлакчызы Д. Б. Ховалыг сес алгаш, республикада корум-чурумнуң ниити байдалдарынга доктаагаш, депутатка кандидат И. Д. Ондарның кандидатуразын деткиирине чонну кыйгырган.

— Кожа суурувус Баян-Талага төрүттүнген, Ийме школазынга өөренип чораан, малчын, тудугжу, хөй кыргыырының талазы-биле республика чемпиону, ол талазыбиле Россия чергелиг мартап соңгулдалар хүнүнде ол дээш бадылаарынче соңгукчуларны кыйгырдым — дээн.

Тыва АССР-ниң иштики херектер министриниң орлакчызы Д. Б. Ховалыг сес алгаш, республикада корум-чурумнуң ниити байдалдарынга доктаагаш, депутатка кандидат И. Д. Ондарның кандидатуразын деткиирине чонну кыйгырган.

— Кожа суурувус Баян-Талага төрүттүнген, Ийме школазынга өөренип чораан, малчын, тудугжу, хөй кыргыырының талазы-биле республика чемпиону, ол талазыбиле Россия чергелиг мартыддааларга киржип чораан, ам күрүне албан черлериниң ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң даргазы, төлептиг кандидадывыс Даттыг-оол Манчин-Доржуевичини бичиизинден тура-лама-ында танывас кижи чок. Совхозувустуң, суурувустуң ажыл, амыдыралында чедер-четпестер бистиң кандидадывыска билдингир. Бир эвес бо кандидадывысты депшидип аптар болдувусса, дыка хөй айтырыгларны шиитпирлежиринге ол төлептиг үлүүн киирер. Ынчангаш катап болур соңгулдалар хүнүнде төлептиг кандидат Даттыг-оол Манчин-Доржуевич Ооржак дээш бадылаашкынынарын бээринче бүгү соңгукчуларны кыйгырдым — деп, Д. М-Д. Ооржактың бүзүреттирген кижизи, күш-ажылдың хоочуну Э. Ч. Сат чугаалаан.

Дараазында — депутатка кандидаттарга сес берген. Баштай И. Д. Ондарга сес.

— Бир-тээ, депутатка кандидат кижи болганымда, бир эвес силер менээ улуг бүзүредди көргүзүп, депутатка депшидип аптар болзунарза, чоннуң амыдырал-чурттагазын улам экижидер дээш бодумнуң бүгү арга-дужулгамны, билиг-мергежилимни бо ажылче угландырып, силер бүгүдениң деткимчезинге даянып ажылдаар мен — деп, Д. М-Д. Ооржак чугаалазан.

Районда корум-чурум айтырыынга, оорлар-биле демисел чорударының-даа дугайында айтырыларга болгаш аныяктарны ажылче, өөредилгеже хаара тударының чугулазының дугайын депутатка кандидат И. Д. Ондар чугаалаан.

Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидаттарны деткиирининг талазы-биле саналдар хөй болган.

Ужуражылга хуралының киржикчилеринге «Азия төвү» болуктуң артистери соңуун концертин барээлгаткан.

Маадыр-оол КАЛЧАН.

ЛЕНИНЧИ ӨӨРЕДИГ БОЛГАШ СОЦИАЛИЗМ

Ульяновск, апрель 16. (СЭТА). Эде тургустунуушкуунуң туружунда турун турар коммунистер ленинчи өөредигни янзы-бүрү оскертиишкиннерден болгаш ажылыбиле кылып турар хоннуңгулдээшкиннерден арыглап артгырбышаан, ленинизмни боттуг бар чүүлдеөнге билип алырының база чаартырының эртемге үндезилеттингеп методу болгаш ажыктыг чүүлү. СЭКП-ни идея болгаш политика талазы-биле чаартырының чугула дестерининг бирээзи кылдыр саналып турар. Ол дугайын Ульяновск хоорайга боол эртеген «Ленинчи теоретиктиг өөредиг болгаш социализм» деп эртем-практиктиг конференция онзалап демдеглээн.

Москвадан, Уфадан болгаш өске-даа черлерден келген партийки пропагандистер болгаш ниитилел эртемденнери ужуражыышкынга дискуссиялы президиумдар болгаш ажыл-херекчи байдалга эртирген. В. И. Ленинниң чаа хеамрининг партиязын тургузар, социалистиг революциялы белеткээр, ажылчыннарын болгаш тараадыннарының делегейде эң баштайгы күрүнезин үндезилеп тургузар талазы-биле хөй талалыг ажыл чорудулгалының янзыбүрү айтырыгларын чугаалажып көргеш, конференциялыг киржикчилери хөгжүлдениң амгы үе-чадалында кажарма социализминиң дугайында үндезини чон бадытказшынардан үүнүнүп алыры, чаа политиктиг бодаанышыны чогаадыкчы хөгжүлериниң кол чүүл болур деп демдеглээн.

СЭКП-ниң XXVIII съездизинге чедер партияның арыг болгаштары, ооң хүрээлениң революсчу чаартылганың принциптеринге үзүмү сырый каттыштырары көнүүр чугула.

Конференцияга СЭКП ТК-ниң идеология киллизиниң эргелекчизи А. С. Капто илеткел кылган.

СУКПАК СУУРДА БАШКЫ. ОЛ КАНДЫГ КИЖИЛ?

Сукпак — Кызыл районуң чаагайжыгы туттуурган, шапкын сайзыраң турар суурларының бирээзи. Ында Совет Эвилелиниң улустагының оң ажыг нациязының төлээлекчилери — орустар, тывалар, украиннер, белорусьтар, латыштар, хакастар, буряттар, шорлар, цыганнар болгаш өскелер-даа улус ажыл-агыйының кайы-даа адырында бир деминг эпнайыралдыг ажылдап чоруурлар. Оларның бирээзи улус өредилгезиниң хоочуну Борбак-оол Иргитович Араптаңның ажыл-ижин, амыдыралын кыскасы-биле таныштырар-дыр бис.

Сөөлүг чылдарда бо суурга болган өскерилгелерге болгаш чаартылгалаага төрүмелинден бодүүн, ажылчы чоннуң херээ дээш, ылангыя уруглар-ның өредилгекижизидилгези дээш хүн бүрү доктаамал сагыш човаң чоруур башкының киргең үлүг эвээш эвес. Ону Сукпак суурнуң чурттакчылары коңчуг эки билир.

— 1978 чылда маңаа сес чыл школазы турган чүве, оон директорунга мени томуйлаан. Суурнуң чурттакчылары көвүдээни-биле өөренимчилерниң саны өскен, ынчангаш ортумак школаны ажылдаары, школаны тудары чүтүлө болу берген, оны боттандырган бис. Чаа ийи каът школаны 1984 чылда ажыглалга киирген, ынчангаш өредилге-кижизидилге ажылын аңгы үениң негелдезинге дүүштүр чоруударының, материалдыг баазаларының, ажыл-чорудулгазының бүрүнү-биле деткип, апрель 22-де Б. И. Араптаң дээш бадылаашкының бээр күзелин илередип турарлар.

Соңгукчуларның саналынга, бодалынга каттыжар апаар. Шынап-ла, Борбак-оол Иргитович чоннуң херээ, оларның ажы-төлүүнүң өредилге-кижизидилгезин экижидер дээш сагыш човаң чоруур кижи. Бир эвес улус депутадынга соңгуп алыр болза, соңгувчуларның эрге-ажыы дээш, оларның чагырларын күүседир дээш ажылдап шыдаар билиг, мергежил, негелделиг чорук ында бар.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ЧУРУКТА: Б. И. Араптаң.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Дуржулгалыг башкы партком секретарының оралакчызы болуп, колдуунда идеология ажылын харыылап келгеш, ону багай эвес боттандырып келген. Совхоз сөөлүг чылдарда көргүзүглерин экижиткен, чүгле оруглаалыг ажылдап турар, ол болза кижилер-биле ажылдың экижин орарының херечизи болур.

1964 чылдан бээр ол пропагандистен, сөөлүг чылдарда школада башкыларның теоретиктиг семинарын удуртуп турар, бо даалганы база багай эвес күүседип чоруур. Ону оон шаңналдары — СЭКП ТК-ның Ленинчи хүндүлел бижиктери бадыткап турар чорду.

Башкылар, өөреникчилер, ада-иелер, совхоз ажылчыларының аразында ат-алдарлыг, бүтүү ажыл-чорудулгазын чоннуң херээнге трасскааткан Борбак-оол Иргитович Араптаңны Сукпактың № 79 соңгулда округундан Тыва АССР-ниң улус депутадының кандидадынга деп-шиткен. Төлептиг башкы соңгукчулар-биле ужуражып, бодунуң программазын таныштырып чоруп турар. Оон моон соңгаарга ажыл-чорудулгазының углаашкыны болза, чоннуң социал айтырыгларын чеднишкинниг шиитпирлээри, школаның материалдыг баазазын удам экижидери, өөреникчилерниң, школа назыны четпээн уругларның өредилге-кижизидилгезин эде тургузары, чаартыры болур. Сукпак, Элегес-Аксы суурларның соңгукчулары улус депутадының кандидады хоочун башкының программазын, ажылчорудулгазын бүрүнү-биле деткип, апрель 22-де Б. И. Араптаң дээш бадылаашкының бээр күзелин илередип турарлар.

Соңгукчуларның саналынга, бодалынга каттыжар апаар. Шынап-ла, Борбак-оол Иргитович чоннуң херээ, оларның ажы-төлүүнүң өредилге-кижизидилгезин экижидер дээш сагыш човаң чоруур кижи. Бир эвес улус депутадынга соңгуп алыр болза, соңгувчуларның эрге-ажыы дээш, оларның чагырларын күүседир дээш ажылдап шыдаар билиг, мергежил, негелделиг чорук ында бар.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ЧУРУКТА: Б. И. Араптаң.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Сукпак школазын сөөлүг он чылда дыка хөй коллектив, кыстар доозун, амыдыралдың делгем оруунче киргең. Оларны чүгле бо суурда эвес, харын республиканың улус ажыл-агыйының кайы-даа адырында ажылдап чоруурун эскерип болур. Дуржулгалыг башкы улус өредилгезиниң шугумунга ажылдаан, ужеп үш чыл четкен, оон иштинден 24 чыл школа директорлаан. Бо хире хөй чыл ажылдаан башкының школа доостурган өөреникчилериниң саны эвээш эвези билдингир.

— Мээң өөредип-кижизиткен өөреникчилерим чурттуң кайы-даа булуңнарында бар дизе, частырбас болбас. Москваның кудумчузунга чоруумда, «Экии, башкы» дээн кижи бар. Ол болза Самаялдайга өөренип турган Сергей Чооду болду, ол Москвада ажылдап, чурттап турарын өөрүшкүлүг дыннатты — деп, Б. Араптаң чоргаарал-биле хөөреп олурду.

Шынап-ла, кижи бодунуң күш-ажылының түңнелинге чоргаарланмайн канчаар. Чаңгыс бо чижек бизин хөйүү чүтаалап турар.

Борбак-оол Иргитович Араптаңга улус өредилгезиниң шугумунга, ылангыя Сукпак ортумак школазында, хөй чылдарда үре-түңнелдиг ажылдап келгени дээш РСФСР-ниң школазының алдарлыг башкызы деп хүндүлүг атты 1982 чылда тывысскан. Хоочун башкыга оон хөй санныг өөрепикчилерй, ада-иелери, таныштары, өңнүктери бедик шаңналды алганы дээш байырлыг чедирип, улам эки ажылдаарын күзээн. Ол чаагай күзээшкиннерге, шаңналга соруг киргең башкы тура-соруктуг ажылдап, школаның өредилге-кижизидилге ажылын улам экижидер дээш билиин, арга-дуржулгазын, күжүн утландырып турар.

Ленинчи партияның кежигүнү кижи болганда партийжи даалгаларыны бедик харыысалгалыы-биле күүседип чоруур. «Сукпак» совхозтуң коммунистери 1979 чылдан бээр Б. И. Араптаңны бюро, партком кежигүнүге доктаамал соңгуп, улуг идегелди көргүзүп келгең. Партия кежигүнү эш-өөрүнүң көргүскен идегелин бүзүредир дээш парткомнуң дааскан ажылын ак сеткилдии-биле күүседип чоруур.

ӨСКЕРИЛГЕЛЕРГЕ БОЛГАШ ЧААРТЫЛГАЛААГА ТӨРҮМЕЛИНДЕН БОДҮҮН, АЖЫЛЧЫ ЧОННУҢ ХЕРЭЭ ДЭЭШ, ЫЛАНГЫЯ УРУГЛАРНЫҢ ӨӨРЕДИЛГЕКИЖИЗИДИЛГЕЗИ ДЭЭШ ХҮН БҮРҮ ДОКТААМАЛ САГЫШ ЧОВАП ЧОРУУР БАШКЫНЫҢ КИИРГЕН УЛҮҮ ЭВЭЭШ ЭВЕС. ОНУ СУКПАК СУУРНУҢ ЧУРТТАКЧЫЛАРЫ КОҢЧУГ ЭКИ БИЛИР.

БИСТИҢ КАНДИДАТТАРЫВЫС

ЭГЕЛЭЭНИН ЭЧИЗИНГЕ ЧЕДИРЕР

Соскур-оол Монгушович Сагаан амгы үеде «Каа-Хем» хөмүр-даш разрезиниң Чадаана участогунда ажылдап турар. Ол ында партия эге организациязының секретары болбушаан, күш-ажылчы коллектив чөвүлелиниң оралакчы даргазының хүлээлгезин база күүседип турар. Ону күш-ажылчы коллектив мурнундан Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр Чадаананың Шахтёр № 56 соңгулда округунуң талазы-биле депшиткен. Бистиң корреспоидентивис С. М. Сагаан-биле ужурашкаш, дараазында интервьюну алган.

— Баштай бодуңарның допчу намдарыңар-биле номчукчуларны таныштырып көрүңерем, Соскур-оол Монгушович?

— 1945 чылда Улуг-Хем районнуң Ак-Туруг суурга төрүттүнгеп мен, 1969 чылда Красноярск хоорайга өөнүг металлдар институдун дооскаш, даг инженер-электриги деп тускай мергежилди чедип ап, дээди эртемниг болдум. Бо чылдың февральдан эгелеп «Каа-Хем» хөмүр-даш разрезиниң Чадаана участогунуң кол инженеври хүлээлгезин күүседип турар мен.

Бодумнуң күш-ажылчы ажыл-чорудулгамны 1969 чылда «Тыва кобальт» комбинадынга автоматиканың болгаш контроль-хемчээхи дериг-херекселдер цехинге электрослесарьдан эгелээн кижи мен. 1971-1976 чылдарда Чөөн-Хемчик районга Тыва электри четкилериниң бедик вольтулуг подстанциязынга мастерлеп ажылдап турдум. Ынчан «Чадаана», «Сүт-Хөл» подстанциялары тургузарынга, оларның коллектив болуп тургустуварынга үлүг-хуумну киириштирдим. Дараазында чылын «Каа-Хем» хөмүр-даш разрезиниң Чадаана участогунуң даг салбырынга улуг механик болуп ажылдаан мен. Шагаан-Арыгга автобүдүрүлгеге-даа начальниктеп ажылдадым.

Партия шугумунга ажылдаан чылдарым база бар. 1977-1981 чылдарда СЭКП Чөөн-Хемчик райкомунга, бир кезек када партия Улут-Хем райкомунга инструкторладым. «Тыва» совхозка партбюро секретары-даа турдум.

— Мооң мурнунда депутатка соңгуттуруп турдуңдар бе?

— Йе, Чадаанының хоорай Советиниң, Теве-Хаянын суур Советиниң депутады болуп, чоңумга бараан болуп чораан мен. Бо чылдың март 4-те болган соңгулдаларга кагжың-чижир маргылдаага киришкеш, Чөөн-Хемчик районнуң улус депутадының мандадын холга алдым.

— Ам болур соңгулдаларга уткуштур программаңарның кол угланыышкыннары кандыгыл?

— Бир-ле дугаарында, кижилер дугайында, ылангыя ажылчыннар, аныяктар, пенсионерлер, инвалидтер, хандырылгазы чедишпес өгбүлелер, ажы-төл дугайында, оларның националы, социал байдалы ылгал чокка доктаамал сагыш салыры — дорт херээм деп санаар мен.

Социал культураның, чуртталга бажыңнарының, школа уруглар садигинин, чувар-бажың тудугларын дүргедедир соругла-билге аңаа хереглээр тудуг материалдары-биле Чадаана хоорайда тудуг организацияларының хандырылгазын экижидеринге дузалажыр күзелдиг мен. Чоокку үеде хоорайның кудумчуларында суг колонкалары тургузарын, электри четкилерин чаартырын, суур чаагайжыдылгазын, үерлээшкиннерден камгаланырын кичээнгейге алыр.

Чадаана хоорайның чурттакчыларын, ылангыя аныяктарны күш-ажылга хаара тудар, оларның хостуг шактарда дыштанылгазын организастаарынче угланган айтырыгларны шиитпирлээр.

Чадаана хоорайның школаларының доозукчуларындан үлетпүр-бүдүрүлгеге, тудугларга ажылдаар тускай эртемниглерни белеткээр ажылдарны чорудар.

Кызыл—Чадаана — Кызыл агаар маршрудун Чадаана хоорайның аэропортунга катап тургузар дугайында айтырыгны шиитпирлежиринге киржир мен.

Бо соңгулдаларга депутат болуп эртип шыдавайндаа барымза, эгелээн сорулгаларымны эчизинге чедирер дээш оралдажыр мен.

— Бо удаада боттарыңарның кагжыр-чижир удурланыкчыларыңарга хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер? Депутат кижиге кандыг мөзү-шынарлар эргежок чугула деп санап турар силер?

— Янзы-бүрү мергежилдиг, эртем-билиглиг, ажылагыйлыг, үзел-бодалдарлыг эш-өөрнү чон депутаттың кандидаттары кылдыр депшидип турар. Амгы демократия, ажык-чарлыг чорук кижи болганынга депутат болур эргени берип турар. Ол эки-дир харын. Ынчалза-даа мени амы-хууда депутат мандат алырынче түткүлдүг деп бодай бербейн көрүнер. Чадаананың Шахтер № 56 соңгулда округунуң талазы-биле Тыва АССР-ниң улус депутадының кандидаттарында 3 кижи бар бис. 1966 чылда төрүттүнгеп, ВЛКСМ кежигүнү Альберт Май-оолович Монгуш — «Каа-Хем» хөмүр-даш разрезиниң Чадаана участогунуң слесары кижи. Мээң-биле кадыг чаңгыс черде ажылдап турар. Ам бирээзи Чадаананың № 1 ортумак школазының башкызы коммунист Наталья Мергеновна Монгуш. Ол 1954 чылда төрүттүнгеп.

Эде тургустунуушкун дээш идепкейлиг демиселедиң бистиң амыдыралывыска боттуг өскерлиишкиннерниң үлүүн киириштирип болур кижилерни күш-ажылчы коллектив кежигүнүнери шилип алганы билдингир болгай. Удурланыкчыларымны аажок хүндүлээр мен. Олар база мен ышкаш ак сеткилдиг демиселди чорудуп, соңгулда мурнуңуң программазын чонга таныштырып турар.

Соңгуттурган депутат кижиниң арны, ажылы чонунуң мурнунга дөмей-ле көстүү бээр. Чонга ажыктыг, ниити хөгжүлде дээш чүткүлдүг, бот-идепкейлиг болуру девутат кижиниң кол шынарлары ол деп бодаар мен. Советтерге чоннуң эрге-ажыы дээш каяа-даа айтырыгларны дидим тургузуп, ону дидим шиитпирлеп болур кижилер херек.

Интервьюну Данзы САЛЧАК белеткээн.

БҮЗҮРЕДИП ШЫДААР

1974 чылдың октябрь 11. Тыванып Совет Эвилелинге каттышканындан бээр 30 чыл болган оюн Новосибирск хоорайда өөренип турар тыва студентилер каткы-хөглүг, оюн-тоглаалыг байырлап эрттирип турган. Чыглып келген аныяктарның аразындан шилгедек дурт-сынныг, сарыгзымаар баш дүктүг, арыындан хүлүмзүрүг ыравас аныяк оол черле ылгалып турган. Ол бодунуң чураан чуруктарын ханага азыптарга, келген улус шупту оларны магадап көрген. Айтырыглар оон-моон төктүп-ле келген. Оолдуң харыыларындан чыылганнар ону Михаил Куулар, төрүттүүген чери Тожу район дээрзин билип алганнар. Новосибирскиниң В. В. Куйбышев аттыг инженер-тудуг институдунуң архитектура факультединиң студентизи болган. Оон бээр-ле бо эш-биле 16 чылдың дургузунда найыралдажып келдивис.

Бо хүннерде ол хоорайның кол архитектору. Ук албан-дужаалга ажылдап келген 9 чылдарының дургузунда ол хоорайның овур-хевирин чараш болдурар, чаагайжыдар дээш улуг улуг-хуузун киирип келген.

Бистер, Михаил Ким-ооловичиниң эш-өөрү, оон өг-бүлезинге, хөй-ниити ажылдарынга төлептиин, ол ышкаш бүдүрер дээн ажылын шынарлыг болгаш өй-шаанда кылырыч чедип ап чоруунун билир бис.

Бир эвес чон М. К. Кууларга РСФСР-ниң улус депутадының мандадын бүзүрээр чүве болза, бодунуң программазын күүседип шыдаар кижи деп, оон эш-өөрү бүзүредип тур бис.

Даттыг-оол ООРЖАК.
Кирилл МОНГУШ.
Дмитрий ЛОНГАК.
Дмитрий МОНГУШ.

ЧОГУМ БААЖЫЗЫ ЧҮДЕЛ?

1938 чылда ТАР-га болган суд чорудулгазының төөгүзүнге хамаарыштыр

5. Кижиге чүдүүр чоруктуң хоралакчы салдары

(Эгези №№ 65, 63, 71, 74, 79, 80, 82, 83, 88 «Шында»).

30 чылдарның үезинде Тыва депшилгениң оруу-биле бүзүредиг чоруп орган. Ол феодалдарның болгаш кулактарның контрреволюшчу хөделишкиннерин шиитпирлиг үзүткаан, чөөнээр ыйдыышкыннарны ажып эрткен, бодунуң капиталистиг эвес экономиказының системазын тургузуп алган, бүгү-нинти өөредилгезиниң, школа болгаш культура албан черлериниң база кадык камгалалының четкилерин, чечен чогаалды болгаш театр уран чүүлүн тургузарының сорулгаларын чедиишкиниг шиитпирлеп турган. Моон мурнунда хожудаңгай амыдыралдыг чораан улустарның капиталистиг эвес оруктап социализмче хөгжүүрүнүң бруунун дугайында В. И. Ленинниң өөредии болгаш Улуг Октябрьның идеяларының типелгези араттарның сетнил-үүрээнге хаңы истерни арттырып турган. Араттарның боттарының холу-биле чедип ап турган чедишкиннериниң үндезинингe ССРЭ-ниң харам чок ачы-дузалам-чызы база Коминтерниниң доктаамал хайгааралды хандырып турганы, ТАРН-ның тыва улустуң төөгүлүг хөделишкиннерин шын удуртуп турганы туруп турар.

Ындыг болзажок, ССРЭ-де социализмниң чедиишкиннерин чүгле чаңгыс Сталинниң ачызы кылдыр санап турганы ышкаш, тыва чонун ол чедиишкиннерин база-ла «улустарның баштыңчызының болгаш адазының» ады-биле холбаштырып эгелээн. Сталинни бурганчылдып алдаржыдары араттарның мээ-медерелинге ханызы-биле четкен.

Политика болгаш культура талазы-биле хожудап калган болганындан база феодалдыг ниитилелдиң кайы-бир кижиге чүдүүр, төрел бөлүк болгаш аал-чурт харылзаалары ам-даа хевээр артып калган чаңчылдарлыг тыва чон күрүне дээрге кайы-хире күштүг болгаш угааныыг кижиге, бүгү назыныңның иштинде удуртукчу албан-дужаалга олурар үжүрлүг болгаш ол албандужаалын салгалынга дамчыдып бээр эргелиг боор чүве-дир деп чүвеге бүзүреп артып калган тыва чон кижиге чүдүүр чорукту кончугла хүлээп көрүп турган. Маңаа хамаарыштыр С. Токаның: «Тываның арат массалары бүгү делегейниң улустарының баштыңчызы улуг Сталинге чүдүп чораан, чүдүп турар болгаш моон соңгаар-даа чүдүүр» деп чугаалааны таварылга эвес.

ТАРН-ның X съездизинге намның Төп Комитединиң Чиңгине секретары албандужаалга келгеш, бир дугаар отчёт иletkелинге С. Тока мынча деп чугаалаан: «Маркс, Энгельс, Ленин, Сталинниң айыткан орүү-биле чоруп ора, бүгү делегейниң ынак баштыңчызы бистиң Тыва дугайында, адазының оглунуң дугайында ышкаш, сагыш салып чоруур эш Сталинниң ачызында бодунуң хөгжүлдезинге улуг-улуг чедиишкиннерни чедип алган».

Революцияның юбилейлеринге тураскаатка солуннар арыннарында, байырлыг хуралдарга база ТАР-га боол турган янзы-бүрү байырлыскаалдарга Сталинни тиилелгелериниң, социализмниң, улустарның аас-кежиинниң чаяакчызы кылдыр алгайөрээн состер кижилериң аксыдан дүшпес турган. Сталинни алган-өрээри, алдаржыдып мактаары 1937 чылда дээди деңнелге четкен турган. Социализмниң тиилелгезин бүгү делегейге чарлаан ССРЭ-ниң чаа Конституциязын хүлээп алганы. Улуг Октябрьның XX чыл ою болгаш 1937 чылдың декабрьда Дээди Советке болур соңгулдаларга белеткелдер ол бүгүге улуг идигни берген.

1937 чылдың сентябрь—декабрьда ТАР-ның Сайыттар Чөвүлелиниң Даргазы Чүрмит-Дажы биле ТАРН ТК-ның Президиумунуң Даргазы С. Тока ССРЭ-ге турганнар. «Аас-кежиктиң болгаш хосталганың чүртүнда» деп очеригиге С. Тока мынчаар бижээн: «ССРЭ-ге чоруп турган үевисте меңээ болгаш эш Чүрмит-Дажыга ноябрьның 6-7-ниң хүннери эң-не аас-кежиктиг болгаш өөрүшкүлүг хүннер болган.

Ноябрь 6-да бистер Октябрь революциязының чээрби чылынга тураскаатка-кан Моссоветтиң Улуг театрынга болган уткулга хуралынга киржир болгаш кижи төрелгетеннің улуг генийи Сталинни болгаш оон бердинген сурукчулары эштер: Молотов, Каганович, Ворошилов, Калинин, Ежов, Чубарь, Микоян, Андреев, Дмитров болгаш өскелерни-даа көөр аас-кежиктиг болдувус.

Кежээкиниң 6 шакта Улуг театрның сценазынга эш Сталин болгаш ВКП (б)-ниң база совет чазактың удуртукчулары көстүп келген. Залга олурган бүгү кижилер бут кырынга туруп келгеш, үзүктел чок алыш часкап, «Ура!», «Улуг Сталин делгерезин!», «Улуг Октябрь делгерезин!» деп йөрээл-кыйгырыгларны салып турду. Ленинчи-сталинчи Коммунистиг партияны, совет эрге-чагыргаңы болгаш кижи төрелгетеннің улуг бодакчызы Сталинни долгандыр бүрүн долу сырый каттыжыышкын илергейлеттинип турду. Ол дугайын эш Молотовтуң иletkелинде база илергейлеттинген. «Бистиң чүртүвүста улустарның мораль-политиктиг чаңгыс эви дириг чижек-биле бадыткаттынып турар. Социализм тиилелгелериниң демдээ апаргаң ат бисте бар. Ол ат оон-биле чергелештир совет улустарның моральполитиктиг чаңгыс эвинин база сулде демдээ апаргаң. Ол ат дээрге — Сталин-дир дээрзин силер эки билир силер!».

С. Токаның ол үеде дыңнап, көрүп турган бижээн чүүлдери ол үениң кандыг янзылыг турганын шын-на ак сеткилдин-биле көргүзүп турганын маңаа демгелээр апаар. Ол үеде хой-хой ак сеткилдиг кижилер «Сталин дээрге бөгүнгү Ленин-дир» деп чүвеге кончуг-ла бүзүреп турган. Хөй-хөй ак сеткилдиг кижилериң социализмниң херээн быжыглаар болгаш камгалаар дээш демиселге боттарының киржилгезин Сталинниң теориязы болгаш практикага боттандырып база камгалап турганы политиказын боттандырарынга бичии-даа бол, үлүүмүнү киирип турарым ол деп санап турганы оларның частырыы ол болур. Ынчангаш кыдыг-кызыгаар черлерге репрессияның калбарып турганы ол, оон өске арга-даа чок турган. Ол дугайын документилер хереченлер турар.

1937 чылдың октябрь 7-де Кызылга совет хамаатылар комитеттериниң болгаш колдээ ажыл-агый артельдериниң баштаар черлериниң толээлекчилериниң, мал фермаларының, номчулга бажыңнарының болгаш кызыл-булуңнар эргелекчилериниң хуралы болган. Аңаа Улуг Октябрьның XX чылынга алдар кылдыр ТАР-да бүгү эр, херээжен совет хамаатылаарга кыйгырыгны хүлээп алган. Хуралдың президиумуу (Бушин, Мешалкин, Сидоров, Гайденко, Нацов, Товарищтай, Ерлин, Плюснина, Танев, Зубова, Стрижков, Шедрин, Иванов, Смотров) ат салган үк кыйгырыгда «чазый-чилби япон империализм улуг кыдат улуска удур кончуг ханныг дайыны чорудуп, Моол Арат Республиканга халдаарынга белеткенин турар» деп онзалап демдеглээн.

Кызыл хоорайда чурттап турар совет хамаатыларның 1937 чылдың декабрь 9-та Москваже чоруткан чагаазында бижээни болза: «Бистер, ТАР-да чурттап турар совет хамаатылаар, бистиң Төрээн чуртувус ССРЭ-ниң Силернин эң эки өөреникчинер А. И. Ежовка баштаткан эки организастаттынган ялалакчы органнарлыг, Совет Эвиделиниң Маршалы К. Е. Ворошиловка баштаткан эки организастаттынган болгаш техника-биле четчир хандыртынган Кызыл Армиялыг, тайбыңныг болгаш улустарның найыралының сталинчи тук тудукчузу М. М. Литвиновка баштаткан эки бодаттынган болгаш чайгылын чок боттанып турар политикалыг болганынга чоргаарланып турар бис.

...ССРЭ-ниң Дээди Советинге соңгулдаларга холбаштыр ВКП (б) ТК-ның Кыйгырыынга харыы кылдыр бистер, ТАР-да чурттап турар совет хамаатылар, большевик партияга, совет эрге-чагыргага болгаш бистиң улуг баштыңчывыс эш Сталинга медеглээривис болза:

Бирээде, Төрээн чурт — ССРЭ-ни долгандыр боттарывыстың хүрээлеңивисти улам сырый каттыштырар бис.

Ийиде, большевиктериң партиязынга, совет чазанка, бистиң улуг баштыңчывыс эш Сталинге кызыгаар чок ынакшылды болгаш бердинген чорукту боттарывыска кижизидер бис.

Үште, ССРЭ биле ТАР-ның Тывада совет хамаатылар биле тыва улустуң аразында найыралды улам ынай быжыглаарын чедип алыр бис.

Дөртте, улустуң дайзыннары — троскисчи-бухаринчи болгаш герман-япон шпионнарның ханныг болгаш кижи көөр хөөн чок чимзенишкиннериниң улур революшчу серемчилеливисти бедидер бис».

1937 чылдың декабрь 30-да Сталинниң адынга чоруткан өске чагаада совет болгаш тыва улустуң «дайзыннары-биле» демисежиринге белен чорук илергейлеттинген: «ССРЭ-ниң улустарының найыралын улам ыцай быжыглаарының эргеажыктары ССРЭ-ниң бүгү национал республикаларында болгаш областарында контрреволюшчу буржуаз националистерни туюлунга чедир үзүткаарын негеп турар. Контрреволюшчу буржуаз националистер дээрге чоннуң кижи көөр хөөн чок дайзыннары — герман-япон шпионнар, хоралакчылар, диверсантылар болгаш өлүрүкчүлер ол-дур.

ТАР-да чурттап турар совет хамаатылар, бистер тыва улус-биле интернационалчы найыралды быжыглаары дээш демисежир бис. Большевикчи партияның болгаш совет эрге-чагырганың ленинчи-сталинчи политиказынга шынчы болбушаан, боттарывыстың күжүвүстүң, аргаларывыстың хиреша-биле ук политиканы ака-дуңма тыва улустуң байдалдарынга таарыштыр боттандырарынга дузалаар бис. ССРЭ-ниң, МАР-ның болгаш ТАР-ның улуг найыралын үнелеп турар бис. Бистер ака-дуңма тыва улустуң феодализмниң артыышкынарынга, контрреволюшчу буржуаз националистерге удур демиселинге дузалаар бис. Бистер тыва улустуң хөгжүлдезинде чайгылыышкынынарга болгаш империалистиг интервентилериң, бирги ээлчегде, Моолдуң болгаш Тываның арат чонуң кинчилеп алырынче түткүп турар араатанзыг япон империалистериниң чимзенишкиннеринге удур демиселге дузалаар бис. («Новая Тува», Кызыл, 1938 чыл, №№ 4-5).

Бо чагаалларын адаанга дыка хөй ак сеткилдиг кижилер аттарын салган. Ынчан олар бүгү-нинти чигзинчиг чорукту, истеп сүрүүшкүнү болгаш хоп-медээ чедирер чорунтарның өөскүн эгелээриниге дузалажып тур бис деп чүвени эскерип билбейн турганнар. Удавас барып истелгеге таваржы бээр кижилөвиң бирээзи мен апаар боор мен деп чүвени оларның кайызы-даа бодавайн турган.

Ол үеде кижилер боттары эвес, а үстүкү черлерниң санал-айтыышкыны-биле чагаа бижип, боттарыңга бедик хүлээлгелерни ап турган. Кандыг-бир болуушкунга азы кыйгырыгга хамаарыштыр ындыг үүлдер кылыры массалыг болу берген турган. 1937 чылда ССРЭ-ниң Дээди Советинге соңгулдаларга белеткел үезинде хөй-ниити саналын чогаадып турган. Ол чылдың декабрь 8-те кылган соңгулда мурнуңуң чугаазынга В. М. Молотов мындыг негелдени кылган: «Бистер ол бүгү өскерликчилерни, провакаторларны болгаш шпионнарны эчизинге чедир сойгалаар үжурлуг бис». Сталинни долганган өске кижилер ону өттүүнүп, бердинген чоруун бадыткаар дээш, каас-коя сөстерин харам чокка илередип, бодун идегелдиг кижи кылдыр көргүзер дээш сос-бие адааннажып-даа турганнар. Ол чылдың декабрь 9-та Ташкент хоорайга болган соңгукчулар митингизинге Л. М. Каганович мындыг дангыракты берген: «Бир эвес, эштер, бистиң амыдыравыс үре-түңнелдиг боол турар болза, ол дээрге чүнүндаа мурнуңда бистиң партиявыстың, оон Төп Комитединиң болгаш ажылчы чоннарының улуг баштыңчызы болгаш башкызы Сталинниң ачызы-дыр!. Партияның, Сталинниң хөрээнге кезээде шынчы болур мен!».

Партияның болгаш күрүвениң дээди органнарынга ажылдап турган өске-даа кижилер Сталинни алдаржыдып, алган турган. Соңгулда мурнуңуң хуралдарынга, митингилериниге оларның чугааларындан ол дугайын, тодаргай билип ап болур.

К. Е. Ворошилов мынча деп чугаалаан: «Бистер шпионнарга болгаш өскерликчилерге, троскисчи болгаш даштыкы разведнага удур чидиг демиселди эгелээн бис. Чоннуң дайзыннарын, социализмниң дайзыннарын когун үзе үзүткаваан шаавыста демиселивисти кошкатпас бис».

М. И. Калинин: «Эштер, коммунизм дээш чедишкиниг демисежири дээрге Сталинниң соо-биле чоруур дээни ол-дур. Сталин дээш, ажылчын аңгы коммунизмниң тиилелгезинге чедирип кээр кижи дээш, ура!».

А. А. Андреев: «Дайзындан серемчилеливис болунар, эштер! Чоннуң дайзыннарының четпир үзүткатпышкынарын аргалыларын — кулактар, байлар, антисоветчи хөөннүг шажынчылар соңгулда мурнуңуң кампаниязының үезинде чүнүдаа үүлгетпээн деп санап болбас».

1937 чылдың декабрь 30-де Сталинниң адынга чоруткан өске чагаада совет болгаш тыва улустуң «дайзыннары-биле» демисежиринге белен чорук илергейлеттинген: «ССРЭ-ниң улустарының найыралын улам ыцай быжыглаарының эргеажыктары ССРЭ-ниң бүгү национал республикаларында болгаш областарында контрреволюшчу буржуаз националистерни туюлунга чедир үзүткаарын негеп турар. Контрреволюшчу буржуаз националистер дээрге чоннуң кижи көөр хөөн чок дайзыннары — герман-япон шпионнар, хоралакчылар, диверсантылар болгаш өлүрүкчүлер ол-дур.

ТАР-да чурттап турар совет хамаатылар, бистер тыва улус-биле интернационалчы найыралды быжыглаары дээш демисежир бис. Большевикчи партияның болгаш совет эрге-чагырганың ленинчи-сталинчи политиказынга шынчы болбушаан, боттарывыстың күжүвүстүң, аргаларывыстың хиреша-биле ук политиканы ака-дуңма тыва улустуң байдалдарынга таарыштыр боттандырарынга дузалаар бис. ССРЭ-ниң, МАР-ның болгаш ТАР-ның улуг найыралын үнелеп турар бис. Бистер ака-дуңма тыва улустуң феодализмниң артыышкынарынга, контрреволюшчу буржуаз националистерге удур демиселинге дузалаар бис. Бистер тыва улустуң хөгжүлдезинде чайгылыышкынынарга болгаш империалистиг интервентилериң, бирги ээлчегде, Моолдуң болгаш Тываның арат чонуң кинчилеп алырынче түткүп турар араатанзыг япон империалистериниң чимзенишкиннеринге удур демиселге дузалаар бис. («Новая Тува», Кызыл, 1938 чыл, №№ 4-5).

Бо чагаалларын адаанга дыка хөй ак сеткилдиг кижилер аттарын салган. Ынчан олар бүгү-нинти чигзинчиг чорукту, истеп сүрүүшкүнү болгаш хоп-медээ чедирер чорунтарның өөскүн эгелээриниге дузалажып тур бис деп чүвени эскерип билбейн турганнар. Удавас барып истелгеге таваржы бээр кижилөвиң бирээзи мен апаар боор мен деп чүвени оларның кайызы-даа бодавайн турган.

Ол үеде кижилер боттары эвес, а үстүкү черлерниң санал-айтыышкыны-биле чагаа бижип, боттарыңга бедик хүлээлгелерни ап турган. Кандыг-бир болуушкунга азы кыйгырыгга хамаарыштыр ындыг үүлдер кылыры массалыг болу берген турган. 1937 чылда ССРЭ-ниң Дээди Советинге соңгулдаларга белеткел үезинде хөй-ниити саналын чогаадып турган. Ол чылдың декабрь 8-те кылган соңгулда мурнуңуң чугаазынга В. М. Молотов мындыг негелдени кылган: «Бистер ол бүгү өскерликчилерни, провакаторларны болгаш шпионнарны эчизинге чедир сойгалаар үжурлуг бис». Сталинни долганган өске кижилер ону өттүүнүп, бердинген чоруун бадыткаар дээш, каас-коя сөстерин харам чокка илередип, бодун идегелдиг кижи кылдыр көргүзер дээш сос-бие адааннажып-даа турганнар. Ол чылдың декабрь 9-та Ташкент хоорайга болган соңгукчулар митингизинге Л. М. Каганович мындыг дангыракты берген: «Бир эвес, эштер, бистиң амыдыравыс үре-түңнелдиг боол турар болза, ол дээрге чүнүндаа мурнуңда бистиң партиявыстың, оон Төп Комитединиң болгаш ажылчы чоннарының улуг баштыңчызы болгаш башкызы Сталинниң ачызы-дыр!. Партияның, Сталинниң хөрээнге кезээде шынчы болур мен!».

Партияның болгаш күрүвениң дээди органнарынга ажылдап турган өске-даа кижилер Сталинни алдаржыдып, алган турган. Соңгулда мурнуңуң хуралдарынга, митингилериниге оларның чугааларындан ол дугайын, тодаргай билип ап болур.

К. Е. Ворошилов мынча деп чугаалаан: «Бистер шпионнарга болгаш өскерликчилерге, троскисчи болгаш даштыкы разведнага удур чидиг демиселди эгелээн бис. Чоннуң дайзыннарын, социализмниң дайзыннарын когун үзе үзүткаваан шаавыста демиселивисти кошкатпас бис».

М. И. Калинин: «Эштер, коммунизм дээш чедишкиниг демисежири дээрге Сталинниң соо-биле чоруур дээни ол-дур. Сталин дээш, ажылчын аңгы коммунизмниң тиилелгезинге чедирип кээр кижи дээш, ура!».

А. А. Андреев: «Дайзындан серемчилеливис болунар, эштер! Чоннуң дайзыннарының четпир үзүткатпышкынарын аргалыларын — кулактар, байлар, антисоветчи хөөннүг шажынчылар соңгулда мурнуңуң кампаниязының үезинде чүнүдаа үүлгетпээн деп санап болбас».

1937 чылдың декабрь 30-де Сталинниң адынга чоруткан өске чагаада совет болгаш тыва улустуң «дайзыннары-биле» демисежиринге белен чорук илергейлеттинген: «ССРЭ-ниң улустарының найыралын улам ыцай быжыглаарының эргеажыктары ССРЭ-ниң бүгү национал республикаларында болгаш областарында контрреволюшчу буржуаз националистерни туюлунга чедир үзүткаарын негеп турар. Контрреволюшчу буржуаз националистер дээрге чоннуң кижи көөр хөөн чок дайзыннары — герман-япон шпионнар, хоралакчылар, диверсантылар болгаш өлүрүкчүлер ол-дур.

ТАР-да чурттап турар совет хамаатылар, бистер тыва улус-биле интернационалчы найыралды быжыглаары дээш демисежир бис. Большевикчи партияның болгаш совет эрге-чагырганың ленинчи-сталинчи политиказынга шынчы болбушаан, боттарывыстың күжүвүстүң, аргаларывыстың хиреша-биле ук политиканы ака-дуңма тыва улустуң байдалдарынга таарыштыр боттандырарынга дузалаар бис. ССРЭ-ниң, МАР-ның болгаш ТАР-ның улуг найыралын үнелеп турар бис. Бистер ака-дуңма тыва улустуң феодализмниң артыышкынарынга, контрреволюшчу буржуаз националистерге удур демиселин

Чонның килеңи

«Ужур-дүрүм чок аажылаашкын» деп чүүлге хамаарыштыр

Шак мындыг эгелиг материал солуңга парлаттынган соонда республиканың ол-бо районнарындан чонның килеңин илеретиген чагаалар редакцияның почтазыңга үргүлүү кээп туруп берген.

Азас заповедниктиң удуртукчуларының ужур-дүрүм чок, кара туразында аажылаашкының чонның килеңинен борта бүрүүлүг кижилерни ылап шыны-биле тодаратказ, оларга чогүур хемчегни онаадырын чон неген турарын редакцияга келген чагааларда бижип турар.

Бо болушкун соонда республиканың иштиң черектер министри В. Б. Кара-Сал болган министерстволуң ескелдаа харыысалгалыг ажылдакчылары Тожуга чедип, ук фактыны өөренип көргеш, райкүүскомнуң иштиин черектер килдизиниң талазындан ону хандыр сайгарып, хемчээн алыры-биле даалганы берген.

Улуг-Хем районнуң «Ак-Тал» совхозунуң ажылчыннарының мурнундан 30 кижи ат салган чагаа редакцияга келген. Ында мынча деп бижээн:

«Шын солуунуң редакциязынга

«Март 31-де үнген № 75 «Шын» солунда «Дүвүренчиг медээ» деп рубриканың адаанда «Ужур-дүрүм чок аажылаашкын» деп чүүлдү бистиң «Ак-Тал» совхозтуң ажылчыннары номчаап, боттарывыстың килеңивисплередип, бо чүүлдү редакцияже бижидивис.

«Азас» заповедниктиң директору С. А. Окаёмовтуң дугайында мооң мурнунда парлалгага каш удаа бижип, ооң үүлгедиглериннң дугайында чырыдып турза-даа, бо хүнге чедир ол кижи ажылдап, бодунуң дерзин, дүжүметинг аажы-чаңын хостуг уламчылап чоруп турар-дыр. Орус дыл орта билбес, бөдүүн тыва херээжен кижилерни дорамчылап, бажы эттенип турган ол кижилерни бодап кээрге, биске кончуг аарышкылыг болду.

Маңаа хамаарыштыр дораан-на мындыг айтырыглар тургустуна бээрдир:

1. «Азас» заповедниктиң директору, солуттунмас С. Окаёмов дээрзи кандыг ажыктыг ажыл кылып турарыл?

2. С Окаёмовтуң удуртулгазында хөй хамаатылар ажылдап, вертолёт, боо-моңгу-биле олар чепсегленген боол турар-дыр. Чүте ол улустуң аразында тыва кадрлар чогул?

3. Күрүнеиң ажылын кылып чорааш, чериң черинге хамааты эргезин куду көрдүрүп, дорамчылаткан ол тыва кижилерге моральдыг болгаш материалдыг кандыг дуза кадып болурул? Шак ындыг дузаны оларга ким көргүзерил?

Бистиң бо айтырыгларывыстың харыызын солуң дамчыштыр бээрни диледивис».

«Ак-Тал» совхозтуң ажылчыннары С. ЧИМИТ-ООЛ, А. СЕРЕН, П. ТООРУК, Р. СЕДЕН болгаш ескелердаа. Шупту 30 кижи ат салган.

ЯРМАРКА

ОЛ КЫЗЫЛГА ЭРТКЕН

Апрель 14-түң хүнү Кызылга чылыг болган, сактырга, хоорайның кудумчуларынга ярмарка болуруи агаар баш удур билип, ол байырлал хөглүг болгаш содун болзун дээш салгын-хадын оожургадып, хүнүң хереллерин хоорайже чашкылаан-даа дег.

Ол хүн ярмарканы Кызылдың чурттакчылары болгаш аалчылары четтикпейн манап турган.

Эртен эрте-ле найысылалдың рыногунче, чаңчыл ёзугаар Кызылдың ярмаркаделгелге организастаар апарганы — Октябрьская кудумчузунче улус сөктүп эгелээн. Таарымчалыг болгаш эртиг туруштарны ээлээри-биле совхозтарның төлээлери база-ла эртежик хеделиң эгелээн. Ярмарканың организакчызы — республиканың Агроүлетпүр эвилелинден тургускан комиссия кайы ажыл-агый каяа садыглаар туружун, оон ында ниитизи-биле чеже, чүнү экиээрин баш удур-ла дугуржуп каан. Кудумчуда, рынокта хөгжүм үнү диңмиттелген. Улус өндерик. Тыва улустуң чүгаалажыры-биле амгы бо хүннер час кадыынып, күү частың хүнинеидир. Ындыг утка-биле бодаарга, ярмарка шоолуг эвес-даа болгу дег. Чок, херек кырында ындыг эвес болган: бараан-сараан элбек. Кым чүнү садып алыксаан болдур, черле шору садыглажып алган. Ынчалза-даа элбешшидиң хайыразы — күскү ярмаркага кайын чедерил даа!

Мал, чер ажылының хайыразы — эът, сүт, колбаса аймаа, комбикорм, саван, картофель, хаван, куш оолдары... Хоорай чурттакчылары — республиканың Агроүлетпүр эвилелинден тургускан комиссия кайы ажыл-агый каяа садыглаар туружун, оон ында ниитизи-биле чеже, чүнү экиээрин баш удур-ла дугуржуп каан. Кудумчуда, рынокта хөгжүм үнү диңмиттелген. Улус өндерик. Тыва улустуң чүгаалажыры-биле амгы бо хүннер час кадыынып, күү частың хүнинеидир. Ындыг утка-биле бодаарга, ярмарка шоолуг эвес-даа болгу дег. Чок, херек кырында ындыг эвес болган: бараан-сараан элбек. Кым чүнү садып алыксаан болдур, черле шору садыглажып алган. Ынчалза-даа элбешшидиң хайыразы — күскү ярмаркага кайын чедерил даа!

Мал, чер ажылының хайыразы — эът, сүт, колбаса аймаа, комбикорм, саван, картофель, хаван, куш оолдары... Хоорай чурттакчылары чаңгыс аай чараш хептир, демдектерлиг болган. Ниитизи-биле 3.5 тонна эът база колбаса, окорок болгаш өске-даа үүлдерни кооператив ортээ-биле саткан-даа болза, чон ону күзедип-биле садып алганнар.

Ярмаркага «Кызыл» агрофирманың ажыл-агыйлары — «Көк-Тей», «Сукпак» совхозтар, күш фабриказы база идепкейлиг киришкен. Черле ынчаш ниитизи-биле ярмарканы организастааны эки болган. Бо чылдың баштайгы ярмарказы Кызылга баймырлал шинчилиг эрткен. Чоига эптиг, ажыл-агыйларга ажыктыг шак ындыг арганы бисте ажыглап турар апарганы өөрүнчүг-дүр. Ажыл-агыйжы болурунуң бир хевири ол.

Седен ХЕРТЕК.

ЧУРУКТАРДА: Кызылда часкы ярмаркадан этюдтар. Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

ЧУГАА КӨВҮДЭЭН, АЖЫЛ-ХЕРЕК БҮТПЕСТЭЭН

«Тоора-Хем» совхозтуң бөлүк ивижилери Серлигден Улуг Баш-Хеминиң Булун-Ажыкка иви одары солуп кожуп келгеннер. Марттың төнчүзүнде ивилерни санап үзер ажылдарны чорудуп турган. Кадарчылар Борис Лузу, Василий Чогунга, мал эмчизи Ак Эзирикпей майгыннардан элээн ырак черле ивилерни үзүп санап чорааш, кежээ чаның оргаш, ырактан көөрге, майгынарының барааны көзүлбес болган. Чедип келирге, майгынарының орну, элээн каш иви, бичии эниг артнан, одаг чанында харда үш дүгүй иви бар болган. Вертолёт чопаан деп чүвени билгеннер. Ооллардың авалары Чогунга Овай-Уруг, Лузу Чараш канчап барганнарыл? Майгыннары, демир суугулары, аъш-чеми-биле кады читкеннер. Вертолёт чораан болза, кайнаар алгаш барганыл деэн ышкаш сагышка элдепзээни бодаллар киргилээр. Ам канчаар, Василий Чогунганы аътқарып, кижилер читкен дугайын дыңнадырыбиле суурже чорутканнар. Артканнары улуг одаг ужудуп алгаш хонганнар.

Даартадыында даащ дыңчалган. Вертолёт одаг чашыга кээп хонган соонда, оон демги читкен мадчыннары үнүп келгеннер. Ам база бисти алыры ол-дур деэш, ыракыр чаштына берген ивижилер ам кээп оожургап, одагта чедип келгеннер. Чүү болганыл? Азас заповедниктиң директору С. Окаёмов вертолёттуг келгеш, кара туразында аажылап, майгынарның чештинмес багларын бижек-биле үзе кезип, бүүш-чүдүргеш, ийи кырганы ымнеп турган вертолётка олуртказ, Тоора-Хемге эчеп дүжүрүп каапкан. Ранын чон неген турарын редакцияга келген чагааларда бижип турар.

Бо болушкун соонда республиканың иштиң черектер министри В. Б. Кара-Сал болган министерстволуң ескелдаа харыысалгалыг ажылдакчылары Тожуга чедип, ук фактыны өөренип көргеш, райкүүскомнуң иштиин черектер килдизиниң талазындан ону хандыр сайгарып, хемчээн алыры-биле даалганы берген.

Улуг-Хем районнуң «Ак-Тал» совхозунуң ажылчыннарының мурнундан 30 кижи ат салган чагаа редакцияга келген. Ында мынча деп бижээн:

«Шын солуңга

«Март 31-де үнген № 75 «Шын» солунда «Дүвүренчиг медээ» деп рубриканың адаанда «Ужур-дүрүм чок аажылаашкын» деп чүүлдү бистиң «Ак-Тал» совхозтуң ажылчыннары номчаап, боттарывыстың килеңивисплередип, бо чүүлдү редакцияже бижидивис.

«Азас» заповедниктиң директору С. А. Окаёмовтуң дугайында мооң мурнунда парлалгага каш удаа бижип, ооң үүлгедиглериннң дугайында чырыдып турза-даа, бо хүнге чедир ол кижи ажылдап, бодунуң дерзин, дүжүметинг аажы-чаңын хостуг уламчылап чоруп турар-дыр. Орус дыл орта билбес, бөдүүн тыва херээжен кижилерни дорамчылап, бажы эттенип турган ол кижилерни бодап кээрге, биске кончуг аарышкылыг болду.

Маңаа хамаарыштыр дораан-на мындыг айтырыглар тургустуна бээрдир:

1. «Азас» заповедниктиң директору, солуттунмас С. Окаёмов дээрзи кандыг ажыктыг ажыл кылып турарыл?

2. С Окаёмовтуң удуртулгазында хөй хамаатылар ажылдап, вертолёт, боо-моңгу-биле олар чепсегленген боол турар-дыр. Чүте ол улустуң аразында тыва кадрлар чогул?

3. Күрүнеиң ажылын кылып чорааш, чериң черинге хамааты эргезин куду көрдүрүп, дорамчылаткан ол тыва кижилерге моральдыг болгаш материалдыг кандыг дуза кадып болурул? Шак ындыг дузаны оларга ким көргүзерил?

Бистиң бо айтырыгларывыстың харыызын солуң дамчыштыр бээрни диледивис».

«Ак-Тал» совхозтуң ажылчыннары С. ЧИМИТ-ООЛ, А. СЕРЕН, П. ТООРУК, Р. СЕДЕН болгаш ескелердаа. Шупту 30 кижи ат салган.

ИВИЖИЛЕРНИ КЭЭРГЕДИМ

Эргим редакция!

Март 31-де силерниң солунга үнген «Ужур-дүрүм чок аажылаашкын» деп чүүлдү номчаааш, көскү-хөрээм көвүдеп келгеш, бо чагааны бижидим. Орус дылга чегей, кыштың соогу, чайның изин дивейи, бодуңуң чымыштыг ажылын кылып чоруур ивижилерни кээргеп, «Азас» заповедниктиңде бөлдүнчүл алгаш, кара туразында аажылап чоруп турар, бистиң бойдузувусту бодунуң хуу өнчүзү кылып алган кезек кижилерге кылыым хайның, моңу бижидим.

Окаёмовтуг кезектиң дугайында сөолгу үеде «Тувинская правда», «Шын» солуннарга дыка-ла хөй чүүлдер үндү. Кижи бодаарга, бо кижилерни хемчег аптар хире материалдар четчир-ле чүве-дир. Оларның дөзу ындыг кончуг бижыг болганы ол бе? Бистиң республикавыстың чазаа бо айтырыгны черле шинтпирлеп шыдавазы ол бе? Чазак шинтпирлеп шыдавас болза, ким шинтпирлээрил? Меңээ харыылап берип көрүнер.

М. ДОНГАК.
Хандагайты суур.

РЕДАКЦИЯДАН. «Ужур-дүрүм чок аажылаашкын» деп эгелиг дүвүренчиг медээ солунга парлаттынган соонда СЭКП обкому Тыва АССР-ниң Иштики херектер министерстволуңуң, республика прокуратуразының, Бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитединиң, Аңнаар ажыл-агый бүдүрүлге каттыжышкынының база Тыванып геологиялыг шинчилел экспедициязының удуртукчуларынга солунга парлаттынган шүүмжүлдиг материалдың талазы биле боттуг хемчегнерни ажылдап кылгаш, ону херек кырында боттанчыварын дээскен. Партия обкомунуң даалгазын ёзугаар Иштики херектер министерстволуңуң удуртур ажылдакчылары бо чылдың апрель 2-де ивижилериниң туулаанга четпеш келген. «Азас» заповедниктиң ажылдакчыларының кара туразында аажылаашкынының талазы-биле РСФСР-ниң кеземче кодексиниң 200 үүлүнге үндезилеп, кеземче херээн оттурган. Амгы үеде истелге чоруп турар.

ЧҮГЕ ОЛ ХЕВЭЭРИЛ?

«Амыдыралдың өңнери» деп Чооду Кара-Күскениң «Шын» солунга парлаттынган үүлдерин номчаааш, оларның көдүрүп турары айтырыгларын деткивес аргам чок-тур. Тывада, эң ылаңгыя кыдыкы районнарда, социал чөптүг эвес чорукту шинтпирлевес, чоннуң үнүп дыңнавас болза, ол айтырыглар националдар аразында чөптүг эвес чорук кылдыр кижилерге сагындыра бээр. Тожуда бөдүүн ажылчын кижилер социал чөптүг эвес чорукка кыстырганы сеткил-сагыжымны доюлдурду. Өдүген тайгазында алыксак-чиксек, эртемденады-биле дутланып алган кижилерни, чоннуң негелдези турда, чүге амга чедир ында чурттадып, ажылдадып турарыл?

Михаил КАЛДАР-ООЛ.
Бай-Тал суур.

ЧИДИРИГ ЭВЭЭЖЭЭР

Кызыл — Ак-Довурак оруундан Иштин-Хем суур чедир чазаглыг орукту эртке чылдың күстен кылып эгелээн. Ындыг орукту тударының дугайында айтырыгны тус черниң чону шагдан тура көдүрүп келген. Ону амыдыралга боттандырып эгелээни кончуг эки-ле-дир. Ынчалза-даа ол орукту «УТКА 25 чылы» совхозтуң Кара-Чыраа деп черде хову турлаан тавартыр тудар ужуулуг. Чаа оруктуң ажылагый талазы-биле улуг ужурдузазыл чедир бодавайн, ону төлевилээн ышкаш-тыр. Кара-Чыраада совхозтуң муңмуң га тараа шөлү бар. Аңаа тарааны, мал чемнин тарып өстүрүп турар. Оон чамдыызын Иштин-Хемде сүт-бараан фермазынче кыш, чай чок сөөртүп турар. Эң ылаңгыя мал чемнин сүт болза, Хову турлаа биле ферма аразында орук багай болганда төктүрү-чайлыры хөй. Бир эвес орукту Кара-Чыраада хову турлаан тавартыр тудуп каар болза, чазаглыг орукка чидириг эвээш боор.

Ынчангаш тус черниң чонунуң мындыг саналы бар. Чаа орукту хову турлаан тавартыр тутса кандыгыл? Ону ынчаар тудуп болуру ам-даа орай эвес.

Маанай-оол ОПАЙ-ООЛ.

ДОРАМЧЫЛАЛ-ДЫР

Март 31-де үнген «Шын» солунда «Дүвүренчиг медээ» деп эгениң адаанда **Ужур-дүрүм чок аажылаашкын»** деп үүлдү парлаттынган. Мыя каш хонукта чоннуң чугаа-сооду, сеткил-сагыжы ол материалче угланган. Шынап-ла, ол дорамчылал тайганың тайгазынга, ийи борбак ивижи кадайларга удур болганда, совхозтуң чонунуң дүмеп, черле кандыг-даа нация кижи бүрүзүнүң килеңнеп турары чон.

Азас Заповедник, Окаёмов, Васильченко, Савин, Сөолгу беш чылдар дургузунда Тожуның, черле Тываның чонунга халалыг апарган сөстер бо. Тус черниң байдалының канчап барганыныӊ, ында чоннуң чүүн ол удуртукчуларының тоон корбейн келгениниң дугайында чугаа кайда-даа дыргын, парлалга, радио, телевидение оны үргүлүү чырыдып келген, кайа-даа кижи бүрүзүнүң саналы, нетелдези болгаш кышкызы халап, ол улустуң херек чаңгыс: удуртукчуларны солуур. Ындыг турбүже, кодүрүлген айтырыгны чымчадыр, оожумнадыр, соңгаарладыр болгаш демги «удуртукчуларга» болчур кижилер база бар. Чижээлээрге, машина-техника-биле болгаш боо-моңгу-биле чепсегленген «эртемденнериң» хоругдуг үеде безин өлүүн өлүүн каш чыл улаштыр илередип, тудуп келген **«охотовед Ю. Никитиниң ажылын сайгарып көөр дугайында»** айтышкынны Тыва АССР-ниң аңнаыр ажыл-агый бүдүрүлге каттыжышкынының чиигине директору Н. И. Совага Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Владимир Ефимович Серяков берген, оон ол бижии, холуңуң үжүү-даа бар. Оон түннелинде Никитин чыл чыгыы ажыл чок орду. Заповедник «эртемденнерин» үүгле ажылының аайыбиле база сөс-биле камгалаар болгаш деткиринден өске аннаар чөпшээрел дуза, ол улустуң херек ажылдакчыларын, ооң-мең кырын турганын база бижидим. Ындыг кончуг-ла директор болза, оларны чүге эскербээнил? Боттарының ажылдакчылары аңнаыр чурумун үреп турда, чажырып олургаш, анаа-ла турлаг ээлеп олурган кырганнарны үндүр сывырып турган херээ чүл?

Туе черниң чурттакчыларының чымчак сеткилин, хүндүлээчел чоруун ажыглап алгаш, туразында аажылап турар ажылдакчының ажыы бар бе? Кижилер дорамчылаар, улус ылгай көөр кижи канчап удуртукчу боол болурул? Мооң мурнунда Окаёмовтуң дугайында шүүмжүлелдиг үүлдер чеже-даа үнди. Ол дээш хемчег-даа алыспады. Азы оон «дазылыының» быжыы ындыг бе?

Александр ИРГИТ.
Черби суур.

«ДАЗЫЛЫНЫҢ» БЫЖЫЫНДА БЕ?

«Шын» солунга парлаттынган «Ужур-дүрүм чок аажылаашкын» деп үүлдү номчаааш, бо чагааны биживейн баар аргам чок болду. Чүге дээрге мооң мурнундаа «Азас» заповедниктиң удуртукчуларының кара туразында аажылаашкының дугайында шүүмжүлелдиг үүлдерни үргүлүү бижип турду. Оон директору С. А. Окаёмов дээрзи ол хире үүлгедиглерни кылып турда, оон херээн мурнунда чүге корбейн турганын кижи кайгаар.

Ол ам шуут-ла бажы эттенип, анаа-ла дужунда ажылдап, чурттап чораан улустарны күш-биле үндүр сывырып эгелээн ышкажыл? Оон кедереге, ол заповеднике ивн кадарчыларын шуут-ла узуткаайн дизе хөңнү кижи-дир.

Чоокта чаа «Тувинская правда» солунга Тожуда геологтарның аң-мең кырын турганын база бижидим. Ындыг кончуг-ла директор болза, оларны чүге эскербээнил? Боттарының ажылдакчылары аңнаыр чурумун үреп турда, чажырып олургаш, анаа-ла турлаг ээлеп олурган кырганнарны үндүр сывырып турган херээ чүл?

Туе черниң чурттакчыларының чымчак сеткилин, хүндүлээчел чоруун ажыглап алгаш, туразында аажылап турар ажылдакчының ажыы бар бе? Кижилер дорамчылаар, улус ылгай көөр кижи канчап удуртукчу боол болурул? Мооң мурнунда Окаёмовтуң дугайында шүүмжүлелдиг үүлдер чеже-даа үнди. Ол дээш хемчег-даа алыспады. Азы оон «дазылыының» быжыы ындыг бе?

Александр ИРГИТ.
Черби суур.

ШЫНАР ЧОК ХӨМҮР-ДАШ

Кызыл районда «Шамбалыг» совхозта чурттап, ажылдап турар мен. Норма ёзугаар чыл санында 4 тонна хөмүрүң садып ап келдим, четчир-даа турду.

Эрткен чылдың ноябрь айда база-ла дөрт тонна хөмүр садып алырымга хөй кезии отка кыппас, анаа-ла кара довурак болду. Ол хөмүрүң республиканың одаар чүүл хандырылга эргелелинден садып алган мен. Кижи бодаарга, ындыг хөмүрүң чылыг төптериниң одалга системаларының хереглелиниле хөй.

Ол-бо автомашиналар чанында улус-ла эңдерик, чамдыктар эът оочурлаан, өскелер сүт аймаа аъш-чемни хереглээн, хууда дузалал ажыл-агыйга хереглээр чүүлдер саткан улус база хөй. Ам час — дыка хөй өг-бүлелер куш, хаван садып алырынга белетиинин турар, ынчангаш оларның хереглээр чүүлдери хөй. Оларны бот-бодуңдан айтырышкан, ол-бо талаже далашканнарны чеже дээр боор.

Бо ярмаркада кымнар черле идепкейлиг киржип турарын Агроүлетпүр эвилелдиң төлээлеринден сонуургаан бис. Ниитизи-биле он дөрт районнуң оңу маңаа кээп киришкен. Ынчаарга бо удаада Кызыл-Мажалыктың эът комбинады (директору Г. Ергит) ярмаркага кээп киришкенин черле эки деп демдеглээр апаар. Бүдүрүлге бирле дугаарында киришкен, оларның садыгжы ажылдакчыларының чаңгыс аай чараш хептир, демдектерлиг болган. Ниитизи-биле 3.5 тонна эът база колбаса, окорок болгаш өске-даа үүлдерни кооператив ортээ-биле саткан-даа болза, чон ону күзедип-биле садып алганнар.

Ярмаркага «Кызыл» агрофирманың ажыл-агыйлары — «Көк-Тей», «Сукпак» совхозтар, күш фабриказы база идепкейлиг киришкен. Черле ынчаш ниитизи-биле ярмарканы организастааны эки болган. Бо чылдың баштайгы ярмарказы Кызылга баймырлал шинчилиг эрткен. Чоига эптиг, ажыл-агыйларга ажыктыг шак ындыг арганы бисте ажыглап турар апарганы өөрүнчүг-дүр. Ажыл-агыйжы болурунуң бир хевири ол.

Седен ХЕРТЕК.

ЧУРУКТАРДА: Кызылда часкы ярмаркадан этюдтар. Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

«АВТОБУЗУВУС - ХӨЛГЕВИС» — САМОСВАЛ ДИВЕС СИЛЕР БЕ?

«Малды ыяш кузовтуг машиналарга чүдүрер, самосвал хоржок, тайгактаашкы, чода-кырлыы сына бээр» деп удуртукчуларывыс, специалистерни чөптүг айтыышкынын дыңнаашкы, «Шын-дыр, малга ынак улус-тур, акыдыр» деп, мадчынынар ынчаар бодаар бис. Ынчалзада-даа бистерни, мадчынынарны самосвалга олуртказ, хуралдаар черлерже аргыштырар апаавга, чиктиг-ле-дир. Ол дугайында чаңгыс-ла таварылганы чугаалаайн.

Чоокта чаа совхозувустуң мадчынынары хуралдадывыс. Бистиң аалывыска, самосвал халдып келди. Кабинада пенсионер ийи кадай бар. Уругларым иези база хуралга баар, ынчангаш дөрт мадчын, бир чолаачы — беш кижи бис. Кабинага каяа сыңчыр ийин, автоинспекцияның дурүмү база бар. Ынчангаш ийи кижи кузовче үне бердивис. Оон мурнунда чагган хар эрээн, кузов кыры доштуг, оон калында эрип эгелээн. Олуруптар дээрге кырында артык дугуй безин чок. Ам канчаар, туруп алыр дээрге соогунга кижи шыдавас, ынчангаш бут кырынга олуруп, кузов ийиндеи так туттунуп алгаш чор бис.

Дараазында кыштагда мадчынынарны ап алыры-биле дөшче чүткүдүп үнүптүвус. Ол аразында орукта хар база эрип эгелээн, оожумнаар болза, машинаның дугуйлары «тепкиленгеш» туруп бээр. Ынчангаш чолаачы-даа дүргедепти, ол-бо чоогаларга таварышкаш, самосвалывыс-даа бисти силгип-ле чор. Коргунчуг-даа, хенертен самосвалдың кузову ажыттынгаш... Че, харын ындыг чүве болбадыл. Ынчалза-даа бир силгээн соонда, чаныында мадчын-на алгыра берди. Көрген — дуу-ла ол ойта барып дүшкен, кузовтуң шалазын тону-биле «чодуп», соонче чүглуп бадып чыдыр. Халып баргаш, сегирип алгаш, туразынга дузалаштым, Тоонуң арты-даа сан чок — малгаш. Дараазында аалга баргаш, бир мадчынны база олуртуп алдывыс. Бадып олура, ийи херээжен мадчын база-ла барып дүштүлер. Каттырыштывыс. Оларны тургузуп алган бис. Мен каттырып чорзумза-даа, «чоп кончуг чоор, бистерни, мадчынарны, самосвалдарда ынай-бээр аргыштырып болур, а садар малды маңаа дажыглавас-ла болгай» деп бодап, хорадап, хомудап-даа чордум.

Хурал болур ужурлуг аалга кээривиске, удуртукчуларывыс, кол-кол специалистер чыглып келген. Амырменди солушкан соонда, эзирин чүве дег, «чалчыттынала» берип-тир мен:

— Чүү деп чүвел бо, ыяш-даш-тыр бис бе? Күрүнеге дужаар инектеринерни чүгле ыяш кузовтуг автомашиналарга чүдүрер ышнажыгай силер, самосвалга хоржок дээр. А бистер, мадчынынар, инектерден дора болганывыс ол бе? Самосвалга улус сөөртүрүн ким чөпшээрээн чүвел? Харыылаар кижи-даа чок.

— Та, бо эде тургустуунушкун үезинде чөпшээрендаа кагды ыйнаан! — деп, 30 хире чыл чолаачылаан Ховалыг акый мени-даа, ында келген удуртукчуларывысты-даа шоотканы билдинмес, харыылап кагды.

Хурал соонда ол-ла самосвалга мадчынынар олурупкаш, хап чаныптылар. Бистер, кезээн улус, ол аалдың чиик машиназын дилеп алдывыс. Соонда кээривиске, демги машинавыс оруктан тур. Бир-ле кезээ өрттенген, чоруур аргазы чок, суун төп каапкан. А бистиниге оларның сыңчыр аргазы бар эвес, оруккa, карангыда туруп калдылар, иезиниң төрүп бергени ийи буду-ла алдарынга барып чедирген боор. Мадчынынар, бистер, чамдыкта хилинчектиг улустур бис ийин.

Хоорай, суур улузу дег, боду хөлгелиг-машиналыг болза деп, бо-ла бодаар-дыр бис. 10—20 километр ырак черден аъттыг барып, магазиниден хлеб, шай садып ап, дедир кээп деп чүвени бодап көрээлиңер даан. Мадчынынар автомашиналыг болза, складка эът дужаар, садыглажыр, сигенээрде амыр болур-дур ийин. Ырак коданнарга аарыг-аржык, озал-ондак болу бээрге, чадаг дыка-ла берге-дир.

Республикага кээп турар чиик автомашиналарның дең кезиин мадчынынарга сатса, чөпшээрезе чүл? Бистер, мадчынынар, бойдусту камгалаар боордан башка, аң-балык кырбас, кат-чимис-даа таптавас улус бис.

Алексей ТАС-ООЛ.
«Х Улуг хурал» совхоз.

Өг-бүле клуву

ТУРУШТУГ ИЕ

Сөөлгү үеде «Шын» солунунуң ниити утказының, ында яазы-бүрү темаларга парлаттынып турар түүлдериниң утка-шынарыныңң бедээнинге, дээштиг, солун апарганынга солуннуң ажылдакчылары, силериниң киирип турар үлүг-хууһар улуг дээрзин үнелевес аргам чогул. Ынчангаш эде тургустунгушкунуңуң негелделеринге дүүштүр ажык-чарлыг чорукту нептередип, солуннуң утка-шынарын бедидип, кызып ажылдап турарынар дээш «Шын» солуннуң редакциязынга, коллективиниге бодумнуң мурнумдан өөрүп четтиргенимни илередип ор мен.

Шынап-ла, солун — кижиниң дузалакчызы болгаш сумелекчизи, эртем-билиин делгемчидип, сөс-домаан сайыралырының бир кол күжү деп бодумнуң амыдыралымдан билир мен.

«Өг-бүле клуву» деп чаа рубриканы номчуп танышкан соомда, демир-үжүктү холга тудуп, сеткилимни дүвүреткен бодалдарны бижий бердим.

Өг-бүле ол хамык-ла түүлдүң эгези, күрүнениң үндезини деэу дээни кончуг шын. Өг-бүле айтырыглары нарын. Ынчангаш мен Барлык суурда чурттап турар материалдыг байдалы ортумак, уругларын азырап орар иениң дугайын бижиир бодадым.

Тамара Седиповна Хертектиң өөнүң ишти совхозтуң теп шаңынга токка соктургандан бээр каш чылдар эрткен. Дөрт уругларының адазы эргим кижизин оскуунган соонда, авазы база чок болган. Улай-улай ажыг-шүжүгге туттурза-даа, ол ажы-төлүүнүң кижизидилгезин кошкаш кылбаан. Уругларын төлептиг кылдыр кижизидер дээш ол бүгү күжүн берип чоруур, бөдүүн ажыл-ишчи не. Сеткилиниң бичезин кады-кожазы чугаалажыр. Бажың-балгадының арыг-силиин, эмгелиин, шеверин кижи кайгаар. Ийис уруглары Чойганмаа биле Чодураа аваазының аайы-биле аргыттыпар, даараныр. Олар иезиниң дузалакчылары, бажың ажылын холга алган.

Ажы-төлү эртем-билиг чедип алзын дээш ол кызыш чоруур. Долу эвес өг-бүлелерге уругларны азырап, кижизидери ындыг-ла амыр эвес. Олар улгадырга, хепсынының өртээ улгадыр, чамдыкта тааржыр хеп-даа тывылыбайн баарын ол чугаалап орар. Шак мындыг төлептиг салгалды өстүрерингe үлүүн киириштирип чоруур бөдүүн иелер дугайында моон-даа соңгаар солунга бижиирин сүмелээр-дир мен.

Валентина ШУРУК.

ХУУ АМЫДЫРАЛ

Хуу амыдырал — нарын айтырыг. Хууда чажыдын ажыдып, адын адаарга, ыымга-даа эки эвес. Кижиниң сеткилин билип алырынга база кижизиг чорук негеттинер. Бо удаада амыдыралдың нарын шорулгактарынга таварышкан кижилериң сагыш-сеткилиниң дүвүрелин илереткен, ат салбаан чагаалларның утказы-биле силерни таныштырып көрээли. Чогум өске чагаа турган болза, автору билдинместе, ону парлавас болгай. Чамдык салым-хуулларда чүүлдер өскелерге үлегер, кичээдиргe болуру чадавас деп бодааш, солунга оларның чамдыызын парладывыс.

Чагааның автору эр кижи. Адын адаваан. Монгуш деп каан. Оон бижип турары мындыг: «Чырык черге төрүттүнгеш үжен чыл чедип тур мен. Алган кадай, ажытөл деп чүве билбес, арагаже бажым супкаш, чурттаалгамны будап алганымга хөмүдап чор мен. Арагададаа чүү боор, мээн бодум мелегейим-дир. Өг-бүле дээш харыысалга билбес турган-дыр мен. Хөөкүй кадайым бичии оолдар эвес сен, бодап деп чеже сургаваан дээр. Өске улус чүү боор, шорузу-ла ыйнаан дээр, а мээн кадайым та кайы хире хилинчек көргеп. Ажыг сутта шупту чүвени орнапкан чораан-дыр мен, кончуумну. Ишкеп арагамның өртээ та чеже чүве, оон орнуига өг-бүлемге дуза катпас мен бе? Ава кижиниң, кадайымның, сеткилин хомудатканым дээш бажым шаштынып чор мен. Мээң бо частырымны кымдаа катаптавазын күзээрдир мен».

Орай-даа бол миннип, араганың ажык чогун биле берген бо аныяк ада бодунуң уязынче эглип кээп, ажытөл кижизидер, өг-бүлеге оорга болур хүлээлгезин биле бээрниге канчап бүзүревезил. Шак мындыг байдалга таварышкан, частырыг кылган аныяк адалар моңу номчаашн, бирээни бодаарлары чугаажок.

Өске чагаада херээжеи кижи чугула айтырыгларны салып турар: «Бо айтырыгларга артемденнер харыы бээр ирги бе? Өгнүң эр ээзи черле кандыг болур ужурлугул? Ажы-төлүүнүң, кадайының, улуг өгбелериниң мурнунга ол кандыг хүлээлгелиг болурул? Ашактар өг-бүле ажылынга кириштеске, кадайы чудай бээр-дир. Өске парлалга органнарынга мындыг айтырыгларны тайылбырлап турар боор-дур, бодувустуң дылывыска ону номчузувусса база ажыктыг болур боор.

Чамдык херээжеи өг-бүле ээлери хөй-ниити черинге ашаанче алгырар, хыйланыр, хевии, орта неттинмес, могаттынар, оон түңнелинде томааныг ашактарны үреп чаптар-дыр.

Өске талазында, улгады берген азы домзактап чораан эр кижилер аныяк адаларны дедир сургаар, кадайларга чагыртпа дээр, ынчангаш хүндүлешпес, коргужар, бүзүрешпес чоруктар үнер. Таныжы уруглуг болу бээрге, кааптар, чаңгыс уруг каяа чорбас дээр оолдар кайы хөй. Олар чазып тураалар. Эн чоок кижизи оскерли бээрге, иеге дыка берге. Ынчангаш сурас уруглар көвүдеп турар. Сеткилдерни канчап таарыштырып билип алырыл, ашаанын, кадайының хүлээлгезин, харыысалгазын кандыг арга-биле чедир тайылбырлап болурул».

Бо амыдыралчы айтырыглар кымны-даа дүвүредип чоруур. Өг-бүле кежигүннериниң аразында эки хамаарылганы канчаар тургузар дугайында санал-оналыкларны бижип көрүкер.

Чагаалардан одуруглар

ЫНААМ КОНЧУГ, КАНЧААЙН?

Эргим редакция! Чо чагааны силерге аргажок берге чүвеге, чөптүг эвес чорукка таварышкаш бижип олур мен. Кижиге чону—чоорган, хөйу—хөйлең болгай. Мени В. Х. дээр. Бодум оң бир класс дооскаш, шериг хүлээлгемни эрттиргеш келдим. Оон соонда арга-ыяш техникумуун дооскаш, техниклесовод деп тускай мергежил алган мен.

Чадаанага ыяш-ажыл-агый черинге ажылдап тургаш, 1987 чылда М. С.-биле танышкаш, бот-боттарывысты бир чыл хире өөренип көргеш, 1988 чылдың май 28-тен эгелеп кады чурттай берген бис. Оон адазы баштайгы айларда мени ээ корүп, эки хүлээп алган кижи. Мен бодум база ону хүндүлеп эгеледим.

Ынаам акызы чок апаарга, оон үш оглун боду азырап алган. Ол дунмалары ам 7, 9, 11 класстарда өөренип турар. Оларны бодумнуң уругларым кылдыр көрүп чордум.

Боттарывыс чугаалажып көөрүвүске, салымывыс кадың алзывысса, эки хире болган Ынак-даа апарган бис. Хенертен оон ачазының чаңы өскерилген. Дөрүл-төрели чок чүве, уруг алыр дээп кижи арагалыг, аъштыг-чемниг келир эвес-пе дээп хөөнүн меңээ ажыдыпты.

Ам канчаар Чыраа-Бажында чурттап турар акымга бардым. Чүү-хөө чүведен тыптының алгаш, айтырар боол дугуруштупус. Акым мени мегелеп каан.

Ол-ла чоруткаш, Баян-Талада чурттап орар кудам болур ашакка баргаш, ужурчевүн чугааладым. Кырганачам меңээ дузалаан, аъштычемни, арага-дарыны тып алгаш, оларга катап келдивис. Ийи кырганнар хөөрешкен. Оон огулуг түңнел үнмээн. Чүге дээрге кырган-ачам суму даргалап чорда, ол кайгал кижи чораан. Ол-ла бүгүнү коптарышкан хевирлиг.

Чүге-ле катап-катап Мге барып турар кижи боор деп барбанар. Ынак болгаш ындыг кижи-дир мен. 1988 чылдың сентябрьда ачазы база катап мени үндүр сывырышкан.

Чадаанага бажың ап алгаш, аңаа чурттай бердим. Демги ынаам-биле үнчүлкиржил турдувус. Аравыста ижин-кара чок. Оон ол база мени хүлээп албас апарган. Ачазының суртаалынга кирген хевирлиг. Оон хорадааш сөглепкен мен.

Мени эртем-сургуул чок дээр хевирлиг болгаш. Үстүнде бижээн-не болгай мен. Ортумак эртемниг деп аан. Ону кайгаар кижи чордум. Ачазы ашак менден чарлыш алыр дээш милиция черинге билдириишкин бижээш, олуртур бодаан. Оон оозу бүтпээн. Оң соонда бажыңымче эттеп каапткнар дээш үш ооп чорудупкан. Күдээзин база ыдалаан.

Бо чораш сеткилимге тааржыр херээжеи кижи тыппаан мен. Чамдыктары арагалаар, тос янзы чаңныг болур чорду. Тааршпас болган мен. Сөөлүнде кээп М-ге дужа бергеш, ынак болгаш хүндүлежир бис. Бо бүгүнү номчукчуларга ажыы-биле бижидим.

РЕДАКЦИЯДАН.

Эргим номчукчу, бо чагааны номчааш, эки-ле боданың көрүңер. Ийи кижи ынак турда, кым шаптыктаар боор. М-ниң адазының чаңы үү деп көөр силер? Аңаа арага-дары хөрек бе, азы өскүс оолдар азыражыр күдээ хөрек бе? Чагааны автор боду редакцияга эккеп берген.

ЧУГААЛАПКАН БОЛЗА...

Национал чаңчылдарны улуг назылыг кижилер аныяктарга чугаалап берип турары эки-дир. Ол үеде олар чаңчылдарны кончуг сагып чорааннар. Борта бижекти эдилеп чораанының дугайында чаңчылдарны бижикседим. Ол үеде хынныг, дериглиг бижектерни аныяктардан кырганнарга чедир кижи бүрүзү эдилеп турган.

Бижекти ооргазынга кур адаанга кызыда астып алыр. Бижекти астып чораан аныякдаа, кырган-даа кижи аалга келгенде, аъттан дүшкеш, ооргазында бижээн дүжүргеш, халаңнадыр салып бадырыптар чораан. Ол чүл дээрге, бижекти кандыг-даа хора, кара чокка эдилеп чораанындың демдээ болуп. Бир эвес бижээн ооргазында дүжүрбээн болза, малманганга халдаарының демдээ. Мурнунга астып алган болза, кижи тынынга халдаарының демдээ деп билиишкин турган. Ынчангаш ынчангы тывалар өлүреп, бижектээр деп сөстөрни безин чугаалавас. Бир эвес ындыг сөстөрни чугаалапкан болза, ол үениң хоойлузу-биле шыңгыы көөр чораан деп чугаалаарлар.

Амгы үеде бистиң аныяк-өскенивис арага-хымысче туралаар. Эзинин алгаш, шошсодаа кылып, оон кедерезе кемделип-кергелип сокчуп, өлүржүп-чиднижип турар. Чаагай чаңчылдарны катап түзүзарыга кижижи —кижи бүрүзүниң херээ.

Мартна КУУЛАР.

Национал кухня

БЫШТАК, КУРУТ, ЧӨКПЕК...

1990 чылдың март 16-да үнген «Шын» солунда тыва национал чемни канчаар кылырының дугайында бижиирин дилээн материалды номчааш, эвээш-даа бол, сүмемни киирикседим.

Быштакты ийи янзы кылыр. **Кыскан быштак.** Ону кыпырда, элээн 10 литр хире сүттүг хайындырган, саарыш-саарыш соодуп каарга, көвүү өреме болур. Ону союп каапкаш, ол сүттү элээн чылдыпкаш, оон кырынче 4 литр хайындырган хойпактың соок божазын куткаш, хымыш-биле сарыг-суу үнгүже былгап тураргa, ириттингеш, божа быштак болуп, ацгыланы бээр. Сүт сарыг-суг апаарга, ону өскээр куткаш, арткан быштакты сы базаргa, ак сүт ышкаш, ак-сарыг суг үнүп кээрге, арыг, ак хапка сукпаш, аксын дөрбелчинней салгаш, адаа, үстүнге сы базырар. Элээн үе эрткенде, үштүп аарга, аажок чаагай быштак болур. Ону кезип чиир. Быштак хапка элээн үр чыткаш, хаптан боду хоорлу бээр.

Шойген быштак. Бо быштакты сүттү шоолуг изитпейн, чиг сүттүң кырынче божаның соой бергенде кырында ацгыланы бээр сарыг-суун кудар. Сүт кайы хире хөй азы эвээш болдур, оон шаа-биле кылыр. Чижээ, 5 литр болза, 1 литр сарыг-суг кудар. База-ла былган, бөөлдеп эгелээр. Сарыг-суг биле быштак ацгыланы бээринге чедир ону эспес. Ол кыскан быштак ышкаш эвес, аажок чымчак болур, ону соотпайн шөйүпкеш, база кадыр азыптар. Быштакты тыва өремелеп чиирге, кончуг чаагай.

Курут. Божаны таарга куткаш, сарыг-суун аксын кааптарга, божазы артып каар. Ол кеве бээрге, чигирлеп-даа, чигир чок-даа кылып ап болыр. Ону кандыгдаа хевирлиг кылып аарын ээзи билир: борбак, дөрбелчиң, үш-булуңчук-даа. Ону чыдывас кылдыр эки сы тудупкаш, кадырып каар.

Чөкпек. Чөкпекти районнарның улузу янзы-бүрү кылыр. Өремени былгаш, ак саржаан ацгылаш, ону хайындырарга, үзүнүң адаанга чөкпээ ацгыланы бээр. Үзүн ацгы ылгааш, ол арткан чөкпектиң кырынга соктаан далган, чиг далган, хоютказ чодураа, үүргене бо чүүлдерни холуп чигирлээш, хайындырар. Оон соотказ чиирге, шуут дыка амданныг болур. Кайы хирени холууруп боду билир.

Кадык. Бо дээрге бистиң амгы үеде хайындырып чип турарывыс каша-биле домей-ле. Ону тыва улус соктаан тараадан хайындырып чораан. Ону чигирлеп, саржаглап чиирге, чаагай.

Вера КУЧУН,
Пенсионер.

КӨРҮЛДЕ. Ыры-хөгжүм чаңгыланып турда...

Профэвилелдериниң Тыва область чөвүлелиниң адырлар аайы-биле профэвилел обкомнары Бүгү-эвилелдиг «Чонның уран чогаадылгазын — чурттуң сайзыралынга!» деп девизтиг III фестивальын уламчылап, чаңчыл болган уран үүл фестивальдарын доктаамал эрттирип келген болгаш эрттирип-даа турар.

Шак ындыг чаңчыл болган бот-тывынгыр уран үүл көрүлдезин «Моңгулек» туристик комплекстиң клувунга эрткен дыштанып хүнде чурт үлешүрүүнүң болгаш коммунал-хандырылга бүдүүлелериниң ажылдакчыларының профэвилел обкому (даргазы Александр Константинович Бакулин) организастап эрттирген.

Аңаа ниитизи-биле чүс ашаш бот-тывынгыр артистер дөрт коллективтиң уран үүлүн бераалгатканнар. Ол болза «Коммуналочка» деп чыынды коллектив, Тываның электри четкилериниң, даарыңыла фабриказының «Этюд» болгаш караа көзүлбестер ниитилелиниң коллективтери-дир.

Бо удаада культура ажылының хоочуну бот-тывынгыр композитор Монгуш Күжүгетович Кертик-оол, Михаил Дмитриевич Зырянов, аныяк музыкантылар Сергей Саранин болгаш Аркадий Карый олар эвээш эвес үлүг-хуузун киирип, көрүлдени багай эвес эрттиришкеннер.

Ниити бирги черни Тываның электри четкилериниң, ийигизин — «Коммуналочка», үшкүзүн — караа көзүлбестер ниитилелиниң коллективтери тус-тузунда чаалап алгаш, шаңнадып, мактатканнар.

Ам профэвилелдериниң оске-даа обкомнары чаңчыл болган фестивальдарын эрттиреринге белеткенип турарлар.

Батый КЕНЕШ.
Жюри даргазы.
ЧУРУКТАРДА: көрүлде үезинде.
Ондар ОХЕМЧИКТИН фотолары.

спорт

АРЫН-НҮҮРҮ КАЙДАЛ?

хол бөмбүү

Эрткен дыштаныр хүннерде профэвилелдерниң ВДФСО-нуң бирги чери дээш хол бөмбүүнге хоочунарның маргылдаазы болуп эрткен. Түңнел оюнга дөрт команда киржир турган. Херек кырында беш команда келген. Чөөн-Хемчик биле Улуг-Хемниң командалары катап ойнаан. Моон мурнунда Чадаанага түңнел оюнга болган маргыжышкын туруп келген. Ук маргылдааны эрттирер дээн кол судья келбээн. Ынчалза-даа оюнну ойнаан. Түңнелинде Чөөн-Хемчиктиң хоочуннары утнан. Улуг-Хемниң хол бөмбүкүлери удурлангаш, катап ойнаар дугайында дилег киирген. Ынчангаш оюнну Кызылга катап ойнадыр кылдыр судья коллегиязы шиитпирлээн.

Кызылда көдээ ажылагый техникумуунуң спорт залынга оюн эгелээн. Баштайгы минуталарда чадаанажылар үш санны улай алгаш, мурнай берген. Оон соонда улуг-хемчилер чыпшыр четкеш, мурнай берген. Саннар хөй удаа солушкан. Сөөлүнде 10:10, 11:11, 12:12, 13:13 болуп, каш-даа катап деңнешкен. Бирги ужуражылгага улуг-хемчилер 15:13 санныг уткан.

Ийиги ужуражылгада улуг-хемчилер артык күштүүн көргүзүп, саны 9:1 болуп, мурнай берген. Ойнакчылар улуг туралаңып, кайы хамаанчокка каккылап, удурланыкчыларын чымчактап эгелээн. Чадаанажылар ийи-бир сан ап соондан сүрүп келген. Удурланыкчызын чыпшыр четкеш, ашкаш, оон соонда 15:10 санга уткан.

Үшкү ужуражылга эгелээн. Чадаанажылардың «аарыы» кирген. База-ла мурнадып алган. Кажан сан 8:6 болуп, шөлдү солушкан соонда чадаанажылар ам-на «оттуп» кээп ойнап эгелээн. Хары угда чеди санны улаштыр апкан. Сан деңнешкен. Оон соонда бир санны алырга, сөөлгү подача бээр ужурга таварышкан. Бөмбүк бир таладан бир талаже чоруп-ла турган. Эң сөөлгү подачаны чадаанажылар берген. Ол үеде эки көдүргүнү Кызыл-оол Дэтпе Арыш-оол Кыргыска көдүргеп. Арыш-оол чараш ойнаан. Чадаанажылар бөмбүкту оскунупкан. Арыш-оол дедир дүжүп орташ, анаа турган сетканы аспактапкан. Кол судья Н. Күвезин эдискизин этсипкен. Улуг-хемчилер ынчаар уттурган. Ниити сан 2:1 болуп чажаанажыларның тиилелгези-биле доозулган.

Автоорук техникумунуң спорт залынга түңнел оюн болган. Баштай Эрзин биле Чөөн-Хемчик районнуң командазы ужурашкан. Бирги ужуражылгада эрзинчилер 15:10 санга тиилээн. Ийиги болгаш үшкү ужуражылгаларда эрзинчилер күш четпейн Сарган. 4:15, 2:15 саннарга уттурган.

Дараазында Барыын-Хемчик биле Кызыл хоорайның командазы ойнаан. Баштай кызылчылар 15:6 санга тиилээн. Оон соонда барыынхемчикчилер 9:15 санга уткан. Үшкү оюнда барыынхемчикчилерниң саны 13 апарган, а кызылчыларныы 9 турган. Кызылчылар чыпшыр четкеш, 15:13 санга уткан.

Ийиги хүнде Кызылдың командазынга аныяк кижи ойнап турган деп чугаа үнүп келген. Барыын-Хемчик районнуң командазының капитаны ол айтырыгны көдүргеп. Кызылдың командазының капитаны Н. Күвезин паспортун экжеп көргүзеригиле В. Сагалаковту чорудупкан. Ол башкынга баргаш, бодунуң паспортун алгаш, акызынга чеде берген. Оон паспортун алгаш, ортузундан дөрт саазынны ап каапкаш, бодунуң чуруктуг чердерин чыпшырып алгаш келген. Судья коллегиязы баштай көргеш эскербээн. Оон соонда паспорттуң дугаарларын хынай бээрге, ийи адгы дугаар болган.

Судья коллегиязы ол херекти чиигиле көргеп. Кызылдың командазының ойнаар эргезин казываан. Артыкан оюнчаны төндүр ойнадыр деп шиитпирлээн. Кызылчылар шуптузуп уткан.

Хоочун ойнакчы Владимир **Суге-Маадыр:**

— Бо ойнап келген назынымда мындыг чүвеге бирле дугаар таваржып тур мен. Документ өскертири дээргеле амыр эвес херек-тир. Моон мурнунда-даа чылдарда Кызылдың командазында бирги чер алырын бодаар ындыг хөөннер турган. Моны черле өскээр көөр болгаш эки. Хол бөмбүүнүң федерациязы бо айтырыгны дарый шиитпирлезе чогуур. Бистер, хоочун хол бөмбүкчүлери, аныяктарга үлегерлиг болур ужурлуг бис. Бо айтырыгны федерацияга чугаалашпас болза хоржок боор.

Мындыг хомудалдарны өске-даа ойнакчылар чугаалап турду. 1984 чылда Суге-Маадыр 40 харга 15 хонук четпейн турда, аныяк сен дээш ону маргылдааже киирбээнин база сакты-дыр мен.

Судья коллегиязы Кызылдың командазынга аштырыышкынны салган. Ынчангаш бирги черни Барыын-Хемчик, ийигизин Кызыл, үшкүзүн Чөөн-Хемчик районнарның командалары алган. Барыын-Хемчиктиң командазынга шилчип чоруур кубокту болгаш командаңың кежигүннеринге белектерни тывыскан.

Ниитизи-биле хоочунарның маргылдаазы бедик деңнелге эрткен. Профэвилелдериниң ВДФСО-нуң ажылдакчылары боттары киржип, кол ажылдарны чоруткан. Чүгле көрүкчүлер эвээш болгам.

Моон соңгаар судья коллегиязы команда кежигүннериниң документилерин хынап турган, мандат комиссиязын тургуспас болза, оон үезинде будулгазының чүүлдер тыптып келир деп чүвени бодаза чогуур.

Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

Чаңчалдар бюрозу

РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Кызылдың № 870 девискээр соңгулда округунуң талазы-биле округ соңгулда комиссиязы катап чорудар соңгулдаларының 1990 чылдың апрель 22-де болуруун Бий-Хем, Каа-Хем, Тес-Хем, Эрзин, Тожу Кызыл районнарның болгаш Кызыл хоорайның соңгукчуларынга сагыдыгыын тур.

Бадылаашкынар эртенгиниң 7 шактан эгелээш, кежээкиниң 20 шакта доостур.

ТВ

АПРЕЛЬ 18

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Мультфильм. 8.40 «Үстүгеп төгерик». Уран-чечен фильм. 10.05 Бут бембүү. ССРЭ кубогу. «Динамо» (Киев) — ЦСКА. 10.55 Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының 8-ки делегей фестивалы. «Рачинскийниң ыллары». (Грузия). 11.30 «Делегейни дескиндир» 12.30—13.00 «Үе». 15.45 «Зимбабвеннің улусчу уран үүлү: скульптура болгаш музыка» 16.05 «ТелеЭКО». Журнал. 16.35 «Экии, часлә». 17.00 Ачы-буян чедирлигезинин неделязы. «Шура ааай-аваны камнаачар». Телефильмниң баштайгы көргүүү. 17.30 Уруглар шагы. 18.30 «Үе». 19.00 Б. Чайковский. Концерт. 19.25 Объектив. 20.00 Чернин делегей хүнүнге. Эртем-тайылбырлыг фильм. Байкал хөл дугайында. 2-ги фильм. 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35 «Өртүлүк». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 22.40 Ленинградтың М. И. Глинка аттыг академилиг капеллазының концерти. 23.00 Итали кинодраматург Тонино Гуэрра-биле ужуражышкын. «Кинопанорама» дамчыдылгага капсырылга. 00.00 БАЛКЭ-нин XXI съездиниң хүн демдеглели. 00.20—00.45 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Музыка. 2 класс. Симфониктиг оркестр хөгжүм херекселдери. 9.05 Немец дыл. 1-ги чылы. 10.05 Немец дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Литература. 7 класс. А. Н. Толстой. «Орус аажы-чан». 11.05 Уруг-биле харылзажырының школазы. 12.05 Хоккей. Делегей чемпионады. Финляндия биле Чехословакияның шилиндек командалары. 13.25 «Бегим Донбаевтиң аргазы». Телефильм. 13.55—15.00 «Эрткен үени эгидер». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы 17.00 «Чүректиң, кударалдың, чымчак сеткилдиг ырлары»... 17.40 «Маршал Жуков. Бак көрдүргенинің чылдары».

КЫЗЫЛДАН

18.30 «Тыва черле». Программа: «В. И. Ленинниң төрүттүнгенинден бээр 120 чыл болганынга». «Апрель 21 — Коммунистиг субботник». «Апрель 22—Черниң Бүгү-делегей хүнү». Медээлер. 19.05 Медээлер. 19.10 «Аныяк үевистиң ырлары». Дайын соондагы чылдарның ырлары. 19.40 Чарлалдар. 19.45 «Бистиң кандидаттарывыс».

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Улусчу аялгалар. 20.30—01.35 ССРЭниң Дээди Совединиң сессиязы. Чапсарда — кино курлавыры.

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 «Бистиң салгаашкынывыс». «Гжель кандыг болурул?». 19.45 Барымдаалыг фильм. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КИНО

АПРЕЛЬ 18-ТЕ

«НАПЫРАЛ»: «Човаланазы боду бодуп шүүлдээни» (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 19.50, **көрүлле залынга: «Шактилер»** (2 сериялыг) 9.30, 12.30, 15.30, 18.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Моортайлар дузаа» 8.40, 13.10, **«Али-Бабаның болгаш 40 дээрбечилериниң ужуралдары»** (2 сериялыг) 10.30, **«Дежа вю»** 16.50, 21.00, **«Ынакшыл, мээң ынакшылым»** 15.00, 19.10 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Хоп Гиль Дон» 14.00, 15.50, 17.40, 19.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Кандагап чаңыга канналганнар» 15.00, 16.40, 18.20, 20.00 шактарда.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Киллистер ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн баргында — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер Хемчээли 2 парлалга амазы

Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыынын херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 403.

ТС—00155.

Индекс 54241

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл
апрель
19
четверг
№ 91 (14291)
1925 чылдан үнделеттингер
Ортаз 3 хап.

Апрель 21-

Коммунистиг

субботник хүнү

ХООРАЙНЫҢ ЧАШТАРЫНГА

Апрель 21-де ленинчи коммунистиг субботникте Кызыл хоорайның бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының ажылдап алганы акша-хөрөңгизи долузу-биле тодаргай дорт угланышкыныг апаары чугаажок. Оларны хоорайның уругларының хереглелинче чорудар. Тодаргайлаарга, В. И. Ленин аттыг уруглар фондузунуң агар санынче шилчидер. Ооң соонда олар уруглар бажыңының, школа-интернаттың, өскүс урутларның, хандырылгазы кошкак өг-бүлелериниң, уруглар байырладарының эрттиреринің хереглелинге чарыгдаттышпар. В. И. Ленин аттыг уруглар фондузуунуң республика салбырының агар санын сагындырып тур бис: Кызыл хоорай, Чурттелга-социал банкызы, 700049 дугаар агар сан.

Дина ДИК.
Кызыл хоорай.

АЖЫЛЧЫН ТУРУШТАРГА

Бо чылгы коммунистиг субботник улуг Ленининиң төрүттүнгенинден бээр мугур 120 чыл болганы-биле капсырлажы бээр. Ындыг болганда ол хүн ёзулуг күш-ажылчы эвлег болуру-даа чөп. Ынчан кым-даа шалыпкын, бедик бүдүрүкчүлүг ажылдаар апаар. Шак ындыг бодалды Кызылдың эът комбинадының коллективи илередип, субботник хүнүнде боттарының ажылчын туруштарын эвлептер.

Комбинатта субботникти эрттиреринің штавы ажылдап турар. Ооң кежигүннери кандыг хемчээлдиг ажылды бүдүрерин баш удур көрүп, черле канчаар ажылдаза экил дээрзин дугуржуп турарлар.

Нииткаи-биле ол хүн 228 кижи күш-ажылче хаара туттунар. Олардан 168 кижи комбинаттың девискээрин чаагайжыдарынга киржир. Ыяштар олуртуп, девискээрни арыглап-аштаар, чамдык черлерге септелге чорудар, будуур болгаш чугайлаар.

Субботник хүнүнде 1.2 тонна колбаса кылыгларын бүдүрери көрдүнген.

Александра КОНГАР.
Кызылдың эът комбинадының улуг экономизи.

КӨДҮРЛҮҮШКҮН-БИЛЕ

В. И. Ленин коммунистиг субботниктерни улуг эгелээшкин деп ёзулуг-ла өттүр көрүп чугаалаан. Ол субботниктериң улуг ужуруткалыын айтып, оларны күш-ажылдың бүдүркүчүлүүн бедидеринге, чаа күш-ажылчы сагылга-чурумче шилчириинге, ажыл-агыйның болгаш амыдыралдың социалистиг чогаадылгазынга ажылчыннарның социал болгаш эки тура эгелээшкини деп санап чораан.

Бистиң республикада ленинчи коммунистиг субботниктер ажыл-ишчилерниң бедик политиктиг болгаш күш-ажылчы көдүрлүүшкүнүнүң байдалынга эртери чаңчылчаан, ооң түңнелдери чылдан чылче өзүп олурар. Чижээ, эрткен чылын субботникке 160 мун ажыг кижи кириишкен, оларның 50 муңу боттарының ажылчын туруштарынга ажылдааннар. Хөй-хөй продукциялы болгаш чүүк соөртүлгезиң камнап алдынган материаллар, чиг эт, электри күжү, одалга, кыварчаар материаллар-биле чорутканы демдеглексенчиг. Беш чылдың фондузунче 205 мун рубльди шилчиткен.

Бо чылгы субботниктиң мурнуу чарыында күш-ажылчы коллективтерге тайылбыр ажылын чоруткан. Эълчег, график аайы-биле ажылдап турарларга, чолаачыларга субботникти оларга эптиг кайы-даа үеде эрттирерин көрдүнген. «Кызыл суббота» хүнүнде ажылдап алдынган акша-хөрөңгиниң ие-чаштың байдалың экижидеринге, материал-техниктиг баазаны калбартырынга ажыглаар.

Өнер-оол КАРА-САЛ.
Профобллөвүлелдиң килдис эргелекчизи.

СЭКП ТЫВА ОБКОМУНУҢ БЮРОЗУНДА

СЭКП обкомунуң бюрозунуң эвлечглиг хуралынга «1990 чылдың март 13-те «Шын» солунга үнген «Үнелеттинмээн арын-иүүр» деп үүл дугайында» айтырыгны чугаалажып көрген.

«Шын» солун 1990 чылдың март 13-те «Үнелеттинмээн арын-иүүр» деп эгелиг үүлдү парлаан, ында СЭКП Улуг-Хем райкомунуң бирги секретары эш В. С. Неделинниң ховар барааннарны бодунга садып алырда улуг сеткилдиг чоруун көргүзүп, кадрларга шын эвес хамаарылгалыг болуп база бажың хуваарда хоорку-скомнуң ажылынга холгаарлап турарының дугайында фактыларны көргүскен деп, бо айтырыг талазы-биле хүлээп алган доктаалда демдеглээн. Бирги секретарьның ажылынга хамаарышкан өске-даа айтырыгларны үүлдө киирген.

Эш В. С. Неделинниң даштыкы өңнүг телевизорну болгаш магнитофонну садып алырда улуг сеткилдиг чоруун көргүскенииң дугайында үүлдө киирген фактыларның шын болганын СЭКП обкомунуң чанында партийжи контроль комиссиязының чоруткан хыналдазы тодаткан. Шынап-ла, эш В. С. Неделин садыг четкизинге эвээш санныг кээп турар өңнүг телевизорну болгаш магнитофонну кыска үе дургузунда бодунга садып алган. Ынчаарга ооң садып алганы «Волга» маркалыг автомашина дугайында айтырыгны тодарадырга мындыг: ол автомашинаны СЭКП ТК-ның Херектер эргелелиниң партия ажылдакчыларынга тускайлап берип турар фондузундан (1989 чылдың февраль 13-те чоруткан чагаа, № 22-01-108) аңаа саткан. Ында хажыдыышкын чок.

СЭКП Улуг-Хем райкомунуң партия эге организациязы эш В. С. Неделинниң ховар барааннар садып алырда көргүскен улуг сеткилдиг чорууна шын үнелелди берип, СЭКП райкомунуң бирги секретарының ол херээн 1990 чылдың февраль 15-те чугаалашкаш, аңаа шыңгыы доңгулданы хүлээткен.

Партия эге организациязының шиитпирин од-ла хүн СЭКП райкомунуң бюрозунга чугаалажып көрген. Ооң соонда ол айтырыгны партия райкомунуң пленумунга чугаалажып көрү-биле тургускан. Эш В. С. Неделинниң тайылбырын пленум дыңнаш, ооң кылган үүлүнге шүгүмүүлдиг үнелелди берген, ындыг болзажок бодуңуң кылган херээн миниң турарын база түңнелдерни кылып турарын барымдаалаш, партия эге организациязының болгаш райком бюрозунуң хүлээп алган шиитпирлери-биле чөпшээрешкен. Пленум кежигүнеринден эш В. С. Неделин СЭКП райкомунуң бирги секретарынга моон-даа ыңай ажылдап болур бүзүрел дээш 38 кижи бадылаан, 4 кижи удурланган, 6 кижи дадагалзаан. Ол шиитпир партия райкомунуң 1990 чылдың апрель 11-де болган ийиги пленумунга база катап бадыткаттынган.

Ооң-биле чергелештир эш В. С. Неделинге болгаш ооң ажылынга хамаарыштыр үүлдө киирген чамдык фактыларның шын эвес болганын хыналда көргүскен. Партия райкомунуң пленумунуң канчаар боон эртип турганын номчуучуга база шын эвес дыңнадып чедирген.

Үүлдүң авторлары эштер Т. П. Хертек биле К. Т. Оюн районо эргелекчизи турган эш Б. Д. Ооржакты эш В. С. Неделин көрбес турган деп бижээннер. Херек кырында эш Б. Д. Ооржак районо эргелекчилеп ажылдап турган сан-хөө талазы-биле шыңгыы хажыдыышкыннарны кылып турган. Чижээ, ол бодуңуң ашаанын дуңмазы болур кижи районопуң штадында санаттынып турозжок, аңаа ажылдавайн турда-ла, ооң шалыңын боду ап турган. Ону РСФСР-ниң Сан министерствозунуң контрольревизия албанының 1988 чылдың мартта чоруткан ревизиязы сан-хөө чурумунуң өске хажыдыышкыннары-биле катай илереткен. Эш Б. Д. Ооржак ол дээш райкүүскомнуң шиитпири-биле албан-дужаалыңдан хостаткан.

Районнуң улуг бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының удуртукчуларында үндезин националдың кижилери чок деп бижээни бадыткаттынмаан. Херек кырында байдал кандыгыл дээрге, Шагаан-Арыг хоорайның улуг 28 бүдүрүлгелериниң болгаш албан черлериниң 12-зиниң удуртукчулары амгы үеде тыва эштер болуп турар. Шагаан-Арыг хоорайның үлетпүр комбинадының директорунуң болгаш кол специалистериниң албан-дужаалыңа үндезин чонның иштинден специалистерни депшитпээн, бо талазыбиле колдуунда эш В. С. Неделин бүрүүлүг деп, үүлдүң авторлары бижээн. Ынчаарга үлетпүр комбинадының директорун шилиирде, эштер П. О. Хурбениң, О. С. Седениң кандидатураларын база депшиткен турган, ынчалзажок олар боттары ойталаан, а ук бүдүрүлгениң директорунуң ораналчызынга эш С. М. Салчакты бадылаан.

Үүлдүң авторлары үүлде эш В. А. Подругинниң — Кызыл хоорайның улусчу контроль комитединиң даргазының медээзин барымдаа болдургаш, эш В. С. Неделин Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы эш В. Е. Серяковтуң деткимчези-биле «Волга» автомашинаны ээлчег чокка садып алган деп барымдаа чокка бижээннер. Ооң ындыг эвес болганы бо доктаалдың үстүнде демдеглеттингеи үүлдериндеп илдеп-дир.

Эш В. С. Неделинге хамаарыштыр партия эге организациязының болгаш СЭКП райкомунуң бюрозунуң шиитпирлери-биле холбашкан айтырыгны тургузарда база чугаалажып көөрде, хажыдыышкынар болган деп үүлде айтыкан фактылар бадыткаттынмаан. Ук айтырыгны чугаалажып турда, ол төрел, таныш-көрүш кижилерни, кажар арганы ажылгаан деп бижээн. Ындыг ажылгаашкынның болбаанын хыналда бадыткаан.

Квартираларны хуваарыңга эш В. С. Неделин дүрүм чок ёзу-биле холгаарлап турар деп үүлдө айыткан. Чүрттелга бажыңнарын хуваары-биле холбашкан бүгү айтырыгларны херек кырында хоорай Совединиң күүскомунуң чанында комиссия шиитпирлеп келген. Райкомнуң бирги секретары болгаш район Совединиң депутады кижи болганда эш В. С. Неделин, кажан келген специалистер аңаа дилег кылып келирге, оларны бажың-биле хандырарынга хамаарышкан бодуңуң саналдарын киирип турган.

СЭКП Улуг-Хем райкомунуң бирги секретары эш В. С. Неделин ховар радио барааннарын садып алырда, улуг сеткилдиг чорууң көргүскенин «Шын» солунга 1990 чылдың март 13-те парлаттынган «Үнелеттинмээн арын-иүүр» деп үүлде ниитизи-биле шын айыткаңын доктаалда демдеглээн.

Эш В. С. Неделинге шыңгыы донгулданы чарлаар дугайында партия организациязының, СЭКП Улуг-Хем райкомунуң бюрозунуң, пленумунуң шиитпирин СЭКП обкомунуң бюрозу бадыткаан болгаш СЭКП райкомунуң бирги секретары болуп ажылдаар талазы-биле эш В. С. Неделинге идегелди көргүзер дугайында райком пленумунуң шиитпири-биле чөпшээрешкен.

Партияның этиказын болгаш сагылга-чурумун коммунистерниң, ыланғыл удуртукчу ажылдакчыларның талазындан сагыырының айтырыгларының талазы-биле «Шын» солунның шүгүмүүлеллдиг материалдарын СЭКП обкомунуң бюрозу деткивишаан, хынаттынмаан болгаш шын эвес фактыларны моон соңгаар парлавазынче, бо талазы-биле журналистерниң харыысалгазын бедидеринче «Шын» солунның редколлегиязының кичээнгейин угландырган.

Партияның болгаш күрүненің сагылга-чурумун коммунистерниң талазындан үрей бээрининг факт бүрүзүн принципиалдыг болгаш эптеш чок ёзу-биле көөрүн, хуудa айтырыгларны шиитпирлээрде Устав негелделерин болгаш партийжи этиканың норма-чижектерин оларның чайгылыш чок сагыырын чедип алырын партияның Улуг-Хем райкомунуң СЭКП обкомунуң бюрозу дааскан.

СЭКП обкомунуң бюрозунга чамдык өске-даа айтырыгларны чугаалажып көргеш, ол талазы-биле хамаарышкан доктаалдарны хүлээп алган.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында

ШЫН ТОДАРГАЙЛААР, ШИИТПИРЛЭЭР

Сессияның хуралын ажыдар мурнунда ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы А. И. Лукьянов залче көргеш, мынча дээн: «Депутаттарның келген хуузунуң дугайында бөгүн сагыш човаашкын турбас ышкаштыр». Эвилел Совединиң болгаш Националдар Совединиң каттышкан хуралынга апрель 17-де ССРЭ-ниң Дээди Совединиңи 445 кежигүннери олуржуп турарын бүрүткел даңзызы бадыткаан. Дээди Советтиң кежигүннери эвес ССРЭ-ниң 136 улус депутаттары хуралга база олуруушкан.

ССРЭ-ниң Прокуратуразының Т. Х. Гдлян баштаан истелге болүүнүң ажыл-чорудулгазы-биле холбашкан материалдары хынаар талазы-биле ССРЭ-ниң улус депутаттарының комиссиязының отчёдун Дээди Советтиң хуралынга чугаалажып көөрү-биле киирген. Ол отчёттун сөөгүн, а ол ышкаш ССРЭ-ниң улус депутаттары Т. Х. Гдлянны болгаш Н. В. Ивановту прокуратура органнарындан үндүреринге база оларны кеземче харыысалгазынга киирериниг хамаарыштыр чөпшээрежилгени алыр дугайында ССР Эвилелиниң Прокуратуразының бижинин депутаттар баш бурүңгаар алган турган.

Депутаттар Гдлян биле Иванов сөөлгу айлар дургузунда хөй санныг митингилерге медеглел кылып, бо херек талазы-биле парламентиниң ажык дыңнап чугаалажышкынын шуут негеп турган хирезинде-ле амгы чалалганы херекке албайн барганы-биле холбаштыр сеткил хомуддашкынын комиссияның үш даргаларының бирөөзи депутат **Р. А. Медведев** бодуңун чугаазының эгезинде илергейлээн. Бо херек талазы-биле айтырыларга харыы бээр арганы оларга тыпсырын Гдлян болгаш Иванов база негеп турганчар. (Депутаттар Т. Х. Гдлян болгаш Н. В. Иванов олар сөөлгу үеле Арменияда чоруп, депутаттар киллыр соңгуттурган черлериниг күш-ажылчы коллективтериниң төлөэлекчилери-биле ужуражып, хуралдарыны эртирип турары ССРЭ-ниң КАК даргазы В. А. Крючковтуң сессияга чугаазынлан билдине берген. Хуралдарны олар эрттирип, үүве чугаалап турарын ёзугаар алырга, ук депутаттарының кадыкшылының байдалы эки. Ынчангаш олардың кадыкшылының дугайында сагыш човаарының барымдаазы чок).

Истелге чорударының дүрүмүн каржызы-биле үрээшкиннерин бадыткаан фактылар бар бе дээрзинге хамаарыштыр отчёттуң кол үүлүнге депутат Р. А. Медведев доктааган. Документиге айыткан бируудадышкынларга хамаарышкан үрээшкиннерниң демдектери кеземче хоойлуужудулгазының бети-ле дизе 5-6 үүлдериниге онаажып турар. Ынчангаш хоойлуурүм үрээшкиннериниң бо фактыларына хамаарыштыр кеземче херээн ССРЭ-ниң Прокуратуразының көдүргени черле шуут дүрүм ёзугаар болган деп хүлээп көөрү эргежок чүгула деп комиссияның сананыы депутат демдеглээн. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң эрге-дүрүм үрээшкиннериниге болгаш кем-херек үүлгелиинге удур демиселдиң айтырыгларының талазы-биле комитединиң Гдлян, Иванов оларның эрткен чылда ажык чугааларының утказынга база хевиринге хамаарыштыр кылган түңнели отчётка немешкен.

«Калбак улус массаларының» өмүнээзинден деп чылдак-биле хөделип турар комитеттериң—Гдлянны, Ивановту камгалаан комитеттериң доктаамал ыйыышкынынга комиссия үргүлүү таварыжып келген деп, Р. А. Медведев демдеглээн.

Кремльдин мырыңай чанынга, Манеж шөлүнге ол үеде митинг болганын сессия хуралының киржикчилери ынчаарда дыңнаваан турган. Гдлянны болгаш Ивановту камгалаан ол митингиниң киржикчилери ССРЭниң Президентизиниң болгаш Президент Чөвүлелиниң адрезинге кыжаныышкыннарны кылып, харыысалга чок чулчуруушкуннарны чугаалап турган.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң эрге-хоойлу айтырыгларының болгаш кем-херек үүлгединиге удур демисел комитединиң медеглелдинге тайылбырыны ук комитеттиң даргазы **Ю. В. Голик** кылган. ССРЭ-ниң улус депутаттары Гдлянны, Иваповтуң «кыйгырыын» 1990 чылдың февраль 13-те «Вечерний Ленинград» солунга парлаан. Ук «кыйгырыг» ооң авторларының политиктиг үлелбодалын көргүскен. «ССРЭниң Дээди Совединиң Даргазы Горбачев, ооң бирги оралакчызы Лукьянов олар Литачев-биле кады мафияның кол камгалакчылары» деп, ук үүлдө олар балыткаарын оралдашкан. Ындыг барымдаа чок медеглел болза кем-бурууллуг нүүлдээшкин болуп турар деп, комитеттиң түңнелинде айыткан.

ССРЭ-ниң Прокуратуразының депутаттарга тарадып берген бижинге хамаарыштыр ССРЭ-ниң Чингине прокурору А. Я. Сухарев тайылбыр кылган.

Бо айтырыг талазы-биле санал-оналар бээри-биле 62 кижи ат бижиткен. Дүрүмге удур хөделиишкиннер-биле эрге-хоойлуг социалистиг күрүнеи тургузары болдунмас деп, санал берген депутаттар онзалап демдеглээн.

Т. Х. Гдлянның болгаш Н. В. Ивановтуң талазындан хоойлу-дүрүмүң үрээшкинниг хөй фактылары бар-дыр деп, депутат **Н. А. Струков** медеглээн. Гдлян болгаш Иванов болза эде тургустунуушкынну үлер дээш кижилериниң чепсээ болу берген деп, депутат **А. Г. Чехоев** санал турар.

Депутаттар **А. А. Собчак, Б. Н. Ельцин** ССРЭ-ниң Прокуратуразының бижинде айыткан фактыларга дадагалзаашкынын илергейлээн. Бо айтырыгга хамаарыштыр СЭКП ТК, ооң Политбюрозу канчаар хөделип турганы комиссияның илеткелининден билдинмес-тир деп, Ельцин медеглээн.

Комиссияның ажылының дугайында отчёттуң Дээди Совет хүлээп алган дугайында шиитпирни сессияның хуралынга бадылаан. Т. Х. Гдлянны, Н. В. Ивановту ССР Эвилелиниң Прокуратура органнарындан үндүрер болгаш Т. Х. Гдлян баштаан истелге болүүнүң ажыл-чорудулгазын истеп хынаарын доозарынга хайгаараллы боттандырар хамаарышпас прокурорну томуйлаар дугайында айтырыгга хамаарыштыр чидиг маргылдаа сессияның кежээки хуралынга болган. Бо айтырыг талазы-биле балылаашкынны дараазында хүнүнүң эвлечглиг эртенги хуралынга кылырын депутатар дугурушкан.

(СЭТА).

ПАРТИЯНЫҢ ХООРАЙ КОНФЕРЕНЦИЯЗЫ АЖЫЛЫН ДООСКАН

Партияның XXVIII Кызыл хоорай конференциязы дүүн ажылын уламчылаан.

СЭБП хооркомунуң секретарьлары болгаш хоорайның партия организациязының контроль-ревизия комиссиязының даргазын соңгуур дугайында айтырыгларны чугаалашкан.

СЭКП хооркомунуң кежигүнүнге, бюро кежигүнүнге болгаш бирги секретарынга кандидаттар кылдыр Тыва АССР-ниң Иштики херектер министерствозунуң килдис эргелекчизи А. О. Алдын-оолду, СЭКП обкомунуң партийжи-организастыг болгаш кадр-биле ажыл килдизиниң эргелекчизиниң оралакчызы В. Г. Валковту, эът комбинадының директору Б. А. Конуспаевти депшиткен болгаш чажыт бадылаашкынның даңзызынга киирген. Баштайгы бадылаашкынның түңнелинде хөй бадылаашкынны алган В. Г. Валков биле Б. А. Конуспаев арткан. Катап бадылаашкынның түңнелинде СЭКП хооркомунуң кежигүнүнге, бюро кежигүнүнге болгаш бирги секретарынга **В. Г. Валков** соңгуткан.

СЭКП хооркомунуң бюро кежигүнүнге, партийжи-организастыг ажыл талазы-биле секретарынга кандидаттар кылдыр «Тыва автотранс» каттыжыышкынның партком секретары В. А. Асонычев, Тыва АССР-ниң Улусчу контроль комитединиң инспектору Н. А. Коломысов, педучилищениң башкызы М. М. Саая оларны депшиткен болгаш чажыт бадылаашкынның даңзызынга киирген. Бирги бадылаашкынның түңнелинде хөй бадылаашкынны алган В. А. Асонычев биле Н. А. Коломысов арткан. Катап бадылаашкынның түңнелинде СЭКП хооркомунуң бюро кежигүнүнге болгаш секретарынга **В. А. Асонычев** соңгуткан.

СЭКП хооркомунуң бюро кежигүнүнге болгаш идеология талазы-биле секретарынга **В. В. Оскал-оол** чажыт бадылаашкын-биле соңгуткан.

Хоорайның партия организациязының контроль-ревизия комиссиязының даргазынга кандидаттар кылдыр СЭКП хооркомунуң чанында партия-комиссиязының даргазы С. С. Григорьев, шериг албанныг А. А. Дерябин оларны депшиткен болгаш чажыт бадылаашкынның даңзызынга киирген. Бадылаашкынның түңнелинде хоорайның партия организациязының контроль-ревизия комиссиязының даргазынга **С. С. Григорьев** соңгуткан.

Конференция ооң-биле бодуңуң ажылын дооскан.

ПАРТИЯНЫҢ XXVIII КЫЗЫЛ ХООРАЙ КОНФЕРЕНЦИЯЗЫНДАН СОҢГУТКАН СЭКП КЫЗЫЛ ХООРКОМУНУҢ СОСТАВЫ

СЭКП хооркомунуң кежигүннери

Акимов В. А.	Дамба Д. С.	Маршанцев В. К.	Тагба В. А.
Асонычев В. А.	Илкия В. Е.	Мишарина А. Л.	Татаринцева М. П.
Алдын-оол А. О.	Иванова С. И.	Моломдай С. Д.	Тихонова Н. Р.
Биче-оол К. Х.	Коломысов Н. А.	Малышев Ю. И.	Тимченко А. В.
Безъязыков А. В.	Кенден З. И.	Нутнс А. Н.	Тетюев Н. А.
Бизяева Е. С.	Карпова Г. П.	Ондар Д. Е.	Федосов В. П.
Башкирцев В. Л.	Кудряшов В. А.	Оскал-оол В. В.	Хертек Т. П.
Вальков В. Г.	Куулар Ч. Ч.	Пляскин Е. В.	Цымбаленко В. В.
Вороненко Г. А.	Карась С. А.	Ступина М. Н.	Чигвинцев Г. В.
Вайтович И. И.	Кузьмин Ю. И.	Сызько Р. Н.	Черепанов Ю. В.
Владимирова А. С.	Конуспаев Б. А.	Сенников В. Н.	Чамзын К. У.
Ватулина Ю. Н.	Кочуров Н. И.	Салчак М. Ч.	Чумаров М. Н.
Воронцова Т. А.	Квасневский В. В.	Сирин М. К.	Чанзан В. С.
Ваньков С. Н.	Лебедев В. И.	Сермавкин А. А.	Черноусов А. Н.
Гогорев В. М.	Ли Л. И.	Смирнов Г. А.	Ширин-оол Х. Ө.
Горин А. П.	Мошкин М. З.	Саая М. М.	Широченков В. И.
Гусев В. К.	Музалев В. Г.	Санаа С. С.	Шошин И. И.
Гашенко В. С.			
Донгак Л. К.			

Партияның хоорай организациязының контроль-ревизия комиссиязының кежигүннери

Агбаан В. А.	Гопоненко Н. Н.	Макаренко Р. В.	Решетников В. Г
Биче-оол С. М.	Давыденкова Г. С.	Насюрюн Г. И.	Соловьева Г. А.
Виноградова Т. В.	Куулар Г. С.	Ооржак Л. А.	Тугур-оол Б. А.
Германова Э. Б.	Кураев Н. А.	Ондар М. О.	Товарищтай Л. К.
Григорьев С. С.	Лишина Т. Д.	Очур Л. А.	Твертина Л. С.
Гончаренко А. К.	Мусаев Р. И.	Пестерева Г. Г.	Юркова Р. А.
	Мөңге Н. Н.		

ЧУРУКТА: Кызылда Амыдырал хандырылга бажыңының тудуунда ажылчыннар Борис Кертик-оол, Виктор Худоногов, бригадир Албыспай Аскаров, Иргит Сарыг-оол.

Бо тудугжулар ботты рының эш-өөрү биле ол тудугну дүрген ажыглалга киирер дээш, күжениишкинниг ажылдап турар. Ында шеверлекчилерниң, дашчыларның, бызаңчыларның, мрамордан шала ыланчыларының, сантехниктерниң бригадалары ажылын үргүлчүлеп турар. Узамдыкка бо улуг тудугну чылдың бирги чартыында ажыглалга киирер сорулга салдынган.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ПЛЕНУМ БОЛУП ЭРТКЕН

Апрель 17-де Москвага ВЦСПС-тиң VIII Пленуму болуп эрткен. Аңаа ССРЭ-ниң профессионалдар эвилелдериниң съездизин бо чылдың октябрь 23-те чылдырар деп шиитпирни хүлээп алган.

Профэвилелдериниң Уставында көрдүнгени-биле алырга эвлечглиг съездини 1992 чылдың эгезинде чыылдырар ужурлуг. Ниитилел амыдыралында боол турар чугула чаартылгалар болгаш өскерлиишкиннер, ыланғыя профэвилелдериниң совет ниитилелге ролюнүң болгаш туружукүн дугайында айтырыглар съездини дүрген чыылдырарын негеп келген. Ажылчы чоннарның эргеажыктарын камгалаар талазы-биле принципиалдыг хемчеглерни алырының дугайында айтырыгларны күш-ажылчы коллективтер тургузуп турар. Үндезин экономиктиг реформаны дүргедедириниче кичээнгей салбышаан, амгы үеде ниитилелде социал айтырыгларның чидигленип турарын база үттүп болбас херек деп, пленумга демдеглээн.

ССРЭ-ниң чаңгыс аай профэвилелдер төвү кандыг янзылыг болур ужурлугул деп айтырыгга хамаарыштыр чидиг дискуссия пленумга болган. Дискуссияның түңнелинде совет профэвилелдериниң конфедерациязын, а ол ышкаш ооң ажыл-чорудулгазының кол-кол организастыг принциптериниң болгаш чурумунуң дугайында декларацияның төлевилелии бүгү улуска чугаалажып көөру-биле үндүрер деп шиитпир хүлээп алдынган.

Пленумга организастыг айтырыгларны чугаалашкан. Пенсияже үнгени-биле холбаштыр ооң хууда дилээн ёзугаар С. А. Шалаевти ВЦСПС-тиң даргазы албан-хүлээлгедеп хостаан. ВЦСПС-тиң даргазының оралакчызы турган ССРЭ-ниң улус депутады Г. И. Янаевти ол албан-дужаалга соңгаан.

Пленумиуң ажылынга СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнүнге кандидат, СЭКП ТК-ның секретары Г. П. Разумовский, СЭКП ТК-ның секретары О. Д. Бакланов киришкен.

(СЭТА).

ДЫҢНАДЫГ

Улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң бирги сессиязын белетээр талазы-биле организастыг комитеттиң болгаш хоорку-скомнуң каттышкан хуралы апрель 17-де болуп эрткен.

Апрель 22-де катап болур соңгулдаларга соңгуткан депутаттарның хуралы апрель 23-те чыылдыргаш, оргкомитеттин кылып турар ажылын олорга таныштырар, апрель 26-да депутаттарның ниити хуралын эрттирер деп шиитпир хүлээп алдынган. Ол хуралга улус депутаттарының хоорай Совединиң даргазының база хоорай Совединиң күүскомунуң даргазының албан-дужаалдарынга кандидатураларны чугаалажып көөр болгаш сессияның ажылдаар чурумунуң база доктаамал комиссиларының тургузарының төлевилелдерин дугуржур.

Хоорай Совединиң бирги сессиязын май 7-8-те Политиктиг чыыдыышкың бажыңынга эрттирер деп шиитпирлээн.

Оргкомитет.

Владимир Ильич Ленинниң төрүттүнген хүнүнден бээр 120 чылынга тураскаатткан «Ленинчи идей-теоретиктиг номнал болгаш улус өөредилгезиниң системазынга эде тургустунуушкун» деп эртем-практиктиг конференция даарта СЭКП Өбкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга болур. Орта кылдынар илеткелдерниң чамдыызын бо арында парладывыс.

ЛЕНИН БОЛГАШ ТЫВА

Москвада, Кремльде Ленинниң ажыл аар кабинединге болгаш картизазы бар. Кабинеттиң кирер аксында солагай талазында «1917 чылда — парлап үндүрген «Азия Россиязының харылзаа оруктарының картазын» азып каая турган. Ол картаның дал-зал ортузунда ынчангы Урянхай край деп адаан турганы Тываны көргүскен.

Ленин столундан туруп келгеш, каш базым кылаштаан, ол картага чедип келгеш, Тываны көрүп турган ышнаш кылдыр кижи сагыжынга чуруттуна бээр. Оон бодалынга Саян даглары көстүп келгени чадавас. Ыраккы Енисей, Шушенское база.

Шушенское суурга келгеш, Владимир Ильич 1897 чылда төрелдеринче чагаа бижээн: «Шу-шу-шу — багай эвес суур-дур. Ол көңгүс куруг черде турар-дыр... Каракка көстүр черде — Саян даглары, ооң сыннары; чамдыктары ак баштыг, оларның бажында хар кажан-даа эриевес».

Ленинниң хакастар-биле, тывалар-биле ужуражып турганының дугайында дамчыыр чугаалар бар. Чогаалчы Монгуш Кенин-Лопсан бодунуң баллалазында Ленин-биле ужуражыышкынны онзагай күш-биле бижип турар.

Шөлүлгеге-даа тургаш, Ленин дыка күжениишкинниг ажылдап турган. Ол сурукчулары-биле кады ук черлерниң чуруттакчыларының ортузунга революсчу пропаганданы чорудуп турган. Ол үеле В. И. Ленин шөлүттүрген поляк революционер Ф. Я. Кон-биле танышып алган. Минусинскиниң чурттыничилел музейинге Тывадан Моолдан экжелген экспонаттар бар турган. Ол музейни Кон Ленинге көргүзүп, ооң материалдарының дугайында тайылбырлап турган.

1902-1903 чылдарда Кон Тываның кол районнарын кезип чорудуп турган, үреглиг этнографиял материал дамчып алган. Ол чорудуп турган кезүүрүнде келген орус таарачыннар-биле, алдын казып турган ажылчыннар-биле, араттар биле ужуражып, революцияныҥ идеязы-биле, Маркстың, Ленинниң идеялары-биле оларны танышырып турган.

Орус ажылчын А. С. Петров Ленин дугайында база чугаалап берип турган. Шушенскоеге ооң аваазының бажыңынга Ленин чурттап турган. Ильич Зыряновтуң бажыңынга база турумчуп турган. Ооң оглу Ф. Зырянов Тывага чораан. Оларны дамчыштыр Тывага ленинчи идеялар кээп, чонуң медерелин оттуруп турганы чугаажок. 1943 чылда ТАРН ТК-ның адынче чоруткан А. С. Петровтуң чагаа-сактыышкыны камгалаттынып арткан. Ында мындыг одуругулар бар: «Чүгле Ильичиге четкеш, барып сүме айтырарга, кандыг-даа айтырыгга хамаарышкан болза, канчаар кылырын дораан айтып, углаар болгаш дыка эки турганын тараачыннар чугаалажып турган».

Улуг Октябрьның тиилелгезиниң сөөлүнде, революсчу идея Саян дагларын ажып, Тывага чедип келген. Ону тайылбырлап нептередириге Тываның баштайгы большевиктери Н. Г. Крюков, К. С. Беспалов болгаш өскелер-даа идепкейлиг киришкен. Олар ленинчи сөстүң массаларга чедирип, олар чонну демиселче көдүргеи.

1917 чылдың төнчүзүнден эгелеп Тывага Минусинскиге парлап турган большевик солуннар кээп турган. Декабрь 15-те үнген солунда Ленинниң допчу намдарын парлаал. Тывага революсчу шимчээшкинниң уруттукчуларының бирээзи М. М. Тереньтев Советтерниң III Бүгү-россия съезжинге киришкеш келген. «Минусинск Советиниң мөзүлелиргезинге» ол «Петроградче чоруп, Ленинге дугай ыяа шын» деп үлүг чүүлдү сиҥжээн. Ында мындыг одуругулар бар: «Медерели быжыкпаан элемеатилерни организастап, оларга чырыкты база билиглерни чедирип турган, чер-черге Советтерниң эрге-чагыргазын бүгү талалыг быжыглаарын эш Ленин сүмелээн. Ленинниң чүгаазының сөөлүнде адыш часкаашкыны диҥмирен турган. Мурнувуста туруп турар сорулгалар улуг болгаш нарын-даа болза, Россияның Совет Федеративтиг Социалистиг Республиказы оларны ажып эртеш, чырык күш-ажылчы амыдыралдың чаа оруунче үне бээр дээрзинге бүзүрелди Петроградтан тарап чаныҥ тура билген бис».

1918 чылдың июнь 18-те тыва кожуннарның төлээлериниҥ бирги болгаш орус чурттакчыларының бешки край съездизи Тыванын бот-тодараттынарының, орус база тыва улустарның аразында ақы-дүҥмаҥның найыралының болгаш бот-боттарынга дузалажырының дугайында керээни чарып алган турган.

Дайын чылдарында ийи чонуҥ эвилели болгаш найыралы улам быжыккан. Кравченконуҥ болгаш Шетинкиниҥ партизан отрядының составынга «Аврора» крейсерниҥ балтийжи матростары демисежип турган. Сибирьже кээр мурнунда олар Ильичиниҥ чагыын алгаш келген. Ол дайынчыларга күштүг немеп турган.

1920 чылдың ноябрьда РКП (б) ТК-зының Политбюрозу Тывада байдалга хамаарыштыр айтырыгны чугаалажып көргеш, 1921 чылдың январьда ол айтырыгларны ТК-ның Пленумунга база чугаалашкан. Ол хурал Ленинниҥ даргалаашкыны-биле арткеш, Тываның ажыл ишчи чонунуҥ революсчу результатын дээш чедирер даҥ шиитпирни ынчан хүлээп алган.

Өлүм чок ленинчи идеяларны суртаалдаар агитаторлар болгаш пропагандистер араттарның аразындан үнүп келген. Оларга Оюн Күреели, Оюн Дозулай, Кара-Баштыг, Салчак Тока, Адыг-Тюлүш Чульдум болгаш өскелер-даа хамааржыр. Ону чорудары берге болгаш айылдыг турган. Партизан разведчик Кол Санчаа чоннуҥ хөрээ дээш амы-тынын берген. Феодалдарның ходундан кызыл агитатор О. Чуржаапай өлген.

Коминтерниҥ II конгрезинге чүве чугаалап турган. В. И. Ленин «дешилгелиг чурттарның пролетариадының дузазы-биле чыдып калган чурттар совет тургузугже кирип, хөгжүлдениҥ капиталистиг үе-чадазын ажа халаап, хөгжүлдениҥ чамдык үе-чадазын эрткеш, коммунизмче чедип болур» деп чугаалаан. Сибирьниҥ партия организациялары ону херек кырында боттандырар хемчегларни ап турган. РКП(б)-ниҥ тус чер район бюрозу тыва революсчуларга бодунуң партиязын тургузуп алырынга дузалаан. 1924 чылдың июль айдан эгелеп Тывага «Кызыл тараачын» — «Красный пахарь» деп баштайгы солун үнүп эгелээн.

Ажылчы массалар ортузунда ленинчи идеяларны нептередириге ол солун салдарлыг болган. 1925 чылдың августан эгелеп моол дылга «Тувагийн үнэн» деп солун үнүп эгелээн. Орта «Ленин болгаш Чөөн чүктүң улустары», «Ленин болгаш тыва чон», «Ленин болгаш аныяктар» деп чүүлдер парлаттынган. Тыва дылга эң баштай баштыҥчы дугайында номнарның бирээзи — «Ленин башкы» деп ном.

Чаартылгалар биле чергелештир шаптараазынар база Сталинниҥ политиказының үзүкү-биле болгулаан. 1938 чылда «Шын», 1939 чылда «Революдуг арат», оон соонда чылда ады вом кылдыр «ВКП(б)-ниҥ төөгүзүн Кыска курс» деп номну парлаан. Ол номда партияның төөгүзүн сталинчи концепция-биле көргеп, чагырып-дужаар системаның сталинчи догмалары сиҥген. Чүгле 1942 чылда Ленинниҥ чогаалдары тыва дылга көстүп келген. Ол дээрге — 1920 чылда Коммунистиг Интернационалдың II конгрезинге оон кылганы «Национал болгаш колониалдыг айтырыглар талазы-биле комиссияның илеткели».

Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында ССРЭ биле ТАР-ның аразында ёзулуг ақы-дүҥмалышны харылзаалар улам быжыккан. Ол харылзаалар пролетаржы интернационализмниҥ, кады ажылдажылганың болгаш бот-боттарынга дузалажылганың принциптеринге үндезилеттинген. 1944 чылдың октябрь 11-де тыва чонуҥ совет улустуң хөй националдыг өг-бүлезинге ажылдап, чурттаар күзели боттанган.

Тываның Совет Эвилелиниҥ составынга эки тура-биле киргени-биле бүдүрүкчү күштерниҥ база культураның сайзыраарынга делгем оруктар ажыттынган. Феодализмден социализмче, хожудаҥгай чоруктан чечектелиишкинче хөгжүлдеге Тываның ажылчы чонунуҥ оруун ленинчи идеялар чырыдып чораан. Көшкүн байдалдан аграр-индустриалдыг республикаже шилчээн, национал күрүне тургузуу шилиттинген, а тывалар социалистиг нация болуп хевирлеттинген.

Владимир ДУБРОВСКИЙ.
Төөгү эртемнериниҥ кандидады. Кызылдың башкы институдунуҥ доценти.

ВЫБОРГ ТАЛАЗЫНДА

Ленинград. Ленин... өөлүг чажыт квартиразы Выборг талазынга Финляид (ам Октябрьская) демир-оруунуң Ланекая станциязының чанынга турган. М. Б. Фофановаҥың хөлзилеп алганы ол улуг бажыңының дөртүү каҥдынга ол чурттап турган.

Ол квартирага В. И. Ленин 1917 чылдың июль 6-да ээп баштай барган. Июль болуушкуннарынга хамаарыштыр РСДРП(б)-ниҥ Төп Комитединиҥ кежигүннериниҥ хуралы ында болган.

Бо бажыңга Ленин Выборгтан Петроградче чажыт ээп келгениниҥ соонда 1917 чылдың октябрь 24-түң кежээзинде Смольныйже чоруткуже чедир чурттаан. Ол шак моон Төп Комитет-биле харылзажып, чепсектиг тура халыышкынның белеткелин удуртуп турган. Ынчан ооң турар чери шүүт чажыт турган.

Бо бажыңга Ленин тура халыышкынга белеткедге ужурдузалыг чүүлдерни, чагааларны бижээн.

Бөгүн ол бажың Невада хоорайның ленинчи мемориалдыг музейлериниҥ бирээзи. Өрээлдерде төөгүлүг байдалды ол хевээр тургузарынга М. В. Фофанова дузалаан.

ЧУРУКТАРДА: В. И. Ленинниҥ сөөлгү чажыт квартиразын көрүп келген кижилер; Ильичиниҥ ажылдаар столу.

С. СМОЛЬСКИЙНИҢ фотолары.

(СЭТА-ның фотохроникази).

Ооң партия дугайында өөредиининиҥ хажыдыышкыннарынга хамаарыштыр

В. И. Ленин бодунуң амыдырал-чуртталгазын ажылчын ангының политиктиг организациязы, авангарды чаа хевириниҥ партиязын тургузарынга, ону быжыглаарынга тураскаатткан деп чугаалаар болза чевле артык эвес. Коммунистиг партияның тургустунуп келген хүнүнден эгелээш, бистиҥ бо хүннеривиске чедир совет ниитилелдиҥ өткен оруу партияның адыбиле, ооң ажыл-чорудулгазыбиле ханы тудуш холбаалыг.

В. И. Ленинниҥ чаа хевириниҥ партиязының дугайында өөредиин сайгарары дээрге-ле, совет ниитилелдиҥ төөгүзүн сайгарары апаар. Ынчангаш бо үүлге ажылчын ангының партиязын сталинчи үе-чаланын үезинде карыыы-биле хажыдып, а СЭКП-ниҥ XVII съезжизинге «Партия — бүгү улустуҥ партиязы» кылдыр өскертиишкинниҥ дугайында кысказы-биле чугаалаксалым.

«Партияны чаартыр» дугайында үүл чүгле СЭКП-ни эде тургузары-биле кызыгаарлаттынмайн, бистиҥ ниитилелде болуп турар бүгүле экономика, политика, идеология болгаш социал айтырыгларның эде тургустунуушкуну-биле, хемчээл-даа талазы-биле, ханы утка-даа талазы-биле холбаалыг. Бир эвес ленинчи чаа хевириниҥ партиязын катап тургузар дээр болза, партия тургузуушкунунга болгаш ооң ажыл-чорудулгазынга ленинчи концепцияны тургузары болур.

Партияның XXVIII съезжизинге СЭКП ТК-ның Платформазының сөөлгү «Партияны чаартыышче» деп кезээниҥ эгезинде «Чагырып дужаар ёзу-чоруум партията, ооң ниитилелге ролюнга база ажылының арга-методтарынга эң-не багай салдарны чедирген. Эрге-чагырганын партия-күрүне структуразы херек кырында тургустунган. Партия биле удуртуп органнарның аразынга харылзаа ескерилген. Партия политикалап коммунистерни хоорулдурган. Устукү партия комитеттериниҥ ажыл-чорудулгазынга кошкак салдар чедирген турганнар...» деп сөстерни сактып олуп боор силер.

Шынап-ла, бо байдалдан үштүнүп алырының оруу — сталинчи чагырып дужаар ёзулан дүрген адырлып, партияның ажыл-чорудулгазын демократчыларын чедип алыры болур. Бистер шупту партия төөгүзүн өөренип, номчаан, чамдык таварылгаларда шээжилеп-даа турган бис. Бистер билир бис. Партия ажылчын ангының партиязы болуп тургустунуп келген. Бир эвес бөгүн «Партия кымның партиязыл?» деп айтырар болзуларза, «бүгү совет улустуҥ партиязы» деп харыыны дыҥнаар силер.

В. И. Ленин партияны тургузуп тура, ажылчын ангының партиязы кылдыр хевирлеп тургускан. Бир-тээ, партия ажылчын ангының болганда, аҥаа үндезилеп алгаш, ооң революстуг теориязы хевирлеттинген, стратегиязы болгаш тактиказы, партия амыдыралының чижээ болгаш принциптери ажылчын ангыга таарыштыр ажылдап кылдыҥан болгай. Сөөлүүредир «Ажылчын ангының партиязы» деп билиишкинге «бүгү улустуҥ партиязы» деп немеледени киирген. Партия дугайында бо үаа немелде СЭКП-ниҥ XXVII съезжизинге үүлээп алган Программада болгаш Уставта быжыглаттынган. СЭКП-ниҥ Программазында «Ажылчын ангының коммунистиг партиязы, совет улустуҥ авангарды, бүгү улустуҥ партиязы болуп хүүлда берген» деп бижиттинген.

Дыка үр үениҥ дургузунда ол тодарадылга теория талазы-биле тайылбыолаттынмайн келгенииҥ ужурунда ниитилел эртемнериҥ хамыктын мурнунда, СЭКП төөгүзүн элээн будулгаазынын байдалга чедирген. Шынап-ла, «Бүгү улустуҥ партиязы деп чүл?», «Партия бодунуҥ аҥы талазы-биле характеринден ойталааны ол бе?» деп айтырыгларга туруп турган. Чүгле 1976 чылда СЭКП-ниҥ XXV съезжизинге, ол үеде партия талазыбиле бир кол черни эдээп турган «Сайзыраҥай социализмге» хамаарыштыр «Сайзыраҥай социализмниҥ үезинде коммунистиг партия бүгү улустуҥ партиязы апаара-даа, ол бодунуҥ аҥы талазы-биле характеринден ойталачаан. СЭКП бодунуҥ алыс байдалындан ажылчын аҥының партиязы болур болгаш ажылчын аҥының партиязы болуп артар» деп тодарадылганы берген.

«СЭКП бүгү улустуҥ партиязы» деп тодарадылга ам бо хүннерге чедир теория болгаш практика талазы-биле бадыткаттынмаан. Бо айтырыг СЭКП ТК-ның партияның XXVIII съезжизинге Платформада-даа, чаа Уставтың төлевилелинде-даа тодараттынмаан.

Ажыы-биле чугаалаарга, чаҥыс партия совет ниитилелдиҥ бүгү аҥыларының, социал бөлүктериниҥ, бүгү улустарның сонуургалын илергейлеп шыдаар бе? Бүгү совет улустуҥ үгаан-медерели партияның идеяларыбиле хевирлеттинген бе? Ажылчын аҥының сүмезибиле бөгүнгү кооператорларның, арендаторларның идеязы долузу-биле дүгжүп турар бе? Бир-тээ, бүгү улустуҥ партиязы дээн-дир, а хөлегеленчек экономиканың бузурукчулары, кара-бажыҥда хоруудаткан улустар база бар. Ол кымнарыл, оларның үгаан-бодалы-биле партияның теориязы дүгжүп турар бе? Сөөлгү үеде ССРЭ-ниҥ Дээди Советиниҥ хүлээп алганы Чер дугайында, Өөнүү дугайында, Аренда дугайында болгаш өске-даа хоойлулары ам-даа янзы-янзы социал бөлүктерге чедирген. Моон уламындан сөөлгү үеде марксизм-ленинизмниҥ өөредиинге чамдык таварылгаларда удурланып, партияга удур шүгүмчүлелдериниҥ-даа нептерен турарының кол чылдагааны база-ла ында.

Үстүнде көргенивис «СЭКП бүгү улустуҥ партиязы болу берген» деп түнелге дорт харыы бээрн партияны эде тургузарының база бир чугула кезээ болур.

Василий БИЧЕ-ООЛ.

АТЕИСЧИ НОМНАЛ БОЛГАШ ШАЖЫН-ЧҮДҮЛГЕ

В. И. Ленинниҥ дыка хөй номнарында бижээн үүлдеринде, илеткелдеринде болгаш чугааларында, чагааларында революстуг теорияның дыка чугула айтырыгларыбиле чергелештир шажын-чүдүлге ышкаш ниитилел амыдыралының нарын айтырыгларынга тураскаатткан одуруглар эвээш эвес. К. Маркс биле Ф. Энгельстиҥ өөрединиҥ үжур-утказын ажылчы чонга билдингир болдурар сорулга-биле тайылбырлап турганы, В. И. Ленин ук өөредигниҥ атеисчи (бурганга удур) шынарлыын онзалап демдеглеп турганы. Марксисчи атеизм, Ленинниҥ билип чорааны ышкаш, амгы үеде чаа үткашынар-биле долдунуп, керекти хөлүн эрттир чаҥыс талалап, бөдүүнчүдү көөр чоруктан хосталып бар чыдар деп болур.

Ниитилел амыдыралынга шажыныҥ ролюнга, ооң туружунга хамаарышкан айтырыгларны көрүп турган. Владимир Ильич шажыныҥ өөредии дээрге кижилерниҥ амыдырал - чуртталгазыныҥ чөрүдээлерин хоозун-мээ («дедир баштандыр» деп Маркс биле Энгельс бижип чораннар) хевир-биле үгаанбодалга сиҥниктирген өөредиг-дир деп айыткан. Ындыг болганда, бурганга чүдүүр чорукту дужаал-чарлык-биледаа, чүгле политиктиг чырыдыышкын-биле-даа үзүткаары болдунмас — Ленинниҥ бодалының кол уу бо. Бурганга чүдүүр чоруктан кижилерни хостаар төлээде, кижиниҥ амыдыралының байдалын өскертири, чонуҥ ниити культуразын, эртем-билиин бедидери чүгула дээрзинче Ленин улуг ынчээнгей салып чораан. Баштыҥчының өөредиинде база бир чүгула таланы демдеглевес аргам чок: атеисчи кижизидилге ажылын чорудуп турган, амыдыралдан хоорулчак, сөс-биле кижиниҥ төөретикен ажыы чок, хөлүн эрттир хувискаалчыыр, азы интеллигенцияның чамдык чымчак төлээлери дег, бурганга чүдүүрүн аваа-ла-бир кем чок чүүл деп санаарын ук улуг херекти бөдүүнчүдери кылдыр көрүп чораан.

Чогум-на бистиҥ эртнеи төөгүвүсте шажын-биле демиселдиҥ аар-бергe арыннары бар харын. Чүдүүр кижилерни дорамчылап, улусчу чанчылдардан укталган эки талаларыны деткивейн, хөлүн эрттир хувискаалчып, хүрээхиттерни, дуганнарны, ында чыгдынган культура тураскаалдарын узуткап, үрегдеп-даа турган.

Эде тургустунуушкунну чорудуп, кижиниҥ эргеажыын камгалаарынче утланган демократтыг социализмни тургузуп турарывыс бо үеде атеисчи кижизидилге ажылын боттуу-биле чаартыры эргежок чүгула. Хамыкты мурнай атеизминиҥ теориязын болгаш практиказын чаартыры негеттинип турар. Бурганга чүдүүр кижи бистиҥ ада-чуртувус, социалистиг ниитилелдиҥ деп эргелиг хамаатызы, ниитилелде кадыг-ла-бир ажыктыг ажылды кылып чоруур кижи болганда, аҥаа удур «демисел» чарлавайн, ооң үзел-бодалы эртемге дүгжүп турар кылдыр кижизидериниҥ арга-методтарын чогаалдыкчы ёзу-биле дилеп тывары чүгула эвес бе?

Шажын өөредиин сойгалаан чамдык ажылдарда кижини кижи дарлавас ниитилелге шажынга чүдүлге бодула чоорту чиде бээр дээн хөөннер тургулаан. Ынчаарга сталинчи террор 50-60 чылдарда дыка хөй чүдүлге дуганнарын, бажыңнарын хаап, хөй-хөй шажын маттыжышкыннарын даҥзылаарындан ойталап турган чоруктар харын-даа фанатизмни болгаш экстремизмни-даа күштелдирип турган.

Чамдыкта пропагандистер, идеология ажылының организакчылары-биле санаал-санаал солчурга мындыг айтырыгны чамдык кижилер салгылаан: «Шажынга удур пропаганда ҥаҥы демиселиниҥ бир хевири эвес бе?» Айтырыг бодүүн эвес. Ындыг янзылыг айтырыгга В. И. Ленин кандыг харыы бергенил? База катап Ленинчи ажылдарыны ажыдып көрээл.

Бодунуң үезинге хамаарыштыр Ленин дыка хөй шажынчыларны дарлавчыларга хамаарыштырып, жандармнар, реакционерлер деп адап чораан. Оон-биле чергелештир Владимир Ильич орус хүрээ-хиит ажылдакчыларының аразында либералчы, чаартыкчы шимчээшкинниҥ төлээлери барын айтып, Россияга сектанчы шимчээшкинни демократчы шимчээшкинниҥ кезээ дээрзин демдеглеп турган. Оон туржук Совет эргечагырганың баштайгы чылдарында бурганга чүдүүр кижилерни партияга арттырары эргежок чугула деп санаан чораан. Ленинге кижиниҥ үнези ооң чүдүүр-чүдүвезинде эвес, оон революциянның хереэнге бердингенинде, мөзүү-шынарының арында, шынчызында. Ортаа Азия азы Сибирьниҥ соңгу чүгүнде улустарның амыдыралының онзагай чүүлдерин ниҥээнгейге ап, ында шажынчы өөредиингиҥ салдарын барымдаалап, Совет эрге-чагырга органнарының ажылынга шаҥат судур чергелиг чүүлдерни ажыглаарын Совет эрге-чагырганың ленинчи чылдарында боттандырып турганың төөгү хереченлээр.

Амгы бистиҥ амыдыралывыска хүрээ-хиит ажылдакчылары, чүдүүр кижилер идепкейлиг кирижип турар бо үевисте шажынга хамаарышкан политиканы чаартыры чугула дээрзин хөй кижилер илередип турар.

Маҥаа хамаарыштыр чүүнү чугаалап болдурул? Шажын чүдүлгези тодаргай социал-политиктиг байдалда тыптып кээр болгаш ооң организациялары, хүрээ-хиитчилер бодуҥун ажылын чорудар болгай. Тодаргай социал-политиктиг, экономиктиг байдалдарга хамаарыштыр олар ажылының утказын, арга-хевирлерин база чаартып турар-ла болгай. Ынчап кээрде ламаизмге чүдүлгениҥ республикада деҥнели кайы хирел? Сарыг шажыныҥ өөредиинден үгаан-бодал культуразынга чүүнү алыр бис? Азы кижи төрелгетенниҥ идеалдары шажыныҥ номналынга четпейн турар бе? Тайбың, хосталга, кижизиг чорук, кижиниҥ төлептин, деҥ эрге — бо бүгү кижи төрелгетенниҥ идеалы, үнелеттинмес эртинези эвес бе?

Бурганга бүзүревес кижилер (атеистер) шажыныҥ хоозун-мээ идеология деп көрбүшаан, ооң таарымчалыг талаларын чөп ажыглаарынче кичээнгей салыры чугула деп бодаар мен. Ынчаарга В. И. Ленин шажыныҥ ээ ханы дазылы дээрге ядыы-ядамык болгаш бүдүүлүк чорук дээн. Шынап-ла, бо талазы-биле ап көөр болзувусса, түремик, бүдүүлүк чорукту ажып эртери амгы үеде тоҥ чугула. Чаагай сеткилдиг, шыырак эртем-билиглиг, ниитилелдиҥ ажыктыг кижилер болур дизивиссе, шынап-ла, хол дыҥзыг ажылдаар, өөренир эвес бис бе?

В. И. Ленинниҥ шажыныга, хүрээ-хиитке болгаш атеисчи кижизидилге айтырыгларынга хамаарышкан ажылдары-биле танышып ора, бурганга чүдүүр чорукту ээ-не бодамчалыг, оваарымчалыг, чүдүүр кижиниҥ сагыш-сеткилин хомудатпайн, эртемниҥ ыяы-бүрү материалдарын ажыглап турганы, кижиниҥ үгаан-медерелин чаартыры чугула дээнни демдеглээр апаар.

Мария СМИРНОВА.
Төөгү эртемнериниҥ кандидады.

Даштыкы авторларның чогаалдарында

«...бодалыныҥ көрүжү-биле хөй-хөй салгалдарны болгаш хөй-хөй эпохаларны хаара тудуп шыдаар, хөй улустарның эрге-ажыы дээш ажылдаар, олар дээш чурттап чоруур болгаш ол улустуҥ сонуургалы дээш демнеселге амы-тынын харамнанмас ындыг кижи муң-муң чыл болгаш чаҥгыс катап төрүттүнер».
Кришан Чандр.

Ленинге кижи төрелгетенниҥ сагыш-сеткил хинчектенишкини дыка билдингир турган. Ол билишкин карак чажы кээр кээргээшкинде эвес — ол массаларны төөгү талазы-биле революсчу күш ыыллар үнелээнииҥ ханы дазылында. Ол бодуну базым санында кижи төрелгетенниҥ төөгүзүнде эргилдени белеткеп келген. Бодунуң салга сорулгазын күүседиргеге ол бергинген кижи. Октябрьда болган шиитпирлиг согуг делегейниҥ шырайын, төөгүзүн агымын өскертипкеи. Революсчу эргилдениҥ хейвээт киномичизи Ленин болган.

Шаа-ындыг хемчегниҥ характеринге сонуургал улуг болуп турганы билдингир. Владимир Ильич Ленинниҥ амыдыралчы оруун шинчилээн совет ленинчиана биске билдингир. Хамык-ла чүве бисне шуптузу билдингир ышнаш сагындырар. Ынчалза-даа литератураның чаа арныҥ ажарга-ла, чаа үүлдер көстүп келир. Ленинниҥ оврухевирин тургузарынга аҥгыаҥгы чурттарның чогаалчылары сонуургалдыг болуп келген. Шоолуг билдинмес ол даштыкы ленинчиана бистиҥ улам байыдар. Ооң географиязы делгем: АКШ, Латин Америка, Барыын Европа, Индия, Япония болгаш өске-даа чурттар. Ленинниҥ оврухевири магадалды болдурбаан чурт чок деп болур. Ол чурттарның чогаалчылары политиктиг үзел, социал байдал талазы-биле аҥы-аҥгы, орта база чаҥгыс аай эвес оруук-биле келген. Оларны каттыштырып туран чаҥгыс үүл—Ленинниҥ үнелээнинде, төөгүге ол оврухевириҥ ужур-утказын билип турары.

«Делегейни кайгаткан 10 хүннер» деп номуҥ автору Джон Рид Октябрь революциязының баштайгы базымнарының херечизи болган. Ол революцияны алгап турза-даа, ында хөөретикен аян чок деп бижээн. Даштындан көөрге, көскү ылгалыр чүвези чок-даа болза, «эргижирей берген костюмнуг, шала узун чүвүрлүг. Кандыг-даа артык болдуруптар хире чүүл чок». Улуг угааны-биле улус-чоннуң онзагай баштыҥчызы болуп турарын Рид билип турган. Нарын идеяларны бөдүүн сөстерге чугаалап шыдаар кайгамчык таланы ол демдеглеп турар. Угааның мергенин болгаш дидимин чаҥгыс кижи бодунга сиҥирип алган.

Чогаалчы Ленинниҥ бир чугаазындан эпизодту турганскан. Ооң тайбың болгаш чер дугайында декреттерни чарлап турары. Индирде Ленин. Ол индирден туттунуп алгаш турган. Караан имирээртип алгаш, делегаттарны кезий көрүпкеш, каш минута үргүлчүлээн адыш часкаашкынын эскербээн дег, ол манап турган. Шимээн чиле бээрге, ол кысказы-биле бодүүн чугаалаан: «Социалистиг корум-чүрүмну тургузарынче ам кирип болур-дүр».

Ол үеде Ленинче мун-муң бодүүн улус хүндүткелдиниҥ Ш Бүгү-россия съезжизинге киришкеш келген. «Минусинск Советиниҥ мөзүлелиргезинге» ол «Петроградче чоруп, Ленинге дугай ыяа шын» деп үлүг чүүлдү сиҥжээн. Ында мындыг одуругулар бар: «Медерели быжыкпаан элемеатилерни организастап, оларга чырыкты база билиглерни чедирип турган, чер-черге Советтерниҥ эрге-чагыргазын бүгү талалыг быжыглаарын эш Ленин сүмелээн. Ленинниҥ чүгаазының сөөлүнде адыш часкаашкыны диҥмирен турган. Мурнувуста туруп турар сорулгалар улуг болгаш нарын-даа болза, Россияның Совет Федеративтиг Социалистиг Республиказы оларны ажып эртеш, чырык күш-ажылчы амыдыралдың чаа оруунче үне бээр дээрзинге бүзүрелди Петроградтан тарап чаныҥ тура билген бис».

Луиза Брайант бодунуң «Москва көрүнчүү» деп номунда Америкага хамаарыштыр Ленинниҥ сонуургалдыын айтып турар. Шиитпирлер хүлээп алырда, тодаргай, ажыл-херекчи болгаш ындыг талаларны үнелээр турган. Луиза Брайант «Дыка кижизиг болгаш чазык, долгандыр турар улус шупту аас-кежиктиг болзун деп ол күзээр» деп бижээн. Маргылдаа үезинде ол удурланыкчызын хайыра чок шүгүмчүлеп-даа болза, өөзээргек сеткил ында чок. Ленин кажан-даа кижиниҥ сонуургалынга, сагыш-сеткилинге хүндүткелдиг хамаарылгалыг чораан.

«Совет премьер черле бодүүн кижи. Автографтарны хаая бээр, америк парлакчыларның долдурзун дээш берип каан дневнигинде чаҥгыс-даа сөс бижиттинмээн. Ооң кол чылдагааны—ооң алдар-мактала тура чогуда». Ленин чашпаа чорукка хөөнү чок чораан.

Ооң кичээнгейин кандыгдаа айтырыглар хаара туда бээр. Чугаалажып орар кижи сеткилин ажыдыптар ындыг шынар аҥаа турган. Чогаалчының үндүрген түнели — Ленин улуг бодалчы кижи.

Сураглыг чогаалчы Герберт Уэллс Ленинниҥ бодалынга чуруттуган келир үениҥ хемчээлин кайгап ханмаан. «Россия тамыда» деп номунда ол Ленинни «кремльчи күзекчи» деп адаан. Ол ооң идеяларын хоозун чүүл деп көрген. Ынчалзадаа ол: «кандыг-даа хуулгаазын көрүнчүкче көрзүмзе, Россияның келир үезин мен ынчаар көрүп шыдавас мен, а Кремльде ол ортумак сынныг кижи ынчаар көрүптер салымныг» деп бижээн.

Чогаалчы Ленинниҥ бергелерни көрүп билирия, ону ажып эртеринии ангаларынга бүзүрелин көргүзүп турар. Кижиниҥ күжү ында.

Ленинге даштыкы чогаалчылар кээп маргыжып, чөпшээрешпейн турза-даа, Ленининҥ бүзүредиишкиниериниҥ соонда олар коммунизм дээрге улуг чогаадыкчы күш дээрзин билип турганнар.

Ирина РЯЖЕВА.

Апрель 22 — катап соңгулдалар хүнү

Тыва АССР-ниң улус депутаттарынга кандидаттар

Шамбалыгның № 81 соңгулда округу

Александра Норбуевна Куулар

Александра Норбуевна Куулар 1941 чылда Чөөн-Хемчик районга Чадаана хоорайга төрүттүнген. Кызылдың № 2 ортумак школазын дооскан соонда Красноярскиниң медицина институтунче өөренип киргеш, ону 1966 чылда дооскан. Бии-Хем районнуң төп эмнелгезинге күш-ажылчы оруун эгелээн. 1970—1975 чылдарда эмнелгениң кол эмчизи болуп ажылдап турган. 1975—1977 чылдарда Москвага ординатурага өөренгеш, ону дооскан соонда, Москвага эмчилеп ажылдаан. Ооң сөөлүнде, Өвүр районнуң төп район эмнелгезинге ажылдаан. 1980 чылдан бээр Кызылдың № 1 бөжудулга бажыныңның гинеколог эмчизи. Бирги категорияның кезер эмчизи деп бедик мергежилдиг.

Бии-Хем район Совединиң депутадынга соңгуттуруп чораан. СЭКП кежигүнү. «Хүндүлелдиң Демдээ» орденниң эдилекчизи, Ленинчи юбилей медальдыг. Өг-бүлелиг, ийи уруглуг.

Чоннуң кадыын камгалаары, ол-ла сорулга-биле Тывага медицинаны хөгжүдери— улус депутады кылдыр соңгуп алыр болзумза, депутат ажыл-чорудулгамның кол-ла угланыышкыны болур.

Республиканың кадык камгалалының сан-хөөзүнүң амгы байдалын үениң негелдези-биле чаарты көөрү негеттинип турар, ону мен чогумчалыг шиитпир негеттинип турар бирги чергениң айтыры кылдыр көрүп, билип турар мен.

Не-чаштын кадык-чаагай болуру-биле холбашкан айтырыгларны эң чугулалап турар мен, ол угланыышкынның тодаргай хемчеглерин алыр деп бодаар болза, ону лозуң-чугаа, саазын кырынга моон соңгаар арттырбайн, амыдыралда херек кырында боттанган турар программа болдурар ужурлуг бис. Билиимни, арга-дуржулгамны ол дээш бүрүү-биле бээр мен. Ооң чогумчалыг шиитпирлеттинерии социал ыланган недээде социал байдалдар-биле холбаштырар апаар. Чүгле ол эвес, амыдыралда тургустунуп турар айтырыглар-ла хөй болгай. Амыдыралдың кадык-чаагай байдалын чедип алыры чугула. Ол сорулга-биле алкоголизмге болгаш арагалаар чоруктар-биле демиселиви күштелдирер, аңаа эптеш чок чорук дээш ёске депутат эш-өөр, актив-биле кады демисежир, туржур апаар мен. Бо айтырыг ылангыя херээжениерге, назы четпээниерге хамаарыштыр эң шыңгыы болур ужурлуг.

Мал ажылында болгаш малчын херээжениериң база үштен хөй уругларлыг аваларның пенсияже үнерин чиигелдиг кылдыр көрээчүл, ынчан ниити күш-ажыл стажын албан барымдаалап көөр апаар болгай, ынчан ол — 25 чыл-биле санаттынган турар ужурлуг.

Чаш уруун ие кижиниң үш харлыынга чедир азырап олурар үезин ай санында төлевирлиг кылдыр ниити күш-ажыл стажынче киирер айтырыгны чедип алыры (стаж-биле холбашкан бүгү чиигелдер камгалаттынар).

Кандыг-даа түүлдү эдээ чаарты тургузарда, эртемге, чаа угаан бодаашкынга үндезилээр апаар. Бистиң Тывада билир болгай бис, медицина эртемнерин хөгжүдериниң эртем баазазы чок, бо таварылгада, улусчу медицинаның аргаларын ажыглаарын өөренип көөр болза деп бодал бар.

Республиканың амыдыралында демократчыдылганы болгаш ажык-чарлыг чорукту хөгжүдерин деткип турарымга хамаарыштыр: бодалдарның хөй янзы болуру, чүрттакчы чоннуң кезектериниң ниити бот-медерелиниң илерээшкини болуп шыдаар янзы-бүрү хөй-ниитии организацияларның тургустунуп хөгжүүрүнге удур эвес мен. Чоннуң кадыын быжыглаарынга, эмчилериниң ажылын дээштиг болдурар сорулга-биле Тываның эмчилериниң ассоциациязын тургузарының дугайында айтырыгны кодуер. Эмчилериң хөй-ниитичи идепкейин бедиерииге, оларны чангыс сорулгага улам каттыштырарынга ол идиглиг болур, социал камгалал база тургустунар.

Националдар аразында харылзааларга хамаарыштыр мээң бодалым мындыг: лозуңнардан уштунар үжүрлүг бис, улустар аразынга социал кандыг-даа онзагай ылгал, чингелделер чокка-ла, ёзулуг деп эрге турар үжүрлүг бис, ол дээш туржур үжүрлүг бис.

Экология биле кадык камгалалы тудуш. Арыг-шевер, арыг агаар чок болза, быжыг кадык дугайында чугаа чорудары берге. Тывавыстың каас-чараш бойдузун, кайгамчык чурумалдарын билир бис. Ону камгалажыр дээш туржур мен, хамааты хүлээлгем кылдыр санап чоруурдаа мен.

Көдээниң аныяктары — меңээ чоок, оларга бүзүрелим улуг, ишчи, бөдүүн, биче сеткилдиг кижилер деп билир мен. Эмчи кижи болганымда, оларга хамаарыштыр бодап чоруур түүлдерим база бар. Чижээ, оларны ажылга киирер айтырыгны шиитпирлежириге дорт киржир мен. Салым-чаяанныын олар бүдүүлгеге, хөй-ниити ажылынга, төрээн суурунга илередир ужурлуглар. Аңаа база деткимче херек апаар. Янзы-бүрү мергежилдиг кижилер хаара түттунган кооперативтер айтырыын чоп тургузуп болбазыл?

Соңгуучуларымның санал-оналдарын, күзелдерин барымдаалап көргеш, программамче дараазында түүлдерни база киирип турар мен: социал чөптүг чорук, соңгуучуларның эрге-ажыы дээш туржур.

Шамбалыг суурга бичии уругларга сүт кухнязыи ажыдарын чедип алыр, чаштарның кадыынга, өөрүлдезинге салдарлыг болур түүлдерниң бирээзи база ол. Тус черниң чүрттакчыларынын, малчыннарның хлеб, далганды кылган өске-даа кылыглар-биле хандырылгазын пекарня ажыдары-биле экижидер.

Көдээ ишчилериң кадыынлыын быжыглаарынга илиглиг болур сорулга-биле участок эмнелгези-биле холбаштыр тургустунуп келген айтырыгны шиитпирлежириге дорт киржир, ооң чанынга аптека киоскизин ажыдарын чедип алыр.

Кызыл—Эрзин оруу-биле Шамбалыг суурнуң аразында 12 километр орукту асфальтылаары-биле айтырыгны чогуур органнарның мурнунга тургузар.

Программаның күүсеттинген болуруи чедип алыр сорулга-биле округумга соңгукчулар чөвүлелин тургузуп алыр күзелдиг мен. Депутат ажыл-чорудулгамны оны дамчыштыр оларның арга-сүмезинге, айтырыгларынга даянып чорударын чедип алыр.

Программаның кол-кол угланыышкыныиары өскказы-биле мындыг. Ол айтырыглар амыдыралының, ажылымның сорулгалары-биле тудуш, улус депутадынга соңгуп-алыр болза, ооң айтырыглар-биле Хову-Аксы суурга кожүп келгеш, ол дээш ажылдаар мен. А бир эвес соңгукчуларым меңээ бүзүрээш, соңгуп алыр болза, улус депуталының мандалы чонга барган болурунга дузалаар деп бодаар мен.

Кызылдың Горький № 26 соңгулда округу

Анисья Кууларовна Монгуш

Анисья Кууларовна Монгуш 1949 чылда Чөөн-Хемчик районга төрүттүнген. СЭКП кежигүнү, өг-бүлелиг, үш уруглуг. Кызылга школа соонда, Красноярскиге педагогика институдун дооскаш, Кызылдың № 2 школазынга тос чыл даштыкы дыл башкылап турган. Ооң соонда хоорайның № 3 школазынга өөредилге эргелекчилеп турда, эрткен чылын ону Кызыл хоорайның улус өөредилге килдизиниче ажылдадып чоруткан.

Кызыл хоорай Совединиң депутадынга 1982—1987 чылдарда чырыдыышкын ажылдакчыларының, дээш школаның база эртем албан черлериниң профзвилел ТК-зының кежигүнүнге соңгудуп турган. Улус чырыдыышкынының төрээнин, Ам ажылдап турар килдизиниде партия организациязының секретарының оралакчызы, хоорайның чөвүлелиниң кежигүнү, ында комиссия даргазы. Орус, тыва, англи, немец дылдарны билир.

Улус депутадынга кандидаттың программазында даараазында түүлдер кирип турар:

Уруглар — бистиң келир үезис, ынчангаш оларны каңгыр киижизидил,' өөредин алырыыстан имитилелиистин келир үели хамаанжыр. Ынчангаш улус өөредилгезиниң, кадык камгалалының, культураның айтырыгларынче, түүн-даа мурнунда, сагыш салыры чугула. Республиканың улус өөредилгезинге чарыгдаар акша-хөреңгини көвүдедип турган, тускай комплекстиг программаны ажылдап кылырын чугула деп санап турар.

Найысылал Кызылга чаа микрорайоннарны тударда школа, ясли-садтарны тударын мурнады көөрү чугула. Төп биле хоорайның мурнуу микрорайонунуң аразынга автобус шимчээшкинин чурумчудуп, эжижидеринге киржилгелиг болур.

Уруг-дарыгны өстүрүп кижизидер улуг хүлээлге колдуунда-ла аваларга онаажып турар болганда, школа биле өг-бүлениң аразында харылзааны херек кырынга быжыглаары коңчуг чугула. Школа доозумчуларын ажылга киирерин эң чугула айтырыгларның бирээзин кылдыр көөр. Будуруглелеерге ажылдаар черлерни оларга тускайлап бээрин боттандырар. Уруглар бажыңында кижизиттинин туроларже кичээнгей салыр. Кызылга оларга чаа корпусту тударын үе ыеген келген. Чаа бажың тудупса, ол ийи бажыңны чангыс черге тургузуп ап болур.

Херээжениериниң байдалын анжилеп-биле оларга кызырган ажыл хүнүн тургузуп бээринче кичээнгей салыр сорулгалыг.

Дээди база ортумак өөредилге черлериниге кадрлар белеткээриниң шынарын экижидер. Школа назыны четпээниериин уруглар албан черлериниң ажылдакчыларының шалыын ниити бир-зиг школдарының деңгеелиниге чедирер айтырыгга киржилгелиг болур.

Интернационалчы найырал клубтарын дамчыштыр хоорай школалары-биле кодээ школаларның аразында харылзаазын быжыглап турган, уруглариың база аныяк-өскенниң интернационалчы кижизидилгезин бир янзы көөрүн чугула деп санап турар. Маңаа тыва, орус ийи дылдың дең хөгжүдезин чедип алыры чугула. Уругларның кадыкшылын быжыглаары-биле беш хүнүг неделяже шилчинри чогумчалыг, өөредилге программаларын кызырып, шынарынче кол сагыш салыр" болаар апаар.

Ясля-садтардан дээди өөредилге черлеринге чедир аныяктарның күш-дамыр сайзыралыынче оныза кичээнгей салыр. Күш-дамыр талазы-биле кадык-шыырак аныяк салгал — бистиң хөй национадыг чуртувустун идегелдиг камгалакчылары.

Тыва АССР-ниң ам соңгудуп доозуп турар депутат корпузунда соңгуткан 107 улус депутадыдан хөрөзенниер чүгле 11 кижи. Республиканың парламентизинге хөрээжен депутаттарны киржилгези албан деп ол санап турар. Чүге дээрге хөрээжен кижи кажан шагдан бээр өг-бүленин, чаяан-кежиктиң аззи болуп келген, чүрттүн улустарының аразынга найыралды, бот-боттарым билчир, хүндүлежир чорукту бижыглаары дээш хөрээженнер чаныш-сыныш чокка туржуп шыдаарлар.

Хову-Аксының № 103 соңгулда округу

Дингер Хомудуковна Ондар

Дингер Хомудуковна Ондар 1946 чылдың октябрь 15-те Сүт-Хөл районнуң Бора-Тайгага арат өг-бүлеге төрүттүнген, дээди эртемниг, СЭКП кежигүнү, өг-бүлелиг, ийи уруглуг

1963 чылда Суг-Аксы ортумак школазын дооскаш, олла чылы Иркутскиниң медицина институдунуң санитар-гигиена факультединче өөренип киргеш, ону 1969 чылда чедчишкиниг дооскаш, күш-ажылчы намдарын Өвүр районга эгелээн. Удавайн өг-бүлезининң аайы-биле Хову-Аксы суурга кожүп келген. Кадык камгалал шугумунга ажылдап келген үелериниң дургузунда чүрттүң аңгы-аңгы хоорайларынга билиг бедидер курстарга өөренип чораан.

Д. Х. Ондар — Хову-Аксы суур Совединиң 13, 14, 15 чыштарының, Таңды район Совединиң 18-20 чыштарының депутады турган, 1984 чылдан 1987 чылга чедир Хову-Аксы суур Совединиң күүскомунуң даргазынга ажылдаан, СЭКП Таңды райкомунуң кежигүнү.

Амгы үеде санэпидстанцияның кол эмчизи.

Советтериниң ажылын, оларның бөгүнгү байдалын дамчыыр чугаадан эвес, а бодумнуң аога-дуржулгамдан билир мен. Хову-Аксының суур Совединге ажыллап турган, Советтериниң ажыл-ижиниң угланыышкынын, сорулгаларын, бергеләэшкиннерин херек кырында бодумга чүктеп эрткеш, медерел билдим. Чүртта демократчыдылга херии базымнарын кылып турар үеде, Советтериниң ажыл-херектериниге улуг харысалга онаажып турар. Ындыг төлээде, бир эвес Тыва АССР-ниң улус депутады апарызыза, бодумнуң депутат ажыл-чорудулгамны үш угланыышкынга — экономиктиг, социал, политиктиг кылдыр чарар мен.

Чүнүн-даа мурнунда, мени кадык камгалалдың, культураның, улус өөредилгезиниң айтырыглары дүвүредип чоруур. Ук адырларның ажылдакчыларының социал камгалалынче, күш-ажылының болгаш хандырылгазының байдалының чогумчалышкынынче кичээнгейин угландырар мен. Культураны, кадык камгалалын, улус өөредилгезин акша-хөреңгиниге доктаамал кызамдап келгенинин түүнелинде, культураның кудузу, мөзү-бүдүш чок чорук, кем-херек үүлгедишкиннери, чаштарның өлүп-хораар чоруу, аарыпаажыры тывылган деп санап турар мен. Кажан чугаа ук адырларның дугайынга чоруп турда, оларның күселиниге-биле камналга айтырыын шиитпирлептер бис дээрзин шуут бодаваы күзенчиг. Ындыг хемчегләр чүгле каражага чедирер дээрзин амыдырал көргүзүп турар.

Бисте херээжениериин байдалы кайы хире бергезин билир мен. Кадыкка хорадыг участоктарга ажыл, аар күш-ажыл, дүнеки эөлчеглер, өг-бүле болгаш ажы-төл дугайында сагыш човаашыын бистиң херээжениеривистиң эктинде чүдүрүлген. Ол бүгү херээжел кижиниң 40 харлыында-ла янзы-бүрү аарыгларга алзырынга чедирип турар. Ынчангаш мен өг-бүлелериң пенсияларының, пособиелериниң болгаш чиигелделериниң дугайында дүрүмнерии эде көөрү дээш туржур мен.

Бистиң республикада мал ажылында ажылдап турар херээжениериниң амыдыралының деңгеези ажаок куду. Оларның ажыл хүнү нормалаттынмаан, хоойлу ёзугаар бердинген шөлээлери ажыглаттынмайн турар, амыдырал-чүрттагланың бедүүн байдалдары-биле хандыртынмаан. Бир эвес бо бүгү чидир айтырыгларны шиитпирлевес болзувусса, Аъш-чем программазын күүседип шыдавас бис.

Эмчи кижи болганымда, экология айтырыглары мени тоомча чок кайын арттырар. Бойдус камгалалының айтырыгларынга билдилиг болгаш профессионал хамаарылгалыг болур мен, Хову-Аксынга хамаарыштыр «Кадыкшыл» комплекстиг программаның боттанылышкынын чедип алыр мен.

Тыванып чаа парламентизи үндезин эде тургустукуушкунуун, эрге-чагырганы Советтерге дамчыдарының дугайында айтырыгларны шиитпирлээр ужурлуг. Ниитилелдиң чаартылгазынче, ажык-чарның, демократчыдылганың, социал шынныг чоруктуң тергиинделинче, аңгы-аңгы язы-сөөк улустарның дең эргелиг болур чорууче бүгү күжүмнү, аргажыраамны угландырар мен. Тыва чоннуң национал культуразының бүгү талалыг хөгжүлдези, Тываның девискээринде чүрттәп турар бүгү чоннарның национал сагыш-хөөнүүн, чанчылдарының ханы хүндүткелдиг болуру дээш мен.

Бодумнуң соңгукчуларымга элдеп-эзин аазаашкыннар кылбас мен. Соңгукчуларның чагыглары-биле ажылдаар мен. Бодумнуң программамны боттандырар сорулга-биле соңгукчулар чөвүлелин тургузуп, олар-биле быжыг харылзааны тудуп, бирги негелдеден-не оларның мурнунга кылып чоруткан ажылымның отчёдуи бээр мен. Бодумнуң ажыл-чорудулгамны соңгукчуларымның чагыгларынга болгаш санал-оналынга даянып чорудар мен.

Улуг Тиилелгениң 45 чылынга

ЛЕНИНГРАД. Костя Гончаровтуң сес чыл школазын дооскан соонда Нахимов училищезинче киргени чүгле ачазының, шериг эмчиниң, чоока чедир-ле сут аалынга чоруур атомнуг хемнин эмчизи, подполковник Николай Иванович Гончаровтуң салдары эвес, а харын кырган ачазы, фронтучу, халажылгала подполковник Иван Матвеевичбиле хөй солун чугааларның түүнели деп болур.

Курсантылар Ада-чурттуң Улуг дайынының төөгүзүн өөренип турда, Константин ооң үе-чадаларын кырган-ачазының фронтучу оруктары-биле тулгаар. Москва чоогунга тулчуушкун дижик. Аңаа миномет взводунуң командири Гончаров бодуңун бирги дайынчы шаңналын — Ада-чурт дайыны орденниң ийиги чергезин алгал. Днепрни кешкени дээш Богдан Хмельницкий ордени-биле шаңнаткан. Белоруссия операциязынга киржилге дээш — Александр Невский ордени. Польшага тулчуушкуннар дээш — Ада-чурт дайыны орденниң бирги чергези. База бир ындыг шаңнал — гитлержи Германияның дебискээриниге тулчуушкуннар дээш.

Оглуңуң оглунга кырган-авазы Лариса Дмитриевна Иван Матвеевичиниң дивизионунга кады тулчуп чораан болгаш база-ла чугаалап бээр. Ол ынчан эмчи сестразы турган.

Училищениң командылалы нахимовчуларны интернационалчы найыралга, эштенилгеге, бот-боттарын деткижериниң сеткилиниге кижизидер талазы-биле хемчегларин эрттире бээр, аңаа Костя идепкейлиг киржикчи. Ындыг таварылгаларда кырган-ачазы база улуг салдарлыг. Ооң дивизионунга дыка хөй нациянуң кижилери эгин кожа тулчуп, дайынның аар-бергезин үлежип чораан. Костяның пенсияда кырган-ачазы бодуңуң дайынчы эш-өөрлериниң дугайында алды номуң автору. Оларның дөртү молдав, якут, кыргыс узбек дылдарда түс-тузунда үнген. Ында И. М. Гончаров бодуңуң ындыг националыг дайынчы өөнүктериниң дугайында төөгээн.

А Константин Гончаров ол номиарның бирги номчукчузу.

ЧУРУКТА: Гончаровтар (солагай талазындан) — Иван Матвеевич, Константин, Лариса Дмитриевна, Николай Иванович өг-бүле альбомун көрүп ордар.

Н. БЕРКЕТОВТУҢ фотозу.

(СЭТА-ның фотохроникказы).

КЫРГАН-АЧАЗЫНЫҢ «АКАДЕМИЯЗЫ»

ЧОГУМ БААЖЫЗЫ ЧҮДЕЛ?

1938 чылда ТАР-га болган суд чорудулгазының төөгүзүнге хамаарыштыр

(Эгези №№ 65, 68, 71, 74, 79, 80, 82, 83, 88, 90 «Шында»).

ССРЭ-де албан ёзузу-биле чорудуп турар политиканың ужур-утказын ажылчы чонга чедирер дээш ТАР-ныи массалыг информация чепсектери бүгү-ле үүлдерни кылган. Коминтерниың база ВКП (б)-ниң ТАР-да райбюрозуның шугуму-биле ТАРН ТК-ниың чөвүлекчизи, ВКП (б)-ниң ТАР-да райбюрозуның биюги секретары С. Нацов ССРЭ-ниң даштыкы херектер улус комиссарыи М. М. Литвиновка болгаш ооң оралакчызы Б. С. Стомонияковка «Чаа Тывар деп сетküүлдерни чорттакаш, аңаа Сталинниң, Молотовтуң, Кагановичиниң, Ворошиловтуң, Калининиии. Димитровтуң болгаш өске-даа баштыңчыларның соңгулда мурнунда чугаалары долузу-биле парлаап турзуи дээш аажок ажыллаанынче оларның кичээнгейин угландырган.

Болуушкуннарны дораан сайгарып көрүп турган С. Нацов партийни шугумну идепкейлиг чорудуп, ындыг болдуруи өскелерден иеген келген. Ооң-биле кады чаңгыс партия эге организациязынга турган коммунистер Г. Иванов," С. Тока болган өскелер-даа сөөлүреди мынчаар сактып чугаалап турганнар: С. Нацов дээрге ёзулуг интернационалист, идепкейлиг, идейлиг дайынчы кижи, ол коммунисгерден революшчу серемчилелди бедидерин, чажыртынып, манагзынып турар дайзыннарны сойгалаарын иеген турган.

Соңгулдалар хүнүнде, 1937 чылдың декабрь 12-де, Кызыл хоорайның совет хамаатыларының митингизи Сталинге чорудар чагааны хүлээп алган, ында мындыг бүзүредиишкин бар: «Моол болгаш Тыва арат республикаларның быжыгары дээргеле бистиң улуг Совет Эвилелиистиң чөөн кызыгаарларынга бистиң туружувустун быжыгары-дыр.

Чоннуң дайзыннарын — троцкисчи-бухаринчи болгаш өске-даа бужар-бак идегеттерии — япон-герман фашист шивишкиннерни, хоралакчыларны, үргедекчилерни база өлүрүкчүлерни эчизинге чедир чылча шаварын болгаш хыдып узуткаарын чедип алыр дээш серемчивисти белидер бис...»

Сөстер соонда ажыл-херектер эгелээн. С. Нацов ССРЭ-ниң даштыкы херектер улус комиссарыиың оралакчызы Б. С. Стомонияковтуң адынга чагаазынга мынчаар дыиатказ: «Октябрьның социалистиг Улуг революциязының XX чылын демөглеп эрттирген соонда, Кызылдың бот-эргелелиниң даргазы Саин (чазанка удур бөлүктүң киржикчилериниң бирээзи) бак түүлдү кылды, кол нуруузунда чөнгээлиг үүледи-дир ийин. Хөй-ниити организацияларының бажыңнарындан, хамаатыларның (тыва база орус) оран-саваларындан бүгү туктарны, плакаттарны болгаш лозуннарны дүжүрүп кааптарын хоорайның шагдаа черинге ол сүмелээн.

Саининң ол бужар-бак үүлгединии таварылга болган деп санавас мен. Күрүнеге удур контрреволюстуг бөлүктүң организакчыларының болгаш идепкейлиг киржикчилериниң бирээзи Саин Тока биле Чүрмит-Тажының чон турганың ажылган алгаш, чазакка болгаш партияга удур таарзынмас чорукту чон ортузунга хөрлээледирии орал-дашкан деп бодаар-дыр мен.

2. Совтыватранска болгаш Совет школага контрреволюстуг идегеттер үүлгедиг кылган. Ук контрреволюстуг идегеттериин чамдыктары фашист Троцкийни ажыы-биле мактап, херекселдерге болгаш өске-даа черлерге фашист демдектерни чуруп турган. Ол контрреволюстуг идегеттериин баштыннарының чамдыызын тудуп хоругдаан.

Мен хуумда ол контрреволюстуг идегеттериин хөделиишкиниерии чазакка удур бөлүк-биле бир-ле харылзаалыг деп санап тур мен. Моолда Гендунчуның (Кенденниң — **ред.**) болгаш өскелериниң-даа артында турар күштер ышкаш хевирлиг күштер Тывада база-ла хөделип турар деп санаар кижидир мен. Гендунчуларның бирээзи — Намсарай Тываға анаа олуруп турбаан-на болгай...» (ССРЭ-ниң АВП, ф. 9, оп. 27, п. 114,9, 49, л. 73).

Ол чагааны алгаш, Б. С. Стомоняков дораан-на ССРЭниң иштин херектер улус комиссарының оралакчызы М. П. Фриновскийге мындыг бижик чоруткан: «Москвадан ВКП (б) ТК-ниң чо-

рутканы, ВКП (б)-ниң Тывада РК секретары эш Нацовтуң Кызылдан меңээ хуудa чоруткан чагаазының хоолгазын Силерже чорудуп ор мен. Бүрүн эргелиг төлээдел черииің шугуму-биле ол дугайын дамчыдар аргам чок, (бүрүн эргелиг төлээ Кызылда эвес дээрзин билир болгай силер). Тыва чазактан шыдгыы истедгени чорударын база шиитпирлиг хемчеглерни алырын телеграф дамчыштыр негээр херек деп бүрүн эргелиг төлээдел черииге сүмелээн мен. Силерниң шугумуңар-биле база хемчегларни алза чогуур боор деп бодай-дыр мен» (ар. 72).

Удатпаанда Стомоняков Фриновскийге база бижик чоруткан: «ТАР-да херектерге бистиң бүзүреттиргеи кижизиг эш Гайденко Совтыватранста ажылдап турар совет хамаатылар аразында чоннуң дайзыннары илерээп, оларны тыва эрге-чагыргалар тудуп хоругдаан деп дыиатказ. Моон-биле холбаштыр Совтыватранстың ажылдакчыларының бүгү составын эде көөр дугайында айтырыг тургустунуп келди. Ол сорулга-биле ук айтырыгны көрүп турар комиссияны тургускан» (ар. 31).

1938 чылдың январь 3-те С. Нацов Б. С. Стомоняковка мынчаар илеткээн: «Совтыватранс, совет школа база Кызылдың шагдаа черииің ышкаш үүлдү Совтыватранска күүседип турган...

2. Кызылдың совшколазынга (үстүкү класстарга) чоннуң дайзыннары илерээн. Ол идегеттер бөлүү доктаамал контрреволюстуг ажылды чорудуп келген. Бөлүктүң баштыннарын тудуп хоругдаан. Оларның бирээзи Иго деп кижи болган, ол дээрге Тывадан япон шивишкин дээш үндүр шөлүткеп, япон албаты болур көрейнин оглудур. Ол Иго Скороваров коңсүлдүң бир үеде онзагайлап көөр кижизи турган...

3. Кызыл хоорайның бот-эргелелиниң даргазы Саинни тудуп хоругдаан. Танчайны партиядан үндүрген.

Ол ёралыг бак кенденчи Намсарай (МАР-ның бүрүн эргелиг төлээзи турган) маңаа анаа-ла орбаан деп бодай-дыр мен. Ол маңаа четки тургускан.

Саин, Танчай болгаш өскелер-даа кенденчилер-биле чөрле бир янзы холбаалыг турганнар. Бүгү херекти каспарлаан, оларны сойгалаар херек.

ТАР-ның ИХМ органнары ол херекти шыңгыы тудуп киришкен хире». (ар. 118-119).

Чагаалажылга чоруп турар аразында чазак комиссияны фактыларны хынаап, бодунум кылган түүнелии Совтыватранс каттыжыышкынының сорулгазы ышкаш тү

«ШЫНГА» ЧАГААЛАР

НОМЧУКЧУЛАР САНАЛДАП, СҮМЕЛЕП, ШҮГҮМЧҮЛЕП ТУР

БИРГИ КВАРТАЛДЫҢ ПОЧТАЗЫНДАН

Бирги кварталда «Шынга» 1964 чагаа келген, оон иштинде шүгүмчүлелдиг 91 чагаа болган. Шүгүмчүлелдиг чагааларны темалар аайы-биле үе-үеге мындыг. Культура, улус өөредилгезиниң темаларынга 6, көдээ ажылагыйга, оон социал-айтырыгларынга — 11, бүдүрүлге, тудуг, транспорт, бойдус камгалалының талазы-биле 22, Советтер ажылынга, эргехоойлу темаларынга — 25 чагаа келген.

Шүгүмчүлелдиг 15 чагааны хамаарышкан организацияларынга хемчээн ап, харыылаары-биле чоруткан. Ол ышкаш солунга парлаттынган шүгүмчүлелдиг 26 чүүлдерин албан, организацияларже база шилчиткен.

Ниитизи-биле бирги кварталда редакцияга 29 харыы келген. Оон иштинде чагыг алыры саадап турар чамдык чүүлдер бар. СЭКП Бай-Тайга райкомунче, районже сайгарары-биле шилчитмен өскүс өөрениккчиниң чагазынга харыы алдынмаан. (Шилчиткени февраль 5-те). Солунуң чер-черлерде түсвай корреспондентилериниң контролюнда харыызын алыры-биле сайгарып турар чагаалар база бар.

Солун арнынга парлаттынмаза-даа чамдык чагааларның айтырыгларын, саналларын редакция кичээнгейге ап, сайгарып, харыыны чагаанның ээлеринге дынналып турары база бар. Почта чедирилгезиниң дугайында чагааларны чижекке көрээлинер.

Делгем чуртувустуң кайыда хоорайларынга, суурларынга чурттап турган хамаатылар бодунуң төрээн дылынга солун, сеткүүлдерни чагыдып ап болур болгай. Бистин республикадан дашкаар чурттап турар 4 чагычының чагааларының утказы барык дөмей, чагыдып алганы «Шын» солуну четче келбезинге хоорудан турарлар. Москва хоорайда ег-бүлези-биле чурттап турар В. Ч. Ондар чагаазында бижээни: «Шын» солунну бо чылын февральдан тура чагыдып алган мен. Ынчалза-даа бо март ай үнүп келген, а февральда чүгле 3 номер алдывыс (февраль 3-түн, 7-нин, 10-нун солуннары). Бо черниң харылзаа салбыры ол солуннарны редакция чери чорударга оон тарадыр бис дээр».

Москвадан база бир дынналыгны көрээлинер. «СЭКП-ге 30 чыл» хөрек демдектиг, персоналдыг пенсионер Сергей Иванович Сайын «Шын» солунну чагыдып алырга, айда 2-3 катап-ла иткәр-дир деп Тывада өөнүңүнге телефон дамчыштыр дынналып, дузалажырын оон дилээн.

Ульяновск областың Дмитровград хоорайдан келген чагаада «Ийи-үш чыл улаштыр «Шын» солуннуң чагыдып ап келдивис. Солунувус көзүмге көзүп турар, а келгеннери шупту чаңгыс аай, дөмей номерлер болур-дур. Чижээ, өрткен 1989 чылдың декабрь 29-та 14 чаңгыс аай номерни чоруткан болду. Бо таварылга бир дугаар эвес, үргүлүү ындыг болур-дур. Аңгы-аңгы черлерде тыва солдар, кыстар өөренип азы шериг албаны эрттирип чоруурлар бар болгай. Чагыдылгазын олар база ынчаар ап турарын бодап көөрге хөректи ойуп кээр-дир» деп чагааның ээзи М. Комбулдай дүвүрел-биле бижээн.

Иркутск областың Маркова суурдан бир чагаада «Шын» солуннуң четче албайн турарын база дыннаткан. Ындыг уткалыг хомудал ол автордан өрткен чылын база кээп турган.

Ол авторларның чагаазында солуннуң четче албайн турарынга хомудап, дузалажырын редакциядан дилээннер.

Ук чагаалар келири билекле республиканың бүдүрүлге-техниктиг харылзаа эргелелиниң почта харылзаазының начальниги Р. А. Турже дынналып, хемчээн дарай алырын редакциядан дилээн. Харыыны дүргедедири-биле харылзаа эргелелинге чедип, чугаалажып-даа чораан мен.

Марттың төнчүзүнде эргелелден Р. А. Турнун ат салганы харыыларның утказы чаңгыс аай: «...Кызылдың харылзаа белдириниң чедирилге чери солуннарны чырыкче үнген хүнүнде-ле чагыычының адрезин барымдаалап чорудуп турар. Солуннарны үезинде албайн турарында республиканың бүдүрүлге-техниктиг харылзаа эргелелинин буруузу чок» дээн харыыларны Москвада С. И. Сайынга база Иркутск областан келген чагааның авторунга чоруткан, А Дмитровградтан М. Комбулдайның адрези Кызылдың харылзаа белдириндe чок деп редакцияга дыннаткан.

Ол чүл? Шак ынчаар «хынамчалыг» чорудуп турарга канчап четпейн турары ол? Аңгы-аңгы хоорайлардан келген чагааларда тодазы-биле айыткылаан болгай. Солуннарны четче чорудуп бербейн турар, үзүктелишкинниг, айда үгле 2-3 номер келирин безин бижигилзээнин үстүнде көрдүвүс. Кижилерниң бижээнинге канчап бүзүревес боор.

Почта харылзаазының начальниги Р. А. Тур авторларның хомудалдарын чөптүү-биле сайгарбайн, чедирилге черинiң багай ажылын агартырын оралдашкан эвес бе?

Мындыг база болгулаардыр. Оода-ла моон соңгаар ол авторларның чагыдылгазын харыында айытканы ышкаш, «солуннуң чырыкче үнген хүнүнде-ле» чорудуп турар болза, кандыг дээр. Ону моон соңгаар база хайгаараар апаар бис.

Оон аңгыда, Таңды районнуң Кызыл-Арыг суурже почта чедирилгези багай дугайында М. С. Айызанның бижээни материал «Шынга» январьда парлаттынган. Аңаа харыыны редакция ам бо хүннерге чедир харылзаа эргелелинден албаан.

Намчал ООРЖАК.
Чагаа килдизиниң эргелекчизи.

«Шынга» парлаттынган соонда

МАЛЧЫН НОМЧУКЧУЛАРЫВЫС ДЭЭШ

«Шынның» номчукчуларының аразында көдээниң кол ажыл-ишчилери — малчыннар хөй. Малчыннарның эрге-ажыын камгалаар, ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузар, оларның кадыкшылын быжыглаар, эмиенип дыштанырын таарыштыр тургузар дээш солуннуң аңгы-аңгы килдистери ажылдарны чорудул келгенинiң түңнелинде, бо талазы-биле боттуг хемчеглер алдынып турарын билир бис.

«Кадыкшыл» программазын ёзугаар малчыннарның диспансер хайгааралын чамдык районнарда, совхозтарда-даа чогумчалыг тургузуп эгелеп турар. Шынчилгелерин чорудуп, хоочурап аараанарны учётка алгаш, өй-өйде эмнеп турар. Чүгле барык шупту районнарда район эмнелгелериниң болгаш совхозтарның эмчи кадрларының малчыннарже баар графиктери тургустунгулаан. Терапевтер, гинекологтар, уруглар эмчилери оларга баар. Хап базыышкының кижилерни хайгаараар. Эмнерни малчыннарга барып садар. Мында четпестер база бар болбайн аан.

Чоокку хүннерде Тес-Хемниң «Чодураа» совхозна чоруп тура, үстүнде түүлдерни база хайгаарап, чүү кылдыныл турарын көрдүвүс. Нинти байдал черле эки. Малчыннарга курорттарже, профилакторийже путёвкаларны чыл санында-ла бирги эээлчегде берип турар. «Чедерже», «Үш-Белдирже», ол ышкаш Бурятияда «Аршаан» деп курортче путевкалар берген. Бо чылын үгле «Серебрянка» профилакторийже безин 15 путёвка бар. Ону кижилерниң аарыының, чай-хозуунуң аайыбиле ай-айлап хүваап турар. Уруглары-биле баар путевкалар база бары таарымчалыг.

Эрткен чылдың ноябрь 19-та «Шынга» малчыннарга почта чедирилгезиниң дугайында чугаа чоруп, ында кандыг четпестер бары демдеглеттинген турган. Тес-Хем районнуң Чургүй-оол Хомушку аттыг совхозта чамдык малчын бригадаларга солун чедирилгези саадаар, малчыннар почтаны чүк чыгыы кылдыр алырын база шүгүмчүлээн турган. Оон бээр ам беш ай эрте берген. Ам ында чүү кылдыганыл дээрзин Берт-Даг суурда харылзаа салбырының начальниги Раиса Сайын-Белековна Чоодудан айтырарывыска, оон харыылааны болза, малчыннарга түскай почтачыны тургускан, оон шалыкын совхоз төлеп турар, ийи хойжу бригадага, фермаларга ол барып, солун, сеткүүлдерни чедирип турар. Почта чедирилгези багай дээр дугайында хомудал келбээн, четпестер чайлаттынган болуп турар.

Бо районнуң «Чодураа» совхозта малчыннарга почта чедирерин бригадирлерге (№ 2 хойжу бригадада, фермада) онааган, а № 1 хойжу бригадада түскай почтачыны быжыглаан.

Солун, сеткүүлдер чедирилгезиниң дугайында чугаа чоруда берген төлээде, бистиң солукувусту чартык чылда чагыдып алган бижидикчилерге дыңнадырывыс болза, ону узадып ап болуру, болбазы чоокку хүннерде шиитпирлеттинер. Оон аңгыда, бир сагындырып каар үүл — келир 1991 чылдың чагыдылгазы июль 1-ден эгелээр. Ылаңгыя республика солуннарын, оон иштинде «Шынны» үезинде, чыл хуусаалыг кылдыр чагыдып алырын сүмелединивис. Чыл төнчүзүнге чедир ону узадып шээри бо удаада болдунмас хире, үүге дээрге чуртта саазын айтырыы нарын байдалда болгай. Оон уламыдан бо чылга немей чагыларны безин кылбайн, киоскилерге садар республика солуннарын кызырып каапканын номчукчулар билир болгай.

ЧАГАА КИЛДИЗИ

Чагаа изи-биле интервью

ДЕМНЕШПЕС БОЛЗА ХОРЖОК

Редакцияга Улуг-Хем районнуң Чодураа суурунуң бөлүк чурттакчыларындан чагаа келген. Бистиң корреспондентивис Кодур-оол Оюн ук чагаа-биле райкүүскомнуң иштики херектер килдизиниң начальнигинiң оралакчызы Оскал-оол Салчакты таныштырган. Ынчангаш чагаага харыы-интервьюну оон утказын эки билир органның төлээзи берип тур.

— Чагаада мынчаар бижээн-дир, Оскал-оол Лама-Сүрүнович. «Бистиң суурувуста «өөр бөрүлер» тыптып келгенинден амыдырап-чурттаары дыка нарын апарды. Ийи буттуг бөрүлер мал-магандан эгелээш, кижилерге чедир төдүң чиир деп бардылар. Олардың ок-бижээнден өлген, аар болгаш чиик балыгланган кижилер бар. Чоокта чаа концерт соонда, Тоорук Балбыр дээр шагдаа ажылдакчызын безин бижектеп, балыгладылар».

— Шынап-ла, бистиң Улуг-Хем районувуста эң берге байдал Чодураа суурда тургустунган чүве. Ында участок төлээзи амга чедир чок. Суурнуң чурттакчыларының хомудан турарын чөптүг деп көрүп турар бис. Ынчалза-даа милиция ажылдакчылары аңаа хамаарыштыр шуут хемчег албайн турар дээрге, шынга шала дүүшпейн баар боор.

Балбыр Оюевич Тоорук 1989 чылдың ноябрь 21-де ол суурга ажыл-херек айыбиле чоруп тургаш, бижектеткен. Ол дугайында демдеглел Шагаан-Арыг эмнелгезинде бар. Шагдаа ажылдакчызы кижи болганда, ол дораан рапорт бижиир турган, ынчалза-даа ону кылбаан. Кем-херек үүлгедикчилеринге удур хомудал киниринден шагдаа ажылдакчызы безин коргуп турда, суурнуң аңаа чурттакчылары ону кылырындан сестир болбайн аан. Март 30-де Балбыр Тоорук меңээ чорду. Ол ам кээп хомудап эгелээн. Кызылда постуга патрульдаар албанда ажылдап турар мен диди. Бистиң ийи ажылдакчывыс ону хынап баарга, ында ындыг кижи ажылдавайн турар болду. Бо херекти эчизинге чедир хынаар бис.

Чодураа чурттакчыларының чагаазында Чылгычы, Чүлгүүр, Самсон, Чудуунмай, Дүүгүре, Чуруша дээш адагылаан аттары кем-херек үүлгедикчилериниң шолазыдыр. Балбыр Тоорукту бижектээн кижиниң адын ам тодарадырының кырында келдивис. Көрүп ор ышкажыл силер, истелге чоорударында берге байдалды биске чүгле кем-херек үүлгедикчилери эвес, когараан кижилер боттары база тургуза бээрдир.

— **Оон ыңай одуруглар: «Оорлар Чатпал-оол Адас-оолдуң төрүп чыткан инээн суурдан озалаш чергe ишти-нде бызаазы-биле катай өлүргеш, союп бузуп турда, ээлери оларны көрзе-даа, чүү-даа үндүрбээн. База-ла кортканы аргажок».**

— Маңаа хамаарыштыр херек оттурган турган чүве. Адас-оол боду каразаан кижилерин биске адаан-даа болза, ылап-ла олар-дыр деп бүзүредиптер факт чок болган.

Оон аңгыда, мындыг түүлду айтыры чугула деп бодаар бис. Чодураага кандыг-бир херек болурга, ында чүгле билдиртир-ле кижи билдиртир, дөгере дөргүл-төрел, куда-баяр болуп кээр. Ынчангаш оон чону шупту чүвени аразында дугуржуп каапкан чаңчылдыг. Оон түнелинде, херекти үүлгеткеш, шиитпирбейн барганнарның бажы эттенип турар.

Аът оруун алыр болза, Чодураа хамык оруктарның белдири деп санап турар бис. Ону таварып, Улуг-Хем районнуң кайы-даа суурунче эскет чокка эрте берип болур. Өвүр, Чөөн-Хемчик, Таңды районларже дамчып чоруй баар чажыт оруктар база бар. Оон-на чылдагааны Чодураже киир истеттинип келген мал-маган ис чок чиде берип турар, Чурттакчыларның көрген-билген-даа болза, ыытташтайн баары база бар, Чурттакчы чон шагдаа ажылдакчылары-биле демнешпес болза, оорларны, кем-херек үүлгедикчилерин бүрүн тодарадыры берге аңаар ийин.

— **Чагаадан ам бир абзацты номчуптаалы, Оскал-оол Лама-Сүрүнович. «Ам бо хүннерде кем-херек үүлгедикчилериниң хөй кезии мында, бистиң аравыста дижинге чедир чепсегленип алган чоруп турар. Чон олардың бараанын көөр хамаанчок, эзирик деп сүт суваан дыңназа, шуут-ла сиңнеңнип орар. Оларның оруунга таварышкан кижиниң кара шоруузу, чанагаш-даа болза, дириг-ле үзүзе, аас-кежик деп санаар апаар. Иштики херектер килдизиниң ажылдакчылары бир бөлүк, чон-биле ажылдап билбес. Бир болза, боттарын ол ийи буттуг бөрүлерден коргар, бир болза, ыыгнаар чок хээли ап турар. Бистиң ыяврыста дирелип келген ийилиг чайлаттыптар күш бар ирги бе?».**

— Чок, мен Чодураа суурнуң чурттакчыларының чамдык таварылгада бистиң адрезивиске доңгуп сестеринге хорадаавайн ор мен. Ийе, кем-херек үүлгедиишкиннериниң арбын болуп турарынга бистиң суд, прокуратура, милиция ажылдакчыларының, дорт буруузуг база бар. Эрге-хоойлуну гуманныг, кижизиг болдурары-биле суд болгаш прокуратура органнары кем-херек үүлгедикчилерин чамдыкта агартырын кызыдар. Экономиктиг байдалы сайзырангай чурттарда ол бооп болгу дег, бистиң байдалывыска шала таарышпас хире. Роман Кызыл-оол, Вячеслав Бавуу оларны буруудадып каарымга, район суду оларны агарткан. Оон ол оолдар бичии болганда база катап херек үүлгеттн. Амгы үеде шиитпиргеш, кеземче ялазын эрттирип турар. Чоокта чаа Арыг-Бажыдан Эрес Ховалыг шеригден шөлээлеп кээ чораан оолду бижектеп өлүрду. Арыг-Бажыңга үптээшкин дээш оны судка киирип каан турдувус. Суд оон херээн көөрүн үзамдыктырган. Ынчап чорун турган, оондаа аар кем-херектi үүлгеткени ол. Бир эвес суд оон херээн өй-шаанда сайгарып көрген болза, ол дошкун өлүрүүшкүн-даа. Шагаан-Арыг хоорайга митинг-даа болбас турган боор. Оорларны, өлүрүкчүлерни аңаа салып үндүрүп, эдээн че аажок килеңнээр болгай. Мында база-ла эрге-хоойлу органнарының буруузу бар. Милиция, прокуратура, суд. Дээди суд дээш херек көжүп чорун турда, элээн че эртер болгай. Ол өйде каразаан кижини хоргудалга тудар үези эрте бээр, ынчангаш ону салып үндүрер ужурга таваржыр. А актыг черге кижини тудуп хоргудааны дээш харыысалга амгы үеде дыка улуг. Ажылдан дүжүттүр хамаанчок, бодун безин херекке опаажып болуу сен.

Түңнелинде чүнү чугаалап болурул? Чонкун кем-херек үүлгедикчилери-биле, эрге-хоойлу органнарының шүшпец, дыынмас чоруу-биле эптеш чок болуп турары экидир. Боттарывыстың талавыстан ажылывысты сегидип алыр дээш катап-катап шүгдүнер бис. Чодураа суурга участок төлээзин май айның ортаа үезинге чедир тургузарын аазап тур бис. Бир эвес ол ажылдакчыга чон боду дузалаваас болза, бүгү чүве биезги хевээр артар. Ынчангаш шуптувус — милиция, суд, прокуратура, чон — аравыста демнеш болур ужурлуг бис.

ТӨРЕЛДЕРИМ, КАЙДА СИЛЕР?

Бичии турумда-ла улузум Дерзиг-Аксының уруглар бажыңынга азырадыры-биле мени берипкен турган. Каш чылдаазын билбес мен. Амгы үеде Каа-Хем районнуң Бүренде интернат-бажында 1986 чылдан бээр чурттап турар мен. Хереченлерде Хертек Валерий Бапый-оолович, 1967 чылда төрүттүүген деп бижээн. Ачамны Хертек Бапый-оол азы Папын-оол деп, аваамны Хертек Анчимаа Ходуй-ооловна дээн. Мээң билирим үгбам бар турган. Ону Галина Бапый-ооловна дээр чүве. Мен ам 23 харлыг мен. «Шын» солуннуң дамчыштыр чарлал дыңнадырыларны күзеп, дилеп тур мен. Мен ада-иемниң, үгбамның кайда чурттап тураарын билип алыксадым. Меңээ олар чедип кээп ужуражырын диледим.

Чагаадан-даа бижип, харылзажып алыр болза, адрезим: «Каа-Хем район, Авыйган суур, Бүренниң интернат-бажыңы, Валерий Хертекке» деп бижиир.

АЖЫКТЫГ СЕМИНАР

Чоокта чаа Өвүр, Сут-Хол, Чөөн-Хемчик районнарының чогаадыкчы, тывынгыр ажылдап турар эге класс башкыларының семинары Чадаана хоорайга болуп өрткен. Анаа үш райондан 25 кижи кириштивис. Семинарга ССРЭ-ниң улустуң сурлыгы Ария Аралтановна Алдын-оолдуң «Алды кергээ уругларны номчуп өөредири», «Бижик өөредилгезиниң методиказы» деп лекцилизи кончуг солуп болган. Мындыг дуржулга солчулгазы чогаадыкчы ажылывысты моон соңгаар сайзырадырынга идигни берген. Ажыктыг өске-даа лекцияларны дыңнадывыс.

Чадаананың бир, ийи, үш дугаар, Хайыракан болгаш Бажың-Алаак школаларының чогаадыкчы өзүбиле ажылдап турар башкыларының кичээлдеринге база олуруштувус.

Бажың-Алаак школазының ийиги клазының башкызы, Тыва АССР-ниң школазының алдарлыг башкызы Кызыл Маңнай-ооловна Иргиттиң уругларны дүргеп, шын номчулгага өөредип, оларның чугаазын канчаар сайзырадып турарын база өске-даа башкыларның солун, ажыктыг ажыл-ижин көрүп, билип алдывыс.

Семинарга ажыктыг болгаш солун чүүлдер хөй болган. Ындыг семинарларны удаа-дараа эрттирип турары күзенчиг-дир.

Елена ДОНДУП.
Өвүр районнуң Саглы ортумак школазының эге класс башкызы.

АЛДЫГЫ МАСТЕР

Чоокта чаа Магадан хоорайга Олимпий чемпиону Валерий Попеченкога тураскаатка Бүгү-эвилел чергелиг бокс маргылдаазы болуп эрткен. Анаа эвилелдешкен республикалардан АССР-лерден, крайлардан болгаш областардан спортчулар киришкен. Ниитизи-биле 155 боксёр барган.

Маргылдаа организастыг болгаш бедик деңнелге эрткен. Оон бир онзагай чүүл бир-ле дугаарында бистиң чуртувуста тиилекчилерге болгаш шаңналдыг чер алган спортчуларга акша шаңналын тывысканы болур. Бирги черни алган кижиге 500, ийигизинге 300, үшкүзүнге 100 рубльди бээрин доктаатkан.

Бо улуг маргылдаага бистиң Тывадан беш кижи киришкеш, багай эвес түнелди көргүскен. 57 болгаш 60 кг деңзиге чедир Кызылдың автоорук техникумунуң сургуулдары Альберт Самба, спорт мастеринге кандидат Ильдар Шарафутдинов олар киришкеш, мөңгүн медальдарны чаадап албышаан, 300 рубль-биле шаңнатканнар. Ильдар спорт мастери деп атты алган. Ол бистиң республикада алды дугаар (бокска) мастер болган.

Красноярскиниң көдээ ажыл-агый институдунуң Кызылда филиалының студентизи Виталий Бирилей 48 кг деңзиге үшкү черни алгаш, хүлер медальдың эдилекчизи болбушаан, 100 рубль-биле шаңнаткан.

Борис ДОНГАК.
Команданың удуртукчузу.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

«ШЫННЫҢ» НОМЧУКЧУЛАРЫНГА

Хүндүлүг номчукчу, баштай бир чагааның утказы-биле таныжыптаалывыс. «Эргим номчукчулар, мен Ярославль хоорайже ийи дунмамның чуруун (хоолгаладың алыры-биле) чорудупкан мен. Дедир келзе-ле, ийи бичии оол чуруу келген. Чуруктуң артында Айланмаа Омчук-оол деп бижип каан. Ындыг болганда ол чернин ажылдакчылары солуй супканы ол боор. Бир эвес кыида Орлан, Александра деп кааи улгаттырган чурук барган болдур, бо адресче чорудуп бээрцерни чарладым...»

Ийе, бо таварылгада, амыдыралга өске-даа тургустунуп кээр таварылгаларда ышкаш, солуп дузаны чедирип болур. Читкеп докумептилер, эдилелдер, орнажыр чүүлдер (машина, бажың-балгат), ажылче чалалга дээш чарладларны солуп арнынга салып болур бис.

Чүгле... Чүгле солунга салдынган чарлал бүрүзү өртекүнези төлеттинген турар ужурлуг. Оон башка чарлалды салбас. Маңаа хамаарыштыр алыр болза, өртек-үнези төлеттинмээн чарладлар солуп редакциязынга кээп турар, ынчалзажок доктаатkан чурум ёзугаар оларны чүгле архивтээр ужурга таваржып турар бис.

Ынчангаш солунга чарлал бээр күзелдиг болзуңарза даразында чүүлду күүседирин санаддадывыс: бир эвес Кызыда азы Кызылга кээри чоок черде чурттап турар болзуңарза, **Красноармейская кудумчузунуң № 100 бажында, № 8 кабинетке** 9 шактан 13 шакка чедир келгеш, чарладлың бодун эккээр, өртек-үнезин төлээр, а Кызылга чедип кээри берге болза, чурттап турар черинерниң почта салбырынга баргаш, **Кызыл, Жилсоцбанк, р/с № 700832, Издательство ОК КПСС, «Шын»** деп адресче 10 (он) рубльди почта шилчидилгези-биле чоруткаш, бээр дээш чарлалыңар-биле кады оон квитанциязын чагаа хавынга суккаш, **Кызыл, Красноармейская, 100, редакция газеты «Шын»** деп адрес-биле чорудуптунар.

Чарлалды солунга парладырының негелдези болгаш магадылалды ындыг. Мөчээн кижиге хамаарыштыр кажыдал илереткен бижиктерни чүгле албан черлерин, организацияларны дамчыштыр хүлээп алыр, ооскә чарладларны кижилериң хууда күзелин ёзугаар салып болуруи түңнелинде сагындырдывыс.

Страхованиениң чаа хевирин — озал-ондак таварылгаларындан чолаачыларны коллективтиг камгалаарын күүне страхованиезиниң органнары кылып эгелээн. Страхованиениң ол чаа хевирин 1990 чылдың февраль 7-де № 19 дүрүмнүн негелдеринге дүүшүүр чорудуп турар.

Дүрүмнүн негелдерини ёзугаар транспорт организациязы чиик, чүгле машиналарының болгаш автобустарның чолаачыларын озал-ондактыг таварылгалардан страхование кылырын күшажылчы коллективтиң шилтирии ёзугаар бодунуң акшахөреңгилериниң күзели-биле кылып болур. Чолаачылар кажан боттарының албан-хүлээлгелерин күүседип чораан уеде озал-ондактыг таварылгалардан камгалаар страхование кылдырар.

Страхование кылдырткан чолаачы бүрүзүнге оон хемчээлин 1000 рубльге доктаадыр. Транспорт организациязының күзээнин ёзугаар страхование хемчээлин уламдыр база доктаадып болур. Бүгү чолаачыларга хамаарыштыр ниити страхованиениң түңүнден 0,5 хуу хемчээлдиг дадывырны чилчидер. Страхование керээзин 1 чыл хуусаалыг кылдыр чарар.

Страхованиениң чаа хевиринге хамаарыштыр улам тодаргай тайылбырны курстрахование органнарының даразында телефоннарыи дамчыштыр ап болур: 2-28-36, 2-27-90.

Тываның «Орбита-Сервис» техниктиг төвү заводтан магадылалының хуусаазы төнген телевизор ээлеринге техниктиг фирма хандырылгазының талонун садып алырын сүмелеп турар. Бир талоннуң 1 чыл хуусаада ортаа 62 рубль, ийи чылда — 100 рубль.

«Орбита-Сервис» техниктиг төп алган телевирнин күсели-биле техниктиг бүгү хандырылганы, септелгени күүседир, артык кезектерни, телевизорнуң кинескозун база киириштирер. Талонну садып алыр дизе дараазында телефонче долгаар: 3-29-60, техниктиг төптүң адрези: **Кызыл хоорай, Лопсанчап кудумчузу, бажың № 44, Телевизорну көрүп, хынаары халас.**

ТВ

АПРЕЛЬ 19
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Эртем-тайылбырлыг фильм. 9.30 «Экин, музыка!». 10.15 Мультфильм. 10.25 Театржы мемуарлар. М. И. Бабанова. 11.25 Уруглар шагы. 12.25 Коллаж. 12.30—13.00 «Ye». 15.45 Урулгарга фильм. «Тяҗогузканың» армиязы база катап тулчуушкуда». Уран-чечен фильм. 17.05 Барымдаалыг фильм. 17.25 Поэзия минуталары. 17.30 В. И. Ленинниң төрүттүүгенинден бээр 120 чыл болганынга. Амгы үеде ленинчи идеяларның сайыралы. 18.15 «Компьютерлиг аккордеонга соло». 18.30 «Ye». 19.00 Дешилге. Информация. Реклама. 19.30 Политиктиг диалогтар. СЭКП-ниң XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның Платформазыны чугаалажып тур бис. 21.00 «Ye». 21.30 Чүгүла интервью. 21.40 ССРЭ-ниң улустуң артизи В. Васильевтиң чогаадыкчы ажылының дугайында телефильмини баштайгы көргүзүү. 23.40 «Денэи». В. Набоковтуң феномени. 00.00 БАЛКЭ-ниң XXI съездизиниң хүн демдеглели. 00.30—00.55 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Ниити биология. 11 класс. Өскерилге генетиказы, азы Диистер болгаш генинер. 9.05 Испан дыл. 1-ги чылы. 10.05 Испан дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Биология. 9 класс. Таныжыцар: кол түүлдер. 11.05 Уруг-биле харылзажырының шиолазы. 12.05 Н. В. Гогольдуң чогаалдарын экранчытканы. «Вий». 13.20 Ритмниг гимнастика. 13.50 — 15.00 «Эртнең үени эгидер». Уран-чечен фильм. 3-ку сериязы. 17.00 В. Соколовтуң концерти. (Кларнет). 17.50 «Маршал Жуков. Бак көрдүргенинiң чылдары».

КЫЗЫЛДАН

18.30 Урулгарга фильм. 18.50 «Азия төвү». Программада: «Апрель 22— В. И. Ленинниң төрүттүгенинден бээр 120 чыл болур хүнү». Медээлер. «Хүн айтырыгларынга». «Дээди өөредилге чери дуза дилеп тур». 19.20 Медээлер. 19.25 «Бистиң кандидаттарывыс». 19.55 Чарлаллар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Бичии концерт. 20.30—01.35 ССРЭниң Дээди Совединиң сессиязында. Чапсарда—Кино допчулалы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Ye». 19.00 «Көдээ чурттакчының демдеглелдеринден». Орел хоорайның культурлуг тураскаалдарын камгалаар дугайында телефильм. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КИНО

АПРЕЛЬ 19-ТА

«НАЙЫРАЛ»: «Човаланазы бодуң боду нүүлдээни» (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 18.50. Видеозалга: «Шакти» (2 сериялыг) 9.30, 12.30, 15.30, 18.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Моортайлар дузаа» 8.40, 13.10, «Аля-Бабаның болгаш 40 дээрбечилериниң ужуралдары» (2 сериялыг) 10.30, «Дежа вю» 17.00, 19.30 (узатkан), «Хон Гиль Дон» 15.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Ынакшыл, мээң ынакшылым» 14.00, 15.50, 17.40, 19.30 (узатkан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Кэрроллкудумчуда бажың» 14.30, 18.10. «Кандагар чанынга каңналганнар» 16.30, 20.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Ынак Раджам» (2 сериялыг) 17.00, 19.50 шактарда.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Киллистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25 идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; ◆ үндурукчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн бар-ганда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга чмазы.

Тираждың 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндурер чер. полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 404.

ТС — 00157

Индекс 54241

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

№ 92 (14292) ◆ 1990 чыл, апрель 20, пятница ◆ 1925 чылда үндезилеттинген. ◆ Өртээ 3 көп.

АНЫЯК САЛГАЛГА

М. С. Горбачевтуң комсомолдуң XXI съездизиниң делегаттарынга чугаазын болган делегаттарының салган айтырыгларынга харыызын «Эде тургустуунуушкунуң оруу-бile кады чоруур» деп аттыг брошюрадыр парлаан.

Ону Политиктиг литература ном үндүрер чер чырыкче үндүрген.

(СЭТА).

БАЙГЫ ИДЕГЕЛ—СУГГАТТА

Бай-Тайга АУК-түң кол агроному Кызыл-оол Хомушку-биле чугаалажыры ыяча дээр. Эрткен күзүн районнуң девискээринге чаъс чагбаан, кыжын хар база чуга, чазын эрте эрээн. Ынчангаш ам чер аажок кургаан. Мындыг таварылгада чер ажылдыгларының кара чаңгыс идегели — суггат. Экизи көргеч: бо чылын Ак-Терек, Бай-Тал, Адыр-Мажалык, Тээли бугаларында суг эрте келген. Ынчангаш суггатчыларга районда эгелээн.

Бай-тайгажылар бо чылын шинтизи-биле 5006 гектар черни суггарып, аңаа янзы-бүрү культураларны тарыыр. Ажылагыйлардан 155 суггатчы ажылдаар. Баштайгы хүннерде «Мурнакчы» совхозта аренда керээлиг 3 звено 33 гектарны, «Тээлиде» 2 звено 42 гектарны суггарган. Бо ажыл «Бай-Тал» биле «Кызыл-Даг» совхозтарда база эгелээн.

Кандыг-даа ажылга хынамчалыг белеткел херек. Район бо чылын суггаттыг черлерни ажыглаарын экижидер, оон дүжүт алыр талазы-биле түүү кылганыл? Суггатчылар депшилгелиг технологияны, ол ышкаш аренда керээзи-биле ажылдаарының чурумун өөренип кыштаан. Суггарылгага белеткел дугайында айтырыгны райкүүскомкуң хураылыга чугаалаткан. Аңаа директорлар, кол агрономнардан аңгыда, профком даргалары база киришкен, эң ылаңгыя суггатчыларның социалистиг чарыжын организастаарында чедерчетпестерни шыңгыы чугаалашкаш, бо чылын черле суггатче эң улуг кичээнгейни салырын шинтпирлээн. Мурнунда чылдарда суггатчылар түгле чаңгыс ээлчег-биле ажылдап турган болза, ам дүне база ажылдаар деп шинтпирлээн. Дүне серии болгаш черни суггарарынга эптиг болуру билдингир.

Эрткен күзүн база кыжын 300 гектар черни суггарган. Бо чылын ажыл-агыйлар болгаш суггарылга системалар эргелининг участогу арык-бугаларның дөзүн, унуң өй-шаанда септеп, белеткеп доозкан. Бир-тээ, моон соңгаар суггатчылар черге хонуп ажылдаар болганда, оларны бичии бажыңчыгаштар база майгыннар-биле хандырар апаар. Чедишпес 8 майгыны районда чонуң амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелининг дааранылга цегинде чагып киирген.

Бо чылын агаар медээзин ёзугаар алырга, чаъс шоолуг чагбас. Ол дугайын районнуң совхозтарының агрономнары, гидротехниктери база суггарылга системалар эргелелининг участогунуң специалистери баш удур билир. Келир чылдан эгелээш, совхозтар суггунуң өртек-хөлөзинин төлээр апаар. Ол чорук — ажыл-агыйларга ниң дакпыр харыысалга. Бай-Тайганың суггаттыг шөлдерин чедир ажыглавайн келгенин черле чугаалавас арга чок. Ол дээрге бо чылын суггаттыгларга улуг кичээндириг болур ужурлуг. Эң ылаңгыя күзүн ол аргаңы ажыглавайн турар. Ол ышкаш районда 7 агрегатты четче эдилевейн келген. «Бай-Тал» совхозтуң девискээринде Ак-Терек бугазын мелиорация болгаш суг ажылагыйының талазы-биле республиканың төлевилел-тудуг-ажыглал каттыжышкыны мынчага чедир эде кылып чадашкан. Дөрт чыл дургузунда аазап келген.

Бот-орулга-чарылга үезинде улуг, бичии-даа коллективтиң улузу чаңгыс аай эп-сеткил-биле ажылдаар ужурлуг

Седен ХЕРТЕК.

Мурнакчылар дугайында сөс

ЧАЙ АРАЗЫНДА

Ак-Довуракты хлеб заводунга баргаш, ооң директору Анатолий Владимирович Калининден эки ажылдыг бир бригададан адаш, ооң ажыл-ижи-биле таныштырарын дилээн мен. Экономизи биле технологун келдирткеш, аразында сүмележип, саңтүң бижээн саазыннарны ажыш көргеч соонда, Валентина Васильевна Рахлецованы, ооң удуртуп турары бригадазын адаап, боттары-биле чугаалажырын сүмелээн.

Чаагай чыт долган, арыг-силиг, делгем цехче технолог кыс Оксана Харченко эдертип киирге берген. Хөделип турар автоматтыг механизмнер, дериглер аразында хар дег ак халаттарлыг херээженнер хоюткан далганны яизы-бүрү, улуг-биче кылдыр хевирлеп, холуксааларны немеп, чай-чапсар чок ажылдаан турлар. Оларның ийизи чоокта чаа салдырынган ХПА-25 маркалыг электри-биле ажылдаар шааракы суугунуң иштинде демир деспилерде бышкан продукцияны эзип, чанында полкаларже салып турарының шалыпкынын кижи магадап хаммас.

Бичии чайланы бээр аразында бригадирге ужуражыр, каш сөстер солчур аргалыг болдум. Өөрүнден назыны улуг, 43 хар ажып бар чоруур, Красноярск крайның бир совхозунга саанчылап тургаш, маңаа кээп ажылдап, бо булочка кылыр бригадазын 10 чыл дургузунда удуртуп, чылдан чылче доктаамал бедик түңнелдерни чедип ап келген. Бодунуң дугайында чүве чугаалаарынга, мактанырынга ынак эвес. Кады ажылдап турар эштери Валентина Лосева, Хандыңмаа Дүдүкпен, эң-не аныяа Надежда Филипповнаны аажок мактады.

— Бистиң будурген продукциявысты Ак-Довурак хоорайның, Кызыл-Мажалыктың болгаш районнуң 7 көдээ суурларының магазиннеринче хүн бүрүде чедиштир чорудуп турар. Шынарының талазы-биле хомудалдар чок — деп, бүдүрүлгениң хоочуну Людмила Бельтикова чугаага кириштн.

Булочка кылыгларының 6 кижиден тургустунган бичии бригадазы бо чылдың эрткен бирги кварталында 60 тонна продукцияны бүдүрер планын 63,3 тоннага күүседип, чарыштың тинлекчизинге санаткан.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

ЧУРУКТА: Кызылда төп аптеканың тудуунда ажылдап турар бригадада каңнакчы Каң-оол Иргит. Дашчыларның, бызаңчыларның бригадалары-биле ол кады ажылдап, арматураларны тудуштурүп турар.

Каң-оол Иргит Кызылдың тудугларынга ажылдап келген үезинде бодунуң мергежилинге элээн каш дашчыларны өөреткен. Ам ооң-биле кады Василий Саган-оол тудугда керчакчылай берген.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ССРЭ-ниң Дээди Соведининг сессиязында

ССР Эвилелининг Прокуратуразының Т. Х. Гдлян баштаан истелге бөлүүнүң ажыл-чорудулгазы-биле холбашкан материалдарны хынаан ССРЭ-ниң Дээди Совединиң комиссиязының түңнелдерин чугаалажып көөрүн апрель 18-те депутаттар үргүлчүлээн.

Доктаалдар төлевилелинге хамаарыштыр депутаттарның санал-онаддарының чаңгыс аай дүүштүргези чок болган ужурунда ук төлевилелди ооң мурнунда бүгү дүн дургузунда чедир ажылдап кылыр ужурга комиссия таварышкан. Ынчалзажок комиссияның саналдааны төлевилелдиң чаа дөзевилели Дээди Советтиң сеткилинге база таарышпаан. Ынчангаш төлевилелди база катап чедир ажылдап кылгаш, кежээки хуралга киирип келирин шиитпирлээн.

А күрүне, аренда, кооператив, хөй-ннити бүдүрүлгеринден болгаш өске-даа каттыжышкыннардан база организациялардан үндүрүглер дутайында ССРЭ Хойлузунуң төлевилелин понедельникте чугаалажып эгелээнин депутаттар уламчылаан.

Бистиң экономикавыстың ажыл-агый болгаш саң-хөө механизмин бүрүңү-биле экижидеринге үндезинни тургузар сорулгалыг ол Хоойлу төлевилелин чугаалажып көргени документиниң чамдык кол түүлдеринге хамаарыштыр депутаттарның ханы сеткил дүвүрээшкинин бадыткаан. Депутат Е. П. Велихов санал-онал бериишкинии эгелээн болгаш үндезин эртем болза, үндүрүг онаалдазындан хосталган турар ужурлуг деп чугаалаан. Үндезии эртемни үндүрүг онаалдазы-биле холбаштырар чорук чурттуң угаан-бодал күүзүн божаннадырынга чедирер, технологияның шынарын дыка кудуладыр ийик деп, депутат Н. Н. Энгвер мелеглээн. Бүдүрүлгениң орулгалыы бедээни-биле холбаштыр үндүрүгү көвүдедирин төлевилелде айытканынга ол шыңгыы удурланган. Хөй орулгалыг бүдүрүлгелер инициативаны хөгжүдеринге арганарны алган турар ужурлуг деп, депутат чугаалаан.

Үндүрүглериниң хемчээлин 55 хуу кылдыр айытканынга удур санал-онаддар понедельникте баштайгы болгаш амгы чугаалажып көрүүшкүннерниң үезинде дыңналып турган. Үндүрүг хемчээлин шаа ынчаар доктаадыр чорук төпүткен командылакчы эрге-чагырганы хевээр арттырарын хандырар болгаш экономиканың кол звенозунга— бүдүрүлгеге идиг беринишкинерни божаңнадыр апаар деп; чамдык депутаттар санап турар. Көдээ ажылчилерниң, үүрмек бүдүрүлгелерниң эрге-ажыының дугайында ёзулуг сагыш салыышкынын Хоойлу төлевилелинде чок деп, чамдык парламентарийлер чугаалаан.

Боттарының шүгүмчүлелдиг саналдарын чамдык ораторлар «сайзыраңгай бүгү делегей» азы »сайзыралдыг бүгү чурттар» деп чылдактарны ажыглап эгелээн... Даштыкы үндүрүг практиказының эки хевирлерии ажыглаары харын чүүлдүг болур. Ынчалзажок даштыкының дуржулгазын бистиң экономиктиг харызаалары-выска ол-ла дораан бүрүн хоолгалаары черле таарышпас деп, хөй депутаттар санап турар. Чижээ, АКШ-тың азы Англияның методтарын ол-ла хевээр хоолгалаар болзувусса, эки түүнелдерни бербес ийик. Хоойлу төлевилелин баштайгы номчулгазын ёзугаар ниитизи-биле чүүлдүг деп санаар дугайында саналдар база турган.

Үндүрүг хемчээлин 55 эвес, а 34 хуу болдурар дугайында санал киргеп. Ынчалзажок баштайгы төлевилелге удур депутаттарның саны эвээш болган. Ийи янзы төлевилелдерниң кайызының-даа эки түүлдерин ажыглаарын дугурушнан.

Ынчаарга бүдүрүлгелерден үндүрүглер дугайында Хоойлу төлевилелин чугаалажып көөрүн кежээки хуралдың төнчүзүнде депутаттар соңгаарлаткан. Т. Х. Гдлянның истелге бөлүүүүн ажыл-чорудулгазын хынаанының-биле холбашкан доктаалдың үшкү төлевилелин депутаттар чугаалажып көрген.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң, чамдык улус депутаттарының болгаш албан-дужаалдыг кижилериниң адын баксыралыр дээн ССРЭ-ниң улус депутаттары Т. Х. Гдлянның, Н. В. Ивановтуң баримдаа чок медеглелдерин доктаалда бурүү шапкан. Чүртта байдалды баксыралырынче угланган ындыг ажыл-чорудулганы Гдлян болгаш Иванов моон соңгаар үргүлчүлээр болза, оларга дээп болбас депутат эргени күш чок болдурар инициативаны ССРЭ-ниң Дээди Соведи кылыр апаарын сагындыргап, Т. Х. Гдлянны болгаш Н. В. Ивановту кеземче харыысалгазынга киирерине чөпшээрежилгени бээр дугайында ССР Эвилелининг Прокуратуразының негелдезин Дээди Совет хүлээвээн. Прокуратурага оларның ажылдаарын моон соңгаар уламчылаары болдунмас болганын барымдаалаан, Т. Х. Гдлянны, Н. В. Ивановту прокуратура органнарындан үндүрерине чөпшээрежилгени берген. Истелге бөлүктериниң ажылчорудулгазынга чогуур контрольду хандырбаан болгаш ооң-биле хоойлу-дүүм үрээшкиннериниге идиги берген прокуратураның ындыг удуртукчуларын ажылдан үндүрер дугайында негелдени доктаалда илергейлеп айытkан.

Чурттуң эрге-хоойлу камгалаар бүгү системазын хоойлу-дүүм камгалаар органнар-биле демнежип алгаш, үндезиии-биле эде тургузар талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылырын, саттынычы болгаш хээлиленикчи чоруктарга удур демиселдиң байдалын анализтеп көөрүн Дээди Советтиң хамаарышкан комитеттеринге, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелинге дааскан.

(СЭТА).

Часкы хүн чылды чемгерер

АРЕНДАТОРЛАР-БИЛЕ АЖЫК ЧУГАА

Барыын-Хемчик районнуң ажыл-агыйлары ниитизи-биле бо чылын 14706 гектар черге янзы-бүрү культураларны, ооң иштинден 4520 гектар черге тараа, 9786 гектар шөлге мал чеми культураларны, картофельди—295 гага, ногааны — 105 га черге тарыыр планныг.

Часкы тарылганы канчаар чорударыл, аңаа белеткелдер кандыгыл дээрзиниң дугайында арендаторлар болгаш совхозтарның удуртукчулары, чер ажылының тускай эртемниглери-биле ажыл-ишчи чугаа чоокта чаа СЭКП райкомунга болган.

Районнуң чамдык ажыл-агыйларында звеполар шөлдерже үнүп, хову турлагларында чедип, часкы тарылгаже кирип эгелээн. Ниити белеткел кандыгыл? Бо дугайында дыңнадыгны районнуң АУК чөвүлелининг даргазы М. Б. Кара-Сал кылган.

ТЕХНИКА — КОЛ КҮШ

Техника септелгезин «Хемчик» совхозта эки чоруткан. Мында часкы тарылгага кирер бүгү техниканы септеп, четчелээн, «Барлык», «Дөң-Терезин» совхозтар техника септелгезин орайтап эгелээн. Ынчангаш оларда ам-даа үүрмек септелгелер уламчылап турар.

Эң-не дүвүренчиг байдал «Шекпээр» совхозта тургустунган. Тракторларны белеткээнге үүгээр, андазыннар, культиваторлар четчелеттинмээн, арендаторларның бажыңарының чанында, бригадалар төптеринде, кудумчуларда октагылапкан чыдар, оларны септевээн. Совхозтуң инженер-техниктиг ажылдакчылары ону арендаторлар боттары септеп, кылып алыр деп идегеп кыштаан. А арендаторларның талазынган быжыглаан техниказынга ээ болбас, ону камнавас, септевес чоруу шын эвес.

Кукуруза чажар «СУПН-8» дээр агрегаттар ам-даа чедир септеттинмээн. Ажыл-агыйларда илиирлер чедишпес, артык кезектербиле бергедээшкиннер уламчылавышаан, техниктиг ажаалда, хандырылга кылыр тускай машиналар чок, бардаа болза, тоймаглаттынып калган. Техника — кол күүз, ол чокта ажыл бүтпес дээрзин билзе чогуур.

ЭКИ ҮРЕЗИН — ЧААГАЙ ДҮЖҮТ

Чаагай дүжүттү алырынын бир ынаныштыг магадылалы —шынарлыг үрезин. Ажыл-агыйларда часкы тарылгага хереглээр 1575 тонна тараа үрезининиң 96,8 хуузу бар. «Шекпээр» совхозта 60 тонна хире тараа үрезини херек. Чажар шынарынга чедир 1382 тоннаны белеткээн, оон 20 хуузу бирги, ийиги классты.

Арыглаан тарааның шынары куду, класстыг үрезин чок, «Барлык» совхоз үрезинге хереглээр тараазын ам-даа арыглап турар хевээр. Үрезин хорданнаарының технологиязын сагывайн турарындан арбай, суланың үрезини өрттеңнээр аарыг болган. Мындыг үрезинни чажарга, дүжүт бир гадан чүгле 2-3 центнер болур деп чүвени агрономнар билир бе?

Кукуруза үрезини чүгле «Барлык» совхозта четчирибиле бар. Ону өскээртен диленирге, орунга тараа негээр, а тараа ажыл-агыйларда чок. Бо база берге айтырыг.

Районнуң ажыл-агыйларынга бо чылын 1005 тонна картофель үрезини херек. Сөөлгү санаашкыннар-биле алырга, 160 тонна хирези четпес болган. «Шекпээр» совхозка барык 100 хире тонна херек. Ону кайыын алыры ам-даа билдинмес. Базала орнажыр, тараа негээр. Күзүн совхозтар боттарынга четчир картофель үрезинин уруп алган. Кыжын складтар, шыгжаамырлар соок, онда температураны хайгаарабас, картофельдиң кандыг чыдарын хынаас болганындан дыка хөй үрезин доңуп, янзы-бүрү аарыгларга таваржып үрелгениниң түңнелинде ол четпес болган. Ам база Саян артындан диленир. Бо дээрге чылдың-на чаңчыл болган ажыл. Канчап ыядып, човавас директорлар, агрономнар чүве ийик.

Ногаа үрезинин совхозтар чаа эккеп алган, ону өзүмнер кылдыр олуртур ажыл база озалдап турар.

ЧЕМИШЧИДИЛГЕ ОТРЯДЫНДАН ОЙТАЛААН

Бо чылын районнуң ажыл-агыйларынга фонд ёзугаар 680 тонна минерадлыг чемишчидилгелерни бээрин көрген. Оон 400 тонна чедип кээрин манап турар. Ону тараа, мал чемң культураларыны-биле кады чажарын планнап турар.

Совхозтарның будурүлге планнарын ёзугаар бо чазын хову-шөлдерже 9850 тонна органиктиг чемишчидилгелерни төгер планныг. Херек кырында «Барлык» совхоз 1700, «Хемчик» — 700 тонна өдекти төнкеп, а «Шекпээр», «Дөң-Терезин» совхозтар чаңгыс-даа тонна өдек төкпээн. Кызыл-Мажалыктың септелге-техниктиг будүрүлгезинде хову-шөлдерже өдек сөөртүр тускай машина-техникалыг отряд бар. Оларның-биле ажыл-агыйлар керээ чарып, органиктиг чемишчидилгелерни сөөртүр ужурлуг. Ындыг турбуже, оларга төлээр акша-төгерик харамнангаш, керээ чарбастаан, бо ажылды боттары-даа чоруттастаан. Органиктиг чемишчидилгелер сөөртүр отрядтың ажылдакчылары ам Бай-Тайга районнуң ажыл-агыйларында ажылдап турар. Барыын-Хемчиктиң фермаларында бар өдээн шуптузун Ак-Довурак хоорайга ногаа өөтүрер чевге, хуу чурттакчыларга берииген.

Чемишчидилгелериң четпес, багай ажыглап турарындан аңгыда, зона системазының дүрүмнерин сагывайн, хат эроозиязынга удур чорудар ажылдарны хажыдып турарын демдеглээр алаар.

Бедик дүжүт алырынга чүгүлә органиктиг чемишчидилгелер сөөртүрүңден акша-төгерик харамнангаш, эки түүнелди чедип алыр бис бе?

ХОВУ ТУРЛАГЛАРЫ

«Барлык» совхозтуң удуртукчулары хову ажылдакчыларының ажылдап, чурттаарынга элээн таарымчалыг байдалдарны сөөлгү чылдарда тургузуп турар. Суггатчыларның доктаамал турар черинге бичежек бажыңнарны, вагончиктерни кылып берген, хову бригадаларының төптерии септеп доозкан. Эң ылаңгыя совхозтуң ногаа, картофель звеноларының төвүнде столовая, ниитининң чурттагларга бажыңы, кызыл-булуң, чунар-бажыңны, ханы кудукту кылган, ол бүгү ажылдап турар. Бригада төвүнде бо чылын ногаа өзүмнери өөтүрер теплицаларны совхозтуң төвүнден, Аксы-Барлык салбырындан көжүрүп аппаргаш, кылган. Аксы-Барлык салбырында хову турлаан база багай эвес септеп кылган. Чер ажылдакчыларынга аъш-чем харыылаар тускай кижини совхозта тургускан.

«Шекпээр», «Хемчик» совхозтарда хову турлагларын мынчага дээр септеп кылбаан. Ол ажыл-агыйларның удуртукчулары «арендатор, чурттаар черин, аъш-чемиңин бодуң бил» дээр хөөннүг, эргиде хову турлагларын ам ээн каапкан, чер ажылдакчыларының ажылдап, чурттаарынга таарымчалыг байдалды тургузуп бербээн. Байдал мындыг турда, кижилерден канчап амыл негээр боор. Ол болдунмас.

САНАЛДАР, ХОМУДАЛДАР

С. С. Ымыдан, «Барлык» совхозтуң ногаа бригадазының бригадири:

— Эрткен чылын ногаа ажылдакчылары 6 звенога үстүп алгаш турган болза, бо чылын оларны 2 звено кылдыр кадыпкан. Теплицаларны бригада төвүнде көжүрүп алдывыс, ында кылыр ажыл коллуунда доозулган. Ам өзүмнер өөтүрер ажылче кирип тур бис, бо ажыл орайтаан.

Ногаа шөлүн машиналар-биле суггарар силер деп турар, орта белеткел чок, ону күзүн-не кылыр турган. ол машинага буга-сумуннар, ооң оруктары кылдынмаан.

Ногаа, картофель шөлүн куруктуруп, солуур ужуглуг. Ындыг шөлдер чок. Теплицага суг дарый херек, ону алырынга бир километр хире черге хоолайлар шөйүп, кылыр, ол база чок. Ажылчынарның хөй кезии Аксы-Барлыктан, совхоз төвүнден кээп ажылдап турар — херээженнер, оларда доктаамал машина, автобус чок, ажылчыннар орайтап ажылга кээр. Улуг агроном, түскай эртемниглер ховар кээрдир.

П. М. Саакпан, «Шекпээр» совхозтуң Алнгаты салбырында картофель өстүрер звено удуртунчузу:

— Эрткен чылын 40 гектарның орнунга 29 гектар черге картофель тарыыпсыс, үрезин чедишпээн. Бисте түгле чаңгыс «Беларусь» трактор бар. Ол чер чарып, үрезин чажып, тарыырынга, дүжүт ажаарынга күш четпес, ынчангаш немей техника херек. Картофель олуртур машинаның өзээ үрелгеп, а ажаар комбайн эргижээн. Картофель тарып турар черивис кудургайланчак, таарымча чок. Ниити салбырның часкы тарылгага белеткели кошкак, совхозтуң кол инженер-техниктиг ажылдакчылары биске келбестээн.

Ч. Б. Ооржак, «Дөң-Терезин» совхозта кукуруза өстүрер звеноиуң удуртукчузу:

— «Беларусь»-даа, Т-150-даа тракторларга коижуптар андазын бисте чок. Кожуг машиналарының артык кезектерин тыпадывыс.

Картофельдиң эки дүжүдүн албайн турарының чылдагааны — ында чүгле ийи тракторист бижыглаан, олар күш четпес-тир. Хол-биле ажылдаар херээжен чонну эвиледээр болза эки.

Чер ажылын сайзырадыр, ооң алыр продукцияны нөвүдедир сорулга-биле боттарында бар арга-дүржулгаларны ажыглап өөренир, алган хүлээлгелерин күүседири-биле эки түүнелдиг, орулгалыг ажылдаарын районнуң арендаторлары дуглуржуп алганнар.

Хоюг-оол МОНГУШ.
Кызыл-Мажалык.

Комиссия түүнели

Сүт-Хөл районнуң совхозтары суггат ажылын апрельдиң баштайгы хүннеринде эгелээн. Бо хүннерге чедир ажыл-агыйларның хову-шөлдериниң 543 гектар чери суггартырган. Ылаңгыя «Октябрь 30 чылы» совхозтуң суггатчылары 234 га шөлдерни, «Алдан-Маадырныы» 219 гаңы суггарып алганнар. Ооң-биле кады шык базырылгазын «Сүт-Хөл» болгаш «Октябрь 30 чылы» совхозтар доозупкан.

Чоокта чаа районда 8 хову турлагларының часкы ажылдарга белеткелин хынап көргеп. Оларның барык шуптузунда механизаторларның чымыштыг ейде ажылдап, чурттаарынга байдалдар тургустунган деп, хыналда комиссиязы түүнээн.

(Бистиң корр.).

Чаа эмнелге

Бистиң Хадың суурнуң турар чери магалыг, арга, эзим эдээ, агаары арыг, дамырак кара суглар ындамында шулураштыр аккан. Тудуг-суур өзүп орар. 90 уруглар турар ясли-сад база ажыттынган.

Аарыг улусту чыттырып эмнээр участок эмнелгезин ажытканы биске, хадыңчыларга, таарымчалыг болу берген. Он беш кижи чыдып эмнедир чаа эмнелге делгем, таарымчалыг.

Аарыг улус хүлээп алыр өрээлдер, лаборатория, келген улус ужуражыр өрээл, гараж дээн ышкаш тудуг аймаа бар. Кижилериң кадыкшылы аң чүгула байлакшыл дээрзин билгеш, шак ындыг чаа эмнелгени биске тудуп бергенинге четтирдивис.

Степан ДАҢГАА.
Бии-Хем район.

АНЫЯК САЛГАЛГА

Апрель 21— Коммунистиг субботник хуну

БҮГҮ ЧУРТ ДЕТКЭЭН

В. И. Ленининиң төрүттүнген хүнүнден бээр 120 чыл болур оюнга турааскаатkан коммунистиг субботникче үнеригге белеткенип турээрының дугайында телеграммалар болгаш чагаалар чүрттүң янзы-бүрү булуңнарындан ВЦСПС-ке кээп турар. Чурттуң чонунуң ыдыг патриотчу чоруунга хамаарышкан чамдык айтырыгларга харыылел бээрии СЭТА-ның корреспондентизи ВЦСПС-тиң секретары, ССРЭ-ниң улус депутады К. Турысовтан дилээн.

— Чоннуң патриотчу көрүүшкүнүнге хамаарышкыр түүү чугаалап болур силер?

— «Сургутнефтегаз» будүрүлге каттыжышкынның профэвилел комитеди ай бүрүзүүр «кызыл субботаарны» эрттирер чаңчылды бо чылын оваа уламчылаар дугайында кыйгырыгны үндүрерге, ону чуртка кандыг янзылыг көрө бээр ирги деп чүвени чугаалаары берге турган. Коммунистиг субботниктерниң соолгу чылдарда шоолуг деткимче албастай бергени билдингир ле болгай. Бюрократчы система улуг эгелээшкинниң идеязын кончуг-ла бакшыраткан, чүге дээрге ол хүнүнүнү каласка кылыр ажылче шуут албадап турганын бистиң салгалдың кижилери билир. Каттыжышкынның ажылчыннары субботникти эрттирээлиер деп кыйгырыгны чүгле профэвилел организациялыарынга үндүрген. Ол кыйгырыгны бүгү чурт дегиээн.

— Ол хире улуг деткимчениң аллыганын чүүнүбиле тайылбырлап болур силер?

— Мен бодап көөрүмге, бо удаада субботник эрттирер дугайында чугааны «үстүкү» черлерден айтырыкын хевирлиг эвес, а ажылчынарның эге организациязындан тургузуп келгении чон күзелдии-биле деткий берген боор. Оон аңгыда, профэвилелдери субботниктиң эгелекчизи боол келгениидер ээр эң баштай ол хүн ажылдап алган акшазын канчаар ажыглаарын боттары шиитпирлээр апарганы улуг рольду ойнаан. Сургутчулар бо удаадл ажылдап алган акшазысты социал амыдырал айтырыгларынга ажыглаар бис деп шиитпирлээн болгай.

— Чуртта ниитилел-политиктиг байдалдың кошкак бергении база янзы-бүрү митингилээшкиннер калбарып турарыа ажыглап алгаш, чамдык «радикалдар» Ленининиң ады-биле холбашкан бүгү чүүлдерге бүзүревес чоруктарны тургузарын эралдажып турар болгай.

— Ленининиң совет профэвилелдеринге болгаш чурттуң бүгү ажылчы чонунга кезээде улуг бодамчы болгаи деп революсчу боол артып калганын ВЦСПС-ке кээп турар хөй санныг чагаалар, телеграммалар мээргии чок бадыткап турар. Чижек кылдыр силерге чаңгыс телеграмманы номчуп берейн. Курск хоорайда тудугжу, 24 харлыг Э. Тарасов ону бисче чоруткан. Ында мынча деп бижээн: «СЭКП-ниң амгы платформазының чамдык чүүлдери-биле чөпшээрешпейн барып болур. А Коммунистиг партияның үндезилекчизи Ленининиң алы биске кезээде ыдыктыг артар. Бистер, анылктар, субботник хүнүнде хоочуннар-биле кады бүзүреллиг ажылдаар бис».

— Ленинчи субботник бүгү чуртка болур ирги бе?

— Кээп турар телеграммаларның чоруткан черлерии тодарадып көөрге, бүгү чурт субботникке белетенип турар-дыр. Кымның-даа айтышкыны чокка, ажылдап алган ажшавысты уруглар, тайбың болгаш өскедаа фондуларже азы аймыхалап болган черлерииң чонунга дузалаар фондуларже чорударын бижээн боор-дур.

(СЭТА).

Национал айтырыгже — партийжи кичээнгей

ХАРЫЛЗААЛАРНЫҢ ЧОГУМ-ЧАЛЫЫНДАН ХАМААРЖЫР

Улустарның эп-найыралын улам быжыглаары, национал харылзааларны чогумчалыг болдурары тургустунган таарымчалыг байдалдардан улуг хамааржыр.

Партияның национал айтырыг талазы-биле Платформазынга дүүштүр автономнуг республикаларның күрүне, ажыл-агый болгаш культура тургүзүүшкүнүүн база бот-тарыгын девискээринге административ-девискээр хуваалдашкын, бойдус камгалалының, национал культураны, дылды сайзырадырының, төөгүүнүң тураскаалдарын камгалаарының айтырыгларын шиитпирлээр талазы-биле эргелери, аргалары элээн калбарган. Регионалдыг ажыл-агый санаашкыныче, бодуу боду хандырынарынче база бот-ажыдамчылыышкынче шилчиринге белеткелди амдыгаштан чорудары эргежок чугула.

Бо талазы-биле чамдык хемчеглер алдынын турар. Чоокуу чылдарда аъш-чем комбинадының, быштак база макарон кылыгларының цехтерин тудуп эгелээр. Холушкак, болбаазыраткан мал чеми кылыр цехтернир, куш өстүрер (бройлер) фабриканың тудугларын эгелээри көрдүнген. Хоорай, суурлар, совхозтар чонну картофель, кайүүга болгаш өске-даа ногай таймаа-биле бүрүн хандыртынган турарын чедип алыр апаар.

Кызылда машина тудуушкүн заводун чонның хереглел-барааннарын кылырынга таарыштыр эде дерип кылыр, мебель фабриказының тудуун эгелээр. Кызылга база Шагаан-Арыгга дүк болбаазырадыр фабриканы тутканының соонда, пос-таавы кылыгларын бүдүрери калбарар. Бо будүрүлгелерге үш муң ажыг ажылчыннар хереглеттинер, ол ажыглалга кире-бээрге, херээжен чонну, ажыяктарны ажылче хаара тударынга элээн дөгүм болуур.

В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүзүү» комбинаттың баазынга шифер, асбокартон кылыр цехтерни ажыдарының белеткели эгелээн. Чүрттакны суурларда, будүрүлгелерде, совхозтарда тус черинг курлавырларын шиитээдип, янзы-бүрү кооперативтерни тургузуп болдуруун аргалары бар.

Эрткен чылдың күзүүнүнде «Тыва чугаа культуразының чугула айтырыглары» дээш эртем-практиктиг конференцияга тыва дылдың амгы байдалын ханы анализтеп, оон хөгжүлдезинде бар четпестерни сайгарып, оны эдериниң сорулгаларын тодаратқан. Тыва дылдың школаларга, ортумак; дээди өөредилге черлериге башкылаашкынының шынарын экижидер талазы-биле чамдык хемчеглер алдынган. Ниити билиг школаларының эге болгаш 9—11 класстарына тыва дылды, литератураны өөренирингге неделяда бир-бир шактарны немээри көрүлген. Ол ышкаш оларга Тываның төөгүүнүн, культуразын, улусчу чаңчылдарны өөренир кылдыр программаларга өскерилгелерни киирер. Тыва дылды хоорайның чамдык, ясли-садтарында өөренир белүктер ажыттынган. Орус школаларның чамдык 2-3 класстарында ону өөрөнип турар. 84 албан-черлери, организацияларда, оон иштинде 16 күш-ажылчы коллективтерде тыва дылды өөренир болгумнерни тургускан.

«Тыва АССР-де дылдар дугайында» Хоойлу төлевилелиди кылдынган, ону чонга чедирип, оларның санал-онаалын алыры-биле солуннарга парлаан. Республикада ажыглалынын турар дылдарның доступ, ден эргелиг хөгжүлдезин хандырары Хоойлуга көрүүлгөн. Тыва дылды күрүне дылы кылыр дугайында айтырыг ында тургустунган.

Хоойлу төлевилелинде орус дыл күрүне дылы-биле дең эргелиг, националдар арагының харылзажыры-ның дылыруун айыткан. Орус дылды билири республика девискээринде чүрттап турар хамаатылардың сонуургалдарынга дүүжүп турар деп ында чугаалап турар. Черле ынчаш, орус дылды эки билири, ылаңгыя аныяк-өскенге, кончуг херек дээрзин амыдырал бадыткап турар. Сөөлгү ийи чылдарда чоннуң чүрттап турар черинин дайыбиле орус дыл өөренир 69 бөлүүмнер ажыттынгай.

Республиканың культура амыдыралында көскү болуушкун — эрткен чылын «Тыва» деп фольклор ансамбльдиң тургустунганы. Кыска үениң иштинде оон ат-сураа элээп алгый берген. Бо чылын пионерлериң болгаш школачыларның солуну «Сылдысчыгаш» үнүп эгелээн. Чоокку үеде шиитпирлээр бир улуг айтырыг болза, тыва уран-чечен кинону тырттырарын эгелээри.

Ам мындыг айтырыгга кысказы-биле доктаар бодалдыг мен. Дыка үр үениң иштинде янзы-бүрү чылдагаанның уржуу-биле чөптүг эвес уттундурган улусчу чаңчылдар болгаш ёзулалдар дугайында. Национал айтырыг талазы-биле Платформада оларны тооп көөрүн, хүндүлээрин база ажыглаарын айыткан. СЭКП обкомунуң эгелээшкини-биле эртемденнериң, чогаадыкчы интеллигенцияның база өске хөй-ниитиниң деткимчези-биле эрткен чылдың төнчүзүнде бо айтырыгга хамаарышкан практиктиг конференцияны эрттирген. Аңаа кижилериң киржилези, сонуургалы аажок улуг болган. Эң эки улусчу чаңчылдарны болгаш ёзулалдарны ажылчы чоннуң кижизидилгезинге ажыглаарының чугулазын аңаа демделээн. Шак ынчаргаа, чамдык конференциялар районнарга, чүрттакчы суурларга эрткилээн. Солуннарга, телевиденеге болгаш радиога бо дугайында доктаамал чугаа чоруп турар. Шагаа бо чылын чер-черлерге элээн белеткелдиг, солун эрткен. Бо чылдың июль 7-8-те малчыннар Наадымын эрттирерин чарлаан. Национал аъш-чем, хеп-сын, эт-херекселдер ында-мында элээн көскү апарган. Ынчалза-даа ол түгле үвениң эгези, баштайгы базымнары-дыр.

Национал политиканың бир кол утланыышкыны — кадрлар айтырыы болур. Оларны белеткээри, өстүрери база бүгү тала-биле деткиири партия, совет болгаш ажыл-агый удуртукчуларының кичээнгейниниң төвүнде турар ужуулуг. Чыл бүрүде ниити ортумак школа дооскан он-он аныяк кижилер ортумак, дээди өөредилге черлериниче кирип шыдавайн турар. Ында чылдагааннар-ла хөй. Оон бирээзин — чамдык көдээ школаларда эртемнер башкылаашкынының шынарының чавызы.

Дараазында мындыг улуг частырыгны кылып турарывысты эскерип көрээли. Дээди өөредилге черлериниче арай деп кирип алган аныяктарның иштинден оларны доозуп кээрлери эвээш, эки-де дизе 30—40 хуу боор. Маңаа база-ла ниити билиниң кошкаа кестүү боор, оон ыңай ажы-төлдүң бот-тускайлаң амыдыралга белеткелиниң четпези, черле таваржып кээр бергелерни ажып эртип шыдаазы болур. Ылаңгыя уруглар, оолдар чаа черге баргаш, бир-йи чыл иштинде чаңчыгып чадаар, чаныксаар. Чамдык удуртукчулар тускай эртемниг кадрларның доозуп кээрин манап олурар, а оларны өөредилге үезинде характаарын, деткиирин херекке албайн турары канчаптаа таарышпас.

Бо айтырыг талазы-биле соолунде чугаалаар ужуулуг чүүл болза, профессионал-техниктиг училищелер, ортумак база дээди өөредилге черлерин дооскан аныяк специалистериң боттарының мергежилиниң аайы-биле ажылдавайн, өске черлерде тургустунуп алган турары кайы көвей. Бо дээш харыысалганы бирги эвлечгеде, Тыва АССР-ниң Күрпланы чүктээр ужуулуг. Аныяк специалист кижи кандыг-бир частырыг кылыптарга, оны оон соонда көрбестей бээр, деткивейн баар таварылгалар бар болгай. Олар бурузуун миниин, четпестерин эдип ап турар болза, түгле доктаамал багай кижилерге санаттынар ужуулугул? Өй-шаанда оларга бүзүрелди көргүзүп, деткимчени берип, бедик негелдеге өөредип турган болзувусса, эвээш эвес специалистер ам-даа чогуур албан-дужаалга ажылдап чоруурлар ийик.

Кадрларны шын шилиир база оларны таарыштыр тургузар айтырыг партия, совет органнарның кичээнгейинде доктаамал туруп турар. Оларның эртем-билиинин деңнелин, ажыл-агыйжы чоруун болгаш мөзу-шынарын барымдаалап көөрү кадрлар-биле ажылдың эргежок чүгула негелделери болур. Оон-биле чергелештир хөй националдыг коллективтерниң удуртугазында ында ажылдап турар аңгы-аңгы нацияларның төлээлери кирген турары чогуур. Бо талазы-биле партия обкомунуң IV пленумунга айыткан.

Бо айтырыгны шиитпирлээри ындыг-ла амыр эвес боон турар. Харыы угда кадрларны массалыы-биле солуурун болдунмас. Оон аңгыда, аңаа-ла ажылдап турган кижилерни кайы хамаанчокка үндүрери хоойлу-дурумге таарышпас. Өске талазында, чамдык удуртукчулар бо айтырыгны шала тоомчага албас, ону шиитпирлээрин янзы-бүрү чылдаганнар-биле шөөрп база бар, болдунар арганы ажыглавайн турары чөптүг эвес.

Сөөлгү үеде националдар аразының харылзааларында таарымча чок илерээшкиннер тыптып кээп турары бисти дүвүретпес аргажок. Маңаа амыдырал-чүрттагада, ажылагыйда херек кырында бар четпестерни, а чамдыкта ачы-дуза чедирилгезинде, садыг, коммунал, транспорт хандырылгазында, бажыңбалгат хуваалдазында чөптүг эвес таварылгаларны эп-чөпбиле, демократтыг, ажыкчарлыг байдалга шиитпирдээри негеттинип турар.

Тываның эргткен оруунуң, амгы социал-экономиктиг база культурлуг хөгжүлдезининг дугайында тайылбырны солуннарда, радио база телевидение, лекция, беседа дамчыштыр хире-шаа-биле берип турар боор. Чоннуң хөй кезии ону билип, деткип турарын демделевес аргажок. Чүве бүрүзүүге таарзынмас, түгле боттарының хууда эргее-ажыын чүден артык бодаар кижилер херек кырында байдалды будап, ылаңгыя аныяк-өскенни төөредип турар. Амыдырал-чүрттагада, ажыл-агыйда четпестер бардаа болза, черле ниитизи-биле республиканың, оон чонунуң сайзырадын эскербес, ону хүлээп көрбес чүве болза, кончуг-ла чөптүг эвес болур ийик. Оон дорайтаарга чамдык кижилерниң талазындан национал кызыы хөөннер илереп турар. Чижээлээрге, Тыва ССРЭ-ниң составынга каттышпас үжурлуг турган, тускай күрүне турган болузувусса, амыдырал-чүрттагавыс амгы үеден чыдып калбас турган ийик деэн чижектиг шын эвес, бодамча-хынамча, ээ-харыысалга чок чугаа-соот ак сеткилдиг кижилерниң сагыш-сеткилин доюлдуруп турар.

Тыва чонуң политиктиг бот-ыдекпейиниң болгаш культуразының бедээнинин бир херечизи оон национал медерелиниң база чоргааралының бедип турары болур. Оон-биле чергелештир бистиң социал-экономиктиг хөгжүлдевиске көскүзү-биле моондак, шаптараазын боон турар өөдежок үүлдер эвээш эвес, ол чүл дээрге чамдык кижилерниң арагадарыга сундулуу, кем-херек үүлгелишкиннериниң хөйү, оор-сук кылыр чоруктуң эвээжевейн турары, ажыдаар күзели чок кижилериниң бары дээш оон-даа өске үүлдер хамааржыр.

Бисте ак сеткилдиг ажылдап база чүрттап чоруур, эпнайыралчы, эки сеткилдиг орус болгаш өске-даа кижилерниң аразында улуг тараалыг, улус ылгаар, бойдуска кам-хайыра чок, алыксакчиксек кижилер бары хомудаңчыг. Ындыглар боттарының чөптүг эвес аажы-чаңы база хөделишкиннерни-биле улустар аразында эпчок байдалды тургузуп турарлар. Эң-не кол кичээнгей салыр айтырыывыс — янзы-бүрү нацияның кижилери бот-боттарын хүндүлежири, бүзүрежири база дузалажыры.

Алдын-оол КАНЗАЙ.
СЭКП обкомунуң секретары.

СОҢГУУРУНЧЕ КЫЙГЫРДЫМ

«Чону — чоорган, хөйү — хөйлең» деп чүве ол-дур. Чээрби чыл бурунгаар Сарыг-Сеп ортумак школаның директору турган, ам. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы, РСФСР-ниң улус депутадынга кандидат Кара-оол Андреевич Маспык-оол соңгукчуларыбиле ужуражыр дээш Сарыг-Сепке келгеш, ынчангы өөреникчилери бистерниң эргы фамилияларывыс адап, билир-даа кижилерден айтырарга, «билбес бис» деп амгы фамилияларывыс адап, «догаштырып» турган чугаа дыңнап турганыл дыңнаш, дыка өөрдүвүс. Чамдык кижилер кижиниң ажык-дузазын көрүп, алыс шайын-даа ишкеш, өрү дешпий бергеш, хоюшкаа ийи-чангыс дужарга, эки-мендизи бериш-лок, хертеш, чоргаар кестүрге, сагыш каравар боор чорду. Чээрби ажыг чыл-дар эртвен-даа болза, сайыттар сайыды кижи өөреникчилерни сураглап чоруурун бөдүүн, чогчу, кижизиг сеткил деп бодаар-дыр бис. Башкывыс хөглүг чугаа-сооду-биле, чоннуң чаагай чоруунче угланган эки программалыг бистиң-биле ужурашты.

Сурап чораан өөреникчилерн, бистер, янзы-бүрү профессияның кижилери бис, өгбүлелиг, ажы-төлдүг, дөргүл-төрелдиг. Оларның аразында Суг-Бажы ортумак школаның директору К. Д. Борбак, «Совет Тыва» совхозта кадрлар килдизиниң начальныгы К. Ч. Өшкүлүг, ол совхозта бухгалтер М. Ш. Дармажаа, «Буруңгаар» совхозта А. Т. Пиячиир-оол, көдээ Совет күүскомунуң даргазы С. О. Пилчиир-оол, «Енисей» совхозта саанчы Б. М. Монгуш болгаш оон-даа өскелер хөй. Чонувусту, эш-өөрүвүсту, уруг-дарыывысты ынак башкывыс Кара-оол Андреевич Маспык-оолду апрель 22-де болур катап соңгулдаларда РСФСР-ниң улус депутадынга Кызыл № 870 девискээр соңгулда округундан соңгууруивче кыйгырдым.

Павел НАМДАК.
Каа-Хем район.

БИСТИҢ КАНДИДАТТАРЫВЫС

АПРЕЛЬ 22—КАТАП СОҢГУЛДАЛАР ХҮНҮ

«НЕГЕЛДЕНИҢ УЛУУН БИЛИР МЕН...»

Кандидаттар-биле интервьюлар

Мээң чугаалажып орар кижим — РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Кызыл № 870 соңгулда округундан депутатка кандидат, партия Тыва обкомунуң секретары Ш. Д. Ооржак. Бо хүннерде оон чайы шуут чок: чазаглаашкын, тарылга, техника септелгези болгаш соңгукчулар-биле ужуражыышкынар, өске-даа хуралдар, хөй-хөй айтырыглар...

Ынчалза-даа Шериг-оол Дизиженкович бодунуң программазынга, допчу намдарынга хамаарыштыр каш сөстү чугаалаар үени тып алган.

Хамыктың мурнунда мени кандидат кылдыр депшиткен коллективтерге өөруп четтиргенимни илередийн. Ындыг бедик бүзүрелди көргүскен болганда, соңгулда мурнунуң демиселиниң бергезин билип турзумда-даа, аңаа киржир бодай бердим. 21 кандидат бар бис. Олар дээрге кандыг-даа «хары» кижилер эвес, кады ажылдап турар, таныыр-билир өөрүмдүр. Мээң удурланыкчыларым аразында «хоомай» кижи чок, шупту төлептиг. Депутатка кымны шилип алырын чон шиитпирлээр, ынчангаш бодумнуң программам дугайында каш сөстү чугаалаайн.

Улусчу депутат кижиден негелде улуг, ол ажыл аажок харыысалгалыг дээрзин эде тургустунуушкун, политиктиг реформа бистен негеп турар. Мындыг револючуу үеде чонның төлээзи бо чорудулгага онзагай черни өөлээр ужурлуг.

Бир эвес округтуң соңгукчулары мени РСФСР-ниң улус депутадынга соңгуп алыр болза, тыва улустуң «дамырактар чыылгаш, хем болур, тарамыктар чыылгаш, күш болур» деп үлегер домаанда дег, бистиң чаартыкчы, бурунгаар депшилгелиг бүгү күштеривисти каттыштырып тургаш, эде тургустунуушкунну бурунгаардырының аргаларын, хевирлерин дилеп тыварынга салыышкынны киирер мен.

Иени болгаш чашты камгалаар күрүне программазын тургузары чугула. Аңаа божуур мурнунуң болгаш божаан сөөлүнүң, чаш уругну ажаап-тежээриниң шөлээзиниң хуусаазын узадырын көөр.

Аныяктар дугайында Хоойлуну хүлээп алырын дүргедедирин чедип алыр. Аңаа техникумнар, ПТУ-лар дооскан, шеригден халашкан аныяктарга ажылдаар черлерни, чүрттагга шөлүн артыгарын чедип алыр. Аныяк ажылчыннарны чыл санында чыыры-биле 5 муң ажылдаар черни доктаамал тургузар.

Чүртта мындыг нарын үеде партия организациялары-ның кадрларын шын шилиири чугула дээрзин медереп билип турар мен. Оларны шилиирде, хуваарда демократтыг, ажык-чарлыг болгаш соңгулдалыг болур чорукту бадыткап тургузар дээш бүгү күжүмнү үндүрер мен. Ол ышкаш бистиң республикага эртем албан черлериниң удуртукчуларын, специалистерин, ажылдакчыларын белеткээринче улуг кичээнгейни угландырар сорулгалыг мен. Тываның моон соңгаргы хөгжүлдези, сайзыралы оон дыка хамааржыр болгай. Ынчангаш «Кадрлар — 2000» деп программаны тургузары чугула, ону ажылдап кылырынга бодум хуумда идепкейлиг киржир мен.

Хамык-ла ажылды кижи кылыр, айтырыгларны ол шиитпирлээр болгай, ынчангаш кол сорулга — кижиниң ажылдаарынга, чүрттаарынга бүгү-ле таарымчалыг байдалдарны тургузары болур. Бистиң республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдези, ылаңгыя чүрттагга бажыңнары-биле хандырылга, бараан садыглаашкыны, ачы-дуза чедирилгези бурунгаар базымнарны кылган-даа болза, чогум эң эки түңнелди амдаа бербейн турар. Ол дугайында партия обкому-даа, республиканың чазаа-даа чондан чажырбайн келген. Хөгжүлде болгаш ниити амыдырал талазы-биле көдээ чер хоорайныындан хожудап турар. Чаа экономиктиг байдалче шилчилге үезинде көдээ суурларда ажылдаар черлер кызырылган, аныяктар немежип турар, оларны күш-ажылче хаара тудар ажылдың кошкаандан олар хоорай-суурлар аразында аргыжар, кем-херек үүлгедир чоруктар оон үнүп турар, бо социал айтырыгны шиитпирлээри — мээң эң кол сорулгаларымның бирээзи.

Хүн бүрүнүң сагыш салыышкынын, дузазын негээр социал бөлүктерже көрнүрү депутат бүрүзүнүң ыдыктыг хүлээлгези деп саналр мен. Ол дээрге хамыктың мурнунда ие болгаш чаштар, назылап кырааннар, инвалидтер-дир. Амгы үеде дыка хөй ажыл-агыйлар болгаш бүдүрүлгелер нелериниң божуур мурнунуң база божаан сөөлүнүң шелээ акшазынга немей дузаламчы көргүзер аргаларлыг. Совхозтар төптеринге сүт күхняларын ажыдып алыры база берге эвес. Уруглар албан черлерин каяа-даа шалыпкын тудуп болуур. Депутат апарзымза, бо айтырыгларны кичээнгейим төвүнге тургузар мен.

Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннары, амыдыным берген дайынчыларның өг-бүлелери, инвалид артканнар кичээнгейни негеп турар. Бо талазы-биле бир дугаар сагыш салыр түүл болза, барааннарның болгаш ачы-дуза чедирилгезинин өртээ аажок өзүп турар бо үеде пенсияларны, пособиелерни аңаа дүүштүр өстүрери түгула. Ол талазы-биле тодаргай саналды РСФСР-ниң чазаанга киирип, сессияларга айтырыгны көдүрүп тургаш, өртек талазы-биле күрүне комитединиң чанынга тускай бөлүк тургузарын чедип алыр дээш оралдажыр мен.

Көдээниң социал тургузуу, айтырыы онза кичээнгейни негеп турар. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели бо айтырыг талазы-биле доктаалды хүлээп алган. 1995 чылга чедир боттандырып чорудар хемчеглерни ажылдап кылган. Оон күүселдезин контролга алыр мен. Бир-ле дугаарында, малчыннарның амыдырал байдалдарын экижидерин чедип алыр херек. 1993 чылга чедир оларны бажың-балгат-биле хандырар, беш чылдың төнчүзүнге чедир бүгү кыштагларны электрижидер сорулга салдынган. Бо чылын «Чедер» курортка малчыннар дыштаныр, эмненир улуг корпусту, 1992 чылда Кызылга Малчыннар бажыңын тударын көрдүнүп турар.

Малчыннарның ажыл, амыдыралынга хамаарыштыр хөрек өйген бир бодалым бар. Ол дээрге оларның пенсия хандырылгазы, Шагның кайы-даа үезинде изиг-соокка чоруур малчын кижиниң ажылы дег берге чүве чок. Ынчангаш бир эвес РСФСР-ниң күрүне эрге-чагыргазының дээди органынга мени соңгуптар болза, 20 чылдан эвээш эвес ажыл стажтыг малчыннарны, инвижилерни, олар 50—55-даа харлыг болза, пенсияже үндурериниң айтырыын тургузар мен.

Ол ышкаш школалар, эмнелгелер, клубтар болгаш социал ужур-дузалыг өскеда объектилерни тударын кичээнгейнин төвүнге тургузары чугула.

Бодумнуң программамга бойдусту — черни, үнүштү болгаш дириг амытаннарны, суг болгаш арга-ыяш курлавырларын камгалаарын, агаар-бойдуска хора чедирер чоруктарны болдурбазын кол үүл деп көрүп турар мен. Бистиң черивистиң хөрзүнү онза сагыш салырын негеп турар. Хөрзүнүүн, одар шөлүнүң үрелир чоруу хөй-дүр. Суттаттыг черлерни ажыглап турарывыс багай. Мал ажылында шиитпирлээр айтырыглар баш ажыг. Республиканың агаар-бойдузунуң онзагай талаларын барымдаалавайн маңаа таарышпас мал-маганны өстүрер дээш алдагдалдарны кылганывысты ам чугаалаар апаар. Оларны чүгле чугаалаар эвес, эдеринин хемчеглерин алыр. Ынчан төөгүнүү дуржулгазын көөр херек. Одарларны, хөрзүнүнүн беримчезин араттарыңы ажыглап чораан аргаларын катап диргизер, кадгынган арын бугаларын катап ажыглаар хемчеглерни алыр сорулгалыг мен. Черни химизастаар талазы-биле ажыл-агыйлар аразының каттыжышкынарын, одарларны, сиген шөлдерин экижидер отряктарны тургузарын чедип алыры, оларны техника, материалдар, сак-хөө-биле хандырары база мээң сорулгам бооп артар.

Аъш-чем программазының боттанышкыны — буянныг херек. Ону сөс-биле эвес, ажыл-херек кырында боттандырары чугула. Ол сорулганы боттандырарда аъш-чем будүрүлгелерин болгаш будүрүлгелерни үлетпүрүүнүң баазаларын мүрнады хөгжүдеривче, продукцияны белеткээрин, кадагалап шыгжаарының болгаш садып сайгарарының айтырыгларынче онза кичээнгейни салыр. Ол сорулга-биле эът комбинадының күүзүн ийи катап улгаттырары, чылда бир миллион лааза эът консервазы кылыр цехти тударын чугула. Ногаа, кат-чимис болгаш өске-даа чем аймаан чонга бүрүн чедиштирер хемчегларни моон-даа соңгаар алыр.

СЭКП ТК-ның национал айтырыг талазы-биле Платформазынга дүүштүр улустарның найыралын быжыглаарын чедип алыр. РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң экономиктиг реформа хөөйлуларын ажылдап кылырынга, боттандырарынга, республиканы девискээрнин ботторулга-чарылгазынче киирерине киржир. Ол ышкаш тус черниң бот-эргелел дугайында хоойлузуун ажылдап кылырынга киржир. Автономнуг республиканың болгаш чеб-чер Советтеринин эргелерин калбартыр херек.

Соңгулда мурнунуң программазының дугайында чугаалаар болза, моон-даа хөй чүүлдерни киирип болур. РСФСР-ниң улус депутадының мандадын тутнан кижиниң кылыр ужурлуг ажылдары хөй. Оларның шупту-зун маңаа саналары берге. Чүгле бичии мындыг чүүлдү немезе артык эвес боор: мээң программамда киирип турар соруглалар нарын, ынчалза-даа эргежок чугула чүүлдер, чоннуң бүзүрел көргүскени кижилер ону албан күүседир ужурлуг, ол дээрге бистиң келир үевистиң айтырыглары-дыр. Чүгле оларны боттандырары эвес, округтуң соңгукчуларының чагаа-биле, жиктерин, дилеглерин, арга-сүмелерин база кичээнгейлиг көөр, саазын бүрүзүнүү аътында негелде-херегледир кижи бар дээрзин «хаайынга кертип алыры» чугула деп билир мен.

Ынчангаш, чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, депутат болуру алдар-хүнду эвес, а чоннуң эрге-ажыын камгалаар төлээлекчи деп үвени эки билип турар мен...

Данғыт ИРГИТ беседалашкан.

«КҮЗЕЛИМДЕН ҮНГЕН ЧҮВЕ»

Кызылдың № 870 девискээр соңгулда округунуң талазы-биле РСФСР-ниң улус депутадынга кандидат Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы В. П. Болбат-биле бистиң корреспондентивис Шаңгыр-оол Суваң беседалашкан.

— Владимир Петрович, силериң программаңар-биле түгүртүр таныжып көөрүмге, түгле тудуг талазынче чайлып, чаңгыс талалай берген ышкаш-тыр. Ону тургузарда улус депутадынга кандидаттарның программаларын өөренип көрген боор силер деп бодай-дыр мен. Силериң бо программаңарның өске кандидаттарның программаларындан ылгалдыг үүлү үүл деп бодаар силер?

— Чогум ылгалдыг болзун деп ыңыытпаан мен. Ол колдуунда Тываның моон соңгаргы сайзыралынга бодум шаам-биле күжүмнү киирип көрейн дээн күзелимден үнгеп үүлү. Тывага политиктиг системаны эде тургузарындан эгелээш, тибет медицинаны сайзырадырынга чедир программага киирип болурдаа турду ыйнаан. Улус депутадынга кандидат кижи амыдыралдың бүгү талазын экижидиптейн деп аазаан херээ чок боор. Ону депутаттар шупту каттыжып алгаш, кылып болур. Кандидат бүрүзү программазын тургузуп тура, бодунуң ажылдап шыдаар аргазын шүүп көөр ужурлуг. Мен ону кылдым. Тудугжу кижи мен. Ажылым аайы-биле база республика иштинде тудугнун ажыл-херектерин харыылап турар мен. Ынчангаш бир эвес мени РСФСР-ниң улус депутадынга соңгукчулар соңгуп апса, Тывага тудугну дүргедедир, ооң материал-техниктиг баазазын быжыглаарынче күжүмну салыр мен. Бир эвес депутат апарзымза, республиканың амыдыралының өске-даа талаларынга Тываның шупту депутаттары-биле деңге киржирим чугаазок.

— Чүрттагга бажыңнарын, социал-культура объектилерин тударынга акша-хөреңгини тывар, ылаңгыя Кызыл хоорайга чүрттагга бажыңнарының тудуун келир беш чылда ийи катап дүргедедир дээн ышкаш аазаанкыннар бар-дыр. Оларны канчаар боттандырар деп бодап турар силер?

— Ону боттандырары аазаарындан ыракта берге деп билип турар мен. Шак ындыг аазаашкыннарны бергеп улус депутаттары база бар болгай. Программага киирген сорулгаларывысты күүседир дээш улус депутаттары күжүн каттыштырып, улус депутаттарының бөлүктерин тургузуп, чаңгыс негелделиг, демнинг ажылдаар болза эки. Оон аңгыда, депутат кижи бүрүзү боду база ажылдаза чогуур.

Мээң бодумнуң хуумда бодалым кандыгыл? Хамыктың мурнунда боттарывыста бар курлавырларны шуптузуун ажыглаар херек. Ол дээрге тус черде бар чиг этти ол-ла хевээр үндүр сөөртпейн, оон продукция бүдүрүп, ону өртекке чедирип алыры. Ол дугайында хемчеглер өске улус депутаттарының, улус депутадынга кандидаттарның программаларында бар. Бо бүгүнү кылып чорударынга эргежок чугула тудугларны дүрген тударынга үлүүмну киирер ужурлуг мен.

Девискээр аайы-биле ботторулга-чарылгаже шилчиринге республика белеткенин турар. Ол каш-ла чылдың херээ эвес, долу ботторулга-чарылгаже шилчий бээривиске. 10 чыл болгаш оон-даа хөй үе негеттинер чадавас. Бот-орулга-чарылгаже шилчилге үезинде төптүн дузазы херек. Алган дузаны дедир дүрген эгидип берип-тер деңнелче база үнер ужурлуг бис. Ынчангаш чоокку чылдарда капитал салыышкынынарны төптен алыр апаар бис. Ону ап, дээштиг ажыглаарынга күжүмну киирер мен. Ол дузаны төптен алырынга мөзү улус депутадының эргелери база дузалаар ужурлуг. РСФСР-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр турүүп турарымның чылдагааны бо чүве.

Күш-ажылдың кижилериниң амыдырал-чүрттагазының байдалынче көрүп көрээли. Малчыннар кандыгдыр. Малының кажаазы эки, а чамдык малчыннарның чүрттап орар бажыңнары барык-ла буступ кээп дүжер четкен. Тудугжуларның чүрттап орар байдалы база ындыг. Бажыңнарны тудуп турар, а боттары — эрги барактарда. Тудугжуларга чаагайжыды туттуган чүрттагга бажыңнарын тудуп алыры-биле дузалажыр херек. Чүрттагга бажыңнарыбиле тудугжуларны хандырып тургаш, тудугга кижилерни хаара тудуп болур бис.

Кызылга чүрттагга тудуун ийи катап дүргедедир дээнимде үндезин бар. Он бирги беш чылда 480 муң дөрбелчин метр чүрттагга шөлүн ажыглагга киирген болза,, он ийиги беш чылда ол көргүзүг 890 муң дөрбелчин метр четкен. Ийи катап өскен-дир. Келир беш чылда чүге ынчаар ажылдап болбас деп. Чүгле боттарывыстың күжүвүс-биле ынчаар ажылдаары берге-ле боор. Ынчангаш төптен акша-хөреңги алыр херек дээрим ол. Сөөлгү чылдарда төптен берген капитал салыышкыннарны шиңгээдип ап турар апаргаан бис, 1987 чылдан тура. Ынчангаш келир беш чылда чер-чер Советтерин дамчыштыр 200—220 млн. рубль капитал салыышкынынарны алыр бис. Ындыг дугуржулга бар. Аңаа бодум хуумда үлүүмну киирдим деп соңгукчуларга чугаалап каар апаар-дыр мен.

Бот-орулга-чарылгаже шилчип тура, күрүнеден дуза херек чок деп болбас дээрзин совхозтарның бөгүнгү экономиктиг байдалы бадыткап турар. Олар бот-орулга-чарылгаже шилчээн соонда суурларга бажыңнар тудуу көскүзү-биле оожумнаан. Кижилерниң социал төптүг чорукка чүрттаары, ажылдаары бот-орулга-чарылгаже шилчиишкинниң үезинде кылып күш четпейн баргаи ажылдарывыстың карылгазы-биле дуглаттынмас ужурлуг.

Төп эрге-чагырганың дузазы чокта чүрттагга болгаш социал-культура тудугларын калбаа-биле тутпайн тургаш, көдээге дузалап шыдавас бис деп, М. С. Горбачёв бо чылдың март 27-де болган Президент чөвүлелиниң баштайгы хуралында чугаалаан. Ол Тывага база хамааржыр деп бодаар-дыр мен. Ынчангаш моон-даа соңгаар төптен дузаны алыр дээнимниң бир чылдагааны-даа ол.

Тывага тудуг индустриязын хөгжүдеринче кичээнгейни салыр херек. Ол чокта тудуг материалдарын канчап бүдүрүп алыр бис. Сөөлгү чылдарда ол ажылдың тавва салдынган. Тудуг материалдары бүдүрүп үндүрер чаа заводтар түттунуп турар. Оон-биле чергелештир тудугга ыяштан бүдүрген материалдарны колдады ажыглаарының удурланыкчызы мен. Түүйбу, шлак-бетон, бетон болгаш өске-даа материалдар бүдүрерин көөдедир херек. Ыяшты хөй көзер болза, агаар-бойдуска алызындан барып багай салдарлыг боор. Оон ыңай Тываның девискээринге эвилел чергелиг улуг бүдүрүлгелер тударынга шуут удур мен. Ол будүрүлгелериниң ажылчорудулгазындан Тываның агаар-бойдузу баксырай бээр. Республиканың хереглелин, агаар-бойдузуның байдалын өөренип көрүп турган, оларның хемчээлин тодарадыр херек. Улуг-Хем унунга гидроэлектростанциялар тударынга база удур мен. Саян-Шушенск ГЭС-тиң суг хөөлбээ биске сагындырыг болган.

Тываже демир-орукту киирбес дээнин деткип турар мен. Бир эвес демир-орукту тудуп алыр болзувусса, Тывага улуг будүрүлгелер тударының айтырыы тургустунуп кээр. Чижээлээрге, хөмүр-даш тывыжы-биле харылзаштырар. «Каа-Хем» хөмүр-даш уургайы черни ажыл-агыйга катап эгидериниң хемчеглерин албайн турар. А бир эвес хөмүр-даш казып алырының хемчээли улгадыр болза, Тываның агаар-бойдузуңун байдалына кандыг салдарлыг боору билдингир-дир.

Мээң программамның кол угланышкыны оон-биле харылзашкан айтырыглар бола-дыр.

— Аныяктарның ажыл чок чоруунга хамаарылаңар кандыгыл?

— Төптүң дузазын ажыглап, чаа будүрүлгелерни тудуп, ажылдаар черлерни тургузары — бо айтырыгны шиитпирлээрининг кол аргазы. Ол будүрүлгелерге үндезин националдыг аныяк кижилерни киирер, оларның өзүлдезин деткиир херек. Тудугжулар чедишпейн турар Кызылдың тудуг организацияларынга чүрттаар шөл-биле аныяктарны хандырып тургаш, көдээде оолдар, уруглары тудугга хаара тударын — чоокку үеде кылып болур ажыл ол. Ниити чүрттагга бажыңнарын, аныяк өг-бүлелер чүрттаар чүрттагга бажыңнарын тударынга бодумнуң идепкейим-биле ядыгни берип турар мен, моон соңгаар-даа бээр мен.

— Арай эрчок айтырыг. Бир эвес силерни РСФСР-ниң улус депутадынга соңгуп албайн барза, силерге хомудаңчыг апаар ышкаш бе?

— Бо айтырыгга шын харыыны берейн. Ол харыы мээң шынын чугаалаар чаңчылымдан үнген деп, соңгукчулар билзиннер. Ийе, мээ хомудаңчыг болбайн канчаар. Чүге дээрге республиканың ажыл, амыдыралынга бодумнуң күженишкинимни ам-даа дээштиг кылдыр киирер арганы мээ бербейн барганы ол болур. Улус депутадының мандады мээ дузалаар турган ийик. Оон ыңай Тываның төп-биле ажыл-агыйжы харылзаларының бир дамыры үзүлгени ол болур. Ажылдап келген чылдарым иштинде республикага ажыктыг боон болур харылзааларны тып алган мен. Бир эвес мээң орнумга чаа кижи кээр болза, ол кижи ажыл-агыйның байдалыбиле удур таныжар, харылзаалар тургузар апаар. Ол база республиканың ажыл-агыйынга доктар боору чугаажок. Ынчангаш чидириг база боор-дур ийин але.

ТЫВА АССР:

САМАГАЛДАЙ №106 СОҢГУЛДА ОКРУГУНДАН
УЛУС ДЕПУТАДЫНГА КАНДИДАТ

Кара-оол (Кара-Куске) Күнзекович ЧООДУ

К. К. Чооду 1936 чылдың май 5-те Тес-Хем районнуң Самагалдайга төрүттүнген. Ада-иези «Кызыгаар» совхозка малчыннап чорааан.

К. К. Чооду Самагалдай чеди чыл школазын. Кызылдың кодээ ажыл-агый техникумун» болгаш Кызылдың педагогика институдун дооскан. Ленин аттыг. оон соонда «Чодураа» колхозтарның кол агрономунга ажылдаан. 1965 чылдан бээр — журналист. «Тываның аныяктары» солуннуң килдие эргелекчизинге «Шынга» 1970 чылдан корреспондент. 1975 чылдан кодээ ажыл-агый. оон соонда культура килдистериниң эргелекчизинге ажылдап келген. 1977 чылдың августан 1990 чылдың майга чедир «Улуг-Хем» солуниу туругсан болгаш редактолаан. Ам «Сылдысчыгаш» солунда. оон харыысалгалыг секретары. оны тургузарынга улуун киришкен.

ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң кежигүнү. Тываның журналистер шаңналының лауреаты «Чооду Кара-Кускениң дорт (шүлүктериниң үш. рассказтарының бич) номнарын Тываның ном үндүрер чери парлаан. Уруглар садтарының программазын тыва дылга эң башкай тургускан. школа реформазынга кедүүшкүн киришкен. «Уругларга оюнзаа» номчу редколлаан. өөредилге болгаш очерктер номнарын белектеериниге киржип келген.

В. И. Ленин аттыг Совет уруглар фондузунуң республика салбырының баштаан черинниң президиум кежигүнү. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижин-биле. ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң болгаш БАЛКЭ Төп Комитединиң база социалистиг чарыштың хүндүлел бижиктери-биле болгаш хөрек демдектери-биле шаңнаткан.

Өг-бүлелиг. Уруу — студент, оглу — школачы.

К. К. Чооду — журналист болгаш чогаалчы. Оон ынчангы ажылы оон чон-биле. амыдырал-биле бижиг холбаалыын херечилеп турар. Ол четпестер-биле. кижизиг эвес чоруктар-биле демисежип. бөдүүн кижиниң эргежыын камгалап. социал дең эвес байдалды чок кылып дээш туржуп. национал культуравысты. ада-өгбелериниң чаагай чанчылдарын. төрээн дылывысты хөгжүлеринге кижиге келген. Ол дээрге кижиге сагыш салыышкын-дыр. Бо айтырыглар оон программазының кол кезээ болган.

Уругларга «Челээш» неделя чогаал сеткүүлүн. Самагалдайга «Бурунгаар» солунну тургузар. типография ажылдар айтырыгны көдүрер. Ол уругларның болгаш улуг улустуң амыдыралынга деп-шиглелиг базым болур. Дус-Хөлге дус үштүр. оны дээрбелеп. йөптап савалаар — Тываны болгаш өске-даа черлерня дус-биле хандырар кооператив тургузарын. оон өрүлгазын район бюджединче киирер айтырыгларны шиитпирлазарын чедип алыр. Ынчан Тываже дус сөөртпес. оон үндүр. МАР-же-даа чорудар алаар. Чербиле ышкаш. тарымал-даа. түс черниң-даа чыжырганагын остүрер чыжыргана үзү кылыр. ча болгаш үрезинин сайгарар. чыжыргана хандызы бүдүрер кооперативтер организастап. аныяктарны ынаар хаара тударын. Бийкиниң витамин заводу-биле доп харылзааны тургузарын чедип алыр. Чүгай болгаш түүбүү өттедир. өг ыяжы кылыр. алгы-кеш эттээр. сүй белек болгаш национал эт-херексел бүдүрер кооперативтер организастаар. Түлүг ыяжы белетээр бригадалар тургускаш. хомүр-даш. өске-даа чүүк сөөртүп келген машиналарны. күрүг чоруптас хемчегни база алыр. Ужарлыг-Хемге. Дус-Хөлге Шапаруурга. амненир болгаш дыштанып өг-бажыңнар ажылдарын чугула деп санап турар.

Самагалдай болгаш Шүүмак суурларның аян-шинчилеин экижидериңе кичээнгей салырын программазында көргеп. Суурларга чангыс каът бажыңнар тударын эвээжеткеш. хөй каът изиг база соок суглуг. балконнуг бажыңнар тударын планга киирерин чедип алыр. Сүүр бажында орүү аксыңга «Самагалдай 1773-чылда үнелеттинген» деп суурга ады өске хевирнин (конкурс чарлаан. оон түнелеп барымдаалап) улуг тураскаал-демдек тургузар. Сүүр дужунда шивилиг болгаш кара суглуг арыгга чоңнуң селгүүстээр. дыштаныр болгаш янзы-бүрү үжүүжыгралар. оюн-тоглаа эттирер черин кылып акша-харенгинин тыварын. ол черниң национал хевирлиг төлевилерин баш бүрүнгаар кылырын. ол суурлар ажылдатка киргиже хайгаарар корреспондент пунктузун ажылдарын кандидат көрүп турар.

Оон ангыда. ол программазында сууларның кайызынга-даа агаар болгаш ижер суг холумаан хемчээр херектелдер тургузарын чедип алыр. Долгандыр бокту арыглаар болгаш арыг-шеверни сагыышкын шыңгыырадыр айтырыг база бар. Национал чем үргүлүү турар өг-бажың. аалчылар бажыңы болгаш уруглар албан черлерни сагыышкын шыңгыырадыр айтырыг база бар. Национал чем үргүлүү турар өг-бажың. аалчылар бажыңы болгаш уруглар албан черлери тударын планга киирерин ол чүгүлеп турар. Школа музейинге мурнакчыларның. хоочунарның болгаш башкайларның (ужудукчу Чооду Китиспейниң. чүрүкчү Сергей Данзыңның. полярник Владимир Чоодунуң. өскелерниң-даа) хөй чүрүктарын берген болгаш ам. төлүг суурувустуң. музейин тургузар айтырыгны көдүрүп. төлүг материалдары чыып. «Хүрээ турган черде» деп номну белетеп турар. 1921 чылдың май 3-те өлүрткен Самбуу. Капсй-оол. Кульмин чартизаннарга. репрессияга таварышканнарга. өске-даа сураглыг кижилерге турас-чаал-демдектер тургузарын база көрген. Бойдус камгалазының талазы-биле комитеди болгаш өске-даа черлер-биле чугаалажып турган. районга тарбаган экнеп салдырар оларны өстүрер. кедизинде оон өрүлга киирер сорулганы база салып турар. Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат Чооду Кара-ооллуң (Кара-Кускениң) депутат болу бергеш. кылыр ажылының үг-шин ол.

ГОРНЫЙ №27 СОҢГУЛДА ОКРУГУНДАН
УЛУС ДЕПУТАДЫНГА КАНДИДАТ

Анатолий Петрович СУМЕНКОВ

Анатолий Петрович Сумеиков 1947 чылдың январь 6-да Бурят АССР-ниң Мухор-Шибирь районунуң Шаралдай суурунга төрүттүнген. орус. СЭКП кежигүнү.

1965 чылда Цолгинниң ортумак школазын дооскан. Ол-ла чылын Бурят АССР-ниң Улан-Удэ хоорайында Чөөн-Сибирьниң технологтуг институдунче кирип алган. ону 1970 чылда инженер-механик мергежилдиг кылдыр доозуп үнген. Институтту дооскан соонда. ону Тыва АССР-же ажылдаары-биле чоруткан. Тываның суг комбинадынга кол инженер кылдыр томуйлаткан. 1974 чылда Кызылдың автоорук техникумунга ажылдап эгелээн. анаа 1985 чылга чедир өөредилге-будуунулге талазы-биле директорунуң орлакчызы болуп ажылдаан.

1985 чылда № 4 ПТУ-нуң директоруиче шилчиткен. Амгы үеде ында ажылдап турар.

Өг-бүлелиг. 2 уруглуг.

А. П. Сумеиковтуң программазының кол угланыышкыны мынзыг.

Амыдыралда эң кол чүүлдериниң бирээзи болза. чоңнаже доктаамал. үзүү чок харылзаалыг түлары болуп деп. ол санап турар. Чүгле ынзыг харылзаалыг түнелиниң чоңнуң хереглелдериниң. сагыш коваашкынарыышчи дестериң. хамызы-биле билип ап болур. Аъш-чем программазының шиитпирлээшкининче. социал-культура объектилериниң түлүүшкүнүнче. будуунулгениң болгаш күш-ажылтың сагылгачүрүмүнүң быжыглаашкынынче. социал шыныг чоруктуң база дайынның. күш-ажылдың хоочунарының социал камгалалдыг болуруи хандырарынче. инвалидтериниң. хөй уруглалыг болгаш материалдыг байдалы чедипшес өг-бүлелериниң байдалын эңнежидериниң кол киичээнгейни угландырар.

Ала-неделя чон уругларже киичээнгейни угландырып. күрүне хандырылгазындан ангыда. түс черниң бюжединден акша-хөрениниң үнүүрүп бээрин чедип алыр. Оларның өөредилгени шамчылаарынга. мергежил талазы-биле белетеп келгеге. күш-ажылчы коллективтерже ижигеринге дузалаш көргүзер.

Өскүстерге. чартын өскүстерге болгаш өөредилгеге сонуургалын чидироген сурвүүлдарга дузалаарды-биле будуунулгеге өөредилгиниң болгаш киижизидилгенин баазазын тургузар. Аңаа мергежил талазы-биле билиглер безидериниң барааннарын будуунерине эргежок чүгүлә таарымчалыг байдалдар тургустунган турар үжүүлүг.

Элээдилер хостуг үезинде бот-түскайлап акша ажылдап алыр. акшаның ёзулуг үнезин билир. бодунуң аргаинээн тодарадыр аргалыг болур кылдыр ажылчын туруштарлыг будуунулгелериниң дамзызын тургузар. Шак мындыг хемчеглер элээдилериниң ортузунга кем-херек үүлгедиишкиннерин чавыыллырар. күш-ажылга хүнүлелди оттурар дээрзинге будуээр мен деп. А. П. Сумеиков программазында айтып турар. Шак ындыг будуунулгелер элээдилерге хамаавыштыр үндүрүг хавырылдазының талазы-биле чинчилелерни тургузып. ажыл телевириниң фондузун кылдынган ажылдың хемчээлиниң 1 рублиге хамаавыштыр 40 көпеек хемчээлиг ындыр тургузары күзелчиг.

Кем-херек үүлгедиишкиннериниң социал чылдагаанарын үзүткээры эң кол сорулга болур үжүрлүг деп. депутатка кандидат санап турар. Ону чедип алыр төлээде хоорайларга. суурларга артык ажылчын туруштарны үндүрүп бээрин. школаларга профессионал-техниктиг угланыышкынны сайгарыын. интернационалчы киижизидилгени экижилерин чедип алыр. Дылга. культурага. республикада чүрттап турар аңгы-аңгы улустарның төөзүнде совуургалды оттурары ыныы ажыл-херектериниң үнезиниң болур үжүрлүг. Ажы-төлүүн киижизидилгези дээш өг-бүлелериниң харыысалгазын хөойлу ёзугаар бедидер.

Улус өөредилгезинге кердүнген күрүне бюджелин эдеккөөр. амгы үе-чадала оон акша-хөренги-биле хандырылгазы өөредилгениң ат-алдарын. сургуулдарның болгаш специалистериниң белетеелиниң шынарын. башкыларның социал байдалын кудугадын турар. Кол киичээнгейни өөредилге-материал-база-зының амгы үениң деңгеежерекселдери-биле хандырарынче угландырар.

Чүрттелга бажыңнары-биле чергелештир магазиннерни. эмнелгелерни. парикмахерскаяларны. аныяктарның болгаш элээдилерниң клубтарын. спортчу ораи-савааларны тударын чедип алыр. Микрорайоннарның чаагай-жыдылгазынче киичээнгейни угландырар.

Долгандыр турар хүрээлелдиң арыг-шеверни. агаар бассейнинин хирлендириишкинии кудуладыры дээш демисежири. «Экология» программаның боттанышкынында идепкейлиг киржири. бүгү-ле объектилерге экологтуг экспертизаны албан эттирерин чедип алыры депутат кижиниң хүлээлгези болур ужурлуг дээрзин А. П. Сумеиков демдеглеп турар.

Национал нигилизмниң болгаш эгоизмниң кандыгдаа көскүленнге удур шиитпирлиг демиселдң чорудуп. аңаа Конституциянын. чүрттүң хоойлуларының бүгү-ле күжүн ажыглаар.

Автономнуг республиканың күрүне. ажыл-агый. культура. тургузуулушкунуунуң бүгү-ле алыларынга эргелерни калбартыр. Оны хоойлуларга бижыглаар. Республиканы чиг эт белетекчизинден сайзырангай болбаазырадылга үлешүрлүг регион кылдыр тургузар.

— Мен орус-даа. тыва-даа дылдарны өөредириниң дең эргелии. үнезин чүрттакчыларның болгаш Тывада хөй чылдарда чүрттап келген улустарының культураларының бот-боттарын хүндүлежип. деп байдалга хөгжүүр дээш мен—деп. депутатка кандидат демдеглеп турар. Элээдилерниң болгаш уругларның хоойлу-дүрүмге. күш-ажылга болгаш эстетиктиг киижизидилгеге хамаарылгазын үндезини-биле өскертир. өскээр чугаалаарга. мозубудуштун. сайзырангайжыырынга. иинти культура болгаш эртем-билиглиг болур чоруктун. бедиринге ужурдулалыг тодаргай программаны тургузар болгаш ажыглаар. Улус өөредилгезинге экша-хөренги харамнанмас.

— Бир эвес сонгукчулар депутаттың мандадын менээ бүзүрезе. бодумнуң профессионал билиимни болгаш эога-дүржүлгамны ажылгап турган. сөс эвес. а херек кырынга ажылдаар мен—деп. Анатолий Петрович Сумеиков чугаалап турар.

Деткиишкиннер

УРАН ХОЛДУГ ЭМЧИВИС ДЭЭШ

Бистиң өг-бүлевиске болган таварылга менээ уттундурбас. Черле бо-ла сактып кээр мен. Чүгле оглумну сеткиген эмчилерии бодап каап. ам-на сеткилим ооржурган кээр. Каш чыл бурунгаар оглумнуң үш харлыг оглу беш каът бажыңдан андарылган. Республика эмнелгезинде кезип эмнээр эмчи Виктор Александрович Верещагин эвес болза. мендаа дириг чоруурум берге турдум. Ол «илбилепкензиг» эмнээн. Оон 10-на хонгаш ойнап чорүй барган. Мындыг чиик холдавыг. кайгамчык эмчи болду. Бо эмчиниң хорунга сегээн аарыг улуг. бичии кижилер өөрүшкүзүн ачаа иередип чоруурун база көрдүм.

Оглумнуң чүрээзин дужундан ойбак кылган. резина дамчыдып каап. Ол ажыдып. дуглап турар аастыг. Ол резина дамчыштыр эмнер кудуп. эмнеп турган. Оон чыпшынган эзилерин. ижинбаарын эде үрдүрүп тургаш. эмнел кагды. Мээң оглумнуң амы-тынын алыр дээш ол оозал-ондакка таварышкан кижилер эмнээр салбырның эмчилериниң каш хондур уйгу-чыдын чок турганын ам-даа сактып кээр мен. Олар Виктор Александровичиниң удуртулгазы-биле чаргыс демниг ажылдап турдулар. Шак ынчалдыр эмнээш. оглумнуң кескен черлериниде сорбу безин билдирбес кылдыр сегиткен. Ындыг уран холдавыг эмчини чон үнелеп. РСФСР-ниң улус депутадының кандидадынга депшидил турары-даа таварылга эвес.

Бистиң чурттап турар үевис солун-даа. берге-даа база нарын-даа. Эртиен сонгулдалар биске өөредилгиг хөй үүлдерни берген. Чонга эң-не үнелиглерни. ёзулуг төлээвисти шилип алырывыс бистерден негеттинип турар. Дириг кижиге аас-кежик — чүрттаары. А аар аарыгдан алырып. човуландан үштүп. кижиге шак ындыг бедик аасжежиктн ховар-ла эртемниг кижи берип шыдаар. Мээң ажы-төлүмнүң. чоок улузумнуң эң-не үнелеп хамнас-кижизи — Виктор Александрович. Өг-бүлевис хөй. ажытөлдерим. оларның ажы-төлдери эмгежок. Каш аңгы аймак-сөөк төрелдерлиг бис. Олар база ачы-хавыралыг амчивиске мөгейип чоруур.

Эмчивис кайгамчык салым-чолдуң аалекчизи: кемдеп. мөчүзү-даа сынганнарны база кандыг-даа кемдээшкиннерни кезип. эптеп каар. Холу. буду сынганнарны биеэги туружунга кылып. кан казык кылдыр «илбилептер» дег. мерген билиглиг. Ол могап-шылап деп чүве билбес. сергек болгаш чоргаар көстүр. Бертик-бежед. кемдээп кижилер кээрге. дораан ажылдап кириптер. Озалдап. таваарлаар деп чүве чок.

Тываның 40 чыл болган байырлалында «Эң-найыралдыг өг-бүле» деп номда бистиң өг-бүлевисти киирбишаан. Виктор Александровичиниң ачы-дузазын онзалап мактаан. Ам оглум кан казык. Ол өске эш-өөру-биле бир демей школада өөренип турар. Оон иези хакас. Хакас. моол. якут кудаларлыг мен. Олар эмчивиске чаагай. чылыг-чымчак сөстүг йөрээлерин дамчыдарын күзеп чоруурлар. Моон алгаш көөрге. найыралда кызыгаар чок деп чүвениң чиизээ ол-дур.

Оглум дузаргак. дүмдаларын карактажыр. чүрүк чуруурунга хандыкшылдыг. хөгжүмге ынак. Эш-өөрүүрек. Улуг кижилерни үндүлеп билир. Хакас төрелдеринге бо-ла чеде бээр. Хакас. орус. тыва. якут дылдарны билир. Оон өске эштери ышкаш. чырык чер кырынга омак-хөглүг чурттаар аас-кежиниң эгиткен эмчивис — Виктор Александровичиниң ачы-буяны бо хире. Хүндүлүг эш-өөр. мээң хөй-хөй нация өнүктерим. иелер. адалар. келиннер. күдээлер. аныяктар болгаш башкылар. апрель 22-де болуу катап сонгулдаларда РСФСР-ниң удус депутадынга В. А. Верещагин дээш бир деминг дадылаарынче силерни кыйгырдым.

Екатерина МЫНДРИМА.
Хоочун башкы, персоналдыг пенсионер.
Кызыл хоорай.

БИСТИҢ ДИЛЭЭВИС

Сөөлгү үеде чурттакчы чоннуң садыг болгаш амыдырал хандырылга айтырыгларын хандырар. экижидер дээш эвээш эвес ажылдар кылдынганы билдингир. Чоннуң хереглел бараннарының үндүрүлгези көвүдээн. социал дүшкүүрлүг чоруктуң чавырылдырар дээш хемчеглер алдынып турар. кем-херекке удур демиселдиң хевири болгаш аргалары чаартынып турар. Эки талаже шимчээшкинни саннар. фактылар-биле бадыткап хуурга көргүзүп болбайн аан. Ынчалза-даа бис ону маңаа киириксевейн тур бис. чүге дизе чер-черлерде кижилер ол бүгүнү эки билир-ле болгай. Республиканың ажылчынарының база албан-хаакчылагының ажыл төлевириниң өскенибиле холбаштыр чурттакчы чоннуң орулгазының хөй кезии сайгартының саартынмаан болуп турар. Биргээр чугаалаарга. чоннуң хереглелинге бараан талазы-биле хандылга дүүшпейн турар. Бо ден-дески эвес үүлдүн узуткап кылыышкынында хөйхөй шиитпирлеттинмээн. чедир акылдаттынмаан чүүлдер хөй. Шак мындыг байдал бистиң шалыпкын эвес чоруувустан укталып турар. Бистиң адырларывыстың бүдүрүлгелериниң материал-сан-хөө курлавырының чогундан хөй-хөй айтырыгларны тус черге шиитпирлеп шыдавайн. РСФСР-ниң министерстволар болгаш ведомстволарындан дуза дилээр ужурга таваржып турар бис. Боторулга-чарылга. бот-акшаландырышкынче шилчээнинбиле холбаштыр сан-хөө база өске-даа курлавырларның үндүрүп бээри чылдан чылче эвээжеп турар. а амыдырал ол курлавырларның эвээжедирин эвес. а көвүдедирин негеп турар. Россияның чазак чери масштабтыг деткимче чокта. ону боттарывыс чедип ап шыдавас бис. ындыг болганда. Россияның парламентизинге төлээлиг. өскээр чугаалаарга. РСФСР-ниң Дээди Соведиге бодувус улус депутаттыг ышында кижизиг. өөлдек. билиглиг тыва кадрларның бирээзи-дир. Оон чүгле четпестеринче көөр болза. ындыг четпестер кижи бүрүзүндө бар деп. ол чугаалады.

Партия хооркомунуң инструктору З. М. Лакпа конференцияга чедир эге организацияларның саналдарыбиле удуртур органнарны хевирлээринге Г. А. Смирнов баштадыр тургускан комиссияның ажылында четпестер бар болганын демдегледи. Бир эвес ук комиссия хооркомунуң кежигүннеринге каидидаттарның талазы-биле эки ажылдаан болза. 129 чедир хөй кижи дазыже кирбес турган. Хөй болгога шилилге талазы-биле нарыылаашкыннар бар болган. ус база хөй үнген. Партия эге организациялары хоорайла секретарьлалчы дег кижилерни билбес. ынчангаш Свинцов. Кыргыс. Оскал-оол оларның аттарын адап турганнары ол. Эге организациялар-биле чедир ажылдаваанының түүнели ыыдыг-дыр.

К. У. Чанзын. АТБ-2-нин начальниги: «Конференцияның белетеелинде болгаш организастаанында четпестер бар. Ылаңгыя манаваан чүүлдер тургустунуп келзе. канчаар хөделириниң талазы-биле прогноз чок болган. Секретарьларыны баштай хооркомунуң кежигүннериниң мурнунда сонгуп алгаш. оон оларны хооркомунуң кежигүннери кылдыр олчаан киирип алыр турган. Оон ангыда. 69 кижинден шыырак кижилерни тывары берге. даңзы ёзугаар секретарь сонгуургага аажок кызыы. Эрги секретарьларның эртпейн барганы дээрге. оларның ажылынга шак ындыг үнелелдин бергинии ол болган. Ажыыбиле чугаалаарга. хоорайның эмыдыралында сулараан чүүлдер кончуг хөй. Таа составында ону сегиттпес болза. бо бүгү сонгулда. шилилге утка чок болур-дур. Ынчангаш ам сонгудар кижилерге кончуг белиик харыысалга дүүжүп чыдар».

ССРЭ-ниң ЭА-ның Сибирь салбырының Тывала комплекстиг киидизиниң парторгапизациязындан делегат К. С. Кужугет ажылчын президиумга сонгуткан турган. Президиум канчаар ажылдап турганын оон сонуургадым. Ийе. конференция үезинде элээн нарын чүүлдер тургулай. Ындыг болуру чөп. Мурнуку ушкаш баш бурунгаар белетеп каан сценарий ёзугаар эртпээн болгаш. конференция солуидаа. берге-даа. өөредилгиг-харыысалга дүүжүп чыдар. Ынчангаш ам сонгудар кижилерге кончуг белиик харыысалга дүүжүп чыдар».

ССРЭ-ниң ЭА-ның Сибирь салбырының Тывала комплекстиг киидизиниң парторгапизациязындан делегат К. С. Кужугет ажылчын президиумга сонгуткан турган. Президиум канчаар ажылдап турганын оон сонуургадым. Ийе. конференция үезинде элээн нарын чүүлдер тургулай. Ындыг болуру чөп. Мурнуку ушкаш баш бурунгаар белетеп каан сценарий ёзугаар эртпээн болгаш. конференция солуидаа. берге-даа. өөредилгиг-харыысалга дүүжүп чыдар».

АҢАА БҮЗҮРЭЭР БИС

Бодунуң журналист ажылынга сонуургалдыг. аңаа бердинген. солун биле номчукчунуң база бижикчинин аразында харылзаазын быжыглаарының хыын тып биле берген тыва журналистерниң бирээзинге Чооду Кара-Кускени хамаарыштырып болур. Бир эвес журналист кижи чону-биле харылзаазын кошкатпайн. харын ону улам быжыглап. чонзан өөренип. оларга таяныл. кала-даа. кандыг-даа таварылгага амыдыралын хайыынче ханы кирип чоруур болза. оон ажылы үре-түннелди бээр.

Сөөлгү ийи-үш чылда «Шын» солунга Чооду Кара-Кускe Тожунуң ивижилериниң амыдырал-чурттагазын экижилериниң. иви малдын одар-белчиир черлерин өскээр ажыглаарын болдурбазының база районнуң үнезин чурттакчыларының кайы шагдан бээр аннап. балыктап. каттап чораан девискээрлерин оларга дедир эгилериниң дугайында делгеренгей үүлдерин бижээнин билир бис. Оон ынай. Тожунуң ажык-байлактыг бойдузун камгалаар талазы-биле бижээн чүүлдери база-ла хүннүн чугула айтырыглары. «Өдүген: социал айтырыглар» деп оон бижээн чүүлдери солунга үнүп кээрге. бистер. мында номчукчулар. хандыкшыл-биле хүлээп алган бис.

Үенин тевин-биле чидигленген. чоокку үеде шиитпирлээри эргежок чугула апарган ол социал айтырыгларны солунга чырыдарда. Чооду Кара-Кускe «чиик» факт-барымдаага даянмаан. Ол Өдүген. Серлиг тайгаларында ивижилер хонаштарынга кыжын соок үеде трактерга олурупкаш барып. Хамсыраның иви малдыгларынга вертолёт-биле ужуп чедип турганын билир бис. Бир эвес ындыг кызымак журналисти депутатка сонгуп алыр болза. ол бистерни. номчукчуларны. солун материалдары-биле өөртүүр чугаажок.

Чооду Кара-Күскe солун ажылынга бодунуң моон сонгаргы киржилгезин кедибижыг кылдыр бодап алган чоруур. Чүгле Тожудан бижээн ол үүлдери-биле кызыгаарлаттынмаан. харын үк темаже база катап көрүүн кээри — келир хүннернин ажылы болур деп санап турар. Оон ынай. «Бисти долгандыр турар хүрээлелге төрээн бойдусту камгалаар дугайында айтырыгларны даңзы аналитеп чырыдары. оларның түннелдиин чедип алыры — мээң журналисчи сорулгам болур» деп чугаалап турар.

Бо чылдың апрель 22-де катап сонгулдаларда Самагалдай № 106 сонгулда округунуң талазы-биле. Тыва АССР-ниң улус депутадының кандидадынга бүзүреткен журналист Кара-Кускe Күнзекович Чооду дээш ботгарының бадылаашкының бээри-биле силерниң № 106 округтуң сонгукчуларын кыйгырып тур бис. Журналисти депутатка сонгуп алынар. эргим эштер!

Бичиилен КОЛ. Чаш-оол КОЛ. Бадыраа ЧАМЫЯҢ—ивижилер; Алексей НУГУУРАК. Андрей АМБАРЖЫ. Александр КААДЫР-ООЛ. Октябрь ТАРГЫН болгаш өске-даа он кижи ат салган.

Тожу район

Кандидат-биле интервью

КҮЗЕЛДИҢ КҮЖҮ-БИЛЕ

Республикада башкыларның башкызы (мээң база башкым) Куулар Хунажыковнч Оргунуң улуг уруу Анисья Кууларовна Монгушту бичиизинден-не таныыр кижи мен. Школачы, студент чылдары билдиртпейн эрте бергилээн, даштыкы дыл башкылап чедип келген. Башкы ажылынга чүткүлдүү, кызымаа дораан-на илерей бээрге, ону өредилге эргелекчиледип турган, оон улаштыр түс черинң кадрларын өстүрүп, бо талазы-биле эки ажылдазын дээш Кызыл хоорккүүскомнуң улус өредилге киллизинге оралакчыладып ажылдадың каан. Ол албан черинде тыва кадолар ам иле-ле тыптып келгилээн.

А. К. Монгуш Тыва АССР-ниң улус депутадының кандидадынга Горький № 26 соңгулда округундан еске ийи удурланыкчызы-биле кады бүрүткеткен. Улус депутадының кандидады-биле бистиң корреспондентивис ужурашкаш, оон интервью алган. Оларның беседазын мооң адаанда парладывыс.

— Чугаалап көрүнерем, Анисья Кууларовна, школаның мурнунда турар чугула айтырыглардан кайызын эң кол деп санаар силер?

— Айтырыглар хөй болбайн дээ. Ынчалза-даа өредилге-кижизидилге ажылын өг-бүле-биле демнежип чорулары — оларның эң колу. Школа чааскаан шыдавас, берге. Социологтарның санап турары-биле алырга, өг-бүлеге не кижи уруу-биле үүгле чаңгыс шак кады турар болган, а адазы — барык кижилге чок. База бир чугула айтырыг — школа соонда уругларны ажылга таарыштыр тургузары. Мында байдал, ылангыя бисте, дыка берге. 17 харлыг кижи школаны доозуптарга, назы четкиже ону ажылга кымдаа алыксавас. Ам кайда-даа бот-орулга-чарылга колдаан болгай. Ооң уламындан өзүп келген ажы-төл школа соонда ажылга бөлен-не тувгуступ алыр арга чок, чамдыкта ынчангаш-даа сагылга-чурум сандарап, кем-херек үүлгедиишкиннерин-чедаа хаара тырттыра бергилээри чажыт эвес. Бүдүрүлгелер уругларны алыр кылдыр чингелделиг байдалдарны тургузары чугула, тускай дагдыныкчыларга быжыглап, төлевирин-даа таарыштырза. Ам бисте чүл дээрге, хоорайның бааза бүдүрүлгелерден дуза эвээжээш.

— Кызыл хоороноюң ажылында, силер бодаарыңарга, чаа чүү көстүп келгенил, Анисья Кууларовна?

— Ажылывысты бир дембиле эде көрүп турар бис. Кадыы кошкак, утааны сула уругларны биезги ышкаш тускай школаже чорударын эрээжеткеш, школаларда деңнештирип өредилге классларны ажыктыладывыс. Маңаа, ылаңгыя ада-иелер соңуургалдыг болганнар, оны хандырган бис. Кадыы, утааны кошкак уругларның үнүп кээп турарының чылдагааны база карын дээрэи билдингир. Өг-бүлениң-даа, башкының-даа ажылының четпезинден ындыг таварылгалар туруп келир.

Оон аңгыда, әртемнерни ханыладыр өредилге (чижээлээрге, орус дыл, математика дээш ышкаш) класстарны ажыттывыс. Келир чаа өредилге чылында школа соонда шилип алыр мергежилдериниң аайы-биле уругларны кол әртемнерге ханыладыр өредирин әгелээр бис. Ол ышкаш «Өг-бүлениң аалчылар хүлээп алыры» дээш чергелиг орус, тыва чаңчылдарыны, ёзулалдарны уругларга чаңчыктырып өредир арганы чамдык школаларда ажыглап турар. Өредилге-кижизидилге ажылынга шырак школаларга бүгү-ле чүүлдерни бүзүреп турар бис. Бисте ындыг школалар № 3 (директору В. И. Виденкин), № 15 (директору Тыва АССР-ниң улус депутады А. В. Конев, оларның ажылы оскелерге үлегерлиг.

— Тыва дылды уруглар садтарынга база орус класстарга өредир ажыл канчаар чоруп турарыл?

— Орус дылдыг алды школада тыва дылды өредир кылдыр хүн расписаниезинде киирдивис. Бо хүннерде ол ажылга түңнел кылдыр көрүлде-конкурсту организастап эрттирген, кым кайы хире кызымак болганы илерээн. Оон аңгыда, 14 уруглар садында 32 бөлүк бар. Чеди уруглар садында тыва бөлүк бар. Биске эң-не берге айтырыг тыва кижизидикчилериң чедишпези, тускай программаның чогу. Ону ББИ, ТДЛТЭШИ ышкаш чогуур чөрлер кичээнгейге ап, биске дузалаар ужурлуг.

— Анисья Кууларовна, силер хөй-нниги ажылдарыңда хөй-ле киржип турар-дыр силер, ону шуптузуп санаары болдунмас. Хоорайның херээженнер чөвүлелинде бир чугула комиссияны удуртуп турар-дыр силер, оон дугайын каксы-даа бол чугаалаптар силер бе?

— Ийе, херээженнер чөвүлелинде чугула даалгам бар, хоорайда ниити херээженнер ортузунда ажыл сула, ону аналиэтеп көрүп турар бис. Херээжен кижиниң байдалын өөренип көргеш, кайы-бир херек черинге кызырган ажыл хүну чергелиг айтырыгларны тургузуп эгелединис, ону ыяап-ла эчизинге чедирер бис. Бо айтырыглар-биле кады школаның, өг-бүлениң айтырыын шиитпирлежип турарывыс бо.

А. К. Монгуш-биле чугаавысты мооң-биле кызыгаарлаш, апрель 22-де болур катап соңгулдага чедишкинини аңаа күзевес аргам чок болду. Ажыл-херээн эки билир, аңаа ылап-да соңуургалдыг, күзелиниң күжү-биле бурунгаар базымнарны кылын, чонунга хойнү-ле кылза деп чоруурларны детквейн кымны деткиир боор. Бедик профессионал мергежил, чаа чүүлдерже үүткүл, дилээшкин ооң ажылын тодарадып турар.

Бопуймаа ДИРЧИН.

Соңгукчунуң бодалы

АРТЫНЧЕ КӨРБЕЙН, АСКЫМНАП БОЛБАС

Дөртен, бежен чылдаргы берге амыдыралды караамбиле көрүп, чурттап эрткен болгаш, ол үелерде амыдыралдың нарын, берге турганынга бүзүревес ийикпе, азы ону үттуп алган, амгы үениң магалыг чаагай шапкыч хөгжүлдезиниң тевинбиле хөлүн эрттир аскымнаарларга хамаарыштыр кыска тайылбырны кылыксалым.

Ада-чурттуң дайынының болгаш ооң сөөлгү-даа чылдарында. Тывага чиир аъш-чем чегей, кедер идик-хеп тывылбас берге турган чылдарны мээң үежелирим кажан-даа үттас боор дээзинге бүзүрээр мен. Ол чылдарда бистиң сумуның арбынаар хураадарынга өреге бүрүзүнге таалымба материалдыг пөсту 2-3 метрлеп, нормалап садыглаар турган.

Хемчик унунга кыш боорга, чылыынга кыштаар чывыт, куу-куу терек казанактарлыг каш-ла санныг аалдар турган чүве ийин. Аалдар колдуунда-ла өглерге кыштаар, чамдык өглериниң ханаларын хыраалай бергилээн тургулаар. Ол чылдарда соок дыка дыылыг турган. Өглерни чыгыды одаар дээш Хемчик арыынадан алаактарда судактар уундан ол, курраг чыраа чыыр дээш дыка-ла түрээр турган бис ийин.

Дөртен чылдарның төнчүзү, бежен чылдарның эгези, Тывага колхоз тургузуунуң баштайгы чылдарында бүдүн чыл дургузунда колхозка ажылдааш санажырга, холга алыр чүве чок, чамдыкта чиген чеми дээш өрелиг-даа боорла болгай.

Мен Кызыл хоорайны 1950 чылда, 21 харлыг тургаш бир-ле дугаар көргенним ол. Ынчан шериг келдиришкинниге бар чытканым ол чүве. Чүүк машиназы-биле Сүт-Хөлден үнгеш, Шагаан-Арыгга орай дүне кээп хонуп алгаш, дараазында Кызылга чедип келгеннивисти амдыгаа чедир бо үениң сайзыралынга деңнеп бодап-ла чоруур-дур мен.

Коммунистиг партияның, совет чазактың, ооң черче органнарын улуртуп чораан, уран талантылыг, кызымак кижилериниң, ол берге үелерде амыр-дыш чок ажылдап чораан ынчангы болгаш амгы-даа үениң хоочун кижилериниң сагыш човангыр куш-ажылының база кай дег быжыг сагылга-чурумунуң ачы-хавыяазындан шапкыч сайзыралды чедип алганывыска чоргаарланып, өөрүвестиң аргазы чок. Ылаңгыя мээң үежиниң бичии мурнуу чарыында Сүт-Хөлге ажылдап чораан боттарының үезинде дайынның болгаш тайбың күш-ажылдың гвардейжизи Кежелиг Монгуш, Алдын-оол Ховалыг, Төгүс Хакпаанак, Сергей Ашак, Чадаалай, Мөңге-Назын Сарыглар дээш өске-даа эрес-кашпагай кызымаккайлар эзеллиг аъттары-биле кыш, чай чок арбан, сумуларның быдаргай, көшкүн амыдыралдыг аалдарын кезип, ажылдаар дээш ай-айы-биле аал-оранынче, ажы-төлүнче безин ээп келир чай-шөлээзин чок чораанында дөмейлеп адаптар кижилерни амгы үениң чылыг-чымчак чычаан-тергелиг даргаларындан тывары берге-ле боор оң.

Сөөлгү чылдарда эде тургустунуушкунуг чаа үечаданы, ажык-чарлыг чоруктуң болгаш демократияның калбарганынга сыдаглап алгаш, чаа сайзыралдың бо эргежок чугула эптиг аргаларын өскээр ажыглаар, аңаа чагдының алгаш, тодаргай ажыл-херекче хаынлап кирбес, каас-коя сөстер чугаалаар, партияга, чазакка, ону удуртуп баштап турар кижилерге чонну, ооң иштинде аныяктарны удур тургузарын өрөлдежир кижилерниң бар апарганы сагыш-сеткилди кандап чаптап дүвүретпес боор.

Шак ындыг чижектер Советтерге бо чылын улус депутаттарының соңгулдаларының үезинде тодаргайбиле илерээнин демдеглексей-дир мен. Аңаа «Улус депутаттарының кандидаттарынга депшиттиргеннерниң аразындан үстүнде мээң хомудап бижээним таарымча чок чүүлдерин болгаш өске-даа ажыл-агыйга, амыдырал-чурталгага тургустунуп келгилээр бергедээшкиннерни боттарының төлеп чогу-биле ажылагыйындан үндүрткен, хемчег алзын чораан, кем-херекке онаажып чораан кижилерни болгаш амдыызында амыдыралды хандыр үнелеп билбес аныяктарны бодунуң талазынче төөредип алырынга ажыглап тургаш, хөй бадылаашкынның дө тургулаан кижилер база бар боор-дур» дижип, Эрзиниң чону шоодуп, каттыржып чугаалашканын база дыңнадым. Ындыгларның аразындан соңгуттургандаа, соңгуттурбайн баргандаа кижилер бар-ла чорду. Оларның аттарын маңаа киргеш-даа канчаар мен ону, боттары эскерип билип-ле каарлар ыйнаан.

Бо-ла бүгү чижектерден алгаш көөрге, улус депутадының кандидаттарынга бир чугула комиссияны удуртуп турар-дыр силер, оон дугайын каксы-даа бол чугаалаптар силер бе?

— Ийе, херээженнер чөвүлелинде чугула даалгам бар, хоорайда ниити херээженнер ортузунда ажыл сула, ону аналиэтеп көрүп турар бис. Херээжен кижиниң байдалын өөренип көргеш, кайы-бир херек черинге кызырган ажыл хүну чергелиг айтырыгларны тургузуп эгелединис, ону ыяап-ла эчизинге чедирер бис. Бо айтырыглар-биле кады школаның, өг-бүлениң айтырыын шиитпирлежип турарывыс бо.

А. К. Монгуш-биле чугаавысты мооң-биле кызыгаарлаш, апрель 22-де болур катап соңгулдага чедишкинини аңаа күзевес аргам чок болду. Ажыл-херээн эки билир, аңаа ылап-да соңуургалдыг, күзелиниң күжү-биле бурунгаар базымнарны кылын, чонунга хойнү-ле кылза деп чоруурларны детквейн кымны деткиир боор. Бедик профессионал мергежил, чаа чүүлдерже үүткүл, дилээшкин ооң ажылын тодарадып турар.

Бопуймаа ДИРЧИН.

ДЕЛГЕЛГЕ

КӨРҮКЧҮЛЕРГЕ БЕЛЕК

«Эрткен дайынның чаңгызы... «Тываның бойдузу-дур, Тыва-дыр»

Чүрүлге уран чүүлүнүң мастерлериниң бирээзи чораан талантылыг чүрүкчү Юрий Георгиевич Курскийниң чогаадыкчы ажылынга тураскаатканы делгелге Чүрүкчүлер бажыңының директору Батый Кенеш болгаш «Ленинчи орук» солунунуң корреспондентизи, бот-тывынгыр композитор, ыраажы Мерген-Херел Монгуш олар «Чадаананың чадаганы» уран чүүл каттыжыышкынының киржикчилеринге боттуг дузалыг чедирип, Чадаана хоорайның Культура бажыңынга, Тере-Хаяга, районнуң төп эмнелгеличе база редакцияга чоп-биле ужуражылгазы эрттиргеннер. Оларның барган-четкен чер бүрүзүнге-ле уран чүүл дугайында ажык чугаа, баян үнү болгаш ооң-биле капсырлаштыр уран, чараш ыр-шоор чаңгыланып турган.

Бичиизиден чуруурунга ынак ооң дайынчы апарганда ооттуг чаалап хостуг челебинде саазын, каранданы бо-ла бегирип алыр чораан. Алдын оюу дег саазынга дайынчы кайы-бир эжин азы кандыг-ла-бир чүвени чуруй шаап каар.

Делгелгеде чогаадыкчы ажылдарының бир кол кезээн дайын темазының эзлээни ынчангаш таварылга эвес. «Мөңге аарышкы», «Дайынчы оруктар» болгаш ооң-даа хөй ажылдар көрүкчүлериниң кулааңга эрткен дайынның чаңгызын катап-ла диңмиредип кээр.

Тыва черниң бойдус чурумалынче, республиканың күш-ажылчы кижилериниң төөгүзүнче ооң бүрүнү-биле сиңниккен сеткилинден төрүттүнген онзагай чогаалдарын, портреттерин кижи көрүп-ле турумсаар.

Эрткен болгаш амгы үениң темазынга графика аргазы-биле чуруттунган бир кезек ажылдардан В. И. Ленинниң Сибирь шөлүлгезинге турган амыдыралынга болгаш ажыл-херээнге тураскаатканы чогаалдар, сеткилдин сарыынныг аарышкызындан болгаш килеңиден ботанган «Бухенвальд концлагызы», «Байырлыг, школа!», «Төрээн чер» деп ажылдар черле онзагай.

Тывага болгаш Сибирьге коллективизация база индустриализация үезинниң дугайын чугаалап турар эстампылар (таңмалай баскан хоолгалар) көрүкчүлериниң тааланың оттурар.

Акварель — чүрүкчүнүң ынак аргазы. Тываларның бурунгу черииң төөгүзүн, тыва черииң бойдузун ол арга-биле дыка хөй ажылдарда көргүскен. «Дүмдүгүр эртен», «Чаңнык болур», «Енисей» деп ажылдар каяда-даа делгеттинзе: «Тываның бойдузу-дур, Тыва-дыр!» — деп, чүгле тыва көрүкчү эвес, а Азиа төвүнге чораан кижи бүрүзү таныш каар.

Талантылыг чүрүкчүнүң чогаадыкчы ажылынга тураскаатканы бо делгелгени Тываның Чүрүкчүлар эвилелиниң баштаар черииң организастааны — көрүкчүлерге база бир белек. Делгелгеде чүрүкчүнүң ажылдарындан аңгыда, шилдиг делгинрледе оон портрет чуруун, доңгу намдарын кысказы-биле бижээн. оон ажылдарының тайылбырларын, тураскаал бижиктерни делгээн. Оларның баарында дириг чектерни салган. Демдеглел кыдыраажында көрүкчүлер делгелге дугайында бодалдарын, сүмелерин, өөрүшкүнүң сөстерин бижип турар.

Валентина САТ.

ЧУРУКТА: делгелгениң ажыдыышкынының үезинде.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ тырттырган чуруу.

Уран чүүл болгаш көрүкчү

БАРГАН-НА ЧЕРИНГЕ ЫР-ШООР

Кызылда № 2 школаның төөгү болгаш ыры башкызы, бот-тывынгыр композитор Альберт Танов, республиканың эвилелдер аразының Улусчу чогаадыкчы ажылынга тураскаатканы делгелге Батый Кенеш болгаш «Ленинчи орук» солунунуң корреспондентизи, бот-тывынгыр композитор, ыраажы Мерген-Херел Монгуш олар «Чадаананың чадаганы» уран чүүл каттыжыышкынының киржикчилеринге боттуг дузалыг чедирип, Чадаана хоорайның Культура бажыңынга, Тере-Хаяга, районнуң төп эмнелгеличе база редакцияга чоп-биле ужуражылгазы эрттиргеннер. Оларның барган-четкен чер бүрүзүнге-ле уран чүүл дугайында ажык чугаа, баян үнү болгаш ооң-биле капсырлаштыр уран, чараш ыр-шоор чаңгыланып турган.

Альберт Танов — дөрт ыры номнарының автору, Батый Кенеш чүс ажыг ырларны чогаатканы, а Мерген-Херел Монгуш — база-да эвээш эвес ырларны чогаатканы ыраажы. Олар чогаадыкчы ажылдарының дугайында отчётун берип, баян-биле боттары үдевишаан, эргидаа, чаа-даа бижиттинген ырларын чыылганнарга бараалгадып, уран талантызын көргүзүп чорааннар. Оларның кайызында-даа дыңнакчыларның сеткил-сагыжын хаара туда бээр ынак ырлары бар болган. Чижээ, Альберт Танованың сергек омак «Халдып оо, чолаачы», Батый Кенештиң уян, чымчак «Почтачы чоруп орда» деп ырларын болгаш ооң-даа өскелерин ыылгаанар катап-катап дилеп турганнар. Мерген-Херел Монгуштуң үнүн ким-даа хоюг, чараш үннериңерни сагышка артып каар чогаалдарыңарны таалап дыңнадывыс. Ынчалза-даа ак халаттыг бистериң дугайывыста чаңгыс-даа ыры дыңнавадывыс, азы чүгле аараш эмчилерни сакты бээр-дир силер бе? Моон соңгаар бистиң утпайн, ак халаттыг буянныг кижилер дугайында ырлардан чогаадырыңарны диледивис — деп, Хамааты Саая хомудалын илереткен.

А композиторлар ону чөптүг деп хүлээп алгаш, ол чагыгны ыяап-ла күүседирин аазаанар. Ооң ыңай олар чамдык көдээ бот-тывынгыр композиторларның чогаалдарын сайгарып, оларга боттуг дузаны чедиргеннер.

«Чадаананың чадаганы» каттыжыышкынының кежигүннери Моолдуң Убаа-Нур аймаанның культура ажылдакчылары-биле ужуражып, арга-дуржулга солушканнар.

Кечил-оол ЭКЕР-ООЛ.
Чөөн-Хемчик район.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

«ШЫННЫҢ» НОМЧУКЧУЛАРЫНГА

Хүндүүт номчукчу, баштай бир чагааның утказы-биле таныжыптаалыңар. «Эргим номчукчулар, мен Ярославль хоорайже ийи дунмамның чуруун (хоолгаладып алыры-биле) чорудукан мен. Дедир келзе-ле, ийи бичии оол чуруу келген. Чуруктуң артында Айланмаа Оттук-оол деп бижип каан. Ындыг, болганда ол черинг ажылдакчылары солуй супканы ол боор. Бир эвес кымда Орлан, Александра деп каан угдаттырган чурук барган болдур, бо адресче чорудуп бээрңерни чарладым...»

Ийе, бо таварылгада, амыдыралга өске-даа тургустунуп кээр таварылгаларда ышкаш, солуп дузаны чедирип болур. Читкен документилер, эдилелдер, орнажыр чүүлдер (машина, бажың-балгат), ажылче чаларга дээш чарлалдарны солуп арыынга салып болур бис.

Чүгле... Чүгле солунга салдынган чарлал бүрүзү өртекүнези төлеттинген турар ужуруглуг. Оон башка чарлалды салбас. Маңаа хамаарыштыр алыр болза, өртек-үнези төлеттинмээн чарлалдар солуп редакцизынга кээп турар, ынчалзажок доктаатказ чурум ёзугаар оларны чүгле архивтээр ужурга таваржып турар бис.

Ынчангаш солунга чарлал бээр күзелдиг болзуңараа, даразында чүүлү күүседирин саналдадывыс: бир эвес Кызыда алы Кызылга кээри чоок черде чурттап турар болзуңараа, **Красноармейская кудумчузунуң № 100 бажында, № 8 кабинетке** 9 шактан 13 шакка чедир келгеш, чарлалды болуп экээр, өртек-үнезин төлээр, а Кызылга чедип кээри берге болза, чурттап турар черицериниң почта салбырынга баргаш, **Кызыл, Жилсоцбанк, р/с № 700832, Издательство ОК КПСС, «Шын»** деп адресче 10 (он) рубльди почта шилчидилгеи-биле чоруткаш, бээр дээш чарлалынар-биле кады ооң квитанцизизи чагаа хавынга суккаш, **Кызыл, Красноармейская, 100, редакция газеты «Шын»** деп адрес-биле чорудуптунар.

Чарлалды солунга парладырының негелдези болгаш магадылалы ындыг. Мөгээн кижиге хамаарыштыр кажыдал илереткен бижиктерни чүгле албан черлерин, организацияларны дамчыштыр хүлээп алыр, өске чарлалларны кижилерниң хууда күзелин ёзугаар салып болуруи түңнелинде сагындырдывыс.

ТВ

АПРЕЛЬ 20
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Эртем-тайылбырлыг фильм. 9.45 Итали киндраматург Тонино Гуэрра-биле ужуражыышкын. «Кинопанорама» дамчыдылгага капсырылга. 10.45 «Экии, музыка!». 11.30 Чыл үелери. Апрель. 12.30—13.00 «Үе». 15.45 Ф. Шопеннии. А. Скрябинниң чогаалдарының концерти. 16.50 Фотоконкурс. «Чер—бистиң ниити бажыывыс». 16.55 Казахстанның хөгжүмүүр аас чогаалы. 17.20 «...16 харга чедир болгаш оон улут назы». 18.05 «Эрги шагның артынчылары». Хөгжүмүүр дамчыдылга. 18.55 Хоккей. Делегей чемпионады. «ССРЭ-биле АКШ-тың шилиидек командалары». 20.55 В. И. Ленинниң төрүттүнгениинден бээр 120 чыл болганынга турасхаатканы байырлыг хурал. Төнгенде—«Үе». 23.00 Коллаж. 23.05 Чугула интервью. 23.15 «Ол болган... болган...» 23.45 «Көрүүшкүн». 01.15—01.40 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Музыка. 7 класс. С. С. Прокофьев. «Золушка». 9.05 Англи дыл. 1-ги чылы. 10.05 Англи дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Төөгү. 8 класс. Орус чыл демдеглелдери. 11.05 Уруг-биле харылзажыышкын школазы. 12.05 Ф. Лист. Фантазия-сюита. «Дантени номчаан». 12.25—14.50 «Эрткен үени эгидер». Уран-чечен фильм. 4-кү серииязы. 17.00 Ачы-буян чедирилгезиниң неделязы. «Ак розалар» деп барымдаалыг фильм. 17.35 Бүгүдеге спорт. 17.50 Концерт. 18.25 Коллаж. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 Медээлер. 19.05 «Саян эдээнде нежээ». Литературжу-хөгжүмүүр программа. Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Ч. Монгуштуң чогаадыкчы ажылы. 19.55 Медээлер.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 «Диалог» телеклуб. Улус депутаттарынга кандидаттар-биле ужуражыышкын.

МОСКВАДАН

21.00 «Арена». Спортчу программа. 22.00—01.00 Ачы-буян чедирилгезиниң неделязы. «Кызыл Крест демдээниң адаа-биле». Уранчечен телефильм. 1-2 сериялары.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 Ыры кижи-биле артар. 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15—21.00 Информастыг программа.

КИНО

АПРЕЛЬ 20-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Човалаң азы боду бодун нүгүлдээни» (2 сериялыг) 10.00, 18.50, **«Өг-бүле»** (2 сериялыг) 13.00, 16.00, **видеозалга: «Хон Гиль Дон»** 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20, 19.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Амаль—мангыс болгаш ызыгуур салгактызы» 11.00, 12.30, **«Чассыгбай болүү»** 14.00, 17.40, **«Мегелеткен кижи»** 15.10, 19.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Далай тоолдары» 14.20, **«Ынакшыл, мээң ынакшылым»** 16.00, 17.40, 19.30 (узатказ) шактарда.

«ВОСТОК»: «Ынак Раджам» (2 сериялыг, Индия) 14.30, 17.10, 19.40 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Ынак Раджам» (2 сериялыг) 16.00, **«Интеркыс»** (2 сериялыг) 18.20 шактарда.

Страхованиениң чаа хевири — озал-ондак таварылгаларындан чолаачыларны коллективтиг камгалаарын күүне страхованиезиниң органнары кылып эгелээн. Страхованиениң ол чаа хевирин 1990 чылдың февраль 7-де № 19 дүрүмнүү негелдеринге дүүштүр чорудуп турар.

Дүрүмнүү негелдерин ёзугаар транспорт организациязы чиик, чүүк машиналарының болгаш автобустарның чолаачыларын озал-ондактыг таварылгалардан страхование кылырын күшажылчы коллективтиң шиитпирин ёзугаар бодунуң акша-херегнилериниң күсели-биле кылып болур. Чолаачылар кажан боттарының албан-хүлээлгелерин күүседип чораан үеде озал-ондактыг таварылгалардан камгалаар страхование кылдырар.

Страхование кылдырткан чолаачы бүрүзүнге ооң хемчээлин 1000 рубльге доктаадыр. Транспорт организациязының күзээнин ёзугаар страхование хемчээлин улгаттыр база доктаадып болур. Бүгү чолаачыларга хамаарыштыр ниити страхованиениң 0,5 хуу хемчээлдиг дадывырны шилчидер. Страхование кергээзин 1 чыл хуусаалыг кылдыр чарар.

Страхованиениң чаа хевирииге хамаарыштыр улам тодаргай тайылбырны күүстрахование органнарының дараазында телефоннарын дамчыштыр ап болур: 2-28-36, 2-27-90.

Тываның «Орбита-Сервис» техниктиг төвү заводтан магадылалының хуусаазы төнген телевизор эзлеринге техниктиг фирма хандырылгазының талонун садып алырын сүмелеп турар. Бир талонуң 1 чыл хуусаада өртээ 62 рубль, ийи чылда — 100 рубль.

«Орбита-Сервис» техниктиг төп алган төлевирнин күсели-биле техниктиг бүгү хандырылганы, септелгени күүседир, артык кезектерни, телевизорнуң кинескопун база киириштирер. Талонну садып алыр дизе, дараазында телефонче долгаар: 3-29-60, техниктиг төптүң адреси: Кызыл хоорай, Лопсанчап кудумчузу, бажың № 44. Телевизорну көрүп, хынаары халас.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-83-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийни амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн баргында — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер Хемчээли 2 парлалга амазы

Тиражы 28000 акз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер. полиграфия болгаш ном садыгының херектериниң талазы-биле күүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Индекс 54241

Чагыг № 404. 19100—ОЛ

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-нин Дээди Соведнинин болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

№ 93 (14293) ◆ 1990 чыл, апрель 21, суббота ◆ 1925 чылда үндезилеттинген. ◆ Өртээ 3 көп.

ЛЕНИНЧИ НОМЧУЛГАЛАР

ЛЕНИНГРАД. В. И. Ленинниң төрүттүнгенниинден бээр 120 чыл оюнга тураскаатканы чаңчыл болган ленинчи номчулгалар Смольныйның улуг залынга апрель 19-та боор эрткен. Номчулга кежээзин СЭКП Ленинград область болгаш хоорай комитеттериниң бирги секретары Б. В. Гидаспов ажыткан.

Төөгү эртемнериниң доктору В. И. Старцевтиң «Ленин болгаш амгы үе» деп темага иletkелин дыңнаан. (СЭТА).

1990 чылдың Май 1-ге СЭКП ТК-ның Кыйгырыглары

1. Ажылчы чоннуң делегейге эп-сеткил каттыштырылгазының хүнү — Май 1 делгерезин! Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

2. Совет кижилер! Буянныг, демократтыг социализмни тургузарынга күжениишкиннеривисти сырый каттыштыраалы!

3. Коммунистер! СЭКП-ниң авангардтыг ролюн тодаргай ажыл-херектер-биле бадыткаңар!

Партийжи хүрээлеңни принципиалдыг үндезинге сырый каттыштырар дээш демисежиңер!

4. Совет Эвилелиниң хамаатылары! Эргехоойлулуг социалистиг күрүнениң тургустунарынга идепкейлиг киржиңер!

5. Улус депутаттары! Ажылчы чоннуң эрге-ажыктарынга ак сеткилдиг болгаш харыысалгалыг ёзу-биле бараан болунар!

6. Чаңгыс ада-чурттугларывыс! Чуртта байдалды чогумчалыг болдурар талазы-биле ССРЭ-ниң Президентизиниң күжениишкиннеринге деткимчени көргүзээли!

Эде тургустунуушкуннуң бүгү кадык күштериниң сырый каттыжары — демократтыг чорудулгаларның чайлаш чок боттанырының магадылалы-дыр!

7. ССРЭ-ниң ажылчы чону! Бистиң чаагай чоруувустуң үндезини — экономиктиг үндезин реформаны дүргедедиили!

8. Советтер чуртунуң ажылчыннары! Силерниң медереллиг болгаш организастыг чоруунарга, эде тургустунуушкуннуң хереэнге шынчы бердингенинерге коммунистерниң партиязы бүзүреп турар.

9. Көдээниң ажыл-ишчилери! Чер дугайында хоойлуну амыдыралга боттандырыңар! Аъш-чем айтырыын шиитпирлээри, өгбүле бүрүзүнүң чаагай чоруу силерниң тараачын күш-ажылыңардан хамааржыр!

10. Эртемниң, техниканың болгаш культураның ажылдакчылары! Силерниң эртем база угаан-бодал күчүнер эде тургустунуушкунга эргежок чугула!

11. Кооперативтер ажылдакчылары! Социалистиг экономиканың хөгжүлдезинге, чоннуң бараан болгаш ачы-дуза хандырылгазынга салыышкыныңар көвүдедиңер!

12. Оолдар болгаш уруглар! Күш-ажылга идепкейлиг киржиңер, билиглерни шингээдиңер, күрүнени эргелеп башкарарын өөренип алыңар!

13. Совет херээженнер! Совет ниитилелдиң чаартылгазынга идепкейлиг киржиңер! Төлептиг, быжыг салгалды өстүрүңер!

14. ССРЭ-ниң хамаатылары! Совет федерацияны үндезини-биле эде тургузары болгаш быжыглаары — чурттуң бүгү улустарының чечектелиишкинине орук-тур! Националистиг база чарылдырыкчы күштерге — шиитпирлиг ойтур шавыышкынны таварыштырар херек.

15. 1941—1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга Төрээн чуртунуң хосталгазын база хамаарышпас чоруун камгалап шыдаан совет улуска алдар болгаш хүндүткел!

Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочунарынга, эрес-маадырлыг Чепсектиг Күштерге Май Бирни таварыштыр чүректин ханызындан изиг байыр!

16. Бүгү делегейге социал депшилге, демократия болгаш ажылчы чоннуң эргелери дээш демиселчилер-биле эп-сеткиливисти каттыштырып тур бис!

17. Даштыкы күрүнелерниң коммунистиг болгаш ажылчын партияларынга, демократтыг бүгү күштерииге Май Бирниң байыры!

18. Чер-делегейниң улустары! Кижи төрелгетенниң ниити айтырыгларын шиитпирлээринге, кижиниң хосталгазын болгаш төлептиг чоруун камгалаарынга күжениишкиннеривисти көвүдедиили!

Ниити кижи төрелгетенниң үнелиг үүлдери тиилеп, мандыш турзун!

Өртемчейниң бүгү улустарының тайбыңы, идегежир чоруу болгаш кады ажылдажылгазы делгерезин!

ЧОННУҢ ЧААГАЙ ЧОРУУНЧЕ УГЛАНГАН ЭКОНОМИКА ДЭЭШ

ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев даргалаан ССРЭ Федерациязының чөвүлелиниң болгаш Президент чөвүлелиниң апрель 18-те Кремльге болган каттышкан хуралынга чурттуң экономиказын башкарылгалыг рынок ажыл-агыйының орууниче шилчидериниң аргаларын база оруктарын чугаалажып көөрүн үргүлчүлээн.

Н. И. Дементей, К. М. Махамов, В. В. Бакатин, Е. М. Примаков, И. А. Каримов, Э. А. Шеварднадзе, В. С. Шевченко, Н. И. Рыжков, А. М.Масалиев, В. И. Воротников, В. А. Крючков, Г. Г. Гумбаридзе, Ч. Т. Айтматов С. С. Шаталин, А. Н. Яковлев, В. Г. Распутин, А. И. Лукьянов, С. А. Ситарян, Г. И. Ревенко, Г. А. Арбатов, Ю. Д. Маслюков, И. Д. Лаптев олар хуралга санал бергеннер.

Чугаалажып көрүүшкүнүн түңнелдерин кылбышаан, М. С. Горбачевтүң чугаалааны болза:

Эрткен чугаалажып көрүүшкүн сеткил ханыышкының болдуруп турар-дыр. Чуртта байдалды боттуу-биле көөр, экономиканы эде тургузарының аргаларын, ажылдаарының перспективазын ылаптыг тодаргайлаар арганы чугаалажып көрүүшкүн берип турар деп бодаар мен.

Бистиң хөгжүлдевистиң үндезин айтырыын чугаалажып көрүп турар-дыр бис деп, маңаа чугаалаан эштер-биле бүрүн чөпшээрежир мен. Октябрь-үезиниң соолунде эң улуг эргилде дугайында чугаа болуп турар. Ниитилелдиң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң, совет кижилериң амыдырал байдалдарын экижидериниң эрге-ажыынга дүүштүр ону кылып турар бис.

Ол эргилдениң бодуу чиик эвес-ле харын, чоннуң ниязыбүрүү болуктериниң байдалынга ол хамаажып турар. Ынчангаш башкартынар рынокче шилчиринииң концепциязы эң-ие хынамчалыг, бодамчалыг ажылдан кылдынган тодаргай программа болган турар ужурлуг. Ол дугайында ылаптыг шын бодаар, социал быжыг магадылалдар дугайында сагыш салыр херек, ук магадылалдар чонга билдингир болур ужурлуг.

Ынчаарга ол магадылалдарның механизми кылдынмаанда, рынок экономиказынче шилчиир үеде ажылчы чонга таваржып болгу дег когаралдарны болдурбас аргалыг удур хемчелер чокта ындыг программаны черле ажыглап болбас. Бо турушту быжыы-биле эдээп турар мен.

Ынчалза-даа бодувустан айтырып көрээли: бөгүнгү экономиканы солуп шыдаар бис бе? Экономиктиг реформаны чогумчалыг чорударының оруу-биле бурулгаарлавайн, чаңгыс черге туруп болбас дээрзинге шуптувус чөпшээрежип турар-дыр бис.

Башкарылгалыг рынок ажыл-агыйынче шилчиир талазы-биле бистиң концепциявыс болза кылдынган шилип алыышкынывыска, буянныг, демократтыг социализмче шимчээшкинге бүрүн дүжүп турар. Ол концепцияны кодүрбушаан, бодувустуң хөгжүлдевистиң угланыышкынын солувайн, өскертпейн турарывысты билири чугула. Ынчаарга бистер социализмни билир чоруукту калбартып, ханыладып, социалистиг ниитилел дугайында хөй билиишкиннеривисти шыңгыы өскертип, солуп турар-дыр бис.

Оожумнаашкынны болгаш чайгылыышкынынарны болдуруп болбас ужурлуг бис. Ынчаарга осне үүл база чигзинниг чок. Башкарылгалыг рынок экономиказынче орука элээп каш үе-чадаларны эртеривис, бо угланыышкынга кылдынар базымнарның бүгү уржуктарын ылаптыг эки бодап көөрүвүс, чоннуң, ыланғыя ооң эвээш хандырылгалыг кезектериниң социал камгалалының идегелдиг механизмин ажылдап кылырывыс негеттиниң турар.

Экономиктиг реформаны дүргедедирии планнарышаан, бистиң ниитилелливистиң бөртүг байдалын барымаалап көөр ужурлуг бис. Реформаларның программазын миллион-миллион совет кижилер деткиир болза, оларның эргеажыынга ук программа дүжүр болза, чүгле ыидыг таварылгала ол чедиишкинниг болурунга ам идеген болур.

Ооң-биле холбаштыр моральпсихологтуг факторну база барымдаалаан көөрү эргежок чугула. Совет кижилерниң бүгү айтырыларының шиитпирлеттинери удуртукчулардан, хамыктың мурнунда дээди эрге-чагыргадан хамаарыкыр деп хөй чылдар дургузунда совет кижилерни сургап келген. Бүгү-ле үүлдер дээш — чуртталга бажыңнарының чедиишпезинден эгелээш, тус черниң көдээ магазинииде шоптунуң чогунга чедир бүгү харыысалга чурттуң удуртулгазынга онаажып турар. Бүгү-ниити деңнештирилгеже чүтүүшкүн, инициатива чок болгаш азырадыкчы хөөннер ышкаш, бистиң кижилеривистиң психологиязында илереп турар ыпдыг болуушкуннар ооң-биле сырый холбашкан.

Ол ышкаш бистиң күрүневистиң федеративтиг структуразының, тус-тус девискээрлерниң экономикада болгаш социал талада улуг ылгалдарын өөренип көөру чугула. Чоннуң амыдыралының деңнели биле эрге-ажыктары үргүлүү-ле дең-дески боор турбас.

Ыңдыг болзажок, айыттынган реформаларны боттандырарынга саат ужураштырып турар факторларже кичээнгейни колдадыр салыр дээр болза, ол шын эвес апаар. Бистиң чуртувус каңчаар-даа аажок улуг экономика күүлүг, бойдус курлавырлары-биле байлак, эртембилиглиг болгаш бедик мергежилдиг чоннуг, сайзырагай эртемниг. Ол бүгү чедиишкинниң үндезини болур.

Экономиктиг реформаны ханыладыр программаны ажыглап кылып тура, бистер ону боттандырарының механизмин хандыр болзар, ол программаны ниитизи-биле болгаш ооң тус-тус кезектерин уштап бешкарарының системазын тодаргай аныылдап кылыры чугула. Ону чедип алыры-биле бистер ССРЭ-ниң улус депутаттарының ийиги Съездизиниң бадылааны хемчелер системазын чазактың күүселиринде болдунган чедимче чок чүүлдерден түңнелдерни кылып, айыттынган хемчелерни эртемге үндезилей ханы ажылдап кылырынче сагыш салыр, эртемден экономистер, ажылагай ажылдакчылары, республикалар толээлекчилери чер-чер органнары-биле доктаамал сүмелеңзи чугаалажыр ужурлуг бис. Ниитизи-биле чугаалажып, улуг белеткел ажылын чорудары, таарыштыртының турар рынокче шилчириниң үе-чадаларын тодаргай угаан билип алыры кончуг чугула.

Ниитизи-биле бүрүнгаарлаар херек: чер реформазын чүткүлдүг амыдыралга боттандырар, кадрларны белеткээринии болгаш мергежилин белилериниң айтырыгларын шиитпирлээр, ниитилелдиң психологтуг байдалында бооп турар өскерлиишкиннерни өөренип көөр. Акшаның үне чокталыышкының болгаш күрүне бюджединде четпестээшкиннерни болдурбас хемчелерни киириштирбишаан, экономиканы, ыланғыя хереглекчилер рыногун эжижидер талазы-биле бо чылын көрдүнген бүгү чүүлдерни күүселиир ужурлуг бис. Ооң-биле чергелештир эргехоойлу хандырылгазынче кичээнгей салыр херек: айыттынган хемчелерни боттандырарынга юриликтиг үндезинии тургузуп болур хоойлуларны болгаш еске-даа документилерни ажылдап кылыр.

Адак сөөлүнде, эде тургустунуушкуннуң чедиишкинниг болдурунга сонуургалдыг бүгү күштерни каттыштырбас болзувусса, бистиң мурнувусета турүп турар айтырыгларны шиитпирлеп шыларас бис. Күш-ажылчы коллективтер, бистиң ниитилелливистиң янзы-бүрү незектериниң, профсөвилелдериниң болгаш еске-даа хөй-ниити организацияларының толээлекчилери, эртем ажылдакчылары-биле сүмележип, чугаалажып турган, ол чугула программаны бүрүнү-биле тургузуп алырынга дузалаар немелде чаа идеяларны тып алыр ужурлуг бис.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, эвээш эвес үүлдерни кылып ужурлуг бис: экономиканы экижидер талазы-биле чазактың ажылдап кылган хемчелерни боттандырар, ооң-биле кады рынокче шилчип киреринин программазын ажылдап кылырын доозар, ол сорулгаларга дүүштүр Президентиниң чарлыктарын, хоойлужудулга актыларын, чазак доктаалдарын ажылдап кылып болгаш хүлээп алыр, оларны амыдыралга чайгылыш чок боттанырыгын эгелээр ужурлуг бис.

(СЭТА).

БАЙЫРЛЫГ ХУРАЛ

Кызылдың сураглыг тудугжузу Анатолий Дмитриевич Воронининң дашчылар, бызаңчылар бригадазы бо чылын ийи кезек черде тудугларны кылып турар. Хавак кырында хөй аал ишти чурттаар бажыңны ажыглалта киирер дээш, күжениишкиннинг ажылче кирген. Артканнары хоорай төвүнде аптека бажыңының ханаларын салбышаан.

Олар ленинчи коммунистиг субботник хүнүнде ол-ла черлерниге ажылдаарлар.

ЧУРУКТА: ол бригаданың бызаңчылары Владимир Кавaa, Аппа Хеймер-оол, Мерген Монгуш.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Дүүн республиканың хөгжүм-шиң театрынга Владимир Ильич Ленининиң төрүттүнген хүнүнден бээр 120 чыл оюнга тураскаатканы байырлыг хурал болган.

Байырлыг хуралдың киржикчилери хоорайның хөй-ниитизиниң, партияның болгаш күш-ажылдың хоочунарының, аныяктарың төлээлери пайысылалда Ленин шелүүнге көөп, баштынчының тураскаалынга чечектер салган.

«Лениндеи өөренмишаан, ленинчи ёзу-биле ажылдавышаан» деп иletkелди СЭКП обкомунуң ийиги секретары В. В. Рогило кылган.

Чогаадыкчы ленинизмни камгалаарынче ооң иletkели угланган, Ленининиң номиналы болгаш ажыл-чорудулгазы ам херек чок, ол эрткен үениң өөредии, ынчангаш ону ап окташ, чаа теорияже шилчиир деп хөөннер тыптып турар. Өске бир үүл: Ленининиң тодаргай эпохага хамаарыштыр бергеи үнелелерин, чугааларын амгы үениң болуушкуннарынга холбаштырып турары. Кол-ла чүве — ооң хөгжүлдезин көрүп, ону чаа көрүш-биле бодап билириңде, ону хажыдып турганын тайылбырлаарында.

Ленинизмниң идеялары амдаа күжүн чидирбээн. Ооң амыдыралчызын «Гуманныг, демократтыг социализмче» деп партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның Платформазындан көрүп болур. Ында ленинчи идеялар сиңниккен.

Ниитилел хөгжүлдезиниң, ооң иштинде республиканың ажыл, амыдыралының кол угланыышкынарынга иletkелчи доктаал, чамдык санфактыларны киирген. Ниитилел сайзырап турар, Эде тургустунуушкун ханылап турар. Иштики демократия элээп хөгжүлдени алган. Партия организациялары, күш-ажылчы коллективтер ажылын ханы аналител, чаа туруштарны быжыктырып, партияның съездизинге, область конференциязынга уткуштур хынаттынып, шүгдүнүп турар.

Делегейниң даштыкы политиказы чаа бодаашкынпарның болгаш хөделиишкиннерниң ачызында экижип, иштики политиктиг, экономиктиг айтырыгларны шиитпирлээринге, эде тургустунарынга үржуктуг болуп турар.

Улуг бодалчының номиналын чогаадыкчы ёзу-биле өөренип, ооң-биле базымны деңнеп, Ленининиң идеяларын янзы-бүрү буруудадыышкынынардан, өскээр тайылбырлаар азы ажыглаар оруктардан камгалаар сорулга туруп турарын ол демделээн.

Байырлыг хурал соонда, уран чүүл ажылдакчыларының концерти болган.

* * *

В. И. Ленининиң юбилейиниге тураскаатканы хуралдар район төптеринге база эртилээн.

Бистиң корр.

ЭРТЕМ-МЕТОДИКТИГ КОНФЕРЕНЦИЯ

Владимир Ильич Ленининиң төрүттүнген хүнүнден бээр 120 чыл оюнга тураскаатканы «Ленинчи идей-теоретиктиг салгал болгаш улус чырыдыышкын системазының эде тургустунуушкуну» деп эртем-методиктиг конференциязы эрткен.

Ленинчи идей-политиктиг темага хамаарышкан лекциялар болгаш номчулгалар үк конференцияга кол черни ээлээн. Революстуг теорияның, практиктиг ажыл-чорудулгаларның база социализмни сайзыраңгайжыдарының айтырыгларынга ооң киржикчилери доктаагаан.

Эртем-методиктиг конференцияның сөөлгү хүнүнде пленарлыг хуралы СЭКП обкомунуң Политчырыдыышкын бажыңынга дүүн болган. Ону Тыва АССР-ниң Улус өөредилгезиниң министри Н. С. Конгар ажыткан.

СЭКП Тыва обкомунуң идеология киллизиниң эргелекчизи Л. С. Зорина «Ленинизм — социализмни чаартырының болгаш ону эде тургузарының үндезини». Кызылдың педагогика институдунуң СЭКП төөгүзүнүң болгаш эртемниг коммунизм кафедразының доцентизи, төөгү эртемнериниң кандидады В. А. Дубровский «Ленин болгаш Тыва» деп иletkелдерни кылган. Ооң-даа өске эштериниң дыңнадыглары конференцияның киржикчилериниң кичээнгейин хаара тутkан.

Бистиң корр.

ОЛАРНЫҢ ҮЛҮҮ

«Чодураа» совхозтуң машина-трактор мастерскаязында Байыр Балдан удуртkан звено көдээ ажыл-агый машиналарын септеп турар. Бо хүннерде ол коллективтиң 10 илиири, 15 сечыкчы болгаш өске-даа чүүлдерни часкы тарылгага белеткеп дооскан. Артык кезектер — гидравликтиг цилиндр, илиир бистери чедиппес. Чамдык кезектерни шеверлер боттары кылган.

Амгы үеде звено сиген кезилдезинге киржир дериг-херекселдерни септеп киринкеп.

Тарылга шөлүүнде минералдыг чемиштидилгени Оюн Кок-оол биле Федор Эренчин чажып турар.

Сайгында трактор-хову бригадазының төвүн чаа-ла септеп белеткеп эгелээн. Бо чугула ажыл саадаан.

Вячеслав МОНГУШ.

ОРГКОМИТЕТТИҢ ЭЭЛЧЕГЛИГ ХУРАЛЫНГА

Тыва АССР-ниң Дээди Соведнинiң чедиги чыыжының бирги сессиязынга белеткел чорудар талазы-биле организастыг комитет чыылгаш, дүүн апрель 20-де, хуралдаан.

Сессияның ажыл-чорудулгазын белеткээринге оргкомитетке дуза чедирер кылдыр тургустунган ажылчын бөлүктүң бөгүнгү ажыл-чорудуунуң талазы-биле дыңнадыгны ооң удуртукчузу Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы В. А. Парунин кылган. Ажылчын бөлүк бодунуң хуралын база эрттирген, чаа чыыштың бирги сессиязынга белеткелдер-биле холбашкан бүгү-ле эргежок чугула айтырыгларны орта чугаалашканын, ажылчын бөлүктүң кежигүннери ажылдың участок бүрүзүнде бызыглаттынганын ол дыңнаткан. Бирги сессиянын ажылдаарынга таарымчалыг бүгү байдалдарның тургустунган турарын, ооң организастыг эртерин хандырарын — ол бөлүк бодунуң ажылынын чугула сорулгазы кылдыр санап турар.

Ажылчын бөлүктүң удуртукчузунуң дыңнадының оргкомитеттиң кежигүннери бүгү талалыг сайгарып чугаалажып көргеш, аңаа хамаарыштыр санал-оналдарын киирген болгаш организастыг комитеттиң кежигүннериниң киргени саналдарынга, сүмелеринге, күзээшкиннеринге үндезилеп, ооң ажылын оргкомитет чүүлдүг деп көрген.

Ооң соонда, оргкомитет сессияның хүн айтырыы-биле холбашкан айтырыгга доктаап, ону база чугаалашкан.

Тыва АССР-ниң Дээди Соведнинiң чедиги чыыжының бирги сессиязынга белеткел чорудар талазы-биле организастыг комитет бодунуң хуралынга Тыва АССР-ниң Дээди Соведнинiң Даргазының албан-дужаалынга киирип болгу дег кандидатураларны адаан. Оларның аттары бо: Тыва АССР-ниң Дээди Соведнинiң Президиумунуң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондар; Тыва АССР-ниң Дээди Соведнинiң Президиумунуң Секретары В. С. Кажин-оол; СЭКП Тыва обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин; ТДЛТЭШиниң улуг эртем ажылдакчызы К. А. Бичелдей; Тыва АССР-ниң Улусчу контроль комитединиң даргазы Д. К.-Х. Ооржак; СЭКП обкомунуң секретары Ш. Д. Ооржак; Кызыл хооркүүскомнуң даргазы Д. Л. Тиммей.

Тыва АССР-ниң Дээди Соведнинiң чедиги чыыжының бирги сессиязынга белеткел чорудар талазы-биле оргкомитет бодунуң ажылын уламчылап турар.

(Бистиң корр.).

ДЫҢНАДЫГ

Партияның хоорай организациязындан СЭКП-ниң XXVIII съездизинге делегат соңгуурунуң талазы-биле округтуң соңгулда комиссиязының хуралынга округтуң соңгулда комиссиязының даргазынга М. Ф. Варених, даргазының оралакчызынга Р. А. Базыр, секретарынга Р. В. Макаренко соңгуткан.

Комиссияның шиитпирлээни болза:

1. Хоорайның партия эге организацияларынга СЭКП-ниң XXVIII съездизинге делегат соңгуурунуң бадылаашкынын "1990 чылдың май 11-де эрттирер.

2. Партия эге организацияларынга СЭКП-ниң XXVIII съездизинге делегаттарның кандидаттарын депшидерин 1990 чылдың апрель 24-не чедир чорудар.

Хуралдарга коммунист бүрүзүнге кандидатураларның санын кызыгаар чокка депшидерин база уштуп эргени берип турар. Коммунист бодунуң кандидатуразын депшидип, уштуп ап болур. Ол партия организациязының үүлдүнда бактаавайн турар партия кежигүннериң база депшидип болур.

3. Улус ажыл-агыйының адыларының аайы-биле соңгулда мурнунуң хуралдарын 1990 чылдың май 1-ге чедир эрттирер. Соңгулда мурнунуң хуралларынга чүгле чаңгыс кандидатты депшидер эргелиг. Бадылаашкының хевирии (ажык азы хаатлыг болуруп) хурал шиидип алыр.

ОКРУГ КОМИССИЯЗЫ.

СЭТА-ның дыңнадыы

Литва ССР-де тургустунуп келген байдал-биле холбаштыр ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев биле ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Н. И. Рыжков ындыг байдалдарда ол республика-биле экономиктиг харылзааларның хевирин өскертири чайлаш чок апаарының дугайында Литва ССР-ниң Дээди Совединге болгаш Министрлер Чөвүлелинге бо чылдың апрель 13-те кыйгырыг чорудар ужурга таварышканын моон мурнунда дыңнаткан турган. Ынчаарга Литва ССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы К. Прускене апрель 16-да чоруткан телеграммазынга кыйгырыгда тургустунган айтырыгларның чаңгызынга даа бот туг харыы бербээн.

Литваның хамаатыларының сөөк-язызын ылгаан шынзылгаларны тургускан, ССР Эвилелиниң өнчүзүнге, а ол ышкаш бүгү-ниити шериг хүлээлгезиниң дугайында ССРЭ Хоойлузунга хамаарышкан айтыргылар талазы-биле эрге-хоойлуга удур хүлээп алгылаан актыларын күш чок болдурар талазы-биле Литва ССР-ниң удуртулгазының хемчеглер албаанын өөренип көргеш, амыдырал чурттаганың база коммунал хереглелдерни хандырарынлаа артыкка ол республикаже нефтини болгаш бойдус газын чорудуп бээрин соксадыр дугайында айтыышкын бердинген.

ССРЭ-ниң Президентизиниң болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының кыйгырыгда тургускан айтырыгларынга тодаргай харыыны бээрии ССРЭ-ниң чазаа маңаа-турар, чүге дээрге ук айтырыглар совет кижилериин эрге-ажыктарынга шуут дорт хамаажып турар.

СЪЕЗД АЖЫЛЫН ДООСКАН

Москва, апрель 19. Комсомолдуң XXI съездизи ажылын дооскан. Комсомол ТКның бирги секретарынга 6 кандидаттан альтернативалыг үндезинге Владимир Зокин соңгуткан. В. Зокин 36 харлыг, эртеми — инженер-механик. СЭКП кежигүнү. 1978 чылдан бээр хөй-ниити ажылынга ажылдап келген. 1989 чылда комсомол ТК-ның секретарынга соңгуткан.

Съезд декларацияны, чаа Уставты болгаш чамдык резолюцияларны хүлээп алган.

(СЭТА).

Улуг бодалчы Ленинниң номналы бистиң-биле кады

ИНТЕРНАЦИОНАЛАЧЫЛ КОЛЛЕКТИВТЕ

Республиканың баштайгы бүдүрүлгелериниң бирээзи болур мебель фабриказында орус, тыва, латыш, хакас, мордва, белорус нацияның улустары ажылдап турар. Фабриканың ажыттыганының үезинден бээр олар агин дең ажылдап келгеннер.

Бүдүрүлгениң баазазын быжыглаар хемчеглер оожум алдынып чоруп турар. Каш чыл бурунгаар чымчак мебель цеги ажыттынган. Ажыл-агыйны чорударының чаа аргаларынче коллектив кирген. Бирги кварталдың планы күүсеттинген. Кандыгдаа чедиишкинге күш-ажыл чы коллективте ажылдап турар кижилерниң аразында билчилге, деткимче ниити чедиишкинге идиг болур.

Хоорайның ооң бүдүрүлгелеринде тургустунган байдалга бодаарга, мында кадрларның национал составының дең-нели бир янзы. Ооң черлерде удуртуучу кадрларда бир нацияның төлээлери колдай бергилээн болур. Фабрикада ниитизи-биле 93 орус, 47 тыва, ооң нация 14 кижи ажылдап турар. Инженер-техниктиг составты алырга, харын, чая база бээр чүүлдер илдең болгулаар. Олардан 34 кижи орус, чүгле 9 кижи тыва. Ооң нацияның улустары чок. Эргелелди алырга, бо сан 26 болгаш 9 болуп турар. База бодап көргү дег фактылар-дыр. Ынчалза-даа ажылчыннарның саны дең-нежип турары эки.

Кадрлар килдизиниң начальнигги В. Г. Бубновтуң санап турары-биле алырга, аңгы-аңгы нацияның ажылчыннары наирылдыг, ботботтарын деткижер, камгалажыр. Цех бүрүзүн алыр болза, интернационалчыл. Шынап-ла, баштай барганывыс белен продукция чыып эптээр цехте чангыс станокта орус, тыва, татар нация улус кады ажылдап турар болду. Диван, креслоларга чадыг шып турар ажылчыннар Алексей Морозов, Орлан Хертек, оларның кайызы-даа национал талазы-биле билиппейн баар чорук чоң дээрзин бир үн-биле чугааладылар.

Коллективте чээрби дөрт чыл ажылдап турар Татьяна Николаевна Манова биле Валентина Степановна Высочанская (ол бодун татар мен деп турар) бо-ла сүмележи бээрлер. Олар Орланның өгбүлезинге кыс уруг немешкенин чугаа аразында демдеглелдер. Черле төрүттүнген хүнүнде, байырлалдар үезинде кады ажылдап турар эш-теринге кичээнгейлиг болуп, белек-седекти садып берип, кежээлерни организастап турар.

Т. Н. Манова «бүгү назынымда ажылчын коллективке ажылдап келдим, аңгыламыр деп чүве черле эскербээн мен, амгы үеде чамдык эвилелдешкен республикаларда болуушкүннарны дыңнаап, кәйгаар-дыр мен» деп айтып турар. Бижыг найыралдан, хүндүткелден дөстелген интернационалчы хамаарылгаларны ала-чайгаарлаашкынның агымынче киирип турганывысты частыыг деп билген бис. Ынчангаш национал хүндүткел өске нацияның кижилериниң дылын, чаңчылдарын, чүдүлгезин тоон, үнелеп, хүндүлеп көргенинден, ажылдаар черлерни, удуртур эргe-дужаалдарны база национал составты барымдаалап турганы, таарыштырары ужуудузалыг деп билзе эки. Ол чамдыкта таваржып турар аас кырында найыралды улам хаңы уткалыг кылдыр бижыглаар.

Цехте орус болгаш өскедаа нация кижилерден тывалар. Сат үш нация эштериниң дугайында чылыг сөстерни сөгледи. Оларның чуруму эки, дорт деп үнеледи. Октябрина Соколова, Кызыл-оол Салчак, Александра Монгуш, Татьяна Бабкина, Валентина Тульчеева (ол хайнак), Роман Хертек дээш цехтиң ажылчыннарының адын адаан.

Артык ХОВАЛЫГ.

ЧУРУКТАРДА: мебель фабриказының ажылчыннары Алексей Морозов, Орлан Хертек; бөлүк ажылчыннар чапсарда.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

Депшилгелиг кижи төрелгетеп бөгүн В. И. Ленинниң төрүттүнгенинден бээр 120 чыл оюн демдеглеп эрттирип турар. Ооң амыдыралы болгаш ажыл-чорудулгазы бөгүнде-даа өндүр эчис сорулгаларга бараан болурунуң, нарын соцнал айтырыгларны чаа ёзу-биле шиитпирлээриниң үлегер-чижээ болуп турар. Ол хире улуг чергелиг ажылдакчыларын чон бүрүзү бүгү-ле үелерде төлептин-биле үнелеп келген. Ленинниң ады чурттарның болгаш делегейниң салым-чолунга шиитпирлээлиг салдарны чедирген Октябрь революция ыдыктыг, ынчалза-даа ынчаныг, бүгү ажылчы чонуңга хөгжүлдениг угаан билгеш, оларны партияның стратегиялыг болгаш тактиказынга идерелин билдири-биле холбашкан.

Берге шорулгактардан ушпубуп үнериниң аргаларын дилевишаан, эргижирээн үзел-бодалдарны дидими-биле ап октап, тактиканы үениң байдалдарынга дүүштүр өскертиптер шимченгир аргаларны ажыглап турган.

Совет күрүпениң үндезилекчизиниң хөй чаартыкчы идеялары практика кырынга боттанмайн барган. Чаа эрге-чагырганың алыс утказын бюрократчы ёзу-биле хажыда бээр чадавас дээш ооң ондаксыныышкынын чагырып дужаар сталинчи системаның хажыдыышкынныары бадыткаан. Чогаадыкчы чоруктуң ёзугуу, демократизмни болгаш буянныг чорукту, өске-даа түүлдерни денингчи номналдан күш-биле ап октаан турган. Сталинизм дээрге ленинизмден аңаа-да адырылган чорук эвес. миллион-миллион кижилерниң угаан-медерелинге социалистиг идеяның бодун бужары биле хажыктаан чорук тур.

Бистиң чуртта үндезин чаартылгаларны бот тандырарының кол негелделериниң бирээзи болза, алыс шынын бодап билир чорукту тургузары хоозун түүлдерден ниитилелдиң медерелин хостаары. Ленинчи идей-теоретиктиг номнал ынчан эрткен болгаш амгы үениң үндезин айтырыгларын бүгү талалыг анализтеп көөрүнге эге үндезин болган.

Улуг бодалчы Ленинниң ёзулуг угаан-бодал овур-хевирин катап тургузары, өскертикчилериң хажыдыышкыннарын эртем ёзугу-биле сайгарары чугула сорулга болур. Ленинниң өөредиинге хамаарыштыр хажагай чоруктарны тайылбырдаары чугула. Ооң национал айтырыгга хамаарышкан ажыдары бөгүнде биске эң үнелиг сүмелекчи болуп артышаан. Өске-даа айтырыгларны ылыпка ыдыг.

Юбилей — хөөрээшкиниг хемчеглер организастаары эвес, а эрткен оруктуң угаазылалдыг бодан көөрүнүң, шиитпирлеттинмээн айтырыгларже күштүг угландырарының хемчээ болур. СЭКПиниң съездизиниң бүдүүзүнде ленинчи юбилей партияны шынчаң талазы-биле чаартырынга, ажылды эде тургузарынга идиглиг бээр дээрзин ТКның Политбюрозунуң хүлээп алган документизинде айтып турар.

НАЦИОНАЛ МЕДЕРЕЛДЕН ЭГЕЛЭЭР

Чоокку үелерге чедир-ле өзүп орар салгалдың интернационалчы кижизидилгезиниң дугайында каас-коя сөстер-биле шупту-ла чүвени аажок эки кылдыр чугаалап келген бис. Ам барып ол колдуунда-ла чаңгыс талалыг боон келген: бистиң чуртувустуң бүгү улустары чаңгыс аай пайыралдыг өг-бүледе хостуг-омак чурттап турар хөй аймак-сөөк улустар чурттаан Төрээн чуртувус — ССРЭ-де, ол талазы-биле айтырыгларда кандыг-даа бергедээшкиннер, чөрүлдээлер чок дең бодалды бүзүредирин кызыдып келген бис.

Бир эвес бичии чаш уруг улуг улустарының чугаалаан чүвелерин ол хевээр хүлээп ап, бүзүрээр болза, элээдиларган уруглар ону шуут-ла дорт хүлээп албас, чамдык чүвелерге дадагалзап, бодаңып, ооң чылдагааннарын дилеп эгелээр болгай. Дүүн чаа-ла школачы турган студент уругнуң чогаадылга ажылынган үзүндүнү маңаа киирер бодай-дыр мен: «Мен бодап көөрүмге, бистиң чуртувуста хааныыг Россияның каяа-даа орус культураны, дылды албадап нептередир политиказы ам-даа хевээр артпышаан».

Амыдыралдың ёзулуг агымынче чаа-ла кирип орар аныяк кижини дүвүредип турар айтырыглар-дыр. Ол ам-даа дыка хөй түүлдерни эки билбес, аңаа шын үнелел берип шыдавас болбайн аан. Ынчалза-даа бирээни бижип, чугаалап келгеш, херек кырында коңгус оске түүлдерни кылып келгенивисти кым аңаа тайылбырлап, айтып бээрил?

Интернационалчы кижизидилге амгы үеде нарыынберге байдалда, таптаашкында деп болур. **Ынчангаш «интернационализм», «интернационалистиг кижизидилге» деп сөстерни чаазы-биле угаан бодаарының үези келген.** В. И. Ленин интернационализмни бүгү улустарның национал эрге-ажыктарын ыяап-ла кичээнгейге алыры, оларның онзагай бүдүш-шынарларын болгаш долу деп эргезин хүлээп көөрү кылдыр билип чораан. «Интернационалчы культура национал чок эвес» —деп, ол демдеглеп келген.

Национал айтырыглар талазы-биле элээн кашаажылдарынга В. И. Ленин чонуун төөгүзүү, ооң культураз-биле дылдың харылзаазын угаазылап бадыткаан болгаш нацияның хевирлеттинип тургустунарынга, ниитилелдиң амыдыралынга база хөгжүлдезинге төрээн дылдың ролюн тодарадып айыткан. Национал дылдарны бүгү талалыг хөгжүдерикиң дугайында ленинчи айтышкынчар Октябрь сөөлүнүң башгайгы он чылдарында амыдыралга калбаа-биле боттанып эгелээн турган. Ооң мурнунда чылдарда үжүк-бижик чок турган улустар үжүк-бижиктиг боон, ооң үндезининге боттарының культуразын көскүзү-биле хөгжүдүп эгелээн. Ол чылдарда бистиң республика база эвээш эвес чедиишкиннерлиг болган.

Ынчалза-даа национал дыл хөгжүлдезиниң амыдыралынга Совет күрүпенин маргыш чок чедиишкиннериниле чергелештир сталинчи болгаш таптаашкын үелеринде удуртулганың чаңгыс аай база чагырып-башкарар аргахевирлериниң ССРЭ-ниң улустарының национал эрге-ажыктарынга чедирген күзенчиг эвес түүлдериниң түпелинде, националдар аразында харылзаалар бистин ниитилеливисте бир эң чидиг айтырыг алырганын айтыры чугула.

Интернационализм кижиндаа **националчы** медереден эгелээр. Ынчангаш дамыктың мурнунда бодунуң аймак-сөөгүнге, бодунуң чонунга, ооң культуразынга, чаңчылдарынга ынакшылды кижизидери чугула болгаш чүгле ооң үндезининге өске улустарга хүндүткелди, ынакшылды кижизидип болур деп санап турар мен.

А тыва иелер (ылаңгыя аныяктар) уругларынга опей ырыын ырлап берип чоруурлар бе? Тыва тоолдар хөй парлаттынган бе? Улусчуу педагогиканың салгал дамчаан чаңчылдары артказ бе? Тыва аныяк ие тыва дылда ындыг материалдарны кайыын алырыл? «Школа соонда бодумга ёзулуг-ла Американы ажыттым», төрээн дылымны билбес, аажы-чаңым, бодумну ап чоруурум шупту орус, тыва уруглар, оолдар-биле харылзаа тудуп шыдавас, оларның аразынга ёзулуг-ла «ак каарган» турдум. Ону ажыл эртип аары бергеле,чораан. Ынчалза-даа мынчага чедир бодалдарым безин орус хевээр...»

Мында кым буруулугул? Чүгле ада-ие бе? Бүдүн хоорайга чүгле чаңгыс тыва школа турду, амга чедир национал уруглар садиктери чок, чаа-ла бөлүктер тургустунуп турар. Садикке хүнээдир орустап хүнээзин бичии чаш кежээ бажыңынга келгеш, ада-иезии-биле төрээл дылынга чугаалажыр дээрге барык бүттүнмес чүве ышкажыл.

СЭКП ТК-ның сентябрь (1989 ч.) Пленумунга дискуссияга улус Аллен Даллестиң «соок дайын» үезинде коргудушкуннарын демдеглеп турган. Ол мынча дээн: «ССРЭ-ни сандарадыр дизе, атомнуг бомбаның херээ чок, чүгле ооң улустарынга орус дылды өөренген херээ чок деп билиндирерге четчир. Экономиктиг, культура болгаш өске-даа харылзаалар ынчан бустун дүжер. Күрүне чок болур». Дылдың үжүрдузазын олар ынчаар билип турар.

Бистиң республиканга орус-тыва, тыва-орус ийи дыл билир чорук национал, интернационал талаларын каттыштырып турар. Ол экономиктиг ниитилел-политиктиг, культура амыдыралынга харылзажырының чепсээ болурдан аңгы угаан-бодал сайзыралынга салдарлыг. Төрээн дыл — нацияның кол үнелели. Ынчалза-даа национал коллектив кежигүннеринге үүгле ону билири эвээш. Орус дылды билири делегейниң болгаш совет культураның байлактарын билип алырынга дузалаар.

Чамдык онзагай көстүр хире чижектерден бага киирип көрейн. Чогаадыгдан одуруг: «Мээң өг-бүлем интернационалчы, беш нацияның кижилери бар — тыва, орус, хакас, еврей, көрей. Шупту кады чурттап турар бис. Ол дээш чоргаарланыр бис. Ынчалза-даа националдар аразында харылзааларга мээң хамаарылгам мындыг: бир эвес Тыва ССРЭ-ден үнер болза, ол эки. Ол боду хөгжүүр. Бистиң Тывавыс дыка байлак болгай. Келген улус чокка чурттай бээрлер. Олар бистиң культуравысты, чаңчылдарывысты үреп турар».

Интернационалчы өг-бүлеге өскен ол уругну национал-даа, интернационалчыдаа хөөнге кижизитпээн. Национал сеткил-хөөнү чок болганындан аныяктарның чамдык кезээнде «патриоттуг көдүрлүүшкүнүүг» хөөнүн барын айтыры артык эвес. Олар ужуражкан кижилерин хомудадып, согленип, орус сөс чугаалааны дээш өскелерни буруудадып болурлар. Бир школа столовазынга «тывалап турар эр-хей-дир сен, кашадан хөйнү салып берейн» дээн улуг кижиниң чугаазын канчаар билип ап болурул?

Аныяктарны кижизидип турар эштер национал сеткил-хөөнүү кижизидери деп чүл дээрзин баштай эки сайгарып алыр болза эки. Ол дээрге бир-ле дугаарында, ниити кижи төрелгетениң культуразында оон бодунуң нациязының культуразының, эртеминиң, чаңчылдарының киирген үлүү дээш чоргаарланып билирин кижизидеп. Ол дээрге нациязының угаанбодал, мөзүү-шынар күүлдерин байыдары дээш чүткүл. Ол дээрге бүгү-ле түүлдерге бодунуң чаагай, буянныг чоруун көргүзери болгаш ооң-биле холбаштыр өске чонның талазындан бодунуң чонунга хүндүткелди чаалап алыры. Нация дугайында бодалдар чамдыкта ийи-чаңгыс кижиниң бодун ап чоруурундан база тургустуна бээр болгай.

Чүге бистиң ада-иелеривис бистиң вектиң эгезинде көжүп келген орус чонну өөрүшкү-биле хүлээп алганыл? Чүге бар-чогун олар-биле үлежип, демнежип чораанывыл? Амгы үеде сывыртажыр безин чоруктар тыптып турары база-ла нациязы дээш чоргаарландың чогунда. Өг-бүле-даа, школа-даа ону билиндирип, өске кижилерни хүндүлээрин, бодунуң чонунуң адын бодаарын үезинде айтып сургаваанында.

Өске чоннарның культуразын, төөгүзүн хүндүлеп көрбейн турда, интернационализм деп билиишкин турбас. Кажан шыынны чугаалавайн турда, сөс-биле ажылхерек каржын турда, ол база чедимче чок болур.

Галина БАЗЫР.
Педагогика эртемнериниң кандидады.

СОЛУН ЧУГААЛЫГ КЫРГАН

Каа-Хем районнуң Бүрен-Аксы суурда чүс хар ашкан кырган бар. Оны Мария Родионовна Запевалова дээр. Адрези—Енисей кудумчузу, бажың № 9. Назылап кыраан-даа болза, дыка сергек.

Ол моон көжүп чоруткаш, өске черге чурттап турда, суурун көжүрер деп баарга, дедир чедип келген. Бистиң суурда ооң оолдары база элээн улгаткылай бергилээн.

Бо кырган Ленинни көрген мен деп чугаалап турар. Ынчан ол аныяк турган. Ленин бир бажыңга хурал чымылдырып турда, хайгааракчы кел чыдарын Запевалова дамчыдыптарга, соңгадан үне халаап, Ильич дезе берген деп турар. Ооң адиези Ленинни Селеваихо деп ортулукче кежирип турган.

Быстрая суурга Ленин-биле ужуражып турганын ол сантыр. Ильичиге чемни белеткеп берип турган мен дээр. Ооң мячиктеп турганын Мария Родионовна чугаалаар. Дыка чиик, сергек кижи деп орар.

Минусинск хоорайда Октябрьская кудумчузунда Быков дээр кижиниң бажыңынга Мартьянов, Сафьянов суглар-биле Ленин ужуражып турган. Ынчан Ленин чадаг-терге мунуп турган. Дагже Быстрицкий дээр кижи-биле үнүп, агаарлап чораанын ол утпаан.

Галина САНДЫЙ-ООЛ.

РЕДАКЦИЯДАН: Чагаада В. И. Ленинниң шөлүлгеге турган чылдарында карышкак бар болган. М. Р. Запевалованың айтып турары Быстрая суур билдингир. Адап турар улузундан Минусинск музейиниң үндезилекчизи Н. М. Мартьяновтуң ады бар. 1897 чылдың чазынында Ленин Сибирьге келген. Шушенскоеге келгеш, ол А. А. Зыряновтуң бажыңынга турган. Кажан Крупская чедип келгенде, П. О. Петрованың бажыңынче көшкен. Шөлүлге үезинде ол Тесинское суурга турган Г. М. Кржижановский, В. В. Старков база Ф. Я. Кон-биле ужуражып турган.

Ооң бир адап турары Иннокентий Георгиевич Сафьянов Минусинскиге чурттап турган революционер. Ол 1917 чылдың сентябрьда партияга кирген, большевиктер комитедин үдуртуп турган. 1921 чылда Бүгү-Тываның тургузукчу хуралынга кириишкен кижи. Ол тыва, моол дылдарны эки билир турган.

М. Р. Запевалованың хурал дугайында бижип турары 1897 чылда Ермаковскиге болган хуралга хамааржыр турган бе дээрзин төөгүүлер шингчилеп көөр апаар.

Н. М. Мартьянов биле И. Г. Сафьяновтуң адын адап (Ленин-биле холбаалыг болганда, олар болур ужурлуг) турар болганда, М. Р. Запевалова ол болуушкынарның киржикчизи дээрзинге бүзүреп болур хире. Сөөлгү сөстү төөгүүлерге арттырып каары артык эвес.

ЛЕНИНГЕ ХҮНДҮТКЕЛ

Күүгүлүг Волганың кыдыында улуг хоорай Казань-биле Владимир Ильич Ленинниң амыдыралы холбаалыг. Орта университетке өөренип турган чылдары солун болгаш төөгүлүг. Ооң аныяк чылдары чонуун херээ дээш демиселдиң үлегер-чижээ, аныяктарга үгаадыг болуп чоруур. Октябрьның социалистиг Улуг революциязын боттандырар, Россияга чаа амыдыралдың оруун ажыдар соруланы студент Владимир Ульянов бодуунун мурнунга салган.

Татар АССР-ниң найысылалынга «Татарстан» гостиницазының бешки каңдының соңгазындан 1968 чылдың августа Волга хемни магадап көрүп турган мен. Кудумчуда машиналар хеминин агымы-ла. Хем вокзалында пароходтар, теплоходтар үн алышкан, чүүк чүдүрүп, дужурген краннар дээрде чайганган. Хөй каът бажыннарның барааннашкан баштары каражка илдиг-тер турган. Воскресенье хүнү. Ленинчи черлерни көөр дең бодап алган университетче базыпкан мен.

Казань радиозун дыңнап турарымга, бистиң тыва дылывыс-биле дөмей болган. Кудумчуга татарлап чугаалашкан улустуң домаанның уг-шинин билип аптар чордум. Бичиимде, Таңды эдээнге хакастарны татарлар деп турганын сактып келген мен. Чер ырак-даа болза, ат-сураа чеде берген улус-тур деп бодаан мен.

Дөстен шөлде кварталды долдур турупкан Казань университеди көстүп келген. Эрги хевир-биле туткан дөрт-беш каът бажыңның кол хаалгазы хүн үнер чүкче көрүнген. Ооң үстүнде ханала улуг, алдын үжүктер-биле «Казаньның В. И. Ульянов-Ленин аттыг күрүне университеди» деп бижип каан. Университет чанында сесерликте баштыңчының студент аныяк үезинде овур-хевирин көргүскен тураскаал.

Ужу-кыдыы көзүлбес чыгыы үзүп кудумчулап эрткеш, Ленинниң лекция дыңнап турганы № 7 тураскаалдыг өрээлинге келдим. Өрээлмузейниң ишти делгем, бөдүүн, шевергин. Бирээзи-ле алды олуттуг сес парта турбушаан. Мурнуку ийи одургунуң үшкү олудунга ол олуруп турган. Индирни, Ленинниң хөрек-тураскаалын ында тургускан. Дөрүнде шилдеп каан, үш ном шкавы. Ында ооң номчуп турган номнары. Орус демократтар — Белинскийниң, Герценнин, Чернышевскийниң, Добролюбовтуң база Марксты, Энгельстиң болгаш өске-даа даштыкы классиктерниң чогаалдары.

Ооң-даа ыкай солун экспонаттарны аңаа көрген мен. Ленинниң гимназия дооскан шынзылгазы, характеристиказы, университетке хүлээп алырын дилээн билдиришкини, алдын медаль-биле дооскан херечилели, революсчу ажыл-чорудулгага хамаарышкан фото-чуруктар, документилер бар. Студентилер дежурныйлап, лекцияны номчуп турар чораан.

Келген улус хозай бээрге. Ильичиниң олуруп турган сандайынга олуруп, ооң 1897 чылда Шушенское суурга турган, тыва черден агып батkан Улуг-Хемниң суун ижип, Сибирьниң чараш бойдузуун магадап, чониуң келир үеде амыдыралы дээш хандыр бодап турганын караамга чуруй шаапкан мен. Өрээлди катап-катап көрүп, улуг угааныыг кижиниң мурнунга мөгейген мен.

Ногаан ыяштар бүргээн, шимээн-даааш эвээш, хоорай төвүнде ийи каът ыяш бажың. Адрези: Ульяновтар кудумчузу, бажың № 58. Революсчуларны кижизиткен өг-бүле бо бажыңга 1888 чылдың сентябрьдан 1889 чылдың майга чедир чурттап турган. Ук бажыңны Ильичиниң авазы оглунуң университет доозарынга чедир кады чурттаар дээш, Симбирскиден көжүп келгеш, бир бай салыгжыдан хөлезинлеп алган. 1888 чылдың ноябрьда Ульяновтарның найыралдыг өг-бүлези Казаньга бүрүн чылган турган.

Октябрь революциязының чээрби чылынга үткүштүр бо бажыңны музей кылдыр дерээн. Ленин бирги каътта улуг эвес, тускай үнер эжиктиг, чөөн чүкче көрүнген ийи соңгалыг өрээлди шилип алган турган. Ында чиге демир-орун, ыяш ном полказы, бичежек стол, ийи-үш сандай, керосин лампазы, азыгда хеп азар буттуг ыяш—ооң өске чүү-даа чок. Лекциялардан аңгы, ол орта хөйхөй шактарда бот-өөредилгебиле өөренип турган.

Студентилер аразынга марксизмни пропагандалап турган революсчу ажыл-чорудулгазы дээш, хаанга удур хөөннерни деткээни дээш, ону каргыс шагдаалар каш удаа истеп, сүрүп, Казань кара-бажыңынга суп турганы документилерде бижээн. Ынчалза-даа ооң политиктиг бедик культуразы, эки өөредилгези, кижилер-биле арыг сеткил-биле чугаалажып билири оларга аштырбас күш болуп артып турган.

СЭКП ТК-ның Политбюрозу В. И. Ленинниң төрүттүнгенинден бээр 120 чыл оюнга хөлбаштыр чогуур политиктиг болгаш организаторлуг ажылды партияның XXVIII съездизинге белеткел-биле, партияның политиктиг Платформазының төлевилелин бүгү партияның база бүгү улустуң чугаалажып көөрүбиле тудуш холбаалыг кылдыр калбартып чорударын сүмелээн. Теоретиктиг ажылга кол кичээнгейни Ленинниң номналын барымдаалап турган, чаартынылга идеологиязын улам ынай ажылдап кылырынга, социализмниң төөгүлүг дужжулгазын, амгы үениң ниитилел практиказын, чогаадыкчы идеяларын болгаш революстуг эде тургустунуушкунуун сорулгаларын тайылбырлаарынче угландырарын ында айытнан. Янзы-бүрү демократтыг хөйниити бөлүктер-биле база шимчээшкиннер-биле партияның калбак, боттуг чугаалажылгазын чорудар дээнинге кижи каттышпас арга чок. Партия эде тургустунуушкуну эгелээрде. Ленинче хөй катап эглип, ооң-биле сүмележип турары база-ла тодаргай.

Оюн ТОВУУ.
Партияның, күш-ажылдың хоочуну.

АЖЫЛДАРЫ ТЫВА ДЫЛДА

Бистиң чуртувустуң болгаш бүгү депшилгелиг кижи төрелгетенге Владимир Ильич Ленинниң ады эң-не чоок болгаш хүндүткелдиг.

Совет Эвилелиниң хөй национал улустарының уран культуразы-биле бир демей, тыва литературада болгаш уран түүлде хүндүлүг черни ленинчи тема ээлеп турар.

1930 чылда тыва бижик чогааттынган соонда, В. И. Ленинниң ажылдарын очулдурар ажыл эгелээн. Владимир Ильич Ленинниң дугайында тыва улустуң баштайгы номчаан номнарының бирээзи — «Башкы Ленин» деп дептержигеш. Бо номну 1930 чылда парлап үндүрген. Номну тыва дылга парлаанындан бээр бо чылын 60 чыл боол турар.

1938 чылда «Ленинниң чаш чорааны болгаш школачы турган үези» деп номну ном үндүрер чер тыва дыл кырында парлаан. База В. И. Ленинниң намдарын каш удаа парлап үндүрген.

Ооң амыдыралының болгаш ажыл-чорудулгазының кол-кол үелерин, баштыңчының өлүм чок өөредиинин дугайын ында допчузу-биле чугаалап турар.

В. И. Ленинниң ажыл, амыдыралындан үлегер-чижек база ооң чагыглары аныяк-оскенге өөредиглиг, оларның кижизидилгезинге улуг ужур-дузалыг. Ленинниң ажылдарының тыва дылга очулгазы чонуун политиктиг кижизидилгезинге марксизм-ленинизмниң идеяларын пропагандалаар талазыбиле хүн бүрүде ажылга улуг деткимче боон келген. Марксизм-ленинизм классиктериниң ажылдарындан допчулалдарны 1930 чылдан бээр-ле янзы-бүрү номнарга парлап эгелээн.

В. И. Ленинниң «Чүнү кылырыл?» деп номун Тыванын ном үндүрер чери 1951 чылда орус дылдан тыва дыл кырынга очулдурган үндүрген. Ону орузундан Н. Тава-Самбу очулдурган. «Чарышты каңгаар организастаарыл?» деп номну 1957 чылда очулдурган. «Базым бурунгаар, ийи базым аткаар» 1955 чылда үнген. «Күрүне болгаш революция» (1955), «Кооперация дугайында» (1952), «Партияның чаңгыс эвиниң дугайында» (1958), «Карл Маркс» (1955). «Улус өредилгезинин дугайында» (1982) чылдарда чырыкче үнгүлээн. Моон өске-даа ажылдарны тыва дылда номчуур аргалыг болган бис.

Ленинниң 200 ажыг ажылдарын очулдурган. Оларны 30 ажыг тускай номнарда парлаан. Чогаалдарының үш томнуг чыындызын, «Партия программазының дугайында», «Литература дугайында», «В. И. Ленин, СЭКП национализмге удур демисел дугайында» деп ажылдарны 1970 чылда очулдуруп үндүрген.

Эрткен чылда бистиң килдис В. И. Ленинниң «Социалистиг тургузуушкун дугайында» деп номун алган. Ону В. Ф. Чадамба тургускан. Ол В. И. Ленинниң Октябрь революциязының сөөлүнде эң чугула чогаалдарының, ол ышкаш ооң ажылдарының кол түүлдериниң темалыг чыындызы болуп турар. Ында социалистиг тургузуушкуннуң үндезин айтырыгларының талазы-биле ажылчы чоннуң шылгаракгай угаанныг башкызының болгаш баштыңчызының бодалдарын делгереңгей көргүзүп, тайылбырлап турар. Номну политиктиг болгаш экономиктиг өөредилгенни дынакчыларынга база пропагандистерге белеткеп үндүрген.

Ооң ыңай төөгү болгаш социология талазы-биле эртеминг Евгений Плимактың «В. И. Ленинниң политиктиг чагыы» (Үндезинери, алыс утказы, күүселдези) деп номну К. К. Сат очулдурган. Бо номда В. И. Ленинниң сөөлгү ажылдарының болгаш чагааларының дугайында бижип, тайылбырлап турар. Ном «Партияга болгаш чонга улуг чагыг» деп эгебиле эгелээн. Ында Ленинниң сөөлгү бижээн чагаалары болгаш түүлдери ооң номналында онзагай черни ээлеп турарын бижээн. Бо түүлде революцияның салымчолунуң, партия болгаш ооң удуртукчуларының, чуртка социалистиг тургузуушкунуң сорулгаларының, делегейниң революстуг шимчээшкининиң дугайында бодалдарын илереткени-биле онзагай болуп турар.

В. И. Ленинниң номналын тыва чон төрээн дылында 1930 чылдардан-на номчуп эгелээн болгаш бо хүннерге чедир номчуп турарлар. Оларның очулдурулгазы уламчылавышаан. Ооң чогаалдары болгаш амыдыралы, хайныышкынныг ажыл-чорудулгазы бүгү делегейниң ажылчы чоннарынга чоок болгаш эргим, кижилерге чырык херел, чаартылгаже орук айтынчызы болуп турар.

Татьяна НАМДАК.
Библиограф.

РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң улус депутаттарынга кандидаттар

АЙЫЛ ЧОК ЧЕРНИҢ «АЙЫЫЛЫНЫҢ» ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Күрүнениң айыл чок чорук комитединиң даргазы В. Н. Фелосеев-биле интервью

— Виктор Николаевич, соолгу үеде чекистер республиканың ажыл-ишчилери-биле ужуражыышкынчаларын кеңдеткен болгай олар ботта рының ажыл чорудулгазының дугайында ажыы-биле чугаалап турарлар. Ынчалза-даа КАК-тың азылдакчыларынче сезиглел-биле көөр «айыылзынар» чоруктар амдаа кижилериң медерелинде хевээр арткан-дыр. Оны чүүл-биле тайылбырлап болуру л?

— Ажык-чарлыг чорукту улам калбартып, чон-биле ужуражып турарывыс, шынап-ла, көвүдээн. Оон уламыдан чекистериң ажылжижиге сонуургал улгаткан. Оон бадыткалы — хамаатыларның аас болгаш бижимелбиле санал-оналл, дилег киирип турар апарганы. Мурнуку үелерде чылда 30-50 хире чагаалар ап турган болзувусса, бо чылдың бирги кварталында безин 40 хире чагаа алган бис.

Бисче «айыылзыныр» көөр чоруктар барыл база шын. Оон чылдагааны билдингир. Репрессия чылдары-биле холбашкан, оон уржуунга таварышкан кижилериң ажыг-шүжүү ам-даа элеп читпээн. Оон-биле чергелештир бистиң ажылывыс дугайынга чонга чедир таныштырбайн келгенивистиң база уржуу ол. КАК органнарының шинтпирлеп турар сорулгаларын чон билбес. Ынчангаш ССРЭ-ниң күрүнениң айыыл чок чоруунуң дугайында Хообулуну хүлээп алырын четтикпейн манап турар бис. Чон биске бүзүревес болза, ажыл-ижиивис-даа хилис баар.

Амгы үеде чурттакчылар амгы эде тургустунуушкун үезинде КАК органнары кандыг сорулгаларны шинтпирлеп турарыл деп айтырып турар. Аңаа харыы бөдүүн: КАК-тың бүгү ажыл-чорудулгазы бистиң шинтилеливистиң экономиктиг болгаш политиктиг чаартылгазынга идиг бөөри, күрүнениң эргеажыктарын камгалаары. Ол дээрге даштыкы түскай албан черлериниң болгаш бистиң чуртувуста оларның «шивишкинериниң» үрегдекчи ажыл-чорудулгазынга удур демиселди чорудары. Чепсектиг Күштериниң бүгү хевирлериниң айыыл чок чоруун хандырары, даштыкы чурттаа-биле чажыт сөлүг ылыыр чоруктуг болдурбазы, бистиң кызыгаарывыстыш ыдыктыг чоруун хандырары, күрүнениң даштыкы экономиктиг политиказын идепкейлиг камгалаары болур.

Ол ышкаш эрге-хообилу камгалаар өске органнарыбиле кады хамаатыларның Конституция ёзугаар эргелерин болгаш магадылалдарын хандырары, массалыг айыылхалап үндүрер чоруктарны болдурбазы болгаш чайладыры база бистиң хүлээлгевис болур. Дыка хөй кем-херек үүлгедиишкинерин прокуратура болгаш ИХМ органнары-биле кады истеп турар бис.

— Тываның чекистериниң ажыл-чорудулгазынга хамаарыштыр кысказы-биле чүү чугаалап болур силер?

— Бистиң республикавыс соолгу үеде туризм, эртем-техниктиг болгаш даштыкы экономиктиг харылзаалар талазы-биле буруугаар базымнарны кылган. Ол харылзаалар ёзугаар биске дыка хөй даштыкы кижилер кээп турар апарган. Оларның арасында даштыкы антисоветчи болгаш идеология төптериниң база организацияларының даалгаларын ёзугаар кээп турар деп каразыттырган кижилер база бар. Республикада чогумчалыг эвес чүүлдер, социал-экономиктиг хөгжүлдениң болгаш националдар арасының харылзааларының дугайында хөөреткен, шын эвес медээлер чыыт турган кижилерни илереткен бис. Соолгу үш чыл дургузунда бистиң хамаатыларывыстан он хире кижини даштыкыга хообилу-дүрүмге чөрүттүр артып каарын саналдаан фактылар тургулаан. Ол дээрге Францияга, АКШ-ка, Канадага, Англияга болгаш өске-даа чурттарга болгулаан таварылгалар-дыр.

Күрүне кызыгаарын кымнын-даа үрээр чоруун болдурбазы кол сорулга болгай. Ол ажылды кызыгааржылар-биле кады күүседип турар бис. Чүгле 1987-1989 чылдарда кызыгаар үрээн болган чажыт садыг кылган үүлгедиглер дээш үжен ажыг кижини кеземче херээнге онаагаш, ол хире санныг хамаатыларның дугайында хереткери хөй-ниити организацияларынче шилчиткен. Ындыг чоруктар дээш күрүнеге орулга кылдыр 260 мүң рубль түңнүг материалдыг үнелиг үүлдерни болгаш акша хөрөнгүнү хавырган.

— КАК организастыг кемхерек үүлгедир чоруктар-биле база демисежир ужуулуг болгай. Ону күрүнениң айыыл чок чоруун камгалаар ажылбиле дүүштүрерге бот-боттарынга чаптык болбас бе?

— ВЧК үезинден бээр камгалаар өске органнарыбиле кады хамаатыларның Конституция ёзугаар эргелерин болгаш магадылалдарын хандырары, массалыг айыылхалап үндүрер чоруктарны болдурбазы болгаш чайладыры база бистиң хүлээлгевис болур. Дыка хөй кем-херек үүлгедиишкинерин прокуратура болгаш ИХМ органнары-биле кады истеп турар бис.

— 30-40 чылдарда болгаш 50 чылдарның эгезинде болган репрессияларга таварышкан кем-буруу чок кижилерни агартыл талазы-биле кандыг ажылдар кылдынып турарыл?

— Бо ажылга бистиң комитеттиң бүгү ажылдакчылары киржип турар. Ол ажылды мурнунда-ла, 50-60 чылдарда-ла эгелээнивисти сагындырып каайн. Ол чылдарда 394 кижини агарткан. Амгы үеде архив истелге херектерин көөрүн доозуп тур бис, олар ёзугаар 129 кижини агарткан. Ниитизиниве 1988 чылдан бээр 202 кижиниң арыг адын эргиткен, 25 кижини агартырындан ойталаан. Бистиң ажылывыс оон-биле кызыгаарлаттынмас, акша-хөрөнгү эгидилгезин чорудуп, партия кежигүннеринге хамаарыштыр материалдарны СЭКП обкомунуң партия комиссиязыынче киирип турар бис.

— Республикада чаа «Мемориал» ниитилели болгаш Тыванын демократтыг интериационалчы шимчээшкинин деп каттыжыышкыч тургустунган болгай. Оларга КАК-тың хамаарылгазы кандыл?

— «Мемориал»-биле комитеттиң ажылдакчылары боттуг харылзааны тудуп турар. Оларның удуртукчуларыбиле доктаамал ужуражып келдивис, чоокта чаа бизин буруу чок кижилерни агартыр талазы-биле ажылды кады кылдывыс. Бот-боттарынга дузалажыр талазыбиле дугуржулганы кылдывыс. Репрессияга таварышканнарга тураскаал тургузар дугайында айтырыгны дугуржуп, бооладып шинтпирлээри дээн черлеги чугула айтырыглар база кирип турар. Бир эвес депутат апарзымза, бо бүгү чүүлдерни соңгукчуларның чагыглары-биле дүүштүр күүседир мен.

Интервьюну «Шынның» корреспондентизи Д. ЧЫДЫМ кылган.

БЕДИК ШАҢНАЛ-БИЛЕ

Ажыл-иш, амыдырал экиде кижи хоглуг, оон аркын хүлүмзүрүг каастап чоруур. Бо чурукта ийи эжишки — «Барлык» совхозтуң картофель өстүрүкчүлери-дир 1989 чылдың түңнелзи-биле оларның звенозу социалистиг чарыштың тиилекчилери болуп, Россия Федерациязының Агроүлетпүркүркомунун база агроүлетпүр ажылдакчыларның профэвилелиниң республика комитединиң хүндүлел диплому болгаш акшабиле шаңнаткан.

Звенонуң удуртукчузу Михаил Июнович Наксыл-оол (солагай талада) картофельди өстүрериниң дешпиттирген аргазын өөренип, көрүп алыры биле Астрахань облыскаүш чыл мурнуида чораан. Бо коллективтиң ажылының дутайын апрель 1-де «Шын» солуунга допчулап бижээн.

Чуруктa: Михаил Наксыл-оол биле звенонуң кежигүнү Александр Хертек.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

УЖУР-ЧӨВҮН ТЫП ТУРГАШ

Партияның XXVIII съездизиниче уткуштур чорун оваа улус-тур бис. Ам харым 72, амыдырал-чурттагдының эң хей кезии партияның хүрээлеңинге эрттирген мен, ам 43 чыл болуп тур мен.

Бежен ажыг чылдарла мал ажылынга ажылдап, материалдыг кежикти бүдүрер херекке үлүүм киирип чордум. Чурттап арткан оруумче хая көргеш, арнам кызаар, элчоксунар чүвем чок. Партияның хүрээлеңинге коммунист болуп, ажылхеректерге, хей-ниити ажылдарынга хире-шаам-биле киржип келген мен. Ийе, ам партияның ат-алдары чавызап турарын база көрүп тур мен. Ол кымнарның буруузул ынчаш? Мооң мурнуида Сталинге чүдүүр чоруктун, таптаашпын үезинин аар үржуктары ышкажыл! Коргуп-сестип, ураалап чоруп турда, хамык херек келдерзин.

Эртем-билим хирелиг-ле харын. Ынчалза-даа бодумнуң туружум быжыг: ленинчи партия херек чок деп турарлар, ынчап-ла турзуинар, а мен партиямга шынчы артар мен.

Шак мындыг берге үеде биске чүгле быжыг сагылгачуруум, чаңгыс эп-сеткил херек деп бодаар мен. Маргылдаалыг айтырыглар турбайн канчаар, ону чүгле ужур-чөвүн үктап тургаш, шын шинтпирлээр апаар бис.

Адаш ИРГИТ.
Бай-Тайга район.

Бир чагааның изи-биле

КАРА ТУРАЗЫНДА ААЖЫЛААШКЫН

Өөрүшкүзүн үлешкен, ишти-хөңүн өйүп чоруур айтырыглар көдүрген чагаалар редакцилга бо-ла келир. Чагааның артында—кижи, оон салым-хуузу турун турар деп үвени билгеш, редакцилның ажылдакчылары шак ындыг дүвүренчиг чагааларның изи-биле чоруп, херектиң шынын тывар дээш республиканың кайы-даа чүгүнче хаптарынга белен улус. Бо удаада Кызыл районда «Тээлелге» совхозтуң малчыны Сыылаңмай Сотпаевна Ондардан дыка-ла дүвүренчиг чагааны алган бис. Оон утказы, малчының хомудалы-биле номчукчуларны таныштыраал. Чагааның сөс-домаан өскертпейн мында киирдивис.

«Хөй-ле чылдар иштинде малчыннап келдим. Ажыл берге, харыысалгалыг дээрбин айтып каайн. Малчын кижи бодунга өнчүлүг болурга ыяа багай чүве чок. Херек апарза, четпезин-даа дугларынга киржи бээр болгай. Каш ангор ешкүлүг кижи мен. Оон дүгү, эъди малчын кижиниң амыдырылынга херек. Ол хайыраан ешкүлеримниң анайлары. дүгү дээш сеткилим хомудаанын айтыксадым.

Декабрь 16-дан 17-же дүне кажаа ажыттынгаш, кадарып турарым хураганкар (эрткен чылгы) чарба чипкен. Түңнелинде 17 баш чыдыпкан. Оода чемге-даа хереглеп болгай дээш, өлүр-гүлээр ужурга таварыштым. Хой бригадири Кара-кыс Монгуш «Силериниң ооңарның херээ чок дээш, эртенинде зоотехник Николай Ондар-биле келгеш, санаан. Чок чүве чок-ла болгай. Оон эртенинде машинадыг келгеш, 16 баш ооллаар ешкүлеримни, 4 хоюмну тудуп, чүдүүрүп аппарганнар. Күжүр уругларым, өлген хураганнарның деңзинин эът-даа, акша-даа-биле төлеп көрейн» — деп, чаннып турумда-ла, каш ешкүмнү чүдүре берген. Бөдүүн ажылчын кижиниң дилээн, чугаазын херекке албаска болур бе?

Мээң кадарып турар хураганнарымда дүктеп өске план чок. Ынчалза-даа кыргандиңең хойлар база эңдерик турган. Ол болуушкун соонда хураганга санадып турган төрүүр 68 баш кыргап хойларны аппарганнар.

Ынчангаш кижиниң хуу малын эрге-дүжаалдыг кижилер боттарының туразы-биле алгаш барып болур бе?

Сыылаңмай Сотпаевна ОНДАР.
Ортаа Чиңге-Дагда малчын».

Шак мындыг дүвүренчиг чагаа малчынның боду-биле, совхозтуң специалистери-биле, мал бригадири-биле ужуражырынче мени албадапкан чүве. Ынчангаш чоокта чаа малчынның аалынга улус депутаттарының Күр.-Чер кодээ Совединиң күүскомунун даргазы М. О. Билчиң-биле кады чордум.

Малчын-биле амыр-мендивис солушканывыс соонда, келген херээмни чугаалап бердим. «Солуче чагааны бижээним-даа шын чүве. Чедип келгениңер эки бооптур, харын» — деп, малчын чугаалап олурду.

Сыылаңмай Сотпаевна Ондарның өг-бүлези 1979 чылдың сентябрь эгезинде чазак доктаалын ёзугаар организастыг көжүүлде-биле бо совхозка ажылдап келген. Маңаа көжүп кээр мурнунда С. Ондар «Тыва даг-дүгү» комбинаттың тудуг эргелелинге штукатур-маляр, өөнүң эр ээзи О.-Б. Ондар комбинаттың автотранспорт цехинге чолаачылап ажылдап турган. Маңаа ажылдап турган үезинде багай деп чемелиг сөс-даа дыңнап көрбээнивер.

Ондарларның өг-бүлези көжүп келген дораан 600 ажыг хураган хүлээп алган. Малчынаан келгени чылдарында колдуунда-ла ирттер кадарып келген. Ийи чыл хире төрүүр хой кадарган. Ам бо хүннерде 450 иртчигеш кадарып турар. Малга ажылдап келген үезинде чаңгыс-даа мал бажы хоратпааның, өре-самчыгдал чок турганын С. Ондар сактып чугаалап олурду. Харындаа 1988, 1989 чылдарда эки ажылы дээш өртектиг белектер-биле шаңнадып турганын-даа малчын сактып олурду. Өөнүң эр ээзи 1983 чылда чок апарган.

— Өлген-биле кады өлүр эвес. Өскүс-чавыс арткан ажы-төлүмнү өстүрүп, оларны эртем-билгге өөредип алыр дээш бо эрткен үениң дургузунда кызып-ла ажылдап чор мен. 1989 чылдың январьдан эгелеп, өг-бүле керээзи-биле ажылдап эгелээн бис. Улуг хойжу бооп турар кижи мен. Ийи дузалакчылыг мен. Бирээзи оглум Шораан. Эрткен чылын бир баштан дүк кыргыыр планымны база ажырдым. План ёзугаар 3,6 килограмм дүк кыргып алыр турган, ону 3,8 килограмм кылдыр күүсеттим. Немелде деңзи алыр планым база ажырдым. Хуу ангор ешкүлерлиг мен. Эрткен чылын ешкүлеримден кыргып алган дүгүмнү совхозтуң дүк планынга киириштир дужаадым. Дужаган дүгүм дээш совхоз 1100 рубльди меңээ төлеп берген. Моон алгаш көөрге, хуузунда малдыг болуру меңээ-даа, совхозка-даа ажыктыг ышкажыл — деп, Сыылаңмай Сотпаевнаның чугаазынга мен бодум хуумда каттыжар кижи чордум.

Малчын кижиниң малын кара туразында тудуп ап турар кандыг кончуг ужурдурум чок ажыглаашкын боор деп номчукчулар чөптүг айтырыгны сала бөөри чугаажок. Ам херектиң канчаар болганын кысказы-биле таныштырып каайн. Малчынның чугаазын маңаа киирип каары черле артын эвес боор.

Хой кажаазының бир өрээлинге арган, браи хойларга бээр дээш чарба уруп каан чүве. Ол өрээлдиң аксын дуглап, шарып каап турган улус бис. Декабрь 16-ның кежээзинде кожавыс малчын Чечек Монгуш аалывыска келген. Ынчан оон эккелген арагазын ижип алгаш, амгы өөм ишти болур Артаа Сандык-биле содаа кылган улус болдувус. Эртен туруп кээривиске, чарба уруп каан өрээлдиң аксы ажык болган. Хойлар чарба чиген тур. Эртенинде, декабрь 17-де, бригадиривис Кара-кыс Чимит-Доржу аалывыска келген. Хойлар чарбаны чип каапты деп бригадирге чугаалаан кижи мен. Бригадирим дуза кадарының улуу, харын мени кончуг каапкаш барган. Чарба чиген хойлар декабрь 17-ден 18-че дүне өлүп эгелээн мындыг чүве. Ынчап 2 хой өлдү. Ынчан турда-ла 13 баш чедир хой өлген. Декабрь 18-те совхозта улусчу контроль комитединиң даргазы Б. Ховалыг, партком секретары П. Хертек, кодээ Совет күүскомунун даргазы М. Билчин, профком даргазы М. Амардаа олар аалывыска келгеш, арагалап, мени эттеп турганы дээш өөм ишти болур А. Сандыкты 30 рубльге торгап кагдылар. Арага ижип, алгыш-содаа кылып турган малчыннарга болушпас мен. Бүрүүлүг болганда, бүрүүдүн чүктээр апаар.

Малчынның коданынга ынча хой өлүп турда, совхозтуң түскай эртемниглери канчап барганыл деп айтырыт база тургустунуп келир боор. Совхозтуң кол мал эмчизи Т. А. Анзат ол-ла хүннерде малчынның аалынга чораан бооп турар. Чарба чипкеш өлген болгаш өлүпдаа чыткан хойларны ол караа-биле көргеп. «Дөмейле өлүр хойлар-дыр» дээш, эмчи дузазы-даа чедирбээнии, акт-даа тургуспаанын, кандыг-даа хемчег албаанын малчын хомудап чугаалап турду. Өлген хойларның күш-деңгели-даа шыырак чүве. Эъдин дужаар деэриивиске кол зоотехник Саакпан Ондар «Директор өлген хой эъди албас бис дээн чүве» дээш, ол соксадын каан. Өлген хойларның кештери малчынның коданында аддаа чыткышаан. Ол кештерни белетнел черинге дужаагаш, эвээш-биче-даа бол, чүге орулга киирип ап болбазыл?

Декабрь 27-де, эртен хойдаа үнмээнде, кол зоотехник С. Ондар, совхозта улусчу контроль даргазы Б. Ховалыг, бригадир К. Чимит-Доржу малчынның аалынга бо чедип келген. Оларның соон дарый зоотехник Н. Баяндоо циттиг машина муиуп алган бо-ла тутсуп келген. Өлген хойларның өртээн-даа, мал боду-биледаа төлээйн, бичии манап көрүңөр деп малчын чаннып турда-ла, оон 16 ангор ешкүзүн келген даргалар чүдүүл алгаш чоруй барган.

Бо чүл? Кара туразында ажылаашкын-дыр. Бир эвес малчынның буруузу-биле ынча хөй мал өлүп, хораан болза, бо айтырыгны дүрүм ёзугаар шинтпирлээр турбаан бе? Мал өлгенинин дугайында актыны тургускаш, совхоз дирекциязы чогуур хообилу-дүрүм органнарына бо айтырыгны тургузар турган. Ону база-ла кылбайн барган. Өлген хойларның актызы, хойлар чарба читтеш, өлген дугайында мал эмчизиниң тургускан актызы безин чок болган. Совхозтуң түскай эртемниг специалистери бо хире кара туразында ажылап турда, малчын С. Ондар ол-бо черлерге чедип, хомудаар турган. Районнуң улусчу контроль комитединге малчын мун-не чедип чораан бооп турар. Контроль даргазы оон аалынга чедип, херектиң ужурун тывар болгаш база барбаанын малчын хомудап турду. Мал өлген-не дээш, чымыштыг ажыл-ишти кылып чоруурларның хуузунда малмаганын тудуп, кара туразында ажылап туруп бээривиске, ол адырга ажылдадыр кижилер моон соңгаар тып чадай бербес бис бе? Социал чөптүг чорук кайдал?

Манай-оол ОЮН.
(«Шынның» түскай корр.).

Горный № 27 соңгулда округу

МАРИЯ КЫРГЫСОВНА НАКСЫЛ

Мария Кыргысовна Наксыл 1946 чылда Улуг-Хем районунуң Чаа-Хөл суурунга арат өг-бүлеге төрүттүнген. 1963 чылда ортумак школаны дооскаш, Иркутскиде күрүнениң медицина институдунуң санитар-гигиена факультединче кирип алгаш, ону 1970 чылда дооскан.

Тыва АССР-ниң Кадык камгалал министерствозунуң дужаалын ёзугаар хоорайның санэпидстанциязынга санитар эмчи болуп ажылдай берген. Аңаа ол 1980 чылга чедир ажылдаан. Улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң сессиязынга хоорайның кадык камгалал ниидизиниң эргелекчизиниң албан-дужаалычта бадылаткан. Амгы үеде ында ажылдап турар. Хоорай Совединиң 18, 19 чыыжының депутады турган, 1985 чылдан бээр СЭКП кежигүнү, өг-бүлелиг, бир оолдуг.

Горный № 27 соңгулда округунуң талазы-биле соңгукчулар Тыва АССР-ниң улус депутадының мандадын меңээ бүзүрээр чүве болза, депутат ажыл-чорудулгамның кол принцини чоннуң негелде-хереглелдериче кол киирээнгейни угландырары болур. Бо округ талазы-биле хоорай Совединиң депутаттарын эвилелдештирип алгаш, чаагайжыдылгаже кончуг улуг кичээнгейни салып, ылаңгыя Калинин кудумчуузун дургаар аллеялар, скверни тарыдар мен. Кварталдарның ногаанчыдылгазынче, арыг-шеверинче бүгү күштү мөөңнээри база-ла чугула.

Оон-биле чергелештир, мээң программамны чүүлдүгүнүл база деткип турар соңгукчуларның чагыгларын күүседип, бистиң республиканың Дээди Соведининиң мурнунга дараазында айтырыгларны тургузар болгаш оларның боттанышкынын чедип алыр мен:

1) Чурттакчы чоннуң кадыкшыл камгалалының системазын сайзырадыгайжыдыр. Бөгүн дыка хөй улус кадык камгалаар өске органнарыбиле кады хамаатыларның Конституция ёзугаар эргелерин болгаш магадылалдарын хандырары, массалыг айыылхалап үндүрер чоруктарны болдурбазы болгаш чайладыры база бистиң хүлээлгевис болур. Дыка хөй кем-херек үүлгедиишкинерин прокуратура болгаш ИХМ органнары-биле кады истеп турар бис.

— Тываның чекистериниң ажыл-чорудулгазынга хамаарыштыр кысказы-биле чүү чугаалап болур силер?

— «Мемориал»-биле комитеттиң ажылдакчылары боттуг харылзааны тудуп турар. Оларның удуртукчуларыбиле доктаамал ужуражып келдивис, чоокта чаа бизин буруу чок кижилерни агартыр талазы-биле ажылды кады кылдывыс. Бот-боттарынга дузалажыр талазыбиле дугуржулганы кылдывыс. Репрессияга таварышканнарга тураскаал тургузар дугайында айтырыгны дугуржуп, бооладып шинтпирлээри дээн черлеги чугула айтырыглар база кирип турар. Бир эвес депутат апарзымза, бо бүгү чүүлдерни соңгукчуларның чагыглары-биле дүүштүр күүседир мен.

Интервьюну «Шынның» корреспондентизи Д. ЧЫДЫМ кылган.

БИСКЕ ЫНДЫГ ДЕПУТАТ ХЕРЕК

Биетер, республиканың улус ажыл-агыйының ангыаңгы адыларының ажылдакчылары РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Кызыл № 870 соңгулда округунуң бүгү соңгукчуларындан дилээривис болза, ук округка кандидат В. П. Болбатты деткиири болур. Чүл дээрге бистиң ооүп, сайзырап орар республикавыска чуртталга бажыңнарының, кадык камгалалының, культураның, көдээ ажыл-агыйның, улус чырыдыышкынының болгаш өске-даа адырларының объектилерин дарый тудары негеттиниң турар. Бо ажылды дорт харыылап турар кижи —Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының тудуг талазы-биле орлакчызы, депутатка кандидат Владимир Петрович Болбат.

Бир эвес ол РСФСР-ниң улус депутады апаар болза, тудуг айтырыгын шинтпирлээрине дыка-ла артык аргалардыг апаар, ынчан бистиң республикавыс бо талазы-биле бурунгаар базымнарны кылыр. Оон аргалары, билии, дуржулгазы четчир дээрзин маңаа ажылдап келген беш чылдары бадыткап көргүскен.

ССРЭ-ниң улус депутады, эмчи К. ЦОЙ, Красноярскиниң көдээ ажыл-агый институдунуң Тывада филиадының директору Х. ОНДАР болгаш өске-даа шүлүг 27 кижи ат салган.

ДЕТКИДИВИС

РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Кызыл № 870 девискээр соңгулда округунга кандидат кылдыр Тыва АССР-ниң сан-хөө министри Кошкар-оол Доржуевич Ондарны депшиткенин ийи-биле деткип тур бис.

Оон программазында киирип турар бүгү чүүлдер бистиң республиканың экономиказын быжыглаар, ону улам сайзырадыры-биле холбашкан.

Ону соңгуп алыр болза, чоннуң материалдыг болгаш культурлуг деңнелин бедидер талазы-биле хөй-ле чүүлдерни оон кылып шыдаарынга бүзүрээр бис, ынчангаш округтуң соңгукчуларын К. Д. Ондар дээш бадылаарынче кыйгырдывыс.

СОҢГУКЧУЛАР: Федор БЖИТСКИХ, Севээн НАДЫЛ, Екатерина ПОЛЕВЩИКОВА, Мамук ХОВАЛЫГ болгаш өске-даа сес кижи ат салган.

Чагаа парлаттынмаза-даа

ЧАА СОСТАВЫН ТУРГУСКАН

Бай-Тайгада «Бай-Тал» совхозтуң Туралыг бригадазының бөлүк малчыпнары ук ажыл-агыйның кол зоотехниги М. Баавыл база бригадир Ш. Чыдымның ажылының стилиниң болгаш методунуң четпезинин дугайында хомудалды «Шын» солуңче чоруткан, Чайлаглаашкын акшазын чедир төлеп бербээн, кыштаглар хунаажыр, төрел тыртар, шүгүмчүлелге удурланыр чоруктар бар дээрзин ында айыткан.

Ол чагааны редакция совхозтуң директору Ч. Хертек биле профком даргазы С. Ховалыгже чоруткан турган. Аңаа дараазында харыыны бо удуртукчулар редакцияга берген. Ук чагааны совхозтуң күш-ажылчы коллектив чөвүлелиниң кежигүннериниле кады бригаданың малчыннарының хуралынга чугаалашкан. Бижээн фактыларның чамдыызы шын болган. Бригадада комиссияның кошкак ажылдааны-биле Күржап Дозур-оол, Монгуш Шойгу оларның чайын малын семирткенининг актызы тургустунмаан. Ынчангаш семиртилге акшазын оларга төлээр кылдыр шинтпирлээн. А малчыннарның стаж акшазын санааныида частырыглар чок. Хунаалтыг кыштагның айтырыын совхозтуң чөвүлелинге шинтпирлээр деп көрген.

Кол зоотехник М. И. Баавылдың адынга киргеи хомудал бадыткаттынмаан. Совхозтуң күш-ажылчы коллектив чөвүлели-биле директорну биле профком даргазының шинтпирии ёзугаар Туралыг бригадазының специалистериниң ажылын эде көрген. Ол ышкаш бригада чөвүлелиниң составын чаартткан.

Редакциядан: Редакцияже хомудал, айтырыг салып бижирип авторлар хамыктың мурнунда ол-ла черинге ону шинтпирледип алырын болаар, ынчангаш билдинмес чүүлдерни директорга, профкомга, күш-ажылчы коллективтив чөвүлелинге тургузуп, айтырып, шинтпирледип алыр херек. Оон ангыда күш-ажылчы маргылдаалар, чаргы чарар комиссия база бар.

«Бай-Тал» совхозтуң директору биле профком даргазының шинтпирлээр деп көргеи.

Кол зоотехник М. И. Баавылдың адынга киргеи хомудал бадыткаттынмаан. Совхозтуң күш-ажылчы коллектив чөвүлели-биле директорну биле профком даргазының шинтпирии ёзугаар Туралыг бригадазының специалистериниң ажылын эде көрген. Ол ышкаш бригада чөвүлелиниң составын чаартткан.

Редакциядан: Редакцияже хомудал, айтырыг салып бижирип авторлар хамыктың мурнунда ол-ла черинге ону шинтпирледип алырын болаар, ынчангаш билдинмес чүүлдерни директорга, профкомга, күш-ажылчы коллективтив чөвүлелинге тургузуп, айтырып, шинтпирледип алыр херек. Оон ангыда күш-ажылчы маргылдаалар, чаргы чарар комиссия база бар.

«Бай-Тал» совхозтуң директору биле профком даргазының харыызында малчыннарның көдүргеии бир хомудалының дугайында чүнү-даа биживээн-дир. Олар болза бригадиривис шүгүмчүлелге удурланыр, улусту истеп, сүрер кижи дээрзин бижээн болгай. А херек кырында ол шын бе, азы бадытнаттынмаан бе? Специалистерии эде көөр дээнин бодаарга, чамдык четпестер бар-даа болгу дег. Ону дорт бижнир турган-дыр-ийин.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, бригаданың чамдык улузунуң хомудал бижээни чөп. Оларны моон соңгаар шүгүмчүлели дээш кызып-кыя бербес боор деп редакция бүзүреп, пдеген тур.

Дазид КУГУЛЬТИНОВ, Калмыкияның улустуң чогаалчызы

ДАЗЫЛ

Шүлүглел

Оруум түгле ховуладыр...
Онза чыттыг агаар-биле,
Эм-тан болур аржаан-биле
Эзилиг хөрээм долар.
Дамыр-синрже хову катап
Дакпыр күштү кемежип
бээр.

Оът-сиген дазылдары
Оюн эреп, чаттылганзыг,
Баш тырткан каңмыыл
чыды —
Байырлажып... үдешкен-
зиг,
Думчук үдүн ажыңнады
Туразында кичигелээр.
Каңмыыл, чашпан чыдыи
тынгаш,
Карактарым эзирнии-ле.
Демни чаа-ла билбээнимни
Дегит ылап эскергензиг,
Шыныш туман көжегелиг
Шыйгларны көрүп кагдым.
Чиргилчиң-даа өскерил-
геи:
Чиңге, дагыр көкпаларны
Кандыг-ла бир саазында
Карандаштап шыйып каан-
зыг,
Угулзалар сагындырар.
Утказы-ла билдинмес боор.
Кандыг түүлдер чаштын-
ганын
Канчап билип алыр мен
ам?
Ырак хүннер тоолдарып
Ылап номчуп алдыгза азар.
Хуу-салым тураскаалын
Кудайда чоп чуруп каа-
ныл?
Чиргилчиниден карак сал-
байн,
Чиге көрүп бодандыг-даа.
Адыл үүле эргезинде
Алыс угаан дакпыш
ышкаш.
Оттуг чүрек чажыды ында,
Оон өскээр кайнаар
баарыл?
Тывызыкты чүрээм
дилээн.
Тыпган хову удувушаан.
Көдүрүлген херел уунче
Көзүлдүр-ле бирээ үштү —
Буруи бижик дүлгүүрүн
мээ
Буянныг хүн эккеп сунду.
Хамык бүгү үжүктер-даа
Карактарда ажыттынды:
Амыр-чыргал ырлары-даа
Алдан болгаш база
сес-тир!
Каргыш, килең
ырлары-даа
Каттыжыпкан чүс сес
үнүүг.
Чиих алдын херел-биле
Чиге ыры холужуннаа.
Чаңгыс үзүк бодырып тур,
Чаган-салым делгемчиди.
Хенертен-не эрткен, амыы,
Келир үе киптежипти.
Башкарыкчы шак бо
хүнден
Базып эрткен дүүн-бүгүн
Карадыже далашпаин,
Караам-биле көрүп тур
мен.
Кандыг-уш чок мөңге
чүве
Кыйымда бо чуруттувду.
Үе дүптен аңгыланган
Үүрмек болгаш хензиг
чүүлдер
Карыңгыга бастырбаин,
Каттыжып кээр хүннүг
дээрзин
Чаныыста — мыя-ла оо—
Чалбак черден көрүп
ооор дур.
«Дүүнгүү», «амгыы»
дээш,
Дүннер, хүннер, кежээлер
даа,
Айлар, чылдар, вектер-даа
Аралажып катчып келген.
Чарлып болбас сорук-
түрлүг
Чалгынгнарны
кылыйтыпкан,
Сүзүк, күзел шимчээшкинин
Сүрлүг агым сагындырар.
Сея-сая чамдыктарны
Чаңгыс үзүк баштап орар
(Амыр эвес, берге херек!)
Агым ШЫНЧЕ.

ЧЫРЫКЧЕ углуг,
Эрте-бурун аялгазы
Эвертеннп мунуп алгаш,
Күштүг агым дамдызы
бооп,
Күзелимче ужуп ордум.
Кажан шагда
чурттаваным —
Хаилы берген чылдар
ында.
...Оът-саген, ол-ла хову
Оргу, дески чапты берген.
Чаа-ла көрген түүлдерм
дег,
Чалгын херген эзирлер-
даа
Көккүр өңде даамчыраан.
Ковей чадыр дистинчипкен.
Арат чону көзүлбес-даа.
Аал ишти удаанзыг-даа...
Чарык яндаң өттүр-даа
бол,
Чадыр өгүү бакылаккаш,
Күйга бажып адыш дидн...
Куу кидис кырында — сең!
Кударанчыг сагыш-биле
Кускуннарны көрүп тур
мен:
Акыларын кыйгырып ап,
Азыг джжин шалып
орлар.
Калмыктың ол мөчү
сегип
Харамдыгып сыырып
орлар.
Ыы-сыылып, үё-човуур.
Ында-мында чонну
хемдээп...
Бүргег өттүр ынакшыл-ла
Бүлчүрээрти чырыш
кынныр,
Хөреңгитен байларың-на
Хөглээн үнү чаңгыланыр...
Ажыг, кылык мени
базар...
Аар кара көжегелиг
Эрткен өйнү сактып
алгаш,
Ээп кээр мен. База катап
Амгы хүннер... мурнувуста
Аъттыг кижи
даалыктатки!
Хову черинң эзирлерл
Ховар чидиг селемелер,
Сагынерде лан ылалрлыг
Эрестерап танып тур мен.
Чашкы шаамның
маадырлагы
Чарыштырын ужугуп ор!
Чалап туткан кызыл
чукт, г
Чаа салнал бистердинге...
—Башкынчывыс Ленин —
деп
Байлак сөстер
чүгленикеп,
Калмыктарның аътыг
ш.рни
Харылзажып тутсуп
орган.
Шынза, шаттар одурту-ла
Чыраа, саяк аътты.г
эрлер...
Шынчы сөс дег мөңге
чүве
Чырык черде турбас
дээрзин
Ынчап ылап билип каан
мен,
Ырлыг кежик дазылы
ында!
Бурунгаарлзан, орук-биле
Муң-муң дуюг дагжып
эртпээн—
Хуулгаазын аът — поезд
болап,
Кускуннап каап, челип
эрткен.
Чалгын чайган куш эвес.
Самолёт дуу — Москваже
углаан.
«Баштынчывыс — Ленин»
— дээн,
Маадыр ырны дыңнап чор
мен
Ырак чоокта
калмыктарны
Ынчаар адап
мөңгежиткен
Шак ол аттың күчү-
күжү—
Чаа хүннүң халаазы-ла.
Ол-ла аттың мөңге
чырыы
Онза дирткен тнилелгеде!...
Дээрде шыйыг ону мейээ
Дептер-номда үжүктер
дег,
Угаан болгаш чүрээм-
биле
Угуп бодап — ханыла
дээн.
...Хову кыры хевистелген
Холушкак чыт
сигеннернии...
Амыдырал-чуртталганы
Алдаржыдып улус
мактаан.
Ада-чуртум сеткилге
өзер,
Алдар-йөрээл аңаа
туттум.

Монгуш ДОРЖУ
орус дылдан очулдурган.

ДҮРГЕДЕЗЕ ААР

Елизавета ДРАБКИНА

Ол бүгү Октябрь байырлалының бүдүүзүнүң сөөлгү субботаларының бирээзинің кежээзинде болган. Чүнүң үжүн чүве ыйнаан, сатынмайн-дыр мен, Кремльди кежилдир маңнап олур мен — хенертен Владимир Ильич биле Надежда Константиновнаны көрүп кагдым. Олар холдарындан четтинчип алган, каттырышкан, чугаалэшкан, кежээки хаяга алыскан дээрже көрүп чоруп олурлар.

— Бистиннге барып шайлаалам! — деп, Надежда Константиновна алгыра-дыр.

— Ары чигири-биле — деп, Владимир Ильич немеп кагды. — Посфэвилел кежигүнү болгай бис, ынчангаш алганывыс ол!

Бажыңче баар оруктап чоруп олурувуста, олар элээн каш боттарының эштерин чалады. Шуптузу өөрүшкүлүг чөпшээрештилер.

Парижтиң Мари-Роз кудумчузунда квартирага дег шайны кухняда ижип олур бис. Ынчангы үелерде дег, столда янзы-бүрү хевириң савалары, стол шывыы база-ла ынчангызы дег шыймак болгаш тиглер дузаанга алыскан.

Делегейде чүү болуп турарының дугайында Владимир Ильич шуптувустан айтырып-ла олур. А чугаалапы дег түүлдер-ле хөй. Делегейде бир дугаар Ниитилел эртемнериниң Социалистиг Академиязының баштайгы чөвүлел хуралының-даа, комсомолдуң Бирги съездизининң-даа дугайында... Чүгле бир дугаар болуп турар түүлдер-ле хөй.

Владимир Ильич кичээнгейлиг дыңнап, чамдык черлерге айтырыглар салып, Надежда Константиновна-биле өйлеп-өйлеп, удур-дедир хөглүг кайгажып олурлар. Ылаңгыя чонкуң ортузунда чоруп турар чугаалап ону аажок сонуургатты — «Совет эрге-чагырга куруг акша хавыңдан эгелээн, кескинди хлеб-биле-даа болза, дөмей-ле чаа дүжүткө чедир чемгерип шыдапкан» дээн Прохоровкадан ажылчының дугайында; «Организастыг ажылче бүгү бодум шымның кирер дээш тачкам октапнан мен» деп, бодунуң дугайында чугаалаан Бирги съездиниң делегады ажылчың херээженинң дугайында-даа.

— Шынаа-ла ынча диди бе, «организастыг ажылче шымныр дээш?» — деп, Владимир Ильич ылавыйлайдыр.

— Ийе, ындыг.

— Солуңуи көрем, Надя! А ол херээжен кандыг кижидир — аныяк бе, кырган бе?

— Чээрби беш хар үези. Үш уруглуг.

Надежда Константиновна олурганнарга ийнги стакан шайны кудуп эгеледи. Эжик соктаапы дыңналды. Улус Комиссарларының чөвүлелиниң секретары Николай Петрович Горбунов кирип келди. Холунда кара торгу-биле даштаан пакет тудуп алган.

— Владимир Ильич, Америкадан бир эш чедип келген, силерге мындыг чүве эккелген — деп, ол чугаалай-дыр.

Владимир Ильич торгуну бижек-биле чара кезипкеш, чагаа хавын часкаш, чуга саазында бижээн чагааны уштуп келди. Стол артында нимти чугаа уламчылавышаан.

Хенертен Надежда Константиновна олурган черинден тура халып келди:

— Болодя, чүү канчап барды?

Владимир Ильичиниң арны ак тос апарган, эриккери безии агара берген ышкаш көстүр. Шуптуу чайгаарла эсерлериң огу артып калган ооң солагай эктинче көре бердилер. Ынчалзадаа ол бажын чайгай-дыр.

— Чок, чок анаа... Моңу дыңнап көрүңер даан. Ынча дээш ол дунуң муңгаргай үн-биле номчуй берди:

«Сан-Франциско (Калифорния), 4. VII — 1918 чыл.

Кара-бажың.

Россияда мээң ажылчын акыларымга болгаш эштеримге.

Силериң дилээшкинигерге, силериң улуг демиселиңерге байыр чедирип тур мен, эштер.

Бүгү-ле мага-бодумнуң ханызындан силер-биле кады мен дээрзин чугаалакчаар-дыр мен; мээң таламда силер, силериң улуг хөрээңерниң изиг деткикчизи болгаш талалакчызы бар дээрзин билип ап көрүңер.

Дүн-хүн чок сагыш-сеткилимде кезээде силер-биледир мен. Силериң улуг күжениишкиниңер, силериң шыдамыккайлыг дилээшкиниңериңер мээң бодалдарымны силерге апаар-дыр.

Ажыт-чажыт чок күженнишкиниңер човуланның адаанга чораан улуг чонга ёзулуг хосталганы бээрінче угланган.

Үш үүс чыл дургузунда силер болгаш силериң кырган-ачаларыңар дарлал адаанга хилиичектеип чораан силер.

Чаңгыс ол безин силерни боттарыңарның күзелинче дорт баарынче, чедип алган хосталганарның арыг дамыраан мага хандыр чооглаарынга идиг болуп турар ышкажыл.

Мен силерниң талалакчынар мен, амгы амыдыралымның байдалының шаабиле силериң изиңер-биле чоруп олур мен. А амгы байдалдарда бодумнуң аргашинээмни долузу-биле көргүзүп шыдавас-тыр мен.

Силериң муңгаралдарыңар-биле муңгарап, чедимче чок түүлге таварышкаңыларда ол дээш качыгдап, тиилелгени чедип алганыңарда ол дээш курайлап чор мен.

Мээң амы-хууда байдалым аажок нарын, ынчалзадаа ол айтырыг түгле мээң бодумнуң амы-тынныг үнеримниң дугайында айтырыгдыр. Россияның ажылчын аңгызының демиселге чедип алган түүлдериниң камгалалы мени ооң-даа артык дүвүредип турар. Ол эрткен өйнүң күлданышкынындан, аар базындырышкындан хосталып үнгеш, ам кижи кайгап хаммас хосталганың чаа хаанналшкының тургузарын оралдажып турап-дыр.

Силериң улуг түүле-хелектериңерге, буянныг ажылчорудулганарга мээң түрээм киришкеп, ушта түткүп тур.

Буянныг күженнишкиннер болгаш ышчы бодалдар сиңгеи силериң кайгамчыктыг револючуу сагыш-хөөңүңерге ам-даа күүч-күштү, шыдамык чорукту күзээр-дир мен.

Мээң амыдыралымда энне улуг хай-халап — ол дээрге, силер-биле кады силернің алдарлыг ажылакиңерге киржип шыдаваным.

Бо бижимел кыйгырыгны орус демиселчилериңиң үүлехеректеринге каттыжар дээш Россияже чанып бар чыдар орус эш-биле дамчыттым.

Силериң моңу алырыңарга идеген, «Сан-Франциско Бастилиязындан» бодум холдарым-биле дамчыдып чыдыр мен.

Силериң аныяк экономиканарыңың эде тургузуушкуну чайынналчан чеднишкиннинг болурукка идеген база бүзүрел артым.

Шак моон, хорутдал черинден, чүрээмниң ханызындан аңы-дунманың изиг байырын чедирип олур мен.

Капиталистиг күлданышкынның хосталышкынының херезинге шынчызы-биле силернии мен.

ТОМ МУНИ»

Владимир Ильич төңдүрүпту. Сагыш-сеткил хелээшкининден дыка үр үе дургузупда кым-даа чүүл-даа ыыттавады.

— Шаажылал кажан болур хире-дир? — деп, Надежда Константиновна ооңум айтыра-дыр.

— Декабрь он ийиде — деп. Горбунов харыылады.

Том Муни, америк социалист, ажылчын-шуткукчу, дайынга удурланыкчы, актыг черге иүүлдетккен болгаш шаажыладыр кылдыр шинттирген. Ону Биллингс деп эжи-биле 1916 чылда Сан-Франциского шерээ парадының үезинде бомба октаан деп хопка онааган.

— 11 Интернационалдың Копенгаген конгрезинің үезинде бүдүн дүнүү өттүр Том Муни биле хемелеп турганывысты чугаалап турганымны сактып тур сен бе, Надя?—деп, Владимир Ильич айтыра-дыр. — Том америк ажылчынларның ырларын ырлаан, а бис аңаа «Дубинушканы» өөредип турдувус.

Владимир Ильич тургаш, соңга баарынга чеде бергеш, кежээки имирже көрүп-ле тур.

— Дүргедезе аар! — деп ыыткыр чугаалай-дыр. —Муңдаа удаа амы-тыным бериптер ышкаш-тыр мен, чүгле дүргедезе аар!

Ооң чүнү бодап турарын дөгерези билип каан: бүгү делегейге пролетаржы революцияның тиилелгезинин дугайында.

Ол стол артында олурун алгаш, стаканын холга тудуп алгаш, олуруп-олуруп, чаңгыс-даа амзавайн, дедир салып кагды.

— Бир-ийи шак ажылдаптайн — деп, ол турун ора чугаалады.

Надежда Константиновна олче көре-дир. Ооң ышкаш-ыл долган! карантары: «Сен дыштанырын күзеп турдуң чоп» деп сөглексээндаа ышкаш.

— Бар, же—деп, ол чымчак чугаалады. — Мен база бир херек ужун кылаштаап келийн.

Мени эдертип алгаш, Надежда Константиновна Хамовникиде турар уруглар хүлээп алыр черже чорутту. Орай келээге чедир ук черниң бергедээшкиннери-биле сайгаржып артып кагды — багай аъш-чем, орук-самдар чоорганнар, быттар, одаар ыяштың болгаш өередилге номнарының чогу дээш, ооңдаа өске айтырыглар-биле...

(«Кайгамчык кижилер» деп барымдаадыг тоожудан үзүндү).

Артур ХЕРТЕК очулдурган.

ЧОГААДЫКЧЫ ЧОРУКТУҢ ЭҢ-НЕ БЕДИИ

Олег Намдараа артисти бичемден тура таныыр мен. Ооң шиилерге, концерттерге ойнап турганын хөй удаа көрүп, уран талантызын магадап чордум. В. И. Ленин, партия дугайында шүлүктерни ол номчуй бээрге, ооң үлүүнүң аянныы, өткүдү, созуунуң тодазы, болуушкунну диргизип чугаалаптары кижиниң сагыш-сеткилин көдүрүп, хей аът киире бээр чораан...

Тываның хөгжүм-шии театрынга ажылдап келген чылдарында чүс ажыг шииге артист ойнаанын билип алдым. Ол чүл дээрге сценага ботботтарынга дөмейлешпес ол хире хөй кижиниң чуртталгазын, амыдыралын чурттап эртип, көрүкчүлерге ылап шынныы-биле көргүскенидир. Янзы-бүрү овур-хевирлерин өөренип, чаңчыгып алырынга, амыдыралга боттуу-биле көргүзеринге кайы хире үе-шак үнгени, билигмергежил, кызымак чорум, сагыш-сеткилдиң чаагай чоруу негеттинерил? Моңу чугаалаары берге-дир. Ону чүгле эң-не ажыл-ишчи, тураскаакчы, чогаадыкчы мергежилдир кижи күүседип шыдаар. Ындыгларның бирээзи Олег Дондукович болган.

ЧУРУКТА: «Боолуг кижи» деп шииде В. И. Ленинниң ролюн артист О. Д. Намдараанын ойнап турары. Ойдар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

1957 чыл ооң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазынга онзагай чыл болган. Театр бодунуң репертуарынга Н. Погодининң «Боолуг кижи» деп шиизин киирип алган. Ында В. И. Ленинниң ролюн О. Д. Намдараа ойнаар ыылдыр уран чүүл човүлели шиитпирлээн. Тыва театрның төөгүзүнде бир-ле дугаар улуг баштынчының овур-хевирин көргүзер харыысалгалыг ажыл онаашкан.

Владимир Ильичиниң шын овур-хевирин тургузары эңне берге чогаадыкчы ажыл болган. Бо рольду ойнаарыбиле улуг баштынчының дугайында киноларны хөй удаа көрген, эвээш эвес номнарны номчаан, чуруктарны хынамчалыг хайгаараан. «Ленин Октябрьда» деп кинофильмин хөй удаа көрген, А. М. Горькийниң «В. И. Ленин» деп очериин каш катап номчаан. Улуг В. И. Ленинниң овур-хевирин тургузар дээш изиг күзелдии, тураскаакчы, кызымаккайы-биле ол чогаадыкчы ёзу-биле ажылдап турган. Ону Москваже келдире бергеш, баштынчының овур-хевирин тургузар дээш камчаар ажылдап турарын совет театрының сураглыг артистери көргеш, ол рольду күүседип болурун чүүлдүгүнүн детээш, ажыктыг арга-сүмелерин берген.

«Боолуг кижи» деп шииге О. Д. Намдараа В. И. Ленинниң овур-хевирин шын көргүзүп шыдаан. Ол болза тыва уран чүүлдүң амыдыралынга улуг болуушкун болган. М. Шатровтуң «Революциянын ады-биле», К. Треневтуң «Нева хемниң эриинде» деп шиилеринге В. И. Ленинниң овур-хевирлерин база тургускан. Ол дээрге артистиң чогаадыкчы ажылчорудулгазының эң-не бедии болган.

О. Д. Намдарааның чогаадыкчы күш-ажылын чазак бедии-биле үнелээш, «Хүндүлелдиң Демдээ» орден-биле шаңнаан. Ол — Тыва АССРниң улустуң РСФСР-ниң алдарлыг артизи аттарның эдилекчизи. Тыва АССР-ниң Күрүне шаңналының лауреады болуп турар.

Таңы-оол ХЕРТЕК.

ТИРАЖЫ КАЖЫЛ?

В. И. Ленинниң чогаалдарынга номчукчуларның сонуургалы болгаш негелделерин канчаар тодарадып турарыл? Ол ышкаш ук номнарның тиражы кажыл? Шак мындыг айтырыг чаңгыс эвес кижиниң сонуургадыр. Бүгү-эвилелдиң Ном палатазының статистика килдизи аңаа харыыны берип турар.

Бо чылдың январь 1-ниң сан-чиккээ-биле алырга, 1918 чылдан 1989 чылдың тоңчуузүнге чедир чырыкче В. И. Ленинниң 653 миллион 145 муң кезек нимти тиражтыг 17052 чогаалдары үнген.

Сөөлгү 10 чылдың дургузунда В. И. Ленинниң чогаалдарының тиражы коскузу-биле кызырылган. Бир эвес 1970 чылда 19618000 тиражтыг 454 ном үнген болза, 1989 чылда ол бүгү 5100000 тиражтыг 122 үнгедүрүлгеге кызырылган.

Чер-черлерде ном садыглаашкының чорудуп турар организацияларның киирген чагыгларын ёзугаар бир чылдың тиражтарын тодарадыр «Союзкнига» каттыжышкын ол бүгүнү рыноктуң долдуганы-биле база номчукчуларның негелделериниң хандыртының турары-биле тайылбырлап болур.

СОҢГУКЧУЛАРГА ДЫҢНАДЫГ

Кызыл хоорай Советиниге улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле хоорайның соңгулда комиссиязы дараазында соңгулда округтарыгга 1990 чылдың апрель 22-де катап соңгулдалар болуруи соңгукчуларта дыңнадып тур:

Енисей № 1 соңгулда участогунга № 2, 4, 5 соңгулда округтары (төвү — Кызыл ТЭЦ-тиң тудуг эргелелиниң бажыңы).

Ленинград № 2 соңгулда участогунга № 6, 11 соңгулда округтары (төвү — педучилище).

Школа № 3 соңгулда участогунга № 19 соңгулда округу (төвү — № 11 школа).

Первомай № 4 соңгулда участогунга № 21, 23, 24 соңгулда округтары (төвү — Госкоюшпяның административтиг бажыңы).

Пушкин № 7 соңгулда участогунга № 32, 33, 34 соңгулда округтары (төвү — ДСУ-1-иин административтиг бажыңы).

Рабочий № 8 соңгулда участогунга № 38, 41 соңгулда округу (төвү — № 4 школа).

Пролетарский № 9 соңгулда участогунга № 45 соңгулда округу (төвү — АТБ-2 административтиг бажыңы).

Ленин № 10 соңгулда участогунга № 47, 48, 49, 51, 53 соңгулда округтары (төвү — Красноярскиниң көдээ ажыл-агый институдунуң Кызылда филиалының бажыңы).

Комсомольский № 11 соңгулда участогунга № 55, 56, 57 соңгулда округтары (төвү — ДОСААФ-тың административтиг бажыңы).

Төп № 14 соңгулда участогунга № 74, 78, 79 соңгулда округтары (төвү — Политиктиг чырыдыышкын бажыңы).

Чүльдүм № 15 соңгулда участогунга № 83, 85 соңгулда округтары (төвү — № 1 школа).

Чехов № 16 соңгулда участогунга № 86, 92, 96 соңгулда округтары (төвү — № 15 школа).

Советский № 21 соңгулда участогунга № 123, 124, 126, 128, 129, 132, 133, 134 соңгулда округтары (төвү — Автоорук техникуму).

Геология № 22 соңгулда участогунга № 137, 138, 141, 143 соңгулда округтары (төвү — Тываның геология-шинчилел экспедициязының лаборатория-камерал корпузунда).

Калинин № 23 соңгулда участогунга № 148, 152, 153 соңгулда округтары (төвү — санэпидстанция бажыңы).

Малчын № 19 соңгулда участогунга № 114 соңгулда округу (төвү—«Тыва тудуг» девискээр-тудуг каттыжышкынының тудуг иезээниң административтиг корпузу).

Найысал № 24 соңгулда участогунга № 156, 157, 158, 160, 161, 164, 166, 167, 168, 170, 171 соңгулда округтары (төвү — № 9 школа).

Горный № 25 соңгулда участогунга № 176 соңгулда округу (төвү — КПТУ-4-түң кол корпузу).

Московский № 26 соңгулда участогунга № 26, № 180, 182 соңгулда округтары (төвү — № 5 школа).

Ровно № 28 соңгулда участогунга № 189, 192 соңгулда округтары (төвү—«Тыва суг мелиорация» төлевилелтудуг-ажыглал каттыжышкынының административтиг бажыңы).

Пионерский № 20 соңгулда участогунга № 117, 119 соңгулда округтары (төвү — № 3 школа).

Правобережный № 30 соңгулда участогунга № 196 соңгулда округу (төвү — «Енисей» Культура бажыңы).

Бадылаашкын түс черниң шагы-биле эртенниниң 7 шактан кежээкиниң 20 шакка чедир болур.

Хоорайның соңгулда комиссиязы.

Республиканың «Хүндүлелдиң Демдээ» орденниг хөгжүм-шии театрының 1990 чылдың апрельде

РЕПЕРТУАРЫ

Апрель 22-де. Тываның хөгжүм-шии театрының артистериниң концерти.

Апрель 26-да. Ч. Ондар «Хаанныг истер».

Апрель 28-29-та. В. Көкоол «Хайыраан бот».

Тыва бөлүктүң шиилери орус дыл кырынга оңулталыг. Билеттерни театрның кассазынга, будуруулгелерде болгаш өөредилге черлеринде төлээлерин дамчыштыр баш бурунгаар садар. Шиилерге болгаш концерттерге коллективтиг чагыларны хүлээп алыр.

Айтырыгларны дараазында телефоннарже долгаар: 2-25-49, 2-35-88.

Касса 9 шактан 19 шакка чедир ажылдаар. Шиидер болгаш концерттер 19 шакта эгелээр.

ТВ

АПРЕЛЬ 21
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Бистиң садывыс. 9.00 Ачы-буян чедирилгезиниң неделязы. «Амыдыралга эглип келгенивер». Барымдаалыг фильм. 9.30 А. Хачатурянның «Спартак» деп баледи. 11.45 «Дириг амытаннар оранында». 12.45 С. Иголинский (фортепиано) ойнаар. 13.05 «Партнер». Коммерция медээчизи. 13.35 Л. Луков режиссёрнун фильмиери. «Александр Пархоменко». 15.00 Россияның суверенитеди. — «Советтер эрге-чагыргазы болгаш республика эрге-чагыргазы». 16.00 Спектр. 16.30 Улусчу чогаадыдгының «Чедээш» телепрограммаларының 8-ки делегей фестивалы. Б. Феоктистов ойнаар. (ССРЭ). 17.05 Политиктиг диалогтар. 17.55 «Делегей панорамазы» 18.40 Мультфильмиерниң баштайгы көргүзүү. 19.00 Ачы-буян чедирилгезиниң неделязы. 19.15 «Фермер-90». Фолк-музыка болгаш кантри фестивалы. 21.00 «Ye». 21.30 Телескоп. 21.50 «Аас-кежиктиг таварылга». Өг-бүле телевинториязы. 23.00 Телепортрет. ККП ТӨ-ның Политбюрозунуң Доктаамал комитединиң кежигүнү, КУРның Күрөөвүлелининиң премьери Ли Пен. 23.30 Нептеренгей музыкада чаа түүлдер. «А» программа. 01.00—01.25 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 «Экранда — «01» албан чери». 8.50 «Ынаншыл ынакшыл дугайында чүнү билирил...» Концерт. 9.25 «Өгбүле хрониказындан ийи эге». Уран-чечен фильм. 11.00 Депшилге. Информация. Реклама. 11.30 Концерт. 11.40 Бүгүдеге педагогика. 12.40 Ачы-буян чедирилгезиниң неделязы. Телекөвүрүг ССРЭ — АКШ. Инвалидтериниң нарын айтырыглары. 13.25 Коллаж. 13.30 «Тоолдар болгаш үжүралдар оранынче аянчорук». Улуг шиилерге база уругларга киноконцерт. 14.30 Хоккей. Делегей чемпионады. Финляндия биле ССРЭ-ниң шилиндек командалары. 16.30 Видеоканал «Совет Россия». 19.00 Фотоконкурс. «Чер—бистиң ниити бажыңывыс». 19.05 Барымдаалыг фильмиер. 19.45 «Төрээн чер дугайында ырлар». Якут АССР-ниң улустуң артизи А. Самсонов ырлаар. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Информастыг программа. 21.00 «Ye» 21.30 Ачы-буян чедирилгезиниң неделязы. «Бир эвес силериң харыңар...» 22.15 Я. Сибелиус. Концерт. 23.00 Бүт бомбүү. ССРЭ чемпионады. «Спартак» — «Металлист». Чапсарда — Кино курлавыры. 00.50 «Кым миллиардерил?» Уран-чечен фильм. 02.00—03.30 «Петра». «Полицияның телефону 110» деп бөлүктен уран-чечен телефильм.

КИНО

АПРЕЛЬ 21-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Човалан азы боду болуп иүгүлдээнин» (2 сериалыг) 9.00, 18.50. **«Өг-бүле»** (2 сериалыг) 11.50, 16.00. **«Сервиң делгерезин!»** (бичии уругларга фильм) 14.40. **Видеозалга: «Хон Гиль Дон»** 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20, 19.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Амаль, мактыг болгаш кызыгуур салгакчызы» 11.00, 12.30. **«Чассыг май бөлүү»** 14.00. **«Ынакшылдың күжү»** (2 сериалыг) 17.30. **«Мегелеткен кижи»** 15.10, 20.10 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Бүзүрел» 12.00. **«Хоютку»** (2 сериалыг) 13.50. **«Кинг-Конг»** (АКШ, 2 сериалыг) 16.30. **«Кинг-Конг дириг»** (АКШ) 19.10 шактарда.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ карыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Кылдыстер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25 идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информацпя — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03, 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн бар-ганда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Индекс 54241

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга
амазы
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниин Ном үндүрер чер. полиграфия болгаш ном садыынын керектериинин талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажын № 1.

Чагыг № 405. ТС — 00163

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунун, Тыва АССР-ниң Дээди Соведининиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл апрель 22 воскресенье № 94 (14294)

1925 чылда үндезилеттингеп

Өртээ 3 чаа

МОСКВАГА БАЙЫРЛЫГ ХУРАЛ

Октябрьның баштыңчызы Коммунистиг партияның болгаш Совет күрүнениң үндезилекчизи Владимир Ильич Ленинни эде тургустунуушкун бистерже улам-на чоокшулаткан. Чаартылгаларның чорудулгазын ленинчи ханы бодал-биле хынап турар бис. Чедиишкиннерни болгаш четпестерни канчаар көөрүнге, эргежок чүгула түңнелдерни кылырынга, революцияны уламчылаарынга ленинчи өлүм чок одуруглар бистерни өөредип турар.

В. И. Ленинниң төрүттүнген хүнүнден бээр 120 чылынга тураскаатткан байырлыг хурал апрель 20-де Москвага, ССР Эвилелиниң Улуг театрынга болган. Найысыладның болгаш Москва чоогунуң күш-ажылчы коллективтерикиң, партия, совет база хөй-ниити организацияларының төлээлекчилери, улус депутаттары, эртем болгаш культураның ажылдакчылары, Совет Чепсектиг Күштериң дайынчылары, ленинчи партияның хоочуннары аңаа чыылган. Даштыкы дипломаттар, даштыкы чурттардан аалчылар база олурушкан.

М. С. Горбачев, В. И. Воротников, Л. Н. Зайков, В. А. Крючков, Е. К. Лигачев, Ю. Д. Маслюков, В. А. Медведев, Н. И. Рыжков, Э. А. Шеварднадзе, А. Н. Яковлев, А. П. Бирюкова, А. В. Власов, А. И. Лукьянов, Е. М. Примаков, Б. К. Пуго, Г. П. Разумовский, Д. Т. Язов, О. Д. Бакланов, Ю. А. Манаенков, Е. С. Строев, Г. И. Усманов, И. Т. Фролов, ССРЭ-ниң Дээди Соведининиң Президиумунуң кежигүннери, палаталарының даргалары, ССРЭ-ниң Федерация Чөвүлелиниң болгаш Президент Чөвүлелиниң кежигүннери, ССРЭ-ниң Дээди Соведининиң болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргаларының оралакчылары, ССРЭ-ниң Дээди Соведининиң комитеттериниң, Эвилел Совединиң болгаш Националдар Соведининиң комиссияларының удуртукулары байырлыг хуралга киришкен.

СЭКП-ниң Москва хооркомунуң бирги секретары, СЭКП ТК-ның Россия Бюрозунуң кежигүнү **Ю. А. Прокофьев** байырлыг хуралды ажыткан.

Совет Эвилелиниң гимнизи дыңналып турган.

ССРЭ-ниң Президентизи, СЭКП ТК-ның Чингине секретары **М. С. Горбачевтуң** «Ленин дугайында сөзүн» чыылганнар улуг кичээнгей биле дыңнаан.

Байырлыг хуралдың киржикчилери «Интернационалды» бедик көдүрүлгүшкүнбиле ырлап күүсеткен.

Ооң дараазында байырлалдың улуг концерти болган.

(СЭТА).

УЛУГ ЭГЕЛЭЭШКИННИҢ УЛАМЧЫЛААШКЫНЫ

Бо чылын Коммунистиг субботникти Владимир Ильич Ленинниң төрүттүнген хүнүнден бээр 120 чыл болган оюнга тураскаатткан. Тываның чоңу, бүгү совет улус-биле бир дөмей, күш-ажылчы байырлалче үнген. Бо берге үеде кижи бүрүзү боду медереп билип, чурттуң экономиказын хөгжүдеринге улуг-хуузуи киирип, субботникте ажылдап алган акшазын ачы-буян чедирериниң фондузунче шилчидер. Хоорай, суурларда чаагайжыдылга ажылдарын чоруткан.

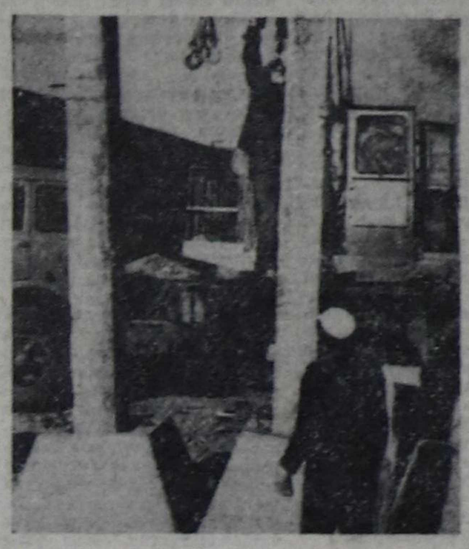

КЫЗЫЛ ХООРАЙ. Эртенгиниң сес шак четпээнделе хоорайның чурттакчылары автобустарга сыңыштастап, боттарының ажылдаар черлеринче чоруп турган. Өөренкичилерге болгаш студентилерге ажылдаар черлерни хоорайның чаагайжыдылга комбинады баш удур айтып берген.

Тудугжулар боттарының ажылдап турар черлеринге тудугну уламчылап, девискээрин арыглап аштап ап турганнар. Бажың тудуу кылыр комбинаттың № 1 тудуг-монтаж эргелелиниң ажылчыннары Ангара бульвары кудумчуунуң 6/17 дугаар бажыңының дөртку блогун тудуп эгелээн. Олар каш минута иштинде бир өрээлдиң дөрт ханазын кран дузазы-биле сала каапкаш, тудуштурар черлериниң адаан дораан малгаштап эгеледилер. Эки ажылдаар болза, бир хүнде 16 аал чурттаар бир каътты доозуптар.

Ол каш минуталарда Николай Копленко, Алексей Опай, Николай Трубаев, Роман Ондар бир өрээлдиң ханаларын сала каапты.

Субботник хүнүнде албан черлери, организациялар, тудутжуларга улуг дузаны чедирген. Хооркүүскомнуң эвээш өг-бүле улус чурттаар общежитиезинниң девискээрин Улус өөредилге министерствозунуң ажылдакчылары аштап арыглаан. Херек тудуг материалдарын дүжүрүшкен.

№ 48 тудуг эргелелиниң Нина Донгакка удурткан шеверлекчилер бригадазы ол бажыңның иштии малгаштап доосказ, чугайлап эгелээн. Дузалажып келген ажылдакчылар болгаш тудугжулар ол хүн ажылдаан акшазын ачы-буян чедирериниң фондузунче шилчидер деп чугаалап турдулар.

Культураның болгаш дыштанылганың Н. Гастелло аттыг парыгында «кижи бажы кизирт». Ында чаагайжыдылганың ажыл-ижи хайыыкан. Чамдыктары бок, бүрүнү дырбаалтаан, кургагыыштарыы үндүр сөөрткен, өскелери чүдүрген турлар. Уруглар ойнаар черлерде чаа аттракционнарны кылып эгелээн.

Кемерово хоорайдан келген монтажчылар демир-орук чоруур рельстер кылып тур. Ооң бригадири Николай Александрович Пулов мынча дидир:

— Бистиң области хоорай бүрүзүиде демир-орук бар. А Тывада бир дугаар демир-орукту кылып тур бис. Маңаа дөрт вагон, бир паровоз кожар бис. Бистиң ажылывыс парктарга уруглар ойнаар аттракционнар кылыр улус бис. Мында керээ ёзугаар ажылдап тур бис. Бөгүн субботниктеп үндүвүс.

Кызыл хоорайда чүгле кызылчылар эвес, өске черлерден келген аалчылар база субботникке киржип турары моон илдең.

Республиканың мурнакчы бүдүрүлгелериниң бирээзи — типография ажылчыннары чыл санында эртип турар ленинчи коммунистиг субботникке идепкейлиг киржип, бүдүрүмчүлүг-биле ажылдап келген. Бо удаала типографияның цехтеринде ажыл чүден артежик эгелээн.

— Бөгүн бисте бирги ээлчегде 15 кижи ажылдап турлар. Олар бо күш-ажылчы байырлалда чагыглар ажыгбиле тускай бланкыларны, номнар картын, плакаттарны парлап турлар—деп, парлаар цехтиң начальнигы Юрий Евдокимович Коршунов хөй машиналар даажынга алгыра аарак чугаалады. Цехтиң ажылчыннары тускай чагыглардан аңгыда, чогаалчы Василий Монгуштуң «Аңгы чанныг кыстар» деп номун, «Улуг-Хем» альманахтың тыва дылда 73-кү номерин база тыва эпос чогаалын парлап турар болду. Ажылчыннар Александр Ткачев, Чечек Намдак, Анна Носкова болгаш өскелериниң-даа шалыпкын ажылдап турарын демдеглээр херек.

Мурнакчы коллектив ол хүн ажылдаан акшазының хөй кезиин буянныг ачы-дуза фондузунуң агар санынче киирер деп чаңгыс үн-биле шиитпирлээн.

Кызылдың дааранылга фабриказының даараныкчы кыстары дүүн база-ла эки ажылдаашнар. Олар ол хүн херээжен улустуң болгаш бичии уругларның чайгы платъелерин даараан, ажылдап алган акшазының чамдызын буянныг ачы-дуза фондузунче шилчидерлер.

АК-ДОВУРАК. В. И. Ленинниң төрүттүнген хүнүнден бээр 120 чыл оюнга тураскаткан субботникти эрттиреринге хоорай хынамчалыг белеткенген. Хоорай Советиниң күүскомунуң даргазы В. Х. Суге-Маадырның кабинединге штабтың хуралын чыылдырып, бүдүрүлгелер болгаш организациялар удуртукуларының илеткелдерин дыңнаан, кылыр ажылдарының хемчээлин баш бурунгаар тодараткан.

«Тыва даг-дүгү» комбинаттың 11 цехтеринден, бүдүрүлгелериниден күш-ажылдың байырлалынга 3600 кижи киришкен. Арытлал фабриказының ажылчыннары болгаш инженер-техниктиг ажылдакчылары ажылчын турушталрын эзелеп, 500 тонна сорттуг даг-дүгүн болбаазырадып, 4000 рубльдиң нормативтиг арыг продукциязын бүдүргеп.

Чамдык ажылчыннар хереглекчилерге чедирери-биле Абазаның демир-орук станциязынче чүдүрүп чорудар белен продукцияны эде саналып, девискээрлерни чаагайкыткан.

Ак-Довуракның автобудуруглезинден 132 автомашина ырак, чоок рейстерже демниг үнүп, улус ажыл-агыйының 200 тонна чүгүн, 3000 ажыг пассажирлерни сөөрткен.

Хоорайда эң улуг тудуг организациязы болуп «Тыва даг-дүгү тудугуна» үлегжүртудуг комбинадының коллективи хөй каът чурттарга баңылының, уруглар садының болгаш садыг төвүнүң чаа тудугларынга 2500 рубльдиң тудуг-монтаж ажылдарын кылган. № 4 тудуг участогунда Галина Коляда биле Зинаида Салчактың бригадалары 30 дөрбелчин метр бажың каналарының шеверлел ажылдарын кылган. Чаа тудуглар чаның аштап арыглап, ында вагончуглаштарны септээринге 164 кижи киришкен.

ТӨӨЛИ. Кандыг-даа ажылга хынамчалыг белеткел — чедиишкинниң үндезини. Ынчангаш бай-тайгажылар субботникке чедиишкинниг белеткенген, ону организастыг эрттирген. Ниитилиг-биле аңаа алды-мун ажыг кижи киришкен. Ол хүн кол-кол участоктарга күштүү мөөннээри-биле албан черлериниң, организацияларның болгаш бүдүрүлгелериниң девискээрлерин баш удур аштап арыглаан. Ооң түңнелинде апрель 21-де район төвүнден хой кижини өске черлерже чорудар аргалыг болган. Олар тарылга шөлүнүң дажын аштаарынга, одаар ыяш белеткээринге, нөвүрүглер септээринге, бичии уруглар ойнаар шөлдерни кылырынга киржип, малчыннарга дузалашкан.

ЧУРУКТАРДА: Кызылдың бүдүрүлгелеринге субботник.

(Республиканың өске районнарындан медээлерни солуунуң дараазында номерингe парлаар).

ЛЕНИН ДУГАЙЫНДА СӨС

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ илеткели

Эштер! Шылгараан угаанныг гений кижилер бүгү үелерде кижилерге херектиг болганы-биле, амыдыралдың чаа-чаа айтырыгларынга хамаарыштыр олардан сүмени базым бүрүзүнде ап турарыбиле онзагай ылгалыг турар.

Эде тургустунуушкун бистерге Ленинни ёзулуг-ла көргүзүп турар. Ооң-биле чергелештир, Ленинниң политиктиг болгаш теоретиктиг өөредии, ооң боду идейлиг база политиктиг демиселдиң төвүнде амгы үеде база катап тургустуна берген. Бо талазы-биле кол чүүл — эде тургустунуушкунуң кылганы социалистиг шилип алышкын.

Социалистиг идеяны хөгжүдеринге болгаш боттандырарынга онзагай салыышкыны Ленин киирген. Үешагның бүгү силгиишкиннерин, азыышкынарны болгаш халаптыг чүүлдерни таварып эртпишаан, ол идея бодунга орукту ажыдарын уламчылап турар. Бүгү делегейге төөгүлүг ужур-дузалыг айтырыгны — кижи төрелгетенниң депшилгезин болгаш кижиниң бодун канчаар үнелеп көөрүнүн дугайында айтырыгны амгы үеде чаа ёзу-биле тургузары Ленин чок турган болза, Октябрь турбаан болза, болдунмас турган ийик.

Ленинниң номналы эгээртинмес. Кижи төрелгетенниң догуунаарының бүгү талаларыгга, ниитилел амыдыралының бүгү-ле илерээшкиннеринге болгаш тус-тус кезек бүрүзүнге, бүгү аңгыларның болгаш социал бөлүктериң — ажылчынарның, тараачынарның, интеллигенцияның, херээженнериниң, аныяктарның... байдалынга, ролюнга болгаш салым-чолунга ол хамаарылгалыг. Амыдыралдың ол эртеми бүгү-ле чүүлдерге — кижилерниң хүн бүрүде сагыш салыышкынарындан эгелээш, делегей политиказының эң улуг айтырыгларынга чедир улуг салдарлыг. Күрүнеде мөзү-шынар үндезиннериниден эгелээш, хоойлу-дүрүмге болгаш порум-чурумга чедир салдарлыг. Политиктиг тактиканың принциптеринден эгелээш, улуг хемчээлдиг чорудулгаларны философия ёзузу-биле бодап билиринге чедир база салдарлыг.

Бо дугайында мынчаар чугаалавышаан, чаңгыс илеткелге ол дугайында шупту-ун чугаалаары черле болдунмас ийик.

Ленинниң өөредииниң бүгү байлаан шилиишкин-биле эвес, а бүрүнү-биле, шупту-ун өөренирин Ленинниң неген турарын ам билген-дир бис. Ооң айыткан номналын цитата барымдаалап көөр чорукту шуут-ла буруу шаап турар бис.

Ынчангаш Ленин дугайында боду-мнуң сөзүмге чаңчыккан арга-биле бүгү-ле чүүлдер дугайында бичиилеп кезиктээр, чамдыкта ооң чугаалаан чүүлдерин адаглаар арганы ажыглавас бодаан мен.

Ленинчи бодалдың методологиязы, кандыг-даа айтырыгларны ооң көөрүнүн диалектиказы болгаш төөгүзүн дүржулгазында ооң арттырыш каанын, кажан-даа чиперпес ужур-дузалыг эргилдедиг чугула чүүлдерни бистерге амгы үеде эң-не онза чугула ужур-дузалыг болуп турар.

Ленин болза XX чүс чылдың эң-не улуг бодалчызы, үенин билиглериниң кайгамчык улуг күчүзүн шингээдип алган, ниитилел амыдыралының чөкшттарыңче хамызы-биле сиңиргин кирген кижи болуп, бистиң-биле кады артып калган.

Ленин болза, эргечагыргаңы кандыг-бир кызыы, харын-даа хүүзунда сорулгалырынга аңыглзарынга аптеп чок политиктиг ажылдакчының үлегер чижээ болуп, бистиң-биле кады артып калган. Болуушкуннарның болгаш политиктиг демиселдиң кандыг-даа эргилдезинде кол үүлдү — чонуң ардаг-ажыктарын ол чидирбес күүлүг кижи болган.

Ленин болза, кажан чурт революцияга чедип келгенде, чуртка сүртенчиг турда... эңне берге байдалда безин — шиитпирлиг болгаш дедир ээлбес базымны кылырынга белен революсчуның үлегерчижээ болуп, бистиң-биле кады артып калган. Тургузукчу ажыл-ижи-биле төөгүнү байлакшыдар дээш кажан көдүрлүп үнген чонуң күчүлүг күштери үргедекчи халап кылдыр шилчий бербес ужурлуг.

Төөгүге Ленинниң салдар чедиргенииң чажыды — төөгүнүң шимчедикчи күштерин ооң чигези-биле үнелеп, амгы үеде чайлаш чок чүүлдерни келир үениң чүүлдери-биле политикага холбаштырып шыдаанында.

Политиктиг болгаш теоретиктиг удуртукчу Ленинниң диалектиктиг күүзү, ылангыя шилчиишкинниг үе-чадаларга, дүрген оскерлиишкинниг байдалдарга онза чугула үнелиг болуп турар. Чөрүлдээлиг факторларның бүгү түңүн хаара тудуп, кол угланыышкынны тодаргайлап, болуушкуннар көгжүдеэзиниң кайнаар угланып болуруун баш бурунгаар көрүп, ажыктыг политиканы тургузуп билири — ленинчи улуг уран чүүл ол-дур, үк уран аргаңы өөренир болгаш база катап өөренир ужурлуг бис.

Владимир Ильичиниң бо ою эде тургустунуушкуннуң эң-не чидиг, эргилделиг үези-биле холбажып турар. Чаартылгаларның чорудулгазы ниитилелди күүлүг шимчээшкинниң бедиинге чедирип келгеп.

Эде тургустунуушкун боду база амыдырал болу бергеп. Хөй чүүлдерни, ооң иштинде бистиң эрткен үевистиң чүүлдерин эде бодаарынче, эде көөрүнче ол албадапкан. Кижилер төөгүнүң үндезиннерин эглип көрүп, улуг революциядан тургустунган ниитилелди, бодунга болгаш бүгү делегейге биче эвес ужур-дузалыг чаа революция ам негеттинип келгенин билип алырын күзеп турар.

Ону тодаргайлаарывыс ам биске черле чугула, чүге дээрге эде тургустунуушкун бодун XX чүс чылдың төөгүзүнде болуушкун кылдыр көргүскеп, үк болуушкунну улуг социал революциялардың чүгле хемчээлдери-биле үнелеп болур.

Ынчаарга, эде тургустунуушкунуң төөгүге туружун, ооң социал утка-шынарын чогум-на үнелеп көөрүбиле холбаштыр Ленинге хамаарыштыр ажыы-биле чүүлдешпес угланыышкын тодаргай илереп келген. Ол угланыышкынның айыылдыы — кедергей бодүүнчүткен хажыдыышкында, чүгле дедир демдектиг кылдыр «допчу курстуң» методиказын ажыглаанында, ооң алыс сорулгазы — Ленинни Сталин-биле дөмейлевишаан, бистиң бүгү төөгүвүстү күш чок болдурары. Октябрь революциязын, ооң дараазында чүүлдерни бүрүн частырыг, харын чонуң болгаш кижи төрелгетенниң мурнуңга кемзерек үүлгедиишкини кылдыр көргүзери болу берген.

Ленинче бо таладан халдаашкын СЭКП-де болгаш ниитилелде консерватиитиг хөөннерни күштелдирип турар. Ынчангаш эде тургустунуушкуниун чайыт-даа, ажык-даа удурланыкчылары «ленинизминиң» камгалакчылары болур рольду ажыглаар аргалыг апарган.

Ийет, аңаа хамаарыштыр хажыдыышкынныңардан болгаш ооң кылган түңнелдериң шуут өскерилге чок үүлээп алыр чоруктардан үштүнмүшаан, бистер Ленинни, ооң теоретиктиг болгаш политиктиг чогаадыкчы ажылдарын база катап ылаавылап көөр ужурлуг бис. Эрткен үеде ажылдаттына берген чүүлдерин дешпилгешин идепкейлиг аленментизи болуп, ниитилелдиң интеллектуалдыг, культурлуг болгаш угаан-бодал эртинези кылдыр артып калыр чүүлдерден аңгылаар херек.

Ынчалзажок Ленинге хүндүткел чок чорук кажан-даа хүлээп көрдүнмес. Ленинни кижи кылдыр көрүп тура, ону кара туразында, ажыыбиле мешан туруштан хоптап-шүүлдээри база хүлээп көрдүнмес. Ооң сорулгаларының өндүр бедиин болгаш угаан-бодалының арыг-чаагайын чигзиниишкинге тургузар дээн кордаашкыннарда кандыг-даа үндезин чок.

Ийет, Ленинниң адын болгаш овур-хевирин кайы хамаанчок ажыглап, ону «бурган» кылдыр санап турган чоруктарны соксадыр херек, чүге ынчаар кылып турганыл деп чүвени бистер ам билир бис. Ындыг болзажок, Ленинниң турааскаалын бужартадыр чоруктар кандыгдаа хевирге база каяа-даа — биске азы даштыкыга — илергейлеттине бээрге, ону буруу шаап турар бис.

Ленинни бөдүүнчүдүр хүлээп көөр чорукту дүрген-не ажыг эртип алыр болзувусса, ооң мерген угаанын, ооң кайы хире бистиң-биле үележип турарын болгаш биске кайы хире херектиг боон дурарыя улам эки медереп-биле бээр бис. Ону чедип алыры белен эвес, чүге дээрге, баштыңчыының ындыг овур-хевирин он-он чылдар дургузунда тургузуп, тодаргай политиката болгаш идеологизга ажыглаар дээш чайгылыш чок нептередип келген болгай. Ынчалзажок аңаа сылдап алгаш, ёзулуг Ленинни хүлээп көрбестей бээр болза, бистиң соовустан кел чыдар салгалдарның угаан-бодалын база сеткил-чүрээн хоозуратпышаан, ниитилелдиң болгаш күрүнеңиң дээлдарын үзе шапканывыс ол болур.

Ленинни камгалаары — бурганга чүдүүр дээни ол эвес-тир. Ленинни камгалап тура, бистер совет кижилерниң салгалдарының кылып бүдүрүп каан чүүлдерин хүлээп көрүп, амгы үедеги дилээшкинневисти болгаш бистиң социалистиг келир үевисти камгалап турарывыс ол.

Хайыышкынныг, төрүлдээлиг, маадырлыг болгаш хай-халаптыг ленинчи үе ам эрткен. Ол үе эрткен үенин болу берген, бистиң төөгүвүс болу берген. Тоолчугуу чугаалаан болгаш меге сөстерден хөстуг бо төөгүнү билип алыр херек. Ол болза, бистиң хамаатыларывыстың патриотизмни болгаш интернационализмни ёзулуг билиринге база бүзүрел көөрүнге үндезилеттинген политиктиг болгаш аажы-чаң культуразын хевирлеп тургузарынга эргежок чугула.

Ленин патриотизм дугайында каас-коя сөстер чугаалаарынга ынак эвес чораан. Ынчангаш ол, патриотизмни болгаш интернационализмни капсырлаштырган политика болгаш аажы-чаң талазы-биле деңнээр үүле чок үлегерчижекти биске арттырган. Янзы-бүрү национал улуурган чоруктарга, шовинисчи илерээшкиннерге удур камхайыра чок демисежип чораан. А кажан-херен апарганда, улуг орус улустарның национал чоргааралының ёзулуг утказының дугайында бодунуң кайгамчыктыг сөстерин чугаалаан (т. 26, арын 106-110).

Дворян уктуг болгаш интеллигент болганындан Ленин улусчу чоруу-биле ылгалдыг чораан. Ленин ажылчы чоннарны анаа-ла бир үүле билбес кижилер кылдыр санаваан. Ленин ажылчы чоннарны үстүүртен ачыбуян алырының аргазы кылдыр көрбейн чораан. Ленинниң ёзугаар алырга, революция болгаш социализм — бо дээрге массаларның боттарының амыдыралчы чогаадылгазы боол турар.

Бо дээрге үндезинниг ленинчи идея болур. Ооң уж-удузын онзагы-биле билип турар бис, ынчангаш кажан эде тургустунуушкун бүгү ниитилелди оттурупканда, кажан ооң хөгжүлдезиниң дүрүм ёзугаар чаа негелдери тургустунуп келгенде база айтырыг бүрүзү-ле чаңгыс аай эвес шиитпирлерни негеп турар нарын айтырыгларны тургузуп турарын барымдаалаваш, ленинчи идеяны амыдыралга боттандырарывче чүткүп турар бис.

Ынчаныыже; партия болза, ыяк бодап кылган план чокка, бүгү-ле чүүлдерни каш-каш чыл бурунгаар баш удур көрбейн эде тургустунуушкунну эгелээн деп чемени дыңнаар ужурга таварбыш турар бис. Чамдык кижилер: бо чүүлдерни баштай кылган болза эки, оскелери — бо чүүлдерни азы дүү чүвени шуут кылбас ужурлуг турган, азы ынчаар эвес, мынчаар кылыр ужурлуг турган деп чугаалап турар. Ажылдың эрги аргаларынга чүдүүр, дириг амыдыралды эрең-гейлээр чорукче книр тыртар, боттуг чүүлдерни барымдаалавайн оларны чонга чыгаар дээн ораладажмышкынныр база бар.

Бо бүгү чүүлдер биске турган болгаш чүү чүвете чедирип келгени билдингир болгай. Схемаларны чогаадып кылгаш, ниитилелге чыгып турган, ол схемаларга сыңмайн барган чүүлдерни биске таарышпас, хораллыг чүүл деп көргеш, одура шаап каар турган. Ниитилелдиң бүгү организмни кислород чедишпезинден шимчээшкини соксап турган. Идеялар-даа, ниитилелдиң психологиязы-даа, массаларның угаан-медерели-даа будалып турган.

Бис эде тургустунуушкунуң оруунче киргеш, бо кичээндиргини эки сактыр ужурлуг бис, бисти бүгү чүүлдерден эмнеп каар болгаш ниитилелге кадыкшылды эгидер рецептилер чогаадыры-биле кабинеттерже катап шүргүүр амдажып калганывыс чаңчылдарывыстан чайлаар ужурлуг бис. Белен рецептилерге эмин эрттир чаңчыгып калган бис.

Эмин эрттир организастаан амыдыралды сактып турары таварылга эвес: чагыр-дужаар система хөй чылдарда туруп келгенииң соонда, бис «директива аарыышнан», майык чогаадырын бодаар болгаш айтыышкын ёзугаар ажылдаар чаңчылдардан эмненип шыдавайн турар бис.

Социализм — массаларның дириг чогаадылгазы. Маңаа хамаарыштыр көскү тодарадылганы бодап көрээл. Массаларның чогаадылгазы дыка хөй янзы болгаш баш удур чугаалаары безин бергеге, ону кандыг-бир схемага баш удур киирип болбас. «...он-он миллион чогаадыкчыларның угааны эң улуг болгаш гениалдыг баш удур чүүлдерни тургузуп турар» деп, Ленин чугаалаан (т. 35, арын 281).

Эде тургустунуушкун кижилерниң боттары боду болур арганы болгаш төөгүге киржир арганы берип турар. Ооң хосталгалыг ужур-дузазы ында бооп турар, бодунуң кайгамчык күүү-шыдалын бүгү чуртка бээрининг улуг аргазы ында бооп турар.

Планнар болгаш төлевилелдер херек харын. Оларны Ленин улуг ужур-дузалыг деп көрүп чораан. Бир эвес олар массаларның боттуг чорудуушкуннарын болгаш хөделиишкиннерин теоретиктиг угаан-бодаанының түңнели болур болза, чүгле ындыг таварылгада олар амыдыралчы, үре-түңнелдиг болур деп, ол санап чораан.

Бодунуң бодалдарын болгаш программаларын чоннуң маңаа турар чүүлдери болгаш сеткил-хөөнүери-биле доктаамал дүүштүрген турарынче партияны ол кыйгырып чораан, ынчаннас болза, кандыг-даа теоретиктиг шын политика бүтпейн барып болур. «...Бир эвес ол сүмелер хууда амыдыралының дүржулгазы оларны чүү чүвеге өөредип турарынга дүүшпейн баар болза, миллион-миллион кижилер партияларның сүмелерин кажызында тоол дыңнавас» деп сагындырган (т. 32, арын 178).

Ынчангаш Ленин марксизмни кажан-даа догма кылдыр көрүп чорбаан. Бодунуң ажыл-чорудулгазының баштайгы үезинде ол мынча деп бижээн: херектиг ужуру болза классиктерниң кылып каанын «моон мурнундагы түңнелдерни угаан-биле катаптаарында эвес, а чаа политиктиг байдалды анализтээринге марксисчи шинчилелдериниң аргаларын ажыглаарында» болур (т. 7, арын 237). Төөгүлүг хөгжүлдениң эргилделиг үелеринде Ленинниң кылып турганы улуг ажылдарын ажыглаарынга ажыыдарын билип алырының дүлгүүрү ында.

Ындыг ажылдар бүрүзү белен чедип алдынмайн турган. Чүгле боду-биле, политиктиг удурланыкчылары-биле эвес, а партияга кады турган эш-өөрү-биле демисежир ужур аңаа таваржып турган. Ооң чамдык эш-өөрү ону «приципгерни барымдаалап көрбестей берген» деп, а бир чамдыктары ону «марксизмден хоорлу берген» деп буруудадып турган. Оларга харыы берип тура, ол мынча деп бижээн: «...бир эвес төөгүнүң чорудуушкуну бистиң манап турганывыс ышкаш эвес, а онзагай болгаш бир янзы апаар болза, «эргидеги большевиктерниң» үлегерин эдерген херээ чок», олар чаа, дириг болгаш онзагай талалыг амгы үеде тургустунуп келген чүүлдерни **өөренип көөрүнүң орнунга шиңгээдип алган** формулаларын сагыш тургаш, бистиң партиявыстың төөгүзүнге багай рольду каш удаа ойнааннар болгай» (т. 31 арын 133). Ындыг кижилерни «большевикчи» революция мурнундагы ховар чүүлдерниң архивинге («хоочун большевиктерниң» архиви деп адап болур) дужаар херек деп, Ленин немей бижээн (ында арын 134).

Революцияга өөрээш; боттарын мактап эгелээн нацистерни кам-хайыра чок сойгалавышаан, Ленин: «...ындыг кижилерге бүзүрел, оларны эш кылып алган революция кандыг-даа идегел чокка (ындыг болур-даа ужурлуг) аштырып болур» деп сагындырып чораан (т. 36, арын 301).

Биске кончуг чугула боол турар бо темага хамаарыштыр ленинчи билиишкиннерниң кандыг янзылыг бердинин турганының алыс утказын тодарадыры-биле мен маңаа хөй цитаталарны киирип тур мен.

Эргилделиг кончуг берге үелерде Ленин бодунуң эш-өөрү-биле шыгыы маргыжып, хөйүн санал-оналыңга удур безин шыңгыы негелделиг туржун чораан. Ындыг чүүлдерниң бир тодаргай чижээ — Брестиге чардынган керээ болур. Чаа экономиктиг политикаже угланып турган үеде база бир кончуг чидиг байдал тургустунуп келген. Ол үеде боол турган болуушкуннарның бир киржиккизи партияның үстүнү аппарадынга болган бир хуралдың дугайын мындыг янзылыг сахтып бижээн: «баштай Красин биле Цюрупа Ленинге бүрүнү-биле катчып турган. Өске бүгү кижилер чүве ыыттавайн, удурланып туруп берген. Байдал ынчаар болгаш, Ленин мынча деп чугаалаан (ону шуут номчуптайн): «Силерниң карактарынарже көрүп орумда, силер мээң-биле чөпшээрежип, шын деп чугаалап турар ышкаш-тыр силер, ынчаргa мен хая көрнү бээримге, шын эвес деп чугаалай бээр-дир силер. Мени чаштынчып ойнаан уруглар ышкаш көрүп турар-дыр силер. Мынчан барган таварылгага ам мен силерниңбиле бир парламент оюнун ойнап көөрүн чөпшээреп ко-

(Төнчүзү 2-гн арында).

ЛЕНИН ДУГАЙЫНДА СӨС

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

рүнер. Парламентиге чазак баштыңчызынга бүзүрел көргүстүнмейн баарга, ол халажып үнеринин дугайында шинтирии хүлээп алыр болгай. Брестке тайбын кезээзин чарып турда, силер меңээ бүзүрел көргүспээн болгай силер, ынчан мээң политикамның кайы хире шын болганын ам мугулай кижилер бизин үгаап билип турар. Ам чаа экономиктиг политика дугайында айтырыг талазы-биле силер меңээ бүзүрел көргүспейн тур силер. Ынчангаш мен парламентиге хүлээп көрдүнген түңнелдерни кылып көрейн, дээди ийи черге — Бүгү-эвилелдиң Төп күүсекчи комитединге болгаш пленумга — халажып үнеринин дугайында айтырыгны тургузуп тур мен...»

Кедизинде барып Ленининң кылып турган түңнелдери—амыдыралдың логиказы тиилеп үнген: чаа экономиктиг политика партияның политиказы болу берген.

Ленин теорияга кончуг ынак чораан-даа болза, үзелбодалдарны өскертирин амыдырал негей берген таварылгаларда кандыг-даа доктаадың тургускан түүлдерни барымдаалавайн, тургустуүп келген тодаргай байлалды тодаргай анализтээр арганы ажыглап чораан. Ол ындыг арганы марксизмниң «чүрээ» деп санап чораан (т. 41, арын 136).

Ленининң кичээндиргелериниң дугайын бодап тура, дараазында үүлдү кажаңдаа уттуп болбас херек: Ленин революсчуларга, улуг бодакчыларга кончуг берге турган, күш дөгээринин, бир большевик-ажылчынның чеченчиин чугаалааны-биле алырга, «кес кырында» дээр кадыг-дошкун үеле чурттап чораан.

Ажыы-биле чугаалаарга, Октябрь революциязы херектиг турган бе? Ындыг чугаа бо хүннерде хаая эвес дыңналгылаар-дыр. Россия февраль революциязының тиилелгези-биле «доктаап каан болза» кончуг зөк турган деп-даа чугаалар дыңналып турар. Ындыг хевирлиг чугаа-соот эрткен үени тоол кербээни ол болур болгаш идей-политиктиг демиселге тускай сорулганы салып турар. Ындыг үүлдерге удурланыышкынар херек кырында база кылдыныр турар.

Февраль революциязы бистиң Ада-чүрт төөгүзүнге эң улуг болуушкун дээрзинге чигзинит турбас. Ынчалза-даа Россияга революцияның кол-кол айтырыгларын — тайбың-даа дугайын, тараа-даа дугайын, чер-даа дугайын буржуаз-меншевик чазактың үзе шинтирлеээнин факт-барымдаа болуп турар болгай. Чүрт инити-национал бууразыкыныче тайбың бар чыткан. Шала сөөлүүредир большевиктер кара өжегээр-ле «чүртту ханга бораштырган» дээн шамнаашкынны буруу шапкышаан, Ленин мынча деп чугаалаан: «Бир эвес силер, тодаргайлаарга (меньшевиктер болгаш эсерлер) социал реформаны ёзулуг-ла эгелээн болзуңарза, революцияга удурланыр чаңгыс-даа болза, тенекпей чырык чер кырындан тыптыр бе? Силер чүге ону кылбаан силер?» — деп, Ленин айтырган (т. 40, арын 179).

Ленин хамааты дайынын чайладыр дээш бүгү аргаларны ажыглаан турган. Корниловтуң үймээнинин соонда дораан-на большевиктер өске социалистир партияларга мындыг чөпшээрежилгелиг саналды кынрген: большевиктер чазакка киржирин кегеребейн турар болгаш эргечагырганың пролетариатче болгаш ээ ядыы тараачынарже шилчиирин доп-дораан негээринден, ол негелде дээш демиселдиң революсчу арга-методтардан «ойталаарлар ийик». Ынчаарга меньшевиктер болгаш эсерлер «Советтериң мурнунга бүрүн болгаш чүгле аңаа харыысалгалыг» чазакты буржуаз партиялар чокка тургузар болза... ол «революцияның бүрүнгаар тайбың шимчээшкинин. Советтериң иштинге партийжи демиселдиң **тайбың сонсаары** хандыртынган турар ийик» (т. 34, арын 135).

Ол бүгүнүң дугайын бөгүн сагындырары чугула, чүге дээрге бөгүн чамдык кижилер билбези-биле, өскелери кара өжегээр — болуушкынарның чамдык үелерин, фактыларын, документилерин дораан-на үшта соп, сегирип алгаш, күш дөгээр арга ажыглаарыңче чүткүлү Ленинге хамаарыштыр шамнап тураалар. Ленин кажанкезээде политиктиг шинтирлеэшкиннериниң болдунар аргаларын төнчүзүнге чедир ажыглаарыңче чүткүп турган. Ол хамаанчок бүдүн ленинчи «дүржүлгалар теориязының» дугайында безин чугаа тургаа. «Бистиң идеалывыста кижилерге күш дөгээр чорук чок» (т. 30,арын 122). Ол — ленинчи сөстердир. Кымнар Ленинни ёзулуг билип алырын күзээр болдур, олар шуптузу моңу хандыр билип алыр херек.

Көргүстүгеп чижек — төөгүнүң боттуг фактыларын чүгле камгалааны эвес, чүгле ёзулуг Ленинни шыны-биле билиринин үнелели эвес-тир. Ол бөгүн бистерге өске талазы-биле база дыка чугула боон турар.

Чаа ниитилелче киреринин эң-не таарымчалыг оруун дилеп тыварынга аңаа хамааты дайын шаптыктаан, болушкуларның херек кырында чорудулгазы коммунизмче аъттыг шаап кире-ринге идегелди ойтур октаан.

Социализм дугайында Ленининиң бодалдарының колкол байлактары, социалистиг идеяларны ажылдап, кылырынга ооң кол салыышкыны ооң НЭП-биле холбашкан ажылдарында болгаш политиказында, ол ышкаш «чагыгларында» кирген. Ленининиң социализм теориязының талазы-биле ажылының чаа үе-чадазы чогум-на ооң эгелээн.

Чыгдыңган дүржүлганы анализтевишаан, ол бодуңуң үгаан-бодалдарын кайнаар үгландырып турганын, ниитилелдиң херек кырында байдалын болгаш массаларның сагыш-сеткилин тодарадырынга эвээш эвес үгаан күштеринин негеттинери тодаргай. Ынчангаш бистерге ооң бодалдарының болгаш түңнелдериниң негелдезин төөгүге эң-не шыны-биле катап тургузары негеттинип турар.

Ленин сөөлүүредир «коммунистиг бүдүүлгеже болгаш хуваалдаже дорт шилчиишкинни кылырынче» чүткүлдү алдаглал-дыр деп санааны билдингир (т.44, арын 157, 151). Ынчалза-даа- ону 1918-1920 чылдарда чорудуп турган политикага хамаарыштыр чугаалаан бе деп айтырыг туруп келир. Ындыг болза, канчаар-даа аажок кадыг-дошкун хамааты дайынның болгаш даштыкы интервенцияның байдалдары, хоозураашкын болгаш аш-чут, ниитилел харылзааларының долузу-биле сандараашкының айылы ол политиканы хамыктың мурнунда чоруларынче албадаанын Ленин боду чаңгыс эвес удаа чугаалап турган. Азы чугаа оон-лаа артык, улуг чүүлдүң дугайында боон турган бе? Бүгү чүүлдерни алгаш көөрге, ол капитализмден социализмче шилчиирининг бүгү бодалдарның, Маркстың соонда ооң канчаар тургустунганының дугайын бодап турган.

Ленин Россияга чаа ниитилелче шилчиириниң талазы-биле бүрүн, тудуш бодалдарны ажылдап кылып четтикпейн барган-даа болза, ол угланыышкына канчаар-даа аажок улуг ажылдарны кыпган. Ынчалза-даа аңаа НЭП чүгле дыш алырының аргазы бе азы ол делегей сайзыралының салым-хуузунга Октябрьниң болгаш чаа Россияның ээлээр черин катап бодап көөрүнге белеткелдер. «делегей революциязының» тиилээринге кордалдарның боттанмааны үеле социалистиг идеяларны чаа утка-биле хандырары болган бе дээрзин партияга болгаш ниитилелге-даа боон турган бүгү политиктиг демисел-биле холбаштыр база катап бодап көөр үе келген.

Ленининиң бодунуң сөөлгү чылларында чүнү кылып турганың, чүнүң дугайын бижип, чүнү шүгүмчүлеп, чүге удурланып, чүү дээш туржуп турганын чаа ёзулуг-ла көөр чүве болза, бо бүгүде эң кол чүүлдү ангылап көөрүн оралдажыышкынарыңа хамаарыштыр аажок оваарымчалыг болгаш харыысалгалыг болур чоруктуң Ленин Маркстан салган алган. Ажылчын шимчээшкининге: боттуг, тодаргай идеалды бериңер, ол дээш демисежин турарыңы ниитилелдиң овур-хевирин көргүзүңер дээр, негелде-ыйыдыышкын үргулчу боон турза-даа, аажок оваарымчалыг болгаш харыысалгалыг боон турган. Ленининиң Октябрь мурнуу чарында бижээнин кайгамчыктыг «Күрүне болгаш революция» деп ажылында социализм дугайында массаларның ону абстрактеоретиктиг кылдыр коор боралдарының илереттингенин дорту-биле чугаалаар аңаар бис. Ынчалза-даа Ленинге революцияның чамдык практиктиг дүржүлгазы бар болгаш ооң боттуг өөредиглерин барымдаалаар аргалыг апарган соонда, 1918 чылдың чазыныңда бижээн «Совет эрге-чагырганың ээлчегліг сорулгаларынга» ол социализмниң дугайын чаа ёзу-биле боодап эгелээн.

Ынчангаш Ленин, НЭП-че шилчиирининг үезинде 1918 чылдың март-май айларында бижээни ол брошюраны болгаш чүүлдерни сактып, чаңгыс эвес удаа ажыглап келген. Ынчаарда-ла чөөн үеелдиг коммунистер-биле маргылдааның үезинде, ол экономиктиг тургузуушкунуң болгаш социализмче шилчиишкинниң хевирлериниң «реформисчи», «чоорту ажыглаар» методтарны тыварыының эң чугулдыг айтып, кампалап турган. (т. 43, арын 205-217; т. 44, арын 197, 225). Бо факт болза, Ленининиң реализм — ооң политик болгаш теоретик боон турар овур-хевирин база катап көргүзүп турар-дыр. Ол «номналдарны» сыгап, алдабаарын дамчыштыр «социализмни киирериниң» дугайында эвес, а революцияның тургусканы шуут чаа байдалдарында чүрттүң амыдыралын болгаш башкарылгазын тургузарының дугайында, улустуң боттуг соңуургалдарының дугайында бодап турган.

Чаа ниитилелче киреринин эң-не таарымчалыг оруун дилеп тыварынга аңаа хамааты дайын шаптыктаан, болушкуларның херек кырында чорудулгазы коммунизмче аъттыг шаап кире-ринге идегелди ойтур октаан.

Социализм дугайында Ленининиң бодалдарының колкол байлактары, социалистиг идеяларны ажылдап, кылырынга ооң кол салыышкыны ооң НЭП-биле холбашкан ажылдарында болгаш политиказында, ол ышкаш «чагыгларында» кирген. Ленининиң социализм теориязының талазы-биле ажылының чаа үе-чадазы чогум-на ооң эгелээн.

Чыгдыңган дүржүлганы анализтевишаан, ол бодуңуң үгаан-бодалдарын кайнаар үгландырып турганын, ниитилелдиң херек кырында байдалын болгаш массаларның сагыш-сеткилин тодарадырынга эвээш эвес үгаан күштеринин негеттинери тодаргай. Ынчангаш бистерге ооң бодалдарының болгаш түңнелдериниң негелдезин төөгүге эң-не шыны-биле катап тургузары негеттинип турар.

Ленин сөөлүүредир «коммунистиг бүдүүлгеже болгаш хуваалдаже дорт шилчиишкинни кылырынче» чүткүлдү алдаглал-дыр деп санааны билдингир (т.44, арын 157, 151). Ынчалза-даа- ону 1918-1920 чылдарда чорудуп турган политикага хамаарыштыр чугаалаан бе деп айтырыг туруп келир. Ындыг болза, канчаар-даа аажок кадыг-дошкун хамааты дайының болгаш даштыкы интервенцияның байдалдары, хоозураашкын болгаш аш-чут, ниитилел харылзааларының долузу-биле сандараашкының айылы ол политиканы хамыктың мурнунда чоруларынче албадаанын Ленин боду чаңгыс эвес удаа чугаалап турган. Азы чугаа оон-лаа артык, улуг чүүлдүң дугайында боон турган бе? Бүгү чүүлдерни алгаш көөрге, ол капитализмден социализмче шилчиирининг бүгү бодалдарның, Маркстың соонда ооң канчаар тургустунганының дугайын бодап турган.

Ленин Россияга чаа ниитилелче шилчиирининг талазы-биле бүрүн, тудуш бодалдарны ажылдап кылып четтикпейн барган-даа болза, ол угланыышкына канчаар-даа аажок улуг ажылдарны кыпган. Ынчалза-даа аңаа НЭП чүгле дыш алырының аргазы бе азы ол делегей сайзыралының салым-хуузунга Октябрьниң болгаш чаа Россияның ээлээр черин катап бодап көөрүнге белеткелдер. «делегей революциязының» тиилээринге кордалдарның боттанмааны үеле социалистиг идеяларны чаа утка-биле хандырары болган бе дээрзин партияга болгаш ниитилелге-даа боон турган бүгү политиктиг демисел-биле холбаштыр база катап бодап көөр үе келген.

Ленининиң бодуңуң сөөлгү чылларында чүнү кылып турганың, чүнүң дугайын бижип, чүнү шүгүмчүлеп, чүге удурланып, чүү дээш туржуп турганын чаа ёзу-биле көөр чүве болза, бо бүгүде эң кол чүүлдү ангылап көөрүн оралдажыышкынарыңа хамаарыштыр аажок оваарымчалыг болгаш харыысалгалыг болур чоруктуң Ленин Маркстан салган алган. Ажылчын шимчээшкининге: боттуг, тодаргай идеалды бериңер, ол дээш демисежин турарыңы ниитилелдиң овур-хевирин көргүзүңер дээр, негелде-ыйыдыышкын үргулчу боон турза-даа,

Анатолий Монгуштуң өскен-төрээн чери — ыры, шүлүкке алдаржаан Шеми хем. Ол школачы чылдарын-дан-на шүлүк бижиирин, ыры чогаадырын шенеп келген. Амгы үеде ол — элээн каш ырларның болгаш шүлүктериң автору. Анатолий Монгуш — сөзүн болгаш аялгазын катай чогаадыкчы, концерттерге ыглаар, шүлүктээр, шиңге ойнаар уран таланты-лыг кижи. Оон ыларын Тыва радионуң дамчыдылгаларындан дыңнап турар бис.

Бот-тывынгыр композитор, артист Анатолий Монгуш бо хүнеерде Кызыл хоорайда караа четпестериниң өөредилге-бүдүрүлге комбинадының Культура бажыңының директору болуп ажылдап турар. Культураның хоочун ажылдакчызы А. Монгуш-туң ырызын мооң адаанда парладывыс.

Ырлажылы

Школачы вальс

Сөзү болгаш аялгазы Анатолий Монгуштуң

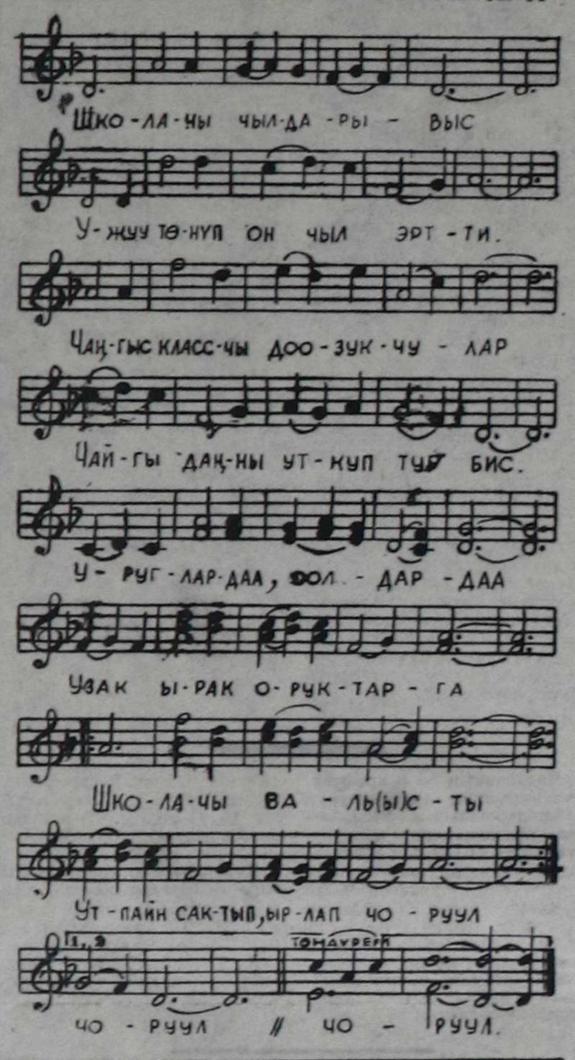

Школачы чылдарывыс
Ужуу төнүп, он чыл
эртти.
Чангысклассчы
доозукчулар
Чайгы даңны уткуп тур
бис.

Уруглар-даа, оолдар-даа
Узак-ырак оруктарга
Школачы вальсты
Утпайн сактып, ырлап
чоруул.

Орук, күзел аңгы-башка
Олче бистер тарай бээр
бис.
Чарлыышкынны,
өөрүшкүнү
Сагышка киир үлежиили.

Уруглар-даа, оолдар-даа
Улуг-биче хоорай, суурдан
Школачы коңга даажын
Утпайн сактып, дыңнап
чоруул
Башкыларның берген
билии
Базымывыс күштелдирер.

Ада-ие, төрел чоңнуң
Адын сыппайн эрес
чоруул.
Уруглар-даа, оолдар-даа
Улуг, биче найыралл
Школачы вальсты
Утпайн сактып,
бөөлдениили.

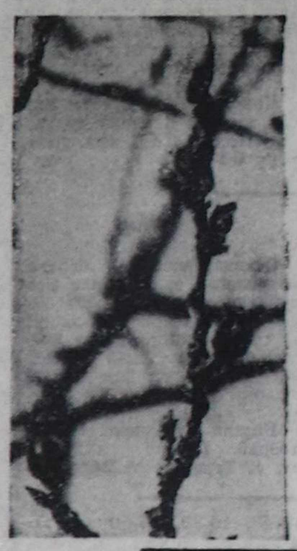

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ «Мочургалар» деп фотозтюду.

КЕРЭЭ ЁЗУГААР

Тыва АССР-ниң Культура министерствозу-биле Моол Арат Республиканың Убса-Нур аймаанаң культура килдизиниң чарган керээзин ёзугаар Чөөн-Хемчик район-га каттышкан семинар эрткен. Аңаа ук аймактан 21 ажылдакчы киришкен. Оларның арагында кедээ клуб эргелекчилери, библиотекарлар, кино механиктери болгаш өске-даа специалистер чораан.

Чөөн-Хемчик райкүүскомуның культура килдизиниң эргелекчизи З. К. Балчыырак семинарны ажыткан. Семинарның киржикчилери баштайгы хүнде районуң Культура бажыңының ажыл-чорудулгазы-биле танышкан. «Чадаананың чадаганы» уран чогаал каттыжышкынының ажылдың, фольклор ансамблин. Хорум-Даг кедээ Культура бажыңының артистеринің шиңгин болгаш өске-даа концерт көргүзүглерин олар сонуургааннар.

Республикага дээре ажылдыгларының биюзээи — Бажың-Алаак Культура бажы-ныңың ажыл, амыдыралы-биле аалчылар танышкан. Теве-Хая суурнуң агитквартиралар ажылы-биле олар база танышкан.

Барыын-Хемчик районуң Культура оодузунга семинарның киржикчилери четкеш аңаа чамдык солуң түүлдерни көргүзүнер.

Зинаида ДОНГАК.

Сактыышкын ИЕШКИЛЕР

Аваның аваазының шолазы Узун-Кадай. Чогум ады Байлак. Оон ырак төрели, бүгү назыда бот амыдыралдыг чораан. Барыңмаа деп кижи Чаа-Хөл бажында чурттап чораан. Ол алызында ядыы чижинүң уруу, ынчангаш 20 чылдарның төнчүзүнде, 30 чылдарның эгезинде бистиң черге байларның хөреңгизин хавырып турган үеде, улусчу эрге-чагырга 15 шээр малды, саар 2 инекти, 1 аътты аңаа халаска берген. Барыңмаа үтбайның арай аныланда күдер-шыырааз, эрес-кашпагайы, ажыл-ишчизи аажок дижир.

Кара-Дуруг адаанда Улуг-Хову аксынга үлдүң черни аңаа хемчээп берген турган. Өске улустүң дузазы чокка Барыңмаа ол шеддү чыл бүрүле апрельдиң төнчүзүнде суггарып, дискек караанга чедир кызыл-бут ажылдап, соок сугну, өл малгашты сүзүп турганын Седен ааймы сагыш човал чугаалаар кижи. Үлдүң шөлге оон чашкан чинге-тараазы келергей чаагай болур: чайын ийи-чи катап суггарар, бок үнүштерни каш-даа катап арыглаар. Ынчангаш күзүн 12-14 барба дүжүттү алыр, 6 барбазын бодунга аргыдып алыр, артканын сайгарыптар. Он беш баш хой, ошкузу дөртеп, 2 инээ 7 баш чедир өскен. Сигенни Чаш-Талдан база-ла боду кезип алыр.

Барыңмаа үтбай аныланда Ак-Туругнуң шилгедек чараш кыстарының бирээзи турган деп, кырган-аваам бир катап Өвүрден келген чаңы урутга чугаалап олурган. Оон даштыкы хевиринде чангыс-ла четпес чүүл — бажының дүгү сарыг. Барынмаа үтбайның бүгү назыда ег-бүле түтпайн келгенинчү чылдагаамы ол ирги бе? Ол дугайты ким-даа билбес. Өске кижиниң хуу амыдыралынга кириппес. оон сагыш-сеткилин черле хомудалып болбас деп чаагай чаңчылды Ак-Туругнуң улуг, бичии кижилери ыдыктыы-биле сагып чораан. Күскээр чайын Барыңмаа «семирил эгелээн» деп дамчыыр чугаа тыптып келгеш, дораан еже берген. «Чангыс, бот амыдыралдыг күжүрүү ынчаар дорамчылап, кыжыраан хереэнер чүл!» деп. Полат честей кадайларны чула кончаан. Ынчаарга бачыттыг «дидир-дидир» шаандан бээр турган — узун назылыг чүве-дир ийин он.

Дараазында чылдың часкаар чайынында Барыңмаа үгбай чараштыр божуп, караа чыраан. Оозу оол болган. Өлзей-оол деп адап алган. Өлзей-оглу өзүп келген. Ону канчаар-даа көөрге, шуут орус. Та ким деп орустүң төлү чүве. Ону ким-даа билбес. Хереэжен кижиниң чажыды ыйнаан, ол чүгле чаасканн боду билир, оозун кымга-даа сөглевес.

Чылдар улаштыр эртипле турган, Өлзей-оолдуң топтуг-томаанныы, ажыл-ишкири ажыдок үрен болган. Авазы амыраан, чинге-тарааны ам үлдүң эвес, а кезик шөлге чажар, күзүн 12 эвес, а чээрби ажыг барбаны савалаар апарган. Иешкилериниң каш малы өзүп эгелээн. А Өлзей-оолдуң аңчыы база ажыдок. Кара-Суг бажында Баян-Өндүр тайгазындан чыл бүрүде беш түстен күзү эвес диинии ол тывар турган. Ол бир катап кускаар кыжын Тожу тайгазынче чоруткаш, 12 киш кежин база экжелген.

Мен бичиимде Өлзей-оол даайым кырган-аваам сугга чедип келген. Орус оглу боорга, оозун кырганнар ажыдок чаптаар, «Өлзей чыткан хой тургузар эвес» дижир. Авазының Өвүр Торгалыында төрелдеринче ол чорту ашкаш. Өлзей-оол бир ай болганда чаңын келирге. өөрү оолдар Тываның Арат-тың революстуг шеринин хүрээлениинче шагда-ла чоруй барган болган. Ынчангаш Өлзей-оол шериг келдиришкиниден астыгып калган.

Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында Ак-Тургга ополчен шериниң дайынчызы Монгуш Өлзей-оол граната шывадаар талазы-бил бирги черге турган. Ынчанмайн канчаар оон узуну, мөге-шыыраан улус магадаар, ынчалзыжок ол хүрежип черле билбес: аамай, дораан-на октадып алыр, бодунуң довураан кактап, каттырып бо-ла туруп олургынын чеже-даа көрген мен. Кызыл Шеригге белек кылдыр шилиндек аъттарны чорудар патриоттуг чаагай херек Ак-Тургга эгелээн хүнде Өлзей-оол ийи аътты хамыкты мурнай эки тура-биле дуйкаал берген.

Шериг башкызы Дамчай Кызыл хоорайже чорүй барган сөөлүнде оон орнунга ревшериг Хажыт Ак-Тургга чедип келген. Оон баштаа аажок кижи. Кожаа-маанык чаткан ышкаш Кош-Ой бажы Борбак-Арыгга шериг кичээлиниң бир чапсар үезинде ол мынча деп командылаан:

— Аваа дайынчы Өлзей-оол менче!

Оозу шериг чурумү-биле кээп ёзулады. «Ак-Туругнуң сыын ышкаш ыраажызы Өлзей-оол ыглап күүседир-дир» деп, эш Хажыт чарлай каапты. Өлзей-оол, шынап-ла, ырлап эгеледи:

Кижи боду аныяанда
Эштиг, өөрүг болбайн
канчаар.
Хилиң-маңнык чаазында
Өөгүр-чараш болбайн
канчаар.

Чаа-Хөл бажынче ногаан карактары-биле ол көрүп алган. улаштыр база ыглай берди:

Баржак бажы башкы тайга
Байлак таңдым, аллың
тайгам,
Баарынга, шынаазынга
Байлак дүжүт алыр черим.

Өлзей-оолдуң шедирге чок хоюг, чинге, хостуг үнүнге бистер таалап, аажок аңыш часкап, ону мантап каан бис.

Чаа-Хөл кожуунуң шериг столунуң даргазы Кешкен-оолга Өлзей-оол бир катап чеде бергеш, билдиришкин тудускан. Ында бөдүүнү-биле мынчаар бижээн болган: «Бүжар фашистерге удур фронтуже мени чорудуп көрүнер». Шериг столунуң даргазы оон билдиришкиния хүлээп алгаш, мынча деп харылаан: «Эр-хей-дир сен, Өлзей, шериг херээзинге ам-даа эки өөреп, кажан херек апаарга, кады чоруур бис шүве».

Дайын сөөлүнде удаваанда бир чайын Өлзей-оол-биле элээп ур хөөрешкен мен. Ынчаарда ол меңээ мынча деп чугаалаан: «Кажан орустар чугаалажып турда, оларның чугаазын бичии билиптер апаадым. Чугаалаптар дээримге, боостаамда моондактап, дуглап чыдар бир чүве бар ышкаш-тыр. дүнмам». Орус-тыва эрги словарыны аңаа берип каан мен. Дөртен чылданың төнчүзүнде Ак-Туругга шелээлеп келгеш көөрүмге, Өлзей-оолдуң орустаары аажок апарган, өөрүшкүзүү аажок: «Здравствуй, дорогой брат!» деп мени уткуду. Чер байлаан шинчилеп тывар геологтар-биле ийи ай чоруп. оларны үдээп сөөлүнде, Өлзей-оол орус дылды өөренип алганына ол дыка өөрүп, чоргаарланып чораан:

— Көрбес сен бе, Дүгер, багай даайын ийи дылдыг болган, аңы-дүнма орус чоннуң дылын өөренип алганым — ансым кежии-дир.

Кара-Сугнуң казар байлаан тыварынга үлүүн киирген орус оглу Монгуш Өлзей-оолдуң дугайында Ак-Тургнуң улус назылыг чурттакчылары утпаан боор.

Алексей ДҮГЕРЖАА.

Шоодуг

таакпылаар хүтбай болбазын мен бе. Кожам Маады база ында ор. Сөөлүнде чугаалажырымга, арага амзавас кылдыр «эмнедип» турар ижи болган.

Кашпир-оолдуң үш кичээлии-даа эртим. Хүтбай, мээң таакпылаабым-даа хевээр. От дугайын «эмчимден» айтырдым.

— Ындыг туруп боор. Кашпировский биле Кашпир-оол бис ийинин бө аргавыс чамдык ниженилерге дегбейн барып болур. Кижиниң үгаан-сарыылының, кадыышылының, ниити байдалының кандыг туруштуунан хамаарыжыр — дилир.

— Менде идегел чок ышкажы?

— Чүге чок боор. Бистиң сеңээ таарышпас болганда, телепамчыдылгадан чыда калбайн. Чумактың кичээлинге кириш — дээн.

Ам Чумак-оол база тыптып кээр ирги бе?

Кара-оол НАТПИТ-ООЛ.

КАШПИР-ООЛ ЭМЧИ

Суурувус район төвү болгаш, чону хөй. Ынчангада солуң таварылгалар түн чок. Сөөлгү үеде иептерээи дидир-дидиринин кол өзээ Кашпировский эмчининң ады-биле холбашкан. Оон тең телевиденеге чоруткан дамчыдылгазын өг-бүле бүрүзү сонуургап, эртенинде катаптап турда, ажыл-ижин будун-бүдүн коллектитвер соксадыпкан көрүп турду. Оон түнелди суурувуска кеттүп эгелээн. Эскерглерим бо: кожаларым Салчактар — пенсионерлер. Дамба Хунаевич бүгү назынында санаачы чораан, а Маңгыш Доржуевна — башкы. Бир хүн башкы курорт чорган кадыы-ыраанын утпуп, Кызыл чоруткан. Башкыга Кашпировскийниң дузалганын ылап билир бис. Оон бажының ёшку чөөгү дег агарган дүгү каш-ла хонунга карарып калгач чүве.

Автовокзалга Дамба Хунаевич кадайының чаны-биле ийи катап эртиеш танывааи. А. Маңдыш Доржуевна аныландан эдеришкен ажын база эскербээн. Ол Кара далай ортинге Кашпировскийниң бодунуң эмнээшкиниин хүлээп ап турган чүве-дир. Чалама дагның сиотн сагындырар калган бажының дүгү катап семдерерги үнүп келген хап келген. Карактары чиге душчуп келирге, ам кээп танывжып, арта куспактажы каапканын билбээнивеп. Пенсия назы четкиже бир дугаар ынчаар куспактажыннар. Оозун бодаарга. Кашпировский ынамшылга база дузалаар хире.

Черле ынчаш психотерапевтиң бистиң амыдыралывыска киришпээни-ле чок. База бир кожаларым — Хертектер даады кыстарлыг улус. Эмчиниң ээлчелиг дамчыдылгазын көрүп орда, кожамның кадайының эъди аарый берген. Дүрген дуза чедирер машина-биле кадайын эмнелгеже чорудупкаш, дамчыдылганы тейдүө көргеш, бөжуур-бажыңга кээрге, кадайы ийис оолдар олчалыг, чиик-чаагай чыткан. Орта база-ла хуулгаазын эмчи дузалаан дээр.

Кудумчу кежир кожам Маады кайда, кымның лотерея-биле чүну ойнадып алганын солундан номчаан боор, бодунуң ындыг аасжежик чогунга хомудаан орар чүве. Хаван чалаг ол эжим чоокта чаа «Днепр» деп мотоцикл ойнадып алган. «Кашпировский-ле аътгандыруды!» — дээр-ле болгай.

А меңээ оон дузалааның амлыгаа дээр эскербейн чор мен. Кастыкта дүктер-даа елерерип-ле орар. Кыстарым-даа оол дуима чок хевээр. Чаа чылдың лотереязындан чүс билет алган кижи мен. Көпеек-даа эгиттипмээн. Бир дыштаныр хүнде душ боон орус дылга кожамык хевирлиг шүлүк чогаадып алдым. Оомну көргеш: «Бо дээрге чогаадыкчы ажылдың эгези-дир. Орус дылга чогаадып эгелээнинге Кашпировскийниң киржилгезии чок деп болбас» — деп, Маады өөрээп.

Суурувуста сорбузу экираэп, көстүк ажылдавастаан. Бажы аарыастаан кижилер дугайында чүгаа-ла хөй. Ам мырыңай алдеп медээ таваи — Кашпир-оол тывылган.

Кушкаш-оол аныяанда Томскинин медицина институдунга үш чыл өөренип чорүй каапкан турган. Оон кылбаан ажылы чок. Ам кээп Кашпировский эмчи-биле чагаалажып. оон сүмезибиле «эмнеп» турар апарган. Суурда ону ам Кашпир-оол дээр апарган. Оон «эмнээшкининде» эки түңнелдер дугайын дыңнаан, бир кежээ аңаа чеде бердим. Ижиптер, ам Тээлиге баргаш көруп турарга, кончуг-ла бедик, бажы ак меңгилиг тайга кестүп чыдар. Ону Мөңгүлек-Тайгазы деп адаар. Ойнаан уруглар ону мынчаар ырлаар:

Мөңгүлек деп тайга турда,
Мен-даа кайын ажырар
мен.
Бөкпек чеде күлүн турда,
Мен-даа кайын чадаглаар
мен.

1930 чылдарда Тыванның революстуг чазааның чамдык удуртукчуларының айтыыш-ыны-биле ойтулааш деп оюнну шуут хорутдап каан турганы шын эвес.

Николай ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

Партияның болгаш уран чүүлдүң хоочуну.

ДААЛЫ

Оюннуң төөгүзүнге хамаарыштыр чугаа

Даалы — эрте-буруң шагдан бээр тыва улустуң ойнап чораан оюну. Ону ыяштан чазап ап турган. Байлар, чагырар эрге-дужаалдыг кижилер даалыны сөөктен, даштан, мыйыстан дээш оон-даа өске нарын, ховар материалдардан кылып ап чорааннар. Ынчаарга карачал кижилерге (күлдар, хөлечиктер чергелиг бөдүүн албатыларга) ыяштан белен чүве тывылбас турган. Даалының хереселдерин ыяш деп адаарының ужуру-даа ында: хол ыяжы, кожаа ыяш, түү ыяш, шаалда ыяжы, чээрген (чишке чаап бээр ыяштар).

Даалы эрте-буруңгу оюн дээрзин оон дээди ийи ыяжының сүлделери хереченилеп турар. Ол ийиниң эң дээдизи — кас азы кас дедектиг ыяш. 1979 чылда үнген «Совет энциклопедия словарынган» мен мынлыг тайылбыр номчудум: «Кас демдек (свастика) дээрге бот-бодун ажылдыргаш, ушгарын дөрт булуңнуг кылдыр азы дугаландыр ээп каан шыйыглар-дыр». Ол болза, буянныг хөрээнүнүң, хүнүнүң, канкылашкан кызаңнаастарының. Торнуң масказының эрте-буруугу сүлдези боор чадавас. Ынчаарга эрте-бурунгу культураның уран кылыгларынга, база ол ышкаш шаг-шаанның болгаш ортаакы вектердеги Европаның улусчу уран кылыгларынга хээ, угулза янзылыг таварышкылаар. Фашистиг Германияга күрүне сүлдези, нацист партияның ылгавыр демдээ кылдыр ажыглаттынып турган, араатанзыг мүгулай чоруулуң болгаш күчүлээшкинниң сүлдези апарган. Тор деп кымыл ол? Тор — скандинав мифологияның кол бурганнарының бирээзи: дицмирээшкинниң, шуурганның болгаш буянныг хөрээнүнүң бурганы. Ону даш маскалыг маадыр кылдыр чүүүр турган.

Бир-тээ, фашист араатаннар бо сүлдени бужартадып каапкан болганда, мен бодумнуң кылып турар даалымга кас сүлдени беш-адыр сүлде-биле солаап, ону сылдыс деп ададым. Дайын чылдарында мээң ажылдап турган районнарымга даалы ойнакчыларының ынчаар солуп турганын билир мен, чижээ, кас орнунга согурну ажыглаар кылдыр дугуржуп алыр (ийи талазында чангыс-чаңгыс каректыг ыяшты согур дээр). Азы беш-адыр сүлделиг дөрт ыяшты немей чазап алыр.

Кас демдек хүнүнүң база сүлдези болуп турар чүве болганда, ол сүлдени сылдыс сүлде-биле солаанында карышкак чүве чок. Чүге дээрге астрономияның тайылбырын ёзугаар алырга, дээрде сылдыстар база хүннер-ле болгай. Оларның ёзулуг хүнден ылгалып турар чүвези — Чер-биле оларның арасының хемчээлинде.

Даалының ийиги дээди ыяжы напчы дээр, ол болза, бүрү дээн моол сөс-түр. Оон сүлдези кылдыр чимистиг погаан бүрүнү оюп, сниглбип тур мен. Бурунгуларыыстың адап чаңчыккан аайы-биле ону напчы-даа дээй-ле, бүрү-даа дизе ажырбас. Үнүштерини амыдыралчы шыдамык чоруу — оларның ногаан бүрүлеринде. Үнүштер — дириг, амыдыралдың үндезини.

ОЙНААР ЧУРУМУ

Бир аал даалы ыяштан тургустунар, беш ыяшты катташтыр чыггаш, бир өг дээр, бүгү даалы он ийи ындыг өг болур. Ойнакчыларының саны 4 азы 6 болу бергенде, ийи команда болу бээр, аралаштыр олуруп алыр. Эң улуг назылыг ойнакчы бир өгнү алгаш, оон эң адаккы ыяжының карааның санын ёзугаар бодүдан эгелеп. хүн аайы-биле ойнакчыларга онааштыр санаарга, сөөлгү санның онаашкан кижизи оюнну эгелээр. Ындыг арга-биле бир дугаар өгнү алырын «ажып» дээр. Ойнакчылар ашнан кижиге улаштыр хүн аайыбиле боттарының ээлчээн ёзугаар өглерни улежип алыр.

Кижи бүрүзү алган өглериниң ыяштарын, кожаларындан чажыра аварак. түүлеп, ылгап алыр: он карактан өрү чергениң ыяштарын хол ыяжы дээр, оларны холунга тудуп ора, чүве чип, өг өглеп алырынга ажыглаар. Ийи демей ыяшты кожаа ыяш дээр, ийилеп үндүрер ыяш дээни ол, а херек апарганда, оларны албан-биле үнүп болур, чижээ, оюн сөөлзүреп чорда, эжинде ону чип алтар чаңгыс сылдыс бар деп бүзүрээр болза, ыпчаарга бир эвес ийи аңгы ходлан ийи сылдыс чаңгыс чишче халдаар болза, чиш мурнаан сылдыстың болур. Ийиги өглериниң ыяжының саны ойнакчыларның саны-биле ден болур — алды ойнакчы болза, өглериниң ыяжы алды каът болур.

Бир аал даалының алдан ыяжының арагынга дөрт-дөрт санныг сылдыс, бүрү (напчы), даалы, үүлү, кызыл-он, шокар-он, кызылсес, моюн-сес, бурган-чеди, лагыр-чеди, докпак-алды, хана-алды, ук, согур; ийи-ийи үүлү-тос, долгай-тос чоруур. Мен баштайгы беш чүүл дээди чергениң ыяштарынга бирээ-бирээни артыкка, үрели берген азы чиде берген таварылгада хереглээр кылдыр кылып турар мен.

Бот дугайты даалыны тыва улустуң уран чогаадылгазы, культура байлаа, кижилериниң утаан мергежилгезинге, дыштанырынга чүгула оюн деп үнелеп турар мен.

Сергей ПАВУ.

ОЙТУЛААШ ЫРЫЛАРЫ, АЗЫ «ОЙНААН АНЫЯКТАР ЫРЫЗЫ»

Тыва улустуң төөгүзүнде «ойтулааш» деп сөстүң амгы үезиниң аныяк-өскени утпас болза эки. Ынчангаш ол дугайында каш сөстен бижип көрзе деп иштимде боданып чоруур кижи мен. Мен болза, 1914 чылда Тывага феодализм үези турар шагда амгы Бай-Тайга районнуң девискээри — Хемчик бажы Шыпдажын деп черге ядыы араттың өг-бүлезинге төрүттүнген кижи мен. Ол шагда амгы бо үедеги ышкаш, уран чүүл, ыры-хөгжүм, кино-чүрүк дээр чүве бар эвес.

Аныяк-өскен чырык хүндүс чыглып алгаш, улуг улустар көрүп турда, алгыржып ырлажыр эргези чок турган болгай. Чүге дизе улуг улусту хүндүлээри ындыг турган. Ындыг болзада, дүне аяс, чылыг, күскү, часкы үелерде дүне чыглып алгаш, кежээ карангы имирден эгелээш, дан агаргыже чедир ырлажып, хөөмейлеп, хөөрежип тура хонар тургулаан. Ол үеде бистиң Хемчик өрүнүң чоку ону «ойтулааш» ыры дивес, а «ойнаан уруглар ырызы» деп адап тургулаан. Ойтулааштаан аныяктар ойнаап хөглеп, хөөрежип ойнаарда база тускай болчажып алыр черлиг тургулаан.

Мешкен-Хөл аксында арыг кыдыында чолдак баштыг кара дыт бар, ол кара дыттың чаны ёзулуг-ла аал өдээ ышкаш өдектели берген чыдар. Ол дыттың адын безин ырыда киирип алган мынчаар ырлажып тургулаан.

Чогум карам болчаан черя
Чолдак баштыг Кара-ла-Дыт.
Чолдак челдиин мунуп
алгаш,
Ушкарыпкаш ыңай-ла боор.

База ол ышкаш амгы Бай-Тал суурнуң чанында Алдыы Боош-Даг, Үстүү Боош-Даг, Борбак-Тей деп черлер бар, ону база ырлажыр.

Аскыр мунуп келбединг бе.
Айыгайның турбадыва.
Алдыы Боош-Даг, Үстүү
Боош-Даг
Чаңгыланың турбадыва.
Бута мунуп келбединг бе,
Бустап, маңнап турбадыва.
Булуң баштыг Борбак-
Тейин
Чаңгыланың турбадыва.

Ол шагда амгы Мешкен-Хөлдү долгандыр күзүп, чазын аалдар дыка хөй болуур. Хөөредип чугаалаарга, өг дозазы дегжип турар чыгыы. Шала кежээликтей, карангы имир дүжүп чорда, аът мунган аныяк оолдарның медээлээн ырлары аалдарга дыңналып келир. Даштын инек саап турган аныяк уруглар ол оолдарның медээлээн ырларын кончуг сонуургап дыңнаалай бээрлер. Ол оолдарның ырлары:

Уруглары медээлеңер,
Удаан болза оттуруңар,
Удаан болза оттургаштың,
Улуг-Кулаа ушкарыңар!
Өөрүмүү медээлеңер.
Өгде болза үндүрүңер.
Өгде мен дээш хоржок
болза,
Өөдежокка санаптар бис.

Эдек туттунчуру, ак ыяш октаары, согур-азалаары, тевектээри, баг кагары, чаштып ойнаары, куда дүжүрери, кажык адары, оран делегейинге тейлеп, чалбарыыры дээш оон-даа өске чүзүн-баазын оюннарны дан агаргыже чедир ойнап тура хонарлар. Ол ойнап турарының аразында, бот-боттарынга хорадажыр, алгыжар, кыржыр, чогуш-содаа кылыр, ок, бижек тудар, оор-сук кылыр ындыг аажы-чаң черле кымгадаа турбас. Харыы эки чоокшулажып, найыралдашкан аныяктар адак сөөлүнде чоокшулажып, өг-бүле тудар.

Ол аразында чамдык ырларда бодунуң төрээн черин, чонуи мактаан ырлар кончуг көвей таваржыр, чижээлээрге:

Хөлегези чок-ла эртип,
Көп-Сөөк шынаа таанда
серинн,
Көдүрүмчүзү чок-ла эртип,
Кезек Салчак таанда
чоргаар.

База ол ышкаш оран-чуртун мактап ырлаан ырлар база дыка хөй таваржыр тур.

Чаа жом

ПОЛИТИКТИГ ЧАГЫГ

«В. И. Ленининиң политиктиг чагыы» деп чугула өөредиглиг номну эртемден Евгений Григорьевич Плимак бижээн. Ону тыва дылче хоочун журналист К. К. Сат очулдурган.

Номда В. И. Ленининиң эң сөөлгү чагаалзары, чүүлдери кирген. Ылаңгыя бистиң революциявыстың салым-чолуунун, партия болгаш оон удуртукчуларының, бистиң чуртта социалистиг тургузугнуң сорулгаларының, делегейниң революсчу шимчээшкининиң перспективаларының дугайында ында бижээн.

Оон ынай эртемден кажан бистиң чуртувус И. В. Сталинге удурткан турда, В. И. Ленининиң үнелиг чагыларының нарын, берге байдалга таварышканының дугайын көргүскен.

Ынчангаш автор революсчу төөгү болгаш социология талазы-биле тускай эртемниг кижи болгаш, бо номда элээн магылдаалыг, солун айтыырларны кодүрүп турар.

Чаа политиктиг номну Тывакиһ ном үндүрер чер 4000 кезек тиражтыг кылдыр чырыкче үндүргеи.

Саяпю САНДАН.
Кызыл хоорай.

БОДАП ЧОР МЕН

Чарлыышкынга кызаттыргаш,
Чаасказынгыргай болу берген,
Сагыш-сеткил күюмналган,
Чаныксанчыг үелерде,
Улуг хоорай төвүнге кээп,
Улустарның аразындан
Үяралым часнарды дег.
Ужук дилеп шаг-ла боор
мен.
Таныязым хоорайымга
Дагларымны чоктап чор мен.
Тывызыксыг тыва дылым
Дыңназа деп күзеп чор мен.
Чайыралыг авам, ачам
Карам эжим, ургларым,
Эштерим, төрел чонум
Эргизе деп бодап чор мен.

Зоя ДОНГАК.
Ленинград.

ЧАСТЫҢ АЙЫ

Дамырлар шулурап,
Далаш агыш батты.
Часкы хүнүм хемде
Чайыннаныш чыдыр.
Хамнаарактар дээрде
Хайым ужуп, чарыштыг.
Шокар харлаан мээсте
Шончалайлар чазылды.
Ховуг, шөлдү эртен
Хойлар, малдар долду.
Угулзалаан дазырда
Улуг үүле бүттү.
Частың айы үнер.
Чараш чечек частыр.
Ынакшылдың ыры
Ындынналып келир.

Куулар САРЫГ-ООЛ.

БАК САГЫШ БАШКА ХАЛДААР

(ИӨРЭЭЛ ШҮЛҮК)

Өйлеп-өйлеп кырган-авам
Өөн долдур бистиң чыгташ.
Саңын салып, чаяыын
чажып.
Чалбаргылап, чагыгылаар:
«Тос дээрим! Хайыраканг!
Долаан бурган! Хайыраканг!
Оран-тандым, оъдум-ыяжым!
Оонак чаш ажы-төлүм.
Оваарыңар, Хайыраканг!
Чамбы-дипте чурттаар
кылдыр
Чаяаттынган кижи бүгү
Чангыс катап эртер дооста,
Чараш кылдыр амыдыраар.
Мерген, дүрген угааныыг
бооп.
Меге-хопка алыспанар.
Хээрек, багай сеткил черле
Кедизинде хугбай болур.
Шаанда болаа чурттаи
чораан
Чазый, чилби байның оглу
Хензиг өрге тудуп алгаш,
Кежин сойгаш, салыпкан
дээр.
Өрге-даа бол, өзүп, төрүүр
Өртемчейниң эртинези
Кежин сөөртүп, хинчектенип.
Хеңмеленип өлген дижир.
Сөөлүнде барып-барып,
Сөлгү чок ол каржы хейниң
Үре салгаан ажы-төлүү
Үүгүр аксын дуглай орган
Үвүргей куу өргелер дег,
Ийи буду бастынмастаан,
Ийи холу хөрек душта.
Өргении дег ытпайгылаан
Өндейипкен орар дижир,
Оон өске база чижек.
Олудунар чазап алгаш,
Кичээнгейлиг дыңнап, билип,
Кижи бүрү боданыңар.
Балыктаан эр четкизинге
Мага хандыр олча тыпкаш,
«Оон ынай меңээ балык
Он-даа болза, херек чок» —
дээш.
Кадыргының бирээзинин
Казырыгын сивиргештип,
Катап база хемиидиве
Караш кылдыр октапкан
дээр.
Сарыылы чок каржы хейниң
Салгал дамчаан ажы-төлүү
Кадыргының кежи ышкаш,
Казырыктыг болган дижир...
Бак сагыш башка халдаар,
Барып-барып ээзин эргидр.
Улус чоннуң мерген сөзүн
Утпайн чоргар, ургларым.
Аа, өршээ. Хайыраканг!
Ада-чуртум, аал-ораным,
Азыраан малым, ажы-төлүм
Сагыш-сеткил ядаралы
Чамбы-дипти ол бергизиң!»

Мария КҮЖҮГЕТ.

Чаа спорт комплекизи

АЖЫГЛАЛЧЕ КИРГЕН

ИХМ-ниң капитал тудуг киллизи чаа спорт комплекизин тутказы, ооң дүлгүүрүн «Динамо» спорт ниитилелиниң даргазы, министр В. Б. Кара-Салга тудускан.

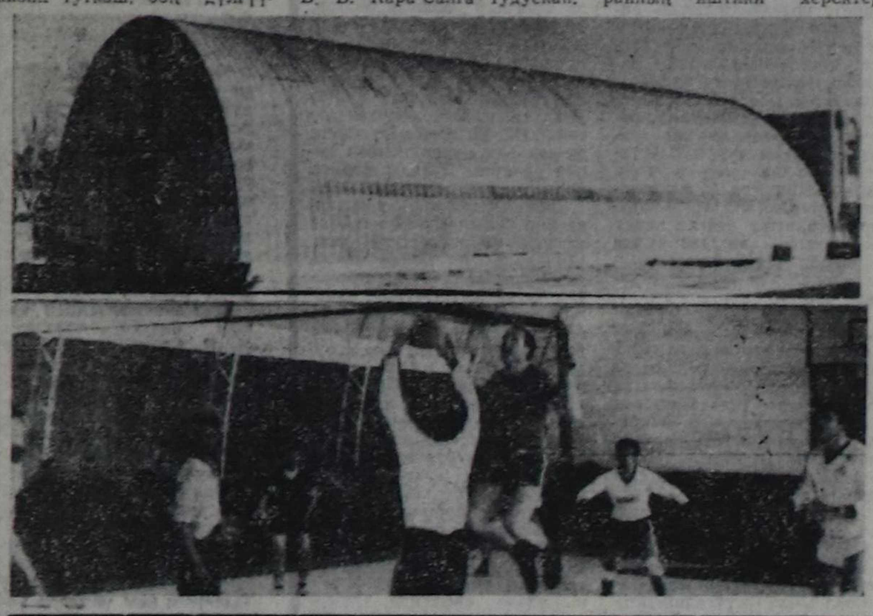

Кежээкиниң 17 шак турда, Дружба кудумчузунда хоорайның иштики херектер киллизиниң бажыңының артында чаа спорт комплекизиниң ажылдыышкыны болган. Аңаа ИХМ-ниң ажылдакчыларындан аңгыда, Кызыл хоорайның чурттакчылары база киришкен.

Иштики херектер министри В. Б. Кара-Сал кызыл кожаамы үзе кескеш, спорт комплекизин көөрү-биле чоңну чалаан. Спорт комплекизиниң дүлгүүрүн моңгеде арттырары-биле «Динамо» спорт ниитилелиниң даргазының оралакчызы В. Д. Брукка берген.

Спорт комплекизиниң залының хемчээли 15×26 метр. Ында волейбол болгаш баскетбол шөлү бар, 30 метрниң тирин база кылган. Душ болгаш хеп уштуу черлерлиг. Ийиги каътта ниитилелдиң ажылдакчыларының олурар өрээлдерин дерзэн.

Ажыдыышкынга тураскаатkан спортчу маргылдаалары хоочуннарның хол бөмбүүнге эш хуу ужуражылгазы-биле эгелээн. Ниитилелдиң түгүн көдүргеп, КАК-тың командазы биле ИХМ-ниң хоочуннары ойнаан. Ниитизи-биле сан 3:0 болуп, КАК-тың тиилелгезибиле доозулган.

Ооң соонда ниитилелдиң анты-аңгы черлерде ажылдап турар кезектериниң командалары ойнаан. Аңаа алды команда киришкен. Баштай КАН биле эдип-чазаар херек талазы-биле килдистиң ажылдакчыларының командазы ойнаан. Бирги оюнну КАИ-ниң командазы уткан. Ооң соонда эдип-чазаар херек талазы-биле килдистиң командазы ийи улаштыр уткаш, түңнел оюнче кирген. Уттурган команда үзүп турган. Дараазында ИХМ-ниң өөредилге төвүүнүң командазы-биле КАК-тың командазы ойнаан. Аңаа өөредилге төвүүнүң аныяк командазы тиилээн. Түңнел оюнда өөредилге төвүүнүң командазы биле эдип-чазаар херек талазы-биле килдистиң командазы ойнаан. Бирги оюнда эдип-чазаар херек талазы-биле килдистиң ынакчылары уткан. Ийиги оюнда өөредилге төвүүнүң командазы тиилээн. Сан 1:1 болган.

Үш дугаар оюнну чаа дүрүм-биле ойнаан. Кайы тала бөмбүктү оскунуптар болдур, удурланыкчызынга бир санны немеп бээр. Ыңчаар ойнай бээрге, ойнакчыларның хөөнү көдүрлүп, бөмбүк оскунмас дээш дыка кызаар боор чорду. Үшкү оюнда өөредилге төвүүнүң командазы 15:13 санга уткан.

Бирги черни өөредилге төвүүнүң командазы алгаш, кубок-биле шаңнатнан. Ийиги черге эдип-чазаар херек талазы-биле килдистиң командазы төлептиг болган. Үшкү черни өртке удур камгалал киллизи эзлээн. Шаңналдыг чер алган командаларга хүндүлел бижиктерни тывыскан.

Ол хүн боодалгага база маргылдаа болган.

Ам дээрезинде спортчу секциялар ажылдавайн турар. Бо хүнерде кандыг секцияларны ажыдарын чугаалажып эгелээн. Спорт комплекизинде бильярд болгаш теннис столдары салып алырын база планнап турар.

Спорт комплекизинге чүгле ИХМ-ниң ажылдакчылары авес, кызылчылар база ойнаар. Өске организациялар-даа хөлезилеп ап болур.

Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.
ЧУРУКТАРДА: чаа спорт комплекизи; оюн үезинде.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

ӨӨРЕДИЛГЕЖЕ ЧАЛАП ТУР

Кызылдың башкы училищезиниң школа назы четпээн уруглар албан черлеринге ажылдаар бот-өөредилге салбырынга 1990 чылда сургуулдар хүлээп алырын чарлап тур. Бот-өөредилге салбырынга ортуман эртемниг, школа назы четпээн уруглар албан черлеринге ажылдап турарларны хүлээп алыр. Салбыр уруглар садиктеринге нижизидикчилерни белеткээр. Өөренириниң хуусаазы 3 чыл.

Өөренип кирерлер дараазында эртемнерге шылгалдалар дужаар:

1. Орус дыл (чогаадыг), орус дылды өөренип чораачылар национал школаның хемчээли-биле диктант.
2. Тыва дыл (диктант).
3. ССРЭ төөгүзү (аас-биле).

Өөренип кирерлер аас-биле шылгалдаларга орус болгаш тыва дылга харылап болур.

Уруглар садиктеринге нижизидикчилер 5 чылдан хөй ажылдааннар өөренип киреринiң шылгалдалары чокка кирип алыр эргени ажыглап болур. Ындыг сургуулдарны беседалажыышкын түңнелиниң ссонда киир санаан деп болур.

Өөренип кирерлер дараазында документилерни киирер:

1. Билдириишкин.
2. Ортумак эртемниң дугайында документ (бодун).
3. Эмчи шынзылгазы, № 086У майык ёзугаар.
4. Күш-ажыл дептериниң шынзыткан хоолгазы.
5. 3х4 хемчээлдиг дөрт чурук.
6. Рай (коор) оюнуң өөредин чоруткан бижии, азы аттестация комиссиязының сүмелээн бижии. Аттестация түңнели-биле сүме бижик алганнар чоруткан бижии Тыва АССР-ниң Улус өөредилге министерствозунга көргүзер.

Киреринiң шылгалдалары дужазырының хуусаалары:
1. Май 3-тен 15-ке чедир (бирги бөлүк).
2. Июнь 4-тен 13-ке чедир (ийиги бөлүк).

Айтырыгны тургузар адрестери: Кызыл хоорай, Колхозная кудумчузу, 69. Педучилище. Телефону: 2-63-84.

• • •

Тыва АССР-ниң харылзаанын будүрүлге-техниктиг эргелели Новосибирскиниң харылзаа электротехникумунче дараазында тускай мергежилдер аайы-биле өөренирин күзээннерни хүлээп алырын чарлап тур: «автоматтыг электрохарылзаа», «хөй каналдыг электрохарылзаа», «радио дамчыдылга болгаш телевидение».

Новосибирскиниң харылзаа электротехникумунче өөренип киреринi күзээннерни шидип алырда, май 10-дан июль 5-ке чедир Новосибирскиниң техникумунга орус дылга чугаалажырынга чаңчыктырып, физика болгаш математикага школага өөренгенин катаптап, билиин хаңыладыры-биле стажировканы организастаар. Стажировка доозулган ссонда киреринiң экзаменнерин хүлээп алыр.

Балдириишкиннерни болгаш документилерни чүүктап турар черинiң аайы-биле районнарда харылзаа белдирлери 1990 чылдың апрель 30-ге чедир хүлээп алыр.

Балдириишкинге дараазында документилерни кожар:
1. Ортумак эртемниң дугайында документ.
2. Эмчи шынзылгазы, № 086У майык ёзугаар.
3. Күш-ажыл дептеринден ушта бижидилге (күш-ажыл дептери-биле кады көргүзер).
4. 3х4 хемчээлдиг дөрт чурук.

Чадаананың № 6 профтехучилищезиниң директорунуң албан-дужаалынга ажылдаарын күзээннерниң конкурузун Тыва АССР-ниң Улус өөредилге министерствозу болгаш улус депутаттарының Чөөн-Хемчик район Советиниң күүскому чарлап тур.

Үш албан-дужаалга киреринi күзээн кижи техниктиг дээди эртемниг, чедээ ажылагый азы башкы талбазы-биле тускай эртемниг, будүрүлге азы башкы ажылының стажы 5 чылдан эвээш эвес болур ужурлуг.

Тайылбырны дараазында адресты ёзугаар алыр: Кызыл хоорай, Советтер бажыңы, № 214 өрээл, телефону 2-48-73 азы Чадаана хоорай, райкүүскомнуң улус өөредилге киллизи, телефону 4-47, 2-58.

«Тыва агроүлетпүр эвилелдиң» өөредилге-курс комбинады котельная машинистериниң (одакчыларының) курстарынга өөренекчилерни хүлээп алырын чарлап турар. Өөренириниң хуусаазы үш ай. Кичээлдер 1990 чылдың май 14-те эгелээр. Өөренирин күзээнiер будүрүлге черинiң өөредилге чоруткан бижиңи болгаш паспортун алгаш, келир.

Комбинаттың адреси: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, бажың № 1 «в», телефону 6-11-67.

• • •

Чоңгу ажылга таарыштыр тургузар талазы-биле республика төвү Каа-Хем, Бии-Хем, Кызыл болгаш Таңды районнарның совхозтарынга малчыннап ажылдаар кижилер негеттинiп турарын чарлап тур. Көдээ черлерге барып ажылдаарын күзээп турар кижилер айтырыгны дараазында адрестен билип ап болур: **Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 34-2, телефон № 3-27-88.**

Стандартизация болгаш метрология талазы-биле республика төвү хемчээлге дериг-херекселдери хынап тургузар ажылга дээди болгаш ортумак тускай эртемниг специалистерни хүлээп алырын дыңнадып тур.

Бистиң адрезивис: Кызыл хоорай, Горная кудумчузу, 1. Телефон № 2-23-15.

КИНО

АПРЕЛЬ 22-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Серванц делгерезин!» (бичии уруглар фильм) 9.30. **«Човалаң азы бодунуң дугайында медээни боду чыгган»** (2 сериялыг) 10.50, 13.40, 18.40. **«Шыдажырының хемчээли»** 13.40 **Видеозалга: «Хон Гиль Дон»** 9.10, 11.10, 13.10, 15.10, 17.10, 19.10 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Амаль — араатан болгаш кызыгуур салгакчызы» 11.00, 12.30, **«Чассыг май болүү»** 14.00, **«Ынакшылдың күзүү»** (2 сериялыг) 17.30, **«Мегелээшкинге качыгдаттырган»** 15.10 20.10 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Бүзүрел» 10.10, **«Кинг-Конг»** (АКШ, 2 сериялыг) 12.00, 16.30, **«Кинг-Конг дириг»** (АКШ) 14.40, 19.10 шактарда.

«ВОСТОК»: «Пугало» 10.00, **«Ынак Раджам»** (Индия, 2 сериялыг) 11.10, 13.40, 16.20, 18.50 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: чаа кинолар чыындызы 14.00, **«Кэрролл кудумчуда бажың»** 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

АПРЕЛЬ 23-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Шыдажырының хемчээли» 9.30, 11.30, 19.20 (узаткан), **«Өгбүле»** (2 сериялыг) 13.30, 16.30. **Видеозалга: «Тулган кем-херек үүлгединишкини»** 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Варвара — узун чаштыг чарашпай» 9.00, 12.30, **«Туттурган кавказ кыс азы Шуриктиң чаа ужуралдары»** 10.50, 14.20, 18.50, **«Човалаң азы бодунуң дугайында медээни боду чыгган»** (2 сериялыг) 16.00, 20.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: Дежа вю» 12.20, 14.40, 17.00, 19.20 шактарда.

«ВОСТОК»: «Ынак Раджам» (Индия, 2 сериялыг) 14.00, 16.30, 19.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Зита болгаш Гита» (2 сериялыг) 16.30, 19.10 шактарда.

«Тыва кобальт» комбинаттың администрациязы, партия комитеди болгаш профкому даг ажылчыны
Андрей Шагдырович КУУЛАРНЫҢ
озал-ондакка таварышкаш, мөчээнинiң дугайми дыңнатпышаан, ооң төрелдериңе базаа чоок кижилериңе ханы кажыдалын илергейлеп тур.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

АПРЕЛЬ

Понедельник

АПРЕЛЬ 23
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Бут бөмбүүнүң допчулалы. 9.00 «Мен чедип келдим». Уран-чечен телефильм. 10.05 Ашхабадтың уруглар филармониязының скрипкажылар ансамблиниң концерти. 10.35 Мультфильм. 10.45 Делегей конкурстарының лауреады Д. Хворостовский ырлаар. 11.30 «Дириг амытаннар ораныында». 12.30 «Ye». 13.00—14.00 «Сөөлгү өртээл». Орус эмигрант А. Ширинская-Манштейн дугайында. 15.00 Барымдаалыг телефильмнер. 15.55 Музыка эртинези. Л. Бетховен. Концерт. 16.45 Уруглар шагы. 17.45 «Делегейниң судалы — 90». «Бис болгаш экономика». 18.30 «Ye». 19.00 Мультфильм. 19.15 Бут бөмбүүнүң допчулалы. 19.45 «Аажы-чаңында четпестерлиг ийи кижи». Уран-чечен фильм (Кыдат). 21.00 «Ye». 21.30 Коллаж. 21.35 Литература-уран-чечен программа. 22.35 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Төөгү. 9 класс. «Тулчуп кирипкен бис...» (А. И. Герцен...). 9.05 Итали дыл. 10.05 Эртем-тайылбырлыг фильм. 10.35; 11.35 Литература. 11 класс. А. Т. Твардовский. Амыдыралының болгаш чогаадыкчы ажылының арыннары. 11.05 Уруг-биле харылзажырыкның школазы. 12.05—13.20 «Элдептиг өглениишкин». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. (Венгрия). 17.45 РСФСР-ниң хоорайларының телестудиялары. «Найырал бижыгар».

КЫЗЫЛДАН

18.25 Барымдаалыг фильм. 18.45 Медээлер. 18.50 «Тыва черде». Программада: «Улус депутаттарынга катап соңгулдаларның баш бурунгаар түңнелдери». «Чоңга эки бараанарны хайың бүдүрер». Делегей байдалының дугайында беседа. 19.25 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

19.30 РСФСР-ниң хоорайларының телестудиялары. «Маршал Жуков. Бак көрдүрген чылдары». 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 «Джейран оргулуктары». Барымдаалыг телефильм. 20.25 Хөгжүм телеапонементизи. Импровизация. 21.40 Хоккей. Делегей чемпионады. Канада биле Чехословакияның шилиндек командалары. 23.00—00.45 Баскетбол. Эр кижилер. Сылдыстар маргылдаазы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.25 Коллаж. 18.30 «Ye». 19.00 «Булактар». 19.30 РСФСР-ниң хоорайларының телестудиялары. «Маршал Жуков. Бак көрдүрген чылдары». 20.00—20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Вторник

АПРЕЛЬ 24
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Ознуитер» телефильминиң баштайгы көргүзүү. 8.45 Концерт. 9.10 Аажы-чаңында четпестерлиг ийи кижи». Уран-чечен фильм. 10.25 «Шура даай-аваны кампанар». Телефильм. 10.55 «Ол болган... болган...» 11.25 Уруглар шагы. 12.25 Коллаж. 12.30 «Ye». 13.00 — 15.00 Литература-уран-чечен программа. 15.45 «Бжамий» ансамблиниң концерти. 16.20 «Түңнелдери болгаш чылдагаанныры». Телефильм. 17.10 Черниң уруглары чүүн дугайында ырлажып турарыл. 18.00 Озал-ондак чок шимчээшкин. 18.30 «Ye». 19.00 Силер мону шылаар силер. 19.45 9-ку студия. Политиктиг тайылбырлакчы В. Зорин чорудар. 20.45 ССРЭ-ниң Күрүшениң камерлиг оркестри ойнаар. 21.00 «Ye». 21.30 Чугула интервью. 21.40 Улуг кижилерге мультфильмнериң баштайгы көргүзүү. «Ындыг боол болбас», «Удазын». 21.55 Концерт. 22.20—22.45 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 География. 8 класс. Бойдустүң чайгаар болуушкуннары. 9.05 Француз дыл. 1-ги чылы. 10.05 Француз дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Төөгү. 7 класс. Катап тургустуушкун үечадазының уран чүүлү. 11.05 Орус чугаа. 12.05—13.15 «Элдептиг өглениишкин». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы.

КЫЗЫЛДАН

17.45 Уругларга фильм. 18.05 «Аян тудаал» ансамблиниң концерти. Кызыл район. 18.35 Медээлер. 18.40 «Азия төвү». Программада: Медээлер. «Катап соңгулдаларның түңнелдеринге». «Тиилелгениң 45 чыл болганынга». «Күрүшениң Бойдус камгалал комитеди медеглеп тур». «КАИ экраны». 19.10 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

19.15 Удур-дедир көржүп алгаш. Ужуп чоруур билдинмес объект: дыңнатпаан аалчы. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Улусчу аялгалар. 20.30 ССРЭ-ниң Дээди Советиниң сессиязында. Чапсарда — Кино курлавыры. 22.45 «Ак кодан». Барымдаалыг телефильм. 23.05 «Весняпка» ниити ырының концерти. 23.15—01.05 Хоккей. Делегей чемпионады. Швеция биле Канаданың шилиндек командалары. Швейцариядан дамчыдылга.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.45 А. Руссель. Симфония № 2. 18.30 «Ye». 19.00 Коллаж. 19.05 Мультфильм. 19.15 Удур-дедир көржүп алгаш. Ужуп чоруур билдинмес объект: дыңнатпааны аалчы. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Среда

АПРЕЛЬ 25
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Черниң уруглары чүүн дугайында ырлажып турарыл. 9.20 Хоккей. Делегей чемпионалы. Чехословакия биле ССРЭ-ниң шилиндек командалары. 11.20 «Ак розалар». Барымдаалыг фильм. 11.55 Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының 8-ки делегей фестивалы. Б. Феоктистов (ССРЭ) ойнаар. 12.30—13.00 «Ye». 15.45 Концерт. 16.10 Компьютер-биле чугаа. 17.00 Уруглар шагы. 18.00 «Эрге-чагырганы — Советтерге». Грузинда политиктиг байдал. 18.30 «Ye». 19.00 Хоккей. Делегей чемпионады. Чехословакия биле ССРЭ-ниң шилиндек командалары. Швейцариядан дамчыдылга. 21.00 «Ye». 21.30 Коллаж. 21.35 Чугула интервью. 21.45 «Кинопанорама». 23.15 «Хайнань ортулуктуң шенелдези» телефильмкиң баштайгы көргүзүү. Кыдатта ортулук дугайында. 23.50 Бичин концерт. 00.00 Бут бөмбүү. Эш хуу ужуражылышкын. Ирландия биле ССРЭ-ниң шилиндек командалары. 01.50—02.15 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Төөгү. 6 класс. Бурунгу Грецияның мифтери. 9.05 Итали дыл. 10.05 Эртем-тайылбырлыг фильм. 10.35; 11.35 Төөгү. 9 класс. 70—80 чылдарда ажылчын шимчээшкини болгаш Россияга марксизмниң кептерей эгелээни. 11.05 Авам, ачам база мен. 12.05 «Ачаң бажыңы». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 13.15 РСФСР-ниң улустуң артизи А. Стрельченко ырлаар. 13.55 «Кударал, далай болгаш бичии уруглар дугайында». Телефильм. 14.20—14.45 «Силерниң үнер үеңер, артист». Елена Ласько.

КЫЗЫЛДАН

17.00 «Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң 7-ги чыжының бирги сессиязында». Репортаж.

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Монрело». Барымдаалыг фильм. 8.35; 9.35 Физика. 9 класс. Техниктиг чогаадылга белгүмүнге кылдынган. 9.05 Немец дыл. 1-ги чылы. 10.05 Немец дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Хөгжүм. 5 класс. Н. Ф. Стравинский. «Петрушка». 11.05 Эртем-тайылбырлыг фильм. 12.05—14.20 «Элдептиг өглениишкин». Уран-чечен фильм. 3-4 сериялары. 17.30 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Салгаашкын». (Тюмень).

КЫЗЫЛДАН

18.00 Уругларга фильм. 18.15 Медээлер. 18.20 «Тыва черде». Программада: «Тыва АССР-ниң улус депутаттарының сессиязынга уткуштур». «Амыдырал хандырылга албан чеви» «Культура болгаш амыдырал». Медээлер. 18.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

19.00 ССРЭ-ниң Дээди Советиниң сессиязында. Чапсарда — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 21.15 Сергей Березинниң ырлары. 21.30—23.10 Н. В. Гогольдуң чогаадырын экранытканы. «Кайгайланыышкын». Уран-чечен фильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.00 Мультфильмнер. 18.25 Коллаж. 18.30—19.00 «Ye».

Четверг

АПРЕЛЬ 26
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Бут бөмбүү. Эш хуу ужуражылышкын. Ирландия биле ССРЭ-ниң шилиндек командалары. Ирландиядан дамчыдылга. 10.15 Мультфильм. 10.25 «Аян-чоруукчулар клуву». 11.25 Уруглар шагы. 12.25 Коллаж. 12.30 «Ye». 13.00—15.00 ССРЭ-ниң улустуң артизи В. Васильевтиң чогаадыкчы ажылының дугайында. 15.45 Концерт. 16.35 Эрте медээчизи. 17.20 К. Хайрутдинова татар улустуң ырларын күүседир. 17.45 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 18.30 «Ye». 19.00 Коллаж. 19.05 «Дипломатчы эвес беседалар». Великобританияның даштыкы херектер министри Д. Хэрдом дамчыдылгага киржир. 19.30 «Ыры-90». 21.00 «Ye». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «Чүректиң, чымчак сеткилдиң, кударалдың ырлары». 22.25 Хоккей. Делегей чемпионады. Чехословакия биле Швецияның шилиндек командалары. Швейцариядан дамчыдылга. 01.00—01.25 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

01.25—04.00 Телемарафон «Чернобыль».

Пятница

АПРЕЛЬ 27
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Хоккей — Делегей чемпионады. ССРЭ биле Канаданың шилиндек командалары. Швейцариядан дамчыдылга. 10.15 Кинопанорама. 11.45 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 12.30 «Ye». 13.00—15.00 «Ыры-90». 15.45 Свердловскиниң опера театры чалап тур. 16.35 Социализмниң нарын айтырыглары: боттуг байдал болгаш келир үе. 17.20 Мультфильм. 17.30 Тиилелгениң 45 чылынга. «Полководчулар». Барымдаалыг фильм. 13.30 «Ye». 19.00 Хоккей. Делегей чемпионады. ССРЭ биле Канаданың шилиндек командалары. 21.00 «Ye». 21.30 Коллаж. 21.35 «Көрүүшкүн». 00.35—01.00 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Бисти долгандыр турар хүрээлел. 2 класс. Хүн кезээде чырып турзун. 8.55; 9.35 Эртем-тайылбырлыг фильм. 9.05 Англи дыл. 1-ги чылы. 10.05 Англи дыл. 2-ги чылы 10.35; 11.35 Төөгү. 8 класс. М. В. Ломоносов. 11.05 Эртем-тайылбырлыг фильм. 12.05 13.25 «Ачаң бажыңы». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 17.00 Ыры кижи-биле артар. «Ат чок бедикте».

КЫЗЫЛДАН

17.50 Медээлер. 17.55 Медээлер. 18.00 «Ажык чугаа». Санаторийлерге, курорттарга, дыштанылга бажыңнарынга, аржааннарга республиканың ишчилериниң эмнедип дыштанырынга хамаарыштыр чугаага профоблүүлелдиң секретары Ч. С. Монгуш киржип, телекөрүкчүлерниң айтырыгларынга харыылаар.

МОСКВАДАН

19.00—01.00 ССРЭ-ниң Дээди Советиниң сессиязында. Чапсарда — «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.00 Ыры кижи-биле артар. «Ат чок бедикте». 17.55 Ритмниг гимнастика. 18.25 Коллаж. 18.30—19.00 «Ye».

Суббота

АПРЕЛЬ 28
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Чедээлер». Телефильм. 9.05 Уругларга фильм. «Даарта үнер сен бе?» 10.10 «Шаңналдыың артыышкынары». Концерт. 11.00 «Чөртта Чер!». 12.30—13.00 «Ye». 15.45 РСФСР-ниң хөсүмүүт аас чогаалы. 16.30 «Ыраккы Чөөн чүк». Киножурнал. 16.45 «Овур-хевир». Үстүкү класс өөренекчилериңе литературужу дамчыдылга. 18.00 «Партнер». Коммерция медээчизи. 18.30 «Ye». 19.00 «Найырал меридианнары». Концерт. 19.30 Мультфильм. 19.40 Л. Луков режиссёрның фильмнери. «Ийи дайынчы». 21.00 «Ye». 21.50 Концерт. 22.25 Хоккей. Делегей чемпионады. Түңнел бөлүктер командаларының маргылдаазы. 01.00—01.25 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм 8.35; 9.35 Төөгү. 6 класс. Бурунгу Грецияның мифтери. 9.05 Итали дыл. 10.05 Эртем-тайылбырлыг фильм. 10.35; 11.35 Төөгү. 9 класс. 70—80 чылдарда ажылчын шимчээшкини болгаш Россияга марксизмниң кептерей эгелээни. 11.05 Авам, ачам база мен. 12.05 «Ачаң бажыңы». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 13.15 РСФСР-ниң улустуң артизи А. Стрельченко ырлаар. 13.55 «Кударал, далай болгаш бичии уруглар дугайында». Телефильм. 14.20—14.45 «Силерниң үнер үеңер, артист». Елена Ласько.

КЫЗЫЛДАН

17.00 «Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң 7-ги чыжының бирги сессиязында». Репортаж.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 «Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң 7-ги чыжының бирги сессиязында». Репортаж.

МОСКВАДАН

22.30 Тиилелгениң 45 чылынга. «Николай Буянов. Итали каприччио». Барымдаалыг фильм. 23.00 Видеоканал «Кады ажылдажылга». 00.00—01.15 «Бухарест паспорту». Уран-чечен фильм. (Румыния).

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.00 Концерт. 17.45 Бүгүдеге спорт. 17.30 Хол бөмбүү. Эр кижилер. ССРЭ биле Голландияның шилиндек командалары. 18.30 «Ye». 19.00 Арена. Спортчу программа. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Информастыг программа. 21.00—22.30 Видеоканал «Кады ажылдажылга».

Воскресенье

АПРЕЛЬ 29
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Спортлото» тиражы. 8.45 Барымдаалыг фильмнер. 9.15 Мультфильм. 9.35 Хоккей. Делегей чемпионады. Түңнел бөлүктер командаларының маргылдаазы. 11.35 И. Калер (скрипка) ойнаар. 12.30 «Ye». 13.00 Чалыы-назын таңцылап, ырлап тур. 13.15 Тиилелгениң 45 чылынга. «Ындыг болур-даа». Уран-чечен телефильм. 1-2 сериялары. 15.30 Мультфильмнер. 16.00 ССРЭ-ниң улустуң артизи И. Архипованың концерти. 16.30 Тиилелгениң 45 чылынга. «Л. А. Говоров». Барымдаалыг телефильм. 17.00 Т. Петрова орус улустуң ыларын күүседир. 17.15 «Кедээден дамчыдылга». Панорама. 18.30 «Ye». 19.00 Хоккей. Делегей чемпионады. Түңнел бөлүктер командаларының маргылдаазы. 21.00 «Ye». 21.30 Мөңге үүлдер дугайында бодалдар. 21.45 П. И. Чайковский. 100 романс. 22.00—23.55 «ХТК-90». Днепропетровскиниң күрүне университеди болгаш Киевтиң политехниктиг институдунуң командалары.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Мультфильмнер. 8.45 «Илби-шида»-биле ужуражыышкын. Телеочерк. 9.15 Эвилеллешкен республикалар кинопублицистиказы. «Баш таарары». Вокзалдарда чурттап турар уруглар дугайында барымдаалыг телефильмниң баштайгы көргүзүү. 9.45 «Бухарест паспорту». Уран-чечен фильм. 10.50 «Манавааны Вьетнам». Телефильм. 11.40 «Чеди дидим». Уран-чечен фильм. 13.10 Концерт. 14.05 Коллаж. 14.10 Таныжыңдар: Теймураз Мурванидзе. 14.30 Видеоканал «Совет Россия». 17.00 «Планета». Делегей программазы. 18.00 «Дустар» фильм-концерттиң баштайгы көргүзүү.

КЫЗЫЛДАН

18.30 «Тыва черде». Программада: «Тайбың! Май! Күш-ажыл!». Медээлер. 19.05 «Улуг-хүн кинозу». «Бодалдар белдири» сериялар. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 «Дуза дилеп тур мен». «Ачы-буян дилээшкини». (Латвия). 21.00 «Экии, час!». Фильм-концерт. 21.25 Театрлыг мемуарлар. М. И. Бабанова. 22.25 Концерт. 23.00 Бут бөмбүү. ССРЭ чемпионады. «Шахтер» — «Спартак». 00.50—02.15 Дүнеки сеанс. «Алдың якорьдан» бармен». Уран-чечен фильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Ye». 19.00 «Вертикаль». Композитор болгаш пианист Александр Скрябинниң чогаадычы ажылының дугайында телефильмниң баштайгы көргүзүү. 19.30 Мультфильм. 19.35 Ф. Лист. Концерт. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

667000 Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
Э. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Киллистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа киллизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солуң келбейн баранда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41; корректорлар — 3-37-11.

Чылда 300 катап үнер Хемчээли 2 парлалга амазы

Тираждың 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер. полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 405.

ТС—00167.

Индекс 54241

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээдү Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл
апрель
24
вторник
№ 95 (14295)
1925 чылда унедезилеттинген Өртээ 3 хөй

ТИИЛЕЛГЕНИҢ 45 ЧЫЛЫНГА

Апрель 14-те ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели «Совет улустуң Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиилелгезиниң 45 чыл оюнуң байырлалы-биле холбашкан хемчеглер дугайында» доктаалды хүлээп алган. Ол хүнге белеткел болгаш байырлал чурттуң бүгү талалыг чаартылгазының, эде тургустунуушкунуң сорулгаларын амыдыралга боттандырып турарының демдээнинг адаа-биле эртер.

Эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның Министрлер Чөвүлелдери, улус депутаттарының чер-чер Советтериниң күүсекчин комитеттери Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочунарының, Төрээн чурт дээш тулчуушкунарга маадырлыы-биле өлген дайынчыларның ада-иелерининг болгаш өг-бүлелериниң, дайын үезинде тылга артып калган карак кызыл ажылдап турганнарның — тинилегени магадылап хандырган бүгү-ле кижилерниң дугайында сагыш салышкыны күштелдирер ужурлуг.

Ада-чурттуң Улуг дайынының тураскаалдары, бистиң Төрээн чуртувустуң хосталгазы болгаш хамаарышпас чоруу дээш тулчуушкунарга өлген совет дайынчыларның, партизаннарның, чажыт ажылдакчыларының акы-дүшма болгаш өске-дээ хөөрлерин чүрүмүдары, Бүгү-эвилелдиң тураскаал номун тургузарының талазы-биле ажылды бүгү чөрлерге иденекжидери доктаалда көрдүгеен.

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилериниң болгаш инвалидтериниң пенсия хандырылгазын экижидер дугайында шиитпирни хүлээп алган. Хамаатыларның пенсия хандырылгазының экижидер дугайында ССРЭ-ниң чаа хоойлужудулгазын күштүг болдуруп киперириге чедир чазактың доктаалы-биле дайын киржикчилериге тывыстынган пенсияларның бүгү хевирлериниг кыраанының талазы-биле пенсияның эң бичии хемчээлиниң 25 хуузун ам күштүг боол турар эң улуг хемчээлдериң хандыг-даа кызыгаары чокка (бир эвес ук докталп-биле өске чүве көрдүмээн болза) немеп улгаттырар.

Пенсияларның дараазында эң бичии хемчээлдерин доктаткан:

хуусаалыг албанның чыскаал составының шериг албанныгларының санындан дайын инвалидтерине: «Пенсия хандырылгазын болгаш социал хандырылгазын экижидер талазы-биле сонгаарлаттынмас хемчеглер дугайында» ССРЭ-ниң Хоойлузуида көрдүгеен кыраанының талазы-биле пенсияның эң бичии хемчээлиниң 150 хуузуи — I болгаш II бөлүктериң инвалидтерине, 75 хуузуи — III бөлүктүң инвалидтерине;

хуусаалыг албанның чыскаал составының шериг албанныгларының санындан инвалидтерге көрдүгеен тус-тус эң бичии хемчээлдериниң 110 хуузуи — хуусаалыг албанның сержантыларының, ефрейторларының болгаш улуг матростарының санындан дайын инвалидтерине, хуусаадан ажыр артар албанның прапорщиктериниң, мичманнарының болгаш шериг албанныгларының, иштики херектер органнарының биче начальник болгаш чыскаал составының хамаажыралрының санындан дайын инвалидтерине — 120 хуузуи болгаш иштики херектер органнарының офицер составынга болгаш начальник (биченен ашгыда) составның хамаажыралрының санындан дайын инвалидтерине — 130 хуузуи.

Бир эвес ук доктаалга дүүштүр пенсияның ооң-даа улгаттырар эрге оларда чок болур болза, инвадид талазы-биле пенсия ап турар Ада-чурт дайынының инвалидтерин ол пенсияларын бир айда-ла 20 рубльге улгаттырар.

Дайынның инвалидтеринге доктаатгынган кыраану болгаш хөй чыл ажылдааны дээш (ССРЭ-ниң Камгалал министерствозунуң, ССРЭ-ниң Иштики херектер министерствозунуң, ССРЭ-ниң Күрүнеиниң айыыл чок чорук комитединиң шугуму-биле тывыстынган) пенсияларны өстүреринин хемчээли инвалид болганының чогуур бөлүүнге дүүшкеп эң бичии пенсияның хемчээлинге чедир улгаттырар; дайын инвалидтеринің ап турары пенсияларының өске-даа хевирлерин база ол-ла хемчээлге улгаттырган.

I бөлүктүң дайын инвалидтеринің инвалид болганының талазы-биле пенсиязынга оларны ажаап-каректааны дээш немелдеиин хемчээли ай саинда-ла 70 рубль чедир улгаткан. Өскенің дузазын хереглеп турар чаасказан арткан II бөлүктүң дайын инвалидтерин ажаап-каректаарынга инвалид болганының талазы-биле пенсиязынга немелде база-ла ол хире хемчээлдиг болуру көрдүгеен; дайын киржикчилерни — ажылдап турар пенсионерлерниң пенсияларын ап турары ажыл төлевари, ажылдап турар чери кандыг-даа хамаанчокка долу хемчээл-биле төлеп бээр.

1990 чылдың июль 1-ден эгелеп Ада-чурт дайынының инвалидтеринге, оларның күзелин-биле, ийи чылда-ла бир катап саиаторий азы дыштанылга бажыныңче путевка орнунга акша компенсациязын бээр деп шиитпир хүлээп алдынган: I болгаш II бөлүктүң инвалидтеринге 100 рубль, III бөлүктүң инвалидтеринге — 80 рубль. 1989—1990 чылдар дээш акша компенсациязын 1990 чылдың дургузунда бээр.

Бо-ла чылын Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилерин хандырары-биле 50 муп чиик автомобильдерин үндүрүп берип турар, оон иштинде «Запорожец» автомобильди халас алыр эргелиг дайын инвалидтеринге 32 мунну бээр. Ындыг эргелиг кижилер болза, Ада-чурт дайынының I бөлүүнүң карак четпес инвалидтери база ийи холу чок кижилер болур. Чыл санында чиик автомобильдерге үндүрүп турар фондуларның иштинден, дайын инвалидтериниң күзээнии ёзугаар, оларга халас бээр ужурлуг «Запорожец» автомобильдиң өртээн казааш, өске маркалыг автомобильдерни садар эргени эвилелдешкен республикаларның Министрлер Чөвүлелинге тывыскан.

Чазактың доктаалын ёзугаар бо чылдың июль 1-ден эгелеп Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилериниг хоорай чоогунуң демик-орук болгаш суг транспортунга база хоорай чоогунуң маршруттарының автобустарынга халас чоруур эргени тыскан, а I бөлүктүң инвалидтерин үдеп чоруур кижилер хоорайның пассажир транспортунуң бүгү хевирлеринге (таксиден өскезинге) база көдээде чурттап турары административ-тиг район девискээринге нинти ажыглалдың автомобиль транспортунга (таксиден өскезинге) халас чоруур.

Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилериниг, оларның күзээнии ёзугаар, демир-орук транспортунга база демир-орук харылзаазы бар-чогу хамаанчокка суг, агаар азы хоорайлар араазының автомобиль транспортунга ийи чылда бир катап (ынаар болгаш дедир) халас чоруурун, азы транспорттуң ол-ла хевирлериниг чылда чангыс катап (ынаар болгаш дедир) 50 хуу чиигелдениг чоруурун чөпшээрээн.

1943 чылдың январь 18-тен 1944 чылдың январь 27-ге чедир үеде Ленинград хоорайның бүдүрүлгелериниге, албан черлериниге болгаш организацияларынга ажылдап турган база «Ленинградты камгалааны дээш» деп медаль-биле шанаткан хайаатыларга бо чылдың июль 1-ден эгелеп СЭКП ТК-ниң болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1985 чылдың май 14-те хүлээп алганы «Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилериниге доктаатган чиигелделерни Ленинград бүзөөлелиниң үезинде хоорайның бүдүрүлгелериниге, албан черлериниге болгаш организацияларынга ажылдап турган база «Ленинградты камгалааны дээш» деп медаль-биле шанаткан хамаатыларынга хамаарыштырар дугайында» № 416 доктаалында көрдүгеен чиигелделерни хамаарыштырган.

Эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның Министрлер Чөвүлелинге, улус депутаттарының чер-чер Советтериниң күүскомнарынга дайын болгаш күш-ажыл хоочунарының чөвүлелдериниң база бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларның күш-ажылчы коллективтериниң чөвүлелдериниң киржилгези-биле дайын киржикчилериниң, өлүрткен шериг албанныгларының өг-бүлелериниң, тылдың ажылиичилериниң амыдырал байдалдарын экижидер талазы-биле немелде хемчеглерни ап чорударын сүмелээн. Чер-черлерде бар акша-көрөнгүлерини күсели-биле үк хамаатыларның күрүне пенсияларының бүгү хевирлериниң аайы-биле немелде төлевирлерни оларга бээрин база өске-даа материалдыг дузаламчыны чедирери; эмчи хандырылгазының, бажың хөлезинии төлээриниң, коммунал ачы-дуза дээш төлевирниң, нинтиниң транспортунга чоруурунуң талазы-биле чиигелделерни доктаадырын; олаар үүлдүү, хоочунарга херек үлетпүр барааннарының, культура-чыдыышкын база театрга көргүзүлге албан черлеринче кирер билеттериниң өртээн кезиктеп азы долузу-биле төлээрин; оларның эргезинде спорткадыкшылга комплекстерин, дыштанылга бажыңнарын, пансионаттарны, санаторийлерни ажыглаанда чиигелде тыпсыры; хоочунарга социал дузаламчының янзы-бүрү хевирлерини хөгжүдерин сүмелээн.

1990 — 1992 чылдарның дургузунда коммунал квартираларда чурттап турар чаасказан арткан дайын киржикчилерин чаагайжыды кылган ажылаан чурттаар чер-биле хандырар талазы-биле хемчеглерни алырын эвилелдешкен республикаларның Министрлер Чөвүлелдериниге ССРЭ-ниң чазаа хүлээткен.

Дайын хоочунарынга тудуп турар госпитальдарны доктаатгынган хуусааларда ажыглалга киперини, оларны эң чаа медицина дериглери база аппаратура-биле хандыргаш, оларның материал-техниктиг базазын амгы үениң децнелинге дүүштүрерин ССРЭ-ниң Кадык камгалал министерствозунга, ССРЭ-ниң Күртудуунга, ССРЭ-ниң Күрпланыига, ССРЭ-ниң Күрхандырылгазынга база эвилелдешкен республикаларның Министрлер Чөвүлелдериниге даскан.

1990 ЧЫЛДЫҢ ЛЕНИНЧИ ШАҢНАЛДАРЫ

СЭКП Төп Комитеди, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чанында ССРЭ-ниң Эртем болгаш техника талазы-биле Ленинчи база Күрүне шаңналдарының талазы-биле комитеттиң 1990 чылда Ленинчи шаңналдарны тыпсыр дугайында саналдарын чүүлдүг деп деткээн.

Шаңналдарны тывысканнар: Коптюг Валентин Афанасьевич, академик, ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының Сибирь салбырының Новосибирскиде органиктиг химия институдунуң директору, ол-ла институттуң ажылдакчылары Бархаш Владимир Александрович, химия эртемнериниң доктору, башкарыкчы эртем ажылдакчызы, Штейнгарц Виталий Давидович, Шубин Вячеслав Геннадьевич, химия эртемнериниң докторлары, лаборатория эргелекчилери — карбокатионнарның тургузуунуң, оларның реакцияга кирер аргаларының талазы-биле үндезин шинчилел ажылдары дээш.

Кнорре Дмитрий Георгиевич, академик, ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының Сибирь салбырының Новосибирскиде биоорганиктиг химия институдунуң директору, Гринева Нина Ивановна, химия эртемнериниң доктору, Бүгү-эвилелдиң гематология эртем төвүнүң шенелде гематологияның болгаш биотехнологияның эртем-шинчилел институдунуң лабораторыя удуртукчузу, Салганик Рудольф Иосифович, ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының корреспондент кежигүнү, ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының Сибирь салбырының цитология болгаш генетика институдунуң директорунуң оралакчызы, Шабарова Зоя Алексеевна, химия эртемнериниң доктору, Москваның М. В. Ломоносов аттыг күрүне университединиң профессору — генетиктиг тургузугларның баш удур көрдүгеен модификацияларының үндезиннерин ажылдап кылганы дээш.

Пугачев Владимир Семенович, академик, ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының информатика айтырыгларының институдунуң директкилзының чанында чөвүлекчи — эргелеп башкарылга чорудулгаларының статистика теориязының талазы-биле ажылдары дээш.

* * *

СЭКП Төп Комитеди, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чанында ССРЭ-ниң Литература, уран чүүл болгаш архитектура талазы-биле Ленинчи база Күрүне шаңналдарының талазы-биле комитеттиң 1990 чылдың Ленинчи шаңналдарын тыпсыр дугайында саналдарын чүүлдүг деп деткээн.

Шаңналдарны тывысканнар: Кулиев Кайсын Шуваевич, Кабардин-Балкариянның улустуң шүдүкчузу (моңгөн соонда) — хөй национальдыг совет литературага шыгарааргай салыышкыны, уран-чечен ознагай чогаалдары болгаш социалистиг нинтилелдиң чаанаболал ахыдыралынга улусчу чаңчылдарны хөгжүткени дээш.

Тарковский Андрей Арсеньевич, РСФСР-ниң улустуң артизи, режиссёр (моңгөн соонда) — хөй национальдыг совет литературага шыгарааргай салыышкыны, уран-чечен ознагай чогаалдары болгаш социалистиг нинтилелдиң чаанаболал ахыдыралынга улусчу чаңчылдарны хөгжүткени дээш.

Социал айтырыглар

Уругларын эдерткен саанчылар

Сүт-Хөл районда Карл Маркс аттыг совхозтуң Кызыл-Чыраа сүт-бараан фермазынга кежээки саалда чоок-шулаан турда чеде бергеи бис. Ынчалза-даа саанчылар эвээш, артканнары совхоз төвүнде садикте уругларын барып алыры-биле ынаар чадаг чорупкан болдулар. Ол аразы херии чер чорду. Чылыгда харын ажырбас-ла болдурам, а кыжын? Кыжын канчап шыдажып турар улус боор, малчыннарның ал-боттарынга, бичии чаш ажы-төлүнге-даа берге-ле-дир. Ажылга-даа шаптык. Ол аразында аргыштырыптар автобус эвес-даа болза, таарыштыр дерип каан автомашина канчап тывылбас боор деп бодал кижиге дораанна кирер. Азы чүгле ол хүн ындыг болганы ол бе? Чок. Малчыннар чанчыгын калган. Медицинаның бадыткап турары-биле алырга, кижи үүле чөрле элээн каш километрни кылаштап эртер, кадыкшылга эки болур дээр чүве, Карл Маркс аттыг совхозтуң директкизы, профком азы ону бодап, малчыннарның кадыы дээш «сагыш салып» турары ол чүве ирги бе?

Кижилериң ажылдаарынга, чурттаарынга таарымалыг чүүлдерни тургузар дугайында чугаалажып келгенивистен бээр та кайы хире үе эрткен чүве. Бо дугайын Иймеде база чаигыс эвес удаа шугтажыпла келген, хурал-суглаага аска эптешкен сөстер-ле турган боор.

—Бисте дыка хөй айтырыглар шиитпирлеттинмейн турардыр: эрги бажыңнарның септелгези саадаан, уруглар садын ажыдар дугайында айтырыг 3 чыл ажыг үениг дургузаада шиитпирлеттинмейн келди, Фермада телефон, радио-даа чок — деп, мурнакчы саанчыларның бирээзи Николай Монгуш хомудап чугаалады.

Бо-ла бүгү айтырыгларның дугайын фермаңың коллективи совхозтуң, районунуң-даа удуртукчуларынга, харын мырнай республикадаи сургакчылаан даргаларга чангыс эвес удаа тургузуп келген, а түнелеп база-ла куруг аазаашкыннар болуп турар. Ынчалза-даа чөрле кажан-бир барып буде бээр боор деп ферманың малчынары идеген манап турар чорду.

Кызыл-булунга кирип келгеи бис. Арыг-сидиг, эңме-секселикг. Саайчының булуңун кылганы солун: коллектив кежигүнеринің кайда, кандыг ажылда хаара туттунганын, даалгаларын бижээш аскан. Коллективте социалистиг чарышты багай эвес организастаның каракка дораан-на илдең болду. Кымны тиилекчи деп санаарын тодаргай бижип каан. Бижиглээны инек бүрүзүнден 2000 килограмм сүттү сагган кижи бирги чеде болур, туристээр путёвка-биле шаңнадыр, оон кырынга 300 рубль. А ийиги чөрии инектен 1800 килограммны алганынга тыпсыр, шаңналы — 200 рубль. 1650 килограммдан 1800 килограмм чедирерге үшкү шаңнал—150 рубль. Чарыштың негелделарии шак ынчаар, көскү кылдыр бижээш азыып каанны чөрле эки-дир.

Кызыл-Чыраа сүт-бараан фермазында кадарчылар, саанчылар каттышкаш, 12 кижи. Оларның харысалгазында 300 хире инек бар. Саанчы бүрүзүнде 24—26 инекти бижиглаан. Коллектив хүнде-ле 700—800 килограмм сүттү Чаданада сүт заводунче чорудуп турар. Саалданы кудулаттыс дээш бүгү-ле хемчеглерни ап турарын малчыннар база ферма эргелекчизи Роза Куулардаа чугаалаар чорду. Сүт саалдазын көвүдедир дээш шалыпкын ажылдап турарлар ол коллективте эвээш эвес. Чижээ, Николай Монгушту ап корээлп. Ол 11ёме ортумак школазын доосказ, дораан шериг албанынга баргаи, оон халажып келгеш-ле, совхозунга саанчылай бергеи. Оон бээр ам 8 чыл чедип турар. Аныяк эр коллективинде мурнакчыларның бирээзи апарган, а оон өөнүң ээзи Люба база саанчы. Бо өг-бүледен ангыда, Гана Ондар, Светлана Ховалыг, пенсионер Дас Иргит, инек кадарчылары Партизан Монгуш, Алик Монгуш, Юрий Моигуш болгаш өскелер-даа шалыпчылар.

Фермадан чоруп турувуста, суурдан уруглары ап чорваи малчынар биче чаштарын элдерткилээп, дедир кылаштажып кел чордулар. Оларны көргеш, кээргеп, хөлгеден үндүрүп берген болза деп, чүрээм сарғып турду.

Кыштаглаашкын ферма эки эртип турар, ам час дүшкеп, ынчалза-даа берге хүнер тавариыкылаары чугаажок. Малчыннарның ажылы чымыштыг. Оларның негелдехереглелдеринге дыцнангыр болуру—совхозтар удуртукчуларының, зооветспециалистерниң эң чугула сорулгазы.

Маадыр-оол КАЛЧАП.
Тываның профзвилелдериниң парлаига төвүнүң удуртукчузу.

ЛКП-НИҢ (СЭКП-де) СЪЕЗДИЗИ ДООЗУЛГАН

ВИЛЬНЮС, апрель 22. (СЭТА). Литваның Коммунистиг партиязының (СЭКП-де платформазында) дүүн доозулган съездизи партияның адын өскерткен. Ам ол ЛКП (СЭКП-де) деп адаттынар апарган. 1918 чылда тургустуган Литваның Коммунистиг партиязының салгакчызы болуруи болгаш марксисчи-ленинчи идеяларга шынчы боол артканын барымдаалаар, съездиниң киржикчилери партиязын ындыг ат-биле адаан.

Съезд доостурга ЛКП (СЭКП-де) ТК-ниң пленумуң болуп эрткен. Пленумга бадылаар эргелиг боол олурушкан делегаттарның киржилгези-биле ТК-ниң бюрозун сонгаан. Литваның Коммунистиг партиязының (СЭКП-де) бирги секретарынга 63 харлыг төөгүүр М. Бурокявичюс сонгуткан.

Литваның Коммунистиг партиязының (СЭКП-де) съездиниң бирги үе-чадазы эрткен соонда иарлалга конференциязы болган. Анаа чүве чугаалап турган, СЭКП ТК-ниң бирги секретары А. Н. Гиренко Литва ССРЭ-ден үнүп чорун болуп, ындыг болзажок ол чүүл чүгле хоойлу-дурумчуг дүүштүр боол болуур дээ-ге мелеглээн. Съездиге литва коммунистериниң бот-башкарыларга тодарттынган. СЭКП ТК, өске партиялар-биле бир демей, бот-дүзекайлаи ЛКП-биле кадыы ажылдажып болуур. Ындыг болзажок. СЭКП-ниң XXVIII съездизиниг оон телээлекчилериниң олуружуруунуң дугайында айтырыг ам-даа чүве шиитпирлеттинмээн деп, А. Н. Гиренко чугаалаан.

ХҮЛЭЭНИҢ ТУР БИС

Тудугга ажылдаары белеп эвес. Аиаа шыдамык, соруктуг кижилер ажылдаар. Ындыларга районуңуң ажыл-агыйлар аразында көжүл чоруур механизастаттынган колоииазының тудугжуларыкы хамаарыштырып болур.

Районуңуң суурларында чурттаар бажың айтырыы нарын болуп артышнаан. Самагалдайдан ырак эвесте Белдир-Арыг суурда чурттап, ажылдап турар бис. Эрткен чылын 6 аал чурттаар 3 бажыңны туткаш, ажыглалга киирдивис. Бо чылын база ол хире бажыңнарны кылгаш, ажыглалга киирерин хүлээнген бис.

Чурттагга бажыңнары-биле кады дузалал ажыл-агыйының тудугларын база кылып турар бис. Бисте ээлчег ёзугаар 10 аал чурттаар 5 бажыңны кылгаш, оон бирээзин тудугжуга бээрин чедип алган бис. Боже совхозтуң директкизы, профзвилел комитеди сагыш салып, тудугжуларың социал байдалын экижидеринче кичээнгейин үелендирип турары биске өөрүнүүт. Чижээ, чөөкта чаа тудугжулар бригадирги Владимир Сондуймага чаа бажыңның ордерин бергеш, дүлгүүрүи тутсуп бергеи. Ол биске улуг деткимчени көргүзүп турар.

Коллективте материалдыг, моральдыг деткимче көргүзер ажыл эки. Чарыш түнелеи квартал санында үндүргеш, мурнакчыларны шаңнап, мактап, оларга турисчи путевкаларны берип база кадыы экижидип алыры-биле курорттарже дыштандырып чорулуп турар. Бригада кежигүнүнүң Мартый-оол Дажыыла, Владимир Дензин, Владимир Сондуймаа мурнакчыларның олурууида. Олар кызымак, ис сеткилдиг ажылдап келгеиер. Моон сонгаар-даа бедик бүдүрүкчүлүг, шаңналдыкын ажылдаарын хүлээнип турар бис.

Владимир КАРТИ.
Тес-Хем район.

МӨҢГҮН-ТАЙГАДАН МЕДЭЭЛЕР

Районуң совхозтарында ниитиниң малындан чаш төл алырының талазы-биле «Мөген-Бүрен» совхозтуң малчыннары бирги кварталда эки ажылданнар.

Совхозта ниитизи-биле 11851 баш төрүүр хойдан 9006 хой оолдапкан, азы төрүзе чогуур хойларның 80 хуузу болган. Төрүүр 100 баш хойдан 75 хураганнар бо хүнерде камгалап алдынган.

Бригадалардан Шегетейниң № 3 хойжу бригадазы 100 башка оиаштыр 82 хураганы оруктурун турар. Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны Маадыр-оол Намзык, Сарыг-оол Сагаан тус-тузунда 100, Сергей Сагаан — 90, Эмер-оол Иргит — 94, Александр Ымы — 90, Октябрь Иргит — 86 хураганны тус-тузунда камгалап алганнар. Хой оолдакшыны үргүлүлсвишаан.

Шынгылдырак бригадазында Чуглур-оол Тарын-Базыр — 95, Сенгиш Мөнгүи-оол — 85, Кара-оол Хертек — 87 хураганны тус-тузунда камгалап алган.

Ол-ла совхозтуң Ыймааты бригадазында 3671 төрүүр хойдан 2668 баш оолдапкан, 100 башка оиаштыр 73 хураган камгалап алдынган.

Районга кыштың байдалы чүгээр эрткен. Малчыннарның коданнарында малдың чогумна хорамчага таваржыр челери апрель, май айдар келгеии бо. Ындыг-даа болза малчыннар мурнунда салдынган сорулгаларын эрес-шудургу күүседир дээш бар-ла арга-курлавырларны ажыглап, малдың чаш төлүн онча-менди камгалап алырынче улуг кичээнгейии угландырган.

ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң төрүүр 15216 баш хоюнуң барык 80 хуузу оолдапкан, оон 100 башка оиаштыр 71 хураганны камгалап алган. Кара-Ховуиуң № 2 бригадазында 92 хуузу оолдапкан, оон камгалап алдынганы 82 хуу болган. Доора-Ховуиуң № 3 бригадазының 71 хуузу оолдапкан, камгалап алдынган хуузу 67. № 4 хойжу бригаданың 77 хуу чедир оолдапкан хоюндан 71 хуу камгалаттынган.

Хойжулар Кан-оол Бораргаи 94, Блак Аягыр-оол 94 хураганны 100 төрүүр хойга хамаарыштыр алгылаанар, хойнуң оолдаашкыны ам-даа уламчылавышаан.

Тоолайлыгда ангор өшкү бригадазында малдың оолдаашкыны кидии түлүк. Совхозтуң директкизы малчын турлагларже сакманчыларны аткарган. Оон-биле чергелештир сарлык бригадаларында чаш бызаалар немежип эгелээн. Малчыиарда амдыызында чидиргилер чок.

Көдээнии ишчилери малдың чаш төлүн бүрүн камгалап алыр сорулга-биле бүгү күштү мөөнеп, улам күжениишкиннинг ажылдап турарлар.

Хурал ЧҮЛЬДҮМ.
Мөңгүи-Тайга район.

Улуг эгелээшкиниң уламчылаашкыны

КЫЗЫЛ-МАЖАЛЫК. Эрткен субботниктиң түнелиинде районнуң хоорай, суурлары үлам нөрүштүг апарган. Кызыл-Мажалыкта мурнакчыларның аллезын чаартканн. Бо чылын ажыглалга киирген Культура бажыңының девискээринде аныяк шивилерии, хадыиарны тарып олурткан. Ак-Довуракты, Кызыл-Мажалыктын, суурларның кудумчуларында көскү агитациянның материалдарын чаартканн, мун-муң ыяштарны, чадаң үнүштерни тарып олурткан.

Районга субботниктин организастыг эрткенинге аиаа баш удур хынамчалыг белеткел улуг дөгүм болган. Хамык ажыл штабтың планын ёзугаар эрткен. Организациялар, бүдүрүлгелер болгаш албан черлери каяа кандыг ажылды кылырын баш бурунгаар-ла дугурушкан, ол хүн техниканы оларга быжыглаан, материалдар, дериг-херекселдер-биле улусту хандырган.

Дыка хөй күштүг малчыиарга дузалажыры-биле чоруткан. Эрги кажааларны септээринге, көрженин казарынга, малчыиарның боттарындан аңгыда, суурларның, Ак-Довуракты чурттанчылары кирипшкен. Субботник хүнүнде ажылдап алган акшазын барыын-хемчиикчилер уруглар албан черлериниң, эң ылаңгыя уруглар эмнелгезиниң септелгезиниге болгаш өске-даа чугула хереглелдерге чарыгдаары-биле район бюджединче шилчидер деп шиитпирлээнер.

ХОВУ-АКСЫ. Коммунистиг субботник хүнү «Тыва кобальт» комбинатка күшажылчы көдүрлүүшкүнүүт байдалга эрткен. Ол хүн комбинаттың коллектив бүрүзү ажыл хүнүи ленинчи «кызыл субботага» тураскаадып, күжениишкиниг иженип хүлээзи.

Төрээн суурнуң чаагайжыдылгазы хову-аксыжыларның кол кичээнгейиниң төвүнге турган. Будурулгениң девискээри, кудумчулар арыг-силиг турзун дээш тус-тус коллективтер аразынга хуваалданы кылгаш, хамаарышкан участоктарынга кызымаккай-ла ажылдаан.

Ажылчын суурнуң чону субботник хүнүнде ажылдаан акшазын үлетпүр тудуг банкызында суур Советиниң сан-төө көрекгизиниң фондузунче немелде дуза кылдыр шилчидерин шиитпирлээн. Ол сан-түң алызында баргаш, чонның социал хереглелдерин хандырарынга бараан болур. Чонның культура-амыдырал байдалын экижиперинге ажыглаттынар.

Субботник хүнүнде үлетпүр тудуг банкызынче Хову-Аксының АТБ-зи 500, колушкак бараннар садыы 250, өөнүг металлдар талазы-биле септелге участогу 150, хлеб заводу 50, эмнелге 100, геология-шинчилел партиязы 180, дааранык-чылар 70 рубльди шилчиткенер. «Тыва кобальт» комбинат ол агар санче шилчидер сан-түүнү бо хүнперде шиитпирлээр.

(Төнчүзү 2-ги арыда).

ЭГЕЛЕКЧИ СЪЕЗД

Ленинград, апрель 22. (СЭТА). СЭКП-ниң составында Россияның Коммунистиг партиязының туруп турарының дугайын РКП-ниң инициативчи съездизиниң киржикчилери мелеглээн. Ол съезднге РСФСР-ниң 5 крайындан, 7 автономнуг республикаларындан, 40 ажыг облазындан 615 төлээ киришкен. Украинаның, Молдавияның, Литваның болгаш Эстониянын төлээлекчилери база олурушкан.

РСФСР-ниң Коммунистиг партия организациязының тургузары-биле РКП-ниң съездиниң 1990 чылдың июнь 19-га чыылдырар деп шиитпир хүлээп алдынган.

Съездиниң киржикчилери Коммунистиг партиянның тургузукчузу В. И. Ленинниң тураскаалын сактып ёзулаан болгаш Смольныйга тураскаалга чечектерни салган.

Улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединге сонгуткан депутаттарның кичээнгейинге!

Улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң чазэрби бирги чыыжынын бирги организастыг сессиязын белеткээри болгаш эрттирери-биле хол-башкан айтырыгларны чугаалажып хуралга олуружуруну хоорай Совединиң депутаттарын хооркүүсюм чалап тур.

Хурал бо чылдың апрель 26-да 16 шакта СЭКП Кызыл хооркомунуң хуралдаар залынга эгелээр.

Хооркүүсюм.

УЛУГ ЭГЕЛЭЭШКИННИҢ УЛАМЧЫЛААШКЫНЫ

ТУРАН. В. И. Ленининг төрүттүнгеи хүнүнден бээр 120 чылынга тураскаатказ коммунистиг субботникке Бий-Хем районнуң ажылчы чону идепкейлиг киришкен.

Бүдүрүлгелерниң, совхоз, тарның-ажыл-ишчилери 2600 ажыг кижи эртенгиниң 8 шактан эгелээш, ажылдаар черлеринге тургулапкан.

Ленин орденниг «Кызыл тараачын» совхозтуң ажылдакчылары, албан-хаакчылары күш-ажылдын байырлалынга идепкейлиг киржип, организастиг ажылдаан. Олар биче эвес хемчээлдиг ажылды кылганнар. 200 гектар тарылга шалүүнүң шыгын базырган, 5 гектар хемчээлдиг ыяш кезер аргазының иштин аштаан болгаш өске-даа ажылдарны бүдүргеи, ылангыя мал кажааларын септээн, аштаан. Совхозтуң ишчилери ажылдап алган акшазынган 1900 рубльди социал фондуже шилчидер.

Субботникке ниитизи-биле 8243 кижи киришкен. Оларның ажылдаан акшазындан дыка хөй рубльди социал фондуже шилчидер, ооң чамдыызы районнуң хереглелинге артып калыр.

ХАНДАГАЙТЫ. Өвүр районнуң ажылчы чоннары ленинчи субботник хүнүнде бедик көдүрлүүшкүнүт ажылдаан. Субботник эртирер талазы-биле район штавы тус-тус коллективтерниң чүүү кылырын база каяа ажылдаарын баш удур тодарадып, кижилериниң эки ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны тургускан.

Район төвүнүн элээн каш организацияларның ажылдакчылары субботник бүдүүвүнде тайгадан тудуг ыяжын белеткээш, «кызыл суббота» хүнүнде район школазынга теплицаны туткан.

Субботникке ниитизи-биле 720 ажыг кижи киришкен, олар 20 муң хире рубльдиң ажылын кылган. Ажылдап алган акшаның 3580-ин иечашты камгалаар фондуже шилчидер. Арткан акшаны районнуң социал айтырыгларын шиитирлээринге ажыглаар. Чижээ, совхоозтар ажылчыннары ол хүн ажылдап алган акшазының чамдыызын малчыннар дыштаныр черлерже шилчидип бээр деп шиитирлээн.

МУГУР-АКСЫ. Ыраккы Мөнгүн-Тайга районга субботник хүнүнде 1640 ажыг улуг кижи болгаш 1050 школачы ажылче унген. Бо улуг ол хүн ниитизи-биле 18600 ажыг рубльдиң продукциязын бүдүргеи.

Субботник хүнүнде ажылагыйларның тудугжулары эрестиг ажылдаан. Малчыннарга ийи чаа бажыңны туткан болгаш 4 кажааны чаартып кылган. Теплицаны база септеп кылган. Чеди-Тейниң суггарылга бугазын аштап кылырынга хөй кижи ажылдаан.

Чоннуң күжү-биле ажылдап алган акшаның хөй кезиин район бюджединче шилчидер деп дугуржулганы кылган. Ону чоннуң социал амыдырал айтырыгларын шиитирлээрининге ажыглаар.

ТООРА-ХЕМ. Төөгү районнуң ажыл-ишчилери коммунистиг субботник хүнүнде дыка хөй ажыктыг ажылхеректи бүдүргеннер. Совхоозтар, аңныыр ажыл-агыйы боттарының ажылдап алганы акша-хөреңгизин нәбысылап Кызылга Малчыннар бажыңының тудуун кылырынче киирер.

Ниитизи-биле 2000 ажыг кижи субботникке киришкен. Ыяш-ажыл-агыйының коллективи 15 кубометр одаар ыяшты белеткээн. Суурларның чаагайжыдылгазынга, девискээрлерни, бажың-балгатты аштап-арыглаарынга шупту улуг кызымак ажылдаан.

ЧАДААНА. В. И. Ленининиң төрүттүнгеи хүнүнден бээр 120 чылынга алдар болдурган коммунистиг субботникке районнуң совхозтары баш удур тургускан план ёзугаар түс-тус ажылагыйларынга ажылдаан.

Район төвүнүн бүдүрүлгелери, албан черлери, организациялары бо чылын субботниктиң үгланыышкынын бир янзы болдурун, колдуунда боттарының ажылдаар черлеринге ажылдап хүнээн, түс-түс девискээрлериниң чаагайжыдылгазын холга алган.

Кол күштү хоорай чаагайжыдылгазынга ажыглаан: хоорай күдүмчуларында арыкчыгаштар кежилдир чаа үш көвүргүнү кылган. Чадаананың төвүнде турар Комсомолдуң 70 чылы аттыг садчыгаш иштин аштап арыглаан, херимни септээн, чугайлаан, будуур черлерин будаан, немей ыяштар олурткан. Танцы шөлүн көрүштүг кылдыр септээн. Бо ажылдарга хоорайның комсомолчулары идепкейлиг ажылдаан.

Бок дажыглаарынга, чаагайжыдылгага тускайлаан машина, тракторну чөп ажыглаар соруглга-биле кудумчулап аштаглазын субботник бүдүүзүнде хүннерделе эгелээн.

Ленин, Малчын, Победа дээн чижектиг кол күдумчуларда сумунларны хаңылаар каскан, бок урар улуг хемчээлдиг ыяш хаажактар кылып тургузарынга, штакетниктер чугайлап, бок аштап, ыяш олурткан болгаш Промышленная күдумчузунга база «Ленинчи обук» солуунуң редакциязының чоок-кавы девискээринге сай төп, ону дескилээринге СЭКП, БАЛКЭ райкомнарының, ажаалга кассазының, редакция, библиотека, районнуң сан-хөө килдизининг, школалар коллективтери идепкейлиг ажылдааннар.

СҮТ-ХӨЛ. Районнуң 5 муң чурттакчылары субботникче үнген. Ала-неларинге дөмек болуп, 2 муң ажыг өөренчиилер «кызыл суббота» киришкен. Ниитизи-биле ол хүн 14,5 муң рубльдиң ажылдары кылдынган.

Субботник киржикчилери 300 гектар черни суггарган. Суггат бугаларының үнүп аштап арыглап, оларның бажың этткеп. Тарва шөлүн камгалаар кожуун кажаазын малчыннарга ийи чүнар-бажыңны туткан. Дөрт кодан өшкүнү кыргаан.

Часкы чаагайжыдылга ажылын ниити күш-биле кылган, 380 дөс ыяшты олурткан. Садыгжылар, хлеб бижырыкчылары, поварлар, тудугжулар, кадарчылар, механизаторлар боттарының ажылдаар черлерининг ажылдап эрттиргеи.

САРЫГ-СЕП. Каа-Хем районнуң ажыл-ишчилери коммунистиг субботник хүнүнде ажылдап алганы 9148 рубльди ам дээреде банкыже шилчиткеш, коллективтериниң социал чарыгдалдарынга, ажыктыг өске-даа түүлдерге ажыглаарын бодап турар. Районга ниитизи-биле коммунистиг субботникке 5198 кижи киришкен. Ажыл-ишчилериниң хөй кезии боттарының ажылчын туруштарынга бедик бүдүрүкчүлүг ажылдаан. 7500 рубльдиң үлетпүр продукциязын, 6000 рубльдиң тудуг-монтаж ажылдарын кылып бүдүргеи.

Совхозтарның, автотранспорт бүдүрүлгезиниң коллективтери дыка хөй ажыктыг ажылдарны бүдүрүп, малчын коданнарга, бригадаларга-даа толептиг үлүүн киришкиреп турган.

Чурттап турар девискээрлерни, кудумчуларны арыглап-аштаарынга, чаагайжыдарынга албан организацияларның ишчилери идепкейлиг киришкеи. Кудумчуларга ыяштарны олуртуп, тротуарларны дескилеп, көвүрүглерни, оруктарны септегилээн.

КАА-ХЕМ суур. Кызыл районнуң ажыл-ишчилери «кызыл суббота» хүнүнде бедик бүдүрүкчүлүг ажылдаар деп шиитирлеп алганы-биле түс-түс участоктарынга ажылчын туруштарын артежик-ле эзлепкеиннер. Ол райондан ленинчи субботникке 3200 ажыг кижи киришкен. Оларның аразында школачылар ынчан улуг кижилерден чыда калбаан. Чаагайжыдылгага, мал кажаалары, школалар чаны, күдумчулар аштап, арыглаарынга идепкейлиг киришкеи.

Ол хүн районнуң совхозтарының ажылчыннары хөй орулганы киирген — ниитизи-биле 5400 рубль. Районнуң холушкак бараанар магазининиң коллективи 2800 рубль түүнүг бараан саарган. Районнуң чоннуң амыдырал хандырылгазының бүдүрүлге эргелелининг, чурттагакоммунал ажыл-агый эргелелининг, харылзаа белдирининг, райпонуң, эът-сөөк дагганы бүдүрер заводтуң, «Кызылская» АТБ-зиниң, көжүп чоруур механизастаттынган «Кызылская» колоннаның коллективтери катай 2600 рубльдиң ажылын бүдүргеи.

Ажыллап алган акшазының чамдыызын коллектив бүрүзү бодунуң социал хереглелинге ажыглаар.

XXVIII съезд: саналдар, бодалдар, шүгүлмүчүлелдер, сүмелер

СЫРЫЙ КАТТЫЖАР

Мен бодап көөрүмге В. И. Ленининиң тургускан Коммунистиг партиязы кажан-даа херек, ол кижи төрелгетенниң келир үезя дээш орук айтыкчызы деп бодаар мен. 1903 чылда партия тургустунгаш, В. И. Ленининиң удуртулгазыбиле баштайгы социалистиг күрүнеги үндезилеп тургузушкан ажылчы чоннуң кара чаңгыс шын партиязы.

Владимир Ильич Ленининиң соонда, кижиге чүдүүр чоруктар болгаш таптаашкын чылдарының уржуктарындан партияның ажыл-чорудулгазында четпес апарган чүүлдерни амгы үеде эдип, партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТКның Платформазының төлевилелин ажылдап кылган болгаш бүгү чон таныжып турардыр. Ол ышкаш СЭКП-ниң Уставын-даа чаартып кылган, калбак таныжылганы кылып турар. Ынчангаш СЭКП-нин мурнунда шүгүмчүлеп турган ажыл-чорудулгазын коммунистер эдер болгаш СЭКП ниитилелдиң политиктиг өзээ, авангарды болуп шыдаар деп бүзүрээр мен.

Эрткен үеден алгаш көөрге, партияга кижиниң хүлээп алыр да, партия комитеди хүлээп алыр кижилерни ажылчынардан, интеллигенциядан хуулап хүлээп алырын сүмелээр турган. Ол чорук кончуг багай деп үнелелди алган. Партияга кирер күзелдиг эң эки мөзүг-шынарлыг кижилерни эки туразы-биле хүлээп алыры чугула. Школага партия эге организациязының секретары турган мен. Башкыларны партияга хүлээп алыры кызыгаарлыг турду. Ынчап кээрде, кирер күзелдиг башкылар хөй болур. Хуу дээш чылда 1-2 башкы хүлээп алыр. Эге организацияның хүлээп алган коммунист башкылары амгы үеле удуртур, баштаар ажылдарда, школаларда эки ажылдап, коммунист адын сыкпайн турарлар. Ынчангаш партияга кежигүн хүлээп алырда кызыгаарлаашкын чокка эге организацияга хүлээп алыры ажырбас, чүгле эң эки кижилерни ёзу барымдаалывайн, шынгыы хүлээп алыры чугула деп саналга каттыжар мен.

Оон-биле кады чамдык кижилер чуртка каш-даа партияны тургузуп болур деп турардыр. Ооң хереэ чүл? Россияның бүгү чону дарлал, түргелделден адырылганы — ленинчи партияның тиилелгези, оон программазының күүселдезидир. Ол — партияның кол соруглазы, партия биле чон кады болгай. Ынчангаш өске артык партия тургускынының ажыы чок, ооң кол соруглазы чүл, чүү дээш демисежир ужурлугул?

Партияның эрткен оруун, келир үеле ажыл-чорудулгазын болавас. Ленининиң тургусканы Коммунистиг партиязын тургуспас дээр хөөннерге удур бүгү коммунистер демисежир, партияны долгандыр сырый каттыжары, ону камгалаары чугула деп саналдыг мен. Ол ышкаш партияның иштинге ашталганы чорудары чугула деп саналга каттыжар мен.

Мартна КУУЛАР.
СЭКП кежигүнү.

САРЫЫЛ ЧОКТАР ЧАЙЛАЗЫННАР

ССРЭ-ниң Президентизи Михаил Сергеевич Горбачевтуң Литва республиканың улузунга Кыйгырыын чүүлдүргүнүн деткидим. Ук Кыйгырыг чүгле Литвада чурттап турарларны эвес, өске-даа улустарны политиктиг демиселлиң фронтузунче, угаансарыылдыг чорукче көдүрүүрүн кыйгырган. Ол бистиң чурттуң бир кезээ болур бежен чылдар дургузунда совет улус-биле кады амыдыралкелген эвилелдешкен республиканы аңчылап чарылдырар кызыы оруктарга киирген кижилерни чайлаткаш, делгем, амыдыралчы оруунга катап турарын айтып берип турар.

Балтий далай кыдыында, азы ССРЭ-ниң барыын кызыгаарында чурттап турар Латвия, Литва, Эстония республикалар, ол ышкаш Закарпатье украининери эки тура-биле Совет Эвилелинге кезээде каттышкан дээнин 1940 чылда «Шын» солуудан номчуп, Таңдыга араттарга тайылбырлап берип турганымны сактыр-дыр мен. Мен хүүмда, Литва ССРниң амгы сарыыл чок удуртукчуларының чарылдырыкчы өттүкүү-биле Литва ССР-ниң Дээди Совединиң түскай күрүне болуп, ССРЭ-ден үнер дээш шиитпири кандыг-даа үндезин чок чүүл-дүр деп санап тур мен. Ындыг бичии девискээрде көдээ ажыл-агый колдаан, ооң өске улуг үлетпүр, чиг-эт аймаа ховар чоң чогум канчап үнер деп турарыл? Ол дээрге литва чоннуң эвес, а мында бар болуп турар төөрээнинерини үүлгедип-дир. Бүгү совет улус база шак-ла ынчаар көөр дээрзинге бүзүрээр мен.

Оюн ТОВУУ.
Күш-ажылдың хоочуну.
Кызыл хоорай.

ДЕТКИИР МЕН

«Шын» солуунга Алефтина Очурнуң «Чанчылларны сагыыр» деп үүлүнде тыва национал хептн даараарын амгы аныяк-өскенге өөредип неттередир дугайында кыйгырганын чүүлдүгүнүн, ону деткиир-дир мен.

Шынап-ла, бистер, хоочуннар, дуржулгалыглар, тыва национал хевивистиң даараар чажыттарын боттарывыстын салгалывыска өөредип, дамчыдып кагбас болзувусса, оларны оон сооида кымнар өөредир боор.

Мен 73 харлыг Маадыр-ие, күш-ажылдың хоочуну мен. Ам-даа иштенип, даараныр чанчылымны салбайн чор мен. Тыва тоону, бөрттерни болгаш кадыг идиктерни бичиимден-не даарап чордум. Ону даараарын авам Монгуш Долчан өөредип каан. Авамның кончуг даараныр, уран-шевер чоразын сактыр мен. Амгы үеле мээң ургуларым национал хептн боттары улуг соңуургал-биле даарап, кедип чорлар. Ынчангаш аныяктарга, келир салгалдарга тыва национал хевин даарап, ону улуг чоргаарал-биле кедип чоруурун деткидим.

Балыма МОНГУШ.
Кызыл хоорай.

Малчыннар, мону билип алыңар

ШЫНЫ-БИЛЕ ТӨЛЭЭР БОЛЗА...

СЭКП Төп Комитеди, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели база ВЦСПС (Профессионалдар Эвилелдериниң Бүгү-эвилел Төп Чөвүлели) 1986 чылдың сентябрь 17-де «Улус ажыл-агыйының бүдүрүлге адырларының ажыллакчыларының ажыл төлевирин организастаарын болгаш чаа албан-ажыл төлевирин база тариф ставказын (тарифтиг шалын) ажыглаарын сайзырангайжылдар дугайында» № 1115 доктаалды хүлээп алган турган. Ында болза ажыл-агыйның бүдүрүлге адырларының ажылдакчылары 1990 чылдың төнчүзүнге чедир чаа төлевирже шилчээн турарын айткан. Бо чугула документиге үндезилээш, «Малчыннарның болгаш ыраккы коданнарда мал ажыллакчыларының амыдыралының материалдыг байдалын экижилер талазы-биле хемчеглер дугайында» доктаалды Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели биле профэвилелдериниң область чөвүлели 1989 чылдың декабрь 22-де хүлээп алган. Бо дээрге малынчарның ажыл төлевирин экижилер талазыбиле кончуг чугула документ. Ынчалза-даа ук доктаалды совхозтар дыка багай күүседип турарын айтпас арга чок.

Ынчангаш ажыл төлевирининг талазы-биле элээн тода, делгереңгей кылдыр тайылбырлаарын ораллажып көрейн.

Баштай-ла аладанда талбизиниге биле таныжып көрээлинер. Мында чүнүң дугайын чугаалап турарыл?

Шалың хемчээли	Тарифтиг разрядтар (ажылдың байдалының аайы-биле шлагы)					
	I	II	III	IV	V	VI
а) продукция дээш саналжылга төлевири (руб.)	3-41	3-75	4-16	4-63	5-31	6-20
б) Продукция алгыже аванс (баш удур бээр төлевир)	3-20	3-48	3-88	4-36	4-98	5-79

Мону бөдүүнү-биле мынчаар тайылбырлаар: малчыннар болза, ай санында аванс алыр (баш удур төлевир), ооң соонда алганы хураган, немелде дензи база дүк дээш чыл төнчүзүнде үзе саналжыр болгай. Тарифти шак мынчалдыр өстүргени ажылдап турар кижилерниң планныг онаалдаларын күүседиринге харыысалгалыг, алыс түнел дээш сонуургалдыг болурунга дыка ажыктыг.

Ажыы-биле чугаалааргa, мооң мурнунда планныг даалгаларын күүсеткен, күүсетпээндээ малчыннар шалынны дегге (дөмей хемчээлдиг) алыр турган болгай. Ам болза ындыг эвес дээрзи үстүнде киирген таблицадан илдеп-дир.

Ынчангаш малчыннарның шалыны мурнунда турганындан ам чаа арга-биле кандыг апаарын санап тургаш көргүзээлэр: амгы хоойлу-дурум ёзугаар совхозтарга күш-ажылдың үндезилеттинген нормаларын ажыл-агыйлар боттары шиитпирлээр эргелиг апарган. Ындыг янзылыг нормаларны коллективтиг керээге мяап-ла киирер болгаш ону коллективтин ниити хуралынга азы конференциязынга бадылап алыры чугула. Ынчан билдиимес түүлдер, чаргы-чаалы болбас. Кижилерниң алыр акша-шалыны ниити коллективтиң ажылындан дорт хамаржыр апаарын айтып каалы.

Билдингири-биле дараазында схема ёзугаар малчынның мурнуку шалыны биле продукция дээш чаа төлевир — аванс база үзе саналжыкының шлагларын тайылбырлап санаарга мындыг:

	I	II	III
1. Чыл дургузунда төлевирни саналары (малчыннарга 5-ки разряд-биле төлээр. 365 хонукту ол разрядка көвүдеднтер).	4 руб. 06 к.×365 хонук=1480 р. 90 к.	4 р. 98 к.×365 хонук=1817 р. 70 к.	5 р. 31 к.×365 хонук=1938 р. 15 к.
2. Норма ёзугаар 1 хой дээш айла төлевирни саналары. 1 кадарчыга 230 хойну быжыглаан деп чижекке алыылынар.	1480 р. 90 к.: 12 ай:230=53,7 кеп.	1817 р. 70 к.: 12 ай:230=65.9 кеп.	1938 р. 15 к.: 12 ай:230 хой=70.2 кеп.
3. Өг-бүленнң норма ёзугаар кадрар 460 (чижек) хоюнун бирээзинин үстүнде тып алганывыс хелезининге көвүдеднптеге. айда алыр төлевири үнүп келир).	460×53,7 к=247 руб. 02 к.	460×65.9 к=303 р. 14 к.	460 хой×70.2 =322 р. 92 к.
4. Район коэффициентизи-биле кады шалыны (айда).	247 р. 02 к.×140%=345 р. 83 к.	303 р. 14 к.×140%=424 р. 40 к.	2422 р. 69 к.×2×140%:12 ай =569 р. 29 к.
5. Бир малчыңга онаажырын тыварда, өг-бүлеге дээш үстүнде саналывысты 2-ге үлептер.	345 р. 83 к.:2=172 р. 92 к.	424 р. 40 к.:2=212 р. 20 к.	569 р. 29 к.:2=282 р. 65 к.

Ол ышкаш өг-бүле чыл төнчүзүнде саналырда, планны бүрүн күүсеткен болза, нелдирзинин каттышкаш 565 руб. 29 кеп. болур, а бир эвес күүсетпээн болза, 424 руб. 40 кеп. хевээр артар.

Бо чижектерден алырга, эрги төлевир ёзугаар бир малчын айда 172 руб 92 көпеек ап турган болза, ам чаа төлевир ёзугаар авансыга 212 руб. 20 кеп., а чыл төнчүзүнде план күүсеткенде 282 руб. 65 кеп. алыр апаар-дыр. Ынчангаш малчын кижи бодунуң коданыңда бир баш малы дээш авансыны база үзе саналжыкшыны эки билип алырга, аалда бар малының ниити баш санынга дүүштүр чеже акшаны алырын санаары белеп.

Бистиң республиканың Министрлер Чөвүлели биле профэвиледдериниң область чөвүлелиний доктаалында продукцияны көвүдеткени дээш малчыннарга төлевирни 50 хуу чедир улгаттырарын сүмелээн. Моңу мынчаар билип алза эки: продукция дээш ай санында база үзе саналжыкында 25 хуунну немей төлеп турарын үстүнде тайылбырладым. Ынчан көөрде үстүнде айытканывыс 50 хуудан 25 хууну чыл дургузунда планны күүсеткени дээш төлеп бээр. Ам ынчангаш 25 хууну артын каар мшкажыл. Оңу планныг онаалданы ажыр күүсеткенде, аңаа дүүштүр төлээр. Маңаа мындыг чижектен санап киирейн: ол малчын 100 хойга онааштыр 85 хураган алыр деп планныг турган дижик. А херек кырында ол өг-бүле 86-дан 90 хураган аптар болза канчаарыл? Моңу мынчаар хуваап болур: 86-дан 90 чедир беш хууну, 91-ден 95 чедире база 5, 96-дан 100 чедерге 5, а 100-тен өрү алырга. 10 хууну шалынга немей төлеп бээр. Өг-бүле керээзи-биле ажылдап турарларга мынчаар төлээр, а аренда керээзинде малчыннар планнан ажыр алган продукцияны дугурушканы өртек ёзугаар совхозунга садар болганда, үстүнде айытканывыс хуулларны барымдаалавас. Оон аңгыда, малчынның шалынынга немежир төлевирлер чүлерил?

1. Малчыннарның дуржулгазы, ажылынга мергежилин база чыл бүрүде белик түнелдерни чедип ап турары дээш «Мал ажылының мастери» аттыг I класстың мастеринге—20, ийигизинге—10 хууну ай санында ажылдың шыырын барымдаалап турган төлээр.

2. Мал ажылтакчыларынга, оон иштинде бригадирлерге, оларның дуралакчыларынга үзүктел чок ниити стажы дээш немелде төлевирнин хемчээли ындыг: 2-ден 5 чыл чедир—10 хуу, 5-тен 10 чыл чедир 15, 10-дан 15 чыл чедир 20, а 15 чылдан көвүдээрге, 25 хуу.

3. Малчыннар чайгы үеле ыпак тайгаларга малын барып чайлагладып, семирткени дээш оларны аңаа турган (чайлаглаан) чезинде шалының (тарифтиг) 40 хуу немей төлеп бээр. Ол талазы-биле бистиң республикада түскай доктаал бар, ында ажыл-агый айы-биле кайы-кайы чайлагларга бээрын чеже бээрге, ындыгыл дээр дугайында ат кырында бижип каан. Ол ат-даңзы совхозтарның директиларында, специалистеринде бар. Оон айтырып алыр. Ужуру болза, ындыг чайлагларның аттарын бижээш, малчыннарга шуут таныштырар, чок болза, чайлаглаашкын бетинде оны бижээш, конторага кескү чеге аткып каан турар ужурлуг. Шупту улус биле турар кылыышкынынарында түскай эртемнглернин хөй штадын совхозтарның акша-хөреңгизиниге тудуп турар. Олар ажылагыйларга ажыы чок хынаалдап чорудуп, айтыышкыннар берип, отчеттар негеп, хөй-ле саачыл ажылы кылып, ыяптык кадар аазаап, башкы чүүл чедирбейн турар Ол эгезинде совхозтарның директорлары болгаш түскай эртемнглерни базыткап чүгаалап келген.

Ынчалза-даа республиканың удуртуп идепкей органнарының чүү-дээнден кейбейн туралы кайгамчыг-даа таарышпас. Дөрт-ажы беш-алды совхозтарлыг районнарга агроулетүп каттыжыкчыкының хереэ чүл? Республикага агроэмчилдин база-ла ажыы чок. Бо артык удуртуп организаның дүрген дүжүргеш, аграр секторун республикага Министерлер Чөвүлелининг Дапгаачыны оралакчыны (ол бир болгай), районнарга райкүүскомнун кодаа ажыл-агый талазыбиле кылдаш (ийи-бир кижи штаттыг) хамыылаар кылдыр эде түргузар херек. Район бүрүзү-де 20-30 совхозтардыг өске областар, республикалар эвес Тывага артык албан өөрүнүн хереэ чок деп санаар, бо санаалты өөгүүр черлер дарый ооренип көөрү чугула деп бодаар мен.

Багай-оол БАРБА.
СЭКП кежигүнү.
Бай-Тайга район.

ЧОНГА ЭПТИГ БОЛУР

Бойдустуң кайгамчык хайыраазы — Тарыс аржааның эртжен чылын катап ажыктан, аңаа хөй-ле улус барып дыштанып, кадыын быжыглап алган. Бо чылын аңаа улам хөй чон базары билдингир. Чүге дизе, ук аржаанның ажык-дузазын республиканың кайы-даа булунунда билир.

Ынчаарга аржазинга кээр улуска таарымчалыг чүүлдер чогу билдингир. Оңу барымдаалаш, «Тере-Хөл» совхоз боттуг ажылдаңы кылыр деп директор С. Д. Седен-оолдуң планында база киргеи чүве. Чүнү канчаарыл? Амдыызында чер оруу дөл турда, ынаар одаар мяшты, майгын ыяжын, чылгыта., инекке шаараш кажаа ыяжын белеткеп, чедирип алыр болза эки. Сезон эгелей бээрге, орта совхозтуң төлээзи турар, мурнунда колхоз турда безин ындыг чанчылдыг улус бис. Бени саггаш, хымыс кылыр, каш инектен аппаргаш, судун, еремезин садар.

Ам орук барда. ДТ-75 маркалыг трактор, 4-5 ажылчын, 3-4 досказр солярка херек. Ол-ла. Оон ангыда, ук аржаанга совхоз бодунуң профилакторийин база тудуп ап болур.

Кунгуртугда амылырал хандырыга пунктузу база ажылды организастап, майгынны, дурер-орунну хөлезиледип болур. Оон ангыда, садыг шугумунуң талазы-биле база чамдык аъш-чемнин, эң млангыя чигир, сухари, дус дээш ескеда түүлдерни садыглаарын организастап болгу дег.

Бо бүгү саналды чогуур организациялар, «Тере-Хөл» совхозтуң директизязы баш бурунгаар өөренип көөр болза деп бодап тур мен.

Василий ДОРЖУ.
Кунгуртуг суур.

Эрзинде малчыннар аалдарынче бар чораан бис. Ховухоорайы деп адаар черде келдивис. Карак четпес калбак ховулар чаптыла берген көстүп чытты. Ховунуң дөңгелиинде кыштагда Эрзинниң суралгыг хойжузу, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң депутады турган, Күш-ажылдың Кызыл Тук ийи орденниг, Тыва АССРниң алдарлыг малчыны Соян Соянович Алдын-оолга ужуражы бердивис.

— Кыштаглаашкын бистинде хүр эртип тур. Хойларның хөй кезии хураганнапкан. Малдың чаш төлүн онча-менди ап тур бис — деп, Соян Соянович чугаалай-дыр. Малчын аалда ишчилер аренда керээзи-биле ажылдап, эки түнелдерни чедип ап турар. Эртжен чылдарда бо хойжулар үстеи 110 баш чедир хураганны ап турган.

Соян Алдын-оол 1968 чылда маңаа бир дугаарында комсомолчу-аныяктарның бригадазын организастап, оон ажылын башкарбышаан, бригадирлеп турган. Ооң күш-ажылчы мурнакчы дуржулгазын бригадада элээн хөй хойжулар салган алган.

«Чаа орук» совхозтуң бо

кара баштыг хойларын катап өстүреринче сагыш салып эгелээн. Хойжунун өөнүн ээзи база мурнакчы малчын Маруся Кайниковна дузалакчылары-биле ажык кажаада хураганнарны хойларже салып турдулар. 453 баш хойнун хураганын шупту онча алыр соруглалыглар.

ЧУРУКТАРДА: хоочун хойжу Соян Алдын-оол; малчыннар, сакманчылар кажаада ажыл үезинде.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

КЫЗЫРЫШ КААПСА

АЖЫТ-ЧАЖЫТ ЧОККА ЧУГААЛАЖЫП КӨРЭЭЛ

Типографияга чап-чаа парлаан, будуушуң чыды безин хевээр «Шын» солуниуң бо номериниң арыннарын ажылып, номчуп олур боор сеи, эргим номчукчу! Солуниу дамчыштыр бүгү чоиуп кичээнгейни угландырып, оларның саналоналын алыры-биле бистиң кижи бүрүзүстү бөгүи дүвүредип чоруур айтырыгларны кодүрер деп бодап алгаш, моиу бижип орарым бо.

Айтырыгиың алыс уткалы мындыг. Янзы-бүрү, хөй талалыг хемчеглерии ап келге-даа, сөөлгү үш чылдарда республика девискээринде хамаатылариың мал-магаиын, бажыңбалгадын, эт-хереселии оорлаар чоруктар өзүп турар. Бир эвес эрткеи чылын хамаатыларның хуу малын оорлаары 65,7 хуу, а эт-севии оорлаары 62,8 хуу көвүдээи турган болза, а бо чылдың эрткеи үш айларында бо көргүзүглер 13,7 болгаш 47,2 хуу кылдыр улгады берген. Оорларның бажы ъттеиип бар чыдарының дутайында чоп киленнер, солуи, сетүүлдер арыннарына, радио, телевидение дамчыдылгаларына болгаш чоп-биле ужуражылгалар үезинде көдүрүп турары-даа чөптүг.

Күрүнениң-даа, чоиуң-даа хууда мал-магаиын үптеп, оорлап алгаш, карак ажыттап, садып саарарына чүгле ажыл кылбайн турар тояанчы кижилер эвес, харын-даа кайы-бир күш-ажылчы коллективте ажылдап турар кижилер бо-тары баш удур аразында сүлчээлежип, дугуржуп алгаш, үүлгедип турары дүвүренчиг.

«Чыланның шокары даштында, кижиниң шокары иштинде» деп тыва улустуң үлегер чугаазы бар. Оор кылып чоруур кижилер база-ла яизы-бүрү националдыг болгулаар. Ынчалзажок оор херек кылып турар кижилериң хөй кезии тыва кижилер боол турары чажыт эвес. Шынап-ла, канчап мыичап барган улус боор бис? Бо айтырыг чайгаарла тургустуиуп келир-дир. Төөгүиүң чугаалап турары-биле алырга, тыва кижи мөзү-шынарындан алыксак-чиксек эвес, ажыл-ишчи, биче сеткилдиг, бөдүүи кылдыр билдиигп турар. Орта чүге чоргаарланып болбас бис? Чүге бодаимас бис?

Бо бүгүиүң кол чыллагааны чүдел? Мындыг айтырыг албан тургустуиуп келир-даа ужурлуг. Мында чылдагаанар-ла хөй. Оор-сук кылырыига суидулуг кижилер-биле ажылычың, чоп киленнер, солуи, сетүүлдер арыннарыига, радио, телевидение дамчыдылгаларына болгаш чоп-биле ужуражылгалар үезинде көдүрүп турары-даа чөптүг.

Күрүнениң-даа, чоиуң-даа хууда мал-магаиын үптеп, оорлап алгаш, карак ажыттап, садып саарарына чүгле ажыл кылбайн турар тояанчы кижилер эвес, харын-даа кайы-бир күш-ажылчы коллективте ажылдап турар кижилер бо-тары баш удур аразында сүлчээлежип, дугуржуп алгаш, үүлгедип турары дүвүренчиг.

«Чыланның шокары даштында, кижиниң шокары иштинде» деп тыва улустуң үлегер чугаазы бар. Оор кылып чоруур кижилер база-ла яизы-бүрү националдыг болгулаар. Ынчалзажок оор херек кылып турар кижилериң хөй кезии тыва кижилер боол турары чажыт эвес. Шынап-ла, канчап мыичап барган улус боор бис? Бо айтырыг чайгаарла тургустуиуп келир-дир. Төөгүиүң чугаалап турары-биле алырга, тыва кижи мөзү-шынарындан алыксак-чиксек эвес, ажыл-ишчи, биче сеткилдиг, бөдүүи кылдыр билдиигп турар. Орта чүге чоргаарланып болбас бис? Чүге бодаимас бис?

Бо бүгүиүң кол чыллагааны чүдел? Мындыг айтырыг албан тургустуиуп келир-даа ужурлуг. Мында чылдагаанар-ла хөй. Оор-сук кылырыига суидулуг кижилер-биле ажылычың, чоп киленнер, солуи, сетүүлдер арыннарыига, радио, телевидение дамчыдылгаларына болгаш чоп-биле ужуражылгалар үезинде көдүрүп турары-даа чөптүг.

Күрүнениң-даа, чоиуң-даа хууда мал-магаиын үптеп, оорлап алгаш, карак ажыттап, садып саарарына чүгле ажыл кылбайн турар тояанчы кижилер эвес, харын-даа кайы-бир күш-ажылчы коллективте ажылдап турар кижилер бо-тары баш удур аразында сүлчээлежип, дугуржуп алгаш, үүлгедип турары дүвүренчиг.

«Чыланның шокары даштында, кижиниң шокары иштинде» деп тыва улустуң үлегер чугаазы бар. Оор кылып чоруур кижилер база-ла яизы-бүрү националдыг болгулаар. Ынчалзажок оор херек кылып турар кижилериң хөй кезии тыва кижилер боол турары чажыт эвес. Шынап-ла, канчап мыичап барган улус боор бис? Бо айтырыг чайгаарла тургустуиуп келир-дир. Төөгүиүң чугаалап турары-биле алырга, тыва кижи мөзү-шынарындан алыксак-чиксек эвес, ажыл-ишчи, биче сеткилдиг, бөдүүи кылдыр билдиигп турар. Орта чүге чоргаарланып болбас бис? Чүге бодаимас бис?

(Эгези №№ 65, 68, 71, 74, 79, 80, 82, 83, 88, 90 «Шында».).

Ооң соонда нам болгаш чазактың органнары даштыкы болгаш иштики политиканга чаңгыс аай, демниг ажылдап турган, эрге-дужаал чадазы мындыг чергелиг турган: президент, (күрүне баштыңы), премьер (чазак баштыңы), ооң соонда ТК-ның даргазы.

К. Е. Ворошилов ВКП (б) ТК-ның Политбюрозунуң база Совет чазактың омуназинден ТАР-ның президентизи А-Т. Хемчик-оолду 1934 чылдың ноябрь 7-де Кремльдиң Георгий залынга хүлээп алган. ТАР-ның удуртукчуларын шак ындыг бедик денелге хүлээп алган таварылга 30 чылдарда кара чангыс ол болган. Төөгүлүг ол ужуражылышкынга ТК-ның Президиумунуң даргазы С. Тока, ооң бирги оралакчызы О. Байыр, ТАР-ның сан-хоо сайыды Х. Тоткан, ССРЭ-де ТАР-ның бүрүн эргелиг төлээзи Т. Седип-оол; совет таладан — ССРЭ-ниң даштыкы херектер улус комиссары М. М. Литвинов, С. Борисов, В. Богданов база Ющкевич киришкен. Беседа үезинде Ворошилов мындыг айтырыг салган: — «Орус колонист-кулактарны узуткап күш четтинер бе, силерни кызып-кыйбайн турлар бе?». Харыы: «Орус колонист-кулактарны узуткаар талазы-биле ажылды чорудуп тур бис, ынчанмыше амдаа дилээр болза, олар тыпты бээр деп бодай-дыр мен».

ТАР-да мал бажы кызырлып турар деп Хемчик-оолдан дыңнаап, Ворошилов мындыг шүүмүүлел кылган: маңаа араттарны эвес, а удуртукчуларны бууруудадыр херек, олар мал ажылын хогжудерии тодаргай удуртур орнунга эрге-дужаал үлежип, ыямны сайыт кылырыл, кымны ооң оралакчызы кылырыл дээрзин сонуургап турар, ынчап турда мал эдержилгезииниң, чаш төл алырының, мал чеми белетеп-риниң база ажаа-хораа тударының айтырыглары кыйысында артып каап турар. Ворошилов Токаже көрүп келгеш, «партия база мал ажылының айтырыгларын холга тудар үжурлуг» деп айыткан.

Ындыг чемелелдерге хамаарыштыр Хемчик-оол «эш Ворошилов маңаа коичүг-ла шын чугаалады» дээн.

А Ворошилов немей айтып каан: «Шын харын, ындыг бодалга чөүжер кижи чок боор. Херектиң ужуру боттарының чазыгларын сес кыынга миинип каары эвес, а болдунган чазыларны эдеп болгай». (ТДЛТЭШИ-ниң РФ-зи 363, ар. 24-26).

1935 чылдың февраль 2-ден эгелээш ССРЭ-ниң ТАР-да бүрүн эргелиг төлээзиниң хүлээлгезии В. В. Малков күүседип эгелээн. 1935 чылдың сентябрь 4-те ТАР-ниң ССРЭ-де бүрүн эргелиг төлээзиниң хүлээлгелерии С. Лопсан күүседип киргеи, ооң секретарылары: биргизи В. Богданов, ийгизи Х. Тоткан турган. Удатпаанда Москвага Сайыттар Чөвүлелиниң даргазы А.-Т. Чүрмит-Тажы биле ТК-ның Президиумунуң даргазының бирги орлакчызы О. Баир олар барган.

1935 чылдың ноябрь 27-де ССРЭ-ниң даштыкы херектер улус комиссарының оралакчызы Б. С. Стомоняков Чүрмит-Тажыны хүлээп алган. Ук ужуражылышкынга Байыр, Лопсан болгаш Богданов киришкеи. Найыралчы беседа үезинде элээн хөй айтырыгларны чогумчалыг шиитпирлеп бээрии совет удуртулгадан Чүрмит-Тажы дилээн (ССРЭ-ге Тыва рабфакты организастаарының дугайында, ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының болгаш Бүгү-эвилелдиг В. И. Ленин аттыг көдээ ажыл-агый академиязының албан черлериниң Тывага ажылдаарының, РСФСР-ниң кадык камгалал улус комиссариадының экспедициязын ТАР-га организастаарының дугайында, ТАР-ның алдын уургайларынга техиикти дуза чедирер талазы-биле Главзолото-биле дугуржулга чарарының, Кызыл—ССРЭ кызыгаары чедир орук тударынга ТАР-га дузаламчы чедиреринииң дугайында, национал валютаны ССРЭ-ге кылырының, Кызылга үнүүр кино организастаарының, шериг чагыгларының дугайында, Тываже тускай эртемнглер чорударының, даргазы — тыва, оралакчызы совет специалист болур схема-биле «Совтыватранс» каттышкан бүдүрүлгениң эргелеп башкарылгазының дугайында, ТАР-же чүрттүң камгалалының Шериг чөвүлелиниң аппарадынга ажылдаары-биле ИХУК шугуму-биле кол чөвүлекчиин чорудуп бээрииң дугайында, а ол ышкаш ТАР-ның Сайыттар Чөвүлелиниң база яамыларының чөвүлекчилериниң дугайында).

Беседа дооступ турда, Чүрмит-Тажы ТК-ның болгаш Токаның талазындан эрге-чагырганы хөлүн эрттир төпчүлер, чазактың ажылын кызытаарлаар дээр оралдажышкынчарже киичээнгейни угландырып, хүн бүрүнүң үүрмек харагалзалының дугайында, бүзүрел чок чорук база ажылга дугуржулга чоң байдал дугайын чугаалаан. Даштыкы херектер улус комиссариадының талазындан мындыг бүзүредиишкии кылдынган: бүгү айтырыгларны кичээнгейлиг өөренип көөр, ТАР-ның чазаның дилеглери хандыртынган турзун дээш бүгү-ле хемчеглерии совет тала алыр.

1935 чылдың декабрь 9-та Б. С. Стомоняков В. В. Малковка мынчаар бижээн: «Бо почта-биле мээң база эш Борисовтуң Чүрмит-Тажы-биле беседаларывыстың бижимелдерин Силерге чоруттувус. Ол беседаларга Чүрмит-Тажының тургускаиы удуртулгада улурдедир харылзаалар дугайында кол айтырыгже силериниң кичээнгейиңерни угландырарын бодап тур мен.

Силериниң медээлериңерден бис бо талазы-биле Тывада байдал ажырбас деп санап түржүк бис. А Чүрмит-Тажы болза, партияның ТК-зының президиумуның хөй кезии боол турар КҮТВ доосканнарының, ооң иштинде ТК-ның даргазы Токаның чорудуп турары шыдажыр аргажок ёзу-биле чазакты, аңгы-аңгы сайыттарны, черле ынчаш иитизи-биле удуртукчу ажылдакчыларны командылаар, кызар болгаш адын баксырадыр чорук дугайын биске чугалады. Чүрмит-Тажының медээзииниң шынызга чигзиинер барымдаа бисте чок, артында-ла ол мен-биле бүрүн эргелиг төлээ Лопсан орда беседалашты, а ол дээрге биске-даа, аңаадаа Токаның олуртуп казап кижизи деп чүве билдингир болгай.

Бодунуң үидүрген түңнелдерии бадыткаары-биле Чүрмит-Тажының айыткан тодаргай фактылары база-ла ооң мелээзииниң шынныызга чигзиниг болдурар ужур чок-тур.

Чүрмит-Тажы бодуу болгаш оңу деткип турар кижилер силерде хелемечи чок болганындан ол дугайын силерге чугаалаар арга чок болганын биске сагындырды. Ындыг болзажок, чазак даргазы азы кайы-бир сайыт ТК-дан баш удур алган чөпшээрел чокка көдээже сургакчылаар азы бөдүүн ажылдакчыны ажылга томуйлаар аргазы чок биче Хураддың томуйлап каан улустарын үидезии чок черге кудуку ажылдарже октаар; партия кежигүинери ужуражып келгеш, боттарының аразында партия айтырыгларының талазы-биле чугаа кылып турары дээш оларга харылсалга онаар: моон мурииида эргезии казыткаш, эмии эрттир чөвиннээр чорукту эдери-биле эргелерии катап тыпсып каан кижидер-биле партия кежигүинери ужуражып болбас дээн чижектиг үүлдер тургустуна берген бо бүгү фактыларны силер эскербейи барып болбас ужурлуг турган силер, силер ону чогуур үезинде киичээнгейге алган турар ужурлуг силер, Тываның удуртулгазы эвес-даа болза, бистиң удуртулгавыс.

Декабрь 6-да чоруткан телеграммаиарда Чүрмит-Тажының тургускан айтырыгларының кол уткалары бадыткаттынмайн турар, ол дээрге кайы-бир кижиниң хоптаашкыныың түңнели-дир деп бижээиицерге чигзиинп турар бис. **Чүрмит-Тажының чамдык боттуг эвес талааларын болгаш тываларның хоптажырына база кайы-бирээзии ажылдан дүжүрткеш, ооң орнунга олуруп алыксаар чоруктарга тураллын өөренип көөр-даа болза, Чүрмит-Тажының чугаалаан фактылары удуртулгада байдалдың дыка-ла берге апарганын көргүзүп турар.** Ооң-биле ТК даргазының аразында харылзааларының анза эвес апарганының дугайында айтырыгны чазак даргазының бистиң мурииувуска тургускаиы факт безин чугаалап турардыр. Ынчангаш ол бүгүде кайы-бир кижиниң хоптаашкыны-дыр деп бадыткаарының барымдаазы чок.

Бо айтырыг талазы-биле силерден кандыг-даа дыңнадыг албаан болганымда, Чүрмит-Тажының салган айтырыгларына дорт харыы берип шыдавадым, ындыг байдалдың тургустуна бергени багай чүведир деп чугаалаш, ол бүгү айтырыгларны ТК-ның Президиумунга чугаалажыры-биле тургузарын сүмеледим. Ооңбиле кады удуртулга дугайында Чүрмит-Тажының салган бүгү айтырыгларының талазы-биле силерден тодаргай илеткелди база силериниң кылган түңнелдериңерии алырын аңаа чугаалаш, ооң сбоида силерии дамчыштыр бистиң сүмелеривисти аңаа бээрии дыңнаткан мен.

Тываның удуртулгазының амгы составының сес кырында эвес, а херек кырында бир эптиг ажылдаан турарын коичүг улуг ужур-дузалыг деп санаваш, бо айтырыглар талазыбиле долу дыңнадыгны база силериниң тодаргай саналларыңарны маиап тур мен, ооң соонда ол талазы-биле шиитпирии хүлээп алыр бис». (ССРЭ-ниң даштыкы политика архиви, ф. 9, оп. 21,86, д. 133).

Дуржулгалыг дипломат Стомоняков ТАР-ның удуртулгазының политиктиг төвүнде тургустуиуп келген айыылдыг чөрүлдээии чогуур үезинде эскерип көргеш, кедизинде барып багай уржуктарны тургузуп кээп болур ол айыылдыг үүлдерии бодуиуң киржилгези-биле эжиидип алыр деп шиитпирлээн. Бүрүи эргелиг төлээ В. Малковтуң болгаш ТК президиумуиуң чамдык кежигүиериниң негелдези-биле-даа боол чадавас, бо айтырыг талазыбиле чамдык үүлдерииң кылдыиып турганы билдиинп турар. 1936 чылдың апрель айның 2-де С. Токаның Москваже чоруткан телеграммазын иомчуурга мындыг: «Чүртка ажылының болгаш ролюнүң талазы-биле партия биле чазак удуртукчуларының арасында харылзааларның база бот-боттарын билчир чоруктуң эки боол турарын ТАРН ТК Комитериниң күүсекчи комитединиң Чөөн чүк Секретариадынга дыңнадып тур. Принципиалдыг угланышкын болгаш практиктиг ажыл талазыбиле кандыг-даа маргылдаалар, чөрүлдээлер тургустуимайн турар. ТК-ның болгаш президиумиуң бодунда ажылга бүрүи чаңгыс эп болгаш дугуржуп, сүмележир байдал чедип алдынган» (Партияның төп архиви, ф. 495, оп. 16, д. 60, л. 271).

Чүрттүң удуртулгазынга нарын байдалдың тургустуиуп кээринге 1934 чылдың төпчүзүнде болгаш 1935 чылдың эгезииде боол эрткеи ТАРН ТК-ның III пленуму көскү салдарны чедирген. Пленумдан партияның авангардчы ролюн базалартия хүрээлелиидe «барыын» болгаш «чөөн» үзелдериің бар боол турарын демдеглээи, партия хүрээлеиии арыглаар талазы-биле ажылдың түңнелдерии чүүлдүг деп санаан болгаш парткомиссияның кежигүиү, Биче Хурал Президиумуиуң даргазының оралакчызы турган К. Сандыктың, Төп контроль комиссиязының кежигүиү турган О. Танзын-оолдуң барыын оппортуиисчи хөделиишкиииерии бүрүүшапкан. Олар ТКК-ның болгаш ТАРН ТК-ның ийиги онза пленумуиуң база ТАР Биче Хураддың үшкү онза сессиязының ТАР-ны ССРЭниң «колониязы» кылдыр көргүзериие база КҮТВ-ка эртем-билиг чедип алган партийжи ажылдакчыларның ат-алдарын баксырадырынче, оларның багай талазын көргүзериие угланган шиитпирлеииге удурланып турганнар.

III пленум ТК-ның президиумуиуң составында (С. Тока — даргазы, Чүрмит-Тажы — чазак даргазы, юстиция болгаш даштыкы херектер сайыды, Байыр — президиум даргазының бирги оралакчызы, ТК-ның организастыг ажыл килдизиниң эргелекчизи болгаш парткомиссияның даргазы), чаа кежигүинери: ТАР-ның Биче Хурал Президиумуиуң даргазы Хемчик-оолду, ТК-ның культура-массалыг ажыл килдизиниң эргелекчизи Товариштайны, Биче Хурал даргазының оралакчызы болгаш малчер ямазының сайыды Полатты, чазак даргазының оралакчызы, садыг болгаш культура сайыды Ойдупту немей киигрен.

«Совтывтранстың» даргазының оралакчызы Салчак Уваигур, ТАРН ТК-ның херээженнер килдизиниң эргелекчизи Таня Камова, культура сайыды Тастай-оол Президиум кежигүнүңге кандидаттар болганнар.

ТК-ның парткомиссиязының кежигүинери турган Байыр, Лопсан-Самбуу, Шагдыр-Сүрүи оларга немештир аревэ ТК-ның президиумуиуң даргазы Хавакчапты кежигүи кылдыр, чүрт камгалалының шериг чөвүлелиниң даргазы Сенгижикти, алдын үлетпүрүиүң баштаар черииің даргазы Оюи Уваигурну кандидаттар кылдыр соңгаан.

ВКП (б)-ниң үлегери-биле тургускан чүрттүң партийжи эрге-чагыргазыиың дээди апларадының составынга чөөн радикалдар ындыг язылыг киргеи. Оларның аразында 6 кутөчүлер болгаш 4 ВКП (б) кежигүиери «улустарның баштыңчызының» айтыышкыиларын Тываның амыдыралынга боттандырар база Сталиниің үлегери-биле боттарын бичии «баштыңчыгаштар» кылып алыр дээш чүткүлдүг ажылдап эгелээи. Амыдыралды боттуу-биле көрүп турган күрүне баштыңчызы Хемчик-оол биле чазак даргазы Чүрмит-Тажы олар кутөчүларның партия болгаш күрүне эргечагыргазын бүрүнү-биле холга тудуп алыр, ажыл-чорудулгазынга чагырып-дужаар методтарны ажылгап эгелээр дээн кордаашкыиларынга коичүг-ла таарзыимайн турганнар.

Ындыг фактыны маиаа көргүзери коичүг чугула. 1935 чылдың январь 16-да ТК-ның парткомиссиязы Танчайның хууда хөрээи сайгарып көргеш, аңаа сөөлгү шыигыы доктулдаиыны ажыл-биле хандырар төлээде күш-ажылчы ажыл-чорудулганың бүгү-ле хевирлерии, кооперативтерии, хууда күш-ажылды, өг-бүле болгаш аренда керээлерии бо соруглага дүүштүр калбаа-биле ажыглаар үези келген. Будүрүкчүлүү улус эвес ус-тывыш будүрүлгелерии кедүзе сайыралдып турган, ажыл чок кижилерии ажылдадыптар черлерии немей тургузарының улуг курлавырларыя ажыглаарыя чүге үттүп турар бис. Алгыкеш дээш чижектиг тус черииң чиг эдии болбаазырадып кылгаш, садар талазы-биле ажыдуима Моол Арат Республиканың бистиң-биле кожа турар аймактарының ажыл-ишчилериниең чүвүс дудай бергенил? Айтырыгны дидим шиитпирлеп, ийи-бир совхозтарны совхозтехникумнар кылдыр эде тургускаш, аныяк-өскеиии аиаа өөредип, ажылдадып өөретседаа чүл? Ол шенелде-даа болгай-ла. Ажыл-агыйның чамдык адырларының салым-чолун бо айтырыгга дүүштүр чүге эде шиитпирлеп болбазыл?

Эргим чоиум, ха-дүимам, эшөөрүм, «Шын» солуниуң номчукчулары! Чоиуң ат-алдарын бужартадып турар оорлаиыр чоруккa удур шуптувус чаңгыс кижи-дег дидим демиселди чорудуп көрээл. Оорларны чежеге дээр амдажыдар бис. Оорларга базар-базар чер чок кылдыр шыгыы байдалды тургузар ужурлуг бис. Ак сеткилдиг аиаа-да ажылдап, чурттап орган хамаатыларның өөчү-хереигизии бичии-даа кээргээр сеткил чокка оорлап аппаар ийи-чаңгыс мангыстапчак кижилер бистиң аравыста шөлээи чооуп, чоиуң бүдүрүп каан байлаан үлежип чоруурун буруу шаап көрээл. Ынчангаш ажыт-чажыт чокка чугаалажып көрээлицер.

Владимир КАРА-САЛ.
Тыва АССР-ниң иштики херектер министри.

РЕДАКЦИЯДАН. Республиканың иштики херектер министри Владимир Бораевич Кара-Сал иинтииңи болгаш хуузунда мал-магаииыг кижилериң өстүрүп, азырап орар малын өдээн кургадыр оордап алгаш баар, харын-даа хамаатыларның бажың-балгадын оорлаар алыксак-чиксек кижилериің бистиң аравыста ам-даа бар боол, коғу үзүдбейн турарында сеткил-сагыжын дүвүредип чоруур айтырыгны бо чүүлүнде көдүрүп турар-дыр. Кады-ла чурттап орган чоиуи халактадып, улустуң саап ижип орган чаңгыс борбак иизии безии оорлап алгаш баар «кара холдуг» кижилер ам-даа бары чажыт эвес болгай.

Шынап-ла, министриң бо айтырыгны көдүргеии үүлдүг. Оорлаар чорук-биле демисел чүгле милицияның хергээ-дир дээр болзувусса шын эвес. Оорларның оруун дуглаар дээш бүгү хөй-иитии көдүрүп үиер ужурлуг. Ынчангаш солунда парлаттынган бо чүүлге хамаарыштыр боттарындың саналоналындары бижиирииерии солуннуң номчукчуларындан дилеп тур бис. Черле ынчаш оорларның баар-базар чери чок болзуи дээш чүиү кылзывысса экил? Силериң санал-оналыларны манап артывыс.

ЫНЧААР АРТТЫРЫП БОЛБАС

Чадаана АТБ-зи республикада бир үлүг автобудуулге черлериниң бирээзиниг хамаарыжыр. Интернационалчы коллективтиии кежигүиериң бүгү марказыи 84 автомашиналары биле улус ажыл-агыйынга хереглээр чүүктерии сөөртүп, суурлар болгаш районнар аразыига чорумалдарыиы база аргыштырып турарлар. Ынчангаш харыысалга оларда улуг.

Херек кырында байдал мында кандыгыл? Дыка варып. Чолаачылар ортузуида ажыл хүиү үзер, машина башкарып чораан арагалаар чоруктар кайы көвей болуп турар. Машиианы эзирик башкарып чораан, КАИ ажылдакчыларыига хемчег алыскан чолаачылар бо будүрүлге черииде эң хөй болган. Автотраиспортту эзирик башкарганы дээш 8 чолаачы 200-200 рубльге торгатканын, дыка хөй чолаачыларга административатиг хемчегии КАИ ажылдакчылары оиаган. Чолаачылар Орус-оол, Карим Монгуштар, Вячеслав Ондар, Мерген Сат, Анатолий Волков, Вадим Ховалыг болгаш Чкалов Ондар машиианы эзирип алгаш башкарып, долгаидыр чонга айыылдыг байдалды тургускаиы дээш шыгыы хемчегии алыскаинар.

Ол фактылар чүиү көргүзүп турарыл дээрге-ле, АТБ-ниң удуртулгазы (начальииги В. В. Поздяев) чолаачылар ортузунга кижизидилге ажылын сула чорудуп, олардан күш-ажылдың сагылга-чурумуи кошкак иегел, техииканың ажыглалын хынаалдага албайн турарын бадыткап турар-дыр. Февраль 14-те дежурный механик Маады Намчыиның ботхарыысалга чок чоруунуң түиелиидe техииктиг байдалы орукче үнмес ужурлуг автомашина рейсче үиген. Ону КАИ туткаш, ажылынга харыысалга чок чоруу дээш М. Д. Намчыиы 50 рубльге торгаан.

Март 5-те автотраиспортту рейсче үидүрүп турарының талазы-биле АТБ-ниң ажылынга хынаалданы КАИ чоруткан. Хынаалдаиың түиелии муигаранчыг болган. Будүрүлге черииде бар 17 автобустардан, 67 чүк машиналарындан чүгле чаигыс-ла автобусту рейсче үидүрүп болуру илерээи. Артыкан автотраиспорт ииы-бүрү үрелиишкиииерлиг болуп, рейсче үиер аргазы чок болганнар. Чылдагааиы чүдел деп айтырыг чайгаар-ла тургустуиуп келир. Кол-ла чылдагааиы—чоиы бергеш, ол талазы-биле хүлээп алган шиитпириидe мынчаар бижээи: «Бодуиуң удуртукчуларының ат-алдарын бедидериигче угланган партияның угланыышкыиының удурланыкчылары — кандыг-даа «танчайжылар-биле» бодуиуң күжүи харамнаимайн шиитпирлиг демиселди чорутпас болза, ТАРН национал чазактың мурииида туруп турар сорулгаларны чедиишкиииг күүседип шыдавас». Ол шиитпирии Тока, Чүрмит-Дажы, Хемчик-оол, Полат, Байыр, Камова, Ойдуп, Товариштай, Тастай-оол, Далай-Серен, Уваигур, Шагдыр-Сүрүи, Сенгижик, Шома болгаш Лопсан оларның киржилгези-биле 1935 чылдың январь 19-та эрткеи ТАРН ТК-ның Президиумуиуң хуралынга бадылаан.

Ол хуралга Танчай ооң чоруктырыгларының дугайында парткомиссияның материалдарын шын дээн хүлээп көргеи болгаш моон соңгаар ындыг частырыгларны кылбазын, партияның угланышкынында бар агымнар-биле демисежирии аазаан.

Ол хуралга санал бергеш, Чүрмит-Тажының чугаалааны болза: «Танчай революциягга киржип чораан мен деп чугаалап турар-дыр. Ынчангаш бодуи коичүг кижи кылдыр санап, өскелериии сөс-домаан дыииавас апарган. Революцияга чеже-даа киржип чораан болза, Танчай бодуиуң частырыгларын эдип албайн, бистиң ажылывыска удурлангаш туруп бээр чүве болза, шынапла, ооң партияга ажыы чок апаар».

Хуралга болган санал-оналыны түиеп тура, Токаның чугаалааны: «Моом мурииида кылып турган частырыгларын Танчай партийжи ёзу-биле биилиди. Ынчангаш ам ооң мурииида мындыг сорулга туруп турар: саазын кырынга эвес, а херек кырында сагылга-чурумиуг нам кежигүиү болур, эш-өөрүиге дузалажыр. Бир эвес Танчай эттиниp алыр болза, аиаа берген партийжи хемчегии дүжүрүп каап болур. (МЛИ-ниң Төп партия архиви, оп. 16, д. 60. Тыва областың партия архиви т. 1, оп. 1, д. 546.).

1935 чылдың февраль 9-та ССРЭ-ниң Даштыкы херектер министерствозуиуң ийиги Чөөн чүк килдизиниге Танчайга хамаарыштыр мындыг язылыг характеристиканы чоруткан: «Тываның Араттың партиязының хоочуи кежигүиниериииң бирээзи. Арат, Тывада улуг колонистериин бирээзи болур Сафьяновка ажыллап, кижизиттирип чораан. Орус дылды билир, ажыл-херекли, угааиныг болгаш шимчегир. ТАР-ның ажыл-агый байдалын эки билир. Националист, чонга хүндүткелдиг.

Тываның чазаига 1923 чылдан бээр ажыллап келген, үр үеде даштыкы херектер министрлеп, Күрплан даргалап ажылдаан. Ам Сайыттар Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы.

Барыын удуртулга ону 1930 чылга чедир солуурун оралдажып келген. 1933 чылдың эгезииде Танчай бодуиуң албан-дужаалдарындан хостаткан, ССРЭ-же чоруй баргаи. Аиаа КУТВ-ка өөреиип турган. 1934 чылыың ортаи үезииде дезир чедип келген.

Ооң эгелээш-ле, чазактың чамдык кежигүиниериг ажылагый-политиктиг угланышкыиы шын эвес чорудуп турар, күрүне тургузуу балбес «оолтуташтар», «эииктер» деп сөөглегилеп, бодуиуи оппортуиисчи чоруун көргүзүп эгелээи.

Ындыг чоруктуң уржуудан маргылдаа-чөрүлдээлерге каш удаа таварышкан. ТАРН ТК-ның сөөлгү пленумуига Танчайның дугайында айтырыгны сайгарып чугаалашкан. Танчай бодуиуң частырыгларын билиигеи.

«Бистиң херектеривиске бүзүреттирген эш Иванов Танчайны долгандыр «хомудаанар» болуглежип эгелээн деп санап турар. Ол Танчайга чогуур «сагындырыгларны» кылган. Ооң дугайында ёске медээлер ам дээрезиидe чок.

Танчай бодуи база кыстырган кижи мен деп санап турар чадавас. Ооң акызы Танзын кандыг-бир политиктиг херек үүлгеткеи дээш хорудаттырган; истелге чоруп турар.

Борисов-биле дугуруушкан, референт Климов». (ССРЭ-ниң Даштыкы политика архиви, ф. 9, оп. 86, д. 1345).

Ынчаарга Танчай партийжи сөзүи тудуп шыдаваан, мурииукү чоруун уламчылаап чоруп берген. Ынчангаш ооң байдалы улам нарыдап бар-ла чыткан: ол бодуи долгандыр «хомудаанарны» чыып, үргүлүг арагалап, эзирик шош-содаа үидүрүп, Токаның болгаш ескелериин-даа адмига хамаарыштыр таарымча чок үүлдер чугаалап туруп берген. Политиктиг сценадан дүшкеи «оюнпарының» революсчуларын (Чик-Сүрүиүү, Таизыннь, Артаанын, Чунчук-оолду база бодуи эргечагырганы эжелей берген «хемчиктерге» удур тургузуп турган. Бодуиуң ындыг чоруубиле ол парткомиссияга болгаш истеп-хынаар органнарга материалдар чыып алырынга кончуг-ла дуза кадып, чеииш болу бергеи. Ол бүгүиүң түиелиидe ол улуг айыылга таварышкан.

Чээрби чылдарда национал революцияның идепкейлиг киржикчилери боол турган Танчай болгаш ооң чаигыс үзелдиглери 30 чылдарның эгезииде политиктиг демиселдиң сценазындан чайлаар ужурлуг апарган, чүге дээрге олар үеиің негелдезиигe таарыштастап, иимтилел депшилгезиигe мооидэк болу бергеннер.

Юрий АРАНЧЫН.
Төөгү эртемнериниң доктору.

Бистин аалчывыс

ТЕЗИМ

Тезим, Тезим, узун Тезим!
Деннелге чок эргим хемим.
Арыг кылаң агым суунну
Амзап ишкеш, күжүм кирер.
Улуг Моолдан эгелээштиң
Успа-Хөлче кирер аккан
Чурттаалгамда солуттунмас
Чурумаллыг чараш хемим!

Бажыңывыс иштин каастаан
Магаданчыын көрем, сарыым.
Чассыг, уян, чугаалыглар!
Чаптанчыглар, эреспейлер!
Ооллармыны, кыстарымны
Ошкап чассыг, эргелет даан.
Карактарын топтап көр даан,
Кара олчаан — мээнии, сээнии.
Чассыг, уян чугаалыглар,
Чаптанчыглар, буян кежиим.

ЧАШТАРЫВЫС

Чурттаалгавыс онмас байлаа
Шулуңнашкан бичии чаштар
Удур, дедир чаткан ширтек
Өгнүң иштин шиник кирген,
Өргүн чонуң саадаар чери.
Кээргел чок хады-чазы
Хенертен кээп уллап турда,
Херелдиг хүн үнүп кээрге,
Хээлеңип өөм көстүр,
чараш-ла-дыр.

ЧЫЖЫРГАНА

Сайлыг хемниң унун дургаар,
Сагланайның үнүп келир
Чыгы сарыг торгу өңнүг,
Чыжырғана амданныг кат.
Шыргай сыптыг чыжыргана.
Шырыштарың чидиг тенниг.
Борбак-борбак чинчилериң
Бопуйгулаан шуруулар-ла.

САРЛЫК

Тайга-таскыл бедиин тевер,
Дайгы биилер сарлык малым.
Соок кыжын кыштаг билбес,
Соңгу черниң адыы-ла сеп.
Куу, сыра будуу ышкаш,
Кулаш чыгыы мыйыстарлыг.
Дүвү-хатка эстеп чоруур,
Дүгү терең, чараш сарлыым.

ӨГ

Сайзанак дег тиккен өг
Сарыым кыстың өргээзи-дир.
Ыяазында аскан кавай
Ыяй чаштың өзер чери.
Үгулзазы тутчур кылдыр

Олчат-оол МОНГУШ.

УТТУНДУРГАН ОДУРУГЛАР

Сеткилимниң уян хөөнү сине берген
Сеңээ четпейн, уттундурган одуруглар
Ой-та, кажан окуп калган кылыраашта
Октаттынмаан, согур душ бооп артып калды.
Сөөлгү катал сени көрген хүнүмден бээр
Хөй-ле чылдар көгү, хары солушса-даа,
Сөглеп чадаан ынакшылым арыг сөзүн
Көңгүс чаа-ла бижип доостум, элдептиг аа.

СЫПТА ЧЕЧЕК

Сырый частып, сыпта чечек шыгырт долган,
Сырын-биле шынаа-шөлдү айызаткан,
Үзүк-боолук арылар-ла шымда-далаш
Үүнейнип үүжезинче чемиш дажаан...
Канчап билир, сагыш-сеткил ийлетки дег,
Кара хинчээм түннел чокка артпазын даэш,
Өөгүр чечек сеңээ сунуп бараан болуйн,
Өөрүшкүнү чаалап алыр чадавас мен.
Адыр сыпты сыйын аар дээш адыштапкаш,
Аарышкыдан шылашпайн алгырыптым.
Салаалардан сыстып баткан кызыл дамды
Салбактарга чинчилер дег мөндүннешти.
Тенек бодум сени база шак-ла мындыг
Тенниг сыпта чечек дээрзин ам чаа билдим.

Роман ЛУДУП.

ИРГИТ ШАГДЫРЖАПКА

Ажыл-херек изеттинмээн берге өйде
Албан кылып башкарары белеи эвес.
Аныяк угаан хувискаалга улам чырып,
Амыдырал аас-кежиин чаяап киргеи.
Арат кижи эрге-ажыын камгалаары,
Революстуг сорук кирип ажыллаары,
Алгыларлыг демиселче кыйырары —
Эрес эрнин шилип алган оруу болган.
Арат намын, күрүеңиң херээ дээштин
Амыр-дыш чок күжүн берип, чүткүп чорлун.
Ажы-төлдер келир салгал баар оруун
Айтып сургаан тыва кижи Шагдыржап-тыр.

Алексей ДАМДЫН.
Хоочун башкы.

«Сеңгилеңниң» агымы

«Дамырактар каттышкаш, хем болур...» дээри ышкаш, СЭКП Төп Комитединиң «Чогаадыкчы аныяктар-биле ажыл дугайында» доктаалы үнген соонда, республикага чечен чогаал каттыжыышкынары тургустунуп эгелээн. Бир-ле дугаарында «Тываның аныяктары» солуннуң чанында «Дамырак» чечен чогаал каттыжыышкыны ажылдап эгелээн. Аңаа чамдык районнарның чогаалга күжүн шенеп чоруур кижилери киржип, шилиттинген чогаалдарын ук солуннуң арынарынга парладып турган.

Ол каттыжыышкыдан ужукталгаш, чамдык районнарга чечен чогаал каттыжыышкыннары, бөлгүмнери ажылдап эгелээн. Амгы үеде ыңдыг каттыжыышкынар барык район, школа бүрүзүнде бар. Чөөн-Хемчикте «Чадазының чадаганы» каттыжыышкын бодунуң хүрээлеңинде бот-тывынгыр композиторлар, чүруккулар, ус-шеверлер, чогаалга хандыкшылдыглар бөлүктерин хаара туткан. Оларның чогалдарын «Ленинчи орук» солун доктаамал парлап турар. Барыын-Хемчикте «Мажалык» чечен чогаал каттыжыышкыны бага район солуннуга чогаалдарны чырыдып келген. Ол ышкаш Мөңгүнтайгада «Мекги чечээ», Бай-Тайгада «Моңгүлектиң сыры» каттыжыышкынар киржикчилериниң чогаалдарын хана солуниарда үндүрүп турары солун.

Эрзинде «Сеңгилең» чечен чогаал каттыжыышкыны тургустунгандан бээр үш чыл болуп турар. Ооң ажылын Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы, ССРЭ-ниң Чуруукчулар эвилелиниң кежигүнү Бригад Саңчыевич Дүпчүр удуртуп келген. Ында Нарын, Мөрен, Бай-Даг, Булун-Бажы суурлардан шиитизибиле 30 ажыг кижи хаара туттунган. Олар айда бир катап район төвүнге чыглып келгеш, киржикчи бүрүзүнүң чогаалдарын бир демниг сайгарып, утка-шынар, ураа-чечен дыл талазы-биле шилиттинген чогаалдарны республика солуннарынга парладыры-биле сүмелеп, чорудуп турары чаңчыл апарган. А чогаал негелдезинге чедир бижиттинмээн чечен чугааларны, шулуктерни катап эде кылыры-биле эзлериге эгидип турар.

«Сеңгилеңнин» киржикчилери районнуң культура ажылдакчылары-биле катчыл алгаш, ажыл-агыйларының сүт-бараан фермаларынга, мадчын бригадаларга, чурттакчы суурларга аалдап барып, боттарының дээре дээш чогаалдарын номчуп норааннар. Ындыг үвүүшкүнүү олар 20 удаа кылган. Каттыжыышкынның ажылынга СЭКП Эрзин райкомунуң идеология килдизиниң эргелекчизи Алдын-кыс Комбу төлептиг үлүүн киирип келген, чүге дээрге ол ук черниң шыырак дээш шудукчүлериниң бираазы.

Эрзин, Тес-Хем районнарда бистиң тускай корреспондентивис Седип Монгалдың организастыг ажылының аайы-биле чоокта чаа «Сеңгилең» чечен чогаал каттыжыышкынының ажылынга киржип, көдээ авторларның чамдык чогаалдарынга сайгарылганы кылдывыс. Өттүүшкүн хевирлиг, моон мурнунда бистиң чогаалчыларывыстың ажыглап каапкан будун-будун одуруглары кирген, чер-чурт мактаан, ынакшыл дугайында дөмей-дөмей утказыг, чаа ажыдыышкын, тывызык чорук чок, үениң негелдезибиле дүүшпейн турар чамдык шулуктерни авторларга катап чогаадыкчы өлү-биле ажылдаары-биле боттуг дузаны көргүстүвүс.

Бөгүн ол каттыжыышкынның чамдык киржикчилериниң чогаалдарын оларның дилээ-биле парладывыс.

Сарыг-оол КУУЛАР.

БОРАҢ КҮС ДЕГ ЫНАКШЫЛЫМНЫ

Новелла

Октябрь ай. Хуулгаазын чараш күстүң Тывавыстың бир-ле булуңунда дүшкени бо! Долгандыр бүгү бойдус элдептиг, будуп каанзыг өңбиле чуруттунган. Ховуларда тараалар алдын-сарыг кылдыр бышкан, хат аайы-биле шиинейиндир чайгангылаан, сактырга, тоол шагның алдын-сарыг хептиг даңгыналары-ла! Шагның шак ол магалыг өйүнде, аныяк назынымның бышкан чодураа дег үезинде, баштайгы чаш ынакшылым тыптып, Аржаан-оол-биле октябрьда ужуражып танышкаи мен ийин. Ооң-биле танышканымны дөгере бижиир болза, төңүү чок тоожу-даа үнүп болур чадавас.

Төрээн хемивистиң сарыг хевис чадыл каанзыг эриинге, бир-ле дугаар ужуражып, эргимимниң меңээ сөглээн «ынак мен, кагбас мен, утпа» дээн сөстери кулаамга тааланчыг аялга дег дыңналып, изиг эриннеривис ол хүн дегжип, мага-бодумну чыыра куспактап, эргеледип турган. Чүректеривис дыңзыг согуушкуну боттарывыска-ла билдинип турган чүве ийин.

Ооң эргим сөстери чүрээмни чалгыналдырып, өшпес күштүг идегелдиң отчугажы кыпсып турган. Чайлыг үемде ооң дугайында бодап, харын-даа келир үеде аас-кежиктиг чүрттаалгамны-даа чуруй бергилээр мен. Удур көрген ээлдек каяктарды, оожум, топтуг бүдүжү меңээ дыка чоок, эргим апарган. Ол хүнүерде чырык чер кырында бистер дег аас-кежиктиглер чок ышкаш сагындырар. Найыралывыс күштелип, чоорту ынакшылче шилчип. кайы бирээвис чокка чурттай албас ышкаш апарганывыста, ынакшаан кижимниң хенертен аажы-чаңы ескерилген.

Болчажыр черивинске ол орайтап, озалдап кээр, арыншырайында хөглуг-өмак аажы-чаны чок, улуг-ла ажыг-шүжүгге алыскан кижилер дег, кантагар-ла куу чүве, ыыт-даыш чок, хөлүгүр, бүргээн кудай дээр-ле! Шак-ла ынчаар аажы-чаны өскерли берген кижини кижи катап ээлдирип, биеэги дег эң-не онза, хөглуг, эргим үелерни эгидип, чаалап аар деп чүве болдунмас-ла чораан. Бодум база оон ырай берген мен. Ынчалза-даа ынакшаан чаш чүрекке ыңдыг согуг бергеле чораан. Айлар, чылдар улай шуужүп эртип-ле, эртип турган. Чүге-ле ийик, алдын күс дүжүп, ооң бүгү чурумалы караамга көстүп кээрге-ле, сагыш-сеткилим хөлзеп, дойлуп, чүрээм ыстап, дүвүрээр апарган.

Чылдың дөрт эргилдезинден эң-не онзазы меңээ алдын күс боош, баштайгы чаш ынакшылымның моорлап келгени хайыралдыг, солун аас-кежиим күзү болган. Эх, чылдар, чылдар! Дистинишкен куштар ышкаш хөй-ле күстер дүжүп, хөй-ле чылдар эрткен. Ажы-төлдүг, аңгы өг-бүлелиг болган-даа болзумза, чүге-ле ийик, чаптанчыг, чаш баштайгы ынакшылым, каас, байлак, алдын күзүм уттундурбас болуп, сеткилимде таңмаланып артып калган. Ынчалза-даа...

Чылдар каржып-солчуп эртип тур. Баштайгы ынакшылым бораң күс дег оңуп калганы ол бе?! Эх, мээн кээргенчиг баштайгы ынакшылымны аар, ооң соонда оон-биле кезээ мөңгеде кайын дужар деп мен. Байырлыг, мээң бораң күс дег оңуп калган ынакшылым!

Зинаида САМБУУ.

ХООЧУННАР МАРГЫЛДААЗЫ

Бай-Тайга районнуң Тээли суурнуң спорт залынга барыын зонаның хоочун хол бөмбүкүүлериниң маргылдаазы болуп эрткен. Аңаа Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик, Бай-Тайга районнарның база Ак-Довурак хоорайның командалары киржип, боттарының спортчу мергежилин шенешкеннер.

Чидиг спортчу демиселдиң түннелинде, Сүт-Хөлдүң командазы бедик спортчу мергежилдиин көргүзүп, бирги черже үнгеш, шилчнир кубокту, бирги черге-ниң дипломуи чаалап алган. Ийиги-зин Барыын-Хемчиктиң, үшкүзүн Чөөн-Хемчиктиң командалары эзлээн.

Эң эки халдакчы Николай Амыртаа (Барыын-Хемчик), эң аваангыр чараш ойнаан Сарыг-оол Салчак (Ак-Довурак), эң эки камгалакчы Виктор Ховалыг (Чөөн-Хемчик) оларга районнуң спорт комитединиң тускай шаңналдарын тывыскан.

Ол-ла районнарның хоочун шыдыраачыларының маргылдаазын швейцар система-биле 5 салыгга организастап эрттирген. Аңаа эң шилиндех 12 шыдыраачылар киришкен. Бо маргылдаага Бай-Тайга районнуң шыырак ойнакчылары хөй киржип, чедишкинниг ойнааннар. Ынчалза-даа оларның удурланыкчыларында республика маргылдааларында хей удаа киржип чораан, байлак арга-дуржулгалыг хоочун шыдыраачылар бар болган.

«Тээли» совхозтуң ажылчыны Виктор Очур эң хөй санныг ап, тиилеп үнген. Ийиги черни Тээлиде АТБ начальныгы Дадар-оол Куулар, үшкүзүн Ак-Довуракты төлээзи Делгер Лопсаң олар үлешкеннер. Тиилекчилерге шаңналдарны тывыскан.

Районнуң спорт комитедя барыын зона маргылдааларын доктаамал организастап, келген аалчыларының аъш-чемнин, чурттаар черлерин баш удур эки белеткеп, маргылдааларны бедик деннелге эрттирип турарын мактап демдеглээри чугула.

Келир чылын мындыг маргылдааларны тиилекчи болган Сүт-Хөл районга эрттирерин маргылдааның киржикчилери дугурушкан.

Седип-оол ИРГИТ.

БАЙЫРЛАЛ ДЕГ БОЛГАН

Чоокта чаа Чөөн-Хемчик районнуң Культура бажыңының спорт залынга тыва хүрештин байырлалы болган дизе хөөредиг эвес.

Спортчу ниитилелдерниң туктары киискээн, спортчуларга байыр чедирген дозуп-плакаттарлыг, мөгелер дугайында чечен-мерген домактарны бижээш ханаларда аскан. Чөөн-Хемчик районнуң спорт чөвүлелиниң хубогу дээш чаа чарлаан маргылдааның байырлыг ажыдыышкыны болган. Күш-ажылдың болгаш тыва хүрештиң хоочуннары, тыва хүрешке ТАР-ның 4 даңгыр чемпиону Мажар Аскиров (Мандан-оол), районга каш удаа шүүп чораан мөгелер Доругоол Монгуш, Василий Үзек мөге кижиниң мозу-шынарыига, мөгелериң амгы үеде ажыглавайн турары уттунган арганарга хамаарыштыр арга-сүмелерни бергениер. Районда эрткен чылдың төнчүзүнде ажыттынган үшү бөлүүнүң киржикчилери — Чадаанаанның № 1 школазының өөреникчилери (башкызы Алексей Саттың удуртулгазы-биле) чыылганнарга үшүнүң ангы-аңгы хевирлерин сонуургаткан.

Долгандыр хүрежир система-биле тыва хүрешке Кызыл, Сүт-Хөл, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик районнардан шилиттинген эң шыырак 13 мөге хүрешкен. Кижи бүрүзү 12 мөге-биле хүрежир.

Аштырыышкыннарга таварыжып чоруп турган Сүт-Хөл районнуң аныяк мөгези Артем Куулар дуржулгалыг мөге Маадыр Монгуштуң улуг тураланыпканын ийикпе, азы ооң серемзиин кошкатканын ажыглаш, чүге оны октааны «мегенин маймы кадырык» деп чоннуң мерген сөзүнүң шыырын бадыткаан. Ийи хүн ачыр-чачыр түлүшкаммиин түннелинде, Сүт-Хөл районнуң төлээзи, республикада биллигир аныяк мөге Гешадий Монгуш чүге хоочун мөге Алексей Хомушкуга октаткаш, 1-ги черни чаалап алган, ийиги черни Маадыр Монгуш, үшкүзүн Алексей Хомушку тус-тузунда эзлээнзер.

Маргылдааны солун кылдыр эрттирериге Чадаананың уругларының спорт школазы (директору Б. Ш. Монгуш), Чадаананың № 1, 2 школалары (директорлары М. В. Борбай-оол, Ч. Д. Ооржак) улуг үлүүн киирип, эң чараш арга, тиилелгеже чүткүл, төлептиг мөзү-шынарлыг мөге деп тускай шаңналдарны тургускан. Үш хүн иштинде эрес, кашпагай, дидим хүрешкеш, эң чараш арга дээш шаңналды Сүт-Хөл районда тыва хүрешке РСФСР-ниң спорт мастери Владимир Ондар чаалап алган. Баштайгы хүн ийи кижээ октатса-даа, тура-соруун салбайн ийиги хүнде шупту онагларын октап, үшкү черни алган Алексей Хомушкуга тиилелгеже чүткүл деп шаңналды, төлептиг мөзүшынары дээш деп шаңналды Маадыр Монгушка тывыскан.

Долгандыр хүрежир система доозулганда Культура бажыңының сценазынга тыва хүреш эгелээн. Зал долдур олурупкан аарыкчыларны мөгелер чалгаратпаан. Бо хүрешке ангы-аңгы чылдарда республикага шуглуп чоопан ат-сураглыг мөгелер — Өөрден Орлан Кызыл-оол, Андрей Семис, Кызыл районнан Владимир Монгуш, Чөөн-Хемчиктен Алексей Хомушку, Маадыр Монгуш дээш өске-даа тыва хүрешке деңзи аайы-биле РСФСР-ниң 10, хостуг хүрешке 2, дзюдо, самбо хүрештерге бир-бир ССРЭ-ниң спорт мастери болгаш кандидаттарның хүрешкеи көрүүчүлерниң улуг соңуургалын тайныктырган. Чидиг демиселдиң түннелинде Сүт-Хөл районнуң төлээзи, республикада биллигир аныяк мөге Гешадий Монгуш райспортчөвүлелиниң кубогунуң эдилекчизи болган. Ийиги черни Кызыл районда «Шамбалыг» совхозтуң малчыны Владимир Монгуш алган. Үшкүзүнге Чөөн-Хемчик районнуң мөгези, РСФСР-ниң спорт мастери Вячеслав Ондар болган.

Бо болган хүрешке ат-сураглыг мөгелерден ангыда, чаа өзүп орар, талантылыг аныяк мөгелер кайы-даа районнарда барын көргүскен. Ылангыя Владимир Монгуштуң дуңмазы, Шамбалыг школазының 11 классчызы Аяс Монгуш 3 хүн иштинде эвээш эвес, ыыырак мөгелерни октаан. Улуг, ыыырак дурт-сынныг бо мөге арга-дуржулгазын бедидип, кызымак белеткеиир болза, келир үеде оон улуг мөге үнүп болур-дур дээрзин хоочун мөгелер чугаалажып олурду. «Чадаана агротранстың» чолаачызы, аныяк мөге Юрий Довгак Өөрүңүн сураглыг мөгези Андрей Семисти арыг, чараш арга-биле октаан., Тева-Хаядан Мерген Сая, Чадаанадан Амыр-Санаа Куулар, Сүт-Хөлден Семен Ондар, Шолбан Кужугет дээш өске-даа аныяк мөгелер ат сураглыг мөгелер-биле дидим хүрежип, чамдыктарын октап-даа турдулар.

Райспортчөвүлел бо улуг маргылдааны бедик деннелге организастаан. Мөгелериң дыштанып, чурттаарынга, чемненириңге таарымчалыг байладдарны тургускан. Хүреш болур черлериин шимелдезин, үн улгаттырар аппаратураны бар улуг белеткеп, судьяларны, мөге салыкчыларын шын шилээн. Хүрештин эгелээр шагынган озалдаан мөгелерге сагындырыг берип турганы чөптүг.

Мерген-Хөреп МОНГУШ.

ОЙНААШКЫННЫГ САЛЫЫШКЫННЫҢ ТУСКАЙ ТАБЛИЦАЗЫ

Ойнаашкын тиражы Вологда хоорайга 1990 чылдың апрель 7-де болган.

РСФСР-ниң деңискээринде ССРЭ-ниң ажаалга банкыларының албан черлеринде ойнаашкынныг салыышкынарның дараазында номерлерлиг саннар ойнаашкынга таварышкан.

Саннар №№	Салыышкынның ортумак түңнүү ойнаан хуузунуң хемчээли	Саннар №№	Салыышкында ортумак түңнүү ойнаан хуузунуң хемчээли
А-39	Чээрби беш	А-531	Чүс
А-59	Чээрби беш	А-581	Ийи чүс
А-93	Чээрби беш	А-628	Чүс
А-147	Чээрби беш	А-666	Чээрби беш
А-199	Чээрби беш	А-690	Чээрби беш
А-213	Чээрби беш	А-750	Чээрби беш
А-250	Чээрби беш	А-782	Бежен
А-302	Чээрби беш	А-811	Чээрби беш
А-356	Чээрби беш	А-878	Чээрби беш
А-377	Чээрби беш	А-913	Чээрби беш
А-407	Бежен	А-940	Чээрби беш
А-452	Чээрби беш	А-961	Чээрби беш
А-490	Чээрби беш		

ССРЭ-ниң ажаалга банкыларының албан черлеринде 1000 ажыг дугаарлыг саннарның дараазында мун номерлерге баштайгы мүнгэ дег шупту ойнаашкынга ынчаар таварышкан, азы №№ А-1093, А-2093, А-1147, А-1581, А-2581 дээш оон-даа ынай.

Комиссияның даргазы, улус депутаттарының Вологда хоорай Соведининң күүскомунуң даргазының орлакчызы
В. М. МОГИЛЕВСКИЙ.
Комиссияның харыысалгалыг секретары
Л. Н. АФАНАСЬЕВА.

АКША-БАРААН ОЙНААШКЫННЫГ САЛЫЫШКЫННЫҢ ТУСКАЙ ТАБЛИЦАЗЫ

Ойнаашкын тиражы Вологда хоорайга 1990 чылдың апрель 7-де болган.

РСФСР-ниң деңискээринде ССРЭ-ниң ажаалга банкыларының албан черлеринге акша-бараан ойнаашкынныг салыышкынарның талазы-биле дараазында номерлериг саннар ойнаашкынга таварышкан.

Саннар №№	Салыышкында ортумак түңнүү ойнаан хуузунуң хемчээли	Саннар №№	Салыышкында ортумак түңнүү ойнаан хуузунуң хемчээли
В-32	Чээрби беш	В-531	Чээрби беш
В-74	Чээрби беш	В-586	Чээрби беш
В-109	Чээрби беш	В-631	Чүс
В-143	Чээрби беш	В-665	Чээрби беш
В-181	Чээрби беш	В-699	Чээрби беш
В-218	Чээрби беш	В-752	Чээрби беш
В-244	Чээрби беш	В-795	Чээрби беш
В-281	Чээрби беш	В-826	Чээрби беш
В-359	Чүс	В-852	Чээрби беш
В-386	Чээрби беш	В-909	Ийи чүс
В-431	Чээрби беш	В-923	Бежен
В-471	Чээрби беш	В-973	Бежен
В-517	Чээрби беш		

ССРЭ-ниң ажаалга банкыларының албан черлеринде 1000 ажыг дугаарлыг саннарга дараазында мун номерлерге баштайгы мүнгэ дег шупту ойнаашкынга ынчаар таварышкан, азы №№ В-1032, В-2032, В-1143, В-2143, В-1699, В-2699 дээш оон-даа ынай.

Комиссияның даргазы, улус депутаттарының Вологда хоорай Соведининң күүскомунуң даргазының орлакчызы
В. М. МОГИЛЕВСКИЙ.
Комиссияның харыысалгалыг секретары
Л. Н. АФАНАСЬЕВА.

ӨӨРЕНИРИН КҮЗЭЭННЕРГЕ

Кызылда күүрүкениң педагогика институдунуң бот-өөредилге салбырынга өөре кирип күзээннерни (абитуриентилерни) 1-ги курска дараазында тускай эртемнерни чедип алыры-биле хүлээп алырын чарлап гур: «География», «Орус дыл болгаш литература» «Педагогика болгаш психология» (школа назыны четпээн) «Педагогика болгаш эге өөредилгенин методиказы» «Тыва дыл болгаш литература».

Киреринин экзамечнери 1990 чылдың июнь 4-тен 16-га чедир болур. «География» кирерлер география факта. ССРЭ төөгүзү (аас-биле), орус дыл болгаш литературага (бижимел-биле) экзамен дужаар.

«Орус дыл болгаш литературага» кирерлер орус дыл болгаш литературага (аас. бижимел-биле). ССРЭ төөгүзү (аас-биле) экзамен дужаар.

«Педагогика болгаш психологияга» (школа назыны четпээн) кирерлер ССРЭ төөгүзү (аас-биле), тыва дыл болгаш литература (аас бижимел-биле) экзамен дужаар.

«Педагогика болгаш эге өөредилге методиказыига» кирерлер математика (аас-биле), орус дыл болгаш литература (аас. бижимел-биле), төрээн дыл болгаш литература (аас. бижимел-биле) экзамен дужаар.

«Тыва дыл болгаш литературага» кирерлер тыва дыл аас-биле), тыва литература (чогаадыг), орус дыл болгаш литература (бижимел-биле) экзамен дужаар.

Тускай мергежилдер аайы-биле өөренирин күзээннербиле «Педагогика болгаш психология» (школа назыны четпээн), «Педагогика, эге өөредилгенин методиказы» тускай ортумак эртемниглер биле болгаш тускай ортумак эртемниг бир чылдан эвээш эвес ажылдаанар-биле май 30-де беседалажыышкынарны эрттирер.

Билдириишкиннерни апрель 25-тен май 25-ке чедир хүлээп алыр. Аңаа конар документилери: ортумак эртеминиң дугайында аттестат, үш кижи ат салган сөөлгү ажылдап турган черинден характеристика № 086 форма-биле ачы-шынаылгазы, күш-ажыл депте-ринин хоолгазы, 3х4 хемчээлдиг 6 фото-чурук, паспортту боду көргүзер.

Институттуң адреси: Кызыл хоорай Ленин кудумчузу, 36, кабинет 101, телефон 2-20-36.

Тываның көдээ ажыл-агый техникуму 1990-1991 өөредилге чылында хүндүсүкү салбырынга дараазында мергежилдер аайы-биле өөренирин күзээн сургуулдарны хүлээп алырын чарлап тур:

10 класс доосканнарны «Ветеринария», «Көдээ ажыл-агый продукцияларын будурериниң технологиязы болгаш организациязы», 8 класс доосканнарны тускай эртеминиң талазы-биле «Көдээ ажыл-агый механизациязы», «Көдээ ажыл-агыйны электрижидери болгаш автоматизастаары», «Көдээ ажыл-агый будурулгезинде бухгалтер учёду».

8,10 класс доосканнарны бот-өөредилге салбырынга дараазында тускай эртемнерни чедип алыры-биле хүлээп алыр: «Көдээ ажыл-агыйны электрижидери болгаш автоматизастаары», «Зоотехния», «Көдээ ажыл-агыйны механизастаары», «Көдээ ажыл-агый будурулгезинде бухгалтер учёду».

8 класс дооскаш, өөренип киреринг күзээннер дараазында эртемнерге экзаменнер дужаар: орус дыл (диктант), математика (аас-биле), 10 класс доосканнар «Ветеринария», «Зоотехния», «Көдээ ажыл-агый продуктуларының будурулгезиниң технологиязы болгаш организациязы» тускай эртемни чедип алырын күзээннерге литературага (чогаадыг), химия (аас-биле).

10 класс доосканнар «Көдээ ажыл-агыйның механизациязы», «Көдээ ажыл-агыйны электрижидери болгаш автоматизастаары», «Көдээ ажыл-агый будурулгезинде бухгалтер учёду» мергежилди чедип алыр дээннер дараазында эртемнерге экзаменнер дужаар: литературага (чогаадыг), математикага(аас-биле).

Билдириишкиннерге коткар чүүлдер:

1. Эртеминиң дугайында документ (боду-биле).
2. Совхозтан өөредип чоруткан бижик.
3. Эмчи шынзылгазы, № 086 майык ёзугаар.
4. Харантеристика.
5. Чурттап турар черинден шынзылга.
6. Ажылдап турар черинден шынзылга.
7. Күш-ажыл депгеринден ушта бижидилге.
8. 6 фото-чурук, 3-4 хемчээлдиг.

Хүндүскү салбырга киреринин билдириишкиннери 1990 чылдың май 1-ден июль 15-ке чедир, бот-өөредилге салбырынга март 15-тен декабрь 20-ге чедир хүлээп алыр.

Хүндүскү салбырга киреринин экзаменнери 1990 чылдың июль 15-тен июль 30-га чедир, бот-өөредилге салбырынга май 15-тен май 17-ге чедир, июнь 12-ден июнь 14-ке чедир, сентябрь 17-ден сентябрь 19-ка чедир, октябрь 23-тен 25-ке чедир хүлээп алыр.

Хүндүскү салбырга хүлээп алганының дугайында 1990 чылдың август 1-ден 5-ке чедир, бот-өөредилге салбырынга хүлээп алган дугайында «Көдээ ажыл-агый будурулгезинде бухгалтер учёдунга» хүлээп алганын сентябрь 27-ден 29-ка чедир. «Көдээ ажыл-агый механизациязы», «Көдээ ажыл-агыйны электрижидери болгаш автоматизастаары», «Зоотехния» салбырынга киреринин дугайын 1990 чылдың декабрь 25-тен 30-га чедир билип алыр.

Адреси: 667001, Кызыл, Дружба 2 а, телефоннары: 3-25-53, 3-25-70.

Телевидение

АПРЕЛЬ 24
БИРГИ ПРОГРАММ.
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Өөнүктер» телефильмниң баштайгы көргүзүү. 8.45 Концерт. 9.10 Ажыл-чагында четпестерлиг ийи кижи». Ураи-чечен фильм. 10.25 «Шура даай-аваны камнадар». Телефильм. 10.55 «Ол болган... болган...» 11.25 Уруглар шагы. 12.25 Коллаж. 12.30 «Ye». 13.00 — 15.00 Литература-ураи-чечен программа. 15.45 «Бжамий» ансамбльдин концерти. 16.20 «Түннелдери болгаш чылдагааннары». Телефильм. 17.10 Черниң уруглары чүнүң дугайында ырлажып турарыл. 18.00 Озал-ондан чок шимээшкин. 18.30 «Ye». 19.00 Силер мону шылаар силер. 19.45 9-ну студия. Политиктиг тайылбырлакчы В. Зорин чорудар. 20.45 ССРЭ-ниң Күүрүнниң камерлиг оркестри ойнаар. 21.00 «Ye». 21.30 Чугула интервью. 21.40 Улуг кижилерге мультфильмнерниң баштайгы көргүзүү. «Ындыг боол болбас». «Удазын». 21.55 Концерт. 22.20—22.45 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 География. 8 класс. Бойдустуң чайгаар болуушкуинары. 9.05 Франц дыл. 1-ги чылы. 10.05 Катап тургустунуушкун үечадазының ураи үүлү. 11.05 17.45 Уругларга фильм. 18.05 «Аян тудаал» ансамбльдин концерти. Кызыл район. 18.35 Медээлер. 18.40 «Азия төвү». Программа: Медээлер. «Катап соңгулдаларның түннелдериие». Француз дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Төөгү. 7 класс. Орус чугаа. 12.05—13.15 «Элдептиг өглеңнишкин». Ураи-чечен фильм. 2-ги сериязы.

КЫЗЫЛДАН

«Тиилелгенин 45 чыл болганыига». «Күрүнеиин Бойдус камгалал комитеди мелеглеп тур». «КАИ экраны». 19.10 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

19.15 Удур-дедир көрүкүл алгаш. Ужуп чоруур билдинмес объект: дыңнатпааны аалчы. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Улусчу аялгалар. 20.30 ССРЭ-ниң Дээди Соведининг сессиязында. Чапсарда — Кино курлавыры. 22.45 «Ак кодан». Барымдаалыг телефильм. 23.05. «Веснянка» ниити ырыының концерти. 23.15—01.05 Хоккей. Делегей чемпионады. Швеция биле Канаданың шилиидек командалары. Швейцариядан дамчыдылга.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.45 А. Руссель. Симфония № 2. 18.30 «Ye». 19.00 Коллаж. 19.05 Мультфильм. 19.15 Удур-дедир көрүкүл алгаш. Ужуп чоруур билдинмес объект: дыңнатпааны аалчы. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КИНО

АПРЕЛЬ 24-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Шыдажырының хемчээли» 9.30, 11.30, 19.20 (узаткан), «Өгбүле», (2 сериялыг) 13.30, 16.30. Видеозалга: «Тулган кем-херек үүлгединишкинге» 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Варвара—узун чаштыг чараштай» 9.00, 12.30, «Кавказка туттурган кыс азы Шуриктиң ужуралдары» 10.50, 14.20 18.50, «Човалан азы болунун лугайында медээни боду чыгган» (2 сериялыг) 16.00, 20.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Деже вю» 12.20, 14.40, 17.00, 19.20 шактарда.

«ВОСТОК»: «Диско танцычызы» (2 сериялыг) 14.00, «Танцы-ла, танцылап-ла көө» (2 сериялыг) 16.30, 19.00 шактарда.

667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
Э. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34: ◆ ораиакчылары — 3-33-91; 3-34-17: ◆ приемная — 3-34-26: ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92: ◆ ораиакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи аймдырал — 3-36-82; 3-36-25 идеология — 3-34-57: ◆ совет тургузуг — 3-34-98, 3-41-23: ◆ үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73: ◆ агроүлетпүр — 3-41-16: ◆ культура — 3-39-15: ◆ информация — 3-37-11: ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39: ◆ үндурүкчүлер — 2-27-41: ◆ солун келбейн бар-ганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41

◆ очулга — 3-34-93: корректорлар — 3-37-11

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга
амазы
Тиражы 28000 экз.

Индекс 54241

Тыва АССР-ниң Ном үндурер чер. полиграфия болгаш ном садыының херектериинин талазы-биле күруне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажын № 1.

Чагыг № 405. ТС—00604.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Соведиинин болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл апрель 25 среда № 96 (14296)

1925 чылда үнелезилеттинген Өртээ 3 кеп.

МЕДЕЭЛЕР

ШЫК БАЗЫРЫЛГАЗЫ

«Чыраа-Бажы» совхозтуң Дагыр-Шеми трактор-хову бригадазының механизаторлары часкы сезонну эгелээн. Владимир Монгуш, Маадыр-оол Куулар, Дадар-оол Сат олар шык базырып киришкен. Чаңгыс-Тейиниң күкуруза шөлүнде Орлан Монгуш биле Геннадий Куулар чемиштидилгени чажып турар.

Сезонга ажылдаар улуска таарымчалыг байдалдарны тургузары-биле элээн хемчегларни алган. Механизаторларның чурттаар бажыңын, столованы, чунар-бажыңны, кызыл-булукну өй-шаанда сеткеп дооскан. Бо ажылдарга поварлар Калдар Ооржак биле Чудур Сарыглар идепкейлиг киришкен. Чунар-бажыңны таңныыл Алдын-кыс Монгуш одап эгелей берген.

Дагыр-Шемиде тракторларның хөлүг даажы диңмиттелген. 1990 чылның дүжүдү дээш ажыл хайыккан.

ЭРТКЕН ЧЫЛДААЗЫНДАН ЭВЭЭЖЕТПЕС

«Искра» совхозта Богаандай Комбуевич Ондарның өгбүлези аренда керээзи-биле ам үш чыл ажылдап турар. Эрткен чылның төнчү саналгыында 4 мун ажыг рубльди алган. 100 хойдан 85 хураган, 1 хойдан 2,4 килограмм дүк планныг тургаш, артыкка алганы 24 хураганы, 230 килограмм дүктү дугуржулга өртек ёзугаар совхозунга садыпкан. Планныг даалгаларын ажыр күүсеткени дээш, акша база өртектиг чүүлдер-биле шаңнаткан, малчыннар Наадымыңга киришкен.

Амгы үеде оларның мал-маганы эки кыштаглап турар. Хою чаа-ла төрүп эгелээн. Бежен беш хой доолдапкан, ийизи ийистээн.

— Сакманчылар-даа албас бис, уруум-биле кады ажылдаар бис. Артык чарыгдал үнмес боор чүве — деп, өг-бүлениң херээжен ээзи Александра Монгуш чугаалап турар.

Аренда-биле ажылдаар болганда, орулга-чарылгазындаа санап өөрени бергеннер. Совхоэтан сиген албаан, боттарының белеткеп алганы-биле кыштаан. А суг, дус-биле доктаамал хандырып турар. Хой төрүй бергенде, немелде чем кылдыр суланы, чарбаны алган. Чарбаны бээрге, хойнуң сүттелири аажок.

Бо чылын өг-бүле 100 хойдан 85 хураганны алыр, бир хойдан 2,2 килограмм дүктү кыргыыр сорулгалыг. Ол ышкаш 20 тонна сигенни кезер, 15 тонна өдекти бөлүп алыр. Малчыннар Наадымыңга бо чылын киржири-биле кызымак ажылдап тураралар.

Арагачы ДОНГАК.
Чөөн-Хемчик район.

МАЛЧЫНГА ДУЗАЛАШКАН

Семис-оол Дожекпен «Х Улуг хурал» совхозка оң чыл ажыг өшкү кадарып келген. Ам оңа коданында 350 ажыг ангор өшкүлери төрүп турар. Кадарчылап келген үезинде ол чыл санында-ла багай эвес көргүзүтлерни ап келген. Хоочун малчын бодунуң ажылынга оглу Шолбанны база чанчыктырып өөредип алган. Айгы үеде ол ада-иезинде дузалаччы кадарчылап турар.

Совхозтуң тудугжулары малчыныың кажаа-хораазының көржении хооруп берип, улуг дузаны көргүскеннер. Ол ажылга чолаачы Н. Кыргыс, тудугжулар Б. Дуваа, О. Бурунаа, Х. Түлүш шалыпкын, кежээ чоруун көргүскен.

Кызыл-оол САГААН-ООЛ.
Кызыл район.

СЭКП обкомунда, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинде, профоблчөвүлелде болгаш БАЛКЭ обкомунда

ЧАРЫШТЫ ТҮҢНЭЭН

СЭКП обкому, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели, профоблчөвүлел болгаш БАЛКЭ обкому районнарның болгаш хоорайларның, үлетпүрүнүң, тудугунуң, транспорттуң болгаш харылзаанын, садыгның болгаш чонуң коммунал-амыдырал хандырылгазының коллективтериниң болгаш организацияларының аразында 1990 чылдың I кварталында социалистиг чарыжының түннелдерин үндүрген.

1990 чылдың бирги кварталында республиканың үлетпүр бүдүрүлгелериниң 74 хуузу продукцияны дужаар талазы-биле керээлиг хүлээлгелерин күүсеткенин хүлээп алган доктаалда демделгээн. Күрүне болгаш кооперация садыының, агаар транспорту-биле пассажирлер аргыштырарының болгаш чүк сөөртүрүнүң, чонга өртектиг ачы-дуза чедирер талазы-биле планнар пиитизи-биле күүсеттинген. Орулга алырының планын харылзаанын бүдүрүлгелери күүсеткен.

Ынчалза-даа күш-ажылчы хөй коллективтер планнарын, боттарының социалистиг хүлээлгелерин күүседип шыдаваан. Үлетпүр бүдүрүлгелериниң дөрттүн бир кезии хирези керээлиг хүлээлгелерин күүседип шыдаваан, 1,7 миллион рубльдиң продукциязын чедир бербээн, 1989 чылдың ол-ла үезинге деннээрге, бүдүрүлгелерниң чартык кезии продукция бүдүрериниң хемчээлин кудулаткан. «Тыва агроүлетпүр тудуг» тресте, «Тыва балык ажыл-агыйы» каттыжышкында, Кызылдың тараа хүлээп алыр бүдүрүлгезинде көргүзүлер дыка чавызаан. Чаңгыс ажылчынга хамаарыштыр алырга, продукция бүдүрери үлетпүрде 4,5 хуу кудулаан. Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн дөрт бүдүрүлгениң бирээзин-де кудулаткан.

Бирги кварталда үлетпүр бүдүрүлгелери чонуң хереглел барааннарын бүдүрериниң планын күүсетпээн. Тудуг организацияларының үштүн бир кезии хүлээнген ажылдарының планын күүсетпээн азы 3,1 миллион рубльдин ажылдарын кылбаан. Тудуг организацияларының чартыылдан хөй кезии, 1989 чылдың бирги кварталынга деннээрге, тудугунуң темпизин оожумнаткан. 14 мун дөрбелчин метр чуртталга шөлүн ажыглалга киирген, эрткен чылдың бирги кварталынга деннээрге, ооң 43,7 хуузу.

Ниити ажыглалдың автотранспорту-биле чүк сөөртүрүнүң болгаш пассажирлер аргыштырарының планнары күүсеттинмээн.

Районнарның болгаш хоорайларның, бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларның коллективтериниң аразында социалистиг чарышты организастаарының он-он чылдарда өскерилге чок турган хевири амгы үеде болуп бадыткавастаан.бүдүрүлгениң бедик төнчү түннелдерин чедип алырынга, күш-ажылдың сагылга-чурумуун быжыглаарынга идигин бербейн, боду бодунга чөрүшкек апаран.

Оңу биле тура, социалистиг чарышты организастаарының болгаш алышаан эде турузар талазы-биле хемчегларни профэвилелдерниң область чөвүлели албайн турар.

Социалистиг чарыштың кол болгаш дээштиг хевири бүдүрүлгелерде цехтер, бригадалар, ажылчыннар аразында чарышче чогуур кичээнгейни салбаанындан ол сандараан.

1990 чылдың бирги кварталында социалистиг чарыштың тиилекчизи кылдыр даразында коллективтерни саналаан СЭКП обкомунуң, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүделиниң, профэвилелдерниң область чөвүлелиниң болгаш БАЛКЭ обкомунуң шилчиир Кызыл тугун дипломнар болгаш акша шаңналдары-биле каны тыысырын шиитпирлээн.

Районнар болгаш хоорайлар аразында

Кызыл районга — керээлиг хүлээлгелер ёзугаар продукция дужаар планын — 100, продукция бүдүрериниң немелде хемчээлин—142,8, күш-ажылдын бүдүрүкчүлүүн — 119,2, бараанны үүрмектеп садарын — 105,3 өртектиг ачы-дуза чедирерин 112,6 хуу күүсеткени дээш.

Үлетпүр бүдүрүлгелериниң аразында

«Элегес» күрүне-кооператив бүдүрүлгезиниг коллективинге — туулбу бүдүрерии — 154,3, чонуң чугула хереглелиниң барааннарын бүдүрерии 108,3, өртектиг ачы-дуза чедирерии 118,5 хуу күүсеткени дээш.

Тудуг организацияларының аразында

«Тыва суг мелиорация» каттыжышкынның тудугмонтаж эргелелиниң коллективинге — керээлиг ажылдаарының планын — 111,4, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн белиндерииң планын 105,6 хуу күүсеткени дээш.

Шеф тудуг организацияларының аразында

«Красноярск ныш үлетпүр тудуг» трестиң № 59 участогунуң коллективинге — тудугмонтаж ажылдарын — 108,8, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн белидериниң планын —113,4, арыг орулга киирер планын 105,4 хуу күүсеткен дээш.

Транспорт болгаш харылзаа бүдүрүлгелериниң аразында

«Тыва автотранспорт» каттыжышкынының коллективинге — чүк сөөртүрүнүң планын — 110,2, пассажирлер аргыштырылгазындан орулга алырының планын 101,2, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн белидериниң планын 100,6 хуу күүсеткен дээш.

Садыг бүдүрүлгелериниң аразындан

Тандының хереглекчилер ниитилелиниң коллективинге — бараан сайгарарының планын — 112,8, ниитиниң чемненилге барааннарын сайгарарын — 106,9, орулга киирериниң планын 101 хуу күүсеткени дээш.

Коммунал болгаш чонуң амыдырал хандырылга бүдүрүлгелериниң аразындан

Тес-Хем районнуң бүдүрүлге эргелелиниң коллективинге — өртектиг ачы-дуза чедирериниң планын —113, 8, чонуң хереглел барааннарын бүдүрерии — 121, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн белидериниң планын 113,7 хуу күүсеткени дээш.

Кызылда даранылга фабриказының, «Көдээ электри тудугнуң» Тывада № 118 механизастаттынган колонназының, Тываның авиабүдүрүлгезиниң, «Тыва коммуналенергия» коллективтериниң эки ажылын доктаалга демделгээн.

КУР-нуң Күрүне чөвүлелиниң премьериниң аян-чоруу

Совет чазактың чалаанын ёзугаар Кыдаттың Коммунистиг партиязының ТК-зының Политбюрозунуң Доктаамал комителиниң кежигүнү, КУР-нуң Күрүне чөвүлелиниң премьери Ли Пэң апрель 23-те Москвада чедип келген.

Аэродромта Ли Пэңни СЭКП ТК-ниң Политбюро кежигүнү, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Н. И. Рыжков, СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, ССРЭ-ниң даштыкы харектер министри Э. А. Шеварднадзе, албанның өске-даа кижилери уткаан.

* * *

Ол-ла хүн Н. И. Рыжков биле Ли Пэңниң чугаалажылышкынынары эгелээн.

ССРЭ биле КУР-нуң аразында харылзааларның бүгү айтырыгларының талазы-биле ханы уткалыг санал-онал солчулгазы болган. Чугаалажылышкыннар боттуг болган найыралыг байдалда эртип турар.

* * *

Кежээ Кремльдиң Улуг ордузунга Ли Пэңге болгаш оон кадайынга алдар кылдыр шайлалга тургускан. Премьерни үдеп чоруур албанның кижилери шайлалгага олурушкан.

Совет талазын Н. И. Рыжков кадайы биле, Э. А. Шеварднадзе, Е. М. Примаков болгаш албанның өске-даа кижилери киришкен.

Найыралыг байдалга, эрткен шайлалгага Н. И. Рыжков биле Ли Пэң чугаа солушкан.

(СЭТА).

ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ СЕССИЯЗЫНДА

ССРЭ-ниң Дээди Соведииниң кирген. Ол айтырыгның чугулазын ССРЭ-ниң кадык камгалалының чаа министри **И. Н. Денисов** демделгээн. СПИД дел аарыг халдаан ССРЭ-де баштайгы кижи 1987 чылга илерээн, амгы үеге чедир 55 миллион ажыг кижиниң шинчээн, он ийи республикаларда мун хире кижи ол аарыгнын халдавырыгга таварышкан болган. СПИД аарыгның халдавырыга таварышканнар: 502 даштыкы хамаатылар, а совет кижилер — 484.

СПИД аарыгның иептерээрии болдурбас профилактика талазы-биле Онза комиссияны тургузарын ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниг даргазыдугайында саналдар сессияга көдүрүлүп турган. Хамаарышкан күрүне программазын ук комиссия ажылдап кылыр сорулгалыг. Ук айтырыгны шиитпирээрииниң материал-техниктиг баазазының, эмнелгениң дээштиг пропагандазының, мөзү-шынар кижизидилгезиниң дугайында чугаа болуп турар.

Чоннуң кадыкшылыы камгалаар талазы-биле парламент комитединиң даргазы **Ю. И. Бородин**, ССРЭ-ниң Медицина эртемнериниң академиязының президентизи **В. И. Покровский** болгаш өскелер-даа саналдаттынган хемчеглериниң буянныг харакгерии демделгеп, аарыгны неперетекии дээш, бүрүүлүг кижилерге онаар харыысалганы күштелдиреринииң эргежок чугулазын айыткан болгаш айтырыгның эмнелге, социал юридиктиг талаларынга хамаарышкан чугула элээн каш саналдарны киирген.

Палаталарның Кремльде хуралдаар залынга Эвилел Соведииниң кежигүннери хүнүң ийиги чартыында чыылган. Национализдар Соведииниң хуралынга чугаалашкан ол-ла бүгү айтырыгларны аиза база чугаалажып көрген. «ССРЭ хамаатыларындан, даштыкы хамаатылардан болгаш хамаатызы чок кижилерден олча-ажык үндүрүүнүң дугайында», ССРЭ-ниң бот болгаш чаңгыс бот база өг-бүлезиниң кежигүннери хөй хамаатыларындан үндүрүгнү үе-чада аайы-биле чоорту соксадыр дугайында хоойлулар телевилелдери болза үндүрүг системазының реформазының баштайгы үе-чадазы болуп турарын санал бергеннер демделгээн.

Үндүрүглер дугайында хоойлулар болза бедик бүтүрүкчүлүг күш-ажылды хандырарынга, социал дүшкүүрлүг чорукту чайладырынга идигни бээр үжурлуг. Ол дээш Палата кежигүннериниң хөй нуруузу бадылаан. СПИД аарыгны болдурбас профилактика дугайында Хоойлуну Эвилел Соведииниң кежигүннери база хүлээп алган.

Палаталарның тус-тус хуралдары апрель 24-те үргүлчүлээн.

(СЭТА).

Солунга шүгүмчүлээн. Түннели?

ХЕМЧЕГЛЕРНИ АЛГАН

Бо чылдың март 12-де «Шын» солунга «Эзилери шаарарган инектер» деп материал үнген. Ады автор С. Моңгал Эрзинде «Нарын» совхозтуң сүт-бараан ферязында кыштаглаашкыныың эртип турарын шыңгыы шүгүмчүлээн. Ында айтыкан четпестерни чайладыр талазы-биле кандыг-кандыг хемчеглерни алганының дугайында совхоз директору Б. К. Нурзат харыыны чоруткан.

Ук материалды совхозтуң техниктиг чөвүлелинге сайгарып көргеп. Төрүүр инектерни ийи эй бурунгаар сөолдуруп эгелээн. Чем хайындырар цехти кылгаш, ону ажыллаткан. Чаш дыыаларга комбикормну муриунда үзүктеп берип турган, ам доктаамал бээр апарган. Ол ышкаш кыштаглаашкын базэ ферма девискээрииниң арыг-шеверииниң талазы-биле четпестерни коллектив эдип алган. Шак мындыг хемчеглериниң түннелинде ферма бирги кварталда күрүнеге сүт садарыныың планын 142 хуу күүсеткен.

Редакциядан: Солунга үнген шүгүмчүлелдиг материалды сайгарып көөр талазы-биле «Нарын» совхозтуң дирекциязы черле шалыпкын болганын демделгелевес аргавыс чок. Редакциядан дилег-сагындырыг барбаанда-ла, Борис Кыргысович ону техниктиг чөвүлелге тургускан, четпестерни чайладыры-биле хемчеглерни ап эгелээн-дир. Ол ышкаш биске чоруткан харыызын негелде ёзугаар таңма базып, ат салгаш Өске ажыл-агыйларның удуртукчуларын ындыг эвес, ай, хүнүң салбас, таңмазын-даа баспаан болур. Албан бижиннерге ол чүүлдер ыяап-ла турар ужуглуг.

РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Кызыл № 870 девискээр соңгулда округунга бадылаашкыннарның түннелдериниң дугайында округтуң соңгулда комиссиязының дыңнадыы

Кызыл № 870 девискээр соңгулда округунуң талазы-биле бадылаашкыннарның түннелдериниң дугайында участохтарының соңгулда комиссияларының протоколдарын чугаалажып көргеш, округ соңгулда комиссиязының дыңнадыры болза:

РСФСР-ниң улус депутадының соңгулдалар талазы-биле соңгукчулар дизызынга 96662 кижи киргеп, бадылаашкынга 63251 кижи, азы 65,43 хуузу киришкеп.

4152 соңгулда бюллетенин күш чок деп санаан.

Соңгукчуларның бадылаашкыны мынчаар хуваалган:

Депутатка кандидаттарның фамилиязы, ады, адазының ады	Улус депутадынга кандидаттар дээш бер-геннериң саны	хуузу	Улус депутадының кандидаттарынга удур бадылаашкының дылааннарның саны	хуузу
Ашак-оол Андрей Чолдак-оолович	1537	2,4	57562	91,0
Болбат Владимир Петрович	2416	3,8	56683	89,6
Буянды Семен Кунгаевич	1191	1,8	57908	91,5
Верещагин Виктор Александрович	8290	13,1	50809	80,3
Гусельников Николай Евтифеевич	726	1,1	58373	92,2
Даржай Александр Александрович	1477	2,3	57622	91,1
Куулар Михаил Ким-оолович	1389	2,1	57710	91,2
Канзай Алдын-оол Кангаевич	2026	3,2	57073	90,2
Кан-оол Радислав Владимирович	411	0,6	58688	92,7
Лебедев Владимир Ильич	641	1,0	58458	92,4
Лукашов Василий Иванович	1785	2,8	57314	90,6
Маспык-оол Кара-оол Андреевич	2263	3,5	56836	89,8
Ондар Кошкар-оол Доржуевич	716	1,1	58383	92,3
Ондар Опанзе Хурбаевич	2679	4,2	56420	89,2
Ооржак Шериг-оол Дизижикович	12347	19,5	46752	73,9
Сарбаа Яков Васильевич	729	1,1	58370	92,2
Семенов Александр Иванович	1399	2,2	57700	91,2
Слободчйков Юрий Петрович	7459	11,7	51640	81,6
Тимонин Александр Николаевич	394	0,6	58705	92,8
Чоксум Дугержап Бырат-оович	3241	5,1	55858	88,3
Федосеев Виктор Николаевич	2977	4,7	56122	88,7

«РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунуң 52 чүүлүнге хүүштүр РСФСР-ниң улус депутадынга дараазында ийи кандидаттың хөй санйы алганы-биле 1990 чылдың май 5-те катап бадылаашкынны чорударын округ соңгулда комиссиязы шиитпирлээн:

Верещагин Виктор Александрович — 8290 кижи бадылаан.
Ооржак Шериг-оол Дизижикович — 12347 кижи бадылаан.

Бадылаашкын эртенгиниң 6 шактан кежээкиниң 19 шакка чедир болур.

Округ соңгулда комиссиязы.

Улуг-Хем районда «Улуг-Хая» совхозтуң төвүнде үлетпүр болгаш аъш-чем барааннарын садыглаар магазин бар. Ооң ажылдакчылары бараан саарылгазының планын ажыр күүседип келген.

Бо магазинни Хайыракан суурнуң хоочун садыгжызы Любовь Байкараевна Доржу эргелекчилеп турар. Аныяк садыгжылар Дина Донлувай, Алла Соксал кызымак ажылчилерге санадып келген. Олар айла бежен беш муң рубльлүг бараанны чонга салып, Улуг-Хемге мурнакчы садыгжыларның аразында болуп тураралар.

ЧУРУКТА: Улуг-Хемниң Хайыракан суурда садыгжы Алла Чаш-ооловна Соксал.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

БАРЫЫН-ХЕМЧИКТЕН МЕДЭЭЛЕР

Бо хүннерде Барыын-Хемчик районнуң ажыл-агый бүрүзүнде күш-ажылды организастаарының чаа, депшилгелиг арганарыиче шилчиир, эвээш чарыгдалдарны үндүрүп тургаш, хөй, эки шынарлыг продукцияны бүдүрүп алыр дээш шимчээшкин калбарган. Ажылагый бүрүзүнүң, ылаңгыя чер ажылынга ажылдап турар бригадалары, звенолары колдуунда аренда керээзи-биле болгаш төнчү продукция дээш ажылдаарынче шилчээн.

Эрткен чылын «Хемчик» совхозтан Чечекмаа Иргиттиң удурткан звенозу картофель тарып өстүрер планын 479,6 тоннага күүсеткен. Бир гектардан 145 центнер дүжүттү алган.

Ол звено бо чылын база-ла оон эвээш эвес дүжүттү алыр дээш амдыгаштан эгелеп белеткел ажылдарын чоруда берген.

* * *

Районнуң иштики хереглер килдизиниң таныыл салбырының коллективинден субботник хүнүнде 170 кижи киришкен. Ол хүн 340 рубльдин ажылларын кылган болгаш ооң чартыын кадык камгалалының фоидузунче шилчиткен.

* * *

«Шекпээр» совхозтуң Аянгаты салбырында партия организациязының ында ортумак школаның партия организациязы-биле каттышкан хуралы болуп эрткен. Ол хуралга партияның чаа Уставының төлевилелин таныжып, сайгарбышаан, областтың, районнуң партия конференцияларынга баар делегаттарны соңгаан.

Бистиң корр.

СЭКП КЫЗЫЛ ХООРКОМУНДА

Партия Кызыл хооркому найысылалдың партия эге организацияларының секретарьларының чөвүлел хуралын бурунгу хүп эрттиргеп.

Апрель 22-де эрткен катап соңгулданың түннелдериниң дугайында хоорай Соведииниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле соңгулда комиссиязының даргазы М. Х. Самданчаптың информациязын дыңнаан. Эрткен соңгулда хүнүнде 74 соңгулда округунга соңгулда болган, орта 52 улус депутады соңгуткан. Соңгукчуларның йдепкейи элээн кудулап турарындан дөрт соңгулда округунга соңгукчуларның 50 хуузу чедир келбээни-биле ону эртпээн деп саналаан. Нииитизи-биле хоорай Соведииниң улус депутачыны 200 кижи соңгуур тургаш, 178 кижини соңгаан, ам-даа 22 улус депутадын соңгуур.

Май 1-ниң, Тиилелгениң байырлалдарын найысылалга канчаар демделген эрттиреринии дугайында информациияны СЭКП хооркомунуң секретары В. В. Оскал-оол кылган. Байырлалдарны эрттиреринии дугайында солуниарга парлаар.

Партияның хоорай организациязындан СЭКП-ниң XXVIII съездизинге делегат соңгуурунуң чүрүмүнүң дугайында дыңнадыгны округтуң соңгулда комиссиязының даргазы М. Ф. Вареник кылган. Хоорайның партия эге организацияларында СЭКП-ниң XXVIII съездизинге делегаттын кандидаттарын депшидери чоруп турар, ону май 1-ге чедир доозар. СЭКП-ниң XXVIII съездизинге делегат соңгуурунуң балыыашкыны май 11-де бүгү партия эге организацияларынга эртер. Кандидаттарның чаңгызы-даа хөй бадылаашкыны албаан таварылгада, эң хөй бадылаашкыны алган ийи кандидатты катап бадылаашкынга киирер, ону неделя дургузунда чорудар.

СЭКП хооркомунуң бирги секретары В. Г. Вальков партияның хоорай конференциязының эрткенииң түннелдериниң дугайында чугаалаар. Конференцияга СЭКП хооркомунуң секретарьларын, партияның хоорай организациязының контроль-ревизия комиссиязының даргазын чажыт бадылаашкын-биле соңгуп турар уеде дыка хөй делегаттар ачаа киришпээнии четпес деп айыткаш, моон соңгаар шак мындыг партийжи чурумга таарышпас чүүлдерни болдурбазын айыткан.

Советтер амыдыралы

АЖЫЛДААРЫВЫС АРТКАН

Район Совединиң 21-ги чыжының бирги организастыг сессиязыңга чонуң бедиң бүзүрелин ап соңгуткан депутаттар чыглып келген. Советтерге эрге-чагырганы долузу-биле шилчидип турар үе-чаданың бирги сессиязын районнуң соңгулда комиссиязының даргазы В. Д. Ондар эге киришилде сөзү-биле ажытткан.

Даразында сессияны баш бурунгаар белеткеп эрттирер, аңаа тургустунар хүн айтырыгларына хамаарыштыр ажыл чорудар организастыг комитеттиң даргазы улус депутады Ш. И. Намы сессияның ажыл-чорудулгазын уламчылап, депутаттарның киржилгези-биле 4 кижи составтыг секретариатты, ол ышкаш сессияның хүн айтырыының чүрүмүн бадылаткан. Улаштыр депутат Ш. И. Намы депутаттарның киржилгези-биле мандат комиссиязын тургузуп, составын бадылаткан. Чапсар үезинде комиссияның кежигүннери ажыглаңып хураллаан. Комиссияның даргазынга «соңгуткан улус депутаны Т.И. Демчик район Совединиң депутаттарының бүрүн эрге-хүлээлгелерин тургузуп, илеткел кылган.

Чаа соңгуткан депутаттарның аразында коммунистер, комсомолчулар, бүдүрүлге, ажыл-агый мурнакчылары, партияның болгаш күрүненің ажыл-херээ дээш хөй чылдарда үлүүн киирип келген хоочунар-даа бар. Оларга: партияның хоочун ажылдакчызы О. Ч. Очур-оол, ССРЭ-ниң 60 чылы аттыг совхозтуң хоочун малчыны К. Х. Успун, аныяк малчын Л. Х. Сюрюнмаа, «Мөген-Бүрен» совхозтуң аныяк механизатору Ш. С. Иргит, аныяк хойжу М. М. Хомушку, район төвүнде аныяк тудугжу Ю. С. Казак, эмчи К. Э. Успун дээш өскелер-даа бар.

Мандат комиссиязының илеткели айтырыглар, саналлар-биле четчелеттингенинин соонда, хүлээп алдыган болгаш бадылаттынган. Улаштыр район Совединиң даргазының албан-дужаалын тургузар, оон даргазын, оралакчызын соңгуурунче кирген.

Организастыг комитекте ажылдап келген депутаттар Советтиң составынга хоойлу ёзугаар кымнарның киреги, даргазынга, оралакчызынга кымнарны соңгуурун төвүлежип чугаалашкаш, сессияже сүмелеп киирип келген.

Депутаттар ол саналларны сагыш-сеткилинин ханызындан деткип, чаа хоойлуга дүүштүр ажылдаар кижилерни соңгулданың бюллетеньнеринге киирер деп бадылаан. Советтиң даргазынга СЭКП райкомуунуң бирги секретары депутат В. Д. Хемер-оолдуң, депутат, моон мурнунда райкүүскомнуң секретары турган Х. С. Конгарның кандидатуралырына кордакчыларны саналдаарын депутаттарга сүмелээн, ынчалзадаа үстүнде эштерни чангыс-чангыс кылдыр бюллетеньнерге киирген, ону алгаш көөрге, эштер В. Хемер-оолга, Х. Конгарга бүдүрел улуг болган. Чажыт бадылаашкынның түнелинде хөй бадылаашкынны алгаш. В. Д. Хемер-оол — Советтиң даргазынга, Х. С. Конгар — Советтиң даргазының оралакчызынга тус-тустан соңгуткаңнар. Олар амы-хууда хүлээлгелерин ап, программаларын чугаалаан.

Советтиң даргазы В. Д. Хемер-оол сессияның ажылын уламчылап чоруткан.

Даразында хүн айтырыгларын ёзугаар Советтиң доктаамал комиссияларының составын, оларның даргаларын бадылаан. Депутаттарның санынга дүүштүр, мандат комиссиязындан ангыда, 6 доктаамал комиссияны тургускан.

Даразында районуң улусчу контроль комитединиң даргазынга депутат Д. Ш. Хертекти сүмелеп кииргенин ёзугаар чажыт бадылаашкынга киирип, соңгаан. Ол хөй чылдарының иштинде партия ажылынга ажыллап келген, оон улусчу контроль комитединиң даргазынче шилчээп, чаа-ла чыл ажыр ажылдап турар. Ол үенин дургузунда Д. Ш. Хертек комитеттиң ажылын багай эвес удуртуп, чамдык эки түнелдерин чедип алган, оон ажылын депутаттар, улус чондаа эки билир.

Советтиң президиумун хоойлуга дүүштүр тургузар ужурлуг состав колдуунда бадыттынган болгаш соңгуткан. Оон составынга бир ажылчын депутатты киирери көрдүнген. Аңаа киирер кижини депутаттар аразындан шилээш, идил үнүргеп. Ол болза тускуг-септелге участогунуң аныяк тудугжузу депутат Ю. С. Казак болган.

Даразында эвлчегде —райкүүскомнуң даргазының дугайында айтырыг тургустунуп келген. Советтиң даргазы В. Д. Хемер-оол райкүүскомнуң даргазынга депутат Ш. И. Намыны депутаттарга сүмелээн. Оон программазын депутаттар дыңнаан, айтырыгларны салган, саналдарны бергеп. Ол албан-дужаалга кордакчы дугайында саналдарны киирерин В. Д. Хемер-оол депутаттарга база сүмелээн. Ш. И. Намыны депутаттар, чон эки билир. Ол база-ла партия, совет органнарының ооочун ажылдакчызы, ажыл-агый удуртукчузу. Ол райкүүском даргазы хүлээлгени-даа күүседип шыдаар кижи, депутаттарга база ол ынчаар билдинип турар. Чажыт бадылаашкынның даңзызынче Ш. И. Намы киирген болгаш соңгуткан. Күүском даргазы Ш. И. Намы оралакчыларын бадылаткан. Кордакчылар кылдыр 3 кижини (А. К. Донгакты, Э. О. Сааяны, К. И. Салчакты) депутаттар чажыт бадылаашкынның бюллетенинге киирген. Соңгулданың түнелинде хөй бадылаашкынны алгаш, Э. О. Сааяң райкүүскомнуң даргазының бирги оралакчызынга соңгуткан. Мурнунда турар соңгулгаларын сессияга ол чугаалаан. Райкүүскомнуң даргазының оралакчыларынга АҮК төвүлелиниң даргазы С. К. Ондар, райпланн даргазы К. Б. Донгак олар соңгуткан.

Даразында күүсекчи комитетти 9 кижи составтыг кылдыр тургузуп, бадылаан. Райониуң бойдус камгалал комитединиң даргазынга К. И. Салчак соңгуткан.

Райкүүскомнуң килдистерин тургускан болгаш оларның эргелекчилерин соңгаан. Килдистер эргелекчилериниң адрезинге депутаттар ажыктыг санал-сүмелерни берип, харын-даа чамдык шинтпирлеттинмейн турар айтырыгларже дорт кичээнгей салып ажылдаарынга негелдеп тургускан. Олар амы-хууда программаларын депутаттарга таныштырган болгаш санал-сүмелерге түңнел үидүрүп ажылдаарын хүлээнгеннер.

Район Совединиң бирги организастыг сессиязы хоойлуга дүүштүр организастыг байдалга эрткен. Совет, Советтиң даргазы, оралакчызы, комитеттер, райкүүском, килдистер, оларның эргелекчилери чаазы-биле тургустунуп бадылаттынган, депутат атка бүрүн эргелер тургустунган, документтерин холга туткан, ажылче угланыышкын кылдынган, ам чүгле ажылдаары арткан, чонуңу мурнунга барган болуру — улуг аас-кежик, бедик хүлээлге, харыысалга.

Маспый-оол ОНДАР.

Мөңгүн-Тайга район.

Эрткен чылын «Хемчик» совхоз картофельден дүжүт алыр талазы-биле республиканың дээре көргүзүглүг ажыл-агыйларының бирээзи болган. Бо ажылга тракторист Долгай-оол Сааяның киирип турар үлүү улуг. Амгы үеде ол картофель шөлүнче өдек сөөртүп турар. Часкы тарылгага трактороун хынамчалыг белеткеп алган.

ЧУРУКТА: Д. Д. САЯ. Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Херээженнер

чөвүлелдеринде

ҮҮРМЕК-ДАА ЧҮҮЛДЕР ХЕРЕК

Амгы үеде кижизидилге айтырыы мурнуку черінің сорулгазы болуп, хөй-ниитиниң кичээнгейинин төвүнде турар. Кижини кижизидиргеге шаптыктап турар бүгү чүүлдерни чайладыр талазы-биле улуг ажылды чорудары билдингир. Бо талазы-биле чонуңуң чурттап турар черинің аайы-биле ажыл чорударынга чер-черлерде херээженнер чөвүлелдери улуг үлүүн киирип болуур. Ажылды ынчаар тургузар дээш Кызыл районуң «Шамбалыг» совхозтуң херээженнер чөвүлели масса-политиктиг ажылды, кижизидилге херээн боттарының чүгүлә сорулгазы деп санап турар.

Суурда хуваатгыган агитбажыңнар аайы-биле ай санында хуралды эрттирип турар бис. Аңаа соңгулда дугайында, политөөредилге, бижыг корум-чүрүм, суур чаагайжыдылгазы, ногаа аймаан естүрери дээш еске-даа хөй айтырыгларны чугаалажып турар.

Херээженнер чөвүлели биле клуб чөвүлели чангыс аай планныг ажылдап, чон ортузунга чаагай чаңчылдарны кептеердир дээш янзы-бүрү темалыг кежээлерни, лекцияларны чорудуп, концерттерни көргүзүп организастап келгеп. Шаанда тывааларга дыка оныза чаагай чаңчылдар чораан. Ам оны сагывас апаргандыр. Ынчангаш тыва чаңчылдар, тыва озунар, ужуражылгалар, дискуссиялыг клубтарның ажылдары аныяк кижилериниң ол чаагай чаңчылларын делгем кылдыр биліп ап, оны сагып чоруурунга салдар чедирер.

Чооктә чаа «Тиилелге» агитквартадың концертин чон сонуургап көрген. Оларның программазы солун, утка-шынарлыг болган. Бо мындыг солун ажылдарны чорударынга Светлана Донгак, Хорлуу Ооржак оларның удуртқан агитбажыңнарының идепкейи эки. Олар хой ажылдыг херээженнер-биле бижыг харылзаалыг. Малчынарга шеф дузазын көргүзүп, арыг-шевер байдалын, амыдырал-түрттелгазын сонуургап, дузалажып турардар.

Ам муриубуста чугула ажыл — ногаа тарыыр үе келген. Ынчангаш өг-бүле бүрүзү ногаа аймаан тарып алырынче кичээнгей салыр бис. Бичии урулларга аъш-чемни ногаа холумактыг кылдыр белеткеп берип шыдаавайн турарывыстан, урулларның нинти өүлдези кошкак болуп турар. Ол ышкаш суурувус чанында ораның боду үнген байлаа элбек; честек-кат, эмнинг ыт-кады, шөйне. Оны ёйшаанда чыып, аъш-чемге чөп ажыглап турарывыс ам-даа четпес. Мындыг-даа чүүлдер херээженнер чөвүлелиниң кичээнгейинден үмнес ужурлуг.

Сесеямаа ЛЕНОВА.
Шамбалыг суур.

ШИЛИИШКИН ШЫН БОЛГАН

Хандагайты көдээ Совединиге улус депутаттарының депшидилгези организастыг эрткен. Төлептигленің төлептин 25 кижини чон улуг бүзүрел-биле улус депутаты кылдыр соңгуп алган. Депутаттарның аразында кымны чок дээр: эмчилер, башкылар, партия ажылдакчылары, инженерлер, экономистер, янзы-бүрү профессияның ажылчыннары. Оларның иштинден чаа ёзу-биле ажылдаар, эрге-чагырганы Советтерге деп айтырыгны шиитпирлээринге үлүүн киирер, ол дээш туржуп шыдаар кижилер кирген. Хандагайты — Өвүр районнуң төвү болгай, ынчангаш шиитпирлээр айтырыглар көвей. Хандагайты көдээ Совединиң даргазын, оралакчызын шилиири-биле Хандагайты көдээ Совединиң улус депутаты, ажылчын бөлүктүң удуртукчузу Владимир Тас-оолович Монгуш, оон бөлүү чартык ай ажыр ажылдаан. Бирги организастыг сессия эгелээн. Көдээ Советтиң даргазынга 4 кандидатураны киирген, чажыт бадылаашкындан кижи эртпээн. Бир неделя болганда, депутаттар бодунуң сессиязынга ажылчы чонуңуң төлээлерин база чалаан, ынчалзадаа бо таварылгада, сессияга 6 депутат келбээн. Чонбиле кады сүмелешкеш, 3 төлептиг дээн чаа кандидатураларны шилип алган. Кандидатуралар-даа, депутаттар-даа боланыр алыры-биле үе бергеш, сессияны оон база үргүлүүлээр деп шиитпирлээн.

Ынчан Хандагайтыга частың кончуг аас эки хүнүг турган. Депутаттар черле кандидатураларны эки өөренип көргеп деп чүве илдеп. Ам-даа черле чангыс аай бодалга, шын турушка келген деп чүвени кижилериин арын-шыырыындан эскерип болур. Саналжыга комиссиязының даргазы С. С. Монгуш чажыт бадылаашкынның түнелинли чыылганнарга дыңнадырга, хөй үниү 85 хуулу депутат Захар Чирикович Ооржак алган, аңаа депутаттар байыр чедирип, ол шынап-ла Хандагайтының социал айтырыларын чогумчалыг шиитпирлеп шыдаар коммунист, арга-дуржулгалыг, кижи деп ону үнелээннер. Эле тургустунуушкунуңуң шынчы талалакчызы шилиттингеп деп чүве саналлардан илерел турду. Оралакчызын боду сүмеледи. Чажыт бадылаашкынынан Владимир Кончук-оолович Сат хөй үниү алды, көдээ Советтиң даргазының оралакчызы экономист кижи болган.

Депутаттар сүмелешкеш, түр комиссияларны соңгуп алган. Амыдыралдың шынап иеген турары-биле Советтиң комиссиялары — корум-чүрүм камгалалының, чаагайжыдылга, дуалзал ажыл-агыйының талазы-биле комиссиялары дараазында сессияларга чедир ажылдаар, кылган ажылының отчёттарын аңаа бээрлер. Чаа ёзу-биле ажылдаары, чаа негелделиг болуру чугула, чүге дээрге таптаашкын үезинде ышкаш, аңаа-ла депутат ат эдилел, депутат шынзылгалыг, значоктуг, дөңгүп сессияларга олуружур эвес, депутат улустуу болганда, чон дээш, эде тургустунуушкуи, бистиң улуг Совет Эвилели дээш, чүртту берге байдаллан үштурунга үлүүн тус-туста кириштирер дээш ажылдаар апаар.

Идегелди күүседип шыдаваас болза, округундан дедир кыйгыртып болур. Ындыг чүве болбас боор деп чүвеге идегээр апаар, чонуңуң бүзүрелин шынзыдар. Советтиң ажылы чаа ёзу-биле эгелээн, амыдыралдан чоорту оон түнелдерни көстүп эгелээр ужурлуг.

Бүрбүжеп МОНГУШ.
Өвүр район. Хандагайты суур.

АЖЫКТЫГ СЕМИНАР - ДИСКУССИЯ

СЭКП Бай-Тайга райкомуунуң идеология килдизин экономиктиг өөредилгенни пропагандистеринин район семинарын организастап эрттирген. Аңаа Мөңгүн-Тайга, Улуг-Хем районнарның пропагандистери база кээп кириштеннер.

«Бай-Тайга районнуң социал-экономиктиг үзегжүлдезі», «Бүдүрүлге — экономиканың кол звеновзо», «СЭКП ТК-ниң сентябрь (1989 ч.) Пленумунуң болгаш партия Тыва обкомунуң IV Пленумунуң шиитпирлеринге дүүштүр национал-дар аразында харылзааларны чаа ёзу-биле шиитпирлээринин аргалары» база «Делегей байдалының дугайында» деп темаларга лекцияларны улус депутаттарының Бай-Тайга район Совединиң күүскомунуң даргазы Н. Ч. Ооржак, «Тээли» совхозтуң директору А. О. Хертек, СЭКП Тыва обкомунуч Политиктиг чыдыышкын бажыңның консультантызы Т. Б. Оюн, СЭКП обкомунуң лекторлар бөлүүнүң удуртукчузу Г. В. Колмаков олар номчаанар.

Тыва агроэвилелдиң даргазының оралакчызы Х. Э. Мениг-оолдуң удуртулгазы-биле «Долу бот-орулга-чарылга: чугула айтырыглар болгаш сорулгалар» деп темага «төгерик столду» организастап эрттирген. Аңаа бүдүрүлгениң бот-акшаландырыышкынны, күш-ажылга материалдыг идиг берииишкиннерни организастаары, орулгалыг ажылдаары дээш, өске-даа чугула айтырыгларны республика болгаш районда ажыл-агыйларның көргүзүглериие даянып санап, сайгарып, пропагандистерге белдингир кылдыр тайылбырлаан.

Семинарны «Тээли» совхозтуң базазынга даартазында уламчылаан. Аңаа арга-дуржулга солчуушкуну болган. Совхозтуң директору А. О. Хертек ажыл-агыйның иинти байдалын таныштырган. Партторг М. С. Ооржак «Совхозта экономиктиг өөредилгелерни канчаар организастап турарының дугайында» информация кылган. Улуг-Хем, Мөңгүн-Тайга районнарның төлээлери база боттарының арга-дуржулгазын солчуп, чүве чугаалаанар. Маңза хөй үе тудуп, лекциялар номчуттунмаан, семинар дискуссия хевирииге эрткени солуп.

Ээр-Хавак сүт-баразы фермазынга барып, фермаңың клубунга арендатор фермаңың эргелекчизи Алдын-оол Хертек, бригадир-зоотехник Борис Хомушку олар-биле ужуражып, арендa керээзин фермада канчаар организастап чорудуп турарынга хамаарышкан ажык-чарлыг чугаалаа кылган. Аалчылар оларның ажыл-ижин, дуржулгазын дыка сонуурган, хөй айтырыгларны салганнар. Бо фермада онзагай чүве чүл дээрге, холушкак арендаиы амыдыралда чогумчалыы-биле ажыглап турары. Ферма эргелекчизи Хакасияның Таштып районунга арга-дуржулга өөренип алыры-биле барып, ында ферманың ажыл-ижинден көрүп, билип алган чүүлдерин херек кырында ажылда ажыглап турарын семинарның киржикчилеринге чугаалап, инектерин ажаап, чемгерип турарын практика кырында көргүзүп, тайылбырлап чоруп турду. Эрткен чылдың түнелиниле ферма 1700 рубль арыг орулганы алган. Алдын-оол Чанзановичиниң чугаазы-биле алырга, бүгү санаашкыннарны керээде көрдүнгенин ёзугаар хынамчалыг болап, санап тургаш, келир чылын улам хөй орулганы алырын планнап турар.

Эдер-Күй деп черде кыштап турар арендатор хойжу Карим Чүдүкович Хертектин ажыллап, чурттап турарын сонуургап көөрү-биле хаптывыс. Коданга баарывыска, хойжу кажаазында ажылдаан тур. Шат хойжу кооперативтиң бригадири Байлан-оол Аптыыла. Карим Чүдүкович олар-биле ужуражып, хойжу кооперативтиң база арендатор хойжуиуң эрткен чылгы көргүзүглери-биле болгаш кыштаглаашкынының кандыг эртип турарын тодаргай билип алдывыс.

Карим Чүдүкович эрткен чылдың түнели-биле хураган камгалап алыр планын ажыл күүсеткеш, 2547 рубль арыг орулганы алган болдуг. Керээде көрдүгеннивлеп 10 хураганны артыкка алган. Бо кыштаглаашкынны эки эртип турао. Оон коданында төрүүр 295 хой шупту оолдапкан. Төрүүр чүс хойга онаштыр 100 хураганны бүрүн камгалап алган. Мал чеми четчири-биле бар. Кышкы үеде чарыгдалдарны эрткен чылдан дыка кызырган. Бир эвес дуг планын күүседиптер болза, бо чыл түнели-биле шыырак орулганы ап болурун хойжу чоргаарал-биле чугаалады. Семинарның киржикчилери малчынарның социал амылыралынга хамаарыштыр айтырыгларны салганнар. Бо талазы-биле чедер-четпестерни аалчыларга тодаргай чугаалап бердилер.

Семинарны аңаа түнелеп чугаалашкан. Ону кончуг эки организастап эрттиргенин, херек кырында бүдүрүлгелерге барып, оларның ажыл-ижи-биле танышып, аренда керээзинин инициаторлары-биле ужураштырганы өөредилиг, солуп болду.

— Бо семинарлардан билип алган чүүлдеривисти боттарывыска баргаш ажыл-херекке ажытлаар бис — деп, аалчылар түнелинде чугаалаанар. Ылангыя ССРЭ-ниң 60 чылы аттыг совхозтуң кол экономизи Николай Хертек — Бистиң районга тус черинин агаар-бойдузунга тааржыр тыва уксаалыг хойларны, сарлыкты, ангор ешкүлерни колдадыр өстүрер бис. Алтай крайдан кара чөөктүг 200 ешкүнү садып алгаш, продукциязын бир дугаар алдывыс. Бир ешкүден 650 грамм чөөктү дырап алган. Бир килограмм ындыг чөөктүң өртээ 140 рубль болуп турар. Бо ешкүнүң баш санын өстүрүп, оон чөөгүн Оренбургка аппарып дужаап тургаш, хөй орулганы ап болуруи планнап турар бис — деп чугаалаан.

Семинарны СЭКП райкомуунуң секретары Ч. А. Саал, килдис эргелекчизиниң оралакчызы К. С. Салчак, «Тээли» совхозтуң директору, парторг олар удуртуп, башкарып эртиргеиеер.

Семинарның киржикчилери үш чыл болгаш база катап ужуражырын дугурушканнар.

Седип-оол ИРГИТ.

Багай-оол БАРБА.

БОДУМНУҢ БОДАЛЫМ

Партия кежигүнү эвес мен, ынчалза-даа оон иштики, дашткы политиказын чүүлдүгүзүнүп деткип, ону боттандырар дээш ажылдап чоруур мен.

Партияның XXVIII съездизинге СЭКП Төп Комитединиң Платформазының төлевилелинде партияның ролюн, ат-алдарын бедидери-биле чүнү кылырын айыткаиы чөптүг. Ылангыя сөөлгү үеде бистиң чүртка элээн каш партияны тургузар дээн саналларга каттыжар мен. Кажан партиялар ийиүш болурга бот-боттарының аразында «адаанажып» ажылдаарынга салдарны чедирер боор деп бодап чоруур мен.

Деспи-оол САНЧЫ.
Өвүрүнү Торгалыг суур.

БУЯННЫГ СЕТКИЛ-БИЛЕ

Хүндүлүг редакция, бо чүүлдү бажывээн шаамда чүрээм оожургавас-тыр. Парлаарын улуг-биле диледим.

Кончуг сооқта черниң черииге автобус дозуп турдувус, дуңмам оол бисти үдеп чорду. Машиналар эртип-ле тур, автобустар-даа турбас, оглум дөңуп эгеледи. Чөгеливис төнүп чорда, чиик машина турупту. Дуңмам хоорай чедер улустур дээш, бисти олуртуптуру. Машина иштинге оглум чылыгып, опейлетпишаан, удуп калды.

Чолаачының чанында чугаакыр кижи чер-чуртувусту, чедер вал-ораныысты айтырып чор. Хоорай чоокшулап кээрге, саиажып алыры-биле орук хөлзинии четтиргеним илеретпишаан, сундум. «Ажыр-бас, пешкилер, акшаңар боттарыңарга херек болгай, бис силерни сууруңарга чедирип каар бис» — деп демги кижи мындыг. Иштимле өөрүп-даа, ындыг-даа болза, чүгле хоорай чедер улус болду чоо, дуңмамга ынча дээш, болгай, ону үтпайн чор мен.

Хоорайже кирип келдивис. Машинаны локтаатқаш, базала: «олурупкаш, пешкилер, чүгүнер-даа көвей улус-тур силер, бис силерни чедирип каар бис, ажырбас» — дээш, чазык кижим үне берди. Чолаачыдан чедер черни орта айтырып чадап кагдым, «дарга билир дээр, олурупкар, үнмеңер, чедирип каар бис» дээш эжиим хаапты.

Оглум удувушаан. А мээң ишти-хөнүүм хөлзеп-ле тур. Үеп-даяи чүүл сагышка кирер.

Автобус-даа тураг, соогудаа кончуг, азы машина иштинге олурар-даа чүвемни деп бодап. Ындыг-даа болза, бо берге үеде серемчилел артык эвес. Солун, сеткүүлде, радио, телевиденеде дүвүренчиг медээлерден кижи сеткили чайгаар коргар, сестир апаргаш, бодумга хамаарыштыр бижип тур мен.

Элээп болганда машинавыс бо келди. «Дезинкениңер ол бе, кортпаңар, дедир олурупкар че» — дээш, бистиң аар чүүгүзүүгү дарга көдүрүп алгаш, машинаже кылаштапты. Эйчоксунарым-даа хөлчок, машинага олуруптувус. «Ажырбас, пешкилер, чүгүнер-биле менди чедирер бис, кортпаңар» — дээш оожуктурун чор. Эгенгенимден буруум мииин чор мен.

Суурувус чоокшулап келди, автобус доктаар черге эвес, мырыңай бажың чанында чедиргеш, чүгүвүс дужүргеш, байырлашкаш, машиназында олурупкаш чорупту.

Ат-бажын-даа айтырбаан, кончуумну. Эки кижилер черле бар, чүгле бис оларны эскербес, эки-биле харыылаарын билбес апарган-дыр бис ийин.

Каш хонганда телевизорга совнал хандырылга киниструбиле ужуражылгага демги чаазын, эвилеп-эвилеп, буяиның дугайыны таныып кагдым. Сергей Дамбаевич Киров болду. Мындыг эки кижилер чамдык улустуң сагыжында кирбес боор деп чүвеии ол дамчыдылгадан билдим.

Эзлеп орар эрге-дужаалы бедик-даа бол, ёзугүргак эвес, танывыс, танывас-даа кижилерге дузааргак, сагыш човаачал, бицс сеткилдиг кижи-дир дээрзиие бүзүредим.

Бодум инвалид мен, өөм ээзи база инвалид. Бис ышкаш кижилер кайы хөй. Кижилериң эриг-чымчак сеткили, кичээнгейи кымга-даа, илаңгыя бис ышкаш кижилерге, оиза херек.

Галина ХОВАЛЫГ.
Улуг-Хемниң Ак-Туруг суур.

ДЫҢНАҢАР, ДЫҢНАҢАР

«Чадаана чугаалап тур, дыңнаңар, дыңнаңар» деп медээни чадаанажылар бо-ла дыңнаар бис. Ол биске мырынай чаңчыл болган. Дамчыдылгаларны ангы-иигы адырлар, темалар аайы-биле чорудуп турар, чедиишкиннерни мактап, четпестерни илередип турары эки, хынаддалардан илерээн четпестерниң түнеллерин база дыңнадыр. Шүшпеп болганнар, харыысалга билбестер бо-ла бактадыр.

Культурлуг дыштанылга темазынга дамчыдылгалар чоонну хаара туткан. Спецналистериниң лекция, беседалары солун. Кинореклама, пенсия, пособие дугайында консультациялар ажыктыг.

Мээң талам дан чедир билбейн турарым болза, бо бүгүнү кымнар кылып, организастап турарын тодарадып албаанын. Оларга өөрүп четтиргенимни илередип олур мен.

Анай-оол ЧУЛЬДУМ.
Чөен-Хемчик район.

АГААР-БИЛЕ АРГЫЖЫЛГАДА

Тыва авиабүдүрүлге 1990 чылдың бирги кварталда ажылдың түнелдерин үидүрген. Хыналда чүрагайлар ёзугаар алырга, күрүне чагыы бүгү көргүзүглер аайы-биле күүсеттингеп. Планнан дашкаар 4,3 миллион пассажир-километрни, 74 муң тонна-километрни ажылдаан. Аңаа немей 4,2 муң пассажирлерни, 41,9 тонна почтаны, 328 тонна улус ажыл-агый чүгүн сөөрткен. Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү 10,1 хуу эскен, 32,7 тонна кывар-чаар материалдар камнап аллынган.

Бүдүрүлгениң бо чылын бодунга алганы планы улуг хемчээлдиг. Ону күүседиринге бар-ла аргаларны ажыглаар апаар. 1990 чылда немей алдынган кывар-чаар материалдарны «Л-410» самолёттарга хөйүү-биле чарыгдап. пассажирлер сөөртүрүнге ажыглаар бис. Тожу, Эрзин, Хову-Аксы, Мугур-Аксы шыкаш тус черниң агаар оруктарынга рейстер санын көвүдедириие кичээнгейни угландырып турар бис. «АН-2» самолёттарны олурарынга таарымчалыг болгаш хөй кижи сөөртүр «Л-410»-биле солуурун үргүлчүлеп турар. Ол самолёттуң ажыктыын, эки талаларын республиканың чурттакчылары ам чугаалажы бергеп. Оларның ачызында 4,7 муң пассажирлерни, эрткен чылга деңнээрге хөйүү сөөрткеп. Ынчалза-даа ындыг самолёттарны тускай хонар шөл чогундан Тываның чамдык районнарынче пассажирлер аргыштырарынга ажыглавайн турар. Бо айтырыгны дарый шиитпирлээринге черчер Советтериниң боттуг дузазы негеттинип келген. Хову-Аксы суурда бо самолеттарны хондурар кылымал шөлдү кылып алган болгаш ол суурже «Л-410» хүнде 3 удаа ужуп турар болу берген. Оон-биле кады Хову-Аксы — Абакан деп чаа агаар оруу база ажыттынган.

Бо чылын «ЯК-40» деп самолет республикадан дашкаар Красноярск, Новосибирск, Иркутск хоорайларже хөй катап ужудуп эгелээр. Ылангыя чайгы үеде рейстер саны көвүдээр. Негелделериниң хөйүн барымдаалаавс, өске хоорайларже чоруур рейстерни амдаа немей тургузарын планнаан. Бүдүрүлгениң камнап алганы кывар-чаар материалдары-биле «Спутник» туристчи бюронуң чагыглары ёзугаар немелде рейстерни кылырын көрүп турар. Ужар чүүлдүң ачызында дыка хөй школалчылар Шушенское, Новосибирскиже экскурсиялаап келгенер, а чамдык үлетпүр бүдүрүлгелериниң төлээлери Ташкент, Алма-Атага аалдап чораанар.

Агаар-биле аргыжылгага ажылчы чон хомудалларны илередип турар. Аңаа чүгле ужар чүүлдүң ажылдакчылары буруулуг эвес. Тываның авиабүдүрүлгези планда карылгалыг кылдыр көрдүнген күш-ажылчы коллективтериң бирээзи. Бир эвес ол карылганы эвээжедир болзувусса, экономиктиг идиг берииишкин улгадыр. Оон түнелиниде коллективтиң социал хөгжүлдезиниң сорулгалары дүргеп шиитпирлеттинер ужурлуг.

Ажылга немелде хемчеглерни дилеп тыварынче, чагыкчылар-биле ажыктыг керээлерни чарарынче сагыш салыры эргежок чугула апарган. Мындыг янзылыг ажылды кылып чорутканының түнелиниде бир дугаар квартала 197 муң рубльдиң орулгазын киирген болуп турар.

Социалистиг чарыштың түнелдерин үидүрүп тургаш, эң дээре салбырларының, келективниң аттарын демделгеп чарлаан. Чижээ, «ЯК-40»-де Владимир Семенович Гриценин, «Л-410»-да Сергей Иннокентьевич Шадрининиң, «АН-2»-де Сергей Семенович Фукаловтуң, «МИ-8»-те Владимир Александрович Мадыровтуң экипажтары хүүзүнде ужударының шагын ажыр күүседип, ужудуушкуннуң айыыл чок чоруун хандырбышаан, элээп хөй кывар-чаар материалды камнап алган. Лаборатория инженери Олег Юрьевич Грейсеров авиабүдүрүлгеде өскелерге үлегер болбушаан, кады ажылдап турар экипажтарга шеф дузазын көргүзүп, арыг-шевер байдалын, амыдырал-түрттелгазын сонуургап, дузалажып турардар.

Любовь АЛЕКСАХИНА.
План-экономиктиг киллзис начальныгы.

КҮШ-АЖЫЛЧЫ САЛЫЫШКЫН

Чонуңуң амыдырал хандырылгазының Тес-Хемде район бүдүрүлге эргелелиниң коллективи көдээ ажыл-ишчилериниң амыдырал хереглелдерин хандырарынга күш-ажылчы боттуг үлүүн киирип турар. 1990 чылдың бирги кварталында коллектив 23 муң 300 рубльдиң янзы-бүрү ажылдарын кылып планын 26 муң 300 рубль азы 112,4 хуу күүсеткен. Бо дээрге бичии коллективже эвээш эвес хемчээлдиг көргүзүглер-дир.

Бо чылдың эгезинден бээр даараныла шегинин (начальныгы З. С. Ооржак) коллективиниң эң-не күжениишкинниг болгаш бедик түнелдерлиг ажылдаанын демделээр херек. Коллуунда керээжеи ажылдакчылардан тургустунган ол коллектив баштайгы кварталда 6 муң 800 рубльдиң даараныгга кылыгларын бүгүрер, септээр планныг даалгазын 7 муң 800 рубль хемчээлдиг кылдыр күүсеткен. Цехтин күүсеткеи ажылдарының шынарынга хамаарыштыр чонуңуң хомудалдарының барык чогу дыка өөрүнчүг.

Идик аймаан даарааР болгаш септээр цехтиң коллективи база күжениишкинниг ажылдаан: идик аймаан даараар план квартала 1800 рубль турда, херек кырында 2600 рубльге. 1400 рубль хемчээлдиг септелге ажылдарының даалгазын — 1700 рубльге күүсеткен. Даараныкчы Даваа Аир, Зоя Сарыг ышкаш мурнакчыларга бүгү коллектив чоргаарланып турар.

Күш-ажылдың сагылга-чурумун быжыглап, социалистиг чарышты организастап, мурнакчыларны деткип, масса-политиктиг ажылды калбартып, бот-орулга-чарылга керээзин ажыглап тургаш, эргелелдиң коллективи эки түнелдерни чедип ап турар. Оон-биле черелештир, чонуңуң амыдырал хандырылгазының район бүдүрүлге эргелелиниң ажылында четпестер база бар. Чижээ, чонуңуң чугула хереглели болу берген соодукчуларны, хеп чуур машиналарны, янзы-бүрү маркалыг шактарны септээр талазы-биле чонуңуң чагыларын эргелел күүсетпейн турар. Кол чылдагааны: соодукчуларны, хеп чуур машиналарны септээр талазы-биле чагыларының чедир күүсеттингиизээниге хамаарыштыр чонуңуң чөптүг хомудалдары, негеллелери Самагалдай суурнуң безин коллектив бүрүзүнде дыңналып турар. Көдээниң ажыл-ишчилериниң бо негелделерин, чагыларын күүседиринче кичээнгейни республиканың чонуңуң амыдырал хандырылгазының бүдүрүлге-дезискээр каттыжыышкынының удуртулгазы (С. К. Буяиды) сагыш салыр ужурлуг.

(Бистиң корр.).

Чаагай чанчылдарны — кижизидилгениң херээнге

Кижизидилге ажылы өг-бүледеи эгелээри чугула деп бодалды хөй бижикчилер деткип турар. Ада-иелериң харысалгазын быжыглап тургаш, чажыдан эки мөзү-бүдүштүг кылдыр кижизидер сорулга күрүне ужур-дузалыг сорулга деп олар айтып турарлар. Борта улусчу чанчылдарның салдарынга хөй-ле авторлар докпаган. Челен хар ашкан Күжүгет Лапчаевич Балган чаагай чанчылдарны аныяктарга дамчыдар күзелин илередип, чагаа бижээн.

Ол тыва чоннуң чаагай чанчылдарын сагыры дээрге эки бүдүштү хевирлээри деп бодалдыг. Өгге олурарының хевирлери бизин ангы турган. Баскактаның, сөгедеп, күдүк базып орарын тайылбырлап турар. Күдүк базып орарын ол хүндүлээни эвес, эрни-шаажыга орар олут деп санап турар. Эргинге, согашка сандайлангырын, дазалап орарын чараш эвес деп турар.

Солуга парлаттынып турган материалдарда таваккa эът салырының чурумун база бижип турган. Оң киирип турар негелдерни: ужага чода эш, төшке сактаа эш, "саарзык эът каап болбас. Оон саны ийи, дөрт, алды болур. Ужаның оорга ужу, төштүң чинге бажы, чоланыг кажыктыг ужу, хендирбениң борбак ужу, эргинни тоонуг ужу. Бо бүгү уштар ол кижиже угланган боор.

Малды өлүрүп чиири база чурумнуг турганың ол демдеглеп турар. Өзээрде өгнүң аай чарыынга эичек дөжээр. Малдың бажын албан хүн үнер чүкче үглай салып аар, алгыртып болбас. Өзээн кижи өзүп чиир, суук хан биле чүректи бурганга салыр, бир хонганда ону өгнүң бичии үрүглариига бээр. Отче төш бажы биле эштей ийи бичии эъттери салыр. Өлүрген малдың кежин өгнүң аай чарыынга мойнаан хүн үнер чүкче үглай чадар. Бода малдың эъдин өлүрген кижи чивээн шаанда, ческектей бээр дээш чивес.

Улусчу сагылгаларын, оюннарын, национал хөгжүм херекселдериниң ужур-утказын аныяк-өскенге биландырып, ону сагып чоруурун ол сүмелеп турар. Көдээ клубтарның сценаларынга, агитквартираларга оларны көргүзүп непередири чугула.

МӨЗҮ-БҮДҮШТҮ ХЕВИРЛЭЭРИ: чоннуң санал-оналы

Түрк уктуг чоннарның бирээзи болур тыва чоннуң сагыш-сеткили, угаан-бодалы байлак, каас, чанчылдарында бедик идеалдар синиккен дээрзин Хову-Аксыдан Шивитмаа Чаш-оол бижээн. Буянныг үнелеэшкиннерден тептинген улусчу чанчылдарны кижизидилге ажылыйга ажыглаары бөгүнде чугула болуп турарын черле чон деткип, демдеглеп турары эки. Черчерде эртип турар конференциялар, темалыг кежээлер улустуң мээ-медерелинге буянныг сеткилди тарып турары чугаажок.

Тыва улустуң ажы-төлү улуг улусту хүндүлээр, ораи-тандызының ът-сигенин, аи-мекиин хумагалаар, кады-кожазынга дузалажыр турганын Григорий Хирбээ, Тамара Долгар болгаш өскелер-даа айтып, ону катап эгидери чугула деп саналдап турарлар. Оор деп чүве билбес турганын Улуг-Хемден Базыр-оол Монгуш чагаазында бижээн. Аалдар кыжын чинр чижин, дерги салыгжылары бараанын даштыгаа шыгжаар турган, аиаа кымдаа дегбес. Ам-колундан былаап оорлап турар апарганы чаржынчыг.

Амгы үеде аныяктарның ажы-чанынга хамаарыштыр хомудаан сеткилин илереткен одуруглар чагаварда база арбын. Монгүн-Тайгадан малчын Зоя Аккажыктын бодап турары биле. Аимыралдың нарын оруктарынга мунгашталы бергеиде, кижи чондан туттунар, төөгүнү өөренир. Аныяктар хүндүткел чок, бижектежип, эки-бак сөглежип чоруур апарганы каракка чаржынчыг. Автобуска бодун ап билбес, аарыг-аржык кырган улуска олут чайлап бербес түүлдерни Наталья Дугур эскергеи. Аимыралдың сорулгазы — кижилериң бот-боттарын деткижери деп авторлар чөптүү-биле айтып турар. Кандыг-даа сөөк улус араазында эки яйырал, билчилге, хүндүткел херек дээрзин Геннадий Дамбаа, Дондуп Ооржак оларның демдеглээнинге каттышпас арга чок.

Авторлары ат салбаан чагаада мындыг бодалдар бар: «Уругларны кым кижизидерил, улуг улус боттары чаа өглеигеи улустан ардга иегеп, сөглеиип турда, кандыг үлегерчижек болуруа? Араганы аныяк улуска сатпас дээрзин, оку садарынга база акша үнер дээрзин билбес болган бе». Бо түүлге ийи-чангыс таваржып болур фактылар хире. Ынчалза-даа улуг кижиниң аныяк-өскенге салдарын утпага эки деп сагындырга артык. Аралалар чорук чараш эвес. чоок кижилериңе халалыг, кадыкка хоралыг дээрзин чугаалап-ла турбуже, ылангыя аныяктар ортузунда арага-дарыже сундулаар, оон эрткеш наркоманияже кирер, хүлиганнаар чорук иинтилелди сагыш човадып турар түүл. Өгбелериис арагалаар, шоп-содаа деп чүве билбес турган, бижекти түүлге каастапга, эт ыылдыр эдилеп чораан, ону оолдар, кыстар билген турарын чедип алыр.

Кижизидилге ажылының чаа аргаларын дилеп тывары, салгал кижизидилгези дээш харысалганы күштелдирери партия, совет органнарның, херээженнер чөвүлелдериниң сорулгазы болур. Борта ада-не бүрүзү, ахызы, дунмазы, күш-ажылчы коллектив бүрүзү үлүгүн киириштирерин чедип алыр апаар.

КЫМНЫ ДАРГАЛАДЫРЫЛ?

Бистиң республикада күш-культура болгаш спорт ажылының сайзыралының дугайында чугаалаар чүве болза четпес ажылдар хөй деп чүвени чон билир. Моон мурнунда чыдарда хөгжүп турган чиик атлетика, волейбол, тыва хүреш болгаш өске-даа оюннар совлгу үеде бодунуң туружуи эзлеп шыдавайн баргаи болгаш ынаар аныяктарны хаара тутпайн турар. Спорттуң өске-даа хевирлерин сайзырадырынга специалистер чедишпес. Республиканың школаларынга болгаш хостаттырган спорт ажылында хаара тутунган кижилериң чүгле 27,4 хуузу тускай эртемниглер. Өске артканнары шеригден келген азы чүгле школа дооскан кижилер болуп турар. Күш-ажылчы коллективтерде ажылдап турар 52 кижиниң чүгле үжүү тускай күш-культура эртемниг. Коммунал ажыл-агыйның чурттап турар черииң аайы-биле 26 кижи ажылдаар ужурлуг. А бо хүннерде чүгле үш кижи ажылдап турар.

Республиканың школаларында күш-культура башкылары чедишпес. Тускай эртемниг улус чүгле 27,2 хуу. 1982 чылда өөредип чоруткан 12 кижиниң чүгле 4-үү дооскан. Кызылдың башкы институдунда болгаш башкы училишезинде өөренип турарлар бар-даа болза, кижи саны эвээш. Харында-даа башкы училишезинде күш-культура салбырын хаар деп турар.

Ургуларның спорт школазында ажылдап турар башкыларның шалың төлевири эвээш. Ынчангаш аиаа ажылдаар күзелдиг кижилер чок. Чурттаар бажың болгаш, садиктер чедишпес. Эрткен чылын ол айтырыгны база көдүрүп турган. Хооркүүскомнуң талазындан кандыг-даа харыы бербээн. Бажың алыр талазы-биле башкыларны тускай оочурда тургускан. Ындыг болганда күрсподт комитеди ынаар сагыш салбаза ажырбас боор дээн хөөннүг болуп артпышаан.

Чер-черлерде спорт тудуглар туттунуп турар-даа болза, оон баазаларын быжыглап тургузар талазы-биле ажылдар көзүлбес. Спортинвентарьлар-биле хандырыга багай. Коскү агитация ажыллары стадионнарда-дыа, спортзалдарда-даа көзүлбес. Кызыл хоорайда чүгле «Хүреш» стадионун дерип, чаартып турар дээрден башка, өске черлерде ажыл сула.

Сөөлгү чылдарда Орлан Монгуш биле Елена Тутатчиковадан өске ССРЭ-ниң командазынга кирип турар спортчулар чок. Кызылда спорт базазы багай. Мөгелерниң-даа, ча алыкчыларыиы-даа таптыг белеткенир чери чок. Сөөлгү он чылларда байдал экижириниң орнуига баксыраан. Ол дугайын комитеттиң отчёттуг хуралынга санал берген эштер бадыткаан. Ам оларның саналдарынга доктаайн. **А. Сандан — «Трудовые резервы» спорт нинтилелиниң даргазының оралакчызы.**

— 1970 чылдарның ортан үезинде массалыг оюннар читкен. Харын-даа Бүгү-эвилел маргылдаалары «Азия төвү», «Самбажыктың согуннары» болбастаан. Оон соонда ийиуш чыл болган соонда арай деп турган «Азия төвү» шаңнал дээш ойнаарын чөпшээредип алдывыс. Спорттуң дээди мергежил школазын хаггаш, олимпий оюннарының школазын ажыттыг. Оон кандыг түңнелди үндүрүп болуруп? Ол школаны кадрлар-биле четчелээр херек. Бодунуң деңнелинге чедир ажылдавайн турарын билир бис. 1985 чылда эде тургустунуушкун эгелээн чүве болгай. Бистеэде тургустунуушкун чок, чиири дүжериниче» чорун ор бис. Мен бодаарымга, «спортчу эвилел» тургузар херек. Бистиң хоочунарывыс бистен ырап чоруткан. Инвалид-даа кижилеривис бар. Оларны хөлга ап, дуза чедирер ужурлуг бис. Бир дугаар тренеривис И. Хасановту шуут уткан бис. Өөредилге спорт кидлизи шуут ажылдавайн турар. Ол кидлистиң ажылын спорттуң хевирлериниң аайы-биле федерацияларга хуваап каар болза ажырбас боор. Бистиң база бир аскап турар чүвевис бар. Спортлотонуң эргелери Красноярск хоорайда турар. Бистер тараткаш, оон кирген орулганы ол черииң эргелелинге киирип турар-дыр бис. А боттарывыска чүү-даа артпас. Ынчангаш Тывага спортлотонуң эргелерин тургузуп алырын өөренип көөр херек. Дорту-биле чугаалаарга, Тыва АССР-ниң Күрүнеиниң күш-культура болгаш спорт комитединиң чорудун келген ажылын түңнеп чугаалаар болза кончуг багай ажылдаан деп санаар мен.

Н. Кувезин — профэвилелдериң ВДФСО Тыва область чөвүлелиниң даргазының орадакчызы, «Урожай» спорт клубтуң даргазы.

— Бо залда олуруп турар кижилериҢ 34-үү бистиң келдирип эккелген методист инструкторларывыс-тыр. Мону мен республиканың актив хуралы деп санавас мен. Районнарда болгаш хоорайларда спортту харылап турар даргалар келбээн. Райхооркүүскомнуң даргалары, идеология талазы-биле секретарьлар келир турган. СЭКП обкомунуң секретары А. К. Канзайны чүге чалаваанып? Совхозтар директорларын база чалаар тургаи. Бо хуралды бедик организастыг деңнелге эрттирер турган. Бистиң организациявыс конференцияга санажып, отчёдуи берип турар болгай. Бо күрүнеиниң спорт комитеди 8 чыл иштинде чаңгыс-даа катап отчёдуи берип көрбээн. Кандыг-даа хөй-иниити организациязы бир чыл иштинде кылган ажылын түңнеп, аиаа үнелелди берип, канчаар ажылдаанын чугаалап турар болгай. Бистиң күш-культура болгаш спорт комитединиң чорудун келген ажылын түңнеп чугаалаар болза кончуг багай ажылдаан деп санаар мен.

— Н. Авдеев тө отчёдуи дыңнап олура, мындыг айтырыг тургустунуп келди. Бисте тренерлер чедишпес. Келген аныяк тренерлериҢ чурттаар чери чок боорга, өскээр ажылдадып чорудуптар. Специалистерни чидирип турарывыс хомудаичыг, Удуртукчуларның талазындан деткивес боор-дур. Спорт комплекс туттунганындан бээр дыка хөй чыл эрткен. Ам-даа ажыглалла кирбээн. Комитеттиң ажылы оон бизин илдең ышкажыл. Моон түңнелди үндүрер үе келген.

Санал берген эштер дыка хөй шүгүмчүлелдерни кылган. Күш-культураның алдарлыг ажылдакчылары деп атты лыпсырыдан чалданып турар. Хоочуннарны шуут уткан. Пенсияда турар улустарга бизин аттарны тывыспайн турар. Бо хуралда бизин келбээн. Чажырган канчаар боор, чаа барааннар кээрге, оларны спортчуларга эвес, а даргаларга бергилептер. Чаа состав соңгуур үе келген. Самбо болгаш дзю-до хүрештерни хаап каапкан. Сөөлгү үеде спорттуң хөгжүлдези чок. Аныяк спортчулар эвээш, маргылдаалларга чаңгыс ол-ла спортчулар кирип турар.

Кымны даргаладырыл деп айтырыг тургустунуп келген. Орта кандидатураларыи адаан. Кымнарыл ол? С. Ооржак, М. Бичеоол. А. Сандан, Н. Кувезин, Н. Авдеев, В. Суге-Маадыр, Хуралга келген эштериҢ хөй кезии. С. Ооржакты деп алаи турган.

Ниитизи-биле санал берген эштер спорт комитетти шүгүмчүлээш, комитетке чаа даргаиы сонгуп алыр дээрге, Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы боду шилип алыр дээш бадылатпаан. Боду шилээш, улус депутаттарының сессиязынга киирер болган.

Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

ХЫЛБЫК КЕЗЕРИ

Тыва чоннуң шаандагы база бир эки чанчылы — хылбык кезери азы хылбык кыргыры. Ол өг-бүлениң найыр-наадымы турган. Шаанда тыва улус бичии ургуларының бажының хылбыын үш хар четпээн болза, ол баш дүгүиге дээп болбас, ол дээрге шуут хоойлу-дүрүм ёзугаар, үш хар четкиже ажаап чоруур ужурлуг турган.

Кажан оол-даа, кыс-даа уруглары үш хар чедерге, олла төрээн хүиүиде ам хылбыын кезер. Ол бичии кижиниң төрээн хүнүи таварыштыр адазии белеткенир; аъш-чемнин, арага-хымызын эңдере белеткеп алгаш, ам-на эң-не чоок төрелдерии, эш-өөрүи чалап алгаш, өг-бүлениң найырын эгелээр. Хылбык кезериниң чуруму база онза. Улуг назылыг төрелдер өгнүң дөрүиге олуруптарлар, оон аныяк төрелдер, таныш эш-өөрү улуг улустуң адаанга олургулаптар. Хылбыктаар бичии кижизин кончуг чараштыр хепкерип алган белеп турар.

Ачазы өг-бүлениң найырын ажылып, сөс алыр:

— Эргим чоок төрелдеривис, эргим эң-не чоок эш-өөрүвүс, силерни бөгүн бистиң уруувустуң хылбыктаар хүнүиге чалап, оглувустуң (азы уруувустуң) хылбыын кыргып бээрииерни чалаан бис, ынчангаш хылбыктаарывыче эгелеп кириптээли — дээш, көк кадак-биле салбактай баглапкан хачыны уруунга тудускаш, эң улуг, кырган-ачазы бе азы кырган-авазынга баргаш, хачызын бээрге, ийи холу-биле ону алгаш, урутиүн хылбыындан үш катап кыргый кезер. Кескен хылбыын хойлап алгаш, уругну ошкап, чыттап каап: «Чаа, бызаалыг иинек алыр сен» деп чугаалаап, дараазында олурган кижиже чорудуптар. Моон соңгаар ол өг-бүлениң ыныг хевирлиг нарыын катап кылза ында черле багай чүве чок деп билир мен.

В. СЫРАТ.

САНАЛЫМ

«Шыныың» доктаамал номчукчузу мен. Оон арнынарын номчуп "орайга," улус ажылагыйының хөй яиы алырының чугула айтырыгларын парлаан боор-дур. Оон-биле чергелештир кандыг-биө чүүлдү номчуп ограш, кижиниң сагыш-сеткилиие бир-ле санал кирип келир. Ынчангаш маиаа болумнуң саналымны чугаалаксадым.

Моон мурнуида база солуига келдүрүп келген айтырыгдаа болза, саналдаксадым. Төөгүден туруп келген тыва аъш-чем белеткээр чаагай чанчылдарывысты уламчылазывысса деп күзелдиг мен. Чижээлээрге, сүттеи курут, ааржы, чөкпек дээш, чүиү кылбас боор. Малдың эъдииден кандыг-даа аъш-чемни болбаазырадып белеткеп болур. Бо чемнерни көдээде өг-бүлелер ховар кылып турар. Бир эвес массалыы-биле кылып белеткээш, чоига садар болза, ону албас чок чок. Кижи бүрүзү сонуургап садыи алыр.

Найысылал Кызылга делегейниң кайы-даа чуртундан төлээлер келир апарган. Чөгүм оларга сонуургадыптар национал чемнивис чок. «Шайлаарактан» ажыкташ, ёзулут тыва чемнерни кылып билир мастерлерден чалап алгаш, аиаа ажылдаар ажыллакчыларны ай дургузуида өөредип болгай. Чайгы үеде улут тыва өгнү тиккеш, кырындан кылын ак пөс-биле шыпкаш, чүге ажыглап болбазыл?" Кышкы үеде база бир аргазын тывар болза эки.

Кожавыс Хакасияны көрээли. Олар чоиугга «Шайлаарактарны» ажыдып берген. Ол кижи сеткилиие дыка таарымчалыг. Ону чүгле организастаар, маиаа аргаларны тып ажылдаар болза, чөрле болдуна бээр. Чоииу бо талазы-биле хандырып орар удуртукчуларның ук ажылга күзел, чүткүлү негеттинер хире. Ам черле чеже солун арнынга «Шайлаарактал» кээр бис. Бо чүүл амыдыралга боттаныр дээрзинге идеген орар бис.

Тамара ДОЛГАР.
Эрзин суурда күш-ажылдың хоочуну.

ААС ЧОГААЛ–ЧОННУҢ КӨРҮНЧҮҮ

Тыва улустуң шаандагы эки чанчылдарын, ылангыя шагаа, ойтулааш оюнарының эки талаларын амгы аныяктарга чугаалап, хүндүлээчел, кижизиг, бичче сеткилдиг болурунга өөредири чугула. Шаанда үжүк-бижик билбес чораан чалыылар ада-иезин, черле улуг кижилерни кончуг кээргээр, дузаргак, төрелзек чораанар. Ол ындыг эки чанчылдарны олар кымнардан үлегерлеп алганнарыл? Бир дугаарында, ада-иелериидеи-не болгай. Ажылгыр, ынангыр, аажы-чаңы бөдүүн араттар ажы-төлүнге үлегер болуп чораан. А байлар, дүжүметтер ажы-төлү улуургак, чалгаа, аксы-дылы ойла-кайда чоруурлар. Олар күш-ажылга дадыкпаанар, чүгле ажаалдага өөрелеп чораанар.

Ам чалыыларга ийиги чагым мындыг, чамдык тыва оолдар кыс уругларны автобуска азы паркка, черле кудумчуга дорамчылап, күш биле чедерии, доза турарын бодаар, оларны ыяттырып, ыглалы бээр-дирлер.

Шаандагы улустуң педагогиканың ачызында ол үеииң аныяктары кончуг эвилеп, чүгле дүне ойнап-хөглеп, мынчаар уяранчыг кожамыктажыр турган:

Октаргайны күзүңгүлээн
Оттуг шолбан чайнай берди.
Оттуг эттиг, эриг баарлыг
Ортуи карам үндүрүңер.
Калбак шыиаам чырыткылаан
Чайыииыг ай үиүп келдиң.
Чалар от дег изиг эттиг
Чаражымны көргүзүңер.
Кежиг чоктан кешпезии дээш,
Хемниң аксын дестеп каан мен.
Кели чокка барбазын дээш,
Хеймер караа чагып каан мен.
Орук чоктап чорбазын дээш,
Ойнуң аддан демдектээн мен.
Ойлук чокка барбазын дээш,
Ортуи караа чагып каан мен.
Эштиг улус магаданчыг
Эгиннери бедик, бедик.
Эжи-ле чок кээргенчиг
Эниктыг ат дег, эөрецнээи.
Чаштыг улус магаданчыг
Чарыннары калбак, калбак.
Чажы-ла чок кээргенчиг
Чаъста хой дег,
чатпаңгырлаан.

Боттарының ишти-хөиүиң бүгү-ле сеткил чүрээиден илерегйлээнии бо ырлар хереченнээр, хып дээи чалыы назын халыыныиын үезиидеи ынакшыл, найырал дег күштүг хайыгыышкын турбазы чөп. Ук дээди чалалгалар дең-дескн эвес болганда, чүгле өөрүшкү эвес, а муигарал-деңгерел база турарын үстүнде ырларда база көргүскүүээи. Амыдырал чаңгыс аай эвес дээрзин бадытканы илдең. Оиу харын-даа чагып-сургажып чораанар-дыр.

Сандю САНДАН.

УЛАМ-НА ЭКИЖИДИП, ЧААГАЙЖЫДАР

Сөөлгү үеде Кызылдың аъш-чем барааннарының садыгларынга тыва улустуң национал чемнериниң дээжизи — хан, чөреме, хырбача болгаш кургулдайны садып турары чурттуи. Аъш-чем программазын боттандырып турарының бир херечизи.

Хуувуста ук чемнерни бичии-бичиилеп садып алгаш, хайындырып чип, шенеп көрдүвүс. Кургулдайны чуду-каралап, оон дүгүи, иштин аштавааиын, чүгбаанын эскердим. Ол ышкаш хырбачада өкпеии эмин эрттир көөвүдеипкеи, а ханиың дузу, кулчазы четпес. Мону чугаалап тура, оон өртээнге доктаар-дыр мен. Чөременин-даа, кургулдайиын-даа бир килограммда аптээ 2 рубль 10 көпеек. Аиаа хөй эъдинге бодаарга, өртек ылгалдыг. Эъттиң килограммда өртээ 1 рубль 80 көпеек. Чөреме-даа, кургулдай-даа ижиихырын аймаанга хамааржыр. Ынчангаш оон өртээи чиигетсе эки ышкаш.

Кургулдайга шээр малдың шандырының эъдин тырткаш, азы аиаа-даа дузап, кулчалап тургаш суг каарга, тергиин чаагай. А хырбачаның мүиү тускай амданыыг болгаш оизагай. Бистиң ада-өгбелеривис ижии-хырын аймаан чемге үргулчу ажыглап келген. Эът комбинадының ажылдакчыларынга моон сонгаар кылып турар продукциязының шыиарынче кичээнгейин үглаидырып, эки эгелээшкиниин уламчылап, язы-бүрү аъш-чемни улам-на амданыыг кылырын күзээр-дир бис.

Эрензеи ТЕЖИТ.
Кур-Чер суур.

БИЛИРИНДЕ, ХАРЫЫСАЛГАЛЫЫНДА

Владимир Ондар — агрокомплуртранстың Чадаанада автобүдүргүлгезиниң чолаачызы. Ортумак школаны дооскаи, Чадаананың автошколазынга киргеш, чолаачының мергежилии чедип алгаш, улаштыр шериг албаның эрттирген. Аиаа ол ийи чыл дургузуида чолаачылаан.

Халажып келгеш, Чадаанада автобүдүргүлгеге мергежилиниң аайы-биле 1983 чылда ажылдап кирген. Ол ам коллективтиң шалыпчыларының бирээзи. Амгы үеде 14 тоииа күчүлүг «КамАЗэ-ты башкарып, Кызылдан, Саяи ындыдан язы-бүрү чүүктерии сөөртүп, ай планын 110-115 хуу күүсеДип, доктаамал эки ажылдап турар.

Сюр-оол ОНДАР.
Чадаана хоорай.

ЧАА ХООЙЛУНУ САГЫП

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң чоокта чаа Чер дугайында хоойлу хүлээп алган болгай. Ында черии девискээр аайы-биле хамааржыр Советтерниң эргезинге тургузар дээни кончуг чүүлдүг. Бистиң Шүй көдээ Советтиң девискээринде шыргай арга-эзимиерлиг, кат-тооруктуг, эм оттарлыг, балык-байланыыг, аң-меиииг турган Ак-Хем, Чиңге-Кият, Бавыдай, Шүй, Улуг-Сайыр дээш оон-даа өске черлеривис 1950 чылдардан бээр районнуң арга-ыяш ажыл-агыйының черииң эргезииде, а оон төөгүн Барыын-Хемчикте. Районда албан черлери, организациялар болгаш совхозтар оттулар ыяш болгаш тудуг материалдарын ам-даа үстүиде адааиым черлерден ап турар. Ам чоокку черлерии ыяжы шуут төиерииің кырында келген. Чүгле кадыр-берт, тайга-таскыл черлерде эвээш санныг аргалар чыткылап калгылаан. Оон-биле кады бо девискээрлерде кара сутлар кадып, балык-байлаи, аң-мен ховартап, эм оттар, кат-чимис, мөөгү когу үзүлген. Черии кежиин четтирип турар үстүиде адааиым организациялар черлериің келир үезии бодавайн, төтчеглекчи ёзу-биле ажыглап турары таан хомудаичыг. Бо чылдың мартта хүлээп алган ол Хоойлунуң 42 дугаар чүүлүиде черииң кежиин алгаш, оон - беримчезин дедир эгидер деп коичуг тода шын айыткан, а бо ыяш ажыл-агый черн олче кошкак кичээигей салып, ыяш олуртуруиче улут-ла сагыш салбайн келгеии канчап-даа таарышпас. Ыяжын алган девискээрлерге ыяш артынчылары чыл-чылы-биле ирип калган чыткылаар. Чижээ, «Тээли», «Кызыл-Даг» совхозтарының Чодур-Арга, Курган-Адыр сыны деп черлерде ажыктардан колхоз турар үелерден бээр хөй-хөй тонна сигении кезип ап турду. Сөөлгү үелерде сиген үнер ажыктарны чудук сөөртккеи трактолар сапса баскыныидан сиген хамаанчок, чаа шеттер безии үзе бастынган. Девискээрде тайгага өрт айылы болу бергеиде, арга-арыг ажылдакчылары район төвүиде болгаш, дораан дуза чедирип шыдавас, кодээ Советтер чоину, школачыларны эвилелдеп тургаш ежүрүп каар турду. База бир чижек: район иштинде албан черлерииге, организацияларга оттулар ыяш белеткелинде керээ чарган улус арга-ыяш ажылагыйының ажылчыннары болур. Арга-арыг оларның эргезиида болганда, душкан-на чоок черлерден ыяшты кезерии төөпшээреп берип турары ында. Ынангаш арга-арыг камгалакчызынга совхоз ажыл, чыны кижини тургускаш, өске организацияларның девискээриден ыяш алырын шыгыыы контролыга алза деп саналдыг мен.

Арбай-оол КАНЧЫЫР.
Бай-Тайга район.

БИЛИП АЛЫРЫ АЖЫКТЫГ

Сөөлгү үеде нотариалдыг конторалариың ажыл-чорудулгазында элээи хөй чаа өскерилгелерни номчукчуларга таныштырар болдывыс.

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1989 чылдың октябрьда үндүрген доктаалы оон мурнундагы доктаалдарда күрүне каайлызы онаарынга чаа өскерилгелерни киирген. Оон хемчээлдерии нотариалдыг ажыл-чорудулганың нарын, чиик байдалдарын көрүп турган, доктаадырын көрген.

Чижээ, нотариалдыг ажыл-чорудулганың эң-не неперегейи төрел кижилериің салгакчыга өиүүнү хоойлу ёзугаар арттырарының дугайында херечилел белеткеп бээри болур. Бирги чергеиің салгакчылары (ашаанга, кадайынга, аднезинге) каайлы төлээрии 10 хуу турганындан, 3 хуу чедир бадырган, а назы четпээи салгакчыларынга каайлы төлээрии 16 хуудан 5 хуу чедир болуруу-биле мындыг чижекти киирейн. Өиүү-хөреигилиг Н. өлген, оон хуу өиүүзү" болур 5 мун рубль түиииг автомашина, 7 мун рубль этектиг хуу бажыны арткан. Оон хоойлу ёзугаар салгакчылары — кадайы, назы четпээи уруу. Оларга арткан өиүү-хөреигиии Н. хоойлу ёзугаар өг-бүле тутканын хамааты байдалынын актылар бижидилге черииге буруткээи бадылаашкыиыг кады чурттап турган кадайы-биле кады ниити хөреиги-биле салып алган. Артып калган хөреигиииң ниити түиү — 12 мун рубль. Ийи деп эргелиг салгакчы арткаиын барымдаалап, 12 мун рубль түиииг хөреигиии ийи деп кезекке үлээрге, 6-6 мун болур. Ынчангаш калайындан тыртар каайдының түиү 180 рубль (6 мун рубльдиң 3 хуузу), урувндан 300 рубль каайлы тыртар (6 мун рубльдиң 5 хуузу).

Оон-биле кады чамдык документилер белеткеп кылыры дээш күрүне каайлызы онаарының хемчээлии өстүрген.

Бажың тудары-биле чер участогу бээриниң дугайында хуусаа чок үеде керээ чарган шынзылга белеткеп бээри дээш 5 мун рубльден 50 рубльге чедир каайлы онаарын көрген.

Хууда чурттарга бажыңнарының садыглажылгазын, орнап солууру, белекке бээриниң дугайында керээ шынзылгазын урулариига, кадайынга азы ашаанга керээниң өртээнден 3 хуу болурда, 30 рубльден эвээжевес. Өске кижилерге керээ өртээиден 10 хуу болганда 100 рублъден эвээш эвести төлээр. Моон мурнунда 3 хууну төлээр тургаи.

— Автомашиналарны болгаш мотоциклдерни белекке бээр дугайында ада-иезинге, урулариига, ашаанга азы кадайынга керээ шынзылгазын белеткеп бээри дээш автомашинаның азы мотоциклдиң ёзулут өртээи ап, 3 хуу каайлы онаар. Мурнунда 1 хуузун тыртар тургаи. Өске кижилерби-ле садыглажылга кылырга мурнунда 1 хуу тыртар тургаи болза, ам 7 хуу чедир өстүргеи.

— Салгакчыга чагыг шынзылгазы белеткээри дээш каайлы 1 рубльден 10 рубльге чедир өскеи.

Өске дугуржугга, эт-сеп белекке бээр азы өртек доктаалыр дугайында керээлер чарган шынзылга белеткеп кылыры дээш, керээ өртээиин 3-тен 5 хуугга чедир өстүргеи болганда 10 рубльден кудулатпас.

— Ашак, кадай улустуң аразында өиүү үлежилгези, дагдыныышкын азы өске-даа өртек-үнелел чок дугуржулгалар керээлериниң шынзылгазының белеткели дээш, 2 рубль 50 көп. турганыидан, 10 рубльге чедир өскеи.

Оон-даа өске нотариалдыг ажыл-чорудулгалар дээш шынзылга, керээ белеткелии чорударында, хөй санныг өскерилгелерии хоойлу ёзугаар көргеи.

Бо бүгүнү тодаргай билип алыксаар номчукчулар нотариалдыг конторага кээп ханыжып, ол дугайын билип алыры артык эвес болгаш ажыктыг.

Зоя ЧАПТЫНОВА.
Кызылдың нотариалдыг конторазының улуг нотариузу.

ЮРИДИКТИГ ТАЙЫЛБЫР

Башкы дугайында чугаа

30 ЧЫЛ ДУРГУЗУНДА

Вера Шири-Дарымаевна Чигжит 30 чыл бурунгаар, 1959 чылдың август ортан үезинде Чырыдыкшкын министерствозунуң дужаалын ёзугаар, ырак-узак Кунгуртуг школазынга ажылдаар апаргаанынга мунгараваан. А харын ачазының, авазының чагыын ёзугаар чонуунга бараан бооруундан бедик хүлээлге чок дээрзин хандыр бодангаш, таныпазы, барып көрбээнин ол черге ажылдаар, чурттаар деп шиитпирлээн. Түгле ужар-хеме ужуп чедер Кунгуртугга Кызылдың башкы үчүлишезин шыырак доосканнарың бирээзи, ортумак дурт-сыныг, шоваа характырлыг, оожум бүдүштүг башкыны школа директорлуг К. Куулар ээлдээ-биле хүлээп алгаш, I «б» класска ажылдаарын чугаалаш, чурттаар бажының айтып берген. Озалаш черниң чурттакчылары болгаш өөреникчилери суурга чаа келген башкыны хамаанчок, келген өске-даа кижилерни дораан эскерип каар.

Уруглар кижизидилгезинге төрүмелиилеп чаяттынган кижилер турар дээри шын. Вера Шири-Дарымаевнаның башкылап турары 3 «а» класска бойдус кичээлинге чоокта чаа олурушкаш, башкының уруглар-биле чоок харылзаазын, башкызының чугаалаан сөс бүрүзүн өөреникчилериниң эртирбейн дыннап алгаш, чүнү кылыр дээнин ол ёзугаар кылырын эскерген мен. Шупту өөреникчилер хол көдүрүп, башкының айтырыгларынга дорт, шын харыыларны бердилер. Бичии чаштарның башкызынга сеткил-сагыжындан ынаан магададым. Эки харыылаан өөреникчилер «Эр-хей!» дээнинге улам хей-аът кирер чорду.

Чангыс черге, ол-ла школага бүдүн 30 чыл иштинде ажылдаан башкылар ховар. Кунгуртуг ортумак школазының эге класстар башкызы Вера Шири-Дарымаевна ховар дирт-биле четтирдивис, Вера Шири-Дарымаевна!» — деп, өөрүшкүнүң чылыг сөстерин аная сөглеп, хүндүлүг башкызыбыле харылзаазын олар үспейн чоруур.

Вера Шири-Дарымаевна Чигжит алды уругнуң иези. Ажы-төлү дооза ада-иезинниң эки мөзүг-бүдүжүн дээп салгаан, эртем-сургууулдуг кижилер болуп өзүп турар. Чижээлээрге, бир оглу Виктор Улаа-Удэниң культура институдун 1988 чылда дооскаш, төрээн сууру Кунгуртугга уругларның музыка школазында башкылап турар. Бо чылын болуп эрткен районнуң школаларының уран чүүл көрүлдезинге Виктор Сергеевичиниң өөредип турар өөреникчилериниң национал хылдыг хөгжүм оркестри бирги черни, а уругларның музыка уран чүүлүнүң республика конкурузунга ийиги черни алгаш, сес чүс рубль түнүг акшага музыка херекселдери-биле шаннаткан.

Найыралдыг бо ёг-бүленниң адазы Сергей Григорьевич Чигжит үр үеле партия, совет органнарга үлүүн киирип ажылдап чораан хоочун коммунист. Өг-бүленниң ээлери кызымак күш-ажылы дээш шаинал-макталды-даа ап чоруур. Сергей Чигжит бо хүнперде «Тере-Хөл» совхозтуң директорунуң кадрлар талазы-биле оралакчызы болуп ажылдап турар.

Хоочун башкы Вера Шири-Дарымаевна 1990 чылдың апрель 28-те бежен харлаар. Бичии чаштарның өөредилгезинге болгаш кижизидилгезинге оон үндүрген энергиязынга харыы кылдыр аная үлүү-биле өөрүп четтиргенин оон өөреникчилери, школаның башкылар коллективи илередип турар.

Башкылар каяа-даа хүндүлүг, мактадыг.

Чымба ДОРЖУ.
Кызыл райкүүскомунуң улус өөредилге киздизиниң инспектору.

Мораль темазынга

БАГАЙ ЧАҢЧЫЛДАРНЫ ЭДЕР

Бодун боду билбес, моразук калчаның көрбес дижири ышкаш, кижи бодунуң четпестерин эскерери берге-ле. Ындыгдаа бол, оны өскелер дег, черле эскерзе чогуур. Оон башка үе эрткен тудум-на өкпеде шаалык дег, үзамдыгып, хөрлээлеп, дам-на амдажып «күйлаар». Ынчап амдажып шаг болгаш ам-на аяа долар, аанайткан артык сеткил ара дүжер. Каш чыл бурунгаар Москвага саазын «доос-каразы» ынчап амдажаш, аяа долгаш, шиттиргенин теп солуннардан номчаан мен, демги кажар «оор» ында теп библиотеканың номнарын бүдүү бритва-биле оя кезип тургаш, чугула цитаталарны эндере кармактапкаш, тутурган-дыр, оон чеди чылга шиттирген.

Хостуг үелеримде хоорайның номчуулга залынга теп сеткүүлдер солуннар барып номчуурунга, азы шыдыраа клубунга базарынга ынак кижи мен, мээн бо чапчылым үр үеден бээр эгелээн. Номчуулга залынга нүргулайында-ла аныяктар олургулаар, ийи-чангыс-ла хоочуннар бар болгулаар чорду. Хамык ужур ында эвес: бир эпчогу-ла дегет үүлгедиг бар-дыр ийин, ону ында ажылдакчылар эскерзе-даа, билбээнчеңнеп эрттирип-ле турары сеткилим өйдү. Чүл дээрге, ында чаа сеткүүлдерни, солуннарны бо-ла оя кескилеп, азы шуут ора соп аппаргылаан боор-дур, ынчап болбазын ында ажылдакчылар дыннатканы, чемелээнин безин билдинмес. Чок болза, бо бак үүлгедигни (карак ажыттаарын) болдурбас дугайында чарлалдан-даа азып кагза! Черле дыка-ла анчыгзыйдым, номчукчуның хереглээнин чугула материалының аңаа-ла ис чок «чүде бээрин» моога соңгаар болдурбазын, библиотекада дежурныйлар хайгаараалга алза чүл?..

Ийиде, ындыг күрүне өнчүзүн кара туразы-биле шинтээдип ап турарларның арынүүрү кайдал, биче үүлгедиг үлүүнга чедер болгай, өскелериниң эрте-ажыын бодаар болза, эки-дир деп ындыг саазын үргедекчилерниге сүмелекседим. Ном-дептер, солун, сеткүүл дээрге база-ла төөгүге аартар тускай документилердир, ону үреп-талап болбазын номчукчу хүүмдан сүмеледим, ону үлүг назылыглар үүлгетпейн турары илден. Боданыры ботка херек.

Сандэн САНДЮ.
Номчулга залының доктаамал номчукчузу.

Чурттуң театр хөй-ниитизи ССРЭ-ниң улустуң артизи, ССРЭ-ниң Күрүне шанналының лауреады, Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры Елена Николаевна Гоголеванын юбилейин калбаа-биле демделээн. Ол бодунуң артист ажыл-чорудулгазын Биче театрга эгелээн. Оон бээр 71 чыл боон турар. Ол маңаа М. Н. Ермолова, А. Н. Южин, А. А. Остужев дээн ышкаш улуг мастерлериниң арга-дуржулгазынга өөренип алган.

Е. Н. Гоголева амгы үеге чедир 200 ажыг рольдарны ойнаан. Чоокта чаа 106 харын харлап тура, М. Сарманның шинзинде улуг назылыг ие кижиниң ролюн ойнаан.

ЧУРУКТА: Е. Н. Гоголева бодунуң кабинединде.

СЭТА-ның фотозу.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

АЯН-ЧОРУКЧУЛАРГА

Аян-чорук болгаш экскурсияның Кызылда бюроозу дараазында маршруттарже путёвкаларны сүмелеп тур:

Кисловодск — май 11-ден 20-те чедир, путёвканың өртээ 338 рубль.

Харьков — май 11-ден 20-ге чедир, путёвканың өртээ 334 рубль.

Кишинёв — май 14-тен 18-ке чедир, путёвканың өртээ 285 рубль.

Вильнюс — май 7-ден 11-ге чедир, путёвканың өртээ 330 рубль.

Калининград — Минск — май 19-тан 26-га чедир, путёвканың өртээ 347 рубль.

Таллинн — май 24-тен 28-ке чедир, путёвканың өртээ 328 рубль.

Ленинград — май 3-тен 7-ге чедир, путёвканың өртээ 330 рубль.

Путёвканың өртээнде аъш-чем, чурттаар чер, экскурсия хандырылгазы, самолётка баар, кээрининг орук хөлезизи кирип турар.

Айтырыгны тургузар чери: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, бажын 1, «Меңгүлек» аалчылар бажыңы, 2-ги каъды, телефон: 3-12-81.

Кызылда хоочуннарның бажың-интернадынга ажылдаары-биле дараазында ажылдарже чалап тур:

1. Эмчи-терапевт кол эмчи эргелиг, 1,5 шалыныг. Бажың-биле хандырар, азы чаагайжыттынган общежитие-биле бо чылдың иштинде хандырар.

2. Ажыл стажтыг электрик-сантехник.

3. Палаталарга ажылдаар санитаркалар, кухня ажылдакчылары.

Айтырыг тургузар черниң адрези: Кызыл хоорай, Колхозная кудумчузу 62. Администрациялың ажылдаар шактары 8 шактан 18 шакка чедир.

* * *

«Тыва агроүлетпүр түдүг» каттыжыышкынга дараазында мергежилдерниң специалистери негеттинип турар: дээди эртемниг болгаш удуртукчу ажылдарга ажылдап чораан кол инженер, Туранның ажыл-агыйлар аразының көжүп чоруур механолонназынга начальнык. Бай-Хаактың ажыл-агыйлар аразының көжүп чоруур механолонназынга кол инженер. Сүт-Хөлдүң ажыл-агыйлар аразының көжүп чоруур механолонназынга начальнык, кол инженер болгаш инженер-техниктер.

Удуртучу специалистерни квартира-биле дораан хүндырар.

Бистиң адрезивис: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу 34-2. Телефон №№ 3-27-88, 3-23-14.

Ыры болгаш танцының хоорай ансамбли профессионал байырлалдар болгаш кежээлер эрттирерде бодунуң концерт программазын бүдүрүлгелеөге болгаш организацияларга бараалгадыр турарын чарлап тур.

Концерттиң өртээн дугуржуп ап болур. Айтырыгны дараазында адрестен билип алыр: **Кызыл партизаннар кудумчузу, 11. Телефон № 3-45-21.**

* * *

Хоорайның культура киздизиниң чоңнуң уран чүүлүнүң хандыкшылыгларны хоочуннарның инити ыры ансамблинге киржиринге чалап тур.

Репетиция вторник, четверг хүннерниде 16 шактан эгелеп Политиктиг чырыдыышкын бажыңында болур.

* * *

Пассажирлерниң кичээнгейинге!

Тываның автовокзалдар бүдүүлге каттыжыышкынга апрель 1-ден эгелеп чаа маршруттар ажыттынганын дыннадың тур:

Кызыл—Чодураа — Кызыл маршруттуң автобузу пятница, суббота, воскресенье хүннерниде чоруур. Кызылдан 11.35 шакта, а Чодураадан 16.20 шакта үнер.

«Автовокзал» — «Вавилинский затон» деп маршруттуң автобузу пятница, суббота, воскресенье хүннерниде чоруур. Пятница хүнүнде автовокзалдан 14.00, 17.30, 19.40 шактарда, «Вавилинский затон» деп дачадан 14.28, 17.58, 20.08 шактарда үнер.

Суббота болгаш воскресенье хүннерниде автовокзалдан 8.00, 9.20, 14.00, 18.00, 19.20 шактарда, а «Вавилинский затон» дачалан 8.40, 10.00, 14.40, 18.40, 20.00 шактарда үнер.

* * *

Чаа-Хөлдүң район эмнелгезинге терапевт, хирург, педиатр специалистер хереглеттинип турар. Ажылга хүлээп алганнарны квартира-биле хандырар.

Бистиң адрезивис: 668211, Улуг-Хем район, Чаа-Хөл суур, Карл Маркс кудумчузу, 13. Кол эмчя Б. Т.Балчыйга. Телефон № 2-19-41.

* * *

«Тыва агроүлетпүр тускай монтаж» трестиң комплектация эргелеттинге таныпыл механик, чүдүрүкчүлер негеттинип турар. Квартыралдар болгаш чыл түнелдери-биле немелде төлевилиг.

Бистиң адрезивис: Кызыл хоорай, Островная 22. Телефон №№ 4-13-78, 4-13-79.

Он дугаарлыг автобус-биле «Тудугжулар сууру» деп автобус доктаар черге дужер.

Келир үениң эмчилеринде

ШИЛИЛГЕДЕН КОЛ ХАМААРЖЫР

Кызылдың медицина училишезин дооскан эмчи кадрлар республиканың кайы-даа булуңнарында кончуг хөй. Келир үенин эмчилерин белеткээрикде, ылангыя бо училишеле, чаа чүү тыптып келгенил? Шилилге кандыг язылыг болуп турарыл? Кижилерниң кадыкшылы-биле холбашкан мергежилге сургуулдар боттары кайы хире кызымак өөренип турарларыл? Училишеде сагылга-чурум кандыгыл?

Үстүнде айтырыгларга харыылап берип, бистиң-биле беседалажыры училишеңниң директору Зоя Назытыевна Саттан бистиң корреспондентивис дилээн. Оон харыызын мооң араанда параадывыс.

Тыва АССР-ниң улус депутадынга соңгутканы дээш аныяк директорга байыр чүгдүрүм. Училишеге көңгүе-ле дужа-келбиже келирлер сөөлгү үеде эвээжээнин директор айытты. Ийи-чангыс база таварышкылаваан аан. Оларының-биле баштайгы үелерде элээнээ тутчуп апаар, черле шыдамыктары чүткүдүп эрте-даа өөрү, чамдыктары улуг үр болбайн, ыыдашпайн баргыларлар.

Ынчанмайн канчаар, эртемдиг чедип алыр дээнде кижи соду кыспаска ам канчаар. Школага бааза белеткел кошкакта ниити өөредилге чорудунче шуудан кирери берге, башкыларның талазындан кыымак ажыл, деткимче база негеттинери чугаажок.

Сөөлгү үеде бистиң училишеге эмчилер белеткээрин тускай дугуржулга, керээ ёзугаар боттандырып турар бис. Кадык камгалал министерствозун дамчыштыр кайы районга кандыг мергежилге чеже эмчи, эмчи сестразы керегин баш удур биллип, район эмнелгелериниң удуртулгазым-биле керээ чарар. Аныгынган хуусаала кадрларны белеткеп бээрге, олар боттарының талазындан база удуртуур базымны кылып, чамдык чүүлдерге дузалажыр, хүлээлге алыр (амдыызында ол дүлээлге шоолуг-ла күүсеттинип, чогуйвайн турары хараалаавыл). Бир специалисти өөредиринге үнер акша-хөрениг-даа санап көрүп турар бис.

Боттарының изиг күзели-биле кээп турарлар мындыг арга-биле көңүдеп турары эки. Кижилер бир-тээ шилилге ёзугаар, боттарының изиг күзели-биле колдады кээп турар төлээде, доозукчуларның билигмергежили элээн ханылап турарын эскерип болур. Февральда дөрт бөлүк тозан кижи күрүне экзаменнерии багай эвес дужаганнар. Апрельде ийи салбыр доозар. Фельдшерлер база эмчи сестралары. Эмчи сестраларын база тускай мергежилдиг кылдыр, чижээлээрге, бичии уругларның, ол ышкаш кезер эмчинин, участок эмчизинин дээн ышкаш өөредип, белеткеп, доостуруп тур бис.

— Эмчи кижиге чүгле ханы билиглиг болурундан аңгыда, буянныг, чымчак сеткилдиг болуру негеттинер. Шак ындыг чоруккa оларны канчаар кижизидип, белеткеп турар силер?

— Быжыг сагылга-чурум, амыдыралдың кадык-чаагай хевирин келир үениң эмчилерин колдуунда тодарадыр апаары чугаажок. Сургуулдар бирги курстан-на республика эмнелгезининң салбырларынга, өскедаа эмнелгелерге ай санында дөрт шак санитаркалаар ужурлуг. Ылангыя аар аарыг улустарлыг эмнелгелерге санитаркалап ажылдаарга, сургуулдарга амыдыралга өөренип алырынга дузалыг болур. Бир чамдык эмнелгелерге колдуунда чалгаараан эрттиргилээрни черле таарымча чок. Тус-тус эртемнер айы-биле өөредилгеге база ону шиңгээттирер, шеф дузазынга база сургуулдарны хаара тудар. Кырганнар бажыңы, уруглар бажыңынга барып, аңгы-аңгы дузаны көргүзүп, човаачал, кижизиг хамаарылгага чаңчыктырып турар. Сургуулдар боттары ярмаркалар организастаан, боттарының кылган чүүлдерни саткылаар. Оон кирген акшабиле уругларга белекчигештер-даа кылыр.

Ийи чылдан өрү стажтыгларны училишеге хүлээп ап турар, оларның аразында өгбүлелиг, ажы-төлдүглер база бар. Общежитиеде чурттаан турарларның 90 хуузу — районнардан келгеннер, хоорайдан кончуг эвээш. Общежитиеде сургууллар сыңмарлажып чурттаан туралар, чүге дээрге чурттаар чер чедишпес, а сургуулдар саны хөй. Өг-бүленлиглерниң дугайын барымдаалаар аргавыс шуут чок, ясли-садтарга уруг-дарыг тургузарын эң берге херек. Харын ону кедизи барып, өске депутат эш-өөр-биле демнежип тургаш, шиитпирлээрин көөр апаар боор бис.

Училишеде өөренип турар кыстарның 30 хуузу — өгбаштыг. Артканнарны — аныяк-өскен. Келир үениң эмчилерин кыстарның моральдыг мөзүбүдүжү, корум-чуруму база биске ийиги чергениң айтырыы болбайн турар. Студент чылдарындан-на келир үениң специализининң кандыг ажылдакчы болуру илереп келир. Бодун ап чоруурундан эгелээш, мөзүг-бүдүжү, мергежилгиге бердингени, долгандыр турарларга хамаарылгазы, кыс мөзүзү, ниитиниң херээн болуунуң хуузунда херээнден үнелеп көөрү.

Сагылга-чурум дугайын чугаалай берген болганымда, маңаа бичии доктаап көрейн. Кежээки шактарда, он шакна чедир вахтёрларга дузалажыр биле кээп турарлар мындыг аргага-биле көңүдеп турары эки. Кижилер бир-тээ шилилге ёзугаар, боттарының изиг күзели-биле колдады кээп турар төлээде, доозукчуларның билигмергежили элээн ханылап турарын эскерип болур. Февральда дөрт бөлүк тозан кижи күрүне экзаменнерии багай эвес дужаганнар. Апрельде ийи салбыр доозар. Фельдшерлер база эмчи сестралары. Эмчи сестраларын база тускай мергежилдиг кылдыр, чижээлээрге, бичии уругларның, ол ышкаш кезер эмчинин, участок эмчизинин дээн ышкаш өөредип, белеткеп, доостуруп тур бис.

— Эмчи кижиге чүгле ханы билиглиг болурундан аңгыда, буянныг, чымчак сеткилдиг болуру негеттинер. Шак ындыг чоруккa оларны канчаар кижизидип, белеткеп турар силер?

— Быжыг сагылга-чурум, амыдыралдың кадык-чаагай хевирин келир үениң эмчилерин колдуунда тодарадыр апаары чугаажок. Сургуулдар бирги курстан-на республика эмнелгезининң салбырларынга, өскедаа эмнелгелерге ай санында дөрт шак санитаркалаар ужурлуг. Ылангыя аар аарыг улустарлыг эмнелгелерге санитаркалап ажылдаарга, сургуулдарга амыдыралга өөренип алырынга дузалыг болур. Бир чамдык эмнелгелерге колдуунда чалгаараан эрттиргилээрни черле таарымча чок. Тус-тус эртемнер айы-биле өөредилгеге база ону шиңгээттирер, шеф дузазынга база сургуулдарны хаара тудар. Кырганнар бажыңы, уруглар бажыңынга барып, аңгы-аңгы дузаны көргүзүп, човаачал, кижизиг хамаарылгага чаңчыктырып турар. Сургуулдар боттары ярмаркалар организастаан, боттарының кылган чүүлдерни саткылаар. Оон кирген акшабиле уругларга белекчигештер-даа кылыр.

Ийи чылдан өрү стажтыгларны училишеге хүлээп ап турар, оларның аразында өгбүлелиг, ажы-төлдүглер база бар. Общежитиеде чурттаан туралар, чүге дээрге чурттаар чер чедишпес, а сургуулдар саны хөй. Өг-бүленлиглерниң дугайын барымдаалаар аргавыс шуут чок, ясли-садтарга уруг-дарыг тургузарын эң берге херек. Харын ону кедизи барып, өске депутат эш-өөр-биле демнежип тургаш, шиитпирлээрин көөр апаар боор бис.

Училишеде өөренип турар кыстарның 30 хуузу — өгбаштыг. Артканнарны — аныяк-өскен. Келир үениң эмчилерин кыстарның моральдыг мөзүбүдүжү, корум-чуруму база биске ийиги чергениң айтырыы болбайн турар. Студент чылдарындан-на келир үениң специализининң кандыг ажылдакчы болуру илереп келир. Бодун ап чоруурундан эгелээш, мөзүг-бүдүжү, мергежилгиге бердингени, долгандыр турарларга хамаарылгазы, кыс мөзүзү, ниитиниң херээн болуунуң хуузунда херээнден үнелеп көөрү.

Сагылга-чурум дугайын чугаалай берген болганымда, маңаа бичии доктаап көрейн. Кежээки шактарда, он шакна чедир вахтёрларга дузалажыр биле четтирдивис, Вера Шири-Дарымаевна!» — деп, өөрүшкүнүң чылыг сөстерин аная сөглеп, хүндүлүг башкызыбыле харылзаазын олар үспейн чоруур.

Вера Шири-Дарымаевна Чигжит алды уругнуң иези. Ажы-төлү дооза ада-иезинниң эки мөзүг-бүдүжүн дээп салгаан, эртем-сургууулдуг кижилер болуп өзүп турар. Чижээлээрге, бир оглу Виктор Улаа-Удэниң культура институдун 1988 чылда дооскаш, төрээн сууру Кунгуртугга уругларның музыка школазында башкылап турар. Бо чылын болуп эрткен районнуң школаларының уран чүүл көрүлдезинге Виктор Сергеевичиниң өөредип турар өөреникчилериниң национал хылдыг хөгжүм оркестри бирги черни, а уругларның музыка уран чүүлүнүң республика конкурузунга ийиги черни алгаш, сес чүс рубль түнүг акшага музыка херекселдери-биле шаннаткан.

Найыралдыг бо ёг-бүленниң адазы Сергей Григорьевич Чигжит үр үеле партия, совет органнарга үлүүн киирип ажылдап чораан хоочун коммунист. Өг-бүленниң ээлери кызымак күш-ажылы дээш шаинал-макталды-даа ап чоруур. Сергей Чигжит бо хүнперде «Тере-Хөл» совхозтуң директорунуң кадрлар талазы-биле оралакчызы болуп ажылдап турар.

Хоочун башкы Вера Шири-Дарымаевна 1990 чылдың апрель 28-те бежен харлаар. Бичии чаштарның өөредилгезинге болгаш кижизидилгезинге оон үндүрген энергиязынга харыы кылдыр аная үлүү-биле өөрүп четтиргенин оон өөреникчилери, школаның башкылар коллективи илередип турар.

Башкылар каяа-даа хүндүлүг, мактадыг.

Чымба ДОРЖУ.
Кызыл райкүүскомунуң улус өөредилге киздизиниң инспектору.

ХҮРЕШТИҢ АРГАЛАРЫН САМБОГА АЖЫГЛААР

Тыва улустуң тоолдарындан дыңнаарга, эртенден кежээге дээр, кежээден эртенге чедир, тозан хонуктуң иштинде суг хүрежин келген боор. «Бокту-Кириш Сараатай-Хаак-биле хүрешкештиң үш айның дургузунда, үш үжен тозан хонуук хүрежин келгеш, черже кизир шаапкарга, кара черинң довурал доозуналып, чер сиринденип турган» деп бижээнин безин төөгүге артып калган болгай.

Тыва улус шаандан тура хүрежириниге ынак чораан. Бичии кижилер шык кырында сегиржип алыр, ам сөөлгү үелерде спортзалдардан үнместээн. Шаанда байыр-чыскаал болган черге хүрежин турган болза, ам календарлыг план ёзугаар эрттирип турар апарган.

Май 9 — Тиилелгениң хүнү. Ол хүн «Хүреш» стадионунга чон хөй чыглыр. Аңаа чылдың-на 61 мөгени салыр. Ол хүрешке районнардан үмөгелер келир. Бир болган хүрешти маңаа чижек кылдыр көргүзейн. РСФСР-ниң спорт мастери Найлан-оол Доспан хүрежири-биле үзүп келген. Оон удурланыкчызы самбо хүрешке спорт мастери Юрий Монгуш (Кызыл район) болган. Ол ийи мөгенниң дензизи ийи аңгы. Доспан 100 кг чедир дензилиг, а Монгуш үгле 57 килограмм. Көрүкчүлер Доспан октаар деп бодап турган. Юра эгни содаандан тутказ, чыыра тыртып эккелгеш, дөцмектээш октаарга, олурган чон тура халчып, адыш часкашкынары-биле уткаан болгай.

Ол ышкаш бистиң аныяк мөгелеривис ат-сураглыг мөгелерни октаанын билир бис. Тандының мөгези Владимир Балчий-оол ССРЭ-ниң спорт мастери бурят В. И. Будаевти, Өлзей-оол Ооржак, моол мөге Түменцыренни октаанын көрүкчүлер билир.

Хөй-хөй байырлалдарда шүглүп келген мөгелер бистe хөй. Оларның дугайында бижиир болза номнарны-даа үндүрүп ап болур. Тыва хүреште дыка хөй кажар аргалар бар. Ону таптыг шиңгээдип, ажыглап билир болза, бичии-даа мөге денизин аар мөгенп октаап болур. Ындыг аргалар салгалдан салгалче дамчып турар. Эң-не дидим кижи эки аргаларны ажыглаар.

Чамдык мөгелер болгаш көрүкчүлер кандыг-бир мөге арга ажыглаалхан болза, Киров Хомушкубүң, азы Василий Базыр-Тараанны-дыр дээр. Херек кырында ол мөгелер боттарының билир аргаларын дидим, чараш, авазангыр ажыглап турар. Киров Хомушку эгин солаандан тутказ, чыыра тыртып чоруй, он буду-биле набектеп чыда, солагай талазынче анда-ра долгаптар болгай. Ол аргаңы дедир база кылыр.

Тыва хүреште чараш, дүрген кылыр аргалар хөй турда-ла, ону шоолуг ажыглавас аларган. Чоокта чаа болган хүрешке чүгле Сергей Данзан Тыва аргаларны ажыглаан. Оон ол аргаларды шүглүп үнеринге идиг болгаш.

Тыва хүрешти аргаларын самбога хөйүг-биле ажыглап болур. Ону биле тура-ла бистер, тренерлер ыытташпайн чоруп турар бис. Кожавыс моол мөгелерни ап көрээликер даан. Самбо хүрешке делегей чемпионнары безин бар. А бистиң мөгелеривис Россия болгаш авалел чергелиг маргылдааларга эки көргүзүглерни чүге чедип албайн турарыл? Бо айтырыг сөөлгү үеде мени дүүлеп чоруур. Хостуг хүреште бисте спорт мастерлери эзимежок. А самбо талазыбыле каш-ла кижи бар.

Маңаа мындыг чижектиң киирип болур. Юрий Ак-Салович Монгуш шеригге тургаш, самбо хүреш-биле онуктежип көрбээн. Томск хоорайга 6 ай иштинде самбо хүрештиң секциязынче чоруп тургаш, ССРЭ-ниң спорт мастери аъды чедип алган. Оон денизинге 61 кижи хүрешкен. Оларның аразындан 20 кижи самбо хүрешке спорт мастери бар болган. Юра чүгле тыва аргаларны ажыглап тургаш, Тывадан бир дугаар самбо хүрешке спорт мастери деп атты алган мөге ол-дур.

Самбо хүрешке ССРЭ-ниң кызыгаар шериглериниң ийи дакпыр чемпиону Павел Шаптанны көрээлиир. Ол шериг баарының мурнунда самбо болгаш хостуг хүрештиң секциязырынга барып, оон аргаларын ажыглап көрбээн. Ол тыва хүрештиң аргаларын ажыглап тургаш бага мастер атты чедип алган.

Ам бо хүрештиң мастерлери барык район бүрүзүнде бар. Ол хүрешти нептередир талазы-биле хемчеглер алдынмайн турар. Мен бодум хостуг хүрештиң тренери кижи болгаымда, ол хүрешти сайзыратса кандыгыл деп саналдыг мен. Чамдык черлерде самбо хүрештиң мастерлери хостуг хүрештиң секцияларын чорудур турар. Ийи хүрештиң аргаларын хойтпакташтырган херээ бар бе? Ол тренерлерни Кызылга эккелгеш, самбо хүрештиң тускай школазын ажыглар өөң келбээн бе? Бо дугайында Тыва АССР-ниң Күш-культура болгаш спорттуң күрүне комитедин кандыг шиитпир үндүрер ирги?

Михаил ОЮН.
Хостуг хүрешке спорт мастери.

ДАЙЫНЧЫ ЭШТЕРИМ УТПААН МЕН

Хүндүлүг эжим, Самбуу Өдекпесович Оюн! Силерниң февраль 17-де «Шын» солунга парлаан чагаадар номчаш дыка-ла өөрдүм, хөй-ле чүве ни сактып бодадым. Амыр-менди чурттап олурарыныл номчаш аңаа өөрүп, бо чагааны бижип олур мен. Дайынчы эжим, силериин өг-бүлеңерге, ажы-төлүңерге аас-кежиктиң, быжыг кадыкшылды күзеп олур мен.

Мен Хандагайты суурда эки чурттап олур мен. Пенсияже үнгеш, ийи чыл ажып тур мен. 1950 чылда Өвүр райондан дөрт кижи шеригже чоруткан бис. Оларның аттары бо: Алдын-оол Куулар, Кошкар-оол, Сагладан Шериг-оол, Чаа-Суурдан Кара-оол Ажы. Шуптувус көрей дайыныңдан оңча-менди чаныл келгеп бис. Олар эки ажылдап чордулар. Оон соонда аарааш, үжелээ мөчээн.

База бир эживис — Хепер-оол Ховалыг. Чөөн-Хемчик районунуң Чадаана хоорай чурттуг кижи. Ол амгы үеле аэропортта ажылдап турар. Артканнарының кайдазын билбес-тир мен. Улуг-Хем райондан база бир эжим бар. Оон адын Кара-оол дээр чүве. Ам та кайда, билбес мен.

Тывадан барган оолдар көрей дайыныңга барык-ла үш чыл дайылдажып келген. Берге-даа, коргунчуг-даа турганын билир сен. Агаардан халдаашкынга удур дайылдажып турганывыс ам-даа утпаан мен.

Бистер берге хүннерни чурттап эрткен бис. Мен ону ынчаар бодап чоруур мен. Ол дайынга хөй кижи өлген. Оңу чүгле бистер билир бис.

Мен 62 харлыг апардым. Дайынга киришкен дугайымда документилерим чүгле чоокта чаа, 1986 чылдың август 18-те, тывыскан болгай. Бир медальбиле кады бээр чорду.

Көрей дайынынга киржип чоранывыс дугайында материалдан тодаргай фактылар, чижектер киирип турган. Бижип көөрүнерни силерден дилеп артым.

Алдын-оол КУУЛАР.
Өвүр район.

Телевидение

АПРЕЛЬ 25
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Черниң уруглары чүнүн дугайында ырлажып турарыл. 9.20 Хоккей. Делегей чемпионады. Чехословакия биле ССРЭ-ниң шилиндек командалары. 11.20 «Ак розалар». Барымдаалыг фильм. 11.55 Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының 8-ни делегей фестивалы. Б. Феоктистов (ССРЭ) ойнаар. 12.30—13.00 «Ye». 15.45 Концерт. 16.10 Компьютер-биле чугаа. 17.00 Уруглар шагы. 18.00 «Эрге-чагырганы — Советтерге». Грузияда политиктиг байдал. 18.30 «Ye». 19.00 Хоккей. Делегей чемпионады. Чехословакия биле ССРЭ-ниң шилиндек командалары ойнаар. Швейцариядан дамчыдыпга. 21.00 «Ye». 21.30 Коллаж. 21.35 Чугула интервью. 21.45 «Кинопанорама». 23.15 «Хайнань ортулунтуң шенелдези» телефильминиң баштайгы көргүзүү. Кыдатта ортулук дугайында. 23.50 Бичии концерт. 00.00 Бут бөмбүү. Эш хүү үжуражыышкын. Ирландия биле ССРЭ-ниң шилиндек командалары. 01.50—02.15 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Мопрепо». Барымдаалыг фильм. 8.35; 9.35 Физика. 9 класс. Техниктиг чогаадылга белгүмүнге кылдынган. 9.05 Немец дыл. 1-ги чылы. 10.05 Немец дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Хогжүм. 5 класс. И. Ф. Стравинский. «Петрушка». 11.05 Эртем-тайбылыг фильм. 12.05—14.20 «Элдептиг өлениишкин». Уран-чечен фильм. 3-4 сериялары. 17.30 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Салгаашкын». (Тюмень).

КЫЗЫЛДАН

18.00 Уругларга фильм. 18.15 Медээлер. 18.20 «Тыва черде». Программада: «Тыва АССР-ниң улус депутаттарының сессиязынга уткуштур». «Амыдырал хандырылга албан чери» «Культура болгаш амыдырал». Медээлер. 18.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

19.00 ССРЭ-ниң Дээди Советиниң сессиязында. Чапсарда — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 21.15 Сергей Березинниң ыолары. 21.30—23.10 Н. В. Гоголь-дуң чогаалдарын экранчыткаңы. «Калайланыышкын». Уран-чечен фильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.00 Мультфильмнер. 18.25 Коллаж. 18.30—19.00 «Ye».

КИНО

АПРЕЛЬ 25-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Лифтиден солагай талазынче» (Франция) 9.30, 11.30, 19.20 (узатказ), «Өг-бүле» (2 сериялыг) 13.30, 16.30. **Видеозалга: «Чөөн чүк азыкчызы»** 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: Кинолар чыындызы 9.00, 12.00, «Лас-кежик калошалары» 10.20, «01 чугаалап тур», «Туттурган кавказ кыс азы Шуриктиң чаа ужураллары» деп киноклуб 13.20, 15.00, «Човалаң азы бодунуң дугайында медээни болу чыгган» (2 сериялыг) 17.10, 20.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Кингсайз» 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Танцыла-ла, танцыла» (2 сериялыг) 14.30, 19.30, «Ынакшып, бүзүреп көр» (2 сериялыг) 17.00 шактарда.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ ораланчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ ораланчылары — 3-45-93 Киздистер; ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25 идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузут — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа киздизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер

Хемчээли 2 парлалга амазы

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер. полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Тиражы 28000 экз. Чагыг № 406. ТС—00607.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. О. Ящишина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл апрель 26 четверг № 97 (14297)

1925 чылда үдезилеттинген Өртээ 3 кеп.

ОЛАР ШЫЛГАРААН

ХОЖУДААШКЫННЫҢ ЧЫЛДАГААННАРЫН САЙГАРЫП КӨӨР

СЭКП обкомунуң бюрозу, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели, профэвиледелериниң область чөвүлели болгаш БАЛКЭ обкому 1990 чылдың бирги кварталында мал ажылының продуктуларын бүдүрер болгаш садарын көвүдедир, малдың баш санын өстүрер, оон кадагалалын хандырар талазы-биле районнарның база совхозтарның социалистиг чарыжының түңнелин үндүрген.

Мал продуктуларын бүдүрер база ону күүнеге садар талазы-биле 1990 чылдың бирги кварталында планнарны болгаш социалистиг хүлээлгелерин күүседир талазы-биле республиканың совхозтары чамдык чогумчалыг түңнелдерни чедип алганын демдеглээн.

Эрткен чылдың бо үезинге бодаарга, эът бүдүрери 6,7 чуурга бүдүрери 36,2 хуу көвүдээн. Эът садарының планы 108,7 база чуурганы садары 121,5 хуу күүсеттинген. Мыйыстыг бода малдың, чылгының база куштуң баш саны көвүдээн.

Мал продуктуларын бүдүрер болгаш садар планнарын база социалистиг хүлээлгелерин күүседиринге, малдың чаш төлүн камгалап алырынга, малды камгалап кадагалаарынга Кызыл биле Бай-Тайга районнарның, «Хемчик», «Шамбалыг», «Искра», «Тээли» совхозтарның база «Кызыл» куш фабриказының ажыл-ишчилери эки түңнелдерни чедип алган.

Оон-биле кады мал ажылының ажыктыын бедидер талазы-биле партия, совет, ажылагый органнарының ажылында шынгыы четпестер барын айыткан. Күрүнеге сүт садарының планын республика күүсетпээн. Ылаңгыя Бий-Хем биле Каа-Хем районнарның ажыл-агыйлары бо талазы-биле аажок хожудаан. Сүт-Хөл, Тожу, Бий-Хем, Каа-Хем районнар эът биле сүт садарының планнарын, а эът садарын 13, сүттүүн 20 ажыг ажыл-агыйлар күүсетпээн. Эрткен чылдың бо үезинге бодаарга, хураган, хаван оглу база бызаа алыры эвээжээн. Малдың өлүп хорааp чоруу көвүдээн. Эътти, сүттү садар талазы-биле планнарын «Өөк», «Сүт-Хөл», «Саян», «Хадын», «Тоора-Хем», «Совет Тыва» совхозтар күүсетпээн.

1990 чылдың бирги кварталында чарыштың негелдезин районнардан база мурнуу зонаның совхозтарындан кайызында күүсетпээн болганда, шаналды кымга-даа тывыспас деп шнитпирлээн.

1990 чылдың бирги кварталында мал ажылының продуктуларын бүдүрер болгаш садарын көвүдедир, малдың баш санын өстүрер, оон кадагалалын хандырар талазы-биле социалистиг чарыштың тиилекчилерн деп санаан, СЭКП обкомунуң, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң, профэвиледелериниң область чөвүделинин болгаш БАЛКЭ обкомунуң шилчиир Кызыл туктарын 300-300 рубль акша шаналыбиле кады:

ТӨП ЗОНАНЫҢ СОВХОЗТАРЫНДАН

Эрткен чылдың бо үезинге бодаарга, эът бүдүрерин — 20,7, сүттүүн—73,4 хуу көвүдедип, эът садарының планын 126, сүттүүн — 188 хуу күүседип, инектиң продуктулуг чоруун 74 хуу көвүдеткен **«Шамбалыг» совхозка;**

МУРНУУ ЗОНАНЫҢ СОВХОЗТАРЫНДАН

Эрткен чылдың бо үезинге бодаарга, эът бүдүрерин —69, сүттүүн—17 хуу көвүдедип, эът садарын—127,8, сүттүүн—141,7 хуу күүседип, инектиң продуктулуг чоруун бедиткен **«Хемчик» совхозка** тывыскан.

1990 чылдың бирги кварталында ажылдаанының түңнелдерин бүгү талалыг сайгарып, чамдык районнарда база ажыл-агыйларда мал ажылының продуктуларын бүдүрериниң болгаш садарының планнарын күүсетпейн барганының, малдың баш санының, оон продуктулуг чоруунун кудулаанының чылдагаанналарын бүгү талалыг сайгарып көөрүн республиканың агроүлетпүр эвилелинге, СЭКП райкомнарынга, райкүүскомнарга, районнарда АҮК-терге, совхозтарның удуртукчуларынга болгаш специалистеринге, парткомнарга даскан. Ол ышкаш кыштаглаашкынны челиишкиниг доозар, 1990 чылдың бирги чартыының база бүдүн чылдың даалгаларын болгаш социалистиг хүлээлгелерин күүседиринче малчынарны эвилелдеп, оларның ортузунга масса-политиктиг база организакчы ажылды күштелдиреринге СЭКП райкомнарынга, улус депутаттарының чер-чер Советтеринге, совхозтарның партия, профэвилел, комсомол организацияларынга СЭКП обкомунуң бюрозу, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели, профэвиледелериниң область чөвүлели база БАЛКЭ обкому хүлээткен.

СЭКП ТК-ГА ХУРАЛ

Апрель 23-24-те СЭКП ТК-га эвилелдешкен республикаларның компартияларының ТК-ларының, партия крайкомнарының болгаш обкомнарының база чамдык партия хооркомнарының болгаш райкомнарының секретарьларының хуралы болуп эрткен. Аңаа амгы байдалдарда партияның идей-политиктиг ажылының айтырыгларын чугаалашкан.

Хуралды СЭКП ТК-ның Идеология килдизиниң эргелекчизи А. С. Капто ажыткан. СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, СЭКП ТК-ның секретары В. А. Медведев илеткел кылган.

Илеткелди чугаалажып көөрүнге Үзбекистанның Компартиязының ТК-зының секретары Д. Х. Хамидов, СЭКП Воронеж обкомунуң секретары В. И. Зарубин, СЭКП Хабаровск крайкомунуң секретары Г. Н. Гончарова, СЭКП Челябинск обкомунуң секретары Ю. М. Александрович, ССРЭ-ниң харылзаа министрининг оралакчызы Е. А. Маняхин, Украинаның Компартиязының ТК-зының секретары Л. М. Кравчук, СЭКП Москва хоорай комитединиң идеология килдизиниң эргелекчизи А. И. Смирнов, СЭКП Ленинград хооркомунуң секретары В. А. Ефимов, СЭКП ТК-ның Делегей килдизиниң эргелекчизиниң оралакчызы Р. П. Федоров, ССРЭ-ниң Улус өөредилгезинин күрүне комитединиң кол эргелелиниң начальниги В. И. Куприов, Литваның Компартиязының (СЭКП-де) Вильнюс хооркомунуң секретары В. Н. Хадуюкин, СЭКП ТК-ның чанында Ниитилел эртемнериниң академчизиниң проректору И. И. Антонович, СЭКП ТК-ның Херектер эргелекчизи Н. Е. Кручина, Грузияның Компартиязының ТК-зының секретары В. Г. Гургенидзе болгаш оон-даа өскелер киришкен.

Совет ниитилелиң бодунуң көгүүлдезиниң эң улуг харысаалгалыг үе-чадазынче киргенин хуралдан демдеглээн. Экономиктиг системаның, күрүне эрге-чагыргазының, национаддар аразының харылзааларының моон мурнунда көстүп көрбээн реформаларының программалары боттанып эгелээн. Бодунуң XXVIII съездизинге белеткенип турар партияның ажыл-чорудулгазында шынар талазы-биле чаа үе-чадаа база эгелээн. Ол үе-чаданың кол онзагай үүлү чүдел дээрге моон соңгаар конституция үндезининге СЭКП-ниң өске политиктиг күштер болгаш хөй-ниити шимчээшкиннери-биле маргылдаа-чарыштыг байдалдарга ажылдаарында боон турар. Ол чорук СЭКП-ниң идеологтуг ажыл-чорудулгазынга принципиалдыг чаа, концептуалдыг көрүүшкүннерни дилеп тыварын негеп турар.

Партия амгы үеде ажылдың стиль-методтарын эде көрбүшаан, үнелиг чүүлдерни база хөй-ниити политиктиг болгаш социал-экономиктиг болуушкунарны кандыг янзылыг утаапбодаарының кончуг нарын болгаш чангыс таладыг эвес чорудулгаларынга таваржып эртип турар. Дорту-биле чугаалаарга, социализм дугайында утаадылга шүүт өскерлип турар болгай. Айтырыг мындыг янзылыг тургустунуп турар: демократчы, гуманисчи принциптерге чаартыгнаан социализм тургустунуп болур бе, азы ол шүүт тургустунуп болбас бе. Оон-биле чергелештир социал сулараашкынның, партияның стратегтиг угланыышкынын, база марксисчи-ленинчи өөредилгиниң үндезинниерин боттуг эвес шүгүмчүлээр чоруктарның илёргейлээшкиннери-биле эптежип болбас дээрзи хуралдан демдеглеттингеп.

СЭКП-ниң ТК-зы, Политбюро XXVII съездиге хүлээп алдыгаан политиктиг угланыышкыннан чайлаан, политикадан бодун чайлады: иттире берген азы партияда ниитилел хөгжүлдезиниң концепциязы чок дээн чергелиг чугааларны амгы үеде дыннап болур. Ындыг бадыткаашкыннарда боон турар өскерилге-чаартылгаларны чедир угаап билбейн турары бе, азы консерватывтиг болгаш эмнин эрттир революсчуу күштериниң эде тургустунуушкунну болдурбас дээш көнчүг кажар бодап алган үзел-бодаллары колдап турар бе деп чүвеин ам дээрезинде чугаалаары берге. Ниитилелдиң политика талазы-биле тус-тус кезектерге чарлып турары, ажыкчарлыг чоруктуң болгаш демократияның калбарыышкыны, чоруттуунун турар реформалар, чангыс сөс-биле чугаалаарга, амыдырал боду XXVII съездиниң айтыышкыннарынга тодаргай эдиишкиннерни кылырын албадаан. Амыдыралдың чаа үүлдерин өөренип көрбүшаан, партияның стратегтиг угланыышкыны XIX партконференцияга, СЭКП ТК-ның Пленумнарынга улам ханылаттынып база тодаратының турган. Идеологияны чаартырынга, практиканы чогаадыкчы ёзу-биле байлакшыдарынга XXVIII съездиге СЭКП ТК-ның Платформазының болгаш СЭКП Уставының төлевилелдери чугула рольду ойнап турар. Депшилгелиг чаартылгаларның угланыышкынынан консерватывтии-биле ойталаарын болгаш бистиң социалистиг шилип алыышкыныбысты ревизиялаарын болдурбас дээш Политбюро, СЭКП ТК бижыы-биле туржуп турар. Идеология ажылдакчыларны бо айтырыгларга шнитпирлиг турушту зөлээр, политика талазы-биле ырбакчыларга болгаш революстуг ат-биле чагдыгаан хоозун угланыышкынарның чаа көстүп келген удуртукчуларынга, догматиктерге, консерваторларга, чарылдырыкчыларга чогуур ойтур шавыышкынны бээр үжурлут.

Экономиктиг кризисти ажып эртер, амгы үениң сайзыралдыг социалистиг ниитилелди тургузарының оруунче чурттуу киирер талазы-биле партияның болгаш күрүне органнарының ажыллап кылганы программага үндезилээш, эде тургустунуушкунуун кадык бүгү күштерни сырый каттыштырары ам кажангызындаа артык чугула дээрзин чөвүлел хуралдың киржикчилери онзалап демдеглээн. Идеология ажылынга догматизмден, талталыышкындан шнитпирлиг ойталаары, ук ажылды эртемге, боттуг анализке үндезилеп, чонуун кол хереглелдерин база эрге-ажыктарын барымдаалап чорудары чаа байдалдарда эргежок чугула. Оон-биле холбаштыр хөй-ниитиниң санал-оналын өөренип көөрүнүң чугула хемчегларин чөвүлел хуралдың киржикчилери айыткан.

Национаддар аразының харылзааларында таарымча чок угланыышкынларның күштелген байдалдарында идеология ажылдакчыларының мурнунда нарын сорулгалар туруп турар. Партияның амгы үеде национал политиказын тайылбырлаар болгаш боттандырар, чаартырган федерацияны болгаш Эвилелдиң чаа керээзинин баазазынга улустарны сырый каттыштырар, национал эптежилгени чедип алыр талазы-биле идеология ажылдакчылары хөй үүлдерни кылып шыдаар аргалыг.

СЭКП кежигүннериниң идейлиг болгаш организастыг чангыс эвин быжыглаарының, политиктиг база хөй-ниити күштери болгаш шимчээшкиннери-биле харылзааларның айтырыгларынче улуг кичээнгейни чөвүлел хуралга утландырган. Чурттуң коммунистеринге СЭКП Төп Комитединиң ажык чагаазын шын билириниң, ону долгандыр идепкейлиг ажылды чорударының эргежок чугулазы дейделеттингеп. Дөзүсөпяларны шеглээринче, социаланалдарның демиселия, партияда демократияны кыпыгаарлаарынче, СЭКП ТК-ның Платформазының төлевилелин шүгүмчүлээн болгаш анаа саналарны киирген кижилерден хоорулурунче кыйгырыг киллдыр ук чагааны кым-даа соора билген туруп болбас. Партийжи харыысалгалың хемчегларе партияга удур демиселдиң чорудуп турар чарылдырыкчы болүглежиишкиннериниң чүгле идепкейлиг удуртукчуларынга хамаарышкан туруп болур.

Политиктиг эрге-чагыргага хамаарыштыр монополийлан партияның ойталаан байдалдарында идеология ажылының чаа хевири төөгүнү шын билиринге, амгы үениң теоретиктиг бодалынга болгаш практиказынга, кижи төрелгенинең ниити үнелиг үүлдериниге даянган турар үжурлуг деп, чөвүлел хуралдың киржикчилери демдеглээн. Ленинчи өөредигни ёзулуг чогаадыкчы ёзу-биле хандыр бодап билириниң айтырыын эде тургустунуушкун чидии-биле тургускан. Ленинчи өөредигге ышчы чорукту камгалаары дээрге оон чогаадыкчы күүсүн хөгжүлдери, чаа түңнелдер болгаш үүлдер-биле ону байлакшыдары, тодаргай байдалла негеттинген түрган формулировкаларны судуржударындан кезээде шуут ойталаары-дыр.

Парлалга дугайында Хоойлуну хүлээп алыры, хөй партиялыг чоруктуң тургустунары СЭКП-ниң парладга-биле харылзааларынга принципиалдыг чаа байдалды тургузуп турар. Бодунуң парлалгазынга удуртулганы экижилериниң айтырыглары, күрүнеиниң дамчыдылга каналдарынга—телевидениеге, радиога, хөй-ниити болгаш күрүне органнарының солунмаарынга партияның салдар чедиринниң эрге-хоойлу айтырыглары эң-не чугула ужуур-дузалыг болуп турар. СЭКП-ниң политиктиг салдары, хөй-ниитиниң санал-оналы дээш эң чилиг демиселге оон роло бо айтырыгларның канчаар шнитпирлеттинериниден биче эвес хемчээлдиг хамаарыжыр.

Социал идепкейлиг чоруктуң күштелгенинге хамаарыштыр харааданарының барымдазы партияда чок дээрзин чөвүлел хуралга демдеглээн. «Массаларның дириг чогаадылгазы» деп ленинчи формула тодаргай утка-шынар-биле долдуңуп турар. Идеология ажылдакчыларының сорулгазы—демократтыг, буянныг социализмни тургузарынче чонуун идепкейлиг чорууп угландырары болур. Ол дээрге чаартыгнаан Коммунистиг партияның чоокку келир үеде сорулгазы-дыр.

Амгы үениң байдалдарында идеология ажылының хевирлерни болгаш методтарын чугаалажып көөрү СЭКП ТК-ның килдизтерине болгаш секторларынга үргүлүлээн. В. И. Ленинниң мавзолейиниге чечектерни чөвүлел хуралдың киржикчилери аппарын салган.

Чөвүлел хуралдың түңнелдерин В. А. Медведев үидүргеп. Олурушканнарның айтырыгларынга ол харылаан.

СЭКП ТК-ның секретары Ю. А. Мамаенков, СЭКП ТК-ның Күрүне-эрге-хоойлу килдизиниң эргелекчизи А. С. Павлов, СЭКП ТК-ның Хөй-ниити организацияларының ажыл килдизиниң эргелекчизи В. А. Куприов, СЭКП ТК-ның харыысалгалыг өске-даа ажылдакчылары чөвүлел хуралдың ажылынга киришкен.

(СЭТА).

МЕДЭЭЛЕР

ОЛУТ ОРБАСТАР

«Мөрен» совхозтуң малчынары малдың чаш төлүн менди доруктуруп турарлар. Мурнакчы хойжулар Намдал Орус-оол, Ыналай Чамзырын, Баанай Бичеоол кызымак ажылдаан. Олар 100 хойдан-на 90-дан өрү хураганнарны чидириг чок өстүрүп турар.

Кижи болгаш мал эмчилери коданнарже үнүүшкүнерин кылып келген. Автомагазин графигин үзүп көрбээн. Суг-биле хандырылга база эки.

Чечекмаа САДИ.
Эрзин район.

ДООЗУЛГАН

Улуг-Хем районда «Эйлиг-Хем» совхозтуң өшкү кадарчылары багай эвес түңнелдерни көргүскен. Ам барык-ла 25 муң өшкүнүң кыргылдазын доозупкан.

Чамдык малчынарның көргүзүглери эки болган. Дуржулгалыг өшкү кадарчызы Баас-оол Чудаан-оол 100 өшкүден-не 140 анайны камгалап алган. Бо дээрге совхозта эң белик көргүзүг болган. Ол бир өшкүден-не 1,4 кг дүктү кыргып алган. Бир өшкүге онаалтыр ол хире дүктү Михаил Даваа база кыргаан.

Кенден ООРЖАК.
Кызыл хоорай.

«ДУС-ХӨЛ» КООПЕРАТИВ

«Дус-Хөл» кооперативти ийи чыл бурунгаар тургузуп алган бис. Чурттаар бажыңны, кыры дуглаглыг элээн делгем сарайны боттарывыс кылып, тудуп алдывыс.

Дус уштуру белеп эвес ажыл. Ылаңгыя тышкы үеде. Колдуунда-ла хол-биле кылыр болгаш кара күш херек. «ГАЗ-53» маркалыг бир самосвал машиналыг алды кижи ажылдап тур бис. Бир килограмм дустула 20 көпеекке садар дээш совхозтар-биле керээ чарып алган бис.

Эрткен чылын «Чолураа», «Таңды сыны», Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозтарга 90, а Эрзин районуңун ийи совхозунга 40 тонналы сатkан бис. Оон нийти түңү 26 муң рубль болгай.

О-Шынааның Хоолу-Хемден хоюг чугайны эккеп алгаш, ону дуска холуп берип турар бис. Малдан төл болгаш дүк алырынга бо үүлдер дыка ужур-дузалыг.

Виталий ЛОПСАН.
«Дус-Хөл» кооперативтиң удуртукчузу.

ТОКАРЬ

Коммунист Леонид Оюн Самагалдайның септелге-техниктиг бүдүрүлгезиниң токары. Оон күш-ажылчы стажы 12 чыл-биле санаттынар. Ол үениң дургузунда Леонид Биче-оолович машина-техниканың хөй-хөй кезектерин бодунуң станогунга чондуруп, хүн үлүүн доктаамал ажыр күүседип келген. Бодунуң ажылы-биле кызыгаарланмайн, машина-трактор мастерскаязының ажылчыннарынга агитация ажылын ол чорудуп турар.

ЧУРУКТА: токарь Л. Оюн.

Вячеслав МОНГУШТУҢ тырттырган фоточуруу.

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязының ДЫҢНАДЫЫ

Округ соңгулда комиссияларының киирген протоколдарын чугаалажып көргеш, «Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Хоойлуңуң 50 үүлүнге дүүштүр 1990 чылдың апрель 22-де болган катап соңгулдаларның түңнелин ёзугаар Тыва АССР-ниң 9 улус депутадын Төп соңгулда комиссиязы бүрүткээн:

Бакуров Михаил Гаврилович, 1953 чылда төрүттүнген, Таңды районнуң бойдус камгалал комитединиң даргазы, СЭКП кежигүнү. Бай-Хаак суур. Сосновка № 101 соңгулда округу.

Канунников Александр Иванович, 1923 чылда төрүттүнген, республика эмнелгезинин хирург эмчизи, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай, Первомайский № 4 соңгулда округу.

Кара-Сал Павел Суратович. 1954 чылда төрүттүнген, «Сүт-Хөл» совхозтуң директору, СЭКП кежигүнү, Сүт-Хөл суур. Бора-Тайга № 65 соңгулда округу.

Монгуш Владислав Сүрүнович. 1961 чылда төрүттүнген, СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтуң чолаачызы, СЭКП кежигүнү, Хайыракан суур. Хайыракан № 59 соңгулда округу.

Монгуш Наталья Мергеновна, 1954 чылда төрүттүнген, Чадаананың № 1 школазының башкызы, СЭКП кежигүнү, Чадаана хоорай. Чадаананың Шахтерский № 56 соңгулда округу.

Монгуш Эрес-оол Доржуевич, 1957 чылда төрүттүнген, «Шамбалыг» совхозтуң чолаачызы, СЭКП кежигүнү. Шамбалыг суур. Шамбалыг № 81 соңгулда округу.

Ондар Иван Дугар-оолович. 1957 чылда төрүттүнген, улус депутаттарының Чөөн-Хемчик райои Соведининң күүскомунуң иштики херектер килдизиниң БХСС салбырының начальниги, СЭКП кежигүнү. Чадаана хоорай. Ийме № 66 соңгулда округу.

Семенов Иван Николаевич. 1932 чылда төрүттүнген Туранның ыяш-ажыл-агыйының директору, СЭКП кежигүнү, Туран хоорай. Туранның Соңгу талакы № 89 соңгулда округу.

Сүге-Маадыр Владимир Хертекович. 1944 чылда төрүттүнген, улус депутаттарының Ак-Довурак хоорай Соведининң күүскомунуң даргазы, СЭКП кежигүнү, Ак-Довурак хоорай. Ак-Довуракның Мурнуу талакы № 40 соңгулда округу.

АЯН-ЧОРУК УЛАМЧЫЛАП ТУРАР

Совет чазактың чалаанызибле Совет Эвилелинде албанның аян-чоруун кылып чоруп турар КҮР-нуң Күрүне чөвүлелиниң Премьери Ли Пэнбиле ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев апрель 24-те Кремльге ужурашкан. Совет Эвилелиниң болгаш Кыдат Улус Республиканың амгы хөгжүлдезининг айтырыгларын беседага чугаалашкан.

***

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Н. И. Рыжков биле Ли Пэниың аразында чугаалажыышкыннар ол хүн Кремльге уламчылаан. Ийи күрүнеде байдалдың дугайында, «Совет Эвилелиниң болгаш Кыдаттың амыдыралының янзы-бүрү талаларында боон турар өскерлиишкиннериниң угланыышкынының дугайында информацияларны талалар солушка.

Делегейде улуг өскерлиишкиннер боон турар амгы үеде ийи күрүнеиниң болгаш чазактың удуртукчуларының аразында хүүда ужуражыышкынарны кылып турары онза чугула дээрзинге чугаалажыышкыннарның киржикчилери чөпшээрешкен. Ындыг ужуражыышкынар амгы үениң кол айтырыгларының, социалистиг тургузуушкунуун чугула айтырыгларының талазыбиле туруштарны болгаш үзелбодалдарны дүүштүрүп көөр арганы бээр.

Чугаалажыышкыннар найырачы болгаш бот-боттарын билириниң база ажыт-чажыт чок чоруктуң байдалынга эрткен.

Чугаалажыышкыннар доостурга совет-кыдат документилерге ат салдынган.

Ийи чурттуң чазактарының өмүнээзинден Н. И. Рыжков биле Ли Пэн ССРЭ биле КҮР-нуң аразында экономиктиг болгаш эртем-техниктиг кады ажылдажылганы хөгжүдериниң узун хуусаалыг программазынга, а ол ышкаш космос делгемнерин шинчилээриниң болгаш тайбың сорулгага ажыглаарының талазы-биле кады ажылдажылга дугайында дугуржулгага ат салганнар.

ССРЭ-ниң даштыкы херектер министри Э. А. Шеварднадзе биле КҮР-нуң даштыкы херектер министри Цянь Цичэнь чепсектиг күштерни ийи талалыг кызырарының удуртукчу принциптериниң болгаш совет-кыдат кызыгаар чоогунга шериг талазы-биле бүзүрелдиг быжыглаарының дугайында дугуржулгага болгаш ССРЭниң ДХМ-и биле КҮР-нуң ДХМ-ниң аразында консультациялар дугайында протоколга ат салганнар. Өске-даа документилерге ат салдынган.

***

Москваның Найырал бажыңынга Ли Пэн совет-кыдат найырал ниитилелиниң төлээлекчилерн, КҮР-да ажылдаар турар совет специалистер-биле ужурашкан.

***

КҮР-нуң Күрүне чөвүлелиниң Премьери В. И. Ленинниң Мавзолейиниге чораан болгаш аңда чечектер салган. Кремль ханазының чанында Билдинмес солдаттың хөөрүнге база чечектер салган.

(СЭТА).

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының бирги сессиязының ажыттынарының дугайында

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының бирги сессиязы 1990 чылдың апрель 27-де 10 шакта СЭКП Тыва обкомунуң Политиктиг чыыдыышкын бажыдынга ажыттынар.

Тыва АССР-ниң улус депутаттарынга

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң бирги сессиязынга келген Тыва АССР-ниң улус депутаттарын апрель 26-да Советтер бажыдының бирги каъдының № 107 кабинединге 9 шактан 20 шакка чедир, телефону 2-55-42, апрель 27-де эртенгинин 8 шактан эгелеп СЭКП Тыва обкомунуң Политиктиг чыыдыышкын бажыдынга бүрүткээр.

Чугула айтырыг көдүрүп турар чүүл

АЖЫЛ ЧОКТА ЧҮНҮҢ-БИЛЕ АМЫДЫРААРЫЛ? ШЫНАП-ЛА...

Чоокку үеге чедир-ле ажыл чок чорукту чүгле капитализмби-ле холбап, а социалистиг нииттилелге ындыг чүве турбас деп пат бүзүреп чордувус. «Политиздаттың» 1988 чылда үндүргени «Кыска политиктиг словарының» немелделиг бешки үндүрүглезинде ажыл чок чорукту чүгле капитализмге тыптыр социал болуушкун кылдыр тайылбырлаан. Ында «Совет Эвилелинде болгаш ескедаа социалистиг чурттарда ажыл чок чорук узуткаттынган. ССРЭ Конституциязын ёзугаар ССРЭ-ниң хамаатылары ажылдаар эргелиг» деп бижээн. Көңгүс чаа чырыкче үнеген словарьда безин ындыг карак чагган тайылбыр бары социализм үезинде ажыл чок чорук турбас деп овуузунуг угаазылады мээже сиңир пропагандалап каапканының бадыткалы-дыр.

Үр удаанындан ыжып келген карактарывысты эде тургустунуушкуннуң сырыны-биле ажыда тырткаш, көрүп кээриве, ажыл чок чоруктан эгелээш, кандыг балыг-бышкын оюлганнарлыг чүүлдер эңметикчогу-биле бистиң долгандыр казырғы дег, бөөлдени бербеди дээр! 80 чылдарның ортан үезинге чедир-ле бистиң чуртувуста ажыл чоктар, наркоманнар панкилер, хиппилер, мага-бодун саттынарлар, мафия дугайын дыннавайн келдивис чоп. Ам безин бистиң республиканың улуг назылвгларының «хамчык» сөстерниң утказын бо-даа олурза сайгара албас. Ам келгеш өөдежок удуртулганының ужундан бүгү чарыктарындан энгеген экономикавыстың ойбак-таар дыдыктарын канчаар дуглап чамаар аайын тыппайн, бууруулгларны дужа-келбиже дилеп эгелээн бис. Сандаралдың, бууралдың бууруулуу чүгле боттарывыс эвес болур турган бис. Ооң орнунга өлген-читкен удуртукчулар, партийжи-административи-бюрократтыг аппарат, безин чадаарда социализмниң идеялары — үндезининг үнелелдер бууруудаттырып турар. Шынында, бо бүгүнү бис боттарывыстың холдарывыс-биле сөөлүнде келгеш, бисти сыырыптар дерзин күүтүп деп ожаавайн-даа тудуп үндүрүп алган болгай бис. Кижи амытан болунуң өлүмүн холдары-биле белеткеп чоруур, кижи боду бодунга дайзын деп «философчу» шынзыдыгның херечизи бо эвес ирги бе?

Совет Эвилелинге ажыл чок чорук чүгле чажыртынган хевир-биле кеззээде туруп келген деп чүве ам херек кырында бадыткаттынган. Ылангыя бо айтырыг сөөлүг үеле чидигленген. Ол ылап-ла ындыг дээрзин бистиң республикавыстың чижээнге көрүп болур. Ону көргүзери-биле элээн каш сан-чурагайларны ажыглаары артык эвес. Сөөлүг көргүзүглер ёзугаар алырга, Совет Эвилелинде ажыл кылыптар шыдалдыгларының 6 хуузу азы 8 миллион кижи ажыл чок болуп турар. А Тывада чеже кижи ажыл чогул? Моңу тодарадырга бо чылдың январь 1-ниң байдалы-биле республикада 2396 кижи ажыл чок, ооң иштинде 18 хар четтээнгер — 773 (32,3 хуу), 18-30 хар иштинде — 1064 (44,4 хуу), 30 хардан ынай 559 (23,3 хуу) ажыл чок кижи бар. Бо мындыг саннарны херек кырында байдалга дүүштүр тодаралдың алырынга 1988 чылда республиканың районнарынга профилактиктиг хемчеглер чорудары-биле аъткарып турган үүгүшкүнүүр комиссиялар дузалаан. Ынчан чаңгыс үениң, чаңгыс аай майыктың учёдун чоруткан турган. Ажыл чоктарның учёдунче 3 хар чедир бичии уругларын өстүрүп олурар болгаш хей уругларлыг иелерни база бертик-межел кижилерни киирбээн. Ынчап кээрге, 1989 чылдың январь 1-деги байдал-биле 2967 ажыл чок кижи тодаратынган. Бо сан чыл дургузунда 6455 кылдыр өскен. Оларның 4059-ун ажылга тургузуптарга, демги санывыс (2396) алдынганы ол.

Тыва АССР-ниң Күрпланының баш удур санап көргенин ёзугаар алырга, он үшкү беш чылдың дургузунда күш-ажылчы курлавырлар 15 муң чедир өзер. Ынчаарга 6 муң кижиге ажылдаар черлерни немей тургузуптарга, 9 муң хире кижи ажыл чок каар. Бо 9 муң кижиниң 3,5 муңун республикага ам тургустунар пөс-таавы бүдүрүлгелерниге ажылдалып болур, ынчап кээрге-даа, дөмей-ле 5,5 муң кижи ажыл чоктарның санынче кирер. Моон үнериниң кандыг оруктары барын?

Республиканың чурттакчы чону чыл санында немежип турар: ооң иштинде механиктиг өзүлдени (көжүп кээп турарын), чайгаар өзүлдени (өзүп-төрүп турарын) барыдаалаар апаар. А хостуг ажылчын черлериниң саны чежел? Бо айтырыгга шуут-ла чарт харыы алыры ындыг-ла амыр эвес болду. Ындыг-даа болза, бо чылдың апрель 1-деги турганы-биле бүдүн республикада 1158 хостуг ажылчын чер бар, ооң иштинде Кызылда — 461. Бүдүрүлгелер болгаш районнар айы-биле тодаргай саннар билип алыры берге херектериниң бирээзи Тываның улусту ажылга тургузарының, өөредириниң база мергежил шилип үглаарының республика Төвүнүң директору В. И. Потехин чугаалады. Статкуркомнуң докталын ёзугаар бүдүрүлге, албан черлеря ай санында 28-тиң хүнүнден эрттирбейн хостуг ажылчын черлериниң дугайында медээни ук Төпке берип турар ужурлуг. Ынчалза-даа ажыл-агыйжы эвес чорук-биле деңнештир күүседилге чүвүмү кончуг копкак: ук медээни барык күш-биле үштүп алыр. Катап-катап сагындырып, пүс катап телефон-биле чугаалашканының соонда, олар арга-чалзаарда медээзин бээр. Оозу меге-даа болур. Ылаңгыя амгы бот-орулга-чарылгаже шилчилгениң үезинде организацияннар, албан болгаш бүдүрүлге черлери акша-шалың камнап алыры-биле чамдык ажылчын черлерни кызырып, чажырып эгелээн. Ол ышкаш олар тускай мергежилдиг кижилерни ажылга алыксаар. А ажылга тургузар Төпке колдуунда мергежил чок аныяктар кээп турар. Бо чылдың бирги кварталында келген 640 кижиниң 368-и мергежили чок болган. Кызылга чаңгыс март айда ажыл дилээн кижиниң саны 92, оларның 8-и хоорайда киир бижидилгези чок, а 34-үү — тускай мергежилдиг эвес болган. Бүдүрүлге черлери амгы үеде, чижээ, 3-кү класстың чолаачыларын безин албас апарган. Ооң түнелинде үнер үдүтывылбас, мунаш долгандырыг хевирлиг байдал тургустунган: долгандыр маңнап-маңнап кээринге-даа, демги-ле чериң болур.

— А солуннарда көөрге, чоп ажылче чалалгалар үзүлбес болур чүвел, Василий Иннокентьевич? — дел Төптүң директорундан айтырдым.

— Ол ындыг. Ынчалза-даа эскерип көрүнер-даан: шуптула мергежилдиг үлусту чалаан боор ышкажыл. Школа дооскаш улаштыр өөренип кирбээн аныяктар кайнаар баарыл?

В. И. Потехин ажылга тургузар Төптүң бергелерни база чугаалады. Чүл дээрге олардың ол конторазы бот-орулга-чарылгага үндезилеттинер — ынчап кээрге, бүдүрүлге черлериниң чарып алган керээлерин күүседип бергеш, оон кирген орулга-биле амыдыраар. Оларның хлевин солуннар, радио, телевидение база үлежелдыка хөй кижилер чаңгыдаабиле ажылга кирип ап турар. Ол белен болгаш дүрген орук. А Төптүң бүдүрүлге черлерни албадаптар юридиктиг эргези база чок. Ол Тыва АССР-ниң Күш-ажыл талазы-биле күркомитединге чагыртыр. Төптүң салбырларын Шагаан-Арыг, Кызыл-Мажалык, Чадаанала ажыктан.

Бир эвес номчукчулар утпаан болза, сөөлүг бир-ийи чылда СЭКП обкомунга-даа, Министрлер Төвүлелинге-даа аныяктарны ажылга тургузарынче, кижизидериниче утланган хемчеглер алыр түр комиссияларны тургускулаан болгай. Ооң түнелинде чүл ынчаш? Өскерилген чүү барыл? Эгезинде элээн шуугап каап, чоорту эстеп чоруй баар мындыг ат чоткан «хемчеглериниң» херээ бар бе? Кандыг-бир берге айтырыг тургустунуп кээрге, ону шиитпирлээр дээш хөйле ажык чок комиссиялар, комитеттер тургузар чорукту В. И. Ленин шүгүмчүлел чораан болгай.

Кеззээде ындыг болгай бис: берге айтырыгның дөзү-биле эвес, а ооң уржуктары-биле демисежирин оралдажыр. Азы өскээр чугаалаарга, чылдагаанынарын болгаш уржуктарын будап алыр. Социал-экономика, культура байдалдарын экижитпейн чыда, ажыл чок чорук турбазын деп негээри айтырыгны кыры-биле көөрү-дүр. Ынчангаш республиканың удуртулгазы бо талазы-биле ажылдарны чорудуп турар. Ооң чижээнге түс черниң чиг эдиниң болбаазырадылгазын республикага сайзырангайжыдарының хемчеглерни айтып болур.

Ооң-биле чергелештир совхоздар, бүдүрүлге, албан черлериниң удуртукчулары мынчага чедир биезги өөренген чаны-биле үстүнден дужаал манап, боттары шимченирин бодавайн, ажыл-херекчи, тывызык хөделиринче сагыш-салбайн, маажым олуруп турарлар. Чүвенни адын шыныбиле адаар болза, ук удуртукчуларның чамдыызы ажылагыйжы эвес, аазатпай, чамдыызы чонуң амыдыралыга тоомча чок кижилер болуру чажыт эвес. Республиканың совхозтарында ажыл чок аныяктар чүге көвүдээнил? Оларны ажылга тургузар, өөредир, мергежил бээр талазы-биле совхоз директорлары тодаргай чогум чүнү кылып турарларыл? Ажыл чок мындыг аныяктарның чамдыызы хоорай-суурлар кезип, сезинчег бөлүктерни тургузуп, оор-сук, кем-херек үүлгедириниче чыгадып чоруурлар.

Районнар удуртукчулары, совхозтар директорлары чаа ажыл черлерин тывар, ажылдап деп чүве билбес. Суурларга аъш-чем продуктуларын болбаазыралыр, национал хеп даараар бичежек нехтер, тулуг, көдээ ажыл-агыйга дериг-херексел чонга херекшой пашсава, өзер-чүген кылыр, садогород ажылы, ачы-дуза чедирилгези дээш черле херек-ле чүнү чок дээр! Ол хиреле удуртукчулар чонга чүнү кылып болурун чедир угаавайн, хүн бүрүдеги агымга алзып, даартагы хүнүн дип алырынга чеже хөреңги үнгенил, а беримчези кайыл? Кадрларны ынчаар чашкынаавы дээш удуртукчулар хоойлу ёзугаар харыысалгага чүге онаашпайн турарыл?

Деңнештирилге кылдыр Свердловскиниң, Черногорскиниң шепкен будурүлгелерин көөрге, олар ажылчынарны будурүлгеден дашкаар эвес, а ол-ла черинге өөредип алыр, хуусаазы база улуг эвес — 2-3 ай: бир ай иштинде теория, ийи ай иштинде оозун практикага быжыглаар. Стипендиязы база шору: 100 рубль, анаа немей 100 рубльди ажылдап ап болур. Оларны бот-тускайлаң ажылдадырда ыяап-ла дуржулгалыг шыырак кижилерге кожуп каар. Амгы үеде Свердловск, Черногорскиже аныяктар чыып турар болгай, анаа өөренип алганнар удаппас республикага тургустунар пөс-таавы-шекпен будурүлгезинге ажылдап болур. Ында байдалдар-биле Күш-ажыл күркомитединиң даргазы С. Б. Аракчаа танылып чораан: ажылдап, чурттаарынга, мергежил чедип алырынга ында бүгү таарымчалыг байдалдар бар. Пөс-таавы будурүлгези ышкаш биске чаа адырны тургузуп турары — ажыл чок чорукту чаварыылдырарының бир хемчээ.

Мээң мурнумда Күркомитет даргазы С. Б. Аракчаадан дилеп алганым ССРЭ-ге ажылбиле хандырылга дугайында ССРЭ хоойлузунуң төлевилели чыдыр. Мында элээн хөй чаа чүүлдер бар. Чижээ, ооң 31 чүүлүнде ажыл чок чорук дээш пособие тыпсырының дугайында чугаа чоруп турар. 33 чүүлде ажыл чок кижиниң өг-бүлезинге материалдыг дузаламчыны көргүзер дугайында бижээн. Төлевилелдиң VII кезээниде ажылын чидирген таварылгада алыр соцстрахование чарып ап болурунуң дугайында көргеп. Бир эвес акша-херениң четчип, өнчү-хөрекгилиг кижи ажылдавас мен дээр болза база ооң бодуңуң эргези туразы болур. Хуу орулгазы чок кижиниң ажылга тургузар оңу өөредир азы мергежилин солуурунуң аргазын көөр апаар. Ылангыя ажыл-биле хандырылганың күрүне фондузуң тургузары көрдүнүп турар. Төлевилелде ажылдап кылдынган хемчеглер чаагай кежиктерни халас октаарыныче эвес, а ажыл-херекчи, тывыгыр идепкейни кедүрениче үтланган. Ынчангаш Совет Эвилелинге ажыл чок чорукту чоокку үеде үзүткап шыдавас-даа болза, ажыл-биле хандырылганың талазы-биле чазак чергелиг хемчеглер алдынын үгелээни ол. Ук хоойлуну ССРЭ-нин Дээди Советининиң сессиязынга хүлээп алган соонда, ол бистиң республикага база бүрүну-биле хамаарыжыр апаар.

Чугааны үнүп-биле түннеп болурул дээрге кол-ла чүве — каяа-даа: хоорайга, район төвүнге, бичии суурга чурттакчы чонуң боттарынга ажыктыг ажыл черлерни немей ажыдып, иннаар аныяктарны эвилелдеп, оларны өөредип алырынга акша харамнанмазы. Аныяк кижилеривисти чаа мергежилдерге өөредип ап, оларның эртем-билиин, культуразын, мергежилин бедидер дээш күжүүстү үндүреривис чүгүл: мындыг хамаарылга сөөлүнде барып боттарывыстың-на амыдыралывысты экижидер.

Надежда ЭРГЕП.

- Муңгаш долгандырыг хевирлиг байдал.
- Комиссиялар тургускулаан, түңнели чүл ынчаш?
- Аазатпай, тоомча чок кижилер.
- Ажыктыг ажыл черлерин немей ажыдар.

МЕБЕЛЬ ФАБРИКАЗЫНДА

Республиканың хоочун бүдүрүлгелериниң бирээзи — Кызылдың мебель фабриказы хоорайның күш-ажылчы коллективтериниң аразында социалистиг чарышта идепкейлиг киржип турар.

Ажыл-агыйны үениң байдалдарынга таарыштыр чаа арга-биле чорударынче коллектив кирген. Бо чылдың бирги кварталында продукция бүдүрериниң болгаш ону сайгарарының планныг онаалдаларын хуусаазында күүсеткен.

Республиканың кайы-даа булуңнарынга чеде бээр болза, мебель фабриказының үндүргени столдарны, сандайларны, янзы-бүрү өңнүг диваннарны болгаш креслоларны, кухня херекселдерин болгаш оон-даа өске чүүлдерни боттарында ажыглавайн турар өг-бүле чок. Будүрүлгениң сөөлгү үелерде үндүрүп турар продукциязының ассортиментизи элбек-даа болза, ооң чонга чедишпейн турарын айтыр херек. Ылангыя чымчак мебель — диваннар, уздуур оруннарны чурттакчы чонга эвээш санныг үндүрүп турары чамдык хомудалдарны болдуруп турар. Районнарда-даа, хоорайларда-даа чаа өглеген аныяктарга азы чаа квартира алгаш, олче көжүп кирген кижилерге мебель бо хүннерде чедишпейн турар дээрзин будүрүлгениң коллективи эрткен хуралга демдеглээш, ол талазы-биле тодаргай хемчеглерни ап, продукцияның санын көвүдедип, ооң шынарын улам экижидер талазы-биле ажык чугааны кылган.

Хоочун ажылчыннар Татьяна Николаевна Манова, Валентина Степановна Высочанская, аныяктар Андрей Сарыглар, Владимир Шатунов болгаш оон-даа өскелер хүн бүрүнүң күш-ажылчы онаалдазын ак сеткилдиг күүседип, коллективтиң хөй-нитинниң ажылынга идепкейлиг киржип турарлар.

ЧУРУКТАРДА: мебель фабриказының мурнакчы ажылчыны Андрей Сарыглар, Владимир Шатунов олар; белеткээн мебельдиң даштын пөсбиле шывар цехте.

Оңдар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

Кооператорларда

БОЛБААН ХУРАЛ

Суурларга, албай черлеринге, организацияларга хуучулар хуралдарын эрттиргилээн. Анаа райпо баштаар черинин чылда чоруткан ажылының түңнелин чугаалашкан. Хуучулар кежигүннериниң төлээлериниң саны четчелээн. Бо дээрге Барыын-Хемчик райпо баштаар черинин хуучуларының отчёт-сонгулдалыг хуралга белеткенип турганы бо. Белеткелди марттың эгезинден-не чоруткан. Белеткел талазыбиле Респотребсоюзтуң баштаар черинден келген К. С. Сат, В. Г. Кайгородов олар хыналданы кылган. Хуралды эрттиреринің дугайында сүмеин бергеш, олар чана бергеп. Ол хуралды биледиимес чылдагаан-биле ийи-үш удаа чылдырган. Апрель 12-де, хүндүскүнүң 10 шакта эрттиреринг чарлаан.

Ол аймтаан хүнү келген. Респотребсоюзтуң баштаар черинин дарга зының бирги орлакчызы Зинаида Анатольевна Шишигина ол хуралга киржири-биле бир хонук бурунгаар келген. Ынчан ырак-узак сумулардан төлээлерни база экелгеп. Хуралдың эгелээр шагы четкен. Ол хирезинде келген төлээлер иштин-даштын маназ турупкан. Райпо даргазының ерээлинде З. А. Шишигина, райкүүском даргазының оралакчызы Т. К. Каражыкпай, партия райкомунуң ийнги секретары П. А. Кучеренко, хереглекчилер иннителинин баштаар черинин даргазының хүлээлгезин күүседип орар В. К. Соловьёв олар хуралдап шаг болган. Элээн болганда, «хурал болбас» деп медээ чарлаттынган. Залга белеткеттинген столдар өрээлдерже дажыглаттынган. Оон бичии болганда, «хурал болур, чүгле отчёт дыннаар» деп мындыг. Демги стол, сандайларны катап-ла салып эгелээн. Дедир чоруурунга белен кылдыр чүдүртүнүп алган буфетти катап дүжүрүп салган.

Данзыда кижилерни орчалап, келгеннерни залче чалаан. Ончалал соонда, 123 кижи залда олуттарны эзлепкеп. Келгеннер хурал эгелээрин манаап олурупкан. Ынчап орда, 12 шак чоокшулаанда, демги хуралдаан даргалар кирип келген. Хурал даргазынга 1988 чылда сонгуткан М. Намнан президиум столунга баргаш, секретарынга Ч. Дожулааны чалап олуртуп алган. Респотребсоюзтуң төлээзи З. А. Шишигина сөс алгаш:

— Мында чыглып келген төлээлериниң хөйү бадылаар эргези чок. Олардан чүгле бадылаар эргелиг он кижи бар. Ынчангаш хуралды сонгаарладыр.

— Кандыг чылдагаан-биле? —деп залдан үн үнеген.

— Чүге дээрге хуучулар чүвешпес — дигеш, ол хөй-ле таймылбыр кыла бээрге, залга олурганнарның шимээнин каттышкан хой-мал дег болу берген. Ол шимээнин райкүүском даргазының оралакчызы Т. К. Каражыкпай турун келгеш чидирген. Олурганнар «Райпонуң ажылын харыылап турар кижи хуралды эрттирер кылдыр саналдаар боор» деп бодааннар. А ол ындыг эвес, база-ла хуралды сонгаарладырын дыннатты. Демги-ле даргазы дег, хөй-ле тайылбыр кылырын оралдажырга, залда олурганнарның таарзынмаан сеткил-хөөнүге деттеп.

Ынчанмайн канчаар, ол чалатканнар, төлээлер кандыгдаа ажыл чок, бир хүнүң шак ынчаар хилис эрттирген. Катап-катап чыглып, чон үнелиг үе-шагын халас чарыгдаарынга таарзынмайн, оларның-биле сүмележип, үнүп дыннавазынга удурланып турганнар. Мынчап кээрге коллектив кежигүннери бот-тускайлаан ажылдаар, башкартынар эргени албайн турарывыс ол шыкажыл. Чүгле үстүнден ыйышкын, албан-дужаалдыг кижилериниң айтышкынын, шиитпирин маназ, күүседир апарган бис. Партия райкомунуң болгаш райкүүскомнуң айтышкыныбиле олуртуп ялаң даргазы В. К. Соловьёв хөй-нитти организациязынга даянып ажылдавас, олардан арга-сүме алыксавас кижи болган.

Хурал билдинмес чылдагаанбиле чыылдырган хүнүнде болбаан. Бо хурал май айның та кайы хүнүнде чүве, сонгаарлаттынган. Ам база катап-на сүүлардан төлээлер чыып, кижилер чалап, үе-шак чарыгдаттынар. Коллектив кежигүнериниң үнүп дыннап, оларның-биле сүмележип ажылдаары — амгы үениң кандыгдаа удуртукчуларының онзагай талазы дээрзин утпаза

Эрес-оол САЯ.
Барыын-Хемчик район.

БОК ДОЛГАН БОРБАК-АРЫ!

«Күзүн үнген хүрең чечек
Күстүн айын төдер эвес.
Күжүр Шеми оглу, кызы

Хүлээлгезин уттур эвес» — деп чер-чуртунуң кайгамчык бойдус байлаан, чараш-кавзын, чонунуң эрес-шудургузун, ажыл-ишчи тура-соруун Шеминиң хоочун чогаалчызы Александр Чаш-оолович Тамба-Сүрүнүң чогаатканы: «Шеми-Бажы» деп ырызы салгалдан салгал дамчып, чонунуң сагыш-сеткилинге ханызы-биле шыгжаттынып чоруур. Ол ам ындыг бе?

Ам Шеми хемнин бөгүнгү бойдуе камгалалының дугайын каксы көрүп болур бис. Шеми ховар ан-мен-биле байлак. Ынчангаш Шеми-Бажын камгалалдыг девискээр кылдыр тургусканы таварылга эвес. Шеми-Бажынче үнүп улуг чайлагиын аксында Арыг-Үзүү деп черде совхозтуң хаван фермазын тургускану эдеп чүве. Шуут-ла Шеминиң суурже агып баткан улуг суунуң үнүнде, оны кижилер ижип, аъш-чем кылырынга ажыглап турар. Фермаңын хаваннары чоок-кавынны чечекчимистиг шыктарын, чечек-күттуг чоогаларын кара девис кылдыр хиндер-шаңкыр, чадан ыяштарыны дазылындан тура идип үргедээнин кижи көргеш, хараадап хаамас. Оон куду Шеми суурнуң ишкээр талазында Борбак-Арыгның бажында оът-сигени курлак чедип турар, долгандыр бөкпек-бөкпек талдар үнгүлээп улуг, делгем шык чаттыла берген. Хараалаанын, кандыг амытанның бажы «шыгайны» берген чүве нйик. Ол шыкка совхозтуң Арыг-Бажы сүтбарааң фермазын тутказ. Чабын чазс суу, эрээн хар суубиле фермаңын хамык өдээ база-ла Шеми-Хемче чаржып кирип чыдар.

Борбак-Арыгның иштин дамырак-кара сугларбиле элбек дээрзин үстүнде айыттывыс. Ол кара сугларның баштары база-ла сугнуң уннарындан улаштыр соок-каралар боол үнүп чыдар. Бо сугнуң баштарын база-ла суурнуң чурттакчыларының төккен богу болгаш Арыг-Бажы сүт-бараан фермазының мал-маганы саза базып турар. Оон уламындан сугларны сыыгап, харындаа чоокта чаа-ла машина-техниканы безин андара шаап, лажый бергенде, аъттыг, чадаг кижилер кежип шыдавас апаар Шеминиң улуг суу безин кадар четкен. Чайгы үеле кижи эштипки дег терең эдеммнери безин барык-ла чок болган. Балык-байланы база-ла хоозурап калган.

Борбак-Арыг кара сугларбиле элбек дээрзин үстүнде айыттывыс. Ол кара сугларның баштары база-ла сугнуң уннарындан улаштыр соок-каралар боол үнүп чыдар. Бо сугнуң баштарын база-ла суурнуң чурттакчыларының төккен богу болгаш Арыг-Бажы сүт-бараан фермазының мал-маганы саза базып турар. Оон уламындан сугларны сыыгап, харындаа чоокта чаа-ла машина-техниканы безин андара шаап, лажый бергенде, аъттыг, чадаг кижилер кежип шыдавас апаар Шеминиң улуг суу безин кадар четкен. Чайгы үеле кижи эштипки дег терең эдеммнери безин барык-ла чок болган. Балык-байланы база-ла хоозурап калган.

Ам Шеми суурнуң төп кудумчуларын көрүптээлинер. «Большевик» совхозтуң конторазының, чүнар-бажыңының чанында оттулган хөмүрүнүң хүлдери херимнериниң бедий бергилээн. Хат хадыырга суурнуң кудумчуларында хүл-доврак борашкан агаарны чон, чаш ажы-төл тынып турар. Совхозта кандыг-даа маркалың машина-техниказы бар хирезинде-ле совхоз дирекциязы, көдээ Совет күүскому суурнуң чаагайжыдылгазынче кичээнгей салбастаан, суу хайхаларттыг айыылдан чүгле бистер камгалаар бис. Бистиң боттарывыстың-на төп каан богувусту өскээртен кым-даа келгеш, аштап арыглап бербес-ле болгай. Эрткен субботникте бо ажылларны база утпаан алган-дыр бис.

Шемижилер, аныяктар, комсомолчулар! Силер бүгүдеин бойдус камгалалының хүнүнүң эрттирбишаан. Борбак-Арыгның болгаш суурнуң чаагайжыдылгазынче, ооң, богун демнежип аштаарынче кыйгырдым!

Кушкаш-оол ХОВАЛЫГ.
Чаан-Хемчик район.

1990 чылдың апрель 22-де Тыва АССР-ниң улус депутаттарының катап соңгулдаларының түңнелдериниң дугайында округтарның соңгулда комиссияларының дыңнадыы

Округтуң турар черь, дугаары, ады, кандидаттарның фамилиязы, ады, адазының ады	Округта соңгукчуларның ниити саны	Бадылаашкынга киривеннериниң саны	Күш чок болган бюллетень саны	Улус депутатларынга кандидаттар дээш бадылаанар саны		Улус депутатларынга кандидаттарга үдуп бадылаанар саны		Соңгулдазырның түңнели
				Ниити саны	Хуузу	Ниити саны	Хуузу	
Кызыл хоорай.								
4. Первомайский								
Канунников Александр Иванович	1321	731	28	456	66.5	217	29,7	соңгуткан
Кулык Владимир Филиппович	1321	731	28	161	22.0	542	74.1	соңгутпаан
7. Рабочий								
Абрамова Валентина Яковлевна	1162	700	25	59	8.4	616	88,0	соңгутпаан
Очур Любовь Анатольевна	1162	700	25	23	3.3	652	93,1	соңгутпаан
Путинцев Юрий Сергеевич	1162	700	25	249	35.6	426	60,9	катап бадылаашкын соңгутпаан
Турбина Мария Георгиевна	1162	700	25	14	2.0	661	94.4	
Шинрипей Валерий Николаевич	1162	700	25	280	40.0	395	56.4	катап бадылаашкын
10. Комсомольский								
Кара-оол Ирина Монгушевна	1217	723	53	248	34.3	423	58,5	катап бадылаашкын соңгутпаан
Михайлов Юрий Алексеевич	1217	723	53	57	7,9	614	84,9	
Муромцев Валерий Александрович	1217	723	53	323	44.7	348	48,1	катап бадылаашкын
23. Геологический								
Верхотурова Надежда Лавреньтевна	2966	1790	58	325	18.2	1407	78.6	соңгутпаан
Кыргыс Маадыр-оол Ангыр-ооловия	2966	1790	58	336	18,8	1396	78.0	катап бадылаашкын соңгутпаан
Нурсат Мария Кыргысовна	2966	1790	58	251	14.0	1481	82,7	
Попов Виталий Александрович	2966	1790	58	643	35,9	1089	60,8	катап бадылаашкын
26. Горький								
Маний-оол Монгуш Хүргүл-ооловия	1299	755	19	70	9,3	666	88,1	соңгутпаан
Монгуш Анисья Кууларовна	1299	755	19	363	48,1	373	49.4	катап бадылаашкын
Черепанов Виктор Алексеевич	1299	755	19	246	32.6	490	64,9	катап бадылаашкын
27. Горный								
Дойбухаа Дондук Кертекович	1850	1095	32	134	12.2	929	84,8	соңгутпаан
Наксыл Мария Кыргысовна	1850	1095	32	306	27,9	757	69,1	катап бадылаашкын
Суменков Анатолий Петрович	1850	1095	32	544	49,7	519	47.4	катап бадылаашкын
Барын-Хемчик район								
40 Ак-Довуракты Южный								
Суге-Маадыр Владимир Хертекович	1395	861	59	751	87.2	51	5.9	соңгуткан
Тас-оол Юрий Всеволодович	1395	861	59	51	5,9	751	87,2	соңгутпаан
45. Ак-Довуракты Төп								
Ойдуп Ирина Хүлер-ооловна	1682	996	110	289	29,0	597	59,9	соңгутпаан
Ооржак Майя Борисовна	1682	996	110	480	48.2	406	40,8	соңгутпаан
48. Барлык								
Кара-Сал Владимир Шагдырович	756	753	22	85	11.3	646	85,8	соңгутпаан
Күжүгет Чараштай Агбан-Ламзаевна	756	753	22	18	2.4	713	94.7	соңгутпаан
Монгуш Эрес-оол Александрович	756	753	22	273	36.2	458	60,8	катап бадылаашкын
Шавыраа Карбай-оол Хертекович	756	753	22	311	41.3	420	55,8	катап бадылаашкын
Шыырап Биче-оол Сүндуевич	756	753	22	37	4.9	694	92,1	соңгутпаан
Чөөн-Хемчик район								
56. Чадаанаың Шахтерский								
Монгуш Альберт Май-оолович	1498	1087	110	164	15,1	813	74,8	соңгутпаан
Монгуш Наталья Мергеновна	1498	1087	110	580	53.4	397	36,5	соңгуткан
Сагаан Соскур-оол Монгушевич	1498	1087	110	233	21,4	744	68,4	соңгутпаан
59. Хайыракан								
Монгуш Владислав Сүрүнович	903	859	—	739	86,0	120	14,0	соңгуткан
Сүт-Хөл район								
65. Бора-Тайга								
Кара-Сал Павел Суратович	1115	1093	13	982	89,8	98	9,0	соңгуткан
Куулар Черлиг-оол Чашкымаевич	1115	1093	13	79	7,2	1001	91,6	соңгутпаан
66. Ийме								
Ондар Иван Дугар-ооловия	780	757	17	544	71,9	196	25,9	соңгуткан
Ооржак Даттыг-оол Маячы-Доржу	780	757	17	167	22,1	573	75,7	соңгутпаан
Каа-Хем район								
70 Сарыг-Септиң Барлын талакы								
Кызыл район								
79. Суқпак								
Арапчан Борбак-оол Иргитович	2492	1890	68	736	38.9	1086	57,5	катап бадылаашкын
Зорина Лилия Семеновна	2492	1890	68	703	37.2	1119	59,2	бадылаашкын
Усков Василий Иванович	2492	1890	68	288	15,2	1534	81.2	соңгутпаан
81. Шамбалыг								
Куулар Александра Норбуевна	707	654	9	274	41,9	371	56,7	соңгутпаан
Монгуш Эрес-оол Доржуевич	707	654	9	337	51,9	288	44,0	соңгуткан
Бии-Хем район								
89. Туранның соңгу талакы								
Семенов Иван Николаевич	1808	1250	2	848	67,8	400	32,0	соңгуткан
94. Хадын								
Аддын-Херел Виктор Николаевич	1105	1073	—	499	46.5	574	53.5	соңгутпаан
Монгуш Алаш-оол Бюкюлович	1105	1073	—	500	46.6	573	53,4	соңгутпаан
Таңды район								
101. Сосновка								
Бакуров Михаил Гаврилович	1021	752	—	477	63,4	275	36,6	соңгуткан
103. Хову-Аксының соңгу талакы								
Ондар Дингер Хомодуковна	1225	439	2	286	65,1	151	34,4	соңгутпаан
104. Хову-Аксының Мурнуу талакы								
Евланов Владимир Петрович	1567	418	7	311	74,4	100	23,9	соңгутпаан
Тес-Хем район								
106. Самагалдай								
Дарбаа Юрий Көк-ооловия	2135	1703	138	205	12,0	1360	79,9	соңгутпаан
Калдар-оол Роман Имажапович	2135	1703	138	135	7,9	1430	84,0	соңгутпаан
Майдыр Зайцев Маа-Хөөевич	2135	1703	138	115	6.7	1450	85,1	соңгутпаан
Саян Кан-оол Куриевич	2135	1703	138	24	1,4	1541	90,5	соңгутпаан
Чооду Кара-Күске Күнзекович	2135	1703	138	387	22,7	1178	69,2	катап бадылаашкын
Шомбуң Борис Кыргысович	2135	1703	138	455	26,7	1050	61,7	катап бадылаашкын
Эренчин Валерий	2135	1703	138	169	9,9	1396	82,0	соңгутпаан

«Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Хоойлуунуң 52 чүүлүнге дүүштүр дараазында соңгулда округтарынга эң хей сан алган ийи-ийи кандидаттарга хамаарыштыр катап бадылаашкыннарны 1990 чылдың май 5-те эрттирер деп шиитпир хүлээп алдынган:

Рабочий № 7 Путинцев Ю. П. 249
Шинрипей В. Н. 280
Комсомольский № 10 Кара-оол И. М. 248
Муромцев В. А. 323
Геологический № 23 Кыргыс М. А. 336
Попов В. А. 643
Горький № 26 Монгуш А. К. 363
Черепанов В. А. 246
Горный № 27 Наксыл М. К. 306
Суменков А. П. 544
Барлык № 48 Монгуш Э. А. 273
Шавыраа К. Х. 311
Суқпак № 79 Арапчан Б. И. 736
Зорина Л. С. 703
Самагалдай № 106 Чооду К-К. К. 387
Шомбуң Б. К. 455

Бадылаашкыннар 6 шактан 19 шакка чедир болуур.

* * *

Бадылаашкынга киришкен соңгукчуларның чартыкшыл-даа санын чаңгыс-даа кандидаттың албаанын барымдаалаш, Төп соңгулда комиссиязы Ак-Довуракты Төп № 45, Хадың № 94 соңгулда округтарынга; соңгукчуларның чартыкшыл-даа жи келгенинден соңгулдалар болбаан деп санаттынган Хову-Аксының Соңгу талакы № 103, Хову-Аксының Мурнуу талакы № 104 соңгулда округтарынга; эрткен соңгулдалар болуп хүнге чедир улус депутадынга кандидат депшитпээн Сарыг-Септиң Барлын талакы № 70 соңгулда округунга катап соңгулдаларны 1990 чылдың июнь 16-да эрттирер деп шиитпирни хүлээп алган.

1990 чылдың апрель 22-де Кызыл хоорай Совединиң улус депутаттарының катап соңгулдаларының түңнелдериниң дугайында хоорай соңгулда комиссиязының дыңнадыы

Округтарның дугаарлары, улус депутадынга кандидаттың фамилиязы, ады, адазының ады	Округ талазы биле соңгукчуларның ниити саны	Соңгулда бюллетеньнерин алган соңгукчуларның саны	Бадылаашкынга киришкен соңгукчуларның саны	Депутатка кандидат дээш бадылаанар саны		Кандидатка үдуп бадылаанар саны		Күш чок бюллетеньнер саны	Соңгулдалар түңнели
				саны	хуузу	саны	хуузу		
№ 2. Минкин Николай Федосеевич	312	171	166	91	54.8	75	45.2	—	соңгуткан
№ 4. Назаркин Александр Александрович	811	408	408	189	46.3	219	53,7	—	соңгутпаан
№ 5. Туревич Владимир Васильевич	428	216	216	186	86,1	30	13,9	—	соңгуткан
№ 6. Потылицын Владимир Михайлович	371	223	223	210	94.2	13	5.8	—	соңгуткан
№ 11. Тарлецкий Юрий Константинович	226	141	141	131	92,9	10	7,1	—	соңгуткан
№ 19. Первухина Тамара Ивановна	152	104	102	96	94,1	6	5.9	—	соңгуткан
№ 21. Лавриненко Виктор Иванович	425	261	255	172	67,5	82	32,2	1	соңгуткан
№ 23. Березин Вадим Викторович	155	103	102	71	69,0	31	30,4	—	соңгуткан
№ 24. Мананников Виктор Георгиевич	291	162	161	123	76.4	37	23	1	соңгуткан
№ 32. Соян Олзеймаа Куударовна	172	112	112	93	83	14	12,5	5	соңгуткан
Цахновский Игорь Владимирович	172	112	112	12	10,7	95	84,8	5	соңгутпаан
Черкашина Елена Викторовна	172	112	112	0	0	107	95.5	5	соңгутпаан
№ 33. Горянов Алексей Николаевич	173	131	131	106	80,9	25	19,1	—	соңгуткан
№ 34. Жиш Михаил Маркович	248	167	167	140	83.8	27	16,2	—	соңгуткан
№ 38. Абрамова Валентина Яковлевна	259	144	144	54	37,5	88	61,1	2	соңгутпаан
Южаков Иван Петрович	259	144	144	49	34	93	64,6	2	соңгутпаан
№ 41. Ооржак Андрей Болустаевич	203	119	119	57	47.9	59	49.6	3	соңгутпаан
Хуснутдинова Серафима Ивановна	203	119	119	26	21.8	90	75.6	3	соңгутпаан
№ 45. Маспыи-оол Валентина Оюновна	155	104	104	96	92,3	8	7,7	—	соңгуткан
№ 47 Иванов Сергей Юрьевич	482	270	270	46	17	219	81,1	5	соңгутпаан
Сат Камиль Бымыжапович	482	270	270	96	35,5	169	62,6	5	катап бадылаашкын
Семенов Анатолий Владимирович	482	270	270	98	36.3	167	61,8	5	катап бадылаашкын
№ 48. Ондар Чылгычы Чимит-Доржуевич	326	201	201	143	71	58	29	—	соңгуткан
№ 49. Дарбаа Юрий Көк-ооловия	439	264	264	90	34.1	171	64,8	3	соңгутпаан
Татаринцева Маргарита Петровна	439	264	264	151	57,2	110	41,7	3	соңгуткан
№ 151. Банин Петр Иванович	143	91	91	21	23	66	72,5	4	соңгутпаан
Баян Радислав Санаевич	143	91	91	33	36.3	54	59,3	4	катап бадылаашкын
Козлова Светлана Владимировна	143	91	91	28	30.1	59	65	—	катап бадылаашкын
№ 53. Ойдуп Александр Соянович	261	162	162	48	29,7	114	70.3	—	соңгутпаан
Султанова Ирина Николаевна	261	162	162	14	8.7	148	91,3	—	соңгутпаан
Хлыбов Юрий Николаевич	261	162	162	88	54.4	74	45,6	—	соңгуткан
№ 55. Иванов Валерий Яковлевич	246	130	126	77	61,2	49	38,8	—	соңгуткан
№ 56. Ондар Майя Оюновна	268	159	158	101	64	57	36,0	—	соңгуткан
№ 57. Килина Надежда Леонидовна	219	125	125	53	44,8	69	55,2	3	соңгутпаан
Ялаков Киям Шейхутдинович	219	125	125	40	34.4	82	65,6	3	соңгутпаан
№ 60. Виниченко Виктор Васильевич	109	92	92	24	26	68	74	—	соңгутпаан
Таспанчик Манмаа Ламажаповна	109	92	92	63	68,5	29	21,5	—	соңгуткан
№ 64. Калашников Сергей Иванович	194	133	133	94	70,7	39	29,3	—	соңгуткан
Ооржак Маргарита Монгушевна	194	133	133	33	24,8	100	75,2	—	соңгутпаан
№ 65. Паламарчук Валентин Афанасьевич	199	112	110	45	40.9	65	59,1	—	соңгутпаан
Фалеев Валерий Константинович	199	112	110	50	45.4	60	54.6	—	соңгутпаан
№ 67. Пахомов Валерий Васильевич	223	166	166	13	7,8	146	88	7	соңгутпаан
Дроздова Раиса Михайловна	223	166	166	146	88	13	7,8	7	соңгуткан
№ 69. Бадра Игорь Иргитович	365	203	203	119	58.6	84	41,4	—	соңгуткан
№ 70. Калинина Людмила Артуровна	244	125	125	102	81.6	23	18,4	—	соңгуткан
№ 71. Донгак Эрес-оол Арбасатович	247	126	126	100	79,4	26	20.6	—	соңгуткан
№ 74. Колесник Майнур Шарафеевна.	207	111	105	24	22,8	80	76,2	1	соңгутпаан
Шавенков Анатолий Александрович	207	111	105	57	54,3	47	44,7	1	соңгуткан
№ 76. Оюн Светлана Монгушевна	455	230	228	93	40.8	131	57,5	4	соңгутпаан
Опей-оол Ульяна Павловна	455	230	228	85	37.3	139	61	4	соңгутпаан
№ 79. Иванов Андрей Александрович	288	158	158	43	27,2	107	67,7	8	соңгутпаан
Сувандии Биче-Уруг Самдановна	288	158	158	87	55	63	39,9	8	соңгуткан
№ 83. Макаренко Владимир Николаевич	415	263	263	88	33,5	162	61,6	13	соңгутпаан
Палкина Наталья Александровна	415	263	263	111	42.2	139	52,8	13	соңгутпаан
№ 85. Абращенко Василий Николаевич	298	156	156	43	27,5	107	68,7	6	соңгутпаан
Ондар Марат-оол Идамович	298	156	156	92	58,9	58	37,2	6	соңгуткан
№ 86. Ондар Кошкар-оол Доржуевич	226	124	123	34	27.6	75	60.9	14	катап бадылаашкын
Романченко Галина Ивановна	226	124	123	59	47,9	50	40.6	14	катап бадылаашкын
Тарачи Екатерина Мөчек-ооловна	226	124	123	4	3,2	105	85,4	14	соңгутпаан
№ 92. Оюн Маний-оол Денди-ооловия	305	194	191	56	29,3	133	69,6	2	соңгутпаан
Содунам Манзыл Салчакович	305	194	191	86	45	103	53,9	2	соңгутпаан
№ 96. Гривин Александр Алексеевич	129	103	103	84	81,5	19	18,5	—	соңгуткан
Товаришгай Светлана Васильевна	129	103	103	3	2,9	100	97,1	—	соңгутпаан
Ховалыг Сарыг-оол Дондукович	129	103	103	11	10,7	92	89,3	—	соңгутпаан
№ 114. Асонычев Валерий Андреевич	330	188	186	143	76,9	43	23,1	—	соңгуткан
№ 117. Бершанский Иван Георгиевич	315	189	188	79	42	109	58	—	соңгутпаан
Самыр Бакмаа Салчаковна	315	189	188	85	45,2	103	54,8	—	соңгутпаан
№ 119. Заусаева Татьяна Ивановна	184	109	109	12	11	97	89	—	соңгутпаан
Монгуш Сергей Дадар-ооловия	184	109	109	71	65,1	38	34,9	—	соңгуткан
Осерцов Евгений Леонидович	184	109	109	19	17,4	90	82,6	—	соңгутпаан
№ 123. Барыбин Сергей Алексеевич	229	119	119	80	67,2	39	32,8	—	соңгуткан
№ 124. Кислицина Раиса Алексеевна	244	145	145	102	70.3	40	27,6	3	соңгуткан
№ 126. Слободчиков Юрий Петрович	315	163	163	113	69,3	48	29,4	2	соңгуткан
№ 128. Самарин Борис Степанович	180	132	132	82	62,1	47	35,6	3	соңгуткан
№ 129. Агапова Надежда Ивановна	223	108	105	70	—	35	—	—	соңгулдалар болбаан
№132. Идам Манчын Серенович	435	159	159	111	—	48	—	—	соңгулдалар болбаан
№ 133. Сорокин Владимир Иванович	248	134	134	65	48.5	55	41.0	14	соңгутпаан
Ховалыг Людмила Байкараевна	248	134	134	55	41	65	48.5	14	соңгутпаан
№134. Зудилова Людмила Ивановна	325	235	235	197	82,5	31	13,2	7	соңгуткан
№ 137. Амуров Владимир Геннадьевич	176	121	121	40	33	75	62	6	катап бадылаашкын
Вольфцун Борис Фольфович	176	121	121	3	2,5	112	92,6	6	соңгутпаан
Салчак Виктор Сатович	176	121	121	58	47,9	57	47.1	6	катап бадылаашкын
№ 138. Куулар Вадим Комбуевич	271	153	153	55	35,9	96	62.7	2	соңгутпаан
Монгуш Эзир-оол Сумуянович	271	153	153	36	23,5	115	75,2	2	соңгутпаан
№ 141. Шинрипей Валерий Николаевич	223	121	121	77	63.6	44	26.4	—	соңгуткан
№ 143. Дерягина Людмила Алексеевна	194	140	140	117	83,6	23	16,4	—	соңгуткан
№ 148. Ондар Светлана Афанасьевна	337	182	182	160	87,9	22	12,1	—	соңгуткан
№ 152. Сусликов Юрий Иванович	340	178	178	93	52,2	85	47,8	—	соңгуткан
Шарахоо Данов Оюнович	340	178	178	64	36	114	64	—	соңгутпаан
№ 153. Марачев Александр Ермилович	554	287	287	62	21,6	219	76,3	6	соңгутпаан
Маады Сергей Биче-оолович	554	287	287	199	69,3	82	28,6	6	соңгуткан
№ 156. Колодкина Людмила Алексеевна	138	90	90	35	38.9	53	58,9	2	катап бадылаашкын
Куулар Виктор Шуулеевич	138	90	90	27	30	61	67,8	2	катап бадылаашкын
Правосуд Анатолий Николаевич	138	90	90	22	24.4	66	73,3	2	соңгутпаан
№ 157. Пивоваров Станислав Николаевич	160	99	99	73	73,7	26	26,3	—	соңгуткан
№ 158. Монгуш Артур Чымый-оолович	155	56	54	16	—	37	—	1	соңгулдалар болбаан
Оюн Галина Ямыранзаевна	155	56	54	25	—	28	—	1	соңгулдалар болбаан
№ 160. Хертек Василий Баналаевич	148	105	105	67	63,8	38	36,2	—	соңгуткан
№ 161. Волобуев Олег Николаевич	126	57	57	13	—	42	—	2	соңгулдалар болбаан
Монгуш Алексей Кошкар-оолович	126	57	57	19	—	36	—	2	соңгулдалар болбаан
Хомушку Галина Көк-ооловна	126	57	57	20	—	35	—	2	соңгулдалар болбаан
№ 164. Абдрахманов Рафкат Абдуллович	76	68	68	39	57,4	29	42,6	—	соңгуткан
№ 166. Ооржак Амир Очурович	94	50	50	37	74	12	24	1	соңгуткан
Шимит Дмитрий Балунаевич	94	50	50	6	12	43	88	1	соңгутпаан
№ 167. Алехин Борис Игнатьевич	141	89	89	48	53,9	41	46,1	—	соңгуткан
№ 168. Зайцев Олег Порофеевич	233	143	143	112	78,3	31	21,7	—	соңгуткан
№ 170. Дьяков Николай Борисович	153	127	127	24	19	97	81	6	соңгутпаан
Сорокин Вячеслав Викторович	153	127	127	90	70,8	31	29,2	6	соңгуткан
№ 171. Монгуш Валентина Монгеевна	71	47	47	35	74,5	12	25,5	—	соңгуткан
№ 176. Другоченко Людмила Максимовна	434	227	225	117	51,5	108	48,5	—	соңгуткан
№ 180. Кыргыс Зоя Кыргысовна	169	104	103	48	46,6	53	51,4	2	соңгутпаан
Северновский Виталий Александрович	169	104	103	46	44,7	55	53,4	2	соңгутпаан
Кара-Тоңуг Вячеслав Маадыевич	205	110	110	49	44,5	61	55,4	—	соңгутпаан
Сандай-оол Евгений Уйнук-оолович	205	110	110	21	19	89	81	—	соңгутпаан
№ 187. Киселев Михаил Николаевич	444	415	415	337	81,2	78	18,8	—	соңгуткан
№ 189. Салчак Наталья Мижит-ооловна	153	110	109	103	94,5	6	5,5	—	соңгуткан
№ 192. Сарыглар Михаил Октяевич	727	437	437	250	57,2	187	42,8	—	соңгуткан
№ 196. Алимашев Юрий Александрович	384	212	212	174	82	36	17	2	соңгуткан

БУЯННЫГ ЧОРУК

Чаагай сеткилди— чаштарга

Өскүс арткан, кагдырган, кадыы хошкак, инвалид уруглар— бистиң ниитилелдиң бир хылынчээ, сагыш човаар ужурлуг айтырыы. Оларга кандыг-даа бол, дуза болур кылдыр Уруглар фондузунуң Тыва салбыры май 10-да телемарафонну организастаар. «Шупту чүвени—чаштарга!» деп кыйгырыг биске аажок билдингир ышкаш. Ынчалза-дда бис уругларның төрүмелинден аарыг болуп турарын, оларның хораар чоруун, чединмес байдалын чугаалаарывыстан ыядып турган бис. Чаш назын айыылдыг байдалда, дүрген дуза херек дээрзин ам кымга-даа бадыткаан херээ чок.

Эле тургустунуушкун чорудулгазының үезинде буянныг чоруктуң нептереп турары—эки чүүл. Ниити байдалды удаадараа дуза-биле эдери берге-даа болза, далайга дамды дуза дээнин дег, салымга кызаттырган чаштарга ыя ол-даа дөгүм болуру чугаажок.

Чоокта чаа чурттуң парламентизи не-чаштың камгалаарының, өг-бүлени быжыглаарының талазы-биле доктаамалды хүлээп алган. Байдалды экижидерин ооң күүселдези-биле холбап болур.

Кайда кым дуза хереглеп турарын Уруглар фондузунче бижиривисс. Кожайар, таныыр кижилериңер материалдыг деткимче, чыдыг сөс, ажаалда-хайгаарал хереглеп турары чадавас. Оларга кичээнгейлиг болуп көрээлиңер. Кандыг хемчеглерни алыры негеттинип турарыл? Сүмелериңер, чагаалариңар манап артывыс, номчукчу.

КИЖИ—ХҮНДҮТКЕЛДЕ

«Кижиниң амыдыралының чажыды чүгле чурттаар дээнинде эвес, харын чүү дээш чурттаар дээнинде»

Ажык-чарлыг чорук ботшүгүмчүлелди, «эрги аарыгларны» чырыкче үндүрүп келгеи, а гуманныг чорук, чаагай сеткил болгаш социал чөптүг чорук чоорту катап тургустунуп турар апарган. СЭКП ТК-ның Платформазының төлевилелиин сайгарып, чаагалажып турар үеде пенсионерлерниң, улгатканнарның, часкаан арткан кыргынарның, инвалидтериниң, дайыннының болгаш күш-ажылдың инвалидтериниң, хөй уруг-дарыглыг иелериниң болгаш четпес хандыртынган өг-бүлелериниң амыдыралының база оларның салым-чолунуң дугайында бодумунуң бодалдарымны илередикселим. Ол кижилериниң социал талазы-биле камгалаттынмаан чоруу улуг дүвүрелди болдуруп турар. Чоокку үеге чедир ол дугайында чугаалап сөктүп бодаары безин хорулуг турган болгай. «Кижиниң амыдыралының чажыды чүгле чурттаар дээнинде эвес, харын чүү дээш чурттаар дээнинде» — деп, Ф. М. Достоевскийниң чугаазы маңаа кончуг хамаарыжыр.

1989 чылдың январь 1-де ССРЭ-ге назылап кыраның ёзугаар 58,6 млн. пенсионерлер турган. Оларның араазындан 40 млн. кижиниң бирээзинде айда 100 рубль чедир акшаныс ап турган. Чуртта студентилериниң 18 хуузу өг-бүлелиг. Хөй уруглуг өг-бүлелерниң саны 2,8 млн.

Бистиң республикага хамаарыштыг алыр болза, бо хүннерде 55 муң пенсионерлер бар. 13 муң 500 кижи чединмес байдалда чурттап турар. 7 муң инвалидтерниң 578-и бирги бөлүктүү, 3400-үи ийиги бөлүктүү болгаш 978 кижи чажыдан инвалид болган.

Кызыл хоорайда ажыл кылып шыдавас часкаан арткан, назылап кыраан 100 ажыг кижи бар. 70-деи эвээш акша ап турар 2 муң ажыг пенсионерлер, 2126 инвалидтер бар болуп турар. А республикада 1100 кижиниң бирээзи-де айла 32 рубль пособиени ап турар. Акшаның үне чок болганы-биле холбаштыр оларның

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл апрель 27 пятница № 98 (14298)

1925 чылдан үдезиглеттингеш Өртээ 3 кеп.

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ЧЕДИГИ ЧЫЫЖЫНЫҢ БИРГИ СЕССИЯЗЫ БӨГҮН КЫЗЫЛГА АЖЫТТЫНАР

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының бирги сессиязы ажылын бөгүн Кызылга эгелээр. Чонуң бүзүрелин чедип ап, улус депутадынга соңгутканнар чаа чыыштың бирги сессиязынга киржилгези-биле улус депутадының бедик бүрүн эргезин боттандырып, күүседип эгелээрлер.

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгуулдаларын чорудар 130 соңгулда округтары бар деп чүвени соңгукчулар билир. Март 4-те болган соңгулдаларның, оон соонгары катап бадылаашкынарның, катап соңгулдаларның түңнели-биле Тыва АССР-ниң улус депутадынга амдыызында 117 кижи соңгуттурган. Сессия ажылын бөгүн оларның киржилгези-биле эгелээр, а депутаттар корпузу ам болур катап бадылаашкынарның катап болур соңгулдаларның түңнели-биле немежир дээрзин сагындырып каалы. Соңгулдалар уламчылаар, соңгукчулар база катап шилиишкинни чорудар.

Улус депутаттары, соңгукчулар-даа бо соңгулдаларның онзагай талаларын — оон ажык-чарлыг байдалга, демократчы үндезинге эрткенин көргеннер, боттарывыс оон дорт киржикчилерн болган болгай бис. Ам болур катап бадылаашкын, катап соңгулдалар база-ла шак ындыг байдалга эртер ужурлуг. Бөгүшүг чаартылгаларга, сорулгаларга чаа депутаттар корпузу улуг рольдуг, салдарлыг. Ынчангаш соңгукчулар бөгүнгү улус депутаттары, силерни, шын билип алыр сорулгалыг төлептиглериң аразындан эң төлептин дээш бадылаашкынын берген. Эрткен соңгулдаларже хая көрүнүп көрээлинер: ужуражылга хуралдарынга соңгукчуларның санал-оналдарын, күзээшкиннерни, күш-ажылчы коллективтерге депшидирге үезинде силериң кандидатураңарны сайгарып турганыңар. Оон аңгыда хижиниң ажыл-херекчи шынарлары кайы шагдан бээр чонуң үнелелин ап келген деп чүве билдингир, ылаңгыя амгы байдалда ат-алдары, бүзүрел сес-биле эвес, тодаргай ажыл-херек, хамааты туруш-биле илередиптиери бистиң депутаттарывыс утпас боор дээрзинге бүзүрээр апаар бис.

«Бүгү эрге-чагыргаңы — Советтерге!» деп ленинчи лозуң үениң тыныжы-биле чаа негелде-биле дыннаныр турар. Советтериң бүрүн эрге-чагыргазын оларның боттарынга бээрининң дугайында айтыыр-дыр. Ынчангаш ол сорулга херек кырында күүседиптинзин дээш ажылдаар апаар. Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның Платформазында мынча дигеп одуруглар бар: «Советтер чонуң эрге-ажыктарын чайгылыш чок камгалап, боттарының холунга күрүнеин эргелеп башкарарының дыныы алган ылап-ла долу эргечагыргалыг органнар апаарга—келир үе-чаданың эң чүтүлга сорулгаларының бирээзи. Ынчангаш олар чогуур эргелеглиг экономиктиг бот-тускайлаң база даянып болур күштүг билдинлиг депутат корпустуг болур ужурлуг».

Ынчап келирге эде тургустунуушкунуңуң сорулгаларын күүседир сорулгалыг бедик харыысалга улус депутадынга онаажып турар. Улус депутадын шилип ап тура, соңгукчулар эде тургустунуушкунуңуң бүзүрелдиг талалакчыларына, Советтериң ажылчорудулгазынга төлептиг үлүүн киириштирип шыдаар, организакчы талалырлыг, тодаргай ажылдарже кижилерни эвилелдеп, хаара тудуп биляр кижилерге бүзүрелли көргүскенин билдингир. Шиитпир негеттинип турар айтырыглар бистиң амыдыралывыста эвээш эвес. Төлептиг үлүүн аңаа кижи бүрүзү сөс кырынга эвес, тодаргай ажыл-биле киириштирген турар ужурлуг.

Ынчангаш Тыва АССР-ниң улус депутаттары бөгүн ажылын эгелээри баштайгы сесснязынга эң-не боттуг, мерген, хүү хөөнге алыспас, бүгү айтырыгларны чүгле принципиалдыг туруштан шиитпирлээр дээрзинге чоя идеген турар.

ЧУРУКТА: чаа соңгуткан бөлүк депутаттар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев Уралда

СВЕРДЛОВСК, апрель 25. (СЭТА-ның тускай корр.) Бөгүн Свердловск хоорайга М. С. Горбачев чедип келген.

Кол-кол бүдүрүлгелериң күш-ажылчы коллективтери-биле, областтың активи-биле ужуражылгалар эрттирери, чуртта эң баштайгы чурттагга комиыжылга, машина тудукчуларплекстериниң бирээзи-биле тары, металлургтар, эртемденнер-биле беседалар кылыры кердүгеи.

Заводтардан эң сураглыг «Уралмаш» заводка ССРЭ-ниң Президентизиниң Уралга аянчорууның программазында бир дугаар кирген бүдүрүлге болур. Ол ужуражылгалар ажылчыннар-биле беседалардан эгелээн.

Ол мынаан ССРЭ-ниң Президентизи Нижний Тагильдиң улуг-улуг заводтарынын коллективтери-биле ужуражыр сорулгалыг.

ССРЭ-НИҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИ М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ УРАЛ ЧЕРГЕ УЖУРАЖЫЫШКЫННАРЫ

СВЕРДЛОВСК, апрель 25. (СЭТА-ның тускай корр.).

ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев чурттуң эң улуг индустриалдыг болгаш эртем төптериниң бирээзи Свердловск хоорайга чедип келген.

Областтың удуртукчулары, хөй-ниитиниң төлээлекчилери Михаил Сергеевичиин Свердловскиниң аэропортунга уткаан. Орус улустуң хүндүткелиниң чаңчыл болган ёзулалын көргүскен.

Башкартынар рынок ажылагыйының оруунче чурттуң экономиказын шилчидериниң аргаларын ССРЭ-ниң Федерация чөвүлелиниң болгаш Президент чөвүлелиниң каттышкан хуралынга чугаалажып көрген сөөлүнде чаңгыс неделя эрткенде ССРЭ-ниң Президентизи Уралга чедип келген. Эде тургустунуушкунга соңуургалдыг бүгү күштериң сырый каттыжышкыны чокка, күш-ажылчы коллективтер-биле калбак сүмележилге чокка ол программа күүсеттинмес дел, М. С. Горбачев онзалап демдеглээн.

Уралды Ада-чурттуң быжыг камгалалы, кайгамчык улуг бойдус байлактыг, тергиин талантылыг мастерлериг край деп дүрүм ёзугаар адап турар. Күш-ажылдың кижилери-биле сүмележири, бистиң ниитилеливистиң амыдыралының үндезин айтырыгларынга хамаарышкан эде тургустунуушкун чорудулгазынга төлептиг үлүүн киириштирип шыдаар, организакчы талалырлыг, тодаргай ажылдарже кижилерни эвилелдеп, хаара тудуп биляр кижилерге бүзүрелли көргүскенин билдингир. Шиитпир негеттинип турар айтырыглар бистиң амыдыралывыста эвээш эвес. Төлептиг үлүүн аңаа кижи бүрүзү сөс кырынга эвес, тодаргай ажыл-биле киириштирген турар ужурлуг.

Ынчангаш Тыва АССР-ниң улус депутаттары бөгүн ажылын эгелээри баштайгы сесснязынга эң-не боттуг, мерген, хүү хөөнге алыспас, бүгү айтырыгларны чүгле принципиалдыг туруштан шиитпирлээр дээрзинге чоя идеген турар.

ЧУРУКТА: чаа соңгуткан бөлүк депутаттар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Продукция чорудуп бээриниң хуусаалары янда сагып турар. Сөстүң болгаш ажылыштың чаңгыс эптии — Свердловскиниң машина будүрүкчүлериниң ажылының стили. Оон-биле чергелештир дүвүренчиг медээлер база бар: керээлиг хүлээлгелерни каттыжышкын эрткен чылын бүрүн күүседирни чедип албаан. «Уралмаштың» ынчангаш техника-биле бүрүн эде дерипри негеттинип турар.

«Уралмаштың» бодунга будүргеи дөрт тонна прессти башкарып турар бригаданың кежигүннери-биле Президент чугаалашкан. Бесседаның үезинде ажылды олар бичиндаа соксатпазынар. Даалгаиы бедик шынарлыг бүрүн күүседирни чедип алыр дээш цехтың коллективи кандыг аргабиле ажылдап турарының дугайында операторлар Президентиге чугаалаан.

Бригада кежигүннериниң бирээзи — дөрткү разрядтың 33 харлыг дарганы, кадржаан ажылчын, Уралдың үндезин чурттакчызы, ийи ургларның адазы, партия кежигүнү эвес Николай Ладушин амыдыралга бодунуң туружуи мынчаар илергейлээн:

— Ам чүгле бодувуска илеген болур бис, өске кымга-даа идегээн херээ чок. Нарын байдалдан чурттуң уштуп алырының аргазы—митингилер, хоозун шуугазыныар, ажыл сокадышкынынар эвес, а кижи бүрүзүнүң, коллектив бүрүзүнүң бедик бүдүрүкчүлүр болгаш шынарлыг ажылдаары болур.

— Кажан кижи сагыш-сеткил талазы-биле күштүг турда, ону күш-дамыр талазы-биле сулаарадыры, шын орулган чайладыры болдунмас деп санаар мен. Бүгү кижилерге хөй чүүлдерни тайылбырлаары эргежок чугула үе-дир бо. Митингилерден ажыл-херек бүттүнмес. Чаартылгаларже шиитпирлиг эргилдени ам кылып эгелээр бис деп бодаар мен — деп, М. С. Горбачев чугаалаан.

Ынчалзажок ол эргилдени дем-биле кылыр херек деп, Президент демдеглээн. Ындыг эргилдени кылбас болзунгаза, силерге чүү-даа бүттүнмес ийик. Мындыг кайгамчык улуг чуртка ындыг эргилиишкинни кылыры — бөдүүн эвес херек. Бүгү-ле чүүлдер үрей шаптына бербес кылдыр эргилдени ынчаар кылыр херек. Хөй чүүлдерни солуур, чайладыр апаар. Ынчалзажок — когун үзе эвес.

Даянып болур бүгү чүүлдер ам бар. Күчүлүг бүдүрүлге баазазы бар, ынчалзажок оны чаартыры негеттинип келген. Чогумчалыг эртем күчүзу база бар. Бисте кижилер эртембилиглиг, ынчалзажок идиг берииишкини болгаш харыысалга оларда чедиишпейн турар. Бир талазында, кижилериң эки ажылдаарынга идиг берииишкинилери чугула херек. Өске талазында, идиг берииишкинери аңаа-ла тыптып келбес.

Президент ажылчыннардан мындыг айтырыг салган:

— А силер канчаар бодап тур силер? Бо дугайында ам ажыы-биле чугаалажып көрээли. Оон башка ажыл-херек бүттүнмес. Эки чурттаар деп шиитпирлеп алган төлээде, бүгү чүүлдерни чаартыр херек. Бодуидан эгелээри чугула. Бодувусту чаартпас болзувусса, амыдырал база чаартынмас.

Оон соонда эгелээн ажыттажыт чок чугаага ажылчынар бүгү чаартылгаларны чүүк-даа мурнунда корум-чуруумну шыкгыырадырындан эгелээри чугула деп онзалап демдеглээн. Бот-орулга-чарылга болур-чогуур-биле ажылдавайн турар. Буу-даа бачымаар чоруктар орта ажылдатпайн турар. Свердловчулар боттарының бүдүрүп турар барааннарыи безин магазиннерде көрбейн турар. Чаңгыс сес-биле чугаалаарга, рынок харылзааларынга ам дээрезинде чагырып-дужаар чоруктар мооидактап турар. Ыяңгаш бистер боттарывыстың күш-ажылывыстан ботту беримчеи албайн турар бис деп, ажылчынар чугаалаан.

Каннаашкын бүдүрүлгезиниң эмиелге-кадыкшылга комплекизин болгаш «Кулинария» магазинии көрген соонда, каттыжышкынының девискээринге ажылчынынар-биле беседа база катап эгелээн. Уралмаш садыг-хуналда харылзааларының системазынга негелделерни тургускан. Бистиң кылып турар экскаваторларывысты, чер үттээр дериг-хереккелдеривисти болгаш вагонарывысты шынары эки дээш бүгү черлер дораан-на ап турар, ынчаарга Воронежтиң, Вильнюстуң телевизорлары, Москваның, Саратовтуң соодукчулары биске чүге келбейн турарыл? Ол барааннарыны кылып турар заводтар хагдына берген чүве бе? А бистер багай эвес ажылдап тур шыкажыл бис деп айтырыглар тургустунган. Херээжен улустуң эрин будүүр помалдарындан эгелээш, соодукчулар дээш ышкаш барааннарны ажылдап турар цехтериивиске оочурлап тургаш садып ап турар апардывыс деп, бир ажылчын чугаалаан.

— Силерни хөлзедип турар бүгү чүүлдер мени база дүвүреливи турар. Айтырыглар хөйбиле тургустунуп турар. Оларны бистер шуптувус шиитпирлээр ужурлуг бис. Экономиктиг реформаны боттандырарынга бүгү будүрүлгелерни, кижи бүрүзүн киириштирер арганы бээр структура чаартылгаларын кылып эгелээр бис, Аар-бергеге үүрге биске дамчып келген. А үе үндезин эргилдени кылырын негеп келген.

Амгы үеде чаа өртектер, оон иштинде амгы аар үлетпүрүңү продукциязының-даа, телевилелдерин тургузар талазы-биле улуг ажыл чоруп турар. Өртектерни чогаадып тургузуп алырынга будүрүлгелериң боттарын киириштирип турар бис — деп, Президент чугаалаан.

Чаа өртектерни тургузуп алгаш, силериң байдалыңарны улам бакырады бээр дээш хевирлиг чугааларгa бүзүревенер деп, М. С. Горбачев уламчылаан. Бистер өртектер өскертиишкинин рынокка бараан болдурар дээш эвес, а рынокту дамчыштыр, будүрүлгелериң бот-тускайлаң чоруун дамчыштыр, чаа будүрүлге харылзаларын демчылтыр ажыл-агыйжы инициативаны көдүрер дээш ындыг хемчегин ап турар бис. Кол-кол чаартылгалар, хемчеглер талазы-биле моон соңгаар ажылчын аңгы-биле доктаамал сүмележии турарын дугуржуп алган бис. Силериңбиле ужуражып келгенимниң бар сорулгазы-даа ол деп, Президент чугаалаан.

Өртектер реформазындан чугаа «кудумчу» өртектериниң шилчий берген — кат-чимис болгаш ногаа аймаан өске черлерден садып алгаш, Свердловскиге улуг өртек-биле садып турар кооперативтер дугайында.

— Ындыг кооперативтер дугайында айтырыгны уралчылар депутаттары-биле кады шиитпирлеп ап шыдавас чүве бе?— деп, Михаил Сергеевич удур айтырыгны салган.

—Силер маңаа келгеш дедир чоруй баарыңарга бистиң амыдыралывыстың байдалы эки-жий бээр бе?—деп, бир кижа дорт айтырыгны салган.

— Мээң маңаа чораанымы Урал дугайында бодап чораан чүүлдермиге чаа чүүлдерни немээр боор деп бодаар мен. Урал дээрге чурттуң кол черн болгай. Оон чонуу чүгле РСФСР-ге эвес, а бүгү чуртка хөй чүүлдерни будүрүп берип турар. Аар үлетпүр мында кончуг хөй мөөнеттеттинген Аар үлетпүрүңү хогжүдеринге, шеригге чепсээн будүреринге хөй акша-хөреңгини салып турган, кижилериңиң амыдырал-чурттагазын экижедиринге чогуур кичээнгей салбаан турган экология айтырының база нарыдаткан. Бо бүгүнү кедир беш чыл планын тургузарда өөренип көөр херек. Урал чүүндээ мурнунда кижиже көрүгеп турзун дээш аңаа боттускайлаң чорукту бээри чугула. Силерде чер кончуг эвээш, ынчангаш маңаа чылда беш муң литрден эвээш эвес сүт бээр инектерни, бедик дүжүттүг культураларны өстүрер болза эки. Черни кончуг каминыг болгаш хумагалыг ажыглаар, көдээ суурларны сегидер болза эки.

Ам дээреминде силерге чүүдээ аазап шыдавас мен. Аналза аазаашкынар берип туруп бээрге, мээң талымдан шын эвес апаар. А кол чүве Москвага бодап турган чүүлдеримни маңаа тур чорун тургаш бадыткан биляр алырында. Силерден шиитпирлеп негелделерни, шүгүмчүлелдерни-даа дыңнап тур мен.

Оон соонда М. С. Горбачев каттыжышкынының ажылчынары, специалистери болгаш күш-ажылчы коллектив чөвүлелиниң түлөөлекчилери болгаш партия активи-биле ужуражкан.

«Уралмашка» М. С. Горбачев-биле кады СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнүге кандидат, РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы А. В. Власов, Президент чөвүлелиниң кежигүнү В. А. Ярин, СЭКП ТК-ның секретары О. Д. Бакланов, СЭКП Свердловск обкомунуң бирги секретары А. П. Гусев, улус депутаттарының область Советиниң даргазы В. М. Власов чораан.

(СЭТА).

БАЗА БИР ЭРТЕМДЕН

Бистиң республиканың экономиказында кол черни мал ажылы ээлеп турар. Мында адыр бүрүзү ангы-ангы онзагай шынарларлыг. Эң ылангыя оларның чамдыктарының организми быжыг, өскелери аарыычал болур. Малдың шак ындыг шынарларын ханызы-биле өөренип көөр соруга туруп турар. Чылгы малда бир айыылдыг аарыг—мыт (сырынгы аарыы, богбаларның чазак алдының бези ириндеп ыжар аарыг) боон турар.

Бистиң республикада чылгы малдың ол аарыының онзагай шынарларын эң ылангыя кулунзага, богбаларга шенелделер кылып тургаш, Красноярскиниң көдээ ажыл-агый институдуунуң Кызылда филиалының башкызы Р. Б. Чысыма элээн каш чыл дургузунда шинчилеп, өөренип келген. Оон түңнелинде Роза Байындыевна Москваның Куш-ажылдың Кызыл Тук орденниг К. И. Скрябин аттыг ветеринария академиязынга эртем ажылын чедиишкинниг камгалаан. Ынчангаш аңаа ССРЭ-ниң Аттестация комиссиязы «ветеринария» эртемнериниң кандидады деп атты тывыскан. Роза Байындыевна Чысыма ол мергежил талазы-биле И. Т. Кызыл-ооллуң соонда ийиги тыва эртемден болган.

Борбак-оол БАЛЧИР.

СЭКП КЫЗЫЛ ХООРКОМУНДА

Партия хооркомунуң бирги организастыг пленуму болуп эрткен.

СЭКП хооркомунуң бюро кежигүнерин пленум соңгаан.

Партияның XXVIII хоорай конференциязы СЭКП хооркомунуң бюро кежигүнеринге, бирги секретарыңга В. Г. Вальковту, секретарьларынга В. А. Асонычевти, В. В. Оскал-оолду соңгаан турган. Орта немештер 8 бюро кежигүнерин пленум соңгаан. СЭКП хооркомунуң бюро кежигүнеринге соңгукканнар болза: «Тыва тудуг» каттыжышкынында партком секретары Т. А. Воронцова, шериг албанныг В. В. Квасневский, Тыва АССР-ниң кадык камгалал министриниң оралакчызы С. Д. Моломдай, № 3 школаның башкызы А. Л. Мишарина, машзаводтуң ажылчыны Е. В. Пляскин, «Тыва суг-мелиорация» каттыжышкынының кадыс эргелекчизи Г. А. Смирнов, «Шын» солуннуң партийжи амыдырал кылдызының эргелекчизи Т. П. Хертек, Тыва АССР-ниң Күрүненин айыыл чок чорук комитединиң ажылдакчызы В. С. Чанзан.

СЭКП хооркомунуң аппаратының структуразының дугайында илеткелди партия хооркомунуң секретары В. А. Асонычев кылган. Бо айтырыгга хамаарышкан саналдарны пленум кежигүннери В. В. Квасневский, А. Л. Мишарина, А. О. Алдын-оол берген. СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң соонда партия хооркомунуң аппаратының структуразының дугайында айтырыгны катап чугаалажыр пленум шиитпирлээн.

СЭКП хооркомунуң экономика кылдызын дүжүргеп.

СЭКП хооркомунуң партийжи-организастыг болгаш кадрбиле ажыл кылдызының эргелекчизинге Н. Т. Баскаковны, идеология кылдызының эргелекчизинге Г. В. Сельдемешеваны пленум бадылаан.

ЛИ ПЭННИҢ МОСКВАДА ЧОРУП ТУРАРЫ

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы А. И. Лукьянов апрель 25-те КУР-нуң Күрүне чөвүлелиниң премьери Ли Пэнбиле ужурашкан.

Хөй угланышкынның айтырыглар талазы-биле саналонал солчуушкунунуң үезинде ийи талалыг харылзааларның ажыктыг болгаш дец-дески байдалының кайы-даа талага чогумчалыг болуп турары демдеглеттингеи. Ли Пэнниң совет удуртулга-биле чугаалажышкынынары, М. С. Горбачев-биле оон ужуражышкыны, а ол ышкаш аян-чорук үезинде чедип алдыгаи дугуржулгалар Совет Эвилели биле Кыдатты аразында кады ажылдажылганы улам ыдай калбартырынга болгаш кожа-хелбээ чорукту болгаш пайырадды ийи чурттуң улустарының чаагай чорууига база бүгү-ниитии тайбыкны бижыглаарынга идиг бээр дээрзин демдеглээн.

Ийи чурттуң аразында парламент харылзааларының байдалдарын чогумчалыг деп ийи тала үнелээн, оларны хөгжүдеринииң перспективаларын чугаалажып көрген.

ССРЭ-те аян-чорук чедиишкинниг болган — совет болгаш даштыкы журналистерге парлалга конференциязынга чүве чугаалап турган Ли Пэн оон түңнелдерин ынчаар үнелээн.

Эрткен чылдың майда М. С. Горбачевтуң Кыдатче кылган төөгүлүг аян-чоруунуң үезинде эрткен үени хаар болгаш келир үени ажыдар деп сорулга салдынган турган. Ынчангаш мээң аян-чоруум советкыдат харылзааларга келир үени ажыдарының чорудулгазын уламчыланы деп, ол демдеглээн.

Ужуражышкыннарның болгаш чугаалажышкынарның түңнелдеринге КУР-нуң Күрүне чөвүлелиниң премьери тодаргай доктаавааи, оон албанның аян-чоруун кылган түңнелдериниң дугайында талаларын дыңнадыгларындаи эргежок чугула медээлерни журналистер ап болур деп демдеглээн.

Ли Пэнге дыка хөй айтырыгларны салган, ылангыя Совет Эвилелинде, Чөвөн Европаның чурттарында болуп турар чүүлдерге хамаарыштыр, ССРЭ-ге хөй партийжи системаны киирер дээни-биле холбаштыр оон бодалларын, Кыдатта политиктиг байдал дугайында айтырыгларны салгылаан. Бүгү айтырыгларга Күрүне чөвүлелиниң премьери тодаргай харыыланы берген.

Кежээ Ли Пэн болгаш оон кадайы ССР Эвилелиниң Улуг театрынга П. И. Чайковскийниң «Куулуг хөл» деп баледин көргеи.

Олар-биле кады тен ложага Н. И. Рыжков кадайы-биле олурган.

(СЭТА).

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң хуралы

Апрель 25-те РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң эзлчеглиг хуралы болган.

РСФСР-ниң улус депутаттарының бирги Съездизинге белеткел айтырыгларын чугаалажып көрген. Хүн чуруумунуң, Съездиниң тур регламентизиниң, Съездиниң ажылчын органнарын тургузар, РСФСР-ниң Дээди Соведин соңгуур чуруминарның төлевилелдерин, депутаттарның өске-даа белеткел комиссияларның саналдары киргеи документилерни чүүлдүг деп көрген. Ол төлевилелдерни «Россия Федерациязының улус депутаттарының бирги Съездиниң бүдүүзүнде чыглып келир төлээлекчилериниң чөвүлел хуралынга чугаалажып көөр кылдыр РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумуну киирер.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң «Садыгга албан-дужаалын соора ажылаар болгаш чинижеи садыг кылыр чорук дээш харыысалганы күштелдирер дугайында» Чарлыының күүсеттинип турарының дугайында айтырыгны хуралдың киржикчилери чугаалашкан.

«ССРЭ-ниң тус черииниң бот-эргелелиниң болгаш тус чер ажыл-агыйының ниитя эгелериниң дугайында» ССРЭ Хоойлузун хүлээп алганы-биле холбаштыр республиканың тус черниң бот-эргелелиниң болгаш тус чер ажыл-агыйының дугайында Хоойлу төлевилелия ажылдап кылырын, а ол ышкаш бот-эргелелдин, экономиктиг болгаш эрге-хоойлу яаа харылзааларның байдалдарында ажылга тус чер ажыл-агыйын белеткээр талазы-биле комплекснг хемчегерни боттандыраыр РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниге даскан.

Россия Федерациязының күрүне амыдыралының өске-даа чамдык айтырыглары аяа чугаалажып көрген.

(СЭТА).

XXVIII съезд: саналдар, ооладылар, шүгүмчүлелдер сүмелер

ХЕМЧЕГГЕ ТАВАРЖЫРЛАР ИРГИ БЕ?

Чамдык-чамдыкта бистиң тыва чон дорамчылаашкыннарга таваржы бээрге, сеткилге кончуг хомуданчыг-дыр. Ооң чижээге «Азас» заповеднигиниң директору С. А. Оказмов дээрзи тожу чонну куду көрүп, кара туразында меңнип турганы кайгамчык. Бүдүн чон ындыг туразы улуг кижилерге канчап дора көрдүрүп олурарын? Тыва чонну дорамчылаанының кара чангыс чижээ ол эвес. Ындыг чүүлдер удуртукчу коммунист эштериң талазындан безин бар.

Бодум хуумда база ындыг чүүлдерге таваршыкыладым. «Москвич» деп хууда машиналыг кижи мен. Ол үрели бээрге, Кызыл кирип, техниктиг хандырылга станциязынга баар апаар. Ооң хынакчы мастери Валерий Петрович Чмых дээрзи тывалар кээрге кызыпкыяр, артык кезектерни чажырыштар, бижип бербес, а орус улус кээрге ол кезектерия дораан бээр — мен ону бодум караам-биле көрдүм. «Дагыр эргек тала тыртар» дээри ышкаш аажылаарга, бо кижиге эпчок-даа, мунгарынчыг-даа болур чорду.

Мен малчын кижи болганымда, тайга черлерге чурттап, көрүп чоруур кижи-дир мен: машина-балгаттыг кижилер келген соонда, оларның эрткен черинден кат-тоорук, сиген-шырбиш-даа үнмес боор чорду. Чүгле хүнүн бодап, алыр-чиири дээш кыскаш, бойдусту ол хире хоозурадып каар-дыр. Хем-суг киргенде база ындыг-дырлар: балык-байланы чазыдырар, шүүрээр. Бо дээрге экспериментиниң эвээш кезии-дир. Ажыгыбиле чугаалаарга, ындыг чүүлдерни тыва кижи бүрүзү кончуг эки бидир дизимзе, частырыг болбас боор.

Орус чонунуң шупту-зу ындыг эвес, оларның аразында чүгле алыр-чиирингге туралыг кижилер бар. Оларнын ындыг чоруу тыва черинге агаар-бойдузунга кончуг багай салдарлыг. Моны үстүнде олурар даргалар көрүп, билип олурар бе? Билип олурза-даа, кандыг-даа хемчег албайн, чымчак сандайларда амыр-шөлүзи саадап олурарын кайгаар кижи-дир мен.

Орус-оол СЫМЧАН-ООЛ.
Баян-Колдуя № 1 хой-жу бригадазының кежигүнү.

ЧАҢГЫС ПАРТИЯ ТУРЗУН

Амгы үеде бистиң республиканың партия организацияларында СЭКП-ниң XXVIII съездизинге белеткел ажылдары чоруп турар. СЭКП ТК-ниң партияның XXVIII съездизинге Платформазын чер-черлерде чугаалажып, сайгарып, анаа хамаарыштыр коммунистер боттарының бодалдарын, саналдарын киирип турарлар. Ылангыя партия эге организациязының ролюн кедүрер дугайында хөй саналдар үнүп, кандыг хемчеглер-биле ону чедип ап болурунуң дугайында чугаа шагдан бээр чоруп келген. Ооң бир чижээ партия далывырының 50 хүзүн эге организацияга арттырар дугайында санал болур. Мен ону база улуу-биле деткнир кижи-дир мен. Чүге дээрге организация акша-көрөнгилиг турарга ооң ужур-утказы бедирер болгаш еске-даа хөй айтырыгларны шинтпирлээринге идигленир.

Коммунист кижиниң моральдыг будужу, мөзү-шынары эки болурундан аңгыда, ол партияның үндүрген шинтпирлерин ак сеткилдиг күүседир ужурлуг. Ол дээрге коммунистиң бедик сагыла-чурумнуг, партийжи адын тударының магалылалы-дыр.

Партияның чаа Уставының төлевилелинге хамаарыштыр мен мындыг саналдыг мен: 18 хар четкен кижилерни партияга кандидат стажы чокка хүдээп алыр. База бир бодалым —бистиң чуртка чаңгыс партия турар бодза эки. Чүге дээрге ол В. И. Ленинниң тургузуп каан партиязы, ооң салын турар сорулгалары чонга эң-не чоок. Партия эң-не төлептиглерге эжиин ажыдып бээр ужурлуг.

Сөөлгү үеде партияның аттаары кудулаан деп улуг шүгүмчүлел үнүп турар. Ынчап барганының чылдагааны — партияның чон-биле ажылы хаадчак чоруунда. Ооң бөөнү чижээн маңаа чугаалап көрейн: партия обкомунуң эжиниң аксында шагдаа турар, ынчангаш бо бажыңче аңаа бедүүн арат кижи эртип шыдавас, улуг даргаларга белен ужуражып шыдавас. Ам харын хүлээп алышкын талазы-биле эки чүүлдер кылдыныл турар хевирлиг чорду.

Партия ажылынга мен бичии комсомолчу турар үеден бээр киржип келдим. 1936 чылда Барыын-Хемчик районунуң Кара-Хөл сумузунга нам үүрүнүң даргазынга турумда, ынчан партия Уставы, программазы деп чүве билбес турдувус. Ол хиреде ынчан намның ат-алдары кончуг бедик, кежигүнинериниң идепкейи аажок улуг турган.

Амгы үеде партиядан чамдык кежигүннер үнүп эгелээн деп дыннап олур мен. Ол кандыг ындыг коммунистер үнүп турары ол? Мээң бодалымбиле адырга, ындыг кижилерниң партийжи харыысалга, кезэмче онаагаш, партиядан үндүвер болза экп.

Базыр ИРГИТ.
Күш-ажылдың болгаш партияның хоочуну.
Кызыл хоорай.

САГЫШКА КУДАРАНЧЫГ

Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ниң Платформазының төлевилелин улуг сонуургал-биле таныжып турган, амыдыралды эргилдир бодап келдим. Мен 20 харлыымда партияга кирген мен, ол киреде партия дег мерген башкарыкчы күш чок деп бүзүрелдиг турган мен. Ол бүзүреленү ам-даа ошпээн. Чамдык эштер партияны шүүт-ла херээ чок деп саналдап турарга, хөнүм карарар-дыр. Партия Уставының төлевилелин база кичээнгейлиг номчудум. Ында партияның үнезин база өөделеттнес дээн хөннер бардыр, чижээ, 18 харлыг кижилерни намга хүлээп алыр дээн. Мен бодаарымга, ындыг аныяк кижини партияга хүлээп алыры чиг-дир. Чаа-ла школа доозуп турар чаш кижи чүнү кылганыл, чүнү көргүскенил?

Партийжи кижи даалганы сеткилдин агы-биле кылыр. Маңаа акша-көпеек, шаңналмактал сүрген, ажык-корчаа маңаан сеткилдин херээ чок деп бодаар мен. Партийжи бүзүреливисти акша-көпеек-биле хозбан, ооң ажыын санап олурар болзувусса, партияже киргеп херээ чүл?

Од ышкаш партия хүралдарын ай санында эрттирери чугула деп бодаар мен. Ылангыя кезээде шинтпирлээр айтырыглар хөй. Чон ол бүгү айтырыгларның харыызын маңаа чалаап, үстүкү чердерже бижир, хомудаары хөй болуп турар. Москвада болуп турар съездилер, сессиялар, хүралдар хөлүн эрттир шыланчыг, хоозун чугаалар бажын ашкан. Кедээнинң чонунга сестен берип, чер-черниң айыы-биле бот-башкарылганы бээри күзенчиг.

База бир сагышка кударанчыг чүве бар: чүл дээрге СЭКП-ге кирерде эге организацияның шинтпири-биле доостур деп турар. Кижи комсомолга-даа, партияга-даа кирер дээнде, бюрога баар мурнунда номчуттунган, айтыртынган, белеткенген шаг-ла боор шыкажыгай. Ол дээрге партийжи хүнду-дур. Спорт инитилелиңге, азы кызыл крест кежигүнүнге кирер дээни ол эвес-тир. Партияга шак мындыг хамаарылга турар болза, сагышка кударанчыын аа?

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ.
Каа-Хем район.

ЧАҢГЫС АЙЫ ПОЛИТХҮН:

айтырыглар болгаш харыылар

Бо чылдың март айда эрткен чаңгыс аай политхүнге хамаарышкан айтырыгга харыыны парладывыс. Ында мынча дээн:

— Тыва АССР-ниң девискээр бот-орулга-чарылгаже, бот-акшаландырымышкынче болгаш чарыгдалдарны болу дугаларының талазы-биле перспективалары кандыгыл? Ону эртеринге чүү шаптыктап турарыл?

Тыва АССР-ниң Күрпланының даргазының орлакчызы М. С. Козлов бо айтырыглапга дараазында харыыларын берген.

— Республиканы бот-башкарылгаже болгаш бот-акшаландырымышкынче белеткен киивер талазы-биле Күрпланның, Саңхоз министерствозунуң, республиканың бүгү банкыларының, Статистика эргелелинин, эртем албан черлериниң төлээлери кирген ажылчын бөлүктү Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели тургускан.

Кылдының турар ажылдарының эртемге үндезилеттингеп туразын хандырар талазы-биле ССРЭ-ниң ЭА-ның Сибирь салбырының экономика болгаш үлетпүр будүрүлгезин организастаарының институзу-биле тускай дугуржулганы кылган. Ук институт организас-методиктиг дузаны көргүмер. Саналашкыннар кылыры-биле Тываның специалистери Новосибирскинин эртем төвүнче чорааш кээрлер.

Тыва АССР-ниң экономиказын бот-акшаландырымышкынының принциптериже шилчидери нарын сорулга дээрзин анализтер бадыткаан. Чүге дизе бо хүннерге чедир республиканың экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиң хандырарының чарыгдалы үк черниң бодунга кылып болур орулгадан оранчок хөй болуп турар. Продукция будүрер болгаш продукция будүрбес будүрүлгелерниң чаа тудугларының 50 хүзүзи РСФСР-ниң болгаш эвилел министерстволарының, ведомстволарының бюджединдей хандырыл турар. 1989 чылда республика бюджединиң орулгадыг кезээзинде хүн хеперинниң үлүү 43,5 хүү болган.

1990 чылдың планынга дүүштүр алыр болза, республиканың үлетпүрүнүң 33 хүзүзү карылгалыг болгаш эвээш орулгадыг белүкке хамаарүжүр, а бо чылын карылга хемчээли план ёзугаар 1 млн. рубль ажыг болур. Ынчангаш карылгаларны эвээжедип, будүрүлгелерниң орулгадыг чоруун белдилери-биле бюджетче шилчидер акшаның нормативин эде көөп керек.

1990-1991 чылларда республика бюджедин улгаттырар сорулга-биле орулгадыг бүгү будүрүлгелерниң, каттыжышкынчыларның, оларны ведомство айы-биле хамаарылгазы чокка акша-көрөнгинин республика бюджединче киирештирер. Республика девискээрниде үлетпүр будүрүлгелерниң түс черниң чагыргазынче киирери чугула.

БОТТАРЫҢГА АЛЫРЫНДАН ОЙТАЛАВЫШААН

Районнарның профэвилел комитеттериниң даргалары, ажыл-агыйларның профэвилел комитеттериниң хостатнан даргалары, профобличөвүлелдиң аппарадының харыысалгалыг ажылдакчылары, адырлар айы-биле профэвилел обкомнарының ажылдакчылары болгаш профэвилелдиң еске-даа активи-биле семинар-хуралды Тываның профэвилелдериниң область чөвүлели организастап эрттирген. Россияның Хамаарышпас Профэвилелдериниң Федерациязының организастыг тургузуунуң болгаш ажыл-чорудулгазының дугайында болгаш анаа кежигүн боор киреринии чурумунуң дугайында илеткелди Профобличөвүлелдиң даргазы Ш. П. Куулар кылган. Россия Федерациязының Хамаарышпас Профэвилелдерин тургузар дугайында айтырыгны чугаалажып көргеп тургузукчу съезд ажылын май айга катап уламчылаар болгай. Бо эвилелдешкеп улуг республиканың ажыл, амыдыралында тургустунуп келген чамдык айтырыгларны дарый шинтпирлээри негеттинип келгенин, ону кандыг янзылыг шинтпирлээр деп турарының дугайын Ш. П. Куулар илеткелиниге тодаргай чугаалап берген.

Россияның Хамаарышпас Профэвилелдериниң Федерациязынга киреринин дугайында айтырыг база-ла дыка хөй кежигүннерни сонуургадып турары-биле холбаштыр ол талазыбиле тайылбырны илеткелчи база кылган.

БЦСПС-тин чоокта чаа болуп эрткен пленумунуң ажылынга киржип чораан келген Ш. П. Куулар профэвилелдериниң 1992 чылда болуп дээн 19-ку съездизин 1990 чылдың октябрь 13-те болуп эртер кыллыр чоокшулатканын база дыннаткан.

Чонунуң калыкшыдылга сезонунуң чоокшулап келгенибиле холбашкан айтырыгларга илеткелчи база доктаган. Ылангыя моон мурнундагы чылдарда мыкаш, республикадан дашкаар казыкшыдылга черлериниң путёвкаларны ап турганывысты, ам ол казыкшыдылга черлери чүгле орнажылга аайы-биле биске путёвкалар берип болуруп. «Чедер», «Уш-Белдир» куроттарга амгы байдалды ол чугаалаан. Чонунуң дыштанылгазыг таварыштыр организастаар деп болдаар болза, орук чүгле чаңгыс —Тываның куроттарының чыл дургузунда ажылдаанын чедип алыры.

Чонуну янзы-бүрү баранналар-биле хандырып турарында бир чамдык четпестерниң дугайын ол чугаалаан, ажылдың контрольдуу ажылының дугайын бо чылдың май 11-де болуп эртер профобличөвүлелдиң пленумунга ол дугайын чугаалажыры семинар-хуралдың киржикчилериниг дыннаткан.

Профобличөвүлелдиң даргазының орлакчызы Ч. С. Монгуш семинар-хуралга чүве чугаалаан, коммунистиг субботниктерни моон соңгаар эрттиреринин чурумун, чаа кол черни чер-черде профэвилел организацияларынга ээлээр ужурлуг дээрзин дыннаткан. Коллективтиг керээлерин чарарының, пенсия хандырылгазының, профэвилел кежигүнинериниң эрге-ажының камгалаарының принциптериниг шилчидери нарын сорулга дээрзин анализтер бадыткаан. Чүге дизе бо хүннерге чедир республиканың экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиң хандырарының чарыгдалы үк черниң бодунга кылып болур орулгадан оранчок хөй болуп турар. Продукция будүрер болгаш продукция будүрбес будүрүлгелерниң чаа тудугларының 50 хүзүзи РСФСР-ниң болгаш эвилел министерстволарының, ведомстволарының бюджединдей хандырыл турар. 1989 чылда республика бюджединиң орулгадыг кезээзинде хүн хеперинниң үлүү 43,5 хүү болган.

1990 чылдың планынга дүүштүр алыр болза, республиканың үлетпүрүнүң 33 хүзүзү карылгалыг болгаш эвээш орулгадыг белүкке хамаарүжүр, а бо чылын карылга хемчээли план ёзугаар 1 млн. рубль ажыг болур. Ынчангаш карылгаларны эвээжедип, будүрүлгелерниң орулгадыг чоруун белдилери-биле бюджетче шилчидер акшаның нормативин эде көөп керек.

1990-1991 чылларда республика бюджедин улгаттырар сорулга-биле орулгадыг бүгү будүрүлгелерниң, каттыжышкынчыларның, оларны ведомство айы-биле хамаарылгазы чокка акша-көрөнгинин республика бюджединче киирештирер. Республика девискээрниде үлетпүр будүрүлгелерниң түс черниң чагыргазынче киирери чугула.

Тыва АССР-ниң экономиктиг бот-чүскайлаң чоруун шинтпирлээри материалдыг будүрүлгенин структуразын эде тургузары-биле ханы холбашкан. Чиг эт болгаш чедир кылдыымаан продукция будүрериниден продукцияны долузу-биле белеткеп кылыынче шилчинир чугула. Хөй орулганы чедип алыры-биле республиканың ыштынин рыногун хандырар база регионнар арасынга орнаашкын чорудары-биле бараанна кылыр будүрүлгелерниң хөгжүлдезин хандырары кол черни эдлеп турар.

1991—1995 чылдарда кедээ ажыл-агый продукцияларын болбаазырадыр болгаш кадагаларар будүрүлгелерни тудар талазы-биле капитал салыышкынларны улгаттырар, түс черниң материалдарындан болгаш чиг эзинден улустуң хереглеп базаанналарын будүрериниң, оон киргеп орулганы түс черниң бюджединче киирерин хандырар.

Республиканың будүрүлгелеринге дүктү, алгы-кеш аймаан, өлүктү, чыжырганнары болгаш оон-даа еске үнелиг чүүлдерни долузу-биле болбаазырадып кылыынче киичээнгейин үтпаан-дыр. Минералдыг чиг эт кулавырларын база ажыктыг ажыглаарының айтырыын ажыллал кылыры негеттинип турар.

Бо бүгү Тыва АССР-ниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиң дүргедезиринин кол оруктары болуп турар.

ЧАҢГЫС КОЛЛЕКТИВТЕ

Кызылдың даараныкка фабриказының Бай-Тайга районда филиалының коллективи частың байырлалы — Май 1-те уткуптур күш-ажылчы эки көргүзүглерниг, төлептиг ужуражыр дээш бо хүннерде багай эвес ажылдап турар.

Аныяк даараныкчылар аразында социалистиг чарыштка комсомолчулар мурнап, продукцияның шынарын экижидер дээш кичээнгейни утландырып турарлар.

Комсомолчу кыстар Байлак Салчак, Сания Септел олар боттарынга онаашкан ажылынга болгаш хөй-ниитининг даалгазынга ак сеткилдиг хамаарылгазын көргүзүп турарлар. Шалыпкын даараныкчыларны эш-көөрү болгаш коллектив хүндүлээр.

ЧУРУКТАРДА: комсомолчу даараныкчылар Б. Салчак биле С. Септел олар.
Владимир МОНГУШТУК фотолары.

КИРИП МООРЛАҢАР!

Эрткен чылдың октябрь 31-де Аъш-чем программазынга болгаш дузалад ажыл-агыйынга хамаарыштыр үнген «Шынының» «Төгерик столуна» улуг сонуургал-биле номчудум. Кызыл хоорайга аъш-чем айтырыгларын шинтпирлээри оюнчук эвес дээрзи билдингир. Ол дугайында аңаа киришкен удуртукчулар болгаш журналистер чугаалап, Аъш-чем программазының айтырыгларын эки шинтпирлээри чаңгыс-ла күзелден бүде бербес дээрзин көргүскен.

Амгы үеде чурттуң кайыдаа республиказында, областарында, крайларында чонну аъш-чем бараннары-биле хандырып турарында эвээш эвес бергедээшкиннер туруп турар дээрзин билир бис. Кооперативтерде база хуу кижилерниң аъш-чем аймаан садыглап турарында ажык-корчаа сүрүп, эмин эрттир аар өртекбиле чиижеңнеп турар чоруктар барын база эскерип келдивис. Аъш-чем программазын амыдыралга боттандырар чүве төлээле янзы-бүрү аргаларны дузалал ажыл-агыйлары, агроүлетпүр, хөй-ниитининг чеменнелге черлери дилеп тыпкан, чонунуң хүн бүрүде өөзүп орар негелде- хереглелдерин хандырар дээш бар-ла хемчегларни ап, шинтпирлээр айтырыгларны өйүнде кылыр ужурлуг.

Оон бир чижээнге Кызыл хоорайның Калинин кудумчузунда «Агрофирма» дээр магазин ажыттынганын чугаалап болур. Оон бээр ээлээн үе эрте берген. Ук магазинин эът комбинадының болбаазырадып үндүрүп турар продукциялары: колбаса, шыптап, хеменлээн эът, кырбача, кургулдай, чөрсме, хан, чемчи, тыртжан, согажа, хөй бажы дээш, еске-даа тыва ёзубиле белеткээн чем аймаа-биле хандырып турар.

Кончут хомуданчыг чүве чүл дээрге, бо магазинни көлээден хамаанчок, хоорайда чурттакчылар билбес болуп турар. Шэк мындыг аянныг, тыва кижиге таарыштыр кылган аъш-чем дээжизи бар садыгны хөй кижилер билип ап, моон эът продукциязындан садып ап турары күзенчиг. Ол магазинче киржип моорлаңар, садып алыкчылар!

Алексей ДЫРТЫЙ-ООЛ.
Күш-ажылдың хоочуну.

ШҮШПЕҢ ХЕВЭЭР

Марксизмге үндезилеттингеп Ленинниң партиязы СЭКП деп ат-биле чаартыганындан эгелеп чоорту марксизминиң өөредилии, Ленинниң чагыгларын хажыттса-хажыттса, алдаглал, чазыгларны кылгаш, шынгыы шүгүмчүлелдерге, аймааращкынга таваржыл турар. Мен бодаарымга, эң кол чазыгларның бирээзи — хоойлу-дүрүмнериниң хенертен кошкап, хөлүн эрттир гуманизмге алыскаңында. Гуманныг чорукту багай дивейн-дир мен, ол кончуг эки чүүл-дүр. Ынчалза-даа ол чонга эвес, а бир дугаарында-ла корум-чурум үрекчилериңге, хамык-ла будуу үзелдиглерге чогумчалыг чемиш болган. Хоойлуунуң бышпаныңдан кем-херек үүлгелдирн, сандараашкын көвүдээн деп бодаар мен. Гуманизмни чорударда, ону экидир быжыглап алгаш, хоойлу-дүрүмнерни чоорту кошкадыр турган.

Бистиң Барыын-Хемчик районда корум-чурум үрээшкиннери, дерзин үүлгедиглер кызырылбайн турары кончут дүвүренчиг. Бо талазы-биле партия райкому, райкүүском, эрге-хоойлу органнары кончут мажыын шимчении турар. Анигатыга 970 ажыг чылгының коргу оорлаашкынын үжүндан үзүлдү. Хамык төрел чонум эң-найыралдыг, бай-шыырак чораан. Ам ында чон ядаран, коргун чурттан эгелээн. Чонунуң амыдыралының мындыг байдалга четкенинге бюрократсыг чорук, партийжи даргаларның буруузу улуг. Байдал мынчаар бакырап кел чыдырда партия райкому чүнү көрүп олурганыл?

Амгы үеде партияның ажылы чүгле хуралдан бүткен. Ажылдавр шинээ кудулаан. Хамык-ла чүвенн кижи парлалгадап номчуп, көрүп олурар чүве-дир. Чон ында боттарының санал, сүмелерин киирипле турар. Ону тоор, деткнир кижи-даа чок. Чончуп үнүү хоозун чүүл болуру кончуг багай-дыр. Чижээ, Хан-Дээр девискээрниниң, төтчеглекчидерниң болгаш кем-херек үүлгединиин талазы-биле солунга чеже сүме, санал үнген ийик? Оода чылдарда куда эрттиреринге, хүрештин талазы-биле, кагдынган чайлаглар, тарылга шөлдериге хамаарыштыр сүме-ле, сүме. А оларның сураа оон үнер эвес, харыы-даа чок болуру кончут хомуданчыг. Бо талазы-биле партия обкомунуң хемчеглер апканы кайы? Ам чон партияны чүгле тодаргай ажыл-херектери-биле үнелээр апарганы билдингир. Ынчалза-даа ооң кончут оожум, шүшпең чоруу хевээр-дир.

Куулар САМБУУ.
Ак-Довурак хоорай.

ЧЫЛДАГААНЫ ЧҮДЕЛ?

СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтуң Дергүн сүт-бараан фермазында чаш бызааларның өлүр чоруу шуут-ла дүвүренчиг апарган. Оны ам канчаарыл деп айтырыга директор база мал ажыдынын специалистери, фермаңы удуртукчузу, бызаа ажаакчылары дорт харылаар, эң-не дээштиг хемчегларни дуң-хүн чок алыр ужурлуг, оон башка хамык бызаа кырлыг туруп бергеп. Шыны-ла ындыг. Болзан көрээлиңер даан: эрткен чылдың бирги квартальында 29 бызаа өлген турган болза, ам 49. 1989 чылдың ол-ла үеде 76, а бо чылын 136 инек төрээни-биле ол каража-когарадыг тайылбырлап болбас.

— Чылдагаан мила эвес, бызааларывыс дон-дош кажаага кыштаан—деп, фермада инек тарып боозадыр техник Ольга Сат тайылбырлады. Оон ындыг харыызын мал эмчизи Ирина Чачыр-оол, бызаа ажаакчыларыг Клара Ооржак, Лариса Тулуш олар база бүрүнү-биле деткнир.

Сааичылар Валентина Сат, Людмила Монгуш, Монгуш-оол Монгуш кажаада өдек бөлөр механизм ажылдавастаанындан күстен бээр хамык ажылдыг хол-биле кылып турар. Бо чүл? Бурунгаар депшилеген аткаар солстап бар чылдарывыс ол бе? Дергүн фермазы, ажыы-биле чугаалаарга, хоорайда турар ышкажыл. А Чаданада, фермадан 3-4-де километрде, техниктиг септелгебүдүрүлге черн бар. Механизацияны дорт ажылдаар чер ол-дур.

СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозта бо коллектив мурнуда чүгле районга эвес, харын республикага алдаржып келген. Ам чүге мынан баргамыл? Кым бурулугул, чүү болганыл? Оон эргелекчизи турган хөөчүн коммунист Алдын-кыс Санаа-Байырсана Монгуш кадыының байдалыбиле халашкан. Амгы эргелекчизи, ол-да ажыл-агыйның кол зоотехниги турган аныяк специалист Олег Монгуш ажылды башкарып чадап турар. Аңаа дуза херек.

Фермада кырган, дижең инектерни солуурубиле эрткен чылын 100 хунажынны салып алган. Ам оларның 98-и бар. Хунажынларның чамдыктары улуг инекке шилчивээнде-ле төрүп эгелээн. Оларның чамдыктарының сонгузу саадаар, эмин ыжар, чок болза төлүнүн савазы үштунар чоруктар бар. Бо чүнүң чылдагаанын? Малдың чемгерилгези, өттээлдазы багайының үржүү дизе, частырыг чок боор. Хунажынарның күжү база арган. Бызаа ажаакчылары оларын ёйшаанда чемгерип, ажаап каракгаан болза, малдың өлүп хоораар чоруу ээлээш турар ийик. Мал чеми ээлээш. Чаш бызааларга чудаң бээри-биле кызыгаарлаттынмайн, рационну байыдар херек.

Фермада арыг-шевер чоруктуу жижидер, кажаалардың ишти-дыштын дезинфекциялаар, чүгайлаар.

Алдаржып турган коллектив шак мындыг атка чедерге бөлүп бе? Оны сегидиптер күш-арга СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозта чок болганы ол бе?

Виктор ХОВАЛЫГ.
Чадаана хоорай.

АЖЫКТЫГ ТАЛАЗЫН КӨРЗЕ

Эът-сөөк далганы будүрер заводту найысылалга 1977 чылда тудуп, ажыглалга киргеп. Соккан малдарның сөөгүнден далганны болгаш ескедаа будүмелдерни болбаазыраткадып алдынмаан. Хүлээп алдыгган шинтпир сазын кырыга арткан.

Аарыгдан болгаш чудап өлген, соккан малдарның сөөгүн будүрер хемчээл ораиок кудуласн болгаш завод эрткен чылын бирги сорттуң 9 тонна, ийиги сорттуң 152 тонна далганын чагыкчыларже чорудар аргалыг болган.

Куш фабриказы болгаш хөөн, бода мал фермаларлыг ажыл-агыйлар бирги сорттуң далганы хереглээр. Ону кылырынга чугула чиг эт болур өлген малдың сөөгү заводче барык кирбейн турар деп чугаалап болур. Завод Кызылдың эът комбинадының ажинышүүнду артычыларын хүлээп алгаш, оон-биле ийиги, үшкү сорттуң далганын будүрүп кылырынга өйлежип турар.

— 1989 чылда совхозтардан 130 ажыг тонна чиг эт хүлээп алдывыс, херек кырында өлүп хораан малдарның 1 мүң ажыг тонна сөөгүн алыр ужурлуг бис. Ону болбаазыраткадып турган, ажыл-агыйларже, куш фабриказынче эки шынарлыг далганны, минералдыг, белоктуг будүмелдерни садып чорударывыс бүгү-ле аргаларывыс бисте бар. Өлген малдарының сөөгүн бир черге чыгган, бисче совхозтан дыңналыптарла болза, ону боттарывыс автотранспортувус-биле сөөртүп алыр улус-тур бис ийин. Чүге-ле чүве ийик, ол талазы-биле биске деткимче чок болур-дур. Кедээ ажыл-агыйга ажылдап чораан болгаш бирер болгай мен. Куштуу, хаванны, малды азыраарынга минералдыг будүмелдериниң ажык-дузазы, хоолузу кайы хире болуруп. Чижээ, будүрер хемчээл ораиок кудуласн болгаш завод эрткен чылын бирги сорттуң 9 тонна, ийиги сорттуң 152 тонна далганын чагыкчыларже чорудар аргалыг болган.

Куш фабриказы болгаш хөөн, бода мал фермаларлыг ажыл-агыйлар бирги сорттуң далганы хереглээр. Ону кылырынга чугула чиг эт болур өлген малдың сөөгү заводче барык кирбейн турар деп чугаалап болур. Завод Кызылдың эът комбинадының ажинышүүнду артычыларын хүлээп алгаш, оон-биле ийиги, үшкү сорттуң далганын будүрүп кылырынга өйлежип турар.

— 1989 чылда совхозтардан 130 ажыг тонна чиг эт хүлээп алдывыс, херек кырында өлүп хораан малдарның 1 мүң ажыг тонна сөөгүн алыр ужурлуг бис. Ону болбаазыраткадып турган, ажыл-агыйларже, куш фабриказынче эки шынарлыг далганны, минералдыг, белоктуг будүмелдерни садып чорударывыс бүгү-ле аргаларывыс бисте бар. Өлген малдарының сөөгүн бир черге чыгган, бисче совхозтан дыңналыптарла болза, ону боттарывыс автотранспортувус-биле сөөртүп алыр улус-тур бис ийин. Чүге-ле чүве ийик, ол талазы-биле биске деткимче чок болур-дур. Кедээ ажыл-агыйга ажылдап чораан болгаш бирер болгай мен. Куштуу, хаванны, малды азыраарынга минералдыг будүмелдериниң ажык-дузазы, хоолузу кайы хире болуруп. Чижээ, 1 тонна сөөгүн ашаар-биле 1 тонна ыт-куштуң дою алыр ийикпе, азы черге көмдүүп турары чажыт эвес болгай. Хораан малдарның сөөгүн завод шуут халаска сөөртү бербес, оон өртек-үнезин тускай көрдүүлген төлевир ёзугаар ажыл-агыйга төлеп берип, эгидер. Мал сегин октаарының орнунга ол байдал совхозка ажыктыг болгу дег. Оон ангыда чыглыныган сөөктен бирги сорттуң далганын база эм холуксаларын ажыглап турган техниктиг устуг, бонкетти будүрүп кылгаш, дугуржулга ёзугаар совхозтарның хереглеливге дүүштүр садар апаар.

Республиканың ажыл-агыйларының азыралында турүп турар янитинин малынан варыглаарның болгаш янзы-бүрү чылдагаанарның үржүү-биле чыл санында-ла 113 мүң ажыг баш шүүр мал. 7 мүң ажыг баш бода мал хорап турар. Оларның сөөгү Кызылдың заводунче киребейн келген. Эткен 1989 чылда республиканың совхозтарындан 137 тонна сөөк дужаттынып, заводче чыл дургузунда киргеп бүгү чиг эттиң чүгле 7 хүүзү болган. Оон түнелиниде эки шынарлыг бирги, ийи сорттуң далганын чыыр черни совхозтар тудуп шыдавайн барган. Оон түнелинде сөөктер-кайы хамаанчок октаттынып, ыт-куштуң дою апаар

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинде

«АЗАСТЫҢ» ДИРЕКТОРУН ХОСТААН

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Президиуму 1989 чылдың февральда «Күрүнениң «Азас» заповеднигиниң ажылдакчыларының төтчеглекчи чоруунуң фактыларының дугайында» айтырыгны чугаалажып көрген. Заповедниктиң ажыллакчыларының аң-меңин, балык-байланы төтчеглээнининң фактыларын заповедниктиң директору С. А. Окаёмов тоомчага албайн, харын-даа чамдык таварылгаларда ону чажырып, бойдус база ан, балык камгалаар органнарның негелделерин херекке албайн турганын ук хуралга айыткан. Ону барымдаалап көргеш, С. А. Окаёмовту албан-дужаалынга арттырып болбазының дугайында шиитпирни республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Президиумуу хүлээп алган. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1989 чылдың сентябрь 19-та хүлээп алганы № 145 доктаалыы ёзугаар «Азас» заповеднигинин девискээринден 53 мун га черни «Тоора-Хем» совхозка дедир эгиткен. Ол черже «Тоора-Хем» совхоз нитининг иви коданнарын киирген. Ону биле тура, С. А. Окаёмов баштаан заповедниктиң бөлүк ажылдакчылары 1990 чылдың март 30-де ивижилерниң турлаанга вертолёттуг чедип, анда турган ивижилерни «Тоора-Хем» совхозтуң төвүнге албадал-биле аппарып каапкан. 300 ажыг иви, ивижилериң эт-севи эки черге калган. Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң доктаалын эш Окаёмов тоомча чок көрүп, кара « туразында ажылаашкынны ынчаар кылган.

«Азас» заповеднигинин коллективиниң ажылын багай удуртуп, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалын хүлээп көрбээнге, ивижилерге хамаарыштыр ужурдуруп чок ажылдашкыны дээш, С. А. Окаёмовту «Азас» заповеднигинин директору албан-дужаалындан хостаар деп республиканың Министрлер Чөвүлели доктаатқан.

РСФСР-ниң Бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитединден С. А. Окаёмовту «Азас» заповеднигиниң директору албан-дужаалындан хостаарын Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели негээн.

Быжыг корум-чурум дээш

БОДАНДЫРЫП КЕЛГИ ДЕГ

Хөй-ниитиниң корум-чурумун быжыглаарынче угланган чамдык боттуг хемчеглер милиция органнарының талазындан алдынып турар деп чүвени чурттакчылар билир. Ол дугайын номчуп, дыңнап турар болгай бис. Иштики херектер министерствозунуң ажылдакчылары чугула бо ажылга дээштиг, боттуг арга-хевирлерни дилеп тып, ажыглап турардаа. Министерствонуң харыысалгалыг удуртукчулары баштаан бөлүктер районнарже үнүп, онда иштики херектер килдистериниң ажыл-чорудулгазынга практиктиг дузаны чедиргилээн. Чижээ, Барыын-Хемчик, Улуг-Хем, Таңды, Тес-Хем, Чөөн-Хемчик, Сут-Хөл, Эрзин районнарның милиция ажылдакчыларынга организастыг, практиктиг дузаны чедирген. Кызыл хоорайның иштики херектер килдизинге ол база хамаарыжы. Эрткен чылдың сөөлгү үш айының дургузунда чоруткан ажылдың түңелинде, милиция, суд органнарындан дезип турган 284 кижини тутkан, шиитпирип чораан кежеп, учётта турбайн турарларыны илереткен. Турум ажыл кылбайн, чер кезип чоруп турган 285 кижини, самогон, пиво кылып турган 318 кижини учётка алган. Учётта алдынган алкоголиктер, наркоманнар бага бар. Ол сан-түңнер-биле, милиция органнарыны эки ажылдап турар деп чугаалап шыдавас бис, чылда алдынып келген хемчеглерге хынамчалыг боттуңгумчүлекчи болур ужурлуг бис, ам-даа негелдеге дүүшпес болуп турар.

Кем-херек үүлгедир, хулуганнаар чоруктар-биле демисел чүгле корум-чурум камгалаар органнарның ажылдакчыларының ажылы-биле кызыгаарлаттынары болдунмас деп чүве билдингир. Аңаа күш-ажылы коллективтериниң, хөй-ниитиниң организацияларының күжүнге, идепкейинге, дузазынга даянып ужурлуг бис. Чон аразынче кирер, профилактиктиг хемчеглерни күштелдиреринің чугулазын чон биске чугаалап, сүмелеп-даа турар. Ол айтырыг — хулуганнап, корум-чурум үреп болур кижилерни баш удур илередиринің, ону чайладырының чугулазы-биле холбашкан.

Бо үүлүмге мен бөгүн эрткен чылда болган чамдык кемхерек үүлгедиглер дугуйунда сан-чурагайга даянып, каксыдаа бол, чугаалап көрейн. Кем-херек үүлгедиглериниң саны 1989 чылда республикага хөй, байдал нарын болган. Республиканың девискээринге эрткен чылдың 7726 хоойлу-дүрүм, корум-чурум үрээшкиннери илереттинген, ооң иштинде 6588 кем-херек болган, ол — 1988 чылга бодаарга 37,7 база 48 хуу бедик болуп турар. Аар үүлгедиглиг, дерзин кем-херектер эвээш эвес, ооң мурнунда чылда турганы-биле «лырга, өлүрүүшкүнинерин, аар кемдээшкин чедиреринің, үптээшкиннерниң, күштээр чоруктуң саны хуу талазы-биле өскен турган. Оорлаар чоруктарның саны база өскен деп болур. Хамаатыларның хууда өнүүхереңгизин оорлаар чорук — 53 хуу өскен. Районнарга хамаарыштыр алыр болза, кем-херек үүлгедир чоруктар Кызыл хоорайда, Барыын-Хемчик, Улуг-Хем районнарда Чөөн-Хемчик районда хөй болган.

Кем-херектериниң санының немежип турарының чылдагаанары эвээш эвес. Ооң бир колу — арага-дарыже суундулуглар, ижер чоруктуң база катап нептереп турары. Бо талазы-биле ажыл чер-черде кескүзү-биле сураан, ону күш-ажылчы коллективтерге хамаарыштыр база үүлгедиглер болза эки. Арага ишкенинден эзирик тура, кем-херек үүлгедир чоруктар эвээш эвес деп чүвени ол бадыткап турар, ооң санының өскени 46,7 хуу-биле илереттинип турар. Болуп турар шупту херектерни алырга, арага ижип алгаш үүлгеттинген кем-херектиг чоруктарның хуузу 40,5 болуп турар иликке, азы үш херектиң бирээзи-ле, эзирик кижиге онаажып турар. Бо санны, хуулу ханы аналитен көөр болза, хуу улуг боон турар боллур ийин. 1988 чылда ол сан 27,6 хуу турган.

Дүвүреди болдуруп турар база бир үүл бар. Ол — кем-херек үүлгедип турарларның назы-харының чылдан чылче аныяксып бар чыдары. Кем-херек үүлгеткен кижилер санындан 14—29 хар үезиниң назылыг аныяктар 80,4 хуу боон турар, 1988 чылда ол — 64 хуу турган. Бо сан-фактылар бодандырып келир. Ылаңгыя аныяктар, назы четпээнер-биле кижизидилге ажылы четпес, хоойлу-дүрүмнү оларга өөредир, тайылбырлаар ажыл бистиң талавыстан кошкак. Экономика, социал байдалдар-биле холбашкан айтырыгларны билир бис, бүгү чүрттә ындыг байдалды доп-дораан эдиптер деп чүве нарын. Аныяк-өскенни кичээнгейге ап, оларның эки кижилер боон хевирлеттинерине хөй-ниити идепкейлиг киржир ужурлуг. Маңаа ада-нениң ролюн онзалаксап турар мен, бодунуң уруг-дарыынче кижи бүрүзү сагыш салып, күш-ажылга өөредир, кижизидер. Спорт, уран чүүл айтырыгларыны кыдыынга артпас ужурлуг. Арага-дары ижер чоруктарга удур демиселдя күштелдирип, эки чаңчылдарга кижизидер болзувусса, эки талаже чамдык чүүлдер чоп алдынмас деп бодап бар.

Чамдык аныяк-өскенниң корум-чурумуу сагышты аартып чоруур чүве бо. Сагындырыг, чагыг-даа болур ыйнаан, бодаңып көрзүвүссе чүл, боттарының, ада-иелериниң, ада-өгбелериниң ат-алдарын бодаар болгай. Бо санныктың кончуун көрүңер, шупту кем-херек үүлгеткен кижилериң санындан тыва кижилериң саны 68,8 хуу болуп турар-дыр. Ынчангаш черле боданып, черле канчар барган улус бис деп боданып көрээлиңер, «күш-биле» шыны кажан-даа чедип албайн, тыппайн-даа чораан.

Николай ӨЛЗЕЙ.
Республиканың ИХМ-ниң оргинспекция килдизинин ажылдакчызы.

КӨРГЕН, БИЛИР БОЛГАШ

Чогаалчы А. Даржайның эрткен чылын «Шын» солунга парлаттыган аныяк-өскенге ажык чагаазын кичээнгейлиг момчаан мен. Детквес аргам чогул. Шын-ня ажык сеткилбиле бижип турар кижи-дир деп билдим.

Дөртен-бежеп чылдарның үезинде, аныяк оолдар, кыстарның, ылаңгыя комсомолчу аныяктарның күш-ажылга, өөредилгеге сонуургалының, хөй-ниити ажылынга, хураңсугланы болур дээзинде идепкейлиниң, омак-хөлүүн, организастыг, найыралдың амга чедир-ле магадап, сактып чоруур мен. Эки чүвени эки дижир болгай.

Амгы үеде аныяктарда байдал кандыгыы? Бо талазы-биле каш сөс чугаалаксап тур мен. Тыванын девискээринде чурттап турар бүгү аныяктарны корумчурум үрекчидеря, төлеп чоктар, хулуганнар дивейн-дир мен. Төрээн Тывазының улус ажыл-агыйының экономиктиг, культурлуг хөгжүлдезинге эвээш-биче-даа бол, төлептиг үлүүн кирип келген болгаш кирпип турар аныяк-кижилер эвээш эвес. Ынчалзажок арага ижип алгаш, хоойлу-дүрүмге удур кем-херек үүлгедир, ниитиделден хоорукталыр, ажылдаар, өөренир хөңүү чок чамдык тыва оолдарның сөөлгү үеде кайда-даа бар болуп турары дүвүреңнг-даа, хомудаңчыг-даа болуп турардыр. Оңу бадыткаары-биле шак бо чижекти киирип көрейн. Чоокта чаа чүве. Кежээ чунар-бажыңнап алгаш, чаныл кел чыдырымда, оруумну бирле таныпаазым ийи тыва оол дуй туруптулар. Оларның бирээзи тургаш: «Таакпың ужул, ачаш» деп хөректей-дир.

— Таакпы тыртпас кижи мен ийин, оолдарым — дидим. Бирээзи: «Мынча кырыгже үүге таакпылап өөренип албаан ашак сен, че ындыг-дыр, моон дораан ырап чору, оон башка, мону чидиртпитпе бис» — дээш, бижээн көргүстүлер. Ол аразында аас-кежик бооп, бистиң чапывыс-биле бир эр, ийи херээжен кижи чугаалажып эртилер. Оларның сообиле базыштым. Хая көрүп көөрүмге, демги оолдар ол-ла черинде турлар.

Сес класс ийикпе, азы ортумак школа, доозкан аныяк оолдар, кыстар Конституциядa бижиттингенин ёзугаар ажылдаар азы өөредилгезин уламчылаар ужурлуг. Ажылдаар бе азы өөренир бе дээрзин аныяктар боттары шиитпирлээр апаар. Оларның ажылдаарынга азы өөредилгезинге уламчылаарынга ада-иелер, башкылар, хөй-ниити дузалап, ажыктыг сүмезин киирери чугула. Ажылга хүлээп албас чоруктарның уржуудан, аныяктар аразында кем-херек үүлгедир чоруктарның көвүдеп турарының бир чылдагааны ында. Чижээ, Кызылга ажылдаар күзелдиг аныяктарны албан черлериниң, организацияларының, үлетпүр бүдүрүлгелериниң удуртукчулары кирер бижидилген, чурттаар орап-бажыңның чок-тур дээш, чугаалажыр безин хөңүү чок болуп турар. Ол ышкаш көдээ черлерде байдал база-ла ындыг. Аныяктарның чурттаар, ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузуп бээринче кичээнгей салбас боор-дур. Ындыг тоомча чок чорук — аныяктарга багай салдарны чедирип турарын ажыы-биле шуут чугаалаар керек.

Ажылдаар, өөренир хөңүү чок чорук кажан-даа, каяа-даа эки чүвеге чедирбес дээрзи билдингир. Аныяктарны ажылга хүлээп албайн турар чорукту улус депутаттарының чер-чер Советтери, партия, профэвилел, комсомол организацияларының, өскө-даа ажылдагый органнары моон соңгаар канчаар шиитпирлээр деп турар ирги?

Ажылдавайн, өөренмейн турар аныяктарга боттуг дуза көргүзүп, оларны күш-ажылга өөредириниң, ажылга хүлээп алырының, ажылдап, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузарының үези келген, оларга бүгү-ниити сагыш салыры негеттинип турар.

Алексей ДЫРТЫЙ-ООЛ.
Күш-ажылдың хөөчүү.

ЧОГУМ БААЖЫЗЫ ЧҮДЕЛ?

1938 чылда ТАР-га болган суд чорудулгазының төөгүзүнге хамаарыштыр

(Эгези №№ 65, 68, 71, 74, 78, 80, 82, 83, 88, 90, 98 «Шында».).

Маңаа хамаарыштыр К. Маркстың революсчу хөгжүлде бодунуң үезинде боон турган таварылгалардан база күштүүбиле хамааржыр, ындыг таварылгаларның бирээзи болза ол шимчээшкинниң эге бажыңга турган кижилериң түе-түзүнда характери болур деп чугаалаан бистерин сагындырып көөрээн чедиг артыы эвес. Төөгүлүг үениң негелделериниге таарышпайн барган кижилер өскелерге оруктү чайлап бээр үжурлуг деп, ол чугаалап турган. Ф. Энгельс: пролетариат бодунуң шимчээшкинниге хөгжүлдениң үе-чадааларын ыяпла таварып эртер, ынчаарга ол үе-чадаларга чамдык кижилер шүгдүнүп артып калыр деп бижээн.

Ооң-биле чергелештир ТАРН ТК-ның Президиуму ооң ынайлаан тудум кадр политиказынга үлегиг кадрларны солуурда азы депшидерде улуг хажыдымышкынарыны кылып турган. Кадрларны шилип алырда, сайгара тургузарда болгаш кижизидерде бүгү чүвени Тока, Байыр, Чүрмит-Дажы, Хемчик-оол олар баш мөнгүн шиитпирлээр алырган. Ынызыг байдалдарда кадрларны ажыл-херекчи болгаш моральполитиктиг шынарлары эвес, я хайы-бир кижиге бердингеп чоруу, төрел-дөргүл таныш-көрүш тыртыжары болгаш ооң-даа өске чүүлдер кол рольду ойнаар апарган. Ынчангаш чаштаачы, саттыныкчы, хоптакчы дээш ооң-даа өске ийи арынныг чүүлдер, а ол ышкаш болуудан куду турар кижилерни бастыг дорамчылаар, үжүр-дүрүм чок чүүлдер үүлгедир чоруктар кончуг көвүдеп турган. Ол бүгү кижиге чүдүүр чоруктуң тыптып келириниге база массаларның утаан-мелерелии төвередиринге эки хөрзүү болган дээрзи черле билдингир.

Ийи чурттуң партийжи удуртулгаларының ол үеден эгелээш улам сырый харылзаалыг апарганын база бир дениг хөделип эгелээнин кичээнгейге албайн барып болбас. Ооң мурнунда, 1931 чылдың ноябрь 25-те боон эрткен ВКП (б) райбюрозунуң хуралынга (аңаа Мокшин, Лебедев, Бежанов, Дехапольский, Коминтерн төлээзи Метц, АРН ТК-ның ийги секретары Тока олурушкан) райбюронуң болгаш ТАРН-ның ажылын хөлбаштырар дугайында айтырыгны чугаалашкаш, бо ийи партия организацияларының сорулгалары чаңгыс аай боон турарын барымдаалаашкаш, колкол айтырыглар талазы-биле чаңгыс аай планныг болуру чүгүлә болгаш ТАРН ТК-ның хуралдарынга райбюронуң секретары, а райбюронуң хуралдарынга ТАРН ТК-ның төлээлекчизи олуржуп турар болза эки деп шиитпирни хүлээп алган турган. Чугаалажыр айтырыгларны бот-боттарынга баш удур дыңнатчын турары чөтүмчалыг деп санаан. (Төп күрүне архиви, ф. 495, оп. 153, д. 44).

ВКП (б)-биле ТАРН-ның аразында дөрт харылзаа, ТАРН-га ВКП (б) ТК-ны дамчыштыр сталинчи айтышкынарны албаазаар арга ындыг янзылыг тургустунган. Ол харылзааларны тударынга ВКП (б) кежигүнери С. Тока, О. Тастай-оол, Н. Товаришчай, С. Лопсан, О. Полат оларны иденкейдиг ажыглап турган.

1936 чылдың декабрь 1-2 хүннеринде боон эрткен ТАРНның X съездизин дайын кыпсыкчыларының чимченияшкиннеринге удур Барыын чүкке чаңгыс аай ажылчын фронтуну тургузар, Төөн чүкке империализмге удур демократчы фронтуну тургузар дээш демиселге үндезилээш, чурттуң моон соңгааргы хөгжүлдезинин сорулгаларын тодаратkан. Аңаа кылдынган отчёт илеткелде ССРЭ Конституциязының 1; 2, 5, 17, 122, 123, 125, 136 болгаш оон-даа өске чүүлдерни онзалап айыткаш, «ниитизин-биле чугаалаарга, чонга экономиктиг, социал болгаш политиктиг хөгжүлдени хандырып берип турарының талазы-биле алырга делегейде ССРЭ-ден өске ындыг чурт чок. Бистиң Тываның ажылчы чону антимпериалистиг, антифеодалдыг демиселге, капиталистиг эвес оруктап хөгжүүрүнге ССРЭ-ге даянып, аңаа революсчу ёзу-биле тейлеп четтиргенин илередип турар» деп демдеглээн. «Бүгү чүвени кадрлар шиитпирлээр» деп Сталининиң айтыышкынын онзалап хүлээп алган. Мурнакчы революсчу араттардан үнген кижилерни ажылга депшидер болгаш кадрларны чуртка база даштыкыга белеткээр деп угланыышкын кылдынган. Съездинге арат массалардан үнген удуртукчулар Чүрмит-Дажыны, Хемчик-оолду, Байырны, Ойдупту, Лопсан-Самбууну, Сенгинжикти, Сүрүнну, Лопсанны, Таңчайны, совет өөредилге черлери дооскан Полатты, Уваңгурну, Тоолаажыкты, Кажбааны, Товариштайны, Шоманы, Хаванчапты, Далай-Сүрүкүү бедин-биле үнелээн.

20 чылдарга бодаарга, ТАРН-ның эргезинде кадрлар шымбай эве бергеп: 10 чыл дургузунда ССРЭ-ге болгаш МАР-га бир муң хире түскай эртемнигдерни белеткээн. КУТВ дооскаңнарның аразында Тока, Шагдыр-Сүрүн, Товариштай, Сайын, Омдарый, Полат, Кызыл-оол, Наздым, Сундуй, Оолак болгаш өскелер-даа бар. Ленинград хоорайга педажылчын факультедин доосканнар А. Алдын-оол, О. Алый, Бандын-Норбу, М. Биче-оол, И. Кайлын, М. Колуп-Хуна (Обус), К. Лама-Сүрүн, О. Лопсан-Кенден, С. Пюрбю, О. Сержинмаа, О. Толгар-оол, К. Туваху болгаш өскелер-даа Тываның баштайгы башкылары болганнар.

Ойрот-Туранның көдээ ажылагый түскай школазынга С. Сонам, Х. Чамдыы, Т. Кызыл-оол, М. Папый-оол, С. Даваалан, М. Бүрүн-Хөө, Х. Чамдылай, М. Дават, Т. Чимбин, С. Шенгирбен, М. Пюрбю, О. Кумерапза, М. Ойду, К. Сержикей, О. Сидемаа, К. Шөйбек-Кара, Т. Дензивва, О. Бегежик, К. Сүдермаа, Т. Поруймаа, Т. Дуктуг-Баштыг, М. Дембирек, К. Коинчук, Б. Бичижик, Ч. Биче-оол, С. Баянооол, Т. Араидол, О. Тараачы, С. Биче-оол, Т. Шагжы, О. Долгарбан, М. Далар болгаш өскелер-даа өөренип турганнар.

Бырааг-Моол АССР-ниң Улаан-Удэ хоорайда ажылчын факультединге Ойай, Таржаа, Дылгижек, Санжитмаа, Биче-оол, Тавва, Биче-оол, Бадынам, Төмүр-оол, Шокарбан, Хойлакаа, Анай, Хос-Хаай, Лопсан, Лама, Шилейвен, Тугаржык, Чүсүнмаа, Мендижаа, Сүрүнжап, Маңнай, Тоткан, Содиам, Көк-оол, Самбуу, Балдая, Сумуяа, Севилмаа, Бичечкей, Боочу, Шыырап, Шиклер-оол, Сендажы, Санчы, Сагаа-оол, Кенден, Сырат, Сонам, Лама, Хөөвээ, Суваажай, Муйнуу олар болгаш өскелер-даа ол өйде өөренип доосканнар.

Мында алы кирген кижилер дээрге ол берге болгаш нарын чылдарда улус ажыл-агыйының аңгы-аңгы адырларынга ажылдап, репрессияның үезин чурттап эрткен, харын-даа чамдыктары ол кара туразында ажылдаашкынарының болгаш хоойлу-дүрүм чок чоруктун хайынга алысканнар-дыр.

1936 чылдың ноябрь 11-де намның X хуралы ТАРН ТКны дараазында составтыг кылдыр соңгаан: Амыртаа, Чадамба, Чүруклаа, Чүрмит-Дажы, Эректол, С. Кызыл-оол, Кара-оол, Кушкаштаар, О. Күнзеңмаа, Конзан-Хаай, Сат Лопсан, Лүндүп, Салчак Лопсан, Лама, Монгал, Намзырай, Наздым, Ойдуп, О. Байыр, Падан-оол, Полат, Бадыраа, Байыр, Сенгинжик, Сотпа, Серен, Сундуй, Сарыг-Кыс, Шөма, Шөкшүй, Шилги-Бызаа, Тока, Товариштай, Дамдынчап, Камова, Дажы, Тоткан, Таңчай, Далай-Серек, К. Таржаа, Дүтер, Таакпан, Дыртык, О. Уваңгур, С. Уваңгур, Хемчик-оол, Хаванчап; кежигүнге кандидаттар: Чалбаа, Кончай, Макмаа, Очур-оол, Бирекей, Сарыг-оол, Шаравии, Токанооол, Таржаа, Уваңзай.

ТК-ның Президиум кежигүнүнге соңгутканнар: С. Тока (даргазы), О. Байыр (дарганың бирги оралакчызы болгаш оргкилдис эргелекчизи), С. Чүрмит-Дажы, А. Т. Хемчик-оол, А. Товариштай, С. Ойдуп, Сат Лопсан, О. Полат, Т. Седип-оол, О. Уваңгур; Президиум кежигүнүнге кандидаттар — О. Танчай, С. Шөма, И. Балыраа.

ТК-ның нам комиссиязынга киргенинер: Аракчаа, Чанзанооол, Кызыл-оол, Аракчаа, Кижинр-оол, Кымзай-оол, Лопсан-Самбуу, Ламажык, Мөңге, Бабыр, Пиринлей, Биче-оол, Бучукай, Базыр-Сат, Балчыймаа, Самбуу, Сүтдур, Серен, Сүруң-оол, Сандый-оол, Толаштай, Тамдын-оол, Торлажык, К. Таржаа, О. Дагба, С. Тагба.

Парткомиссияның президиум кежигүнүнеринге соңгутканнар: О. Байыр (даргаңы), Базын-Сат, Пиринлей, Сүтдүр. Бо медээлерниң кыйыы-биле чаңгыс-даа ак сеткилдиг шинчилекчи аңаа эртпес.

Репрессияны кылырынга бүрүүлүг, аңаа кирипкен, ол ышкаш аңаа таварышкан кижилерни тодарадып билип алырда 1937 чылда ТАР-ның партия болгаш күрүне органнарынга кымның кандыг албан-дужаал эзлеп турганын, кайы чер чурттуг кижил дээрзин билип алыры база чугула. ТАР-ның Сайыттар Чөвүлелиниң дараазында материалдарын партия Тыва обкомунуң партия архивинде 1 фондудан бирги дапшының 770 дугаарлыг херзинден ушта бижээн.

Юрий АРАНЧЫН.
(Уланчыдыг).

КҮЗЕЛИ БОТТАНГАН

«Ишкин» совхозта Шеле бригадазының малчыны Чыкылоол Монгуштуң коданында 284 баш төрүүр ешкүмүң 160-ы оолдапкан. Оларның анайдары оича-менди. Чаш анайларны доруктурары-биле сакманчылар Чечек, Светлана Ондарлар боттарының үлүүн киирип келген.

Дуржулгалыг сакманчы Норжун Монгуш аныяктарга үлегерин каргүзүп, ешкүлерге анайларын кавчаар ыдарын өөредип, улуг анайларны дыгы кажаага тударын айтып берип турар.

Малчынның дузалакчы кадарчызы комсомолчу Орлан Монгуш. Ол бодунуң даапгаан ажылын ак сеткилдиг күүседип, ешкүлерни мээстерге кадарып, хараганыыг черлерже үндүрүп, орайга дээш кадарып турар. Кадарчы болгаш чажындан күзел чораан. Оңу күзели боттанган.

(Бистиң корр.).

БАШТЫҢЧЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА ЧУГААЛАП ТУРАР

Елгап культура ажылдакчызы В. Деренский чөөрби бешчыл дургузунда Владимир Ильич Ленинниң амыдыралы база ажыл-чорудулгазы-биле холбашкан маркаларны, открыткаларны, чагаа хаптарын, тураскаадлыг медальдарны чыып келген. Оларның аразында башкайгы совет стол кырынга салыр медаль база бар. Карара берген хүлерде Маркстың, Ленинниң дүрзү-хевирин көстүп турар. Ол медальды 1919 чылда гравер Д. Степанов кылган. Ам ол ховар медаль. Ону чүгле Төп төөгү, Москвада Революциянның төп болгаш чурттуң чамдык музейлеринден көрүп болур.

«Ульянов—студент», «В. И. Ленин — «Искра» солунуң үндезилекчизи», «В. И. Ленин Разлиөте», «В. И. Ленин Октябрьда» деп медальдар база кадагалаттынып арткан. Коллекционер ол ышкаш ленинчи тураскаадлыг черлериниң макеттерин кылып алган. Ол ажылдар үүс ажыг. Оларның аразында Ульяновтарның Симбирскиде бажыңы, Казань университединиң, Ленинградтың, Москва чоогунуң, Куйбышевтиң, Уфаның төөгүлүг черлериниң макеттери солуң.

В. Деренский ам Смольныйны, Ленинниң И. Е. Федосеев-биле ужуражып турган бажыңының макединн кылып эгелээн. Ол чурттуң музейлери-биле харылзааны тудуп, чагаалажып турар. Польшадан, Венгриядан, Румыниядан, Чехословакиядан материалларны олче чөрүдүп берип турар. Ооң Ленин дугайында филателистикадан чүгле бистиң чуртта эвес-даштыкыда билдингир. Индияда, Вьетнамда, Англияда, Францияда, Моолда коллегалары аңаа дузалап турар. Чүгле хөрек демдектерни ол чедимүү чедир чыып алган. Ону база тема аайы-биле ангылаан. Бистиң чурттуң хөрек демдектери — үш мүң ажыг. «Ленин», «Ленинчи черлер», «Малдыр хоорайлар», «Совет Эвелелиниң Маадырлары», «Тыва Автономнуг Республика бигүү» деп болүктерни ол ылгап алган. Ийи мүң ажыг дашпыкы хөрек демдектерниле «Космос», «Найыралы», «Спорт», «Чогаалчылар» деп темалар ылгалып келген.

Володмар ЛИЕЛЮК.

ССРЭ-ниң Күрүне банкызында

УЛУГ ҮНЕЛИГ МЕТАЛЛДАН ТУРАСКААЛ ЧООСТАРНЫ КЫЛЫП ҮНДУРГЕНИНИҢ, САЫРЫЛГАГА КИРГЕНИНИҢ ДУГАЙЫНДА

«Орус американыкыны» болгаш балеттиң 250 чылынга тураскаатkан ийи серийлыг чоостарны 1990 чылдың апрель 23-тең эгелеп саырылгага киирген.

3 рубль мөнгүн эки шынарлыг (үнелиг металлдың денизи 31,1 гр шынары 900).

Платина 150 рубль шынары (15,55., 999).

Палладий 25 рубль шынары (31, 10 гр., 999).

Палладий 10 рубль шынары (15. 55 гр., 999).

Чоостар тырыкы хевирлиг, 39 мм, 28,6 мм, 37 мм, 30 мм диаметрлиг.

Чоостарның арын болгаш артыы талаларын, кыдыын долгандыр хаажылаан.

Чоостарның арын талазының үстүнде ССРЭ-ниң Күрүне Сүлдезин чураап, «СССР», адаанда ийи одуругда «3 рубля», «150 рублей», «25 рублей», «10 рублей», ооң адаанда «1990» деп бижээн. Оларның ооң болгаш солагай талаларында ийи шугум бар.

3 рубль мөнгүн чоостуң артыкы талазында хан, ийи парустуг суднонуң хевирин чураан. 1778 чылга орус американың эриктеринге Д. Кукуң удуртканы экспедицияга киржикчилерни англи белүк далайжылар, солагай талазында оларга демдек болгаш «1778» деп бижээн.

Чоостарның даштыкы кыдыын долгандыр «250 лет открытия русской америки» деп сөстерни бижээш, оларны ийи демдек-биле ангылап адаанда «Экспедиция Д. Кука в русскую америку» деп сөстерни бижээн.

150 рубльдиң платина чоостайның артында парустуг суднонуң хевирин чураан. 1742 чылда орус американың эриктеринге экспедицияның киржикчизин М. Гвоздев, ол ышкаш долгандыр «250 лет открытия русской америки», адаанда «Бот св. Гавриил», «М. Гвоздев 1732» деп бижээш, демдек-биле ангылаан.

25 рубльдиң палладий чоостарның артында парустуг суднонуң хевирин, 1741 чылда орус американың эриктеринге В. Берингиниң удуртулгазы-биле экспедиция чораан. Оң талазында В. Берингиниң портрет чуруун кылган, долгандыр үстүү талазында «250 лет открытия русской америки», ооң адаанда «Пакетбот св. Петр. 1741» «капитан командор В. Беринг» болгаш оларның аразында демдек бар.

25 рубльдиң палладий чоостарының артында парустуг суднонуң хевирин, 1741 чылда орус американың эриктеринге А. Чириковтуң удуртулгазы-биле экспедициязы чораан. Кыдыын долгандыр «250 лет открытия русской америки», адаанда «Пакетбот св. Павел» «капитан А. Чириков. 1741». деп сөстер бижээн, демдек-биле ангылаан.

25 рубльдиң палладий чоостарының артында танцылап турар балеринаның хевирин чураан, оң болгаш солагай талаларын долгандыр «Русский балет» деп сөстерин бижээн. Оң талазында чечектиң хевирин чураан.

10 рубльдиң палладий чоостарының артында танцылап турар балеринаның хевирин чураан. Оң болгаш солагай талаларын долгандыр «Русский балет», оң талазында чечектиң хевирин чураан.

«Орус американыкы» 250 чылынга тураскаатkан чоостарны даразында саннарлыг кылдыр үндүрген:

мөнгүн чоостар — 25000 кезек;
платина чоостар — 6500 кезек;
палладий чоостар — 6500 кезек. Орус балетке тураскаатkан чоостар ийи хевирге шынарлыг кылдынган.

25 рубльдиң — 30000 кезээ шынарлыг. Ооң иштинде 3000 кезээ «Пруф» шынарлыг.

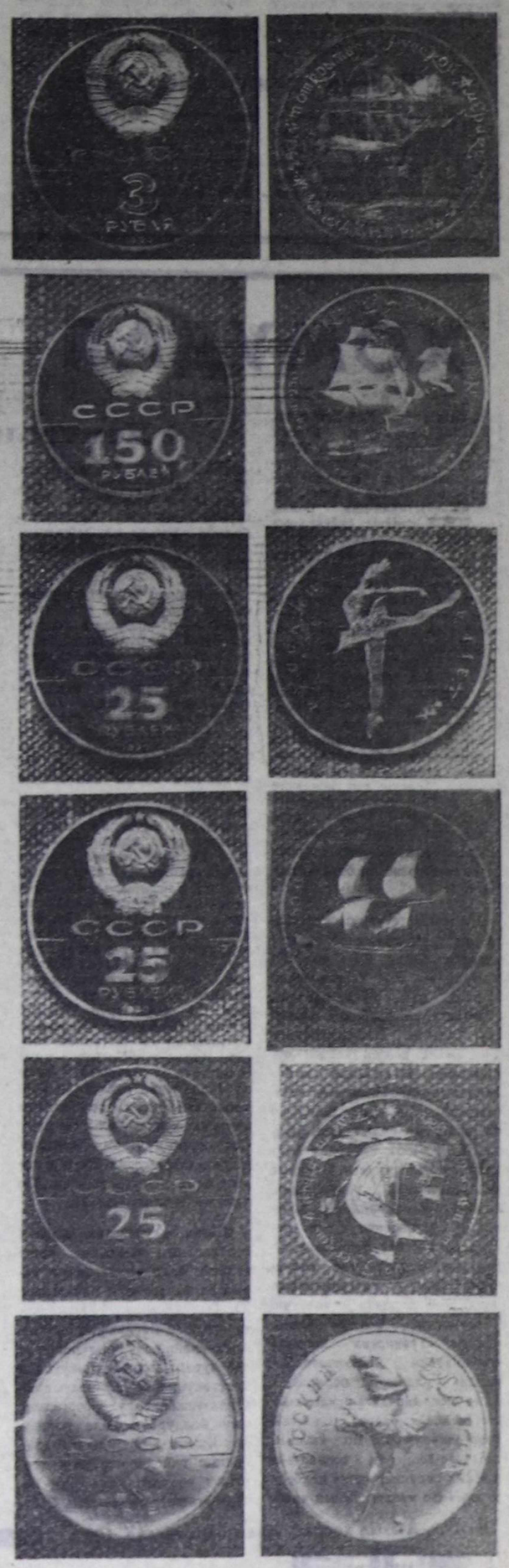

БАШТАЙГЫЛАРНЫҢ БИРЭЭЗИ

1. Бедик бажың школазы

Барлык хемниң буурул Хемчик-биле ужурашкан белдиринде Алдын-Булак Барыын-Хемчиктиң база бир төөгүлүг бөлүннэриниң бирээзи. Маңаа Даа кожуун үезинде чызаан черик, хүрээ, кыдат бүүзелер, а Тыва Арат Республика үезинде Барыын кожуунуң төвү, Тыва Төп кооптуң салбыр садыы, улаан-булуң (кызыл-булуң), кожуунуң баштайгы эге чада школазы турган.

Баштайгы эге чада школазын 1929 чылдың күзүнүде ТАР-ның бот-догуннаанының тоску чылында кожуунуң ием хөрээзиниң (комитединиң) болгаш кожуун чагыргазының шинитпири-биле Хомушку Езуту чагырыкчының Хемчик биле Барлыктың белдиринде Бедик бажың деп турлаанга ажыктаан. Аңаа турган дөрт бичежек бажыңның бирээзи крышалыг боорга, «Бедик бажың» деп адай берген. Ук бажыңнарны XIX чүс чылдың ортаа үезинде орус, кыдат, тыва ажылчыннарның күжүн ажыглап тургаш, Эрги-Барлыктың хомушкуларының Езуту чагырыкчызы кылдырган. Аңаа баштай ажыттынган эге чада школазын Бедик бажың школазы деп адай берген.

Ук школа чүгле Барыын кожуунга эвес, а республикага баштай ажыттынган тыва школаларның бирээзи боорга. Ленин башкыныч ады-биле алаан. В. И. Ленин аттыг Бедик бажың эге чада школазы кожуунуң арбан, сумуларындан келген 30 өөреникчилиг, чаңгыс башкылыг турган. Өөреникчилерниң чурттаар, чемненир чери өглер. Баштай моол бижикке өөренип эгелеп турда, Аңгаты чурттуг Сонам оглу Бак-Көк Сат ССРЭ-ге өөренгеш чедип келгеш, орус бижик-биле өөредип эгелээн. Школаның ажыл-агый эргелекчизи Аянгаты чурттуг Лаа-Сүрүң, хлеб быжырыкчызынга, поварынга саңыгжы ак орустарга хөлечиктеп чораан хлеб быжырып, нарын аъш-чем кылырын өөренип алган Ак чурттуг Хандываа Хомушку үгбай, таныылынга Көдээзиин Хомушку (ес-бүле улус) турган. Школаның эмнизинин хүлээлгезин Шойдан-Кешпи деп лама бир өгге күүседип турган.

«Өөрком даргазынга Ооржак Комбу-Доржуну, пионерлер даргазынга болгаш вожатыйынга Артём Борбак-оолду сонгуп алган бис»—деп, школаның баштайгы өөреникчилериниң бирээзи Салчак Торжу сактып чугаалап орар.

1930 чылда Кызыл-Мажалыкка чаа школа туттунган. Аңаа Бедик бажың школазының өөреникчилери Тываның латин үжүкке үндезилээн чаа бижии-биле өөредилгезин уламчылаан. Ол школаның баштайгы сургууулдарының аразыдан сөөлүнде барып янзы-бүрүү мергежилдиң кижилери үнгүлээн. Ооң чижээнге Тываның баштайгы дээди эртемниг чуруктчузу Всеволод Тас-оолду, агроном, Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи, гвардейжи ефрейтор Саая Сопсукайны адап болур. Ам бо хүннерде үжеи кижиден дөрт-ле кижи арткан. Кызыл хоорайның хүндүлүг чурттакчызы, партияның болгаш ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң хоочуну, курлавырда полковник, персоналдыг пенсионер Артём Сүрүндеевич Борбак-оол, Эрги-Барлыкта чурттап чоруур, агроном, үш-мүүчуларның бирээзи, күш-ажылдың хоочуну, пенсионер Торжу Доокурович Салчак, Актың Баян-Колда чурттап чоруур күш-ажылдың хоочуну, пенсионер Комбу-Доржу Ооржак, Эрги-Барлыкта күш-ажылдың хоочуну Даваалаң Саая олар-дыр. Төрээн черинниң, чонунуң төөгүзүн билбеске төөрээр деп улустуң мерген угаанныг чугаазы бар. Ынчангаш олар алдан чыл бурунгаар үени, өөренип турган школазын, эш-өөрүн үшайн, боттарының сактыышкыннарын солун, сеткүүлдерге бижип, аныяк-өскенге бараалгадып чоруурлар.

Кожуунуң баштайгы школазы — Бедик бажың эге чада школазы Кызыл-Мажалыктың № 1 болгаш Аксы-Барлык школаларының эге базымы. Ынчалза-даа төөгү барымдазы-биле ук школа Аксы-Барлыкка (Алдын-Булакка) турган болганда Аксы-Барлык ортумак школазының үндезини болур. Бедик бажың эге чада школазының алдан чылын удавас демдеглээр.

2. Чоннуң күжү-биле туткан

Тыва бижикти чогаадып тургускаының тоску чылында Алдын-Булактың 7 арбанының чурттакчылары чаа школа тудуп тургузарының чымыштыг шефтээшкинниче идепкейлиг киришкен. Сумунуң чагырга черн (даргазы Хомушку Чангын оглу Акыта турган) ажыл кылыпкы дег эр кижилерниң, аът-шарының күш-шыдалын барымдаалап, бир өрегеге 8—14 чудукту сөөртүрүн ондаган турган. Сумунуң араттары чаа тудар школаның тудуг материалдарын сөөртүрүнге бүгү күжүн, аът-шарлыгын, шанак-тергезин, бар-ла херекселин ажылдап тургаш, идепкейлиг ажылдап турганнар. Олар сумуну төвүнден 40—50 километр ырак Шыраа-Булактардан чудуктун ужун үттээш, төрепчилеп, шанак-тергеге сөөртүп тургаш, школа тудуунуң ыяжын белеткеп турган. Ол школаны 1940 чылдың күзүүнде ажыктаан. Аңаа эге баштай 40 өөреникчи өөренип кирген. Оларның чурттаар, чемненир, ойнаар чери школаның бодунга турган. Школаның кол өөренир эртемнери чаа тыва бижик, сан, чараштыр бижинр, а сөөлгү чылдарында төөгү болгаш бойдус эртемнериниң дугайында эге билиглерни «Улус-төрээ», «Түмен бойдус» деп аттар-биле өөренип турган. Школаның баштайгы эргелекчизи (амгы үе-биле директору) Танды кожуун чурттуг Кара-оол Оюн, а дараазында чылдарында Бедик бажың школазының баштайгы өөреникчилериниң бирээзи Комбу-Доржу Ооржак турган.

«Кара-оол Оюн алыс-боду спортчу кижи. Ол өөреникчилерге эртенги сула шимчээшкиннерни кылдырткан, акробатика бөлүгүмүн безин удуртуп турган» — деп, ол школага өөренип турган кижилер сактып чугаалаар.

1941 чылда школаны сумунуң араттары шарыларга чүдүрүл, тергелерге сөөртүп турганда, амгы Аксы-Барлык суурнуң турар төвүнге көжүрүп эккелген. Школага бирги классчылар база немешкен. Ол чылдан эгелээш-ле классчылар немежип, өөреникчилериниң, башкыларының, ажылчыннарының саны өзүп эгелээн. Ол школага өөренип чорааннар чоргаарал-биле мынча дижирлер:

«Чоннуң туткан школазы
Чоргаарым сең, кавайым
сең».

3. Дүүн болгаш бөгүн

Бедик бажың болгаш чоннуң туткан школазындан базымны алган Аксы-Барлык ортумак школазы Барыын-Хемчикте хоочун школаларның бирээзи. Ук школа 1953 чылда туттунган. А 1957 чылда ортумак школаже шилчээн. Ооң директорларынга республикада ат-сураглыг улус өөредилгезиниң хоочуннары ажылдап турган. Ам педагогика эртемнериниң кандидады Крас Байыр-оолович Салчак, Успун Тадарынмайович Күжүгет, Март-оол Манчынович Даржаа, Эрес-оол Конзай-оловин Саая башкылар коллективин биллдилиг удуртуп, школаның материал-техниктиг баазазын бижыглап, өөредилге-кижизидилгелиг ажылды экижидиринге үлүг-хуузун киргеп.

Сибирьнин болгаш төп областарының хоорайларынга башкы институдуу дооскан аныяк орус башкылар бо школага ажылдап турганы солуп. Ылаңгыя орус дыл башкылары ам педагогика эртемнериниң кандидады Любовь Петровна Салчак, Владислав Афанасьевич Малков, Михаил Сергеевич Голубкин, Ирина Васильевна Конобиевская, Августова Михайловна Ондар болгаш математика башкылары Алефтина Макаровна Иванова, Нина Дикторовна Санина олар аңаа ажылдап турган. Өөреникчилериниң орус дылды шингээдип алырынга ол башкыларның киирген үлүү улуг.

Аксы-Барлык ортумак школазын 1958 чылдан бээр 896 кыстар, ооглар дооскан. Оларның аразындан бүдүрүлгениң сураглыг мурнакчылары, малчыннар, механизаторлар, башкылар дээш, черле кымнарны чок дээр. Ам республиканың улус ажыл-агыйының адырларында ажылдап чоруурларның чамдыктарын адап көрейн. Философия эртемнериниң кандидады Байыр-оол Монгуш эртем-шинчилел институдунда, Саин Ким республиканың онкология диспансериниң кезер эмчи, Елена Сат Бай-Тайганың улус өөредилге киллизиниң эргелекчизи, Эрес-оол Монгуш Тываның харылзаа эргелелиниң начальнигиниң оралакчызы, Антон Үержаа аныяк чогаалчы. Тываның ном үндүрер черинде, Софья Сарыглар Улуг-Хем районда мал эмчизи, Борис Күжүгет Тыва радионуң корреспондентизи, Арат-оол Саая Хандагайтының улусчу театрының режиссёру. Даңгыны оон-даа улаштырып болур. Бо школаны дооскан өөреникчилерден дыка хөй кижи төрээн районунда ажылдап турар.

Аксы-Барлык ортумак школазының башкылар коллективинде бөгүн шупту 33 башкы бар. Оларның үзэрби ийиги азы алдан хуузу школаның бодунуң доозукчулары. Школаның директору Күусаал Сарыглар школаның баштайгы доозукчуларының бирээзи. Школада орус дылдың, тыва дылдың, математиканың, химияның, биологияның, физиканың класс-кабинеттери бар. Орус дылдың, тыва дылдың, математиканың, класс удуртукчуларының методиктиг каттышжыышкынары ажылдап турар.

Өөредилге, кижизидилге талазы-биле арга-дуржулгазы байлак, чаштарны үжүк-бижикке, эртем-билгге өөредир дээш ак сеткилдии-биле ажылдап чоруур башкылар школада эвээш эвес. Оларга эге класс башкылары Күкел Ооржак, Зоя Сарыглар, математика башкылары Дарья Сарыглар, Мартаа Соян, орус дыл башкызы Мария Сегбе, биология башкызы Сендеимаа Хомушку, химия башкызы Ульяна Кара-Сал, интернаттың кижизидикчи башкызы Шөйбек Күжүгет болгаш өскелер-даа хамааржыр.

Школада 4 факультатив, янзы-бүрү 8 бөлүм, спортчу 3 секция ажылдап турар. Аныяк башкы Ольга Күжүгет тоску класстарга химия факультативин, орус дыл башкызы Любовь Саая 11 класстарга «Чогаадыгны бижирин өөренип тур бис» деп орус дыл бөлүмүн, күш-ажыл башкызы Сергей Ооржак үзанылга бөлгүмүн, көдээ Культура базыңының уран чүүл удуртукчузу Чойганмаа Күжүгет танцы бөлүмүн удуртуп турар. Олег Монгуштуң, Александр Чылбак-оолдуң удуртуп турары бөкстүн, хостуг болгаш тыва хүрештин секцияларының киржикчилери район маргылдааларынга киржип, шаңнадыг черлерни ап келген. Школаның бүдүрүлге бригадазы, дуржулга шөлү район школаларының аразынга мактадып турар.

Өөредилге-кижизидилгелиг ажылды экижидер сорулгабиле темалыг кежээлерин, янзы-бүрү эртемнер аайы-биле айларны, неделяларны организастаан. Февраль айда болуп эрткен «Төрээн черим билир сен бе?» деп темалыг тыва дыл айы (удуртукчузу Каракыс Чымба) өөреникчилерге солуп болган. 5—11 класстарның өөреникчилери тыва чогаалчыларның, тыва улустуң эдилелдериниң, национал хептеринин, Тываның диниг амытаннарының дугайында альбомнарны долдурган. Тус-тус класстарга «Төрээн дылым билир сен бе?», «Тыва улустуң чаагай чанчылдары», «Тыва улустуң ырлары», «Тыва улустуң оюннары», «Сээн национал чоргааралың?» деп темаларга класс шактары болгулаан.

Школавыстың өөредилге-кижизидилгелиг ажылында чедишкиннер-биле чергелештир четпестер бар дээрзин чугаалаар ужурлуг бис. Өөреникчилерниң бот-башкартынылгазын сайзырагайыдар, ону улам демократчыдар талазы-биле ажылдар чедир кылдыпмайн турар. Школавыс эргижирээн, класстары бичии, ийи эзлечеглиг өөренип турар. Класстар чедишпезинден бүдүрүлге өөредилгезиниң кабинединн тургузар өрээл чок. Спорт залы база чок. Бо чылын районуң улус өөредилге килдизи спорт залын, 116 өөреникчи чемненир столованыы, мастерскаяны тудуп бээрин аазаан.

Аът чылда 60 харны арта базар школа дугайын бижип ора мындыг одуруглар төрүттүнүп келди:

Аксы-Барлык көже бербээн,
Ажыл-ижи хайыгып тур.
Алдан харлаар школага
Алдчы болуп келир сен бе?

Сат ШАНЧЫ.
Школада төөгү башкызы.

ЧУРУКТАРДА: 1929 чыл. Барыын көжуунун баштайгы школазы. Тыва дыл кежээзинге идепкейлиг киришкен өөреникчилер.

Авторнуң фотолары.

Чагаа парлаттынмаза-даа

ХОМУДАЛ ЧӨПТҮГ БОЛГАН

◆ Хемчеглер алдыныш турар ◆

Кызыл район, Каа-Хем суур, Найырал кудумчузу, бажың № 4, квартира № 1. Т. Д. Монгуш. «Шынга» келген шүгүмүлелдиг бир чагааның адрези бо. Автор адын, тодаргай айытпаан-даа болза, соо-биле чоруп, сайгарарын солуннуң кол редактору сүмелээн. Ол даалга бо чүүлдүң авторунга таварышкан. Чагаада авторнуң адын, адазының адын тодарадып алыр сорулгабиле (пенсионер мен деп бижээнин көргеш) баштай райкүүскомнуң социал хандырылга киллизинге чедип, ооң пенсия, пособие харылап орар ажылдакчызы-биле ужуражып чугаалаштым. Найырал кудумчузунда чурттап орар пенсионерлериниң карточкаларының аразыдан ооң карточказы тывылды. Ында Татьяна Деменчиковна Монгуш деп бижээнин көрдүм. Ооң чурттап орар кудумчузу Хербис даанын чоогунда, чаа немешкен Малчын, Пограничный кудумчуларының бетинде дээрзин ол база айтып берди.

Шынап-ла, суурнуң чуртталга тулуунуң немежип турары харакка көскү. Каш чыл бурунгаар-ээн хову турган черни чаңгыс аай төлевилелдиң чурттаар бажыннары эзлеп-кен. Татьяна Деменчиковнага ужуражып, келген херээм чугаалажып, чагаазында хомудалдарын сайгарыштым. Чагаада бижээн хомудалдарын ол шын деп бадыткаш, мынча диди: «1961 чылдан бээр партия кежигүнү мен. Буяныг дыштанылгаже үнзүмзе-даа, башкы училищезинде бот-өөредилге-биле өөренип турар сургуулдарда төөгү башкылап турар мен. Сөөлгү үеде солуннарга төөгү материалдарын хаяа эвес парлаар апарган. «Аргументы и факты» болгаш «Шын», «Тувинская правда» солуннардан кичээлимге немелде үүлдерин белеткеним алыр мен. Ынчангаш чагыдылгам келбейн баарга, чоктай бээр ужурум ол. Бо чылдың эгезинде-даа, ооң соонда-даа чамдык солуннар четче келбейн турду.» Бо чурттакчының хомудалын № 2, 9 бажыңнарының № 1, 2 квартираларында Нина Васильевна Мельникова, Маргарита Мөңгеевна Көшкендей болгаш өске-даа ужурашканым өг-бүлелер ында турганы шын деп бадыткадылар.

Аңаа чоруп тургаш ужурашканым өг-бүлелерде бети дээрге-ле, 5—6 чагыдылга барын эскердим. Өг-бүле кежигүннери боттарының мергежилдиринге зайы-биле чагыдылгалыг болду. Боттарының акша-төгерии-биле чагыткан солун, сеткүүлдери четче келбеске, кымга дүвүренчиг эвес деп. Бо айтырыгның чылдагаанын тодарадып, чурттакчыларның хомудалынга харыы алыры-биле районнуң харылзаа белдирининг начальныгы Ю. О. Сарыгларга, ооң почта ажылын харылап орар оралакчызы Галина Кертик-Караевна Чучунга чедип, авторнуң чагаазының утказын тайылбырладым. Ийи начальниктиң кайызының-даа чугаазы-биле алырга, чыл эгезинде, шынап-ла, солуннарны чурттакчылар четче албайн турган. Почтачы Найырал болгаш ооң чоогунда элээн каш кудумчуларга чагыдылгалар тарадыр. Ол девискээрде черлик ыттар база хөй. Херээжен почтачылар ол ыттардан коргар. Мооң уламындан аңаа 5 почтачы солушкан. Амгы хүннерде ында Александр Забродин ажылдап турар. Тоянчы ыттарны хемчээн алырын суур Советиниң күүском секретары Мария Салчаковна Очур-оолга дыңнадып, чугаалашкан. Ол хемчээн алырын аазаан.

«Шын», «Тувинская правда» солуннарның чамдыкта четче келбейн баар чыллагаанын харылзаа белдириниң начальныгы Ю. О. Сарыглар Кызылдын типография парлакчылары четче санавайн чорудуп турарында деп турар. Мооң уржуундан чурттакчыларның талазындан чемелээшкиннер үне бергилээр. Ону боллурбазы-биле начальник Кызылда почтаны сайгарар болгаш районнарже база хоорайже чорудар киллдистиң начальнигиниң оралакчызы Светлана Монгушовна Оюнга чедип, ол айтырыгны шинитпирлежип ап турарын тайылбырлады.

Т. Д. Монгуштуң чагаазында он ажыг чыл чурттап келгеш, радио дыңнаваанын база хомудаан. Бо айтырыгга харылзаа белдириниң начальныгы ол девискээриниң бажыңнарын тударда төлевилел-сметазында радио точкаларын киирери көрдүнмээн, ынчангаш мынчага чедир радио чок чылдагаанын ында дээ харылалды. Ам харын райкүүском даргазы А. И. Барковка чурттакчыларга радио салдырарынын айтырыын тургузуп чедерге, ол 5 муң рубльди бээрин аазаан. Ол акшаның хирези-биле бо ажылды ам шимчедип эгелээр.

Чурттакчыларга почта чедирилгезин экижидериниң хемчеглерин эрткен чылдан бээр ап келгенин Галина Кертик-Караевна чугаалады. Александр Забродинде сес кудумчу онаажып турар. Ол чадаг чаасказан дажып турар. Өске чурттакчыларның девискээринде, беш участокта сес азы алды секциялыг 150 абонемент хааржактарын тургускан. Дөрт почтачы боттарының хамаарышкан участоктарында чурттакчыларның адрестерин чагыдылгазының аайы-биле хуваай бижигилеп каар. Чогум номчукчуларже тарадырда, машиналыг чолаачы абонемент хааржактарына аппарып сукку-лап каар. Ындыг болганда почтачылар адрестер бижиринин бетинде, ангы-ангы солуннарның баштай нинти түнүн санап алза эки. Оон ол санны чурттакчыларның саны-биле дүүштүрүп четчелээр. Ким-бир кижиниң көжүп азы немешкенин база «Союзпечатьтан» бодуу баш бурунгаар билип алыры ажылга ажыктыг. Черле ынчаш ажылынга хамаарышкан үүлдерин ыяк, быжырымчалыг кылып, белеткээри боттан хамааржыр.

Харылзаа белдириниң начальниктери доктаамал почтачылар быжыглаарынын аргаларын кылып турар. Почтачы Татьяна Бандан чоокта чаа ажылдап келген. Аңаа ниити чурттакчыларга бажыңындан өрээл берген. Оон-биле чугаалажырымга, мурнунда тудутта шеверлел ажылынга турган. Почтачылап ажылдаан айда 170 рубль алыр. Чогум ажыл бодунга таарымчалыг дээрзин ол чугаалап турду. Ол № 1, 2 участоктарны харылап турар. Оон чурттакчылары чүгле солуну безин 26 янзы-бүрү кезекти чагыткан. Ынчангаш чагыкчыларга үзүктелиишкин чок солун, сеткүүлдерин чедирери оон кол хүлээлгезин дээрзин билип орарын чугаазындан эскердим.

«Шын», «Тувинская правда» болгаш «Аргументы и факты» солуннарның чамдыкта четче эвес кээринде чылдагаанын тодарадыры-биле Кызылдын почтаны сайгарар болгаш районнарже база хоорайже чорудар киллдистиң начальныгын оралакчызы С. М. Оюнга база чораан мен. Оон чугаазы-биле алырга, чыл эгезинде солуннар четче келбейн баар таварылга турган. Ам ол четпестер эттинген. Районнуң «Союзпечать» чери хуваалааны ай санында шын тургузуп берип турар болза, чурттакчыларның солуну четче барбас деп чүве турбас. Типографиядан солуннарны 500 чүс кезектеп санап каан келир. Оон кырында немелде экземплярны база алыр. Чогум солуннарны четче санавайн баргылаар ындыг буруу оларла чок. Чүге дээрге кандыг-бир хажыдыышкын болу бээрге типографияның кол инженери Раиса Михайловна Дроздова-биле сайгаржып чугаалажып турарын Светлана Монгушовна чугаалады.

Кызылдын почтаны сайгарар болгаш районнарже база хоорайже чорудар киддизинге сорттакчылар 12 кижи эвлеглежип ажыллап турар. Чижээлээрге, парлаар солуннуң дүнекининг 12 шакта 3 шакка чедир доозуптар. Ол үеде ажыллап турар сорттакчылар аңаа барып, парлакчыларның солуннуң четче санап турар бе дээрзин контрольга алыр. Ону болдунар шаа-биле хыналдага ап келген.

Районнарның харылзаа белдирлериниче чоруткан солуннарны ында бригадир хүлээп алыр. Бригадирден почтачылар хүлээп алыр. Почтачы чурттакчыларның адрестерин бижиринин бетинде, солуннарын, сеткүүлдерин ыяап-ла четчелеп санаар. Четчелеп албаанда, кым-бир кижиниң солуну чок болур болза, кайыын алырыл? Чогум кымның буруузу-биле чагыдылга четче эвезил? Оон дөзүп баштай тодарадып алыры чугула. Чурттакчылар ол бүгүнү чүгле почтачының буруузу дээр болгай. Мындыг четпестерниң үнүп кээр чылдагаанын чамдык чурттакчылар чурттап орар адрезин долу азы тодаргай айытпаанындан база болу бергилээр. Өске талазында оон үнүп кээр чылдагаанын харылзаа белдириниң начальниктери дөзүнге чедир ылап тодарадып алыры күзелчиг. Бот-боттарынче даап бодаашкын-биле чүүй кагжыра, ажылдың амгы негелдезинге шуут дүүшпейн баар.

Авторнуң редакцияга келген хомудалын сайгарарга, шупту-зу бадыткаттынган. Чурттакчыларның чагыдылгазын үезинде чедирип, хожудаашкыннар болдурбазының талазы-биле хемчеглер алдынып турар. Чагыкчы — харылзаа — парлакчы — почта — чагыкчы — бо бүгү тудуш дөстүт ажыл болур. Чагыкчы кижи бодуунуң адрезин тодаргай айтырындан аңгыда, почтачыга солун, сеткүүл сугар хааржакты белеткел, ыдын багга тургузар болза эки. Харылзаа белдириниң почта салбырынын ажылдакчылары чагыкчының чагыын хүн бүрүде чедирер ажылды хандырар апаар. Ынчангаш коллектив бүрүзү боттарының онаашкан ажылын ак сеткилдиг кылыр болза, кандыг-даа маргылдаа, бот-боттарынче чүүй кагжыр чорук турбас.

Сиринмаа ЧООДУ.
(«Шынның» корр.).

телевидение

АПРЕЛЬ 27
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Хоккей. Делегей чемпионады. ССРЭ биле Канаданың шилиндек командалары. Швейцариядан дамчыдылга. 10.15 Кинопанорама. 11.45 «...16 харга чедир. болгаш оон улуг назы». 12.30 «Ye». 13.30—15.00 «Ыры-90». 15.45 Свердловскиниң опера театры чалап тур. 16.35 Социализмниң нарын айтырыглары: боттуг байдал болгаш келир үе. 17.20 Мультфильм. 17.30 Тиилелгенин 45 чылынга. «Полководчулар». Барымдаалыг фильм. 13.30 «Ye». 19.00 Хоккей. Делегей чемпионады. ССРЭ биле Канаданың шилиндек командалары. 21.00 «Ye». 21.30 Коллаж. 21.35 «Көрүүшкүн». 00.35—01.00 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Бисти долгандыр турар хүрээлел. 2 класс. Хүн кеззээде чырыш турзун. 8.55; 9.55 Эртем-тайылбырлыг фильм. 9.05 Англи дыл. 1-ги чылы. 10.05 Англи дыл. 2-ги чылы 10.35; 11.35 Төөгү. 8 класс. М. В. Ломоносов. 11.05 Эртем-тайылбырлыг фильм. 12.05 13.25 «Ачан бажыңы». Уранчечен фильм. 1-ги сериязы. 17.00 Ыры кижи-биле артар. «Ат чок бедикте».

КЫЗЫЛДАН

17.50 Медээлер. 17.55 Медээлер. 18.00 «Ажык чугаа». Санаторийлерге, курорттарга, дыштанылга бажыңнарынга, аржааннарга республиканың ишчилериниң эмнедип дыштанарынга хамзарыштыр чугаага профоблчөвүлелдиң секретары Ч. С. Монгуш киржип, телекөрүкчулериниң айтырыгларынга харыылаар.

МОСКВАДАН

19.00—01.00 ССРЭ-ниң Дээди Советиниң сессиязында. Чапсарда — «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.00 Ыры кижи-биле артар. «Ат чок бедикте». 17.55 Ритмниг гимнастика. 18.25 Коллаж. 18.30—19.00 «Ye».

КИНО

АПРЕЛЬ 27-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Лифтиден солагай талазынче» 9.20, 11.20, 19.20 (узаткан), «Төрээн төлү» (2 сериялыг) 13.20, 16.20 Видеозалга: «Узамдыккан кеземче» (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 18.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Шахерезаданың чаа тооллары» 11.00, «Чүк 300» 12.30, «Кайгамчыктыг кадынарга» 14.00, 18.30, «Шактилер» 15.30, 20.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Ходжа Насреддиннин чанып келгени» 14.20, «Ад, или досье на самого себя» (2 сериялыг) 16.10, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Ынакшы, идеге» (2 сериялыг) 14.30, 17.00, 19.30 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к/б: «Меге дангырак» (2 сериялыг) 16.30, 19.10 шактарда.

СОҢГУКЧУЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязының, РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Кызыл № 870 девискээр соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязының, Кызыл хоорайның улус депутаттарының соңгулдалар талазы-биле хоорайның соңгулда комиссиязының доктаалынга дүүштүр 1990 чылдың май 5-те катап бадылаашкыннарны дараазында соңгулда округтарынга эрттирерин шинитпирлээн:

Кызыл № 870 девискээр соңгулда округунуң талазы-биле РСФСР-ниң улус депутадынга:

Рабочий № 7 соңгулда округунуң талазы-биле Тыва АССР-ниң улус депутадынга (төвү — № 4 школа), Комсомольский № 10 (төвү — ДОСААФ), Геология № 23 (төвү — Тыва геология-шинчилел экспедициязының лаборатория-камераль корпузу), Горький № 26 (төвү — № 9 школа), Горный № 27 (төвү КПТУ-4);

Улус депутаттарының Кызыл хоорай Советиниң №№ 47, 51 соңгулда округтарынга улус депутаттарынга (төвү — Красноярский көдээ ажыл-агый институдунуң Кызылда филиалы), 86 (төвү — № 15 школа), 137 (төвү — Тываның геология-шинчилел экспедициязының лаборатория-камераль корпузу), 156 (төвү — № 9 школа).

Катап соңгулдалар хүнү май 5-те эртенгинин 6 шактан кежээкиниң 19 шакка чедир соңгулдалар участоктарны ажык турар. Бадылаашкынга киржир соңгукчулар паспорттарын, азы бодуң шынзыткан документилерин ап алыр.

Кызылчылар кандыг-бир чылдагаан-биле бадылаашкынга киржип шыдавас болган таварылгаларда ол дугайында участоктарның соңгулда комиссияларынга чогуур үезинде дыңнадыр. Үстүнде адаттынган округтарга улус депутаттарының соңгулдары болгаш соңгулдаларның болуу-болбазы соңгукчу бүрүзүнүң хамаатыруружундан хамааржыр. Бадылаашкынга киришкен соңгукчуларның ортаа кезиинден хой нуруузунуң бадылаашкынларын алган кандидатты соңгуттурган деп санаар.

АЖЫЛЧЕ ЧАЛАП ТУР

«Үш-Белдир», «Чедер» курорттарның 1990 чылда кадыкшылга сезону эгелээри-биле холбаштыр дараазында ажылдакчылар херегдеттинип турар: эмчилер, эмчи сестралары, ажыл-агый сестралары, поварлар, официанткалар, кухня ажылдакчылары, шнет сестралары, санитаркалар.

Ажылдаарын күзээнлер дараазында адреске келир: Кызыл хоорай, пер. Юбилейный, 7, телефон 3-10-77.

Свердловскиниң шекпен аймаан бүдүрер комбинадынга ажылдаар 18-30 харлыг бот херээжен хамаатыларны чоюну ажыл-биле хандырар, мергежилиг бедидер, профессия угланыышкынын тодаргайлаарынга дузалаар Республика төвү чалап турар. Ол бүдүрүлге чериже күүседир ажылдар: лента кылыр, пос аймаан бүдүрер чүл эзрер, мастерлерге, электромонтерларга дузалакчылар ажылдаар. Ажыл телевири эртүмаа-биле айда 240-260 рубль, нерээ йзугаар 200 рубль хемчээлдиг акша дузаламчызын бээр, бот кижилерни ниити чуртталга чери-биле хандырар.

Төптүн адреси: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, бажың № 34, кабинет 2, телефону 3-27-88.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34: ◆ оралакчылары — 3-33-91: 3-34-17: ◆ ориемная — 3-34-26: ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92: ◆ оралакчылары — 3-45-93. Киллдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82: 3-36-25: идеология — 3-34-57: ◆ совет тургузуг — 3-34-98: 3-41-23: ◆ үлетпүр — 3-34-49: 3-36-73: ◆ агроүлетпүр — ◆ очулга — 3-34-93: корректорлар — 3-37-11 3-41-16: ◆ культура — 3-39-15: ◆ информация — 3-37-11: ◆ чагаа киллдизи — 3-39-03: 3-34-39: ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41: ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41:

Чылда 300 катап үнер Хемчээла 2 парлалга амазы

Тираждың 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер. полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 407.

ТС—00614

Индекс 54241

БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң,
Тыва АССР-ниң Дээди
Совединиң болгаш
Министрлер Чөвүлелиниң
органы

1990 чыл
апрель
28
суббота
№ 99 (14299)

1925 чылдан үдезилеттингеш
Өртээ 3 кеп.

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ЧЕДИГИ ЧЫЫЖЫНЫҢ БИРГИ СЕССИЯЗЫ

Дүүн, СЭКП Тыва обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының бирги сессиязы болуунуң ажылын эгелээн. Ону Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының таазы-биле Теп соңгууда комиссиязының даргазы Ч. С. Монгуш эге сес-биле ажыткан. Бо чылдың март 4-те, 18-те болгаш апрель 22-де соңгуткан 117 улус депутадының сессияда 116-зы келгенин ол дыңнаткан.

Депутаттар сессияның секретариадын, Мандат комиссиязын болгаш ажык болгаш чажыт бадыдашкыннарның саналга комиссияларын, оларның удуртукчуларын соңгаан. Мандат комиссиязының даргазынга депутат А. С. Дембирел соңгуткан.

Мандат комиссиязының даргазы А. С. Дембирел илеткединге Тыва АССР-ниң улус депутаттарынга соңгутканнарының бүрүн эргелерин хынаан түннелдерин дыңнаткан. Соңгулдалар эвээш-биче частырыглардыг, чедир кылдынмайн турар чүүлдерлиг-даа болза, нигизе-биле Тыва АССР-ниң Конституциязының, «Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Хоойлуга дүүштүр эрткен, соңгуткан депутаттар бүрүн эргелиг дээрзин демдеглээн. Оларның бүрүн эргелерин хүлээп көөр дугайында доктаал чалевилели-биле таныштырган.

Депутаттар хөй айтырыглар салып, чамдык тодарадылгаларны кылган соонда Мандат комиссиязының илеткелин хүлээп алган болгаш доктаалды бадылаан.

Ооң соонда депутаттар хүн айтырыын бадыладыр киргеннер:

1. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Тур регламентизин бадылаар дугайында.

2. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазын соңгуур дугайында.

3. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазының оралакчыларын соңгуур дугайында.

4. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң доктаамал комиссияларын тургузары болгаш бадылаары.

5. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазын томуйлаары.

6. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң составын бадылаары.

7. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң моон соңгаар кылып чорудар ажыл-чорудулгазының программазының дугайында.

8. Тыва АССР-ниң Улустуң контроль комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди судуун соңгууру, Тыва АССР-ниң Күрүнеңниң кол арбитрин болгаш күрүве арбитрин томуйлаары.

9. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң чарлыктарын бадылаары.

10. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының ийиги сессиязынга чугаалажып көөр кылдыр саналдаар чамдык айтырыглар дугайында:

— Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Регламент төлевилелиң белеткээр талазы-биле комиссияны тургузары.

— Тыва АССР-де Конституция хайгаралының дугайында Хоойлу төлевилелиң белеткээр талазы-биле комиссияны тургузары.

— Тыва АССР-ниң Конституциязының (Үндезин Хоойлузунуң) төлевилелиң белеткээр талазы-биле редакция комиссиязын тургузары.

Бирги айтырыг талазы-биле сессияга белеткел чорудар организастыг комитеттиң харыысалгалыг секретары депутат **М. С. Козлов** илеткел кылган. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Тур регламентизин хүлээп алыр деп саналды депутаттар бадылааннар.

Хүн чурумунуң ийиги айтырыының талазы-биле сессияга белеткел чорудар организастыг комитеттиң даргазы депутат **Д. К. Ооржак** илеткел кылган. Ук комитет бодунуң хуралын удаа-дараа эрттирип, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының бирги сессиязынга белеткелдерин канчаар чорудуп турарын сайгарып, чугаалажып келген дээрзин ол дыңнаткан. Сөөлгү эрткен хуралдарының бирээзинге Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазының албан-дужаалынга кирип болгу дег кандидатураларны чугаалашкан, ону чонга чарлап дыңнадырыбиле массалыг информация чепсектеринге дамчыткан. Парлалгаже ол үнген соонда Тыва АССР-ниң улус депутаттары боттарының тус-тус саналдарын киргизеп. Бир дугаарында Өвүр районда бөлүк улус депутаттары ук албан-дужаалга СЭКП Тыва обкомунуң бирги секретары депутат Г. Ч. Ширшинни саналдааннар. Ол ышкаш Кызыл районда бөлүк коммунист депутаттар база ук кандидатураны адаан. Ооң сөөлүнде Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы депутат Ч.-Д. Б. Ондарның кандидатуразын база идип үндүрген. СЭКП Тыва обкомунуң секретары Ш. Д. Ооржакты адаан депутаттар **Э. С. Донгак, А. И. Семенов, Ч. К. Айыр-Санаа, С. Б. Куулар**, ССРЭ-ниң улус депутадыг **С. В. Стрелавин, А. Т. Сотпа, Э. Д. Монгуш, В. Д. Хемер-оол, И. Н. Семенов** олар саналдарын бергеннер.

Депутаттарның саналдаанындыбиле чажыт бадылаашкын даңзызынче К. А. Бичелдей, Ч.-Д. Б. Ондар, Ш. Д. Ооржак оларны киргеп. Бадылаашкынының түннелиң мындыг болган: К. А. Бичелдей дээш 9, Ч.-Д. Б. Ондар дээш 55, Ш. Д. Ооржак дээш 45 депутат бадылаан. Ынчангаш эң хөй сан алган ийи кандидатка хамаарыштыр бадылаашкынның ийиги эвээш эрттирер апарган. Ооң түңнелинде Ч.-Д. Б. Ондар дээш 63 депутат, Ш. Д. Ооржак дээш 30 депутат бадылаан.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазынга депутат Ч.-Д. Б. Ондар соңгуттукан.

Сессия бодунуң ажылын бүгү үргүлчүлээр.

БОТ-БОТТАРЫН БИЛЧИРИ—ЭДЕ ТУРГУСТУНУУШКУННУҢ ЧӨЛЕНГИИЖИ

Уралдың күш-ажылчы коллективтери-биле М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ ужуражыышкыннары

СВЕРДЛОВСК, апрель 26. (СЭТА-ның тускай корр.). Амыдырал-чурттарны экижидип, чуртта социал-экономиктиг байдалды үндезинин-биле өскертир дизе чүнү кылза чогуурул? ССРЭ-ниң Президентизи, СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары М. С. Горбачевтуң Уралдың күш-ажылчы коллективтери-биле ужуражыышкыннарынга бо айтырыг үргүлүг тургустунуп турган. Михаил Сергеевичиниң маңаа келгенинден бээр ийи хүн эртип турар.

Дүүн завод эргелелиңге ажылыннар, специалистер, күш-ажылчы коллектив чөвүлелиниң төлээлекчилери болган партия активи-биле ооң ужуражыышкынының дугайын дыңнаткан болгай бис. Улуг залга кижилер сыныпас болганындан ужуражыышкынга бооп турган чугааны завод шөлүнче радио-биле дамчыдып туган. Даштыгаа чүс-чүс кижи ону дыңнап турган.

Ужуражыышкынны ажыттыышаан, **М. С. Горбачев** силерниң-биле ажыл-херекчи байдалга таваар чугаалажыр бодаан кижи мен деп чугаалаан. Силерни чүү деп чүве дүвүреп турарыл? Чуртка кончуг хөй чүүлдерни кылып берип турар силериңиң черинер — Уралдың хөгжүлдезиниг амгы үеде элээн бергедээшкиннер болгаш шын эвес чүүлдер болгулап турар. Чүгле бүдүрүлгеде болгаш экономикада эвес, а социал талада база. Ооң уржуундан бир янзы сеткилхөөннер база тургустунуп кээп турар. Байдал бисти дүвүреп турар.

Маңаа келгеш, силериңиби-биле элээн каш шак дургузунда чугаалашкаш, силерге информация шыны-биле дыңнадып кээп турар-дыр деп түннелди кылдым. Биске билдиниң турар болгаш бистиң дүвүреп турар чүүлдерни кижилер бадыткап турар-дыр. Ынчангаш Уралдың бүдүрүкчү күштеиниң хөгжүлдезинде шын эвес чүүлдер тургустунуп келген деп ажыы-биле чугаалап болур. Бир талазында, мында кончуг улуг кадр болгаш эртем күүсүг тургустунган, ол күүс улуг соруглаларны моон соңгаар-даа шиитпирлеп шыдаар аргалыг, а өске талазында, экология айтырыы чидигленишт, социал тала нарыыдап турар.

Бо чүүлдерге хамаарыштыр санал-оналдарын чугаалап бээрин М. С. Горбачев дилээн. Бистиң ужуражыышкынывыс, силериңиң облазынарга чедип келгеним экономиктиг реформаның хөгжүлдезинде эгелээн кончуг чугула үе-чада-биле хапсырлажып турар деп, ол уламчылаан. Бистер ук реформаның белеткел үе-чадазын эртип, чуртувуста байдалды тодарадып **алган бис.** Чедип ап турар чедиишкиниерибиле чергелештир чурттуң бергедеп турар чүүлдерин база чон биилп **алган болгай.** Экономиканы **экижидип алыр** дээш ажыл-агыйны башкарып чорударының элээн хөй методтарын шенегилээн бис. Чамдык чүүлдер чедип **алдынып** турган. Ынчалзажок бир чамдык чүүлдер чедип **алдынмаан,** чамдык **чүүлдерге** чазып-даа **тардувус.**

Канчаза-даа чурттуң төөгүзүнде улуг эргилде бооп турган үеэн эртип алган бис, ам бисте эрге-хоойлу талазы-биле боттуг чүүлдер тургустунуп кел чыдар, экономика талазыбиле дуржулга чыгдынып турар. Шенээшкиннерден чамдык дуржулганы чедип алдывыс, бир янзы угаап бодап-даа эгеледивис, бот-боттарывыстың аравыска безин бир янзы чугаалажып эгеледивис. Экономиктиг реформаны үндезинибиле калбартып болур арга тургустунган.

Ынчангаш чугааны бо турушта кылып болза, чогумчалыг боор, чүге дээрге кижилериң дүвүреп турарын билип тур мен. Ол дүвүреэшкин парлалгага көстүп кээп турган, маңаа база илереттинде. Моон соңгаар канчаар чурттаар бис? Чугаа болза амыдырал-чуртталганы экижидер дээш, байдал эки төлаже өскерилзин дээш чогум чүнү кылырывыстың дугайында бооп турар. Чоонуң моон ынай шыдажыр аргазы чок апарган деп чүве билдинип келген. Ынчангаш бо туруштан алырга, мээң маңаа келгеним менээ кончуг чугула бооп турар.

Бис Президент **чөвүлелиниң** хуралын ийи удаа эрттирдивис. Ооң соонда ол чөвүлел-биле ССРЭ-ниң Федерация **чөвүлелиниң** каттышкан хуралын база чыгдывыс. Аңаа чугаалажып турган айтырыгларывысты база катап сайгарып көргеш, чонга дыңнадып чедирер бис, чонбиле сүмележип алыр дээш аан. Бистер бот-боттарывысты, билчип турар болганывыста ындыг эргилдени шуптувус кады кылып ужурлуг бис. Чугула эргилде кылыр деп турар чүүлдеривисти ажылчы чонга, чуртка саналдап киирер ужурлуг бис. Эвээш чарыгдалдарны үндүрүп тургаш, ону чедип алыр дээш бүгү чүвени баш удур белеткеп кылыр херек.

«Уралмаш» каттыжыышкынының директору **И. И. Строганов** ооң соонда сес алгаш, бүдүрүлгениң дугайында кыска тайылбырны кылып, коллективтиң мурнунда туруп турар сорулгаларга доктаагаан. Ажылчыннар-биле ужуражып тургаш, хостуг рынокче дүрген киреэ чугула деп чугааладыңар, Михаил Сергеевич. Ол шын. Ынчаарга олче шилчириниге биске чүү чүве моондактап турарыл? Бирээде, кооперация-биле дең эвес эргелиг бооп турарывыс. Бистер бүдүрүлге кооперативтери дээш туржуп турар бис, ынчаарга ам дээрезинде оларның-биле дең эргелиг чаржыр шинээвис чок бооп турар. Ийиде, аъш-чем продуктуларынга дөрт-беш хире туруштан контрольдан турар шыңгыы өртектерни тургузары чугула деп санап турар бис. Ылаңгыя мөөнеп садар өртектериниң эң үстүкү хемчээли кандыг болуруун шуут доктаадын тургузар херек. Үште, үндүрүг онаалдазында шын эвес чүүлдер биске моондак ужураштырып турар.

Квартира хөлезинии аргажок бичии бооп турарындан каттыжыышкын чыл санында 7 млн. рубльдиң когаралынга таваржып турар. Школа назыны четпээн уруглар албан черлери база карылгалыг бооп турар. Бистиң балансывыста 45 мун квартира бар, ам-даа 12 мун ажыг кижи квартира оочурулга-да турар.

Кижи дугайында сагыш салыышкынны бирги чергелиг айтырыг кылдыр көрүп турар бис.

М. С. Горбачев ооң ындыг айтырыгны салган: чаа экономиктиг харылзааларже шилчип киреринiң саналаашкыннарын кылган силер бе?

Ындыг саналаашкыннарны планда көрдүнген санап беринiшкиннериң үндезинiнге тургускан бис деп, И. И. Строганов харыылаан. Өске черлерге арыг оруглардан санап беринiшкиннериң үлүг-хуузу улуг бооп турары бүдүрүлгеня калбартып хөгжүдеринге идиг бербейн турар. Чижээ, арыг оруганың 30 хуузун эвилел бюджединче, 27 хуузун республдика бюджединче шилчидер кылдыр планнаан болгай. Ам чер, электроэнергия дээш ескедаа чүүлдериң өртек-үнезин улгаткан. Ынчап кээрге, арыг оруганың 30 хуу безин четпес кезии бүдүрүлгеге артар-дыр деп, ол чугаалаан.

Аар машина тудуунуң эртемшинчилел институдунуң директору **Г. Н. Башилов,** чиңгине директорунуң оралакчызы **А. С. Осинцев** ооң соонда чүве чугаалааннар.

Бодунуң чугаазының кол кезии экономист бүдүрүлгеде аренда харылзааларының айтырыгларынга тураскаатказ. Чижээ, кижилер олче шилчиринден ойталап турар, чүге дээрге амгы байдалдарга оларга ындыг шилчилге таарымчаг чок.

М. С. Горбачев директориун оралакчызын мындыг айтырыгга харылаарын дилээп: реформаны үндезинии-биле дүргедедир, рынок экономиказынче дес-дараалаштыр шилчириниң улуг базымнарын кылып ужурлуунуң дугайында чугаа тургустунуп кээрге-ле, ниитилеп-ге дүвүрел тыптып кээр, ооң чылдагааны чүдел? Мында чүү чүве кижилерни дүвүредип, коргудуп турар деп бодаар силер?

Чигзиниишкиннер, **дүвүрел** рынок экономиказынче шилчип турар үеде чайлаш чок таваржыр чидириглер-биле тайылбырлаттынар боор деп бодаар мен деп, ол харыылаан. Ол дээрге бирги чылдагаан. Ийигизин, бис ажыл чок чоруктан чайлай албас ышкаш бис. Бо чүүлдер кижилерни коллады дүвүредип турар деп бодаар мен.

М. С. Горбачев: Ынчаарга чугаа ол орук-биле чоруур дугайында бооп турар чүве болганда, маңаа чугаалардан болгаш бүдүрүлгени көрүп чоруп турар үемде хөй саанныг беседалардан алгаш көөрге, шупту кижилер ол орук-биле чоруур ужурлуун биилп турар болду, ындыг чүве болганда, бүгү чүвени баш удур бодап, сайгарып, бүгү чүүлдер дугайында дугуржуп алыры эргежок чугула-дыр. Херектиң ужур-төвүн чүгле төпке биилген турар эвес, ону чүгле ажылгагыйжы кадрлар биилген турар эвес ышкажыл. Кижилер, күш-ажылчы коллективтер чугаа чүнүң дугайында бооп турарын биилген турар ужурлуг.

Рынокче бис угаан-сарыыл, баш чок халый бербес ужурлуг бис, ындыг турун биске таарышпас. Шилчилге бодап кылдынган угланыышкынның үндезинииге боттаныр ужурлуг. Бо чорудугну бис, ылаңгыя ооң баштайгы үе-чадазында өртектер механизминин аргазы-биле таарыштырар ужурлуг бис. Социал камгалалдың хемчеглери база көрдүнген турар ужурлуг. Адактың соонда, бүдүрүлгеге ажылчын күштүң эде таарыштыр тургустунулгазы болу берип, харын-даа ооң кезээнiң хостадып үнүп кээрiнiң-даа дугайында бодаар апаар. Ынчалзажок бисте кооперативтер чаа-ла тыптып турар, ачы-дуза чедирилгези, садыт-аймаабиле холбашкан бүгү-ле чүүлдериң чедир хөгжүвээни-биле дөмей, ындыг чергелиг болгай. Чижек кылдыр алырга, салыгдаашкын шөлүнге онаажыр ажыл хөлчок улуг, а делегейде бо дээрге шагда эрткен орук апарган. Өске сес-биле чугааларга, оларда бүдүрүлгении эвес кавыда хаара туттуганнар материалдыг бүдүрүлгеде киржип турарлардан усчок хөй болур хамаарылга тургустунган. А бисте дээрге сыр дедир-дир. Мынчап кээрге, бисте кылып алыр чүве эдерик хөй, кижилерге ажыл тыпты бээр. Ынчалзажок эде белеткелдиң системазы, хөделинiшкиннерiнiң планы херек. Шак мону бүгү кижилер билген турар ужурлуг. Бистиң күзелдиг эвес ыйнаан чедир бодап кылып албайн турарывыстан ажыда хаара туттунмаан чорук тыптып турар деп бүзүрел турар мен. Бис боттарывыстың аазаан чүүлдеривисти күүседир бис. Кижилер-биле беседалажырында белеп апаргаш, бүгү чүвени бодап кылып алгаш, саналып кылдынган хемчеглерни бис ниитилелдиң чугаалажып көөрүнге киирер бис. Оларны девискээр бүрүзүнге, күш-ажылчы коллектив бүрүзүнге ажылдап кылыр херек.

Сөөлгү үеде парлалгада үнүп турар экономикада польша тынгарылга аргазының дугайында таймылбырлап бээрiниң дугайында дилег алдан дыңналган.

М. С. Горбачев: Парлалга силерни коргудупкан ышкажыл? Бо алдан, Свердловскиден бүгү парлалгага, мында олуржуп турар журналистер база билген турар кылдыр, мынча деп медеглээр херек: ындыг херекке сарыылдыг бодал кылдынган чүүлдерни бээр херек, парлалгага чүгле кижилерни дүвүредип, саймаарадыр чорукту кылып болбас.

15 дугаарлыг механика пегиниң начальныгы **А. Р. Сагаловичтиң** бодунуң чугаазын реформаны дүргедедириниң чугула айтырыгларынга тураскаатказын. Рынок экономиказынче бүдүрүлгелер аңгы-аңгы оруктар-биле кирип турар. Ындыг болганда тус-тусунда тодаргай бүдүрүлгениң кол фондуларының байдалын барымдаалап көөрү чугула. Чамдыктарының кол фоидулары дыка эргижирээн, а өскелериниң — чаа, эки бооп турар. Ооң анагыда, ол кадрлар айтырыынга доктаап, экономиктиг реформаның байдалында ооң харыысалгазының дугайында айтырыгны көдүргеп.

«Уралмаштың» социал-культура-амыдырал эргелелиниң начальныгы **Ю. Ф. Чеботарев** чугаазынга бодунуң албанының белеп эвес айтырыгларынга доктаагаан. Чижээ, ол тус адырның карылгалыг болуп турарының айтырыын көдүргеп. Чуртталга шөлүнүң дөрбелчин метринiң өртек-үнезиниң алыр болза, ол чылдан чылче улгадып-ла орар, а ол дээш төлевир ооң мурнуидазы дег хевээр артып турар. Бо айтырыгны шимчедирин кызыттывыс, ынчалзажок хөй-ниитиниң шиитпирлиг ойтур шавыышкынынга таваръштывыс.

М. С. Горбачев: Чуртталга бажыңнарынар чежел, ол дээш кайы хире немелде төлевир киирип турар силер?

Ю. Ф. Чеботарев: Заводтуң немелде чарыгдалы — барык 7 миллион рубль...

М. С. Горбачев: Дыка хөй ие-бүлелер квартираларны боттарынны кылдыр садып алыр ажылчынарының инициативазы, күш-ажылчы чүткүлү сөөлгү үеде дыка чавызаанын комплекстиг бригаданың удуртукчузу А. А. Токминов чугаалаан.

М. С. Горбачев: Силерниң сагыш човаашкынынарга каттыжып тур мен. Экономиктиг реформаның байдалдарында эвээш сан-биле хөйүг эки шынарлыг бүдүрер дугайында бодал — кол бодал-дыр. Деңнештирип төлээр чорук бистерии бой тудуп келген. Ажылчыннарның, колхозчуның болгаш башкының, эмчиниң, инженериниң күш-ажылын ёзулуг үнелевейн, а ону «майык» ёзугаар үнелеп көөрүн уламчылаар болзувусса, тариф ёзугаар бурунгаарлап шыдавас бис. Чижээ: бедик мергежилдиг эмчи сестраларының чогуунуң уржуунда кезер эмчилер харыысалгалыг кезии эмнээшкиннерии кылып шыдавас турган таварылгаларны менээ чугаалап турган. Ынчаарга кезер эмчиниң бодалын езугаар алырга, профессор шалының алырыгга төлептир болгу дег специалисти деткип мактаар кандыг-даа эрге ол эмчиде чок.

Ооң анаа чүү болурул, ынчаш мергежилдиг сестра бригададан үне бээр, нарын кезии эмнээшкиннериң бүгү чорудулгазы соксаар апаар. Ындыг хевирлиг байдал бүгү чер болганда бар. Эртемде төлевир база-ла эрге-дужаал, чадалар вайы-биле — улуг, биче эртем ажылдакчылары дег төлеп турар. А чыл, сөөлгү беш чыл дургузунда кым кандыг салыышкыны ниити херекке киирегиниң кым-даа сонуургап көрбейн турар. Ынчаарга ажылга ону эскерип-даа кагза, а харын керээ езугаар ооң ачызында кандыг-бир түнүүт ажшаны алганда, дөмей-ле денге үлежип алыр.

Дугуржуп ап көрээли: деңнештирип төлээр чорукка удур демиселди шиитпирлиг эгелээр херек, ону ажылдаар чер бүрүзүнден, кылыр ажыл бүрүзүнден эгелээри чугула. Ынчаар кылбас болза, талантылыг кижилериңиң күчүзүнден чаагай чүүлдерни ниитилелге доктаамал ап бээр аргавыс чок болур ийик.

«Уралмашка» чедип келгени дээш ССРЭ-ниң Президентизиниг өөрүн четтирииишкинии коллективтиң өмүнээзиниден цех начальныгы **П. Н. Тоболо** илергейлевишаан, каттыжыышкынның металлургтарының күш-ажыл байдалдарынче М. С. Горбачевтуң кичээнгейин угландырган.

Ужуражыышкынның түннелдеринде М. С. Горбачев айытпышаан, мынча деп чугаалаан:

Чуртка эң чугула экономиктиг, эртем болгаш камгалал соруглаларын шиитпирлеп турар дыка хөй кижилер мында, Уралда чыыгаан. Свердловскиниң күүсели турар роли, ооң күш-ажылчы коллективтери, сеткил дүвүрээшкиниң болгаш сагыш човаашкыннары бистерии маңаа экжелеп. Президент болгаш СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары мен болгаш совет удуртулганың өске-даа кежиңнери. Уралже улуг кичээнгейлии утландырар ужурлуг деп боодаар мен.

Бо **чөвүлел турал.** «Уралмаштың» ажылчы чону-биле беседалар менээ улуг ужурлузалыг. Чурттуң салым-толунга дыка чугула шиитпирлерни хүлээп алыр үе келген, амгы эде тургустунуушкунуң ындыг үе-чадазында чедип келген-дир бис. Кижилерниң чүү болап, байдалды канчаар көрүп, чүнү кылырын эргежок чугула деп санап турарын бадып-алыры-дыка чугула.

Мээң туружумну, бүзүрээшкиниеримни билир болгай силер. Оон-биле чергелештир, бодумнуң амыдыралымның болгаш ажылымның бүгү чылларында мындыг стильди барымдаалап турар мен: кандыг-даа шиитпирни хүлээп алырда, ону ажылчы чоннуң санал-оналыбиле ылаптыг хынаап көөр. Ол дээрге политиканың шын болурунга, чидириглер болгаш частырыглар ховар таваръжырынга эң чугула шиитпир-дир.

Эде тургустунуушкунуң эгелевишаан, бодувустуң ниителиивистя чаигыс талалыг көргеп-дир бис. Кыдыра кылыышкын-биле черле бүттүнмес дээрзин, эде тургустунуушкунче хапылап кирбишаан, билип эгелээн бис. Бүгүле адырларга—экономикага, федерацияга, партияга, Советтерге, культурага, бүгү угаан-бодал байдалынга эң-не шыңгыы чаартылгаларны кылыры, ооң-биле ниитилелди чаагайжыдары, кижилерниң амыдыралының таарымчалыг байдалдарын тургузары негеттиниң келген.

Улуг шиитпирлерни хүлээп алырының үе-чадазында ам чедип келген бис. Ынчангаш Уралдың күчүзүн — кижи, угаан-бодал, эртем болгаш культура күчүзүн билбишаан, силерге келирин шиитпирлеп алган мен. Бо ужуражыышкынны деткимче кылдыр көрүп, бистиң политиказывыска, тептүң ажылдап турарынга хамаарыштыр чугаалаан чүүлдериңерни чугула суме кадымышкыны, шынгыы четпестерии болдурбазыиче удуртулганың кичээнгейии угландырар дээш чүткүл кылдыр санап турар мен.

Чамдык беседаларның үезинде меге, хоозун чүүлчүүшкүнүнар база болду: Ынчаарга ындыг шаштырыглыг чүүлчүүшкүнүнар кылыр кижилер демократияны бистерлен безин артык ажыглап турар-дыр. А

(Уланчызы 2-ти арында).

БОТ-БОТТАРЫН БИЛЧИРИ—ЭДЕ ТУРГУСТУНУУШКУННУҢ ЧӨЛЕНГИИЖИ

(Төнчүүт. Эгези 1-ги арында).

ужуру болза, бистиң ниитилелдивисте сарыылдыг, харыысалгалыг кижилер ажык-чарлыг чорукту, демократияны бүрүн ажыглап, эрге-чагырганы боттарының холунга ылаптыг алыр ужурлуг.

Ниитилелдиң хөгжүлдезиниң өң чугула амгы үе-чадазында ажылчын ангының ролюн чүрттүн удуртулгазы, мен бодум каичаар көрүп турарымга хамаарыштыр беседаларга болган бижимел-биле көдүргеи айтырыгга моон-биле холбаштыр харыылаар бодай-дыр мен.

Партия бир эвес ажылчын ангыга даянмас болза, болуун политиказының боттаныышкының, чаартылгаларның авангарды болуруи чедип ап шыдавас. Силерде 12 ажылчыннар партиядан үнер дугайында бегүн билдирипшиннер кииргении сагыш-сеткилдиң ханы дүвүрээшкинии-биле дыннадым. Ам дээрге чамдыктары

ССРЭ-ниң улус депутаттарының, Россия Федерациязының, ол ышкаш чер-чер Советтериниң улус депутаттарының сонгулдаларына ажылчыннарны күштүү-биле кызыпканы хомудаичыг-дыр, дорту-биле чугаалап керейн: оон түнелиинде Советтер когараар апаар ийик мен.

Мындыг байдалга «эдилеииң бир хевирлиг коэффициентизии» киирери чугула. Ажылчын ангының төлөөлекчилери Советтерге эвээш болур чоруктү чайладыр херек.

Дарган В. Ф. Боякин, каттыжыышкының күш-ажылчы коллектив чөвүлелииң даргазы В. А. Богданов, дайын болгаш күш-ажыл хоочунарының чөвүлелииң даргазы Е. С. Ерыкалов, Свердловск облкүүскомунуң даргазы Э. Э. Россель олар база чүве чугаалаан.

Оон соонда М. С. Горбачев уралмашчыларның айтырыгларына харыылаан. Хүүда оран-бажың тудуп алырының дугайында айтырыга ол харыылап тура, кижилериң сонгул-оналың болуур-чогуурубиле деткиири эргежок чугула дээрзин, хире шаа-биле оларга дузалажырын, харын-даа

бүдүрүлгелериниң арга-шинээзин ажыглап тургаш, дузалажырын ол демдеглээн. Чүрттаар оран-бажың тудуун дүргедеир арга ам тургустунуп келген. Бо талазы-биле мээн чамдык бодалдарым-даа бар. Хүүда чүрттаар оран-бажын тудуп алыры-биле чериң тускайлап бээр дугайында черчер органнарындан дилээр бодаан ийик мен. Сад болгаш огород өстүрер черии база бээр болза эки. Аъш-чем-даа, соцнал-даа, кижизидилге-даа талазы-биле мында ужур-ла бар болдур ийин. Чер-биле хинииктешкен кижи дээрге-ле бир янзы кижи болдур ийин.

«Мен бодап көөрүмге, принципиалдыг үндезиниге сырый каттыштырылга дугайында СЭКП ТК-ниң Ажык чагаазы Ленин дугайында силерниң чугаацарда принципиалдыг турушка дүүшпейн турар шыкаш. Ол үндезин-барымдаа партияның бөдүүн кежигүнү менээ чоок боон турар. Солуи, сеткүүдлериниң ачызында сиИзел-бодал хостуг болзуи, үзел-бодалды деннештирип шүүштүрүп көөр дээш туржур бис. «Демократтыг платформаны», оон соонда «марксисчи партияның платформазыи» парладывыс. Оиу чугаалажып көрүнер, коммунистер!

Ук чагааны чүнүи ужунда база чүге удур бижиир апарган деп бис? Сырый каттыштырарының орнунга партияны сандарадыр талазы-биле ажыл херек кырында эгелей бергени коммунистерии дувүредип турар. Ол демисел эвес-тир, үзел-бодалды дүүштүргени, ёзулуг шиинн тывары, сырый каттыштырылга эвес-тир, а съезд бүдүүзүнде, а харын-даа оон туржук, съезд боон турда, партияны сандарадыр дээни ол эвес ыйнаан. Чүрттүн, күрүненииң, ниитилелдиң хөгжүлдезиниң шак мындыг харыысалгалыг, эргилделиг үе-чадазында улуг күш боон турар СЭКП-ни согуушкунга тавариштырып шыдавас бис. Чогумна чынчаңгы чагааны платформаны шүгүмчүлеп турар кижилерге удур эвес, а сандарадыкчыларга удур чоруткан бис. ТК-ниң бүгү кежигүннеринге, крайкомнарның, обкомнарның бирги секретарьларыига ол документини чоруткан чүве. Олар боттарының санал-оналын-даа чугаалап турдулар. Платформаны болгаш Устав төлевилелиин шүгүмчүлеп турар эштн партиядан үндүрер бе дээр дугайында айтырыг база тургустунуп турган. Шак ындыг тамаглага Платформа төлевилелиинн талазы-биле Политбюроиун хураллына безин шынгыы шүгүмчүлелдиг санал кылган СЭКП Москва хооркомунуи бирги секретары Ю. А. Прокофьевтен эгелээр турган-дыр бис. Ындыг чүве турбас!

Литвада байдалга хамаарыштыр айтырыга М. С. Горбачев мынчаар харыылаан: айтырыгны политика талазы-биле шиитпирлеп көөрүнге идегеп турар бис. Ындыг-даа болза, силериин мурииунарга-даа, чүрттүн мурнунга-даа демократияга сыдгалап алгаш, авантюризм кылыксаар удурткучулар-биле таваржып келген-дир бис деп чүвени чугаалап каар ужурлуг мен. Советтерге баш бүрүнгаар чугаалажып көрүп тургаш, оон соонда чоп чугаалажып көргенде шиитпир хүлээп алыр ужурлуг эн бөдүүн айтырыглар талазыбиле санал-онаддарны белеткеп алыр боор ышкажыгай. Литвага чүү болганыл дээрге республиканың болгаш инда

чүрттап турар кижилериң салым-чолуиун, бистиң хөй националдыг күрүневистиң бүгү чонуиун эрге-ажыынга хамааржып турар үндезин айтырыгны шиитпирлээрде, депутаттар дуне када чыглып келгеш, хол көдүрүп, шиитпирлеп алгандыр. Ол дээрге эмин эрткен, демократияга дүүшпес чоруктур.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының үшкү Съездизи шын кылган деп бодаар мен. Президентиде-даа, чазакта-даа съездиниң мандады бар: Конституция тургузуу дагыи турустунган турар ужурлуг. Республикага март 10-да турган байдалче дедир эглип келир херек. Оон соонда айтырыгны чугаалажып көргей-ле. Оон башка чүү-даа бүтпес?

М. С. Горбачев колдуунда мынчаар харыылаан: мээн Б. Н. Ельцинни канчаар көрүп турарымны кудумчута-ла менден айтырып турган. Ынчаарда партияның Свердловск обкомунуи бирги секретары, ТКның кежигүну турда, ону Төп Комитетке кээп ажылдаарыиче чалаарымга, ол чөпшээрешкеш, идепкейлиг ажылдан эгелээн. Оон соонда МХК-ның бирги секретарының дугайында айтырыгны шиитпирлээри, чугула апарганда, Борис Николаевичии шилип алган чүве. Мен ону Политбюроиун өмүнээзинден саналдаш, ону деткиирии ораалдаш турган мен. Ол баштайгы үеле идепкейлиг ажылдап эгелээн, ынчалза-даа хооралиың партия организациязынга байдал дүшкүүрлүг болуу берген. Ол албан-хүлээлгеден бодунуң үнеринии дугайында айтырыгны шынгыы тургускан. Оон сылдагларны анаа четпес турган деп санаан мен. Оон оозу кандыг-ла бир ледирленнишкин боон турган, ТК-га ону чогум-на ынчаар көрген. Ниитизи-биле, ол бүгүну шуптузуи номчаан болгай силер — үк айтырыгның төөгүзүн долузу-биле парлаан бис.

Борта аотык хандырылгалар дугайын база чугаалаары херек боон чадавас. Бистер кандыг-даа үжүр-дүрүм чок артык хандырылгалар чок болуун чедип алыр ужурлуг бис. Бо талазы-биле хөй чүүлдерии шиитпирлээн бис. Амгы үеде бистер бүгү дачаларны, чамдык таварылгаларда—хоочунарга, ескелерии—уругларга, үшкүлерии—медицинага, дөрткүлерии — пансионаттар кылдыр хүлээдип берген бис.

Ам ол дугайын ескерге бүгү күрүнелерде ышкаш, Дээди Советке шиитпирлээр апаар. Ынчаарга эң кол — ийи-үш кижилер кандыг болурул дээр болза, Дээди Совет: кандыг ажыл төлевирии доктаадырын, чүү херегил,' од талазы-биле түскай шиитпирии хүлээп алгаш, кижилер биляия дээш парлап үндүрер ужурлуг! Амгы үеде персоналдыг пенсияларга, персоналдыг транспортка чугаа чедип турар. Бо бүгүну топтуг бодап көөр херек. Бистер шынгыы корум-чүрумну тургузаар деп турарывысты дорт чугаалап каайн.

Күрүне бирги ээлчегде кымның дугайында сагыш салыр ужурлугул? Оиза ачылыг кижилериин — олар партийжи азы партийжи эвес бе дээрэи хамаанчокка — хоочуннарның, хөй үрүглуг өг-бүлелерии дугайында сагыш салыр ужурлуг.

Кол-ла барымдаалаар чүүл од хевээр болур ужурлуг: бүгү чүүлдерии кижи бүрүзүнүи —ажылчыннын, тараачыннын, интеллигентиниң, эртемдениин, чогаадыкчы ажылдакчыиын, күрүне ажылдакчызының күш-ажылчы салыышкының ёзугаар үнелеп көөр.

Ам бир эвес чөпшээрээр болзунарза, Горбачев швейцар банкыда салган акшалыг, ынаар гонорарларын шилчидип турар дээрзиниң дугайында каш сөстүг чугаалап көрейн. Дамчыыр чугаага ынак кижилериин сеткилин доңуздыдып болур мен: мээн гонорарларым шуптузу партия кассазынче кирип турар чүве, Оон-биле кады «Эде тургустунуушкун болгаш чаа угаазылал бистиң чүртка база бүгү делегейге» деп ном дээш гонорарлар база. Партия кассазынче бир миллион рубльди киирдим, бодумга чангыс-даа көпеекти албадым. 350 мун рубльди Иркутскиниң уруглар бажыңныие чоруттум, 100 мун долларны Россияның аар аарыглыг бичии уругларның клиниктиг эмнелгезиниче шилчиттим. Культура фондузунче 50 мун рубльди, 200 мун рубльди — Төркиите тураскаалга, 150 мунну — чер шимээшкинииден каражадаан Армениага, 50 мунну — Азербайджанның лескеннериие шилчиткен чүве. Ол ном дээш гонорарлар ам-даа кээп турар. Оларны каичаар ажылап турарымны мээн бо «өтчёдүмдам» көрүп тур ышкажыл силер.

Бисте шиитпирлээри негеттиниp турар хөй айтырыглар чыгдынган. Оларны шуптузуи харыысалгалыг көөр херек.

Ынчалза-даа кол чүүл — социализм демократияга, хоойлудурумге үндезилээш, ханы чаартылгаларны кылып шыдаарын бистиң каичаар-даа аажок улуг чүртүвүстүн үлегери-биле көргүзери боон турар. Ынчангаш иитилелге мөсилдежиишкинии болгаш оон-даа ыиай — хамааты дайыины болдурбас дээш бүгү чүүлдерии кылыр херек.

Бистер эң-не болбаазыранган чүрт болган турар ужурлуг бис.

Амгы үеде эде тургустунуушкун тиилеп үнер болза, шүүт өске делегей турар апаар. Бир эвес уттурүптар болзувусса, ынчалза-даа уттурбас ужурлуг деп бодап турар мен, ынчан бистиң оруувус өскерлир — делегей багай талазынче чайлыр апаар. Ынчалза-даа бистиң үлус эрги амыдыралче дедир кирбес болгаш оларның аксын дүй тудуп шыдавас деп чүвени быжыы-биле билир мен.

Мындыг улуг хемчээлдиг чаартылгаларны орүү берге, ыраа-биле Уралдың алдарлыг чанчылдарының дугайында, оон ооллар болгаш кыстарының Төрээн чүртка шынчызының дугайында чугаа болган.

М. С. Горбачев хоорайның оон бир өске бөлүк чүрттакчыларында чеде бээрге, олар чүртка рынок экономиказын тургузар талазы-биле Президентиниң бодалын билип алыксаи турар болган. Ол темага база-ла тодаргай, ханы беседа болган.

Айтырыгларның бирээзи: Литва-биле чүге чугаалажыышкыи кылдыимайн турарының дугайы болган.

— Бистер өске көрүнелер-биле чугаалажыр улус болгай бис а Литваны совет республика деп санап турар бис. ССРЭ-ниң улус депутаттарының үшкү Съездизиие айтырыг чогум-на ынчаар салдыиып турганын билир боор силер.

Урал эрте-бүрүи шагдан-на бээр Төрээн чүртту камгалаар боо-иепсекти дарганнар келген. Эде тургустунуушкуниуи. тыныдырганы чаа политиктиг угаан-бодал күүлүг камгалал үлетпүрүнүи чамдык кезиин эң тайбың продукцииы кылып үндүреринче угланыр арганы берген. Уралдың электромеханика заводунда чонуун хереглел барааннарының делгелгези чогум-на ол дугайын чугаалап турар. М. С. Горбачев бедик шынарлыг тайбың продукцииы үндүрүп турар кижилериин тывыңгыр ажылын үнелеп көрген.

Совет эртемденнериң шиитпирлеп турар айтырыгларыиың, Уралдың эртем талазы-биле күүч-шыдалын сайзырадыгының дугайында делгеренгей чугаа Уралдың эртем төвүиүи металлдан физиказының институтунга болган.

ССРЭ-ниң Президентизибиле үжүражышкының эртемниң барык бүгү азыларының кол-[illegible]

Ужуражышкынны ажыдып тура, Уралдың эртем төвүиүн президиумунуи даргазы, ССРЭниин Эртемнер академиязының оралакчы президентизи Г. А. Месяц амгы үеде 38 эртем албан черлерии, эртемниң прибор тудуушкинүйи түскай конструктор бюроларын, элээн каш инженер төптөрии каттыштырып турар академииның Урал салбырының ажыл-чорудулгазының кол угланышкынарына доктаагаи.

Санал-онал солуун, чүве чугаалааннарның хөй кезии фундаменталдыг эртемни хөгжүлдеринии, оон [illegible]аларии бедидериниң эргежок чугулазының, материалдыг базазын чаартырының, дээди өөредилге черлерии быжыктырарының айтырыгларынче кичээнгейни үтлаан.

Ужуражышкынга чүве чугаалап тура, М. С. Горбачев мынча дээн: чөпсүүп тур мен. Бир эвес эртемниг билигге даянып чүве болза, политикага частырыглар эвээш турар ийик, олар үндезиниинг, боттуг болгаш ажыктыг-даа боон болур. Бистиң бүрүнгаар шимчээшкиниивистиң эртем медээзи, ылангыя Уралга, бүгү чүртка будуруккүч күштериин хөгжүлдезиинге улуг рольдуг регионга ян чугула.

Ажыктыг болгаш солуи дыка хөй чүвени бо залга дыннадым деп, М. С. Горбачев демделээн. Ам оон сөстериле шуптүвүс кады боданып, оон-биле кады Свердловск области каган-хаара алыр болза, мындыг күштүг индустриалдыг край, канчал мындыг эрги фондуларлыг артканыл деп чүвени бодаар ёзулуг үе бо эвес бе.

Эртемденнериң саналларын өөренип көрүп тура, Совет Эвилелиинге фундаменталдыг эртемниң байдалы болгаш салым-чолу дээш дүвүрел турар сеткилди үлежип турарын М. С. Горбачев медеглээн.

Эртем-техниктиг депшилге база чүртта бөгүнгү ниитилелполитиктиг байдал дугайында ужуражышкын киржикчилериниң салган айтырыгларына Президент харыылаан.

Кежээ аныяктар ордузунга Свердловск областын ажылчы чонуиун төлөөлери, партияның, дайыының болгаш күш-ажылдың хоочуинары М. С. Горбачев-биле ужурашкан.

Ужуражышкынга ССКП обкомунуи бирги секретары ажыткан. Индустриалдыг крайның мурнунда турул турар айтырыглар, экономиктиг реформаны шиитпирлээриниң, нарын социал айтырыгларны шиитпирлээриниң чугулазының дугайын улус депутаттарының область чөвүлелиинің даргазы В. М. Власов, «Уралтяжтрубстрой» трестиң электрохимзавкымы Н. И. Сова, ССРЭ-ниң ЭА-ның Урал салбырының президиумунуи даргазы Г. И. Месяц, Свердловскиниң № 18 школазының директору З. А. Сулакова, областың кадык камгалалының кол эргелелиинің начальныгы А. Б. Блохин олар чугаалаан.

Ужуражышкын киржикчилериниң мурнунга М. С. Горбачев чүве чугаалаан. Ону парлалгага чыгырадр.

ЧОГУМ БААЖЫЗЫ ЧҮДЕЛ?

1938 чылда ТАР-га болган суд чорудулгазының төөгүзүнге хамаарыштыр

(Эгези №№ 65, 68, 71, 74, 79, 80, 82, 83, 88, 90, 98, 99 «Шында»).

I. САЙЫТТАР ЧӨВҮЛЕЛИ, БИЧЕ ХУРАЛ ПРЕЗИДИУМУ, ПРОКУРАТУРА, САДЫГ ЯАМЫЗЫ

Сат Чүрмит-Тажы — Сайыттар Чөвүлелиинің Даргазы, ТАРН кежигүну, Чөөн-Хемчик кожуунуи Хайыракан сумузу чурттуг.

Соян Ойдуп, — Сайыттар Чөвүлелиинің Даргазының оралакчызы, ТАРН кежигүну, Тес-Хем кожуунуи Тере-Хөл сумузу чурттуг.

Тюлюш Кызыл-оол — Сайыттар Чөвүлелиинің секретары, ТАРН кежигүну, Улуг-Хем кожуунуи Шагаан-Арыг сумузу чурттуг.

Монгуш Самбуу — Сайыттар Чөвүлелиинің секретары, ТАРН кежигүну, Чөөн-Хемчик кожуунуи Хайыракан сумузу чурттуг.

Адыг-Тюлюш Хемчик-оол — ТАР-ның Биче Хурал Президиумуиуи Даргазы, ТАРН кежигүну, Улуг-Хем кожуунуи Ийи-Тал сумузу чурттуг.

Ооржак Чадамба — ТАР-ның Биче Хурал Президиумуиуи секретары, ТАРН кежигүнү, Барыын-Хемчик кожуунуи Аянгаты сумузу чурттуг.

Ооржак Күзенмаа — ТАР-ның Биче Хурал Президиумуиуи чанында херээжеииер ортузунга ажыл чорудар киллизиии эргелекчизи, ТАРН кежигүну, Улуг-Хем кожуун чурттуг.

Семен Шома — ТАР-ның күрүне прокурору, ТАРН кежигүну, Чөөн-Хемчик кожуунуи Тере-Хая сумузу чурттуг.

Оюн-Сеңгиижик — ТАР-ның прокуратуразының секретары, нам кежигүну, Танды кожуунуи Межегей сумузу чурттуг.

Салчак Кумзай-оол — ОКТЭ төп бюроиуи секретары, нам кежигүну, Ка-Хем кожуунуи Көк-Тей сумузу чурттуг.

Ооржак Надаажап — Сайыттар Чөвүлелиинің бухгалтери болгаш санакчызы, кежигүн эвес, Чөөн-Хемчик кожуунуи Кызыл-Тайга сумузу чурттуг.

Ондар Күстүгүр — чазак комендантызы, ТАРН кежигүну, Улуг-Хем кожуунуи Ийи-Тал сумузу чурттуг.

Сат Лопсан — садыг болгаш үлетпүр яамызының сайыды, ТАРН кежигүну, Чөөн-Хемчик кожуунуи Хөндергей сумузу чурттуг.

Түдүпкен — садыг болгаш үлетпүр яамызының секретары, кежигүн эвес, Барыын-Хемчик кожуун чурттуг.

Чооду Норбу — мяш заводунуи директору, ТАРН кежигүну, Тес-Хем кожуунуи Ч. Шыиаа сумузу чурттуг.

II. ТАРН ТК

Салчак Тока — ТАРН ТК-ның Президиумунуи даргазы, Ка-Хем кожуунуи Бүрен сумузу чурттуг.

Ондар Байыр — ТК Президиумунуи даргазының бирги оралакчызы, оргкилдистиң эргелекчизи болгаш ТАРН ТК-ның чанында парткомиссия даргазы, Чөөн-Хемчик кожуунуи Сүт-Хөл сумузу чурттуг.

Ховалыг Базыр-Сат — ТК-ның чыдыышкын киллизиниң эргелекчизи, Чөөн-Хемчик кожуунуи Кызыл-Даг сумузу чурттуг.

Монгуш Серен — ТАРН ТК-ның херээжеииер киллизиниң эргелекчизи, Чөөн-Хемчик кожуунуи Чайлаг-Алаак сумузу чурттуг.

Салчак Лопсан — ТАРН ТК-ның парткабинет эргелекчизи, Барыын-Хемчик кожуунуи Көп-Сөөк сумузу чурттуг.

Хертек Анчимаа — ТАРН ТК-ның херээжеииер киллизиниң эргелекчизи, Барыын-Хемчик кожуунуи Көп-Сөөк сумузу чурттуг.

Хертек Мияжит-Доржу — ТАРН ТК-ның машинакчызы, нам кежигүну, Барыын-Хемчик кожуунуи Көп-Сөөк сумузу чурттуг.

Тюлюш Очурбаанак — ТАРН ТК-ның хелемечизи, нам кежигүну, Улуг-Хем кожуунуи Эъжим сумузу чурттуг.

Оюи Докпуй — ТАРН ТК-ның чарылгазы, нам кежигүну, Бии-Хем кожуунуи Сесерлиг сумузу чурттуг.

Иргит Бадыраа — ТАРН ТК-ның культура-массалыг киллис эргелекчизи, Тес-Хем кожуунуи Чыргаланды сумузу чурттуг.

III. АРЕВЭ ТК

Тюлюш Талганчык — АРЭВЭ ТК-ның президиумунуи даргазы, нам кежигүну, Улуг-Хем кожуунуи Кара-Тал сумузу чурттуг.

Ооржак Күзенмаа — АРЭВЭ ТК-ның херээжеииер ортузунга ажыл чорудар киллизиниң эргелекчизи, нам кежигүну, Чөөн-Хемчик кожуунуи Сүт-Хөл сумузу чурттуг.

Маады Момбужай — пионерлер Төп бюрозунуи даргазы, нам кежигүну, Бии-Хем кожуунуи Сесерлиг сумузу чурттуг.

Ооржак Доржу — АРЭВЭ ТК-ның ниити киллис эргелекчизи, нам кежигүну, Чөөн-Хемчик кожуунуи Хорум-Даг сумузу чурттуг.

Ооржак Чүльдүм — АРЕВЭ ТК-ның инструктору, нам кежигүну, Барыын-Хемчик кожуунуи Шекпээр сумузу чурттуг.

IV. МАЛ БОЛГАШ ЧЕР ЯАМЫЗЫ

Түлүш Товариштай — мал болгаш чер яамызының сайыды, нам кежигүну, Улуг-Хем кожуунуи Хереме сумузу чурттуг.

Хомушку Баян-оол — мал болгаш чер яамызының секретары, нам кежигүну, Барыын-Хемчик кожуунуи Хөнделеи сумузу чурттуг.

Сат Серен — кодээ ажылагый талазы-биле инспектор, нам кежигүну, Чөөн-Хемчик кожуунуи Хайыракан сумузу чурттуг.

Ооржак Доржу — курсклалтар директору, Барыын-Хемчик кожуунуи Ак сумузу чурттуг.

Бай-Кара Бичиижик — мал болгаш чер яамызының дузалакчы агроному, нам кежигүну, Бии-Хем кожуунуи Баян-Кол сумузу чурттуг.

Кол Кончук — мал болгаш чер яамызының зоотехниги, нам кежигүну, Тожу кожуунуи Сыстыг-Хем сумузу чурттуг.

Маады Бора — курсклалтар эргелекчизи, кежигүн эвес, Бии-Хем кожуунуи Тапсы сумузу чурттуг.

Маады Бора — курсклалтар эргелекчизи, кежигүн эвес, Бии-Хем кожуунуи Тапсы сумузу чурттуг.

Оюи Бегежик — мал болгаш чер яамызының дузалакчы инженери, нам кежигүну, Танды кожуунуи Элегес сумузу чурттуг.

Ховалыг Чамдылай — мал болгаш чер яамызының статизи, нам кежигүну, Улуг-Хем кожуунуи Шагаан-Арыг сумузу чурттуг.

V. КУЛЬТУРА ЯАМЫЗЫ

Танов Седип-оол — культура яамызының сайыды, нам кежигүну, Чөөн-Хемчик кожуунуи Солчур сумузу чурттуг.

Ооржак Лопсан-Кенден — культура яамызының сайыдының оралакчызы, нам кежигүну, Барыын-Хемчик кожуунуи Шекпээр сумузу чурттуг.

Таня Камова — улуг экономист, нам кежигүну, Улуг-Хем кожуунуи Урбүн сумузу чурттуг.

Оюи Анайбан — культура яамызының секретары, нам кежигүну, Улуг-Хем кожуунуи Хендерге сумузу чурттуг.

Оюи Мунзук — күртеатр директору, нам кежигүну, Танды кожуунуи Межегей сумузу чурттуг.

Хертек Таржаа — Күркино директору, нам кежигүну, Барыын-Хемчик кожуунуи Көп-Сөөк сумузу чурттуг.

VI. УРАН ЧҮҮЛ БОЛГАШ ЧОГААЛ КОМИТЕДИ

Сарыг-Донгак Чымба — комитет даргазы, нам кежигүну, Барыын-Хемчик кожуунуи Эрги-Барлык сумузу чурттуг.

Ондар Сагаан-оол — литажыллдакчы, кежигүн эвес, Чөөн-Хемчик кожуунуи Шекпээр сумузу чурттуг.

Саая Шүрзүн-оол — корректор болгаш очулдурукчу, кежигүн эвес, Барыын-Хемчик кожуунуи Шекпээр сумузу чурттуг.

Оюи Сундуй — «Аревэ шыны» солуунуи секретары, кежигүн эвес, Танды кожуунуи Межегей сумузу чурттуг.

Хертек Аракчаа — «Аревэ шыны» солуунуи машинакчызы, нам кежигүну, Барыын-Хемчик кожуунуи Шуй сумузу чурттуг.

Монгуш (Василий) Байыр— «Аревэ шыны» солуунуи литажыллдакчызы, нам кежигүну, Улуг-Хем кожуунуи Көк-Чыраа сумузу чурттуг.

Донгак Дамдынчап — «Хостуг арат» солуунуи редактору, ТАРН кежигүну, Улуг-Хем кожуунуи Чааты сумузу чурттуг.

Ооржак Оолак — «Хостуг арат» солуунуи секретары, нам кежигүну, Барыын-Хемчик кожуунуи Аксы-Барлык сумузу чурттуг.

IX. ТЫВА ТӨПКООП (ТТК)

Оюи Увангур — ТТК-ның даргазы, нам кежигүну, Тес-Хем кожуунуи Чыргаланды сумузу чурттуг.

Ооржак Лопсан — ТТК-ның кадр киллизиниң эргелекчизи, нам кежигүну, Барыын-Хемчик кожуунуи Кызыл-Тайга сумузу чурттуг.

Оюи Долбаакай — ТТК-ның секретары, ТАРН кежигүну, Танды кожуунуи Межегей сумузу чурттуг.

Оюи Дарыма — ТТК-ның ажылдакчызы, нам кежигүну, Тес-Хем кожуунуи Чыргаланды сумузу чурттуг.

Монгуш Кенден — ТТК-ның ажылдакчызы, нам кежигүну, Чөөн-Хемчик кожуун чурттуг.

Ооржак Ортун-оол — ТТКның алгы заводунуи директору, нам кежигүну, Барыын-Хемчик кожуунуи Кызыл-Тайга сумузу чурттуг.

Маады Миндирияа — ТТКның экономизи, кежигүн эвес, Бии-Хем кожуунуи Сесерлиг сумузу чурттуг.

Хертек Маадыр-оол — ТТКның магазин эргелекчизи, кежигүн эвес, Барыын-Хемчик кожуунуи Көп-Сөөк сумузу чурттуг.

Оюи Барылга — ТТК-ның склад эргелекчизи, Тес-Хем кожуунуи Чыргалаиды чурттуг.

Түлүш Дардаш — ТТК-ның кол бухгалтери, нам кежигүну, Улуг-Хем кожуунуи Кара-Тал сумузу чурттуг.

X. КЫЗЫЛ ХООРАЙНЫҢ БОТ-ЭРГЕЛЕРИ

Шалык Лопсаң-Самбуу — Кызыл хоорайның бот-эргелеиниң даргазы, ТАРН кежигүну, Тес-Хем кожуунуи О. Шынаа сумузу чурттуг.

Ооржак Калгакпан — Кызыл хоорайның бот-эргелеиниң секретары, нам кежигүну, Чөөн-Хемчик кожуунуи Баян-Тала сумузу чурттуг.

Сат Конгар — АРЕВЭ хооркомунуи даргазы, нам кежигүну, Чөөн-Хемчик кожуунуи Хайыракан сумузу чурттуг.

Маады Найдыы — хооралй судунуи даргазы, нам кежигүну, Бии-Хем кожуунуи Тапсы сумузу чурттуг.

Чооду Чорбаа — хооралиың шагдаа киллизиниң начальныгы, нам кежигүну, Тес-Хем кожуунуи Берт-Даг сумузу чурттуг.

XI. КҮРТИПОГРАФИЯ

Ховалыг Тоткан — күртипография директору, нам кежигүну, Улуг-Хем кожуунуи Ийи-Тал сумузу чурттуг.

Оюи Билчиир-оол — директорнуи оралакчызы, нам кежигүну, Танды кожуунуи Межегей сумузу чурттуг.

Юрий АРАНЧЫЫ.
(Уланчылыг).

Чурукта: 1927 чыл. Куулар Дондук, Оюи Танчай, Сат Чүрмит-Тажы, Семён Шома, Адыг-Түлүш Хемчик-оол олардың бөлүк чазак кежигүннери-биле кады тырттырган чуруу.
Чурукту Тываның күрүне архивинден хоолгалап тырттырган.

Хамааты камгалалы

ӨӨРЕДИЛГЕ: ол мынчаар эрткен

Сибирьниң шериг округу 1990 өөредилге чылының планын ёзугаар апрель 9-тан 13-ке чедир Тыва АССР-де хамааты камгалал ажылының амгы байдалы-биле хыналданы чоруткаш, «Бойдустуң айыыл-халавы болганда ооң уржуктарын узуткаарынга хамааты камгалалының ап чорудар хемчеглерин башкарары» деп темага удуртукчуларның штаб өөредилгезин эрттирген.

Бо хыналданың сорулгазы: тайбын-даа, дайын-даа үезинде айыыл-халап, озал-ондак болганда болгаш дайын үезинде амгы үеним хоралыг чепсээн ажыглаан таварылгада кылып чорудар ажылдарга республиканың хамааты камгалалының кайы хире белеткенгенин тодарадыры болур. Хамааты камгалал штабтарының, албаннарының көрдүнген үеним иштинде белеви, чурттакчы чонуң камгалал байдалы, республиканың, хоорайның, районнарның улус ажыл-агыларының адырларының байдалы болгаш херек кырында белеви, салдынган сорулгаларны шериг-житпээн бөлүктериң күүседип шыдаары, хамааты камгалалының бүгү-ниити өөредилгезин организастаавы болгаш ооң шынары, хамааты камгалалының эргелеп баштаар байдалы дээш ооң-даа өске айтырыгларже бо хыналданы угландырган.

Мооң мурнунда мындыг хыналданы республиканың хамааты камгалал штабы база эрттирип турган. Ынчалза-даа үстүнде угланыышкыннар талазы-биле шоолуг эвес болганын айтыры чугула. Бо удаада ниитизи-биле республиканың хамааты камгалал штабы дүрген хемчеглер ап чорудавынга ортумак-белен деп үнелеткен. Ол болза сөөлгү үеде бо талазы-биле организастыг болгаш дээштиг ажылдарны чоруткавының түңнели-дир. Республика штабының түс-түс адырлар аайы-биле чамдык албаннары ажылын экижиткен. Хамааты камгалалының медицина (Н. В. Сизых, С. Д. Моломдай), садыг болгаш ниитиниң чеминилге (П. Н. Ходырев, А. Удовенко), өрт камгалалының (М. И. Калугин, Ц. А. Потылицын), хөй-ниитиң корум-чурумунуң (В. И. Лукашов, В. Г. Беленков) албаннары хамааты камгалалының хемчеглерин күүседиринге белеп деп үнелелди алган. Ол ышкаш Бии-Хем районнуң хамааты камгалалы (Т. Х. Монгуш, Л. Н. Шутов) шалыпкын хемчеглерни күүседиринге белеп деп демдекти алган. Өске районнар хыналдага кирбээн. А хыналдага киришкен өске албаннар кызыгаарлыг-белеп деп санатказы.

Хамааты камгалалының удуртукчуларының ажылы, шеригжитпээн бөлүктериниң белеткели партия Төп Комитединиң негелдезин ёзугаар чоруп турар болгаш чонуң камгалаарының айтырыгларын сайзырангайжыдып турар. Партия, совет органнарның талазындан бо айтырыгже кичээнгейни салып турар. Хамааты камгалалының республика штабы бо талазы-биле организакчы болуп турары демдеттинген.

Ынчалзажок, хамааты камгалалының ажылында эде тургустунуушкун чогууруу-биле чоруттунмайн турар. Ылангыя Кызыл хоорайда, районнарда болгаш улус ажыл-агый адырларында хамааты камгалалының чамдык удуртукчулары ооң ажылын эде тургузарының сорулгазын, аргаларын кошкак билир болгаш мурнунда салдынган чаа сорулгаларны шиитпирлээринге эренгейлээр чоруктар бар.

Хыналда-биле чергелештир хамааты камгалалының удуртукчуларының штаб өөредилгезин Сибирьниң шериг округунуң командылакчызының хамааты камгалал талазы-биле оралакчызы генерал-майор Игорь Павлович Недельчук удуртуп эрттирген.

Үк өөредилгени чоруткан сорулгазы: бирээде, тайбың үеде хамааты камгалал талазы-биле ап чорудар хемчеглериниң планнарының херек кырында күүсеттинер аргалыын хынаары, айыде, күштүг чер шимчээшкинниниң уржуктарын узуткаарынга республиканың хөй-ниитиниң корум-чурумунуң (В. И. Лукашов, В. Г. Беленков) албаннары хамааты камгалалының хемчеглерин күүседиринге белеп деп үнелелди алган. Ол ышкаш Бии-Хем районнуң хамааты камгалалы (Т. Х. Монгуш, Л. Н. Шутов) шалыпкын хемчеглерни күүседиринге белеп деп демдекти алган. Өске районнар хынаарга киришкен өске албаннар кызыгаарлыг-белеп деп санатказы.

Хамааты камгалалының удуртукчуларының ажылы, шеригжитпээн бөлүктериниң белеткели партия Төп Комитединиң негелдезин ёзугаар чоруп турар болгаш чонуң камгалаарының айтырыгларын сайзырангайжыдып турар. Партия, совет органнарның талазындан бо айтырыгже кичээнгейни салып турар. Хамааты камгалалының республика штабы бо талазы-биле организакчы болуп турары демдеттинген.

Ынчалзажок, хамааты камгалалының ажылында эде тургустунуушкун чогууруу-биле чоруттунмайн турар. Ылангыя Кызыл хоорайда, районнарда болгаш улус ажыл-агый адырларында хамааты камгалалының чамдык удуртукчуларының

ДҮЛГҮҮР

Хорум адаан холураан суг
Коотара шаап, дажын
чаналп.
Ээп тайга дүмбейниге
Эге часкаан базып чор мен.
Эжен-не бо көк-ле дүште
Энгиске дег кызыл чаактыг
Кайгамчык каас хептиг уруг
Каттыраннаа муриумда тур!
Кызыл-өзек, сөөскенниң
Аккыр чечээ саглаңайның,
Кыстың ол-бо талазында
Аржылыы дег хөлбеңней-дир.
Кандыг кончуг мирит ийик
мен,
Кысче уткуй базывыттым:
Кажанда-даа турбаан ышкаш,
Кызыжак чок. Ээп тайга!
Шырыш, сөөскен, шеттер
ишти
Чырта тыртып, шыонып
дилээп
Кайда-даа чок! Ис чок
читкен.
Канчашташ-ла кедээр көрдүм:
Бедик чалым бажында дөө
Менче холуп булган туру.
Аяк хээлиг, кызыл тонуг,
Ак-көк курлуг, кара чаштыг,
Угулзалыг кара былгаар
Улдуруглуг идик кеткен
Чиирбей дег ээлгир, ээлдек
Чиңге белдиг шилгедек кыс!
Мени ямнел «бээр, бээр» дейдир.
Менде чүү боор, шак ол
чалым
Ойнап өскен черим болгай
Оруум-биле халып үндүм.
Кыстың турган черинде мен:
Ким-даа чогул! Дилегзинип,
«Кайнаар чаштыг бээри ол?»
деп
Кайган калган аймак тур
мен.
Куду көрдүм: шыргай арга,
Күү хорум, дая, сөөскен,
Чиидиннеме хөлбен сигеп,
Чиңгир ногаан алангыыштар.
Амдыгы кыс көзүлбес-даа.
Ишти-бааргым көдүрүп
кээр —
Игил үнү ыяңгылыг
Арга, дагда чаңгыланды.
Адаамда кыс ырлай берди.
Арыг, чиңге, хоюг үнүүн
Аялганың тааланчыынга
Алзыыткаш удаан дег мен.
«Шыктыг, көктүг Булуктуг»га
Сыргам адып кагбаан-на мен.
Чылбас оожум оолак сенде
Шынап бичин сагыжым бар.»
Шак ол ырдан чалым, аърга
Чаңгыланып, сактырымга,
Долгандыр-ла бүгү бойдус
Дооза ырлап турган ышкаш.
Ыры-хөгжүм чинде берди.
Ыржым шыпшың. Дүмбей
тайга.
Катап база ырлай бээрин
Харамдыгып манаан. Сураг.
Ол-ла хевээр олчаан читти.
Очаланның даңгыназы
Оон соңгаар көзүлбеди.
Оожум сеткил дүвүреди.
Сүнезиннер бар-ла дижир.
Өлүмү чок мөңге дижир.
Сүлде-ле бо, шак бо уруг
Өөрүшкүм дег сагындырды.
Ол-ла хевээр кысты сактып,
Оюн оя чурттап чор мен.
Дүлгээзин кыс чогаалдарым
Дүлгүүрү бооп кады чору.

Хертек СЕРЭЭ.

Рассказ

САРЫЛГА

Херел-оолдуң шөлээзи төгеп. Көдээде төрели кижиниң аалынга сагышка кирер каттап-тооруктап, балыктап-байланып, эки-ле дыштанып алган. Ам аал ораныңче чаныл, чурттап турар районунче аъттанып үези келген. Ынчан ол карманында кыргырт дээр көпеек безин чогунга кайгаан. Ап чораан акшазының кайы хире сыгап бар чыткының боду бүдүү билип турган болбайн аан. Ындыг дээш ам канчаар боор, төрели-даа болза, улус өөнде улуг-ла кижи бараан тарап орар эвес. Суур киргенде, төрелдериниң уруг-дарыынга кандыг-бир белек-селек азы оларның боттарынга шай, таакпыдан эгелээш, ийи-бир шөл «кылан-карадан» бээр саткылай каапта турган. А кажан өгүүн ээлери боттары садыглаар апарганда, хуузунда бараан саттырган кижи боон, эвээш, хөй-даа болза, акша үштүр үжүрга база таваржыр. Чүве саттынган, саттынмаандаа таварылгада берген акшалар дедир ээлбес турган. Ону негежип кижи канчап диттигер боор. Ынчаар-ла бичилел сывырылза-сывырылза, иштинде чаг тыраан чавана дег акшазының хавы сөөлүнде шуут күртлап калган. Ам канчаар, акшам чок дээш чаңмас эвес. Чүнү канчалзымза экил деп элээп бодангылаан. Төрелдеринге ажыы-биле чугаалап, акша айтырар дээрге база эпчок. Сактырга бериң турган акшазының орнуң негээзиг.

Херел-оол ынчаар бодаңыбоданы кээрге, суур чораашөрели кижиниң кадайынга чангыс шил кызыл арага сунуптарга, ону ижип алгаш, демгизинин «аксы чештинип, холу салдыныл» бере каапканы үш кил хире өшкү дүгү бажынга кире дүшкеп. Ону район төвүнге аппарып садыптар болза, ол-ла-дыр! Айтырыг оон-биле үзе шинтпирлеттинер.

Маадырывыстың ол бодалынга идегелиниң улуу кончуг, турган өөнүң элээди огла Чапарны көгүдүп алгаш, мотоциклдиг суурже хапкан. Төрелдеринге дүк садарын каразытпас дээш аэропортка билет оочурунга адым бижидип, аарсаар чүгүм шыгжадып каайн деп ойзур үжүрга таварышкан.

Оруккa хамык чүвениң үжүрчевүн дүнмазы оолга чажырбайн чугаалаан. Садыглаашкын дугайында ада-иезиниге бук дивезин Херел-оол чагаан. Оозу аңаа чүгле чепшээрешкен эвес, а харын дүктү кымга садарындан өрү сүмелеп, мотозун удур хаккан хатка чаржалаштыр алгырган:

— Суурда түдуг кылын турар эрлер бар. Аалдардан дүктү бүдүү хөлчок садып алырлар. Бээр өртээ база шыырак дээр чораан. Эки дылдажып шылаар болзуңза, бир килди үжен акшадан күдулатпас.

«Чыткан тева аксынче каймыыл кирип» деп чүве ол эвеспе мок? Шынап-ла, оларга бичии артык өртекке саарыпса канчап баар деп. Орук кижизи менээ акша херек-ле болгай. Кадайымга, уругларымга хол куруг баар эвес мен» деп, Херел-оол иштинде болай каапкаш, мурнунда Чапарынче ээге-ээге айтырган:

— Ол эрлерин кайыын тып алыр бис?

— Мен чурттап турар черим билир мен, чеде бээр бис.

Суурже кирер халдып келгеш, Чапар солагай талазынче ээпкен. Херел-оол будүү эскерип чоруурга, дүнмазы крышазы чок, үзадыр тутkан эоги ыяш бажың чанынга келген.

Мотоциклин өжүрүп, дулгүүрүн карманнай шаап алгаш, Чапары чугаалаан:

— Че, таптыг чугаалажыл, кайызы дүк ап турарын айтырып көрем, акый? Хүндүс эрлерниң бирээзи албан артып каар улус дээр чораан.

Херел-оол эжиктi дынзыдыр соктаан. Бажың иштинден «паа, болур» дээн үн дыңнаан, алышкылар кирип келгеннер. Ийи одуруг кылдыр чысkай салган демир оруннарның бирээзинде аза бөргүү дег агбагар, дыдыраш, сарыг баштыг, чээрби хар үезинде эр чыткан. Экилешкеннер. Хол тутчуп, атарын-даа адагылааннар. Бирээзи Алик деп харыылаан.

Оозунуң айыткан сандайынга олура тыртып, Херел-оол оожум тайылбырлаан:

— Ангор дүгү садып чор бис, Алик. Силерде алыр кижи бар бе? Хөй эвес, үш кил хире чүве-дир ийин.

Алик ону дыңнаш, боду безин билбейн «дүк?» деп айтыра каапкан. Карманнарынче холдарын суп үжентилээн-даа. Ынчалза-даа олары акша үжүлбейн барганнар. Херел-оол база чөгениксей берген. Алик ону билген ышкаш хүлүмзүрген.

— Акша бистe бар. Дүктү алыр бис. Ынчалза-даа акым Валик менээ чүве тутсур эвес. Оон-биле барып чугаалажып көрүнер. Ол ам райпо иштинде тудугда ажылдап турар.

Ийи алышкы райпо херимининң даштынга халдып келгеннер. Херел-оол таныылдыы өскээр кылаштай бээрин ажыглап, девискээр иштинче кире халаан. Белдериниге чедир чанагаштанган эъди-кежи хүнгé хүреп-кызыл кылдыр долгуулап калган тудугжу эрлерге келгеш, ол айтырган:

— Силерниң аранарда Валик кайызыл, оолдар?

Тудугжулар бичии када ажылдарын соксадып, бажың азыында чаасkаан малгаш чүгүдүп турган эрже айытканнар.Ол эр холунда хүүрээнiң бажын хоюдуп алган митпергей малгажынче согуннай аарак кирер шаапкаш: «Чүү херек?» деп, доңгунзумаар айтырбышаан, Херел-оолче хөөнүүгхөөн чок кылаштап келген.

—Бичии херек бар. Ангы чугаалажыптар бис бе, Валик? Сени дүнмандан билип алдым — деп, өскелерге дынналы бээрийне дээнзиг, Херел-оол үнүн арай тыртып чугаалаан.

Валик «Че, ындыг-дыр» дээш, хажыызынче дап берген. Херел-оол эдертi базыпкан.

Тудугдан элээн ырап келгенде Валик доктаай дүшкен:

— Че, чугаала, кандыг херектиг чор сен, өнүүк?

— Дүк садып чор мен. Алыр сен бе?

Валик шала чыкпаш кыпаш, ол-бо талаларынче бажың борбаннады кагылапкаш, шаңгырзымаар октуг, узун кирбиктердиг карактарын кайгалзымаар чүгүртүкүлээн.

— Маңаа ындыг чүве ыыташпаал. Доора кулактар, карактар айыылдыг. Сен дүгүн алгаш суур кыдыында боклар хараганнарлыг шыкче кире бер. Мен тып чеде бээр мен.

Херел-оол биле Чапар орук аайында садыгдан таакпы садып алгаш, болчашкан шыгынга тутсуп келгеннер. Валяги та кайы чапта четтигинкеин ол чүве, бо турган. Алышкыларның мотоцикл соонда шарып алган шоодайынче карак базып ол имнээн.

— Бараанынар ол бе, эзирлер? Үштүп турунар че, көөрдүр?

Херел-оол шоодайының аксын чежип, дүгүн дески шык кырынче силгий тудупкан. Араында чаңгыс-даа кара хыл безин чок чалаң ак өшкү дүгү черже төктү берген. Устелчек чүвгак мырынай чок.

Валик дүкче кайган түрүптүрүп, ылгаан бооп ол-бо тарай октагылап, хөлчок-да баргаан. Хензиг-ле чунгакталыксай берген черлерни далаш-далаш дыда соккаш, ангы салгылап, холдары суг иштинде агаранаан хеме эшкиштери дег бирде мында, бирде дүгле шывыранаар болган. А Херел-оол канчанганыл? Ол хоютку дег ходуя берген турбаан болдурийии. Садыг-саарылга кылган кижи бараанының өртекүнези дээш турушпас болза, оон хөрээнче холуп сукkан ажыы чүү боор. Ынчангаш ол Валиктың ангылап каапкан дүктерин чаңгыс черге бөле шаапкаш: «Мында кижи холуур чүве чок дүк» дээш шоодайынче сугар дей берген.

— Алыр, өнүүк, далашпа. Ийе, дүгүн эки-дир, эки, көрүп тур мен — деп, бирээзи оон аайынче дүктү бөлүп эгелээн.

— Алыр болзуңза, бир килде үжен акша. Оон кудуга берип шыдавас мен.

— Ындыг-дыр, чепшээрежир мен. Ынчалза-даа ам доваан бериптер дээримге, алырык акшам чок, тудуш чүстүн бардыр. Сен мээң-биле чыдып кал, садыгдан адырыктады шаап берейн, а дуңман дүктү Аликке чедирип каапсын. Чаныыскa турарга айыылдыг. Улустуң кым билир дээр сен, та милицияга дыннадыптар — деп, Валяги арай чиктиг кылынган. «Садыглаашкын орта болбаанда ол чүзүл дээр сен, бо эрнин. Кажарлаар сагыштыы ол бе». Херел-оолдуң бажыга кирип орган ыңдыг бодалдарыны үзүп, Валик далаштыра берген.

Херел-оол Чапарга: «Акшабиле херектин будулгаазынныын билип тур сен ыйнаан. Стадионга маңаар сен» дээн. Оозу мотоциклиниң ыжын бургурадыр ыңай болган. Валик Херел-оолду эдертип алгаш, эндерик улус баскылажып тырылган арага садар ларёкка келген. Боду оларның ортузунче сыңнып кирген дег болза-ла, кезек бажы каранайнып чоруй, көзүлбейн баргаан.

Валяги удатпайн холунда бир шил ак арага тудуп алган бо чүгүрүп келген. Шилин Херел-оолче суиган. Херектиң ынчаар өскерли бээрин көңгүс бодавайн турган болгаш Херел-оол демгизиниң холуун дедир идип, хорадаксаан:

—Мен арага-биле садыглашпас кижи мен, өнүүк. Акша-биле дугуруштувус чоп. Чаңгыс сестүг эр-ле кижи сен ыйнаан.

Валик олче кыжыраанзыг көрүп, хөрээнин иштинден бар шаанче сыйыладыр каттырып каан:

— Кай, сенээ херек чүве бо суксун эвес кижи сен бе? Акша? Оны чоор сен. Дөмей арагага чарыыр болгай сен. Мен силерни дендик эки билир мен. Бо чемге ыңаанар аргажок. Садыглажып-саржып магам ханган. Ма, шилиң карманнаал. Мен чоруүй деп.

Херел-оол Валиктың турамык сестерин дыңнаш, кылыы хайныксап, чудуруктаныпсаа-даа, бодуи оожуктүрүп алган.

— Менээ акша херек. А араганы өске таварылгада ажыглаар сен. Сооңдан чүгүрүп турар кандыг-бир сыйбың кыс-чыгашка-даа херек апаар чадавас.

Валик карманыңдан дөрт хире бештиң көк-көк акшаларын ужулгаш, Херел-оолдуң хөйленнинiң мурнуку карманынче далаш суга каап, демги хевээр улуургаан:

— Болар сенээ четчир. Дүгүн өртээн аар-ла адаар-дыр сен. Мээң черимге болза ол хире таагыны көпеек-биле садып алыр деп бил, өнүүк.

Ийи эр шак мынчаар чарылганнар. Валик дүк эвээнден дүрген-не чарлып алырын бодап, кудумчуну кежир маннаап, баарында херимнерии безин ойбайн, үш-баш чок ажа халып чоруй барган.

А Херел-оол стадионда манадып каан дүкмазынче чүгүрүпкен. Кел-сал-ла, ол Чапарның соонга чыңдыш кылдыр олура каапкаш, хейде-ле доора барып, дүнмазынга чарбыттынар хөөнүүг хыйланыксаан:

— Че, дүргеп аалче тутсуп ор. Кажан, кажа чүве саарып амдажып чоржук мен. Сен болбас ийик сен бе. Тудугжулар, тудугжулар деп алган.

Чапар мотоциклин үг-биле газтаптарга, оозу турган черинден үшта аарак ыңай болган. Херел-оолдуң бажы бир удаа ойташ кылынгаш, оон дүкмазының ооргазынга үзер чыгыы бурүүгаар согаш дээн.

Михаил ДУЮНГАР.

АЧЫЛЫГ ЧАСТЫРЫГ

Новелла

Чолаачылап ажылдаан, тиктыг-ла он тос кыл руль долган келдим. Бо үеннiң иштинде чаңгыс-ла частырыг кылган мен дизимзе, хөлүн эрткен хөөредиг, бажын ашкан мактал болбас боор. Чүге дизе, бир чүүлүнде, арага деп ажыг суксунну ижер туржук, амзап көрбээн мен. Ийиги чүүлүнде, мээң дагам машинага олурупканда, аажок кортук кижи. Алдандан ажыра бээрге-ле сири-кавы апаар:

— Орлан! Орлан! Оожургап, орталанып көр. Орук-чирик багайда озал-ондак болза канчаар!

Ам канчаар, даргамның сөзүн дыңнаарым аажок кижи мен. Чолаачы доосканымның баштайгы чылында, тодаргайлаарга, он тос харлап турган, назын халыыны кончуг, чүс деп санны чүге бижээн, чүректиг оолду чүге төрээн суг-суг дингилээш, чанымда орган чалыы кысче карак баскылааш, эдим «изий» бээр чоруктар тургулаан-на, харын. Багын сөглээр, бачыт арлыр. Ынчангы он тос чыл бурунгаар болган бир болуушкунну дүүнгү дег сактып келдим. Халдып оо мен, карааннаар чүве! Дүвү доозун дүргехтелип соомда калды.

«Халдып ор, чолаачы,
Хаттан үндүр халдып ор...»

Ынчалдыр ырлай кагылап, казыргы дег халдып ор мен. Хөөкүй машинам «хөөмейлей» каап, салып орда сагыш-ла.

Ужарлыг-Хем көвүрүүнге «ужудуп» келгенимин безин эскербээн мен. Ооң кырынга хелестеп чыткан хөй инектер кырынга келдим-не! Дүвү-далаш тормозту баскан, харалаанын хайлыг чоор, казырага барып моннаан. Машинам артында «шак» кылынды. Казыраны көөрүмге, элең-тендин эзирик кижи-ле, арыгже калгып бар чор. Канчаш канчаар, дувүрээн бот, дүктейген баш! Карак ажыт дезиптер бодаан мен. Сагыш ышкаш чүве кайдал, Сарыг-Бел дег хову кайдал? Чөрлеп үнүп, дээрден дүжүп келген дег, инектериң кадарчызы ыңылымда кымчы туткан, хыйланып көстүп келди:

— Чырык хүндүс-ле даг дег инек көрбес караан халыптап алган чүве сен бе?

Ам канчаар, думчукка тулганда бызаа сугжу чүве дээн.

— Буруулуг болдум, акым. Казыраар дуюун тургузуп берейн — деп аажок дилеп эгеледим.

— Дораан милиция баарым ол. Машина-техника мунуп алгаш, үш-баш чок, ушку-тургуже ужуктурар мындыг чүвелерни аңаа салып амдажыптас мен!

Чаныып, тейлеп тур мен. Шак-даа четкен боор. Ашак аъдыңдан дүшкеш, таакпылай берди. Охалей, охалей! Оожургазын харын!»...

Чоорту ашактың сеткилп оожургап келди ышкаш:

— Ам канчаар! Оолдуг кижи оя, кыстыг кижи кыя сөглээр. Мээң аалым мыя бо, хем өрү ырак эвес кижи мен. Бастырыпканың казырап мал болур эвес, эъди чажываанда барып аайлаш, оон соонда чугаалажыр бис.

Сокчуп, эъдин, кежин эмгелешкен мен.

— Бо оолду күдээ кылып алза, кончуг эрес, туттунгур амытан-дыр — деп ашактан аас шаңналы-даа алдым. Ындыг янзылыг чугаа-биле арнымны каш-даа катап кызыткан. Кызы та кайда чүвеэн!

Ынчаар-ла иженип турувуста, аажок аныяк кыс аъттыг чеизип келди. Чугаакыры хөлчок, чаражы даңгына-ла! Кыдырыхтыг чараш караа кылаң дээрде сылдыстар-ла, кыңгырт кыныыр өткүт үнү кышкы соокта дамырак-ла! Ашак, кадайның уруу ол болду. Адын Аржаана дээр. Ол хүнден эгелээш, ынакшылым ужукталып эгелээн. Мээң чүрээмни чоорту-ла соруиза дег чараш кыс Аржаана хөлзеди берген. Оожум чораан чүрээм ол кежээден эгелээш, чалбыраштаныл эгелээн. Салым кончуг, чаңгыс көрүштен салдынмайн барган мен. Аржаана-биле кежээниң кады киноларр, кады танцылаар апарган бис. Чоорту болчажып эгелээнивисти-даа чажыргаш чоор. Ынчаар-ла быжыг доң аравыста шивейликкен.

Шыны херек, Аржаанадан чаңгыс базым чарылбастай берген мен. Ол чаңгыс болган частырыгдан салымым ынчаар шинтпирлеттинген чүве. Аржаана-биле аас-кежиктиг, ажытөлдүг, бай-байлак чурттап чор бис. Шынап-ла, шын ийин. Чолаачы мен. «Аас-кежик — ажыл» дижир. Алыс черле шын боор чорду.

Өөлет ЧИҢМИТ.

МОЦАРТТЫҢ ӨЛҮМҮНҮҢ БААЖЫЗЫ

Адаарғалга алыскан Сальери аныяк Моцартты хораннап өлүргеп деп сураг аажок неперенгей турган. Амгы үеннiң эртеми тоолчургу аларган чугааны шинтпирлин-биле буруу шаап турар. Шак-мындыг түнелге Зальцбург университединиң (Австрия) эртемденнери Моцарттың бажының сөөгүн өөренип көргеш, келген.

Кажан Моцарт өлүп калгаада, ыдыктыг Марк чевегниң хөөржүзү сураглыг композиторнуң бажының сөөгүн (ынангы чаңчыл мындыг чүүлду хорувайн турган) бодувуң эжи чурукчу Якоб Хюртлюга белекке берипкеп. Холдар дамчып чораан ол баш сөөгү (адакты чаагы чок-даа болза) бистиң үевиске чедир кадагалаттынып чедип келген.

Зальцбург университединиң палеонтологу Готфрид Тихи баш сөөгүн өөренип көргеш, алдарлыг композитор баш-мээ бертинаишкининиң уржуудан мөчээн дээрзин тодараткан. Ол солагай чулчургайдан баштың тейнге чедир шөйүлген 7,2 сантиметр тигин тып алган.

Эртемденниң ажыдыышкынын мындыг төөгү деречилеп бадыткап турар. 1790 чылдың апрель болгаш май айларында Вольфганг Амадей Моцарт бодунуң эжи Пухбергке баш болгаш диш аарыы ону хилинчектеп чоруурун хомудап чугаалаан. Моцарттың үе-чергези италп Да Понте 1791 чылдың август айда бижээн чагаазында композиторнуң бажы бо-ла дескине бээр дээрзин айыткан.

КҮШ ДӨГЭЭШ...

СС-Зиги деп шолалыг Зигфрид Борхардт аажок-ла килеңнеп үнген: «оон» пиво ланцыызынче кара кештиг кижи кирип орган. Аңгадай берген аалчыны бак соглевшаан, СС-Зиги олче халып-ла келген... Дораан-на шалага пет кээп дүшкей. Дорамчылаткан кижи таайзид бокс билир бооп-тур. Буттуң дүргеп шимчээшкинибиле спортчу неонацисти моорадыр шаапкан. Оон кадында Зигфридтиң думчуунуң кегжилерже оожум кылаштап олурган. Кандыг-даа каржы, шог чок. Көк улдуруктуң аажы-чаңын хөлчөк эки билир араттар аңгадап калганнар. Кажан хову дээрбечизи шуут чоокшулап келгенде хамык чүүлдүң ужурун билип кааннар: араатанның боостазын дургаар сөөк чыдыпкан болган. Хоптак сеткил эки чүүлге чедирбес деп чүве ол-дур... А айыыл-халап болу бээрге, ол кижилерге чедип келгенн бо.

Сөөктен адырлып алган берү дезип бар чыда болгавчок-ла хая көрүүп каап чораан. Четтиргенин илереткензиг-даа. Шак мындыг таварылганың дугайын МАР-ның инитилелдиң Айыыл чок чорук министерствозунуң болгаш Камгалал министерствозунуң органы «Улаңод» солуп дыңнаажи турар.

СЕҢГИЛ ТЫВАЛАРЫНДА

Моол Арат Республиканың Баян-Өлгүй аймааның Сеңгил сумузунда чурттаң чоруур тывалар бистериң мындыг ырывыс бар:

Эргилип аккан Ээви хемим.
Элержип өскен өөр чергем.
Сундугуп аккан Сумдайрык
хемим.
Суражып өскен өөр чергем.
Аңдарлып аккан агым хемим
Аалдажып өскен өөр чергем.
Чайыкталып аккан Чашпы
хем
Чаш бистериң төрээн чери.

Ырывыстың сөстериниден дүүштүрүп бодаарга, Сеңгил тываларының ада-өгбелери Кара-Ыртыштан бээр чурттаң чорааны бялдиниң турар. Бөгүнгү байдалдан көөрге, Сеңгилде Коктогай, Ак-Хава, Сумдайрык, Саяан, Саар деп черлерден келген кижилериң ажы-төлү, кыргаи ирейлер, энейлер Соян, Бургуут, Сарыглар, Делег, Агван, Чирик, Мелжен, Тос-Кириш, Ооржак, Шувудак, Касак, Хөйек, Иргит, Донгак, Моңгуш, Шанагаш, Пыртыгаш, Чооду, Адай, Шуңгуур, Кара сал, Кара төш, Хойт, Чаг-дыва деп фамилияларны эдилеп чоруур. Олар мурнунда Хомду хемге чурттаң чораан. Он сес чүс чылдың ортаа өйүнде чон сарыг шажынны хүлээп алган. Сөөлгү үеде кылят черден ажып келген кижилер шажын-чүдүлгеге, чаичыл-ёзу билбес, чүгле хамга тейлээр турган. Ындыг хам сүзүктүглер ам-даа бар.

Бистиң чоинуң эрте шагдан бээр аң аңнаан, оон-биле амыдыран чораанын чергий, маспак, согуи, чз деп эдилелдер хереглээр. Оларны ам-даа эдилеп чор бис. Ол ышкаш тараа сайзырадып чап чораанны даш маспак (дээрбе), уур, бала, ыяш-соо, хымыш, деспя чижектиг савалар, эдилелдер чамдык өглерде ам-даа бар.

Хел аймаа арай моолчуй берген. Чирик эдектиг алгы тон, хертеш баштыг тыва идик кедер кижилер эвээжээн. Бургуул бөрт, доорчак (довурзак), шекедек чок болган. Оларны барык-ла даарап, тып кетпес болгулаан.

Улустуң аас чогаалы уттуындурган. Ыры, тоол, кожамыктар ырлаар, ыдар, ону айтыр кижилер аалай бергеп.

Тыва уран чүүлду хөгжүлөр сорулга-биле «Ак-Хем» ансамбльзи тургустувус.

1953 чылда сумуга 507 өрөге, 3866 кижи турган болза, 1989 чылда 170 хире өг-бүле, 800 кижи арткан. Улан-Баторда, Селенги, Түп, Хентий аймактарда катай 520 хире өрөге көжүп барып чурттаң чоруур.

Сеңгил тываларында «Төрээн чугаа» чок. 1989 чылда Тыва АССР-ге барып, Кызылда күрүнеңиң педагогика институтунда ийи башкыны өөредип алдывыс.

Конгар ШАНАГАШ.
МАР, Баян-Өлгүй аймакта Сеңгил сумузундан.

Кайызы боор...

Япону бе, тывазы бе?
Ылавылап чадап кагдым.

Каадыр-оол КУУЛАР,
хоолгалаан.

КРОССВОРД

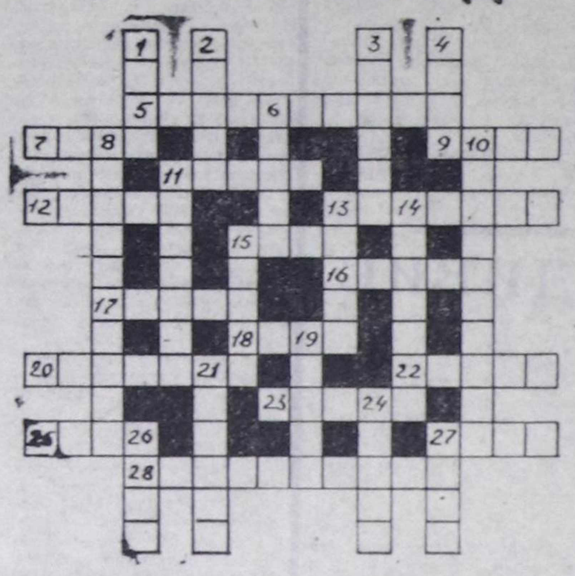

ДООРА ДУРГААР: 5. В. Серен-оолдуң шинзи. 7. Якуттарның боттарын адазары. 9. Бажың иштинин дериг-херексели. 11. Эрги Тывага бөлүк аал. 12. Совет Эвилелиниң Маршалы. 13. Тыва чогаалчы. 15. Красноярск крайда хем. 16. Өңчүзүн. 18. Ок-чемзек аймаа. 20. Шериг кижи. 22. Демир-оруқчуларның бүгү-эвилел солуну. 23. Японияда хоорай. 25. Шүүлган, хурал. 27. Таджик совет чогаалчы. 28. Азиида күрүне.

УЗУН ДУРГААР: 1. Соок чепсек. 2. Сайлыг курганн хем уну. 3. Японияның ылгавыр демдээ болгаш ыяш. 4. Өөк аймаа. 6. Дарган кижиниң херексели. 8. 10. Тывада район төптери. 11. Каа-Хемде суургаш. 13. Дүнеки күш. 14. Кеш аарыы. 15. Тыва төрел бөлүк. 19. Италяан үктүг сураглыг орус архитектор. 21. Самолёт кезээ. 24. Араб күрүне. 26. Эрги Тывага хүрээ ламаларының айбычызы. 27. Мал төлү.

Кроссвордту Николай СОЛУНЧУ тургускан.

Телевидение

АПРЕЛЬ 28
БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Челээш». Телефильм. 9.05 Уругларга фильм. «Даарта үнер сен бе?». 10.10 «Шаандакының артыышкынары». Концерт. 11.00 «Чуртта, Чер!». 12.30—13.00 «Ye». 15.45 РСФСР-нин хөгжүмүүг аас чогаалы. 16.30 «Ырахкы Чөен чүк». Киножурнал. 16.45 «Овур-хевир». Үстүкү класс өөреникчилериниг литературжу дамчыдылга. 18.00 «Партнер». Коммерция медээчизи. 18.30 «Ye» 19.00 «Найырал меридианнары». Концерт. 19.30 Мультфильм. 19.40 Л. Луков режиссёрнуң фильмнери. «Ийи лайынчы». 21.00 «Ye». 21.50 Концерт. 22.25 Хоккей. Делегей чемпионады. Түнвел болүктер командаларының маргылдаазы. 01.00—01.25 Медээлер.

ИЯНГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Төөгү. 6 класс. Бурунгу Грецияның мифтери. 9.05 Итали дыл. 10.05 Эртем-тайылбырлыг фильм. 10.35; 11.35 Төөгү. 9 класс. 70—80 чылдарда ажылчын шимчээшкинин болгаш Россияга марксизмнин нептерээп эгелээни. 11.05 Авам, ачам база мен.. 12.05 «Ачан бажыны». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 13.15 РСФСР-нин улустуң артизи А. Стрельченко ырлаар. 13.55 «Кударал, далай болгаш бичии уруглар дугайында». Телефильм. 14.20—14.45 «Силерниң үнер үенер, артист». Елена Ласько.

КЫЗЫЛДАН

17.00 «Тыва АССР-нин Дээди Соведининiң 7-ги чыылының бирги сессиязында». Репортаж.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 «Тыва АССР-нин Дээди Соведининiң 7-ги чыылының бирги сессиязында». Репортаж.

МОСКВАДАН

22.30 Тиилелгениң 45 чылынга. «Николай Буянов. Итали каприччио». Барымдаалыг фильм. 23.00 Видеоканал «Кады ажылдажылга». 00.00—01.15 «Бухарест паспорту». Уран-чечен фильм. (Румыния).

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

17.00 Концерт. 17.45 Бүгүдээ спорт. 17.30 Хол бамбүү. Эр кижилер. ССРЭ биле Голландияның шилиндек командалары. 18.30 «Ye». 19.00 Арена. Спортчу программа. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Информастыг программа. 21.00—22.30 Видеоканал «Кады ажылдажылга».

КИНО

АПРЕЛЬ 28-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Чажыт чөвулекчи» 9.10, 19.20 (узаткан), «Кингсайз» (Польша) 11.10, «Төрээн төлү» (2 сериялыг) 13.20, 16.20, **Видеозалга: «Узамдыккан кеземче»** (2 сериялыг) 9.40, 12.40, 15.40, 18.40 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Шахерезаданың чаа тоолдары» 11.00, «Кайгамчыктыг кадыннарга» 12.30, 18.30, «Чүүк 300» 14.00, «Шахтилер» 15.30, 20.00 шактарда. **«КАА-ХЕМ»:** «Ал, ил досье на самого себя» (2 сериялыг) 13.30, 16.10, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Дежа вю» 14.30, 19.20, «Интеркыс» (2 сериялыг) 16.40 шактарда.

Байырлал хүннери — Май 1-де болгаш 2-де хөгжүм-шив театрынга «Аян» ыры-хөгжүм ансамблининiң концерти болур.

Концертке Тыва АССР-нин алдарлыг артизи Надежда Шойгу, Демир-оол Кежиктиг, Тываның комсомол шаналының лауреады Кайгал-оол Ховалыг, «Юрмала» Бүгү-эвилел конкурстарның кыржыкчилери Айдын Мортай-оол, Борис Салчак, ансамбльдиң ыраажылары Галина Сюрюя Аdespite Тобубухаа киржир.

Программаны Орлан Дамба-Хуурак чорудар.

Ансамбльдиң уран чүүл удуртукчузу Алексей Шойгу.

Концерт май 1-де 18 шакта, май 2-де 16 шакта болгаш 19 шактарда эгелээр.

Билеттерни филармониянын, театрның кассаларында садып турар.

2-55-19 дугаарлыг телефондаи айтырыгны билип ап болур.

Өрт өөскүп болур айыылдыг үе чедип келгенин барымдаалаш, чурттакчылыг черлерниң кудумчуларына база бажыннар чоогунга курган сигенин, бок аймаан өрттетпезин республиканың Иштики хелектер министерствозунуң өрт камгалалының киллизи сагындырып тур.

Өрт айыылынга удур дүрүмнүң негелделерин үрээн кижилерге административтиг хамсыалганы онаар.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34: ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17: ◆ приемная — 3-34-26: ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92: ◆ оралакчылары — 3-45-93. Киллистер: ◆ партнйжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25: идеология — 3-34-57: ◆ совет түргузуг — 3-34-98: 3-41-23: ◆ үлетпүр — 3-34-49: 3-36-73: ◆ агроүлетпүр — ◆ очулга — 3-34-93: корректорлар — 3-37-11 3-41-16: ◆ культура — 3-39-15: ◆ информация — 3-37-11: ◆ чагаа киллизи — 3-39-03: 3-34-39: ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41: ◆ солун келбейн баргалда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41:

Чылда 300 катап үнер Хемчээлп 2 парлалга амазы

Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-нин Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыынын херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу. бажын № 1.

Чагыг № 407.

ТС—00617.

Индекс 54241

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл апрель 29 воскресенье № 100 (14300)

1925 чылда үлегедиттингеп Өртээ 3 кеп.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының бирги сессиязы

АЖЫЛЫНЫҢ ИЙИГИ ХҮНҮ

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының бирги сессиязы ажылын СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдымышкын бажыңында апрель 28-те уламчылаан. Сессияның эдлеглиг хуралын Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондар ажыткан.

Сессияның дараазында хүн айтырыын — Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазының оралакчыларын сонгуурун чугаалажырынче депутаттар киргеп. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондар Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Түр регламентизинге дүүштүр, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Секретары улус депутазы **В. С. Кажин-оолдуң кандидатуразын** сүмелээн.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы кылдыр кандидатуразы киргеп В. С. Кажин-оолга сөс бергеп. Ол албан-дужаалды аңаа депутаттар бүзүрээр болза, моон соңгаар чорудар ажыл-чорудулгазының программазының кол-кол угланышкынары-биле улус депутаттарын таныштырган. Оон соонда улус депутаттары кандидаттан айтырыгларны салган болгаш кандидатуразы хамаарыштыр санал-онаалдарын бергеп.

УРАЛ: ынаныштыг чорук болгаш идегелдер

(Төнчүзү. Эгели 1-ги арын-да).

каар херек. Чер болганга ужур-дүрүм чок чоруктар эвес, а хоойлу-дүрүм тергиндээн турар ужурлуг. Маңаа: «Гдлян биле Иванов, а дараазында ким таваржы бээр ирги?» деп сөстерни бижээн дозумну эскерил көрдүм. Билдингир ол теманы Дээди Советке кандыг янзылыг чугаалажып көргенинге таарышнымайн турар кижилер база бар ышкажыл. Ол айтырыгны конституция негелделеринге дүүштүр чугаалажып көрген болгай. Ол айтырыг суд органнарының болгаш прокуратураның үстүкү черлеринге хамаарыжып, кемхерек үүлгедишкинниге эрге-чагырганың дээди эшелонунда турар кижилер холбашкан деп чугаа тургустунуп келгенин барымдаадап көргеш: ол бүгү улуг айтырыг боон турар-дыр, ынчангаш ону Дээди Совет, депутаттар сайгарып көрүүн деп чугаалаан бис.

Кижилерниң чамдык үүлдерге таарышпайн турарын база айтырыгларның чедир шинтпирлеттинмээнин ажыглап алгаш, бодунуң эрге-ажыынга хамаарыштыр кажарлашкыннарыңыр хөй-биле кылдыңын турарын билир силер. Боттанып болбас янзы-бүрү хоозун чугаалар оон тыптып келээ турар. Дээди удуртулганы кайызы күштүү-биле «үстүрүптер болдур», бо сөстү ажыглааны дээш бүрүүдатпайн көрүнер, ону «ёзулуг кижи» деп санай бээр үүлдер бар. Ындыг чоруктарны өнемчидип турар кижилерниң бисте бары хараадаачыг. Оон өске янзылыг кажарлаашкын база бар: сөөлгү он чылдарда удуртулганың бажыңга олуруп келген бүгү кижилери чайладыр. Ынчаарга бистиң революциявыстың ындыг янзылыг арга-биле эгелеп турганы база билдингир болгай, ынчан болбас чүве-дир дээрзин сөөлүвде эскерип каашаш, эрги шериг командирлерин, специалистерни болгаш өске-даа кижилерни ажыглап эгелээн.

Хоойлу-дүрүм тергиндээн турар ужурлуг! Кем-херек үүлгедикчизи олурар черинге олурзуун. Дүржок кижи — демократтыг чорудулгаларны дамчыштыр ол ажылынга таарышпас кижи-дир деп үнелелди алган турар ужурлуг. Оон башка «оон мурнунда бергеден турган үүлдеривистен кажан-даа үштүнүп шыдавас бис. Чамдыкта ынчаар кылдыңын болдунмас боор чүве-дир, хоойлу-дүрүмүңү үреп турар кижилерге хамаарыштыр шылгыы хемчегни албайн турар деп мээң адрезимге кылдыңын турар шүүмүлделер кончуг шын. Хоойлу-дүрүм чок чоруктар эвес, а демократчы көрүүшкүннер тергиндээн турар ужурлуг. Бир эвес шүүгазыңга алзың, бүгү чүвени чылча шаап туруп бээр болзувусса, чүрттү тамыже кирер октаанывыс ол болур.

Бистиң шилип алышкыныбыс белең эвес, ынчалза-даа ол оруктап чоруур херек. «Штабтарны үзүткап каапкан деп командалы берикер» деп чугаа дыңналып хээрге, мындыг карышны берип турар кижилерге-хоойлуун үлегелиниң болгаш демократтыны силерге берген бис — боттарывыс шинтпирлекер, шилип алыкар, ажылындан хостап каапкыр, бир эвес херек болза, ол ажылды кылып шыдаар кижини сонгуп алыңар, альтернативадан тургузуңар. Үүлге бис шыныңг бис деп чүвени бадыткаңар.

Амгы үеде коммунистер албаргай байдалдан, олурган оңгуларындан үштүнүп үнүп, хөделип эгелээн боор деп бодап тур мен. Оон-биле кады партияга бүзүрелии оскунгаш, оон үнүп чоруп турар кижилериң барын база билир мен. Ажыы эвээш азы эрге-дужаал чедип алыр дээш партияга кирген кижилер үнүп чоруп турар болза, ында улуг айныл чок. Ынчаарга партия хүрээлениниден эки кижилер үнүп чоруп турар болза, ол дугайында бижиктер мээге бо келди, кончуг харааданчыг. Оларны кичээнгейлиг дыңнаар, кандыг үлдагаан-биле үнүп турарын тодарадып болза эки деп бодаар мен. Ак сеткилдиг эки коммунист-биле чугаалажырда үени камнаан херээ чок. Амгы үеде эң кол үүл ол. Партияда бар бүгү ак сеткилдиг кижилерни бистер анаа арттыып алыр, чогуур шинтпирлерни хүлээп алыры-биле оларны съездиге хаара тудар ужурлуг бис.

Съездиниң делегаттарын коммунистер эге организациялардан боттары сонгуур ужурлуг, ынчангаш кымдан-даа хамаарышпас туруштур делегат корпузу биске тургустунар. Өске сес-биле чугаалаарга, ол дээрге байыр-чыскаал оюну эвес, а партийжи массаларның эрге-чагыргазы болур. Ынчангаш бис шын угланыышкын-биле чоруп орар бис. Съезд мурнуңуң кампаниязы, дискуссиялары эрткен, съездиниң чылдыргая соонда чаа күштү, чаа арганы, немей алыр бис, анаа шуут бүзүрээр мен. Ынчангаш партия политиктыг авангард болур ролюн күүседир. Оңу чедип алырда теория болгаш идеологияга-даа, ылангыя ажылдың стиль, методтарынга, партийжи звено бүрүзүнге демократчы байдалды тургузар дээш кончуг хөй үүлдерни кылып алнаар. Коммунист кижи бүрүзүнүң болуңуң организациязының эзэн мен деп чүвени медерел билген турары кончуг чугула.

База бир тема — амгы үеде чаа Советтер ажылдап эгелээн. Сомулдаларның түңнелдеринге хамаарыштыр саналоналдар төпте болгаш чер-чер-де бир аай эвес. Хөй-хөй Советтериниң ажылының баштайгы хүннери процедура айтырыгларының талазы-биле бир янзылыг манифестациялар болгаш маргылдаалар хевирлиг болу бергени дүвүрээшкинни болдурур турар. Чүл-ла — мооң мурнумда болгулаан митингилерниң үлаачылалы бе? Бистиң депутаттарывыс годарган ажыл-херээн кажан кылып эгелээрел?

Бүгү чүвеин чүгле багай талазындан көрүп болбас ужурлуг бис, эштер. Политиканга болгаш практиктиг ажылга чанчыгып өөренмээн хөй-хөй чаа кижилер келген, олар эктивисте чүү чүве чүдүрүлгенил деп чүвени медерел билип алыр ужурлуг. Ынчангаш бистер чаа корпустан чаа идеяларны, чаа саналларның кирип келээн мааар ужурлуг бис.

Мен болаарымга, Советтериниң ажылын соңгукчуларның, чоңуңуң контролюнга тургузары, шын, эртемге үндезилеттинген эгелээшкиннер талазы-биле оларга дузалаарры, оларны деткирип чугула. Эргелер болгаш нормативтер ёзугаар шилчидилгелер хевирлиг улуг арганы Советтер ам ап турар болганда, сырый каттыжылышкын дугайында бодап көрээлинер.

Советтер ажылдакчыларының ажыл төлевириниң дугайында шинтпирге хамзарыштыр моонбиле холбаштыр чугаалаар бодаан мен, ынчаарга ук шинтпирни шүүмүүлел турар болгай. Маңаа азы институтка болган ужуражылышкынга кымбир кижи ук шинтпирни күш чок болдурарын саналдаан. Ону кылыр деп бодавайн турар мен, эштер, шуут-ла ажыы-биле силерге чугаалап тур мен. Чүге дизе — тайылбырлаар мен.

Кайы-даа регионга херек кырында авторитеттиг турган кижилерни партия аппарадынга, харын секретарьларның кол албан-дужаалдарынга ап шыдавас ындыг байдалга таварышкан турдувус. Хоорком секретарының шалыңы 200—350 рубль турган, а шахтерларның — 600—700 рубль. Эртем-билиглиг, кижилер-биле ажылдап билир, бүгү коммунистериң идегелии алган секретарьны күзээр бис. А бодуңуң ажылын солувушаан, ажыл төлевириниң ортаа кезиин азы үштүң бир кезиин чидирер апаар кижини өске ажылче канчап чалаарыл, ынчаш?

Ол айтырыгны шинтпирлээрде, бистер мынаар кылган бис: СЭКП ТК-ның, эвилелдешкен республикаларның компартияларының Төп Комитеттериниң, крайкомнарың, обкомнарың, хооркомнарың аппараттарын кызырган, а хосталган акша-көрсүглиерин ажыл төлевирии өстүрүнге ажыглаан. Үүлге райкомнарга дегбээн бис.

Чон идеген, даянып болгу дег билдилиг специалистер Советтерге база херек. Ооң өскээр кылыр болза, шынап-ла, мөөренгей митинг болур ийик. А 180 азы 150 рубль шалыңга кымың ап болурул, ынчаш? Ынчангаш эштер, бистиң кылганывыс шүүн болган. Харын ындыг-биле чугаалал кайын-ук ыйтырыгны оон мурнунда ле шинтпирлевээнин дээш үшудаа ажык-чарлыг шүүгмүүлел болган. Ук шинтпирни хүлээп алырын болдуңар-ла шаа-биле саададып келген мен, ынчалзажок эрге-чагырганың хүлээлгелерин сайгарылдыр көөр болу бергенивисте, ындыг шинтпирни хүлээп алыры чугула дээрзин билген мен. Силерни бүзүреткенимни азы бүзүредип шыдаваанымны билбейн тур мен, ынчалзажок турумжуну өскертпес мен.

База бир айылдыг үүл идереп келген, оон дугайында бистиң чаа Советтеривиске сагындырар херек. Район азы хоорай Советин хенертен чыглы бергеш, айтырыгны ССРЭ-ниң Дээди Советиниң шинчилиг шинтпирлей бергилээр-дир. Дээди Совет бар. ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизи бар, Президент бар, чазак бар, оларның тус бүрүзүнде бодуңуң эрге-хүлээлгелери бар. Республикаңың Дээди Советинде, область, хоорай Советтеринде база бар. Бо талазы-биле ол-чалгыг-чүрүм херек, Конституцияны үрээр эргени кымга-даа бербээн. Конституция ёзугаар бердинмээн эрге-хүлээлгени кым-бир кижиниң бодунга чедип алыр дээн ораладажыышкынынга хамаарыштыр, Президент кижи болганымда, шинтпирлиг хайгаарадлы тургузар апаар мен.

Бодуңарның эрге-хүлээлгелиңерниң хемчээлинге — шинтпирленер; силерни чүүңүнбиле хандырбайн турарын, кандыг эргелерни калбартыры үүлдүг болурун чугаалаңар, айтырыгны чүрүм ёзугаар тургузуңар. Бистеде демократтыг чорудулга калбарып турар, ынчангаш бүгү-ле үүлдерни— кандыг структуралар турар ужурлугул база олар канчаар ажылдаар ужурлугул дээрзин бодап, ылавылап турар бис. Ынчалзажок телестудияны Ленинградка эжелепкеин ышкаш, ынчаар хөделип болбас. А хүрээ-хинт дугайында шинтпирни Львов хоорайда хүлээп алган. Ук айтырыг чер-чер Советтериниң эрге-хүлээлгезинге кирбейн турар. Ындыг шинтпирлерни күш чок болдурар апаар, ындыг таварылгаларда депутат бүрүзү-биле шыңгыы чугаалажыр бис.

• • •

Ужуражылышкын үезинде хөй санныг айтырыгларга М. С. Горбачев харыылаан. Бистиң федерациявыстың дутаймында, Россияның болгаш Россия Компартиязының дугайында, хөй кижилер соңуурган, айтырып турарын ол чугаалаан. Силериң-биле бистер эң-не нарын делегейге чүрттеп турар магат чок бис. Бистиң хөй национализм күрүневиске хамаарыштыр чугаалап турарым ол дур. Бо талазы-биле улус ара-лыгларның чок деп эде тургустунуушкунуңуң баштайгы үе-чадаларында бодап турган мен. Бистериңиң шүүтүвүсту ынчаар кижизиткен-не болгай. Ооңдаа чидиг айтырыглар база турган. Ынчаарга демократиязың болгаш ажык-чарлыг чоруктуң байдалдарында национал катап тургустуунуушкунуң чорудулгазы дыка дүрген калбара берген — мооң-биле холбаштыр бистиң федерациявыс, Эвилелиивис катап тургустунуушкунуң бир янзы үе-чадазын чүрттеп эрттирип турардыр. Принцип ёзугаар алырга, чогумчалыг ужур-дузалыг ол чорудулга националдар арасының харылзааларында хөй чидириглерни таварыштырып, улуг бергедээшкиннерни тургузуп турар. Хамыктың мурнунда чарылдырыкчы чорук, национализм.

Националдар арасының харылзааларының чидигленишкинниге, месилдежишкинниерге таваржып келдивис. Чамдык кижилер бо «импенияэ» буступ душкей аан, өскелери — Горбачев, удуртулга чүүң көрүп турарыл, шуптузуп томаартып, демир дег хол-биле корум-чүрүмну тургузар херек деп чугаалап турар.

Ол ийниң кайызы-даа шын политиканга дүүшпес. Орус, совет кижи, политиктиг ажылдакчы болганымда, ындыг кедергей үзел-бодалдарга чепшээрешпес мен. Совет Социалистиг Республикалар Эвилели деп адап турарывыс, аңаа утку-штур чүс-чүс чылдарда чорүп келгенивис кайгамчык улуг делегей дугайында медерел орус болгаш бистиң өске-даа улустарывыстың ханында сиңниккен.

Бистиң федерациявыстың ханы чаартылгаларының эргежок чугулазын хүлээп көрүп барымдаададан национал политиканың хемчээлинге чаартылганың чорудулгалары РСФСР-ге база боттанып. Өске республикалар-биле харылзаалларга бодуңуң республиказының хөгжүлдезинге хамаарыштыр чамдык сеткил дүвүрээшкинни орус болгаш бистиң өске-даа улустарывыста бар болуп турар. Ындыг айтырыгларны Россияның улустарының эрге-ажыынга, Эвилелдиң эрге-ажыынга дүүштүр шинтпирлээр. Россияннарның байдалы эки болуур болза, өске улустарның байдалы база эки болуур. Өске улустарың байдалы эки болур болза, россияннарның байдалы база эки болур. Бодуңуң ролюн болгаш чүрттүң мурнунга харыысалгаланыр россияннар боттары-ла билир болгаш бодуңуң сырый каттыштырыкчы хүлээлгезинден үнмес деп бодаар мен.

Бистиң хөй националдыг, күчүлүг күрүневисти тургузарынга россияннарның киргеп боттуг үлүү кайгамчык улуг. Оларда чаагай тура-соруктуң болгаш найыралчы сагыш-сеткилдиг, өске улустарны хүндүлээриниң кайгамчык улуг курлавыры орустарда бар дээрзин олар үүлге Октябрь сөөлүнде чылдарда эвес, харын оон мурнунда чүс-чүс чылдар дургузунда бадыткап көргүскен. Сагыш-сеткилдиг изиглеииишкиннериңе алыспайн көрээли. Бистиң федерациявысты эде тургузуп, чаартыңган турар Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң дугайында бодаар бис. Чаартынарының идеязын боттандырарынга идиглиг бүгү-ле үүлдер — россияннарның-даа, чүрттүң бүгү улустарының-даа эрге-ажыктарынга дүүжүп турар. Чогум-на ону барымдаалаар херек.

Ам — партия дугайында. В. И. Ленин федерализмни эгезинден тура-ла хүлээп көрбээн, революцияның сорулгаларын долгандыр кижилерни каттыштырып турар, национал база интернационалчыл эгелерге үндезини-биле быжыктырып каттыштырар күш— чаңгыс аай партия дээш туржуп турган. Компартияның шак ындыг ролюнүң дугайын Россияның партия организацияларында база үттүп болбас. Бо бүгүнүң дугайын хөй удаа чугаалажып келген. Россия Федерациязының партия организацияларындан сонгуткан СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң делегаттары боттарының съездизинге келириниң бетинде Россияның партконференциязында чыглаш, чүнү канчаарын дүүржүп. Төп Комитетке дугурушканывыс ышкаш, шүүгаар кылза деп бодаар-дыр мен. Ол конференциядан белеткенип тура шүптү чүүлдерни боданып көрээлинер че. Ынчангаш амдыгында кандыг-даа төнүү тодарадыг турбас.

Партияның салым-чолуңуң, ол кандыг болурунуң дугайында чугаа чоруп турар-дыр. РКП-ни тургузуп алырывыска, мынчап барып база чадавас — партия бүрүзү хамаарылга чокка тургай аан — ынчангаш национал партия организацияларынга үстүүлел алза деп күзел тывылза хөнүү. Ынчан бис Ленинниң чагыындан өскээр барып, аңаа шынчы эвес болганывыс ол.

Ленинградка болган инициативтиг съездиге канчаар хамаарыжып турарывыңың дугайы. Россияның партия организацияларының салым-хуузуңуң дугайында коммунистериңиң сагыышсыралы оларны ол съездиге чыгган, РКП-ни тургузар дугайында айтырыг оон үнген. Россияның партиязын тургузуп тургаш СЭКП-ни харын бижыглаар-дыр деп хөй улус санап турар. Ынчангаш мен оларның күзелдеринге, чүткүүлдеринге чигинимес мен. СЭКП ТК-биле сүмелешпейн, оон хажыызы-биле, партияның Уставын барымдаалавайн, харын-даа дыка хөй партия организацияларының чөпшээрели чокка оларның оон боттандырар деп турарын, шак ындыг аргаларны мен үүлээвес мен.

Шак мындыг байдал-биле база чөпшээрешпес мен, ол чүл дээрге иштики сагылга-чүрүмүүт кандыг-бир-ле организастыг структураларны СЭКП-ге тургузар деп турарын, партияны чарылдырарының оруу-биле чоруурун аам. Ажык, эш хуузунуң шынчы партийжи дискуссияның талалакчызы мен. Чүгле ындыг орук-биле ам болур съезд-биле холбашкан теоретиктиг-даа, политиктиг-даа, партийжи тургузуушкунуңуң-даа база идейлиг-даа — шупту айтырыгларны чогумчалыы-биле тодарадып болур.

Кезек айтырыглар чугула үүлдер-биле холбашкан.

Экономиктиг реформаны чогумчударының айтырыгларын чугаалашкан соонда аъш-чем айтырыын Президент чөвүлелиниң чугаалажыын эконо-миканың көдээже эргиле бергенининг дугайында айтырыг-та харымлап тура, М. С. Горбачев демделээн.

Бижикчиештериниң бирээзинде Гдляи биле Ивановтуң хуузда бодалын илеретсе чүл дээш дилег бар болган. Оларның будалчак чоруу бистиң ниитилелге таарышпас-даа болзаң, ол херек талазы-биле бодум бодалым чугаалаваадым, «сөкерген боор силер деп, М. С. Горбачев чугаалаан. Саттчыкчы чорукка удур ажылхерек чорудуп турганын алыр болза, олар харын шын-на ыйнаан. Гдляның бөлүүнүү кылып турган ажылының үндезининге дыка хөй суд херээн кылып чоруткан кол дээш хээли алыкчылары туттурган, судче бердирген болгаш ол дээш онаашкан херээн эрттирип турар. Ол бөлүктүң чорудуп турганы ажыл ам-даа үламчылаашаан-дыр. Ынчангаш керекти төнчүзүүге чедирер ужурлуг. Хээли алыкчыларынга, аликсак-чиксектерге, организастаан кем-херек үүлгедишкинниге үдүр демиселдиң күштелгенииң дугайында мөдээнин Дээди Советиниң сессиязынга болганын дыңнаар боор силер. Ынаар угаан-сарыылдыг күштерни, ол шыкаш Күрүвениң айныл чок чер органнарын киирштиргеп бис. Ол дээрге нарын, берге демселдир, ынчалза-даа янзы-бүрү ялымар чок күштериниң эрге-чагыргаже шүргүп турарың үеде ол биске эргежок чугаалажып көрүүнүвүс ол болур.

Барык чартык миллион чурттакчылыг ажыл-ишчи хоорайның «ажыл-ишчи портреди» ындыг. Оон-биле таныжылганы М. С. Горбачев Ф. Э. Дзержинский аттыг «Уралвагонзавод» будурүлге каттыжышкынынга четкени-биле эгелээн. Михаил Сергеевичиниң машина тудукчулары-биле баштайгы-ла ужуражылгазы оон соонда бүдүрүлге чөрлеринге болган дыка хөй чугаалараның кол ужур-утказын тодаратган: экономика болгаш экология. Ужуражылганың өөрүшкүүү-даа, күрүне башкыныңың чедип келгени дээш өөрүп четтиришкиннер-даа турган болбайн аан.

Ажыл-ишчи байдалга солуун, ажыктыг чугаалар болган. Машина тудукчулары каттыжышкынында чиик эвес байдалдың тургустунуп келгенин улуг дүвүрел-биле чугаалап турганнар. Конверсия камгалал үлетүрүүнүң хемчээлин эвээжеткен, ол эки болбайн аан, ынчалза-даа хосталып турар күүүлерээн долу беришкинии алыр дээр болза, оларны техника талазы-биле эде дериири чугула. А ол чорудуушкун таптыг-ла чорбайн турарын ажылчыннар, инженерлер, шехтер удуртукчулары чугаалап турганнар. Ажыл төлевири кудулаан, ынчангаш бүдүрүлге бедик мергежилдиг ажылчынарны чидирип турар. Тодаргай планныг сорулгаларның чок боон турарындан ажылдың сагыыра-чүрүмү кудулап турар.

— Ол шын, конверсияны билдилиг ажыглаар болза эки — деп, М. С. Горбачев чугаалаан. — Конверсияны экономиканы эде тургузарының бир эң чугула курлавыры деп санап турар бис. Ол ажылды идегелдии-биле организастаар дээш конверсияның күрүне программазын ажылдап кылып турар бис.

Бир цехке аныяктар М. С. Горбачевтан ажыл-агыйның рынок системазынче шилчиишкин дугайында чурттуң удуртулгазының чүнү бодап турарын тодазы-биле чугаалап бээрин дилээн, ажылчын аңгыга ажыдың ол хевири чүнү бээрил?

— Хамыктың мурнунда, — деп, Михаил Сергеевич чугаалаан. — Ол ажылчын коллективтерге хосталганы бээр, силериң кижи бүрүзүн боттарынарның ажыл-херээңериң сзулуг ээлери болдурар арганы бээр, ындыг болганда оон түңнелдери база силериң боттарынарның болуру чугаажок.

Бир участокка бөлүк херээженнер, дорту-биле чугаалаарга, ажыл-ишчилериң карманарын ёзулуг-ла үжеп-чидип турар спекуляцияның хостуг чаннап турарының дугайында дүвүрелин илереткеп.

— Силерни кончуг эки бидип тур мен — деп, М. С. Горбачев харылаан. — Спекулянтылар, аликсак-чиксектер, метечи кижилер-биле демисежири чугула, ынчангаш бис, силер биляр боор силер, ындыг демиселди эгелээн болгай бис. Ынчалза-даа чүгле хоруур хемчеглер-биле манда чедиишкинге чедери берге боор. Ындыг болганда ол таарымчалыг эвес үүлдерже шээп халлаашкыны өске таладан, бак алдаржаан дефишиттең эгелеп көрээлем. Оны аргалыг-ла болза ажок дүрген ажып эртер херек. Ынчан талоннар болгаш төнүү чок эзлчеглер чок болур, ынчангаш бистиң экономикавыска ол-ла бүгү мафиялар, рэкет, чажыт рынок-тун кылыр чүвези чок апаар.

Бир черге М. С. Горбачевка чиигеттинген демир кезектеринден кылгаи чүк сөөртүр чартык вагонну көргүскен. Ажокола эки техника, оны кылырынга чиг эт база эвээш эвес камнаттының алыр.

— Даштыкы садыглажышкыннарга-даа өске ындыг дериглер-биле деннежип болур— деп, бир специалист чугаалаан. —Доллар-биле садып болур, кэттыжышкынга база ажыктыг болур болгай, даштыкы акшалыг-даа болгай бис.

— Хамыктың мурнунда болувустуң чүртувустуң дугайында сагыш човаар ужурлуг бис —деп, М. С. Горбачев демделээн. — Чиик оруглагырдан, экономиктиг думчук борастаныышкындан эки чүве маңаан херээ чок. Чаңгыс бо безин тодаргай чижекти ап көрээли: ындыг продукцияга чиг этти каттыжыышкын рубль-биле садып ап турар болгай, а оруглагы долларларга де, ындыг болганда, — бодунга ышкажыл? Чок, эштер, бисте чаңгыс орук бар — хөйну болгаш эки кылдыр бүдүрер, ынчан даштыкы садыглажышкынче-даа үнүп болур. Ындыг экономиктиг эгелээшкинге чүгле байыр чедирер, оны деткиир бис.

Түңнел беседа корпустарның бирээзинин чанынга болган. Ак-көк аяс дээр сагыш-сеткилди өөртүп турган. Ынчалзадаа тагыльчилерге ындыг хүннер коичуг ховар. Хоорайның кырынга колдуунда-ла янзы-бүрү химиктиг, металлургтуг болгаш өске-даа бүдүрүлгелериниң үндүрүп турары чүзүп-базын өөнүүг ыштар чаттыла берген чыдар. А бөгүнгү дээриңе аккөк өңү — Президентиниң кээриңге уткуштур чамдык кижилериң хоорай хевирин эки кылдыр көргүзер бодаанывының карак чашкыны-дыр. Каш хонук бурунгаар экология талазы-биле эң айыылдыг бүдүрүлге объектилерин «оожум чүрүмче» шилчиткен деп, дыка хөй кижилер М. С. Горбачевка чугаалаан.

— Меңээ, кадык кижиге безин, чамдыкта тынары ажок берге апаар — деп, 35 харлыг токарь Евгений Ленда чугаалаан. — А мээн ийи бичии үрүүмга, Нижний Тагильдиң шупту бичии чаштарынга кандыг деп бодаар силер?

— Самолёттан-на силерни кочегарканарже көргеш, экология мында дыка-ла сандараандыр деп дораан билип кагдым — деп, Михаил Сергеевич чугаалаан. — Уралга долгандыр бойдусту камгалаарының программазы бар. Нижний Тагильдиң социалдыг хүрээлелии болгаш экономиказын сайзырангайжыдарының талазы-биле чоокта чаа чазактың хүлээп алганы доктаалында ол көрдүүген. Ону ажылдап кылырын саналдаанарның бирээзин силерниң депутадыңар, Президент чөвүлелиниң кежигүнү В. А. Ярин. Ол бөгүн мында, ол дугайында силерге шупту-ла үүлдерни тодаргайы-биле чугаалап бээр.

Ужуражылгалар, ужуражылгалар... Олар эвээш эвес-ле болган.

Аэродромдан хоорайже чоруп ора, Президентиниң машиназы шериг хоорайжыгажының чанынга доктаагаи. Ындыг болганда, чугааның кол темазы — шериг, оон бөгүнгү хүннери болгаш келир үези болганы чугаажок.

— Армия — бистиң бир шыңгыы айтырывывыс — деп, М. С. Горбачев чугаалаан. — Маңаа үндезининг, хаиы бодаашкыннар херек. Кол угланыышкын билдингир — чепсегленниишкиинн дүжүрери, тайбыңның рельстеринче шилчинири. Национал орулганың барык 18—20 хуузун шериг хереглелдеринге ажыглап келген болгай бис. Делегейниң бистен өскө чаңгыс-даа күрүнезинде ындыг үүл чок, ол дээрге миллиард-миллиард акша ышкажыл!

Армияны эде тургузар херек. Ол чурттуң айыыл чок чоруун хандырар, шыырак билигиг, эртем-суюлдуг, эң чаа техника-биле чепсеглеиген күш болур ужурлуг. Ол дугайында санал-онаалдар, сүмелер хөй. Оларның шуптузуун өөренип көрүп, боттандырар ужурлуг бис.

База-ла орукта турар Покровка суурнуң бүгү чурттакчылары шуптузу Президентиге байыр чедирип, үнүп келгениер. Суур кыдыынга чер-черлерде эрге-чагырга дугайында чугаа болган. Советтерге долу эрге-чагырганы берге-даа, херек кырында оон чок боон турарын дыка хөй кижилер хомудап чугаалаан. Советтериниң - акша-хөрөңгиге чединмезинин, бай-шыырак «дайлар» — ведомстволардан оларның чаржынчыг хамаарылгазының илереп турары ол.

— Советтер, оларның боттуг эрге-чагырыкчы бүрүн эргелерн — ол дээрге айтырыгларның айтырыы, политиктиг реформаның өзээ-дыр — деп, М. С. Горбачев ол-ла кежээ Москвада эвп чедип келген.

АЖЫЛЧЫН АҢГЫ-БИЛЕ «ЧӨВҮЛЕЛ»

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ Нижний Тагильге чоруп турганы

Нижний Тагиль (Свердловск область), апрель 27. (СЭТА-ның тускай корр.). Металлургтарның болгаш машина тудукчуларының хоорайы ол хүн ССРЭ-ниң Президентизи, СЭКП ТК-ның Чиигине секретары М. С. Горбачевту уткаан. Президентиниң Ортаакы Уралга чоруп турганының сөөлгү түңнел хүнүнде социал-экономиктиг амыдыралдың өйүү келген айтырыгларының, улус ажыл-агыйының реформазын шинтпирлии-биле дүргеледириниң дугайында ажык чугаалар, ужуражылгалар хөй болган.

Президентиниң болгаш Нижний Тагильдиң ажылчын коллективтериниң «Улуг чөвүлелии» оныза ужур-утказлыг. 270 чыл дургузар демир-дес шинчилекчилериниң болгаш металлургтарның хоорайы кылдыр үндезилеттинген Нижний Тагиль ам бо хүннерде-даа бодуңуң «мергежилии» өскертпээн, Уралдың экономиктиг девискээриндe бир кол черни эзлеп турар күүүлүг үлеттүр комплекизи апаргап. Мында шойну болгаш кацны эзилдирип, чүрттүң демир-оруктарынга рельстери бүдүрүп үндүрүп, чүк сөөртүр вагоннарны болгаш оон дугуйларын, оныза быжыг демир кезектерин болгаш улус ажылагыйынга эргежок чугула ескедаа дыка хөй үүлдерни кылып турар.

Барык чартык миллион чурттакчылыг ажыл-ишчи хоорайның «ажыл-ишчи портреди» ындыг. Оон-биле таныжылганы М. С. Горбачев Ф. Э. Дзержинский аттыг «Уралвагонзавод» будурүлге каттыжышкынынга четкени-биле эгелээн. Михаил Сергеевичиниң машина тудукчулары-биле баштайгы-ла ужуражылгазы оон соонда будурүлге чөрлеринге болган дыка хөй чугаалараның кол ужур-утказын тодаратган: экономика болгаш экология. Ужуражылганың өөрүшкүүү-даа, күрүне башкыныңың чедип келгени дээш өөрүп четтиришкиннер-даа турган болбайн аан.

Ажыл-ишчи байдалга солуун, ажыктыг чугаалар болган. Машина тудукчулары каттыжышкынында чиик эвес байдалдың тургустунуп келгенин улуг дүвүрел-биле чугаалап турганнар. Конверсия камгалал үлетүрүүнүң хемчээлин эвээжеткен, ол эки болбайн аан, ынчалза-даа хосталып турар күүүлерээн долу беришкинии алыр дээр болза, оларны техника талазы-биле эде дериири чугула. А ол чорудуушкун таптыг-ла чорбайн турарын ажылчыннар, инженерлер, шехтер удуртукчулары чугаалап турганнар. Ажыл төлевири кудулаан, ынчангаш бүдүрүлге бедик мергежилдиг ажылчынарны чидирип турар. Тодаргай планныг сорулгаларның чок боон турарындан ажылдың сагыыра-чүрүмү кудулап турар.

— Ол шын, конверсияны билдилиг ажыглаар болза эки — деп, М. С. Горбачев чугаалаан. — Конверсияны экономиканы эде тургузарының бир эң чугула курлавыры деп санап турар бис. Ол ажылды идегелдии-биле организастаар дээш конверсияның күрүне программазын ажылдап кылып турар бис.

Бир цехке аныяктар М. С. Горбачевтан ажыл-агыйның рынок системазынче шилчиишкин дугайында чурттуң удуртулгазының чүнү бодап турарын тодазы-биле чугаалап бээрин дилээн, ажылчын аңгыга ажыдың ол хевири чүнү бээрил?

— Хамыктың мурнунда, — деп, Михаил Сергеевич чугаалаан. — Ол ажылчын коллективтерге хосталганы бээр, силериң кижи бүрүзүн боттарынарның ажыл-херээңериң сзулуг ээлери болдурар арганы бээр, ындыг болганда оон түңнелдери база силериң боттарынарның болуру чугаажок.

Бир участокка бөлүк херээженнер, дорту-биле чугаалаарга, ажыл-ишчилериң карманарын ёзулуг-ла үжеп-чидип турар спекуляцияның хостуг чаннап турарының дугайында дүвүрелин илереткеп.

— Силерни кончуг эки бидип тур мен — деп, М. С. Горбачев харылаан. — Спекулянтылар, аликсак-чиксектер, метечи кижилер-биле демисежири чугула, ынчангаш бис, силер биляр боор силер, ындыг демиселди эгелээн болгай бис. Ынчалза-даа чүгле хоруур хемчеглер-биле манда чедиишкинге чедери берге боор. Ындыг болганда ол таарымчалыг эвес үүлдерже шээп халлаашкыны өске таладан, бак алдаржаан дефишиттең эгелеп көрээлем. Оны аргалыг-ла болза ажок дүрген ажып эртер херек. Ынчан талоннар болгаш төнүү чок эзлчеглер чок болур, ынчангаш бистиң экономикавыска ол-ла бүгү мафиялар, рэкет, чажыт рынок-тун кылыр чүвези чок апаар.

Бир черге М. С. Горбачевка чиигеттинген демир кезектеринден кылгаи чүк сөөртүр чартык вагонну көргүскен. Ажокола эки техника, оны кылырынга чиг эт база эвээш эвес камнаттының алыр.

— Даштыкы садыглажышкыннарга-даа өске ындыг дериглер-биле деннежип болур— деп, бир специалист чугаалаан. —Доллар-биле садып болур, кэттыжышкынга база ажыктыг болур болгай, даштыкы акшалыг-даа болгай бис.

— Хамыктың мурнунда болувустуң чүртувустуң дугайында сагыш човаар ужурлуг бис —деп, М. С. Горбачев демделээн. — Чиик оруглагырдан, экономиктиг думчук борастаныышкындан эки чүве маңаан херээ чок. Чаңгыс бо безин тодаргай чижекти ап көрээли: ындыг продукцияга чиг этти каттыжышкын рубль-биле садып ап турар болгай, а оруглагы долларларга де, ындыг болганда, — бодунга ышкажыл? Чок, эштер, бисте чаңгыс орук бар — хөйну болгаш эки кылдыр бүдүрер, ынчан даштыкы садыглажышкынче-даа үнүп болур. Ындыг экономиктиг эгелээшкинге чүгле байыр чедирер, оны деткиир бис.

Түңнел беседа корпустарның бирээзинин чанынга болган. Ак-көк аяс дээр сагыш-сеткилди өөртүп турган. Ынчалзадаа тагыльчилерге ындыг хүннер коичуг ховар. Хоорайның кырынга колдуунда-ла янзы-бүрү химиктиг, металлургтуг болгаш өске-даа бүдүрүлгелериниң үндүрүп турары чүзүп-базын өөнүүг ыштар чаттыла берген чыдар. А бөгүнгү дээриңе аккөк өңү — Президентиниң кээриңге уткуштур чамдык кижилериң хоорай хевирин эки кылдыр көргүзер бодаанывының карак чашкыны-дыр. Каш хонук бурунгаар экология талазы-биле эң айыылдыг бүдүрүлге объектилерин «оожум чүрүмче» шилчиткен деп, дыка хөй кижилер М. С. Горбачевка чугаалаан.

— Меңээ, кадык кижиге безин, чамдыкта тынары ажок берге апаар — деп, 35 харлыг токарь Евгений Ленда чугаалаан. — А мээн ийи бичии үрүүмга, Нижний Тагильдиң шупту бичии чаштарынга кандыг деп бодаар силер?

— Самолёттан-на силерни кочегарканарже көргеш, экология мында дыка-ла сандараандыр деп дораан билип кагдым — деп, Михаил Сергеевич чугаалаан. — Уралга долгандыр бойдусту камгалаарының программазы бар. Нижний Тагильдиң социалдыг хүрээлелии болгаш экономиказын сайзырангайжыдарының талазы-биле чоокта чаа чазактың хүлээп алганы доктаалында ол көрдүүген. Ону ажылдап кылырын саналдаанарның бирээзин силерниң депутадыңар, Президент чөвүлелиниң кежигүнү В. А. Ярин. Ол бөгүн мында, ол дугайында силерге шупту-ла үүлдерни тодаргайы-биле чугаалап бээр.

Ужуражылгалар, ужуражылгалар... Олар эвээш эвес-ле болган.

Аэродромдан хоорайже чоруп ора, Президентиниң машиназы шериг хоорайжыгажының чанынга доктаагаи. Ындыг болганда, чугааның кол темазы — шериг, оон бөгүнгү хүннери болгаш келир үези болганы чугаажок.

— Армия — бистиң бир шыңгыы айтырывывыс — деп, М. С. Горбачев чугаалаан. — Маңаа үндезининг, хаиы бодаашкыннар херек. Кол угланыышкын билдингир — чепсегленниишкиинн дүжүрери, тайбыңның рельстеринче шилчиннри. Национал орулганың барык 18—20 хуузун шериг хереглелдеринге ажыглап келген болгай бис. Делегейниң бистен өскө чаңгыс-даа күрүнезинде ындыг үүл чок, ол дээрге миллиард-миллиард акша ышкажыл!

Армияны эде тургузар херек. Ол чурттуң айыыл чок чоруун хандырар, шыырак билигиг, эртем-суюлдуг, эң чаа

Профэвилел организацияларында

ХАМААРЫШПАС ПРОФЭВИЛЕЛДЕР. ОЛ КАНДЫГ БОЛУРУЛ?

Бистер Россияның профэвилелдериниң тургузукчу I съездизиниге киржирге биле аъттаныл чорууртза, «Шын» солунга интервью берип тургаш, съездиге киришкинивисти, анаа кандыг айтырыгларны шиитпирлээнин, ылаңгыя Россияның профэвилелдериниң төвүи тургускаанының соруглазы чүл деп айтырыгларга карыы бээрин аазаан бис, ам ону кысказы-биле күүседирин оралдажып көрейн.

Россия федерациязы дээрге, бодунуң девискээри делгем, бойдус байлаа элбек, чурттап турар улустарының саны хөй, оларның культурлуг чаңчылдары янзы-бүрү кайгамчык күрүне. Совет Эвилелиниң чонунуң чартыныдан хөй кезии ында ажылдап, чурттап турар. Чурттуң национал орулгазының 61 хуузун од хандырып, нефтиниң 92 хуузун, газтың 77, электри энергиязының 62 хуузун, кампалал болгаш даштыкыже садар бараанларның кол кезиин республика бүдүрүп турар. Моон алырга, бо бүгү чүүл кижилерге чогумчаны болгаш депшилгени хандырар ужурлуг. Херек кырында ам байдалывыс сыр өске.

Республикада чонунуң амыдырал-чуртталгазының кудуку деңнелии, эмнелге, школа база культура албан черлериниң, чуртталга бажыңнарының чедишпезии, улуг-биче хоорайларның чуттуун, хоозураан, өөнзирээн суурларыны демократия болгаш ажык-чарлыг үеде бистерге тодаргай көргүзүп, дүвүренчиг байдалды тургускан. Ынчангаш Россия Федерациязының бо шиитпирлээр ужурлуг айтырыглары бистиң эвилелге онаажыр.

РСФСР-ни эде тургузары, оон девискээринде чон бүрүзүниң хостуг хогжүлдезин хандырары хүннүң эң-не чугула болгаш сонгаарладып болбас соруглазы болур. Орта Россияның салым-чолу дээш туржуп турар бүгү күштерни каттыштырып мөөнүзээш, берге байдалдан үнүп болур.

Россияның профэвилелдерин тургузары аңаа чугула рольдуг апартан. Ынчангаш тургузукчу съездиниң соруглазы болза, РСФСР-ниң девискээринде туруп турар хөй санныг профэвилелдериниң шимчээшкинин каттыштырарының принциптерин ажылдап кылгаш, ону чугаалажып көреш, аңаа үндезилеп. Россияның профэвилел шимчээшкинин мөөнүлеп, оон организастыг хевирин чаартып, быжыглавышаан. Россия Федерациязының Чазаанга, Дээди Советиниге, республиканың өскедаа хөй-нинти организацияларыга болгаш шимчээшкиннеринге хамаарыштыр деп эргелиг нинти-россия профэвилел төвүи тургузары болур.

Тургузукчу съездини чылдырганы профэвилел эге организацияларга, күш-ажылчы коллективтерге адаандан эгелээн шимчээшкинниң түңнели болуп турар. Съездиниң белеткелии ВЦСПС-тиң VI пленумунуң шиитпири-биле тургускан Оргкомитет чоруткан. Ынчангаш Москвага 3 хонукта үргүлүлээн тургузукчу съезд шынгыы маргылдаалыг чугаалажылышкынның түңнелинде, РСФСР-ниң хамаарышпас профэвилелдериниң федерациязы тургустуганының чарлаан.

Хамаарышпас профэвилелдери деп чүл дээрзин тайылбырлаары негеттинип турар. Бистиң профэвилелдеривис кымдан, чүүден хамаарышпас ужурлуг болурул?

Ажылчы чонунуң эрге-ажылын камгалаарының талазы-биле тода программалыг тускай хөй-нинти күш апарганын профэвилелдери ВЦСПС-тиң VI пленумунга көргүскени биске биллингир. Эргелеп башкарарының чга-чаа аргалары тыптып, өөчүг-хөрөңгиниң хөй санныг хевирлерниче шилчир деп турда, совет профэвилелдер янзы-бүрү политиктиг организацияларга, күрүне, ажылагый болгаш административтиг органнарга долузубиле хамаарышпас апарганда, чүгле ынчаарда боттарының камгалал функциязын күүседип болурлар. Оларның хамаарышпас болгаш тускайлаң чоруу боттарының платформазының практиктиг хөделиишкиннерин хүлээп алырында болгаш боттандырарында, боттарының дең үнелиг программазын идип үндүрериниде, хоойлу үндүрер бот-идепкейлиг эргезиниде, кандыг-даа талаларның киржилгези чокка кадрларны болгаш удуртукчу организарны соңгуруунда, ажылчы чонуң хоойлу ёзугаар эргелерни болгаш эрге-ажылын хажыдып турар чамдык күрүне, ажыл-агый болгаш өске-даа организарның шиитпирлери-биле чөпшээрешпес чоруун илередириниде. Профэвилелдериниң хамаарышпас чоруу дээрге, кажан Конституцияга (Үндезин Хоойлуга) болгаш хоойлуга дүүштүр оларның чүгле чаңгыс дээди эрге-чагыргазы — оларның кежигүннериниң күзели болгаш үзел-бодалы. Чурттуң чүгле чаңгыс аай, хамаарышпас профэвилел шимчээшкинниге хамаарыштыр оларның база бир чарылбас кезээ болбушаан, Россия Федерациязының профэвилелдери үре-түңнелдиг хөделии болур дээрзин онзалап демделгезе чогуур.

Федерация деп бердинген ат маргылдаа чок база боол болбас. Федерацияны чарлааны дээрге, мурнунда тургустуган структураны үрээрин бадыткавайн, а хамаарышпас чоруктуң болгаш федерализминиң чаа принциптерине үнделиишкээ, профшимчээшкинни республикага мөөнүзээри. Херек кырында ол мындыг:

— Федерацияже эки тура-биле кирери болгаш оон хостуг үнери;

— Федерацияның бүгү кежигүннериниң дең эргелери;

— боттарының иштики амыдырал-чуртталгазының нормаларын болгаш ажыл-чорудулгазының утланышкыннарын толарадырыга оларның тускайлаң чоруу.

— Федерацияны удуртур органнарының ажылынга демнии, оларның кежигүн организацияларга отчёт бээри;

— заазы кезиниң үзел-бодалын хүндүлээри, камгалаарынга эвилэл бээринең эргези;

— Федерацияның соруглалырым боттандырарынга кежигүн организацияларының деткимчези.

Ажыл-агый адырларының айны-биле республика комитеттерин тургузуп эгелээн ажылдарны уламчылаары, а ол ышкаш профэвилелдериниң край, область чөвүлелдерин тургузарының негелделерин сайзыраңгайжыдары негеттинип турар.

Тургузукчу съездиниң мурнукдан хамаарышпас профэвилелдиң Федерациязынга профэвилел организацияларын дужаал ёзугаар ажылдатпас, а оларның ажылынга дузалажыр, ниити ажылга демниг ажылдаар болгаш оларның үзел-бодалдары-биле денге чурттаар чагыны бергеи. Россияның профэвилелдериниң Федерациязының бүгү кежигүн организацияларның эң чугула соруглазы болза, профэвилел эге организациязын быжыглаары болур. Профэвилел комитединиң ат-алдарын көдүрери болгаш оларның социал камгалалының дугайында сагыш човаар ужурлуг. Бир дугаарында профэвилел кежигүннериниң боттарының, күш-ажылчы коллективтиң талазындан деткимчеден од кол хамааржыр. Ол дээрге профкомуның күжү болгаш чөлегинижи. Оон каттыштыр Федерацияның чөвүлели, оон бүгү тургузуу ажылчы чонуң эргеажыы дээш бижыг туруштуг профэвилел ажылдакчызы бүрүзүн камгалаар ужурлуг.

Профэвилелдериниң структуразын тургузар, профкомнарның ролюн бедидери эргежок чугула. Кандыг удуртур орган —райком, обком аазы профэвилелдиң даргалар чөвүлели, бюро азы республика комитедин силерге херегил, ону шиитпирлээрде боттары бүрүн эргелиг болур.

Тургузукчу съезд профэвилелдериниң структуразын ам-даа тода балыланаан. Ынчангаш оон төнүүзүнге чедир канчаар тодаралырыга профэвилелдиниң эге организацияларының киржилгези негеттинип турар. Чижээлээрге, Федерацияже эки тура-биле кирерин болгаш оон достуг үнерин чүү деп бодаарыл?

Тываның профэвилелдериниң область чөвүлелиниң пленуму удавас болуп эртер. Россияның хамаарышпас профэвилелдериниң составынга кирериниң айтырыгларын аңаа чугаалажып көөр бис. Ол ышкаш адырлар айны-биле профэвилелдер обкомнарының ол составка кирерин эге организацияларыбиле дугуржуп, сүмележир, оон соонда ону боттандырарының дугайын база көөр. Ниитизи-биле алырга, Россияның хамаарышпас профэвилелдериниң составынга киреринің айтырыгларын ол пленумга шиитпирлээр деп турарывыс бо.

Тургузукчу съездиниң киржикчилериниң мандадының хуусаазын узаткан. Ынчангаш ам съездиниң уламчылаар хуралынга даразында айтырыгларны чугаалажып көөрүн дугурушкан:

Россияның профэвилелдериниң уставын бадылаары.

РСФСР-ниң социал хогжүлдезиниң планын бадылаары.

Профэвилелдериниң өскедаа нормативтиг документилерин чугаалажып көөрү.

Россия Федерациязының хамаарышпас профэвилелдериниң чөвүлелиниң кежигүнүре Тес-Хем районуның мурнакчы чыгчызы В. Г. Захаров соңгуткан.

Шаңгыр КУУЛАР.
Тываның профэвилелдериниң область чөвүлелиниң даргазы.

СААНЧЫ

«Сүт-Хөл» совхозтуң Алаак сүт-бараан фермазының саанчызы Сарыг-кыс Алдын-ооловна Күжүгет бо чылдың бирги кварталында саанчылар ортузунда калбарган чарышка киришкеш, багай эвес көргүзүлерин чедип алган. Ол бодунда быжыглаттынган 18 инээнин бирээзинден-не хүнде 6-7 килограмм сүттүг саап ап, онаалдазын ажырган.

Апрельде сүт саап планын ажыр боттандырган.

Саанчы чүгле сүт саапы-биле кызыгаарлаттынмаан, чаш бызаларының камгалалынче улуг кичээнгейни салып турар. Оон төрээн 10 инээнин бызаалары онча-меңээ.

ЧУРУКТА: саанчы С. А. Күжүгет хостуг шагында.
Виктор ХОВАЛЫГ, авторнуң фотозу.

КЫЗЫМАК АЖЫЛДАВЫШААН

«Тыва кобальт» комбинаттың транспорт цехиниң коллективи 1990 чылдың бирги кварталының планныг даалгаларын ажыр күүсеткен. Бо бүдүүлгеде КРЗ—238 маркалыг чүүк машиназының чолаачызы Аракчаа Март-оол Аракчаевич он беш чыл ажылдаан.

М. А. Аракчаа ажылдан келген чылдарында машиназын удур септеп ап, капитал септелге чокка чоруп келген. Ол дагжыларның казып тыпканы даг породаларын комбинатче сөөртүп, хүнде чеди рейсти кылып, нормазын ажыр күүседип турар. Коллективтиң хүндүткелии чаалап ап, дирекция, партком, профкомуң Хүндүлүг бижиктерин база өртектиг белек, акша шаналыы ап келген. Чолаачы кызымак ажылдавышаан.

ТӨРЭЭН ЧЕРИМ

Шапкын баткан Каргы, Мугур ийи хемге
Чаштан тура эштип, сүзүп ойнап өстүм.
Чайыналгай меңги харлыг Мөңгүн-Тайгам
Сагыжымга чуруттунуп артып калдын.
Чүге дээрге шак ол менги
Чүс-чүс чылда эривес хар.
Арыг аржаан дөзү болуп
Амыдырал улап турар.
Берге бойдус аагынга торлуш дивес.
Меңгилерниң чечээ ышкаш шыдамыккай.
Төрээн черим хөгжүлдезин дүргедеткен
Дөспес эрес кижилери меңээ эргим.
Бодуң ышкаш өңгүр, чараш
Бойдузуң дег каас-шиник
Өөрүм көргеш чүлдү-чүрээм
Өөрүшкүлүг дынзыг согар.
Аргар-чунма, ирбиш, улар турлаа болган
Агы-каңгы кадар оттуг байлак тайгам.
Дагның казы, тарбаганнар турум чурту
Дазыр шөлдүг Чеди-Тейлер, Шегетейлер.
Чараш-каазын, онзагайын
Сагыш-сеткил дүвүредир.
Магалалдан, чоргааралдан
Башка бодал төрүттүнер.
Тыва черниң онзагай бир булуңу боор
Тундразыт кадыг-шириин бойдустуг бол,
Альпылар сагындырар белиинзиве
Альпинистер удаа-дараа үнгүлей бээр.
Мөңгүн-Тайгам хүнден хүнче
Өзүлдези шапкын күштүг.
Бөдүүн ишчи кижилери —
Өшпес от дег соруу күштүг.

Дагның казы — ССРЭ-де эң ховар күш.
Зоя ДОҢГАК.
Ленинград хоорай.

ДОШКУН ЧҮРЕК

Харлыг кыштың ажыг соогу
Хаарып турар декабрьда
Уруун-биле эжиң мени
Үттүп каапкаш, чоруй
бардым.
Хыраалаңган шуурганныг
Кыштың соогу мөңге турбас.
Март үнүп чылып кээрге,
Магалыг час дүжүп келир.

Чангыс-да сээң ада чүрээң
Шак бо кыш дег соок артар.
Сагыжыңга кеззэ шагда
Частың айы чечектелбес.
Дошкун кыштың соогу дег,
Донгуң, каржы чүрээң дожун
Эрте частың чылыг хүнү
Эргискеш-даа, шылавас боор.
Светлана ООРЖАК.

ЧЕЛЕР «ХООРУМ»

Харлыг кыш-даа дүшкен.
Хаак оруу изеттинген.
Эрес ооллар чарыштыва,
Эзлчег-биле үнүптүлер.
Кыңгылама оруктарга,
Кыйбап чедер «Хоорум»
дендеп,
Кышкы сооктуң чыварынга,
Хыраа харым төгдап чорду.
Хүннүң мунуп, майнаар
болза,
Күжүр хаагым улам
дендээр.
Дараазында маргылдаага,
Таптыг маңнаап, шанналыр
мен.
Монгуш ЭРГЕП.

ҮЛЕГЕР ДОМАКТАР

Алгыш-чогуш аймылдыг,
Ажыл-агый ажыхтыг,
Азазы аттыг, аъды дүктүг.
Аскан кижи аал тыппас,
Аштаан кижи чер четпес.
Дарга дагзыр, дарган
таптаар.
Дээлдиген дедир ужар.
Дескен кижи дедир келир.
Назын кырыыр.
Найыра- быжыгар.
Хойлуг кижи каас.
Хоптак кижи оор.
Владимир НАЗЫН-ООЛ.
Кызыл район.

45 чыл бурунгаар

БАШТАЙГЫ СОҢГУЛДАЛАР

ССРЭ-ниң Дээди Советиниге болгаш РСФСР-ниң Дээди Советиниге Тыва автономнуг областан баштайгы депутаттар соңгулдаларын 1945 чылдың апрель 29-та, воскресенье хүнүзе эртирер дугайында ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Президиуму болгаш РСФСР-ниң Дээди Советиниң Президиуму чогуур чаңдыктарны хүлээп алган. Улуг-Хем болгаш Ус хемнериниң каттышкан белдирииниң чөөн эриинде суурлуг Хереме сумузуйга баштайгы соңгулданы белеткээринге, эртирериниге дузалажыр төлээлекчи кылдыр партияның Чаа-Хөл райкомунуң бюрозу болгаш райкүүском мени томуйлаан. Ынчазарда комсомолдуң Чаа-Хөл райкомунуң ийиги секретарыңга ажылдап турган мен.

1945 чылдың февраль ортан үезинде Улуг-Хемниң дожунуң кыры булукташ, кылайтыр лонган. Ынчангаш тергинин эки шанак оруу Чаа-Хөлдүң болгаш Хеременин аразында үне берген. Партия райкомунуң Чыкпак-Боразының шанаазын кырында элээн сигенин салгаш, февраль 27-де Хереме сумузүүне хап бадыпкан мен. Чыкпак-Бора турар эвес, Улуг-Хемниң дожунуң кыры-биле хүнзедир шошкуп келген...

...Бажыңның чугаакыр, эвилел херээжен ээзи үгында Кара-Тал чурттуг Тюлюш үтбай болду. Шайлап, быдаалап, чылыгып алгаш, беседа кылыпбиле кожа өглериниң эдлерин, соңгулда иазыны четкен оларның ажы-төлүн чалап чыырын бажыңның эң эвээнден—аңбан дарганыңдан дилеп, удаваанда бажың долдур соңгукчулар чыглып келгеле, беседамны эгелеп, Маалылыг Кызыл шериг немец-фашистиг эжелекчилериң оларның ниук областың хамаарышкан соңгулда округтарыңдан, муиакчы малчын арат Кыргыс Кудажыны ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Националдар Советиниң депутадынга кандидат кылдыр Шагаан-Арыгның соңгулда округудан тус-тузунда бир үн-биле дешиткенин дыннаткан мен. СЭКП обкомунуң ийиги секретары — Куваринни, чогайлчы Л. Б. Чадамбаны, Тываның алдарлыг партизаны С. К. Кочетовту, облкүүском даргазы А. М. Чымбаны еске округтардан депшиткенин база чугааладым. Хөй-ниитичи, идепкейлиг малчын арат Кыргыс Кудажы бодуңуң хөй малын Тиилелгенин хереэнге берип, белек чыырын организастап, маалырлыг кызыл шериглерге Тываның ажылчы чонунуң бөлээн фронтуга чедиржин чораан, гвардейжи атты аңаа тывысканын, ССРЭ-ниң болгаш ТАР-ның орденнери-биле ону хөй удаа шаңнаанын, тыва улустуң капиталистиг эвес оруктап социализмче хогжүлдезинге, улустарының ленинчи найыралыының ёзүзүнга чонну, аныяк өскенни кижизидеринге С. К. Токаның боттуг ачы-хавыяазын чугаалаап, коммунистерниң болгаш партия кежигүнүң эвестерниң бузулбас блогуңуң (эвилелиниң) төлептиг кандидаттары дээш апрель 29-та боттарының бадылаашкыннарын бир эң-сеткилдиг бээрииче соңгукчуларыны кыйыргаи мен.

Дараазында хүнүң эртеңинде суму төвүче бадар иеп олурумда, силии аажок кысты, бир бичии оолду эдерткен кадай кижи кирип келди. Мендилештивис. Кыстың караам ужукыдыы-биле бүдүү көөрүмге, кеттингеин бөдүүн, кыдырык кара каректарлыг, хүлүмзүрээн чазык арын-шырайлыг, улуг-оът (родиола иеристонагдезная), ак-кызыл улуг-оът (родиола розовая), «золотой корень»).

Улуг-оът хөй чылдыг үнүштерге хамааржыр, душкан-на черинден үнүп келбес, ховар таваржыр. Далай деиелиидеи 2000—2700 метр бедик черлерде таваржыр. Тывада болза Алтай-биле кызыгаарлашкак Мөңгүн-Тайганың, Кара-Хөлдүң, Ак бажында болгаш Тожунуң тайгаларында үнүп турар. Улуг-оттуң чүгле дазылын казып адыр. Ону чүгле август-сентябрь айларда коичуг кааң хүиерде казып алыр. Бир эвес ооң дазылын бо чылын алган болза ол-ла черже 10 чыл болгаш катап барып болур. Чаңгыс черге бөлүк үнген хөй улуг-оътка таваржы берзинерзе, шуптузуп албайн, элээиден албан арттырып каар ужурлуг. 1986 чылдың январь 9-та үнген «Шын» солунга кол лесничий Т. Бараанның «Эм үнүштерни чыырыл» деп чүүлүүде «Эм үнүштерни хуу кижилериың садары хорулуг. Эм үнүштерни чыырының болгаш камгалаарының дүрүмнерии үрээн буруулуг кажилерге харыысалга онаар болгаш чедирген когаралын төлеттирер» деп бижээн болгай. Ол хирезинде мынчага чедир кандыгдаа хемчег алдынмаан.

Кызыл хоорайның төп рыногунга бааргa, эм үнүштер сатkан кижилер бо-ла таваржыр. Оларның аразында ССРЭ-ниң «Кызыл дептеринде» книр бижиттинген улуг-оъттуу безиин садып турар болгай. Украии ССР-ниң хоойлузуунда «Кызыл дептерде» книр бижиттинген эм үнүштү чыып тургаш тутгарар болза, торгаар. Ол торгаарда эм үнүштүң күрүнеже садар өртээн 10 катап улгатгырган торгаар деп бижээн. Үнүш бүрүзүн эм-даа, эм эвесдаа шынарлыг болза камгалаар ужурлуг. Үнүш дээрге долгандыр турар бойдустуң база бир онзагай чараш эртинези болгаш чер кырында чүрттаалганың база бир чалакчыны-дыр, ынчангаш оларны камгалаары —кижи бүрүзүниң дорт хүлээлгези.

Бойду ООРЖАК.
Сүт-Хөл район.

Бойдус—байлаавыс

ЭМ ҮНҮШТЕРНИ КАМНААЛЫҢАР

Бистиң Тывавыста үнүп-ле турар үнүштерниң хөй кезии эм шынарлыг дизе хөөредиг болбас боор. Ол алдыи өртектиг эм оъттарывыс кайда-даа, кандыг-даа черде үнүп турар: хову-шөлдеривисте, арга-арыгларывыста, тайгаларывыста, ол хамаанчок аңаа оруктар болгаш буга-сумуи кыдыгларында, тулааларывыста безиин кончуг үнелиг эм оъттар бап. Оларга: агы-каңгы, артыш, ай, оруқ чечээ, шеиие, шагар-оът, ыт-тенн, сыын-оъду, бөрү оъду дээш-ле баар. Бо үстүизе адааиым үнүштер Тывада херек кырында үнүп турар, Тыва чоннуң бурун шагдан эмнеиин чорааны чүс-чүс эм оъттарының чүгле эвээш кезиидир, артында-ла эң-не биллингирлери. Күзүи чыып, ажаап ап турарывыс каттарывыс база-ла эм шынарлыг болгай.

Бис ол үнелиг үнүштеривисти төтчеглеп, үрегдеп турарывыс кончуг хомудаичыг. Чайның кончуг изиг үелериидe июиь, июль айларда дыштанып аржаанаар дээш чоруп бээр бис.

Шивилиг. Тывада база өскедаа черлерде билдингир, адыалгый берген аржаан. Ол аржаанга чылдың-на муи-муи кижилер эмнеиин барып турар. Аржаанның кедээр талазында тайгаже үне бээрге, ында артыштан хөй чүве чок. Аржаанпаи, дыштанган хөй чоп чанар деп баргаида ол артыштыг тайгаже шуужүптар. Оон батканда тутқан-на, чүктээи-не чүвези — артыш болур. Шоодай-шоодайы-биле ону та канчаар дээш чүве. Үнелиг үнүштеривисти мынчаар кам-хайыра чок үзүткаар болзувусса, соовустан изиивс базып чоруп олурар салгалывыска чүү-даа артпайн барбас бе?

Ам бо үнүш дугайында эртемденнер, эмчилер канчаар тайылбыр берип турарын кысказы-биле бижип көрейн. Артыш —үргүлүү иогаан турар, үиү 1-деи 3 см чедир удап турар чадаң ыыштарга хамааржыр үнүш болур. Тывада артыштың үш хевири үнүп турар. Оларга: 1. Сибирь артыжы, (можжевельник сибирьский). 2. Казак артыш (можжевельник казачий). 3.Меге казак артыш (можжевельник ложноказацкий). Чечектелири майлa, бир чыл болгаш күзүи сентябрь-октябрь айларда калы быжар. Бо үнүштүң эң хоолулуг эм кезээ — кады болур. Кадын чыып алгаш хөлегелиг, сери адааига кургадып, кадырар, ол каттан кылган хандыны (суук эмни) сидик элбедиринге, хаванаан кижилерге, сыиый дегдиришкинниге, бүүрекке ламтар тывылганда база чедүлге ажыглаар. Ынчангаш моон ап көөрге, бо эм оътту июиь-июль айларда эвес, а сентябрь-октябрь айларда чүгле кадын чыып алыр.

Улуг-оът («Золотой корень», азы родиола розовая) Бо үнүш болза ССРЭ-ниң «Кызыл дептериидe» болгаш эвилелдешкеи республикаларның «Кызыл дептеринде» книр бижиттинген болуп турар, чүге дээрге эвээжээи, когу үстүи төнер чеде бергеи үнүштериин саныиче кирип турар. Тывада улуг-оъттуң 5 хевири бар. Оларның 2 хевиря эм шынарлыг. Ол дээрге: чүгленчек улуг-оът (родиола иеристонагдезная), ак-кызыл улуг-оът (родиола розовая), «золотой корень»).

Улуг-оът хөй чылдыг үнүштерге хамааржыр, душкан-на черинден үнүп келбес, ховар таваржыр. Далай деиелиидеи 2000—2700 метр бедик черлерде таваржыр. Тывада болза Алтай-биле кызыгаарлашкак Мөңгүн-Тайганың, Кара-Хөлдүң, Ак бажында болгаш Тожунуң тайгаларында үнүп турар. Улуг-оъттуң чүгле дазылын казып адыр. Ону чүгле август-сентябрь айларда коичуг кааң хүиерде казып алыр. Бир эвес ооң дазылын бо чылын алган болза ол-ла черже 10 чыл болгаш катап барып болур. Чаңгыс черге бөлүк үнген хөй улуг-оътка таваржы берзинерзе, шуптузуп албайн, элээиден албан арттырып каар ужурлуг. 1986 чылдың январь 9-та үнген «Шын» солунга кол лесничий Т. Бараанның «Эм үнүштерни чыырыл» деп чүүлүүде «Эм үнүштерни хуу кижилериың садары хорулуг. Эм үнүштерни чыырының болгаш камгалаарының дүрүмнерии үрээн буруулуг кажилерге харыысалга онаар болгаш чедирген когаралын төлеттирер» деп бижээн болгай. Ол хирезинде мынчага чедир кандыгдаа хемчег алдынмаан.

Кызыл хоорайның төп рыногунга бааргa, эм үнүштер сатkан кижилер бо-ла таваржыр. Оларның аразында ССРЭ-ниң «Кызыл дептеринде» книр бижиттинген улуг-оъттуу безиин садып турар болгай. Украии ССР-ниң хоойлузуунда «Кызыл дептерде» книр бижиттинген эм үнүштү чыып тургаш тутгарар болза, торгаар. Ол торгаарда эм үнүштүң күрүнеже садар өртээн 10 катап улгатгырган торгаар деп бижээн. Үнүш бүрүзүн эм-даа, эм эвесдаа шынарлыг болза камгалаар ужурлуг. Үнүш дээрге долгандыр турар бойдустуң база бир онзагай чараш эртинези болгаш чер кырында чүрттаалганың база бир чалакчыны-дыр, ынчангаш оларны камгалаары —кижи бүрүзүниң дорт хүлээлгези.

Бойду ООРЖАК.
Сүт-Хөл район.

Баштактар

КЫСКАЗЫ-БИЛЕ

Халаска чип амдажаннарның чемге хөөнүү кажан-даа суларавас.

● ● ●

Болуң база шак-ла мынчаар бодап турар болзуңза, өскелерге чүүү сөглээр сеи. Бажың ажыр шуурар шаан бар эвес.

● ● ●

Кым-даа чүү дээш-даа харылавас чүве болза, чүү дээш-даа харыысалга хүлээвес, шак мындыг уе келир.

● ● ●

Мөңа бир катап-ла Петядан айтырыл-тыр:

— Балыкка четкиин канчаар аргыырыл?

Эжи мынча деп харылаптыр:

— Шаараш үттерии хендирлер-биле шарыш алырынга — ол-ла-дыр.

● ● ●

Сеткэл, туразы улуг Светаның дугайын хана солунга бижип каан чүве-дир.

— Тоовас-даа мен — деп, оозу хаайынга-даа какпаан. Бисте Светалар дээрге он ажыл турар.

● ● ●

— Чүге эрте туруп келгениң ол?

— Удуурумдан мырыңай турупгум ышкажыл, кыргайавай.

● ● ●

Талантыларыи таптыг сайзырадып турган чүве болза, ындыглар, шынап-ла, элбек турбас бе? Херек кырында оларны барык-ла черже хөөп каапгар болгай бис.

● ● ●

Кандыг-даа ажыл-чорудулганың кыдыг-кызыгаары турары албан. Харыи ажыл-херек кылбас чоруктуң кызыгаары белеи тывылбас болдур ийин.

● ● ●

Ол бодун элээи хөй катап чангыс-ла кижиге ынакшып чурттаар кижи кылдыр санап келген.

● ● ●

Чагыргазында турар эш-өөрүбиле ол ажылынга үи бедиптеп: оларның киржилгези чокка кроссворлар тывырынга-даа кирипгес.

● ● ●

Чап-чаа бажыңнарның эзеринге дүлүүлерии бергилеккен, а олары, шынап-ла кайгай бергеннер.

— Дүлүүрүңү канчаар бис— деп, бир кырган алдепсинген. Ол бажыңнарда амдыызында соңгалар-даа, эжиктер-даа чок ышкажыл.

МУРНАК ЧЫ БҮДҮРҮЛГЕДЕ

Тываның мурнакчы бүдүрүлгелериниң бирээзи — республика типографиязының коллективи Бүгү-делегейниң ажылчы чонунуң эң-сеткил каттыштырылгазының байырлалы — Май 1-ни күш-ажыл чы чөлептиг белек-биле уткуур дээш социалистиг чарыпта идепкейлиг киржип, продукция бүдүрериниң болгаш ооң шынарын экижидериниң, онзалдарың хүүсаа бетинде күүседир дээш шалыпкын ажылдап турар.

ЧУРУКТАРДА: ажылчынар Н. Хомушку болгаш С. Куулар олар. Владимир МОНГУШТУН фотолары.

Ю. Коршуновтуң удуртканы парлаар—цехтиң коллективи тускай бланкылар, плакаттар болгаш ном парлаарынга өскелерни мурнап турар. Бо коллектив чогаалчы Василий Монгуштуң чаа номун, «Улуг-Хем» альманахтың тыва дылда 73-кү номерин чоокта парлап кыдгаа.

Ажылчынар Александр Ткачев, Намдак Чечек, Анна Носкова болгаш оон-даа өскелер эки ажылдап турар.

КОНКУРСКА КИРЖИҢЕР!

Тыва агроүлетпүр эвилелиниң чөвүлели болгаш Тыва АССР-ниң Журналистер эвилелиниң баштаар черин **«Бот-оруулга-чарылга болгаш киржилер, аренда база корум-чурум дугайында»** агроүлетпүр секторунда эде тургустунуушкунну эң эки чырыткаңы дээш республиканың парлалгазының, телевидение болгаш радио дамчыдылгазының чогаадыкчы конкурузун чарлаан.

Агроүлетпүр комплекизиниң айтырыгларын чыдарынче парлалга, телевидение болгаш радио дамчыдылгазының ажылдахыларының, массалыг информация болгаш пропагандаңың штаттан дашкаар авторларының кичээнгейин хаара түзүп, көдээ ажыл-агый бүдүүрүлгелериниң база адырыш материал-техниктиг хандырылгазын, көдээ ажыл-агый продукциязын үлээп ап, кадагалап база болбаазырадып турар бүдүүрүлгелерниң ажылын идепкейлиг чырыдып бижиири конкурстуң кол негелдези.

Республика болгаш районнар солунналарының редакцияларының, телевидение болгаш радио дамчыдылгазының коллективтери база оларның калбак автор активи болуп, ажылагийлар удуртукчулары болгаш специалистери, ажылчынар, партия, совет болгаш профэвилел активчилери чогаадыкчы конкурска киржир.

Солунналарга парлаттынган, бо чылдың телевидение болгаш радио дамчыдылгазының программаларынга дамчыттынгылаан болгаш шаңналга киирип турар материалдарга республиканың агроүлетпүр комплекизинде эде тургустунуушкунуң чорудулгалары—бот-оруулга-чарылгага, аренда харылзааларын иептередириниг бүдүүрүлгени организастаарының депшилгелиг өске-даа хевирлериниг үндезилеттингеп, күшажыктың белек бүдүүрүкчүлүүн болгаш ажылды шынарлыг кылырын хандырып турар кедээ ажыл-агый бүдүүрүлгелериле үндезин экономиктиг реформаның айтырыглары, массалыг иергежилдиң кадрларын шилип ап база белеткеп тураке чедир Тыва АССР-ниң Журналистер эвилелиниң баштаар черинге киирер. Ол материалдарны баш бурупгаар чогаадыкчы коллективлерге чугаалажып көөр болгаш журналистерниң эге организациязының шинитпирин ёзугаар жюрнале чугаалажып көөр кылдыр сүмелеп киирер.

• • •

БО ҮСТҮИДЕ НЕГЕЛДЕЛЕРНИ ЁЗУГААР

Республиканың бойдус курлавырларын камгалаар болгаш чөп ажыглаар соруглаларның, чонуң экология талазы-биле кижизидилгезиниң, а ол ышкаш бо соруглаларны шинитпирлээринге солуннарның, телевидение болгаш радионуң ролюнүң харыысалгалыының чугулазын ооренип көргеш, Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитеди, Тываның арга-ыяш ажыл-агыйының будүүрүлгекаттыжыышкыны, Тываның Аңныр-тывыш ажыл-агыйының будүүрүлге каттыжыышкыны, бойдус камгалалының Бүгүроссия инитилелиниң республика чөвүлели, Аңчыларның болгаш балыкчыларның республикада эки тура инитилелиниң баштаар черн, Тыва Респотребсоюзтуң белеткелдер эргелели болгаш Тыва АССР-ниң Журналистер эвилелиниң баштаар черн «Бойдуска ленинчи хамаарылгалыг болур дээш» деп кыйгырыгның адаа-биле бойдус байлаан камгалаар айтырыглар талазыбиле солуннарның, телевидениниң болгаш радио дамчыдылгаларының эң эки дээш материалдарының чаңчыл апарган конкурузун бо чылын база уламчылаар дугайында шинитпинин хүлээп алган.

Дугуржулга ёзугаар республика солуннарының, телевидениениң болгаш радио дамчыдылгазының бо тема талазыбиле конкурузун эрткен чылын хүлээп алган Саавырның негелдезин ёзугаар эрттирер дээн.

Всеволод ФИЛИППОВ.
Тыва АССР-ниң Журналистер эвилелиниң баштаар черниң секретары.

Байырлал хүннеринде

Байырлал хүнүери — май 1-де болгаш 2-де хөгжүм-шиин театрынга «Аян» ыры-хөгжүм ансамблиниң концерти болур.

Концертке Тыва АССР-ниң алдарлыг артистери Надежда Шойгу, Демир-оол Кежиктиг, Тываның комсомол шаңналының лауреады Кайгал-оол Ховалыг, «Юрмала» Бүгү-эвилел конкурстарының киржикчилеря Айдын Мортай-оол, Борис Салчак, ансамбльдиң ыраажылары Галина Сюрюн, Аяс Тойбухаа киржир.

Программаны Орлан Дамба-Хуурак чорудар.

Ансамбльдиң ураң түүл удуртукчузу Алексей Шойгу.

Концерт май 1-де 18 шакта, май 2-де 16 болгаш 19 шактада эгелээр.

Билеттерни филармонияның, театрның кассаларында садып турар.

2-55-19 дугаарлыг телефондан айтырыгны билип ап болур.

ТВ Телевидение

АПРЕЛЬ

Понедельник

АПРЕЛЬ 30
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Бүгүдеге спорт. 8.15 Ритминг гимнастика. 8.50 «Чөөн Сибирь» Киножурнал. 9.00 «Эртен эртө», 10.00 Ада-чуртунга бараан болуру. 11.00 «Блиц». Хөглээшкиннит программа. 11.30 Мультфильмнер. 12.00 «Бурда модөн» сүмелеп тур...» 12.30 «Нидерландылар: чүрт болгаш кижилер». Киноп рограмма. 13.30 «Марафон—15». 15.00 Россияның суверенитеди. 16.00 Бут бөмбүүнүң доңчулалы. 16.30 Бүгүдеге педагогика., 17.30 Советтер: эрге-чагырганы холга алганы. 18.00 Делегей панорамазы. 18.45 «Хере туруптаалынар». Эстрада программазы 21.00 «Үе». 21.30 «Ол болган... болган...» 21.55 «Ажылдан хостуг үеде». Барымдаалыг телефильм. 22.25—01.05 Хоккей. Делегей чемпионады. Түңнел бөлүк командаларының маргылдаазы. Чапсарда — «Бүгүдеге спорт» болгаш медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Концерт. 9.10 «Бүүкиин эртөр». Барымдаалыг телефильм. 8.25 Киноконцерт. 9.20 Мультфильм. 9.35 «Чаан-биле оркестрге солоо». Ураң-чечен фильм. 1-2 сериялары. 11.45 Хөгжүмнүг программа. 13.20 Фотоконкурс «Чөр — бистиң ниитиктиг бажыңывыс». 13.25 Концерт. 13.55 Москва. Кызыл Шөл. Митинг-маевка. 15.35 Хөглүг иоткалар. 16.35 Хоккей. Делегей чемпионады. Түңнел бөлүк командаларының маргылдаазы. 18.35 5 сериялыг ураң-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүүү. «Будулгаазыныңг черже киреп эжиктө». 1-2 сериялары. 21.00 «Үе». 21.30 «Аңшылар! Аңшылар!». 23.00 «Интершлягер—90». Эстрада ырларының делегей конкурузу. 00.45—01.35 «Танцы, танцы, танцы».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Мультфильм. 8.55 Ритминг гимнастика. 9.25 Р. Солнцева — «Статья». Фильм-шиин. 12.50 Уругларга фильм. «Часкы Олимпиада, азы Ниитилеры даргазы». 13.55 Нептеренгей классектиг хөгжүм концерти. 15.25 «Экспромт». Телефильм. 15.35 Хоккей. Делегей чемпионады. Түңнел бөлүк командаларының маргылдаазы. 16.15 «Бак көрдүгеп тажы» болуктуң оюн көргүзүүү. 16.35 «Лъгчыгашче-кым эр көөрүүрүл» барымдаалыг телефильмниң баштайгы көргүзүүү. 17.10 Хөгжүм болгаш мода. 18.00 Мультфильм. 18.10 «Киносеңгилтин». 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 «Киносеңгилтин». 21.00 «Үе». 21.30—23.35 «Киносеңгилтин».

Среда

МАЙ 2
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.15 «Элезиннер араазында ыяштар». Барымдаалыг телефильм. 8.55 Мультфильм. 9.15 «Таптыг-ла үш минута четпейн турда». Ураң-чечен фильм. 10.30 Концерт. 11.20 Киноафиша. 12.20 Тиилелгениң 45 чыл болганынга. «Маршал Рокоссовский. Амыдыралы болгаш үе». 12.50 Уруглар концерти. 14.35 «Циркке шуптуу ынак». 15.20 «Челээштинң» өнүери. 16.35 Лайма Вайкуленин концерти. 17.40 «Будулгаазыныңг черже киреп эжиктө». Ураң-чечен фильм. 3-кү сериязы. 18.55 Бут бөмбүү. ССРЭ кубогу. «Локомотив» (Москва) — «Динамо» (Киев). 20.55 Коллаж. 21.00 «Үе». 21.30 П. И. Чайковский. Концерт. 22.05 Ю. Шпитальный —«Аңнадагы дег байдаллар». Телеөөрүн. 23.50—03.00 Хоккей. Делегей чемпионады. Түңнел бөлүк командаларының маргылдаазы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Концерт. 8.55 А. Твардовский. «Улуг болгаш бичии төрээн-чер дугайында». Фильм-концерт. 9.40 Барымдаалыг фильм. 10.10 Мультфильмнер. 10.30 «Бис-биле кадыг, бис мыкаш, бистен дээрге кыл». 11.30 «Идегел хадыг». Ураң-чечен фильм. 12.50 «Бумбараш». Ийи сериялыг ураң-чечен телефильм. 16.15 Фильм-концерт. 17.15 Мультфильмнер. «Июнь 31». Ийи сериялыг ураң-чечен телефильм. 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 «Хоорай, кижилер, хевинер». Ертөөнден эстрадалыг программа. 21.00 «Үе». 21.30—23.50 Хоккей. Делегей чемпионады. Түңнел бөлүк командаларының маргылдаазы.

Четверг

МАЙ 3
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильмнер. 9.05 Хоккей. Делегей маргылдаазы. Түңнел бөлүк командаларының маргылдаазы. 11.10 Уруглар шагы. 12.10 «Мерджан» ансамбльдиң оюн көргүзүүү. 12.25 Коллаж. 12.30 «Үе». 13.10—13.50 Мультфильмнер. 15.45 Музыка эртинези. В. Моцарттың чогаалдарындан концерт. 16.35 «Мени дорамчылап турзуниар... күштүг боор мен... А. Жебрак». Барымдаалыг фильм. 17.15 Мультфильм. 17.35 «ТелеЭКО». Журнал. 18.05 Фотоконкурс «Чөр—бистиң ниитиктиг бажыңывыс». 18.10 Мультфильм. 18.30 «Үе». 19.00 «...16 харга чедир болгаш ооң улуг назы». 19.45 Поэзия минуталары. 19.50 «Будулгаазыныңг черже киреп эжиктө». Ураң-чечен фильм. 4-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Вацлав Нижинскийниң төрүттүнгенинден бээр 100 чыл болганынга турасказытқан балет кежээзи. 23.15—23.40 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.25 Биология. 11 класс. Чаа үүнүтерни каңчап чогаадыр үелүрүп алырыл. 9.05 Испан дыл. 1-ги чылы. 10.05 Испан дыл. 2-ги чылы 10.35; 11.35 Литература. 10 класс. И. В. Гете. «Фауст». 11.05 Бистиң садыыс. 12.05—12.24 «Идегел». Барымдаалыг телефильм. 17.00 Красноярск филармониязының симфониялыг оркестрииң концерти. 17.55 Коллаж. 18.00 Ритминг гимнастика. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Азия төвү». Программада: Медээлер. «Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң бирги сессиязында». Тиилелгенин 45 чыл болганынга. «Ажыл хүүнери». «Экологтуг хүн демдеглели». 19.30 Медээлер. 19.35 Чарладдар. 19.40 РСФСР-ниң улус депутадынга кандидат СЭКП обкомунуң секретары Ш. Д. Ооржак-биле интервью.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 Тыва АССР-ниң Күрстелерадиозүүнүң симфониялыг оркестрииң концерти.

МОСКВАДАН

20.45 «Вертикаль». Барымдаалыг фильм. 21.30—23.05 «Шүүрган хенертен эгелээр». Ураң-чечен фильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 «Парнасче чада». 19.15 «Удур-дедиө көрнүп алгаш». Видеосалоннарның репертуарынын болгаш өг-бүле видеозүүнүң сайзыралының нарын айтырыглары. 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15—20.45 Азербайжан ССР-ниң Күрүчениң танцы ансамблиниң концерти.

Пятница

МАЙ 4

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Ботгыныңгыр композитор Е. П. Шыкунов дугайында барымдаалыг фильм. 9.00 Мультфильмнер. 9.35 «Булактар». 10.05 Уруглар шагы. 11.05 БССР-ниң хөгжүмүнүг аас чогаалы. 11.45 «...16 харга чедир болгаш ооң улуг назы». 12.30 «Үе». 13.10—13.40 «Хартыга өлүп каар бе?». Барымдаалыг фильм. 15.45 М. Мусоргский. Концерт. 16.15 Барымдаалыг фильмнер. 17.05 Мультфильм. 17.35 Улусчу аялгалар. 17.45 Философчу беседалар. Кижи болгаш техногеннит цивилизация. 18.30 «Үе». 19.00 Депшилге. Информация. Реклама. 19.30 РСФСР-ниң Күрүнениң үрер хөгжүм оркестрииң концерти. 19.50 «Будулгаазыныңг черже киреп эжиктө». Ураң-чечен фильм. 5-ки сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35 Чугула интервью. 21.45 «Көрүүшкүш». 23.15 «Ол болган... болган...» 23.45—00.10 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Хөгжүм. 7 класс. М. И. Глинка. «Вальс-фантазия». 9.05 Англи дыл. 1-ги чылы 10.05 Англи дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Литература. 6 класс. Б. Н. Полевой. «Эзулуг кижи дугайында тоожу». 11.05 «ТелеЭКО». Журнал. 12.05—13.05 «Испан коррида. 1936 чыл». Барымдаалыг фильм. 17.00 Казахстаниның Күрмангазы аттыг улустуң хөгжүм херекселериниң академилиг оркестрииң концерти. 17.30 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Советскиниң тураскаалдыг черлери».

КЫЗЫЛДАН

18.10 «Сонгулаалар мурнуу чарыында». 19.00 Медээлер. 19.05 Медээлер. 19.10 Видеоканал «Овур-хевир». Хакас черде ужураажышкынар. 19.55 Чарладдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Катунь хемге удуп туржуушкун». 21.00 И. С. Бах. Концерт. 21.30 Бүгүдеге спорт. 21.45—23.50 Иллюзион. Ураң-чечен фильм. «Аккаттоне». (Италия).

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.10 Мультфильм. 18.25 Коллаж. 18.30 «Үе». 19.00 Хөгжүм телеабонементизи. Импровизация оранында. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Суббота

МАЙ 5
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Концерт. 9.00 Бистиң садыыс. 9.30 «Силериниң үнер үенер, артист». Е. Ласько. 9.55 Поэзия минуталары. 10.00 «Дириг амытаннар ораанында». 11.00 Спектр. 11.30 Тиилелгенин 45 чыл болганынга. Ураң-чечен публицистиг фильм. «Конев маршал дугайында тоожу». 13.10 Уругларга фильм. «Чангыс үш демдек дээш». (Болгария). 14.15 Мультфильмнер. 15.00 Россияның суверенитеди. 16.00 «Солдаттар ырлажып турда». Солдат ыры фестивалы. 18.00 Сөөттөр: эрге-чагырганы холга алганы. 18.30 Делегей панорамазы. 19.15 Л. Луков режиссёрүүн фильмнери. «Ийи амыдырал». Ураң-чечен фильм. 1-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «Ийи амыдырал». 2-ги сериязы. 23.10 «Л. Паваротти ССРЭ-ниң Улуг театрында». Ачы-буян чедирилгезиниң концерти. 01.10—01.35 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 К. Хайрутдинова татар улустуң ырларын ырлаар. 8.35 «Иязеледа. Иязеледа». Барымдаалыг телефильм. 9.00 «Серафим Полубес болгаш черниң өске-даа чурттакчылары». Ураң-чечен фильм. 10.30 Эвилелдешкен республикалар кинопублицистказы. «Хүннүң узуну». 10.45 Э. Денисовтуң операзы. «Хүннер хөвүү». Шиик. 12.55 «Чурукчу...» Ригадан дамчыдылга. 13.25 Коллаж. 13.30 Видеоканал «Совет Россия». 16.00 «Уржуктары болгаш чыдагааннары». Телефильм. 16.50 Концерт. 17.00 Бүгүдеге педагогика. 18.00 Мультфильм. 18.25 Депшилге. Информация. Реклама. 18.55 «Виват, Россия!». 19.35 В. Лисакович режиссёрүүн фильмнери. «Катюша». 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 РСФСР-ниң хөгжүмүнүг аас чогаалы. 21.00 «Үе». 21.30 «Парлалга клубу көргүзүүн тур» деп чогаалыкчы каттыжышкын. «Орус хлеб» Австри телевидениниң фильмни. 22.55 Дүнекги сеанс. «Шагда эрткен чылларның аялгалары». Киноконцерт. 23.45—01.10 «Сени түдүп алыр кыллыр, дезиивит». Ураң-чечен фильм. (Венгрия).

Воскресенье

МАЙ 6

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Бүгүдеге спорт. 8.15 Ритминг гимнастика. 8.45 «Спортлото» тиражы. 9.00 «Эртен эртө». 10.00 Ада-чуртунга бараан болуру. 11.00 Эртенги хөглээшкиннит программа. 11.30 «Аян-чорукчулар клуббу». 12.30 «Кадыкшыл». 13.45 «Хөгжүмнүг киоск». 13.45 Тиилелгенин 45 чыл болганынга. «Маршал Жуков. Намдарындан арыннар». Барымдаалыг фильм. 15.05 Мультфильм. 15.15 «Солдаттар ырлажып турда». Солдат ыры фестивалы. 17.15 «Көдээдеп дамчыдылга». Панорама. 18.30 П. И. Чайковскийниң төрүттүнгенинден бээр 150 чыл болганынга. «Чайковский». Ураң-чечен фильм. 21.00 «Үе». 21.30 «Мөңге үүлер» дугайында болаалдар». 21.45—00.50 «Евровидение» делегей организациязының киржикчи чурттарының эстрада ырларының конкурузу.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эвилелдешкен республикалар студияларының фильмнери. Укртелефильм. 9.45 Төрелдешкен хоорайлар: Могилев — Габрово». 10.10 Уругларга фильм. «Ыңдыг улуг оол». 11.30 «Аян-чорукчулар клуббу». 12.30 Баскетболга АКШ-тың чемпионады. 13.30 «Жигули-биле чарлышкын». Барымдаалыг фильм. «Бистиң дүвүреливис черн» деп болуктен. 13.50 «Ада баштак». 14.25 Коллаж. 14.30 «Правда» солуннуң фестивалының дугайында репортаж. 15.30 Видеоканал «Совет Россия», 18.00 «Планета». 19.00 Спортчу гимнастика. Европа чемпионады. Херээжеңнер. 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Хол бөмбүү. Бирги чер дээш делегей лигазы. Эр кижилер. Голландиянын болгаш ССРЭ-ниң шилиндек командалары. 21.00 «Үе». 21.30 «Челээш». Телефильм. 2.00—00.05 Бут бөмбүү. ССРЭ чемпионазы. «Спартак» — «Динамо» (Киев). Чапсарда «Бүгүдеге спорт».

Культура-спорт комплекизи
дыштаныр хүннерде

Апрель 30

11.00 — Аът спортунуң маргылдаазы ипподромга болур.

Май 1

11.00 шак — Байырлал концерттери:

Хоорай ансамбли хөгжүмшин театрының, «Радость» ансамбль «Мөңгүлек» туристи комплекстин, Пионерлер болгаш школачылар коллективи «Детский мир» магазинниң чанында концерт көргүзөрлер.

11.00 шак — Уругларның оюн программазы — паркта бичии уруглар хоорайжыгажыңга болур.

11.00 шак — Хол бөмбүүнге болгаш баскетболга маргылдаалар парктың спорт шөлдериниге эгелээр.

12.00 шак — Культураның болгаш дыштанылганың Н. Гастелло аттыг парыгының ажыдыышкыны фонтан чанында болур.

14.00 шак — Тыва хүреш. «Совет Тываның 5 чылы» стадионга болур.

16.00 шак — Аныяктар ансамблиниң концерти Ногаан театрга болур.

18.00 шак — «Аян» ансамбльдиң артистери-биле концерт-үжураажышкын хөгжүм-шиин театрынга эгелээр.

18.00 шак — «Азияның төвү» шаңнал дээш хоорайлар аразының маргылдаазы. «Совет Тываның 5 чылы» стадионга болур.

19.00—22.00 шактарда — Танцы программалары автоорук техникумунуң, КПТУ-4-түң, Азия төвүнүң, «Колос» болгаш «Енисей» культура бажыңнарының чанында шөлдерге болур.

Май 2

11.00 шак — Спорттуң техниктиг хевирлериниге көргүзүг оюнар. Ипподромга болур.

11.00 шакта — Хол бөмбүүнге болгаш баскетболга маргылдаалар парктың спортчу шөлдериниге уламчылаар.

12.00 шак — Уругларга шин. «Арга-арыг чүрттүг каран көрнүр кижиниң чажылыз». Хөгжүм-шиин театрынга болур.

14.00 шак — Аныяктар ансамблиниң концерти паркка эгелээр.

16.00 шак — «Аян» ансамблиниң артистери-биле концерт-үжураажышкын хөгжүм-шиин театрынга болур. Ол концерт 19.00 шакта база болур.

16.00 шак — Бут бөмбүү. «Совет Тываның 5 чылы» стадионга болур.

19.00 шак — Танцы кежээлеп паркка. «Колос» болгаш «Енисей» культура бажыңнарынга уламчылаар.

КИНО

АПРЕЛЬ 29-ТА

«НАЙЫРАЛ»: «Чажыт чөвүлекчи» 9.10, 19.20, «Кингсайз» 11.10, «Төрээн төлү» 2-ги сериялыг) 13.20, 16.20, Видеозалга: «Узамлыккан кеземче» (2-ги сериялыг) 9.40, 12.40, 15.40, 18.40 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Шахерезаданың чаа тоолдары» 11.00, «Кайгамчыктыг кадыңнарга» 12.30, 18.30, «Чүүк 300» 14.00, «Шахтилер» 15.30, 20.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Аля-Бабаның болгаш 40 дээрбечилерниң ужураллары» (2 сериялыг) 11.00, 13.30, «Ад или досье на самого себя» (2 сериялыг) 16.10, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Далай эдалары» 13.00, «Интеркыс» (2 сериялыг) 14.30, «Дежа вю» 17.10, 19.20 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Хоютку» (2 сериялыг) 13.00, «Мегс дангырак» (2 сериялыг) 15.40, 18.20 шактарда.

АПРЕЛЬ 30-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Чүүк 300» 9.00, 10.50, 12.40, 14.30, 16.20, 18.10, 20.00, Видеозалга: «Узамдыккан кеземче» (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 18.50 шактарда.

ПИОНЕР»: Киноларчыыпдыы 9.00, 11.50, «Бичик оруулуктарга ужураллар» 10.20, 13.10, «Лифтиден солагай талаже» 14.40, «Чажыт чөвүлекчи» 16.30, «Өг-бүле» (2 сериялыг) 18.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Ак далайга катыы болгаш кажыылал» 12.20, «Шыдажылганың хемчээли» 14.00, 15.50, 17.40, 19.30 (үзатқан) шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Дежа вю» 16.00, 18.30 шактарда.

Сергей Калдарович Шожуланның адынга берген документилерлиг даалң бо чылдың апрель 16-да читкен. Оңу тыпкан кижи Кызыл районуң Каа-Хем суурда Агния Барто кудумчуда № 12 бажыңның № 7 квартиразынга эккеп бээр болза, шаңнал алыр.

• • •

«Тыва автотранстың» өөредилге-курс комбинадың 1986 чылдың июль 30-де доосканының дугайында Аркадий Айыжыевич Сааяга тывыскан АН сериялыг № 675728 шынзылга читкенин барымдаалаш, оңу күш деп чок санаар.

• • •

Барыын-Хемчик районуң Эрги-Барлык ортумак школазының 1981 чылдың июнь 23-те Хомушку Валентина Достаковнаның адынга тывыскаң Б № 575865 аттестадының читкенин барымдаалаш, оңу күш чок деп санаар.

Өрт өөскүп болур айылдыүе чедип келгенин барымдаалаш, чурттакчылыг черлериниң кудумчуларынга база бажыннар чоогунга курлаг сигенин, бок аймаан чоттетпезин республиканың Иштики хелер министерствозунуң өрт камгалалының килдизи сагындырып тур.

Өрт айылынга удур дүрүмүн негеллелерин үрээн кижилерге административтиг харысалганы онаар.

Аныяктарның «Спутник» лелегей туризминиң бюрозу Карадалай эриинге (хүү сектор) бичии уруглары-биле кадыг дараазында хүннерде Сарыг дыштанырын сүмелеп турар:

Сочи—май 15—30-де.

Евпатория — май 15—28-те,

Сочи — май 31-ден июнь 15-ке чедир.

Евпатория — май 29-тан июнь 11-ге чедир.

Сочи — август 29-тан сентябрь 12-ге чедир.

Евпатория — сентябрь 4-тен 17-ге чедир.

«Спутник» бюрозуның адреси: Кызыл хоорай, Политиктиг чырыдыышкын бажыңы, кабинет № 16.

667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34: ◆ оралакчылары — 3-33-91: 3-34-17: ◆ приемная — 3-34-26: ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92: ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82: 3-36-25: идеология — 3-34-57: ◆ совет тургузуг — 3-34-98: 3-41-23: ◆ үлетпүр — 3-34-49: 3-36-73: ◆ агроүлетпүр — ◆ оңулга — 3-34-93: корректорлар — 3-37-11 3-41-16: ◆ культура — 3-39-15: ◆ информация — 3-37-11: ◆ чагаа килдизи — 3-39-03: 3-34-39 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41: ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41:

Чылда 300 катап үнер Хемчээлэ 2 парлалга амазы

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер. полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчуул. бажың № 1.

Тиражы 28000 экз. Чагыг № 408. ТС—00618.